

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

प्राज्ञपाठशालामण्डलग्रन्थमाला

मीमांसाकोषः

द्वितीयो भागः

संपादकः

केवलानन्दसरस्वती

चिजया दशमी शनिवासरः शकः १८७५.

Prājña Pāṭhashālā Maṇḍala Grantha Mālā

MĪMĀMSĀKOSAḤ

Part II

Edited by

Kevalānandasaraswatī

1953]

[Rs. 30

(All rights reserved)

Printed by M. S. Sathu, at the Prajna Press, 315 Gangapurli, Wai
&

Published by V. G Joshi, for Prajna Pathashala Mandal,
Wai, Dist Satara

Price Rs. 30

प्रकाशकस्य निवेदनम्

इयं खलु कल्याणी वार्ता यत् गुरुचरणैः केवलानन्दसरस्वतीभिः संपादितस्य पूर्वभीमांसाकोशस्य द्वितीयो भागः प्रकाशगोचरो भवतीति । तदैव वयमात्मानं धन्यं संस्यामहे यदा पण्णां भागानां प्रकाशनं निर्वर्तयितुं शक्यामः । बहुवित्तव्ययाधीनमिदं कार्यं राज्यशक्तेः धनितानां चानुग्रहादेव समाप्तिमधिगच्छेदिति ।

अस्य भागस्य सुव्रणार्थं सुवईविद्यापीठेन पञ्च शतानि रूप्यकाणि, पुण्यपत्तन-विद्यापीठेन च सहस्रं रूप्यकाणि, विशेषतश्च भारतसंघराज्यस्य केन्द्रीयशिक्षाशाखाया अस्य कोशस्य प्रकाशनव्ययभारं लघूकृतुं दश सहस्राणि रूप्यकाणि च दत्त्वा वयमुपकृता इति तेषामनुग्रहं निव्वरामभिनन्दामः ।

विजया दशमी

शक्रः १८७५

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य निवेदनम्	
प्रस्तावः	१
ग्रन्थादिसंक्षेपः तद्विवरणं च	२-६
शुद्धिपत्रकम्	७-१०
मीमांसाकोषः	६०५-१२००

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

शङ्कराचार्यगुरुवो मण्डनमयदेवपार्यसारथयः ।

अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणास्ते ॥

प्रस्तावः

मीमांसाकोषत्यायं द्वितीयो भागः प्रकाश्यते । तस्यादौ 'अरुणान्यायः' क्रमप्राप्तः । अन्ते च 'उपाध्याये उपस्तरणाभिघारणयोर्लोपेऽपि हविष एव चतुर्वत्तसंपत्तिः' इत्यधिकरणम् । भागरूपना चेयं केवलं पद्मशतीपृष्ठैः एकैको भागः इति अस्मदीयपरिभाषया, न तु विषयादिभेदेन । वर्णक्रमेण संपाद्यमाने कोपे विषयभेदासंभवात् । इत्यलम् ।

अधिकरणादिसंख्या— द्वितीयेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १२६, संक्षेपाधिकरणानि ४८, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि ९०, तौतातिकाधिकरणानि ८, न्यायाः १६५, लघुसिद्धान्ताश्च ३२३३ भवन्ति । किञ्चिन्न्यूनाधिकता तु ज्ञाना स्यात् गणनाऽनवधानात् ।

विजया दशमी

शनिवासरः शुक्लः १८७५.

स्वामी केवलानन्दसरस्वती

ग्रन्थादिसंक्षेपः-तद्विवरणं च ।

अद्वै, अद्वैत— अद्वैतसिद्धि निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता । परिच्छेद, प्रकरणम्, सूत्र इति अङ्कनयम् । सूत्र नाम अत्र अत्र-तरवाक्य भाषान्तरोपयोगितया अस्माभिः कल्पितम् ।

अनन्तदेवः— मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीकाकार ।

अमरकोष — प्रसिद्ध एव कोष ।

अलङ्कारः— भाट्टालङ्कार नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका । चौखम्बाया १९२१ सने मुद्रित ।

अष्टाध्यायी— पाणिनिप्रणीता ।

आनन्दगिरिः— श्रीशंकराचार्यग्रन्थानां टीकाकार आनन्दशानापरपर्याय ।

आपस्तम्बसूत्रम्— प्रश्न, कण्डिका, सूत्र इत्यङ्कनयम् ।

आमरणम्— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका ।

आश्व गृ.— आश्वलायनीय गृह्यसूत्रम् । अध्याय, खण्ड, सूत्र चेति अङ्कनयम् अङ्कनयमेव वा ।

उत्सर्गमयूरः— श्री ज. र. धारपुरे संपादित ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणाला ।

ऊजु,— ऊजुधिमला नाम शांकरभाष्यव्याख्यानरूपाया बृहत्या टीका । चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

ऊसं— ऊससहिता पण्डितसातकलेज (१९४० सने) संपादिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कनयम् ।

ऐत्रा— ऐतरेयब्राह्मण पुष्पपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्याय, खण्ड, सूत्रम् इत्यङ्कनयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कणिका— न्यायकणिका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता विधिविरेकस्य टीका । बारालीमेडिकल्हॉल । सने १९०७ ।

कल्पतरुः— शंकरशारीरकभाष्यस्य भाष्यव्याख्यानटीकाया टीका । निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रित । अध्याय, पाद, सूत्रम् इत्यङ्कनयम् ।

कस्तूरिङ्गाचार्यवृत्तिः— मीमांसासूत्राणां वृत्ति । धैरा १९०८ । भाट्टदीपिकापुस्तके एव मुद्रिता ।

कु०, कृतहलम्— अल्लसमीर्मासाकृतहलवृत्तिः । श्रीरङ्गवार्णीविलासे मुद्रिता, अङ्गारस्य-
ग्रन्थाख्ये वर्तमाना च लिखिता ।

के०— केवलानन्दसरस्वती प्रकृतकोपसंपादकः । तत्कृता सूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकारः ।

कौ०, कौस्तुभः— भाट्टकौस्तुभः । कौलम्बा १९३९ । अध्यायः, पादः, अधिवरणम्,
सूत्रं इत्येकचतुष्टयम् ।

कौत्वा— कौर्गातकिन्नाहाणम् ।

कौपीनकिन्नाहाणम्— पुण्यपत्तनस्नानन्दाश्रमे मुद्रितं शाङ्खायनब्राह्मणनाम्ना ।

गूढार्थविवरणम्— शास्त्रटीकायाः या तर्कपादे टीका सिद्धान्तचन्द्रिका नाम,
तस्याः टीका गूढार्थविवरणं नाम ।

चन्द्रिका— अद्वैतसिद्धे टीका लघुचन्द्रिका नाम बल्लानन्दी ।

ब्रह्माणिदीक्षितः— गीर्मासाऽऽचार्यः प्राचीनः ।

दुष्— दुष्टटीका नाम कुमारिलभट्टपादप्रणीतं वार्तिकं चतुर्षाध्यायमारभ्य द्वादशाध्यायान्तं
शास्त्रस्यावस्थापमानम् । प्रायः असूदीयाङ्कितस्य कश्चिच्च आनन्दाश्रमीषम् । तन्त्रशास्त्रादासंवलितम् ।

तत्त्वप्रकाशिका— परिभाषेन्दुशेखरस्य या टीका भूतिर्नाम, तस्याः टीका । कारी,
संवत् २००१ ।

तन्त्ररत्नम्, रत्नः, रत्नम्— दुष्टटीकायाः टीका पार्षतादिप्रणीता ।

तन्त्रसारः— राणकापरपर्यायन्यायसुधाकारेण प्रणीतः स्वतन्त्रो गीर्मासाग्रन्थः अनुपलब्ध एव ।

ताम्रा— ताण्ड्यब्राह्मणम् । पञ्चविंशं नाम ।

तैत्ति— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रपाठकः, अनुपाठधेति अङ्कवचनम् ।

तौता— तौतातिकमलिलकः नाम भवदेवप्रणीतः गीर्मासासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनावकः ।
दत्तकमीर्मासाटीका— प्रसिद्धा ।

दमी— दत्तकमीर्मासा ।

द्रु— द्रष्टव्यम् ।

धर्मादर्शः— अर्वाचीनः प्राचीनमतसंस्थापकः श्रीकृत्तुरमुण्डेकरमहाराजप्रेरितपण्डित-
देवकुण्डशास्त्रिप्रणीतः ।

निरुक्तम्— यास्कआचार्यप्रणीतम् । अध्यायः लण्डन्य ।

नीतिमयूखः— श्री. ज. र. पारपरे संपादितः ।

न्यापनि— न्यायनिर्णयः नाम शास्त्रसारीरभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता ।

न्यापरत्नकरः— श्लोकवार्तिकस्य टीका, पार्षतादिप्रणीता ।

न्यायामृतद्वैतसिद्धी— महामहोपाध्यायैः अनन्तकृष्णशास्त्रिभिः संपादिता ।

पं०— पङ्क्तिः ।

पञ्जिका— श्रीशालिकरुणप्रणीता प्राभाकरमतानुसारीणी ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रमः नाम अप्यस्यदीक्षितवित्तितः । लिखितः । पत्रं पृष्ठं चेति अङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा ।

परिमलः— शास्त्रशारीरकभाष्यस्य भामण्याख्यटीकायाः टीका मत्तप्रज्ञानम्, तस्याः टीका । निर्णयसागरे मुद्रितः । अप्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।

पा०— पाणिनिः व्याकरणार्थायः प्रसिद्धः । अप्यायः, पादः सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

पार्थसारथिः— शास्त्रदीपिकप्रणेतृशब्दः ।

पाशि— पाणिनीया शिक्षा ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्रवि— प्रमात्रविजयः । मीमांसाविषयप्रतिपादकः प्रामात्रमतानुसारी ।

प्राभाकरः— शास्त्रभाष्यस्य टीकाकारः प्राचीनः ।

वाल— वालमीयसामकाशः श्रीशङ्करमहप्रणीतः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः नाम तत्सदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः मीमांसाग्रन्थः संक्षेपेण मीमांसाधिकरण-प्रतिपादकः ।

वृहती— शास्त्रभाष्यस्य नव्यप्राभाकरमतानुसारी टीका ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्राणि ।

ब्राह्मणसंमेलनविशिष्टाङ्कः— फारुपा भूतपूर्वस्य ब्राह्मणमहासंमेलनस्य विस्तृतवृत्तान्त-प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः ।

महृसोमेश्वरः— राजकापरपर्यायन्यायसुधायाः कर्ता ।

भरद्वाजसूत्रम्— श्रौतमृदाविषयकम् ।

भवदेवः— तौतातिक्रमप्रतिष्ठास्य कर्ता । बळभीरवः ।

भा— शास्त्रं भाष्यम् । आनन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकटीखण्डदेवप्रणीता ।

भाट्टालंकारः— मीमांसान्यायप्रकाशस्य अनन्तदेवविचित्रा टीका ।

भामती— शास्त्रशारीरकभाष्यस्य बाचस्पतिमिश्रप्रणीता टीका ।

भूतिः— परिभाषाविन्दुस्य टीका ।

बाणि— भाट्टचिन्तामणिः गणनामहप्रणीतः ।

मण्डन— मण्डनाचार्यप्रणीता मीमांसासूत्रकमणिका, मण्डनाचार्यश्च ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः मीमांसाप्रकरणग्रन्थः आपदेवप्रणीतः ।

मुरारिः— मुरारिभिः अर्वाचीनोऽयम् । अङ्गत्वनिरुक्तिकर्ता ।

रघुः— रघुवंशाख्यं काव्यं महाकविकालीदासप्रणीतम् ।

रत्न— तन्त्रालं टुप्पीकायाः टीका ।

रत्नप्रभा— शास्त्रशारीरकभाष्यस्य टीका श्रीरामानन्दप्रणीता ।

रत्नाकारः— व्याख्यानकारः श्लोकवार्तिकस्य टीका ।

रसायन— विधिरसायनं अप्यव्यदीक्षितविश्वचितम् ।

रहस्य— भास्करहस्यं नव्यमीमांसकवृणहदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधोपयोगि ।

वा— तन्त्रवार्तिकं आचार्यकुमारिलविश्वचितम् ।

वि— जैमिनीयन्यायपाठाविस्तारः । अस्याय, पादः, अधिकरणमिति अङ्कुरग्रयम् ।

विवि— विधिविवेकः श्रीगण्डनाचार्यप्रणीतः ।

यू— मुबोधिनी नाम मीमांसासूत्रवृत्तिः संपूर्णा ।

वैज— वैजयन्ती नाम सत्यापादश्रौतसूत्रेषु आदिस्य प्रश्नपदस्य वृत्तिः महादेवप्रणीता ।

वैद्यनाथः— शास्त्रभाष्यस्य (तर्कपादभाष्यस्य) टीकाकारः ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शास्त्रभाष्यस्य टीका ।

वै. प्र.— वैष्णवकर्मभूषणसारः ।

वै. सू.— वैशेषिकदर्शनसूत्रम् ।

व्या. कौस्तुभः— शब्दकौस्तुभः भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शंकर— श्रीशंकरभट्टप्रणीतः मीमांसासारसंग्रहः ।

शतपथ— ब्राह्मणम् ।

शाम्भा— शंकर भाष्यम् । श्रीशकराचार्यप्रणीतम् ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिकृता ।

शा. तर्क— शास्त्रदीपिकायास्तर्कपादः ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदसम्पत्कशास्त्रभाष्यस्य यत् सुरेश्वरकृतं वार्तिकम्, तस्य आनन्दमिरिकृता टीका ।

शेखरः— अत्र परिभाषेन्दुशेखरः ।

श्राद्धमयूतः— श्री. ज. र. घापुरे संपादितः ।

श्रीकृत्— ब्रह्मसूत्रभाष्यकर्ता शैवमताचार्यः ।

श्लो. पा.— श्लोकवार्तिकम् ।

संक्षेप— संक्षेपगण्डीया भाट्टचन्द्रिका नाम वृत्तिः ।

संक्षेपशारीरके रामतीर्थः— टीकाकारोऽयम् ।

संग्रह— त्रैकालन्यायसंग्रहः ।

न्यत्यस्य च त्रयाद्वैतदायका उपपत्तयस्तेन पूर्वपक्ष-
मूलमात्रमगह्यात् उच्यतेऽपि । नस्मात् पूर्वैव न्यायेन
वृत्तेन प्रकरणे (आरुण्यस्य) निवेश इति (पूर्व. पक्ष.) ।

मा— (ट. ६११) एवं प्रपञ्चे ज्ञसः । अर्थे
कार्ये द्रव्यगुणगोरेककार्याभिमयः स्यात् इति । यत्
अर्थेन भूयते द्रव्यगुणयोः, तत् द्रव्यगुणौ एतस्मिन्
परार्थे निश्चयेन स्यात् । त्वत्तः । एकैकमर्थं एकैक-
स्यात् । एकं हि कार्यं द्रव्यगुणयोः भूयते त्रयसंख्यः ।
कथमेतदवगम्यते ? एककार्यस्य । कथमेककार्यत्वं ?
अवस्थाया पित्राद्या एवस्याप्या इति अवयवसिद्धौऽप्ये-
वाकाङ्क्षाया अस्मिन्मन्त्रिणयोः । लोमे निशति
इति तु पर्यवस्यति, तयोरेव नैकतुल्यात् ।

धा— (ट. ६११) एवं प्रपञ्चेऽभिधीयते ।
'अथ द्रव्यगुणौकार्थं अवगाह्ये गन्तव्ये । अव्यो-
न्यभिधमस्त्वत्र तयोः स्वात्मादिवद् भवेत् ॥'
'अर्थेकत्वं' इति वाक्यविशेषोपपत्त्यम् । 'एक-
कार्यात्' इति पुनस्तत्रैव हेतुत्वेन उपदिष्टम् । अथवा
नाकारार्थत्वे यत् एवकार्यता सम्बन्धीत्यर्थः, तत् सर्वं
विशेषमभिहितैकमाननाविधिः, तादृशी कृत्वा कृतार्थो
न्यति इति परिग्रहार्त्तत्वेनैव भवति । यथा 'देव-
दत्तः काष्ठं स्वात्मा ओदनं कचमि' इत्युक्ते सर्वेषां
प्रकृष्टाकविपत्त्यम् । एतस्मिन्मन्त्रे चैतल्योक्ताया द्रव्य-
गुणयोरेकान्तये नास्ति इति न विधीयते । त्रिया-
न्तरसंख्यमपि त्रीणां परः प्रत्यये न शक्नोति
कर्तुम् ॥ द्रव्यसंख्ये ॥ यत्नं विधीयमानेन अवयव-
भावः । सर्वत्र हि भाष्यतादिसौपमाधिकारिणोऽप्ये विधि-
न्यापारो नास्ति इति उत्तराधिकार्ये कथ्यामः । तृतीय-
निर्देशाच्च द्रव्योपि अकार्यकारणयोः परस्परमन्वेषेन
स्वात्माद्विनिर्माणाभेदिको वाक्येन तद्विशेषसंख्यमन्वेषो
विश्रुत्यते । कुत ? 'कारकं सृज्यते कुर्वन्नाकार्यां तत्
करोति च । तस्माच्च द्रव्यसंख्यः कारकस्यास्ति
फलं चिन्म' । निष्प्रत्ययविशेषाच्च नापेक्षार्थं
परान्वयम् । गुणानां च परार्थत्वादसंख्यः समस्तः
(३१।१।३) ॥ न चाप्यन्योन्यसंख्ये विधिरथां
प्रवर्तते । तद्वतीता अर्थे नैति किञ्चासंख्यमकल्पना ॥

क्रियाऽपि न विना कैश्चित् साध्यते कारके. क चित् ।
भूतभव्यवशत्वेन क्रियाकारकसंगतिः ॥ यथा च
द्रव्यमिच्छन्ति साधकत्वेन कर्मणाम् । तथा गुणम-
पीत्येवं नादृश्यस्यान्यसंगतिः ॥ 'यत्ने द्रव्येन विना
त्रियाऽनुपपत्तेः एतदाकर्तृ क्यो यद्वानि' तथा गुण-
विशेषेण द्रव्यं वायुद्वयवत् । तान्तेन क्रियासि-
दिर्मात्रावोऽपेक्ष्यते गुणः ॥ 'तस्मात् लोऽपि क्रिया-
ज्ञमिति । तथा च 'द्रव्यगुणव्यवहारम्' (३।१।३) इति
गुणग्रहणं वृत्तम् । ननु भवन्तीत्युक्तत्वं द्रव्यग्रहणे गुणानु-
ष्ठानात् एवम् प्रवृत्त्याभावात् न द्रव्यवत् गुणग्रहणं वृत्तम् ।
तथाहि 'न द्रव्यमनुपादाय प्रवृत्तिः कर्मणीभ्यते ।
पूर्वं द्रव्ये शृङ्खले तु तद्गुणोऽप्यनुपपद्यते ॥'
तस्योक्तं । 'कर्मण्यपि कृते पूर्वं न द्रव्येण प्रयोजनम् ।
द्रव्यानाम्वादाय पूर्वं स्यात् सा गुणेऽपि प्रतीय-
ताम् ॥' यत्ने हि तत्त्वैकं द्रव्यग्रहणेन गुणोऽपि
मह्यत् एवमेव एवेति न प्रथमग्रहणं प्रयोजयति, तथा
त्रितीयग्रहणेऽपि यन्निश्चितं द्रव्यगुण इति नोपहितम्,
(द्रव्यमपि) । अथ तु प्रागुक्तान्तरात् द्रव्यविशेषादेशा
भवति, तत् इत्येवमपि द्रव्यं द्रव्योपादानात् भवत्येवमेषा
'किमुक्तं द्रव्यं यद्वानि' इति । सर्वथा तु एतानामपि
विशेषे, प्रधानोत्तरसत्तामपि क्रियाया द्रव्यं व्यापार्यते,
गुणवत् प्रत्ययान्तरं द्रव्यं द्रव्यविशेषेण व्याप्यते,
तत्रैव चरितव्यं स्यात् । न च तथा व्युत्पत्त्यस्य अग्रा-
ह्यत्वं, अनेनमन्तरात् व्यापारणम् । परिच्छेद-
काले तु अग्रा (गुणस्य) अपिस्मात्परतः निरूप्यते ।
तथाहि 'द्रव्येण साधनीयेवमिति ज्ञाता नशः क्रिया ।
कीदृशोनेनपेक्षस्य गुणेऽनुपपद्यते तदा ॥' तेनैव
परि तान्त् वेद एव क विधिरूपे द्रव्यस्य, तत्, तेन
द्रव्यप्राप्तयेन्यते । यदि तु न द्रव्यस्य, तत् अपिद्वि-
एवम्, यद्वान् प्रत्ययान्तरं अपिस्मिन् हव्यवामे एति
निधीयमानस्य अकार्येद्वयं भवति । सर्वत्र च द्रव्यात्
अनोपहितेऽर्थे 'अर्थात् कथमेवमेषात्' (३।१।३।
२५) इत्येव अज्ञानमत्र युक्तं इहः । तदिह 'अथ वेन
त्रिया प्राप्यते' इति निष्पद्ये चोदिते, द्रव्यप्रापणा
अप्याप्तवतीना अग्रात् 'यथा शक्नुयान्' इत्युक्तम्

सति 'तत्साधनमूतं द्रव्य परिच्छिन्दत्वा' इत्येतावदव-
धार्यते । कुतः ? 'गुणान्तमेवमात्मत्वं सर्वत्र ह्यव-
धारितम् । नान्यथा, निष्क्रियत्वाच्च विषयेष्वेवमनु-
मदात् ॥' अयमप्युक्तान् विधिः तृतीयोपनीतं कथं चिद-
रुणमानं न दृश्यते । स च नान्येन प्रकारेण तद्वद्भा-
वते । न च एकस्वरूपैव सर्वेषां साधनत्वात् । न च स्वयम-
साधन्येव केनच न च साधनाधिका वा क्रिया सर्वत्रेव्यते ।
न च प्रधानक्रियायाः सर्वाण्येव साध्यान् साधनानि
भवन्ति, अत्रान्तरव्यापारार्थोनात्वात् संकल्पप्र । अकण-
दीनां च योगव्यात् द्रव्यपरिच्छेद एव स्वरापासो
विज्ञायते, तत्र एषा कर्तव्यात् । इतरत्र कणत्वं भवि-
ष्यति । तेन अकणपदात् एतावदवगतं 'किञ्चित् द्रव्यं
परिच्छिन्दत्वा अरुणगुणेन क्रयः साधयितव्यः' इति ।
तथा एकहायन्याऽपि अन्यथा साधनत्वावधारणात् 'केन
चित् गुणेन ते परिच्छेदः कर्तव्यः' इत्येतावदपेक्ष्यते ।
तत्र गुणः यत्किञ्चित् द्रव्यं परिच्छेद्य आश्रयत्वेन अपे-
क्षितं आरभ्यते, इत्यमपि यं कं चित् गुणम् । उभया-
पेक्षात्तत्र संकल्पः स्वीयं निर्वर्त्यते । न च द्रव्यान्तर-
गुणान्तराणां अत्र चाप्येव स्वपेक्षया प्रतीयते । तेन
न द्वास्वदपरमवत् विनाऽपि यदप्या अन्यगोरेव संकल्पः ।
सनिदितातिक्रमकारणाभावादपि प्रमोक्ष विज्ञायते । किञ्च
'त्रयस्त्रावशादद्रव्यगुणः प्राधान्यसंमग्नः । जति-
च्छन्नमूतं कं चिद् गुणं द्रव्ये नियच्छति ।'
यत् नाम गुणः अन्यमाऽनुपपन्नैरभूतं द्रव्यमात्रयसि,
तत् क्रयः भूतैकतयनीद्रव्यकत्वात् न प्रतीयन्ति । तथा
एकहायनी यं गुणं अनुमानयति, तमपि क्रय
एव भूतावगमनगुणं कान् नेच्छति । यदि हि अगो-
रानियतद्रव्यगुणः स्यात्, ततो यत्किञ्चिदसि आनीयमानं
सहेत । निरपेक्षद्रव्यगुणविरोधमप्येवैव यथाचोदितः
'क्रय उभयविशिष्टः निवेद्य, अश्रुता च प्रधानस्य सहा-
भाहृतिगपयेत । निरन्तरे वा पुनः निश्चिद्यसिपिवाप्येव ।
प्रधानत्वादेन न गुणद्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरगुणान्तरावधारं
क्रमण निरणदि । कस्यमोविन्नान्येव वा व्यमुख्योऽपि
अनियमं कल्पेत्, किमुत मुख्य एव सन् । न वा अश्रुत-
नक्षयना विना अनुपपत्तिः, अश्रुतगोरेव परस्परसंकेपेन

परिपूर्णत्वात् । एवं च स्वयत्नगतमपि सामानाधि-
करण्यं समर्थितं गमिष्यति । न चान् श्रुतिविरोधः, यथा
वक्ष्यति 'न श्रुतिवैति नान्याथो न' इति । दयादि ।
'क्रयापेक्षित एवायं संयन्धः क्रियते गुणः । न चात्रा-
ह्यगुणा धृतिर्दुर्बलताऽपि निरूप्यते ॥' क्रय एव हि
द्रव्यं यद्वत् एवमपेक्षते 'को गुण एतत् परिच्छेत्स्यति'
इति, गुणमपि यद्वत् अपेक्षते, 'किं द्रव्यं एतस्य आश्रयो
भविष्यति' इति । तेनैव तयोः क्रयवरोधेन अन्योक्तानुगुणं
प्रतिपक्षमनयोरपि न परस्परानाहृत्यं भवति । यस्तु
मन्ये परिच्छेदकत्वात् गुणस्य द्रव्याहृत्यं प्रतीयते इति, स
वक्तव्यो गुणस्यापि क्रयमन्यथा साधयितुमशक्यइति; द्रव्यं
आश्रयत्वं प्रतिपक्षमनं अत्रमिति । तस्मात् क्रयाहृत्यत्वादेव
जन्तरीयः परस्परवरोधकारो भवन् अत्रस्वभावाद्भवति इति
उच्यम् । यस्तु प्रकरणे निवेश मन्यते, तस्य केन गुणो
विधीयते इति वस्तवम् । कथमितिना तावत् यद् नैव
संभवः प्रष्टः । प्रयोगवचनस्तु अक्रियात्मकं दूरादुपेक्षते । न
च अकणपदस्य एवमपि निश्चितिरस्ति । यद्यपि कारकत्वेन
द्रव्यापि प्रतीयते, तथापि तत्पदान्त्वविभाकन्येन ।
येऽपि न तत्तत्तद्विधिविषय विषयः, तेऽपि पर्यवसिताः
यद्यपि प्रतीयमाना अपि न विज्ञानं समर्थाः । न चेदा
द्रव्यविरोधेषु व्यापारः । तस्मात् कथं चित् प्रकरणे
निविशते 'एकापार्थस्तु विकल्पेत्' (१२।१।४।१०)
इत्यपि नेगप्रतीतेः ।

भा— (पृ. ६१४) यदि एककार्येण, किमिति
विकल्पो न भवति, वदमिधीयते नियम्येतादामिति ।
नैतदेवम् । 'एककार्यस्तु विकल्पेत्' (१२।१।४।१०)
इति विकल्पपर्यालोकात्तु इति अनुक्तोऽयं पर्यवयोगः ।
कथं ? पर्यवयोगो नाम स भवति, यः स्वयस्य साधयति,
प्रतिपक्षस्य च प्रतीयमाचरति । न च विकल्पः प्रस-
क्तस्य प्रतीयमानवर्तते । 'कथं न वदमिधीयते' इति
इत्येव नः पक्षः । न च विकल्पो नामाकार्यत्वात् । ननु
इत्यमीमंभेदो एक कार्यमिति । तथापि निरुद्धं, एवं हि
पूर्वमभिहितं, अमूर्तत्वात् गुणो न क्रियया संवध्यते
इति । इदानीं निषेधतमभिधीयते, उभावरि द्रव्यगुणो
एकयोः क्रयमभिनिर्वर्त्यताः इति । उच्यते । नैव

निदह्य । न च विनश्यः, एवं जायै, सामर्थ्यभेदस्तु ।
साधनादि द्वयं क्रिया इति उपर्युक्ति, गुणस्तु विशिनष्टि
साधनम् । यदि एवं, न तर्हि गुणः क्रियामभिवर्धयति,
साधनत्वस्यो विशेषक इति । जेतदेषम् । गुणस्तु क्रिया-
मभिवर्धयति एतदेव सामर्थ्यं, यत् साधनं विशिष्टम् ।
आसाहस्यति च क्रिया साधनविशेषणम् । चिद्व्युत्पत्तेरिति
गुणः साधनं लभ्यते । अस्मिन् चिदे न लभ्येत यत्तत्
साधनं क्रियायाः इति । ततः क्रिया साधनस्यैव ननु,
इति भवति क्रियासाधनं गुणः । न चैवं मतिः प्रकृत्यो
भगति, यथा अविश्वरूप्यं कर्मादीनां च । अविश्वरूपं हि
कर्मादीनि धारयति । तानि अकार्यमागानि न यत्तत्तु
क्रियामभिवर्धयति । तथा कर्मां कर्तृणादीनि समा-
दत्ते, तानि असमाहितानि न शब्दवृत्ति रसस्पर्शमभि-
निर्वर्तयिष्युः । यस्मिन् साधनोपकारे पश्यं तस्मिन्नेवो-
पकारे अस्यात् साधनं विधीयते, एत विप्रत्ययः । यथा
'ग्रीहि गिर्विजेत' 'ययैर्विजेत' इति । उभयेऽपि
उत्पत्तिरभिवर्धयति ।

वा— (पृ. ६९४) अवाप्तस्मात्करणेकार्यमम-
शुद्धीनां वदति 'यथैककार्यता किमिति सिद्ध्यते न
भवतीति' । सिद्धान्तज्ञादीं तु आह, नैतेन अस्मद्वि-
पक्षे, कृत्यमात्रपरिचयेऽऽपि सिध्यति, अशुद्धयो वा
वाच्यते । तस्मात् सिद्धान्तस्मृतदुष्पण्यात् प्रियवृत्तान-
ति । 'न च विकल्पः कर्मानाशयः' इति अस्मा-
त्तत्त्वात्वाभिप्रायेण । परस्तु प्रथमकार्यताफलमेतदेव
इति मया आह 'ननु इदानीमेतदेव' इति । 'तद्यथे-
विषय' यत् पूर्ववृत्तिः अनुसृत्यान् निमित्तो गुण इति ।
ननु पूर्वपक्षनादिनां गुरुत्वं, इदानीं सिद्धान्तज्ञादीं न
समिपय प्रवीति इति युक्त्ये विरोधोपपत्त्याः । उच्यते
'सुदृढः क्रियते सर्वः साधारणपदे स्थितः । स
चामूर्ततोक्तेरिति सिद्धान्तेऽपि विरुध्यते ॥'
अपना पूर्वपक्षनादिनां यत् हेतुनेन उक्तम् । हेतुश्च
तत्पक्षिदो मतिः । यदि ज्ञाना अविदो भवेत्
ततः उदानीमेव उद्भास्येत । यत्तत् नोदावितः, नलो-
ऽस्त्युपपत्त्या । तथा एतत् चेदानीं सिद्धयत् अर्थक्याधि-
गतात् एकिकर्तृ अभिपक्षयो विपक्षिदमाद्यते ।

'नैवद्विषयः, न च विप्रत्ययः' इति चिदभिवर्धनविना-
शान्त्यसाधनत्वान् । तदर्थपक्षे, द्वयं साधनात् साधनं,
गुणस्तु निर्वर्धयति इति । परस्तु एतान्तेन 'इत्यत्र
तदर्थे' इति यत् गुणश्च द्वयार्थत्वं मन्वमान आह
'यत्तं न तर्हि' (गुणः क्रियामभिवर्धयति इति ।)
'नैवदेवं' इति द्वयमाशयं साधनं द्वयार्थं दर्शयति ।

वा— (पृ. ६९६) एवं तर्हि तदेवेदं संज्ञात्,
भवति एतदापनीविधानं, तद्विशेषणं च अरुणो गुणः ।
तत्र च एव द्वयोः कार्यभेदः प्रसज्येत इति । न ह्युक्तः
अरुणाद्यद् एतदानीमभिवर्धनं सार्वभ्यते इति । किं तर्हि ?
दीर्घादिनैव सार्वभ्यते । एवं हि भूदेव अक्षरगुणेन त्वं
अभिवर्धयति इति । यथा च तेन निर्णयते तथा यति-
तत्त्वं भवति । न च अविशिष्टं साधनं गुणः क्रिया
अभिवर्धयति, इति अर्थात् साधनविशेषणता प्रति-
पद्यते । यथा 'स्थाना पश्येत्' इति क्रियासाधनत्वे
निर्दिष्टे अर्थान् संकल्पने कारणे च स्थानीं व्यापारपते,
तद्विद्वत्पक्षे द्वयम् । तस्मात्तानि कार्यभेदप्रसङ्ग इति ।

वा— (पृ. ६९५) परिहृते द्वेपक्षे यत्तद्वत्
एतदानीं द्वयार्थं अपश्यत् कार्यभेदेन द्वयार्थसंबन्ध-
वत् वैरूप्यापक्षे बोधयति 'एवं तर्हि' इति । 'न
ह्युक्तः अरुणाद्यद्' इति साधनकारितं एतदानीं
संबन्धं दर्शयति ।

वा— (पृ. ६९६) ननु एतमपि कार्यं भिद्येव ।
कथं ? प्रत्येकं कार्यपरिणामातिरेका इति । यथा 'देव-
दत्तपक्षेऽपि विप्रत्ययः भोग्यता' इति प्रत्येकं भुक्तिः
लभ्यते । यथा च 'वत्स तित्त तित्तगरः घोर्मं न
भिवेत्' इति । एतद्विधिः 'अक्षय्या श्रीगानि, एक-
शाय्या श्रीगानि' इति । नैतदसामान्यं वाच्यम् ।
एतमपि कथं एव अक्षय्या भिवेक्यति, न एवं सिद्धं
प्रकरणे इति ।

वा— 'ननु एतमपि कार्यं भिद्येव इति नियम
निगतरकार्यमाह । सर्वत्र भयवत्कथं प्रतिपन्नं निगन्-
त्यात् अर्थभेदमिति बोधयति । अर्थभेदेति । तथा च
लोकभेदेर्थाह इति उद्धारणद्वयम् । प्रत्येकं देवदत्तादि
भोजनं, सिद्धिः सिद्धावस्था वा अतोमार्गं मत्प्रयतो-

निमित्तत्वेन उच्यमानं शास्त्रनिवन्धना शिद्ध्यति । तत्र न निमित्त इति संन्यतः । 'नैतदस्यप्रत्यक्ष बाधक' इति विकल्पवक्ष्यतेन असंशयोपपन्नाः ।

भा— (पृ. ६९६) सत्यमेव दोषो न भवति किन्तु अनङ्गयाऽपि एकहायन्या क्रयः प्राप्नोति, अङ्गणा च अनेकहायन्या । तत्र गुरुक इत्यङ्गुणोर्निष्पन्न इति सा प्रतिज्ञा दीयते । न तर्हि श्रमो वाक्यभेद इति । कथं । कथञ्च हि द्रव्याङ्गिमानी उपदिश्येत न क्रयकायोः । न च प्रज्ञान प्रतिगुण मिथ्येन, प्रतिप्रधानं हि गुणो मिश्रतो इति । अस्ति चायं दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिचयनार्तिरिति, यथा 'शर्माः भर्ता दण्ड्यन्ता' इति । तथा 'अभिमुख्य ह्युपा मन्त्रप्रति' इति । नस्मात् उभयविशेषणविशिष्टः क्रयो विधीयते । कथं पुनस्तस्मिन् श्वरस्तिथि दृष्टान्ते सति एतस्मिन् अप्रामाण्ये उच्यते एव वाक्यसमाप्तिः, न प्रत्यक्षवचनिति । अत्र ब्रूमः । ॥ द्रव्याङ्गिमानी उभावपि क्रियाशब्दौ उपलभ्येते परस्परं अस्मिन् । नयोऽपि द्रव्याङ्गिमभा विशिष्ट उच्यते, नात्यन्तरेण । तत्र यदि द्रव्यपर अङ्गिमपर च भवति यवनसिद्धि, ततः प्रत्यक्षवचन असंशयः कथं सत्यम् । अथ क्रयविशिष्टाङ्ग अमिथीयते, ततो यथैवाय एकहायनीविशिष्टः, एवं अङ्गिमविशिष्टः, इति नियमतः उभयसंज्ञयोऽप्युक्तमनीयः । न चान द्रव्याङ्गिमानी ईप्सितौ । इति तत्रु क्रयः । वेध हि ज्योतिषोमन्त्रस्य योव, परिप्राप्तते । द्रव्यादनिगानी प्रपार्थो ह्यनौ ईप्सितौ स्यातां नान्यथा । तस्मात् क्रयो विधीयते । ॥ ॥ नात्यन्तरविशिष्ट, प्रदीयते, इति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः इह निश्चीयते । यदा च एव, तदा नैकहायनी मुक्त्या अस्मात् क्रयः कथं साधनमस्ति, न च अङ्गणादयः साधनस्य विशेषको गुणः, इति निवमः सिद्धो भवति । (पूर्वपक्षी) अथ वदामः । यदि क्रयस्य साधने गुणः अमिसंज्ञकमुपैति, तदा वाक्ये मिथेऽपि क्रयसाधनत्वात् अङ्गिमया अन्यस्मिन् इत्येव न निवेद्यते । तस्मिन् एकत्रयवत्ता प्रथमेन साध्यते स्ती । उपेतदमिथीयते । मिथे हि वाक्ये एकहायनी-साधनकः क्रयः अवमुक्तो भवति, अङ्गणासाधनमपि तत्रा-

न्तरं, न तस्मिन्नेव एकहायनीसाधने मये अङ्गिमया विशिष्टो भवति । तत्र यत् कथान्तरं अङ्गुणविशिष्टः, तत्र अर्थात् प्राप्तं अन्यदपि साधनं भवति । तदपि विशिष्टम् अपनो गुणत्वेन गन्त्येत । एकात्मकत्वे तु तत् परिहृतं भवति । तस्मात् साधु अमिथीयते 'अर्थकत्वे इत्यङ्गुणोर्निष्पन्नमपि स्यात्' इति ।

भा— (पृ. ६९६) परः पुनराह 'सत्यमेव न दोषः' इति । क्रियाप्राधान्ये तु तद्विहीनविशेषणसमुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । सर्वज्ञतद्वद्विहीनमपि मक्षवत् इति परिहारः । ननु दण्डस्य दण्ड्यसंज्ञात्वात् भोजनादिपत् प्रविगने अङ्गुणः प्राप्नोति । तैव दोषः । 'क्षारीरे निग्रहो यश्च, तत्र प्रत्येकमिच्छता । हिरण्यादानदण्डस्य समुदाये सगाप्यते । अपराधे निमित्ते हि अतसंख्याविज्ञेयिता । तदनुप्राशपादाना राज्ञां वृत्तिर्विधीयते ॥' यथैव अश्वस्त्रीदीना दक्षिणा परिक्रयार्थं कर्मसंयोगात्, एवं राजास्य अर्थदण्डः नैमित्तिकी परिप्राप्त्यङ्गिः । तावत् च प्रति तन्तनायस्ये विमिते राजादीनि त्पादीयमानायात् विशिष्टैकसंख्यानि भवति । यथासौ अपराधो गर्ग्युक्तः, न एककर्तृकः अनेककर्तृको वा यस्तः गतादाननिमित्तं भवति । तत्पक्षे च अपराधिना अपादानत्वेन अयस्मान् समस्तपर्यायादानकं ताम् गतं प्रदीतव्यं इत्यप्यते सति, प्रत्येकं प्रकरणे सति एतेन तस्मै अपराधनिमित्ते कृते शेषं व्यधुतं प्रत्यक्षरक्षणं स्यात्, सत्यान्तरं च बुद्धौ आप्येत । तस्मात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । परः पुनः अमिथीयेऽपि देवविशेषे दृष्टान्तद्वयात् तथैव उपन्यस्यति । नयस्य बागसाधनोत्तमप्रत्यक्षत्वेन गतमयममुखायन्येन विधायाक्यत्वेन च प्राधान्यात् इत्यङ्गुणश्रेष्ठं पूर्ववृत्तिपर्यायेण विपरीतत्वात् इतरः एतन्वाक्यप्रतिपादनपक्षं प्राप्नोति । तत्र अपरः आह, सर्वथा तावत् अश्वरूपता भवत् मित्रनाक्यजोदितयोरेपि नियमः सिध्यति इति नार्थं एकत्रयत्वेनेति । सिद्धान्तवादी वदन्ति, वाक्यभेदे सति उभयविशेषणविशिष्टकथनीयमात्रात् यथासुतप्रत्येकचयनयप्राप्तौ सति गुणेनापि यत्किंचित् क्रयं यद्येत, क्रयेणापि यः कश्चित्

(आरुण्यस्य) निवेदाः (सावक्ये) तथा कौस्तुभे
द्रव्याम् ।

मण्डन— 'आरुण्यं क्रवणस्याध्वम् ।' ५

शंकर— 'आरुण्यं च ध्वरिषधम् ।'

॥ अरुणान्यायोऽपि नास्ति, लोपान्ता उच्चैस्त्वा-
रोना च परस्परनिराकारत्वात् । दृप्. १।२।१५।४७.
॥ शक्यते तु अनापि (एकहायन्यादिपदेषु) अरुणा-
न्यायेन लक्षणा वेति नक्तुं समानानुशाधनस्य मनुष्य-
मुपासकत्वं उपपत्तेः । भाट्ट. २।१।६ घ. १९९. ॥ पर-
णैतिकर्तृमत्ताविशिष्टादूर्ध्वभाननामिषान्येऽपि अरुणान्यायेन
करणानुप्राद्वक्तमित्येदं, उद्दिश्य विधाननपेक्षणात् यरि-
तिकर्तृमत्ताविशिष्टा यद्राज्या विहिता, उद्गन्तनाकारणे
एव तदितिकर्तृमत्तानिवेष्टात् यद्व्यन्तरे अतिदेशः । सोम. १।१।१. ॥ 'चतुरो गृह्णीन् निर्वपति' मानयोः अरुणा-
न्यायेन विशेषनैष्ठात्वमपि । भाट्ट. १०।२।२७, इत्य-
प्यु वैषयताः सत्यपि प्राध्वनिषेः भाननाऽन्वये अरुणा-
न्यायेन उत्तराधिकारान्वयस्य भाननामे एव अङ्गीकारात् ।
१०।४।१४. ॥ 'जोहिवरुणा ऋषिजः प्रचरति' इत्यत्र
वदन्तान्तेन उक्त्याः परिधानक्रियया जोहिव-
रुणस्य च प्रचरन्ति इत्येकक्रियायुगीकारात् अरुणा-
न्यायेनैव बहुवचनः । घाल. पृ. १६७. ॥ भावनायाः
करणानुप्राद्वक्तृत्वेनैव इतिकर्तृमत्ताऽऽकाद्याप्रतिपादनेन
अरुणान्यायवैषम्ये परिहृतं भवति । सोम. अ१।१.

॥ अग्निमिषान्तः इत्यत्र सत्यपि माणवकशामानादि
करणे अरुणाशब्दस्याप्येन सति सादस्ये अभिधानात्
अग्निं चानभिधानात् अन्यत्र अग्नद्वयसि वृत्तिवर्ष-
नात् अग्नौ चादग्नीनाम् अवयवमपि प्रथमप्रधानेन
सादस्यमेव प्रथमं प्रशययितव्यम् । न चान्यवगतेऽग्नौ
सत् प्रतीकते इति प्रथमतः अवैरभिधानम् । वा. २।२।१।१ घ ७४८

॥ एकभाषानामित्येवो. करणेति कर्तृमत्तयोः पश्चात्
अरुणकहायनीन्यायेन अर्थतोऽन्वयः । सोम. ७।१।१ पृ. ५२६. ॥ 'चतुर्भिर्भिक्षादत्ते' । यद्यपि मन्त्राः
प्राप्ताः प्राग्व्येन, तस्यपि चतुर्गुण्या आदाने विधा-
स्यति । तत्र अरुणकहायनीन्यायेन परस्परनियमे सति

मन्त्रगतचतुर्गुण्यविशिष्ट आदानं चोदितं मनुष्यादत्ते
कृतं न शक्यते इति अर्थात् मनुचयः फलम् । वा. २।२।४।३३. ॥ 'वा चतुर्भिर्भिक्षादत्ते' इति प्रत्यय-
भूत्या मन्त्रसंज्ञेयमिति विशिष्टादानविकानोत्तरं अरुणक
हायनीन्यायेन मन्त्रसंज्ञेययोः पार्थिवमन्त्रयोपपत्तौ अर्थात्
मनुचयमिदं । को. १।२।४।३३ पृ. ७७. ॥ तदप्य-
सम्बन्धे भावना प्रति निर्वृते अरुणकहायनीन्यायेन पश्चा-
त्ततो विशेषणविशेष्यभावः पदेन प्रत्याग्यते । वा. २।२।४।३२ पृ. ७७४. ॥ तृतीयपदमभिप्राह्यतस्त मोक्ष-
णस्य न ग्रीहिद्वेष्टान्यायः, किंतु क्रियेनैव कारकमेना-
न्यः । पश्चान्तु अरुणकहायनीन्यायेन भवेत् ग्रीहिद्वेष्टा-
न्यः. सत्क्रियासाधनरूप एव । सोम. १।१।१. ॥ न च
अरुणकहायनीन्यायेन मन्त्रनामानाधिकरण्योपपत्तिः ।
तत्र एकहायन्यायप्रसङ्गत्वेन विधेयत्वात्, तस्मिन्नेव-
कापेक्षायां युक्तः पार्थिवः आरुण्येन सम्बन्धः । मन्त्राणां
तु लिङ्गादेव विक्रमेव एकसदृशता प्राप्तयेन परिच्छे-
दकानपेक्षत्वात् न भवेत्कल्पत्वं युक्तः चतुर्गुण्यः
सम्बन्धः । यदे. १।२।४।३२ पृ. ५९ ॥ ननु अर्धवैषम्य-
समस्या एव इतिकर्तृमत्तत्वाः अवैरुणकहायनीन्यायेन
पश्चात् करणान्ये रादप्यनुपपद्यते । सोम. ७।१।१.
॥ ननु ग्रह्यत् एकत्वमपि समर्थाक्रियावामेव साक्षाद्-
भवेत् । न च अवोपगत्वादसंभवः, अवैरुणकहायनीन्यायेन
परिच्छेदकतया बहुपत्तेः इति चेत् । आरुण्यकहायन्योः
प्रतिस्तिविकृतृतीयाभ्यां कयकरणत्वावयमेव सति सत्क्रियायां
पार्थिवमन्त्रमप्युपपन्नम् । कु. २।१।४।३४. ॥ 'पशुना
भवेत्' इत्यत्र कृतृविशेष्यत्वापेक्षं एकत्वस्य समान-
प्रत्ययेपादेन कारणकारकत्वान्वयः 'एकत्वसदृश-
करणकारक' इति । एवं शाब्दान्त्ये स्थिते संज्ञायाः
साक्षात् क्रियानिर्वर्तकत्वावेषात् द्वाग्व्यवसायेषां
संख्यायाः अवच्छेदसामर्थ्यत्वात् लिङ्गात् पशुद्वयाव-
च्छेदकतया अरुणकहायनीन्यायेन पार्थिवमन्त्रः इति
मीमांसकं वदन्ति । परिमलः २।१।१८ न. स. २.
॥ श्रोत्रविशिष्टस्य ग्रीहिव्यविशिष्टस्य च विधेयक्रिया-
विशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चात् अरुणकहायनीन्यायेन
परस्परान्वयात् तत्संज्ञाव्यवसायव्ये एव श्रोत्रधनमात्रं

तिष्ठति ऊहः । आह. १११५. ॥ 'रूपोपेण मादेन्द्रस्य शोममुपाकरोति' अत्र रसो दर्शनिवर्तकः, उपेयः भन्तिवर्तकः । एवं च बोधो नामस्य रस्योपेयि । न च ददेन तपो. परस्परसाहित्यापगनेः अरुणैकहायनीन्यायेन परस्परविषयमात्रं न च बोधो रस्योपेयि । आहयम् । सादृशोपपन्नमभिध्याहारे आगोपात्तग्नौ तदर्थयो. सादृशोपपन्नोऽप्यग्नौ सादृशस्यैव तदर्थयोः अन्यान्वयः युज्यते पाठिस्तोषविषयम् । अत्र एव अरुणैकहायनीस्थले परिच्छेदपरिच्छेदकमान एव पाठिस्तोषविषयः । पूर्वपक्षे । १०४१२, ॥ यत्नो इत्यत्र अन्ययः परितोषात्मा पुनरुक्तिरिति न अभिधेयः प्रतीयते । तत्र न अरुणैकहायनीन्यायेन परस्परविषयमात्रं पुनरुक्तिरिति । (पूर्वपक्षे) इत्यत्र. १११५१२ वचनं २. ॥ समानप्रत्ययोक्तौ प्रतिपदिवर्णनं त्विदं प्रतिहिततरेण प्रमानयतेन परस्परं अतद्वदेनान प्रतिपदिवर्णनमाहस्य किञ्चिद्वै अन्वयस्यान सावय-सावयितेन क्रियाविशेषेण च एतन्वयः पश्चात् अरुणैकहायनीन्यायेन पञ्चन विविधत्वेन अधीनं मन्यते । वा ४११०. ॥ तद्विधौपणाः प्रमापि शुभान् अरुणैकहायनीन्यायात् उपायनामप्यनारूपनान्यायोऽस्ति । वरिमल. ११३५८ तम् ॥ विविधप्राधान्यविषयानात् अरुणैकहायनीन्यायस्य अत्राप्युपेयः । सु. पु. १०४. ॥ यस्याऽऽसावयनाया भावयोः वरणं भवति, तस्या वै यत्तत्तत्तरनिर्पेक्षा पश्चात्तन अरुणैकहायनीन्यायबलव्यं इति कर्तव्यतास्यैव लभ्यते । वा. ११६१६१३ पु. १०६९

॥ अरुणाशब्दः क्रीणातिनेव सव्यते । 'न चाविधिपदं साधनं गुणः क्रीणातिनिवर्तयति' इत्यर्थम् साधनविशेषज्ञता प्रतिपद्यते । वा. १११६१२ पु. ६९६. ॥ अरुणाशब्दः इत्यात्मनः । तस्य च वर-वराभिधानोपपत्तिः एकवचनत्वसिद्धिः (क्रीणातिना), अतो न सर्वधर्मत्वमिति । वा. १११६१२ पु. ६९२. ॥ अरुणाशब्दश्च एकहायनीशब्देन नाम्नयः इत्यस्य समर्थनम् । 'अरुणान्यायः' इति भाष्योपाधिरूपे द्रष्टव्यम् । के. ॥ अरुणाशब्दस्य क्रीणातिना नाम्नयः इति समर्थनं पूर्वपक्षे 'अरुणान्यायः' इत्यत्र भाष्यद्वयो द्रष्ट-

व्यम् । ॥ अरुणाशब्दस्य गुणत्वन्यद्वयनान्वयविचारः 'अरुणान्यायः' इति भाष्योपाधिरूपे द्रष्टव्यम् । के. ॥ अरुणाशब्दस्य सति तुल्यनिष्ठत्वस्य गुणविशिष्टत्वं स्वीकृत्य द्रष्टव्यत्वादेन विशिष्टमात्रकस्य विधानम् ('अरुणाशब्दोऽत्रान्वयः' इत्यादि) । कु. १११६१२ पु. २५८. ॥ अरुणैकहायनीशब्दोऽपि तृतीयानिर्देशात् परस्परमन्येस्य स्वतात्पर्यान्वयमात्रविशिष्टोः साधनेन तद्वि-शेषनमन्येस्यो विज्ञाप्यते । वा. १११६१२ पु. ६९२. ॥ अरुणैकहायनी, नया निवयः अरुणा नाम्ना, सिद्ध एवहायनी, एवहायनी च नाम्नयः, किन्तु अरुणैव इति इत्येतन्नियमो यथा, तथा 'वक्तव्यो' इत्यत्र द्विवचनव्यतिरेकतत्परिणामः इति पूर्वपक्षे । इत्यत्र. ६११५.

॥ अरुणैकहायनीशब्दश्च (वीक्षणपणे) परस्परविषयमात्रं अत्रविषयमन्वयः (नेमविषयस्य) । वा. ११३१५१६. ॥ अरुणैकहायनीशब्दः । तदु. रेषतीतरादन्ती यान्यविविधानेऽपि लभ्यते. इत्यादिशब्दोऽप्येकवचनविशिष्ट-पक्षेन अरुणैकहायनीशब्दः अन्वयमिति ममसिद्धे. सममि-त्यादिशब्दोऽप्यन्वयप्रतीतिरिति द्रष्टव्यम् इत्यादिशब्दः । सु. पु. ८६५.

॥ अरुणैकहायनीशब्दो सामानाधिकरण्यात्तद्विषयः विशेषणविशेषता । सु. पु. ४०९.

॥ अरुणिमा कृते एव निवेद्यति न सर्वमिन्द्र-प्रकरणे । वा. १११६१२ पु. ६९६.

॥ अरुणिनसम्बन्धः त्रयेण इत्येव नः एव । वा. १११६१२ पु. ६९५.

॥ अरुण्यतीति विविधस्य पक्षः । वा. १११६१२. ॥ अरुण्यतीतिशब्दोऽप्ययः । स्यादर्शनात् अत्र न्यतीतिशब्दोऽपि सुसम्बन्धोपापत्त्यात् । सिद्धान्तदर्शने निरुक्तमात्रं १११८.

॥ अरुण्यतीतिदर्शनन्यायः । अरुण्यतीतिदर्शने यद्वैविध्यं तादातुं अनुष्ठानम् अरुण्यतीति दर्शनात् वा ज्ञानात् प्रदश्यते वा सुल्लेख्यमन्वयः भवति, एतन्निर्वापि आनन्दस्यैव सर्वावस्थायां मुख्यमात्रम् । आभा. १११६१२ तम्.

“ अकं गृह्णाति ” इति विपुलि अद्वि शर्कः नाम प्रद. भुजः । उक्तं प्राकृतैः प्रद्वैः समुच्चयः, न तु प्राकृतानां नापः । संज्ञायां ॥ अद्वैतान्तरात् । भाट्टः १०।४।३.

॥ अकं चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टायैवैव संसिद्धौ को विद्वान् अन्तर्मा-
चरेत् ॥ इति न्यायः । अकं अकं अकं अकं इति पाठचतुष्टयम् । तत्र अकं अकं च गृह्णोणः । अकंः लघुवृत्तयोः (कर्ह) । अद्वैत गभीरम् । न्यायोऽयं प्रतिशङ्कः । संप्रदः. (अग्निकोऽयंः की. की. ६ पृष्ठे द्रव्यः) । केनारण्येत् अन्तर्मा पुनर्यानिदिः स्नात् निमयेमनेकायसमन्वितानि कर्माणि ते कुर्वः ‘ अकं चेत् ’ इति न्यायः । श्रामा. ३।४।३ म. ॥ तत्राथा पविजते अकं मधु लक्ष्म्य तैवैव यथा मधुर्धनः क्वं न गच्छेत्तुः तादृक् हि तत् । अपि चाहुः— ‘ अकं नेत् मचरेत् ’ इति । भा. १।२।१४. * यदि हि अस्यामृदवश्च कर्मणः सम फलं जायेत, तदा अकं चेन्मधु विन्देत इत्येवैव न्यायेन व्यपेक्षे सिद्धे महति न गच्छेत् प्रवर्तेत । तत्र विवि-
धाकिनाथः स्नात् । भा. १।२।११७.

* अकंभीषं नाम साम अद्वैतम् । धा. पु. ७२.

* अनुमनस्य अनियन्ता पैपीपान् विद्वद्भवे । मन्त्राण्यपान् तु अभिवक्तम् । सु. पु. १९५. * अनु-
नक्त । ‘ वातुदेवानुमनो. ’ इत्यत्र द्रव्यम् । भा. पु. २०४-२०९, ॥ पु. १८६-१९४.

अर्थः (प्रयोजनम्)— उपादेयस्यानेकस्यापि प्रवा-
नेन धर्मयोऽवकल्प्यते न्यायहेतुनापि । व्यवहानादर्थो
वदीयमिति भा. ६।४।१२३ पु. १४४५. * अर्थः
(सुप्रहेतुः) कोऽयः १ यो निःसंशयतां व्योमिष्टोमादिः ।
१।१।२।२ पु. १८. * अर्थः कामोक्तं प्रमाणम् ।
मणि. पु. २४. अर्थः (निपयः) ज्ञानात् भिन्नः ।
चोक्त आह— ‘ पश्चादप्राप्तुमशक्यं कुणपादिमति-
स्तथा । ’ प्रकृत्यामेव प्रयत्नानो परिवाजनादीनां
दुष्प्राप्तं, कामिनी, भयः इति व्यवस्थितोपपन्न विकल्पनं
न स्मात् प्राप्तायो यदि एकवचनम्, तथैव सर्वैः प्रत्ये-

पन्नः । अथ न्यायः, तत्र अथात्रापि विकल्पनं
स्मात् । तदवश्यं आलम्बयमाननिर्माता एवैव विकल्प-
व्यवस्था इति । श्रौता. श्रव्यमादे ५९ । अत्रोच्यते ।
‘ कुणपादिमतो चैव सार्वभूतये व्यवस्थिते । धामनाः
सहकारिण्यो व्यवस्थाकारदर्शने ॥ ११५ ॥
स्वप्रत्ययानुकारो हि बह्वक्त्रेषु यस्तु । निर्धारणे
भवेत्तुर्नापूर्वाकाररूपने ॥ २१६ ॥ ’ कुणपादि-
रूपानि सर्वान्येव प्रमदाया सन्ति, परिवाजनादिस्तु स्व-
वाधनानुसारेण किं किं रूपं पश्यति, न सर्वं तदपि ।
स्वहेतुप्रत्ययानुकारो हि वाधना स्वकारणतः शान्तमु-
करोति । सा यथाविधेन ज्ञानेन चर्यते, तथाविधमेव
ज्ञानं जनयतीत्यर्थः । तदसौ बाह्यक्त्रे वारुनि पूर्वा-
म्भवाकारनिर्धारणे कारणं भवति, न तु अपूर्वाकार
विकल्पयति । नहि अत्यन्तमन्यथाकान्तस्वान्तोऽपि
यद कामिनीं पश्यति, सा वा सत्यमिति । श्रौता.
‘ न्यववादे. * अर्थः ज्ञानात् भिन्नः । यथा मिथ्यात्वं
तपि अर्थे न चटते, तथा अर्थाभावे. ज्ञानोपधिरपि
न चटते । तेन ज्ञानोपरपक्षेन अपोऽपि अहोकार्माः ।
प्रबु. पु. ५५. * अर्थः (वाच्यः) यादृशः पददेव-
यामवयवः, तादृश एवोच्यते पदेन संबध्यते । के.
* अर्थः (मन्त्रार्थः) विग्रमानोऽपि प्रमादालम्बादिभि-
नोऽप्यभ्यते । भा. १।२।४।१ पु. १५९. * अर्थः
सम्बन्धहास्यप्रतिद्वयपर्यमभिधीयते । सर्वो हि शब्दः अर्थ-
प्रसाधनाय प्रयुज्यते । भा. १।२।४।९ पु. २१९.
* अर्थः सामर्थ्यं पदान्तरमाप्तानाधिकरण्यादिशोभता ।
अस्मै उक्तवैद्योः अर्थेज्ञानोपापत्वं प्रतिदम् । सु.
पु. १११. * ‘ अर्थः हि क्रमात् पनीयान् । ’
‘ वदस्य पूर्वं तपस्तः इति प्रतिवचनस्य समर्थे, तत्
प्रतिवचनमर्थं भविष्यति । भा. १।२।१६।४२. * न-
हि अर्थो नाम कश्चित् प्रामाण, किं तर्हि शास्त्रादि-
कल्पनादेतः । भा. १।२।४।२ पु. ७२२. * यथ
अर्गात् अर्थो न च चोदनायः । भा. १।२।१६।४.
* स नाम अपोऽभिधीयते यत्र शब्दस्य वाचक-
शक्तिः कल्प्यते । भा. १।२।४।३ पु. ११३.

● अर्थेन च प्रतिवेन प्रयोजनं, न प्रत्यापयेन मन्वेन । आ. ११११११११ ५. ७५१.

● अर्थेन च विपर्यये वादध्यात् वक्ष्यमेव स्यात् । १०१३४१०५ ॥

भाष्यार्थेन महामितृषये 'विपुल्यो बहिषद्भ्यो धानाः' इत्युक्तम् । तत्र धानासु अवहननं कर्तव्यं, परत आदौ सप्तसु अवहननं पश्चात् गर्जनं धाना करणं इति विपर्ययः स्वीयते इति सिद्धान्तः । तदु-
च्यते, अर्थेन प्रयोजनायेन धानाजननायेदित्यर्थः । विप-
र्यये आदौ अवहननं पश्चात् गर्जनं इति प्रादुर्गन्मात्
मिपर्यये स्वीयतेऽपि विपर्ययस्य तादृष्यात् धानार्थत्वात्
तत्त्वं एव धानात्वमेव स्यात् । मुन्यपिधिरैव यात् ।
तस्मात् विपर्ययः स्वीयार्थः । के.

● अर्थेन त्वपकृष्येत् (११११११११) इति म्त्व-
शब्दाधिरूपे लिङ्गप्रयोगविरोधो दर्शितः । इति । वा.
११११११११११ ५. ८१६. ● अर्थेन पाठग्रामः समकोषा
धिरूपे (११११११११) एव 'अभिज्ञाने कुतोऽपि, यवार्णं
पक्षि' इत्युदाहरणं सिद्धाप्रवृत्तः । पाठ. ५. १३०.

● अर्थेः यत्र पार्श्वमाश्रयते तत्र चान्द्र. अर्थप्रत्ययनामो
भवति । यत्र पुन. चन्द्र एव वायं, तत्र पार्श्वतन्त्रयायै
चान्द्र एव प्रत्यागणितः । वि. १०११११११. ● अर्थात्
हन् नोदकेन न प्राप्ते । आ. ११११११११.

● लघ्वर्थः । ११११११११ ॥

यथा धुने क्रमः तिष्ठति तथा अर्थात् प्रयोगनातु-
शब्दादपि क्रमः तिष्ठति । 'अभिज्ञाने कुतोऽपि' इति
पूर्वमाज्ञातं, 'यवार्णं पक्षि' इति पश्चात् । यवार्णः
होमरूपप्रयोजनामैवात् आदौ यवार्णार्णकः, पश्चात्
तत्रैव यजन्वा होमः इति अर्थात् क्रमः । चक्षुः सुवि-
प्रमाणेन अर्थप्रमाणाय अनुवच्यार्थः । के.

● अर्थादास्त्रियमाणौ शीतेन निवर्त्ये, यथा
परोक्षप्रत्यापि । वा. १११११११११ ५. ५६६.

● अर्थात् यः प्रातः, स यत्र प्रयोजनं नैव तिष्ठेत् ।
आ. ११११११११.

● अथाह्ला कल्पनैकदेशत्वात् । १११११११११ ५ ॥

'सुतेनऽव्यसि, सतिनिनाऽव्यसि, हस्तेनऽव्यसि'

इति श्रूयते । तत्र सदैवः किं सर्वस्य सुतेन-
ऽव्यसित्वं दत्तस्य मासस्य सद्वत्स च, तथा सतिनिना
हस्तेन च सर्वेषां, अथ अर्धतो व्यस्यता दानाया
सुतेन, मासना सतिनिना, संज्ञाना हस्तेनैति । अत्र
प्रमादरेण समानेनोपपत्तिर्यथाविशेषरूपवर्णनम् । अत्र
सुतसतिनिनाह्लात्प्रतिषेधेन अत्रदानावधानाय शान्ता-
दकाशयते । अत्रदानेन च द्रव्यमोक्षकृताम् । न च
तानि सर्वापविशेधेन दुराधिभिरनशुतं शङ्कते, इति
चान्द्रवस्तुविषयकदेन अनव्यवसायात् अपामाश्रयमिति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमु ब्रह्मात्म्यं सामर्थ्यानुगारेणै-
वेति । तदनुसरन्तम् । यत्रमात्रादूर्पकल्पानेन अव्यस्य-
स्य अव्यवसायप्रपञ्चेयं किमिदं विनि यथापार्तिस्नेका-

धिरूपं प्रमुपै । अर्थेनैव संज्ञेनिर्माणत्वं प्रति-
पाद्येदानीं प्रवृत्तेन सामर्थ्यस्यापि साधर्म्यनिर्माणत्वं
प्रतिपाद्यते । ब्रह्मस्य पूर्वपक्षिणोऽभिपत्तिः । अति-
शेपेन दुरासीनामरक्षानक्षयत्वं शान्तरागम् । न च
कुदादीनां मासधरदानसामर्थ्याभावात् तत्र समर्थीति
शङ्क्यम् । चान्द्रस्यैव अन्तर्गच्छमात्रेणापि सामर्थ्य-
मपान्ता साधनत्वमभावात् अव्यवसायं सर्वैः सर्वत्र
दातव्यमिति । एव प्राप्तेऽभिपद्यते । भवेदेव यदि
सामर्थ्यमत्र व्यवस्थाकरणं न भवेत् । एवं चतुः विधि-
विधेयसामर्थ्यमपेक्षं प्रवर्तते । अथमर्थस्य विधिधत्तेनापि
निष्कृतुमशक्यम् । एतन् शक्यसिद्धं सामर्थ्यं व्यस्य-
कारणं नास्ति, तत्र विधिधत्तैव प्रमाणत्वेनापि सामर्थ्य-
मात्राया विनियोगः निषेधैव (सामर्थ्यं व्यस्यत्वा
लाभनविनियोग निषेधे-इति पाठान्तरं लिखिते दर्श-
ितम्) । यत्र पुन. पूर्वप्रतिषेधेन सामर्थ्यमस्ति, तत्र
उदोदौन व्यवस्थापयते तदनुगृह्येयं विधेयदेश-
कल्पयते । तदुक्तं 'अथ यस्मैति सदिधेयं चाकथनोपो
न विद्यते । तत्र सामर्थ्येतिद्धेन विधेयदेशेन
निर्णयना' इति । (वा. १११११११११ ५. २५८) तस्मात्
सामर्थ्यं विधेयदेशेनैव व्यवस्थापयते तदनुगृह्येयं सुतेनऽव्यसि
द्रव्याना, सतिनिनाऽव्यसि मौक्तानां, हस्तेनऽव्यसि

सद्वतानाम् । तद्वक्तुम् 'यथैव पाठः प्रतिपत्सुपाकस्तथैव सामर्थ्यमपि भूतानाम् । तेनैव चैवा न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥' (वा. १४।१४. ५. २६ ।) प्रयोजनं—पूर्वपक्षे सर्वैः सर्वमदात्म्यम् । सिद्धान्ते तु यथोक्तमवस्थोपैति । सूत्रं तु—'अर्थात्' सामर्थ्यात् स्वकलाकल्पना । सामर्थ्यस्यापि गन्धैकदेशकल्पनानिमित्तत्वेन भुतगन्धैकदेशत्वादिति । 'यो नाम कश्चिदिदं संविदितं प्रमेयं प्रणयान्ते लिपति वा वदति स्वयं वा । गार्हस्त्यतामनुदीर्घस्य स क्षीरित्तेषामिति सत्यतिर्जगति जन्मशतानि नृपात् ॥' इति विंग सामर्थ्याधिकरणम् । इति शास्त्रकर्मभीभूजद्रव्यरत्नाम्नो (० भुजद्रव्यरत्नाम्नो इति लिपिते पाठः) मरुताध्वयभीमवदेवक कुनो लौता-सितमत्तिलके नामधेयवाः समाप्तः ।

॥ अर्थाद्वा कल्पनेकदेशत्वात् । १।१४।१४.२५ ॥

'स्वपिनिना अवयति' 'हस्तेनामयति' 'सुवेणावयति' इति श्रूयते । तत्र अवयत् सामर्थ्यात् कल्पना योजना कार्थ्या । शक्यवृत्तारेण कल्पना । द्रव्यद्रव्यवकाने द्रव्यक राक्कि, ओद्नादेशवकाने रक्षक्य राक्कि, गौलदेशवकाने स्तथिते राक्कि । तन्तव राक्कि दृष्ट्या योजना कार्थ्या । तन्म न सामर्थ्यस्य विधेरैकदेशमयेव मेयम् । 'आख्या-तानामर्थं भूतानां राक्किः सहकारिणी' इति हि अयं न्यायः । ए विद्वाक्चरोपात् निर्णयः, अर्थाद्वा क निनिर्णयः, इति वाजल्दतामर्थम् । के.

॥ अर्थात् वाक्यशेषाच्च सद्विधानामर्थानां अन्वयवतन्मुक्तम् । के.

॥ अर्थाद्वाऽधिकरणम् । अर्थाधिकरणम् । परस्मादधिकरणम् । सामर्थ्याधिकरणम् ॥

अर्थाद्वा कल्पनेकदेशत्वात् । १।१४।१४.२५ ॥

भाष्यं—'सुवेणावयति' 'स्वपिनिनाऽवयति' 'हस्तेनावयति' इति श्रूयते । तत्र सद्वेदः किं सुवेणावयतान् कर्मस्य द्रव्यक भद्रवक मावस्य च तथा स्वपिनिना, हस्तेन न, उत मनेवागमनेनैव न्यक्ता द्रवाणां सुवेण, मातानां स्वपिनिना, सहस्रानां हस्तेनेति । अवि-शेषाभिधानादयवस्थेति । एवं श्रुति ज्ञमः । अर्थाद्वा कल्पना, सामर्थ्यात् कल्पनेति । सुवेणावयत् यथा

शक्युपात् तथा, यस्य शक्युपात् तस्य चेति । आख्या-तानामर्थं द्रव्यक राक्किः सहकारिणी । एव चेद् यक्तातकि न्यक्ता मयितुमर्हति । तथा, 'अञ्जलिना चक्रे प्रदाये जुहोति' इति । द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, स व्याक्रोशोऽयत् कर्मन्मः । तथा हि शक्यते होमो निर्वर्त-यितुम् । तद् यथा, कटे भुङ्क्ते काष्ठभावाया भुङ्क्ते इला-यादि कल्पते कटे समागिनः काष्ठपाण्यामोदं निधाय भुङ्क्ते इति ।

वा—'अयं यथेति संविद्ये वाक्यशेषो न विद्यते । तत्र सामर्थ्यसिद्धेन विध्यंशेनैव निर्णयः ॥' देशताप्रमादाभ्यप्रायनाऽऽदौ संहतहस्तसंयोगात्तन्मज्जलिः, 'नाञ्जलिना वारि पिबेत्' इत्यादौ व्याक्रोशः । तत्तु-होमबोदनाया शक्यात् सद्वेदे तस्यवति वाऽऽक्रोशस्य वाक्यशेषे अन्यथाऽनुपपत्तेरेव भासोदाभयम् । ननु अनेनैव न्यायेन यथा शक्युपादिति वाक्यशेषात् अन्वादी-नामाख्यायेक्षणदिरिष्टः कर्माधिकारः स्यात् । न । अत्रदेहात्, सद्विग्ननिर्णयत्वात् तु एवं कल्पना भवति । न चाधिकारे सद्वेदः, समस्तधर्मैरेव यथा शक्युपा-नया कुर्वदिति वाक्यशेषात् । सति न तादृशस्य कर्तारश्चक्षुस्मादवः, इति न प्रयोगबोदनाऽन्यथा-ऽनुपपत्तिः । यत् तु यावत्तन्वीवोदनाऽऽदौ एवं मवि-ध्यन्ति, तत्र वाक्किहताप्रत्यागोऽपि सति अवैगुण्यं प्रधानस्य बोधितमित्याभविष्यमते एव । तस्माद्यावदेव सम्प्राप्तको विधिः तानयत् कल्पते तद्वैरिक्, सिद्धे तु तत्तदपन पीक्षेकत्वदपमता सादृश्यापीनत्वाद्वाक्य-शेषसिद्धेः । आद न 'यथैव पाठः प्रतिपत्सुपाकस्तथैव सामर्थ्यमपि भूतानाम् । तेनैव चैवा न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥' इति कृतवहुमार्गे गन्त्रविध्यर्थवादेः स्पृतिपदि-स्वमुदारं चेदालोपयूढम् । अतन्मिभयनमर्थ धर्मदुर्गं प्रविश्य प्रविभजति समस्यार्थविस्तारि-दानीम् ॥'

आ—विधेरितानां प्रविधिरितप्रामाण्यस्य संदिग्धार्थ-निर्णयेऽपि सामर्थ्यसनायस्य प्रामाण्यं प्रतिपादते । तस्मात् वाक्किहतामे विधिरित यथातामर्थ्यं विधेयं स्पष्टायति

‘द्रवादिषु भुवादीनां व्याकोशस्य च मन्त्रेषु (अथा-
पत्तिवशात् तस्माद् व्यवस्थेवेत्यवस्थितम् ॥’ १९.

सोम—अथैरादरूपवेदावयवस्य स्वावयवविरहेण
श्रमापदप्रतिपादने तद्वदेव विधिन्पादव्यवस्थे विधा-
यन्वाविरहेण प्रमाणात्तरेषां प्रामाण्यमिति इति
सुपादानम् । क्वाकोश इति—आ ईपदर्थे ईपत्कोशः
ईपद्विशितमुक्तपदस्य, न तु देवतामन्त्रानामवयवना-
मन्त्राणि भवन्तं दत्तावयवयोगः, पूर्वैवैवयवेण प्रत्यक्ष-
नाम्न संगतिः । सूत्रार्थस्तु—सामर्थ्यात् विधेर्व्यतिरिक्तार्थ-
स्वतन्त्रता स्यात् सामर्थ्यकस्वित्वाद्वापि निमित्तकस्यैक-
देशात्वादिति । अत्र पूर्वमुक्ता ‘अदिष्वे’ इतिपदमु-
पस्रमीयम् । तेन यत्र सदैवो नास्ति तत्र न सामर्थ्येन
स्वतन्त्रा कर्तव्या । तथा च दर्शपूर्णमासविधिषुः दरा-
द्धो वक्ष्यमाणभाषेन उरार्धविशिष्टकर्मविषयतया निश्चि-
तस्य सामर्थ्यादुक्तारोणान्वयव्यादिषु चक्ष्यमानाद्विषय-
तया संकोचकतया न मन्त्रमते इति न विवेकविरण-
विरोधः । १९

दि—‘सुवेणाय साधित्वा इत्येतावपवीत्यग्री ।
आग्ने मासे पुरोडाशे धनीर्णा वा व्यग्रमिषः ॥, प्रय-
स्यापयमादित्याम् धुनाद्या अन्यवसिष्ठाः ॥, व्यग्रसापकता-
श्चतैस्तद्द्वौन भवसिन्धिः ॥’ २०.

भाट्ट—‘सुदेवावयवि’ स्वधित्वाऽवयवि
‘इत्येतावयवि’ इत्यादी विधेयदेवद्रव्यविषये अदि-
व्यव्य धानव्यङ्गिणैः । सुवेण द्रव्यमय अन्त्यादि,
साधित्वा माघादि, इत्येन संहत पुरोडाशमादि । अतश्च
सामर्थ्यसहृतावयवविषयेनैव व्यग्रता द्रव्यव्यवस्थ-
न्योदेवत्वात् तदनुवादेन धुनादिविधी न निश्चिदाव-
यवम् । एत ‘अग्रलिता यजन् सुदेवि’ इत्याद्यवयवि न
सुपदानतोऽग्रलिता, अथि तु यामेवावयव एव ।

तदेव विषयैवादनमन्त्राचारानामपेक्षमन्त्रसोप-
सामर्थ्यरूपाप्यष्टी प्रमाणाणि धर्मावयवैर्विहितानि ।
अतः पर मेवादिता तत्सम्बन्ध निरूप्यते ।

मण्डन—‘अनुग्रनावतमोऽर्णो १’ ११

शंकर—‘सामर्थ्याच्च सुपदी सः ।’ २० वा
सद्विधिविर्णयः ।

० ‘अथाष्टा’ इत्यत्र सामर्थ्ये व्यग्रवदेनः इत्युक्तम् ।
भा. ३।१।१। १ ७५. ०. ० ‘अथाष्टा’ इत्यत्र
सामर्थ्यस्यतिद्वयस्य संदिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्याकथि-
यानम् । सु १. १११३. ० ‘अथाष्टा’ इत्यनेन सर्वत्र
साम्बादकोटितेऽपि अग्रानुपगतस्युदाहरण इति । वा.
३।१।६।१२ १. ६९२.

० अथाष्टा फलपत्तिकेदेवत्याम् । अत्र अथगतं
द्रव्यमावयवनाति सामर्थ्यं सुवादिनिर्णय इति निरूपितम् ।
कु ३।१।१। १. ० अथाष्टा फलपत्तिकेदेवत्याम् इत्येतत्सम्बन्धं
करुणा एवदेवत्याम् इति पदार्थं ‘अदिष्वे’ इति वाक्य-
रूपमाह इति पूर्वार्थे अपहृत्य ‘वाक्यं इति वाक्यसुवा-
त्याम् । पञ्चमः, २५।१-२. ० सत्यपि हि अविरोध-
मन्त्रे ‘अथाष्टा फलपत्तिकेदेवत्याम्’ इति (औप-
सामर्थ्यान्वयवर्माण) अपिचैव व्यग्रता । वा.
३।१।६। १. ६६७.

० अथैवय यत्रावयवमितिः प्रतिपाद्यत्वात्
सम्भारं सुर्वं चक्षुः कर्तारको भवति, अथैवयवार्थः
इति अस्ति अभिधाननिरूपणार्थः सामर्थ्यस्योः
उपकार्योपसत्पत्त्या, वाक्यवाक्यभावाः सन्त्यः ।
इत्यादयः संन्यासेवादेन स्थे. १५. ० अथैवय चक्षुः
च नित्यः सन्त्यः । ‘औपसत्पत्त्या चक्षुःस्थानेन
सन्त्यः ।’ भा. ३।१।५.

० अथैवयविकृतत्वात् (विनिराध न भेदः
स्यात्) १५।१।५. यत्र तावत्तावत्पर्यन्तो विरोधः,
नातो तत्र इति वरयति ‘अथैवयविकृतत्वात्’ इति के.
० अथैवयोत्तरेण पुनः प्रयोगविषयविधि-
न्यायः । अथै ‘उत्तरार्थानामपेक्षः’ (४८१) इति
न्यायस्य स्वरूपान्वयः । सादृश्ये. ५८२.

० अथैवयवयोनां एकमित्त्व विहिते,
अन्ये विदेवयामेन प्राप्तयति । वा ३।६।१।२२
१ १०४७, ० अथै अपदव्यतिरेके मन्त्र-
वृत्तमनेन पादव्यवस्था । ३।१।१।१५. ० अथै
स्वभूमिभागे तेष्वत्याम् इत्यत्र (१०।१।६।
१७ के) कीन्त्याना अन्त्यावयवित्वेन त्वयि वय-
मेन वत्तः त्वयमे त्वयवयवत्वा योनेः प्रत्यगावय-
व

भावेन शक्त्यान्तगमनात् प्राकृतकभावाख्यस्य दमो
वक्ष्यमाणत्वात् । कौ. १।१।४४ घृ. ८२ ॥ अर्थे सम-
वैपम्यं (४।१।८२१) इति प्रयोजकप्रयोजनत्वं पद-
साधारणं चिन्त्यते । टुप्. ४।१।११८.

॥ अर्थे समवैपम्यमतो द्रव्यकर्मणाम् । ४।१।८१
२१ ॥

चतुर्थाध्यासाधारणविषयप्रतिपादनप्रतिज्ञासूत्रे उपो-
द्घातरूपमिदम् । सूत्रार्था विद्याया तृतीयतोष एव
प्राप्तः प्रतिपादितः । अतः इयः परं इत्यकर्मणा
दृष्टादेर्द्रव्यस्य द्रव्यानवनादेः अन्त्यः अर्थे प्रयोजने
निमित्ते नमवैपम्यं प्रतिपाद्यते । तमे च विषयं च
तमविषये, तदोभावः समवैपम्यं, सम्यक् विषयत्वं
चेत्यर्थः । तत्र साम्यं उभयप्रयोगकत्वं, वैपम्य
एवेन प्रयोगत्वं, नेतरेणेति । यथा आमिक्षापात्रिनयो-
र्द्रव्योर्द्रव्यम् । कृपायास्तु कर्मद्रव्योर्द्रव्यम् । दण्डस्य
नैरापराधपराणे यत्रमाधारेण च कर्मणि साम्यं इत्यादि ।
के.

॥ च शक्तिप्रत्ययस्यैव अर्थे शब्दमन्तरेण
परिच्छेदोऽवश्यते । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४४.
॥ अर्थकर्म— अर्थाच्च कतुलककामयोगनाय क्रियमाणं
कर्म । वि. ४।२।४. ॥ अर्थकर्म एव निष्कृष्टागः ।
भाट्ट. ४।१।१३. ॥ अर्थकर्म ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुण-
संज्ञाया वृद्धदानं, न प्रतिपत्तिकर्म । वि. ४।२।६.
॥ अर्थकर्मपरपर्याये गुणकर्म प्रज्ञानकर्म च । तत्रापि
भाषाणम् । द्वितीयं यथा अग्निहेमादि । बाह. घृ. ८१.
॥ अर्थकामविषयास्तु स्मृतिषु प्रमाणान्तरमूलत्वेन
प्रामाण्योपपत्तेः तदपेक्षेना आपत्त्यवधारणात् । सु.
पृ. १२७.

॥ अर्थकामाचारशामपि (अर्थशक्तकामाचार-
योरपि) दृष्टप्रमाणमूलत्वेन प्रामाण्यविधिः । सु. घृ. १८५.

॥ ' अर्थकृते याऽनुमानं स्यात् क्लेशकृते परा-
संज्ञात् तेन परासंज्ञायां संज्ञात् उच्यते ' (५।१।
४।६) इति सूत्रे ' परासंज्ञां हि नेदो वरनेन यवकतो
कृत् तामैतमौ (प्रयोजनस्य) एष समाम्नायते, यवकतो
चानेन परासंज्ञां (पदार्थं) विपातुं (यज्यते च)

क्रियकाले प्रतिपन्न तस्मादेतः पदार्थोऽयं वातुपरादेयः
क्रियाकाले न प्रतिपन्नः ' इत्यादिभाष्येण द्राक्ष्यस्यापि
स्यारकवक्ष्य वदयमाणत्वात् । सु. घृ. ६६९.

॥ अर्थकृतसंदिग्धनिर्णयः— ' पशुमभद्रश-
त्वरग न खगेयचत्वा विना । सिद्धिरतीति चार्थेन
सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥ ' वा. ३।१।१११ घृ. ६५०.

॥ अर्थकर्मः चोदकाश्रितत्वात् बलवान् मुख्यप्रणि-
कनौ तु प्रयोगनचनाभितत्वात् दुर्बलौ । टुप्. ५।१।
१०।१८. ॥ अर्थकर्म पाठकमात्रं प्रत्यक्षः । यथा ' अग्निहोत्रं
जुहोति ' ' यवायू पचति ' इति पाठकर्मः । अर्थात्-
कारेण तु आदौ यवायूपाकः, तथैव च यवाया अग्नि-
होत्रहोमः । वि. ५।४।१. ॥ अर्थक्रमतः ' उपहृतः '
इत्यनेन प्रतिपन्न नोपपत्तेः ज्योतिष्टोमे । भा.
३।५।१३।१२.

॥ अर्थकमाधिकरणम् । अर्थोऽपि (सामर्थ्य-
मपि) तमे प्रमाणम् ॥

अर्थकर्म ५।१।१११ ॥

आशब्द— किमेव एवोत्तर्यः, सर्वत्र भुविबोलेन
प्रवितुमर्हतीति, उक्तं हि ' कोऽनात्तज्योऽर्थो धर्मः '
(१।१।१।२) इति । एवं प्राप्ते ज्ञानः । अर्थाच्च साम-
र्थ्याच्च कृतो विधीयते इति । गुणभूतो हि पदार्थानां
कर्मो भवति । यश्च यस्य निर्वर्त्यमानस्य उपकरोति ग-
तस्य शुचभूतः । यस्मिन् आश्रीयमाणो पदार्थ एव न
क्षयते, न स गुणभूतः । विनाऽपि तेन न वैशुध्यम् ।
एव प्रत्यक्षः क्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्र अर्थेन त-
एवाधित्वम् । यथा ' ज्ञाने वर ददाति ' ' ज्ञातम-
ञ्जलिना यद्वाति ' ' ज्ञातमग्निमग्निनि ' इति ।
अर्थात् पूर्वमग्निप्रवृत्त्यर्थं, ततोऽञ्जलिना (अग्निः)
क्रीतव्यः । ततो क्तो देय इति । तथा विमोक्तः पूर्व-
माग्नातः पश्चात् तज्योः, यथापि विपरीतः कार्यः ।
यज्जानुकाक्ये तु विपर्ययाग्नाते, विपर्ययेण कर्मणे ।
नञ् पाठकर्मोऽनुधीयते । यतो देवतोपसंख्यार्था अदु-
यायस्य प्रदानार्था याज्या । ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इति
पूर्वमाग्नातं ' ओदनं पचति ' इति पश्चात् । अर्थ-

रूपं शम्प. । एष सति प्रतिविधिरेव शब्दो न शुभ्यो-
ऽपि तदिर इति ।

● अर्थद्वयविधानं (एकेन वाक्येन) लोपः । भा.
१०।८।१।८।७०.

● अर्थद्वारे हि अष्टाक्षरिष्वन्वो, न श्रव्यस्वरू-
पाभयः । वा. १।१।१।११ पृ. ६४९.

● 'अर्थपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते (भ्रष्टा. श्री.
१।१।१९) द्विव्यागात् प्रयायकनं मन्त्रावृत्तिः आपाने
समरनिपाते । वैज. १।१।१२३.

● अर्थप्रसाधकः वेदः । वि. १।१।७.

● अर्थप्रसाधनसामर्थ्यं लिङ्ग मन्त्राणाम् । तत्र
मुच्ये गौणे च केन निम्नं प्राप्तेन निचते । वा.
१।१।१।१ पृ. ७४५.

● अर्थप्रसाधनार्थमेव यत्ते मनोनाशम् । भा.
१।१।१।१२.

● अर्थप्रमुक्ताश्च धर्माः (अर्थः फलम्) । भा.
१।१।१।१।२१.

● (अर्थनिष्ठातम्) तन्नाम 'अर्थप्राप्तं न प्रशस्यते,
यदेवमेव विना प्रयत्नेन निष्पद्यते । वा. १।१।१।२६.

● अर्थप्राप्ताः हि क्रमादेशे न भवन्ति शब्दस्याभिव्ये-
भूताः । न तु एकत्रादयः अर्थान् प्राप्नुवन्ति, तेन ते
शब्दार्थभूताः । भा. १।१।१।१२ पृ. ९२७.

● अर्थप्राप्तवन्-नयथा लोके अर्थप्राप्ते यत्न प्रतिषेधो
भवति, 'यं विधं भक्षयित्वां, न स्वर्गं गच्छेद्विद्यां, न
कण्टकः पादेनाधिष्ठेत्' इति, अत्रियेव वक्षार्थस्य भवति
न विकम्पः । तेन मन्त्राग्नेः निषिद्धिपेक्षयोः प्रतिषेधो
बलीयान् इति । भा. १०।८।१।२. ● 'अर्थप्राप्तवदिति
चेत्' (१०।८।१।९) इत्यत्र यत् अर्थप्राप्तं निषिध्यते
तत्र विषयान्मनुष्येऽपि उन्नात्मानः प्रतिषेधाः बलीयसो
भवन्ति इति वक्ष्यते । वा. १।१।१।१ पृ. १०७.

● अर्थभावना । 'अर्थोऽवगाधना स्वस्या सर्वो-
ख्यातस्य गोचरः' । अर्थोऽवगाधना अर्थविषयकं अर्थो-
भित्तत्वं वा । तथा च अर्थनिष्ठावदर्थभावना फलोत्पत्त्य-
नुपपत्तिरित्येतादिसंवाधाररूपा आग्नातत्वावृत्तिरुपपत्त्या
चेतनानेकवृत्तवाचणी कृतान्तिः । मणि. पृ. ५-६. १.

● अर्थभावना । 'अर्थोऽवगाधना स्वस्या सर्वो-
ख्यातस्य गोचरः' । वद हि सर्वान्वागतानुवर्तिनी करोति-
पातुवाच्या पुरुषव्यापाररूपा भावना अवगता भवति,
तदा तद्विशेषाः सामान्यरूपातन्मतिरित्युक्तशब्दविशेष-
नाच्या विविधप्रतिषेधयुक्तमविवृद्धैर्मानादयः प्रतीयन्ते ।
पचति, अवाधीन्, पचयति, पचेत्, न पचेत् इति ।
वा. १।१।१।१ पृ. १०८. इच्छाऽर्थान् अर्थपतेः निज-
न्तात् कर्तृविवक्षाया 'परत्' (पा० १।१।५६ इका-
रान्तात् धातोः अनु प्रत्ययः स्वात्) इति अच्-प्रत्य-
योन्नादनेन अर्थिनः पुरुषस्य अर्थशब्देनाभिधानात्, भाव-
नाशाश्च पुरुषवर्गत्वात्, धर्मधर्मिणोश्च असत्तत्वेनाभा-
वात् साक्षात्स्य विपक्षित्या अर्थान्मा वातो भावना च
इति विग्रहः कार्यः अर्थोऽवगाधना स्वस्या इति शार्तिकं ।
सु. पृ. ५६०.

● अर्थभावना एष कारकविशिष्टरूपेण वाक्यार्थो
भीमासकमते । बाळ. पृ. ७३. ● अर्थभावना एष
शब्दभावनाभाष्या । मणि. पृ. ९१. ● अर्थभावना च
पचति पाकं करोति इति करोतिवाचनार्थिकत्वात् सर्वो-
ख्यातपदवाच्या । बाळ. पृ. ७४. ● आगत्योपपत्तिरित्या
अर्थभावना किं केन कथं इत्येकत्रयं क्रमेणापेक्षमाणं
'किमिदं कुपति' इत्याकाङ्क्षायां वाग्यस्य फलत्वेन करण-
त्वेन च अस्मात्प्रत्यया 'वागेन अन्वद् भागयेत्' इति
(उत्तरम्) । ततः 'किमिदं तत् भव्यात्' इत्याका-
ङ्क्षायां स्वर्गस्यपदसमर्थय अविज्ञातत्वात् साधनार्थे
स्वर्गमेव अर्थभावना भाग्यत्वेन स्वीकरोति । भुविहृण्य
हि पदार्थभूतस्य स्वर्गस्यमात्रस्य भाव्यवस्तुत्वमनं विरोध-
योधे विशेषणे स्वर्गं पर्यवस्यति । तथा च 'वागेन स्वर्गं
भागयेत्' इति प्रतिज्ञा । 'वाग्यकारिका स्वर्गफलस्य
प्रपत्तिः प्रवर्तनाविषयः' इति शेषः । यत्न च समभि-
न्वद्वानुपपत्तिरित्या कले तत्र प्रवर्तनादिना, वेपामव्यमादि
अर्थोपादेन निषिद्धिपेक्षेण (रात्रिपक्षेण), तत्त्वान्मात्रे
विश्वस्मिन्वायेन फलविशेषः कल्प्यते । यद्यपि पुरुष-
प्रवृत्तिरूपभावनाभिधातो वाग्यः तत्र न फलं, तथापि
फलावच्छिन्नभावनायां विशेषणं करणत्वे (करणे) कर-
णत्वोपचारः इति फलदेशकप्रवर्तकप्रतिविपक्षत्वेन अत्र

परणायम् । 'एण्टेन घटं करोति' इत्यादी लोकेऽपि तथैव करणत्वम् । 'मेन' इत्येवापि 'विनिपयिणी' इतिः स्वयंभावः । इत्यर्थः इत्यन्वये । अत्र यावत्तन्मन्त्रविशिष्टे रथगा इति श्राद्धः । अस्तुन, करणत्वं यावत्तन्मन्त्रो वाक्यार्थः । एव एतेष्विष्टोपादेयस्य वाग्येदेनान्वयो नियमावधः । इत्थं च कथं विनयेन वागेन स्वर्गो भाष्य इति मनीषनयसामे अन्तरा अपूर्वे कृता इति सप्रपञ्चे । ततः 'कथमपूर्वं यागेन फलंय' इति अपूर्वभावनाया हाथभागेन सुयुक्तमानमिति कथंयत्वादात अपूर्वप्रयुक्तमित्युच्यते । ततः प्रकाराभिधायः । ममिगे यन्नति 'इया दियारसैः इष्टविशेषाये' न्यायिधारवाक्येकतावयवता 'इयैर्गुणैर्मासभावनया प्रयत्नादिगानोपेतत्वा अपूर्वे साधयति' इत्यन्वयो प्रयत्नादेकता तादर्थ्येन समन्वये यथात् उपकारत्व (उपकारत्व) कल्पने । तदर्थं आहृतमते बोधक्रमः । 'स्वर्गज्ञानमिष्टा यावत्परमिका स्वर्गफलना प्रयत्नादीतिबर्ग्यताया भावनया' इत्यर्थभावनायेव । 'विशिष्टा द्योतिमदस्मिका सुतुष्यं त्रयोपट्टात् प्ररतेना' इति शब्दभावनायोपः राक्षिकल्पनेन संप्रणयः च उपपद्यते । ततः उच्यते अर्थभावनया निरुक्तप्रवर्तना विषय, इत्येवमन्यतया महावाक्यार्थेन । अथ एव विस्तृतवत्ता प्रसङ्गा निश्चयः इति आहृष्टिद्वान्तः । विधि, प्रवर्तना, तदुपरक्तता तद्विशिष्टा अर्थभावनया निरूप्यति-पाद्या इत्यर्थः । अर्थभावनयाविशेषग येनैव शब्दभावनाया अवयवः, राक्षसिज्ञायादेः तथैवमस्मान् । तदनुपेन शैल्यानेन प्रवर्तनायामपि दान्तरुमिष्टमनुवृत्तिप्रसङ्गान्न लभ्यते । 'न एतत् विवेक' इत्यादी प्रतिपेक्षकगार्थोऽपि इत्यनेनोच्यते । एतन्मन्त्रेऽपि अन्ययस्योपाः स्वस्मृत्वा इति । मजि. १२-१३ ॥ अर्थभावनां विविधविधौ वाद्यान् विधायीकृतम् । तद्व्यासतु तद्विशेषमिति कस्माणि । तदुक्तं तदभूताधिकरणे । 'विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्ति-विनिविधेययोः' इति । यावत्. ३ ४४ ॥ अर्थ-भावनायाः चेतनमाश्रयत्वेऽपि शब्दभावनायाः चेतनाश्रयतायोगः । ॥ पृ. ५०८. ॥ अर्थभावनायाः सर्वाद्यात तन्वयम् । मोम. १।१।१ पृ. ४.

० अर्थभावनानिरूपणम् । तैव हि सर्ववाक्येषु नीमातनमते कल्पविशिष्टरूपेण वाक्यार्थो, न नैयायिक यत् संसारः । तदुक्तं तदभूताधिकरणे (१।१।३) 'भारतेन हि वाक्यार्थः सर्वश्राव्यवयवतया । अनेक-गुणजात्याधिकारकानुरक्षिता ॥' (मो. १३०-३३१) इति । 'अर्थेत्वादेकं वाक्य' (१।१।१५ ४६) इत्यप्युक्तं 'भारतेन च वाक्यार्थः स्वा-रकविशेषिता' इति (ध. पृ. ४४५) । संसारो भेदश्च न वाक्यार्थः तदुक्तं तत्रैव अध्ये 'भेदः संसारो वा वाक्यार्थः इति अनुच्यते । तथापि एतावता न स्यात् । तदुपदेष्टु मेदाना संवर्णाणां च तदुक्तम्' इति (पृ. ४४६) । तद्विषय इव वार्तिकं कृतं (वा पृ. ४४७) 'यत्किंपदार्थं पक्षे सर्वव्यपीता यथादिपदेनैव उपातनात् तद्विशेष-मन्त्रैः शुक्लादिभिः कृष्णादिगणैर्द्वयार्थं यन्मन्त्र, तमसर्गः । पदार्थान्तर्गतत्वात् न वाक्यार्थो भवति इति तदुपदर्शनच्छेपा भेदो दृश्यते । न च यथा शुक्लपदेन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिन्नमात्रत्वात् भवति, एव शुक्लशब्दस्यापि गोशब्देन अप्रादिभ्यो व्यापारितत्वं भवति । एवच्छेदान्तरादाय नात्येकशब्दत्वे प्रमाद्यम् । भेदापान्तराद्वै वा सर्ववाक्यार्थकत्वमसङ्गम्' इति । तथा 'आहृतिपदार्थपक्षे शुक्लवाक्योपपन्नो स्वरूपेणानि-दिवतो सन्निहात्वा इत्येवमनुसन्नात् अपमिदो भेदो न वाक्यार्थः (०२३३ अर्थसिद्धिभेद वाक्यार्थः इति मूलपाठः) । स च बोधे शुक्लचर्मसर्गा, शुक्लत्वे च गोःसर्वगः सामत्येन एकत्वकस्तुसहस्रगुणत्वमते इति ज्ञाता । यत्रापि च कथं भिन्नं द्विपदे च एतेभ्यमपि श्रवणं इत्येकत्वं गम्येत, तथापि तदुपदे देव (देवदेव) त्रैलोक्यं यद्वत्त संवृणते तेनेन एतत्सर्वगोपस्यते कथम्' (वा. पृ. ४४७) इति । सा च भावना पदेः पदेः पदकविशिष्टत्वेन लभ्यते । तत्र अनेकत्वविशि-ष्टत्वेन तत्त्वकारकपदेः, क्रियापदेन तु सर्पकारकविशि-ष्टत्वेन । तदुक्तं मन्मार्थोपनिषत्तु 'यदि हि धर्मस्वरूप-मविधीयते ततः किं पदेनपदेन उच्यते इति विचारो पुन्येत, लाक्षणिकत्वे तु भवति' इति (वा. पृ. ३३२-३३३) । 'वाक्यार्थो लक्ष्यमात्रो हि सर्वव्यपेति नः

स्थितिः । ' इति च । रक्षणं च पदार्थसर्वो न पदधर्मः । तदुक्तं ' तेन तद्विहितव्यक्तेः क्रिया-संबन्धचोदना । ' इति । तच्छब्देन आहतिः पर-मृश्यते । तथा न्यायसुषुप्ताऽपि अर्थज्ञाधिकरणे प्रवर्तनासामान्ये हिऽऽः शक्तिमुपपादोक्तं ' प्रवर्तनासामान्य-स्याप्यप्येऽवगते तद्विदोपाकाङ्क्षाया प्रोपादीना पुरुष-धर्माणा देवेऽनुपपत्तेः तद्विदुषां विदोषान्तरमभिधेयेन सामान्येन विधिवेरणानिवोपाकृतं लभ्यते ' इति (सु. १. १०) । अन साध्यप्रवर्तनासामान्यकर्म-एव लक्षणा इत्युक्तं, न शब्दधर्म इति । नैव बाधार्थं भूत भाषना अर्थभावना इति गीयते । अर्थयते इति अर्थः फलकाम-पुरुषः, तद्वर्तनात् । सा च प्रकनस्त्वेष, 'रयो गच्छति' इत्यादी न रक्षणा इति अहमोमेधरो आचार्याधिकरणे अन्यथापत् । मिश्रास्तु प्रायेण पुरुषधर्मः प्रयोक्त-स्यापारस्विक इती, 'रयो गच्छति' इत्यादायसि गत्यनु-कृत्यवत्प्रत्ययविरुद्ध अस्त्येष इति न लक्षणा इति भाषायाधिकरणे एव मोक्षः ।

सा च ' किं करोति ? पचति, पाके करोति ' इति च करोतितामाधिकरण्यात् लभ्यस्थितव्याम् । करो-तिश्च किंचित्प्राप्तपक्षान्तरविषय प्रयोक्तव्यापारमेव आह । तस्याश्च पूर्वपक्षोक्तं सर्वप्रकारजन्यसर्वोप-क्रिया-रूपं आख्यातेनेकोच्यते इति, अनन्वाख्येयो भाषाया इत्युपपत्त्याहुः, यथा कर्मत्वं त्रितीयाध्यायम् । अन एव ' घटः कर्मत्वं व्यानपत्रं कुमिः ' इत्यवोच्य वाक्य-माहुः । या च चेतनमवर्तनाप्रवृत्तिभ्यन्तरकटा पुरुषस्यैवं भाष्ये विना विभक्त्यपत्तेः प्रकृत्यैवं भाष्यमवतर्कमाना तस्मान्निर्गतैकत्ववत् अविशेषितिकर्तव्यताकलाप स्वयं शास्त्रीय गत् शास्त्रीये एव धर्मेतिवर्तयते शङ्काति । इत्यर्थसाधनानिरूपणम् । बाळ. ५. ७३-७४.

॥ अर्थमेदात् कारुण्यैः । भा. ३।२।१०२७.

॥ अर्थलक्षणं कर्म भेदे, शब्दलक्षणं पुनर्थे । भा. ३।१।६।१७.

॥ अर्थलुप्तं न प्रवर्तते । ह्यु. १०।१।१४.

॥ अर्थलोपः निविधः स्रुत्येष प्रवृत्तपदार्थलोपः, पञ्चोपः, आलोपश्च । इत्यर्थलोपे वृत्तिः क चित्

द्रष्टव्यमिगतस्य स्वतः सिद्धतया यथा कृष्णत्वेऽप्यवगा-तस्य । क चित् पूर्वसिद्धतया यथा रत्नेनात्मा छेदन-तत्प्रपादेः । क चित् संपादनाशक्त्यं यथा प्राग्निदेहा-यज्ञणार्थेऽपि कृष्णत्वेऽप्यभिधारयन्तोपकारस्य स्यादिभ्यः संपादयितुमशक्यत्वात् । एवं सिद्धोपविशिरोभात् यथा आत्मणो दक्षिणारूपे धर्मो अन्वाहार्यधर्मश्च शक्यः, पाके सति यत्सो नश्येत्, माषमेव दक्षिणा स्यात् । क चित् साध्यतोपविशिरोभात् यथा ' नैवारः सतदसाराणश्चरन्मर्यादा ' इत्यन सतदसाराणपरिमाणवत्कलापस्योपविशिरोभात् प्राकृतमुपदिष्टाः । धर्मोदर्थः ५. १३५. ॥ अर्थलोपः भाषे प्रमाणम् । माषि. ५. १३. ॥ अर्थलोपेन प्राकृतं बाधते यथा कृष्णजनरो अवधानः प्राकृतः चोदकमातः वैतुष्यरूपार्थलोपेनात् । यथा वा स्वप्निते मादिपि लघनं प्राप्तिरुपपत्तोपात् । बाळ. ५. १३१. ॥ अर्थलोपात् लोकात्वात्वा नृपादुत्पादयः सत्प्रातः निवर्तितुमर्हन्ति । भा. १०।१।५।१५.

॥ अर्थवद्वत्तुदस्यक प्राप्तिपक्षिणम् । (पा. १।२।५५) अग्निवासीभूतिरिव प्राप्तिपक्षिणिति । बाळ. ५. ४१.

॥ अर्थपक्षाद्विभक्तिविपरिजामः इति न्यायः । तदथा— ' उच्यते देवदत्तस्य वृद्धाणि आत्मन्यस्यैव ' देवदत्तमिति गम्यते । ' देवदत्तस्य वानोऽश्वा द्विरप्य, आदयो देवदेवः ' देवदत्त इति गम्यते । पुरस्ताद् पक्षीविर्दिष्टं सत् सार्थात् द्वितीयविर्दिष्टं प्रथमाविर्दिष्टं च भवति इत्येव प्रश्नोऽपि । अयं ' दृष्टेकः ' (पा. ३। ३।५०) इति वृत्ते भाष्ये लक्षः । माहृत्सी. ८१७.

॥ अर्थवादः कश्चिद् नेतृभागः यः प्रत्येकपद विधिं स्वीति यथा पाठ्यं सोपिष्टा देवतेति । वाक्यलोपो हि स भवति निवर्तन्यस्य । भा. १।२।१।११ ५. ३२१, ॥ अर्थवादः गुण विधाक्यति । तदुक्तं ' गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ' (१।२।४।२३) ' परिमण्या ' (१।२। ४।२४) ' अर्थवादो वा ' (१।२।४।३५) इति । १।२।४।३।३५. (जन ' वा चतुर्भिर्वादे ' इति पुनःश्रुतिः गुणार्थेन चतुर्दशस्यारूपगुणमभाव इति प्रमाणमासीत् । ' इत्यसामिगानीमारब्धे ' इति निबिना

प्रमितिजनकत्वेन भावनाविज्ञेयकप्राशस्त्यादिप्रमिति-
जनकत्वेन वा प्रकारतो अनविगतार्थगतत्वं विरोधदो-
र्धमप्रमादनकत्वं च उपपादनीयम् । सणि, पृ. १०.
७ अर्थवादानां नित्यं प्रमाणान्तरावगतायैविषयत्वम् ।
अतोऽपि तद्वतमेव रक्षणोऽऽख्यानं युक्तं न विधिगतम् ।
विधीना अन्येन अत्यन्ताप्राप्तविषयकत्वेन अत्यन्तधात्वन्वय-
नस्य अप्रमाणकत्वाद् । वा. १४।१११० पृ. १६४.
७ अर्थवादानां प्राशस्त्यादिरान प्रयोजनम् । सणि, पृ. ५.
७ अर्थवादमा भावनासामान्यः पाठितम् । के. ७ अर्थ-
वादानां भावनाऽविशेषात्पुनरिति विधाविषयकप्रमाणजनक-
त्वेन धर्माधर्मादौ प्रमाणम् । आह. १।२।१ पृ. २२.
७ अर्थवादानां यथाकथञ्चित् प्राशस्त्यमतिपादनमात्रेण
विशिसादृशार्थैः वसिष्ठेः तदथाभुक्तस्य प्रधानभूत-
विशिसादृशार्थैः स्वाभावेन तदर्थमिति वाच्येऽभावात्
न युक्तो वापः । सु. पृ. १४९९. ७ अर्थवादानां लोक-
वैदिकविरोधाभावे स्थायैऽपि प्रमाणम् । तत्रिरेवे तु स्थाय-
कत्वमेव । 'विरोधे गुणकारः स्वरानुवादेऽव-
धारिते । भूतार्थवादस्त्वानादर्थवादोऽविधा-
मवः ॥' ततश्च अचिन्त्यशक्तिपरत्वेऽतत्कर्तृकश्चिद्व्यवहारिक-
मपि अस्ति इति वार्तिककारैः वैदिकशिरोमणिभिः प्र-
क्षिप्तम् । अनोऽभरतादिनम् प्रमाकारादयः वैदिकेना-
हत्याः । तत्र अर्थवादानां कल्पविषया धर्मप्रमितिजनन-
दात्म्यभावेऽपि कृतस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थवबोधवर्ष-
यहर्तुं बोधयता अभ्ययनविधिना विधायैस्तत्राहृत्य-
नाप्यौघयनमुत्तेन कथासितकथविषया तत्प्रतिपादन-
द्वारा विधुपयोगात् धर्मप्रमाणव्यवहारे इति वार्तिकवि-
मलेषु निवृत्तम् । कु. १।२।११८. ७ अर्थवादानां
विनिगत् अनुशासकत्वेन न क्रियात्मकं क्रियागिधात्मकत्वं
वा, तथापि प्राशस्त्यकामेनैव अनुशासकत्वाद् स्वरसतश्च
प्राशस्त्यशानात् व्यप्ययनविनिवृत्तं कथयन्त तादर्थ्यं
जङ्गीमर्त्यम् । न च प्राशस्त्यशानस्य कर्तव्यत्वादिदो
अभ्ययनकर्मत्वं युक्तं, रामतो विधितो वा कर्तव्यत्वेन
अनपगतत्वेन कस्य चित् फलत्वायोगात् । कर्तव्यत्वं च
भायनाऽऽत्मना विना न सिध्यति इति अर्थवादोपपन्न-
धर्मोपपत्तये प्राशस्त्यशानस्य कर्तव्यत्वादिदर्थ्यं भावना

ऽन्तर्गतिः । सु. पृ. २६. ७ अर्थवादानां विधिवत्त्वा-
त् च धर्मास्तुत्याः । अथायानन्यायते, गुणमुत्पाद प्रति-
पत्तिः, शिष्योपाप्यानाम् च तदर्थसिन् एवमातीत्ये
अविप्रायै तुल्यगद्विपत्तेः । सखणं च ददम् । भा. १।२।१।
८. ७ अर्थवादानां विधिवत्त्वेन प्रामाण्यं, न साक्षात् । वि.
१।४।१. ७ अर्थवादानां सर्वत्र लुपिपरत्वात् तदु-
पायेषु सत्त्वान्त्वान्येवर्षं व्यर्थम् । वा. १।२।१।२२ पृ.
१३६. ७ अर्थवादानां स्वावकाशतिरेकेण तद्विधायिनिर्गा-
यकत्वैर्नोपयोगः इति प्रतिपादनाय 'तद्विधयेषु शान्वरोषान्'
(१।४।२४) इति दत्तम् । सु. पृ. ५९३. ७ अर्थवादेषु
च सर्वे प्रमाणविरोधाः गुणवादेन व्याख्याताः (गुणवादस्तु
इति सूत्रेण) । बृहती. पृ. १००. ७ अर्थवादेषु—
'परस्तादर्थ्यादेषु स्वत्वतो जायते हसौ (विधुद्वेष्टः)'
पुरस्तादर्थ्यादेषु तत्पूर्वा विधिकद्वयम् ॥'
सम्यसि प्रमाणगुणभावे विषयार्थवादानां पूर्वापरोपारणकतः
अन्यो विरोधो भवति । सर्वत्रैत तान्त् 'मुप्य वा पूर्व-
वादनास्तोक्तव्य' (१।२।१।२३) इति च श्रुतिस्मिन्नाधि-
शरण्यत्वायेन च पूर्वं विज्ञानं अनुपजातमिति तद्वि विधीय-
विज्ञानान्तरानुबन्धव्यवहत्वात् आहृत्येन आत्मानं समते ।
प्रशस्तं तु पूर्वविज्ञानावबद्धज्ञानदिपये उपजायमानं
सत्ता विरोधाकस्या तदानुगुण्यातिरिक्तेन रूपेण उपपु-
मेव न शक्नोति इति अन्यथात्वमपि प्रतिपद्यते । वा. १।४।
१।३१ पृ. १६६. ७ अर्थवादेषु स्थाप्यानामस्य प्रयो-
जनवत्त्वसिद्धौ तात्पर्यमाहकपरोन रक्षयाविद्धिः । रक्ष-
णीयत्वायैः रतिहितविधिविषयावैदित्वात् श्रुतिस्मिन्ना-
स्तत्वेः । आह. १।२।१ पृ. २१. ७ अर्थवादकल्पो
विरोधो द्विविधः । स्वतन्त्रार्थवादकल्पः विध्यन्तरेणार्थ-
वादकल्पश्च । आतोऽपि द्विविधः दोषार्थवादकल्पः मिद-
कल्पीनार्थवादकल्पश्च । आतो यथा सातैः 'मिथ्या-
भिमतने दोषो द्विः, समो भूतवादिनः । मिथ्याभि-
शास्त्रेण च समारोपे मुषा वदन् ॥' इति ।
द्वितीयो यथा अधिरोपप्रकारे 'तस्मादप्यं जात
दशप्रीतिं दुहन्ति' इति । जातं कर्तुं अतु लप्रीतिं
तदन्तरं दशप्रीतिं भोजनं दोषमप्य इति सिद्धवत्कीर्त-
नान्यथाऽनुपपत्त्या निषेधः कल्पते । 'यदाप्योऽप्रा-

कालोऽमशाम्नायां गौर्णमायां चाम्बुतो भवति' इति विधिवदिति । विध्यन्तरदोषार्थवादानुरूपो यथा 'तस्मादाश्वमेधाधीयत' इति विधिवेलेन 'न वा एते मापाद् दृविर्गृह्णन्ति' इत्यनेन मापनिषेधः कल्प्यते 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति विधि-
वदिति । धातु. ४. ३०, ० अर्थवादकृत्यो निधि-
र्दिष्टाः स्वतन्त्रार्थवादकृत्यः विध्यन्तरदोषार्थवाद-
कृत्यश्च । अगोऽपि विधिः फलार्थवादकृत्यः सिद्ध-
पक्षोर्तानार्थवादकृत्यः, उपाध्यायार्थवादकृत्यश्च । अन्वो-
ऽपि विधिः एककर्तृगोषाध्यायानुरूपकृतिकृत्यः अनेक-
कर्तृगोषाध्यायानुरूपकृतिकृत्यश्च । उभयार्थवादकृत्यो
यथा 'यस्य पूर्णमयी पुष्टमैरिति न च पापं खोक्तं द्रव्योति'
इति । सिद्धपक्षोर्तानार्थवादकृत्यो यथा 'श्रीमि इ ये दण्ड-
स्थोरानि गायत्री दृष्टव्यमुप न, अयं क्षेत्रायपन्ति अत
द्वोद्वयति' इति । फलकर्तृकृत्यो यथा 'ताम्रमेत-
न्मयीयोमीयमेवादा इवाहं पूर्णमासे मायच्छ' इति
क्रियायां कर्तृत्वेन अनुवादः । पुण्ड्रकृत्यो यथा
'तापूनामग्रीयोमी अन्वमेव नौ उभयौ गौर्णमासां
चन्द्र' इति । विध्यन्तरदोषार्थवादकृत्यो यथा 'उपरि हि
देवेभ्यो धारयति' इति । ४. ११. ० अर्थवादगतस्य
नाम्नो नातिदेशकत्वम् । आहु. ५।१।९ पृ. १९८.
० अर्थवादगतपदानां न प्रत्येकं प्रादस्यलक्षणं तथा
उति पदान्तरैरप्यर्थावहेः, किंतु कालसाध्यादयामवयव ।
सोम. १।१।१ पृ. ७. ० अर्थवादार्थं अविधारणा-
नमिपारणादीनां व्यग्रकहोमादिषु । भा. १०।८।
५।८. ० अर्थवादत्वं अक्षरप्रासादीनां वेद्यान्वरेटी ।
मि. १।४।१२. ० अर्थवादत्वं उपरितदमार्थवयोः प्रेता-
मिहोति । ३।४।४. ० अर्थवादत्वं मन्त्रवर्षि 'अर्ध-
वादश्च तदर्थक' (४।४।१२८) इति सूत्रेण, 'एवं न
प्रत्यर्थवादः अर्थवान् भविष्यति युवा सुवागः परितो
आगात्' इति तत्त्वव्याख्येयं चोक्तम् । एवं वेदान्ध-
प्रत्येयु 'अग्निर्होमस्य मेघज' इति अनुवादोदाहरणं
नास्त्यम् । तेन व्याख्येयार्थप्राप्त्यवकाशः, नृविहासम-
निराध यव (४।४. ४८) निरलो नेदितः । के.
० अर्थवादत्वेन निषिद्धं वाच्ये । 'उपरि हि

देवेभ्यो धारयति' 'विष्णुधर्मस्य संह्यः' इत्यादौ तु
अर्थवादगतयोगात् विधिवदिति । धातु. ४. १४४.
० निषिद्धविधानां देवनिषेधना चैववातीमसानां
अर्थवादत्वेन उक्तत्वात् । वा. ३।१।१०३. ० अर्थ-
वादत्वे चानर्तमाने तथ्यया सर्वमानः शब्दः प्रथमार्थं
उपपद्यते । भा. ४।३।११९ पृ. १२४७.

० अर्थवादत्वज्ञानात्— 'तथाऽध्यादविहा-
नाद् विध्यवादिमुणपदस्यः । याग न कल्पित-
स्तेषां विधिशक्तेरसंभवत्वात् ॥' कविप्राकाशिनो-
पक्रमोपसर्गमप्यपत्तिर्न हि 'विष्णुधर्मस्य दृष्टयोऽ-
नामिवाय' इत्येवमादयः अन्वयस्यैवविधेयः तत्त्व-
त्वेन अर्थवादत्वात् पृष्टं विधित्वमवममान न देवता-
विधिपदमवविधाकार्मां निशक्ते । वा. ३।१।११९
पृ. १४९.

० विधेकत्वत्वात् विन अर्थवादत्वानवसायात्
विधिविधेयानवसायेऽपि स्तुतिनिन्दोक्तानुवचैः न
विधिवन्त्वेन ज्ञातेन अर्थवादत्वव्यक्तं ज्ञानत्वं वाग्यत्व-
त्वात् विधेयत्वात्वेनोपपत्तेः, किंतु विधायकत्वविधेक-
त्वानवत्वात् सुव्यवसायः, विधेयत्वानिवेकत्वान्वात्
निन्द्यास्यैवः इति विधेयत्वात्प्राप्त्युपारेण अर्थवाद-
संस्कारावधारणलक्ष्यम् । तच्च विधेयकारणनानाभावात्
न मुख्यपदभावात्प्राप्येत् । सु. ४. १२७१.

० अर्थवाददृष्टीनादेव केवजत्वं यद्यपि विधित्वं,
तद्यपि अन्वयस्यैवविधेयत्वात् मरणम् । वा. १।२।१००
पृ. १२० पं. २५. 'ताम्रमेतन्मयीयोमीयोमेवादध-
क्यात् पूर्णमासे मायच्छ' इत्यादौ अर्थवादत्वानुरूप-
विधिवर्त्तमानत्वात् । सु. ४. ४९.

० अर्थवादद्वयात्वेन (अर्थवादविध्यन्तरेण १।१।१)
दोषदायार्थानर्थक्यावप्रत्यक्षं कल्पति पूर्वमप्राप्त्यवप्रा-
प्त्यवस्येनैव सुव्यवसायेन एवमावकाशः युक्तः । वा. २।१।
५।२४ पृ. ४२९.

० अर्थवादपदानि च न प्रत्येकं प्रादस्यं तथ्यमिति
पदान्तरैरप्यर्थावहेः, किंतु वचनमुदाहरणं न च समु-
दायस्य कः चिदपि अशक्यत्वात् स्वार्थवत्त्वमप्यवकाशं
कथं तत्र स्वादिती व्याख्यम् । अवयवद्वारा शब्दसंभवस्य

समुदायेऽपि खलत् । साधात् स्वावयवद्वयकल-
साधारण्येन स्वनिष्ठप्रवत्या साप्रतिपाद्यसंभन्धः एव हि
लक्षणा, न तु हाक्षादेव स्निग्धप्रवत्या साप्रतिपाद्य-
संभन्धः, गौरवात् । अयमवयवकिल्लभ्यैश्च वायुसोपिष्ठता-
दिभिर्धर्मैर्गुदेवताकायार्थप्राप्तास्तस्य सन्निष्ठप्रवत्याय-
कल्यन्तप्रवत्या अविनाभावस्यः स्यात्साधकभावः
संभन्धः । वायुसोपिष्ठादिपरमवैर्यैः प्रामाण्यं साध्यते
'क्षिप्रतमो महाना वायुः अतीक्षिप्तगुरुकणं दास्यति,
अतः प्रसक्तं तदेवताकर्म' इति । तज्ज्ञं वायुसोपिष्ठादि-
पदैषु स्वतन्त्रार्थेद्वारा प्राशस्त्यप्रकृतात् सद्-द्वारा तत्समु-
दायेषु इति सिद्धम् । स्पष्टीकृतं च ब्रह्ममणिदीप्तिरिति
'तैसा अर्थवादविशुद्धेरायोः प्रैकशाक्यता विशेषा,
अन्तर्गतविनाभूतपोतयोः साक्षाद्भान्धम् । के चित्तु
अङ्गप्रधानविशुद्धेमाना विधायकलिटादिमेषात् स्वार्थ-
निराकाङ्क्षतया प्रयोजनवस्तैन उक्तत्वात् धार्थिकसम्बन्ध-
स्यायुः । निरर्थपावविधिप्रदेशेषु तु विधीनामेव हे भवती
कल्पमानः । न च गर्भेन विधेरेव गतिरव्यवस्थानेवधनौ
विमर्षवद्वैरिति साध्यम् । आपातरथैव हि यममर्थ-
यक्तुं प्रयत्नो नाप्यनं पर्यवस्येत्' इत्याद्या तावत् ।
कु. १।१।१।७ पृ. २२.

५ अर्थवादपदे नाम प्रथमाप्यायस्य द्वितीये पादे
अर्थवादगमनयोः विविधं प्रामाण्यं वर्ण्यते । कु. १।२।
१।१.

६ अर्थवादप्रचोदित-मन्मसादितव्यवेवताद्विमुक्त-
नासाद्विच्छिन्नपावर्त्यैवनाकनात्ययमन्मसिती अर्थवादाना
प्रत्येकवत्या प्रामाण्यं सिध्यति । सोम. १।२।१
पृ. ८.

७ अर्थवादप्रमथा लिङ्गादिप्रमथा च स्मृतिः क्षुति-
प्रमथमा स्मृत्या बाध्यते । अष्टमप्राथः । वा. ३।१।७।१४
पृ. ८९०.

८ अर्थवादभेदा निरूप्यन्ते । अर्थवादस्मिन्निधः
गुणवादः अनुवादः मूलार्थवादश्चेति । वदुक्तं 'विरोधे
गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । मूलार्थवादस्तद्व्या-
नादर्थवादस्मिन्निधः मतः ॥' इति । प्रमाणान्तरेण विरोधे,
प्रमाणान्तरेण अनुधारिते निमित्ते, तद्व्यानात् तयोः

विरोधान्धारितत्वयोर्धर्मानामवे, इति श्लोकगतपादार्थः ।
विरोधे गुणवादः स्यात् इत्यस्योदाहरणं यथा 'धूम-
एवाहोर्द्विधा दहरो गार्भिः' इत्यादि । धूममानदर्शनस्य
अर्थान्वयदर्शनस्य च अर्थान्वयोऽपि दर्शनं विरुद्धगान्, द्वात्
भूतत्वेन च दर्शने विरोधे रामान्यवधिगो दहोः औप-
चारिकत्वात् । अनुवादोऽवधारिते इत्यस्योदाहरणं
नृसिंहाश्रमैकत्वं 'अग्निर्द्विधस्य भेषजं' इति । तत्
स्वाध्यासाव्ययनैर्धुर्पात् वैधित्यात् । अत्र वैदिकानां
मन्त्राव्ययनैः, तस्य एव च द्वैतीयकमन्त्राधिकरणे मन्त्र-
व्ययनप्रयोगकरोक्तैः, विध्यन्तरेकशाक्यताभावात् ।
उक्तात् 'वायुर्धे विष्ठा देवता' इत्यादि । भूतार्थ-
वादस्तद्व्यानात् इत्यन औपनिषदा उदाहरन्ति, देवता-
विग्रहभोजनप्रतिष्ठापदकस्तुल्यप्रतीपादनात् अर्थवादान्
'प्रजापतिरात्मनो वषावुदखितदत्' 'आहुतिमिरेप
दुतासो देवान् प्रीणाति' 'तुत एवैनमिन्द्रः मजया पञ्च-
मिच्छार्थति' इत्यादीन् । तदुक्तम् । नवमे निमग्राहि-
वज्रकर्मिरतात् । उदत्तवज्रमार्गमजने वक्ष्याम । उक्ता-
द्वय विरोधान्धारितेऽपि गुणाद्व्यानात् । (नवतुल्य एवौ-
त्तरातीमावात्यजेर्देवताधिकरणयोः परस्पर विरोधे उत्तर-
मीमावात्यजेन देवताधिकरणं बलीयः । देवतातिरागस्य
पूर्वतन्ने मूलकारितुक्तत्वात्, देवतातद्व्यानात् च उत्तर-
तन्नेतन्तरीरेव स्मरितत्वात् देवतातद्व्यानात् दृढप्रमाणक-
त्वात् । प्रकृतवज्रकारोक्तिस्तु पूर्वतन्नेभाष्यप्रतिपुष्टि-
मात्रमथा आहोर्द्विधा इति । श्रीकृष्णारिभनैरेव
स्वधन्तरे मन्त्रार्थवादे तिहातपुराणामाण्यमङ्गित्व-
सुविप्रम्यादेरिव देवतातद्व्यानात् स्मरितत्वात्चेति
केवलः । तस्मात् भूतार्थवादस्तद्व्यानात् इत्यन 'यत्
तु. क्षेत्रेन समिध न च मत्तमन्त्रवत् । अमिताधोनीत
यत् तत् सुतं स्व. पदात्यदम् ॥' इत्येवोदाहार्यम् । उप-
निषदोऽप्युदाहरणम् । ता अपि हि विश्वयथेतिश्वार्थ-
स्वरूपनिरूपणार्थं गन् अथवादिविष्णुपयोग्यामस्वरूप-
निरूपणार्थत्वेन वाक्यशेषा एव । अत एव भानार्थवादे
(१।२) निशति अर्थवादभेदान् । तयोर्द्वेषु
मन्यास्या' (२।१।३२) 'द्वेषे ब्राह्मणवदः'
(२।१।३३) इत्येकस्मिन्त्रयवाक्याने भाष्ये मदर्थ

‘एतदपि श्रवितं’ इत्युक्तम् (पृ. ४३५) । अतः
 ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं मत्त’ इत्यादेरुपलक्षणायां इत्युक्तं भट्ट-
 सोमेश्वरेण (शुभाषां उक्तसूत्रद्वयेऽपि नैवा गृह्यतिरूप-
 सम्भवतेऽस्माभिः) । एवं ‘य एवं विद्वान् पौर्णमासीं
 यजते’ ‘य एवं विद्वान् अमावास्यां यजते’
 इति निवृत्तावयं दर्शपूर्णमासाभ्यां इति द्विवच-
 नोपरपरपर्ययद्वयद्वयविद्वद्वयं वैश्वदेवेन यजते’ इति-
 चत् ‘प्राचीनमनन्ते वैश्वदेवेन’ इत्यतिदेवाविधिकृत्य-
 नोपरपरपर्ययकमुदाहरणविद्वद्वयं भूतार्थवाटोदाराणमेव । उदा-
 हरणान्तं यथा ‘अपराह्णं सविधं शरत्पराह्णं चेतुष्वपि हि
 देवेभ्यो पादपति’ इति । अत्र तृतीये उपरिपातस्यपि
 द्विवचनायोगेन निधिरित्युक्तम् । एतावता अथैवाह्वानो
 भैविष्णुमुक्तम् । पुनरपि अथैवाहः अष्टविंशतिः ।
 आह्वीः—‘सोऽन्धमयत प्रभाः सृजेतेति’ इति ।
 प्रज्ञावाः—‘न चैतद् विद्वो ब्राह्मणाः स्त्रो वयम-
 ब्राह्मणा वा’ इति । परिदेवने—‘ये माममुदात्त
 ते मां प्रत्यमुदात्त’ इति । तथा परिदेवनसरूपः—
 ‘वावसीश्रविकर्णे श्रविकेः आदिताम्रिषं एष सन् अग्नि-
 शोमे जुशेति न हर्षपूर्णमासी यजते वा आहुतिमासी
 देवतास्ता अतुष्टाग्निनीः नरोति’ इति परिदेवनसरूपः
 अथैवाह इत्युक्तम् । (अन्य कार्तिक्यश्रुतिषु ‘आदि-
 ताम्रिषं एष एव इति दक्षितस्य दम्नावी निषिद्धे विष्णु-
 न्तरतोयभूतः परिदेवनसरूपार्थं गदो भवति’ इति । पृ.
 ६२५) । प्रेषा—‘अनुतः सोममाहर’ इति । अग्नेयवर्ण-
 ‘इह वा सः, इह सः’ इति । प्रभाः—‘वेद कर्णे-
 वतीं नृमि’ इति । प्रतिवचनं—‘विद्वो वै’ इति ।
 अनुपपन्नः—‘यद्भवेन कण्डूयेत धामसंमाधुनाः प्रजाः
 स्युः, यत् सस्यते नममाधुनाः, कृष्णविषाणा कण्डूयते’
 इति । इह नममाधुनाः इत्यत्र प्रजाः स्युः इत्यनुपपन्नः ।
 इतिकरणबहुतः—‘उत्सृज्योऽऽऽ नोमुष्ट्याऽऽऽ इति
 भीमासतो ब्रह्मसदिनः सद्यष्टः (उत् ४ आहुः) उत्सृज-
 नेति, अममवास्याया च पौर्णिमास्या चोत्सृज्यामिवाह-
 रेते हि यत् यत् इति, ते ताल नोमुष्ट्येतिपादुः ये
 अयात्तरं यत् भेदादे’ इति । इत्याद्योपनिबद्धः—
 ‘देवस्य स्वा सविबुः प्रमते इति स्वयमादने प्रकृते’

इतिविशेषोक्तोपः, ‘अग्निनोर्वाहुम्यामित्याह,
 अग्निनी हि देवनाममूर्त्यं आह्वानं, पूर्णो हस्तम्या-
 मित्याह कथे’ इति । आह्वयामित्यारूपः—‘पुषं
 वै देवाः पशुमात्रमन्त तस्मादह्वयामेव उक्तामह
 सोऽथं प्राविद्यत्, तस्मादह्वो मेष्णोऽभ्यर्चयेन्नमुक्त-
 मेयमस्यार्थं स हि पुष्योऽभ्यर्च्यतेऽध्वनामन्ता सोऽध्व-
 नात्तस्मादह्वयामह्व स गां प्राविद्यत्’ इत्यादिः । हेतुव-
 न्निगदः—‘एतौ जुशेति’ इत्यस्य विधेयस्यतोपः
 ‘तेन दासं क्रियते’ इति । निर्वचनरूपः—‘तदेत-
 मग्निनोर् वदन्तो दधित्वं’ इति । निन्द्योऽर्थैवाहः—
 ‘न ब्रह्मा स्यामग्निं नावति’ इति निवेदनार्थैवाहः
 ‘उपवीता वा एतस्मादह्व’ इति । प्रश्नैवाहः—‘वायुर्न
 द्येतिहा वैवता’ इति । यद्यपि निन्द्योऽर्थैवाह इतिहेतु
 सौम्यपि अर्थैवाहेषु प्रयोज्योऽर्थैवमितिहा, तथापि इह
 तादुपर्ययादस्या विधेरवश्यकत्वं नमुक्तमर्थं स्यात् न
 तथा इति चेदः । संक्षयार्थैवाहः—‘होतव्यं गाह-
 यन्ते न होतव्यं’ इति । विधिवत्तत्पदः—‘यद-
 मानपमितीदुष्यते भवति’ इति । परकृतिः—‘इति
 ह स्माह बह्वङ्गाग्निर्वाकनेन कथं पचत’ इति
 ‘तस्मादह्वयमेवाभीपात्’ इत्यस्य निर्वर्तकरोपः ।
 पुरातन्यः—‘उत्सृज्यै स पूर्वं समजयुक्तानमुप-
 रथापि निर्जसुः’ इति । तस्मात् यदपदैरपामिषु
 निर्जसु निर्जसुः इतिविशेषोक्तोपः । परकृतिपुष्प-
 कृष्णश्रेष्ठ भेदः कार्तिक्यश्रुतः एषवृत्ता, एषपुष्पकृष्ण-
 वृत्तापचनं परकृति, वृत्तकृष्णं पुष्पकृष्ण इति । (वा.
 २।१।१३) । यदुक्तं कथं द्विकृत्कृष्णपि सग्राह्यं
 अनेनैवैव इति धात्वर्थान् यदुक्तेत्येव अर्थैवाहपि-
 कृते । द्विकृत्कृष्णोदहरण तु ‘तादृजमासीरोमी आन-
 स्वेव नो उपात्त पौर्णमास्यं यजन्’ इति । व्यव-
 धारणकल्पना—‘वेदस्यारपक अवतामिध्वमि विरु-
 र्धति’ इत्यस्य निवेदोक्तोपः ‘आपो वै शान्ताः धान्ता-
 मिद्रेत्यस्य पुत्रं धापयति’ इति । अन्य उपक्रमस्येतत्त-
 तद्विषयकपिपरिहारीन उपरिस्मृत्यर्थैवाहार्थं द्रव्य-
 कर्तं नापा, निज वेत्तावकविषय इति वक्तव्ये । हेतु-
 विधिः—‘आतिथ्यायां’ इत्याद्या आविष्टा संतिगते

उपेक्षाशतवतिषामप्रापकः । इदमपि 'संक्षिप्तेषु वाचक-
रोपात्' (१४११२९) इति न्यायादेन सिद्धम् ।
आतिथिधिसरूपः— 'जातूनामग्नीषोमाग्रमप्येव
नापुर्णं पौर्णमास्या यजन्' इति । एतद्वि अग्रात-
पौर्णमासीत्यतिथिधिसरूपत्वं न भाव्यवशातिथिः किन्तु
'हव्ये वा एतपक्षात् पक्षे यद् भुजायामावर्त्त' इति
प्रासाम् उपाश्रयादध्यपरिच्छेदकाभ्यवकृतेरनुवादः
इत्युक्तं दृश्यते उपोक्तत्वे । शुभविधिः— 'सुग्रीव
दधाति' इति शार्ङ्गकृतम् । भाष्यहृद् नोपचान्द्रमास
विधिः सन्ध्यामुपास्य, सिद्ध उपचान्द्रमासविवादादि
दोषोक्तैः सन्ध्यामासविधायां दोषोक्तैः निरिहविधौ
शुभ्यानां सुखिनिर्वाणानामेव सन्ध्याया विधिपक्षौ
'यत् सन्ध्यायाम् सङ्गच्छति' इति याजकयोग्यात् शीत्या
यताश्चतुर्विधः । तदेतत् सुखविधिरूपे (भूमा
१४१२९२९-५) अष्टौमेभ्यर्गौताम् । शुभविधि-
सरूपः— 'यद्व्याकाले भवति, गावर्धनेनं प्रसावनेनेन
पुनरति' इत्यद्विधिविधिरूपमात् । तदिदमुक्त वैश्व-
नराधिकरणे (१४१२९) । क्रियाविधिः— 'दत्ताग्निदोषे
'अवमत्तात् समिधं गारयजुर्नदेत्' इति विधेयस्य
शेषः । 'तत्र हि वेदेभ्यो चारयति' इति । तत्र कूर्वाणे
(१४१२९) उक्तं, देवेभ्यः इत्युक्तेः दत्ताग्निदोषे चीन-
दग्निदोषे उपरिधारणस्य कर्षविदमि आवापदिना अग्राते
हिचन्द्रपरित्यागेन विधिः कल्प्यते इति । क्रियाविधि-
सरूपः— 'यो विरम्यः स नैर्ऋते, योऽनुजः स रौद्रे, य.
धृतः स उदेया, दसाद्विददत्ता भगवित्तमः सदेवमाव' इति
दत्ताग्नीध्रवरणाधीत याजकं औदुम्बराधिकरणे 'श्रद्धां
य संमनस्यप्राप्तां न कल्प्यते विधानबन्धस्य हि सं-
प्रति' (१४१२९४) इति मन्त्रे भाष्यहृत्वा उपाहृत्य
'विधिपक्षे' इति नैर्ऋतरात्र विदग्धत्वा नैदेव' एवा
एतत् प्रमाणं बाधयेत् इति क्रियाविधिनिर्वाताः इति ।
निमित्तविधिः— अग्री भुजये 'यो ने संस्तरस्यवप
भूत्याऽग्निं चितुने यम् पृथग्निं यमो निचरते तादयेव
तदार्तिमान्तेन वैश्वानरं दादृक्कपात्तं पुरस्तात्प्रिवेत्' इति ।
अत्र चतुर्थे (१४१२९) 'वैश्वानरस्य नित्यः स्यात्'
इत्यधिकरणे संवत्सराभरण अर्थवादमात्रं इति नित्यता

इति पूर्वपक्षवित्वा कर्तुं समानाधिकरणो दृष्टव्यः । निमित्तता
संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति इति नैमित्तिको वैश्वानर-
यातः इति सिद्धाभिप्रायः । निमित्तविधिसरूपः—
'ज्योतिष्येभ्यो धृतं' वा वा यजुर्गृह्य यजमानस्य देवताम-
न्दातिस्तत्तत्ता आहृदयते, यत् प्रजापत्य दधिग्रहं यज्ञाति
छमप्येनेन' इति । 'दधिग्रहो नैमित्तिकः सुतिष्ठते-
मात्' इत्यधिकरणे (१४१२९) देवताभरणो निमित्त
कल्प्यतात् इति पूर्वपक्षिते सिद्धाभिप्रायः कर्तुं समानाधि-
करणस्य दृष्टव्यः निमित्तताप्रतिपादकत्वाभावात् अर्थ-
वादमात्रं संवत्सराभरण इति नित्यो दधिग्रहः इति ।
कर्तुं विधिः— पठे (६८८१) चतुर्होदधचक्रमन्त्रे पुन-
र्वायतया विहितं तत्र होमाश्च 'चतुर्होता प्रवृत्तौ'
'चतुर्होत प्रवृत्तौ चतुर्होत' इत्यत्र पूर्वपक्षेन, होवा
आहवनीये कार्याः 'एषा च अनारितामोः' इत्यर्थ-
वादमात्रं अपस्तम्बस्य, इतिचन्द्रेन ज्योतिषो वैवा अना-
हितामोः नित्या ज्वातिना नैतिः इति । सिद्धान्तस्य
नवनानर्थकोपेक्षितव्यवहारपरिहारय पठ्यमा अना-
हिताम्यपरिहारय होमास्तत्तुस्तः इति । कर्तुं विधि-
सरूपः— पठे (१४१२९) 'इति दसाहं वदुर्गार्णि-
र्वापलेन यज्ञं पचय' इति शुभिकोमैरेव भाषावाक्यः
कर्तव्यो नान्ये, इति पूर्वपक्षवित्वा निरस्तम् । तदिदं
भाष्यपरविधिकरणम् कुत्र चित्तितात् । कालविधिः—
'जातूनामग्नीषोमाग्रमप्येव नापुर्णं पौर्णमास्या यजन्'
इति । तदेतत् दृश्यते उपोक्तत्वे उक्तम् । कालविधि-
सरूपः— 'स्यवत्तदप्यस्यो वा कृतम् इति यथा न
वनं कदा चनोपनयेदवापदीतमय जनेन' इत्यस्य श्रवण-
विधेः क्षेत्रः । तत्र ॥ यद्यप्यतिथिचक्रानुविधिनैति-
क्षेत्रे, यदा क चन इति विधित एव तद्विधिविदेः । इदं
च यज्ये (५४१२९) 'स्वराते स्याद्विधित्वेवात्'
इत्यधिकरणे वचनेन यदा क चनोपादे. यद्यप्यनाहव-
न्योतिष्येभ्यो कृतवत्तद्विधिलेखे, सत्प्रेषस्य यज-
निधिरूपस्य अर्थवदुक्तम् । देशविधिः— ताग्रद्वे-
'वत्सस्ता विनय्ये दीक्षन्ते, अथर्वं यज्या पचयति,
ता वनं निजगतिं ताग्रद्वेपच, यत्' पर्वणिष्ठ यजमानं
प्रागभित तदहवनीयः । प्रतीयं वधि, पूर्वयं पचय;

यन्ति, तद्वद्व्या अप्येव अपोनाम्नीयं चर्चं निरूप्य
यन्ति' इति निष्पन्नं वाक्यशेषः 'चतुर्ध्वार्तिमदाधी-
नानि सरस्वत्या विनम्रानां श्रवणः प्रसङ्गः' इति । य
सार्वत्र देशे जाने विदधानि । अत एव तद्वत् उप-
सृष्टुं 'यदा प्लाक्षं प्रक्षयणमागच्छन्ति अयोध्यान, श्रवणं
प्रक्षयणमागम्य अमरैः फामायेष्टि निर्वैपन्ने, तत्प्रमथ्या
च पुष्पां च येतुके दत्त्वा फारचवर्चं प्रति यमुनामवधूय-
गन्तव्यमिति' इति । वार्तिके तु ननुस्त्रिंशत्पञ्चीनानि इति
अनुन्तर व्याकरणाधिकरणे (३१४८) उक्तम् । वैश-
विधिस्तत्तुः— 'यद्वैशिशय्यकमा प्राप्ति, निधश्चपनेन,
चतुर्निर्वातिः पुरस्तात्' इति सौमिकमहापदेमानविधेः
वाक्यशेषः 'इदंनि शक्यामरेऽस्या कर्तुं' इति तदेतत्
'निर्वाप्या वा सयोगान्' इत्यधिकरणे (३१०३)
तृतीये भट्टश्रीमध्वरेणोक्तम् । निषेधविधिः— ऐतरेय-
ब्राह्मणे इति शब्दोपाख्याने 'हिरण्यकशिपाकालीन आचरे'
इति होतृकर्तृकस्य क्रत्यर्थस्य 'सुवसामा हाप्यमहाप-
येरन्' इति च पुष्पायैस्य सौनःशोपाख्यानविधेः
वाक्यशेषे 'निरोक्तारं न विविदुः' 'विशक्तिारं न
विविदुः' इति शामिशकर्मणोक्त्या 'महामपरं शतं
दत्ताहमेन विशदिप्यामि' इति च लोभात् प्रत्युक्त्या
शामिनमिन्द्या तद्विधेः कल्पते । यद्यपि वाच
'न शिखा' इति नामान्यनिषेधः कृत्विज्या स्वाधि-
कारिक. पराविभक्तिरेण सामाख्यानिकेन कर्तृत्वमान-
स्या अविश्वः शृङ्खलाऽपि अवाविनः प्रहृष्टोऽस्ति,
अत एव तृतीये 'शामिना च दान्दभेदम्' इत्यधिकरणे
(३१०३३) वार्तिककृता उक्तं 'अत एव आधिज्यं
निन्दति' इति, तथापि निशेधविधेः शोभाविशेषात्तन्त्रेण
अर्थवानेवेति । निषेधविधिस्तत्तुः— 'अथो रज्ज्वाहु-
रनाहुतिर्वै नित्यं च सर्वेषुकाश्च' इति । दशमे हि
अनाहुतिरिति निन्द्या निषेधकल्पना पूर्वपक्षविना
'नहि नित्यं नित्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेय
स्तोतुं' इति सामान्यरूपधिकरणे प्रष्टव्याहुतेन न्यायेन
'यत् पयसाऽमिहोर्न ह्येतोति' इति पयोतिविशेषस्यात्
न निषेधकल्पना इति सिद्धान्तिनम् । संदिग्धार्थोपा-
धानिर्णायकः— 'सारस्वती भयतः' इति विधौ

'एतद्वै दैत्यं मिथुनं वा सरस्वती सरस्वती' इति ।
अन सरस्वन् देवता यस्य असी सरस्वतः, अपरोऽपि
तथा, ततः सारस्वतश्च सारस्वतश्च सारस्वती, उत सर-
स्वान् देवता यस्य इत्येकस्त्रयितः, अपस्तु सरस्वती
देवता यस्य इति तद्वितः, तत्समोरेकशेषः इति सदिग्ये
स्त्रीपुत्रदेवस्य एतत्तत् न पुंनपदेवस्यः इति निर्णयः
असंशयार्थकदाहयति । तदेतत् वज्रो 'सुख-
कृतेण वाऽङ्गना' इत्यधिकरणे (१५११०) शास्त्रीयिकत्या-
मुक्तम् । संसिग्यार्थस्तुकिपाहकः— 'यदमतीभि-
रन्निरोद्गुणैर्ग्रीमेति' इति विधेर्वापशेषः 'यदा वा
अस्या ओपयसो म्पयन्ते अथैवे मोदमाना इत्येतिप्रति'
इति । तदुक्तं 'शास्त्रा वा तस्मिन्निचत्वात्' इत्यधि-
करणे (३१३५) । उपमानार्थवादः— 'यथा वे
त्येनो निपत्यदत्ते एतमर्थं दित्तं आतुयं निपत्यादये
यमगिचरन्ति द्येनेन' इति । तदुक्तं 'तद्वत्पयसैर्तं च'
इत्यधिकरणे नामधेयवादे (३१४८५) । बाळ. पुं.
४८-५८.

अर्थवादाधिकरणम् । अर्थवादाध्यायः । अर्थ-
वादाध्यायः । अर्थवादाधिकरणम् ॥

(अर्थवादाध्यायः विषयः कथ्यते) वा— 'सिद्धः
प्रमाणमावश्यं धर्मं वेदस्य सर्वगतः । विचर्य-
वादमन्त्राणां सुपयोगोऽनुचोच्यते ॥' सानान्तः
प्रामाण्ये सिद्धे अपुना विमज्ज विनियोगः प्रति-
पाद्यते । अवबृत्तापान्तरस्य वा वेदस्य इत्यर्थं समस्तस्य
विषयैवाधमन्त्राणां प्रमाणकस्य यथाविभाग धर्मं प्रति
उपयोगः प्रतिपाद्यते ।

आप्तवाक्यस्य क्रियायैत्वादानर्थक्यमतदर्शानां
तत्सामान्यगुच्यते । १५११११ ॥

भाष्यं— 'सोऽशोदीन यदोदीन तदुदस्य तद-
स्वम्' 'प्रमाणप्रमाणयोः यथामुदकितदत्' 'देवा ये
देवयजनमप्यवकाश दिनो न प्राधानम्' इत्येवमादीनि
सामान्यतारः स्यामन्त्रित वाक्यानि । तानि किं कं
निबन्धं प्रमाणेन, उत न इति भवति निचरणा । तदभि-
धीयते । निष्ठा कर्मप्रत्येय इति च चरितुं स्यामन्त्रितो
वाक्यानि स्यामन्त्रितं । तत् यानि वाक्यानि क्रिया

यथे . न तु वेदं पर्यनुयेकुं , किमयं निष्प्रयोजनमभि-
दधाति , तदा अभिदधत् किमर्थं प्रयोजनं भावने इति ।
सर्वपुरुषाणां केन्य प्रतिपत्तयेन धारकन्यात् वेदप्रहणो-
परद्वन्द्वं च परीक्षाकथरात् । नहि अनधीतवेद एव
आदौ परीक्षितुं शक्यः । यथात् परीक्षमाणस्य तु न अनुद्धि-
पूर्वनिर्वृत्तमध्ययनं प्रकरणगतन्यायेन निश्चयेत्युच्यते ।
तस्मात् यथैव अभिदोलादियाक्यानां सग्यमानप्रयोजन-
वत्यात् वानयैवच निष्प्रमाणकं इति नाभीरुते , तथैव
एषां प्रयोजनवत्वं नाभित्यव्यम् । नहि यथाऽपराधमपु-
यनात् अन्वा किं चित् कार्यायः परीक्षाकायात् । योऽपि
च क्लेशेन स्तुतिनिन्दाऽऽत्मकोऽर्थः कल्पेत , स भाव-
नया अंशयमानन्तावाप्तिवत् न पश्यते , तथा च अग्रहीतं
न विधिप्रतिषेधौ आभयतः , तदाभितं च दूरे
पुरुषार्थात् भवति । अपि च एवंविधेषु स्तुतिनिन्दा-
कल्याणाया इतरेतराभयप्रवृत्तः । स्तुतिनिन्दाऽऽत्मकत्वे-
नैव हि एकवाक्यता , तथा च वस्तुन्योक्तिस्तुतिनिन्दो-
न्विताऽऽभयव्यम् । न च अन्वतरमृत्युमसिद्धिरिति , कसौ
भक्तनिन्देन । तस्मात् पृथक्वाखियाणां दृष्टत्वात् आनर्थ-
क्यमेव उपपन्नतरं इति । ' उ एष वाक्यैकदेशस्य ' इति
(भाष्यम्) विभुदेशातिरिक्तस्य मित्रान्ताप्रियायेण एक-
देशान् , न न पूर्वपक्षे , मित्रवाक्यव्याम्युपगमात् । अथवा
वाक्यानां मध्ये एकदेशाक्षेपः , कतिपयानां इत्यर्थः । तत्र
यानि तावत् केवलविभुक्तानि , तेषु नैवाशङ्का ।
यान्यपि छिद्गादिमन्त्रि प्रागर्थवादस्यो विविक्तमर्थानि तैः
सदृश्य अर्थान्तरे स्तुतिस्तुत्यमक्ये वर्तन्ते , तेषां अर्थ-
वादाभये वर्तमानमेव हीयते , न तु विधिवेन पुरुषार्थ-
ताऽपि । वादि तु पूर्वप्रमाणपदेशयुक्तानि स्तुतिनिर्षेध-
विषयमर्थानि , यथा ' यस्य लादिरः सुतो भवति स
कन्दमोक्ष रोगोपायसि ' इत्येवमर्थानि , तानि एकदेश-
द्वारेण समस्तानि आशिष्यन्ते ।

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च । २ ॥

आर्थं-- ' म्हेन मनः ' ' जन्तुतामिनी नान् ' इत्येवजगतीयमानां तर्प प्रति आग्रामार्थं स्तानुवादात् ।
विपरिणामादिमिति कल्प्यभवे त्वेवं मूषोच न कर्तव्यं
इत्यपकृति । तत्र अत्रत्यं लोकादुत्पाददक्षिणं अत्राध-

मानेन अतुष्टादुत्प । न च विकल्पः , पैपम्यात् । एकः
कल्पो विधिः , एकः प्रत्यक्षः । अथ दृष्टविरोधः ।
" तस्मात् धूम एवाग्नेर्विवा दृष्टो नार्थिः " तस्मादग्नि-
रेवमेतत्कं दृष्टो न धूमः ' इति । अस्माद्विरोधात्
उक्तस्य अग्निः आदित्यं गन्तुं , रात्रौ आदित्यः गन्तुं , इत्ये-
तदुपपादयितुं इदम् । उभयमपि दृष्टविरोधमुच्यते ।
तस्मात् नैवाऽपराधनां शिष्यतीति । अपरो दृष्टविरोधः , ' य
वैतत् विद्युो वयं ब्राह्मणा या रम्येऽग्राहका वा ' इति
अक्रियाऽर्थवादानर्थकम् । अथ अयमर्थः , नैवेतत् ज्ञापते
किं वा ब्राह्मणा वयं , उत अत्राहणा वा इति , प्रत्यक्ष-
विरुद्धमप्रमाणम् । अपरः शास्त्रदृष्टेन विरोधः ' को हि
तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा ' इति । यदि प्रभो-
ऽर्थं , अन्रियाऽर्थत्वात् अनर्थकः । अथ अनर्थकस्यैव ,
शास्त्रदृष्टेन विरोधः । अतः प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् ।

धा—वाङ्मनसयोर्विद्यमानं अविद्यमानं वा स्तेयवत्त-
वद्वनं तत्त्वमानं यत्नं स्वायंऽपि वा न प्राप्तार्यं प्रतिपद्यते ।
अथतु अध्याहार्यादिभिः एव कल्पेन ' वाङ्मनसयोः सर्व-
वर्तते' चेष्टाः प्रति प्राधान्यात् इतरभूतेर्गम्यैरपि तज्जितं
वस्तुवर्तितम् ' इति , ततः शास्त्रविरोधः । तत्र एषात्
स्यात् , विहितप्रतिषिद्धतात् शोदयत्वात् न च विकल्पः
इति । इतरस्तु कल्पनीयकल्पमयेन नैरम्यमाह । ननु न
अत्यन्तदुर्बलेऽपि विधिः तदधीनात्मग्रभेन प्रतिषेधेन
तत्त्ववत्त्वे भवति इति ' प्रतिषेधः प्रवेष्टेऽनात्मस्त्वविधाने
च ' इत्यत्र (१०८१११) वक्ष्यते । सञ्चम् । वक्ष्य
शास्त्रमन्तरेण अपास्तिरिति , तत्र एतदेषम् । यत् पुनः
अर्थप्रति निषिध्यते , तत्र विषयमन्तनुज्ञयै लब्धमात्मानः
प्रतिषेधाः क्लीयासो भवन्ति इति तत्रैव वक्ष्यते ' अर्थ-
प्राप्तारिति चेत् ' इति (१०८११२) । तेषां तु तत्राद-
योश्च निजैव शास्त्रेण पटुत्वयोः विभिन्निर्येषः अपास्तिरः
प्रतिषेधः , इति काप्य विधिं नास्ते , तत्रादानार्थकम् ।
अतः परं स्वायैनैव आत्मवैक्यं प्रतिपादयति । यवि-
दिव भूमावर्षिपोरपि वर्गेनात् ' धूम एव ' ' आर्विरेव ' एतत्
द्वयमपि प्रत्यक्षविरोधात् अपराधनं न समवति । अथवा
मन्त्रेन प्रतिपाद्यते ' दिवा अग्निः आदित्यमनुमितिगति ,
रात्रौ आदित्यं ' इति , तदग्रभरणं नोपपद्यते , पूर्वोक्तस्य

देतेरविद्वत्तात् । ततश्च अग्निपूर्णाः गर्तं दिवं भुक्-
 स्थितार्थेणोपि द्रव्यप्रतिष्ठापनाय कृत्विति अस्त्वत्तात् नान-
 मन्वते इत्येवा वा मनस्वराणां । अथवा 'भूयैव ज्योतिः'
 इति प्रत्ययसं गन्धः, 'अग्निर्ज्योतिः' इत्येव सां, इत्येवा
 मन्त्रयोदयचाराणां न विष्णुति । अथवा समनो वेदः प्रमाणं
 इत्येवा अन्वयस्यान न विष्णुति इत्यभिप्रायः । शान्प्रतिष्ठेयः,
 दृष्टविरोधयनं, पुनः दृष्टादृष्टविरोधः इति यत्,
 सहास्यतायति एति क्रमभेदेन चोचते, तत् परिहार-
 स्माद्व्यममेवमुच्यते । 'न चैतद् निर्दमः' इति आर्ष-
 मरणतोऽभिप्रायः । स चायं विज्ञातसंन्यनमिधानात्
 सदिष्टायेन अप्रमायम् । नहि प्रादाग्राज्ञानसदे-
 मिरर्थः केन सिद्धेतेन धर्मेण उच्यते । न च
 प्रत्यक्षविद्यः भुक्तिः समगतिः । न च स्वस्वव्यवसाय-
 शानमिवाग्नेने प्राप्ताम् । कथं पुनरयं दृष्टविरोधः ?
 यदा समाप्ताकारेण सिद्धेयं प्राप्ताग्रादिविभागः द्वाजे-
 यैर निक्षिपते । नार्थं द्वाजे विषयः, दोषप्रसिद्धात्
 बुद्ध्यादिवत् । कथं पुनरिदं दोषस्य प्रतिषेधः ? प्रत्यक्ष-
 येति दूमः । कस्मात् पुनः प्राप्तापितुसंशयप्रतिषेधः
 यत्पुनर्निक्षिपेत् मनुष्येण अगाधकां न प्रतिषयन्ते ?
 शान्तप्रसात् । यदा बुद्ध्या प्रमाप्रमाणानुसृतं, नैव-
 नुत्पद्यते । दृष्टान् प्रमाप्रमाणानुसृतं चानन्तरपर-
 चित्तं स्वमपि अनुसृतं प्राप्तादिमद्वेण दृश्यते, न
 तु प्राप्ताग्रादम् । अपिच न्युत्पन्नशब्दोऽपि निमित्ता-
 न्त्यदत्ते नैव प्रतिषयते । न च उच्यते न्युत्पन्नस्य निमित्त-
 चर्णनववाच्यतायाम् । अगाधकायति निजवाच्यविष-
 यैरप्रतिषेधोक्तिवात् सदिष्टम् । न च बुद्ध्यादेः संप्र-
 मान्वात् अनिश्चितम् । यत् स्वविचारितशिक्षणेन
 प्रतिषयते, स भुक्तिरूपमिति दृष्टं मन्वत्तान् श्रीणीयम् ।
 नैव दोषः । क विधि वा चित् जालिप्रवृत्ते अविवर्तयता
 भवति इति कर्मिणेतत् । तेन चैव आलोच-इन्द्रिय-
 अनेकेषिणानुसृति-अन्वयस्य न्यविन-मद्व-रति
 कर्त-आन्तरविरोधः अन्वयविवर्तने नाना, यथैव
 अत्र उच्यते न्यातिप्रमाणम् । त्वय च तत्प्राप्तोपाद-
 सन्धः प्राप्तेव प्रत्यक्षं, अनेनो ह्य अनुसन्धानमेव
 देहाद्यवयवः क्षरत भवति । न चावयव प्रत्यक्षानुसृतमेव

प्रत्यक्षमिति भवति, चक्षुरादेरनवगतमपि निमित्त-
 दर्शयत् । आन्तरादिद्रव्यविषयस्यैवमपि वैशिष्ट्यसंन्या-
 नमिति प्रत्यक्षं इत्येतद् व्यभिचरत् । न च यत् दृष्ट-
 त्वेव प्रत्यक्षं न भवति, तत् निपुणतोऽपि यन्त्रं न
 प्रत्यक्ष इत्येतदनुकूलम् । स्वपराधात्तु दुष्टादीनां
 संन्यः इति स्वयमेव वक्ष्यते (११३११३) । न च
 आन्तरादि प्रत्यक्षता दीयते । नहि यत् निमित्त-
 मादृशं दृश्यते, तदप्रत्यक्षम् । न च स्त्रीषा क विद्
 यमिचारद्वयानां सर्वत्रैव वक्ष्यता युक्तं, लोचनविद्वद्वा-
 मानसमगम् । विविधेन हि प्रत्यक्षेन मनुष्यलोकाः परि-
 रक्षन्ति आत्मानम् । अनेनैव हेतुना राजमित्राणां च
 सत्तृणमित्राणां दृष्टिप्रपञ्चविस्तराच्च सर्वत्रैवैव्यति
 प्रतीतिरिति । तथा च प्रतिबुद्धं शुभदोषस्वरूपां वदन्त्याः
 प्रक्षिपितृत्वो दृश्यते । न च मनुष्यनिर्दृष्टत्वेन यम-
 सत्तः अप्रमयेन व्यवते । दृश्यते हि अपराधीनामपि
 स्वभूमिनिष्ठाः प्रवृत्ताः । तद्वत्प्रवृत्तिमिच्छन् तासां
 अनुसन्धानेनोपः भवेत्, न तु अपत्यानां यमसत्तः ।
 न च निरोधः (निवर्तनं) यमनिर्दोषेण तत्र प्रमादः ।
 सर्वत्रैव न उपादिवन्तं नैव वर्णनितरप्राप्तिः । कुरु-
 क्षातानामपि न पुनः उच्यते परमात्मा तासां यमने वा
 अन्यतरत्वावधिः सर्वत्रैव (यावत् ११३६) । यत् तु
 एतादृशमात्रं आगमिकं प्रत्यक्षं, नहि अर्थं पुनरेव-
 निवमः लौकिकप्रमाणस्य । तस्मात् तदपि आत्म-
 यथा चेन्न विविधितेन क्षीयते निमित्तविधिमात्रेण,
 तथैव दृष्टेन सारप्रपञ्चानुसृतिप्रत्यक्षमपि प्राप्ता-
 योदीनि इति भार्ता आत्मानस्यस्य प्रत्यक्षविरोधः ।
 वेद्यमपि प्राप्तादिनिमित्ता मातृमन्त्रदयः, वेद्यमपि दृष्ट-
 विरोधस्यात् अस्तेन । न ॥ आचारनिमित्तपण-
 विभागे प्रमाणं कियत् । सिद्धता हि तस्मादानीं
 आचारं निमित्तयते, यत् कुरुक्षेत्रादृशं भवेत् । तस्मा-
 द्वादीनामन्तरः, तदनेन मातृमन्त्र इति । ॥ एव
 पुनारकारस्येन प्राप्ताः, पुनः अष्टमन्त्रावाले य-
 इति अनन्तमित्यर्थम् । तथा यथैव प्रत्यक्षेन पर्याप्त-
 म्भवि भूयता उपपन्नं आत्मा-वातादृशमपि रोदः ।
 यथाविशेषमिति अत्र प्रतिषेधः । न यथादीना

समुदायो नामाण्यं, न तज्जनितः सरस्वरः, न तदभि-
न्यद्वया जातिः, किं तर्हि मातापितृजातिशान्तिभिर्यद्व्या
प्रत्यक्षमधिगम्य। तस्मात् पूर्वैरेव न्यायेन वर्णविभागे
व्यवस्थिते 'मत्सेन द्यूदी भवति' इत्येवमादीनि कर्म
निन्दितवनानि, अथवा वर्णनयकर्महानिप्रतिपादनार्थानि
इति पक्षः नम्। पूर्वोक्त अनपि वल्लभात् प्रत्यक्षस्य,
कलमेन अज्ञानविधिना सह विरुद्धो न समर्थः।
अपि च तत्र अनुशान्तमरुतात् मवेदपि, न तु अन
सत्तुल्याणा देशान्त्येन अनिकल्यवन्तात्। 'नो हि
तदेव' इति पूर्ववदेव अज्ञानरोक्षविपर्ययस्या अनौप-
यिकत्वात् अतर्प्येयम्। निश्चितत्वेदप्रामाण्येभ
नैवियद्वैतैः विज्ञानमानवत् स्वार्थेऽपि आनर्थक्यम्।
विकल्पाभावात् अन्वयतोक्तवत्।

तथा कलाभावात्। ३ ॥

भाष्यं— गार्ग्यनिरावृत्तं प्रत्ये उच्यते 'द्योते-
ऽस्य सुत य एव वेद' इति यदि भूतानुवादः, शन-
र्थकः, अथ अर्थयनफलानुवादः, ततः असत्तुनादः।
कालान्तरे कथं भविष्यतीति चेत्, नहि अत्र प्रमाण-
मस्ति। निविः शब्दोक्ति चेत्, तैव निविपरः। 'इत्य-
सम्पत्कारकम्' (४१३।१।१) इति चिन्तयिष्यति
एवम् उपरिद्वत् किं फलविधिः, उतार्थवाद इति। इह
तु नि भूतानुवादः क्रियार्थो वा इति। तेन न फलविधि-
त्वात् निराकृत्य इह अनर्थकोऽर्थवादनिवार इति।
'आऽस्य प्रमाया जानी जायते य एवं वेद' इति
बोद्धव्यम्।

वा— यदि तावत् गार्ग्यनिरावृत्तं— केदमुमन्वयज्ञान-
काले विश्वमानवेदेयं सुप्रसोभा— नाविकल्पनोः स्फूर्तिर्न,
न धर्म प्रति प्रमाणम्। अथ तु अविद्यमानयोः, ततः
स्वार्थेऽपि। वर्तमानावदेष्टव्यं प्रत्यक्षानुपगम्यविरोधः,
कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणम् विज्ञानमस्वरस्य दीक्षित्वादीर्य-
स्वानादिवत् निराशङ्कत्वात् फलविधित्वं निराकृत्यते।
पीतयन्त्रात् नहि अत्र न विचारवित्तं अत आह,
तेन फलविधिवात् निराकृत्य इह व्यनर्थक्यभावात्वात्-
विचार इति। स्फुटयत्ताऽपि च अप्रत्यक्षं नास्ति इति
स्वरसिद्धमेव।

अन्यानर्थक्यम्। ४ ॥

भाष्यं— 'पूर्णाहुत्या सर्वान् क्षान्तवान्तीति'
'पशुवन्धवाजी सर्वान् श्लोकानिब्रवीति' 'तरति मृत्युं तरति
जलद्वारा योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेव वेद'
इति। यदि भूतानुवादमात्रं, अनर्थकम्। अथ फल-
विधिः, इतरेषामनर्थक्यम्। नहि अहुत्या पूर्णाहुति
अग्निहोत्रादयः क्रियन्ते, न च अग्निहोत्रा अग्नीनेमीयेण,
शोमेन यजन्ते, न च अनशील अश्वमेधेन यजन्ते।
तस्या धर्मिजातेऽर्के गधु उच्यते तैत्रेय पथा मन्थर्विनः
पर्यन्तं न गच्छेयुः, तादृश दिवत्। अपि च आहुः
'अर्के चेन्माधु चिन्देव किमर्थं पर्यन्तं व्रजेत्। इष्टस्या-
र्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् वल्लभाचरेत्' ॥' इति।

वा— अतस्तैरेव पूर्णाहुत्यादिफलवचनानि स्यादवा-
प्तानि। विविक्तान्युपेयवादेन तु क्षोभान्तरमभिधीयते।
पूर्णाहुतेः अतिसरस्वत्वात्, पशुवन्धस्य च षोडशोमो
पञ्चरक्त्वात्, अन्वयेऽज्ञानस्य च सप्तकारणत्वात् न तावत्
फलविधित्वात्तरः। यदि पुनरिच्छते, ततः अन्यानर्थ-
क्यम्। समानकालान्यपि कर्माणि यानि वदस्वरातपेक्षाणि
क्रियन्ते, तेषा यथाकवि अनुष्ठानात् नान्यानर्थक्यम्।
पूर्णाहुतिपञ्चरक्त्येव अहुतयोः शतरकर्मानधिकारात्
'प्रथमं वा नियम्येव' (११।१।४३) इत्यनेन
न्यायेन अराते फले शोचरकर्मानुष्ठानप्रबोधनमिति इति
तद्विध्यानर्थक्यम्। तथा च इष्टान्तोऽपि। 'तैत्रेय पथा
मन्थर्विनः' इति वयं अन्यः पन्थाः पर्यन्तस्य तत्र गच्छे-
युः, न तु तैत्रेयं यजन्ति। तस्मात् भूसा कृतानां
विधीनामनुप्रायं वर कल्प्यानामेव अनर्थक्यम्। न च
फलविधेर्पार्थिवः प्रतापि कर्माणि, अस्तिशेदभ्रमत्वात्। न
हि समानाया श्रुतौ अर्थवत्तः सन् फलविशेषः फले
विनोपेयः शक्यः कल्पश्रुत्। न च स्तुतिः असत्यत्वात्
इति स्थितमेव।

अमागिप्रतिपेक्षाच्च। ५ ॥

भाष्यं— 'न प्रुथिव्यामस्तिश्वेत्यो, नाप्तरिक्षे, न
दिवि' इति अप्रतिपेक्षामागिप्रतिपेक्षेति। विशा-
कन एव एका, अन्तरिक्षे दिवि च अग्निर्न योयते इति।
पृथिवीवचनप्रतिपेक्षा च यदाप्य गम्यते, वचनप्रतिपेक्षा-

धर्मेयं तत् । अथ अप्रमाणं, नैव विरोधो भवति । कथं तत् प्रमाणं, यत् निष्कर्षमात्रमुच्येत स्वयं जाडुं स्यात् ? न चेत्तस्य, हिरण्यं निषाद्य चेन्नप्यस्ति ।

या— श्रीपथि पृथिव्यादिवचनानि अप्रतिषेधमाश्रित्य नमये प्रतिषेधमिति । अन्तरिक्षे दिशि च तावत् भ्रमण-
स्यात् प्रतिषेधाविषयत्वम् । अतश्च पूर्वदक्षित्यामात्रात् न पूर्वदक्षः । अन्तरिक्षे हि अदिशि च पृथिव्या क्लृप्तं चयनं प्रातः इति तद्विधिरनर्थकः । अपाथि निष्कलुषात्, तथापि अक्रियापर्यवस्येत् । पृथिवीचयनप्रतिषेधपर्यवस्येत् । न चयनविषयत्वादेन अशक्यौ । वायुं च विष्णानर्थ-
क्यम् । शिकटैऽपि पक्षे बाधः । वामशेखराद्य ऊर्ध्व-
रक्ष्येयं पादिकृत्वम् । दुर्गन्धश्च प्रतिषेधः पृथिवीपरस्ते इति चयने कल्पमात्रात् । एतदेवात्र स्वयमाकुल्यम् । निष्क-
न्तरमेव 'हिरण्यं निषाद्य चेत्तत्' 'इष्टाभित्तिं चितुषे' एतच्च आकुल्येव । प्रोक्तानुदितम् नैवोपपद्यते ।

अनित्यसंयोगात् । ६ ॥

भाष्यं— अनित्यत्वमेवात्र वेदप्रामाण्ये सांख्यिक-
तु मुनिहोमान्तरमात्रं (१११८१९) इति परिहृत्य ।
इदानीं वेदिकदेशात्मा आश्रित्या पुनस्प्रोक्तत्वं
संक्षिप्तं 'प्रकारः प्राणादित्यत्रमवयव' इति ।

वा— सर्वोपादानेषु अन्यवत्त्वाद्यंभवात् स्वस्व-
प्रतिपादनात् स्वस्वत्वयोगः । तच्च समस्तपेदप्रामाण्ये
सति कथयितुं अन्यथा नीयेत । यदा तु यथेन प्रमा-
णाणां मध्ये गन्धः, तथापि च वेदः प्रमाणं, तथैव वेदे-
ऽपि विधिमात्रं पुनरा कल्प्यते, तदा इतरेकदेशवत्
अनिराधैकदेशाप्रामाण्यं यथाभूतायैवहणत् आपत्ते हि
निवार्यते । तस्मात् एवमादीनां मन्येकैव अर्थे अप्यन्य-
त्रापादेयं कृतं कल्प्यम् । अथवा यथा एतानि उपेक्षा-
कानि तथा तद्विषये प्रयोज्यमपि प्रतिपत्तव्यम् । अथवा रूप-
मन्यत् यथाप्रकरणे प्रयोगशाले न प्रयुज्यते, प्रयोगरूप-
सामर्थ्याभावात् । नहि मन्त्राणां पाठमात्रेण विनियोगः,
किं तर्हि तत्सामर्थ्यात् । न चान्तरिक्षे । तथैव
यथा तेषां पूर्वपक्षे नानास्वरूपमात्रं रूपमात्रं प्रतीयते
तथा अप्रामाण्यम् । यत्तु सूत्रकारेण अनित्यत्वमुक्तं, तत्
प्रामाण्यपेक्षया, न अप्रामाण्यतया ।

विधिना त्वेकत्वावयवत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
स्तुः । ७ ॥

भाष्यं— इदं समागमायते 'वायव्यं श्वेतमालमेत
भूतिकर्मः, वायुर्वै सेविषा देवता, वायुमेव त्वेन भाग-
चेमेनोपपावति, स एवैनं भूतिं गमयति' इति । वायुर्वै
सेविषा देवता इत्येते यवपि क्रिया नावगम्यते क्रिया-
समर्थं च विधिः, तथापि विष्णुदेवेन एकत्वावयवत्वात्
प्रमाणम् । 'भूतिकर्मः' इत्येवमन्तो विष्णुदेवाः, तेन
एकत्वावयवत्वं 'वायुर्वै सेविषा देवता' इत्येवमादि ।
कथमेकत्वावयवमात्रं ? परानां साक्षाद्व्यवहारं मिथः
स्तुतेष्व एकत्वावयवत्वं भवति । भूतिकर्म आलमेत ।
कस्मात् ? यतो वायुः सेविषेति । नायमभिसम्बन्धो निव-
शिनः 'भूतिकर्मेन आलम्ब्य' इति । कथं
तर्हि ? 'आलमेत, यत्ततो भूतिः' इति । मिथो
स्माराद्यौ, उभयविधाने कस्य मिथेव । तिमर्षां स्तुति-
रिति चेत्, कथं त्वेतेन, नाश्रितेन इति । ननु
मात्रं स्तुतिरन्यथा अत्रान्न भूतिकर्मात्साक्षात् सिद्धं, स्तुति-
नवनमनसं कम् । तर्हि । यदा स्तुतिपदस्तिमानं तदा
पूर्वैव सिद्धिः, यदा स्तुतिपदस्त्वन्यः, न तदा
भूतिकर्मस्य आलम्बो विधीयते । यथा परो
भाषति इति, पद उत्पद्यते इत्यर्थः, निरासाहं च पद-
इयम् । यदा च तस्मिन्नेव रक्त इति अपरं क्षुब्धे, तदा
उपपन्नयो भवतीत्यर्थः, भवति च रक्तं प्रति आवाह्यं ।
एव यदा न स्तुतिपदानि विधिष्वन्देव तदा प्रोक्तत्वं
यदा स्तुतिवचनं तदा सत्येन । ननु एवं सति किं
स्तुतिवचनेन, यस्मिन् सति अतिपातकं, सा भूत् तदा,
तदभावेऽपि पूर्वसिद्धिर्नैव प्रोक्तविष्यते इति । सत्यं,
मिनाऽपि तेन विष्णुदेव पक्षेन, अस्ति तु तत् । तस्मिन्
विधमाने शोऽर्थो वायव्यस्य, शोऽयमवयवः । स्तुतिः प्रो-
क्तत्वं तयोः । तस्मिन्नेव विधमाने विधिना प्रोक्तं नति ।
ननु तत्त्वपि स्तुतिपदेऽपि पूर्वस्य विधिस्तत्त्वत्वात् विधि-
रभिधेयः ज्ञात्, न विनश्येत् स्तुतिपदसंभवात् । आह,
स्तुतिपदानि हि अनर्थकानि अप्रतिषेधं भाषाहति ।
यच्च अनर्थकानि इति चेत्, न गमयमानेऽर्थे अति-
वर्जितापीति मतिप्रमर्शेति । शोऽर्थो विष्णुदेवः, च

शक्नोति निरपेक्षः स्वर्थे विपश्चतुः, शक्नोति च स्तुतिपदानां वाक्यदोषी भवितुम् । प्रत्यक्षश्च वाक्यदोषमात्रः । अतः अस्माद् विधेः स्तुतिप्रथमच्छास्त्रम् । ननु निरपेक्षादपि निधिमपराधमिदम् । मन्त्रत्वेन, वैतं सति कश्चिन् विरोधः । किन्तु अत्रापि स्तुतिपदसंज्ञेयं सति विध्यर्थो निवर्ति-
शुम् । यावत् हि संज्ञकस्य विधायकम् । औ वेत् संज्ञकौ विदमात् 'भूतिकाम आलभेत' 'आलम्भेन च एष सुखी भविष्यति' इति, मिथेन तर्हि एवं सति कश्चनम् । अथ यत्नतः न क्रिया सम्पत्ते, न तत्संबन्धं वा किञ्चि-
दिति, 'सुखमेव विधीना स्तुः' । स्तुतिशब्दाः स्तुयन्तः क्रिया, प्रयोग्यमानाः अनुग्रहणम्, उपकरण्यन्ति क्रियायाः । एषमिमानि सर्वाण्येव पदानि कं विदये स्तुयन्ति (श्रमन्ते) विदयति । अतः प्रमाणमेवंप्राची-
यकानि 'शत्रुर्ष्वेष्टिषा देवता' इति ।

द्या—पूर्वपक्षोपाद्वेयेय पात्रेण सिद्धान्ते अमि-
धातये किमर्थं वाक्यवाक्यपक्षेनैव । के चिदाहुः, रामानन्दाचार्या इदमपि त्वम्, तावपि च इह उवा-
ह्वतानि इष्टमानि इति । नयमेवं तस्मिन् अपूर्वोपाद्वेयेन अमिधातान्तर आकाङ्क्षति । तदभिधीयते । पूर्वोदाहनेषु सर्वत्र स्वायत्तत्वमपि आगच्छते । तत्र कः प्रथम-
मेव तदतिपादनत्वेन अङ्गीकुर्वन् इति प्रसिद्धत्वात् ।
रत्नत्वानां स्तुतिश्चात्र एकत्राप्यभावेन धर्मप्रमाणोपल-
भाप्रतिपत्तिरिति वाच्यं वाक्यवाक्यदोषस्यासः । तत्र भाव-
कायः प्रसिद्धेन एकत्राप्यभावेन गुणयोग्यत्वं यदस्ति ।

(वेदवाक्यानां एकवाक्यत्वादिति प्रतिपादनोप-
योगः) एतावत्तु अत्र प्रथमं कथ्यं, किमर्थं रूप-
भेदेन यत्नयेकात्म्यतां पुरुषार्थ्यं वा वेदस्य उच्यते
इति । औक्तिकारण्ये तु दृष्टमात्रं इति यदि उच्येत, तत्रा-
मिधीयते । पुनः लोके वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरस्याभ-
वात् अन्यथाऽपि कल्पनम् । इह तु अत्यन्तातीन्द्रिय-
त्वात् यथाभूतात् ईदृशेन अन्यत्वात् यौरेकेयव्याप-
येव । लोकेऽपि न यानि प्रमाणान्तरावगतानि अस्त-
म्यवभावेन भोग्यां प्रमाणानि भाविनः, तेषां नैव
अन्यत्वात्त्वं सम्पत्ते । तत्र के विद्वन्ति, 'तुल्यं
च समन्वितं' (शान्ति १८) इति यदस्ति, तेन

सम्पत्ते वेदः पुरुषार्थः इति साध्यते । यदि आत्मानुप-
कारिणं सत्तं एतं बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषाः प्रत्येन
चात्वेयुः । यत्पि ॥ केनां विद्वज्ज्ञानं भवेत्, तथापि
असम्पूर्वात्मिकान्तोत्पत्तिरक्षतमादकल्पना निष्पन्ना-
भिका । तस्मात् यथायथा पुरुषार्थता भवति, तथातया
भट्टक्याऽपि रूपं, व्याख्यायते इति । न तु एतद्युक्तमिव ।
कुलः । पुरुषार्थीनप्राप्त्याप्यप्रसङ्गात् । यदि हि अक्षरा-
नुवाचोऽपि अर्थः अस्मादादिभिरेव कल्प्यते, तस्माद्
यत् प्रवर्त्तनेन भाग्यमः तस्मादस्य पुरुषार्थतेति । तथा
सति आत्मचेष्टितवशीनं प्रमाणं अन्वयगतं कात् ।
अथ पुरुषान्तरपारम्पर्येण, एवमपि तद्वदोः, तैरपि
एवमन्यवशेन इत्यनादित्वेऽपि सति अन्वयपरवत्त्वादेन
उच्येतां परम्पर्यात् न ह चित् प्रमाणपारम्पर्यम् । सर्वत्र
हि 'एवमर्थं पुरुषो वेद' इति प्रत्ययः, न 'एवमन्य-
मर्थः' इति । तेन यद्यपि सेपुत्वे तु व्यत्येयत्वं न तु पुरु-
षार्थं वेदं सम्पत्ते इत्यभिप्रायोऽनुमीयते, तथापि निर्मूल-
त्वात् क्कानेन अस्तिद्धिः । अतो यावत् वेद एव
पुरुषार्थतायां सङ्गं भाग्यमं न प्रतिपादयति तद्वद-
प्रमाणम् । तदुच्यते । सकलस्य तावत् वेदस्य
'स्वाध्यायोऽप्येतत्' इति अप्यन्यनाम्ना विधी-
यते । तत्र किं माधयेत् इत्यपेक्षया अप्यनं इत्या-
गतमपि पूर्वपरवर्तताशक्तियुक्तेन विधायकेन अप्रवृत्तार्थ-
वाध्याय्यं भावकया प्रवर्तनाऽशक्तित्वात्तेः तदस्माद् निरा-
कियते । ततश्च अणवनेन इत्यविरोधात् संनिधौ च क-
णां निविद्यते । तेन किं इत्यपेक्षिते 'यच्छस्यते' ।
इत्युपपन्नात् अक्षरप्रधानं इत्युक्तमिति । तस्मापि अनु-
पार्यन्तात् 'तेन किं' इति 'एवमपारम्पर्यं' इत्युप-
निष्पत्ते । तेषां पक्षमर्थान्, तेन वाक्यार्थेयान्, तेन च
अनुग्रहं, अनुग्रहनेन स्वार्थादिप्रमातिः, इति एतावति
प्राप्ते निराकाङ्क्षी भवति । एवं सर्वविधीनां प्राक् पुरुष-
ार्थतामात् आर्यमर्थताम् । न च सदृशेन निमित्तनात्
स्वभावितं पक्षं कल्प्यते । शीघ्रतया हि यस्य यत्र अन-
न्तरागतिनि व्यापको न्यस्यते, तत्रैव तस्य वाच्यं इत्यन-
पार्यते । तत्र यदि तावत् सदनुवाचयेन क्रिययति अपानि
प्राप्तमागच्छते, ततो नान्तत्वं कल्पनमस्ति । पारंपर्यतो-

नसादपि न तैर्निर्दिश्यते । स्थणा च एतेभ्यः कल्प्यते । न च श्रोतार्येणमे वा युक्तं । मूलपक्ष उभयवृत्तिविरोधान् प्रायस्त्वपरमे कथयन्ति ॥ यद्युः । नहि अन्यथात्मे सति उपायमानत्वेन उपात्तानां एकान्त्वेन यारमार्थिकत्वं इति वक्ष्यते । अत एव च अर्थात् गम्यमानं अन्यपरमाच्छब्दानां न प्राधस्यं प्रयोजनं भवति । नहि यद्यत् प्रतीयते, सन्तु भाष्यकमप्यसीयते । यथा ' पूर्वो धारति ' इत्युक्ते यद्यपि अपरो गम्यते, तथापि न कार्येण उपपत्ते, तद्वत् प्रयोक्ता गम्यमानाऽपि न कर्तव्यत्वेन युक्तकालाचार्यत्वेन अवतिष्ठते । अन्यथाऽनुपपत्त्या चेय सेभ्यः कल्प्येत । सर्वप्रमाणप्रसंगे च अन्यथाऽनुपपत्तिर्भवति । प्रमाणाभावाच्च यः सर्वप्रकारं प्रवृत्तमात्रस्य, स प्रमाणम् । नहि केन चित्पदेषोऽन वा अतिदेशेन वा न कल्पनागरे ततो दर्शिकेणम्यायेन (८।४।१) विस्तृतेषामेव द्वे शक्तौ कल्पयिष्यामः । अथ तु केन चित् दूरम्येनापि सिद्धमिति, ततः तदनुसारस्तान् वक्ष्येभ्यः हत्येवं वाचाश्रयो विधिरस्यते ।

तथा ' वायुर्न क्षेपिका देवता ' इत्येवमप्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थतया उपनीत ' यन्त्रकल्पे उक्ते ' इति । ' ह्यनुपपत्त्या न तथैव तेन अथगम्यमानं अनुपपत्त्येन च पूर्वम् (विधिसाम्यम्) अधरादिषु शेषवन्त्यत् भूतान्वाक्यानामकथनं कथं भूतम् । तथापि तु तादात्म्यमेव इति यः तेन न्ययमात्रं साधनानुरूपतात्थ्येतिदारेण ' विप्रदेवतावाच्यं कर्म विप्रमेन कथं दाम्यति ' इति सातवन्त्योऽर्थः, सः अन्तरप्रवृत्तिभ्युदेताकादृशित्वान्न पुत्रार्थे दायका द्योति प्रतिपत्तु इति परिगुह्यते । सोऽनं नष्टाश्रयवदयत्तं वक्ष्येभ्यः । एव न च प्रयोक्ता अन्यथा कदाचित् । न च अर्थवादपरैः प्रयोजनान्तरं साधनीयं इति आत्मानसामर्थ्यात् उभयोर्निवृत्तिः ।

एतेन प्रतिप्रयोगेतिवदेतिदर्थं निन्दादृष्टयनिवृत्तिसमाप्तं । तथापि हि न देवदेवते निद्रा नितति । देवश्च भगवत्प्रत्ययवापीत्येवमिति । न च अथप्रवृत्तानं नारादिति । परे । प्रवृत्तान्तरात्तानमिदमेन निवेद्यकथेनार्थः । नारात्तानपराधीनः उक्तं अतस्मिन्, इति अन्वयः ।

प्रयोक्तानिन्दाशक्त्यागम्येव गति । अतश्च एकान्वयः प्रसिद्धिः । नित्यं न विधिप्रतिपेक्षोः क्रमेण वाक्यलोभाः स्मृतिनिन्दातिर्णयहेतवो भवन्ति । नहि स्मृतिनिन्देनाम स्वस्तिव्ये, निन्दास्वात् स्तुतिषु स्तुतिस्वरूपे च निन्दासु विपरीतदर्शनात् । यथा वक्ष्यति ' नहि निन्दा क्रियं निन्दितं प्राप्ते, अपि तु विधेयं स्तोत्रं ' इति । तथा त्रैलोक्यकथेषु ' यदभिप्रायेत् तदुद्भाष्ये पशुः सिद्धवान् ' इति स्तुतमपि अभिप्रायेत् नाभिप्रायेत्, निन्दितमपि च अन्ये विधिदर्शनात् अभिप्रायेणैव प्रवृत्तं भविष्यति ।

तद्विषयस्तुतिनिन्दानामपि च प्रक्रमोप विषयः, यथा वक्ष्यति ' न वयं निन्दितान् अनिन्दितान् वा अहुरान् विदुमः । कदा चिद्धि वस्मान् अहुरानपि एवा वशीकृत्य आनयति क्रिया, तस्मान् नूनं प्राप्ता इति स्तुतिः स्यात् । अपरा विषयवृत्तानुगमननिमित्तत्वात् अशोभना इति निन्दा । तन अन्ये तामविधानात् तद्व्यवहारं ' तदा निन्दा इति गम्यते ' । सर्वं न किंचित् पदं स्तौति निन्दति यः इत्यपि तु एतद्व्यवहारं नादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । यद्यपि तादर्थ्यं पदं न स्यात्, तथापि लक्षणा स्तुतिरक्षणा वा अन्यथाऽनुपपत्तेः । आत्मवर्णीक । विधिप्रतिपेक्षयोश्च स्मृतिनिन्दस्या अनिनाभावात् अन्यतद्दर्शनेन इतरदनुमानं साधयं पुरयितव्यम् ।

एव भारतादिवक्तव्यं धार्येयानि । तेषामपि हि ' आद्येयानि वक्ष्यन् ' इत्येवमिति ध्यनुवारेण पुरुषार्थत्वान्येनात् अथरादि व्यतिक्रम्य धर्मार्थसाममोक्षाधर्मान्येदुःखसंसारतात्थ्यकथनप्रतिपत्तिः । उपादानादित्तात्ताद्भूतं भवन् । तथापि तु तन्मन्त्रमोक्षधर्म्यादिषु केचित् कथाद्विषयः, केचित् पुनः परस्मैपुनस्वरूपेण व्यर्थतादाः । उपादानात्तानेन च तादर्थ्यं एतं आद्येयं इति विवेचनार्थकत्वात् कथं चित् गम्यमानस्तुतिनिन्दापरिघटः । तथात्वाच्च नातीनं उपादानेन तत्तामिनिधेयः कार्यः । वेदप्रत्यागम्यतेन हि याज्ञीकैरायनप्रवृत्तिभिः तथैव स्वराक्यानि प्रयोक्तव्यं । प्रतिपत्तानां च विधिप्रवृत्त्या युक्तमेतत् । इदं वे चित् विधिप्रयोगेण प्रतिपद्यन्ते, अतरे कार्यप्रदेन, अतरे भवेन

स्मृतं किंमाणं अमुदयपरि भवति, तथा अन्येभ्यः विविचिदौ अर्थवादप्रतिपादितविधिविहितं इति । "ननु यत्स्वपि स्तुतिरदेतु" इति । यत् स्तुतुस्वार्णं अनुपादाय गुरुत्वात् आधीयते तत्र तथैव भवेत् । अत्र तु पूर्वमेव स्तुतुर आश्रितः समर्थतरश्च । तस्मात् यथैव प्रयुक्ते एव—शब्दे जाह्नवादेवः तदानीमेव प्रयुज्यन्ते, तथाऽन विधौ सति स्तुतिः नाश्रयितायेति । तत्र उक्त-वाक्यादस्मात् स्तुतिप्रदाने अनर्थकानि स्तुतिरिति । 'अननु इति चेत्' नोक्ते न्यायेव अर्थवत्त्वात् आश्रयितायास्तुतेः । इत्यर्थे हि प्रत्यक्षादेकवाक्यत्वात् अर्थवादादुभयो युक्तं इति । 'ननु राखरि' इत्यनेन गतायैतात् 'गद निरपेक्षत्' इति अर्थकामम् । तदुच्यते । नन अर्थवत्परित्यागव उक्तं, इदानीं तु भवतु नाम स्तुतिरर्थः समस्तस्य, पूर्वस्यापि तु स्वस्वप्राप्तौ विविचिद्वचो न प्रापितव्यः । अथारय कचिदपि दासिः आश्रयते, ततः प्रतिपक्षेत्त्वभावात् सर्वत्र अशक्त्यप्रसङ्गः इति । तदभिधीयते । भवतु पूर्वस्य विविचिद्वचः, न तु इयं क विज्ञातव्य इति अन्यत्रापि बाध्यते, कदा चिद्विचिर्भूता इति सर्वत्र आश्रयितव्यम् । यत्र तु अर्थान्तरमुत्पादितं नोपादेयते तत्र, आश्रयिता शक्तिः कार्यप्रारम्भते । यत्र तु अपवादभूतवाक्यन्तरमि-
त्युक्तिः तत्र वाक्यमेदमशङ्कत् पूर्वा तिरोपीयते । प्रतीत्यनेन अयं पूर्वोक्त एव दास्यमेदः परमृश्यते । तस्मादेकस्यात् प्रोचनमेवायं विधिरिति । 'प्रतीत्यमाना अनुज्ञातव्या' इति । 'कल्पयन्ता ग्रीवमाणः' (पृ० २१, ४१३) इति संप्रदायत्वं वक्ष्यते भवति । प्रतीत्यनेन प्रत्यक्षान्तरात् इति चेत्, न, तत्रापि कचिदर्थान्तरमुत्पादनात् । अथ सामान्यनिष्ठया गती शानुत्पत्तेः, साऽपि उपाते विविधे दुर्लभा । तस्मात् अनुज्ञातव्यां क्रियायाः इति संन्यः । केचनः प्रतीत्यमाना इति अपेक्षिते, अर्थान्तरमेव एवेति वक्ष्यते । अथ च 'अनुज्ञातव्यामुत्पादयिष्यति' इति संन्यः । क्रियायाः इति पञ्चमी । क्रियातोऽपि हि त एव प्रोचनम् इति । अपरा क्रियायाः इति पञ्चम्यः कल्प्यः । 'कं चिरपे नुरति' इति वाक्यम् । कं चिदिति विवेचं

तत्प्रमाणं वा कं चिद्वि विदधति क्रिया तत्संबन्धिनं च, तत्र स्तुतिद्वारेण । इति उपपन्नं प्रत्ययोदारेण अर्थवाद-प्राधान्यम् ।

(केचिन्मतेनोक्तं मोक्षव्याख्या दायति—) इदं तु व्याख्यातवानं नानुमान्यन्ते । यदि हि प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् ततः केन स्तुतिरपवादव्येत । न तावत् शब्दभावनाकर्तृ-भावोऽस्ति । साऽपि कस्मात् इत्यपेक्ष कल्पयेत्, साऽपि विधीतिकर्तृत्ववाचिष्यैव तदनुपपत्तिरित्यात् । शब्दान्तर-व्यपदेशमानं तु निगमे । साऽपि च निष्ठुप्रमाणत्वेव उपपन्नं भवति, न क्रियाभावाभावात् । यदि पापस्य-
येतान्तरः इत्युक्ते कर्तृत्ववाऽकर्तृत्वतोऽपेक्षः प्राक् प्रोक्तः अपवादः इति वा अपेक्षते । तदनेपेक्षितं च भूति-
मात्रेणैव वदन्तः नार्थवादः प्रतिपादयन्ति । न न भवन्-
त्येव एव कल्प चित् संन्यः अपेक्ष वा विद्यते, सर्वत्र भावनाभावात् । अपरा तु प्रत्ययोदारेण अपराता किमपेक्षते । तस्मात् तद्वतांनयोक्तेस्तदा न स्तुतिः कलं, न यागः कारणं, न वा इति कर्तृत्वमता का चित् स्यात् । उक्तेऽपि च प्राधान्ये कस्मात् इति अनपेक्षितत्वात् प्रत्यस्तोऽयं इत्येतत्प्रमाणे अवभूते प्रत्यस्तत्वात् इत्यनुप-
माने कर्तृत्वतादुक्तिः नैव स्यात् । भवन्ती वा तद्विज्ञा भवेत् 'प्रत्यस्तोऽयं कर्तृत्वः', 'वदो रक्तः कर्तृत्वः' इति च । अश्रित्यते विधौ आश्रयस्यमेव स्यात् । प्रत्यक्षं च विविच्युत्पत्त्ये प्रारप्येनश्चय अर्थवादस्यः परिणयते इति अनुज्ञां यान्तुशक्तिः । न नेतन्त्यनाऽपेक्षोऽस्ति अन्यतः सिद्धत्वात् । अनुक्तो हि एव अर्थवादार्थेव विधिः कल्प्येत, यदि अन्यथा नोपपद्येत । प्रत्यक्षप्रत्य-
योपपन्नत्वात् नान्यथाऽनुपपत्तिः । तथा अपवादोऽपि यदि उपास्त्वानादिविषय प्रोचनना निष्प्रयोजनः स्यात्, ततो दूर नीयेत । यद्येतेन न न्यायेन प्रोचनोपयोगात् नान्यत्र गन्तव्यं इति । अत्रत्यप्रतीत्य च प्रोचनं यदि अन्यतः सिद्ध्येत, ततः अर्थवादप्रापेक्ष । साऽपि तु अत्रत्यप्रतीत्यत्वात् तत्रैव आश्रयते । एवैव च वैदिके-
ऽर्थे अर्थवत्त्वा शब्दः कल्प्येत, ततः अर्थसिद्धिः, तेन प्रोचनना विधिवाक्यः कल्प्येत, नार्थः । तत्कल्पना-
वेत्यथा च यथा ऐन्द्रव्यपत्तिरित्युक्ते 'लोनेन दनेन'

इत्यस्मिन् उपतिष्ठमाने नान्यथविचरन्ता, तथैव आह-
 भेद इत्येतेन अन्धानुपावप्रतिपक्षः । तुल्यार्थेभ्यश्च नाम-
 विवक्ष्यो भवतः । प्रत्ययार्थवादयोः पुनः असम्पत्तिष्ठा-
 नुप्राधानुप्राहकार्यविषयत्वेन अर्थभेदात् प्रमुच्यः इत्येक-
 पाक्षतया । यदि च प्रत्ययोल्लासिः स्यात् ततः कर्तृसंख्यो-
 पप्रक्षविरोधान्नतद्विवाक्यत्वात्साधनपक्षेऽनुच्छेदप्रसङ्गः ।
 स्यादेतत् । निमित्तत्वान् अविषयविवा नोपविचरन्ता
 कर्तृसंख्याविशेषाः इति । एतन्नाशक्यं, यतः तदर्थमपि
 उपात्तः प्रत्ययः सामान्यतः विधिर्न वदन्त्येव । प्रतीत्यै च
 द्वयी एवाविषयः, विष्पक्षरस्यो वा प्रवैक्यत्वात्, अनु-
 वाक्यकर्तृ वा द्वित्रयसामर्थ्येन । न तद्वद् विधेः
 नाविधिर्यं नाम किञ्चित् । नाप्युपादयः, नपान्नसामान्य-
 प्राप्तेः । नहि एतत् संभवति, 'योऽयं वाक्यभेदात्तम्भः
 कर्तृयः ए प्रगतः' इति, भवति तु एव 'कर्तृव्यः
 प्रगतत्वात्' इति । यत्तु उदयकाभीष्टम् इति, तत्रापि
 क्त्वावरोधेन विधिरितिषेयो अनपेक्ष्य नियामाभावेणात्
 निमित्तत्वमात्रमेव इत्यद्वयप्रसङ्गः । यदि च विष्पक्षिष्यः
 स्यात्, ततः प्रत्यासत्तेः आनर्थक्यं एव साध्यादौ निष्ठेयं
 इति निष्कर्षस्तं स्यात् ।

(स्वमतो न वाक्यान्तमुपक्रमते —) तस्मात् सूत्रा-
 विनाशोनेन विभिन्न एकत्वमवत् । तथा च भाष्य-
 कारः कश्चिद्विचारेण 'भूतिकाम' इत्येवमन्त विष्पक्षेण
 इत्याह । अन्वया भावार्थः इत्येवमवत् । न चान-
 क्रियामात्राया विष्पक्षेण शक्यते वक्तुम् । तस्मात्
 प्रत्यय एव विष्पक्षविधित्वात् विष्पक्षेणः । विष्पक्षेन
 तु एकत्वकथनात्तद्वत्त्वात् सूत्रादित्येव उदेहाहवत् ।
 'भूतिकाम इत्येवमन्त' इति च वगारित्वं वाक्य-
 कारः हतुदवसरपर्यायार्थः । ननु एवं तस्मिन् कर्तृमात्र-
 पदेनोप अनासद्भावात् अर्थवादो न संन्येयः । एक-
 मेवेतत् । तस्मात् तु प्रमाणान्तराप्रमाणत्वात् क विष्प-
 प्रयोगान्तेन ('आलोकोऽलक्षकाले भवति' इत्यादी),
 क विष्पक्षप्रमाणत्वेन (उद्यमप्रमाणकाले भवति
 इत्यादी), अथवा भुतवर्तमानवत्प्राप्त्युपलब्धौ कर्तृ-
 विधित्वे अर्थवादसंगतिः । यत्रापि येनार्थवाददर्शनादेव
 विविधं, तद्वति अन्यथाऽनुपपत्तिमात्रं शक्यम् ।

('तत्त्वामेतन्मोघोमीयमेकदश' इत्यादि पूर्णमात्रे प्राप्-
 च्छ' इत्यादौ अर्थवादमात्ररूपस्याविधिदधत्वात् । तु.
 पृ. ४९) । समान्या तु भवति नातिगौरवं युक्तमिति ।
 यत्तु अस्मिन् पक्षे वाक्यभेदः सन्प्रसङ्गप्रमाण-
 इति, ए आन्तमेव पक्षकत्वात् इति एकप्रसङ्गोपपत्तेः
 परिहृतः । विधौपयानस्यो हि चतुःपानादृशा इति अने-
 रूपात् उपपन्नं तत्त्वमवत् । यदि च एवविधेः सन्प्रसङ्ग-
 यत्तु विधेः, तत्र साध्यस्यभेदेतिरनर्थक्यमात्रमप्येति
 भिद्येत । तस्मात् 'नापयमिदं कथं विधितः' इत्यादि-
 भाष्य एवं नेतव्यं, न पूर्वैरेव साध्यविधिर्येवत्वात् वि-
 धितः, विधिप्राप्तिद्वारापरो ननकल्पनाया अतिगौरव-
 निमित्तात् वाक्यभेदात् । 'किमर्थं स्तुतिः' इति पूर्व-
 वैर प्रयोजनादपि सिद्धा इत्यभिमतत्वात् । 'कथं रोचेत'
 इति विष्पक्षमात्रकथनम् । 'ननु प्राक्' इति पूर्ववि-
 शयविशरणम् । 'नह' इति, स्वल्पभावे तस्य दक्षि-
 त्वं श्रमत्वा आधीन्ये, न संन्यस्तमपि हनेतव्यं, तथा
 भूतिसामर्थ्ये विधि समाप्यते इत्याह । 'वथा एव'
 इति यत्तार्थम् । 'विधिप्राप्तेन तदा प्रोचनम्' इति
 दिशत कार्यवान्त्वं विधिभूत्योः । 'ननु एवं' इति
 अस्ति चेत् प्रत्येकविशयपि यन्ति, कलावत्पत्तौ अपेक्षते
 इति । 'तत्त्व' इति, तस्मात् विद्यमाने करिन्द्र, न अति-
 यमाने योऽयं स गम्यते । कथं तौ ? 'स्तुतिः प्रयोजन-
 तयोः । न तस्यैव पूर्वप्राप्ति इत्यर्थः । स्तुतिविशयो-
 कथनाय विधेरी स्तुतिप्रयोजनकथनेऽपि । नहि निर्दि-
 यमा स्तुतिरुपपत्तेः । अर्थवादमात्रे तु अगस्त्य वेदकोऽपि
 गौतमश्रुतिरिति । 'ननु कथं तौ' इति पूर्वपदेन व्याप्ये-
 यत् । 'अन, अस्मात्' विधेः इति इदानीं पक्षो, वाक्यरोप
 मन्त्रादित एव अथ स्तुतिमकथनम्, न तस्य
 इत्यर्थः । 'ननु निरपेक्षदपि' इति, यदि क विद् अति-
 तिर्कष्यताञ्जल विधेः प्रवर्तयति, कलावत्पत्तेः,
 तेन कल्पति अन्तरं स्यात् । आचार्यस्य तोषहा-
 माह, यथापि वेदव्यः प्रपञ्चमप्येति निरपेक्षः, तत्र
 मग्नः, न कश्चिद्विरोधः । इह ॥ स तत्तद्वयः वाचादौः
 यदादौः अस्तिवत् । वाक्यं हि एवं एतन्नेन सं-
 न्वयः विषयकम् । तत्र यदि को विष्पक्षेण एव इत्यर्थः

तया सति भिद्येत । निष्ठुदेहोऽपि सितानामेव एष हि शुभो भवति इति प्रत्येचना स्वैरिति । तस्मात् विधिना एकान्यस्यात् तदनुपदेष्टुं अर्थवत्तोऽर्थवादाः इति ।

तुल्यं च सांप्रदायिकम् । ८ ।

भाष्ये— अर्थेभ्येत, प्राक् स्तुतिपदेभ्यो निराकाङ्क्षाणि विधायकानि, निश्चिस्वरूपात् । स्तुतिपदानि तु प्रमादपाठ इति । तत्र । एषमर्थार्थयमात् । (किञ्च) तुल्यं च साम्प्रदायिकम् । सम्यक्तया प्रयोक्तृन् येषा धर्माणां सर्वे ते विधिपदानां अर्थवादपदानां च तुल्याः । अन्वयात्तन्मात्रेण, शुद्धतयात् प्रतिपत्तिः, शिष्योपाध्यायता च सर्वसिद्धान्तैर्वञ्जालीयके अविविधार्थे तुल्यमादिश्यते । सरणं च तदर्थम् । अतो न प्रमादपाठ इति ।

घा— यथाभ्यासार्थानामर्थे परिचोदना उपनयना आनर्थक्यपदेवान् इति, तन्नैन । कुतः ? पूर्वोक्तन्यायेन अर्थस्यागम्यमानवत्वात् । अधस्त तत्र इत्यवहितश्च एषार्थार्थयमात् इत्युक्तपक्षस्य समर्थः । किञ्च ' तुल्यं च ' इति मोक्षना । रावदायानुप्राधार्थं धर्मज्ञानं तत्त्वमर्थसाक्षात् स्वार्थोपसंभवात् । न चास्य प्रयोगवत् स्तुतिदिताभ्युपनयपरिधायोऽन्यार्थत्वे प्रमाणमस्ति । समुद्रायाद्विधिषु च अविष्मस्य आकाङ्क्षितपणः । तादर्थ्यमन्वयस्य अविष्मार्थयम् । यदि अन्यत् करणमानं स्ताप्यातेति कर्तव्यताऽनुगुणं भवति । यदि तापत् स्वर्गः कल्प्येत, ततः पुरापर्यन्तमेव आपयते । अथ पुनः श्रुतकृतिद्वारेण पठिते वेदे भवतीति, एवमपि दूरस्थोपकारितः । तस्मात् समुद्रायास्य अद्यतमार्थं साधयतः निरुपगतं अनुप्रादयम् । न च निष्प्रयोगतस्य अविष्मनं कार्यं, यत् साधयत् विष्ममेव उपयत्, येन कश्चोऽपि साधयत् । यतश्चेत् यथोक्तैर्निविवाची, तुल्यमार्थादिपठे, तेन अन्यत् तद्वदेव प्रयोगजन्यत्वमिति । निरुपगतमर्थं यदनुप्रादयत् वेदज्ञानं प्रसाधमादः । यच्च प्रयोगजन्यतद्वदेव नोपपद्यते, इति प्रयोगजन्यमपि सामान्येन अनुगम्य ' अर्थार्थं चत्तनोऽदेवमात् ' (१४।१।४५५) इति सामान्यता अर्थवादानां स्तुतिर्नाम प्रयोजनविरोधोऽस्म्यते । ' सरणं च तदर्थं ' इत्येवेदेन । अथवा यदेवेदं ग्रन्थस्यार्थं वीरपाठनामने,

तेन अध्येतृपुरुषप्रयोजनवत्तामिष्टायप्रतिपत्तिपूर्वकं प्रयोजनवत्तनुमानम् । समाम्येत च कुतश्चित् वार्ध्यात् इत्यप्रतिपत्तिः इति नामगम्यत् । अन्यथा हि निष्प्रयोगतान्येतानि इति केचित् पक्षिन्यायैवादात्तं विधिमानं प्रतिपद्येरत् । तत्र दृढसंस्मरणं यत्तु न स्यात् । अस्ति तु क्व । तस्मात् प्रमादपाठः । ततश्च अर्थयत् इति ।

तुल्यं च सांप्रदायिकं इत्यस्य अपरा व्याख्या— समुद्रायाः प्रयोगेन यन्म शास्त्रस्य यैन प्रवर्तितः समुद्रायाः ' तस्मात् स्वाभावोऽप्येत्यर्थः ' इत्येवम् स्वाभाव्याविशेषात् विध्यर्थवादयोः तुल्यं, अतः प्राप्तेन न्यायेन प्राक् पुरुषार्थसिद्धेः व्यवहारं न सम्पत्ते इति शास्त्रानुवारेण स्ति अर्थवादानां शुद्धार्थत्वं इति ।

अग्रामा चानुपपत्तिः, प्रयोगे हि विरोधः स्यात्तद्वत्तुल्यत्वप्रयोगमूलस्य साधुपपद्येत । ९ ।

भाष्ये— अपि च या एषा अनुपपत्तिरुक्ता शास्त्रद्वयविरोधात् इत्येवमात्रा, सा ' रोऽदेवत् ' इत्येवमात्रिषु न प्राप्नोति । कुतः ? प्रयोगे हि स्तेपादां सामुप्यमाने विरोधः स्यात् । चन्द्रार्थस्तु अयोगमूलः । तस्मात् उपपद्यते ' स्तेन मनः, अनुपपत्तिर्नामा ' इति ।

घा— उक्तदोषपरिहारः अतः परम । आकाङ्क्षविरोधिका या अग्रानुपपत्तिः निश्चिन्त्यतामात्रा, सा असंलक्ष्य अग्रता मन्वाधरे । अथवा इदं स्तुति-वाक्यानां ता अनुपपत्तिः अप्रसक्तं इति व्याकृत्यैव येषा हृत्वाः पाठः । प्रयोगे हि अनुपपत्तेर्येदवरोधजन्यविरोधोऽस्तेषां मूलवादादीनां चत्तमाने विरोधः स्यात् । अस्याः तु पुनः य एषा चन्द्रानां औलोऽर्थः स नैन विविधितः, न च अप्याहारविधिः विधिः, किं तर्हि स्तुतिमात्रं विवक्षितं, न च तद्विध्यते । तस्मानुपपद्येत । अथवा ' शब्दार्थस्तु ' इति, विधायकमात्रानुपप्राधार्थः ननु अयमर्थवादः, न स्यात्तद्वत्तुल्येन सम्पत्ते । प्रयोगमग्रातः अयोगमूलः । तस्मादुपपद्येत ।

नयोऽपि पाठः अग्रोपपत्तिः इति, अत्र मन्वाधरे इति नामन्वयेन । अथातः चानुपपत्तिः इत्यपि, तत्र

असद्व्यवस्थानं इत्यन्वयः । अथवा नातुप्राप्तिः इत्य-
पराः, यत्र आत्मनोऽपि निषेध इति ।

गुण्यपदं तु । १० ॥

भाष्यं— यदुक्तं निषेधस्य प्रयोजनायां श्रुतिः इति,
तद्विदुः कथमनन्तरं देव, यत्र अन्यत् निषेधं अन्यत्
नृण्यते । यथा 'चेतस्यैवात्म्यं अवयवमिच्छति विक-
र्षति' इति ऐतरेयब्रह्मे शिष्येते, आपश्च स्पर्शते
'आपो ये क्षाताः' इति । वदुच्यते । गुण्यपदं तु । गौत-
म्येन चादौ भवति, यदायमिच्छति स्तोत्रस्य समुपपन्न-
स्पर्शते । अभिज्ञानो हि एव चेतनारवयोः । तवस्ते
जाते । अभिज्ञानसंज्ञायां च अभिज्ञातः स्तुतो 'भजति' ।
यथा अयमभिज्ञानो देवदत्तः अयमनेषु स्तूपमानेषु
स्तुतनात्मानं मन्यते । एवमयमपि प्रह्वयम् । (अयमहाः
नाम वैभविशोः ।) 'अथ 'लोडरोक्षे' इति कथं
निषेधः शेषः । 'तस्माद् गौर्हि रजतं न देव'
इत्यस्य । कुतः ? साक्षाद्भावात् पदानाम् । 'लोडरो-
क्षे' पदयोर्द्वयं तद्वत्स्य पदान् 'इत्यस्य त इति प्रस्ता-
पेक्षः, तद्वत्स्यत्वात् । तस्य च अर्थः अशीर्षत इति,
तस्मैति पूर्वमत्रापेक्षं यथा । सर्वपक्षिणः स्तुतिजनक-
'यो गौर्हि रजतं दत्तम् पुराणस्य समुपपन्नं गौ-
रोक्षं भवति' इत्यस्य हेतुत्वेन अथ प्रतिनिर्दिष्टव्ये
'तस्माद् गौर्हि रजतं न देव' इति । एवं
सर्वपक्षिणः साक्षाद्भावात् । कथं निषेधपदुपपत्तीति ।
गुण्यपदेन । रोदनप्रपन्नं रजतं गौर्हि दत्तं रोदन-
मापद्यते । तद्वत्तिरेकस्य गुणो यद्वेदोदनामिति । कथं
पुनः । अह्मति अरोक्षेण इति भवति, कथं
या अननुपपन्ने रजते अनुपपन्नमिति यत्र,
पुराणस्य समुपपन्नं अतस्ति रोदने कथं रोदनं
भवतीति । वदुच्यते । गुण्यपदं तु । गो-
पते शब्दः । यद् इति रोदनमिति तस्य शब्दस्य दर्श-
नात् 'यद्वेदोक्षे' इत्युच्यते । वयं कल्प्यात् सिद्ध-
अनुपपन्नमपि अनुपपन्नमित्याह । सिद्धत्वेन च भव-
त्सामे दुःखदर्शनात् 'पुराणस्य समुपपन्नं गौ-
रोक्षं भवति' इत्याह । तथा 'यः प्रजापतः पञ्चभानो वा
स्यात् स एव प्रजापतः त्वरमात्मैव' इति आकाङ्क्षित-

तात् अन्व निषेधः शेषोऽयं । 'स आत्मनो यमद्विद-
विद' इति । कथं गुण्यपदः । इत्थं नाम, नास्त्वं
पञ्चभः, यत् आत्मनो यमद्विदविद इति । एतच्च
कर्मणः सामर्थ्यं, यत् अग्नौ प्रह्वयमात्रायां यथाया अत्र
स्वर उदगात्, इत्थं यद्वेदः पञ्चभो भवतीति । कथं
पुनः अनुपपत्त्यायां यथाया प्रजापतिः आत्मनो यम-
द्विदविद इत्याह । वदुच्यते । अतद्विद्वत्सामान्यात्मानं
रुतयेन, प्रजापत्या गम्यमाननात् । इह अन्वात्मनो
यत्मानं इत्थं निषेधो यत्र प्रजापत्यायां, यत्र वद्वि-
धित्वा प्रयोजना द्वयोः वा । तत्र वृत्तान्तान्वात्मनो न
प्रत्येकं, न निर्वर्तकं नेति प्रयोजनान्वात्मनो अनर्थकं
इत्यभिहितम् । प्रयोजनायां तु प्रत्येकं, द्वेष्टमिति
इति तयोर्निर्णयः । प्रजापत्यात्मनोऽपि विधीयमाने
अर्चनका लोको वेदस्य प्रत्येकं । कथं पुनः दत्तं निषे-
धस्य अन्वात्मनो इति, वदुच्यते । नित्यः पक्षिद्वेदः
प्रजापतिः स्यात् वायुः आत्मनः आदित्यो वा । स
आत्मनो यम उद्विदविद इति वृत्तिं वायुं रश्मिं वा ।
तामसो प्राणान् वैश्वेति आर्षेति (यद्वेदो) लौकिके
वा । तत्र 'अथ' इति अत्र शीर्षं शीर्षं वा । तस्मात्स्य
तदुपपन्नं प्रजापतिः प्रह्वयं अग्नौ इति योगः शब्दः ।
'आदित्यः प्रजापतिः, आदित्यः उद्विदविदः'
इत्यस्य निषेधः शेषः । 'देवा ये देवयजनमप्यवशां दिवो
न प्राणान्' इति, आकाङ्क्षितत्वात्, सर्वमानोऽहो
आदित्यः नायमिति, अर्षे दिवोऽहो इति, इति श्रुतिः ।
कथं अतस्ति दिवोऽहो दिवोऽहो इति । वदुच्यते ।
अथानुपपन्नं यद्वेदः कथं प्रह्वयस्य उद्विदविद इति
नोद्विदः । अथानुपपन्नं यद्वेदः कथं प्रह्वयस्य उद्विद-
विद इति ।

भाष्यं— यत्र तावत् विधिजनोऽपि एव विधयः
तत्र उपपत्त्या नाम, यन्पि विधयानाम् तु
कथमिति । गुण्यपदेनाह । यत् निषेधः । अथानुप-
पत्त्यायां यद्वेदः कथं प्रह्वयस्य उद्विदविद इति
श्रुतिः, तत्र तद्विदविद इति लोको वेदो न स्तुतिद्वेदः
प्रजापत्यायां, अन्वात्मनोः । एतच्च वदुच्यते । अर्थस्य-

रिद्रान् वक्ष्यति । शान्तामिरुद्रिः समो विकारः शान्ति-
हेतुर्भवत् यममानस्य कथं सम्भवति इति । शुभचक्षुर्मन्त्रेण
मुदेनैर तावत् रोदनाद्युदाहरणपरिहरः । सोप-
सूनाप्यपि एतदुक्तोपादानार्थतया समन्वयेन । तत्र
उदाहरणानां गौतमस्मिन् किञ्चित् इदं वक्ष्यते, पर-
न्तु नमिस्त्रिम्ये (१।१।१२।२३) रोऽनेदीत् इति
साहाय्यत्वेन एकग्रन्थता विधिसुलोः प्रत्ययवर्च-
कप्यते । स इति प्रह्लापेयः । कुतः ? सम्भवत् । उक्ति-
प्रवृत्तं प्रतीयते । अथवा तच्छब्दस्य मृत्तादाहेन प्रसि-
द्धम् । सा इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात् स एवार्थः । एवं
तस्य दक्षु, गत् रजत इति सम्भवः । सर्वां चेषं उपरि-
तनस्य निन्दाप्रत्ययस्य उपरतिः इति तदनन्तरं तदभिधान-
सुपपद्यते । कोऽप्यौ ग्रन्थः ? न दर्शयति, यो चरिषि रजत-
दद्यात् पुराऽस्य मन्त्रस्य शब्दे रोदनं भवेदिति । येन
हेतुना तदेषं भवति इति, उक्तव्याप्ते । धरणात्पुनरुक्त्यात्
पार्थस्य रोदनप्रमत्तवत्तदभावात् रोदनेत्यपि, वक्ष्यते येषं
इति गच्छन् अद्यात्स उपपत्तिरिति । निन्दा तच्छेषान-
अर्थेन । द्रुमसादमु शब्दस्य रजतवत्तदभावात्तदभिधान-
वशेन रोदनमाप्तम् । अष्टकल्पना । प्रह्लापः शौक्यत्वात्
यदि नाम एतत् कठिनं भवेत्, ततो रजतवदङ्गं भवेत्
इत्युत्प्रेक्ष्य तावन्निन्दा । धनसागेन अत्यन्तोदारस्यापि
प्रवृत्तः पीडयते इति तस्मात्प्रह्लापः रोदनेत्युक्तः ।
अथ येन येन चिदात्मकेन निन्दाविज्ञानोपपत्तिः प्रति-
पेक्षोपपत्तिरिति सुत्रार्थमात्रेऽपि अक्षेपः । एव
यतोऽत्यन्तमिदं वक्ष्यते । स्वभारयो नवेनानपि हि
विशिष्टवरोक्तार्थं कर्माणि क्रियन्ते, विमुक्तं साक्षयन-
त्यागेन इति स्तुतिः । यथा ' नैमप्रति उद्धृत्य अथ
दशति ' इति लोकेऽपि त्वमिह स्तुतिरिति ।
वृत्तान्तार्थं यथा न वेदः तत्र प्रमाणप्रवृत्तिपद्यमानः
श्रुतो उत्सवात् नान्यत्रार्थपद्यमिति इति निष्क्रोबन्तो-
पात्तान्तव्यवसायार्थः । आद्यप्रमाणेऽङ्गं वा अथैवादाः ।
था च प्रवृत्तिः विज्ञानमादेवैव उपपद्यते तथैव । अर्था-
मिच्छायां तु सर्वत्रविश्रुतः सिद्ध एव । अभिप्रेत्येव,
अवतरणाप्यनेन स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तिरिति सुवक्ष्यते ।
प्रथमं परमार्थं वक्ष्यते भवति, अत्र स्तुतिनिन्दा वा,

सत्यमेवैतदिति । अस्त्ये ॥ यस्मिन्मन्यं द्रष्टुमपि व्यव-
धुतं इह गुणवन्तमिति ब्रवीति अतो नूनं मे प्रवेश्यमिति,
तथा गुणवन्तं स्वत्वं निन्दति निर्वर्तयितु इति । ततश्च
एवं विदित्वा यो वक्ष्य अनतिक्रमणीयः, तदनुरोधेन स
तथा प्रवर्तते । वेदश्च प्रमाणं इति स्तुतिम् । नेन प्रवृत्ति-
निवृत्त्युदाहरणयोस्तदर्थे अर्थे पुनः प्रमाणप्रवृत्तशाने
भवतः । इह ते वेदेन उपादिते । तस्मात् तदनुकूलं
व्यवहर्तव्यं इति । लोकेऽपि वा किंवा पण्यत्तरकुल । मेधा-
दिहेतुत्वेन आत्मा मन्यते, यथा क विन् प्रवर्तयन्तः
तदभिधानं कौभाग्यादि कल अस्त्यमपि उपायस्य निवृ-
द्धते । तस्माद्भूतश्च इत्येवमपि किंवाऽऽभवं कलं प्राप्नोति ।
यद्यपि च प्रविष्टता जानाति, नैतदत्र पारमार्थिकं पदं,
मदभिधानुसारेण एतैवपन्यत्, सर्वायां ॥ अयुदपार्थ-
मा न प्रवर्तयितुं सरसल नाम एतत्, किमपि अन्य-
द्व्याप्यमि इति ज्ञात्वा अनुतिष्ठति । एवं वेदेऽपि
विधिना तावत् फलपद्यति अथैवादात् अतस्तेन नाम
प्रवेश्यम्, न तद्वत् सत्यत्वास्त्ये किमपि पूरयतः,
प्रवर्तमानमानेन प्रवृत्त्यात् । यत् परस्मात् भविष्यति
तत् विवेकपरित्यक्त इति निश्चितं नैव विद्यातो न प्र-
वर्तते । तस्मात् उपायत्वास्त्यत्वं अतस्मिन् । नहि
श्रुतिनाहंशव्यवहृतः यदि रजतान्तरं तद्देशे समेते सतो
ऽभिषेपीक्रे श्रुतिरूपतु किञ्चित् आलम्बनम् (इति) ।

श्रुतिवर्माण्यमानेन सर्वं बोधनीयम् । द्येव इन्द्रा-
भूतानि श्रवाः कान्ति इति प्रवृत्तपत्तिरनेन उच्यते ।
यामार्थानां यथाकल्पेन सम्पत्तिरिति । तारा वृष्टादयः
यथा, ताम्रं इति वेदेन रूपेण वैभुते वृद्धि आर्त्तसि
शरीरात्तर्त्तसि वातु अन्तःशरीरसात्वान्, रश्मि
लौकिके वाप्यपन्यासस्य । ततः अत्र, इति श्रीशर्वाणां
सामान्येन अनदितात् अत्रप्रवृत्तिदेः । तस्मात्पुन्य
प्राप्य प्रवृत्तः पद्यत् आप्नोति । सर्वप्रमाणं श्रीशरीरवि-
शेषप्रमाणत्वात् इत्यात्म्यम् ।

सुधा—वृष्टादीनां यथाकल्पं सम्पत्तिमार्तपद्यत-
गुणयोगेन उपायत्तः । वृष्टपदपरिमाणयोः पारम्यत्वं
तस्मात् तस्याप्यर्थसिद्धं ' सनेसम्भवं भवतो पुनर्गति ' इत्यादी
च श्रुतिहेतुत्वेन यद्युक्तं तस्मात् इत्येव । भवता-ग-

भावे चाधोष्ठेः तन्मध्यवर्तिनं, कसुरद्विस्त च अन-
नकाचाकाशस ऊपबुभोवाक्षयत् तन्नास्त्वम् ।
रम्ये । आदित्यवयवत्वात् तन्मध्यवर्तिनं रम्यवयव-
स्याय प्रकाशत्वस्य तत्कारणम् । वैतुस्य अभिफल-
प्रसिद्धेः दृष्टेर्निर्दोषरूपता । कबीरवशब्दस्य दधीरवाचि-
त्वात् तदन्तर्भवमिः आशीरः । तन्मध्य वायोः निक्षेप-
दक्षनाया आत्मने अन्तर्धरात्वमात्मन् । 'आदित्यो
वा अन्तं यत् अग्निमनुप्रविशति' इत्यादिदर्शनात्
स्वरूपेण स्वर्गस्य आदित्यस्य भूमिप्रतिप्रवेशयोग्यत्वात्
रश्मिप्रवेशकत्वात् । मीमांसकप्रत्यक्षेण विना प्रवेष्ट-
दर्शनात् नस्य च तेजोयुगत्वात् 'आग्नेय्यो क्षीय
वयः' इति च लिङ्गात् अन्त्युदकसंयोगजत्वावयवतेः
तत्तत्तार्थ्यात् दृष्टिरेवमवयवस्य कारणत्वविधानम् ।
नाट्याभिप्रायितस्य अन्तरस्य कानाक्ष्येन वायुविशेषेण
अवीरभूतेभ्यो विष्णुः अद्विभ्यो विविक्तिवृत्तस्य चरम-
घातुत्वेण परिणामात् वायोः बीजकारणत्वविधानम् ।
वीरवादेः मीमांसिकदेव मोमांसिकस्यैवात् निर्वासने
च प्रोद्गर्गनेन आदिशब्दमन्त्रकथनानामात् इत्यभि-
प्रायोग्यत्वम् । (पृ. ५९-६०)

(व्याख्यानपर्यं वैशिष्ट्यं 'गुणवर्धन') वा--
(पृ. १२६) द्वाविंशत् प्रक्रमे एव सात्म्येन, हिं
स्तुतिव्येष हीयते । अतः, तद्विषयस्यैव स्वायं-
धत्वा वर्णयामः । प्रत्यक्षवर्धनविहातप्रमाणत्वात् यद्वि-
प्रत्यक्षे इत्येते । (गुण तु ' वस्तुतया दृष्टिप्रत्यागते-
ऽपि मन्त्रादिभ्याम्ऽऽत्मकत्वेन उपायमानस्य तद्वि-
कर्ण इति नायः । ' इत्याह ।) तन् दृष्टशब्दो प्रज-
वतिदेव योगी तस्मिन् अस्ति पुण्यकर्मोद्भवाः पुण्ययेन,
पशुनामभ्यात् स्वमाह्वयेन । अतस्त एव पशुस्य
अग्निनिर्माणं तन्मन्त्रादि कृतम् । ततः अस्मात्
एव, कर्मणि त्वपरः पशुवर्धितः । इति ईदृश
इदं कर्म प्रत्यालक्ष्यम् । एवं च यदस्य वनेन
प्रजापतिना चरितं इति शब्दो कृतव्येयः । प्रतिष्ठेति च
श्रुतिप्रमाणेन तुल्यनामप्रमाणपात्रवस्तुत्वेनः नाभि-
त्यतामस्यः इति । (दिग्गोरोददरस्य देवनाम्ना-
न्तर-) कर्म्यो कौत्सेन दीप्यन्तीति देवाः कृत्विवाः ।

ते देवपञ्चान्यवसानानन्तरं दर्शपूर्णमासयोः अनन्तरं
गौर्ध्वं कर्मयति आनेव कर्म अविहितं परिणामः
इत्याहुर्गोमाससम्बन्धत्वात् दिग्गोरोदविधानम् । तथा च
तेके त्वयिगात्रम् 'विद्यो मे परिभ्रमति' इति वनादो
भवति । तन् वदुशब्देन अविनिशयः प्रकाशते । कथं
तु तदु-च्युदकम् ? अन्वयवर्णनादवाहनात् । पापदि
प्रयणीयायाः प्राकृतिरिति सम्यक्त्वानि कर्माणि नियन्ते,
तान् इत्येषु मयिष्यन्तु प्रविशन्तु भवति । अन्वया
सर्वसिन् अग्रहृते निरवनायात्वात् अनवपारणं स्यात् ।
तेन आदिशब्देन यत्तत्वापि इति योहावनयेन दृष्टिः ।

रूपात् प्रायात् । ११ ।

भाष्यं— 'हिरण्यं हृते भवति अथ यज्जगति' इति
साक्षाद्भाष्यस्य विवेकः शेषः 'स्तेनं मनः' 'अनृत-
यादिनी वाक्' इति । निन्दावचनं हिरण्यस्तुत्येन ।
यथा विमृष्टिषा, वैपदम् एव भोजयति । कथं पुनः
अक्षेन मनः निरित्तमपि स्तेनयन्तेत्येव, वाचं च
अनृतवज्रद्वितीयमपि अन्तर्वादिनीति मृष्यात् । गुण-
यादस्य रूपात् । यथा स्तेनाः प्रचञ्चस्ता, एव च मनः
इति योग्यं वाच्यं । वाचस्य अनृतवादिनी कामिनि ।

वा— इदं सर्वं क्रियमाणं प्रजाता तैरन्यथा वाचा
वाचिषाव क्रियते, यत् अत्यन्तान्तराहृत्योरोरपि अन्ययोः
दूरेण हिरण्यद्वयं स्तेनयन्तत्वादयोगादिति वा निन्दा
वचनपर्यवसायिणी, ता निषेधका भवति । विविधान्
स्तुत्यर्थं वापरे तदुपपादनस्य दृष्टव्यत्वात् यथा वक्ष्यति
'न नोदन् प्रत्ययेत् प्रसूतावयववा-त्वात्' (१०।
८।१०) इति ।

दूरभूयस्तत्वात् । ११ ।

भाष्यं— दृष्टविषये दूरदूरं 'तस्मात् दूरं दूराग्रे-
र्हिवा दद्वे जातिः' 'तस्मात्परिद्वाराग्रेनेन दद्वेन स
ममः' इति अग्निर्गौतमिर्गौतमिः साहा इति साय-
जुतेति, सूर्यो ज्योतिर्गौतमिः सूर्यः स्वादेति प्रातः । इति
विश्वनिष्क्रमणोर्विधानस्य आरादृष्टिः सूर्यः ।
उमाश्वेर्वयस्योः मनीषा इति कृतवपयति । दूर-
भूयस्तत्वात् कर्मस्य अग्रेय अदमने योगः दक्षः ।

वा — 'तस्माद् धूम एव' इति दिवा अग्निरादित्यं गच्छति इत्यस्य उपपत्तिरिति । तदिदं किमर्थमुच्यते ? मिथलिङ्गाग्निहोयमन्त्रमिधितुल्यार्थम् । कथं पुनः 'अग्निर्गोतिर्गोतिरग्निः स्वाहा' 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इत्यनयोर्मिथलिङ्गत्वम् ? यदा निमित्तौ एव अग्निमूर्त्तौ देवतायेन उपलभ्येते । के-चिदाहुः, अग्निर्योतिः इत्यनं ज्योतिःशब्दः सूर्यवाची, सूर्यो ज्योतिः इति पुनः अग्निवाची, तेन उभौ मिथलिङ्गौ इति । तदुच्यते । ज्योतिःश्रुतेः तेनः सामान्यवाचिणेन सममय सामानाधिकरूप्येन उपपद्यते । अन्यतरपर्यायश्च सन् इतरम न प्रमुच्येत । नहि यो वयस्वाच्यः स तेनैव सह प्रमुच्यते । सूर्यवाची सन् प्रातर्मन्त्रे न प्राप्नोति, अग्निराची तार्यमन्त्रे । तस्मात् उदाहरणं आन्तिकिरिति, इति इमौ उदाहरणौ । 'अग्निर्गोतिर्गोतिः सूर्यः स्वाहा, सूर्यो ज्योतिर्गोतिरग्निः स्वाहा' इति । तद्विषयेऽपि श्रुतिः प्रथमार्वाहितकेन्द्रोदयमन्त्रसमूहद्वयेन मिथलिङ्गविधानोपपत्तिः इत्युच्यते, यदनयोर्मिथत्वं दिवा ओरुत्तमनेयात् नक्तं चादित्यस्य, इति केनलेख्यं न शुकतेति । अस्मिन्नि तु व्याख्याने फुन्दकनीयानेव पूर्व-गम्योदाहरण, इतरी ह् स्तुतिर्गामिनी मिथलिङ्गाभिधानादेव ज्ञाप्येते इति नोच्छति इति भाष्ये नेयम् । अथ वा उभयोः वैतलमिथलिङ्गोर्म्ये पठितोऽयमर्थबोधः । सत उभयदेवत्वयोः अग्नौ मयसा, इतरयोः पुनरित्य, यस्मादिवा अग्निरादित्यं गच्छति तस्मात् सूर्य एव तदा ज्योतिः । एवं नक्तमग्निः, अतस्ती व्यक्षितत्वेन वक्ष्ये इति श्रुतिः । कथं तु धूम एवेत्युपपत्त्या (दूरग्यैः धूमा दिवा धूम एव यस्मिन्, उभौ अग्निः इति येन विद्वेदेन ग्लुष्टात्मनम् ।

रज्यपराधात् कर्तुंश्च पुनर्दर्शनात् । १३ ॥

भाष्यं— इदमिदं एव उदाहरणं 'न चैतद् विदुः' इति । सन् 'प्रदे प्रविष्टमाणे त्रेधा विदुः इति श्रुतः' इति आभासिद्धिरात् अस्मिन् विधेः दोषः । अत्रा-पनोऽपि नास्ति प्रपञ्चमन्त्रेण सन् इति श्रुतिः । दुर्ज्ञानात् अज्ञानेन च न गीम् । मन्त्रपठनेन कर्तुंश्च

पुनर्दर्शनेन । 'अप्रमत्ता रक्षत तन्नुमेन' इत्यादिना दुर्ज्ञानम् ।

वा— प्रदे प्रविष्टमाणे यजमानो वदेत् 'देवाः पितरः' इत्यादि । तत्पञ्चम्यं उक्तं अत्राक्षणेऽपि ब्राह्मणे मयति प्रपञ्चमन्त्रेण इति । तस्य प्रसिद्धब्राह्मण-स्वान्तमेव ब्राह्मण्यलमो निष्पन्नः इति मनुष्यपर्य-मुक्तं 'न चैतद् विदुः' इति । ज्ञापमाने तु अज्ञान-यजनं दुर्ज्ञानत्वात् । यत् सुखेन अज्ञानं तदज्ञानमेव । नञ् मन्त्रपठनमित्यतः । उत्पत्तिश्च मन्त्रपठने यदि मातु-र्येव हेतुर्गो ना पुनः स्वात्, तत्तत्तयोः प्रतिपत्तिरिति वा-नैव दुर्ज्ञानता भवेत् । तपोरपि एवम् । एवं तत्पूर्व-ज्योतिः रज्यपराधमन्त्रेण जातिर्यजमानेनैव । यतश्च 'माता भरा पित्रः पुनः' इति स्मृत्या दर्शयं, जनयितुश्च नानाजातिर्योपपत्तिः, तेन यणसंकरः । चेदेऽपि च 'अप्रमत्ता रक्षत तन्नुमेन' इति जातिविच्छेददर्शने मन्त्रपठने कर्तुं प्रविष्टमाणे उपपद्यते । अन्यथा हि अपरिरक्ष्यमाणेऽपि नैव स्वजातिस्तन्निच्छेदो भवेत्, तेन अस्ति प्रपञ्चप्रपञ्चः इति । निरुद्धब्राह्मणप्रपञ्च-सर्वीरानात् उभयमयोऽर्थ इति शब्दात् ब्राह्मणः इतो भवति इति श्रुतिः ।

आकाशिकेत्ता । १४ ॥

भाष्यं— शास्त्रदृष्टिविधे उदाहरणं 'को हि तद्वेद' इति 'दिवसीकावात् करोति' इति शास्त्राद्व्याख्या-विधेः दोषः । प्रत्यक्षफलत्वेन श्रुतिः । अनयस्मदितिवर्नं विप्रवृत्तशाल्यप्रज्ञात् गौगम् ।

वा— यत् तदानीयेन ज्ञाप्यते तत् आशालिकम् । तस्य सर्वलोच्य अविद्यते, न यत् विरमावि । तस्मात् प्रपञ्चशाले दिक्षु अतीकावकरणं प्रपञ्चस्य प्रपञ्चते । तदि-सद्यःकालं धूमक्रेताननुमयात् । इतरानु कर्म-जन्यं सन् कदा विदुः भविष्यति । कः तदेदं ? ज्ञान-मानवस्य हि सन्, इदं तु सर्वव्ययम् । तदेव वा च ज्ञापमानेऽपि अज्ञापमानपचनं इत्यनप्रपञ्चम् । पाठा-न्तरं 'आशालिकावकरणे' इति (पा० ५.१.११४, अन फैष्टः, आदिः कम, यन्तो विनाशः । पक्षपाती आशाली सन् अग्रे आशालिकः । जन्मरिनायकोऽथ

ददा गृहमेधिन आप्नोति एकया रात्रिमा । इत्याम्य
न्यूनादिशेनदशमवत्तरप्रयोगादिभिः एकदशपूर्वमावादि-
प्रयोगावादिपद्यनं कर्मास्वरागमश्चकृत् पल्पेदं दर्शयति ।

अन्त्यस्योर्थोपमम् । १८ ॥

अर्थः— गगानिप्रतिपेक्षात् हृदादी उदाहृत 'न
श्रुतिगमामिश्रितेत्यो नान्तरिक्षे न विवि' इति 'हिरण्यं
निधाय चेत्यदं' इत्याशङ्कितं वा न अस्ति विधेः शेषः ।
श्रुतिगमयोना निन्दा हिरण्यस्तुयर्था । अस्ति प्रसङ्गे
प्रतिपेक्षो नित्यानुवादः । यथा अनित्यदर्शनं 'नवरः
प्राचाङ्गिरकामगत' इति, तत् परिहृतम् । अर्थवादा-
क्षेपेण पुनरुच्यते इदानीं अर्थवादप्रामाण्ये तेनैव परि-
हारेण परिहरिष्यते इति ।

वा— यथैव शास्त्रलक्ष्योर्निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था, तथा
श्रुतिगमिनिधेयः 'प्रवृत्ताकर्षणादः स्यात्' (१०।
८४।७) इत्येवं हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थः, न प्रतिपेक्षमान
फलम् । 'नान्तरिक्षे न विवि' इति औचित्येन श्रुति-
श्रुतिनिधेयवसगर्भनायैव । यथा अन्तरिक्षे दिवि वा
चयनं न प्रसिद्धं, तथा हिरण्यवद्विद्याया श्रुति-
उपगमम् । अगण्यवयोमो गताम्यः 'यत् तु श्रुतिसामान्यं'
(१।१।८।१९) इति । प्रयोजनं यद्यस्ति पूर्वपक्षे
स्यार्थः, फलं न्यायः इति, सिद्धान्तो न अर्थवादस्तेनैव
फलम् ।

शा— अविमलत्रेन सृते विष्णुदेवगतिदित्ताना सर्वेषा
मेव (वेदवाक्याना) अन्वयवचं पूर्वपक्षीक्रियते ।
सिद्धान्तोऽपि व्याख्यायित्विवाद्येव अर्थवत्तया भरितत्वा
इत्येतावत् तादात्म्येनैवामिवास्त्ये, पश्चात्तु क्रमेण श्रुत्या-
द्युपयोग इति दत्तविकल्पम् । तत्र प्रथममर्थवादोपेव
सिद्धान्तकथनात् तानेवोदाहृतं निवृत्त्ये । तत्रैवं पूर्वपक्षः,
'अर्थवादा निराकाङ्क्षा भूतार्थप्रतिपादनात् ।
विष्णुदेशः समाप्यन्ते चित्तिश्रयविधानतः ॥'
इति । सिद्धान्तो 'साध्यायविधिना वेद-
पुरुषार्थोप नीयते । समन्तेनार्थवादानां प्राशस्त्येन
प्रमाणता ॥' इति ।

सोम— अस्मिन् अधिकरणे मन्त्राणा अप्यन-
विधिपक्षत् आनर्थक्यपरिहारेण अद्वयता पदार्थविधया

मी. को. ८२

प्रामाण्यं सिद्धम् । मन्त्राधिकरणे तु अर्थवत्ताशान्तरूपद्वार-
स्थुत्वात्तनेन अर्थवादप्रचोदितमन्त्रातिप्रपक्षदेवतादि-
मुक्तनामात्मनिक्रमस्तत्त्वमन्त्रान्तरपदमनितौ अर्थ-
वादानां प्रयोजकत्वेन मन्त्राणामपि सारकतया प्रामाण्य
सिध्यति इति स्मृत्यावययि । भवदेवस्तु मन्त्राणा-
मनुष्ठेयनिर्वापादिलक्षणधर्मबोधकत्वादेव प्रामाण्यम् ।
न च तर्हि निर्वापादेः शास्त्रान्तरवगतत्वेनानुवादत्व-
गामनेय, न ह प्रामाण्यं, अनधिगतार्थमनुवादादिनि
वाच्यम् । तथाप्यनुवादस्य प्रयोजनवचमानेन विद्व-
द्वक्तव्यत् प्रामाण्योपपत्तिः इत्याह । आभाकरास्तु—
भूतभक्षममुपाणन्यायेन 'मन्त्रिः स्नायीत्'
इत्यादौ स्नानादिकार्ये मन्त्रिण्यादेरिव अर्थवादानां
चोदनार्थस्य हेतुत्वेनान्वयात् हेतुसापेक्षवत्क्षणम-
प्रामाण्यं चोदनाया निराकर्तुमिदमधिकरणमित्याहुः ।
तदयुक्तम् । 'हेतुर्वा स्यात्' इति हेतुधिकरणे 'तेन
काल क्रियते' इत्यादेहेतुत्वेनाप्यन्य निराकरणेन अन-
हेतुत्वात्पक्षश्च अनुपपद्यते । प्रयोजनं पूर्वपक्षे शान्ति-
सम्बन्धे विभक्तिव्यावृत्त स्वर्गफलकायं, गिज्ञाते स्वायं
नास्तिकत्वसिद्धिः । एतदुक्तैस्त्वादीनां पूर्वपक्षे कल्पार्थान्,
सिद्धान्तं वेदधर्मपरिमित्यायुक्तम् । सूत्रार्थस्तु— आम्ना-
वत्य वेदस्य 'सद्भूतना क्रियार्थेन समानायाः' इति
क्रियार्थव्यावृत्त्यात् अक्रियार्थानामर्थवादादीनां आन-
र्थक्यं प्रयोजनरदर्थसम्बन्ध, तस्मादक्रियार्थकं सर्वमनित्य-
मुच्यते । अनित्यत्वात्वेऽयं अनित्यत्वैकिकवाक्यसाहचर्यपरः
सन् अप्रामाण्यमाह, तस्मादप्रामाण्यमुच्यते इति ।

यि— 'वायुर्वा इत्येतादेरीगादस्य मानता । न
विषयेऽस्ति धर्मः किं स्यादसौ तत्र विद्यते ॥, विषय-
वादान्दाना मिथोऽपेक्षापरिसङ्गात् । नास्त्येकवाक्यता
धर्म प्रामाण्य संभवत् कुतः ॥, निष्पत्तेरौ सामाहौ
प्राशस्त्यपुरुषार्थयो । तेनैकवक्तृता तस्माद् वादानां धर्म-
मानता ॥' भा भूत् पदैकतास्यपक्ष वाच्यैकवाच्यता तु
विद्यते । तस्मादर्थवादा धर्म प्रामाण्यम् ।

शुरुप्रत्येन— 'वादोक्तदेवपैसावाच विधेयनिर्देशेति
चेत् । उल्लङ्घ्ये लुप्तिद्वारा नापेक्षेति शुरुर्भवेति ।'

यावताऽन्वितस्तुतिनिर्वाणिपररूपमानकत्वेन अर्थ-
मादाना भूमिधर्मयोः प्रामाण्यमिति ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे अर्थवादानुपस्थिताप्राशस्त्यज्ञानादपि
प्रयुक्तौ फलसिद्धिः । सिद्धान्ते तु मन्वन्तु अर्थ-
वादानामेव प्रयोजकत्वमित्यमात्रं तदुपस्थितप्राशस्त्यज्ञाना-
त्वेव प्रयुक्तौ वा इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डनम्— 'स्तुतिः क्षेपिष्ठता शयोः ।'

शंकरम्— 'अर्थवादादिमानता ।' १.

'अर्थवादोपयोगश्च ।' २.

॥ वाच्यदोषाणां सर्वेषां आनर्थक्यनिराकरणेन अर्थ-
वादार्थं अर्थवादाधिकरणेनैव सिद्धम् । सु. पु. ३९७.

॥ अर्थवादाधिकरणे मत्स्यानां पौक्येकपक्षेऽपि मत्साह-
नित्यनया नित्यब्रह्मपक्षविधिष्यत्युपपत्तिः प्रपञ्चिता ।

कु. १।३।७।१०. ॥ अर्थवादाधिकरणे द्विपक्षौ विचारः ।

(१) पूर्वं तावत् एषा अक्रियार्थत्वेन अनुपगम्यमात्रशङ्क्य
अध्ययननिमित्तमात्रं 'विधित्वा चैकमात्रमाम्नाम्' (१।२।

७) इति सूत्रावयवेन, तुर्यं च साम्प्रदायिक (१।२।८)

इत्यनेन च सूत्रेण निरुद्धं (२) ब्राह्मणमाम्नां पुनः

उक्तौन अर्थवादानां तावत् द्वारविधौषः अक्रियधिकरणे

विन्यते । तस्मादनेन सूत्रेण सामान्यविधौपलब्धेन पूर्व-

पक्षद्वयं तन्मेषोपपत्ते, आम्नायस्य 'तदभूतानां क्रियाभेदेन

सामान्नायः' (१।२।२५) इत्यनेन न्यायेन क्रियाभे-

दावधारणात् अर्थवादानां तद्वनमवादानर्थक्यम् । अथापि

अध्ययनविधिरुद्धात् एषा कथं नित् क्रियाऽर्थत्व

फलपितुमारभ्यते, तथापि अर्थवादानां तावत्

द्वारसम्भवात् दुष्प्रतिस्मानर्थक्यं इति । सु. पु. १.

अत एव शंकरभट्टैः 'अर्थवादामिमानता ।'

'अर्थवादोपयोगश्च' इति अधिकरणद्वयं स्वीकृतम् । के.

॥ अर्थवादाधिकरणे नामधेयानां सामान्योपयोगानभि-

धानेऽपि अर्थवादवदेव अध्ययनविधिरवगतेव गुणविधि-

त्वेन नामधेयत्वेन च उभयपक्षेऽपि उपयोगसिद्धिः । कां.

१।४।१।१ पु. २५३. ॥ अर्थवादधिकरणे व्यक्त्वापितुमिदं

यत् कः अतोऽयं इति इतिगणानुसारेण नास्मद-
विधिरपि रोदितव्यं इति विधिष्यन्तना संभवति

इति । सनातनधर्मप्रदीपे प्रमाणप्रश्ने पु. ६४.

॥ अर्थवादाधिकरणे उपागमावैदमर्थं व्यक्त्वापितम् ।

कु. १।४।१।१. ॥ अर्थवादावगमना अन्यपरागममि-

मानान्तरप्राप्तिविरोधोपरततोः साधे प्रामाण्यं अर्थ-

वादाधिकरणे नदयते । १।१।८।३२. ॥ वेदस्य प्रयो-

जनवदर्थमिधायित्वमित्यमः अर्थवादाधिकरणे स्तितः ।

सु. पु. ७१२. ॥ सम्यग्मन्ये 'कर्मप्रयुक्तिहेतुत्वं

आम्नाजानस्य स्मर्यते' इत्यन, अर्थवादाधिकरणे च

'एतेन कार्यकर्मप्रतिपादनद्वारेण उपनिषदा नैरा-

कार्त्तव्यं व्याख्यातं' इत्यन (का. पु. ११४) आम्ना-

जानस्य कलाधेयमिधानम् । सु. पु. ३२६. ॥ अर्थ-

वादाधिकरणगुणतयैः शीघ्रा इत्या 'स्तेन मनः'

इत्यादिषु अवयवार्थपरत्वस्यापि प्रदर्शनात् । कु.

१।१।१।८.

॥ अर्थवादाधिकरणप्रयोजनम्— इतिगते अर्थ-

वादस्य फलं अर्थवादप्रामाण्याधीनम् । एवं अक्ताः

शंकराः इत्यन सविन्यायविशेषः, अक्षप्रतिग्रहेष्टया व्यय-

धारणकल्पन, समनेष्टया वैदिकसौमवमननिमित्तकत्वं,

'अज्ञानुपपत्तिरुद्धानि' इत्यन ननुद्वयव्यकरणेन, ज्योति-

ष्टोमगच्छस्य सोमनागरत्वं, ध्याय्यानां तमिष्यमानवर्ती-

समिन्वत्य-नरूपविशेषः, सोमनिद्यामाना आचार्य-

कर्त्तृ, 'द्रव्योः प्रययन्ति' इत्याख्य सधर्मवर्द्धयविरयलं

च प्रयोजनं, तेषां अर्थवादप्रामाण्याधीनत्वात् । सु.

पु. ६६.

॥ अर्थवादः स्तुतिपराः न स्वाध्वपराः इति सर्व-
वादाधिकरणसिद्धान्तः । सना. प्रदीपे प्रमाणप्रश्ने

पु. २६३.

॥ अर्थवादाधिकरणेन 'गुणवादस्तु' इति

शुणतदमन्त्रेण 'आपो वै शान्ताः' इति अमिद्वान-

स्तुतिद्वारेण अवकानायेव स्तुतिः इति विधिस्तुत्योः वैधधि-

करण्यपरिहारः । पञ्चमः ४।४।२. ॥ अर्थवादाधिकरण-

स्थेषु 'गुणवादस्तु' व्याख्या भव्यात् । इत्यादिगुण-

स्तुतेषु तत्तिद्वयधिकरणविज्ञानेन शीघ्रीं श्रुतिमाश्रित्य

'आपो वै शान्ताः' 'स्तेन मनः' इत्यादीनां साध-

कत्वं प्रतिपादित इति न वीनयकत्वम् । कु. १।४।१९.

० अर्थवादानपेक्षो विधुदेहाः 'यस्मात्ताय पति-
ज्जलानागमते' इति । सु. ५. ७.

० अर्थवादानर्थस्य निषेधोक्तत्वात् न अर्थवादान्
ग्राह्ये पर्यागताम् । सु. ५. ५२५.

('अर्थवादमेदाः' इति लघुविज्ञानोक्तं 'अर्थ-
वादविज्ञान' इत्यस्मात् प्राग् तत्रैव लघुविज्ञानः
पठनीयाः । अनुरोधमात्रं प्राग् न मुद्रिताः ।)

[० अर्थवादान्तरं] गिष्मन्वयेन प्रमाणम् । वि.
१४११.

० अर्थवादाकार्यं च कस्मिन्वाच्योक्तव्यसंविज्ञान-
न्यायविधिपरिहृतिरूपेण पुनरावर्तमानेति । तत्र पुनरावर्त-
मानमित्येवमेतिह प्रामाण्यं व्यक्ताह्वया उपपन्नदर्थवाद-
पाक्यं निषिधायक्येन तद् एकत्राक्यतामापद्यते । 'यतः
विदितमित्यस्मात्पत्तया योऽप्रकृत्यतो वायुः अन्यत्त्वोदेवता,
ततः प्रकृत्यमित्येव वायव्यं यस्मात्प्रकृत्यते' इति वाक्ययोद-
ष्टव्यः । वि. ११११०.

० अर्थवादाविधियाकार्योः अन्यतरव्यतिरेकप्रमुक्त-
प्रत्ययजनकत्वेन आकाङ्क्षा । अग्नि. ५. ६६.

० अर्थवादासहितविधियाग्राह्येति । शास्त्रेयो-
ग्योनिर्वाहिककृपाकर्मोः । सा. ७११४१२२. ० अर्थवाद-
सहितवैधेयनिकविधिकाग्राह्येति । वादनाशापासिकप्र-
संचरेषु । ७११११७-२६.

० अर्थवादादर्थं नामधेयं न धर्मादिदेशकं इति
अत्रमेव धर्मायः । भा.

० अर्थवादादिदेशः— अग्रामानिकप्रवृत्तिदेशो-
ऽपि अर्थवादादिदेशविधिः । मातृ. ७११११.

० अर्थविप्रकर्षः तत्र आधीयते, यत्र तेन मिला
एकत्राक्यत्वं नापकृत्यते । वा. २१११११३३ ५. ८७०.

० अर्थविप्रकर्षः कुलदेः गन्धशब्द विज्ञादेः अवि-
दिष्टाधिकरणयोः एव प्रत्ययः । के.

० अर्थशब्दाच्च प्रयोजनगतिवत् । सु. ५. ८६५.

० अर्थशब्दस्य लघुवचिः क्व यतो इत्यस्य धातोः
भोगादिकः भन् प्रत्ययः । ५. ६८५.

० अर्थज्ञात्वाय लघुप्रमाणकत्वेन प्रापण्यविधिः ।
सु. ५. ८८५ ५. २.

० 'अर्थमन्त्रं यथा वाच्यं यद्वत्तत्त्वं तत्रैव हि ।
यदादृष्टं च हातप्रमर्शमन्त्रवदेव नः ॥' वा.
११११११५. २०६.

० अर्थसमवायान् प्रापयित्तमेकदेशोऽपि ।
६१११११० ॥

दशपूर्णप्रमाणोः 'मित्रे कुतोति' इति क्पात्तुगा-
रिभेदे प्रापयित्तवृत्तं, आग्राह्येतिपि 'स्मरते कुतोति'
इति च । इदं प्रापयित्तं एतदेवोऽपि, क्पात्ते एकदेशोऽपि
वा मित्रे स्मरते वा स्मरत् । अर्थसमवायान् अर्थस्य
कृत्तव्येन एतदेवोऽपि मित्रादे 'मित्रे कुतोति'
मित्रेतिपिप्रापयित्तवृत्तं समवायान् संकल्पान् अन्त-
र्भावान् । यस्मात् एकदेशेवस्मरति भेदनादौ प्रापयित्तं
कर्तव्यं इति सिद्धांतः ।

न त्वदोषे वैगुण्यान् तद्वत् हि । ११ ॥

पूर्वपक्षी गच्छते । तुल्यः विज्ञानप्रपञ्चमात्रार्थः ।
एकदेशभेदनादौ एव प्रापयित्तं न तु अतोपि कृत्ते
मित्रे प्रापयित्तं समवायि, वैगुण्यत्वं सर्वत्र कर्तव्यम-
न्तर । हि यस्मात् दोषमन्त्रविधिं प्रापयित्तं तदर्थं
विधाय क्पात्तस्य सम्प्राप्तार्थः । कृत्तव्येदे तु क्पा-
त्तव्यस्य । यस्मात् एकदेशभेदे एव प्रापयित्तं, न
कृत्तव्येदे । अपरा, अतोपि सर्वस्मिन् कृत्तव्ये मित्रे तु
न तु प्रापयित्तम् । वैगुण्यत्वं प्रापयित्तस्य निरर्थक-
त्वात् । दोषमित्रादे हि प्रापयित्तस्य गुणः कृत्तम् । न च
सर्वभेदे प्रापयित्तत्वेन परिहृतं यत्कृते । हि यस्मात् प्रा-
पयित्तं तदर्थं भेदनरोपमित्रादे विहितम् । सर्वभेदे तु
तत्र युज्यते । यस्मात् सर्वभेदे न प्रापयित्तम् । इति
पूर्वः पक्षः । अतोप्यवैगुण्यत्वं इति कुतश्चेत् पाठः ।
मित्रित्तस्य हेतुनविप्रकर्षा अन्तर्येयं प्रथमी । अतोप्यस्य
कृत्तव्यस्य भेदनादौ वैगुण्यत्वं इत्यादिर्वैगुण्यत्वं पूर्ववत् ।

न्याया प्राप्तिनिमित्तत्वाद्वद्वदर्थो नित्यसंयोगात्
हि तस्य गुणार्थेनानित्यत्वात् । १२ ॥

पूर्वपक्षं मूलेन प्राप्तं वाच्येन अन्तरं पूर्वोक्तमेव
निमित्तत्वं योर्वचिप्रापयित्तम् । एकदेशभेदेनै-
ऽपि प्रापयित्तं स्मरत् । अन्तर्निष्ठत्वात् प्राप्तं भेदनरूपं
निमित्तं तस्य प्रापयित्तस्य तादृशत्वात् । कृत्तव्यभेदेनैऽपि

प्रायश्चित्तस्य भेदनरूपं निमित्तं प्राप्तेन भवति ।
प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यम् । यत्तु वैश्वो
नित्यसंयोगात् । तस्य भिन्नस्य कपालदेहस्यैः तदर्थः, न
तदर्थः अतदर्थः । होमः न भिन्नकपालस्यैः । युक्तः ।
नित्येन दर्शपूर्णमासकर्मणा । होमस्य सयोगात् सङ्गत्वात् ।
इत्येवमात्राद्वैधेयं हि अयं होमः, न भिन्नकपा-
लस्यैः । हि गत्वात् तस्य दर्शपूर्णमासकर्मणः भिन्नस्य
यो गुणः कपालं, तस्य अर्थेन होमस्य सयोगोऽस्ति ।
अथवा तस्य होमस्य कपालस्यगुणाद्येन कपालमेदनेन न
सयोगः, अतिसम्पत् भेदनस्य । अतः भवान्तरजाप-
प्रपम् । तस्मात् सर्वमेदनेऽपि प्रायश्चित्तम् ।

गुणानां च परार्थत्वाद् वचनाद् व्यपाम्रयः
स्यात् । १३ ॥

भेदनहोमः न भिन्नकपालाद् इत्यत्र हेतुन्तरमाह ।
चकारः सङ्गत्वात् । गुणानां परार्थत्वात् होमो न कपा-
लाद्भवति । दर्शपूर्णमासयोः कपालमपि गुणः होमोऽपि गुणः ।
अत्रापि च वार्तापि प्रमाणादिति । न च विना वच-
नाद् गुणो गुणार्थः स्यात् । विद्यमानात् सचनान् गुणो-
ऽपि कदाचित् गुणस्य व्यापारः आशयः स्यात् ।
न चान तथा वचनम् । तस्मात् भेदनादिहोमः न भिन्न-
कपालाद्यर्थः, किन्तु दर्शपूर्णमासार्थ एव । व्यापारवृत्त्यर्थ
' ना हि वार्यं व्यापारित्य ' (अथो. १.३२) कपालो
व्यापारः इत्येवार्थः । कुर्यात्तु ' मिमे हुहोति ' इति
वचनात् भिन्नस्य वस्तुव्यतिरेकं व्यापारस्य अनाश्रयण
स्यात् ' इत्युक्तम् । हुहोमित्यत्र च ' वचनात् व्यापारः
अन्यत्र विनियोगः ' इत्युक्तम् ।

भेदनार्थमिति चेत् । १४ ॥

भिन्नकपालस्यकारणं एव होमः इति पूर्वपक्षी
अहङ्कते । ' ग्राह्यत्वात् वा ग्राह्यत्वात् संदधामि ' इति
मित्तं कपालं सङ्गत्वात् ' इति द्वितीयश्रुत्या संधानस्य
भिन्नकपालस्यैव सङ्गत्वात् होमकल्पनमपि भेदनार्थं भिन्न-
कपालस्यैव सङ्गत्वात् स्यात् । ननु नात्र गुणोऽपि गुणार्थः
स्यात् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

नाशोपभूतत्वात् । १५ ॥

आह शिद्धान्ती । न सधानं होमो वा भिन्नकपाल-
स्यम् । सधानं न भेदनमहङ्कितं, येन भिन्नस्यैः स्यात् ।
न भिन्नं कपालं होमेन मन्त्रेण वा सप्तानुं शक्यते ।
मृदा तु सधानं भवति । तथापि भिन्नस्यैव स्यात् ।
तथा च संज्ञानस्य नाशोपभूतत्वात् सौवभूतत्वाभावात् न
होमः भिन्नकपालस्यैव सङ्गत्वात् । होमस्यैव प्रायश्चित्तस्य
भेदनार्थत्वं प्रतीयते न शक्यम् । होमस्य भेदनोपभूतत्वा-
भावात् । नहि होमो भेदनस्यैः । नहि भूतं भेदन
होमेन निरुक्तं शक्यते, नापि होमेन भेदनं कर्तुं
शक्यते । भेदनस्योपभूतत्वाभावात् होमस्यैव प्रायश्चित्तं न
भेदनार्थम् ।

अनर्थक्यं सर्वनाशो स्यात् । १६ ॥

सर्वनाशो च अनेकधा भेदेन सर्वपात्राणां च होमः
अनर्थक्य एव स्यात् । ' भिन्न कपालस्यैव प्रायश्चित्तिः,
अथान्यदुपवनादि ' इति मन्त्रेन अन्यदेव कर्तव्यमुक्तम् ।
यत्तु वस्तु एकदेशभेदेन वा सर्वभेदेन वा होमेन न
उपवस्तु शक्यम् । भेदे तु निमित्ते दर्शपूर्णमास-
स्यैव नैमित्तिको होमो विधीयते इति सिद्धान्तः । के.

॥ ' अर्थसमवायान् प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि '
इत्यत्र एकदेशभेदे एव ' भिमे हुहोति ' इति होमः
इति पूर्वपक्षो ' होमोऽपि भिन्नकपालो गेदहोनिर्वाह-
णात् ' इति हेतुवक्तः । कुर्यात्तु केशभेदेऽपि होम
इति सिद्धान्ते । नित्यादित्यवयवविरोधः इति हेतु-
वक्तः । व्यास. पू. १४.

॥ अर्थसमवायं लिङ्गम् । व्यास. पू. १.

॥ अर्थसिद्धान्तं श्रुतं वक्ष्यम् । कृष्णविषाणाभासदो-
स्तरे हस्तेन कण्डूयन् अर्थसिद्धम् । तस्य श्रुतेन कृष्ण-
विषाणस्य कण्डूयने द्विराभासौ भाष्यते । के. १.११।
१.१२-१४.

॥ अर्थोपलक्षणः प्रातिरिक्तविषयभावात् केवल-
प्रयोगविधिविधेयः । सोम. ५.१। वर्णकं ३.

॥ अर्थोधिकरणं, अर्थादधिकरणमेवेदम् । के.
१.१४.१४.१५ ॥

कल्पनाप्रसङ्गः, न निमित्तस्त्वय, एव च विश्वविदादावपि
अर्थासन्नतासन्नार्थापरिपूर्तिरिति अर्थ एव तन्नापि
कल्पः । यत्कृतं ऊहादौ शब्दकल्पना दृष्टेति, स-न दृष्टा,
तत्र साक्षाच्छब्द एवोपपादकः न तु शब्दस्योपपादकस्योप-
पत्त्यम् । तथाहि, आभिधानिकं प्रकाशकं प्रकृतौ मूलशब्दा
कार्यतया कल्पनं, अतो विकृत्यावपि तत्कार्योपपत्त्ये सार्था-
पत्तेरिति शब्दप्रदेशो युक्तः । एवमनुपपत्तेरपि । यत्सुनरेत-
दभिहितं पयसीशुके प्रयशसिहरशैलस्थान्यपेनानुप-
पत्तिशान्तिप्रसङ्ग इति, तस्य चैव, तत्र विश्वज्ञावधारणा
भाववन्तमप्यः, न शब्दाभावात् । अतोऽप्यकारिताया-
मन्यवोऽप्येवेति तत्त्वानुपपन्नम् । प्रबि. पृ. ५५-५६.

॥ अर्थानुसारेण सूक्तवाक्यविशेषः । भा.

१।१।१६-१९.

॥ अर्थान्तरे विकारः स्यात् देवतापुत्रकस्यादे-
काभिसम्भवात् । १।१।१४।४४ ॥

अनीशोमीयारधन्तरे ऐकादशिन्येषु पञ्चगु एकाभि-
समनायात् एकभावेनस्या देवताया देवताभ्य-
अम्पलकस्य समनायात् निगमानन्तात् देवतशुपकत्वं
स्यात् । भिक्षा एता देवताः, नान कश्चित् गणाः । एकाभि-
समनायेन देवताना वृषकस्यात् अभिरुपैयगतोपपत्ति-
शब्दस्य एववचनात्तस्य द्विवचनान्तस्यापि च विष्णोः
यदुनचनान्तत्वेन ऊहः स्यात् । तस्मात् विकरयेन ऊहेन
द्रवोपि प्रवृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

० अर्थोपपत्तिः अन्यथाऽनुपपत्तिरपि । सु.
पृ १४०१. ० अर्थोपपत्तिः शमकरणिका । मणि. पृ. १०.
० अर्थोपपत्तिः दृष्टः भूतो वा अर्थः अन्यथा नोपपद्यते
इत्यर्थकल्पना । यथा जीवतो दैवदत्तस्य गृहमागच्छन्नेन
वर्हिभौतरेण अदृष्टस्य परिकल्पना । प्रयत्नस्यापि स अर्थ-
न्तरेण विना अनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्त्ये वा अर्थान्तर-
स्वरूपता वा अर्थोपपत्तिः । अप्यस्योपपत्त्ये तदेव कल्प्यम् ।
गृहमागतेन हि विना यदि भौतो नोपपद्यते । यत्र हि जीवन्
यहसंनयेन प्रयशसोऽवगर्भं, तस्य गृहमागते दृष्टे जीवन्
सागरिन् मयत् बहिर्भास्वरूपतया समधीयते । ततश्च
प्राग्बहिर्भास्वरूपतयाः जीवनस्य सद्विभक्त्यात् न लिङ्ग-
त्वम् । नदि सद्विभं लिङ्गं पयति । जीवनरहितं च

गृहमागमानं मृतेऽपि यद्वाक्यं अनेकान्तिकं न
बहिर्भास्वरूपतया नोपपत्तिरुपपत्त्यम् । अतः अनुमानसंभवात्
प्रमाणात्तरमेवेदम् । यथा च अनुमाने निहितं
यामक एवमार्थापत्तौ संश्लिष्य यामकं इति दर्शनशब्दाद्यु-
पपत्त्ये । यद्यप्यश्चान् इत्यदृष्टरूपविसंवादात् । प्रमाण-
सिद्ध्योर्गोचरोः परस्पर प्रतिघातः अर्गान्तरकल्पनया
समावेकत्वेन अस्मोभ्यमानः अर्थापत्तेः कारणम् । तत्त-
न्नापान्य वा अर्थान्तरकल्पना अर्थापत्तिः प्रमाणा-
न्तरम् । ('दृष्टः भूतो वा अर्थः' इति आदिममाक्ये-)
दृष्टमर्थेनैव प्रतीतिमात्रशब्दात् भीतस्यापि मरणे सिद्धे
भुताप्यपत्तेः प्रमाणाद्विपरीतेन दृष्टार्थावस्थितौ वैतर्क्य-
मुपपादयितुं श्रुतमर्थम् ।

(अर्थोपपत्तिः) लोके तावत् 'द्वारे द्वारे' इत्यादिषु
सपूर्णावप्रतिपदनाय 'सविपत्ता' इत्यादि शब्दान्तरे
भ्रष्टशब्दकनावयवेन कल्प्यते । तथा वेदेऽपि 'विज-
जिते' इत्यन स्वरक्षमः इति वा, स्वर्गाय इति वा, येनैव
शब्देन श्रुतशब्दकनावयवेन परिपूर्णावप्रतिपदनाय सपद्यते
वाक्यं, एवेव द्वयपमाणीय भुतेन एव मेगवित्वा
परिपूर्णात् वाक्यात् वाक्यार्थः प्रतीयते ।
तथा 'सौर्यं यय निर्वपेत्' इत्यनवपकामः । इत्यादिषु
विधिषु इति कर्तव्यताप्रतिपादकशब्दाः अथवात् अपूर्णेषु
तत्प्रतिपादकशब्दापेक्षया चोदनादिज्ञोपस्थापितस्य अस्मिन्-
विधेः न्यशस्य साध्यापनाशप्रविपादकभागी अनपेक्षित-
त्वात् अनादृत्य यन्तृतीर्षा इत्येवमवः अन्वय-
भावादिति सिद्ध्यन्तेन परिरक्षितः, तस्य पाचको यः
शब्दः 'आग्नेयस्य' इति, वा वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते ।
अथवा य एतावत् आग्नेयस्यैव, तस्यैव ध्वगद्विषयापि
चोदनादिज्ञोपस्थापितस्य निवृत्तिविधिना सह एक-
वाक्यतात्मानं अर्थोपपत्तिः कल्प्यते । शा. -मन्वेयः १।१।५.
पृ. ७६-८२. ॥ अर्थोपपत्तिः (प्रमाणं) निविधा
दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरिति । तत्र श्रुतार्थापत्तिरिति वा
लौकिकी वैदिकी चेति । याछ. पृ. ८.
० अर्थोपपत्तिः प्रयक्षेण शब्देन वा प्रमितस्व-
यस्य उपपादकान्तरकल्पनम् । यथा देवदत्तपतिं दिने
शोषनाभावात् जीवनं य प्रयच्छत स्तोपादकं रात्रिभोजनं

कल्पयति । तथा विश्वविद्यालयकरणकामनाविषयकप्रार्-
तना विश्वविद्यालयेष्वेदेष्वपि विना अनुपपद्यमाना स्वर्गा-
सुदृष्टयर्थं कल्पयति । अत्र दिनभोजनमावतिशिष्ट-
पीनत्वज्ञानं न करणं, येन अतुमानान्तर्भावः शङ्कयेत ।
किंतु भोजनाभारपीनत्वयोः सामानाधिकरण्यरूपसंभवा-
नुपपत्तिरानाम् । रात्रिभोजनज्ञानं प्रया, उपपादकत्वज्ञानं
बायान्तरस्यापारः । एवं जीवतो देवदत्तस्य एव अदर्शनेन
अदृष्टादिर्मापकत्वज्ञानं । तेन नानुमानान्तर्भातिः इति
जीर्णाः । यन्तुस्तु नानुमिनोमि, नोपमिनोमि, न
छान्दमामि, इति अर्थापयामि इत्यनुपपत्त्यादेव मानान्तरणं
शुक्लम् । इदमेव सहजयक्तौ आपेययक्तौ च मानम् ।
तथाहि, बीजलायकछेदेन अद्भुतजनकत्वे स्वीते मूर्तिहा-
ऽऽप्रातेषु तददर्शनेन फलजन्यसंदेहे मूर्तिहाऽऽप्रातारवा
मूर्तिनिष्ठा कारणशक्तिः कल्प्यते । एवं बागवत्य स्त्री-
जनकमप्युं कल्प्यते इति जीर्णा । अग्निः ४. ६०-६२,
१ अर्थापत्तिः लौकिक प्रमाणम् । ४. १३. १ अर्थापत्तिः
सामर्थ्यम् । 'प्रायश्चित्तज्ञाने सति अन्वयाऽनुपपत्तिपक्षे
सति अर्थापत्तिरन्वयभूतपरिप्राप्तः' ॥ वा. ३२३३।
४. ५८९. १ अर्थापत्तिः सिद्धान्तमिच्छासोपजीविनी ।
श्रुतुः ४. ७४.

१ अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतेः वा त्वयः अन्वया
नोपपद्यते इत्यप्येकत्वम् । तथा जीर्णं देवदत्ते श्रु-
मानदर्शनेन बाह्यमात्रस्य अदृष्टस्य कल्पना । आ. ११।
५।५. ४. ६८.

बैद्यनाथः— प्रमाणपूर्वकेन प्रमितस्वायेत्येव अर्था-
न्तरेण विना अनुपपत्तिमालेख्य तदुपपत्तये वा अर्था-
न्तरकल्पना वा अर्थापत्तिः । तत्र प्रत्यक्षप्रमितान्यथाऽनुप-
पत्तयः अर्थरस्यना यथा— अथशत अपक्वादाहृतं वहेः
वाह्यचित्तकल्पना । अनुमानपूर्विका अर्थापत्तिर्व्या-
देजान्तरप्राप्तिरिद्विज्ञेनानुमानेन आहित्ये यन्मनुमास्य
तदन्वयाऽनुपपत्त्या आहित्ये गमनशक्तिरन्वयम् । उप-
मानपूर्विका अर्थापत्तिर्व्या— गमनदर्शनात् एतत्सहजो
नोः इति यद् गवि गमयताह्वयं उपमिनं, तदन्वयाऽनुप-
पत्त्या मादृशसादृश्यमिदं गमिन् सादृश्यमाविषयत्वशक्ति-
रिति इति मत्वम् । शब्दपूर्विका प्रमाणप्राप्तिर्नो अर्था-

पत्तिर्व्या— 'पीनो देवदत्तो दिवा न सुदृष्टे' इति श्रुतेन
वाक्येन दिवा अनुप्राप्ते देवदत्ते पीनत्वकपो कोऽर्थः
प्रमितः, तदन्वयाऽनुपपत्तिगालेख्य तदुपपत्तये 'रात्रौ
सुदृष्टे' इति रात्रिभोजनरूपसंभवावधारणमुक्तं समा-
भितुम् । श्रुतवाक्यप्रतीकमानार्थान्वयाऽनुपपत्तिप्रति-
संधानेन तदुपपत्तये अस्माद्विहितस्य अर्थान्तरस्य तदो-
पपत्तेन वाक्येनैव समर्थनस्य सुकृतम्, 'शाब्दः
शब्देनात्येति' इति न्यायात् । अर्थापत्तिपूर्विका अर्था-
पत्तिर्व्या— अर्थसौभाग्यात्ऽनुपपत्त्या शब्दस्य यान्तरशक्ति
कल्पयित्वा पुनः तदनुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना ।
अर्थापत्तिपूर्विका अर्थापत्तिः मायै उदाहृता । जीवतो
देवदत्तस्य एव अभावः सौम्यानुपपत्त्या प्रमितः । तद-
न्वयाऽनुपपत्त्या च बाह्यमात्रस्य प्रमाणप्राप्तारम्भस्य न
कल्पना, वा अभावपूर्विका अर्थापत्तिः । ४. ३८.

श्लो. वा. — 'प्रमाणपूर्वकविज्ञातो यथायं
नान्यथा भवेत् । अदृष्टं कल्पयेदन्वयं साऽर्थापत्ति
रुदाहृता । १ ॥ दृष्टः पञ्चभिरप्यरमाद् भेदेनोक्त
भूतोद्भवा । प्रमाणप्राप्तिरित्येन दस्मात् पूर्वविरु-
द्धता । २ ॥ तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञानाद् दाहाद् दहन-
शक्तता । बह्वेवसिवात् स्वयं यानात् तच्छक्ति-
योग्यता । ३ ॥ श्रुत्यापत्तिरत्रैव परस्तादभि-
धास्यते । तत्रोपपत्तिता वा गौतमसाधनाश्रया
मता । ४ ॥ अभिधानप्रसिद्धमर्थमर्थापत्त्याऽप्यो-
चितात् । शब्दे बोधकत्वादर्थोत्पत्तिरित्येव प्रकल्प-
नाम् । ५ ॥ अभिधा नान्ध्या सिध्येदिति वाचक-
शक्तताम् । अर्थोपपत्त्याऽवगम्यैव तदनन्वयाने
पुनः । ६ ॥ अर्थोपपत्त्यन्तरेणैव शब्दनिर्वाच-
निराका । दशमस्य परार्थत्वादिस्तिस्मिन्नभिधास्यते ।
(११११११८) ७ ॥ प्रमाणमावतिर्नार्थापत्तिर्नाम-
विशेषितात् । योहायैवशब्दिर्मात्रसिद्धिर्ये त्विदं
(भाष्ये) श्रुतिता । ८ ॥ तामभायोचितवामन्यामथो-
पत्तिमुदाहरेत् । ९ ॥ अनुमानादभिप्रत्यक्षोक्तो
जयपञ्चजयो । कथ्यतावकभावेन यो संपन्नकुञ्ज-
दिपु । ५० ॥ (तुल्यन्तरे सर्वत्रकुञ्जोः एतस्य नयं
अन्वया पञ्चजय वा दृष्ट्वा श्वरस्य जयपञ्चपञ्चस्यं

गन्धस्पर्शे, उदित्पद्मदिति, नैव दोषः, धूमस्तु कण्ठा-
कल्पनात् संदिग्धः, जीवन् तु कल्प्यान्मन्तरेणापि
गृह्यमाणदशनात् संदिग्धमिति निरोधः । एतदेव वदे-
त्पादसंनिधौत्यादौ च लोचप्रसिद्ध एव । अन्तर्भावनादी
चैरेति च ज्ञानं न नास्तीति युक्तं शब्दोक्ति, प्रामाण्यं च
नापास्त्येति, येनलमन्तर्भावस्यैव प्रतिपाद्यमाश्रयत् ।
अतोऽनुमाने निमित्तं गमकं, अर्थोपलक्षितं तु संदिग्धमिति
निरोधः । किंच यत् उदितं गमकं जीवन्, तदेव गम्यं
यदिःसंनिधित्वाऽर्थोपलक्षितं, अनुमाने त्वन्वयेव गमकं
अन्वयेव गम्यं, अतोऽस्त्यन्तं भेदः । यद्वैदुष्यादितं
' यद्विहायो यदाभावेनानुमीयते ' इति तद्विमतम्, नहि
गृह्यमाणमात्रं लिङ्गं, मृतेष्वपि दृष्टव्यम् । न च जीवन्-
विशिष्टं, जीवन्तस्य प्रथममगम्यमात्रं लिङ्गं, निरोधभूतं
च गृहेऽन्विष्यमानत्वात् तद्विस्तारभवेव सत् गम्यं, अतो
लिङ्गावगमसमये एव यद्विहीनस्याकामाज्ञा गम्यमर-
क्षित्वेति । यद्यर्थोपलक्षणमवस्थानुमानेनाप्यवगन्तुं शक्यत्वात्
तदन्तर्भावः, तर्हि दृष्टत्वात्प्रत्यक्षानुमानस्य प्रत्यक्षेणाप्य-
वगन्तुं शक्यत्वादिप्रमाणः । अतः सामग्रीभेदात् भेदः
इति सर्वं रामज्ञकम् । अर्थि. पृ. ५२. ५५.

० अर्थोपलक्षितः— न लभ्यमित्यर्थः अर्थोपलक्षितः
प्रापकत्वमस्ति कदापान्तरेण मुक्तमवगात् । भा. २।२।१४
मु. ८९, ० सर्वत्र च अर्थोपलक्षितः कल्प्यम् । ता
च अन्यथाऽनुपपत्त्या भवति । १।२।८।२९ पृ. ७५९.

॥ अर्थोपलक्षितमर्थं स्वाभिनिमित्तमवगाऽभिसंयो-
गात् । १।२।१०।३६५ ॥

आश्रयणे ' वासो दक्षिणा ' इत्यस्य अर्थमनो दक्षिणा
इति श्रुतम् । तत्र गम्यः च गम्यत्व नद्वयं अन्यार्थ-
भर्ता स्यात् । सः अन्यार्थवर्धनः भर्ता यस्य वासो-
गम्यस्य च तद्वर्धन इति बहुमीदृशं अस्मिन् समायान्तः ।
अर्थोपलक्षितः अर्थस्य अन्यार्थवर्धनस्य कल्पितानतिरूपस्य
तापत्तेः वागोक्तोक्तं सिद्धेः । निमित्तस्यऽभिसंयोगात्,
निमित्तं दक्षिणावर्धनः परिच्छेदः, तेन वा आपत्त्य-
वहेता इति । तथा अभिसंयोगात् वागोक्तोक्तं संज्ञ-
न्यात् । वागोक्तोक्तः दक्षिणावेन निवेदः परिच्छेदः

निमित्तं । नत एव तयोः दक्षिणावर्धनस्य अन्यार्थवर्ध-
नयोः प्रापक्यन्ति । इति सिद्धान्तः । के.

० अर्थोपलक्षितं उदितं गम्यम् । भा. १।२।५ पृ. ७५.

० अर्थोपलक्षितमवस्थानुमानेन कर्तृगम्योः (एतरेण)
अवस्थानुमानमात्रं ... । (पूर्वपक्षे) सु. पृ. १४५९.

० अर्थोपलक्षितमात्राणि ' यदि गम्यमेव मेरो
मयेत्, यन्मेवार्थो कर्मस्य भवेत्, तत्र कट्टरमात्रा-
मिषानात् ऐक्यं भवेत् अविशेषस्य इति पूर्वमाश्रयो
कर्तृगम्योक्तस्य च तत्पक्षेऽस्त्यन्तं ' इति भाष्यम् । साध्या-
न्विष्यमाणत्वात् इत्यर्थोपलक्षितमात्रं नाम ज्ञानि. पूर्वपक्ष-
हेतोः सिद्धोपात्ताप्रमाणमर्थमवस्थानुमानेति । सर्वत्र च
गृहे पूर्वपक्षं ज्ञातीनामुक्तस्य केषां चिद्विद्वत् । इति ।
भा. २।२।२।१९.

॥ अर्थोपलक्षितं संश्लेषस्य इत्यत् । १।२।१३।
७४ ॥

सावर्धके लोके ' एतेनास्मिन् एते भवति ' इत्युक्तम् ।
तस्या च एतेनास्मिन् लोके भवति भवति भवति भवति भवति
न कर्तव्यं इत्युक्तम् । अन्ते तु भूतेः भवति भवति भवति
लक्षणा, भवति भवति भवति भवति भवति भवति भवति
मादये ये भवति, ते कर्तव्यं । एतेन सर्वमात्रे एतेनास्मिन्
कर्तव्यमात्रेऽपि एतदेव स्यात् । एतेनास्मिन् एतेनास्मिन्
सर्वत्रः स्यात् । ते न एतेनास्मिन् लोके भवति । एतेनास्मिन्
मादया भवति कर्तव्यं इति निश्चितम् । नोदक्यताः
नतोऽपि पक्षः सः एतस्मिन् सर्वत्र भवति एतेनास्मिन्
अस्मिन् एतेनास्मिन् इति अर्थो लोके भवति, सावर्धकः
इत्युक्तम् । एतेन सर्वे निश्चितं स्यात् सावर्धक्येऽपि
सावर्धक्यम् सर्वत्र भवति इत्युक्तम् । एतेनास्मिन् एतेनास्मिन्
नत एव सत्त्वावति इति नतेनास्मिन्, तेन एतेनास्मिन् इत्यु-
क्तम् । एतेनास्मिन् इति । के.

० अर्थोपलक्षितं गम्यं अर्थोपलक्षितं । भा.
१।२।१०।३६५.

॥ अर्थोपलक्षितं च अर्थोपलक्षितं च अर्थोपलक्षितं
अर्थोपलक्षितं च अर्थोपलक्षितं च अर्थोपलक्षितं । १।२।१०।३६५ ॥

सिद्धान्ततन्त्रम् । दर्शपूर्णमासयोः 'कपाले तु पुरो-
जानं धरयति' इति 'पुरोडाशकपालेन तुपोपवपति'
इति च श्रुत्यम् । वशागता तुपोपवापश्च पुरोडाशधरपण-
चोभयं प्रयोजक इति पूर्वः पक्षः । अपथमय प्रयोचकं
इति सिद्धान्तः । अर्थः प्रयोजकम् । अभिधानं कपाल-
शब्दः । अर्थसमर्थं श्रवणरूपकमसाधनत्वविशिष्टं अभि-
धानं यत् तत् कर्म अर्थाभिधानं, तथा तत् कर्म च
अर्थाभिधानकर्म । पुरोडाशकपालेन उपवपति इत्यस्य
तुपोपवापरूपं कर्म च कपालाणां अप्रयोचकं, न प्रयो-
चकम् । चकारः पूर्वतन्त्रस्य अप्रयोचकं इति पक्षस्य
अनुकर्षार्थः । यद्यपि अवहन्तीहीन्युपवपकाले कपालं
पुरोडाशधरये नोपयुक्तं, तेन 'पुरोडाशकपालेन' इति
वक्तुं न शक्यते, तथापि पश्चात् अपणे उपयोक्तव्य-
त्वेन भविष्यता अपणेन कपालस्य चः सयोगः, तस्य भावि-
सयोगस्य तदभिहितत्वात् पुरोडाशकपालान्दान्दमहत्तेः निषि-
त्तत्वात् न दोषः । हि यस्मात् तदर्थः, सः अर्थः भावि-
पुरोडाशधरपणसाधनकपालकृतशकः तुपोपवपः निवीयते
उत्तेन चाप्येव, तस्मात् कपालाणां तुपोपवाचो न
प्रयोजकः, किंतु अपणनेव प्रयोचकम् । के.

॥ 'अर्थाभिधानकर्म च' इति चतुर्थन्यायेन
अप्रयोचकत्वानुपगमेऽपि । सु. घृ. ६३६. ७ 'अर्थाभि-
धानकर्म च' इत्यस्य प्रकृतियदनुपवेद्यात् प्राकृतस्य
सामिप्येवौकार्यस्य अभिगमिन्धनराशानस्य एतेनैव प्रगङ्गः
प्राप्तेः अर्थात् प्रथममप्यप्राप्तिसिन्धुनाधीनत्वम् ।
वा. ३।१।१।२१ घृ. ७३६.

● अर्थाभिधानशक्तिरूपं लिङ्गं परपरैकवास्यता-
यान्तात्पर्यात् लिङ्गात् षष्ठीः । वा. ३।३।७।४
घृ. ८४०.

॥ अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु दोषभावाः स्यात्,
तस्मादुत्पत्तिसंघर्षोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ।
३।२।१।१॥

'वर्हिर्देववदनं दामि' इत्येवमादीनां मन्त्राणां किं
मुख्ये एताभिधेये कुत्राप्यनतीति निमित्तयोगः, तत् उत्पा-
दिरूपे नौपेऽति इति विचारे शिञ्जत्तमाह । अर्थाभि-
धानसंयोगात् मन्त्राणां यन्त्रैवमेवार्थाभिधानेन सयोगात्

उपपन्नत्वं कर्मैवमथेवार्थाभिधायित्वात् मन्त्रेषु शेषभावः
दोषन कर्माद्भूतः स्यात् । तस्मात् उत्पत्तिसंघः उत्प-
त्तौ मुख्येन अर्थेन सन्त्यः स्यात् । अर्थेन अभिधेयेन
शब्दस्य नित्यत्वं सयोगात् हेतोः । नित्येन अर्थेन
नित्यस्य शब्दस्य नित्यः सन्त्यः इति औचित्यकमूने उक्त-
त्वात् । तथा च शब्दस्य मुख्यार्थेन नित्यमुक्तत्वात्
मन्त्राणां मुख्ये एतार्थे विनियोगः प्रत्येत्यः ।

संस्कारकत्वादचोदिते न स्यात् । २ ॥

ननु मन्त्राणां मुख्यार्थमात्रविनियोगे पूयानुमन्त्रादि-
मन्त्राणां प्रकरणादुत्कर्षः प्रसज्येतेति चेत् तत्राह । 'पूयो
ऽहं देवसन्ध्या प्र प्रवप च पशुभिश्च जनिपीप' इति
मन्त्रः पूषो देवतायाः संस्कारकः प्रसाशनलक्षणसंस्कार-
जनकः । दर्शपूर्णमासयोश्च न पूषा देवताऽस्ति । तथा च
मन्त्राणां संस्कारकत्वात् दर्शपूर्णमासयोः अचोदिते अवि-
हिते पूषणि न स्यात् । यत् च स पूषा मन्त्रार्थः स्यात्,
तत्र पूषमन्त्रः उक्त्येतेति युक्तम् । तस्मात् सति समर्थे
मुख्यार्थे एव मन्त्रलिङ्गं निमित्तयोग इति सिद्धान्तः । के.

● अर्थाभिधानसंयोगात् (३।१।१।१ के.) न च
लक्षणाया गौणत्वे वा वाचकत्वमस्ति इति अर्थाभिधान-
संयोगात् इत्यत्र साधितम् । वा. ३।४।४।१३ घृ. ५१५.
● 'अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावाः स्यात् तस्मा-
दुत्पत्तिसंघर्षोऽर्थेन नित्यसंयोगात्' । (अन 'अर्थेन
नित्यसंयोगात्' इत्यस्य पक्षे वा व्याख्याते -) मुख्येन
अर्थेन गौणार्थप्रदायकत्वेवायमपि मन्त्राणां प्रत्यायनस्या-
यन्त्रधन्यदेशात् (१), अर्थेन नित्यसंयोगात् इत्येव
अवहन्त्यार्थेता गौणपुस्तकता (२), मुख्येनैवार्थेन
उपायान्तस्तिद्विष्टा मन्त्राणां स्मृत्युपायत्वेन नित्यसंयोगात्
(३), मुख्येनार्थेन गौणप्रत्ययकस्य उपायोपेक्ष्यवहागः
नित्यसंयोगो भवेत् ततो मुख्यद्वारा मन्त्रस्य गौणोऽपि
विनियोगः स्यात्, न त्वेतदस्ति इति व्यवधारणकल्पनया
अर्थः (४), मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य स्वार्थसारकत्वसंयोग-
मात्रात् व्याख्यायैवशेषोपपत्तेः न गौणस्य मन्त्रस्मरितत्वा-
भाटस्थीया इति व्यवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेन
पक्षमी न्यास्या । सु. घृ. १०८४.

॥ अर्थाभिधानसंयोगान्नेषु शेषभाषः
स्यात्, तत्राचोदितमप्राप्तं चोदितानिधानात् ।
१।१।२।३६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्मातुभ्या पूजो हस्ताभ्यामग्नये सुष्ट निर्वैपासि' इति
निर्वापमन्त्रः । अत्र सवितु-मासि-पूष-शब्दाः कर्म-
समवेतमर्थमभिदधति तेन तेषां विहृतौ यथापयं ऊहः,
त्रिषा एते शब्दाः कर्मसमवेतमर्थं नाभिदधति इति
विहृतौ तेषां न ऊहः इति विचारे 'अर्थाभिधानसंयोग-
ान्नेषु शेषभाषः स्यात्' इति मूढादौन पूर्वपक्षमाह ।
मन्त्रेषु 'सवितुः प्रसवे, मासिनोर्मातुभ्या, पूजो हस्ताभ्या'
इति त्रिषु मन्त्रेषु विद्यमानानां सवित्रादिपदानां देवता-
यान्तराणां शेषभाषः शेषत्वं कर्माङ्गत्वं स्यात् । अर्थाभि-
धानसंयोगात् कर्माङ्गभूतस्य देवतारूपस्य अर्थस्य यद-
भिधानं प्रसाधनं, तेन सर्वोपात्तं वाचकतया रजःपात्तम् ।
तथा च कर्माङ्गवाचकत्वेन कर्मणोपपत्त्या 'मनुजैर्देव
निर्वैपासि, अश्विनोर्मातुं निर्वैपासि, पूजो सुष्ट निर्वैपासि'
इति प्रकृतौ तेषामपि देवतानां हर्मिर्दातव्यम् । अग्न्या-
दिना एवा निष्कस्य स्यात् । तस्माद्दूः । इति पूर्वपक्षः ।

अथ 'तृथानोदितमप्राप्तं चोदितमभिधानात्' इति
मूढादौन सिद्धावमाह । चोदितमभिधानात् चोदितः
विधिविहितः योऽर्थः अग्निः अग्नीश्रेष्ठोऽपरात्रयान्देवता च
प्रजापत्यादिः, तत्रैव चोदितस्य मन्त्रेण अग्निधानात् । तत्र
पूर्णमासकर्मणि एव दर्शनकर्मणि अचोदितं सवितु-अश्वि-
पूषदेवतारूपं, अतः ऊहं अप्राप्तं स्यात् । न तद्वानकतान्ता-
नापाहः पक्षः । दर्शपूर्णमासकर्मणि अग्न्यादय एव देवता
विहिताः न एविसादयः । तस्यां सवित्रादिशब्दाः न
कर्मसमवेततायामिषयिनः, इति न सवित्रादिशब्दाणां-
भूतः प्रकृतौ विहृतौ नेति सिद्धान्तः ।

एतस्मिन्नेव सूत्रे जुगन्तव्यमन्त्रादिपाठं विनैव
पूर्वोक्तपक्षयोः प्रतीपादनं 'विधिवान् संपन्ना यतिः'
इति न्यायेन ।

तद्व्याख्यानं तेषामित्यर्थं प्रयुज्यते । ३७ ॥
दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्मातुभ्या पूजो हस्ताभ्यामग्नये सुष्ट निर्वैपासि'

इति सवित्रादिशब्दैः पन्थावसरेव सवित्रादयः प्रसाधन्ते,
इति कथं तेषां कर्मणि अविपक्षितत्वं उच्यते, इति
वाङ्मया अह मिदमन्ती । तत्रापि तैः सवित्रादिशब्दैः
तेषां कर्मसमवेतानां देवतानां अत्रचनं, न यत्नं
यति । त्रिषी या तन्नास्ते एव कर्मसमवेताः ।
अग्न्यादिषु विधिविहितेषु कर्मांषु केवलं मन्त्र-
लिङ्गात् सवित्रादीनां कर्मसमवेतादिनां स्वीकर्तुं न
शक्यते । ननु तर्हि विमर्षं त्रिविधमन्त्रे सवित्रादीनां
पाठः । उच्यते । इतरेषां निर्वापप्रसक्तस्य उपाह्वयन
कार्यं निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते । अतो
विहृत्युपविश्वमित्यन्ता मोदितव्याः । नानि नविना-
दीनामन्त्रशेषैः । के

७ अर्थाभिधानसंयोगात् ० इत्यधिकरणे देवस्य
त्वेत्यादिपदानांयैव दशास्वभावाप्यर्थे भिन्नप्रतीकत्वत्वेन
निर्वापमिपदैक्यकृत्यामन्त्रापेक्षे, तत्रागात् देवस्य त्वेत्यादि
पदान्यधिकारिणोपपन्नत्वात्तत्रैव अग्न्यादयः सवित्रादयः
तेषामपि स्थायीमिषावस्थं वक्ष्यते । को. १।१।२
पृ. ७२

८ अर्थाभिधानात् न अत्रान्यत्र कारणं, किं तर्हि ।
प्रकरणदिकमपि । मनुष्य पृ. ९.

९ अर्थाभिधानात् अन्तरतोपपन्नत्वमर्थी इति न
तन्मुखेन कर्मविधानां प्रतीकत्वम् । अत एव द्वाया-
जनिदमन्त्रं दृष्टोऽपि अर्थाभिधानः अपिनादितोपप-
त्त्या न परिहृयते । अल्पमन्त्रपूर्वकत्वात् अर्थाभिधानस्य
प्रमाण्यवभावात् कर्मसमवेतपक्षयोः । उत्तरात्माविषयैव
च अर्थाभिधानोऽपि अत्रोपपन्नत्वं न स्वीकृत्यते ।
मनुष्य. पृ. ९.

१० अर्थी नमर्थीभक्तिविकते इत्युक्तम् (भा. ९)
१।१।२।३६ । मा. १।१।२।३६.

११ अर्थी समर्थो विद्वान्भक्तिविकते इति न्यायः ।
अर्थं यत्नं, वैश्विनोऽर्थे । तत्रापि- 'तत्प्राप्तमर्थमप्राप्तोऽ-
र्थो नो भाव्यवेत्तातिष्ठते' - 'अर्थी समर्थो विद्वान्
भक्तिविकते' इति न्यायेन दर्शनयोगात्तद्विषयसंज्ञेय-
मनेषुमाणाकाशयोधे स्थाप्या भिन्नियुज्यते' इत्यादि ।
साहस्री. ७१९.

॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं, साक्षाद्दृष्टं चेद्विभागो
स्यात् । २।१।१५।४६ ॥

अथ प्रकृष्टपठितेषु यत्तु कथमत्र गम्यते इत्येकं
यजुरिति । मन्त्रधैवत्ये निरूपिते त्रियानेको मन्त्र इत्या-
चारज्ञाया अक्षरान्तरोः परिमाणस्याप्येतत्परिमाणत्वात्
प्रकृष्टपठितेषु यत्तु पु बिबदेकं यजुरित्यादिज्ञाया तत्परि-
माणलक्षणं क्रियते । अत्राय पूर्वपक्षिणोऽयि स विधिः—
न तावदर्थैकत्वादेकं वाक्यं, तथा सति प्रतिपदमर्थभेदेन
वाक्यभेदस्तद्वात् । नापि विपश्यमानसाक्षाद्दृष्टत्वं, एव
व सति 'स्योनं ते हृदं कृणोमि वृत्तस्य धारया मुहोर्नं
कल्पयामि' इत्यस्य 'तस्मिन्नीदृ' इत्यनेन सहैकवाक्य-
त्वमस्यत्वात् । नापि मिलितमेकवाक्यलक्षणं, एकं हि पद-
मेकार्थं, न तद्विमग्नमानसाक्षाद्दृष्टम् । तथानेकार्थं प्रति-
पदमर्थभेदेनेकार्थमायात् । यत्तु 'एकार्थत्वं पदस्य
स्यात् साक्षाद्दृष्टायत्यर्थं न तत् । साक्षाद्दृष्टत्वायथा
सुपरतरार्थैकोऽर्थो न विद्यते ॥' इति । (वा. पृ. ४४६)
अतो 'देवाय स्वा सुविदुः प्रथवेऽभिजो-
र्वाहुभ्या पूज्यो इक्षान्मामस्ये जूहं निर्मषावि' इत्येवमादि-
यद्वयमपि निरुतोपायापीनमेव परिमाणपरिमाणमिति ।
एवं प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव यथापि
येन चतुर्दशमर्थान्ते भवेत्, प्रयोजनजननस्यम् ।
तेन वाच्यं वदन्त्येकमेवमिति विभागे च साक्षाद्दृष्टत्वा-
त्वाक्यमेकं वाक्यम् । तैत्तार्थैकत्वं विमग्नमानसाक्षाद्दृष्टत्वं
च मिलितमेकमेकवाक्यमस्यम् । अतो न प्रतिपदमेक
वाक्यम् । प्रतिपदमभिधेयकमर्थान्तेनात्येऽपि 'देवस्य
रा' इत्येनादिषु प्रयोजनमृतत्वापर्यस्य एकत्वादेकवाक्य-
मेव । 'स्योनं ते हृदं कृणोमि' इत्यस्य 'तस्मि-
न्नीदृ' इत्यनेन सहैकवाक्यत्वं, विमग्नमानसाक्षाद्दृष्टत्वे-
ऽपि सद्वक्तव्यपुत्रोदात्तपठितपठितमप्येकमेवमेवम् ।
तथा 'भगो वा विमज्जु, अर्षमा वा विमज्जु' इत्येक-
मादिषु पुरोडाशविभागस्वरूपैकत्वात्वेऽपि विमग्नमानसा-
क्षाद्दृष्टत्वात्तैत्तार्थैकत्वात् । एतच्च न केवलं वृत्तमन्त्र-
मात्रमपि न तर्ह्ये, इति ज्ञातव्यत्वात्पठितपठितपठित-
पठित । यत्तु 'तस्मिन्नीदृ' इत्येवमादिषु भावस्तु स्वभावेण
रदयते । विरुद्धमर्थमर्थस्य तावतामेकवाक्यता ।

इति । (वा. पृ. ४४६) प्रयोजनम्—पूर्ववत् प्रति-
पत्तिरूपमेव । सन्तु तु सुबोधमेवेति ।

॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद्दृष्टं चेद् विभागो
स्यात् । २।१।१५।४६ ॥

प्रकृष्टपठितेषु यत्तु इत्येकं यजुः इति कथमव-
गम्यते, अतः एकवाक्यलक्षणमाह । अर्थैकत्वात् अर्थेन्य
प्रतिपाद्यस्य एकत्वात्, एकार्थप्रतिपादकं एकं वाक्यम् ।
तत्तथा पदसमूहेन एकोऽर्थो निश्चितः प्रतिपादयितुं
शक्यते तान् पदसमूहः एकं वाक्यम् । यदि च विभागे
क्रियमाणे साक्षाद्दृष्टं पदं स्यात् । भवति किं चिदेकार्थं,
न तु विमग्नमे साक्षाद्दृष्टं यथा 'भगो वा विमज्जु,
अर्षमा वा विमज्जु' इति । भिन्नमिदं वाक्यं विभागे
विकल्प्यते । अथ विभागे साक्षाद्दृष्टं एकं यजुः इत्युक्ते
'सत्तावत्तुतामाऽभिरिगन्वर्तन्त्योपपन्नोऽन्तरा कर्जो
नाम व इदं जस खम पतु वा इदं जस खम पान्तु तस्मै
स्वाहा ताम्य, स्वाहा' इत्यादिषु प्रथमोपपन्नो दिःस्वाहाकार-
मेकैकं यजुः स्यात् । वच विभागे साक्षाद्दृष्टतामपि
एकयजुष्य मा भू इति अर्थैकत्वं इत्युक्तम् । के.

॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं इत्यत्र अभेदस्य
प्रयोजनवच्चित्वाप्युपपन्नः । सु. पृ. ८६७, 'यजतिषु
येन नामहं करोति, नाप्युपपत्तेः ।' यत्तु अर्थै-
कत्वात् इत्यर्थं म्यायोऽन नास्ति, येन एकवाक्यता
स्यात् । वक्तव्ये । तत्त्वं अर्थं म्यायो नास्ति, तत्तु येन नामहं
विपरिवर्तमानमनूय पदोदात्तार्थो विधीयते । सु. पृ. १०८।
१।४ पृ. २०५९. ॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं (२।१।१५।
४६) इत्यनेन न्यायेन प्रकृष्टपठितानां यथुषा परिमाणं
वेद्यम् । इदमेव एकवाक्यताधिकरणम् । सोम. १।१।१९.
॥ अर्थैकत्वाधिकरणे (अर्थैकत्वादेकं वाक्यं २।१।१५।
४६) भिन्नमपि विधिवान्तेनान्यविशेषादित्यर्थं अर्थै-
कत्वात्तत्रा एकमस्यमिति । को. २।२।७।२० पृ. २३६.

॥ अर्थैकत्वाद्विकल्पः साक्षाद्दृष्टमाद्येकत्वं-
स्यात् । १।२।७।२९ ॥

इत्येकं सूत्रम् । तत्र च 'अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्'
इत्यमरः इत्युक्तं व्यभिचरणात्तत्र येन भाष्यकरी-
त्याकृतः । सिद्धान्तपरम्परां सूत्रावपरोऽन । तानपेदे

रहसं गतिपुत्राः । आम्नन्तस्मिन्निवर्तितस्वविशेषाणां
अभिन्विष्टाश्च किञ्च गतिनाम् । येन समं इत्युक्तम् ।
तदुपादानार्थः कदाचरविकल्पः, विरूपः, निरूपः,
अम्नातः, विरामः, स्तोमः इत्येवमादयः उपायाः । तेषां
किञ्चलमुपयो विप्रस्यो वेति विचारे सिद्धान्तमाह । तेषा-
मुपायानां अर्थेऽप्यत्र गतिनिवर्तनरूपकवैकल्यात् विकल्पः
स्यात्, न समुत्थाः इति । के. '

॥ अर्थकथाद्विकल्पः स्याद्वक्तव्यमर्थोक्तार्थत्वात् ॥
१।१।११९१ ॥

अत्र वर्णकनयम् । तत्र प्रथमं 'कदाचरवृत्ते'
'साम्ना स्तुते' इति श्रूयते । तत्र कदाच-
रानां वा स्तोत्रमिति विकल्पः, अत्र साम्नेवेति नियमः
इति विचारे पूर्वपक्षमाह । अर्थकथात् श्रुतिरूपवैक-
र्याकथात्, कदाचरमर्थोः तदर्थेऽप्यत्र सः श्रुतिरूपः
अर्थः श्रवणं यतोः ते तदर्थे, तदर्थेऽप्यत्र श्रुतिरूपक-
त्वात् कदाचरं याम् च गतोः विकल्पः स्यात् । न समुत्थः ।
अचनुरविचतुरेत्यादिना कदाचरमिति अकन्तस्य निपात-
नम् । इदं अर्थेऽप्यधिकारणम् ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । इदं ग्राह्यत्वे पश्येदिति
पत्नीसंयाकोत्तरं मानसमर्थम् अत्र (ताण्ड्ये ४।१।१)
'अर्थं सहसमाननः इत्येतया आहवनीयमुपपत्तिरिति'
इति भाग्येदे धृतम् । अनया कदाचरं प्रणीतया उप-
स्यार्थं अप्रणीतया चेति विचारे पूर्वपक्षमाह । कदाच-
रमोतिनिवर्तनरूपेणाप्यप्रणीता कदाचरत्वे सामर्थ्येन च
प्रणीता । तयोः उपादानरूपव्याप्यस्य प्रकाशात् विकल्पः
इति ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । के चित् शैल्येण प्रज्ञान-
धीयते के चित् चातुःस्वयेण । शैल्ये उदम्बानुदात-
स्येति । चातुःस्वये उदम्बानुदातस्वविवर्तनाः । ततो
नामं पदं श्रुतिः । तत्र शैल्येऽप्यत्र स्वार्थोः सवृत्त्य-
संभवात् कदाचरमर्थोः शैल्येऽप्यत्र स्वार्थोः निवृत्त्य-
स्यात् श्रुत्यर्थत्वेन अर्थकथात् । अथ कदाचरमेव शैल्ये,
कदाचरमेव च चातुःस्वये उदम्बानुदातस्य । एवं वर्णक-
मुपेक्षेति विकल्प इति पूर्वः पक्षः ।

• वचनाद्वा विनियोगः स्यात् ॥ २० ॥

स्तुतो साम्नः विनियोगः स्यात् कदाचरनिन्दया साम्नो
पचनात् । वाच्यम् पूर्वपक्षायप्युत्तरम् । 'यदा
स्तुते वस्तुम् अन्वयमन्, यत् साम्ना पचते तदुप-
नाम्बाम्, य एवं विद्वान् साम्ना स्तुते' इत्यत्र
कदाचरं निन्दितं नाम प्रत्यय लिङा साम्ना विहितम् ।
नसात् साम्नैव स्तोत्रम् इति सिद्धान्तः ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । आहवनीयोरुपादाने विनि-
योजः 'अत्र सहसमाननः' इति कदाचरः प्रणीताया एव
विनियोगः स्यात् । 'अर्थं सहसमाननः इत्येतया' इति
वचनात् । एतया इति प्रकृतवचनाः गन्तः, प्रणीता च
तामयेदे प्रकृता । यद्यपि तामयेदे अप्रणीताऽपि समन्ति
तथापि सा प्रकाशार्थेव । तस्मात् प्रणीतया उपस्यार्थम्
इति सिद्धान्तः ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । वचनमपि सन्तानां विनि-
योगः प्रयोगः तामेनैव स्यात् । 'यदाचरनिन्दया वस्तु-
कामम्' (पा० १।१।२४), इति व्याकरणस्यानुमितिः
'तान्ते वचनमपि' इति वचनात् । वैश्वार्थीनां
समास्मान् तु अर्थवशोपार्थम् । तस्यार्थं तामेन प्रयोग इति
सिद्धान्तः । के.

॥ अर्थकथाद्विकल्पः । 'यदाचरस्तुते' इत्यस्य
अकृतविरोधविधिः अतिप्रतिपक्षरूपकत्वात्पुनरुपायि
उपक्रमश्च 'य एवं विद्वान् साम्ना स्तुते' इति
कृतविरोधविधिर्वाच्यविरोधकत्वात्पुनरुपायिउपस्यार्थेन
स्यतः प्रातः कदाचरमन्तं परित्यज्य शमनितो-
पगतस्त्रीकाण्डे उदस्युपायस्यमार्थितं, तन्निवृत्तम् ।
तन्निवृत्तं शमनितोपगतस्त्रीकाण्डे अपि उपस्यार्थेन प्रयोगः
विधिरुपायमन्तीकथात् । वराहमिहः ५।१।२.

॥ अर्थकथने द्रव्यगुणयोरेककर्म्याभिप्रायः
स्यात् ॥ ३।१।६।१२ ॥

'अवयवस्य सिद्धिरपि एकहाक्या तोमं कीर्ताति'
इति ज्योतिषोक्तं श्रुतम् । अत्र किं अवयवस्य गुणः इत्य-
प्रकरणे निमित्तोपेक्षकत्वात् न च तदर्थेऽपि अर्थं कर्म-
मिति, अत्र नये एव निमित्तः सन् अवच्छेदकत्वा
एकहाक्या निमित्तोपेक्ष इति विचारे सिद्धान्तमाह ।

अर्धेपञ्चाशद्विदोपरिदशोपयोगिताम् । सु.
४. १२८.

• अर्थिनः । प्रविवक्षः । दक्षिणाया अर्धोऽस्ति
देवो, षड् गावः, ते अर्थिनः । ते च प्रतिप्रस्थाता, मैत्रा-
वदग्नाः, ब्राह्मणाच्छंरी, प्रस्तोता चेति । के.

• अलमुन्मत्तपचरि पञ्चाशिषद्वयोद्भावनेन इति
न्यायः । छन्मचेन विरचिता या पञ्चाशिका पञ्चाशत्
श्लोका वा तावन्ति वाक्यानि वा असेवडायांनि, तेषु
दूषणदानं भवति । किन्तो सहात् । संप्रहृ.

• अलमुन्मत्तपचरि काव्यदूषणोद्भावनेन
इति न्यायः । यत्र विशेषपदुक्तं धावनयेन पुरायै
मन्यमाना काव्येषुपहल्लोपास्तम् स्पष्टमिप्रयोऽपमिति ।
साहस्री. ७७६

• 'अष्टाभे मत्तकाशिन्या दष्टा तिर्यंशु कामिता'
इति न्यायः । तावन्मदमत्ता योपित् मत्तकाशिनी
नाम । सा पुरयस्य अष्टाभे तिर्यंशमपि शूनं कम्भवति
उपनोपायम् । तत्रात् । निष्काषोऽयं न्यायः । संप्रहृ.

• अक्षिरेऽपि टमपदायै पुंकिङो एषज्यस्य प्र-
त्यये । तत्र न वयमप्येतः साधुता इमः, किं न अमि-
तुक्तप्रयोगमादयलेन सहायम् । वि. ४।१।६.

• अलौकिकं (लोके अप्रयुक्तं) — 'न च
उक्षणमन्तानि प्रयोजनमलौकिकम् ।' वा. १।१।८।२४
४. २६३.

• अलौकिकं लौकिके नाम्ना इति न्यायात् अलौ-
किकतामप्येष्टायाः लौकिके न संभवति । कर्मणा
जातिपरिहृतौ विश्वामित्रद्वयमनो न युक्त इति भावः ।
ब्राह्मणसहासमेसनविशिष्टाङ्के २.१६९.

• अलौकिकानां पञ्चानां — 'न वालोपिज्ञानो वता
वेदादेय पूर्वोत्तरपदगकमनयेनैव शक्यतेऽतोऽ-
ध्ययताम् ।' । सा. १।१।७।२०. • अलौकिकत्वं
वेदादुपनिषिद्मापातिरिक्तप्रवृत्त्यात्मकत्वे सति प्रति-
विषयत्वम् । मणि. ४. ७.

• 'अलौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं फलमप्यलौ-
किकम्' इति न्यायः । श्रीमद्भागवते १।१।२८ पदे
वक्ष्यमानार्थेऽद्वयः । साहस्री. ५४२.

• अलौकिकप्रमाणानि । धर्मप्रमाणानि विधि-
अर्थवाद-मन्त्र-नामधेय-स्मृति-क्षिप्रचररूपानि पट् ।
कर्माज्ञानोपपत्तिः श्रुति-तिष्ठ-वाक्य-प्रकरण-स्थान-
समाख्याः इति पट् । श्रुति-अर्थ-पठन-स्थान-मुख्य-
प्रवृत्तिरूपानि पट् धर्मलोपपत्तिः । यजन-नाम-विज्ञानि
अतिदेशप्रमाणानि । स्थानापनिः ऊहप्रमाणम् । प्रत्याम्मान-
प्रतिषेध-अर्थलोपरूपानि वागप्रमाणानि त्रीणि । एवमेक-
निश्चत् । एषां अलोपयोगादिनात् महकारिताभाभं,
विधिरूपान् मार्गं इत्यपि केचित् । मणि. पृ. १२.

• 'अल्पं जुहोति' इति वचनेन अलोपयोगेन प्रथे-
कप्रतिपत्तिविधिः द्ययदानत्वात् । अयः दोषवशात् भक्षणं
तद्वतिपत्तिः । भाट्ट. ३।५।१५. • 'अल्पं जुहोति'
इति विशेष्यवचनात् कर्मसंयुक्तं लोमस्य शेषः तिष्ठति ।
तद्वचनं तु अपूर्वार्थप्रतिपादकत्वेनोऽवगम्यते ।
ततोऽस्ति योगेयु मद्यः । वि. ३।५।६.

• 'अल्पं भक्षयति' इति वचनेन कृत्स्नस्य दोषस्य
एकमक्षयप्रतिपादकत्वमभावात् एकेन भक्षणेन प्रमि-
पादितेऽपि शेषे अयक्षिरोपस्य भक्षणान्तरेण प्रति-
पत्तिरभावात् । प्रथमप्रतिषेधं समुच्यते । भाट्ट. ३।५।१०.

• 'अल्पं भक्षयति' । वनोतिद्वयोः जुहोतिशेषो-
मध्यमं न जातुति मयति, किन्तु अल्पमेवेति भयोक्तम् ।
३।२।२०

• अल्पे भूयसा वाच्यते । प्रासादाः । यथा
पञ्चदशशतं एकं अग्निमुद्राम् आग्नेयिषुवत्प्रवृत्त्याः प्रवर्तकं
अनेकेन वेदप्रवृत्त्याः प्रवर्तकं अलोपिद्विगताम्ना ।
वाक. पृ. १११.

• अल्पेन वैकल्पेन छन्दसर्वं तर्पति इति
न्यायः । 'समैता अनुदुमः, ताम विः प्रथमया त्रिवत्त-
मया एकदश मवन्ति तिरात् वाक्यं द्वादशी ताः
षोडशा वाक्यो मवन्ति, न वा द्वावेनाक्षरेण छन्दसि
वियन्ति न द्वाव्याम् ।' ऐश्व. ३।५।१०.

• 'अल्पस्य हेतोर्वहु दातुमिच्छन् विचार-
मूढः प्रतिगामि मे त्वम् ।' (ख. २।४७) इति
न्यायः स्पष्टः । संप्रहृ.

● अल्पतरं च कस्य चित् बहुलमपेक्ष्य भवति ।
भा. १।१।७।१७.

● अल्पधायेन बहुधापो वाच्यते । अग्रात
वाचः । या. १।१।७।१४ पृ. ८६०. यथा अश्वप्रतिबद्धेष्टः
प्रतिप्रदीतुविगम्यते सफलमेति चतुर्थाः पञ्चम्यर्थत्वं,
अनन्यत् इत्यस्य च प्रतिबद्धार्थत्वं, 'स स्या देवता'
इति च तच्छब्दस्य प्राधान्यनिर्दिष्टवक्ष्यपरमार्थित्यं,
दातृत्वे च वक्ष्यस्य अदेयतास्यात् देवतामानन्दयोगः इति
बहुनाथः । दातृविशेषे ॥ प्रतिबद्धातिमानस्य स्वार्थ-
त्यागः । पाठ. घ. १४०.

● अल्पभूयोविरोधप्राधान्यं । अस्याना भूयोभि-
विरोधे पापो जनति इति का रीतिः । 'न वान् अल्प-
भूयोविरोधप्राधान्येऽस्ति मन्वप्राप्तौ भूयसा तदर्थान्न
वापापचेः ।' सु. पु. ४७.

● जल्पलक्ष्मणस्य बहुलतया वाच्यते । प्राप्तवाचः ।
याल. पु. १४१.

● जल्पार्थविधानेन अनेनार्थविधानं वाच्यते ।
यथा 'द्वयां श्रोतेति' इत्यादौ विग्रहिमिभिः शुभ-
विनिता । प्राप्तवाचः । पाठ. घ. १४०.

● अल्पार्थविधिरन्वयाच्च न निश्चितविधानेन
परिहारी चरते । फा. १।१।१०।१६.

● अवकाशभिरन्वयवाच्यतां च वैदिकिष्येण सङ्गदेव,
न प्रतीहर्कं अभिचयते । अवका. येनात्मा. वि १।१।७।
२६-२८.

● अवकाशशब्दस्य 'आशो वै शान्तः' इति
वाक्यसौभाग्यसारेण अणु लक्षणं लोप्यते, अर्थवाच्य-
करणे गुणवाच्यत्वेन अमिबनलुतिशरेण अवकानामेव
श्रुतिः इति विधिस्तुत्योर्वैयधिकरणपरिहारकः । पराक्रमः.

● अवकाशैः (महाकाशैः) नाम 'हो लक्ष्मी'
इत्यादिभिः 'कोऽसि को नाम' इत्यन्तेभ्यः प्रसमु-
पस्थानं प्राप्तं सत्त्वे मार्ग्यदिने सत्त्वे च वृत्तिद्योते । फे.

● अवकीर्णपञ्चः 'यो मन्त्रकारी व्यचिन्तेत् स
गर्भं पद्ममन्त्रयेत् ।' अयं पञ्चोक्तिरेऽग्री कर्तव्यः ।
वि. ६।८।४. ● अवकीर्णपञ्चवाक्यं लोकिनाम्नयेव ।
किमु 'अथ पञ्चमन्त्र' इति व्याचक्षतेत्युक्त्याः स्थाय-

परिनिर्दिष्टगताय एव सङ्गदेव इति के चित् । आप-
ताम्बरनानादेषु या । माट्ट. ६।८।४. अवकीर्णं
हीगमन्त्रत् खतनतः । सोम. ६।८।४.

● अवकीर्णपञ्चस्य सङ्गदाधानस्याप्राप्त-
काळत्वात् । ६।८।४।२२ ॥

'ब्रह्मनाम्येवकीर्णं नैर्भूतं गर्दभमालम्बेत' इत्युक्तः
अवकीर्णपञ्चः वाच्यनिर्भूतः शिवा इत्येवोक्तिसम्यग्नामस-
नारिणः पञ्च तद्वत् पूर्वोक्त्यापिरणोक्त्यत् स्वपरीक्षितम्
लौकिकेऽग्री एव स्थितं, न आधानसिद्धेऽग्री । आधा-
नस्य अप्राप्तकालत्वात् मन्त्रार्थवाक्ये आधानं न प्राप्तम् ।
विनाशोचरकथनम् । न प्राप्तं, काले दस्य सङ्गदानं
अप्राप्तकालम् । आधानस्य अप्राप्तकालत्वात् अवकीर्ण-
पञ्चोक्तिरेऽग्री इति सिद्धान्तः । फे.

● अवकीर्णपदबधिकरणम् । अवकीर्णपञ्चोक्ति-
रेऽग्री ॥

अवकीर्णपञ्चस्य सङ्गदाधानस्याप्राप्तकाळत्वात् ।
६।८।४।२२ ॥

वाक्यं— अस्ति अवकीर्णपञ्चः 'ब्रह्मनाम्येवकीर्णं
नैर्भूतं गर्दभमालम्बेत' इति । तत्र सङ्गदेवः किं तदर्थं
आधानं कर्तव्यं, कत लौकिकेण अभियु तद् वर्ततेति ।
अवकीर्णपञ्चस्य सङ्गत् इति अधिकरणातिदेशः । पूर्वस्य
अधिकरणस्य च पूर्वस्य लोऽन पूर्वः पञ्चः, यः
सिद्धान्तः, स सिद्धान्तः । सर्वार्थमाधानं तस्मादाहित-
मित्यु इति पूर्वः पञ्चः । आधानस्य अप्राप्तकालत्वात् इति
विधान्तः । अग्रातोऽग्री आधानस्य कालः इत्येवमुक्तम् ।
तस्मात् इदमपि कर्म लौकिकेण इति ।

सोम— पूर्वोक्तिदेशात् संगतिः ।

वि— अवकीर्णपञ्चः कुम्भ, विद्यायापानकेमवा ।
वैदिके, लौकिके प्रवृत्तवारिण्यापानवर्त्तनात् ।

माट्ट— 'यो ब्रह्मनाम्येवकीर्णं नैर्भूतं गर्दभं
पद्ममन्त्रयेत्' इति श्रुतेः वाक्योऽपि लोकिने एवानी,
सत्यादि नैर्भूतकृत्ये विदित्ये वा भाष्योऽप्राप्येन आधाना-
लभमत् । न च अवकीर्णपञ्चोऽपि स्थाया विवादे वाच-
कमानः । 'अविष्टानमस्यार्थो लक्ष्म्या विप्रवृत्तदेव'
इति वचनेन विष्टानमस्यार्थस्य अवकीर्णः अहन्मन्त्र-

अित्य विज्ञाननिषेधात् । नहि अत्र अविच्छिन्नवृत्तचर्य-
पदेन कृतवृत्तचर्याश्रयोत्तराश्रमयोः वीर्यापर्वमानस्य अनेन
निषेधानात् अवकीर्णितोऽपि विवाहे बाधकमात्रः, किन्वा
आचार्युपेयात् । इत्यनेनैव स्नानपूर्वमायितो वृत्तचर्यस्य
स्नानोत्तरभाविना विवाहेन अर्थात् वीर्यापर्वसिद्धेः अस्म
यत्नत्वा तादृशवृत्तचर्येण एव विवाहाधिकारः इत्येव-
मर्थक्या अवकीर्णितो विवादानुपपत्तेः । अत्रा सोऽपि
लौकिकमात्रेण । आचार्यवृत्तचर्यात् अप्यु वा । अय
च अवकीर्णितो न वैधर्म्यकृतिकः । 'वर्म पञ्च' इति
पञ्चाशद्विधानवैधर्म्यात् । किन्तु 'अय पञ्चकल्पः'
इत्याश्रयान्नोक्तायाः (आश्र. पृ. १।१२।१-१५)
पञ्चविधस्तीत्यतायाः एव तद्वृत्तं इति के क्ति ।

मण्डन— 'मौने यही नावकीर्णीधिरिया ।' ५.

शंकर— 'अवकीर्णपञ्चन्यायः ।' लौकिके । ५.

॥ अथमयेयं 'सुबक्षा अवस्येयं' इति सोम-
भक्त्या समतप्रवृत्तमन्ताः । वक्षिष्टः स्वाम्यदेव-
स्मरणात् छन्दसि दृष्टानुविधित्वेन इदं स्व्यात् इत्युप-
संख्यानप्रणात् 'सिद्धहूलं लोट' (पा० ३।१।३४)
इति सिद्धविकरणाभ्यगण्य स्वसिद्धिः । जु. पृ. ११३५.

॥ अथगतमाध्यायस्य अन्त्यार्थता न शुक्ता । जु.
पृ. ८५५.

॥ अथगतमितोऽर्थः न निधीयते । आ. २।५।१२०
पृ. ५२०.

॥ 'अथगुर्यं वषट् करोति । इत्यनयोर्वाग्यया
व्ययायेऽपि वीर्यापर्वम् ॥

आचार्यवृत्तचर्येण आचार्यसंस्थापि येनवामहवाचि-
त्वात् 'अथगुर्यं वषट् करोति' इति यत्नेन वदान्तर-
संस्थापनकारणत्वेन विधानात् यावदावपट्कार-
समुच्चयपक्षस्य च आपकसिद्धावेन निषेधप्रदानार्थत्वं
बोध्यविकत्वात् दुर्वृत्त्या चासावैविक्रान्ता एव वक्तव्य-
तया यदा समुच्चयस्य याज्योर्जं वषट्कारः, यदा
फेवले वषट्कारस्य येनवामहवाचिहोत्तरमेव प्रयो-
क्तव्यः । इति श्रुतेः, किंचिद्व्यवधानेऽपि 'मुक्त्वा
यवः' इत्यादौ लोके 'पुरोऽनुवाक्यावपट्कारं याज्यया
शुशोति' इति धेदेऽपि क्त्वाप्रत्ययप्रयोगात् समुच्चय-

विकल्पयोर्विकल्पकल्पनस्य अत्यन्तजपन्यत्वात् उत्तर-
कावृत्तयापेयवामगुर्येति स्वप् । बधुतस्तु आपानावपानयो-
रनपनानपनयोः आहारवहारयोस्वस्तमिदंनार्थ-
मेदस्य बहुयो दर्शनात् अवगोरणस्य वषाद्यवतापर-
त्वेन अन्यत्र प्रयोगादिह तदसंभवेऽपि लक्षणयोच्चेदधा-
रणाप्यवमानमेवार्थः । संकल्प. ३।३।४.

॥ अवगोरणे प्राज्ञायाः, अतस्तत्परं वाचनाः कर्तु-
म्वन्ति, 'यो प्राज्ञायावगुरेत्, तं दत्तेन यातयात्,
तस्मात् प्राज्ञाया नावगुरेत्' इति वचनात् । अवगोरणे
तादृगाय टण्डोत्तरमम् । बि. ३।४।१०. ॥ अवगोरण-
निषेधः केवलं पुरुषार्थः, न कर्मणः कर्तुमुक्तपुन्ययो-
या । आ. ३।४।१०।१३. ॥ अवगोरणनिषेधस्य
पुरुषार्थस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणादुक्त्यः । बि. ३।४।१०.

॥ अवगोरणनिषेधफलं यतनापरिहारः । ३।४।१०.

॥ अवगोरणन्यायः । शब्दधिकरणम् । सर्वपरि-
दानाधिकरणम् ॥

शंयो च सर्वपरिदानात् । ३।४।१०. ॥

आर्यं— दर्शपूर्णमासयोः भूयते 'देवा दे दंतु
वार्धस्यमनुवन् इयं नो वह' इति प्रकृत्य वचनमिदं
भवति 'कि मे प्रमाया इति । तेऽमुवन् यो प्राज्ञाया-
वगुरेत् । तं दत्तेन यातयात्, यो विदन्तं तं सदरेण
यातयात्, यो लोहितं करणत् वायतः प्रकृत्य पाद्वन्
संयुक्ता तावतः सर्वतरान् पितृलोके न प्रजानीयात्
इति । तस्मात् प्राज्ञायावगुरेत् न ह्यात् न लोहितं
कुर्वीत्' इति । तत्र सदेः किं दर्शपूर्णमासयोः अव-
गोरणनिषेधः, अतः पुरुषस्त्वेषदिद्वन्ति इति । किं मात्रम् ?
प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः अवगोरणविप्रतिषेधः । न दर्श-
पूर्णमासयोर्जातिगण्यगोरितत्वं गणे वा कार्यो लोहितं वा
प्रकट्यनीयम् । अन्य उपाय आस्तस्य आनतये । ते
नान्ताहायेण आनमन्तीति प्रकरणात् प्राप्नोति । एवं
श्रुतेः द्रष्टुः । शंयो च प्रकरणादुक्त्यः । कस्मात् ? सर्व-
परिदानात् । सर्ववित्तस्य प्राज्ञायायां प्रतिषेधः उक्तः । न
दर्शपूर्णमासयोर्नैव नावगोरणस्य कर्तव्यमिति । ननु
प्रकरणाददर्शपूर्णमासयोर्नैव । सत्यं प्रकरणादेव ।
वाक्येनागुराणास्य धर्मः । नास्य च प्रकरणाद्विधयः ।

ननु जप्यमानस्येव प्रारणे निवेशो भवेत् । नैलुच्यते ।
तत्र पत्र करणीयं, इदं क्लृप्तम् । अस्ति ध्वज विधायक-
विमर्शिः ' शतेन यातयात्, सहस्रेण यातयात्, स्वर्गे
लोके न प्रवर्तनीयात् ' इति । उपाधुल्लङ्घं एवजातीयक-
मेति ।

बा— (घृते) दायौ इति ब्राह्मणवगोरणादिप्रसिद्धि
देवपाक्योरलक्षणम् । तत्र पूर्ववदेव पद्याः । तेषामपि
प्राचुर्येण सत्त्ववद्वयमपि अग्नीष्टल निर्दिष्टो ऋतुधर्मः
शुद्धपुरुषधर्ममेति द्वापेय पक्षौ । कमस्तेन च अनुवदन-
प्रतिवेधन्यायेन (१।४।४) कृत्यव्यवहारगोत्रणस्य प्रसङ्ग-
मानस्य प्रतिषेधः । वा च तत्र प्रवृत्तिः ? (ब्रह्माग्नी-
प्राजपुंशेनुरुक्त-) चतुर्वाङ्मणसाभवात् दर्शपूर्णमासयोः
तद्धान्त्येव सामधानभेददण्डेण प्रवृत्त्यभावेन अन्यवहार्थ-
(चङ-) दानेन आनमयेत् इति गम्यते । यदा कन्या-
मेण नानमन्ति, तदा पुनर्वशा दानात् आनतिर्भवति तथा
प्रत्यत्यमेव ग्रीष्मकोषप्रवृत्तौ खला अर्धं दण्डप्रकारोऽयं
गोरणादिः पक्षे प्रसिद्धो, स प्रविष्टिपक्षे । न कर्मस्य तेन,
सदस्यतिरेकोत्पायान्तरावर्णं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । यथा
प्रातिऽभिधीयते । ' वाक्येन सर्वसंयोगान् सर्वभ्यो
प्रातिऽभिधीयते । फलवाक्यस्त्वित्येषा नष्टः प्रकरण-
चरदानतः । फलवाक्यस्त्वित्येषा नष्टः प्रकरण-
महः ॥ ' यच्छब्दसाधनं शुद्धैव पुरुषमुपावर्ते । न च प्रक-
रणमुक्तपुरुषधर्मः । नक्षत्र कश्चिन् सरात् । तं तर्हि ।
नरकपरिहारयोऽयं प्रतिषेधः । स च पुरुषगत एव
नरकपात, भवतीति, न तु कृतगत । यत्र च प्रत्यक्षः,
तत्र तत्परिहारार्थः प्रतिषेधः । ' शतेन यातयात्, सह-
स्रेण यातयात् ' इति प्रत्यक्षेण सदस्यगमनमुपेक्षि-
त्यर्थः । अयमा सत्येयान्तरानुप्रादानादुपरि सत्यताज्ज-
णादिशपि तत्रभरद्वयेन यावता निक्षेपे सहस्रेण, इत्येव
तत्पक्षे । निषेधकं च प्रदर्शनमात्रेणैव संबध्यते, न
विषयगतत्वं सामर्थ्येणैवमपेक्षते । नहि कश्चित् सत्य-
कर्ममग्रे तामपने । न चान्य. कश्चित् तत्सोपादान-
प्रमाणेऽस्ति । तेन अनुभवत् इत्येवमेव उपादान
विश्रवते, तथेव अविवर्ण्यति । यत्तु मात्सर्येण
लिङ्गप्रदर्शनं कृतं, तत्तु कर्मविशेषकत्वात्
अतएवम् । यन्ति तावद्वि, तदपि न

विधीयते । यत्तु व्यतिष्ठ, तत्र पुरुषमहत्त्वसंभारत्
अत्यन्तविधीय एव विध्युपन्यासः । तस्मात् अनिष्ट-
फलसोपादानमात्रेण तद्विषयनिषेधसिद्धेः, अनिष्टफलस्य
च पुरुषसामिन्तात् पुरुषधर्मता । तथा च ' होऽप्रवीण
हि मे प्रजायै ' इति प्रजागात्रानुमदः एव शयुना प्रायितः,
तेनैव । यत् (तं) कामवत्ते ' इत्युक्ते शयुना
ब्राह्मणमात्रमेव तेन. परिदत्तं (ददातेः कः अत्र उपसर्गात्
तः [वा० ७।४।४० परिदत्तमित्यर्थः) परिपाल-
नाय उपक्षितम् । तैश्च (देवैः) ब्राह्मणमात्रमेवोद्धार
अनुमदः प्रवृत्तिः, इति वाक्यस्यैव कर्मविधौ भविष्यतीति ।

ब्रुवा— दण्डकृतधर्मः कृत्युक्तपुरुषधर्मः दण्ड-
पुरुषधर्ममेति नयः पद्याः । पूर्ववत्स्थापक्येतिविद्यमान-
नुपपत्तेयं गण्डकपट्या च व्यवहितस्यापि कर्मविधिरापूर्व-
पक्षस्यस्वात्मनःसदस्य अनुपपत्तेयं (दायौ) शपूपकमे
वाक्ये वत् अकर्म निषेधः, तत् प्रकरणात् अपरध्वने
(सर्वं) सर्वसंश्लेष दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थाऽनवशेष
पुनः (परि-) गत्यपरिहारार्थं (दानात्-) ब्राह्मणक-
गोरणादीनां दानात् दण्डकृत्यात् निषेधात् इति सूत्र
प्राप्त्या (- गत्यपक्षे) कर्मकपतेन (-) सर्वस्य
कर्मविधयः अद्वितीयो वा ब्राह्मणेभ्य (परि-दानात्-)
परिपालनाख्यमदानात् इति (यत्र दण्डकृत्यात्प्राप्त्या)
' द्वे अगण्डने ' इत्येवद्वानुपपत्त्यभावेन दानदण्डस्य
दण्डनामेव निषेधकचित्त्वत्वं । १. १४. २.

बा— ' फलमायात् वन्तेऽप्रापि प्रकृतवात्
तदर्थता । कदाप्रत्यात् फलस्यार्थं पुरुषार्थो न तु
कृतोः ॥ ' तस्मात् फलमात्रं पुरुषधर्ममगोत्र, न
कृत्यर्थम् । १।४।१०.

सोम— पूर्ववत् इति कर्मार्थेन इति प्रत्य-
क्षान्तात् (दण्डान-) संमतिः । हेतुद्वयमो-
र्द्धोऽनुपपत्त्यात् अवसुरेषु इति लिङ्गा अवगो-
त्रण्य प्रतीते ' लिङ्गे हेतु ' इति यावत् इति हेतुः ।
यावतामा हेतुमात्रप्रतीतेऽप्यवगोत्रण्यत्वात् अत्र यावता
गम्यते । सुरार्थेषु — दायौ ' ते शयुं कार्यस्यम-
युनः ' इति उभयपक्षे वाक्ये अवगोरणादेर्विद्वद्वत्,

नदरि पुरुषार्थे स्थात्, सर्वस्य ऋणालौदासीन्येन सर्वस्य पुरुषस्य परिदानात् णण्डनात् निवेद्यात् इति ।

वि— 'विप्रदायगुरोर्नेति फलार्थो वा पुनर्यथा ।, फलदायगुरोर्नेति फलार्थः । पूर्वमन्त्रः ॥, फलदायगुरोर्नेति फलार्थः । निवेद्योऽन्तं पुनर्यथात् प्राप्ति-
यातोऽवघातम् ॥' निवेद्यस्य केवलपुनरावृत्तया प्र-
रणादुक्त्यो युक्तः ।

भाट्ट— अत एव दर्शपूर्णमासयोः 'देवा वै शंसुं चार्हस्यममुं हव्यं नो वरेति नोऽश्वीत् वरं हव्यं किं मे प्रनाया इति, तेऽमुं नो यो ब्रह्मणावावसुरेत् तं घृतेन घातयात् तस्मिन् ब्रह्मणावावसुरेत्' इति श्रुते दण्डोद्यमनादिकृपावगोरणप्रतिषेधोऽपि दण्डपुरुषार्थे एव, घातनाकृपावगोरणप्रतिषेधेन प्रकरणेन वाक्य-
सन्धेर्वाच्यम् । अतः हि आशिषि लिट्, प्रवर्तनायाः
मापात् । आलपातायोऽपि तस्मिन् भोगरूपानुभवे,
निराधो वा । तस्मिन् द्वितीयाधो विषयत्वम् । तथा च
अवगोरणप्रतिषेधेन शक्त्युक्तं घातनाऽनुभवः घातसंभवेन
वा तस्मिन् शक्त्युक्तः । वस्तुतस्तु, आलपातायोऽ-
नुभाषनादिः, लिट् योऽनुद्वेष्टमापाव एव । तथा च तं
प्रति भयात् शक्त्युक्तमापावदित्वम् । अतः च
लिट्पादानेन पूर्ववद्वर्तमानकृपावगोरणप्रतिषेधः साध्य-
त्वायमाश्लेषः । कामपदायमावेऽपि कृतम् । अतः
दण्डपुरुषार्थे इति श्रुत्यादरणमात्रम् । अत एव रामा-
स्येन शंभोर्वरदानमपि संभवति । पुरुषधर्मत्वं च पुरुष-
निष्पन्नजनकक्रियादिदण्डप्रकारः, न तु पुरुषस्य सर्ववर्-
त्तना शोचितः प्रमाणमाश्लेषः प्येयम् । न च ततो
अवगोरणप्राप्त्यभावादेव अन्धोऽर्थविज्ञेनं प्रवृत्तादरण्य-
मिति वाच्यं, अन्धोऽर्थविज्ञेनं भवेत् तस्यापि तदर्थं
प्राप्तेः । प्रवृत्तकारकता प्राप्त्यभावादेऽपि 'न श्रियमुपे-
यात्' इतिपि प्रत्ययप्रत्ययप्रतिषेधस्यापि फलदायलो-
पपक्षे । अतश्च प्रत्यय कृतप्रत्यये पुरुषधर्मत्वम् ।
अतः च अर्थवादोमीनस्य पदान्तरस्य फलपक्षे अर्थेव
सर्वादिद्वया तत्पर्यमित्यादि तु स्ववक्तव्यम् । १४।१०.

मण्डन— 'पुंल्लो निवेद्यः घातनाकृपाव' ।

शंकर— 'आवगोरणार्थेनम् ।' १२ न वक्तव्यम् ।

॥ अवघातः । कृष्णाविनाशप्रयत्नं, तदुपरि उन्मूल-
नं, तत्र बीजावापः, सुखेन कुटनं, शूर्वेण
परमपणं, कथेभ्यः कण्डूनां निवेदनं इतिकर्मसमु-
दायात्मकोऽवघातः । एका वदार्थः । के. ॥ अवघातः
चरुपुरोडाशयोर्धर्मः । के. ॥ अवघातः तण्डुल-
निष्पत्तिपर्यन्तमवघातः । वि. ११।१५. ॥ अवघातः
इमे एतानि शंसुं कुर्यात्, न तु अपूर्वं जनयति । न च
विधिबैषम्यं नात्र निवेदनादिना तुपविमोक्तं मधेऽपि
'अवघातेनेनाशो कर्तव्यः' इति यो नियमः, तस्य
निवमस्य अपूर्वदेवनेन विधेयत्वात् । २।१।३,
॥ अवघातेन मीरीणा तुपविमोक्तो ब्रह्मः सारकारः ।
२।१।६. ॥ अवघातस्य— अश्रियने सर्वेष्ववघातस्य
नाम्नाः । 'नतः कुरुत् नित्यं कृतः शान्त्यर्थः इति न
स्यादम्यात्' । भा. ११।१६।२८.

॥ अवघातस्य कृष्णलघौ वायः ॥

विशेषः प्रकरणान्तरेऽपि देहात् सर्वकर्म स्यात् ।
१०।१।११ वर्षकं २.

भाट्ट— एतं वा । अन्ति प्राजापत्यभरः
'प्राजापत्यं च नित्यं घातकृष्णलघौ वायः' इति ।
तस्मात् विशिष्टमुदाहरणमस्तीत्यत एव सर्वं चिन्त्यते ।
किं कृष्णलघौ वदन्तिः कर्तव्यो, नेति । विशेषः प्रकरणान्तरे-
ऽपि देहात् सर्वकर्म स्यात् इति पूर्वः पक्षः । कर्तव्यः,
यथा तेषामेव शक्तः इति ।

अपि वाऽभिधानसेरकारद्रव्यमर्थं क्रियेत, तादृ-
श्यात् । २ ॥

भाट्ट— इति सिद्धान्तः, न वक्तव्यः इति ।

तैवानप्रत्यक्षविष्टरात् । २ ॥

भाट्ट— इत्युपनिषत्परिहारः ।

शा— 'प्राजापत्यं श्रुते चरु निर्वपेत्प्राजापत्य-
मायुष्मानः' इति श्रुते । वस्तुतस्तुः कर्तव्ये न वेति
संशये, चरुचरुः अचरौ चरुधर्मविधानार्थः । तेन
हस्तायोऽप्यवघाते चरुचरु अवघातः कर्तव्यः इति मिश्रो-
पायुष्मा । मिनाऽप्यवघातेन अवघातेन चरुचरुचरु
न उरवचरुचरुचरु अवघातः प्राप्त्यनुमते, भरणं ॥

‘धृते’ अथयति’ इत्याहुः विधानात् क्रियते इति
मैयम् ।

१. सोम— यत् स्वर्गानि कृष्णानि कृष्णल-
(कृष्ण-
मुत्पुष्पा-) मुद्रितानि यस्य तं इत्यर्थः इति मद्र-
माध्वरः । न च अवपातस्य इति प्रकृतित्वं संसार्य,
इत्युक्तं नमः । कृष्णानां च इति प्रत्ययेन, न प्रकृतित्वं,
इत्यवपातप्रसङ्गेरेष अभावात् अपरं विचारोऽनुपपन्न इति
वाच्यम् । समकृतिकृष्णिनां कृष्णविधानेन इति प्र-
स्तमन्नेष निरूप्य कृष्णानां इति स्थानापसम्बन्ध-
इति प्रकृतित्वानापसम्बन्धमपि अस्ति, इत्यवपातप्राप्ति-
विरोधान् ।

वि— “अवपातः कृष्णलनामन्त्रिणो वा, उक्ति
पाकथा ।, मय्युक्त्या चरेत् पाकमपचाते तु नास्ति
ता (अन्वयोक्तिः) ॥”

माह— यत्तु मूले वर्णकान्तरेण ‘प्रज्ञाकर्णं धृते
कर्तुं निरूपेण कृष्णलनामुक्त्याः’ इत्याहुः कृष्ण-
लं विदुषीमापदप्रसङ्गेन भाव्यवपातस्य तत्र इत्युक्तं,
तत् कृष्णानां प्रदेयकमकृतित्वं कृष्णविशेषा । यत्तु-
तन्तु कृष्णानां स्वयं धृताधिरारब्धमिमांशिसौम्य-
माह्वर्ये अपरे वैश्यामागेन कृष्णप्रकृतिककर्मकार्य-
न्तरोपचौ प्रमाणमात्रात् नैषामेव प्रदेयकप्रयत्नेः
आमेव प्रकृतित्वेन प्रदेयपुष्टिमात्रमात्रां वर्णमिरण्यरीनां
प्राप्तानपि प्रदेयप्रकृतिभूतनिहितामात्रां तेषु प्रमाणमात्रात्
न वैदुष्याभावमुक्तोऽर्थः बाधः । न च निदिधर्माभावे
निर्वाणस्याप्यभावात् ‘निर्विषेत्’ इत्यनुनादनुपपत्तिः,
माह्वर्येति निर्वाणकामादि अवपातलोचिप्रपुष्टकालस्य-
निर्वाणस्यैव तेन पाकलक्षणार्थमुत्पादात् । न च
कोदनादिद्राविदेदीन अवपातप्रत्ययमात्रेण चरद्वन्द्व-
नामातिदेयविषया चरधर्मातिदेयकालमङ्गीकृत्य
अवपातप्रतिपद्यन्ति त्वया । चरधेः प्रकृतिकविद्य-
त्वेन चरधर्मात्मप्रसिद्धेः, लौपादवतिदेयपातानां
धर्मात्मन विधानादङ्गीकारेऽपि अवपातस्य
चरधर्मात्माद्य । न च चरद्वन्द्वेऽपि कृष्णानां
चरमकृतित्वानुपपत्तिः इत्यपि शक्यं यत्तु,
कृष्णलजन्मनाम्नानुपपत्तौ तेषु तद्वक्तृत्वस्य नापि-

त्वात् । अतश्चरद्वन्द्वेऽपि अचतयेव अक्षिप्तोपाहारप्रपण-
प्रसङ्गाद्व्याप्तौ गीष्णः सन् आमेव प्रकृतित्वसाधकप्रति-
न्यापरम्यमिदित्यदव्यवहारोपेक्षोऽनुवाद इत्युक्तम-
हमे (८।१।८) । ‘धृते’ अथयति’ इत्यनेन हि न
अपरे निर्वीयते, निरन्तरमभावेन अवपातमभावात् ।
अपि तु लक्षणस्य धृताधिकरणकमित्येवोपायमात्रम् । तेन
कृष्णलानां प्रदेयकत्वं प्रदेयधर्माः पर्यामेव प्रादु-
र्यन्, न चरपातद्वयम्, इति तत्र न वैदुष्याभावमुक्तो
बाधः । स तु परं धर्माद्विरन्तर्गतमात्रप्रकारिवादे ।
तत्र हि धानाप्रकृतित्वेन यथामात्रेण लक्षणप्रकृतित्वेन
मीदिषु प्राप्ता अवपातस्य वैदुष्याद्यभावात् प्रवीर्यन्, न तु
स्वत्वेन । प्रकृते च तस्य प्रदेयकत्वे विरोधिकादस्यः,
अनुपपत्त्यैव गर्भेन अवनिष्पद्ये । अत एव धानान्
भर्तृन्तुसमपि भावयताः, लक्षणव्यापातापत्तेः । अत
एव तस्य नस्तद्विधेयं गौर्धकं विदुषीरमम् । अतस्तत्र
तुक्तौ वैदुष्याभावप्रसङ्ग एव तदसम्भवः । अत दशम-
लोमस्येन नाप्यस्य सम्बन्धेन चोः अयोरी, अपि तु
कथंविधि विरोधपात्रावप्रसङ्गो विरोधमात्रप्रसङ्गो-
न्यप्रसङ्गोऽस्ति द्रष्टव्यम् । यत्तु तन्मपि न द्वार-
धेयाद्वयः, अवपातविशेषादानकतदुत्पत्त्याप-
भावेन मीदिषुर्मात्रमतिदेयो नाप्रद्वयेः । अपि तु लक्षण-
न्यासाऽनुपपत्त्येन तत्र मीदिषुमात्रमतिदेयमित्युक्तं कीलुमे ।

अहन्— “न कृष्णले कालवधानकर्मम् ।”

जंकर— “कृष्णलेचरपातवः । बाधः । २.

० व्यापातस्य न बाधः महापितृवो धानात् । पूर्वं
हन्ति कृत्वा पातः कर्तव्यः । तत्र हन्तिः पात्रार्थं मवि-
यति, न धानात् विद्विष्यते । भा. १०।२।१।१८.
० अवपाते मानार्थोऽस्ति सदाशानुसमः प्रत्ययः ।
अत्रिनासरादिनिषेचनवत् एतः पदार्थः । प्रतिपद्यते
नानो दनुस्यः कर्तव्यः । वि. ५।२।३. ० अवपाते
मीदिषां अपूर्वशापनानामो निषेचने, न मीदिल-
पत् । १।१।१६ वर्षक २. ० अवपातव्यापत्तिः दुरोपपत्त्यः
परमपुन्यपान्थोऽनीतिकस्य न कालोपासनादस्योः
प्रत्ययः । माह. ५।१।११. ० अवपातक्रियाजन्माद्यं
निषेधस्तस्य नास्ति । पुरोवाचनिषेधस्यैव तद्वि-

भाषस्य अनेकानि स्थितिचिह्नमप्यानि साधनानि आलोचयन्तः यः अवघातसिक्ता साधनानि चेत्यवधारणेन तन्ने-
पहाराः क्रियन्ते, स एव नियमनिबन्धादिशब्देन उच्यते ।
अधस्तिरेण हि प्राथम्यमपि अवघातः तदनुगामीभावजन-
कत्वेन नियममात्रो ज्ञानजन्यक्रमियमस्य अहो प्रयोजन-
मपेक्षते । ततश्च अवघातेन तद्वृत्तीभावे कृते तदजन्य-
त्वात् तद्वृत्तेषु अतिशयोक्तिशब्दो नियममात्रो भावघातक्रिया-
जन्यो वस्तु शक्यते । तद्वृत्तेष्वपि निरपेक्षावघात-
स्वरूपजन्यत्वान्मुपपन्ने कृष्णलेख्यपि अतिशयोक्त्याऽवघातो
न निवार्यन्ति शक्यते । तस्मात् नियमाद्वृत्त्य चतुर्थी-
धिकरणे (२।१) क्रियाजन्यत्व नामुपपन्नम् । अन्ये तु
अर्थादीपस्य विशिष्टरूपान्तिरेष्वस्य अप्रापकत्वेन मन्थर-
त्वाद् अप्राप्तावस्थस्य क्रियास्वरूपस्यैव विधेयत्वात् प्रयो-
जनकत्वेना उचिता, न कदाप्यपेक्षनापेक्षितस्य नियमस्य
इति मन्थानाः नियमाद्वृत्त्यापि क्रियाजन्यत्वमिच्छन्ति ।
सु. दृ. ५२९. ७ अवघातनियमैरेव तद्वृत्तेः अवघात-
पूर्वकारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्णे जन्यतो नामपथा ।
अतो दर्शपूर्णमासापूर्वे अवघातस्य नियमहेतुः । वि.
१।१।९.

॥ अवघातन्यायः । योऽवघातन्यायः । अवघात-
मन्थन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः अवघातमन्थस्य तद्वृत्त्य-
ग्रामम् ॥

एषाद्वये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं,
तस्मिन् मन्थार्थनानासादावृत्तौ मन्थस्वरूपसङ्क-
रप्रयोगः स्यात् । १।१।१२।१२॥

भाष्य— दर्शपूर्णमासयोः ध्रुवते ' श्रीहीनवहन्ति '
इति । तत मन्थः, ' अथ रश्मिः रश्मिः सवर्त्तं वप्यात् '
इति । तस्मिन् विद्यमाने हि प्रतिप्रहारे मन्थः, उव सङ्क-
देव आदाविति । हि प्राप्तम् । प्रतिप्रहारमिति । कुतः ।
प्रहारात् प्रहारः कर्मकार, यतः पूर्ववसानात् । कर्मभेदे
न सति यद्यपि विरोधः, येन कर्मसा सतिपठितो मन्थ-
सङ्घर्ष इति । यद्यपि च विरोधे भेदे दृष्टः । तस्मात्
प्रतिप्रहारं मन्थ इति । एवं प्राप्ते, उच्यते । एषाद्वये
अथ श्रीदादौ संस्काराणां अवघातन्यायः व्याख्यातमेक-
कर्मत्वं आ तद्वृत्तिनिर्देशः एषाद्विदं कमेति (५।२।७।

मी. को. ८६

१५) ' उधेया वैकल्पिकद्वितीयां च तद्वृत्तत्वात् ' इति
(एतादृशं सृजं तोषकम्पते) । ननु प्रतिप्रहार कर्म-
भेदः इत्युक्तं, उच्यते । एकस्यैव कर्मणोऽवघातमात्रः,
पुनरवघातसंसाधकत्वात् सोमयज्ञिवत् । तस्मिन् मन्थार्थ-
नानात्वादावृत्तौ मन्थस्वरूपसङ्करप्रयोगः । यत्र मन्थार्थस्य
नानात्वं, तत्रास्यावृत्तिर्भवति यथा अग्नौ लोकप्रणयाः ।
यत्र पुनरेक एव मन्थार्थसंसाधकवृत्तिर्निर्यया । इह वैश्वो
मन्थार्थः । कथं जायते ? कर्णोऽयं मन्थः, कर्णश्च कर्त-
न्यस्य वस्तुनोऽभिर्घातार्थः समधिगतः । समस्ताक्षिते
प्रहाराः कर्तव्याः । समस्ता हि कार्ये साधयन्ति, न
व्यस्ताः । उतागां श्रीहीनां तद्वृत्तविधेयत्वं शक्ति-
रिति, उदभिर्घातानाम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया
मन्थेनामिगहिता । तत्रावृत्तिरनिर्यया । तस्मान्मन्थस्य
सङ्कृत प्रयोगः स्यात् ।

सोम— यथा कपालसङ्घर्षशक्तिपर्यालोचनया कपा-
लानां न तत्त्वर्थः, एवं अवहन्तिगद्गदशक्तिपर्यालोचनया
मन्थस्यापि न तत्त्वार्थः कुतश्चिदोः संगतिः । मन्थविधौ
अवघातकर्माभावस्या उधेयकर्मप्रदीपस्य ' प्रधान-
विधिनाम्नं स्वस्वकर्मस्यैव समन्यतम् । अत्र प्रधान-
संयुक्तो विधिरेऽपूर्वभावनाम् ॥ ' (गा. ७।१।१
दृ. ५२५) इति यतमाद्यन्यायेन परमार्थतः प्रधान-
भूतावघातविधिविधेयत्वात् मन्थस्यावघातकरणकसाधना-
ऽन्यत्र उपपन्ने । सूत्रार्थस्तु— यत्र मन्थकार्यस्य नानात्व-
तत्रावृत्तावपि इह सङ्कदेव प्रयोगः स्यात् अवघातस्य
श्रीहीनवहन्तिगद्गदस्यैव भेदाभावात् । व्याख्यातं चैव-
जातीयसंश्रमाभेदत्वं इति ।

नि— ' अवघातार्थमन्थः, किमसङ्कृतं सङ्कदेव
या । प्रहारेभ्यस्तद्वृत्तिः, कर्मकथेन सङ्कदेव ॥ ' तद्वृत्त-
विधिविधेयत्वेन आशितप्रहारसंसाधकस्य अवघातस्य
एककर्मत्वात् तत्र विनिश्चितस्य मन्थस्य अवघातपक्षयो
सङ्कदेव पाठः ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्थः, ' अथ रश्मि-
रिवः यद्यन् वप्यात् ' इत्यर्थे किं प्रतिप्रहारमावर्तते, न
येति चिन्तायां सोमविरुद्धं प्रथमतो मानवाऽन्वितस्यपि
मन्थस्य अप्राप्तावघातन्यायार्थं प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन

म्यास्यान्ते, न तत्तथा कृत्यकामावात् । त्रिभु प्रत्युदाहरण
मात्रम् । तदर्थैकाधिकवचनमेव । सूत्रार्थस्तु — अथ-
हननपेपणादिप्रियाणां प्रत्यक्षे दृष्टे प्रदीप्ते सति तस्मिन्नुत्था-
पवर्गः समाप्तिः स्यात् दृष्टप्रदीपनमेवत्यात् उच्यते ।
(मिथमनेन क्रियाणां भर्गमप्येव इति सूत्रमप्यामेकं
चतुर्थमविकलम् । एव भावयितुं अपि । अस्मान्नायमेतेन
च ' क्रियाणामप्येतेपत्यात् प्रत्यक्षे तस्मिन्नुत्थापवर्गः
स्यात् ' इति सूत्राधराणि) ।

वि— 'अपपातः सङ्गो वा, सङ्गत् स्याद् निधि-
विहितः ।, एषा सङ्गत्निधिलिखितदन्तोऽभ्यसस्तामयम् ॥'

भाट्ट—अपघातद्विक्रियाणां दृष्टान्तत्वात् द्वितीये
स्वाधितत्वात् तदनुपेक्षेयां याचैतुष्यप्रवधात्प्राप्त्युक्तिः, इति
तदधिकरणप्रयोजनमेवेष्टं सत्यप्रसङ्गादिदोष्यते । न च
उपमननिपातनरूपस्य अनपातप्रवर्धनस्य अपावृत्तौ कश्चित्
यावः, आरुचिप्रवर्धनाच्चैव साक्षेण अनुकृत्या प्रयो-
जानुपेक्षेयां आरुचौ कषयमाणात् । यत् तु दृष्टातम-
त्वात् अदृष्टात्तदपघातः, तत्र अनाद्युक्तिरेव । यथा यत्पक्षे
'औद्ध्यरगुणरक्तं सर्वोपघस्य गुरुपातः सपदिनि यत्र
तदुपघाति' इति । अत्र विपुलस्य सर्वोपघस्य अने-
विनियोगाभावात्, प्रसुतः अनपातसंस्कृतसर्वोपघपूरणस्य
उपघातोपयोग्यदुर्गालसंस्कारस्यैवप्रतीतेः अपघातस्य
अदृष्टविषया सर्वोपघसंस्कारस्यैव प्रीत्यप्रयोजनकत्वा-
भावेन आरुच्यनापत्तिः । अनपातस्य आराधुदपरकत्वे तु
यत्परम् । ३३३३४.

सपहल— 'अभ्यास आ लज्जतोऽहमे । १'.

संस्कृत— 'अनागतः सदृशः न ।'

५ अथपाताद्विधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ॥

यशस्वं प्रधानं, तद्धि चोदनाभूत्, तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तदयुक्तवद्वर्त्यत्वात् । १।१।११ ॥

(अत्र भाष्ये प्रथमं वर्णक्रममुक्तं, तत्र वार्तिकेऽपि
व्याख्यातम्। ततो भाष्ये द्वितीयं वर्णकं, तत्र वार्तिके येन
व्याख्यातम्। ततो भाष्ये तृतीयवर्णस्य सङ्गममात्रमुप-
स्थानं शब्दादुपै वर्णक्रमपरितम्। वार्तिके च व्य-
ख्यातम्। ततो भाष्ये तृतीयं वर्णकं प्रागुपस्थानं विना-
शितम्। वार्तिके च तत्र व्याख्यातम्। ततो वार्तिके

सन्निपातोपाकारविषयं वर्णकान्तत्वेन उपन्यस्तम् । तदेवं
अस्मिन्नधिकरणे सप्त वर्णकानि । आश्रयदीपिकाया तत्र
त्रिचतुराणि उपन्यस्तान्येव । विस्तरे तु नीत्येयोप-
न्यस्तानि । माहृदीपिकया तु वर्णकजङ्घां सर्वे लिख्य-
एवमेव स्वीकृतम् । श्रीमन्ममहेश्वर उच्यते वर्णकानि
दर्शितान्येव । इति ।

आयुष्यं—अथैवऽप्यायै विनिगतिवैशङ्ग्यं हृत्तम् ।
इदानीं वृक्षस्थं वर्तयिष्यामः । विनिगच्छोः मन्त्र-
सामसम्प्रातिपथः । स इह प्राणात्येन वक्षते । अन्य-
दपि किं चित् उच्यते इदं प्रवक्षेन च । आदित्यं अय-
मर्षाभिराते लक्षणसिद्धयर्थं, अभिद्रोः दर्शपूर्णमासौ
ज्येष्ठिष्ठो मासौ द्वावपि । ता वृष्य धर्माः समागताः ।
तेषु सवयः किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः, उत यस्मिप्रयुक्ता
इति । अपूर्वप्रयुक्तेषु सवय ऊहः सिध्यति, यस्मिप्रयुक्तेषु
न सवयो वर्माणम् । कथमित् ? त्वं हि ते यवतप, ।
यवतिशामन्ये यवतिशब्दाच्चे धर्मा विधीयमानाः ।
त्वं न यस्मिप्रयुक्तसि । अपूर्वप्रयुक्तेषु ॥ तदपि त्रयोपे
विधीयमानं अन्यविधतश्च त्रयोविधोत्तरपदे प्रतिष्ठापितं ।
तस्मात्तत्रोहः सिद्धो भवति ।

था— ननु दशमानन्दरमूक्षित्यपि बुक्तः ।
 कुतः ? उपपत्तिदेसे सति ऊहोऽपश्यत्, शास्त्राणि-
 देसे सति ऊहाभाः । यथा प्रभूतो आत्मन्याधानादीनि
 प्राप्तावर्णयन्तानि हरीष्य कथमेतत्पुनरुपस्थिति इति
 (अपेक्षया) वनं पानि विदारजुपसारणानि, यानि चित्
 सन्निपद्यन्तस्तानि । एष शास्त्रादिदेसे सौम्यं वेदार्थं
 प्राप्तम् । ननु यद्यपि प्रभूतो ह्यसौ, तथापि ('तनुनाम्-
 चिन्नादि' इति) शास्त्रन्यासिदिशब्दात् अष्ट उपपत्तिः
 कल्पनीयः पेशणस्य प्रकाशादीनामपि । एषमेव 'अभये
 ह्यत्र निर्वपामि' इति (मन्त्रस्य गोमूत्रेऽपि प्राप्तेः अष्टो-
 पकारादयस्त्रयोदशः सिध्यन्ति) । तस्मादश्वमानन्द-
 मश्नित्वनीयः । (तत्र) यथे कर्मागम्यपरोक्षोदादिभिः
 स्थिते ततः (पश्चात्) नामन्यासासौ बुक्तः । (तदोच्यते)
 सत्यं (उपपत्तिदेसेयाधीन ऊहः), किञ्च कर्तो गति-
 देसहृदा उक्तं आद्येकत्वं सौम्यं इति केषां च भव-
 तीति । अद्यने विरोधातिदेहः (बन्धिनः) । नरमे-

न चोहाते अकृतं प्रमथयिष्यम् । तस्मादुहः कर्तव्यः
(उपसर्गति-) इत्यर्थं (भाष्यस्य) अभिप्रायः ।

भाष्यं— ननु एतत् सर्वं सप्तमे विचारितं निर्णीतं
न । उच्यते । पुनस्तदेव स्मर्यते उत्तरमियसया ।

या— नन्वेतत् सप्तमे गतम् । उच्यते ।

यि— इष्टप्रयत्नेनसेमाना धर्मो किं यजयेऽयथा ।
अहूराणाम् निर्णीतिः स्मर्यते सप्तमोदितः ॥ ’

(अथ द्वितीयं वर्णकम्)

भाष्यं— अथवा तत्र योऽर्थो नोक्तः तद्विषयश्च
इदमुच्यते । कथात्रो (अतुकोऽर्थः ?) नन्व इत्येषु
संस्काराणां प्रयुक्तत्वात् इत्येतेन चेह प्रयोजनमूढो
निर्दिष्टः । एवं हि स सिध्यति । तत्र (सप्तमे) एत-
न्नोक्तं, नैतेन तत्र प्रयोजनमिति । तत्र हि एतावती
चिन्ता, किं प्रतिप्रकरणं निष्ठा धर्माः, सप्त सर्वे सर्व-
मेति । नत् (यथासंख्येन) अपूर्वप्रयुक्तत्वे यथिप्रयु-
क्तत्वे स सिध्यति, न द्वय- (द्वयोर्दि-) संस्का-
रत्वात्पूर्वमेति । तत्तु इह सिध्यन् (न तत्र) । तन्मूर्ध-
प्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यग्रद्वाराय असंनिभुपातीकते तस्मात्-
पुनर्वक्तव्यम् ।

या— (भाष्यकारेण तदेवोक्तानियमया स्मर्यते
इत्युक्त्वा ‘ अथवा ’ इति वर्णकान्तरमुक्तं तद्
व्याचष्टे—) ‘ यद्वर्गं प्रधानं तद्वि चोदनाभूतं ’ इत्यने-
नाप्यनेन अपूर्वार्था धर्मा इति (सप्तमिदं) अनुर-
द्रष्टव्यंस्तर (श्रीभाषि इत्य, अथपातादिधर्म संस्कारः)
तदीयराशौषध, धर्मान् (अथवातादीन् सङ्ग्राह्यसंस्कारो-
पादीन्) लभते, न स्वस्वेषेण इत्यर्थं उपदिश्यते ‘ तस्य
इत्येव संस्कारः ’ इत्यनेन (स्यात्त्वयेन) ।

(व्याख्यातान्तरमाह [१] भाष्यस्य) अथवा
सप्तमे अपूर्वं प्रयोजनरूपियुक्तम् । इह तु एतच्चिन्त्यते
तत् (अपूर्वं) किं स्मर्यमेव (प्रयुङ्क्ते धर्मान्) उत
परमं ‘ भिन्ने उद्दिष्टे ’ इतिवत् । यथा भिन्नचित्तस्य
भेदनस्य प्रयोजकत्वे कल्पेन न भेदनाथो होमः, त्रि-
धर्मः, एतन्निहाय अपूर्वं तु प्रयोजकं, यागार्थाश्च
धर्माः । अनेनापि प्रकरणे सप्तमे प्रतिप्रकरणं निष्ठा धर्मा
रति यिदम् । उद्गुर अपूर्वार्थेनमन्येन न सिध्यति ।

अथ चोदते, ये दर्शपूर्णमासार्था धर्माः, ते सी-
न सन्ति, तत्राप्रवृत्तिरेव धर्माणां प्राप्नोति । उच्यते ।
नैकनस्य याकयस्य सान्नादृष्टत्वम् अतिदेरोन वा अनु-
पपेण वा यमावर्त्यत्वत्वेऽपि प्राप्नोतेऽपि सिध्यति सत्यः
इति । तस्मात् (इहैव) अपूर्वार्थता प्रतिपाद्या ऊह-
विद्वे (न तु सप्तमे) ।

(व्याख्यातान्तरमाह ३) अथवा सप्तमे
अपूर्वार्था धर्मा इति सिध्यन् । इह तु पतिपाति-
नामत्तादर्थ्यमवस्थस्य तादर्थ्यं (प्रतिपाद्यते) ।
तथा धर्माणांमपूर्वार्थता प्रकरणात् । तस्य प्रकरणमस्यु-
क्तानां ग्राहकम् । ये तु मुनिच्छिद्वाक्यैः सप्तकाः (सति
पातिवः) नान् (प्रकरणं) न शुद्धाति संयुक्तमस्येव ।
तस्मात् अपूर्वार्था न भवन्ति । दर्शपूर्णमासाधिकारे च
पञ्चत्वं संयुक्तानामपि प्राप्तये एव निवेशः । (अस्यु-
क्तानामपि इति क्व चित् पाठः । तत्र अपूर्वार्थसप्तकाना-
मपि इति स्थूलत्वात् । तस्मात्) अनेनापि प्रकरणे सप्त-
माहमयोर्वं किंचिदुपपन्नम् (इति न तस्मैतस्मिन्कार्यम्) ।
ऊहे तु यदि अपूर्वार्थं न भवति (किन्तु श्रीद्विह्य-
वार्थं) तथा सति नैवारेण तत्र प्राप्नोति । तस्मात् सति-
पत्योपकारका ये धर्मस्तेऽपि अपूर्वार्था इति नपमे प्रति-
पाद्यते ऊहसिद्धयर्थम् । (तदेवं त्रेधा भाष्यं व्याख्यातं
द्वितीयवर्णके । एव द्वितीयवर्णके यत्र पक्षा उपपन्नः ।
अथपातमन्त्रादयः अनिरक्षित-स्वरूपसाधनविशेषमात्र-
द्वारा अपूर्वत्वोपकुर्वन्ति इत्याद्यः पक्षः । धर्माणांमपूर्व-
त्वमेव इति द्वितीयः पक्षः । आरादुपकाराणामपि
सतिपातिनामपि धर्माणां अपूर्वार्थत्वमेव इति तृतीयः
पक्षः । एते पक्षाः द्वयोर्भाष्ये उक्तः ।)

यि— ‘ अत्रपाते श्रीद्विह्य विरक्षते न वा, धृतेः ।
आद्या, वाचनतामात्रमनर्त्वादिप्रत्यये । ’

भाष्यं— अथवा अन्वयेव चिन्तामिह चत्वावः, किं
यथिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वनिमित्तं अपूर्व-
प्रयुक्तामेति । (इदं वर्णसन्तार वर्णकान्तरत्वव्यपानेन
अप्यकार एव व्याख्येयम् । न्ययरापानेन तु अन्तर-
मेव वर्णकमाह—) इदानीं तु यथिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता
येति चिन्त्यते । किं तावत् प्रश्नः ? यथिप्रयुक्ता इति ।

सुत ! यतिरायदे ! इति कर्तव्यताक अमिस्यवात् 'एव
याग युयात्' इति, एव यागेन युयात् इति । एव
प्राप्ते दूम् । यत्पर्येषा कर्त्तव्यं, जत् प्रपन्नम् ।
तदि कृतव्यता चोमते । यत् परतव्यता, तथैव इति
कर्तव्यता । अयं द्रुवत् यत्तमिदमेतानिर्धेयो यो यमा
नामिति, तद्व्यते, तस्य इ येन यमनो च य संसार,
स तमयुक्त अर्धव्ययुक्त तदर्थवान् । यन्तेर्वाणा
च तदीयनेन धर्मैरभिर्धयो, न भवेनामना । नहि
धावप्य च धर्मोणा य परपर्यायाद्वा सिचते ।
प्रत्ययार्थे हि इतिकर्तव्यता आवाद्वाते कर्तव्यं कच
गिति, न यदि कीदृश इति । तस्मात् यत् कर्तव्यं
तस्यैव इतिवत्त्वता संवाच, अपूर्व च तत् । तस्मात्
अपूर्वप्रयुता इति ।

धा—शयवा अयमेव पित वरविष्णवाम । अयु
चार्या धर्मा इति शिरोते कृते, नमो निमित्त पतिवते
किमपूर्व निमित्त, उक्त वाग इति । न चातिमिता प्रवृत्ति,
येन विचार एव न स्यात् । तत्त मान्यमानात् तदा
पूर्णमासपूर्व निमित्त न मवति । अनेनैव वाचनेन
कल्पयि न निमित्तम् । परिशेषात् वायो निमित्त,
निष्पन्नकल्पत् । ननु यागस्य कते उपादायमानात्
निमित्तवैलया कोदित्तमानात् निष्पन्नमेव स्यात् ।
कल्पते । दर्शपूर्णमासपव निमित्त (प्रतिपादयति)
अतिविष्णवात् (प्रयोजनात्तमानात्) । प्रवृत्तवागत्
दर्शपूर्णमासपवमायेऽपि विधीयते एव तेन (यजिना) ।
यदि एतत् निमित्तता न प्रविप्रसत, अनवकमेव स्यात्
(दर्शपूर्णमासपदम्) । ननु सप्तप्रवृत्ति निमित्त अत्रति 'मिदि
जुतेति' इति, तृतीयान्न वेदम् । उच्यते । 'निमित्तपव-
वेद्युप रागांता (मिमन्त्रिना) प्रापदयन्' इति द्रष्टव्यम् ।
अपि न उदित्तमानात् कृतविमन्त्रितेतिवचैव । तस्मात्
(दर्शपूर्णमासपवैरितिमित्तान्) विज्ञौ अपूर्वमिति,
दर्शपूर्णमासवेद्यो नाति, तदभावे पर्यायव्यवहार, यथा
मैदनाभावे होमाभाव । नौषे च खनाद्वा नादपूर्वव्य
अतिवेद्योनापहणेन वा प्राहृतेष्वेवैद्यमान् सौवर्षाग
सिचति । कदाचित्तु (ऊह्यत् न सिच्यति) ।
अनोच्यते । अयं दोषोऽस्मिन् नाल्याने । (दोषोक्त-)

आज्यमावादीनामपि पञ्चसंवाच स्यात् प्रवृत्तवात् अवि
शेषवात् (दर्शपूर्णमासपदस्य निमित्तपरत्वेन यतिरितो
यत्तमानात्) । अपि च दर्शपूर्णमासपदो दोषे
नाप्यत्र प्रवृत्ति, 'यागस्य वाचन' । सामाना
विशेषवात् यागयज्ञो भवेत् । न च निमित्तमित्तत
सामानाधिकरन्ध्रमुच्यते । यदि प्रवृत्तान् यागान् विदो
पयेत्, एव सामानागिरात्वात् यागयज्ञो भवेत् ।
न वैकशितुवाचये निमित्त (च) मविष्णो, सामा
नाधिकरन्ध्र च प्रविच्यते । तस्मात् निमित्तमित्तत
काल्यन्त सपत्ते इत्यत्र दोष । अयोच्येन यागपद
निमित्त (प्रतिपादयति), तत्त उदित्तमानात् वाग
सामान्यवेद्येना प्रवृत्ति । यत् प्रवृत्तौ विज्ञौ च निमित्त
येन यागसामान्यम् । अपूर्व च सौवर्षे विद्यते । तस्मा
दनेन न्याययनेन पट्टनिमित्तयो सभावात् धर्मा प्रापु
यति, तत्त विदित्तमानात् (तस्मात्तयमपि पदो दु सिच ।

साध्य—एव वा । एतेनैवोदाहरणेषु इति किन्त्यो
कि यतिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्तता, उतापूर्व प्रोचक
निमित्त येति । (इदमेव पूर्वं 'अथवा अयमेव
यि-मिह पञ्चम' इत्यप्या वदुक्तता य पक्ष
उच, य एवेव मयेव विवितते) । किं मान ? यति
निमित्त अपूर्व प्रोचकयति । कुत ? वैकस्य प्रतोय
कृत निमित्तभावभोजनयते । यदर्थे हि विद्यते धर्मा,
तत् प्रयोक्तव्यम् । यस्मिन् उति निमित्त, तस्मिन्मिचम् ।
न वैकसिन्धु तद्वे अपूर्वो य एते, अपूर्व च सति मयति
इति घटव्यं यदितुम् । अत्र हि यत्त यतिवत्तायार्थे,
अत्रा चापूर्व सति । यतिनिमित्तयेन दम्बोऽप्रवृत्ते,
एव यागेन युयात् इति । यागे सति अपूर्वकोपकारकमि,
अवति अयुषावापानि अत्रावि । यस्मात् यतिनिमित्त,
अपूर्व तु प्रयोक्तव्यमिति । एव प्राप्ते दूम् । यद्यप्य
प्रधान यज्ञो कर्तव्यम् । तदि पञ्चमयोच्यते । तदीयेन
द्वेदेन यज्ञो च य संसार, तौऽपूर्वप्रयुक्त । तदर्थो
इति द्वाय दिक्ते, न यद्यनेन वेदामनिर्धनम् ।
प्रयोक्तव्यनेनेने प्रधानार्थेन संबध्यते । न हि साराद्वा
न भावार्थ । तस्मात्पूर्वप्रयुक्ता अपूर्वनिमित्तता ।
यदुक्त अपूर्वस्य प्रयोजनाय निमित्तपञ्चम नोपपद्यते

यचन-यन्तिमेदादिभिः, तज्ज्ञोच्यते । प्रयोजकस्य वाच-
निर्णयः, निमित्तमात्रस्य नैव वचनाद्विधिव्यति । यदि
येन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य निमित्तम् । यथा आराम-
रोपकस्य आरामो वेतनदाने प्रयोजनो निमित्तं च ।
भारामे सति तस्मै वेतनं दीयते, वेतनेन गमयितुं
आरामे रक्षितुम् । तस्माद्वर्गाणां अपूर्वमेव प्रयोजनं
निमित्तं चेति ।

वा—(त्ययमिदानीं वार्तिककारः पञ्चान्तरमाह) अथवा
अपूर्वार्णो धर्मो इति स्थितं संनिपाद्योपकारस्य आराहुप-
कारकाश्च प्रकरणेन प्रमाणेन । तस्य प्रकरणे 'अग्रे
तुष्टं निर्वपामि' इति मन्त्र आस्तावते । आस्तनसाम-
र्थ्याद्यं तेनोपकर्तव्यं प्रकरणीनः । तत्र कथं यत्तु उप-
करणीनीति विशेषाच्छब्दा जागते, त्रिबुच्चारणमात्रेण,
उत प्रकाशनद्वारेणेति । अपूर्वेण देशप्राप्तगान-
मपेक्षितम् । शनोति चायं (मन्त्रः) तत्
कर्तुम् । तस्मात् प्रकाशनद्वारेणोपकरोति तैनाग्निं
प्रशमयन् उपकरोति इति (निश्चीकरो) । निमित्तेन
चाप्य (मन्त्रस्य) परित्यक्तम् । तत्परिनिमित्तपक्षः ।
सौर्वे चाग्निर्निमित्तः । तत्र निमित्ताभावात् मन्त्रस्य निवृत्तिः
यथा भेदनाभावात् होमस्य निवृत्तिर्गर्भमात्मनोः (इति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अपूर्वमेव निमित्तं नाभ्या-
दित्युक्तम् । देवताप्रकाशनद्वारेणानेन मन्त्रेणापूर्वं कुर्यात्
इवेनातता शब्दस्य कर्तव्यतयात् अपूर्वमस्य प्रयोजनं,
तदनुष्ठाने अर्धादिभिश्च भवति, इति अपूर्वावदेवताप्रका-
शनेपारं निमित्तं इति अप्रतिष्ठता मन्त्रस्य वीर्यं
प्रवृत्तिः इति) ।

सोम—इह यच्छब्दाद्यमात्रात् यज्ञैः अपूर्वस्य वा
निमित्तत्वं न येनाग्निं शब्दोच्यते, हिंति धर्मप्रवृत्तेः
काराभिव्यक्त्या आर्थिकं निमित्तत्वं, तदपि अपूर्वमेव,
तत्र तावत्तया साधनानुष्ठाने निमित्तत्वोक्तिपात् । यत्नेयुः
विद्वत्तत्त्वज्ञानमयमनस्य तदयोगात्, अपूर्वस्य चाति-
पन्नत्वापि बुद्धौ विपरिवृत्तिमात्रेण 'जग्मिषि वीरिण
रग्निः' इतिवृत्तिरित्यस्य सम्भवात् । सूत्रार्थस्तु—यस्यैव
यज्ञसिद्धिर्गर्भमित्यर्थः । इति यस्मात् तदेव चोक्तं,
रात्रापूर्वेन ब्रह्मेण संवसतः अथावघातादिः तत्पुनः

वापूर्वमयुक्तः अपूर्वर्तेयतात् । इति अपूर्वमयुक्तस्य
स्मर्यते इति पक्षे । इत्यस्यस्वरूपद्वयं सर्वधर्मोपलक्षण-
मम् । एव द्वितीयवर्णकद्वितीयव्याख्यानोऽपि । प्रथम-
व्याख्यानं तत्पुनः अपूर्वसामान्यमयुक्तः तदर्थः यत्
इत्यर्थः । तृतीयव्याख्यानं तु यथाभूतमेव । 'अथवा
अन्या' इत्याद्यन्तिमपक्षे व-प्रयुक्तः तस्मिन्निः इत्यर्थः ।

वि—(तृतीय वर्णकम्—) 'नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति
वा, न प्रयोक्तव्यः', अस्ति गान्धर्वयोक्तृत्वमाधिक्यं
तु निमित्तं ॥ '

आह—तदेवं विद्वेऽतिवेदो तस्याविरपदायविषय-
रूढिभित्तये । निमित्तत्वोक्तो निरूप्यते मन्त्रोऽसौमोऽ-
सत्कारोद्वयः । तत्र त्वद्वौ नाम प्रवृत्तौ अन्यथाहद्वय-
विकृतौ अन्यथाभावः । तस्य च येन सत्येन यद्वर्मा-
वच्छिन्नवृत्तित्वं दस्य प्रवृत्तौ भूतं, तस्य तेन सत्येन
विद्वतो तद्वर्मावच्छिन्नमिच्छावृत्तित्वम् । अस्ति चेदं
'देवस्य वा' इत्यादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिप्रकारेण
च । मन्त्राणां हि स्मरणकृतसत्येन अतिशयव-
च्छिन्नवृत्तित्वं भूतं प्रवृत्तौ, विद्वतो च तेनैव सत्येन
तद्वर्मावच्छिन्नमिच्छावृत्तित्वं विद्वत्तत्वात् । एष प्रोक्षणपञ्चा-
दीनामपि सत्कार्यतासत्येन शीघ्रशरावच्छिन्नवृत्तित्वं
प्रवृत्तौ भूतं, विद्वतो च तेनैव सत्येन तद्वर्मावच्छिन्न-
मिच्छावृत्तित्वं विद्वत्तत्वात् । एवं सामान्यं आधीमादिव-
रूपाणां येन सत्येन यस्यानगते(ते)कारवृत्तिर्वा
प्रवृत्तौ भूतं, विद्वतो तेन तेनैव सत्येन तस्यानमिच्छा-
वृत्तित्वं विद्वतो तस्यानगते(ते)कारवृत्तित्वं । अन भूतं तावत्परममपेक्ष-
प्रतीयमानत्वं, येन उक्तै(क्ते)कारवृत्तिरित्यस्य शब्दाद्वर्मा-
त्तावति न क्षतिः । अन च सत्येन सत्यविषयाया भुमपु-
पुषेदाद्यमात्रोद्देशात् प्रवृत्तौ स्मरणकृतसत्येन आगीरोम-
देवतावृत्तेः विद्वतो वनपुनःतत्त्वदेवताविधानेन आराहु-
पकारकस्य सकृदावृत्तेः श्रुत्वावृत्तित्वं अनिष्ट-
कारणाय सत्येनैव विषयगतम् । प्रवृत्तौ च श्रुतवृत्तिर-
वच्छिन्नवृत्तित्वेन भूतानामनगतादीनां तद्विषयवृत्ति-
वृत्तित्वात् तद्विषयं प्रवृत्तिवृत्तिपदोदाहानम् ।
प्रवृत्तिरित्येवैव्यक्त्यपेक्षया सौर्वेदिवृत्तिरित्येवैव्यक्त्येवैव्य-
मेव आदिदेशिमीदृशमिच्छोर्वादी एव अत्रपादादीना-

विजातीयया कस्तीनाभ्युपेयौ बाधकभावेन आनय-
नस्य तदवस्थयात् । न च सामान्यनामन्याः विशेष-
कारणमादिताया एव कार्यजनकत्वमित्यर्थः, अन्य-
तथावेऽपि प्रकृते तथा कल्पनाया प्रमाणाभावात्, 'तदेव
वाटक् ताटक् च दोतव्यं' इति छिद्रानुपपत्त्येव । अत
एव अनयैव 'तस्या पक्षान्निमुपपाद्य क्वचो नियम-
विधिर' श्रीधरिदिधीनामुपपाद्यते प्रतिनिविष्ट । अतो
ह्यनतत्त्वसंस्कारविधयः एवैव अपूर्वताधर्मीभूतविधया एव
न्यायधीनतापूर्वकारिण्येन प्रति प्रति प्रत्यक्षादिना कारणत्वस्य
लोकतोऽस्त्वन्वयेन निष्कृतमतिवन्द्यमापत्तेः । आराधुप-
कारकाणामपि अनयैव रीत्या अपूर्वजननानुक्रमयोगता-
संपादकत्व इत्यर्थः, न तु साधारण्य, आनयैकपक्षे ।
सागरादिनिप्रयोगमात्रावपादयत्वाच्च न प्राधान्यापत्तिः । अत्र
तद्विधातो वा इत्यादि छुण्ण कौस्तुभे ।

यस्तु मीहिनाशप्रतिषेधोद्देशेनैव शोधगतिविधिः,
शास्त्रोक्ते रक्षणया कनङ्गीकारात्, पञ्चानु निपाद-
रूपमित्यनेन शोधगतिविधिशिष्टमीहीना वाक्यान्तरकल्पनया
अपूर्वार्थकल्पन इत्युक्तं, तन् शोधगतेः तन्म्याहृष्टस्य
वा मीहिनाशप्रतिषेधमाशङ्कते अयोग्यतानि अवश्य प्रति-
षेधकत्वात् शास्त्रोक्तपर्यवसानुपपत्तेः रक्षणोऽप्रीकरण-
प्रसक्तम् । अतो मीहाराधिवेन अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-
रक्षणत्वात् तदुद्देशेनैव शोधगतिविधिः, इति ते अपूर्व-
प्रसक्ता एवेति निश्चिदः प्रामाण्येन ऊह । न चैतदपि
धर्मावृत्तौ मीहिनादीनामपि अनुप्रापकतया निमित्तत्वात्
विज्ञेयं तदभावे भेदनाभावे इव धर्मोपापत्तिः, वच्छि-
न्नाद्यभावेन मीहिनादीनां निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् ।
परमार्थगतीत्या वदेत्तदाऽवच्छेदकोटौ अपेक्षेन अनु-
प्रापकत्वरूपमाशङ्कते । अत एव अपूर्वार्थेन तत्तान्
निमित्ततम् । यस्तु तान् पक्षेऽप्यत्र अनुप्रापकत्वेऽपि फल-
व्याप्तिश्चातुष्टयस्य प्रमाणाभावात् पत्नीभूतापूर्वमपि
न निमित्तम् । अनयैव च दिशः साधनत्वादि आरा-
धुपकारकत्वे निमित्तत्वं प्रसक्तम् । अतो बाधकभावात्
विषयेयोः ।

यानि चापि मूले (भाष्ये धार्तये च) अनेकानि
यगेरानि वृत्तानि, तानि पुनरुक्तत्वात् अनुपसुक्तत्वाधो-
मी. को. ८७

पेक्षितानि । मूलग्रन्थेऽपि ग्रन्थयावत्प्रारम्भिकतया वृत्तानि
इति ध्येयम् ।

मण्डन— 'अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो, नवमे
पुनः । अतिदिष्टदार्ष्टान्तमूलमहविचारणा ॥ '

शंकर— 'समाचार्यसारणम् ।' १ । 'मीहिना-
चनिवर्तितम् ।' २ । 'यत्पर्यवसितो ना ।' ३ ।
'सन्निपातियु चान सः ।' ४ । 'निमित्ततोक्तोऽपूर्वस्य ।'
५ । 'सन्निपातियु चा तथा ।' ६

अवघातादिनिर्वर्त्यः उपकरणमोक्षकारिण्यः
पुरोडाशविधिः प्रति वृत्तिरपि मीहि-पुरोडाश-रक्त-
अपूर्व-अध्वर्यु-यजमानैः अपेक्षितः । नहि हराद्यते
मीहिमिर्वर्तु पुरोडाशो वा निर्वर्तयितुं शक्येतेति । या.
३।१।१०. ५. ६६९.

अवघातादिसंस्कारविधिः नियमविधिः ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् । ४।१।११।२६ ॥

आप्यं— अयमपि अधिकरणातिदेशः । दर्शपूर्ण-
मासयोः भूयते 'मीहीनवहन्ति' 'तण्डुलाश्चित्तक्रियानुवादमात्र
इति । तन् किमिदं विधी, उक्तानुसारी इति सप्रये,
अर्षमात्रत्वात् अनुवर्तते । इति श्रौते, नियमार्थत्वात्
विधी इति ।

श्री— 'मीहीनवहन्ति' इति नाशपातस्य पातायै-
तत्वा अत्रान देशादिवत् । न च चरुवत् विशिष्टस्य
विधासमन्वि भूयते, इति तण्डुलाश्चित्तक्रियानुवादमात्र
इत्यधिकं शङ्क्य । उच्यते, यद्यपि न अवयवमिति,
तथापि प्रकल्पनादेव प्रधानाधम रक्षयित्वा तत्र
विनिश्चयस्त्वानुवादः प्रधानादित्वमप्येव शब्दादितैर
प्रसूतिः ।

सोम— 'नाम नियमविधिः यजमति । त हि
न इत्यत्र सारूप्ये, तत्र नियमस्यानयनत्वात् । नापि
याने, अत्राप्यस्य 'मीहीनवहन्ति' इति इत्यतिवृत्तये
अवयवेन देशादिवत् साधनत्वमप्यनुवादमात्र । न च
यथा कुम्भदेः साक्षात् सागर्वज्यान्तरगमेऽपि तन्निदिष्ट-
व्यवस्थस्य सागर्वज्यात् अर्थात् विरोधगत्यापि सागा-
न्वयः, तथा अत्रानस्य सागर्वज्याः धर्ममति, तत्र मृग-
विनिदिष्टव्यवस्थेव प्रकृते संस्कारविशिष्टव्यवस्थ यागवर्धना-

अथर्व 'मीहिभिर्विजित' इति इत्यस्वरूपमात्रस्यैव तच्छ्रु-
त्वात् " इत्यपि च । 'मीहिमवहन्ति' इत्यन-
यागवानस्यभवेऽपि प्रकरणस्य यागार्थत्वमुप-
पद्यते इति परिहारस्तु स्पष्टः । मन्त्रार्थस्तु— सन्तरेऽपि
भुतिनां गुणदो नियमप्रभावविशिष्टमवात् इति ।

यि— 'अवपातेऽपि नियमो देवादायिव केन
सः । प्रधानेन प्रयुक्तः खान्, सन्तः, प्रक्रियोक्तितः ॥'
यथा देवस्य लब्धव्याणां पक्षे प्राप्नोति नियमो विहितः,
एवमनपानोऽपि तत्पुनश्चिन्त्यार्थे क्रोडः आतोऽपि
पाक्षिकनयनिवृत्तनादिसङ्कटस्य नियम्यते ।

भट्टे इह इदं सूत्रं नवमेऽधिराणे अन्तर्भावितम् ।

मण्डन— 'तथाऽवपातादिति विशिष्टं कृतम् ।' तथा
अनुगुणविधानम् ।

शंकर— 'संस्कारे न सधै नः ।' तथैव नियमः ।

● 'अथर्वन्' इति (शब्द. इतिप्रवृत्तान्—)
काव्यश्रवणार्थः ('इतिप्रवृत्तौ हि विरच्यमानावपि'
इत्यन) । आ. १।१।१९. ● अथर्वन् इत्यन शि पाठार्थ-
पर्वतः कर्ता कर्मावर्त्ययुक्तः प्रतीत्ये 'लक्षणेनोः
क्रियायाः' (पा० १।१।१९) इति श्रुत्यन्यात् ।
आ. १।१।१९.

● अथर्वन् इत्यवच्छेदेन तद्वस्तुविधिं पति सत्या-
नादिनाम्येन इदमवन्तानि ध्वज्य विरोधितम् । रद्व्य.
पृ. १६.

● अथर्वन्तं दर्शयिष्यतेः प्रमाणम् । वरी नेद
कर्मण्यं, पुरोडासे तु कर्मण्यम् । आ. १०।१।१९।५.

■ अवटस्य समुद्रन मृषामैः । अवटः गतः । वि.
५।२५. ● अवटमर्हिपि पशुमव्यूहीय दर्शपूर्णमासगत-
मर्हिपिणां मर्हिनाम्येन नामिदम् । आ. ७।३।७।१८.

● अवचत्वात्तु जुहो (३।५।१०) इत्येव
गुणमन्त्रानेन अथर्वं श्रुत्वा पशुमव्यूहीयत्वात्तान् भ्याव-
त्तायेः चमसो दद्यान्तो दातव्यः । पर च अनुमप्यहर्त्तुं
वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति, अवचत्वात्तु जुहो चमनम्
शेरोऽस्तु । तस्येति 'तस्य च होमस्योगात्' इति
गतायम् । आ. १।५।११. ● अवचद्वन्मय शेष-
कर्मण्येव मातो शेषकर्मण्येव । आ. ६।५।१२.

● अवचद्वर्हिने प्रतिनिधिमन्त्रमवद्वय
यद्व्यम् ॥

शेषाद् द्वयवदानमयो स्यात्, तदर्थत्वात् ।
६।५।११ ॥

माय्यं— दर्शपूर्णमासयो. धृत्ये 'यामेनेऽश-
कपालोऽमवास्तायां यौगमाय्यां वाच्यते भवति' इति ।
मय यदि द्वयवदानमात्रं पूर्णं व्याचष्टे, किं शेषाद् पुन-
रवदेयं, नेति मन्यते संशयः । किं माय्यं । द्वयवदान-
मासो शेषात् पुनरवदेयम् । कुतः । तदर्थत्वात् । अभ्यर्थं
हि वदतिः । अयमेव कर्मो निरर्तयितव्य इति । तव-
पक्षेने निरर्ते पापः कर्तव्य एवावतिष्ठति । प्रत्येकं च
कामेन । य च आश्रयेन द्वयवदानः कुत एवावतिष्ठ-
तिनो भवतीति किमिति न क्रियेत । तस्माच्छेषाद्वा-
दात्मकमिति ।

हुतं— यदि आग्नेयबोदना द्वयवदानमिदं (द्वय-
दानस्यैव यदि यागार्थत्वात् प्रतिपादयति) ततः तदिनासो
विष्टस्य अग्निरप्यवतः द्वयवदानं (आग्नेयं) जपयाम् ।
अथ सक्तम्— (पुरोडासम्—) मिदं, ततः शिष्टस्यापि
आग्नेयत्वात् ता एव ग्रीह्यते इति । के चिदेवं संशय-
माहुः (आग्नेयबोदना किं सक्तमिदं, न द्वयवदान-
मासमिदं इति) । अन्ये पुनः (सर्वप्रदानाधिकरण-
स्यायेन ३।५।१६ द्वयवदानोपपत्तस्य सिद्धत्वात्)
एवं (वक्ष्यमाणं) किन्त्यामाहुः । (इमेन न्यय दर्श-
यति—) 'आग्नेयोऽशकपालो भवति' इति यदि
अभिहितमिदं तत्रावते एतदवपातेषां उपपत्तौ
(नाम्नाया) । यद्यमन्त्राऽनुपपत्त्या कृतवत्य (पुरो-
डासस्य) यागार्थता (कस्यैव), मन्त्रपूर्वार्थयो.
(हुं 'अनुपपत्तौ वृत्तौ' इति) तदनेन यागार्थत्वात्
(तस्मादेतेन अकृत्यस्येतेऽपि तद्विहितयोगोपपत्तेः ततो
परीत्यं इत्यनेन न्यायेन कृतमन्य आग्नेयबोदने),
अन्यथाऽनुपपत्तिं शीघ्रे । अतो मन्त्रपूर्वार्थयोः दव-
नेन यागार्थत्वात् सिद्धत्वात् इह निश्चयः (किं सिद्धाव-
देयं, न वेति) मन्त्रपूर्वार्थत्वमवरोधितं (अवदानमव-
रोधमात्रम्, नरोऽपि मन्त्रपूर्वार्थत्वमिति (अग्नान-
द्वयम्) उक्तव्यत्वेन विधानमात्रम् । तव एव पुनः

अनवेदयम् । वृत्तान्तरस्य मध्यवर्षाभिः (वृत्तान्तस्य गायत्री-
धातु इति तन्मन्त्रेने पाठः) इति चेत्, तत्र अग्राह्या-
भेदात् । ' यस्य सर्वाभिः हवींषि नभ्येयुर्द्विष्येयुः ' इति
वृत्तान्तस्य (हविषः) नाशे दोषे वा व्याजस्य प्रति-
निधित्वं, न चेद् व्यञ्जनाभाः ।

निर्देशाद्वाऽन्यद्वानमयेन । २ ॥

माथ्यं— अथवा अयत् एहिः आगमयेत्, न दीपाद्वदन्तयम् । कुतः । निर्दोषात् । निर्दोषो हि भवति मध्यात् पूर्वांशत् अवश्यमिति । इत्यनुत्तरं च होम-
हनङ् 'इत्यनुत्तरं ज्ञोतेति' इति । तत्र अन्त्यं शिष्टं
मध्यस्य पूर्वांशस्य विशेषार्थम् । यद्य तत् होमप्रयुक्तं,
तत् निन्द्यम् । तत् दीपेण नियमार्थं अमप्येन अपूर्वां
धेन न इत्तं स्यात् । ननु वयते यत् शिष्टं, ततो
मध्यात् पूर्वांशस्य प्रतीयते । उच्यते । कुलस्य
यमस्य ग्राधि न तत्त्वोदितं, नैतरस्य । अथवा निर्दो-
षादिति । विन्दते द्रव्यम् इत्य निर्दिश्यते । 'यस्य
गर्वाणि हवींषि नाभ्येयुर्द्वेषयुर्ऽऽभ्येन ता देवताः शवि-
त्समस्य चक्रेत्' इति, इतिगो नारो आन्य प्राक्छत् । सेन
न दीपाद्वदन्तयमिति ।

अपर आह । शेषनिर्देशादिति । निर्दिश्यते हि
 त्रिष्टयपरेश्वर्य, शेषपरेश्वर्य इति । ततोपपद्यते । नहि
 नानि शेषकाणां हि द्वयं प्रयोगश्चिन् । न चानिर्गुण-
 प्रयोगेन द्विरन्यथ प्रतिपाद्यम् । तन्मन्त्रावयवम् ।

दुष्— विविधम् (अविवर्णं पुरोडाशम्)
 मध्यपूर्वाभे निर्दिशते (न तु मध्यपूर्वाभे गायम् । कथं ?)
 प्रमाणवैषम्यं (साहचर्यवृत्तिवैषम्यं) कावचिः अद्विष्ट-
 पूर्वमिहैः उत्पत्तिः (मध्यगवः पूर्वाभ्यामप्यथ)
 स गायमप्यम् । एवं चैव ह्यमन्त्रं (अविवर्णं)
 पुरोडाशम् । मध्यपूर्वाभे (एव अन्वयान्तरम्) इति
 शब्दाभे एतावत् । इतरथा (कृत्तुपुत्रोडाशमप्यमन्त्रं-
 स्मिन्नान्दानद्रव्यं ज्ञानमप्येवाभावे द्रव्यादानम्)
 वगदी इत्यत्र (सर्वं त्वम्) उपपन्नम् । नास्ति तु
 (अगच्छि पुनरुपपन्नम्) उत्पत्तिः (प्रवृत्तिः),
 इति वैश्वम् । एवमुक्तं च साहचर्यं गवितव्यम् ।
 तस्मादुक्तं यामेन इत्यत्र निर्दिश्यते । (न तु स्वयं)

यायाहृतया । तस्मात् न क्षेपादन्वेयम् । तस्मात् अवदान-
नाथे हविरन्तरेणैवाधिकारः ।) ।

आ—‘कृत्स्नं खलु पुरोडाशं प्रकृत्य श्रूयते वचः ।
मध्यादयसतीत्येतद् विकल्पाश्चावागम्यते ॥’ यदाऽपि
समस्तपुरोडाशावाप्नोति वाप. (वार्तिकमते) तदाऽपि द्वयन-
दानेनामे तस्य विरुद्धत्वात् अविकल्पं हिरन्यमस्तुत्याम ।
तत्तु न्यायतः पुरोडाशान्तरं, वचनास्तु आगम्य भवति ।
सोम—सूत्रार्थस्तु अथदानादौ शीघ्राद्यदैवं स्यात्,
तस्य यागार्थं न्यात इति ।

वि— 'अथ सन्ताने सन्नेपात् पुरोडासादिवसति ।
यज्ञेदानयेन वा, ऽऽष्टौऽन मध्यपूर्वाधर्मभवात् ॥
कृष्णस्य मध्यपूर्वाधे ये शेषस्य न ते ततः । इविर्ना-
द्यादाश्वविधिः मृतरा सर्वनाशने ॥'

आह—वर्षाशी शश वषट्पुत्र पुरोडासस्य दधिपत्रगो-
स्वत्तरस्य वा हविषा संपूर्णस्य नाशः, तदा प्रधानांशु-
रोवेन हविस्त्रितोत्तरोत्तरो प्रसक्तत्वा 'यस्य सवति हवींरि
नश्येत्पुत्रुभ्युरपरादेयुः' आमेनैनां देवताः परित्यज्याः
यजेत' इति भुजिनायेनेव यागः इतिविनाम् । अत्र
हि नाशादेनां प्रत्येक निमित्तत्वे गन्धमेवापेक्षः ऊपस-
हविशेषकमेव 'अस्मन्तरेदि' इतिवत् लक्षणया
निमित्तं, न तु हविरलम्, नाशाद्युत्तरेवैय्यातिः ।
अत एव अनुपपन्नपुरोडासाद्यध्वमे नाग्नियमाः, किंतु
यन्निश्चितमिष्टमग्निमिष्युसदानमेव । एतदेवनांशोरी तु
यदि व्रतदानप्रशोक्तं पाप्मिस्तस्य कुप्मिस्तस्य वा नाशः,
तदा भाग्यकारमते प्रातः द्वयपदानत्येव हविष्प्रातः
दोषनाशकमेवैति तेषैव यागः । यातिष्कारमते तु
यामिन्मन्त्ररीतिपरिमितपुरोडासाद्य, यद्युत्तरे कान्धव्यस्य
व हविष्प्रातः हविर्निगमयैव पाप्मिस्तनाशोऽपि आये-
नैव यागः । एव तस्यैव व्रतदाननाशोऽपि हविर्निमा-
न्निष्पादित्वमनयोपतिप्रशक्तौ यचनादप्राप्तयेव यागः ।
आध्यकारमतेऽपि तादृशमित्येव आयेनैव यातः, न
पुनः पाप्मिन्मन्त्रप्रातःदत्तं, 'मन्त्रात् पूर्वार्थांश्चापराजि'
इत्यनेन इत्यस्य सन्तुष्टाचरण प्रवृत्तस्य पुरोडासादेः यो
मन्त्रादिदेशस्तच्छादनाय उपरिततमगायेत तावदेवप्रातः,
तस्य च नृत्वेन पुनरादाने मन्त्रादेर्विनाशेव ननुप्रातः

अतस्तानां हि विरक्तोऽपि प्रपन्नोऽपि आनेन यागः । न च गर्भमते हि विष्णुवच्छिन्नाद्यादिना हविरयोग्यत्वमिति निमित्तं हि विष्णुवचनोऽपि आनेन यागापत्तिः, निमित्तकान्त्येन नैमित्तिकानुपपत्तया तद्वचनामस्य गित्यतया वा निमित्तकानुपपत्तेः । अत्रुपपत्त्यनुपपत्तीत्यतिरिक्तावचनान्येन न भवत्येव आनेन यागः । उपैव सीमावक्तृमर्षाः । याज्ञिक्यास्तु ता न मन्यन्ते । वेदान्तमाशयः— एकदेशादहवेन एकदेशानागस्य न निमित्तत्वं, एकदेशानागोऽपि पुरोडाशागस्योद्विष्यादेः मन्त्रिहायमानत्वात्, तस्यैव हि विष्णुवच्छेदस्येन यागश्चिद्विहितमिति वाच्ये तद्वचनस्योद्विष्यात्, तदाशयादप्यङ्गीकर्यात् । अतः एकदेशानागोऽपि भवति प्रपन्नोऽपि । होमः परं मन्त्रावाधानकालाभ्यां द्वादानासमस्तुत्पत्ताम् । वस्तुतस्तु— याज्ञिक्येति तस्य हि विष्णुवचनमवधानादानकर्म समान्येति होमोऽपि कर्म एव । अत एव आश्रयः— द्वादानासो पुनरायत्नादवधानम् । इति । अथ च यत्र सीमावक्तृमर्षावच्छिन्नं नैवेद्यं, तथापि सगुणमिति चनेन तदाग्रेऽपि पुनरायत्नात् । आग्नेयी मुनस्यैव काशं । इत्यनेन ऐन्द्र्याः प्रायः । एतन्निर्वाणोऽपि अनेन दण्डिभ्यामिष्टौ कनिषयः इति निर्वाणो हविरुत्तरोऽपि च । सर्वत्र निर्वाणो एतान् पुनरायत्नान् यागः । अत एव आपस्तम्बः— यथायथा देवान् हविर्वापयेत् अथ दक्षिणैव तन्निर्वाणं । यस्या तर्वाणि हवीनि, आग्नेयैश्च देवताः परिष्कृत्या यजेत । इति । यद्यपि योक्तव्यं भूमी च कर्षात्मनित्तित्तं, तथापि पूर्वमाश्रयैवर्ष्यायापत्ते हि विष्णुवचनानुपपत्तिरिति चर्चनमात्रं निमित्तत्वं ।

मण्डन— 'नष्टोऽहवे हविरुत्तरं स्वात् ।'

शंकर— 'नातोऽवचनस्य यागः ।'

० अवदान उपायान्तराणां चतुर्विंशः । आ. १०। ८। १। १२-३४, ० अवदानं एककालस्य । अवधये जायते भवति । इत्येव एककालस्य द्विरप्यति । इति । तेन ज्ञायते नृत्तमन्त्रस्य द्विरप्यति । ७। १५२२.

ह्र अवदानं चतुरवचनं, विना वचनं दर्विहोमेऽप्येव ॥

'चतुरवचनं बुधेति' इति विधौ चतुर्तेति तद्वचना-यद्यहन्नात् तद्वचनास्य होमत्वमेवेति दृष्टान्तः, तस्य च दर्विहोमेऽप्यप्येवोपात्तं प्रवृत्तिः । इति प्राप्ते, होमचतुरवचनस्योपपत्त्येवोपात्तं सन्तमात्रविधानेन 'पुरोडा-सुक्त्याने याज्यायै देवतायै वपुःकृताय चतुरवचनं बुधेति' इति अनुवर्तते पुरोडासकालादित्येव होमस्यैवोद्विष्येः दर्विहोमानामवधानात् कतिताप्यनङ्गुहीतिना होम-विधौ वपुर्वैवासापने यागस्याभावादर्विहोमेत्येव चतुरवचनम् । सकर्म, २। २५५.

ह्र अवदानं त्रैधातवीयायां सहैव ॥

'ह्रयाय यजे पुरोडासमेवाद्वैककालं त्रिष्वपेन्द्र-यादिसाज्येन्द्राय स्वरायै' इति प्रवृत्त्यै 'एक पुरोडाशमपि वप्यति' इति श्रुते याच्येति पुरोडासोक्त्येऽपि हि विधेरादवधानमपि त्रिष्वपेत् । इति प्राप्ते, 'सर्वेषामपि रागयज्ञवत्यस्यैवैककालम्' इति यचनादतिशयवत् सहावधानं, तैत्तिरीयशास्त्रायां नृ वपः पुरोडाशा उक्त योक्तेरप्युक्त आम्नायाः । तत्पक्षेऽपि त्रैधातवीयायां वपेधावधानम् । सकर्म, २। २। २५५.

० अवदानं त्रैधातवीयायां सुवेगं, पुरोडाशस्य हस्तेन, मातस्य स्वपिच्छेन सामर्थ्यानुवायात् । वि. १। १। २०.

० अवदानं द्विरेव पुरोडाशानामप्येव । चतुरवचनं न उपस्तरणमिदं योक्ते हि विधिः भूयते । १०। १। ११.

ह्र अवदानं पञ्चावचनं जायदग्न्यादीनाम् ॥

जायदग्न्यानां पञ्चावचनविधौ जामदग्न्यस्यैव होमनामो-पपत्त्येवर्हिहोमेऽपि स्वादेव पञ्चावचनम् । इति प्राप्ते, प्रा-चतुरवचनोद्देशेन निमित्तं पञ्चावचनमप्यपि विधानेन दर्वि-होमेऽपि चतुरवचनमात्रम् पञ्चमाप्रति । 'यमपि' इत्युपक्रम्य 'स एतं पञ्चमावधानमप्यस्तं निरवचनम्' इति वाच्यते । सकर्म, २। २। २५५.

० अवदानं प्रदानविकीरितेन विधेः । आ. ५। २। २। ० अवदानं प्रदानं, प्रदानं नृ कर्मयागस्य मुख्यम् । वि. ५। २। २.

॥ अवदानं प्राकृत एककपाले, वैश्वानर्यो वषायां च नातिदिश्यते ॥

चापापुत्रियारोककपालेषु वैश्वानर्यो वषायाम् प्रकृतितः प्रास्तादवदानस्य मयेदेव । इति श्रुते, 'यजमानो वा एककपालेषु वैश्वानर्यो वषायाम्' इत्यादिना अवदानेन यजमानस्य मरणमुक्त्वा 'मरुदेन होतव्यम्' इति विधानेन अगदानप्रतिषेधः कृत्यते । इतरयोरपि सिद्धं भाग्ये श्रुत्यम् । संकल्प. २।२।१७.

७ अवदानं मध्यात् पूर्वार्धाद्यावदेवम् । तत्र कृत्स्नस्य चमस्य चा चोरिताम् । पञ्चारचिनम्भु मध्यात् पूर्वांशत् पश्चार्वांशेति वि. । भा. ६।४।१९. ७ अवदानं वेद्यामावाहितस्य इत्यर्थः मध्यात् पूर्वार्धाद्य इति वि. । अङ्गुष्ठपर्यन्तान् भागमवच्छेदयन् ब्रह्मा प्रहणम् । के.

॥ अवदानं समकालं पशौ वैश्वरिषिष्टकृतयोः ॥
महत्तितः प्रास्तावत् पञ्चागमि दैवप्राप्तदानोचरमेव प्रदानम् । इति श्रुते, 'दैवतान्यन्तदायागोमन्त्रस्य समवचचान्नाम्' इत्यनेन दैवतावदानसमनन्तरकाले एव तौविष्टकृताद्यन्तदानविधानात् । तस्य प्रदानेन श्वरशान्तयोक्तात् 'न तत्रात्येष होतव्यम्' इत्यनुवन्तदरानाथ समानकालान्वयदानानि कृत्वा प्रदानम् । संकल्प. २।२।१८.

७ अवदानं यद्वैव भेषातर्वायाम् पुरोडाशभेदेऽपि । संकल्प. २।२।१५. ७ अवदानं शान्त्ये दध्नी इत्यन्तदानं यदीयमा पयसो ग्राह्यम् । कल्पसूत्रे तु पयसो हवदानं यदीयम् पश्चाद्वा इत्युक्तं, तैत्तिरीयश्रुतौ तद्वत्कर्मस्य वाचनिकत्वात् । भाट्ट. ५।१।२, ७ अवदानं रिपुहृति प्रथममाग्नेयस्य पश्चात् शान्त्यस्य, प्रमुचिकमात् सुखपत्रमस्य त्वतीयस्येति । ५।१।२. ७ अवदानं हविष्यमग्नौकः सखाऽऽ, होतुमवदीयमानस्यात् । वि. १०।७।२, ७ अवदानं हृदयादीना अग्नीषोमीये पत्नी आगमस्य प्रयोजकम् । ५।१।२. ७ अवदानं होमपर्यन्तयेकः पदार्थः । ततः भाग्येवमवदाय हुत्वा पश्चात् अग्नीषोमीयस्य हवनं इत्युक्तमर्थः पौर्णमास्याम् । ५।२।४. ७ अवदानानि त्रिविधानि अग्नीषोमीयपशौ प्रवक्तव्यतार्यानि, तौविष्टकृतानि,

इदमभिलगार्वाणि चेति । तानि च तैवैव क्रमेणानुपीयन्ते अग्नानुसमयेन । प्रावापत्वे तु पदार्थानुसमयः । ५।२।६. ७ अवदानानि सर्वाणि पशौ समानकालानि, ततः प्रदानम् । संकल्प. २।२।१८. ७ अवदानेन यागाः प्रकृत्यो भवति । वा. ५।२।१८।२५. ७ अवदानस्य अनुसमयः मध्यपूर्वमध्याह्नयेन । भा. ५।२।२।४-५. ७ अवदानस्य मुख्यतः परिमाणमुक्तं 'अङ्गुष्ठपर्यन्तं वैवतानामवसति' इति । कृष्णसूत्रे तु 'वत्वारि कृष्णालान्यवसति' इति । १०।२।२।६. ७ अवदाने 'द्विर्द्विषोऽवसति' इति त्रिविधं पुरोडाशावदाने द्विष्वेव प्राप्तत्वात् । 'चतुरत्यनं शुद्धेति' इति चतुर्थं ॥ उपस्तरणविधिरागार्वाभ्या आग्यावदानाभ्या नह कथ्यते । वि. १०।८।१२.

॥ अवदानं पञ्चावचे तृतीयं पश्चार्वाहुत्तरार्धाद्या ॥

औषपात् यत् तृतीयमवदानं, तदुक्तं विष्टवर्धनवान्ये 'एतन्मन्त्राग्नेयस्य शुद्धस्य' इति शुद्धत्वेन पश्चार्वाशान्तवात् पुरोडाशस्य पश्चिमभागाधैव भवेत् । तत्र पाठकमानुजीयम् । इति श्रुते, 'मध्यादवसति' इति विधाय 'यदुस्योऽवसेत्' इत्यादिना पूर्वपश्चार्वाग्यावदानं विनिम्ब 'उत्तरार्धादेवेन अवसेत्' इति स्पष्ट विधानात् तौविष्टकृतावदानस्य भावेन द्विरवदानेन हविष्यकृत्यावदानविदिरिति भाष्याभिप्रायः । पशुतुष्ट 'आगपस्विष्टकृतोऽद्विष्य पञ्चावचिनः' इति सूत्रे पागन्वादेरभावेन पूर्वपश्चिनिरासे मन्त्राभावेदेवेत्याभावेऽपि हविषि शास्त्रभेदेन निदान्तावेव । पञ्चमप्रयागे 'अत्र आगपस्य स्पन्तिवि देहं आहृतं तथा कुर्याद्' इत्यादिना शास्त्रस्य सिद्धयेव मन्त्रपाठ विनिम्ब 'आगस्य हविषो न्यन्तिव्येव ब्रूयाद्' इति कौपीयकिंवाद्योपे(३।४) विधेनेऽपि 'न द्विदिनान्यायेन' विधेयस्युत्तिमान्त्रार्थत्वेन द्वयोरपि स्वापयानाविकरणविद्वान्तिद्वयत्वात् (संकल्प. ४।३।१९) । पञ्चपूरुमाधिकरणे न्यायोपेक्षितमन्त्रस्य न्यायविषयवचनतः प्राग्वहस्य माण्ड्यद्वारेण वचनेन 'पश्चार्वाहुत्तरार्धाद्या पञ्चावचिनः

सोय— यथा चतुर्मुष्टिनिर्वाणस्य विधानात्
नागदनुसमः, एवमिहापि दशवदनेनानुसमस्य
इति प्रत्यक्षस्यात् संगतिः । चतुस्त्वत्तनास्ये
यत् चतुरस्रमिलनूय तत्तत्कारतया होमविधिष्वं
अवत्तहोमविधिष्व च दशमे वक्षति (१०।८।१२) ।
तदावत्तविशिष्टविधिष्वभावाद्येन प्रदानान्तस्य प्रस्तुतावि-
करणप्रतिपाद्यमुक्त्या, चतुरस्रत्तनुवादेन होमविधिः इति
पक्षेऽपि ह्यपरदानास्ये ह्यध्वदानविषयस्यैव वि-
चतुस्त्वत्तहोमाययत्तया निधानात् प्रथम्यद्वयैव इति
नामाबीजैश्चधियररन्मायेन (११।४।१३) कल्प-
प्रदानान्तानुसमः । यत्त चोपस्तरणमिषारणयोः पृथ-
कः संस्कारोऽपि न पुन्यकथनार्थः 'चतुरस्रं कुशेति'
होमोद्वयस्यैव विधानात् इति शेषम् । सुत्रार्थस्तु
अवदानमयुक्ते होमे विधीयमाने अवदानस्य होमार्थ-
त्वात् अवदानेनैव होमप्रकारात् होमानमवदत्ता त्वा-
दिति ।

वि— 'आद्यमेऽनुसममे होमान्ते प्रादशदानके ।
पदार्थस्य, विधेयत्वात्तेनानुसमवत्तनः ॥, अवयति-
प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः । अतोऽनुसमस्य होमा-
न्तात्तु चैवगत् ॥ '

भाट्ट— तानाम्यपराश्रमेयाग्नीषोमीयादौ मिश्रदेवत्येऽ-
पि द्यवदानेनानुसमः । इति प्राप्ते, 'चतुरस्रं कुशेति'
इत्यनेन भरत्तोद्देशेन होमप्रदसंस्कारविधानादर्थवित्तर-
दानप्राप्ते, 'हिर्विधोऽवगति' इत्यनेन द्विगमानविधा-
नात् उक्तविधचतुरस्रत्तहोमस्यैव एकवदार्थत्वेनावदा-
नादिप्रदानान्तैरानुसमः । वस्तुतस्तु—अवगतोद्देश-
त्वेन तत् पूर्वमथदानादिगर्वदुरुपपादकत्वात्, द्यवदान-
धारणे चानुदानमात्रे द्विगमिधाने अलंकरणार्थान्वावदाने-
ऽपि द्विगमप्राप्तये, हविस्देवत्येन द्विगमिधाने होमा-
दारपि तदापत्तेः, हविर्विधोद्देशेन तद्विधाने च वाक्य-
भेदापत्तेः, आस्य द्विगमिधानादानविधिष्वीदरेऽपि
उपलभादिनिमित्तात् (१०।८।१२) दृष्टार्थत्वात्प्राप-
चतुरस्रत्तहोमविधुपपादकसंस्थापनीयात् अवदानादि-
प्रदानान्तस्यैव एकवदार्थत्वात्समेन तेनैवानुसमः ।

संज्ञक— 'होमेऽवदानेऽविगतः प्रगते ।'

अंकर— 'चतुष्पाण्डितहोमेऽसौ ।' अतो काण्डा-
नुसमः ।

होम अवदानाभिषारणासादानेष्वनुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
स्यात् । ५।४।१२ ॥

होमे ह्यन्ये धर्माः पूर्वं समाप्तान्ताः, पश्चादप्यस्य ।
प्रदानं तु पूर्वमप्यस्य, पश्चात् दध्ना । तत्र किं प्रवृत्ति-
क्रमेण आधेयात् पूर्वं दध्ना आसादानादि कर्तव्यं, उत
सुख्यक्रमेण पूर्वं आधेयस्य आसादानादि कर्तव्यं इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । अवदानाभिषारणासादानेषु अय-
दाने अभिषारणे वेद्या आसादाने च प्रवृत्त्या उत्पादन-
प्रवृत्तिक्रमेण आनुपूर्व्यं क्रमः गच्छत् । पूर्वं हि दधि
उपास्यते, पश्चादधेयः पुरोडासः । तस्मात् प्रवृत्तिक्रमो
सुख्यक्रममात्रं प्रवर्तते ।

अथाप्रदानं वा, तत्पूर्वद्वयम् । ३ ।।

सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपक्षं वादान्तेन परिहरन् सिद्धान्त-
माह । ह्येनं दध्नाश्रमेयोः अवदानाभिषारणासादानेषु
पश्चात्प्रदानं प्रदानप्रवृत्तिक्रम आनुपूर्व्यं अनुपूर्वता अनु-
क्रमात्वात्, आद्यनादीनां स्वर्गत्वात् पदानागत्यात् ।
प्रदानं मुख्यम् । तदर्थमिति आसादानागतिः । प्रदानं च
आदौ आशोपस्य पुरोडासस्य, ततः मृगदध्नोः सहेतुः ।
तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिरन्तात् कर्तव्यम् ।

विद्वद्दोनाथ । ४ ॥

विधाने हेत्यन्तर्गदः । चकार बहुवचनार्थः । 'त वै
पुराणं अथेऽभिषारपति, ततो हि प्रथमावाग्यभागी
यत्तत् भवति' इति सिद्ध्यर्थं दर्शयत् । अथ हि भुवाऽमि-
षारलोचर आत्म्यभागायुक्ताव भवतीत्युक्तं, तच्च 'यस्य
पूर्वमनदानं तस्य पूर्वमभिषारणं' इति न्यायेन सिद्धं
भवति, तेन मुख्यक्रमः सुचितः । तस्मात्
मुख्यक्रमेणैव अभिषारणादीनि कर्तव्यानि । के.

० अवयति । एकस्मात् हवियः अवदाने वक्तव्ये
अवयति इति प्रयोगः । वृ. ३।१।१३.

० अवयत्येः यागविधिरवयत्यर्थः । ॥ ४ ७८९,

० अवयते. यागीहव्यसंस्कारादानं यागविधिरम् । ४.
७८९.

सोम— यथा चतुर्दशमिवाप्य विधानात्
तानन्दुसमयः, एवमिहापि द्वयवदानेनानुसमय
इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । चतुरवत्तवाक्ये
न्तु चतुरवत्तमित्युक्तं तस्मैरुक्ततया होमविधिपक्षं
अथवाहोमविधिपक्षं च दक्षमे वक्षति (१०।८।१२) ।
तत्रावत्तविशिष्टविधिपक्षश्चाप्येन प्रदानान्तत्वं प्रवृत्तावि-
पर्ययप्रतिपाद्यतुक्त्या, चतुरवत्तानुवादेन होमनिधिः इति-
पक्षेऽपि द्वयवदानशक्ये द्वयवदानविध्यवशभावेऽपि
चतुरवत्तहोमाप्यवदतया विधानात् पृथक्पदार्थत्वं इति
नानावीथ्यविशेषनिरूपणाय (११।४।१३) तन्मः
प्रदानान्तानुसमयः । एवं नौवक्त्राणामभिपारणयोः पृथ-
क्त्ववत्त्वाच्चोपनिषत्तु पृथक्पदार्थत्वं 'चतुरवत्तं ब्रूतेति'
इत्येवमप्यन्येनैव विधानात् इति श्लेषम् । सूत्रार्थेस्तु
अवदानप्रवृत्ते होमे विधीयमाने अवदानस्य होमार्च-
नात् अवदानेनैव होमप्रकृमात् होमान्तमवदानं स्या-
दिति ;

वि— 'अवदानेऽनुसमयो होमाग्रे वाऽनप्राप्तके ।
पदार्थस्य, विधेयत्वाच्चेनानुसमयस्ततः ॥, अवद्यतिः
प्रदानान्तोऽवदानस्य त्वद्वेषतः । अतोऽनुसमयस्ततः होम-
न्तात्तु केवलात् ॥'

भाट्ट— अतश्चतुरवद्विधाश्रीगोमीपदी भिद्यदेवत्येऽ-
पि द्वयवदानेनानुसमयः । इति प्राप्ते, 'चतुरवत्तं ब्रूतेति'
इत्यनेन अवदानोद्देशेन होमस्यवत्स्वरविधायाद्वयविधा-
दानप्राप्तेः 'द्विविधोऽवद्यति' इत्यनेन द्वित्यप्रत्ययविध-
नात् वत्त्वविधचतुरवत्तहोमस्यैव एकपदार्थत्वेनावदा-
नादिप्रदानान्तेनानुसमयः । यत्पुनरुक्तं—अवद्यत्योद्देशव-
त्त्वेन ततः पूर्वमवदानार्थद्वयोर्द्वयवदानात्, द्वयवदान-
शक्ये चावदाननामे द्वित्वविधाने अलंकरणार्थोच्चारवदाने-
ऽपि द्वित्वप्राप्त्यपत्तेः, इतिवद्देशेनैव द्वित्वविधाने होमा-
दावपि तदापत्तेः, इतिविशिष्टोद्देशेन तद्विधाने च वाक्य-
भेदापत्तेः, अतस्य द्वित्वविशिष्टावदानविधिपक्षीकारेऽपि
उपलक्षणविधिविपर्ययेन (१०।८।१२) दृष्टार्थत्वात्सम्य-
चतुरवत्तहोमविधिप्रसङ्गप्रसङ्गापत्तिश्चात् अवदानादि-
प्रदानान्तस्यैव एकपदार्थत्वावयमेन नैवेद्यानुसमयः ।

मण्डन— 'करोऽवदानेऽभिगतः प्रवृत्ते ।'

शंकर— 'चतुःपण्डितशेमेऽहो ।' अहो काण्डा-
नुसमयः ।

५ अवदानाभिपारणासादनेऽनुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
स्यात् । ५।४।१२ ॥

वर्षे द्यौः प्रभाः पूर्वं समाम्नाताः, पश्चादग्नेयस्य ।
प्रदानं तु पूर्वप्राग्नेयस्य, पश्चात् दध्नः । तत्र किं प्रवृत्ति-
क्रमेण आग्नेयात् पूर्वं दध्नः आसादनादि कर्तव्यं, उत
मुख्यक्रमेण पूर्वं आग्नेयस्य आसादनादि कर्तव्यं इति
विचारे पूर्वपत्रमाह । अवदानाभिपारणासादनेषु अव-
दाने अभिपारणे वेद्या आसादने च प्रवृत्त्या कदाचन
प्रवृत्तिनमेण आनुपूर्व्यं क्रमः स्यात् । पूर्वं हि दधि
कृत्वाण्ते, पश्चादग्नेयः पुरोडाशः । तस्मात् प्रवृत्तिक्रमे
मुख्यक्रमान् प्रवक्षः ।

यथाप्रदानं वा, तदर्थैतरात् । ६ ॥

सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपत्रं काण्डेन परिहरन् सिद्धान्त-
माह । दत्तं दध्यग्नेययोः अवदानाभिपारणासादनेषु
यथाप्रदानं प्रदानवनतिकाप्य आनुपूर्व्यं अनुपूर्वता अनु-
क्रमः स्यात्, अवदानादीनां तदर्थेनाह प्रदानार्थत्वात् ।
प्रदानं मुख्यम् । वर्याणि आसादनादीनि । प्रदानं च
आहो आग्नेयस्य पुरोडाशस्य, उतः मूलदध्नोः खड्वै ।
तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् परंपरान् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४ ॥

सिद्धान्ते द्यैवन्तमाह । चकार सगुचयार्थः । 'त वै
मुवामेच अग्नेऽभिपारयति, ततो हि प्रथमावाग्यभागी
यस्यन् भाति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् । अतः हि मुवाऽभि-
पारणोत्तर आग्यभागायुक्तं भवतीत्युक्तं, तच्च 'यस्य
पूर्वमवधानं तस्य पूर्वमभिपारणं' इति न्यायेन लिङ्ग-
मयति, तेन मुख्यक्रमः स्थितः । तस्मात्
मुख्यक्रमेणैव अभिपारणादीनि कर्तव्यानि । के.

७ अवद्यति । एकस्मात् इतिपः अवदाने वक्तव्ये
अवद्यति इति प्रयोगः । घृ. ३।५।१२.

७ अवद्यतेः काण्डाभिपारयत्तरत्वं । तु घृ. ७८९,

७ अवद्यतेः वागीवद्वयमेककारार्थावदानावचित्वम् । घृ.
७८९.

० अवधप्रति प्रतिपद्यात्ता नान्यर्थाभिप्रेति कर्तते इति नाम्ना द्वेभ्यो भयः स्यात् पयो । भा. १०।७।८।२३.

० अवधारणं च अर्थान्वयत् नान्यच्छेदः । अनु. ट. १४. ० अवधारणश्रुतिः उपासनातीत्यं मन्त्र-
श्रुतिनि । अत एव गृहनेषीये परिचक्ष्णापदे 'आय-
भावी' मजति । इत्यस्य अवधारणार्थतत्त्वस्य आन्यमा-
सर्वातीपमागान्तरस्य चत्वेदकात् दिवष्टुडिपानस्य वा
अवधारणार्थं लक्षस्य दीपप्रत्ययान्तरस्य चत्वेदकात् च
पूर्वतन्मै 'स्विष्टुति' मन्त्रप्रतिषेधः 'कम्' इत्यनिक्रमे
(१०।७।११।२५) दर्शितम् । सु.

० अवधभूयः अन्तु, ज्योतिष्टोमस्य आहवनीये इति
अङ्गप्रधानयोर्दत्तमेदः 'अन्तु अन्तयेन नयति' इति
वचनात् । कै. १।१।१।११. ० अवधभूयः दर्शपूर्णमासयो,
'एष दर्शपूर्णमासयोः स्यात्' इत्युक्तः अर्था 'सुसंस्कृतः
औपचारिकः' । वि. ७।३।४. ० अवधभूयः गीशोन्मोच-
नार्थः । भा. १।१।८।११. ० अवधभूयः चक्षुषप्रवृत्तः
तृपानिष्ठातद्व्यक्त एव न पुरोष्टमाद्व्यक्तः । ७।१।
५।१६.

० अवधभूयः साङ्गः अन्तु अनुलेखः ।

अवधभूये प्रधानेऽग्निविकारः स्वाग्रहि तद्वै-
रमिसंयोगो द्वयवैषम्यम् । १।१।८।११ ॥

भाष्ये— अग्नि ज्योतिष्टोमेऽवधभूयः । तस्मिन्
भूयते 'अप्यवधभूयेन चरति' इति । तत्र निषादति
ति प्रधानमानसम्पत् कर्तव्यं अथवा अङ्गनपीति । किं
प्राप्तम् । अवधभूये प्रधानेऽग्निविकारः । प्रधानमानसम्पत्
कर्तव्यम् । कुतः ? नहि तद्वैश्वदेवसंयोगः । नम्रज्ञाना
प्रधानेऽग्निविकारः कर्तव्यः । 'यदवधभूये ज्ञोते' इति
इति दोषमात्रेऽग्निविकारः । स यथा प्रधानं, तथाऽङ्गम् ।
आपन्तु प्रधानं केरले विहितः 'अप्यवधभूयेन चरति'
इति । अवधभूयश्चो हि वरुणदेवत्वैकतावच्छ्रवण्य
यस्यास्य दावदन्, तदुपचितभास्ये भुक्त्वा, 'वारुणेने-
कतावच्छ्रवण्यं सन्ति' इति । न चात्र यमन विधीयते ।
अप्यवधभूये तद्, अन्तु प्रसाधनम् । न चात्र यमन विधीयते ।
तद्वैश्वदेवसंयोगः, न वारुणेनेकतावच्छ्रवण्यं गच्छेत् । न च
वारुण एकतावच्छ्रवण्यं, येन यमन कुर्येत । तस्मादेक-

तावच्छ्रवण्यं देवतावच्छ्रवण्यमेवावेत्येवम् । न च यमः ।
तद्वैश्वदेवसंयोगः । तस्मिन्नापि विहितः । तामा-
द्वेभ्यो कः प्रवृत्तः । तस्मिन्नापि यथा तस्मिन्नेकतावच्छ्रवण्यं
वारुण देवता प्रधानं विहितः । तामाद्वेभ्यो मन्त्रः । एत-
न्मात्रेऽपि ।

साङ्गो वा, प्रयोगवचनेऽवधभूयः । ३२ ॥

भाष्ये— साङ्गो वा अवधभूयेऽप्यु प्रवृत्तः । कुतः ?
प्रयोगवचनेऽवधभूयः । नाम आपोऽवधभूये भूयते । किं
तर्हि ? प्रयोगे । नमेतत् वचनं 'अप्यवधभूयः' इति ।
कथं तर्हि ? 'अप्यवधभूयेन' इति । इति अपि पदे
नारुचने । न च विशेषान्वितोऽवध । उभयोश्चरन्तीति
विशेषा ईदृशो, न विषयः । चरन्तीति च प्रयोगः.
उच्यते । तस्मात्प्रयोगवचनः । अविभक्तव्यापनप्रधानानां
प्रयोग इत्युक्तं 'अङ्गानि तु विधानावन्तु प्रयोगेनोद्वि-
श्वेत्' (१।१।८।१८) इत्यत्र । तस्मात् प्राज्ञः अ-
वधभूयः अन्तु ज्योतिष्टो, न केवल । अतः अङ्गान्वयि
तमेव कर्तव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ३३ ॥

भाष्ये— लिङ्गं चैवमर्थं दर्शयति 'अन्तु तृणं मास्य
आधाराद्वारयति' इति । यदि अङ्गानाममी इति
व्यात्, उभयं विधीयते अन्तु आधारयति (इति)
तृणं प्रापयति इति च, तथा अन्तु वारुणदेवसंयोगः स्यात् । अथ
वयोको व्याक, तथा अन्तु इत्यन्तु वृणमास्यं केरले
विधीयते, इति नास्ति दोषः ।

अवधविधायाश्च द्वयवैषम्यतत्त्वतः । ३४ ॥

भाष्ये— अथ यदुपार्थिन् द्वयवैषम्यतत्त्वतः इति,
तत्र द्वयः । विभक्तो शब्दः प्रधानतः 'अवधभूयः' इति
वाचकः, अङ्गानां आधारतः सत्त्वाः । अवधभूयस्य
संयुक्तं च द्वयवैषम्यं 'वारुणेनेकतावच्छ्रवण्यं अवधभूयं मग्नि'
इति । तस्मात् न तत् गीष्टेय मजति । आपन्तु प्रयोगान्
इत्येवमपि दोषः । अतः अनुपपन्नमेतत् ।

सोम— तृणान्वितेऽवधभूयेऽपि आपानमूये तद्वैश्वदेव
च न तस्मात् श्रुत्युक्तम् । सुमग्निः । एकतावच्छ्रवण्यं अङ्ग-
प्रधानं चाप्यवधभूयः अन्तु इत्येव च किञ्चे
इति बोधम् । सूत्रार्थः— अवधभूये प्रधाने एव

सविष्टर, अथु मे शोभो यजनीत् ' इति । तान्मावैतौ
आज्यभागो अज्यमन्तायेव इति, निर्गुणमेवेदं वचनं
इदरेषामग्नानां परिसंख्यायकं यवियुग्मैति । यत् 'अप-
वर्हिः प्रयाजान् यजति' 'अपवर्हिषावनुयाजौ यजति' इति
(तत्) परिसंख्यातानां प्रयाजानां अनुयाजयोश्च विधानार्थं
भवतीति । तस्मात् शेषाभावेनाग्न्या परिसंख्येति ।

प्रयाजानां स्वेकदेशप्रतिवेधादप्यारूपशेषत्वं,
तस्मादित्यानुयाजः स्यात् ॥ ४९ ॥

भाष्यं — तुषारः पक्ष स्यादनेयति । न चैतदिति
परिसंख्येति । शिरोवा परितस्वेत्युक्तम् । निच 'अप-
वर्हिः प्रयाजान् यजति' इति याज्यशेषो नाचरूपते ।
यदि 'प्रयाजान् यजति' इत्येव विधिः, तथा वर्हिःप्रया-
जोऽपि प्राप्नोति । तत् 'अपवर्हिः' इत्येतन्नोपपद्यते ।
अथ वर्हिः प्रतिवेधः, प्रयाजानां विधिविधानरूपेण । तत्
अप्राप्तस्य वर्हिः परितस्वेत्युक्तम् । उपपदविधाने
वाच्यं नियेत, याज्यशेषो नोपपद्यते । एक चैव
वाच्यम् । तस्मात् न शेषपरिसंख्या, आज्यभागोऽत्रैव
नित्यानुयाजः (अज्यमन्तो आज्यभागी यजति इति) ।

गृहमेधीगवता इत्यात् ॥ ५० ॥

भाष्यं — अथवा अज्योऽनश्नयः यज्ञं पदमेधीन,
तद्वत् स्यात् । आज्यभागस्या प्रत्यक्षभुताभ्या एक-
पाकनता इत्या (यथा प्राप्य इत्यर्थः) गीतामहो
नान्यैः प्राहृतैः पक्षवाक्यनामेति । तस्मात् अज्योऽनश्नयः
इति ।

शेष — पूर्वोक्तं प्राहृतस्य निर्गुणस्य अज्यभागान्
नेह अपूर्वत्वं इति उपायान् संयतिः । सिद्धिरग्नो-
रपदेशप्रमाणानां आज्यवैक्यमग्न्या योऽनश्नयः प्रारब्धः ।
वि — 'किं अज्यवैक्ये वर्हिर्होतृं गर्वयुताचरेव ।'
यागुर्गो प्रयाजानुयाजनिर्मिषेष्टः ॥ आगो, अज्यम-
न्तामित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्येति । अनेनान् गुण-
प्राप्तेरपूर्वत्वेन चाऽऽतिशयः ॥

आह — उभेतिष्ठो ऋत 'वायवेनेकपाठेनाज्यमृ-
यति' इत्यनेन अज्यमन्तस्यैव विधाया 'अज्यमन्ता-
ज्यभागो यजति' इति भूतम् । तत् अतिदेशाज्य-
अज्यभागानुयाजेन अज्यवैक्यमग्न्याविधानात् सन्-

वर्हिर्होतृगम्या प्रातरेऽपि च अज्यमन्तस्तायाः तदि-
नोपपद्यत वा द्वितीयया विधानोपपत्तेः आज्यभाग-
विषयभावेन अनिदेशपरितोषसंगुणपत्तेः अपूर्वता-
भवात् सर्वे प्राहृतमग्न्यान्तं कार्यम् । यत् 'अपवर्हि-
अनुयाजः प्रयाजान् यजति, अपवर्हिषोऽनुयाजौ' इति
वचनं, तत् वर्हिःप्रयाजानुयाजवर्युग्ममात्रार्थम् । इति
प्राप्ते, अज्यमन्तस्य आज्यभागविशेषगतेन प्रतीयमानस्य
सातन्त्र्येण देवताविधायनं तद्विशेषणं वा तान्
नैवोपपत्तिमत् । अज्यमन्तोऽप्यनुयाजविधि-
मन्तोः 'अज्यवैक्ये सविष्टर, अथु मे शोभो अजनीत्'
इत्यनेन अनुयाजस्यैव आज्यभागकृताप्राप्तयोः लिङ्गा-
देव स्यादज्यमन्ताद्वत्त्वावगते, प्राप्तेन असम्भवी । अतः
उपपदायस्य प्राप्त्यात् भाव्येनापविधिप्रतीतिः पुन-
रनुयाजस्य अपूर्वत्वम् । अपवर्हिः इति तु प्रयाजवत्पद-
वत्त्वं अनुयाजवत्त्वं च वस्तुनो वर्हिःप्रयाजानुयाज-
वत्तिरित्यत्र विधानम् । विशिष्टविधिभावेन वा पूर्व-
वत्तविशिष्टप्रयाजानुयाजविधिः ॥ ५१ ॥

अथवा — 'अपवर्हिषोऽनुयाजप्राप्यः ।'
शुक्र — 'अपवर्हिषः तथैव नः ।' तथैव अपूर्वः ।

* अथभूयेन शीकोन्मोचनं, तेन अथभूयोक्तं
शिक्षितवर्गीनां निषेधनायै उक्तं । वि. १. ५. ११.

अथभूयेन प्रत्यक्षप्रारम्भ इति कर्तृगर्भ-
विहारविधानम् ॥

'प्रत्यक्षोऽथभूयेन सन्ति' इत्यत्र विहारस्यैव प्रत्य-
क्षप्रारम्भविधानम् । कर्तृणा तु सामान्यविधिप्राप्ते आह-
तत्त्वेन । तेषामपि प्रत्यक्षप्रारम्भविधाने वाक्यभेदात् ।
इति प्राप्ते, कर्तृगर्भविहारस्यैव प्रत्यक्षप्रारम्भविधानेन
यज्यपरिष्कारः तत्वादिनामपि परिष्कारेण कर्तृणा प्रत्य-
क्षप्रारम्भेण अर्थसिद्धत्वेनाविधानात् वाच्यमेव । संकर्म-
२. ५. १६.

* 'अथभूयादुदेत्य वत्तत्वं परितोष' इति वि-
धिति भूतम् । तत्रैकस्या वाक्यस्य, कौटील्यस्यादे-
वोपपत्त्यात् तत्रैकस्यानिषेधकस्य अनिवृत्तायपि
उपनिषत्तये वाच्यविधिषेव । आह. १. ५. १८. ०. अ-
थभूयादुदेत्य वत्तत्वं परितोष' इति निहितं वत्तन्

एतादृशान्यद्विधिविधितः आहाराणां प्रथमादे नि-
वृत्ति नामातिदेशेन प्राप्तः, स च प्रायश्चाराः । १२।३।१.

॥ अवभृथाद्भृथं अनुत्पन्नः पशुः आत्मन्यते ज्योति-
ष्टोमे । वि. ५।१।१६. * अवभृथे 'अभिधाने आत्मदत्त'
इति ऊहः । संकल्पे. ४।१।८. * अवभृथे 'अपरिहृय-
प्रयाजान् यजति' 'अवभृथिपायनयाजौ' इति बर्हिर्वाय-
प्रतिषेधः । वि. २०।७।१५. ॥ अवभृथे 'अप्सु मृग
प्रायः आचारमपाययति' इति आसु इत्यनूय तुष
प्राशनं केवलं विधीयते । आ. १।१।२।८।३३. * अवभृथे
'अप्सु मृग प्रायः आचारमपाययति' इति शुण्विति-
न वर्नान्तरम् । १०।३।१।१. * अवभृथे अप्सु तुषप्राश-
नेन विरितेन प्राहृयाङ्गज्जराणां न वाचः । १०।३।१।१.
* अवभृथे आर्षेयजरण्य इतिवरण्यस्य च प्रतिषेधः 'न
होतारं वृणीते, नार्षेयम्' इति । १।१।१।९।१९.

॥ अवभृथे ऋजीपादिनयनं प्रतिपत्तिकर्म ॥

सौमिके च कृताधैस्वात् । ४।२।८।२० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे अवभृथः 'वाक्येनैक-
क्यष्टोमेनावभृथमप्यवभृथि' इति । सत्यज्जन्तवते 'नक्ष-
पृहीत वा एतदरास्य गच्छीयं, नद् प्राणानः, यदौद्
म्भरी, यदधिपयमकृत्ते, तस्माद् यन्किञ्चित् सोमस्ति
द्रव्यं तेनावभृथं यजति' इति । तत्र सद्यः किं सोम-
स्तितामा द्रव्याणां अभ्यभूषणमनं प्रतिपत्तिः, अपवा अर्थ-
कमेति । किं तावत् प्राप्तं ? प्रतिपत्तिरिति । वृत्तार्थत्वात् ।
वृत्तार्थभेदाणि द्रव्याणि तत्रतत्र, तेषामवभृथगमनं प्रति
यन्किञ्चित्वा ।

अर्थकर्म चाभियानसंयोगात् । २१ ॥

भाष्यं— अर्थकर्म वा अभिधानेन सयोगात् 'तेन
पशुर्धं वन्ति' इति । तेन अवभृथमशङ्कं निष्पादयन्तीति ।
वृजीया वैमैति, द्वितीया अवभृथं इति, तस्मात् सोमस्ति
गुणभूतं, अवभृथः प्रधानभूत इति ।

प्रतिपत्तिर्वा तन्वयायत्वाद्, देशार्थाऽवभृथ-
श्रुतिः । २२ ॥

भाष्यं— प्रतिपत्तिर्वा । कुतः ? तन्वयापत्त्यादेव ।
एतद् निष्पादः यदन्वयः तस्यैव अन्यत्र प्रतिपाद्यते ।
तद्विद् यदि सोमस्तिं द्रव्यं अवभृथे करणे विधीयते,

ततोऽर्थकर्म । अथ सोमस्तिनेन यन् विधीयते, ततः
प्रतिपत्तिः । नहि अत्र सोमस्तिं विधीयते अवभृथे ।
तथा सति अवभृथसोमस्तिमन्त्रः अभ्यवपत्तीत्यनेन
आख्यातेन विधीयते, न च वाक्येन विधानं स्यात्, न तु
श्रुत्या । याने पुनर्विधीयमाने श्रुत्या विधानम् । तत् परि-
वृष्टीनं भवति । श्रुतिश्च यावयात् बलीयसी । तस्मात्
प्रतिपत्तिः । अथ यदुक्तं अर्थकर्म अभिधानेन सयोगा-
दिति, तत्र द्रव्यः । एवं तति देशार्था अवभृथश्रुतिः ।
अवभृथं यजति इति अनवभृथेन देशं लक्षयति । यस्मिन्
देशे अवभृथः, स देशं वन्तीति । तस्मात् प्रतिपत्ति-
रिति ।

द्वयं— 'तेनावभृथं यजति' इत्यनेन सोमस्तिनावभृथयोः
सन्त्यो विधीयते । तत्र सोमस्तिं वा अवभृथाद्भृथं,
अवभृथो वा सोमस्तिस्तार्थः द्वयमप्येतत् घटते । यदि
तत्साधनत्वेन सोमस्तिं, तत्र उपसिवाक्यप्रतिषेधेन एक-
क्यष्टोमे वाच्यते । अथ सोमस्तिं सत्यज्जन्तं अवभृथः
संस्कारकः, तयापि यागं निर्वर्तयत् द्रव्यं सन्कार्यत्वात्
प्रतिपद्यते । निर्वर्तनवेत्त्या वा चैकक्यालः श्रुतिप्राप्तो
विद्यते एव । किञ्च पुरोडाशेन क्रियमानो निर्वर्त्यः प्रधान-
भूतः । सोमस्तिं तु सरङ्गवाजो गुणभूतः । न च
एकस्य कर्मणो गुणलगाधन्ये सुते । सोमस्तिनावभृथ-
सम्बन्धे च अत्यन्तं वाक्यम् । तस्मात् इयं घटनव्यतिर्न
घटते । याने सोमस्तिविधानं इति चेत्, न शक्यं
सोमस्तिनेन गन्तुं अथारिजेन । (तेन सह इति सहयोग-
विधाने) प्रहृष्टकल्पना च । अतः सोमस्तिगमनं विधीयते ।
शक्योति गमनं देशान्तरमापत्वा सोमस्तिं सत्यज्जन्तं ।
क्रियन्तं देशं यैवमिति ? तत्र अत्रप्रशब्दान्देशं देशं परि-
च्छिद्यते । अतो गमनेन प्रतिपाद्यमानत्वात् दृष्टार्थता ।
श्रुत्यर्थात्प्रद्वयं चान्यर्थविधानादप्येति ।

श्रुति— 'तस्मात्तस्मात्तस्मादेन श्रुत्या कर्मनिधी-
कते । तस्मात्तस्मात्तस्मात् सोमस्तिमुक्तं वृत्तीयम् ॥
देशावभृथश्रुत्यस्य प्रवृत्तौ लक्षणा भवेत् । सोम-
स्तिं हविष्ट्वेन योद्यतेऽवभृथं प्रति ॥' घटयते ।
'उत्पत्तिवाक्यविहितपुरोडाशाप्ररोधः । हविष्ट्वेन
तु संवभृथं सोमस्तिं न शक्नुयान् ॥' वदित्य

सयिष्य, अन्तु मे सोमो अग्रवीत्' इति । तन्मात्रेणो
आश्रयभागी अन्तुमनायेव इति, निरुणमेवेदं वचनं
हृदयेषामज्ञानेन परिसंख्यायुक्तं मतिवृत्तम् । वत्तु 'अप-
ग्रहीयः प्रयाज्ञान् यवति' 'अपग्रहीयान्नुधानो वजति' इति
(तत्र) परिसंख्यातानां प्रयाज्ञानां अनुयाययोश्च विधानार्थं
भजतीति । तस्मान् सोपानमेवाज्ञानां परिसंख्येति ।
प्रयाजानां 'त्येकदेशप्रतिषेधाद्वाक्यशेषत्वं',
तस्मादित्यानुवादः स्यात् । ४९ ॥

भाष्य— ह्रस्वः पञ्च व्यासर्गयति । न चैतदस्ति
परिहृत्येति । शिदोया परिसंख्येस्तुम् । किञ्च 'अप-
ग्रहीयः प्रयाज्ञान् यवति' इति वाक्ययोगे नावश्यकत्वे ।
यदि 'प्रयाज्ञान् यवति' इत्येव भिन्नि, तदा ग्रहीः प्रया-
जोऽपि प्राप्नोति । तत्र 'अपग्रहीयः' इत्येतत्कोपपद्यते ।
नाप ग्रहीयः प्रतिषेधः, प्रयाजानां विधिविपरिवर्तते । तत्र
अप्राप्तस्य ग्रहीयः प्रतिषेधोऽनुपपन्नः । उभयविधानो
वाक्यं मिथेन, वाक्यभेदो नोपपद्यते । एक चेदं
वाक्यम् । तस्मान् न शेषपरिसंख्या, आश्रयभागीभेदं
नित्यानुवादः (अन्तुमनौ आश्रयभागी यवति इति) ।

गृहमेधीयवद्वा स्यात् । ५० ॥
भाष्य— अत्रापि अपूर्वोऽप्यथवा वदन् वृत्तेष्वपि,
तद्वत् स्यात् । आश्रयभागीभ्यः प्रत्यक्षपुत्राया एव-
वाक्यता इत्या (वदन् प्राप्य इत्यर्थः) निराशङ्को
नाथैः प्रकृतैः एकाग्रव्यक्तमेति । तस्मात् अपूर्वोऽप्यथवा
इति ।

तोम— पूर्ववत् प्राज्ञस्य निरुणस्य अग्रजभावात्
नेद अपूर्वत्वं इति उच्यते । संगतिः । लिङ्गकर्मणो
उपदेशप्रमाणत्वात् आश्रयवचनप्राप्य चोदकज्ञं प्राप्नुयात् ।
वि— 'किं स्वयंभुयेन ग्रहीते सर्वपुत्राचरेत्' ।
यावदुक्तं प्रयाजानुयायकग्रहीतिप्रत्यक्षः ॥ अतो, अन्तुम-
नादित्याश्रयभागीभेदस्य परिसंख्येति । अन्येनापि पुत्रा-
प्रमेरपूर्वत्वेन चोदितम् ॥'

भाट्ट— जोतिहोमे एव 'वाक्यैरेककालेनावभूय
यति' इत्यनेन अग्रजसंज्ञकमिति विधाया 'अन्तुमना-
वाश्रयभागी यवति' इति श्रुतम् । तत्र अनिदेशप्राप्ता-
व्यमाप्राप्त्युत्पादेन अन्तुपदस्यैतन्मन्त्रविधानात् मन्त्र-

योर्लिङ्गमात्रायां प्रत्ययेऽपि च अन्तुमदेवतायाः तदि-
शेषकस्य वा शिदोया विधानोपपत्तेः आश्रयभागी-
विषयभावेन अनिदेशपरिलोपकस्यानुपपत्तेः अपूर्वत्वा-
भावात् सर्वं प्राप्नुमप्राप्त्यर्थं कथम् । वत्तु 'अपग्रहीय-
वत्तु वदन् यवति, अग्रग्रहीयो वानुयावो' इति
वचनं, तद्वत् ग्रहीः प्रयाज्ञानुयायकपदस्यैव समासार्थम् । इति
प्राप्ते, अन्तुमलस्य आश्रयभागीतिशेषकमेव प्रतीयमानम्
न्यासत्वेन देवताविधायकत्वं तद्विरोधनम् वा तन्त्र-
नैरोपपत्तिम् । अन्तुपदस्यैतन्मन्त्रमिति कित्वा समाश्रयभागी
मन्त्रयोः 'अपग्रहे सयिष्य, अन्तु मे सोमो अग्रवीत्'
इत्यनयोः अनुयायकत्वेन आश्रयभागीप्रमाणतया । लिङ्गा-
देन आश्रयभागीप्रमाणतयाः प्राप्त्यनेन असम्भवी । अप-
ग्रहपदार्थस्य प्राप्त्यापत्तौ वाक्यभेदात्तद्विपरीततेः श्रुतिः ।
अवभृथस्य अपूर्वत्वं । अपग्रहीयः इति तु प्रयाजवत्तु-
पदस्य अनुयायकपदस्य च वदन्तो ग्रहीः प्रयाजानुयाय-
कमितिप्रत्यक्षं विधानम् । विशिष्टमिच्छित्वायेन वा पुं-
स्यलिङ्गिष्टप्रत्ययसंज्ञकमिति । ५१.

मन्त्रन— 'प्रवेदपूर्वोऽवभृथस्य वा ।'
शंकर— 'अवभृथस्य तस्यैव ना ।' तस्यैव अपूर्वः ।
॥ अवभृथेन शीशोभोचनं, तेन अवभृथोक्तं
शीशितवर्णायां निषेधावमति उच्यते । वि. ६।५।१६.
॥ अवभृथेन अग्रजप्रारम्भ इति कर्तृगर्भ-
विहारविधानम् ॥

'प्रयशोऽवभृथेन वरति-त' इत्यत्र विहारस्यैव प्रत्य-
क्षपुत्राविधानम् । कर्तृणा तु सामान्यमितिप्रतिपत्तिं प्राप्नु-
त्यनोव । तेषामपि प्रत्यक्षपुत्रनविधाने वाक्यभेदात् ।
इति प्राप्ते, कर्तृगर्भकृतिसत्त्वस्य प्रत्यक्षपुत्राविधानेन
यवतिपरिहृत्या भूतादिनामपि परिहृतेरपि वदन्ता प्रत्य-
क्षपुत्रताया अग्रेसरित्वेनाविधानात् वाक्यभेदः । संकल्पे,
२।४।१६.

॥ 'अवभृथ्यादेव वक्तव्यं परिपते' इति विश-
विधि श्रुतम् । तत्रैकस्या वक्तव्यपदः कोटीनाच्छ्रुते
अवभृथ्यात् तत्रैकस्यादिदेशप्राप्तस्य अनिहृष्टादि
उपरिधारणे सविहृष्टादिरेव । भाट्ट. १०।४।८, ९ 'अ-
वभृथ्यादेव वक्तव्यं परिपते' इति विहिता वक्तव्य-

एकादशपदमितिश्रितः आह्वानस्य प्रथमादे विश्व-
जिति नामातिदेशेन प्राज्ञः सा च प्रवर्णार्थाः । १२।३।१.
॥ अवसृष्टादर्थं अनुबन्धः पक्षः आत्मभ्यते ज्योति-
ष्टोमे । वि. ५।१।६. ॥ अवसृष्टे 'अभिप्राय आह्वत'
इति ऊहः । संकर्ष. ४।२।८. ॥ अवसृष्टे 'असर्वविषः
प्रपातान् यजति' 'अपवर्हिपातनुयायो' इति नहिर्वाग-
प्रतिषेधः । वि. १०।७।१५, ४ अवसृष्टे 'अप्सु तृणं
प्राप्य आघारमाधारयति' इति अप्सु ह्यनूय तृण-
प्राशन केन विधीयते । आ. ११।२।८।३३, ५ अनसृष्टे
'अप्सु तृणं प्राप्य आघारमाधारयति' इति गुणमितिः,
न कर्मान्तरम् । १०।३।१।१, ५ अवसृष्टे अप्सु तृणप्रास-
नेन विहितेन प्राहुताह्वानतराणां न बाधः । १०।३।१।१,
॥ अवसृष्टे भार्गवयवणस्य होतृयवणस्य च प्रतिषेधः ' न
होतारं नृणीते, नार्धवम्' इति । ११।१।५।१५.

॥ अवसृष्टे ऋजीपादिनयनं प्रतिपत्तिकर्म ॥

सौमिके च कृतार्थत्वात् । ४।२।८।२० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे अवसृष्टः 'वाक्येनैक-
कपालेनावसृष्टमभ्यवसृष्टि' इति । तन्नास्मान्ते 'नरुण-
यदीत वा पतनरास्य यदधीर्षं यद् अग्राणः, यदौदु-
म्बरा, यद्विपवणक' इति, तस्माद् यत्किञ्चित् सोमलितं
द्रव्यं तेनावसृष्टं यन्ति' इति । तत्र सद्यः किं सोम-
लितानां द्रव्याणां अवसृष्टमगमनं प्रतिपत्तिः, क्षयथा भर्ष-
कमेति । किं तावत् प्राप्तं प्रतिपत्तिरिति । कृतार्थत्वात् ।
द्रव्याण्येनानि द्रव्याणि तनतम्, तेनाम-वसृष्टमगमनं प्रति
पत्तिर्वाच्यः ।

अर्थकर्म याऽभिधानसंयोगात् । २१ ॥

भाष्यं— अर्थकर्म वा अभिधानेन सयोगात् 'तेन-
वसृष्ट यन्ति' इति । तेन अवसृष्टसङ्गं निष्पादयन्तीति ।
तृतीया तेनेति, द्वितीया अवसृष्टे इति, तस्मात् सोमलितं
गुणभूतं, अवसृष्टः प्रमाणभूत इति ।

प्रतिपत्तिर्वा तन्मायवत्त्वाद्, देशार्थाऽवसृष्ट-
श्रुतिः । २२ ॥

भाष्यं— प्रतिपत्तिर्वा । कुतः ? तन्मायवत्त्वादेव ।
एष हि न्यायः यदन्त्यं कृतार्थं अन्त्यं प्रतिपाजने ।
तदिह नहि सोमलितं द्रव्यं अवसृष्टे वरुणं विधीयते,

ततोऽर्थकर्म । अथ सोमलितेन यानं विधीयते, ततः
प्रतिपत्तिः । नहि अत्र सोमलितं विधीयते अवसृष्टे ।
तथा सति अवसृष्टसोमलितसंयुतः अव्यवन्तीत्यनेन
आख्यातेन विधीयते, न च वाक्येन विधानं स्यात्, न तु
श्रुत्या । यानं पुनर्विधीयमाने श्रुत्या विधानम् । तद् परि-
श्रुतीं भवति । अस्मिन् वाक्यात् श्लीयसी । तस्मात्
प्रतिपत्तिः । अथ यदुक्तं अर्थकर्म अभिधानेन एवोपा-
दिभिः, एतद् रूपः । एवं सति देशार्था अवसृष्टश्रुतिः ।
अवसृष्टं यन्ति इति अवसृष्टेन देशं नक्षयति । यस्मिन्
देशे अवसृष्टः, स देशं गन्तीति । तस्मात् प्रतिपत्ति-
रिति ।

द्वयं— 'तेनावसृष्टं यन्ति' इत्यनेन सोमलितवसृष्टयोः
संयुक्तो विधीयते । तत्र सोमलितं वा अवसृष्टार्थं,
अवसृष्टे वा सोमलितार्थं द्रव्यमाप्येतन्न घटते । यदि
तन्वायनत्वेन सोमलितं, तत्र उपसिवाक्यशब्देन एक-
कपालेन वाप्यते । अथ सोमलितं सङ्कर्तव्यं, अवसृष्टः
सङ्कारकः, तथापि यानं निर्वर्तयत् प्रथमं सङ्कर्तयत्,
प्रतिपत्तिः । निर्वर्तनदेवस्या नैककपालः अविप्रसृतो
निचने एव । किञ्च पुनोपाशेन क्रियमाणो निर्वर्तः प्रधान-
भूतः । सोमलितं तु सङ्कर्तव्यो गुणभूतः । न च
एकस्य कर्मणो गुणव्यप्राप्त्ये युक्तं । सोमलितवसृष्ट-
संयुक्ते च अत्यन्तं वाक्यम् । तस्मात् इदं वचनव्यतिर्न
घटते । यानं सोमलितविधानं इति चेत्, न वाक्य
सोमलितेन यन्तु अभावित्वेव । (तेन सद्य इति सद्योपा-
दिवाचने) अदृष्टकल्पना च । अतः सोमलितमगमनं विधीयते ।
वाक्येति यानं देवान्तराणां सोमलितं सङ्कर्तयत् ।
किञ्च देशं नैवमिति । तत्र अवसृष्टसङ्गदेन देशः परि-
च्छिद्यते । अतो यस्मिन् प्रतिपाद्यमानत्वात् दद्याथेत ।
श्रुत्यर्थानुप्रास्य पावयतिविधानादन्त्येति ।

शा— 'वत्रावसृष्टशब्देन श्रुत्या कर्ममिधी-
यते । तत्तावन्ततया सोमलितमुक्तं तृतीयया ॥
देशेऽवसृष्टशब्दस्य श्रुत्यो लक्षणा मयेत् । सोम-
लितं इतिष्टवेन योचतेऽवसृष्टं प्रति ॥' उच्यते ।
'वत्प्रतिवाक्यविहितपुनोपाशयरोपः । इतिष्टवेन
तु संयुक्तं सोमलितं न शङ्क्यताम् । इति

सोमलिङ्गं तु, यानमानं विधीयते । घात्वर्धो-
ऽवभृथपदं तदेवं लक्षयिष्यति ॥' अवभृथपदं
गच्छन्तः । सोमलिङ्गं आदाय गच्छेयुः । तानि तदेवे
प्रक्षेतप्यानीत्यर्थः ।

सोम— पूर्वोक्तप्रतिपत्तिरूपस्य अतिन्मासिमा-
सास्य निराकरणत्वात् समतिः इत्याहुः । किं चित्तु कृती-
पायाः स्वतयेन द्वितीयावर्तं, यन्ति इत्यस्य निरर्थपरं
न कथयन्ति । सूत्रार्थस्तु— सोमिकेऽवभृथे सोमलिङ्गेन
न च वानं प्रतिपत्तिः क्त्वात् यस्य वृत्तार्थोपादिनि ।

वि— 'तामस्यवभृथे सोमलिङ्गस्य नवन तु निम् ।
साधार् प्रतिपत्तिर्ना, यन्ति तेनेत्यतः भुतः ॥ माता साय-
नता, मेरे पुणेडावाहमिपुस्तः । यानस्य तदुत्तराया
प्रक्षेपः प्रतिपत्तिः ॥'

भाट्ट— सोमे एव 'वाक्येनैकरूपत्वेन अवभृथ
यन्ति' इत्यनेन अवभृथसदृशं कर्म विधाय 'यत्
किञ्चित् सोमलिङ्गं तेनापवृथ यन्ति' इति श्रवम् । तत्र
नृवीपदा सोमलिङ्गस्य करणत्वावगमान् तस्य न यामे
अन्वयभावभवेऽपि अवभृथ प्रति उपपत्तेः न द्वितीयाया
रूपगता प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । न च प्रतिपत्तिरूपत्वात्
द्वितीयपरमावयव तद्वत्तत्वावयवमपि न दोषः, निपादस्यवि-
न्यायेन (४।१।१२) एकाग्रताऽनुपपत्तेः । अतः अव-
भृथे एव सोमलिङ्गस्य करणत्वम् । न च उपपत्तिरिष्टैक
कपालावरोधात् अनिवार्यं, अवभृथसदृशकर्मनरे एव
सुत्रप्रमाणके निवेदोत्पत्तेः । वस्तु कैश्चित् भावनामिद-
भावाङ्गीकारेण तस्मिन्नेतावभृथे समुत्पत्तेन निवेद्यः पूर्व-
वक्षितः, तत् वादिनेऽपि तथाऽऽपदेशेऽपि तत् । अतः
अवभृथप्रवक्ष्यामि दोषोन्मोचनस्यैवार्थत्वेन विवक्ष्यमाने.
स्वभावापि विकल्पः । अत्रार्थमेव तु तन्मतेनुष्ठानात्
समुत्पन्नः । इति प्राप्ते, कर्मान्तस्य अवभृथप्रवक्ष्य
नामानिदेशकत्वे योग्यतापत्तेः वाक्यत्वे अनेकपत्ति-
रूपनप्रमाणं, देवताऽभावेन च अरूपत्वापत्तेः, वाक्य-
त्वेन इत्यनुपपत्त्यस्य देवतारूपगताऽपि उपपत्तौ नान्तर्ग-
तत्वात्, यागस्यापारम्भः एव सोमलिङ्गप्रतिपत्तिरित्येव विधी-
यते । एष च न पाल्वाविषयः, परंपरायैवंनवविधान
कर्मान्तत्वादिकल्पना वाञ्छिता गतिः । न च तेन

इत्यनेन कथञ्च, तामे कर्मलक्ष्यसमुदासिनैवद्वेन
तृतीयाऽङ्गीकारेण साहित्यमात्रेण उक्तौ कर्मत्वेनैव तदा
अपवात् लक्षणाया अप्रसक्तेः । अवभृथपदं पर दैताम्य-
पाऽयं इति न कश्चिदोपः ।

मपहन्— 'न सोमलिङ्गैरदवेष्टिपिष्टा ।'

शंकर— 'प्रतिपत्तिं सोमलिङ्गम् ।'

अवभृथे एव एकपत्तास्य द्विरवदानं भाव्यते ।

अतः ७।१।१२३. अत्रावभृथे ज्योतिष्टोमगते आन्य
मागौ स एव, तौ चाप्युभयौ, 'अप्युभयोरुभय-
भावी बजति' 'अप्युभो वधिष्व' अप्यु मे सोमो भव
वीज्' इति । वि. १०।१।२५. अवभृथे ज्योतिष्टोमगते
व एककपालं, स वैश्वदेविनेककपालस्य विहारः इति
वदमादिदेशः । अतः ७।१।१२५. अवभृथे पूर्वपदे
उपासयितव्योऽग्निः । उपासाय, सिद्धान्तो न आपः
संयमनीयाः । २।१।१२२.

अत्रावभृथे प्रघातेऽग्निविकारः स्यादिति
वस्तुतुमिसयोरो ब्रह्मवैवर्तयत् । १।१।२।८।१३ ॥

अवभृथे प्रघाते प्रघातस्याग्निविकारः अग्नेः विकारः
सकृत् । अग्निविकारो अग्नौ प्राप्ता इत्यर्थः । प्रघातं अप्यु
वर्तन्त्ये इति यावत् । नाह्वाणि अप्यु कर्तव्यानि । नहि
तदेतः प्रघातहेतुकः अग्निविकारः । अह्वाणा अग्नौ
कर्तव्यत्वात् प्रघातस्य अग्निविकारो न हेतुः । इत्यवैवर्त-
यत् यथा एकपालो इत्यं, बह्वक्ष देवता प्रघाते
विक्रितत्वात् नाग्नेः सकृत्, एव आगोऽपि प्रघाते
स्युर्नाग्नेऽपि पूर्वः पक्षः ।

साहो वा, प्रवेगवर्धनं कृत्वात् । ३२ ॥

साहस्यं पूर्वपत्तावभृथपदः । न प्रघातमात्रे अतीवैकार
आह । किन्तु तावत् अग्नौ सञ्चितं सवावभृथः अप्यु
वर्तन्त्यं, न प्रघातमात्रम् । प्रयोगान्नैकत्वात्, 'अप्यु
अवभृथेन चान्ति' इति प्रयोगपरम् अह्वाणां प्रघातस्य
वेधमेव । तस्मात् अवभृथे प्रघातस्य अह्वात्येव अप्यवे
कर्तव्यामि इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गवर्धनम् । ३३ ॥

सिद्धान्ते हेतुस्वरूपः । चरादे हेतुसमुपपत्तिः ।
'अप्यु वृत्तं प्राध्यापारभावारवति' इति आध्यापारवत्-

द्रस्य अणु विधान सर्वेषामेवाङ्गानामणु करणे लिङ्गम् । अवसृयाद्वादि अणु कर्तव्यादि अङ्गानात् आधारेण इति । अस्य लिङ्गस्य दर्शनात् अवसृयाद्वादि अणु सर्वतन्वानि, नाम्नी ।

इन्द्रदेविभागाद्य इन्द्रदेवताऽपनयः । ३४ ॥

पूर्वपक्षिणा यदुक्तं इन्द्रदेवतवत् इति तथाह । त्वया प्रदानस्याङ्गानां च वैषम्यायेः । अवसृय, इति प्रधान-
शब्दान् आधाय इन्द्रदेव अङ्गशब्दस्य विभागात् प्रधा-
नात् इन्द्रदेवतस्य अपनयनेऽपि अङ्गैर्म्य, इन्द्रदेवतस्य
अपनयो भवति । अथा तु अङ्गप्रधानोभयान्द्रत्वात्
अङ्गैर्म्यो नापनयः । 'अणु अरम्भेन' इत्यन यथा
अवसृयाद्वोक्तस्य प्रधानस्य अङ्गिः सत्पन्थः भूयते,
तथा 'अणु तुल्य प्राय आधारेण' इति अङ्गस्य
आधारस्यापि अङ्गिः सत्पन्थः भूयते । 'अणुमन्तात्पन्थ-
भागी' इति लिङ्गाद्य आत्मभागाधारेण अङ्गभूतयोः
अङ्गिः सत्पन्थो भवति । एवं च इन्द्रदेवतस्य अङ्गैर्म्यः
अपनयो भवति भवति, तथापि अथा अङ्गप्रधानोभय-
तेनत्वात् नङ्गैर्म्यः अपनयः इति । इन्द्रं च एकल्लक्ष-
देवता च वरुणः, तयोः समाहारः इन्द्रदेवतम् । तस्य
अपनयः इति विग्रहः । इन्द्रदेवतानपनयः इति यथाह
प्रधानात् इन्द्रदेवतस्य यथापि न अपनयः, तथापि
अङ्गैर्म्योऽपनयः इति शेषम् । के.

तु अवसृये बर्हिःप्रतिषेधाच्छेषकर्म स्थात् ।

१०।१।५।४० ॥

ऐतन्नि. अवसृये 'अवसृय, प्रकृतान् यजति'
'अवसृयिषानुवाचौ यजति' इति बर्हिषः चतुर्थस्य
प्रदानस्य द्वितीयस्य चतुर्थाक्षरस्य प्रतिषेधात् तद्वै शेष-
कर्म आशिष्टं तर्हि कर्म वर्तमानं स्थात् । 'अणुमन्तात्प-
न्थभागी यजति' इति यजन् तु अणुमन्तोः अनुवाक्या-
गन्तोरिधानार्थं नाङ्गप्रधानविधानार्थम् ।

आत्मभागाधोर्वाऽङ्गुत्पत्त्याच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ।

४८ ॥

धातुः 'शेषकर्मनस्य अणुमन्तात्पन्थः । नेतु
मुग रोऽं चान् कर्मस्यमिति । तथाहि, 'अणुमन्तो
आत्मभागी यजति' इति कर्मनं त्वया न अणुमन्त-

घटितमन्तरूपणविधानार्थं, अणु-विद्गोत्रेन मन्तराण-
स्वरूपेण च 'अवसृये सविप्रव' 'अणु मे गोमो
अजनीत्' इति अणुमन्तोर्मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । एव एत-
द्वाक्स्यविदितयोः आत्मभागाधोः अणुत्वात् निर्गुणधारेण
विधानात् चोदकेन तथैव प्रवृत्तः प्राप्तयेऽपि पुन-
रिधानात् इतरप्रतिषेधः इतरेषामङ्गानां चोदकप्रदाना
प्रतिषेधः स्यात् । तथा च अणुमन्तात्पन्थभागी इति
यजन् परिषत्प्राप्तकम् । 'अवसृयिषः प्रदानात् यजति'
'अवसृयिषानुवाचौ यजति' इति यजन् तु परिषत्प्रा-
प्तना जहिभिन्नात् प्रदानानुवाक्या विधानार्थं भवेत् ।
एवं न आधारेणानुवाक्यत्वं शेष कर्म कर्तव्यमेव
इति अन्यः पूर्वपक्षः ।

प्रयाजानां स्वेकदेशप्रतिषेधाद्वाक्ययोः पत्वं,
उत्सामित्यानुवाद् स्यात् । ४९ ॥

तुल्यः परिषत्प्राप्तं व्याकर्तयति । यदि आत्म-
भागाकर्तृ इतराङ्गानि परिषत्प्राप्ति, तदा प्रयाजानुवाजै-
कदेशस्य प्रतिषेधः प्रतिषेधो न स्वर परिषत्प्राप्त्येन
आगतत्वादेन । एकदेशप्रतिषेधस्तु कृतः 'अवसृयिषः'
'अवसृयिषो' इति । एकदेशप्रतिषेधात् आत्मभागा-
वाक्यस्य परिषत्प्राप्त्येनानुवाचो जायते । ततश्च आत्म-
भागाकर्तृ अरक्षधाराक्येणः सन् परिषत्प्राप्ति ।
परतु तस्य परिषत्प्राप्त्येनानुवाचात् तेन वेदेन न वाक्य-
शेषकर्म अवाक्यशेषकर्म । एकदेशप्रतिषेधात् इतोः
अवाक्यशेषकर्म वाक्यशेषकर्मः । तस्मात् प्रयाजानां
चतुर्थो उपसर्गवेन इत्येतत्प्राप्त्येन नित्यानुवादः स्यात् ।
प्रयाजानुवाजानुवाच्य प्रतिषेधो निषिद्धः । एष आत्म-
भागाकर्तृवेऽपि आत्मभागी अणु अणुमन्तो मन्त्रो
विहितो । सर्वदाऽपि न परिषत्प्राप्ति ।

गृहमेधीयवद्वा स्यात् । ५० ॥

अथवा गृहमेधीयत् यथा गृहमेधीय. अणुर्षः,
तद्वत् अणुर्षः अणुर्षः स्यात् यदुक्तं वान्म्य ।
इति सिद्धान्तः । के.

० अवसृये बर्हिःतूपाजायागे 'देवो यजत्र'
इति श्रौतः । संकर्म. २३११. ० अवसृये वरुण-
प्रशङ्गाते गोमिहार् अवसृयात् पन्थोदिष्टः । परः

‘ नायुः पुरोति, न साग गायति, न गमनमव्य-
जयति ।’ इति विज्ञेयः । आ. अ३.३.१५. ॥ अत्रस्य
यास्यप्राप्तये चोदित्वां तुगनिष्ठासमया वृत्ति-
दिष्टः पुरोदाशो नाप्यते । चोदकस्य अतिदेवात्
प्रवृत्तवान् । वि. अ३.१५. ॥ अत्रस्थे विहाः
प्रत्यङ्मुखाः कर्तारस्तु प्राङ्मुखा इति चेन्न कर्तृगमन-
विहारस्य प्रत्यङ्मुखात्वविधानेन कर्तृत्वमपि प्रत्यङ्मुखा-
त्वाय अभिसिद्धवान् । संकषे. २.४.१६.

॥ अथसूत्रे रिन्द्रकृपागीयनिगमेषु सर्वेष्वेव
अग्नीपरुणयोर्वचनं सत्विष्टकृच्छ्रद्वयमेव कर्तव्यं
पयोविष्टोमे ॥

सिद्धदेवताऽन्यत्वे तच्छब्दस्याभिपत्येत ।
१०।४।१७।३४ ॥

भाष्य— अस्मि अयमर्थः 'वाक्येनैकवाक्यान्ताव-
 दर्थं धर्त' इति । त्वेदमात्मायते 'अधिराक्षो' म्निष्-
 कृतौ यजति' इति । तज्जयमर्थः सत्ताधिकः किं शिवमे-
 त्सिद्धकृच्छ्रच्छदं त्वन कर्त्तव्यं, उत त्विष्टकृच्छ्रच्छद-
 मिति । तत्र एव तावत् परीक्ष्यते किं सत्ताधिकः
 (कृ.) । म्निष्कृच्छ्रच्छदं, सत म्निष् कृतौ इत्यनेन
 गुणेन प्रवृत्तः इति गौणी, न कृत् इति । यदि कृत्,
 अस्मिन्कृच्छ्रच्छदं यत्नं धर्तव्यम् । अथ म्मुत्पायते,
 ततः त्विष्टकृच्छ्रच्छदम् । किं प्राप्तं ? सत्ताधिकः, न
 म्मुत्पायते इति । वृत्तः ए न तावत् म्निष् कृतान् ।
 अथ च तस्मिन्नेव काले म्निष्कृतं म्मुत्पायते 'सिद्धकृतं
 यजति' इति । नहि अथ स्वस्तसत्त्वौ समर्थं प्रादे-
 शिमेन गुणेन सन्निविष्टं (निरुक्त. ११४) भवत् ।
 अस्मिन्नेव सिद्धकृच्छ्रच्छदेनैकत्रये, न योऽर्थः सिद्ध कृत-
 वान् । यत् सत्ताधिकः, ततः अस्मिन्कृच्छ्रच्छदं
 यत्नं धर्तव्यम् । कुतः ? अमेरि देवताया अतो
 वाचकः, नक्षत्ररश्मयोः । विद्युते व्योम्नेऽन्तर्या-
 म्यानाम् अधिराक्षस्या म्निष्कृतं । तस्मान्
 त्विष्टकृच्छ्रच्छदं यत्नं धर्तव्यमिति ।

संयोगो व्यर्थोपत्तेरभिधानत्वं कर्मवत्त्वात् ।

24 11

माध्यं— न चैवदस्ति अस्मिष्टृष्टब्दकं वचन
कर्तव्यमिति । नि तर्हि । तस्मिष्टृष्टब्दकं वचन
कर्तव्यमिति । तत्र एतदर्थ्यते, गौगमिदमभिधानमिति
स्मिष्टृष्टत्वात् स्मिष्टृष्ट इति शक्यते । शक्यमाने न
न्याय्यमपि वक्षितं वक्ष्यिषुम् । क्रियाविनिवृत्तमनयन-
शब्देभ्यो शक्यते । तदुदायस्य न अग्नौ अन्वेषात् तौरे
अन्यमिमानं नान्यत्र सीधते । तस्मात् साविशादिक ।
एवं चेत् तस्मिष्टृष्टब्दकं वचन कर्तव्यम् । अग्नौपते,
अत्रेभ्यो अग्नीरक्षौ भवेते “अग्नीरक्षौ स्मिष्टृष्टौ
यनति” इति । त्रिपक्षयोगित्तस्य द्योति स्मिष्टृ
ष्टब्दः अग्नीरक्षौ वक्ष्युः । तस्मात् तस्मिष्टृष्टब्दकं
वचन कर्तव्यमिति । अथ यदुक्तं, स्मिष्टृष्ट इत्यति चैप
शब्दः, न चाग्निः स्मिष्टृष्टत्वात् इति, जज्ञ भूमः ।
मत्स्ये भुवनात्मा हीयेत । त्वत्स्ये सा न सीधदथ
धत्स्ये । अतिच तत्र । पूर्वात् वामानपेक्ष स्मिष्टृ
ष्टत्वानभिः ।

श— किं निगमेषु श्रमिष्यद्ब्रह्मकं यत्न
‘अग्नीनवन्नाह’ इति, उन शिष्यद्ब्रह्मकं ‘अग्नी-
यज्ञो मिष्टकृतायमह’ इति ।

दोम — वाग्मती विविधमन्त्रात् वनसतिशब्देन-
 विधानेऽपि इह विवहृत्कृत्स्नस्य विविधान् गताभात् न
 तेनाभिधानं इत्युचितैः सम्यक् । भूताधिपारे 'त
 कर्म पाप मन्त्र पुण्ये पुनः' इत्यत्र कर्मोपपदमन्त्राणां
 योः नियममुपयोगेन स्थाप्येव ब्रूय, त्रिषु ङी पात्र-
 नियमान्नास्मात् उपपन्नोः शाकहृत् भाषहृत् इत्या-
 दिवत् भूति विवहृत्विहृत्कृत्स्नः । तत्र 'शिव ये न
 इदं भविष्यति यस्मिन् राक्षसिध्यामः' इत्यादिपर्वनादेशे
 अनेन शिवहृत्कृत्स्नोपाधिपन्थायोः शिवहृत्कृत्स्नोपा-
 योगेन शिवकृत्स्नस्यमेव भूतस्य तन्माभात् मुमु इहं
 वज्रप्रधानं शयं हृत्कारं शिवोत्सृज्य योग्याद्यप्येव
 प्रयोगनिर्दिष्टं इति वदन्महोपाध्यायः । वस्तुतस्तु
 शिवकृत्स्नः 'विष्' च' इति विषेयं ध्वनात् । म न
 कल्पवृक्षपात्राद्य इति भूताध्यायमपि वदन्महोपाध्यायः ।
 दाप्य योग्यमन्त्रात् पूर्वोक्तोऽयं मन्त्रः । शिवान्तर्भाष्य-

ममदेनेति ध्येयम् । सूत्रार्थस्तु— देवताऽन्यत्वे स्थिर-
रूपेणो निरर्ततं तच्छब्दत्वात् अस्मिन्नात्मन्यदिति ।

वि— 'किमस्मीत्युच्यते स्थिररूपेणो विवर्जनी ।
यत्कस्यो संहति वा, ऽऽप्तो रसदादयुगोक्तिः ॥,
यदा चित् कृतान् स्थिरमिति खेयाद् गुणं वति । पात्र-
कामिनयेनाम मन्त्रो सगुणविमो ॥'

भाट्ट— 'अमीश्वरणी स्थिररूपो यजति' इति
अवश्ये भुक्तम् । तत्र किं त्यागे मुदयोरेव अमीश्व-
रयोरेवतात्, किञ्च स्थिररूपगुणयोः इति चिन्ताया,
त तायम् यजिपदोपाचस्थिररूपायानुवादेन देवताविधि-
सम्पत्तिं विधेयनेत्यभिहितकथाकथमेवापत्ते, यजिपदेन
अनन्यप्राप्तसूतसामसाधोदेनो विधानापत्तेष्व, अवश्य-
स्यापूर्वत्वेन तत्र स्थिररूपत्वस्य अप्रमेयम् । अतः स्थिर-
रूपेन स्थिररूपत्वकारिणो अमीश्वरणी इत्येव स्थिर-
रूपेनतात्पर्यकारि-र त्वाभिन्ना तन्मोहेरेवम अमी-
श्वरणीविधिः, अमीश्वरणीविधिस्थिररूपत्वमिति विधिः ।
स्थिररूपेनतात्पर्यं च स्थिररूपत्वस्य एव, इति तत्र वैद्वे-
धिकदेवताविधानात् तद्विषयानुसारेण देवतात्प- । अतश्च
यद्यपि प्रहृष्टो स्थिररूपेणो अमी यौगिक,
तथापि शब्दस्यैव प्रहृष्टो विधेयत्वात् शब्दत्वा-
यमे देवताऽन्तरविधानेन प्राकृतदेवतात्पस्यापि निवृत्तिः ।
यत्पुनस्तु पृष्ठ इव चन्द्र शृणुता इति श्रुतार्थकविष्-
प्रत्यय तस्थिररूपेणो अमीश्वरणीविधिः तस्य च श्रुतार्थत्वात्
आपात् स्थिररूपेणो अमीश्वरणीविधिः अमीश्वरणीविधि-
अमी श्रुतार्थत्वात् । यद्यपि तस्य अपि सगुणित्वस्य एव-
यागार्थत्वात् स्थिररूपेणो विधिदेवताऽन्तरविधानेन
शब्दप्रत्यययोः नानुपपन्नः । अन्यैव च शब्दा यथैव
प्रहृष्टो गुणस्थिररूपेणो अमीश्वरणीविधिः, यद्यपि च यन्त्रवि-
यागादौ विदोभ्यामन्तरैव देवतात्वमिति, तत्र वैद्वे-
देवता प्राकृतदेवतात्पस्यापि नाप- । अर्थस्य देवतात्वपदे-
दि च दुर्दशः स्यात्, विदोभ्यामन्तरस्य प्राकृतविधेयत्वात्
एव विदोभ्यामन्तरस्य, न शब्दस्य देवतात्वपदे । अन्तेऽपि
अस्थिररूपेणो अमीश्वरणीविधिः आगमविधानात् । निगमे-
यपि आगमविधेः 'अनुवृत्तिः' 'यत्' इत्यादि
अस्थिररूपेणो अमीश्वरणीविधिः । द्विधेयपि याग्याया

आदौ । याग्यायागमयोस्तु प्रकृतितोऽपि मुद्राभिधान-
स्यैव अतिदेशात् उपदिष्टकथापि मुद्रयोरेव अमी-
श्वरणीविधानात् अस्थिररूपेणो अमीश्वरणीविधानेन सिद्धा-
न्तेऽप्यविशिष्टमेव । अग्राह्यत्वात्कथोक्तु गच्छेद्विधा-
देव अग्रहः । उच्यतेयपि तु प्रकृतितो स्थिररूपेणो
देवतायाः अग्रहत्वात् इहापि अग्रहत्वात् निर्विवाद-
मेव । इति प्राप्ते, स्थिररूपेणो अग्रहत्वात् निर्विवाद-
त्वात्वात् प्रमाणत्वात् देवतात्पस्यापि विशिष्टयागविधिरेव-
यम् । स्थिररूपेणो च चन्द्रविधिः प्रहृष्टविधे देवता-
विधिः । यत्पुनस्तु भूतस्य अग्रहत्वेऽपि यत्मान-
त्रिये देवदेवे यागकृत इति श्रयोदर्शनात् यौगिकमेव ।
यागश्चापि अतिदेशाभावेऽपि आगमविधानेन (१०
८।१५) प्राकृतः एव, स्थिररूपेणो अग्रहत्वात्
यत्कथनात्, तत्कार्यान् अग्रहत्वात्मेव वा प्राकृत-
स्थिररूपेणो अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्मेव वा प्राकृत-
स्थिररूपेणो अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्मेव वा प्राकृत-
स्थिररूपेणो अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्मेव वा प्राकृत-

अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्

अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्

अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्

अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्

अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात् अग्रहत्वात्

होयपददेव कलात्र भवति । अगस्त्यवात् । अनेनैव
प्रदानविमर्शः । अनेनैव धर्मादिदेवः, इत्युक्त्यमेवस्य
पावयस्य । प्रदानविमर्शं कृत्वा ज्ञातव्यस्य धर्मान्निदेष्टुं
न शक्तिरिति । (भूतो नाकस्याः आम्निष्ठायाः खट्वी-
त्मेन शेषेण, विष्टमप्येवमहनिमुत्तवन्ना उपैव इत्यर्थः
इति के चित् । विष्टमप्येवस्य आम्निष्ठासंस्कारार्थतया
प्रधानद्विष्टामावात् पुरोडाशवित्प्रागप्रदानवित्प्रधाना
तुयैः इत्यर्थे । अधिदेवात् उपदेवामिष्टपदे । सोम.
१११११४)

द्वय— गायत्री आम्निष्ठा खट्व्या । तस्याः एकदेशः
पूर्व (आवायस्थाने) हूये, एकदेशश्च उत्तर (अग्निष्ट-
यज्ञानन्तराले) । तत्रैव (स्त्रीपथा) उत्पद्यते वज्र-
देवताया । यथा पथोः (एकदेशः प्रतःस्वने
हूयते, तृतीयस्वने वैकृद्देशः वदत् । यदि च प्रथमं
यागाः, कर्त्तुं तर्हि अवस्ययाम्, अत आह—) अत्र-
भूषणवदः देवतासामान्येन गौषः (अवस्योऽपि यवन-
द्वैतः इति) । देवतासामान्येन वा (निष्ठासप्रकारः
अवस्ययत् इति) । धर्मादिदेवः कलात्र भवति (तद-
मैवकर्मोत्तरविधिः इत्यर्थः) । उच्यते । यत्र आम्निष्ठा-
येन कर्म प्रतिपाद्यते, एव तत् नाम तद्वर्मादिदेवार्कं
भवति यथा ' मासमग्निहोत्रं शुद्धेति ' इति । (अत्र
शुद्धेतिना कर्म प्रतिपाद्यते, अग्निहोत्रमष्टयुधर्मप्रति-
पादकः इति) इह ॥ नामसन्द एव चेत्तत् । श्रूयते, स
एव कर्म निष्ठासनि, स एव धर्मादिदेवानो भविष्यति
इति (गौष) अनुपपन्नम् ।

अपन्नयो वा, प्रमिद्धेनाभि संयोगात् । ६४ ॥

भाष्य— न वाऽयं प्रदानविमर्शः । किं नहि ।

अपन्नयो निष्ठासस्य, पूर्वकर्मणः कर्मांशपेक्षया । किं
कारणम् ? प्रसिद्धेनाभि संयोगात् । प्रसिद्धेन नामधेयेना
मन्त्रधाम्न्येन संयोगात्, निष्ठासोनावस्ययाम्प्रवृत्तीनि ।
ननु मास्तेऽयमनुपादयामाभिव्युक्तम् । अनुवादः क्व अप्र-
वृत्तिविरोधकरोऽनर्थकः क्वत् । अविदेवत्वव्यवहृत् । ननु
तन्नाभि लक्षणा भवति । अष्टु । लक्षणाऽपि हि प्रवृत्ति-
विरोधपरत्वाद्धर्तरी । यथा ' अगौ निष्ठति, अदो
निष्ठति ' । अनेनार्थेन तर्हि दोषो भवति, नापूर्वकर्म-

बोदनागामयो दोषः । यथा ' एतत्तथैव देवर्षीषु वार-
न्तीयमग्निशोमशाम कृत्वा पशुतामो ह्येतेन यजेत ' इति ।
कर्म पुनस्तेन वाक्येन व्यपृते कर्म बोधमित्युक्तम् । उच्यते ।
' वादस्या निष्ठासेन तुयै आम्निभूषणमव्यवयति ' इति भवते ।
न चात्रभूषणः वाक्यतेऽप्यवितुम् । तत्रैव विधाने, निष्ठा
सेन तुयै आम्निभूषणं कर्तुमर्होऽप्यवयन्तीति । यथा आह
कर्मं पूजति भवन्तीति । लक्षणाया वा, यथा ' स एव
विद्राक्तः सप्तयुगन्ति ' इति ।

द्वय— नामं प्रदानविमर्शः । कुतः । अवस्य-
याम्प्रवृत्तेन कर्मणा निष्ठासस्य संयोगात् । ननु तद्वद इत्यु-
क्तम् । अत्रत्या गौषो अनुवादः आधीयते । अत्रि तु
यदि । लक्षणाया धर्मादिदेवार्को भविष्यति । लक्षणाया च
यथा प्रतिपाद्यमिति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । ६५ ॥

भाष्य— अत्रान्वयोऽपि निष्ठासस्यानुपपन्नस्य
प्रतिपत्तिर्मतिरिति ।

न, कर्मसंयोगात् । ६६ ॥

भाष्य— तत्र । कुतः । कर्मसंयोगात् । अपेक्षमण-
स्य गुणभूतस्य संयोगो विधानेन दृढीयामव्यति ।
प्रतिपत्तिरिति क्रमप्रमाणम् । द्वितीयपथा निरुद्धेन यथा
' वादस्या निष्ठासेन तुयै आम्निभूषणमव्यवयति ' इति । अथवा अवस्य-
याम्प्रवृत्तेन कर्मणः संयोगात् । यदि च प्रतिपत्तिः,
स्यात्, ततोऽवस्ययाम्प्रवृत्तेन कर्म एव भवेत् । अप्यमनुभूष-
णवदो धर्मांशविशिष्टोऽनर्थक एव भवेत् । अथमनुभूष-
णवदो धर्मांशविशिष्टोऽनर्थक एव भवेत् । न च प्रतिपत्तिः प्रधानकर्मणा
धर्माः वाक्या अतिरेष्टु, नैवम्यात् । तदा मयमुधेन
प्रतिपाद्यमव्यतिष्ठकं स्यात् । न चात्रभूषेन किमिदं प्रति-
पादितं, नृविमिष्येत् ।

द्वय— न चेष्ट उपनिष्ठासस्य प्रतिपत्तिः । कयम् ।
यथा तेन इत् तथा अनेनाभि कर्मणः । तत्र च स-
गुणयो, यथाः प्रधानतः । इह तु विपरीतं कर्म तद्वान-
माद्युक्तम् (अगौ कर्षेन नामधेयेन प्रसादात् धर्मात्
इति सिद्धं, तत् एव एतदर्थकं इत्यपि सिध्यति इत्यपि
प्रापः) ।

सोम— उपदेवताज्ञानो आहूतकथने इव नास्तिः
इत्युक्त्यात् । अत्रान्वयसंयतिः । यद्यपि तदने

वाग्भैरोगातिक्वाप्सुलेने चोदकप्रते निष्कृतविधिः
इति पूर्वपक्ष इत्या कर्मान्तरविधिर्न व्यवस्थापितं,
तथापि इह तदेव कर्मान्तरत्वं प्रचारविप्रकर्षनिराकरणेन
स्थिरीक्रियते इत्युपनयति । ननु यदि निष्कृतोऽवगमं
देवतायै देवः स्यात्, तदा प्रवृत्तायाश्चोदकस्य देवताऽन्तराद्य
व्यवहृत्यपत्त्या वरुणायै न दानं, इति कर्मान्तरत्वात्प्रवृत्तत्वात्
प्रचारविप्रकर्षः स्यात् । न चायं निष्कृतः अवश्य देवतायै
देवः इत्येव प्रमाणमस्ति । 'यत्किंचित् सोमरित्तं तेनान-
भृथं दत्तं' इति सोमरित्तनयवत् देवताश्रयमेव कर्म
निष्कृतमातिवक्तव्यं विधीयते इत्येव वर्णनीयत्वात्
'प्रचारविप्रकर्षविधिः' इति पूर्वपक्षवर्णनमनुक्तमिति चेत् ।
सत्यम् । परंप्रमाणेषु वाक्यव्यवहारेण अवश्यस्या-
तिविवेचने अवभृथवैशेष्येन कनस्य सोमरित्तान्तर् निषादुप-
सक्तमया देवताश्रयस्य प्रतिपत्तिवर्णने विष्णुहोत्रे तुद्धो
विधिवर्तमानतामात्रेण होत्रेण देवतासम्पन्न परिकल्प्य
महत्कर्मण एव निष्कृतमिति प्रचारविधिरित्यगत्या स्वीकार्यः
इत्यागः । वस्तुतस्तु— अवभृथशब्देन देवतासम्पन्नायात्
प्रवृत्तार्थं परममय वरुणार्थं निष्कृतेनापि कुर्यात्
इत्येव प्रचारविप्रकर्षविधिः सुलेनेषाद्विहितं वाच्ये ।
तथापि अयं प्रसारो वरुणस्यैव (शा.) नागमिनः ।
तथापि अवभृथशब्दान्वयकथाभावेन वरुणमात्रवदन्वयं
व्यवहृत्यपत्तेः इति ज्ञेयम् ।

वि— 'निष्कृतावधये विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।
उत्तार्यकरी पञ्चन, शयोऽभ्युपवास्यतः ॥ कर्मान्तर
तदाऽपि स्यात् प्रतिपत्तिः प्रसज्यत ॥, प्राधान्यादर्थ-
कर्म स्यात् तत्रावभृथधर्मकम् ॥' उत्सार्थवर्गः ।

भाट्ट— वरुणप्रमाणेषु 'वरुणो निष्कृतेन त्वं
अवभृथं दत्तं' इति श्रुतम् । तत्र वरुणदेवत्वस्य
आमिषायागस्य प्रमाणान्तरमप्येव पूर्वमेककार कृतस्यपि
पुनः प्रचारविप्रकर्षमात्रं गणितव्यत्वेन विधीयते
'यथा प्रातःसपने चरन्ति, पुरोडाशेन माषादिने,
अग्नेश्चोदीयवने' इत्यनेन सन्धीयवर्गः । अवभृथ-
शब्देन वरुणदेवतासम्पन्नायात् देवताऽन्तराद्यः । ननु
इति न यागवत्त्वं, तेन नावभृथधर्मकं पुनः प्रजापति-
वरुण इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु, नाग प्रचार-

विप्रकर्षः । नचाप्ये अवभृथशब्दवैशेष्यादेः, सति-
गुरुर्ध्वकालव्यवहारेण प्रवृत्तार्थं प्रातःकर्मानुयायेन
कालनिष्कृतगुणाजनेऽप्युपविष्टो वाच्यमेदापत्तेः । अतः
अवभृथधर्मेन अव-कर्म तदर्थं स्थवित्रा अवभृथगमन
तुपविशिष्टं वाक्योपनिष्ठावप्रतिपत्त्यर्थं विधीयते प्रजा-
पतिवारुणवत् इति । सिद्धान्तस्तु अवभृथशब्दस्य
उपनिष्ठाऽवगममात्रेण वाच्यस्य गदाविषयसिद्धयर्थं तदर्थक-
कर्मान्तरत्वेन रक्षणा । अत एव 'नामुगो जुहोति, न
साम गायति, न गमनमनं नवति' इत्यादिचौलिक-
प्रसिद्धावभृथधर्मपदुदाहोऽपि मगच्छते । अतश्च कर्मा-
न्तरमेवेदं तुपासो अर्थकर्म, निष्कृताग्रे च प्रतिपत्तिः
इत्युक्तं कौमुदे प्रकरणान्तराधिकारे (२/३/११२४) ।
एतदधिकरणमुने न तु तुपासो अन्तर्गमनमस्यैव वा
प्रतिपत्तिरमात्रादस्य निरन्तर इति चेदित्यम् ।

मण्डन— 'निष्कृतोऽवभृथाद्विधेः ।'

शंकर— 'तुपासोऽर्थकर्मवत् ।'

ॐ अवभृथशब्दः चौलिके कर्मणि गुरुत्वात्, तस्य विधेय-
क्रियासामानाधिकरणेन नमश्चेनत्वात् । दार्शन्येनास्तिके
अथा सुलेनेषु तु अवभृथशब्दोपनयते । तस्मात् चौलिकधर्म-
वाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रवृत्तप्रकरणे प्रमुद्रान आश्रयः
सौमिकधर्मनितिद्विरात् कर्मान्तरं तदर्थमनुक्तं विधत्ते ।
वि. ७/३/४. ॐ अवभृथशब्दः इह वरुणदेवत्वस्य
एककालादव्यस्य वागस्य वाचकः । 'वाचयेनैककाले
नाकुरुष्य मन्ति' इति वदुत्पत्तिगम्ये भुवन्वात् । भा.
१/१/२८/३०. ॐ अवभृथशब्दस्य ऐन्द्र्या गायति । के.
ॐ अवभृथाद्भवतां सामा परित्याग्यान्तः परितः
सामाणि इति स्थूलत्वात् अवभृथादिप्रयोगात् प्राज्ञाश-
मतेः अवभृथादिप्रयोगविधिविधेयसामावेन अवभृथा-
दिद्वारस्वरूपसम्भवात् साक्षात् ज्योतिशोमाश्रयमावेन
च आग्नीषोमीयान्तरत्वं सन्निविष्टमात्रेण विषयतया
प्रशाम्भवात् साध्यामावेन स्वल्पतः प्राप्तेः यथावेदेन
सखे युवाः इति उच्येत्तद्विधिः । मु. ए. १/८/३.

ॐ अवभृथादीनि कर्माणि दादादेः तस्यैव कर्त-
व्यानि । टुप. ८/१/८/३२. ॐ अवभृथोचरमुदवर्तनी-
देहिः, वदुत्पत्तेन नाग्निहोत्रोभयदम्भः । के.

॥ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धा निराकर-
णान् अतीतगन्धः अहर्भक्षणचक्रं, न तु न हीनः
अहीनः इति न्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमार्थकः । रुद्धिर्गोमप-
हरति । योगाद् रुद्धिर्ब्रह्मवशी । वा. ३।६।८।१६ पृ.
८६४. ॥ अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेः ब्रह्मवत्त्वं
रथहराविक्रमे (६।१।१२.) कथ्यते । सु. पृ. ४६६.

॥ अवयवम्युत्पत्तिः रुद्ध्या चाप्यते 'तुल्य शब्दे'
इत्यवयवम्युत्पत्ति आधीयमानाया शब्दात्कृतानामपि क्षीम-
शब्दवाच्यताः स्यात् । (रुद्ध्या तु क्षीमात्तुल्यं वत्त्वं
क्षीमशब्दवाच्यम् । अक्षयौ स्यादुमा क्षीमा इत्यमरः ।
जवस आह्वयौ इति भाष्य) । वा. ६।१।६।२३
पृ. १३७४. ॥ अवयवशब्दस्यैव प्रयोगसमये रुद्धिर्न
कल्पनीया । सोम. १।४३.

॥ अवयवसमुदायमेव अवयविनं नै विराट् ।
तत्र । 'उपश्रः षट्, निमश्रः षट्' इत्यादिप्रतीतिः ।
मणि. पृ. २२.

॥ अवयवातिरिक्तावयवभावः वैषाकरणपक्षे । सु.
पृ. १४२१.

॥ अवयवार्थवत्त्वस्यासमुदायार्थवत्त्वं इति
न्यायः । अवयवार्थवत्त्वः समुदाया अर्थवत्त्व इत्यर्थः ।
नयना-मनेके आद्यमिदं नगर गोमविदं नगरमियुज्यते ।
न च सर्वे तनाडया भवन्ति, न सर्वे वा गोमन्तः
एष मन्तेऽपि । अर्थं न्यायः 'अर्थनत्-पा० १।२।४५
इति स्वभाष्ये उक्तः । साहस्री. ६२०.

॥ अवयवावयविनोः अलम्बनसामानेन अत्यन्त-
भेदः इति नै चित् । सु. पृ. ८७९. ॥ अवयवावयविनोः
अभेदः । संसर्प. १।१।१३. ॥ अवयवावयविनोः गुण-
गुणिनीः क्रियाक्रियायोरपि भेदाभेदोऽनुमयेयः । मणि.
पृ. २३. ॥ अवयवावयविनोः सामान्यावयवोपपन्नवहा-
भावः । वा. ३।४।१४।४१ पृ. ९७८.

॥ अवयवी-द्रव्यान्तरम् । तत्र हि द्रव्यान्तरमणीसि
गम्यते, यथैकसिन्धवयवे गृहीत्वा कुर्यामाणे कुरुजः
कुर्याते । न यत्रदे कष्टपूर्वके कष्टे एकसिन्धु आकुर्या-
माणे हास्तारणि कुर्याते । अथ हि वरपरव्यतिथि-
जनिता एका रुद्धिर्भवति, नावयवशब्दोदित्यते, नापि

केन चिदनुमानेन अनुमीयते, तत्र द्रव्यान्तर जातमि-
त्युच्यते । भा. १।१।७।२६. अथ व्यतिरेकोऽवयवी अदितं
तथैकावयववर्णनेन कुरुजोऽवयवी आह्वयते । वा.

॥ अवयवी वनादिवत् परमाण्वादियुक्तात्मक एव, नार्था-
न्तर इत्यशब्दात् तस्य अप्रत्यक्षत्वेन व्यवहारानुप-
योक्तव्यात् सगतिप्रदायत्वं भवेन तन्मूलकमदप्रमाण्वावहा,
इति तत्रात्रावयवविशेषमेव वनादिदृष्टान्तवैषम्योपपादनेन
निरस्तम् औत्पत्तिकमूले वनवादे पार्थिककरिः । वास्त.
पृ. ७. ॥ अवयवी सर्वेषु अवयवेषु भासताः । भाट्ट.
१।७।२. ॥ अवयविनां अवयवैः सह समवायवक्षणाः
एकव्यः अवयवेषु । श्रुतु. पृ. १८८.

॥ अवयवविशेषगुणानां अवयवगुणपूर्वकव-
नियमः । मणि. पृ. ५४.

॥ अवयवसंबन्धो च अवयवीयः अवयवसंबन्धोः ।
सोम. ६।५५.

॥ अवयववशात् : अवयवस्य वृथक् कृत्वा वादः
वदनं वचनं कथनम् । 'यु मिश्रणे अमिश्रणे च' ।
अवान्तराद्यवयव महामव्याया एव सत्त्वादिकर-
णम् । यथा भाष्ये 'अथ परा (अश्रिता) सत्त्वा
कीर्तते, तत्र अवयववशाद् भवति (क चित्) यथा
हादयकपाले 'गदहाडकपालो भवति' इत्यादि (जातोदौ) ।
के. ३।७।१६।१५.

॥ अवयवोद्यतान्नायः वाजपेये 'द्रव्यपाविनो यदन्ति ।
नाशिशोभो नोद्यतो न पोदशी नातिराजः । अथ कस्मान्-
हाजपेये सर्वे यशकृतबोऽवयवस्यते इति । पशुमिरिति
श्रुत्वा । आश्रितं पशुमाकथते । अश्रितोममेतेनापकथ्ये ।
ऐन्द्राश्रितोक्त्यम् । ऐन्द्रेण पोदशिवः स्तोत्रम् । गारस्तला-
ऽतिराजम् । गारस्तलं बृहन्. स्तोत्रम् । यत्ताकन्तो ये वय-
कथ्यः । तान् पशुमिरिवावयवेषु' इति । वि. १०।४।४.

॥ अवशिष्टानामन्ते निवेजः इति (आगन्-
नामन्ते निवेजः) न्यायेन वक्ष्यलोकान्तर इत्यलोकः,
तदन्तर प्रजापतिलोकद्वारा परशिल्लोक प्राप्तोति ।
श्रीमत्. ४।१।३ तत्र । न्यायार्थस्तु आगन्निताः
शिष्टानाम् प्रथमस्तु निवेज्यन्ते, आगन्नितास्तु
आगन्निताः अवशिष्टाः अन्ते निवेदयन्ते इति । भा. १।१।७।२६

॥ अयस्यापेक्षिताऽनपेक्षितयोरपेक्षितं स्मर-
णीयमिति न्यायः । स्पष्टः । साहस्री. ६१.

● **अथसरसगतिः**— यथापक्ता यो विचारः, तत्समाप्तौ च एव बुद्धिस्तो भवति । सु. पृ. ३९२.

० अपस्था दि विकारः । अवस्था न अपस्थाऽन्त-
रोप्यतीत्युक्तः । न च अपस्था अन्तर्भावतोऽप्या-
वृद्धती. पृ. २६१.

७ अवहननं समिधपने ॥ औहुम्भमरुशूलं वर्यै-
धस्य पूरिशियाऽवहति, अयेतमुपपाति ॥ अत्र अष्ट-
माधाय प्रपोषनत्वात् अट्टदेव । वि. ११।१।६. ७ अ-
हननं कुण्डलेषु न कर्तव्यं तुपसिमोक्षसमत् । आ.
१०।१।११ वर्येणं २, ७ अवहननं प्रोक्षनं निर्वपण
इत्येवमाजयः औपधधमः । (औपधं वीटादि । ११।
४।७, ७ अवहननं महाविपुलैः पानासु भर्जनात् प्राक्
कर्तव्यम् । ततो भर्जनम् । १०।१।१३, ७ अवहनने
मग्नः । अपहर्त रसः इत्यवहन्ति । (इति पद्यम्
‘अपहता यापुपाना इत्यवहन्ति’ (इत्यप्यन । ३।
२।११, ७ अवहननपेयणयोः निपादिभिः । श्रीहीनक-
इति । ‘तच्छुद्धिम् शिञ्छि’ इति मत्तुचादः दण्डपूर्व-
भावको । ४।२।११२६, ७ अवहननमन्त्रस्य प्रहा-
रसुधायास्य सहस्रं प्रयोगः इदं पूर्णमासयोः । ११।४।१२।
४२, ७ अवहननमन्त्रादिति । नामावीधेयी अतिवीजं
राजस्ये । ११।४।१३।४३.

४ अद्वैत, सिद्धि इत्यादीनां दृष्टप्रयोगानां
क्रियाणां आ वस्तुस्थितिनिर्णयः प्रयोगः क्वात् । भा
१९११/१२०.

● अवहन्तिः । एते हि अप-सत्यादिः तदुल्लङ्घनैः
पदार्थः । सत्यादिः इत्येकपदम्, पञ्चैकशब्दश्च
सर्वत्र शेषः । सतो हन्तिः वाङ्मनसिष्ठादयः । भा. पा. २
७.१५, ॥ अवहन्तिमु न ग्री, न प्रमान, न नृपुंल्ल-
ङ्घिति । ननु अवहन्तेष्वपि स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽस्ति
'तिना' इति । अत्र प्रमः । न नियोगः अवहन्ते-
स्त्रीलिङ्गः शब्दः, पुंलिङ्गोऽपि ख्यातिः 'अवघातः'
इति । नृपुंल्लङ्घिः 'भ्रमे' इति । वा. १३.८,
● सनिषोपकारी च । (अवहन्तिः) । १३.१३.१३.

७. येषां तु तण्डुलकले एव सुमन्त्रस्य उदयमनिरा-
तनरमणिं अधुहन्ति तश्चन्द्रः प्रवर्तते इत्युपगमः, तेषामा-
तण्डुलमिहचिरेव अम्यातः प्राप्नोति । त त्वं मन्द एवा-
म्युपगमः । यत् कर्मणं विनाऽपि तण्डुलेः प्रयोगे द्रव्यते
“कथायमवहति” “विष्णुमावहन्ति” इति । न चाहि गीग।
प्रयोगे विशेषाभावात् । अथवाप्रसिद्धा व अत्रात-
मावहन् एव प्रणीयते । न च समुदायः अर्थात्तरे
प्रसिद्धः । तण्डुलम्यापारस्य तु प्रयोगेनैः तत्र प्रयोग-
प्रचयम् । आ. ११११/१२८.

७ अथान्तरप्रकरणे अभिवेकीयस्य विवेचनादिषु निराकियते विवेकाधिकरणे (४५१२३४) । के. ७ अन्तर्प्रकरणं, ननु एवं सति सर्वाभ्यन्तरप्रकरणोपदेयः एव स्यादिति (प्रधानकण्ठसाम्यं अभिगो गगने अन्न-गुणस्य कृतं चित् अर्थमज्ञात् सर्वज्ञानपदमेतं, न क्व चित् अन्तर्प्रकरणं स्यात् इत्याहुः तन्तु इति । अतः प्रमाणेन प्रधानकथंसाधं वाणिना अन्न-गुणस्यावगमे सदा-सम्भवेन परिहरति) उच्यते । ' परमकण्ठस्यानामज्ञे भूत्यधिकिभिः । ज्ञाते पुनश्च नैरेव सर्वज्ञानं तद्विद्यते ॥ ' (पुनश्चक्ष्य वशादायादौकात् वज्र-रेखं च साधनानुचक्षात् सुतादिभिः साक् वक्ष्य अन्यप्रकरणानां अज्ञाना अन्नमे जाते सर्वज्ञानसत् अन्तर्प्रकरणमित्युच्यते इत्यर्थः । सर्वज्ञं च अन्तर्प्रकर-णित्वेनाभिमतानां अन्त्यादिभिः शक् तद्विद्यमानत्वा वशादसि तद्विद्यमानसर्वज्ञानसत् न क्व चित् सर्वज्ञाभाः सृजनीय इत्याह-सर्वज्ञा इति) सर्वज्ञं हि प्रमाणा-दीनामभ्यासं किं निवृत्तकथा पुनः परामर्शोऽस्ति इति तत्पर्यन्तानामन्तरप्रकरणस्य अर्थः । अथवा हि ज्येष्ठत्वेन स्यात् सर्वज्ञाभा परमस्तेष्वनवज्ञानं । या. ३११४१४४ पृ. ७४३, सु. पृ. १०७०. ७ अन्तर्प्रकरणं, ननु यद्यन्तरप्रकात् अन्तर्प्रकरण-वन्तीत्यस्य अभिप्रायप्रकरणे (३११८०) सस-मानकान् अज्ञानप्रमाणस्यस्य सतिः अन्तर्प्रमाण-उपदेयेन अन्तर्प्रकरणेन श्रुतकथितान् चतुर्णाम् अभिविधौ वक्ष्यते—नन्विह (ननु अन्तर्प्रमाण-स्य अति निरोधः) । कथमासामक्यं प्रकरणस्य

चायैकवाक्यवकलनेन तद्वर्ष्मिकोवक्रणात् अवान्तर-
प्रकरणे च सर्वदोषे त्रिपदे एकवाक्यवक्रणमात्रं महाप्रक-
रणे तु सर्वदोषात् त्रीमयेकवाक्यवक्रणमात्रं संनि-
कर्षविप्रकर्षाभ्यां वक्रणविशेषो युक्तः । अपिकाराम-
कस्य तु प्रकरणस्य प्रकृत्यवक्रणोपेक्षित्वात् बहुनामप्यनो
च प्रकृत्यविशेषात् गुणवत्तत्वं ग्रहणावगतेः नावान्तर-
महाधिकारोः वक्रणविशेषोऽस्ति इत्याशयेन परि-
हृति—उच्यते इति (उच्यते । अप्येव विशेषो वदे-
कन बहुना ग्रहणं अपरं व्याख्यानम् । ग्रहणेना तु
मुख्येव । सु. पु. १११ (पा. पु. ५८७).
७ अवान्तरप्रकरणं प्रमाणस्य अङ्गस्य वा । शाङ्ख. पु. १.

७ अवान्तरप्रकरणम् । कथमात्राया अन्तराले
यत् अङ्गभावनायाः प्रकरणं तदवान्तर प्रकरणम् । तस्य
अभिक्रमणादीनां प्रमाणादिषु विनियोजकम् । तस्य सर्व-
दोषे शाश्वते, तदभावे अविशेषात् सर्वेषां कथमात्रा-
वर्धभावेन ग्रहणात् । सर्वदोषो नाम एकाग्रतुल्येन विधी-
यमानगौरवयोः अन्तराले निहितत्वं यथा अभिक्रमणम् ।
तत्रि 'समानयने शुद्धमुपभूतः' इत्यादिना किं चिदङ्गं
विशेष विधीयते, पञ्चादपि प्रमाणाग्रबोधेन 'यौ रे
प्रमाणा मिथुने वेद' इत्यादिना किं चिदङ्गं विधीयते ।
अतः प्रमाणाङ्गमध्ये पठितमभिक्रमणं तदङ्गं भवति,
नृणांमात्राकाङ्क्षाया अगमनेः । यथा आहुः (वा.
पु. ७४१) ' परप्रकरणस्थानमाङ्गे शुक्लदिभि-
स्त्रिभिः । ज्ञाते पुनश्च वैरेव सर्वदोषेन तदिष्यते ॥ '
< इतिपूर्वमाहादिकलस्याना प्रमाणादीनां शुक्लदिभि-
स्त्रिभिः । कस्मिंश्चिदङ्गे ज्ञाते पुनश्च वैरेव प्रमाणैः
अपरस्मिन् अङ्गे ज्ञाते सर्वदोषे सर्वदोषमत्वेन तत् इष्यते
अवान्तरप्रकरण इष्यते, न सर्वम् इति वारिधयः ।
> पृष्ठते तेनैव इत्यन्तर ' अङ्गे ज्ञाते ' इति योग्यम् ।
तत् अगन्तप्रकरणम् । एवकारो भिन्नक्रमः अङ्गे एव
इति । तत्तत्र मूलपि सामिधेय्यवृत्तदोषमप्यवृत्ते अवङ्ग-
मिजिन्मन्त्रैः व्यवहितप्रयोगवत्तस्य न सामिधेय्यवृत्तं इति
सचितम् । अलङ्कारः)

न च अङ्गभावनायाः कथमात्राकाङ्क्षाऽप्यत्रात्
कथं प्रमाणवत्प्रमाणभावेन अभिक्रमणं गृह्यते इति

वाच्यम् । भावनासाधनेन सर्वत्र कथमात्राकाङ्क्षायाः
वक्रणात् । प्रथमैरपूर्वं कृत्वा यावोपकार भावयेत् इत्युक्ते,
गो नाम न जानाति प्रथमैरपूर्वं कर्तुं, तस्य अत्येव
कथमात्राकाङ्क्षा 'कथमेभिः अपूर्वं कर्तव्यं' इति, सा
च संदेशवृत्तिर्वाचनिकैः स्मार्तैश्च आवमनादिभिः
स्याम्यति, तदभावे च स्वस्वविष्वादेन दर्शितोमत्यायेन
(८।१।१) निवर्तते । एवं वेष्टाग्रे तु सर्वदोषमात्रा-
तम उत्पन्नाऽपि आकाङ्क्षा तेनैव (स्वल्पविष्वादेनैव)
निवर्तते, न तु सर्वथा नदभावः । तस्माद्युक्तमुक्तं अभि-
क्रमण प्रमाणाद्य इति । तद्वदं अगन्तप्रकरणं महा-
प्रकरणात् वक्ष्यामि, सदगपनिज्ञाना धर्माणां कैमर्थाका-
ङ्क्षाया प्रमाणापूर्वात् प्रमाणावपूर्वस्य कृतिरिति उपलक्षिते-
रिति । मीमांसा. पु. ११०—११. ७ अवान्तरप्रकरणं महा-
प्रकरणात् वक्ष्यामि । तथा च कौमुद्यः — ' प्रकरणयो-
र्विशेषे अभिक्रमणादेः महाप्रकरणात् इतिपूर्वमाहादिक-
प्रवक्षी, प्रमाणावपूर्वं अभिक्रमणमात्रम् । तेषामेकत्वे तु
यत् अनेकमसुराये महाप्रकरणम् एकवचनमितिः अवान्तर-
प्रकरणम् तद्विद्वत्प्रमाणं तद्विद्वत्प्रमाणम्' इति ।
३।१।१४ पु. ३११. ७ अवान्तरप्रकरणं, योग्यत्वं, एक-
ताक्यत्वं न महाप्रकरणात् वक्ष्यामि विनियोजकानि ।
वा. ३।१।१४ पु. ७४०. ७ अवान्तरप्रकरणं सर्व-
दोषवृत्तिकमेव । तच्च प्रकृत्यवत्तस्य प्रकृत्यवत्तस्य तु प्रमा-
णाया अभिक्रमणाविवरणे उक्तम् (३।१।१०) । विक्र-
तेषु अवान्तरप्रकरणं सर्वदोषवृत्तिकं तस्मै प्रणवनावि-
कृत्ये (७।१।८) वक्रणप्रमाणवत्तस्य । शाङ्ख. पु. ११.
७ ' सामिधेय्ये वक्ष्यामि ' इत्यारम्भ आगन्तं अवान्तरं
प्रमाणाप्रकरणम् । तन्मध्ये अभिक्रमणमात्रमात्रम् ।
तस्य च अभिक्रमणाविषये उभयतः प्रमाणाविषयान्तैः
संदष्टत्वात् अभिक्रमण प्रमाणमने निविशते इति
(वारिधिरूपः) राक्षसः । अभिक्रमणं पठे महाप्रक-
रणं न निवृत्तं, प्रमाणाद्वारा सर्वदोषमात्राविविधम् ।
वि. ३।१।१० वर्षकं २. ७ अवान्तरप्रकरणात् मय-
यत्स्य गोदोहनाभ्यन्तम् । सु. पु. ८५५. ७ अवान्तर-
प्रकरणमहाप्रकरणयोः कथम् विनियोजकं इति उप-
वीतमुक्तम् । (तथा च एतदर्थमेव प्रमाणाधिकरणं

एवे इति वेद्यम् । वा १।१।१।२।१ यु ७३२
० अथान्तरप्रयोगाभिव्यञ्जक संक्षेप । सु
॥ ८९१

० अथान्तरप्रयोगविधिं पुराणेषु यथा 'वीर्यं
मात्स्यं वीर्यमास्यं यजेत्' 'अमावास्यायां अमावास्यायां
यजेत्' इत्यादि । अथ च पञ्चवाक्ये ('दशैवपूजया-
स्यायां स्वर्गं गतो यजेत्' इत्यत्र) परब्रह्मणोः प्रयोगा-
यन्तेऽर्चने कर्मणो विधेयत्वात् तस्य कर्मणः शक्तिः अत्र
साहचर्यं अन्योन्यमपि विवक्षितम् । कारणं यस्मिं च विधे-
यत्वात् तदेकनमपि विवक्षितम् । विधेयत्वेन च वि-
धानेन, गोपादेयव्य, तद्विधेयव्य वेति ननु दीक्षाया
सुखं 'नोपादेयसमेष्वेकं विधेयत्वात् कारणं यत्तु ।
विधेयव्यविधेयत्वात् कारणं हि महद्विधिः ॥'
(वा ॥ १।१२) इति । (ननु अत्रानुश्रयेऽपि उक्तं
वेद्यत्वात् विशेषणविषयता भविष्यति इत्याहङ्कृत्याह-
नोपादेयव्यमिति । तदेवविधेयव्यविषयत्वात् यत्तु यदेव
पते तदपि शास्त्रेण न गोपादेयव्यं नियन्त्रणमप्येवमिति
अविधेयविधेयव्यविधिः अत्रानुश्रयेण विधेयव्य
मैव प्रमाणं कारणमिति । पुनश्चात्रानुश्रयेऽपि प्रमाणं
मात्स्यमपि यामास्यं कर्मणोऽपि विधानं विशेषणविषयता
पुनः इति गाव । सु ॥ १०२) एकं मुख्यम् ।
अतः निरवयविकस्य एवप्रयोगात्तद्विधिः (वीर्यमास्यं
अमावास्या इति) एकादशेन वीर्यमास्यविधानं
(१।१३) वार्तिकेणैव विधानं अत्रापि । वाङ् ॥ १३

० अथान्तरवाक्यं 'अभिप्रेतं हुत्वा भक्षयन्ति'
इति । तदेतत् अथान्तरं वाक्यं 'हुत्वा भक्षयन्ति'
इति । न च महावाक्ये सति अथान्तरवाक्यं प्रमाणं
मनसि, पदान्तरस्य बाधकम् । यथा 'नैव उपादेय-
माहेतुः' इति प्रतिषेधो कर्मणे महत्वावधानं, अथान्तर-
वाक्यात् ईशविधानं ('उत्तममादित्यमीवेत' इति) ।
भा ॥ १।१।१।२५ ० अथान्तरवाक्यं 'समिधो यजति'
'दशैवपूजयास्यायां स्वर्गं गतो यजेत्' इत्यादि । यथा
न्यासावस्य विधिं विधिर्मन्त्रश्च । अथान्तरस्य उक्त्या
भावेऽपि सुविशेषकत्वायैव विधानं प्रमाणेन पुनः
न्यासिष्यते । वाङ् ॥ १ ० अथान्तरवाक्यानि

सर्वान् महावाक्येषु अग्रमाणं, महावाक्यानि अथान्तर-
स्यमाह । न च यदा चित् एतावन्मात्रेण
समापतेर्नैव महावाक्येन सर्वत्र नैव महत्त्वम् । गोप-
यन्तुपुनश्चात्रानुश्रयेण हि सर्वत्रकर्मणि पर्यवस्यति ।
इत्यत्र पुनः सुविशेषकत्वादिनापि निवृत्तया भवत्येव
वेद्यता । वा च अनुश्रयेण विधानं । यथा च यतो
परव्यवहारे तत्र एकत्रकत्वात् सम्यक्वेत्येव । अथवा हि
अत्रैव तदुपान्यासेऽपि न स्यात् । तद्विधेयं महावाक्येन
विना, अथान्तरवाक्यं प्रमाणं, वक्ष्यते तु न ।
वा १।१।१।३ ॥ ११०

० अथान्तरवाक्यार्थविधानमात्रेण आशङ्क्यं
पर्यवसाने वाक्यान्तरवाक्यायोगः । सु ॥ १२५

० अथान्तरविधिविधानं । 'प्रतिषेधोप-
संहारिमाहात्म्यकथनिरुद्धता । आशङ्क्यविधेयं शक्ति-
प्राप्तुमिति कथं चन ॥' (न युगं विदेत् इति महा-
वाक्ये 'नुरा विदेत्' इति अथान्तरविधेयं शक्तिं न
प्राप्तुमिति । अनेन 'वाक्यस्वरसाम्यं अथान्तरवाक्यस्य
विधानं प्रतीयते' इति शङ्क्यं निवृत्तम् । वा १।१।
३।० ॥ ११३

अथान्तरवाक्याः । न च यथानुश्रयेण सर्वत्रैव
सम्यक्त्वं वाच्यमपि भवति, अथान्तरवाक्यापेक्षान्तर-
मन्त्रवन्त्यः । अथान्तरवाक्यं च गोपयन्तुपुनश्चात्रानुश्रयेण
एव स्वार्थपारो विधानं । तत्रैव कर्मणोऽपि इत्यत्र वा
न च भविष्यति । वा १।१।१।२२ ॥ १०३

० अथान्तरवाक्येण । आशङ्क्यस्य एव यागा-
निवृत्तयः । तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं
यितुं न शक्नुवन्ति, तत्र तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं
तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं । वि १।१।१।
३।० ॥ ११३

० आशङ्क्यस्य अथान्तरवाक्येण । परमाशङ्क्यस्य अथान्तर-
वाक्येण प्रतीयते । वा १।१।१।२२ ॥ १०३

० अविशारे वाङ्मन्त्रवाक्यान्तरवाक्यान्तर-
वाक्यं (१०३।१।२२) इत्यनेन अर्थस्य अत्र
तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं
तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं तद्विधानं । वा १।१।१।२२ ॥ १०३

चायस्यामान्मेत भुविः ॥ इति अत्रानन्देनापि विहिते द्वये वशामन्दरात्तन्व्याल्लगुणयुक्ते अविदेश-
ज्ञाने न छातग्रन्देन नितुंषेन चाभिधानं, तथा दद्यापि
(अस्ये पावकाय इत्यादी) अविकारः स्यात् इति-
पूर्वपक्षः । सु. पु. ४६८.

ॐ अविगीतस्मृत्या । आप्राविगीतस्मृत्य अनात-
विगीतस्मृतिर्वाप्यते । वा. ३।१।७।२४ पृ. ८६०.

ॐ 'अविच्छिन्ने कथंभावे यत् प्रधानस्य,
पठयते । अनिर्वातकत्वं कर्म, तस्य प्रकरणाद्वा ॥'
(वा. ३।३।४।१ पृ. ८१७) इति न्यायः । राज-
सूये कथंभावेना हि पवित्रादारभ्य जनस्पृष्टिं यावत्
अनुवर्तते । तथाच 'अविच्छिन्ने...प्रकरणाद्वा' इति
न्यायात् राजसूयाद्वा गौन-तोषोपागम्यानादीनाम् ।
भामती. ३।३।२५ मङ्ग. । अत्र कल्पतरुः—गमिनः
सोमयागविशेषः । जनस्य धृतिः इष्टिः । अत्र धर्मिलः—
जनस्य धृतिः सोमयागविशेष एव । इष्टिः इति तु व्याचष्टेः
शाखाऽन्तरं कल्पतरुनात्र वा दृष्टव्यं उक्तम् । इति ।

ॐ 'अविद्विष्टता भूतकृता' इति विधेः 'ओ विद्वधः
स नैकतः' इति शेषः । माट्ट. ३।४।७.

ॐ अविद्विष्टस्य—आलमेत निर्मयेत् इति न नैतो
विधाता, अनिदिष्टस्यार्थेण यत्ता विधानको भवति,
न चैतयोरविद्विष्टोऽर्थः । मा. २।३।५।१२.

ॐ अविद्विष्टोघर्षं विधिः । सु. पु. ४७२.

ॐ अविघातः कथममुदयः शक्यते वक्तुं,
अविघा हि प्रत्यवायस्य निवृत्तिश्च । सर्वं यथा भवनाह ।
प्रत्यवायस्तु आपेक्षिकः । सर्वं हि श्रुति प्रत्यवायेषु ।
पिण्ड प्रत्यवाय एव एकत्र, न चोपायश्च अन्येति
विशेषः । शुद्धी. पृ. ११८.

ॐ अविघानिभूतिः । उपनिषद्भक्त्यामृतस्य
अविघानिभूतिद्वारा मोक्षजनकस्य प्रमाणान्तरासत्वात्
नालोक्तिकत्वं इति न तत्र धर्मत्वम् । मा. पु. ५.

ॐ अविघित्तविविधत्वगोचरसंहारमाभावेन होम-
न्तरेण ('पुनर्यै साहा' इत्यादिभिरेव) अनारम्भ-
विशिष्टयोः वपुष्मस्वाहाकारयोः निकट्यः सुखितो
भवति । वि. १०।१।१०.

ॐ अविनाशयो हि अनेककारणकारणसत्तामिद-
नरभावादिप्रमेदमित्यः । वा. १।२।३।२६ पृ. १२५.

'अविप्लुततन्नाचर्यो लक्षणा क्रियमुद्भेत्' इति
वन्नेन विच्छिन्नसत्तार्वस्य अवकीर्णतः अकृतमादभि-
चम्य विवाहनिषेधात् । माट्ट. ६।८।४.

ॐ अविभक्तस्य अङ्गप्रधानानां प्रयोगः शत्रुणां
'अङ्गानि तु निधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येत्' इत्यत्र
(१।२।२।८) । मा. १।२।८।३२.

ॐ अविर्भासानां अनमावागा न विपना पक्तिः ।
यावता कालेन आजानि पच्यन्ते, तावता आविक्रानि
विधीयन्ते । मा. १।२।१।०।३७.

ॐ अविश्विकग्यायः । अस्मिन् अन्नाविष्क्यायः ।
मायेऽपि (महाभाष्येऽपि) अविश्विकग्यानेन इति
द्वंद्वगर्भे नृपुण्ये पूर्ववत्तत्त्वपूर्वपदसंज्ञाः सुतः । 'सुतो
धानपातिपविक्रयोः' (पा० २।४।७१) इति प्रत्ययौ-
विधेऽपि दुर्गु न कुतः । वा. १।३।८।२४ पृ. २६०.
(भाष्यकृता पठजलिना) 'कर्मण्यु' इति घृते
(पा० ३।३।१) 'दिग्मन्तृ गृणोति, आदित्य पचयति' इति
दृष्टिगुणोन्निभ्या अणुश्रवणः कस्यञ्च भवति इत्याशङ्क्य
अनभिधानात् इति परिहार उक्तः । यथा अश्विक-
शब्दस्य स्याधिकप्रत्ययान्तस्य अविश्वद्वत्तमानाद्येत्वेऽपि
'तस्य विकारः' इति विकारतद्विते लक्षणात्तुमतेऽपि
'मासिकं मासं' इति प्रयोगदर्शनात् अविकशब्दादेव
उत्पद्यते नापिद्वत्त्वात्, तथा अनापि प्रयोगाभावेन अभि-
धानसामर्थ्याभावात् न अणुप्रत्ययैः नःि इत्युपादानाय
अविश्विकग्यापेन इति दृष्टान्ते अनिहिते अपवादः
प्रयुक्त इत्यद-गायेऽपीति । अविश्व अश्विकश्च अणु-
विकी, तयोर्न्यायः इति द्वंद्वगर्भः सातुतयः । सु.
पृ. २७५.

ॐ अविरोधसंश्लेषे विरोधो नाभीयते । वा.
२।२।७।२१ पृ. ५२५.

ॐ अविवाक्यं नाम चतुर्विधस्योपक्रमं द्दशममहः
अविष्टोमः सोमो रयैवरसाम्ना द्वादश्याह । नान कथन
कस्यै जन विष्णव ज्ञे । प्रसवे मति ये ज्ञाता दृष्टी-
कनः वे विद्मः । यदि तत्र न विन्देयुः अन्नःसद्वत्

श्रीतमार्तनामपि संमज एव । सत्तां प्रदीपे प्रमाण-
प्रसङ्गः पृ. २९५.

॥ अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधानं
इत्यधिकृत्यार्थः । वि. १०।८।१०.

॥ अविहितेतिकर्तव्यत्वात् कर्त्तुं विहितेतिकर्तव्य-
त्वात् अर्थात् एकस्मिन् इत्युक्तम् (७।४।१) । भा.
८।४।१. ॥ अविहितेतिकर्तव्यत्वात्केषु शौर्यादिषु
इति कर्तव्यत्वाया अतिदेशः इत्यधिकृत्यार्थः । ७।४।११.

॥ 'अर्वा हे येन' इति अजसृपभम् । पदान्तर-
सममित्याहाराभावे हेनुपदमाश्रयेण सर्वत्र गौडिपाना-
दिगुणैश्च प्रतीतेः हेत्यादिशब्दानां सोमानवृत्तिविना-
सीयमानादिगुणे एव शक्तिः । कैशापं च सोमानवृत्ति-
धानादिनिष्ठमनुभवसिद्धम् । अन्वादिष्वदसमिन्वाहारे
च हेत्यादिपदस्य लक्षणा । माट्ट. १०।१।२८.

॥ अवेष्टेः अह्नान्ति अह्ना पञ्चमे अवाऽह्नानि तु
विलम्बेन । वि. ११।४।११.

॥ अवैक्षणं आश्रयार्थः । वि. १।८।४, भक्त्यापार-
विशेषश्च । तत्र लोके 'वृक्षस्य वा' इत्यादिर्मन्त्रः ।
१।१।९. ॥ अवैक्षणमहृतसम्बन्धजरेणुषु भक्षानुवाक-
मथालिङ्गानि विनियोज्यः इति सिद्धा-तपक्षः । वा.
१।१।९।२५. ॥ प्रवृत्तौ आश्रयव्यवहारोपदेशयोः प्रयोजन-
मेतत्, यद् आश्रयस्य अवरेण द्रव्येण असद्वर्गः ।
भा. ५।२।८।१६.

॥ अवेष्टो द्विषा राजस्ये भूतानामवेष्टयः,
दिशामवेष्टयश्चेति । भूतानामवेष्टोऽस्मि द्विषाः
'पृथिव्यै स्वाहा' इत्यादयः पृथुं पूर्वां अवैष्टयः,
'अह्यः स्वाहा' इत्यादयश्च उत्तरः । दिशामवेष्टयस्तु
एकादश यथा 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वैपतिं हिरण्यं
दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशरुपाऽऽ कृपां दक्षिणा, वैश्वदेव
चरं विगङ्गां पठौक्षे दक्षिणा, शैलवस्तीमादिशः नशा
दक्षिणा, वाह्यरुपं चरं गिरीपुष्टो दक्षिणा, आदिश्या
मूला गमिणीमारुपवे, गार्वाङ्गी वृद्धि, गवौरीगन्धिमा,
पूष्णे पुरोडाशः द्वादशकपालं निर्वैपतिं, सरस्वते स्वयम्बुजे
चरं, सविने सत्यमसवायः पुरोडाशः द्वादशकपालं तिसृ-
ष्वन्ये द्वादशदिक्षिणा' (वेद्य. १।८।१९) । वि.

मी. को. १०

२।१।२. ॥ अवेष्टिः । अवाचकमवाचकैकवाचक-
लक्ष्यस्य 'राजस्योऽन्वाचकमो जवेत' इति मन्त्रदानु-
पद्धत्य 'आह्वानोऽन्वाचकमः' 'वैश्वोऽन्वाचकमः'
इतिष्वन् राजस्यस्यपि अविशेषान् तत्प्रयोगस्यापि फल-
मेदात् प्रेक्षागतिः । सु. पृ. ९१२. ॥ अवेष्टिः प्रेक्षा
राजस्ये अन्वःप्रयुज्यमाना बहिःप्रयुज्यमाना चेति । तत्र
बहिरवेष्टौ 'यदि आह्वानो गतेन वाह्यस्वर्गं मध्ये निधाप्य
आहुतिमाहुतिं दृष्ट्वा तमभिधारयेत् । यदि राजस्य
येन्द्रं, यदि वैश्वो वैश्वदेव' इति विधीयते । तथा
आनेन वाक्येन आह्वानादिकर्तुं गुणविशिष्टं कर्मान्तरं
विधीयते । वि. २।१।२. ॥ अवेष्टिः । 'यदि राजस्य
येन्द्रं मध्ये निधाप्य आहुतिं हुत्वा अभिधारयेत्' इत्यनु-
पद्धत्यस्य राजस्यकर्तृकप्रयोगविधयेन्द्रमध्यनिधानपूर्वका-
मिधारणविधिसामान्यं तत्प्रयोगं विना अत्रुपपत्तेरपि
प्रयोगमेवोऽवशीयते । सु. पृ. ९१२. ॥ अवेष्टिः राज-
स्यत्वात् बहिरपि । न च तत्र दक्षिणामेदः । गहि राज-
स्यैकयो दक्षिणलक्षणे द्रव्येन 'एतस्यैव अवाचकम
वाचयेत्' इत्येकवाचकान्तेन शब्देन फः प्रति निर्देशात्
तद्व्यवहार एव । भा. ११।४।१९.

॥ अवेष्टेः आह्वानादिकर्तृकत्वाः राजसूयान्
भिन्नवन्धवाः ॥

अवेष्टौ चैकतन्त्रं स्याद्विद्वद्वैश्वान्त । ११।४।
१।९ ॥

साध्यं— तस्मिन्नेव राजस्ये अवेष्टिः, आग्नेयोऽ-
ष्टाकपाले दिश्य दक्षिणा, .. वाह्यस्वयम्बुः सतिपुष्टो
दक्षिणा इत्याह्वाना । तस्या चिन्त्यते किमह्वाना मेदः,
अयं तन्मभाव इति । किं प्राप्तम् ? अवेष्टौ चैकतन्त्रं
आत् । तन्नाल्लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि तन्मात्रस्य
बुद्ध्यर्थं दृश्यते 'यदि आह्वानो यजेत वाह्यस्वयं मध्ये
निधाप्याऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिधारयेत्', यदि राजस्य
येन्द्रं, यदि वैश्वो वैश्वदेव' इति । रामराये च इतिषा
मध्ये निधानमुपायते । एकस्मिन्नेव वाचकस्य । दसा-
दैकतन्त्रम् । ननु छिन्नगुणविशेषो, कुतः प्राप्तिः ? एव
चोदनाया प्राप्तिः । 'अवेष्टौ दिशामवेष्टयः । इमे वा
अथ व लोऽ पुनस्वयम्बोर्देहि' इति । अवेष्टिर्दिति

चेन्ननुतेः । 'एतवैसाध्यात्तम याजयेत्' इति च ।

दुष्— 'कार्त्तव्यं मध्ये विधाय' इति मध्यमन्त्रोऽयम् । यदि अन्त्यमन्त्रे दक्षिणि तन्त्रेण किरन्ते, एवं मध्यमन्त्रो भवति । 'आहुतिमाहुतिं हुत्वा' इति तन्त्रे एवोपपद्यते । 'एतथा यजेत' इत्येकचनप्रयोगः श्रूयते । यदि भेदेन प्रयोगो भवेत्, तथा छनि प्रयोगे बहुवचनं भूयेत । तस्मात् प्रयोगे एकचननभवात् तन्त्रम् ।

वचनात् कामसंयोगेन । ९ ॥

भाष्यं— न वा तन्त्रवचः । कुतः ? उक्तो न्यायः, 'प्रतिवक्षिणं वा कर्तुं सवधः स्यात्' इति (११।१।१२) । छिन्नवर्णनादिनि बहुक, तत्र मूयः । वचनादि कामसंयोगादि श्रूयते, 'एतवैसाध्यात्तमं याजयेत्' इति । तत्रैतदममम् । न च तत्र दक्षिणभेदः । नहि राजसूयिनो दक्षिणास्तत्र प्राप्नोते । 'एतवैसाध्यात्तमं याजयेत्' इत्येकचनान्तेन शब्देन फलं प्रति निर्देशात् सहप्रयोग एव, तत्रैवद्वयमनुपपद्यते । तस्मात् तदपेक्षमेलम् ।

दुष्— 'प्रतिवक्षिणं वा कर्तुं संयोगात्' इत्यनेन न्यायेन तन्त्रभेदः प्राप्नोति । 'मध्ये विधाय' इत्यनेन लिङ्गेन च तन्त्रं प्राप्नोति । तत्र चो निर्णयः, भेदेन वा, तन्त्रम् ? इत्युच्यते । 'एतथाऽप्राद्यक्षानो यजेत' इति कामसंयोगेन श्रूयते । तत्र चोऽप्राद्य कामसंयोगः किरिच्यति, तस्य सन्निवेश प्रयोगो भविष्यति । भेदेन क्रियमाणां यत् प्रयोगे एकचनं, तत्राप्येव । तस्मादेकचनान्तेन पाणिनिद्विधायां तन्त्रेण प्रयोगः । अत्रार्थाया ॥ अथेष्टेः कथमाप्राद्यादक्षिणामेव भेदेनैव प्रयोगः ।

अन्वयार्थमिति चेन्न, वर्णसंयोगात् । १० ॥

भाष्यं— अथ परवर्षि अन्वयसंयोगेऽर्पणं भवति । एवं प्रजापतेर्यत् भविष्यतीति । तत्र । कुतः ? वर्णसंयोगात् । यदि प्राजापते यजेत 'यदि वैद्यः' इति । न च कर्त्तव्यं प्राजापतेऽप्येव स्तः । राजन्त्येन राजसूयः, 'राजा राजसूये' इति वचनात् । तस्मादेकचनार्थः शोभेत्तर्पणम् ।

शा— राजसूये अथेष्टिर्गमितिः 'आनेत्रमहाकथं निर्वपति द्विर्यत् दक्षिण' इत्यादिष्वहविष्या । वा चेयं 'इत्येव वा एव दिव्योऽन्त्यमन्त्रोऽहं दिव्योऽन्त्यमन्त्रोऽहं पयसि, दिवापयस्येवो भवन्ति दिव्ये' इतिगिष्ठमनु-न्यायः । हवेयं दिव्यपयस्यपयसि तन्त्रोऽपराहृतायदे-तत्र श्रूयमाणा राजसूयान्तरा इति तान्दक्षिणाम् । (दिग्भेदेन साता दिव्यमनु । कर्मदिनोदीधः कर्मलो भवितुं समर्थः स्यात् । यजमानस्तनुमादाय एतां दिवा-मनेष्टयो भवन्ति, तथा छनि हिनु प्रविष्टिर्न भवतीत्यर्थः । दिवा सर्वधनोऽन्त्यमन्त्रोऽहं अन्त्यमन्त्रोऽहं दिवापयस्य इति अष्टमन्त्रः । सोमः)

सोम— पूर्ववत् वचनम् इहापि अज्ञातज्ञानं तत्रैव इत्युक्त्यात् संगतिः । यदि प्रयोगाया मध्येनिकायादिना समानतन्त्रात् आचार्यकृत्यात् न तन्त्रं विचारः । किञ्च अनुन्यसाध्यात् । अथेष्टिः इति नैक्य वासिक-प्रयोगात् न तु भुविगतं, तत्र 'दिवापयस्येवो भवन्ति' इति बहुवचनं अवगम्यम् । यद्यपि यथोक्तप्राया एव वाणि निष्पन्नं, तथापि मध्येनिकायविधिबलात् अन्त्यप्रयोगे सायनामत्याच महिप्रयोगे दक्षिणामेव परित्याग्यः । अन्त्ययदीहिर्वैरु परित्यजे दक्षिणामन्त्रो द्विप्रयोगे अत्रयस्य, अन्त्यप्रयोगे मुख्यः । न च तथापि होऽप-यस्यस्य इत्यत्र मानस्यसि मुख्योपपत्तेः । अनुवचनम् । तच्छिन्नम् । सूत्रे लिङ्गदर्शनं मध्येनिकायदर्शनमभिमतम् ।

वि— 'अथेष्टावहवचनं मेरो वा, दिग्भेदोऽस्ति' । नोपयो दक्षिणामेष्टादि बाह्यप्रयोगम् ॥ 'यदिप्रयोगे तन्त्रं, अन्त्यप्रयोगे भेदः इति निर्णयः ।

अष्ट— राजसूये अथेष्टिर्गमिति पञ्च कर्मणि 'आने-त्रमहाकथं निर्वपति द्विर्यत् दक्षिण, ऐन्द्रमेवाहवचन-न्यमन्त्रो दक्षिण, वैद्यभेदे चर्चं विद्युर्गो पृथगे दक्षिण, वैद्यवक्ष्यीयमिति वायव्यं दक्षिण, कार्त्तव्यं चर्चं क्षितिपृष्ठे दक्षिण' इत्येवैवचर्चोर्दक्षिणः । तथापि उच्य-दक्षिणाम्ये दक्षिणामेष्टादपराहृतायदेन पूर्ववत् प्रयोग-भेदः । न च 'यदि प्राजापते यजेत कार्त्तव्यं मध्ये विधाय आहुतिमाहुतिं हुत्वा अधिपारयेत्' इत्यादिचर्चोर्दक्षिण-निधानद्विर्यगुगुतामन्त्रेण पराहविष्ये वैद्विर्यगुगुतामन्त्रेण

दाग्निकाक्ये दक्षिणाग्नौ दक्षिणावयवपर इति वाच्यम् । तस्य ब्राह्मणादिर्नृकत्वेन अत्रात्मायै बहिःकृतप्रयोगत्वेन स्थापितत्वात् राजन्यप्रयोगे क्रियमाणानां तेषां प्रत्यक्षप्रयोगत्वेन च । न च राजसूयप्राशनपरिधानमपि एषा निरस्यारोहो विशेषवचनेन ब्राह्मणादिर्नृकत्वेन अत्राद्यर्थत्वावगात् तामान्यविहितसाधकप्रत्यक्षत्वावयवसम्बन्धानुपपत्तेः, अन्तःकृतप्रयोगेण एष प्रमाणमात्रं, शरीरपर्यायं अन्तःकृतप्रयोगमपि द्वितीये (२४।१) क्रौलमे धर्वस्यापिह-वात् । न च एकमपि बहिःप्रयोगानुष्ठेन दक्षिणाग्नौ अवयवपरत्वावयवभावे अन्तःकृतप्रयोगेऽपि मिश्रितत्वा एव दक्षिणावगात् कस्य प्रयोगभेद इति वाच्यम् । दक्षिणावगात् अवयवपरत्वेन हस्तनामैः प्रत्येक दक्षिणावगावयवे प्रयोगभेदावश्यं भावात् । तस्य च मध्येनिधानादित्यगुणानुष्ठेन ब्राह्मणाकर्तृकप्रयोगे निवेद्यासमवेऽपि अन्तःकृतप्रयोगनिवेद्ये वाच्यतायाः । न च एन बहिःकृतप्रयोगे उपदिष्टदक्षिणाऽनापत्तिः, दक्षिणायाः स्वस्वमेवप्रयोगद्वारकत्वेन पञ्चविधैकैश्चिप्रयोगे अङ्गाद्यानुपपत्तेरिति वाच्यम् । तत्रप्रयोगस्य दक्षिणापेक्षया नहि समये सप्तप्रधानास्तृयेन अवगताऽन्तःस्था एव उपरिपतत्वात् आग्निन्यायेन (१।२।८) ऋणोपपत्तेः । अस्तु वा तत्र आग्निवेष्टिरी एव दक्षिणा सर्वथा अन्तःकृतप्रयोगभेदः ।

मण्डन— 'अवेष्टी न कृती तन्त्रम् ।' कृती प्रयोगे ।

शंकर— 'नावेष्टागैकान्त्यम् ।'

ॐ अवेष्टेः राजन्यत्वं दक्षिणप्रयोगे अङ्गानां तन्त्रम् । वि. ११।४।३. ॐ अवेष्टेः राजन्यप्रयोगे अङ्गानां न तन्त्रम् । भा. १।४।३।८-२०.

ॐ अवेष्टी चैकतन्त्र्यं स्वादिहददर्शनात् । ११। ४।३।१॥

राजसूये दिशामयेष्टयः नाम पञ्च इष्टयः 'व्यायेयोऽष्टा-कपालो हिरण्यं दक्षिण' इत्याद्य. । अस्या अवेष्टी अङ्गानां ऐकतन्त्र्यं एकतन्त्रत्वं स्यात् । लिङ्गदर्शनात् । 'यदि ब्राह्मणे यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधाप्य आहुतिमाहुति

द्वत्ताऽमिषायेत् ' इति तन्त्रभाष्यस्य लिङ्गं दृश्यते । तन्त्रभावे तत्त्वेन बार्हस्पत्यस्य मध्ये निधानमुपपद्यते, न तन्त्रभेदे । तस्मात् तन्त्रम् । इति पूर्वः पक्षः ।

वचनात् कायसंयोगेन । १० ॥

न तन्त्रमात्रं, वचनात् इय अवेष्टिः कामसंयोगेन तत्त्वयुक्ताऽपि भूयते 'एतयेवाश्रायकाम याजयेत्' इति । तस्मात् राजसूयस्य मिश्रराज्ये इति सिद्धान्तः ।

कल्पशौक्यामिति चेत् । ११ ॥

पूर्वपक्षी आह । उक्तं लिङ्गदर्शनं कल्पशौक्या राजसूयाङ्गाद्युक्तावयवेन अवेष्टी स्यात् न स्वतन्त्रया इति चेत् । न, वर्णसंयोगात् । १२ ॥

सिद्धान्ती आह । न कल्पशौक्या लिङ्गदर्शनमुपपद्यते वर्णसंयोगात् 'यदि ब्राह्मणः ' 'यदि वैश्यः ' इति वर्णेन संयोगः भुक्तः । न च ब्राह्मणवैश्ययोः राजसूयाधिपतयः । तस्मात् राजसूयात् भिन्नराज्येयं अवेष्टिः । सन अङ्गानां तन्त्रेणाङ्गानात् बार्हस्पत्यादीनां मध्यनिधानं लिङ्गं उपपद्यते इति न विरोधः । तस्मात् स्वतन्त्रेयम् । के.

ॐ अवेष्टी यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते । २।३।२३ ॥

अग्निं राजसूयः 'यथा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । तं महायामनन्ति अवेष्टिं नामेष्टिं, 'आग्नेयोऽष्टाकपाले हिरण्यं दक्षिणा' इत्येवमादिका प्रकृत्यामिधीयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधाप्य आहुतिमाहुतिं बुधा तममिषायेत्, यदि राजसूयं ऐन्द्र, यदि वैश्यो वैशदेवम्' इति । तत्र सदिह्यते किं ब्राह्मणादीनां प्रातानां निमित्तत्वेन अवश्यं, उक्तं ब्राह्मणादीनामय प्रयोगे निधीयते इति । इदानीं गुणनिमित्तकर्मभेदादौपत्यपादनप्रसङ्गेन प्रयोगभेदः प्रतिपाद्यते । अत्रायं पूर्वपक्षोऽभिहितः—यौगिकः स्वस्वस्य राजसूयः, राजसूयो हि राजेति महान्नप्रतिष्ठेः । यन्त्रं च वनपदपुररिसन्ननपत्तिद्वामाग्रहणम् । तद्य सर्ववर्षसाधारणमेव । तेन 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र विनाभिरहितत्वेन द्वादशानभिप्रायत यथागमेव ब्राह्मणादीनामभिप्रायः । तथा च

पादानाह त्रैलोक्याकषणः । अतो न कश्चिदपि ब्राह्मणं
दियुक्तक्षत्रयाधिशिष्यार्थव्यतिथिं पूर्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
न्यायेन यद्विद्वन्परित्यागादिना अथैष्टेरैव ब्राह्मणादिकर्तृकं
प्रयोगान्तरं विधीयते इति सिद्धम् । न च प्रोक्ते कर्मणि
कश्च ब्राह्मणादिबार्हस्पत्याद्येकार्षेयविधानमिति वाच्यम् ।
विशिष्टकर्मविधिरपि विशिष्टप्रयोगविधाने चानेकविधानो-
पपत्तेः । तथा च सति राजसूयान्तर्गतत्वापेक्षितप्रयोगस्य
स्वारूपव्यवहारेनैव निराकाराद्व्याप्तात् ब्राह्मणादियुक्तप्रयोग-
जनस्य पत्न्याकाङ्क्षत्वात् 'एतयाऽज्ञाप्रवृत्तौ याजयेत्'
इत्यप्राप्त्यस्तु ब्राह्मणादियुक्तप्रयोगयोग्येषु सव्यत्ये ।
तदुक्तं 'ऋतुप्रधानप्रयोगो हि स्वराजसूयेनैव पूरितः ।
सावाहुभस्तिवतरत्वात्माचरयेत् फलमेकमिति ॥' इति
(या. उ. ५८०) प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे राजसूय-
ान्तर्गतायैष्टी ब्राह्मणादिनिमित्तं बार्हस्पत्यादिमभ्यनिधानम् ।
सिद्धान्ते तु राजसूयप्रयोगाद्विहरेय ब्राह्मणादिकर्तृकायैष्टी-
प्रयोगे बार्हस्पत्यादिमभ्यनिधानमिति । सूत्रं तु—
अनेष्टी ब्राह्मणादियुक्तायैष्टीकायै यजेतेति यज्ञसंयोगात्,
ऋतुप्रधानं ब्राह्मणादीनामभिधानं अत्रियेन प्रयोगान्तरं
विधातुमित्यर्थः । तौता.

अथैष्टी यज्ञसंयोगात् ऋतुप्रधानमुच्यते ।

२।३।२।३ ॥

'राजा राजसूयेन स्वराजसूयप्रयोगे यजेत्' इति
प्रकृत्य । आग्नेयोऽष्टाकनाये शिरस्य दक्षिणा, पेन्द्रमेका-
दशकनामूपप्रयोगे दक्षिणा, वैश्वदेवं चरं पिपद्भी पक्षौष्टी
दक्षिणा, मैत्रावरुणीमामिषा यज्ञा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं
चरं शितिपृष्टी दक्षिणा । इति पञ्च विंशत्यैष्टीया नाम
इष्टीविंशत्यः । यदि ब्राह्मणो यजेत् बार्हस्पत्यं मध्ये विधाप्य
आहुतिमाहुतिं हुताऽंगिरास्येत्, यदि राजसूयं पेन्द्रं,
यदि वैश्वो वैश्वदेवं' इत्याह्वातम् । अथ राजसूयान्तेन
योगिनेन ब्राह्मणादीनामभिधानं राजसूयाधिकारित्वेन ब्राह्मणा
निमित्तत्वेन अयं इति पूर्वपक्षे उच्यते प्रोक्ते सिद्धान्त-
भात् । अनेष्टी अथैष्टिप्रकारे' यदि ब्राह्मणो यजेत्'
इत्यादि ऋतुप्रधानमुच्यते, न निमित्तार्थेन । राजसूयात्
बहिरेव ब्राह्मणादीनां अर्थं प्रधानभूतः अनेष्टिप्रकारः
ऋतु- विधीयते इत्यर्थः । ऋतुः प्रधानं यस्मिन् कर्मणि

तत् वचनस्यार्थं कर्म ऋतुप्रधानमिति विग्रहः । राजसूये
तु न ब्राह्मणवैश्वदेवविचारः । अग्निपेगैव राजा यज्ञस्य
राजसूयस्य संयोगात् न ब्राह्मणादिनाकस्य निमित्तार्थं ।
किन्तु ब्राह्मणादीनां अथ अनेष्टिप्रयोगः राजसूयात् बहिरेव
विधीयते । राजसूयस्य यस्मिन् यज्ञः इति सिद्धान्तः ।
के.

अथैष्टी राजसूयात् बहिर्हृत्वायानप्राप्त-
प्रत्यस्य विधिः ॥

संनिवीत्यभिभागात् फलार्थेन पुनःश्रुतिः ।
२।३।२।३।३ ॥

आह—अथैष्टीः 'अग्नेयोऽष्टाकनायः पुरो-
जागो भरति' इत्येवमादि । सा प्रकृत्योच्यते 'एतयाऽ-
ज्ञाप्रवृत्तौ याजयेत्' इति । तत्र सदेहः किं कर्मान्तर-
मथैष्टीः, सतावेष्टिरेवेति । किं प्राप्तं ? कर्मान्तरमिति
उच्यते न्यायेन (२।३।२२) । एव प्रोक्ते श्रुतः ।
संनिवी फलार्थेन पुनःश्रुतिः अथैष्टिरेव, न कर्मान्तर-
मिति । कुतः ? अभिभागात् । एतया श्लेषशब्दो न
तत्कोनिति अथैष्ट्या विधिरक्तं यगमर्थं वक्ष्यम् । सति कि-
तस्य प्रतिनिर्देशक एव शब्दः । तस्मात् अथैष्टिरेव
अष्टाकनामस्य विधीयते इति । किं प्रयोजनम् ? यदि
अथैष्टिः आग्नेयादीनि हवींति, अथ कर्मान्तरमन्यहविभ्यो
यागः इति ।

या—प्रयोजने तु बोधयन्ति, कर्मान्तरेऽति क्लिप्त
एतच्छब्दकृतात् सादृश्यप्रत्ययात् आग्नेयादीन्येव हवींति,
इति कर्म अग्न्यहविभ्यो यगः इति । यत्तु अत्रोच्यम् ।
न्योतिगदिवत् धृतच्छब्दस्य प्रत्ययमानसुप्रत्ययार्थोपपत्तौ
यज्ञा सादृश्यलक्षणाऽनुपपत्तेः । तस्मात् सुबुद्धं कर्मान्तरे
अग्न्यहविभ्यो यागः इति ।

सोम—एतदेति वाच्यस्य कर्मान्तरविधानप्रकारे
तस्मिन् कर्मणि 'अग्न्यहविभ्यो यगः' इति सोमिक-
प्रयोगात् । अष्टाकनाम्येन सोमहविभ्यो यागः कर्तव्यः ।
सिद्धान्ते आग्नेयादिहविभ्यो अनेष्टिः । सूत्रे विभागात्
विपरिवृत्तेः इत्यर्थः । (यज्ञादेव भग्न्यहविभ्यो याग-
प्रकारम् । पार्तिप्रवचनस्योक्तं तु 'अनुनादेवानां देवादीनां

संनिधौ कर्ममेवत्वं 'अग्नि' इति विन्दौ अधिकरणं
दृश्यम् ।)

॥ अथैषो सत्यसि ब्रह्मविशिष्ये प्रयोगमेवेन
स्वाराग्यन्त्राद्यगमयोः समुपपन्नगवे गणो न युक्तः ।
स्वाराग्यन्त्राद्यगमयोस्तु मिश्रयोगमपियक्त्वात् व्यस्यशोभयतोः
विरोधाभावात् यन्मन्त्रविशिष्ये अथसि, यतो भासि ।
सु. पृ. ११७, ॥ अथैषिणु अतिदेशीन इतिचिन्त्यता-
त्वाभात्, मध्यमिनामन्यगानुपपत्तात् ॥ कसितेपु ब्रह्म-
न्तरेपु यार्गीयान्मन्त्रीतुल्यत्वात्, कथंकां च यार्ग-
न्तराणां ॥ इतिचिन्त्यतात्वेताषां धृतयागप्रतिषेधेन
अग्न्याया अथैषेपु मुद्रित्यन्त्यात्, टेकापि सत्यकृति-
सत्त्वगतोः तत्त्वमेतिरुद्धमग्न्याभावात्, ॥ अथैषोविषेष्टस्य-
विशिष्यमतीतोः निर्धारितग्राह्यार्थानुग्रहनिमित्तः । पृ.
११६, ॥ ब्राह्मणादिष्वेव प्रयोगस्तद्विशेषो अग्न्या-
यागमात्रेवोपास्य यन्मन्त्र अथैष्टविहि-प्रयोगाविरयतेव
युक्ता । पृ. ११७.

अवेष्टधधिकरणम् । आक्षणादीनां राज्ञ्यात्
यदिः अवेष्टेः कर्मान्तरता ॥

अपेष्टौ यत्नसंयोगात् कतुप्रधानमुच्यते ।
२।३।२।३।

भाष्ये— अस्ति राज्ञायः ' राजा राजसूयेन
स्वायज्यकामो यजेत ' इति । तं प्रहृत्य आमन्त्रितः
अप्रेक्षितं नाम इक्षिम् । ' आग्रयोदणकपाले हिरण्यं
दक्षिण ' इत्येवमादि । तः प्रहृत्य त्रिषोडशे ' यदि
प्राशङ्गो यजेत सार्वस्वत्वं गृह्ये निषाद्य आहूतिमाहुनि
दुष्टाऽनिषादयेत्, यदि राजस्य ऐष्ट, यदि वैश्वो वैश्व
वेत् ' इति । तत्र संदिश्यते किं प्राशङ्गोऽना प्राशङ्गा
निमित्तायैव अवर्णं, उत प्राशङ्गादीनां अयं यागो विधी-
यते इति । कथं निमित्तायैव अवेत्, कथं वा याग-
विधानमिति । यदि राजस्येदो प्राशङ्गादित्यसि येन तित्
प्रकोशेन, ततो निमित्तायैव । अथ हविषे घञ, ततः
प्रायश्चित् पञ्चदशीपञ्चानि अन्तर्गता । किं त्वनृत्य पञ्चः
निमित्तायैवेति । तत्र एवं तावदुपवर्ष्यते घौगिरो राज-
स्य इति । राज्यं पश्य कर्म स राजा । किं पुनः राज-
स्यम् । जनपदपुत्रिणस्यो तत्तद्योऽपि राजस्यमात्रं न-

निगतिनः भुञ्जते । राशः यो राशं इति वामिमुक्ता
उपदिशति । तेन मन्वाभये यय एतत् कर्म व शलेति ।
यथा ये उदयेषु नागं कं किं पुत्रं नारेष्विपु, तस्य
उ पुत्रं औदयेषिः इत्येवं विदुः, यन्मनुस्ते, यन्तस्य
पिता व उदयेषः इति कृतमितिम् । उदयेष्वुपस्थ एवं
सम्यग्भिषाहते मरुति । एवं राज्ञेयगात् राजाह
इति विहाये । ननु जनपदपुरस्कण्डेति कतुपत्रोक्त-
त्यसि खनिवे राजचन्द्रं अग्राः प्रयुजते प्रयोगात्, ।
न नृपे न प्रयुजते इति, किं तर्हि, कर्मविरोधेनैविस-
त्वात् राजचन्द्रस्य, राज्ञोरादृषि राजाहो मरुति इत्ये-
व कतुपदवाक्यः । प्रयुजते व कतुके राजचन्द्रं अक्षये-
ति । तस्मिन् उपस्थे प्रसक्तत्वात् यदित्याहकर्म-
व्याख्या राजचन्द्रस्यैव भुजतिनां भविष्यति, न माह-
स्य वैदस्य च कर्मोरादृषि विहायिष्यतीति । अथरा-
जचन्द्रोक्तिकस्य प्रयोगस्य सार्वौक्तिकेन प्रयोगेण वि-
रुद्धागमस्य अग्रप्रमाणं स्यात् । अमुपपन्नमिति हि तै-
नपदिनः सार्वभौगं प्रयोगात् । अथि व अतिप्रयोगात्
किं यथा विमर्शितेभ्यः प्रकथितत्वात् भवति ।
या आपातंविनाशितां शब्दायोसमेधु अमिदुक्तानां
भिषाहत्वां सम्यक् च अनुतिष्ठतो मन्वद्वनरा-
शिम्भो ष्ठेन्द्रेण सशौचीनतर आचारो भवति ।
स्यौ यैषिको तजगन्द्ः । निमित्तायैति भवति ।
तस्यस्य भुजतिभिः न कर्मन्तरमिति । एवं प्राप्ते
तः । अवेष्टी तु राशु कतुपयानं राजाशदिभर्ष
राशराशो भवेतिराशं विधानं, न निमित्तार्थम् । वृत्तः ।
राशत्वात् राजाशनेरुक्तोः । कर्ममज्ञातिः । शमियस्य
भुजतिभर्षात् 'राजा राशतुयेन यवेत' इति । तस्य
यौमिको राजाह इति । एतद्व्यपुर्णं वने
तेवञ्च इति । ननु तमवाभिषाणे यदित्यद्वयभा-
वत्तच न कर्मन्तरविधानं न्यायं शुकम् । अग्रे-
तः । नोभाषाणिजानं अरक्षते । कुतः । यदि
राजतिराशो शलेति, ततः तत्कर्मणात् जनपद-
रक्षणे राजचन्द्रो यमिष्यति । तेन आपातंविना-
शप्रयोगो न विरोधः । अथ यदि राजचन्द्रः पर-
मिष्यतीति मयिष्यति, तदाह्य कर्तव्यं राज-

शब्दः क्षयिन्नास्तीति तन्निमित्तो भविष्यति तत्र आन्ध्राणां प्रयोगो न विरोध्यते । तस्मात् प्रयोगदर्शनात् उभयपि राजराज्यसम्बन्धो जातिपरिपायस्याप्यत्र नित्यसम्बन्धो इत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

को नु राज्ञः निर्णयः ? राजराज्यस्य कर्म इत्यतः परिपायस्य राज्यशब्देनोच्यते । एष हि स्मरन्तः अभि-
युक्ताः सस्य कर्म इति शब्द-प्रत्ययं विदधति, न तु सस्य कर्ता इति प्राशस्त्येन वा प्रातिपदिकप्रत्ययसिद्धिं वा समा-
मनन्ति । तस्मात् राज्ञः कर्म राज्यं, न राज्यस्य कर्ता राजा । अनु योषो जनपदपुरस्त्वम् करोति, तं तु लोको राजशब्देनाभिधत्ति । उच्यते । योगात् लोकाः प्रयु-
ज्यन्ते । परिपालने राज्यशब्दः प्रसिद्धः इति । स तु परि-
पालने राज्यशब्दो राजयोगात् इत्यस्यभिधत्तम् । तस्मात् राजशब्दः प्रसिद्धमूलकम् । तद्योगात् राज्यशब्दः । तद्योगा-
दपि प्राज्ञाद्वैतयोः राजशब्दः प्रयुज्यते । न तु एषां स्वरन्ति राज्ययोगात् राजैति । यत्पूर्वम्, अनुमानात् राज्यस्य कर्ता यः स राजा, यथा औदसेयोः पितृ उदसेष इति । उच्यते । अनुमानात् प्रयोगो बलवान् । राज्यस्य कर्ता राजा इत्य-
नुमिमीमहे । एतद्वे न प्रत्यक्षं प्रत्युज्जानम् उपलभामहे । तथा योगमपि अनुमिमीमहे राज्यस्य कर्ता राजेति । राज्ञः कर्म राज्यं इति तु स्मरन्ति । अनुमिमानाश्च स्मृतिमनुमिमते स्म । स्मरन्तस्तु प्रत्यक्षमुपक्रमन्ते । तेन तत्र स्मृतिर्वर्णीयसीति ।

आह, योषो राज्य करोति तत्र राजशब्दं प्रयुज्यते, न यत् राज्ञः कर्म तद्व्यतिथिः । तेन मन्वामहे राज्य-
योगो राजशब्दप्रयुक्तो निमित्तः, न तु राजयोगो राज्य-
शब्दप्रयुक्तो इति । न ब्रूमः, प्रयोगात् यत् राज्ययोगं राज्य-
शब्दप्रयुक्तो निमित्तमनगच्छाम इति । कथं नहि, स्मर-
णम् । प्रयोगात् स्मृतिर्वर्णीयसी । प्रयोगादपि स्मृतिरनु-
मीयते । अपि च राज्ययोगस्य निमित्तता व्यभिचरति । जनपदपरिपालने अनुमतिरपि राजा इति आन्ध्रा पदन्ती-
त्युक्तम् । ननु राजयोगात् राज्यं इत्येवमपि व्यभिचरति । नहि राज्ञः स्मरितं निमित्तं यत् सर्वं राज्यमित्युच्यते । परि यत्र प्रयोगात् निमित्तमत्र ब्रूमः, ता एवमुपल-
भ्येदः । मन्वा तु यत् निमित्तमत्र ब्रूमः । तेन यत्

राजराज्यस्य कर्म आत्मा विरोध्यते, तदत्र न ह्यभ्युप-
गन्धमः । यत्पूर्वम्, आन्ध्रा अपि राज्ययोगात् राजान-
मभ्युपगच्छन्तीति । परिहृतमेतत् प्रयोगो दुर्लभः स्मृते-
रिति । यदुक्तं आर्यावर्तनिवासिनः प्रमाणं इत्येव
आचारेभ्य इति, कृत्यः शब्दप्रयोग आचारेषु इत्युक्तम् ।
तस्मात् जातिनिमित्तो राजशब्दः । एवं चेत् यज्ञस्यो-
गात् क्षत्रियस्य राजसूयेन, यागमिधिः अभेदिः इति ।

वा— ' राजा राजसूयेन स्वाराज्यस्यो यज्ञैः '
इत्यस्य प्रकरणे ' अग्नेयोऽष्टास्पातो हिरण्यं दक्षिणा '
इत्यादिभिः श्रव्यैश्चतस्रयोगैः अवैष्टितस्रमिति विधाय
भूयते ' यदि प्राज्ञयो यज्ञे वाईत्स्व न मध्ये निधाय आहु-
तिमाहुतिं हुत्वाऽभिचार्येत् यदि राजस्य ऐष्टं, यदि
वैष्टो वैष्टदेव ' इति । तत्र पूर्वश्रव्यं संदेहः किं राज-
सूयगन्धस्याप्यस्य एव अभेदेः वर्णयिष्येदस्यन्यं प्रातरीय
निमित्तत्वेन उद्दिश्य तत्र नैमित्तिकं विधीयते, उत
अज्ञतमेव प्राज्ञादिसंज्ञकं प्रयोगान्तमुद्दिश्यते इति ।
तस्मिन्त्यर्थं च एवद्विचारयितव्यं किं राजसूये अधिकारः
प्रयत्नामपि वर्णानां, उत क्षत्रियैरेवेति । उद्दिश्यार्थं
अधिकारविशेषणभूतो राजशब्दः तत्रैव विचारणीयः ।
ततोऽपि एतद्विचारयितव्यं किं क्षत्रियत्वनिमित्तो राज-
शब्दः, उत राज्यरक्षणनिमित्त इति ।

ननु च ' एतयाऽष्टावकर्मं याजयेत् ' इति वर्ण-
विशेषेण अश्वत्थं पूयन् राजसूयस्योपायनार्थं अग्ने-
र्वैचनमिति इति वर्णसंज्ञायां आत्सवं निमित्तार्थमेव
अत्र अभेदः । नेतदेष्टम् । तदा हि निशितश्रमिदम्बु-
कायाः कर्तव्ये वनमन्तरेण अविधीयमानायाः वृषाद्
प्रयोगकारणमवगाथा राजसूयगन्धस्याप्यस्य एव ' एकस्य
तूमव्ये संयोगादृषत्वं ' इत्यनेन न्यायेन (४।१।३।
५) साधारणं च साराज्यं कर्तुं, आत्सवं च अत्सवं
विज्ञायते । पुण्यं वा राजसूयेन वर्णार्थिना प्रयुज्यते, न
वर्णान्तरसंज्ञकः । तदप्यस्य अप्यवगाथानयोः निशित-
श्रमिदम्बुकायाः कर्तव्यं तद्वर्णनिमित्तार्थं वर्णानां आत्सवं
संन्यासमभेदं इति तत्रागुद्विषयस्यैव अवतिष्ठते ।
तत्र च अवैष्ट साधन्यस्योपायनार्थे राजसूय-
योगेन भोक्तृविशेषो गतिरिति । तस्मात् राजसूयवि-

कोपेय, यमिर्वा वरुणेः प्राप्तिः इति इत्येव पथी । इति
कार्त्तुः कर्म ? पूर्वापरितरेनैव निमित्ताभ्यां भवता-
नीति । राज्याधिकारस्य न च राजमन्त्रेण प्रजापति-
वर्गानां, राजाकरं च राज्यनिमित्तमिति । तथाहि
'कर्मा राज्यस्य राजेति मन्त्रलोकेषु गीयते ।
'महाविषयनेषं च द्वाभ्यामपि भविष्यति ॥'
तत्रात्मन्येव तावत् श्रेयस्त्रिपथकं पुनः कथयिष्ये ।
एवं हि निमित्तमानीति राजाकरादीनि च न बाधन्ते ।
राज्याधिकारभूतस्य अन्तःपुरिकर्तृत्वेन स्वस्वार्थं प्र-
सूतमात्रं न निमित्तं भविष्यति । तस्मात् राज्यं युष्मत्-
सर्वेणैवैवम् । राजानः । तथा च राज्यं कथयन्तिप्राप्त्य
शायं सर्वलोकाप्रसिद्धम् । तत्राथ उद्धरणं राजनेऽपि
कथयितुं शक्यम् ।

'कार्यापर्वनिर्वाहिनः' इति (भाष्ये) 'कार्याणां च सन्नि-
विष्टाणां' (॥१॥१॥) इत्यस्य प्रसंगार्थम् । 'यथाः कर्म
उत्पन्नं इत्येतत् अभिप्रायः उपदिशति ।' इत्येतत् सूत्रम्
(भाष्येण) ननु राजादम्बलैः प्रसूतभूतस्य स्वातन्त्र्यं
अभ्युपगतं भवति । तथाहि, 'नैषौद्रेपिसंवन्धादुद-
मेधः प्रसिद्धयति ।' इत्यत्रोद्रेपौद्रेमेधेन स यथा
स्वतुल्ययते ॥' उच्यते । 'राजा निर्दोश एवेह
स्वातन्त्र्येण परिहृतः ।' तद्योग्यत्वं कल्पितं शम्भवा-
स्माकं तु विपर्ययः ॥ 'यथैव गामानय इत्यभिहिते,
यद्यपि स्वर्गद्वयैः यो गौः च आनेतव्यः इति वचनं
कल्पितं, तथापि पार्श्वीभिरुत्तरं यत्तु गौत्रमप्रति-
भासयन् च प्रसिद्धं, न तदनादिभ्य इव पूर्वं, एवं
प्रतिपद्यते, य आनेयते स पूर्वं गौरिति । तथैव अत्र
यद्यपि मन्त्रादिभिः पालिनिप्रसूतिमिदं एवं सृष्टं यो
राजा तेन जनपदादिरक्षणं वर्तमानं, यथा राजा स्वस्य
कर्म उत्पन्नं इति, तथापि कर्म उत्पन्नमप्यत्राः प्रसिद्ध-
राम्या सन्तः एवं प्रतिपद्यते, येन एव अतुल्यमिदं,
तेन नूत, व्यपगतमप्येव द्वये युष्मत्, उत्पन्नमप्यत्राः
इत्यादिपत्र एव राजा श्रेयस्त्रिपथकः इति । तत्र राज्यं
अविरोधेन चत्वारोऽपि पक्षाः कुर्वाण्येव दृश्यन्ते । तस्मात्
अर्थे राजानः । उन तु न्यायान्तरेण राजावापि चरि-
त्वायां राजभूतो अथवा राजनीत्यामभवे गति काम शब्दः

कथं देवत, न तु इत्यर्थं पुनः देवत, इति मन्त्राणां
अभिप्रायः ।

ननु च यमिष्यप्रथमेन राज्यं विहितं, अन्त्यानेन
इत्येव पुनरपि न राजानीत्यतः । नैव दोषः ।
कर्मणा कार्त्तुः उत्पन्नरत्नात् साम्यामपि उत्पन्नं नृणां,
तस्मात् च चत्वारोऽपि पक्षाः प्रतीयन्ते । यो तु न्याया-
न्यायौ, तयोः पुनरप्यन्त्यान् नैवेद्येऽपि कर्तुमाद्यन्ते इत्य-
विरोधः ।

'ननु चत्वारोऽपि पक्षाः सृष्टिः कर्तुमीत्यर्थः'
इति (भाष्येण) निदानलोकोत्पत्त्याः । उक्तं क्षेत्रं
यदि तत्रादिनन्देन यथा एवमेवेति तावन्निमित्तं
राम्यामपि निमित्तान्तं न कथनीयमिति । परः पुनः
यौमिकप्रश्नं मन्त्रोक्तं इति प्रदर्शयति 'मन्त्रोक्तं यत्तु
यदि तन्मन्त्रमपि तत्राद्यत्तु' इति (भाष्येण) । 'न
कर्मन्तः विधीयन्ते' इति (यार्थं) मन्त्रोक्तान्तरादि-
प्रायेण । अथवा यत्तु 'यदि कालः प्रवृत्तिः' इत्यदोषो
वचनप्राप्त्यन्ते । तदेवैव कर्तुं इति पुनरप्येव
अस्त्वस्याधिकार्यं च न शक्यते कर्तुं इति पुनरप्येव
कर्मन्तरत्वं । एव कार्त्तुः उभयपक्षिद्वि प्रमाणीत्य-
वचम् । इत्येव तु उत्पन्नस्य प्रत्येकः प्रमाणमेव न
भवति इति प्रामुख्ये कार्यलोपिनेन प्रमाणेन अकार्य-
लोपिकस्य साक्ष्यम् । 'अपि चाविप्रसूतः' इति
(भाष्येण) तदेव (यौमिकप्रमाणस्य कार्यलोपिक-
साक्ष्यानेन सिद्धं अविप्रसूतत्वमेव) प्रामाण्यप्रसिद्धि-
तेन पुनरप्युच्यते । नहि वर्तमानावलोपविहितप-
र्यवृत्तिरेव विप्रयोगार्थप्रसूतत्वे विद्यते । यथा पूर्वं
प्रतिदिनं उद्धृतानामात्रं, चत्वारो तु निमित्तपरविप्रसि-
पत्तौ । परानि च अज्ञानविपर्ययप्रमाणेनैव इत्येव-
च्यते । 'यथा आचार्योऽपि तत्राद्य' इति शास्त्र-
कलीकृतं पूर्वोक्तं दर्शयति । 'तत्रापीनतर आचार्यः'
इति उद्धृतप्रमाणेऽपि प्रतीयते । तस्मात् प्रमाणान्तरेण
शास्त्रादीनां निमित्तार्थं भवत्यम् । अपि च 'यदि राज्यं
देवत' इति अत्रापि निमित्तार्थं, अतश्च तत्कामान्तर-
नरयोऽपि तत्कामम् । इत्येवं प्राप्ते इत्यः । 'अनु-
सन्धयन् एवायं शास्त्रादेर्विधीयते । अत्रातस्मात्

राजा हि राज्ययोगात् प्रतीयते ॥' खनिवचन
एवायं राजाब्दो न यौगिकः । स हि राज्ययोगाद्वा भवेत्
प्राज्यानुवागेण रीतिरयोगाद्वा, तन्मन्त्रादपि चानुचरन्ः,
तद्वदितरुदिगन्दर्शनात् । एकवैद्यस्यपि रुद्धिः अत्र
वनसिद्धिं वापते । न च अवयवसिद्धिरपि अत्र
ऐक्यातिरिक्ता विद्यते, नहि रीत्यमानेषु अन्धादिषु राज-
ाब्दो विद्यते, न च अनभिधिके कलापरिगणक-
म्यापूतेऽपि आद्यकफे । ननु च आद्यककथं परप्रयुक्तं-
कारिकात् क्षयिज इव वक्ष्यमानम्, न राज्ञश्च भविष्यति ।
नैवं दास्यम् । परावैज्येयि केयु चित् प्रयुयिश्चरामि-
त्तेषु माण्डलिकेषु प्रयोगदर्शनात् । तेन तर्हि अन्यमि-
कारात् स एवामिषेको निमित्त प्राप्नोति । नैव भविष्यति ।
कुतः ? 'अभिषेकोऽपि धर्मद्वैः क्षत्रियस्यैव पठ्यते ।
सहासी राजाशब्देन तेन नाक्षत्रिये मरः ॥' ततोऽ-
भिषेकस्य निमित्तत्वं शानते, यदि अस्व स्वातन्त्र्य मयत् ।
अयं ॥ क्षत्रियजातायेव स्मर्तुमिर्निको विधानवेत्यामेव
लनतादिषु बर्हिःशब्देन राजाशब्देन समुच्यते । तेनैव
च तन्मन्त्रमिचारं मधुसूदयशब्द-भाषेन एतस्मानिदम् ।
यदि हि वास्तवभिषेकोः अन्त्यतस्तद्वदितरेषु प्रयुज्यते,
न ह केनत्याप्य जाते जात्यन्तरे वा अभिषेको विधीयते,
तत ऊच्य निमित्त इति वच्येत । स तु त्वमिर्निको
प्रागेव तत्सम्प्राप्य प्रयुक्तः 'राजानमभिषेचयेत्' इति ।
तस्मात् राजजातायेव प्रयुज्यते । न च भविष्यतिशानं,
भूतत्वेनैव उपपद्यमानत्वात् । अगत्या हि सा अन्यत्र
आश्रयते । न च एकस्मिन् निमित्ते विद्वे निमित्तान्तर
कल्पयितुं शक्यं, किनाऽपि तात्कल्पेन प्रयोगोपपत्तेः ।
अभिषेकनिरुक्त्येऽपि च न्यासानुकारिणा नैव अक्षत्रिय
विपपत्यं सिध्यति । यन्तु धर्मराजातिप्रयोगेण क्रियते,
न तस्य निमित्तत्वं स्यात् । यथा बृहद्वज्रस्य अग्रधानस्य
नाह्वनीयादिप्रयोगनिमित्तत्वम् । अथ च, 'नित्याः
शब्दार्थसंघर्षा यथावतिभगनामिनः । नाश्रयन्तुष्टुभं
हेतुं स्यन्तुष्टुपरिकल्पितम् ॥' नित्यस्य हि राज-
ाब्दस्य नित्येव निमित्तेन भविष्य, नित्यादित्ययोः सरो-
गाभागात् । सा च नित्यता वस्तुषेष्टता वा विध्यपेक्षया
वा निरूप्यते । तत्र न तावत् अभिषेको वस्तुत्वेनैव

जनिवत् केयु चित् समवेतो दृश्यते, तेन अवश्य
विधानापेक्षमेव निरूप्यमाणमवश्यम् । न च विधान
अपिमेव राजाशब्दस्यास्ति इति ज्ञानमभिप्राय
एवाप्यते । ततश्च सैव निमित्तम् ।

एतेन राज्यनिमित्तत्वं प्रयुक्तम् । तदपि हि
विधानात् प्रयुति अभिषेकपदेन क्षत्रियत्वमवस्यत् ।
इदञ्च अनभिधिकेऽपि अवाप्यति च जनपद,
क्षत्रिये राजाशब्दप्रयोगः । तद्वदपि वा अन्यजातीये
अनभिधानं इतिद्वानाम् । तस्मादपि न वैभर्गिको राजा ।
तथा च राजोऽपत्यं राजन्यः इति ऐकान्तिकक्षत्रिय-
जातिवचनस्य राजन्यशब्दस्य राजाशब्दप्रकृतिलमेव अन्वा-
चसते । अन्यथा वैभर्गिकना राजत्वात् सर्वथा वैभर्गि-
कानां अपत्येषु राजन्यशब्दप्रयोगः स्यात् । कुतः ?
'राजन्यः क्षत्रिये रुदो राजानः सर्व एव
चेत् । अपत्यापत्यवद्योरो जैपत्यं यद् कीदृशम् ॥'
ननु एवमपि अनुपपन्नः एवायं अपत्यप्रत्ययः । तथाहि,
'प्रकृवी वदपत्ये च जातिशब्दस्य दृश्यता । तेन
राजैव सर्वत्र राजन्योऽप्यभिधीयताम् ॥' तथैव
वस्तुतापत्यं वाक्यं, एव राजोऽपत्यं राजा शब्देन स्यात् ।
नैव दोषः । पर्याय एव हि राजाशब्दस्य राजन्य-
शब्दः अनेन प्रकारेण अन्वाक्यायते । स ह एक-
जातिविषयको सति तत्रा अन्वाक्यान्तुं दृश्यते,
नन्यथा । ननु 'राजोऽपत्ये जातिप्रश्न' ('राजशब्दात्
रा' वा ० ४।१।१२७ सूत्रे वार्तिक) इति वचनात्
क्षत्रियजातिवचनो भविष्यति । नैतदेवम् । इह अन्य
तन्मन्त्रानुवादानात् राजवत् मनुष्यजातिमात्राधिरारात्
नृधनत्व स्यात् । ननु च राजराजन्यशब्दयोः तद्वन्न
कर्मभेदोपदेदोऽस्मृतिविदा याज्ञिकानां च भेदेन
प्रतिदिष्टं । सर्वं दृष्ट्वा, या तु ब्राह्मणरीत्याजकन्यादेन
राजन्यशब्दस्य अभिधिकेतिप्रयत्नान्तेन सामर्थ्यकम्य-
त्वात् । यत् प्रतिदिष्टस्यैव राजन्यमिति तत्र प्रकरणादिन्यो
विशाल्यते इति, तस्मात्क्रियते । तथाहि, 'नैव वा-
दुर्मा शब्दो स्थित्यन्वयेण प्रसिध्यतः । वक्ष्यमाणमेक-
शब्दो हि द्वितीयो यौगिको यत् ॥' तदेव
दृश्यते 'यदि तावत् जातिवचनो राजेति तदः'

न राजगन्धामिषेय मनीषीति । तेन सार्वलौकिकादपि प्रयोगात् 'राजस्य वा तपिमिसिवात्' (११३/५१९) इत्यनेन राजगन्धस्य अनियमनत्वम् । तुल्यस्य अन्य-जनपदवासिनामपि दृष्टमन्त्रात् शान्दन्वयहरे प्रमाणा-भाय इत्युक्तं 'स्योदित तु प्रतीयेत' (११३/५१९०) इति ।

तस्मात् समिपस्थेय राजस्योऽस्ति इति ब्राह्मणादीनां प्रापकाणि भवन्ति । ततश्च 'एतयाऽप्राप्यताम्' इत्येतदपि फल वदिरैष प्रयोगात् गमिष्यतीति । 'ऋतु-मध्यप्रयोगो हि स्वाऽराज्येनैव पूरितः । साकाङ्क्ष-विषयस्तस्मात् तस्यैव फलसमाप्तिः ॥' ऋतु च एतया इति प्रत्यक्षमिष्टोपपन्नत्वात् फलसमाप्त्याप्युक्ता राजस्यचोदना वास्तव्या अप्राप्यफलत्वेन भवितव्यम् । नैतदेवं, विरोधाभासम् । तथाहि, 'विरोधित्वात् प्रसज्येते विकल्पावृष्टिकल्पने । बाधतेनाभ्युपेतक्यो व्यवस्थायां तु नैव ते ॥' नहि अनेकफल एकस्य विरुद्ध, प्रयोगान्तरस्य वचनान्तरेणैव फलितत्वात् । समुच्चयेन हि आह्वयिदोषः अप्यन अभिधीयते । ता तु भग्नश्रुतिः ब्राह्मणादिदृष्टकथां राजस्यमहाकाय अवश्य भातिनी । यदि च 'एतयाऽप्राप्यताम्' इत्युक्तित्वात् भवेत्, ततः एवात् प्रसज्यमाना राजस्यचोदना शक्येत । न । इयोरपि हि आमेकादिसोदनेनादितेषु कर्मसु प्रवृत्तेषु युगपत्फलत्वेन भग्नप्रमाणविशेषत्वात् तुल्यफलत्वम् । यथैव हि राजस्यचोदना सतिष्ठितानालोच्य प्रार्तते, तथैव अप्राप्यतामचोदनाऽपि । नहि तत्र अवेष्टिः वेन विदपि राज्येनोपजा । न च 'राजस्येन' इति सामान्य शब्दः, गौर्गमासीन्नवत् प्रवृत्तमुक्तमितिष्ठरमुवावि-यन्तमात् । अत एव तत्तुतमपि न यौर्वर्त्य लभते । इयान्ति विरोधः, एतेन यदो गृह्यते, अन्येनात्ये । न च तावता कश्चित्तिष्ठोऽस्ति । ननु च एतदा इति धुनैः प्रत्यक्षचनम् अस्ति विरोधः । स्पष्टिदोषो, यदि एतच्छब्दः परेन छाप्यते । यदि वा 'अवेष्ट कथेति' इत्यादिस्तु प्रत्युपमानं ब्रूयात् प्रत्यक्षनि-कर्मात्, तथापि गमिष्यन्दीतिवै अवेष्टिः अप्राप्तेन सं-भवेत् । एतावता भानवृत्तनामपि अस्ति इत्यविरोधः । प्रवृत्तमपि च मूलं एतच्छब्दः आमेकादिसावकायेचना-

हते नैव प्रवीणीति । ततश्च राजस्यमपि तवता मनेन शक्योति उद्धीतं इति तुल्यत्वम् । ननु अप्रान्त-राधिकारस्य अस्ति विरोधः । तन्मते । अयमेव विरोधो यदेकं वचनां द्रष्टव्यं, अपरं चान्तापनाम् । प्रहणवेला ॥ तुल्यैव । यदि च ऐकान्तिकमत्र कर्मान्तरस्य स्यात्, तत्र एतच्छब्दः । कर्मान्तरमपि च एतदिनि दर्शितम् । तत्र च विपक्षान्तरस्यादेव स्वातन्त्र्यादियोरविरोधः । कर्मान्तरत्वेऽपि च कर्हृत्त्वादितिज्ञदर्शनात् प्रवृत्तामेष्टि-महत्त्वमेव प्रक्षिपत्तन्मत् । राजस्यस्यापि तुल्यमहत्त्वोः फलपदानुपद्वाय साक्ष्यवैध्वयदेव कर्मान्तरेण प्रयोगान्त-रेण वा मज्ज । एवं च तस्यापि मध्येनिधानसक्य-तन्त्रप्रयोगे सति उपपत्त्यते । राजस्यमभ्यसाया तु दक्षिणभेदात् प्रतीति प्रयोगान्तरे मध्येनिधानविधिः अपरुग्नेत (भिद्यते) । तस्मात् प्रापकान्येतानि अत्रानि इति निदम् ।

अ— 'राज्ययोगनिमित्तोऽयमायौवर्तप्रति-
क्षितः । सवलोकाप्रसिद्धत्वादविधानाकच सम्पत्ते ॥
अत्रियत्यनिमित्तत्वनानायेववर्गप्यते । इतिद्वेषु
विगीतं च तद्वेषेजप्रतिक्षितः ॥' तेन राज्ययोगात्
राजानरायोऽपि भवन्ति इति पूर्वं पठः । सिद्धान्तस्तु
राजयोगादेव राज्यशब्दः । स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः
अनिवचन इति ब्रह्मणदेरेष्टौ मान्यमायात् प्रापकाणि
वचनानि इति ।

शेष— पूर्वात् यदिशान्दत्वात् निमित्तायत्वं इति
प्रत्यक्षत्वात् संगतिः । अन्यत्वेष्टौ पूर्वापरे भवाना
वर्णना कर्तृत्वं, सिद्धान्ते ॥ समिपयैवेति च-भेदो
शेषः । राजस्यमेव विपक्षीत्युक्तं राजाशब्दायैवनिर्गम्ये
कर्तुं शक्येऽपि अष्टपक्षगतये प्रयोगभेदरुपादनं च
अवेष्टिवाक्योदाहरण इति द्रष्टव्यम् । अत्र 'यदि ब्राह्मणः'
इत्यादिसाक्ष्यैर्न कर्मान्तरेविधिं प्रवृत्तावेष्टिप्रत्यभिधाविरो
धात्, किंतु ब्राह्मणादिनिष्ठप्रयोगान्तरविधिरिति
द्रष्टव्यम् । यद्यपि 'यदि ब्राह्मणः' इत्यपरेः प्रापकत्वे
निमित्तार्थेन च नद्विषयेष्टौ वजाशब्दपि वर्णना कर्तृत्वात्
फल्येद, तथापि अन्तरेवेष्टौ पूर्वापरे भवाना वर्णना
कर्तृत्वं, सिद्धान्ते तु अनिवार्येष्टे फलभेदो शेषः ।

सूत्रार्थस्तु— अनेष्टिविषय 'यदि ब्राह्मणः' इत्यादि-
ब्राह्मणादिकर्तृश्रयोक्त्यान्तर्भावान्न स्यात्, एतस्यैव
अनेष्टयत्वं राजत्वंपुनश्चयमेवमिति ।

वि— 'राजस्य प्रत्ययेष्टित्वेष्टायाः श्रुताऽत्र तु ।
विश्वमियविद्वन्नेदादविषा न्यत्ययः श्रमे ॥ विश्वदेस्तुयादः
स्यात् प्रापणे वा,ऽनुवाङ्गीः । न्यत्ययाय अत्रत्या न
राज्यरक्षादितरिह हि ॥, न राज्ययोगान्नमप्य अनेष्टय
तु तत्ततः । अग्रामप्रापणे तस्मान्न रयंवस्तुल्यम् ॥'

आह— राजस्यैव राजकर्तृके प्रत्येकदक्षिणाऽऽज्ञानात्
अनेष्टित्वं कः पञ्च इष्ट्या पृथक्प्रयोगाः समाम्नाताः ।
तदनास्तत्प्रकरणे 'यदि ब्राह्मणो यजेत चार्हत्फलं मये
निषाद्य आहुतिमाहुतिं दद्यात् अभिप्रायेत्, यदि राजस्य
देन्द्र, यदि वैश्यो वैश्वदेव' इति अस्मत् । तथापि पूर्व-
वत् ब्राह्मणकर्तृकानादि निमित्तमेव, यदित्यर्थः । राज-
स्यस्य वैश्वदेविकर्तृकत्वेन ब्राह्मणादेः स्मृतायाः । राज-
स्यस्य प्रजापालनमर्थीरैः सर्वलोकाप्रतिदेः, अनेष्टयाने
अनेष्टयसिद्धेस्तु ऋतेऽप्रतिष्ठितेन असायकस्य
व्याकरणप्रतिदेः तन्मूलकत्वेन अनियामनत्वाच्च, सर्वलोक-
प्रतिदेः औपदिशब्दभूतकृपायाः । अतो ब्राह्मणादिकर्तृ-
कत्वे निमित्ते भवेन्निषादनपूर्वकप्रत्ययभिराणविशिष्ट-
पञ्चद्विज्यैष्टिप्रयोगो राजसूयान्तर्गतो विधीयते । प्रत्येक-
प्रयोगाच्च पञ्च अनुलोमविषया इति बोध्यम् । 'एतत्वाऽ-
शायकाम याजयेत्' इत्यनेन च उभयोपि नित्यैभि-
रुत्तरप्रयोगयोः कृपायै बहिः न अनुदानं, इति न ब्राह्मणादि-
श्रुतस्य नैदक्यम् । इति प्राप्ते, 'राजानमभिप्रेक्ष्य
इति श्रुतौ राजोद्देशेन अभिप्रेक्षितत्वात् अभिप्रेक्षित्यापि
कारिण्यवशेनात्र पूर्वमेव राजानस्य अनेष्टयविषय-
प्रतीतिः, तत्र 'कर्मणि' इत्यादिभूतम् ('३११२२४')
'एतन्नुपरोहितादनेष्टो यत्' (वा०५११२२८) इति श्रुत्या
उपरोहितादिगणपठितात् राजसूयात् न्यायविधानेन च
राजसूयस्य राजसूयप्रतिष्ठितपूर्वकत्वात् । अनेष्टयत्वेना-
नुपरोहि राजसूयः अनेष्टयत्वेन एव । अतश्च अनेष्टो
ननुपरोहि राजसूयः अनेष्टयत्वेन निषेचनमगते चरुं कृष्यात्
ब्राह्मणादीनां प्राप्यमगमात् निषेचनमगते चरुं कृष्यात्
गुणात् अनेष्टिप्रयोगान्तरमेव पञ्चद्विज्यैष्टिभिरुप-
गुणितेष्टि चरुं कृष्यं विधीयते । तस्य च उत्तरयत्वेन

अन्तर्गतं कर्म । अन्तर्गतं तु प्रत्येकं पञ्च प्रयोगा-
एव । यद्यपि च पूर्वपञ्चातिदान्तयोः पञ्चद्विज्यैष्टि-
प्रयोगस्तुल्यः, तथापि ब्राह्मणादिश्रुतस्य 'पूर्वपठे न
मैदक्यं, सिद्धान्ते तु तत् इति विशेषः । तत्रोपपन्नं
पञ्चद्विज्यैष्टिप्रयोगेनैवेत्येवम् । न चैवं राजसूयात्वे तस्य
प्राप्तत्वात् निषेचनमगतेन मैदक्यमनापत्तिः, राजसूय-
पदस्य अभिप्रेक्षितमभिप्रेक्षितान्वयमात्रावितेन राज-
सूये अग्रस्तत्वेन सस्य विषेयता मेदन्तीपपत्तेः । राज-
सूये हि राजपदस्य अनियामनस्य चरुं 'राजोद्देशेन
अभिप्रेक्षितमावृत्ते' इति निरुद्धत्वात्तात्पर्यमात्रात्
किञ्चिद् अभिप्रेक्षितमभिप्रेक्षितमभिप्रेक्षितम् । अतः किञ्च
किञ्चिदपि वाच्येयं कर्तृत्वस्य गुणस्य प्रयोगमेवकथम् ।
यदिशब्दश्च 'अभिप्रेक्षयेत्' इति लिङ् । प्रयोगान्ता-
परप्रापणत्वेनमदर्थकत्वे आख्यातइत्येकत्वात्तस्यैव वा तापसं
वाह्यः । तेन मये निषादनपूर्वकप्रत्ययभिराणप्रयोगोक्तौ-
मूलाः ब्राह्मणादिकर्तृकैः यावैः ॥ आयेत् इति वाक्यार्थो
बोध्यः ।

महन्— राजा अनेष्टय इत्यनेन ।

शंकर— 'अनेष्टिर्हि निरुद्धः ।' निरुद्धः चेन्न ।

॥ अनेष्टयधिकरणं (३११२३) रयंत्यापिब्रह्म-
व्यापनः, कील्ये 'अनतरं तु मगतिः आपरादिर्न'
इत्युक्त्यात् (३११२३ पृ. १५.) के ॥ अनेष्टय-
धिकरणे ओदमेष्टिगण्य निरुद्धः । वा. ३११२३६
पृ. १००३, ॥ अनेष्टयधिकरणे न च कृतात्तरं न
कर्मान्तत्वेन विना न पठते इत्युक्तम् । ३११२३४
पृ. ६१३. ॥ अनेष्टयधिकरणे प्रयोगात्प्रत्ययस्य गुणस्य
पूर्वप्रयोगत्वेनागमत्वे प्रयोगविशिष्टत्वात् प्रयोगमेदक्यं
न्युत्पादितम् । सु. पृ. १५५. ॥ अनेष्टयधिकरणे
राजसूयः अनेष्टयः नाना न राजसूयमिति,
अभिप्रेक्षितोत्तरमभिप्रेक्षितप्रयोगात् प्रापति 'राजानम-
भिप्रेक्ष्येत्' इत्यादेः श्रुतिभिरुपयोगस्य अनेष्टयमनेष्टि
सम्प्रदानम् इति निरुद्धम् । नीतिमग्नौ पृ. १.
॥ अवेदिकं वैदिकं चान्येनोपस्थितेन वापते ।
यथा अथर्ववेदोऽनेष्टिचिन्तं वैदिकं दानं, न लोचनं
इति । भा. पृ. १४४.

॥ अव्यक्तसु ॥ सोमस्य । ८।१।५।१६ ॥

‘अभिहितो यजेत’ ‘विश्रिता यजेत’ इत्यादिषु
अव्यक्तसु यजतिषु सोमस्य अग्निश्रोमस्य विष्यन्ताः
स्यात्, न दर्शपूर्णमासयोर्विष्यन्तः इति सिद्धन्तः ।
न्यक्तत्वं विधिवान्वे द्रव्यदेवतामन्त्रम् । तच्छून्यत्वं
अव्यक्तत्वम् । के.

॥ अव्यक्तसु तु सोमस्य इत्यनेन न्यायेन ये
प्रोतिश्रोमविकारा विहायन्ते, तेषु सर्वाः सखाः विक-
रूपेन प्रवर्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धन्ते तु अग्निश्रोमस्यैवैका
प्रवर्तन्ते । या. ३।६।१६।१७. ॥ अव्यक्तसु तु सोमस्य
इत्यधिकरणे उद्भिददक्षिणप्रकृतिर्न सोमस्य वक्ष्यते । सु.
८. ४०१. ॥ ऐन्द्रवायवविवायवाना यागनिवागकले तेषां
यागानां स्वार्यतया विनियुक्तदेवताकलाभावलक्षणाम्यक-
त्वाभावेन ‘अव्यक्तसु तु सोमस्य’ इतिन्यायामृत्तिः
पूर्वपक्षे प्रयोजनम् । सिद्धान्ते तु तदामृत्तिः । सु-
२।१।६।१०. ॥ पातर्क्यस्य करणत्वेन करणतृतीयान्तरानां
उद्भिद्व-रूपेतादिपदानां तदाम्येकत्वात् ‘अव्यक्तसु तु
सोमस्य’ इतिन्यायात् सोमेन वक्ष्यम् । २।१।१२
पृ. १२६.

॥ अव्यक्तचोदनः सोमः । अव्यक्तत्वं च तत्त्वचित्त्वामये
द्रव्यदेवतामन्त्रत्वं अव्यक्तत्वमन्त्रत्वं वा । भा. ८।१।५।१२,
८।१।५।१६. ॥ अव्यक्तचोदनत्वं यामन्यात् अभिवि-
श्रिताभिहितसु रूपेण च सोमिके विष्यन्तः । ८।१।५।१६.

॥ अव्यक्तचोदितत्वं सोमप्रवृत्तिरुद्भिद्व । बाल.
८. ११९.

॥ अव्यक्तचर्तः यागस्य- फेनमन्त्रचर्ता । स्वार्यतया
विनियुक्तदेवतापिरहः । यम तद्धित-चतुर्थी-मन्त्रवर्गः
यागार्थतयैव देवता विनियुक्ता, तत् वक्ष्यम् । इत्यु-
क्तम् । तथा च विश्वजित्प्रत्ययः सोमश्च । शा.
८।१।१.

॥ अव्यभिचारश्च अव्यहर्त्येनपूर्वकः । वृहती.
पृ. ८५ । अव्यहर्त्येन हि पार्श्वय स्वाभाविकः वरुण-
संयग्यो निधीयते । स्वाभाविकरक्षणव्यभिचारश्च
अव्यभिचारनिश्चयः । नञ्नु

॥ अव्यभिचारि च कारण कारणवतामिष्टम् । भा.
३।१।६।१२ पृ. ६८२.

॥ अव्ययानां अनेकवर्त्यत्वात् दिशब्दः निमित्तस्य
परो या । भाट्ट. १।१।९ पृ. ६५.

॥ अव्ययसंज्ञकेषु कृत्सु कृत्यधरकेभ्योऽपि ईप-
न्यूनभावनाज्ञानमित्याह- (सु. पृ. ५६२) “तथा
अव्ययकृते भावे भवन्ति” इति कारणविरोधेऽपि स्वस्यैव
ईपन्यूनभावनाविज्ञानम् । “अभिनामं ज्ञोति” “दर्म-
सकलनेनोपपातं ज्ञोति” “अभिपुत्र इत्या भवन्ति”
“पुत्रा वाचः प्रवर्तिते” इति सर्वेन भवैव भावनाऽ-
न्यतयापेक्षा भावना अवगम्यते ।” इति । या. २।१।
११२ पृ. ३८०.

॥ अव्ययीभावलक्षणं अव्ययीभावेविचारश्च
‘समासवादः’ इति विन्दो मणिग्रन्थे द्रष्टव्यः ।

॥ ‘अव्ययस्या न युक्ता हि न्यस्या न
कम्यते ।’ वा. १।१।५।२ पृ. १७९.

॥ अव्ययस्थितविकृत्यो यथा भतिहोने वृद्धग्रन्थ-
विकल्पः । बाल ८. १५८.

॥ अव्ययविशेषार्थ- स्थापिकरणप्रणम्येवाधि-
करणलक्षणलक्षणविकरणत्वे सति स्थापिकरणत्वम् । तेन
अपेक्षाबुद्ध्यात्मकप्रणमनसंश्रयः । एवं तत्प्रणमार्मानां
कारणतेति । मणि. पृ. ३७.

॥ अव्ययपारस्य व्यापार विना भावनाऽवच्छेदकत्वा-
योगात् । सु. पृ. ७४४. ॥ अव्ययपारस्य व्यापारावच्छेदं
विना विषयतायोगः । पृ. ४०१.

॥ अव्ययविक्रम्यायः । अपनेन अविरविक्रम्यायः ।
उदाहरण- अवेमोममिति विषयसिद्धान्तादुक्तं मन्त्रादि-
कर्मिणि । एवमवर्णावमपीते इति विषय आधवर्गिक
मिति, भावे इति भाव्ये स्थम् । (भावे इति सूत्र-
भाष्ये नास्तीदं निमित्तम् । के.) साहस्री. ४८८.

॥ अव्ययवृत्तिविषयः अव्ययवृत्तिविधिः यथा
‘यथा तु कर्मणमस्य ग्रीवि कर्माणि जीविका । वाज-
नाम्नापने चैव विनुज्याय प्रथितः ॥’ इति । बाल.
८. १६.

● अशक्तस्य अन्धः पशुः इधिरः, मूकः वनाश्व-
दपरित्यज्य इत्यादिः कर्णसु नाधिराः । आजातेष्वा-
दीनामन्नाना फलभक्षका, वदमाने क्रोरोरमात् फल-
सिद्धेः । वि. ६।१।२. ● अशक्तानां सर्वभावाणां
कार्यारम्भाभावाः । या. २।१।१५ पृ. ३९४.

● अशक्तारवत्पदं गन्तुं तवो निन्दां प्रकुर्वते
इति न्यायः । भवता पदं गन्तुं असमर्थाः प्राकृताः जनाः
भवता निन्दां कर्तुमारभन्ते । गच्छन् अपरस्मिन् लक्ष्य
समुत्पन्नाऽपि तन्मुं शक्येन इति तेषां दुष्टता । सादृशी.
३५५.

● अशक्तिकृताङ्गस्यागम्यायः । पञ्चरात्रवि-
करणमिवम् (६।३।१) । एकस्य वनमानस्य ज्योति-
सोमानुग्रहानात्तौ ' अशक्तः ' न्यायात् ज्योतिष्टोमेऽपि
विहितपत्रमानैकत्वसाम्येन अर्घान् कद्विगुणमुत्पत्ति-
मंविष्यति इत्याद्यङ्गस्य आभ्यासादेवत्वमिदंविशिष्टस्यैव कर्तु-
त्वावसरे; एकत्वामनेन अधिकारमानादेव तु अक्ष-
अशक्तिहस्ताङ्गस्यागमिपयःकानुपपत्तेः नाभात् हिल-
प्राप्तिः इति परिरहाद् । छ. पृ. १२९१.

● ' हिल्वमशुष्यसुक्तं वाऽचोऽनात्मस्य ' इत्यभिप्राये (३।१।१५)
वयमानस्य आत्मीयमेकाग्रमपि अनुपादेयमित्युक्तं तत्र
अशक्तिकृताङ्गस्यागम्यायावदुच्यते । गारु. पृ. ९७.

● अशक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तोऽहं गृहमञ्जने
इति न्यायः । अर्थः ' तृतीयः दुर्गपारे एते पवित्र-
मानिनि । अष्टमर्षौ गृहारम्भे रामर्षौ गृहमञ्जने ॥ ' इति
पदभूतः प्रतीयते । अतः प्रति शान्तवक्त्रमिदम् ।
आसारम्भायिका तु पञ्चनगादिप्रत्येम्बोऽप्यसेया, वेद-
विहारः । सादृशी. ६४८.

● अशक्त्यं न करिष्यते । आ. १०।८।१६
पृ. २०७३.

● अशक्त्याङ्गस्यमस्य विविधा अनुगतत्वात् न
वैगुण्यापादवत्ता (निताधिनरे) । मु. पृ. ५३२.

● अशब्दभनपेक्षं स्वात् (' मरेण शब्दमूलत्वात् ')
१।३।११ । कर्म पुनः एषा लिङ्गवानादीना स्वात्कल्पेण
प्रामाण्यं न भवति । उच्यते । तथा चोक्तं ' अशब्द-
भनपेक्षं स्वादिति ' । या. ३।३।११ पृ. ८२०.

● अशब्दस्य श्रवणस्य शब्दे व्यङ्ग्ये अन्वया-
योगः । सु. पृ. १३८०.

● अशक्तलक्षणात्तु सर्वव्यक्तोपाधि शक्तमित्येव,
तानि शास्त्रलक्षणा अत्रिष्टोमन्तव्या शक्यन्ते । भा.
८।३।६।२१.

● अशक्तं कत्व नाम ह्यात्त खलीकारकारणी
इति न्यायः । अशीलं दुष्टस्वभावः । नाम-प्रसिद्धे ।
कस्य गलीकारकारणमप्यनन्देदेवमं भवति । अत्रि तु
सर्वस्यैव भवतीति भावः । ' गलीशब्देऽप्यनन्दे स्वात् '
इति कोटः । सादृशी. ७३४.

● ' अशुद्धमिति चैव, शब्दात् ' इति व्याकृतं
(३।१।२६) विहितविहाया नियेषो न प्रवर्तते इत्याह ।
माह. १०।८।८. (अमिष्टोम्भविषयं पञ्चविंशत्युक्तत्वात्
अशुद्ध इति चैव, ' अशीतोमीयं पशुमात्रमेव ' इत्यादि-
निमित्तम्यात् शब्दात् शयमानत्वेन अशुद्धत्वाभावात् इति
सूत्राद्यर्थः) ।

● अशोपत्वात् तदन्तः स्यात्, कर्मणो द्रव्य-
सिद्धिर्यात् । ६।३।७८ ॥

रिषयिनि अन्धरे दक्षिणाशक्ते विद्यमानं सर्वस्य देव-
मित्युक्तम् । दक्षिणाशक्तोऽहं न अशोपत्वात् स्वीपद्रव्यस्य
शोपाभावात्, शोपस्य सर्वस्य अद्रव्यसिद्धिर्यात् इत्येव
सिद्धिर्यस्य तादृशत्वात् इत्याधेनत्वात् दक्षिणाशक्तोऽहं
माहीन अवशिष्टं कर्म कर्तुं न शक्येत । तस्मात् विश्व-
वित् तदन्तः स्वात् । तत् सर्वस्य दक्षिणाशक्तं अन्तः
समाविर्त्य तादृशः स्वात् । तस्मात् सिद्धित् सर्वस्य-
दक्षिणादानान्तः कर्मण्यः, अवशिष्टं कर्म तादृशम् इति
पूर्वः पक्षः ।

अपिवा शोपकर्म स्वात्, कतोः प्राप्यदक्षिण-
स्यात् । ९ ॥

पूर्वपक्षनिवृत्तार्थः अपिवा इति उच्यते । न दक्षिणा-
शक्ते सर्वस्य दत्ता यत् तादृशस्य, किन्तु शोपकर्मो-
पेक्षि द्रव्य शोपकेत्वा इत्यस्य सर्वस्य देव, शोपनेन व
द्रव्येण शोपकर्मं स्वात् । शोपकर्मं व कर्म-प्रत्येव, कतो.
वाक्यस्य प्रत्ययसिद्धत्वात् प्रत्ययेषु यन्तनेन शिष्टत्वात्
निहितत्वात् । इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १० ॥

विश्वजिति यथे देवात् सर्वत्वात् किञ्चित् जेपविला
नेन दक्षिणादानोत्तरफालीनं कर्म कर्तव्यं इति द्वितीय-
पूर्वपक्षे अन्यार्थस्य दर्शनं विद्यमानं उपपद्यते 'अव-
भृयादुदेत् पक्षरानं परिपणे' (अच्छादयति) इति ।
अपरिश्रमोत्सर्गं तु अवभृथः एव न स्यात् । तत्र कुक्षो
पल्लवचः परिधानम् । उत्सादपक्षिणं कर्म कर्तव्यं इति
द्वितीयः पूर्वपक्ष एव साधुः ।

अशेषं तु समस्तसाऽऽदानेन शेषकर्म स्यात् ।
११ ॥

द्वितीये पूर्वपक्षे यदुक्तं तन्निरासार्थः तुल्यन्दः ।
सर्वस्वदानात् न किं चित्त्वशेषविकल्पम् । उशेष दानं
अवमज्जता । अशेष निःशेषं तु सर्वस्वस्य दानं समज्जता
समज्जतम् । अथ शेषकर्म कथं न्यायिनि चेत् ,
आदानेन नवीनेन संपादनेन शेषकर्म स्यात् । अन्यत्
द्रव्यमर्थविकल्पं , तेन च शेषकर्म कर्तव्यं इति तृतीयः
पथाः पूर्वपक्षः ।

नादानस्यानित्यत्वात् । १२ ॥

विश्वजिति यथे मार्गदिने सवने सर्वस्वदक्षिणादानो-
क्ता अपूर्णे अर्जितेन द्रष्टव्येन शेषकर्म कर्तव्यं इति यः
तृतीयः पन्था उक्तः , त द्वितीयः पूर्वपक्षी निषेधति । न
सदानोर्जितेन शेषकर्म कर्तुं शक्यम् । आदानस्य अनि-
त्यत्वात् अनित्यत्वात् । अर्जितं प्रयुक्तोऽपि यदा विद्य-
मानेन , तदा न शेषकर्मज्ञे ज्ञेय स्यात् । तथापि ।
तस्मात् शेषकर्मार्थं सर्वस्वदेव शेषकर्मपर्याप्तं अवशेष-
विकल्प इत्येव द्वितीयः पक्षो युक्तः ।

वीक्षासु तु विनिर्देशादव्यवर्धने संयोगस्तस्माद-
विरोधः स्यात् । १३ ॥

विद्वान्त्वभूतम् । विश्वजिति 'यथे सर्वस्वदानोत्तर न
शेषकर्मज्ञे , न शेषकर्मार्थं सर्वस्वदेवतोपवित्तव्यं ,
नापि तदर्थं अपूर्वमर्थवित्तव्यं इति तुल्यन्दः ।
प्रभूतो एव ज्ञेयिष्ठोमे दीक्षानु विनिर्देशः
नितोत्तो निर्देशो भवति ' इदं ज्ञेयं , इदं भगवत् ,
इदं मानवनाम ' इति । एतस्मात् वीक्षासु विनिर्देशक-
संज्ञं येषा विभक्तम् । तेषा सर्वे विश्वजिति आति

दिष्टम् । तत्र यत् अन्तर्बर्षं कर्तव्यमिदं भगवत्कर्तव्यं च ,
तेन भगवत्कर्तव्येन कर्तव्यमिदं च केनमानमनायेन
द्रव्येण ' सर्वस्वं ददाति ' इति विहितेन दानेन उशेगो-
ऽव्यन्तव्यः । तथा च सर्वस्वस्य दानं नाम आन-
मनायेत्य सर्वस्य विश्वजिति दानम् । यथ कर्तव्यं तेन
शेषकर्मज्ञानं भविष्यति । ' सर्वस्वं ददाति ' इत्यत्र
च स्य ददाति इत्यन्वयः सर्वता विधीयते । तेन न भग-
वत्कर्तव्यं कर्तव्यस्य भगवत्कर्तव्यं च दानं विधीयते । तथा
च आनमनायेत्य सर्वस्येव दानं , कर्तव्येन च पूर्वकर्मणः
शेषकर्मणश्च अनुष्ठानं , भगवत्कर्तव्यं तु भगवत्कर्तव्येन ।
तस्मात् अविवेकः स्यात् न कश्चित् विरोधः । सर्वे सम-
ज्जतम् । के.

अथोक्तविकान्थायाः । भगवत्कर्तव्यं साध्ये अनेकेषु
साधनेषु सम्प्रति भगवत् कर्तव्यं प्रयुक्ते एति साध्यसिद्धौ
अन्यप्रयोगेऽर्थाभावात् तत् स्वयमेव निरर्तते , पूर्वं
कक्ष चित् प्रयोगे चेच्छेद्य निषादिनेति विवक्षाया प्र-
तते । यथा- रावणे लङ्काया सीता नीता राक्षसीभ्य
आहृतसम्- अथोक्तविकान्थायाः स्यान्वेति । ताश्च तत्र
ब्रह्मणः तति । तथैकस्या साध्यते चेत्साधने तदाहाया-
परिपत्रिततत्तत् सर्वत्र स्वाधिविमुक्तकृतदायात्मन स्वापन
स्वयमेव निरर्तते । केचित्तु- यथा रावणेन सीता नीता
चेद्विशोकवनिष्प्रापमेवेति कुतः स्वापितः , नान्यमेत्यत्र रा-
वणेच्छेद्य निषादिनेति , तावतैव तद्वत्स्यानविद्धे । सर्वत्र
न्यापनस्तस्यान्यापनं स्वापनं स्वयमेव निरर्तते इति
न्यायार्थमाहुः । साहस्री. २१६.

॥ अथमनं तेजो हिरण्यम् । भा. ८।१।८।१५.

अथमनलोष्टन्यायः । यथा कृत्वापेक्षयाऽति उति
नस्यापि नेष्टव्यं अन्तःपेक्षया मृदुलं , तथा मृतेऽपि ।
(वैयर्थ्याधिक्यविवक्षाया अव न्यायः इति न्यायप्रसङ्गः) ।
साहस्री १११.

अश्रुतदेवताकेषु मन्त्रवर्णादिना देवतासिद्धिः ॥
अश्रुतदेवताकेषु यायेषु देवतोद्देशमानस्यमेवेति
अश्रुतदेवताकेषु तन्मन्त्रे मानाभावाः । परमन्त्रोपादान-
मन्त्रेन उद्देशाधारतापि निरुद्धे स्वयन्तत्त्वमन्त्रेणपि
यामन्त्रमन्त्रात् । पूज्यदानवर्षिकोद्देशे संयदानधारकम्यापि

निवेद्यात् तदाशेषे तु अग्निवादिना तदनुपस्थितेः आद्ये-
भ्यात् उपच्छेदकदेशतान्त्रपुरस्कारेण वा 'देवताया इदं,
न मम' इत्यादिस्वरूपान्मोऽन्तु । इति प्राप्ते, सामान्यस्य
प्रभूतो अनुपयोगात् तत्तद्विशेषमभेदेन च प्रदानस्य याग-
कारीरप्यकृत्वात् विप्रशामान्याय दानस्याभावात् अग्न्यादि-
देवतायाः शब्दद्वारेण यागोत्तरकत्वेन तत्राचर्यदेव्यति-
पदस्य नियमने इदं देवतापदस्यापि शब्दविशेषरूपत्वेन
कतुस्कारणसिपमनेऽपि प्रमाणात्तावदर्थमात्रात् 'अथापदे
न त्वदेतान्नम्यः इति क्षुत्वात्' इत्याद्यापि मन्त्रप्रति-
पाद्यस्य प्रज्ञापनादौरेव देवत्वमन्त्रम् । विशेषपर्ववशाद्यक-
प्रमाणविधौ देवतासामान्यगतिमवस्थितिम् नान्तेव ।
संक्षेपः २।४।९.

● अश्वत्थकलासु अपि शीदनासु कामाक्षि । (अर्थ-
वाक्यतः अनुमेयं वा) । आ. ४।३।५.

● अश्वेष्टः श्रेष्ठानुसारी इति न्यायः । यथा शोक
गीतायां सप्तपद्य श्रीकृष्णेन—'यद्यश्वायानि श्रेष्ठत-
देवेतरे जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥'
इति (१।१९) । 'यदि द्रष्टुं न शक्नोति जातु क्रमेण्य-
तन्त्रितः । मम शर्मानुवर्तन्ते मनुजानः पादौ सर्वदा ॥'
इति ५ (१।२३) । साहस्री. ५.२०.

● 'अश्वः सप्तमी बुधिर्यन्तः पुरुषः इति ते ब्रह्म-
पत्याः । इत्यत्र तिष्ठं पुंसं विपश्चितं' मुच्यते भवन्ति
सेन्द्रियव्यायः' इति विधानात् (सुष्मयाः रूपवन्तः) ।
आ. ४।१।३।९. ● 'अश्वः दयाये इवमललादो
दक्षिणः । स ब्रह्मणे देवः ।' कृष्णदक्षिणाविचारः (अर्थ)
अश्वः । (तत्त्वज्ञानस्य उग्रहमेव कर्ति इवम् । अविद्योम-
संयेव उग्रहस्ये तु 'अश्वः दयेतो दक्षिणः' इति) । आ.
१.१।१।८।९।५.६.७.

● अश्वक्राव उपकारकतया भवेयुः । यदेवा दान-
प्रतिग्रह-विक्रयः न प्रतिपिच्येत् । 'न पैगुरिणो ददाति,
नोममवतोदतः प्रतिपद्यन्ति' इति क्षुतिः । स्मरति न
'नाशं विप्रगीतो' इति । आ. १.०।३।१।१।४०.

● 'अश्वं पुरुषी चेनुके दद्यात्' इति शारस्तते
तने नागोही दुःप्रमत्तजालीकण्ठी कीर्णो दक्षिणात्वेन दान
शुभम् । तस्य अश्वशेषः । (अश्वरूपमनमोवम्ये

(१।२।६।३२) नागवशद्विः 'स्त्री अश्व स्त्री पुरुषी न
ते येनपत्ये' इति । प्रथमप्रश्ने अश्वः पुरुषी च तयोर्दानं
इति तदर्थः । (येनपत्येन दुःप्रमत्तम्) । वि. १.०।२।१५.

● 'अश्वैरपहृतं को हि गर्भः प्राप्नुमिच्छति'
इति न्यायः । 'न च शीघ्रहृतेऽयं दक्षि विपदायान्तो
मतिः' इति पूर्वार्थः । वा. १।१।२।३ इ. १७७.

● अश्वस्य चतुर्विंशत्, तस्य यचनाद्
वैशेषिकम् । १।४।२।१७ ॥

अश्वयेवे त्रयः सप्तमीयाः पगवः अश्वः, त्वरः
(यान्नपितः पशुः), गोमूत्रः (गोः मूत्रादुत्पन्नः पशुः)
इति । तत्र अभिप्रेते मन्त्रार्थे 'चतुर्विंशद्विंशतो देव-
कथोर्वद्विंशद्विंशत् स्वयिदिः यमेति' इत्याद्या कतुः यमा-
ज्ञाता पठनीया इति वाक्षिकः सिद्धान्तपक्षः उच्यते ।
अश्वस्य चतुर्विंशद्द्वयः । तस्मात् तस्य अश्वस्य
मन्त्रस्यात् यचनात् वैशेषिकं विशेषरूपं इति मन्त्रानु-
ध्वनं कर्तव्यं, त्वरपशुगणेषु द्विपद्ममदनोर्नद्वयः
इति वचनं कर्तव्यम् । इति ।

तत् प्रविष्टिष्य प्रकृतितनियुज्यत, सा चतुर्विंश-
द्विंशद्विंशत् । १८ ॥

अश्वमेधे अश्वार्थे 'चतुर्विंशद्विंशतो देवतयोर्वद्विं-
शद्विंशत्' इति कतुः नक्त्या इति श्रुत्युक्तम् । तत्
वाक्षिकत्वेन सिद्धान्तभूतगतिं पूर्वप्रत्वेनात्र अभिप्रेत्य
सिद्धान्तमाह । तत् इति द्वितीयायां पदे, चतुर्विंशद्विं-
शतिः इत्युत्तरं यचनां, 'न चतुर्विंशद्विंशत् द्वयत्
पद्विंशतिरित्येव द्रव्यम्' इत्यनेन पद्विंशद्विंशत्पाद
समायात् प्रतिपिण्डा सा महति यद्यप्यनेन तन्त्रस्य यचन
चोद्विंशत् निरुपयते । तस्मात् वैशेषिकं इदमनं न
कर्तव्यं, सामाजिकं तु यचनां कर्तव्यम् । तत्र दूरस्य
पद्विंशति, गोमूत्रस्य पद्विंशतिः, अश्वस्य चतुर्विंशत्,
इति संकल्पना यद्विंशतिर्यां वद्विंशत् इति अभिप्रे-
यकत्वं इति सिद्धान्तः ।

अश्वया यद्विंशद्विंशत्वाद्यविशेषवत्त्वं न्याय्यम् । १९॥

त्वराग्रेभ्योभ्यस्य च पद्विंशत् तमस्य यचनां पद्विं-
शतिष्य नद्विंशत् इति कर्तव्यं द्रव्यम् । तत् पातनरेन
व्यावर्तयति । अथवा त्वराग्रेभ्योभ्यस्य यचनां न

कृत्यं, किं अश्वधेः कर्तुं आत् 'चतुस्त्रिंशद्वाग्निने देवकथोर्देवकीरश्वस्य स्वविधिः स्येति' इत्याद्या क्रमेण वक्तव्या स्यात् । आम्नातत्वात् । सा हि अक्षार्णमा-
म्नाता, न न प्रतिपिद्धा । अनिवृत्त्यश्च न्याय्यः । अत्राय
समभ्य वचनं वा इति विकल्पस्तु न न्याय्यः । तस्मात्
वैदेशिकं वचनं अश्वधेः कर्तव्यम् । तूपरगोमृगायै तु
द्विपद्मागदगवोर्देवकथः इति समस्य वचनं स्यात् ।

तस्यै तु पथमादरेव पदपिकारः स्यात् । २०॥
उक्तं पथं दृष्टव्येन स्वायत्तं कर्तुं पूर्वपक्षी ज्ञेयः । कर्तुं
पथाऽऽज्ञाता न वक्तव्या किंतु नृणां क्वचि 'न चतु-
स्त्रिंशदिति ज्ञात्वा पद्विंशतिरित्येव ज्ञात्वा' इति वच-
नात् पदपिकारः स्यात् चतुस्त्रिंशत् इति पदस्य स्थाने
पद्विंशतिः इति पदं आवेशं कृत्वा 'पद्विंशतिर्वा-
ग्निने देवकथी' इति पठनीयम् । देवतम् । यथा 'यज्ञा-
पथा यो आग्नेर गिरागिरा च दक्षमे' इत्याद्यायां क्वचि
गिरापदस्थाने दशपदं आवेशं कृत्वा अवशिष्टा कर्तुं सैव
पठयते तद्वत् ।

सर्वप्रतिपेधो पाऽसंयोगात् पदेन स्यात् । २१॥

अश्वधेः 'चतुस्त्रिंशद्वाग्निने देवकथोः' इत्याद्या
कर्तुं चतुस्त्रिंशदस्याने पद्विंशतिः इति पदमादिपथ
पठनीया इति पूर्वपक्षिणा उक्तम् । सधियेपागैः काशब्दो-
ऽत्र । न केवलं पदविशारः फल्यः किंतु सर्वप्रतिपेधः
सर्वपथैव मन्त्रस्य प्रतिपेधोऽर्थः 'न चतुस्त्रिंशदिति
ज्ञात्वा' इति प्रतीकप्रश्नेन स्यात् । 'चतुस्त्रिंशदिति'
इत्यनेन मन्त्रस्य प्रतीकं गृहीत्वा तस्य सर्वस्यैव 'न
ज्ञात्वा' इति प्रतिपेधः कृतः, न पदमात्रस्य प्रति-
पेधः । पदमात्रनिपेधे तु चतुस्त्रिंशत् इति पदेन तस्या
कथः अर्थयोगात् निरर्थकमेव स्यात् । समस्य वाक्या-
र्थप्रतिपादनं कर्तुं कथविशेषः कर्तुं न शक्यम् । तस्मात्
प्रतीकं गृहीत्वा सर्वस्य एव निषेधोऽत्र 'न चतुस्त्रिं-
शदिति ज्ञात्वा' इति । तस्मात् अभिप्राये तूपरगोमृग-
योर्देवकीणां समस्य वचनं, अश्वधेः कर्तुं उक्तं पृथक्
सकृदा श्लोकः पथः, कथं प्रतिपिष्य न्यायामर्थे
'पद्विंशतिरेव पद्विंशत्यः' इति प्रज्ञापनामपि समस्य
वचनं इति द्वितीयः पथः इति, विस्तरः सिद्धान्तः ।

मी. को. १२

अश्वधेः 'पद्विंशतिरेव पद्विंशत्यः' इति पृथक् पठ-
नीयं, 'पद्विंशतिर्वाग्निने देवकथोः' इति विकृता
कर्तुं पठनीया, उतः पर तूपरगोमृगायै द्विपद्मागदगवोर्देव-
कथः इति समस्य वचनं इति तु पक्षद्वयं पूर्वपक्षः । के.

॥ अश्वस्य दानं प्रतिग्रहो विकल्पश्च अनाचारः उची-
न्यानाम् । वा. १११३।७ प्र. २०४, ॥ अश्वस्य दानः
किंयोरः नाग । ३।४।४१३ प्र. १२०, सु. प्र. १४११.

॥ अश्वदीनां केसरिणां अदेयत्वं, विश्वजिति
कर्त्तव्यत्वेऽपि प्रतिपिद्धत्वात् । वा. ६।७।१४ । विश्व-
जितस्य सर्वस्वदाने प्रतिपिद्धत्वात् अश्वदीनामदान इति
वक्ष्यति । वा. ३।४।१०।२९ प्र. १६१.

॥ अश्वकर्णन्यायः । अथ राजसूयशब्दः अभ्युत्पन्नः
अश्वकर्णन्यायेन नतस्त निषेधे वर्तेत । वा. ४।४।११.
अश्वकर्णः नाम शालग्रुषः । 'शालग्रुषे ह्यसतिशेधे
अश्वत्थकर्णन्यायः शक्तिरूपेणापि अनावात् समुदायस्य
दातृत्वातिशयिण्यैव फलितम्' । सु. प्र. ४६८.

॥ अश्वयज्ञसः । अश्वधेः वाधः (दण्डः) इति
प्रमाणान्तरलिङ्गतात्पर्यसिद्धाध्यामपि प्रकृत्यविशारदभावा-
त्मानेन तदर्थसमाकाशेवात् सादृश्यलक्षणायाः पट्टीतगुरुपः
कथ्यते । सु. ४३८.

॥ अश्वतरस्य दानं प्रतिग्रहो विकल्पश्च अनाचारः
उचीन्यानाम् । वा. १११३।७ प्र. २०४.

॥ अश्ववरीगर्भेन्यायः । यथा पश्यादौ गर्भमा-
नुष्यता अश्वतरी, तथा यथैव यथा तज्जायाम् भवति,
तथा प्रकृतेऽपि । उक्तं च । 'सकृदुदगतीदं वा पुनः
सपातमिच्छति । ॥ मनुष्यपश्याति गर्भमश्वतरी मया ॥'
इति । किंच नन्वज्ञानकारिणः करणगुणमात्रं ज्ञान
कथं स्वभावाणीभूताज्ञानाभावात् स्यादनुपजीव्यविरोधादिति
चेत् प्रकृत्यापवादोऽपि । ब्राह्मरी. ३१६.

॥ अश्वदानं विश्वजिति कर्त्तव्यत्वेन निषिद्धं अश्व-
न्यतिरिक्तं सर्वं देवम् । 'न केसरिणो ददाति' । वि.
६।७।३.

॥ अश्वप्रतिग्रहः । कः पुनर्नैतिरोऽश्वप्रतिग्रहः,
को या वैदिक इति । स्तोत्रे सिद्धमात्रो या शमितमात्रो
या यथायं सत्यते, तत्र तौदिकाश्वप्रतिग्रहः । वैदिशोऽपि

पौण्डरीके अक्षरद्वयं दक्षिणा, ज्योतिष्टोमे गौश-
अथेति । (उपरन्ध्रे अथः श्वेतो दक्षिणा ॥) । या.
३।४।१०।१८. । अरुमाद्रुतदानाभयपुण्यायैतानि-
मते लौकिकः, कर्माद्रुतदानाभयसु वैदिक इति ।
धा. ७ न च तस्य (ज्योत्स्नस्य) अथप्रतिग्रहः
लौकिको निदानं इति प्रतिपाद्यते । या. ३।४।१०।१९.
न च कस्यां चित् वैयस्वत्याया लौकिकोऽथप्रतिग्रहो
निदानं भूयते, नापि भयस्यानुमानादिभिर्गम्यते । या.
१० अथप्रतिग्रहस्य भूयस्यै वाङ्मेष्टो भूयस्यः वक्तव्यः ।
अथ द्रुपदीका-नक्षत्रं मिथा प्रयोगं प्रयोगाः क्रूरक-
स्तु एकः । पातकान् इत्यनेन साहित्यमिति चेत्, तत्र
देवता ध्येनोच्यते । बहुलं भूयसायं यागवेद कुर्वन् ।
तत्र एकस्मिन् अथप्रतिग्रहे वरुणो धरुणाः प्राप्नुवन्ति ।
पुनरपि नैराशिर साहित्यम् । तस्मात् वचनात्तत् एव
साहित्यप्रतिपादनं इष्टमिति । ५।२।२।३. ७ अनेक-
सहस्राथप्रतिग्रहे काण्डानुक्रमोऽभ्युपेतव्यः प्राय-
श्चित्तोऽप्युपेष्टोऽप्युपेष्टः । या. ७।२।२।३. द्वितीय-
प्रतिग्रहे द्विप्रादिपुरोडाशोऽप्युपेष्टोऽप्युपेष्टः पदार्थानुक्रम-
एव । सोम, वन तु प्रधानविशेषो भवति वदार्थानुक्रमे,
तत्र काण्डानुक्रम एव । ७४.

७ अथप्रतिग्रहेष्टिः । अथद्वाने ज्योत्स्नाधिक्यो
द्वयोः ' वरुणो वा यत् एवाहि योऽथं प्रतिगृह्णाति ' इति
वरुणप्रयाग्येनोच्यते । इदं वैदिकस्याथद्वानस्य
अभ्युपेष्टविषयं शेषाभयम् । अतो वैदिनाथद्वाने या-
गोष्टिः प्रायश्चित्तम् । वि. ३।४।१४. ७ अथप्रतिग्रहेष्टिः
वाङ् । या. ३।४।११।१०-२१. ७ अथप्रतिग्रहेष्टिः,
नैमित्तिकः सन् अशौचनिपातार्थः पत्न्यैः अविश्वर-
विधिः । बा. ८. २४.

८ अथप्रतिग्रहेष्टिः वैदिकोऽथद्वाने । गवया-
धिकरणम् ॥

दोषात् द्विद्विलौकिके रयच्छाखादि वैदिके
न दोषः स्यात् । ३।४।१०।२८॥

आद्यं— अथप्रतिग्रहेष्टिः ' वरुणो वा यत्
एवाहि, योऽथं प्रतिगृह्णाति, गवतोऽथम् प्रतिगृह्-
णीयात्, शत्रो वापनाभ्युपेष्टान् प्रतिगृह्णाति ' इति ।

तत्र सदेहः किं लौकिके अथप्रतिग्रहेष्टिः, अथ
वैदिके इति । कः पुनः लौकिकोऽथप्रतिग्रहः को वा
वैदिक इति । ज्योत्स्ने भिषमाणो वा अभिषमाणो वा
यथायं समते तत्र लौकिकः अथप्रतिग्रहः वैदिकोऽपि,
पौण्डरीके अक्षरद्वयं दक्षिणा, ज्योतिष्टोमे गौशअथ
इति । सत्येव । वैदिकप्रमाणान्तरात् वैदिके । इति
प्राप्ते उच्यते । दोषात् इति लौकिके स्यात् । दोषो
हि भूयते ' वरुणो वा यत् एवाहि, योऽथं प्रतिगृह्-
णाति ' इति । स चापनुकदः, यत्र योग्यतेति । य
च लौकिके अथप्रतिग्रहे द्वाद्वयस्याप्युपेष्टः वृत्तो
भवति इत्युच्यते । दोषस्योगात् लौकिके इति गम्यते ।
आह, न दोषधीर्त्वं प्रायश्चित्तविषयविशेषं, किं
प्रायश्चित्तस्युपेष्टं । उच्यते । दोषनिषेधार्थं सति एवं
स्यात् । वरुणप्रयोगस्य विद्यमानत्वात् । वैदिके तु
अथप्रतिग्रहे वन स्यात् । शाखादि वचनेन वन्य कर्त-
व्यता अस्माक्ये । यदि च यतः वनं स्यात्, न तस्य
कर्तव्यता अस्माक्ये । अर्थात् हि पातकम् । ननु
वैदिकेऽपि प्रतिग्रहे अथप्रतिग्रहस्य प्रतिगृह्यः प्राय-
श्चित्तः । उच्यते । भवेदेवं, यदि प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यं इति ग-
मेत् । स तु सत्य यथा हेतुना । यथा उपाधिविशेषो
वरुणः । तस्मात् नेत्रोचिते अथप्रतिग्रहे इति,
इत्येतात् इतिविशेषो विद्यते ।

या— वैदिकलौकिकप्रमाणसम्बन्धविषयत्वात् यत्र
निमित्तानां लौकिकवैदिकान्तरात्, सति निषेधे ।
तत्र ' याकोऽथम् प्रतिगृह्णीयात् ' इति या-
जुष्योऽथम् अथप्रतिग्रहणा निमित्तकम् । तत्र उच्य-
ते किं अथप्रतिग्रहप्रकारः, अथ लौकिकस्यैव, अथ
वैदिकस्यैव इति । कः पुनर्लौकिकोऽथप्रतिग्रहः को
वा वैदिकः ' इति (ज्योत्स्ने) ज्योत्स्ने प्रयोगेत्वात्, वेदे च
प्रयोगोऽथम् इत्येवं अभिधानात् यथायथा अथप्रतिग्रहो
नास्ति इति मन्यमानस्य प्रश्नः । इतरः विशिष्टविशेषवि-
शेषात्तत्प्रायः दृश्यते, अरुमाद्रुतदानाभयपुण्यायै-
तानिमेव लौकिकः, कर्माद्रुतदानाभयसु वैदिकः
इति । किं प्राप्तं । अविशेषाभिप्रायस्य अस्मिन्

विशेषासंभवाच्च अथप्रतिप्रहेष्टिः निमित्तमिति । तथा
 प्राप्ते, लौकिकप्रकारिणः । भाष्यकारेण तु अविशेष-
 पक्षमाभावात् (सौत्र-) तुल्यव्याख्यायां सिद्धान्तोप-
 क्रमः कृतः, ' वैदिकचसामान्यात् ' कृत्यस्वनामवाच-
 ' वैदिके ' इति । नैमित्तिकं हि विधीयमानं निमित्तमपि
 वैदिकमेव सुदो समिधापयति । तेनैव निराभाष्यीयत्
 स्वात् न लौकिकेन संप्रत्यते । फलं च तत्र कल्पनीयम् ।
 इतरत्न तु संप्रत्यय क्रतोरुपकारः सुखेनैव करिष्यते ।
 इति प्राप्ते अभिधीयते । त्रैकिके रथात् इति । कुतः ?
 ' भूयते दोषसंयुक्तः स च दोषोऽस्ति लौकिके ।
 वैदिके विधितस्तथाप्रति दोषः प्रतीयते ॥ '
 ' अरुणे सा धर्तुं गृणाति, योऽथ प्रसिद्धाति ' इति श्रुतेन
 ब्रह्म यस्मिन् अथप्रतिप्रहेष्टि, स निमित्तं प्रतीयते । तदपि
 च पापप्रज्ञं प्राप्तमनुयते । यदि हि विधीयते, ततः
 कदा चित् एतद्राक्षससामर्थ्यादेव वैदिकेऽपि स्वात् । न
 तु विधीयते, सर्वकृतानामविधेयत्वात् । न च तत्र कर्म-
 विधानं, विधेयस्य कर्मणः प्रापकत्वाच्चम्भनात् । न चेह
 स्वश्रुतिप्रहेष्टिः प्रतिदिष्यते, तद्वचनम्, निमित्तार्थक्य-
 मानोपयोगाच्च । तस्मात्स्वस्वकत्वात् (अविनाशकात्)
 यत्र प्रतिषेधः, तत्र दोषः । स च लौकिकस्य प्रतिषेधः,
 ' न केसरियो ददाति, नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति '
 इति । ननु अपमपि प्रतिषेधः सामान्येनैव भूयते,
 तत्, येनैव तु लौकिकस्य इति श्रुतः, इतरस्य विधेय-
 विधिसंस्तुत्य प्रतिषेधविधिवत्तासंभवात् । अतश्च दोष-
 समभिप्रायतयात् इति हि लौकिकविधया स्वात् । ननु च
 निमित्तमात्रम् उद्दिश्यमानः अथप्रतिप्रहेष्टिः न दोषेण विदोष्टुं
 शक्यते, इति विधीयमानेष्टिकृतिमात्रपरं दोषसमीर्तने
 वैदिकोऽपि निमित्तं भवेत् । उच्यते । ' विशेषणतया
 नैव दोषोऽयं कल्प्यते मया । दोषनिर्घातवर्गेष्टि-
 मानसर्वाष्टौकिकादृता ॥ ' नहि एवं क्रियते दोषवान्
 योऽथप्रतिप्रहेष्टिः (इति), किं तर्हि ? निमित्तत्वेनैव
 तात् सामान्यमाश्रमेव श्रुते । यत्तु तु इष्टिमात्रायाः
 प्रयोगनाश्या भवति, तदा अन्यथा स्वार्थैः कर्मोपसर-
 कस्य वा संनिध्यतेषोः अभावात्, अथ च दोषस्य
 सम्भवाच्चयोगात्वेन प्रत्याख्ये, स्वल्पेण कर्मनिधे-

धितत्वेन फलत्वादिपक्षसंभवात् पुरुषौपरिकं विधि-
 सम्यक्त्वं निर्धारितं अपेक्षमाणस्य अपनीयमानतया कर्मणा
 सम्भवः । एतेन च नैराकारस्य संभवति, न प्रयोगना-
 श्चरं स्वयं किं शक्यम् । अतश्च यत्र दोषनिर्घातात्मकं
 पक्षं, नयेकमेष्टिः । यत्र च दोषः, तत्र निघतोऽपि
 प्रतिषेधानुवर्तते । स च प्रतिषेधः लौकिकस्य, इति अन्त-
 रेणापि विशेषणं अर्थवशात् तथैव निमित्तत्वम् । एत-
 द्भवेति (भाष्यकारः) ' वक्ष्यमाणोचं न तु इदं कर्म,
 तत् लौकिके मवितुमर्हति ' (इति) ।

यत्तु भाष्यकारेण दोषं प्रदर्शयत उक्तं ' स च
 लौकिके अचरतिप्रहेष्टि दृष्टादप्येताश्च पापकर्मणः क्रिय-
 माणे भवति ' इति, पुनश्च वैदिकेऽपि एतद् समानं
 इति मन्यमानेन ' नतु वैदिकेऽपि अप्रतिप्राक्यात् प्रति-
 गृह्यतः पापप्रज्ञमसि ' इति बोधित्वा परिहार उक्तः,
 (तत्रोच्यते) भवेदेतदेव, यदि प्रतिप्रहेष्टिद्वारेष्टिः स्वात्,
 सा यत्तु ददाति । स लौकिकेऽपि अविधिः । तथाहि
 ' लौकिकेऽपि तु यो दाता शूद्रादर्शनं स दोषवान् ।
 प्रतिप्रहेष्टिद्वारेष्टि पुनरप्युच्यते : समः ॥ ' यदि
 वैदिके दातुरिष्टिः इति कृत्वा त्वपि अप्रतिप्राक्याच्च-
 यावननिमित्तं प्रतिप्रहेष्टिणा पापे, दोषद्वितनिमित्त
 उच्यते, तत्र लौकिकेऽपि दृष्टादिभ्य उपादाने, दुष्य-
 त्वपि प्रतिप्रहेष्टिद्वारेष्टि, दातुः तद्-दारेण व्युत्पत्त्यात् दोष-
 रचितमेव विधिपक्षः । अथैव प्रतिप्रहेष्टिद्वारेष्टि निमित्तं,
 स न दुष्टः इति श्रुते, तत् तस्य वैदिकेऽपि । अथ
 वैदिके दातुः, लौकिके प्रतिप्रहेष्टिद्वारेष्टिः इति कल्प्यते,
 तथापि तत्पक्षविरोधो वक्तव्यः । किंच ' योऽथप्रतिप्रहेष्टि-
 देव दोषः सोऽयं प्रतीयते । दातृदोषस्तु सर्वत्र
 तुल्योऽस्मै विशेष्यते ॥ ' नहि अप्रतिप्राक्यात् प्रति-
 ष्यन् एवं विरोधो शक्यते ' योऽयं प्रतिप्रहेष्टि ' इति ।
 सर्वद्वयप्रतिप्रहेष्टिणा दातृदोषेण दुष्टत्वात् । तेन एव
 (भाष्य-) ग्रन्थः पूर्वं प्रतिप्रहेष्टिद्वारेष्टिपक्षमात्रात् पक्षाय
 दातृमात्राश्रयत्वात् अस्यपदः ।

तत्र के चिदाहुः । अनेकेष्व उक्तपरिहरसिद्धान्त
 प्रतिप्रहेष्टिद्वारेष्टिः इति अत्र विकारितम् । लोके
 अस्मान् प्रतिप्रहेष्टि एव तात् ' नोभयतोदतः प्रतिप्रहेष्टि '

इति प्रतिग्रहः, किञ्चतु श्रद्धादिभ्य उपादानम् । यत्र तु
अतो कन्विजा पुनः प्रवृत्तः । त्वैतत् भ्याम्, दानमात्रं
यत्र विहितं, न प्रतिग्रहः इति । वदुक्तम् । दाननिपा-
नेनैव प्राक् परस्वत्पादानात् अपरस्वत्वात् तस्य (प्रति-
ग्रहस्य) आधितः कृतः । अथ च सर्वत्र समाधिविधानं
सिद्धान्तः । तेन 'दद्यात्' इति स्वाम्यग्रहीतः स्वल्पपरित्यागं
परस्वत्पादानमेव रिपते इति प्रतिग्रहविधानम् । अपि च
' मन्त्रयात् नियमैर्युक्तः कर्ममध्येऽङ्गसंगतः ।
क्रियमाणः कथं नाम विधिना नाप्यन्यत्वे ॥ '
(' क इदं कसा अद्यात् ० ' इति मन्त्रः, श्राद्धमुत्पन्न-
दिर्निवमः) । यदि प्रतिग्रहो न विधीयते, कथं तस्य
इति कर्तव्यता विधीयते, निमित्तं च तस्मिन् कृतो कर्म-
वैधाय्य स्यात् । अथ अस्याः ' श्रद्धादिभ्यो दक्षिणां
दद्यादिति शानं विधीयते । लोभादेवार्जनाद्वत्त्वात्
प्राप्तस्तेषां प्रतिग्रहः ॥ ' नहि दद्यात् इत्यस्य प्रवि-
ष्टव्यत्वात् इत्यपमर्शो भवति । मनेदसि समयात्, यदि
तदाद्येपमन्त्रेण दाननिमित्तं विधीयते । स तु लोभ्यान्
प्रतिग्रहत्वेन उपपद्यमानः, न शक्योति आक्षेपम् । नहि
विधिस्तेषां तथा पुरुषः प्रमर्शते, यथा लोभेन ।
यद्यपि च समयतिशयत्वे, तथापि इत्युक्त्यात् एवमौ
परस्वत्पादानं नाम । द्वौ हि मनसि व्यापारौ, एक-
प्रतिग्रहीतः स्वीकरणं, अपरो दातुः तत्समयोचर्यं समर्प-
णारूपम् । सम्प्राप्तमेव विधास्यते, नापरम् । तेन
यथा लोभकमेव विधीयमाने अर्थात् लोभेन प्राप्तो
दिनयो न विधीयते, न च यथाह भवति, प्रपञ्चि-
प्रतिग्रहो न विधास्यते, नाप्यङ्ग भविष्यति । यदपि
इति कर्तव्यताविधानं, तत् स्वयंप्राप्तगुणोन्नेयं भविष्यति,
यदा ह्यपि दक्षिणा प्रतिदृष्टव्यात् तत् इत्यपि च चेति ।
ननु एवं सति प्रतिग्रहस्य पुरुषार्थत्वात् मन्त्रवीत्यापि
पुरुषार्थमेव प्राप्नोति । नैव दोषः । प्रकरणसमयात्
एवमिति कर्तव्यताप्रतिग्रहदानमात्रं दानं फलोत्पत्तौति
इत्यप्यवकाशः । तेन प्रतिग्रहस्यैव दानस्येति इति
कर्तव्यता । यथा विधिजन्य इति चेत्-कम् । तत्र चोदि-
तेऽपि प्रतिग्रहे मन्त्राणां प्रविष्टत्वेऽपि नास्ति इति न
चक्षिरोऽयः । अथप्रतिग्रहस्य तु प्रतिपिन्नस्य यो नाम

प्रतिपिन्नप्रतिपिन्नस्य गृहीयति, तं परिणीतं यवमानं
व्याप्तित्वं कारयिष्यति । यथा 'प्रदाता अक्षयेन दत्ते'
इति, यो लोभात् पतिव्याप्तमन्त्रीकृत्य गतविष्यति तद-
वैधं विधानं, न तु तद्विधानान्तराऽनुपपत्त्या पातनं इत्ये-
वापि विधिः इति कल्प्यते, तथा ह्य अरयतिग्रहस्य
अविधानं इति ब्रह्मम् । अतश्च यत्र लोके दोषः, यथा
वदेऽपि, इति न नद्वारेण विशेषविषयत्वं गम्यते ।
के चित् पुनरुक्तः । लैकिकपदे प्रतिग्रहीतृदिशि,
वैकिके तु कर्माह्वयात् दातुः । प्रतिग्रहश्च 'तस्यप्रति-
पिन्नस्य अतिहितत्वात् प्रतिपिन्नस्य । शानं पुनः
वैकिकं विहितं, अतो यथाभाष्येव परिहारः । अपरा
उभयभ्यापि दातुरितिः । तत्र दानं लैकिकं प्रतिपिन्नम् ।
तथा च दक्षिणाऽधिकरणे कल्पति 'अक्षा उपकारकता
भवेतुः यदि तेन दानप्रतिपिन्नो न प्रतिपिन्नो स्यात्'
इति (माध्यमुत्पादतु ' अक्ष उपकारकता भवेतुः
यदि एषा दानप्रतिपिन्नविषयता न प्रतिपिन्नेत्येवम् ?)
३११११३) । निष्पन्नित्वात् सर्वसदने प्रतिपिन्नत्वात्
समवायीसमदानं इति वक्ष्यते (३११११३) । पीण्येति
अक्षयशर इति तु प्रत्ययेनैव दद्यात्, यत्रोद्योगे
न एकस्याक्षय्य अपरस्य विवेकत्वात् एषान्तरा-
न्निपेयत्वात् न दोषो विक्षयते । तस्मात् य एव लोभे
प्राप्त्या मित्रदादादिना च दद्याति तस्यैवैष्टिः, यो वा
विनीतौति । विरुदेऽपि हि स्वपरित्यक्तमरणावादा-
दनवदवकाशं लभते दद्यात्तौ विज्ञेते । नहि अष्टाद्वी-
मेऽ केवलं दानं विज्ञायते, दातारो ददादवकाशकत्वात्
वक्ष्यते । यद्यपि च तस्य विरुदवकाशमेवार्थः, तथापि
तामान्तरविदोषमङ्गोः समावेष्टादतिरोहः । तथा च लोके
विहीनं वक्तारो गम्यति ' अक्षामिधार्थं इत् ' इति,
अथैव वदन्ति ' अक्षामिधार्थं गृहीत ' इति । तस्मात्
सोऽपि ददाति, इति निश्चितम् । ननु च ' शार्ङ्गोऽथ
भूमिः ' इति देवद-प्रमत्तान्तरात् सत्यदानं दुर्भेदः,
यत्र तद्विहितं तद गैव कोषपति । देवदत्तस्य हि शानि
स्वर्गते, न तु दानमेव विधीयते । यत्र दानविधायित्वं
वैकिकस्य यक्षस्यो विहितं तद्वत्त्वेनैव देवदत्तम् ।
यानि तु गन्तव्येति सामान्यतोऽपि न प्रतिपिन्नस्य, तानि

ज्ञानमात्रबोदनायामपि शक्तिरिति । तस्मात् न लौकिकः
अश्रमप्रतिग्रहो निमित्तम् ।

अथवाचो वाऽनुपपात्तात्, तस्माच्च प्रतीयेत ।
२९ ॥

माध्यं— न चेतर्हति, यत्किं 'यः श्रद्धादन्वसादा
पापकृतो लोकं अहं प्रविश्यामीति वा यदामिष्टिं निर्भ-
येत्' (इति) । तर्हि यद्व्यग्रहीत इत्युच्यते, अतोदरेण यो
पहीतः । यतोदरं नल्लङ्घयन् श्रवति, नलोदरमिवैव
लोके तत् प्रसिद्धम् । न च तस्य अश्रमप्रतिग्रहो लौकिको
निदानं इति प्रतिशयते, न चानेन विधीयते । तस्मात्
आश्रमप्रतिग्रहात् कतोदरोपपातः । अथ पापं यद्व्यग्रह्येन
उच्यते, वृणीते इति (यद्व्यग्रहः) एयोऽभिप्रायः इति,
तदा प्रसिद्धौ त्यक्तत्वात् भवेत्तस्मात् वृण्वन् यद्व्यग्रह्येनो-
च्यते । तन मायेऽपि प्रतिग्रहे यद्व्यग्रहीतः स्वान् रक्षण-
बोधोपपत्तिमादिना कलेद्येन । नैव यो व्यग्रहीतेव
लौकिके अश्रमप्रतिग्रहे इति । प्रसिद्धिश्च बाधेत । तस्माद-
र्थवाद एव । यावत् यद्व्यग्रहीतस्य यद्व्यग्रहोच्यते अर्थः,
सावदेतेन इत्युपमानेन एवा स्तुतिः । योऽस्य प्रतिग्रहः
नत् यद्व्यग्रहप्रतिग्रहः, या इति वा तदुपमानेन । यथा
यद्व्यग्रहीतेन उन्मोचनमवश्यकमेव तादृगेत्येतत् इति ।
तस्मात् मने प्रतीयेत । लौकिके हि कलं
कल्पनीयम् । नैतिके यस्मिन् अश्रमप्रतिग्रहः, तस्य अङ्ग
भूता भविष्यति । तन प्रयोगवचनेन सह एकताक्यता
सम्बन्धादवस्थानानां, यतोऽर्थः कल्पवचनेन सह एक-
वाक्यतायाः लघुपक्षे इति युक्तं इति वैदिके दाने इति ।

वा— यदि एषा दोषनिर्वातायां भवेत् ततो
लौकिके कल्प्येत, न तु तदर्थः । युक्तः ' अन्यतोऽव-
गते दोषे तन्निर्वातार्थेत्येतत् । यथात्र भीरुर्न
दोषो नास्मायासीति गम्यते ॥ ' कर्मविधानवाच्ये यो
दोषः श्रूयते, स निर्वातत्वेन अनुपायते । यथायं दोष
उपात्तः, नासौ लौकिकस्य सत्यपि प्रतिपिद्व्ये कुतश्चिन्
प्रमाणान् गम्यते । नलोदरं हि अथ यद्व्यग्रहप्रत्ययेण
उपात्तम् । न च कस्या चित् वेद्यग्रहीतायां लौकिकोऽ-
श्रमप्रतिग्रहो निदानं श्रूयते । नापि प्रवचनानामादिभिर्ग-
म्यते । न च वाच्यं 'न केहरिणो दक्षति' ' नोमयतो-

दक्षः प्रविश्याति' इति श्रूयते । नापि एतस्य वाक्यस्य
तत्त्वानिपत्तौ न्यायः, विपमानानुवादेन तन निर्वातार्थ-
कर्मविधानात्परत्वात् । यस्तु दोषः प्रतिपेधवाक्यात् नरक-
पातात्मकः कल्पितः, स हि नोपात्तः, ' नरको वा एतं
ग्रह्याति' इत्यनेन अभिप्रायानुपपत्त्यात् । अथ पाप-
मार्गं ' वृणीतीति वदन्तः, तद् ग्रह्याति' इत्येवमभि-
धीयते, कतो वा तत्कत् यद्व्यग्रहीतशब्दस्य कतोदरविषया
समुदायप्रसिद्धिः, सा परित्यज्या । या तु अवपन्नप्रतिज्ञा,
सा वैदिकेऽपि स्थाने द्रुःपदार्थानात् प्रतिग्रहे च रक्षण-
बोधमादिना कलेद्यत् किञ्चित् यद्व्यग्रहमन्त्रं विद्यते इत्येवं
सम्भवति, इति न यत्तत् तद्-द्वारेण शब्देः लौकिकविषय-
स्य अवधारयितुम् । ' रक्षणबोधमादिना कलेद्येन' इति
प्रतिग्रहीतव्यापारस्य निमित्तत्वेन अनिवारितत्वात् एवं
श्रूयति (मायवक्ष्यते) । अथवा दातारि मायं परस्व-
त्वापादनात् एष कलेद्योऽस्ति इति समर्थितव्यम् ।
' यमोऽपि च यद्व्यग्रहेव नरं संसारवर्तिनम् । नहि
केवलपापेन वैदेहाच्छाद्यते नरः ॥ ' तस्मादुभ-
याऽपि लौकिकश्रमप्रतिग्रहकालोऽनं दोषः न प्रतिपत्ति
इति मुख्योपपात्ताभावात् अर्थवादोऽयं विहायते । तन
पुरस्तादुपायानुपायं ' प्रजापतिर्वैदिकया धनमयत् ' इत्यर्थे
इदानीन्तनेऽपि कलेद्येन रूपकमार्गेण अथारोप्य प्रस-
सति । यथेन प्रजापतिः यद्व्यग्रहे गृहीत आसीत्, तथा
अत्रत्येऽपि अश्रमप्रतिग्रहभेदात्, स एव यद्व्यग्रहप्रयोगो
भवेति । यथा च प्रजापतेः वाचसी इति; ततः उन्मो-
चनी आसीत्, यथा अथर्ववेऽपि अतो उन्मोचनी पिता-
यते । तस्मात् यद्व्यग्रहप्रयोगविग्रहीतेनैव तेन तद्व्यग्रहनाम
अवस्थानमपि इति, इत्येतान्नार्थं विनष्टः । ततश्च
वाक्योपाचक्रयमाणात् व्याप्यहारेण वा स्वार्थः कल्पयि-
त्ययः कर्माह्वयो वा । तन स्वार्थेति निराशनाभावात्
वैदिकप्रतिग्रहवशात्तन्मन्त्रेण अश्रमप्रतिग्रहेण च संनिवाप-
नात् क्रतुपदम्भः मुख्यः । वैदिके हि अश्रमप्रतिग्रहः
कर्मन्तःकालो इति निमित्तत्वेन प्रतीयमानः तदेव अर्थार्थं
मात्राथ अङ्गि-उपनयनं उपनोः वाक्यवशात् अङ्गा-
ङ्गिर्नम्यं कल्पयति । तस्मात् यथे प्रतीयेत इति सिद्धम् ।

शा— किं लौकिके अत्रादमे भिन्नदायादेभ्यः स्नेहा-
दिना विभिन्नवैषय क्रियमाणे निमित्ते पुन्यार्थतया
विधीयते, उत वैदिके कर्माद्रभूते लोकिष्टोमपौण्डरीक-
दिविषये कृतवर्तनया, उत उभयमेति संशयः । तत्र च
किं दोषनिर्णीतार्था इव, उत नेति । तत्र अनिशोपात् उभ-
यमेति प्राप्तेऽनिर्णीयते ' दोषनिर्णीतवार्थं यत्रासौ
तत्र गम्यते । लौकिके स च दोषोऽस्ति, वैदिके न
विधानम् ॥ तस्मात् कार्यवशादिष्टिलौकिके स्यात्,
तदुच्यते । दोषनिर्णीतवार्थे स्यादेवं न तु
तत्तथा ॥ यद्वग्नहनिमोक्षः फलमवाचगम्यते ।
लौकिकेनाश्वदानेन मानाद्यस्तीति गम्यते ॥
लौकिके पुन्यार्थत्वं वैदिके ऋतुशेषता । न वैक-
र्योमवार्थत्वं वैरूप्यादुपपद्यते ॥ तस्मात् वैदिके
एव स्यात् ।

सोम— उत्तराचिरणोपजीवनेन एतदधिकरण-
प्रवृत्तिः । प्राभाकराः वैदिक्या अपि धामगतीत्याः
लौकिकगृहदामनिस्तत्फलपदैर्नेन प्रकरणाप्यस्य विना
वैदिकनिमित्तकायासिद्धेः ' यावतोऽश्वान् ' इत्यश्वदु-
त्तरस्य पौण्डरीके एव सम्बाध ' पौण्डरीके भूयो ' इति
ज्ञत्वा चिन्तामाह । तत्र धामगत्यायै वैदिक्य गृह-
दाहस्याभावात् लौकिकमिगिचकना इति न तावता शिद्धान्ता-
स्यासिद्धिः । ' यावतोऽश्वान् ' इति अश्वसमस्तस्या
कल्पनामोक्षे निमित्तश्राद्धवस्याविश्रितत्वाच्च महत्त्ववत्
संख्यान्तस्मै प्रक्रमेय इति वृथा पौण्डरीकप्रकरण-
गतत्वाभयमिति ।

वि— 'अश्वमतिवदेष्टुं दातुरित्यभिप्रास्यते । दान-
इमे लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ अविशेषाद्
द्वयोपेक्षा, न दोषः पेशरीत्यतः । निषेधाद्येति न तत्र
प्राप्यक्षिपितं भवेत् ॥, न अत्रेद्वदेत्यत्र प्रमितं लौकिकं
क विद् । वैदिके तु भूत तस्यैव तत्रगम्यमित्येव स ॥'
वैदिकस्य तु अश्वदानस्य जन्मान्तरविषय दोषभाजनम् ।
अतो वैदिकदमे वा इति प्राप्यक्षिप्यम् ।

भाट्ट— अनाश्व्य ' इवाश्ववैरूप्यावात्तमनयत्,
॥ स्वा दैवताममन्त्रेत्, स पश्येद्वैतं, स एत वाचस्य
वातृकपालमपश्यत्, स निरवात्, ततो ये स वश्य

प्राप्तादमुच्यते । वक्ष्यो वा एतं गृह्णाति, वोऽरप प्रति
गृह्णाति, यावतोऽश्वान् ' प्रतिगृह्णीयात् तावतो
वाश्वान् नतुष्कफलान् निर्वपेत् ' इति धृतम् ।
प्रतिग्रहशब्दोऽन दानपरः इति उत्तराचि-
करणे कथ्यते । तत्रैव यत् मितदायादादियः
लौकिक दान तन्तुर्बन्धिनी इत्यमिति, किंवा अध-
दानमानसं बन्धिनी, किञ्च अस्मिन्कर्माद्रभूताश्वदान-
संवाग्मिनी इति चिन्तायां, अर्थात् दातुरेणेन दान-
विषयत्ववत् अस्या इष्टे दोषनिर्णीतार्थत्वापि मूलमात्रात्,
दोषस्य च ' न पेशरीत्येव इति । इत्यनेन अंतिगृह-
लौकिकविषयतात् तदनुशेषेन अस्या अपि लौकिकशान-
विषयत्वम् । इदं हि वचन यत्र अनिशोपेन धामगत्या
विहिते अश्वविषये (अश्वदाने) इच्छया प्रवृत्तिः, यत्र
वा नैव विहितं यथा मितदायादादियः, तद्विषयम् ।
अत एव यत्र विश्रितत्वाद्वा तस्यैव अश्वदानं नियतं,
यत्र तदधिकरणत्वेन वाक्वात्तोर्येन तस्य यदुदात्तेऽपि अस्य
शान्ताऽन्वरीयवचनस्य तद्विषये निषेधनस्येव । अतस्तत्र
निषेधनत्वेन दोषावगतोः तन्निर्णीतार्था इष्टेति तद्वि-
षयस्य भेददोषमस्यैव भेदवत्त्वं यदुपपन्नमिति विचार्यम् ।
अत एव दोषनिर्णीतं कथं, अश्वदानं न निमित्तं, न तु
दोषि । तत्तत्वे उत्तच्छ्रुत्यानुसरते, अस्मिन्चरितकृत-
सदस्याभावाच्च । यदि तु अस्या दोषनिर्णीता
शेषा साधुपरास्यते, ततो वाक्वात्तुत्तममिच्छादोषा
अश्वदानस्य बरेत्यन्तर्गते तावच्छ्रुत्यसममिच्छादोषा
प्राप्तेः तद्वत्त्वत्वात् नित्यतत्त्वानुसरति । नहि वाक्
च्छन्दो निमित्तकवाची, अपि तु तावत्त्ववाची । न च
वाक्वात्तुच्छ्रुत्या किञ्चिदश्वस्य भयभयभावाद्येति शेषे
प्राप्यत्वात्वेन निषेधतत्त्ववत्त्वात्, निमित्तकवाचे च प्रतिनि-
मित्तं नैमित्तिकश्रुत्यात्वेन तावच्छ्रुत्यस्यैव प्राप्तयेन
अविषेयत्वात् निमित्तपदानुशेषेन निमित्तत्वप्राप्तिः
शिद्धान्तेऽपि मुञ्च्या इति वाच्यम् । यद्यप्येवमपि
निमित्तानुशेषेन प्रणानुशेषेन वा आश्रुतिप्रवर्तनी काले
कदेन तन्त्रलक्षणे तावच्छ्रुत्या प्रतिग्रहवैधिवान्तर-
भावत् । अत एव ' यदुपपन्नम् ' इति लिङ्गं प्रत्येक-
प्रवृत्तिः ।

नापरपर्यायेतुत्वार्यकथेऽपि तदुपपत्तेः निमित्तत्वनिश्चयो
दुर्लभः । प्रत्युत अपेक्षितत्वात् श्रेष्ठित्वमेव सिद्धान्ते
स्यात् । मम तु दोषनिर्धार्यत्वात् तद्विषयः इति
वेगम्यम् । अतश्च तद्वदेन लौकिके एवावधाने आदि-
तामेः स्यात्, इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु, यस्यान्त
भयंवादे लघोदरापरपर्यायो धक्कप्रदुष्णो दोषः, स नैव
मन्यसादिना वैयक्तसंहितामिनी अश्वदानव्यपत्तया अन-
गम्यते । अथ मुखसार्थग्राथेऽपि पापमेव पुनोत्तीति
पुन्यतया औपनयोगेन यक्कप्रदहन्नेन उच्येत, ततो
वैदिकवादेऽपि कर्म चित् त्यागादुत्तरशान्तात् तदेव
धक्कप्रदहन्नेन उच्यताम् । इत्यारम्भविनोदेन च
ननुःपक्षमनात्, 'त एकै' इत्यस्योपपत्तेः अस्या
दोषनिर्धार्यत्वादेः प्रमाणाभावात् लौकिकप्रामाण्यवत्त्वा-
नुपपत्तेः नाकचरं दोषायोगेन सर्वविषयत्वम् । न च
'गृहीतात्' इति किञ्च विहितत्वेन उक्तत्वात् विधि-
तस्य उपस्थितिः, उद्देश्यमपि विहितत्वेन निरोपणायोगात् ।
अतः सर्वविषयत्वम् । इति प्रप्ते, जयादिन्यायेनैव
(१।१।११) लौकिके फलरूपत्वा वैदिके न इत्येवं,
विहितेऽपि अभिहिते तत्त्वगणनादिप्रयोजनरूप इत्येव
न, इत्येव च वैकल्यापत्तेः विधिनापक्षानुरोधेनैव स्व-
सत्तेर्यं कामभुक्तिरवैव अनुगम्यते । अतश्च अभिमर्क-
संज्ञित अश्वदानमेव उद्देश्यम् । तदपि च न श्रेष्ठितया
प्रमर्त्यत्वायेन (३।१।१२) अश्वदानगतप्रयोजनवत्त्व-
मिमाणाया अश्वयोगेन विषयतज्जोरेव श्रेष्ठित्वरूपाऽनी-
यितात् । अतश्च उपन्यसेन नादानानस्य हेतुन श्रेष्-
तया, अपि तु निमित्ततयैव । अस्तु ना तत्, तथापि
अभिर्मर्कसंज्ञितप्रदानमेव एव इत्यभिष्टिः ।

गणहन्त— 'अश्वमेधे वैदिकग्रेऽङ्गविधिः ।'

धक्कर— 'अश्वदानेष्टिरेव च ।' येऽप्यत् कर्मा-
द्रम् । १६.

तु अश्वप्रतिप्रहेष्टी प्रतिपुरोडाशं कपालवतुष्क-
भेदः ॥

कपालानि च कुम्भीयत् हुत्स्यसंख्यानाम् । ११।
४।१।१४२ ॥

भाष्यं— अश्वप्रतिप्रहेष्टया वारणाध्वतुष्कपालः
पुरोडाशा अश्वसंख्याः श्रूयन्ते 'यावतोऽन्तान् प्रति-
पृच्छीयात् तावत्तुष्कपालान् वारणाध्वसंख्या' इति ।
तत्र निवाक्ये किं दीपेषु कपालेषु सर्वेषां अपग कर्तव्यं,
अगता प्रतिपुरोडाशं कपालवतुष्कभेद इति । किं प्राप्तं ?
कपालानि कुम्भीयत् । गया प्राज्ञापयेयुः कुम्भी तन्त्रं,
एवं हुत्स्यसंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः ।
किं कारणं ? एवं सहस्रं शानुप्रदीप्यते, सर्वे चतुर्गु-
कपालेषु ससंख्या भविष्यति ।

प्रतिप्रधानं वा, प्रकृतिवत् । ४३ ॥

भाष्यं— प्रतिपुरोडाशं कपालवतुष्कभेदः । एवं
यथाप्रकृतिं कृतं भवति । प्रकृतौ वर्गपूराभासयोः प्रति-
पुरोडाशं कपालानि शिरानि, इत्यपि तद्वदेव मेतन्त्रानि
चोदकानुग्रहाय । अपि च यदि कपालानि तन्त्रं भवेयुः,
नेतोऽपि पुरोडाशः चतुष्कपालेषु संकृतः स्यात् । सर्वे
कपालावयवेषु पक्षा भवेयुः । तत्र कपालशब्दो वाप्येत ।
तस्माद्भेदः ।

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् । ४४ ॥

भाष्यं— इदं च श्रूयते, 'यावत्कपालं पुरोडाशं
प्रथयति' इति । तच्च अवसर्गं तन्त्रभावे स्यादधिद्रुम् ।
तस्मादपि भेदः ।

सोम— इह तर्हि पक्षिणीयस्याभावात् न भेदः
इत्युच्यतेः संगतिः । करद्वयेन अपरयोरेव अवयव-
द्वयेन कपालनामैव अपगवाधनत्वमभावात् लाघवेन
दैव्यं प्राप संख्या, न तु कपालान्तराणि । यावत्कपाले
प्रथनं च आवाक्येनो दीप्येऽपि परिणहते हुत्स्यस्य अथ
चतुष्कपालात् परिणहत्वेनैव तत्पक्षे इति पूर्वः पक्षः ।
प्रकृतौ साक्षादेव कपालानां साधनत्वात् इत्यपि तस्यैव
स्वीकार्यं नावयवद्वयं, 'यावत्कपालं प्रथयति' इति
यन्त्रस्य परिणहमाश्रयितया संशयेन न विविद् प्रमाणं
इति सिद्धान्तः ।

वि— 'तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदे वा, तन्त्रस्त्वतः ।
कुम्भीयत् तन्त्रता, मैत्रं भेदः स्यात् प्रकृत्यापि ॥' १२.

आह— 'यावतोऽन्तान् प्रतिपृच्छीयात्' इत्यत्र
दिशसश्वदाने तन्त्रेण किमभास्यमिदं प्रहेष्टी न तावत्

कृत्विष्यं वक्ष्यति । तेन उक्तं यावत्मानसि प्रदानं
आमिषनित्यमिहानुम् । अथवा स्वाभिप्रायिजिज्ञोः
कारमिन् कादिति संदिग्धे यत्र छिन्नं सामर्थ्यान्तर-
मवकलते, तत्र इति सूत्राः । (अन सुभा. ट. १४५८-
पूराधिकरणसिद्धांतप्रकाशः) यावत्प्रमाणानुसारेणोः
स्पर्शितयोसि अपेक्षिततया अनुपपत्त्येव यथाहो याने
अनदो वा कृत्विष्यं इति संदिग्धे इत्येवं स्वयमेव
अप्यया व्याचष्टे- अथवा रासायि [अथवा
स्वानिर्माणीजयोः इति] ।

कथं पुनर्यत्र मानस्यत्वात् नित्यं इति जिज्ञेन
गम्यते । तदुक्तं, 'सामर्थ्यं कर्मणस्तत्त्वदेकं छिन्नं
विप्रक्षितम् । अपरं वाक्यसामर्थ्यं चोर्ध्वनिरीक्ष-
मान् ।' । पूर्वाधिकरणेन प्रोक्तं शक्तिप्रादिक्रमं यत्न
दातुमिति । यत्र हि अन्तर्प्रतिषेधतः स्मरणोऽङ्ग-
मेव स्वयंपरिचयः, यदा अङ्गप्रमाणानां एकदेशप्रत्य-
क्षपूर्वकत्वात् (१११२) य एव कतोः कर्ता, तेनैव
इयमपि कर्ता । यत्र प्रतोः कर्ता, स 'स्वामिकर्म
परिकरः' (१८१११) इत्येवमवकाशं दातु ।
तस्मात् अन्तरिममेव दातुमिहोक्तं भवितव्यम् । एतच्च
अत्रत्य सामर्थ्यं, वा यथागतं एवमेवैव तत् उच्यते
दातोति कर्तुं, न भिन्नपूर्वम् । तेन प्रधानत्वेन स्वी-
कृत्यापि आत्मिकं कर्तव्यं, स यावत्मानसि । एव सिद्ध-
ऽपि चाकौषक्यमोपपत्तिरपि प्रोक्तप्रान्तिर्वाक्यमुदाह-
रणार्थं उत्तरमपि प्रमाणमात्रम् । तथापि च वाक्य-
सम्बन्धोपक्रमोपसाराय ईदृशमेव सामर्थ्यं, यत् दातुमि-
ष्यते । नहि एतावदेव चाक्यं 'यावतोऽन्तान् प्रतिगृह्णी-
यात् तावत्प्रमाणमात्रम् आध्यात्मिकमेव' इति, किं तर्हि
अन्योऽपि उपक्रमः 'प्रमाणविपर्ययाभावमनयत्' इत्या-
दिरप्य विद्यते । स च दातुमिति प्रतिपादयति इत्युक्तम् ।
ननु एतदप्युक्तं विष्णुदेवकीयस्यात् वाक्येऽहो
इति नैव दृष्टिः । कुतः । 'सुविर्लेख्यस्य कृत्वेन
विष्णुदेवो न वाच्यः । प्रतिगृहीतरी त्वच्च विष्णुदेवो
न कल्पितः ॥' यदि लक्षणमनोऽपि प्रतिगृहीतविषयः
विष्णुदेवो भवेत्, ततो विनाश एव न कियेत, न तु
अतो लब्धमात्रः । कुतः । 'परस्तादर्थ्यादेपु सतन्त्रो

जायते ह्यहो । पुरस्तादर्थ्यादेपु तत्पूर्वा विधि-
कल्पना ॥' एतसि प्रमाणानुगमे निष्कर्षादाया पूर्वा-
परोक्षारण्यः अन्यो विरोधो भवति । सर्वत्र तावत्
'इत्येव वा पूर्वोदगातोऽन्यत्' (१२१८/१२)
इति च, युक्तिविज्ञाप्रमाणानुगमेन च पूर्व विज्ञानं अनु-
पपन्नप्रतिषेधे द्वितीयविज्ञानानुगमप्राप्त्यागत् आह-
स्वेन आत्मनो गमने । पश्चात्तत् न पूर्वविज्ञानानुगम-
निक्ये उत्तरावधानं, यतो विरोधापत्त्या, तदनुगुण-
तिरिक्तेन रूपेण कल्पयमेव न शक्नोति, इति अन्वयात्-
मपि प्राप्तिपद्यते । तदिह विपर्ययावकाशे विरोधं
पूर्वपश्चादावितया अनादिकत्वं उपक्रमोपसारायोः दातु-
प्रतिगृहीतविषयत्वेन विद्यतिपदानाथैवान्, तथा सति
च एकताकृत्यसंभवात्, दृष्टक्ये च समवेति परस्पर-
प्रतिषेधेन । अक्षयित्वविपर्ययप्रतीक्षा इत्येवमन्योः
तावत्तत्वेन अपरिपूर्वाभ्यां आनर्थक्यप्रसङ्गात् अपर-
प्रमाणेऽप्यन्यत्वेन सामान्यविषये कल्पमाने अनुप-
पन्नविरोधात्तावत्ता पूर्वपश्चादितदनुगमिन्विपर्ययावधानम-
वात्, उत्तरं अन्वयापत्त्येव प्रतिगृहीतानां गौणप्रकृति-
कल्पनया दातुविषयत्वेन अन्वयसीयते । किंच 'भूयसां
च सद्यस्त्वमसि यत्र भवेत्तदि' (१२१८/१२) ।
अन्यथा हि भवेत् पूर्व सर्वमेवाममद्यसम् ॥'
प्रमाणतः यदाकर्तव्यं प्रत्यक्षत्वात् स्वी देवतामयानभूतां
यथायमेव इति बहु अवयवत्वं स्यात् । मय एव प्रकृति-
देव कर्मणि प्रमाणकत्वात् चतुर्विधः । यच्च विधिः
अर्थवादात् कथञ्च इति, उच्यते । यो विधिः स
वाक्येनात्तं भवति । न तु प्रतिगृहीतविधिः इति विधिः ।
सर्वत्र हि चाक्ये वत् पूर्वपदेनयमत् अपेक्षितं च, तत्
तत्तत्तदर्थः परिपश्यते, तेनैव प्रतीयमानमपि । यथा
'सत्तादुदवगाय' इति कथायथेवमेव उत्तरस्य किञ्चिदं
उदवगायत् अन्वयेनपरिप्रेक्षा दृश्यः कर्ताः अ-
कारिकाः उद्दिश्यमानस्यच अनिविच्छिन्नविज्ञातः, इति
'पुनरावनीयेन चवेत्' इत्येव कल्पे उपसर्गसमये
सहवत्तदुपसर्गः, पूर्वैव अपेक्षितानुगमं अनिविच्छि-
न्नविधिः (१२१८/१२) । एतदपि चाक्येन 'प्रमा-
पतिर्विपर्ययावधानम्' इत्येवमन्योः दातुः नश्यति-

चने देतुत्वेन इष्टिः प्रशास्यमाना अवगता, तावदेव तस्य किमपि वक्तव्यं इति इत्येष इष्टिः विधायस्ते इत्यवधार्यते । ततश्च पूर्वविधायितविधिविधयः पुरयो विध्यनुमानाभिमुखः नन्वाश्वमेव उच्यमानं प्रार्थयते, नाधिकम् । तुल्या च विषयावबोधने विध्यर्थवादयोः अतिः । यत्तु अर्थवादस्य विधिसाधिकास्ति, चाश्वमात्रं विषयकत्वात् एष्यते एष । न तु आपता सर्वमेव मूलत्वं विवक्षते, अनपेक्षितत्वात् । अतो निमित्तार्थं सिद्धयाराणं भातुमन्तरेण न संभवति, इति यत्र कं चन धानौ प्रयोक्तव्ये दातुव्यापारादप्युक्तो यस्मात्तः प्रयुक्त इति ब्रह्मम् । अयमप्या हि यस्मात् पुराकल्पे दातुरेवं हृत्तं, नस्मादप्यवेऽपि प्रतिग्रहीतुमिः एवं, कर्मायं इत्यसंभवं च पाप्म स्यात् । तस्मात् विद्युदेशेनैव शर्पं भवत्वेगाना अभित इत्यतिशेयः ।

ददेत् ' भुतेर्जातिप्रियः स्यात् ' (१।३।११) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ननु च तैमैव शक्तत्वात् इह नाश्वमेव नैतत् । सर्वं, गतपापमेतत् । भाष्यान्तरजनिभ्रान्त्यपत्तयर्थं (भाष्यान्तरे वौप्राविजरात्रात् प्रतिग्रहीतुमिति सिद्धान्तितम्) इ पुनराश्रमः । इतरथा हि शक्यमिदं सूत्रद्वयं पूर्वधिकरणेऽपि व्याख्यातम् । यो नाम आळम्भनिर्वापपात् लोकादेवोः अश्वप्रतिग्रहविशेषात् अनेकान्ते सति न निषेधतः कर्माद्वयं गम्यते इति मन्यमानो बदेत् ' अष्टेऽपि अचोदितमेतत् कर्म मेदे सति निर्णयकारणमात्रात् ' इति, रायोचरं ' सा लिङ्गादादिने स्वात् ' इति । यत् कस्मिन्मोऽद्वयदानं, तत्र स्यात्, वैदिकत्वमिदं लिङ्गविशेषात्, निमित्तत्वोपपत्त्यापि लिङ्गः एव लिङ्गत्वात् । वैदिको हि (प्रतिग्रहः) लिङ्गसंज्ञो दृष्टः, न लौकिकः । अथवा एतदेव चोचं पिना सृष्टेण कृतत्वात् सूत्रद्वयमपि एकैकस्य परिहारे वर्णनीयः । यस्मात् अचोदितं लौकिकं, न तत्र निमित्तत्वेन दुष्टिः इति पूर्ववदेव बोध्यम् । तत्र एतात् स्यात् एवमिदं कर्म यथा वैदिकं सत् निमित्तं भवति इति, तथा लौकिकमपि संभवति इति अत्र आह, नैतत् । पुनः । कर्ममेवात् । अस्ति हि चोदितचोदितत्वद्वयः देशादिभेदद्वयसमन्वयकृतोऽपि कर्ममेव, येन

निमित्तत्ववत्ता गमिष्यति । प्रतिग्रहत्वाच्च लौकिकस्याप्यत्र एव चेदभिधान्तेन । अतो यस्य असंदिग्धः सद्भावः, तस्यैव निमित्तत्वम् । न चावश्यं अत्र निमित्तार्थं भवणं, शक्यमात्रपर्यवधानात् । अतश्च अश्वदानस्यैव इयमिदं कर्तव्यता इति प्रयोजनवत्त्वेन वैदिकं गमिष्यति । तस्मात् न अचोदितेन रात्र्यः । इत्येवं संभवत्यपि व्याख्याने अर्थवक्षेन अधिकरणान्तरकरणम् । गृह्णाति-शब्दश्च प्रयोजकक्रियाया अदृष्टपूर्वः दृढा क्रान्ति कुर्वन् उच्यते । नैतस्यः, प्रयोक्तव्यत्वापारे प्रयोक्तव्यत्ववत्तत्वात् । अयमा हेतुकर्तार अपि कर्तव्यमस्ति । तत्र यदा हेतुत्वं विवक्ष्यते, तदा हेतुमद-भाषापारे विवक्षितेऽपि गितुल्यपते । कर्तव्यमात्रविवक्षायां विनैव पिना योऽश्वप्रतिग्रहे पयाकथंचित् निर्णयति स प्रतिग्रह्णाति इति शक्यते वक्तुम् । यथा ' यद्भिर्भैः कृपति ' इति विलेपन-वचनः, सत् कृपिः पद्-वयोपादानसामर्थ्यात् विलेपितृ-निष्पाद्यभक्तत्वं लभ्योक्तकथापारे वर्तते । यदि ह्यकपृ-क्तेन एकः कर्ता विलेपितुं शक्नोति । तेन पणामेव विलेपितृणां यः सविधानेन प्रयोक्तृः स तद्-व्यापारेण कुत्रापि कर्ता भवति इत्येवमभिधीयते, मन्त्रत्वं अर्थवाद-वक्षेन सर्वमानो गृह्णातिः तदप्रयोक्तृत्वापारे नर्तयते । विविधशक्तयो हि भावः प्रयोक्तव्यप्राज्ञोभय-भाषापारवच-नेन भावार्थाधिकरणे दर्शितः । तेषां उच्यते किं कारणसंनि-धानात् कदा चित् क्व चित् सविदिग्यभितरेणैवापि शक्ति-रभिव्यज्यते । तस्मात् ददात्यर्थं प्रतिग्रह्णातिशब्दः प्रयुक्तः इति दातुरितिः । एवं स्थिते के चित् बोधयति । यथा किञ्च नैत्रायणीयान्तः ' स एषोऽश्वः प्रतिग्रहते ' इति एकल्लोपकलोपसहायविधिना विस्पष्टमेव प्रतिग्रहीतुरितिः इति गम्यते । तत्र च वदन्ति, न्यवेन सायत् एवं कर्तृ-शब्दः, यदि तु वचनान्तरेण जीवामदे किं क्रियता इति । स तु निष्कारणज्ञावः इति पश्यतमः । कथं । ' प्रतिग्रहीतुरिति स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं, उच्यते । भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते ॥ ' यद्येदाहतेन क्षात् तैत्तिरीयशास्त्रात्मन्येन दातुरितिः सिद्धा । सा न न्यायान्तरेण अपनीयते, न वचनान्तरेण । यद्यपि प्रति-पेयाचनं स्यात्, तथापि विदितमिति प्रत्यक्षं विषयो

न भरद्वाजमुत्रं ' प्रतिग्रहे इष्टिः इत्यामरस्यः, अश्व प्रतिग्रहे इत्यालेखनः, आग्निजे प्रतिग्रहे यज्ञमानस्यैव स्यात् ' इति ।

सत्यापादः—कृत्विजोऽश्वप्रतिग्रहे यावन्तो, यावतोऽश्वान् प्रतिपृणीमात् तावतो वारुणाध्वतुष्कपालान् निर्मपेत्, एकमतिरिक्तं, इमं ये वरुण, तत्त्वा यन्मिति यामानुवाक्ये । २२।१११.

मण्डन—' लवकनात् सा तुलस्य दातुः । '

शंकर—' दातुः केनेष्टिक्रिया । ' १७.

७ यन्मि पृष्ठपार्श्वीये सरोद्वनमानं निमित्तं, तस्यापि अश्वप्रतिमहेष्टिन्यायेन लक्षणं पूर्णपक्षे । माह. १०।२। ११, ७ यत्सर्वं प्रायश्चित्तं स्वर्गः विहितः अविहितो वेति-चिन्ताया, प्रकरणादिना अध्यानिब्रहेष्टिन्यायेन च विहित-स्पर्शाद्गतया तस्मिन्निष्ठकृता वा त्रैविचिकविदे प्रायश्चित्तं कर्माङ्गतया विधौपदे (इति पूर्वपक्षः) यदि तु अश्व स्वर्गनिषेधाधिक्यात् यदिशब्दोपादानाच्च अश्वप्रतिमहेष्टि-यैः अश्वमेधाद्यवयेन । १।२।११.

७ अश्वप्रतिमहेष्टपथिकरणे उपक्रमानुसारेण उप-मंशरी नीतः । पराक्रमः १, ७ अश्वप्रतिमहेष्टपथिकर-णोऽपि न पूर्वाधिकरणसिद्धकर्माङ्गतत्वेनेन दातुरिति रिति निर्णयः, अन्वेष्याभगत्सेः । पूर्वाधिकरणे हि एतदपिस्त्रसिद्धं दातुरितिः इत्यनुमये अथैव कर्माङ्गपरिनिर्णयः । यदि हि त्रयिजः प्रतिग्रहीतुरितिः स्यात् तदा तस्य अपिश्रितसिद्धये तन्नाम्येन कर्त्तुं कल्प-नीयं, इति कथं यज्ञमाननामिप्लक्ष्मकर्मज्ञत्वं भवेत् । अतः दातुरितिः इति क्तिने इदमपिस्त्रपञ्चजनं इति भाषादियु दर्शितम् । ११।२. ७ अश्वप्रतिमहेष्टपथि-करणन्यायेन वैदिकग्रन्थे वैदिकसङ्ख्यापरिपूरणार्थं न्यायम् । सोम. २।१।१६, ७ अश्वप्रतिमहेष्टपथिकर-णोक्तत्वा वैदिक्य एव इति कर्त्तव्यतायाः सांख्योक्त्येति तस्मात् मानं तुक्तं, न त्रैविचिकः । ७।२।११.

७ अश्वभृत्यस्याश्वः । कस्यायमश्वो यस्यार्षं भूयः, यस्याय भूयो यस्यायमश्वः, इत्यत्र यथा न यस्तुनिर्णयः, यथा प्रत्येऽपि । माह. २।१५.

७ ' अश्वमालमेत ' इत्यत्र अकारवकारयोर्मध्यव-र्तिनो वर्षस्य दत्त्वत्वे, ' एवं च न तददितं दारिद्र्यालमेत ' इत्यर्थो भवति । तालवत्ये तु तुरंगमवाचिकम् । ततः संशयात् अप्राप्तापत्वं तस्य वाच्यत्वेति चेन्न । भ्याकरणा-नुसारेण अश्व-भ्यामौ इत्यस्यात् औष्णादिके वस्यते एति तालम्यानिर्णयत् । तस्मात् अत्रालम्बनशारणं प्रमा-णम् । बि. १।१।९ गुणवते.

७ अश्वमेधः बहुदक्षिणत्वेन प्रतिग्रहः । ' तस्य सप्तदशोऽभिष्टोमः, तस्य दक्षिणोवापामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददाति, चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयाया, द्वे चतुर्वि-ंशतिमाने भातिष्याया ' इत्यादि ' अष्टाविंशतिमतमानानि यमाया षयाया ' इत्यन्तेन बहुदक्षिणत्वा उक्तः । तत्र हि दक्षिणीया, प्रायणीया, भातिष्या, पशुपश्या, आग्नीषोमीयपश्या, शक्नीयपश्या-यनमय-उत्तरीय-अस्तुन्नयपश्या द्वादशमानमस्य उत्तरोत्तरद्विगुणा दक्षिणा उक्ता । परिमल. १।४।१११६. ननु. ७ अश्वमेधे अपीयानां के धितु अवचस्य क्षयमाहर्त्तुः, अग्रे न, परे अन्यं धर्मेमाहर्त्तुः । अश्वपश्याः एकेषा उप-करमाहर्त्तुधत्ति अरण्येधादि, एकेषा नाताहर्त्तुति । आ. १।४।२।८ व. ६३२.

७ अश्वमेधे अग्निगुर्वेधे अश्वरङ्गीयत्वाप्रस-न्नार्थं वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां पशूनामर्थे पञ्चशीतिरेषां बहुकथः इति समाधायकनम् । चतुर्विंशत्यन्वयव्यतिषेयत्वात्. ॥

अश्वस्य चतुर्विंशत् तस्य चपत्ता वैशेषिकम् । १।४।२।१७ ॥

आद्ये—अस्ति अश्वमेधः । तत्र सत्येयः पशुः अश्वः तत्परोमृगो यः । अस्ति तु पशुनो आग्नीषोमीये ' पशुविशतिरस्य बहुकथः ' इति वचनम् । तदिह चोद-केन प्रसम् । तत्र अश्वस्य चतुर्विंशत् बहुकथः । द्वा-र-गोमृगयो. पशुविशतिः । अस्ति तु कृत्तुं समाम्नाता ' चतुर्विंशद्विंशतिनो देवन्त्योर्द्विंशतींशस्य क्षयिभिः सनेति । अन्विष्टा गान्धर्वयुता दृगोऽयं पशुपशुपश्या ॥ यथा ॥ इति । तदिदं धर्मिन्ने हि अभ्यस्य वेतिग-निदं वचनं कर्त्तव्यं त्वरगोमृगयो. समायोन, ॥ वर-प-

मेव समासवचनात् । किं श्राम् ! व्यसस्य ननुस्तिवत् ।
 पञ्क्तव्यः, तस्य वैदोषिकमिदं वचनं कर्तव्यम् ।
 कस्मात् । वचनात् । एव 'ननुस्ति' इदं धात्वितो देव-
 मन्योः । इमेतद् वचनं अर्थवदिति । इतरथा एवाह
 यजनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् वैदोषिकमयमेवेति ।

डूय- अयं तावत् सिद्धयन् एव । ' चतुर्विंश-
 त्तिनुः ' इत्यनया अपत्यं वदन्ति चेत्ता प्रकृत्यवितम्बः ।
 आनयैवभवात् (मन्थस्य प्रकृत्यवितम्बानयैवभवात्)
 प्रप्रणानुमितेन वाक्येन प्रमित्यवात् । ननु प्रसिद्धिदेय
 (ऋहृ) ' न चतुर्विंशत् ' इति । उच्यते । विधि
 पूर्विकेयं प्राप्तिः, इति विधिप्रतिषेधयोः विकल्पः योऽवि-
 द्य इति पक्षे वाक्यं अतस्त प्रकृत्यवितम्बः । यत्तु अर्थात्
 प्राप्नोति, तत् प्रतिषेधेन कल्प्यते । यथा ज्ञानेऽपि
 मनुमासत्ताने । ननु इह अनुमानिकं विधिः, प्रत्यक्षेयं
 प्रतिषेधेन कल्प्यते । उच्यते । न विधिपूर्विके प्राप्ते ।
 अपिच अन्यदेतदनुमानिकं, इदं तु प्रत्यक्षमिति ।
 निधिश्चेत् न चापि तु शङ्कते । एतन्ममप्राप्तिं स्थित्वा
 कृतारं चिन्ता । न चैतत् पूर्वप्रथमं कृतारम्
 दृश्यं दृश्यत्वात् । तथा यद्यन्यानां प्रकृत्यवितम्बस्य न
 उक्तारमप्युक्तम् ।

सह प्रतिपिष्य प्रकृतिर्निमुष्यते, सा चतुर्विङ्ग-
ह्याकृत्यात् । १८ ॥

आशयं—तत् प्रतिपिष्य प्रकृतिनिवृत्त्ये, प्रवृत्ते
यद् कृतं वचनं तत् कर्तव्यमिति । क्व ! 'न चतु-
स्त्रिंशदिति ब्रूयाद्, पदविधिसिद्धये ब्रूयात्' इति ।
तानि निवृत्त्यमाना चतुस्त्रिंशदान्तरालात् वारयति शब्दम् ।
तस्मात् प्रमितिद्वयात् वैज्ञानिक वचनं न कर्तव्यं, तस्मात्
किं वचनं कर्तव्यम् । अतः 'पदविधिसिद्धये ब्रूयात्'
इति वचनात् प्रतिपिष्येऽपि वैधेयिको वचनं कर्तव्य-
मिति । नेतुम्व्यते । नहि अथ पदनिवृत्तिशब्दे विधी-
यते, किं तर्हि ? अथानां वचनान्ते । कथमन्यथाते ।
एवकारश्चरणात् । यथालोके एतान्तरान्ते । न च पद-
विधितिचन्दः प्राप्तः । पदविधितिचन्दश्चिन्तनं पदवि-
धितिचन्दः । इदम् नदेव प्राप्तम् । पदविधितिचन्देन तत्
प्रवृत्ते लक्षितं इदम् पदविधितिचन्दः लक्षणाव-

[illegible]

हुम्— तत् प्रतिपिबन् । इदं भवति 'म चउ-
 त्रिपदिदि ब्रूवात्, पद्मविपतिरिपेव ब्रूवात्' इति ।
 तत्र संज्ञेय, किं समस्ता कक् प्रतिपिबन्ते अथवापि
 यदस्यैवच, अतः चतुर्भिर्गणपदप्रतिपेय अथवा नैते
 पिऊरवचन पद्मविपतिः इति । तेषु सिद्धान्तेनोपक्रमः
 त्वमितिपिब इति । तन्नु पद्मविपतिरिति हुम्न निगदे
 पद्मविपतिरिति गान्धर्व विधिं बोधयति पूर्वपञ्चमाक्षी ।
 तस्य कर्मातुशब्दं, शूरगोद्युयसो' मामाक्षिजनममपद्-
 म' द्विपञ्चाशदनवोर्बहुपद्म' इति, अथवा तु तैत्तिरिक्
 षवचनमप्यत् 'पद्मविपतिरस्य पद्मपद्म' इति । तदित-
 त्प्रत्यय 'म हाय विष्वायै' इति (आन्वेग) । तस्य
 शेषः अन्तरागुवात् । यदि तस्यपु मतिपेयो विप्रीयते,
 तस्यि प्राक्प्रतिपद्यां प्रतिपिदिद्यां वदन्त्यु चोदइत्यत
 इत्यतान्वदनं तत् स्वयमेव भवति । पद्मविपतिवचनं
 अनुवादः सहा एककारणे, पद्मविपति इति इयता
 विधीयते । न ता शस्य चोदइत्यात्तात्त एवतत्तेप-
 नवदयात् । एतन्नास्तु अग्रस्तः य विधीयते । तस्य
 पविर्दक्याकषोर्धम् । यदन्त्यु प्राक्प्रतिपदिं प्रतिपेयि (पद्-
 मविपदिपविन इति गणः) । तस्य भवति । एवं अन्त-
 रत्तस्यनुवादाने अवधारणाविमि क्वचन, प्रतिपेयान्ते
 सुल्लङ्घनात् । इतरस्य चानुवादः, जपस्य चानु प्रतिपेय
 सुल्लङ्घनः इति ।

ऋग् या स्वादाग्नातत्वाद्विकल्पश्च न्याय्यः ।
१९ ॥

भाष्यं—आग्नाता हि ऋग् यजुर्विदिता च ।
तस्मादथस्य वैशेषिकं वचनं स्यात् । तथा च अविकल्पो
भविष्यति । अविकल्पश्च न्याय्यः । विकल्पे विरुद्ध
वचनं अन्योन्येन मरुति । भवतीति चेत् न प्रतिषेधः ,
नेति चेन्न विधिः । तस्मात् वैशेषिकं वचनं कर्तव्यम् ।

दुर्गु—वायव्यात् पशान्तरम् । 'आग्नाता हि
ऋग् अग्निविदिता च' इति (भाष्य) । ननु प्रति-
विदिता वाक्येन, लभ्यते । पदविकार वक्ष्यामः 'तस्या तु
पशनादेषत्' (२० सू.) इति । ननु कुला पदवि-
धतिविधाने अनेकार्थविधानापिरोपः स्यात् । लभ्यते ।
देवत् प्रतिषेधः कार्वाणस्तिष्ठतर्कनाथ भविष्यति अथ
'पशुविशतिपिबिन्दो देवकरोर्ध्वनीरक्षस्य' इति ।

तस्यां तु पशनादेषत् पदविकारः स्यात् । २० ॥

भाष्यं—अथ यदुक्तं ऋग् तन प्रतिषिध्यते इति,
नैतदेवम् । तस्यां यचनात् पदविकारः स्यात् । वचनं हि
मरुति । 'न चतुर्विंशदिति ब्रूयात्, पशुविशतिरित्येष
ब्रूयात्' इति । तत्र चतुर्विंशदर्थं ध्रुव्या प्रतिषिध्यते,
ऋग् लक्षणा प्रतिषिध्यते, भुक्तिरक्षणविधये च भुक्ति-
रग्राह्या । तस्मात् वैशेषिकं वचनं कर्तव्यमिति ।

(पेरन्त्वं इत्यदि दुर्गुका यद्यपि एकविंशतितमसु-
भीक्येन मुद्रिता आगन्तुश्रमीये, तथापि सा विंशसुभीक्यैव
इति वचं प्रतीम इति तत्रैव निष्कण्डोऽस्मागिरिति ज्ञेयम् ।
विशेषविनयोर्न मिलित्वा सा स्यात्) ।

दुर्गु—देवत् इति विषय उपन्यास । यत्र आग्ना-
पदं यजते तत्र ऋग् लक्षयति तर्को, संकथेन आग्ना-
देर 'अथ सदसमानवः' इतिवत् । यत्र तु अनापं
यजते तत्र राज्ञोति परमि रण्यमिदं, अर्थेनामकथनात् ।
तथा पुराणमपि पर्याहृतिमत्तात् स्वमेव तत् पद कार्त्तव्य
प्रयुजते । अथ च 'अथस्य चतुर्विंशत्' इति पूर्वपञ्च-
सूत्रं नियमेन क्रतोर यकथा इति, 'तत्रप्रतिषिध्य' इति
सिद्धान्तो नियममेव कारयति ।

सर्वप्रतिषेधो धासंयोगात् पदेन स्यात् । २१ ॥

भाष्यं—सर्वस्य एव वा कथः प्रतिषेधोऽर्थः, न
चतुर्विंशदस्य । तस्मात् पदेनासंयोगात् । चतुर्विं-
शदपदेन कथः सयोगो न स्यात् । विना तस्मात्
पदात् नैव ऋग्-दोषो वदन्निगमनं कुर्यात् । अथ
पूर्वविधातिपदेन संवध्यते, तथापि न अक्षयङ्कितस्या
ब्रूयात् । तत्र दृष्टोऽर्थो नावकल्पेन । ऊर्ध्वं च वाक्यं
अर्थे न शास्येत् । ऊर्ध्वं च वाक्यं दोषलक्षणात्, 'मन्त्रो
हीनः स्वस्तो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो ॥ तमर्धमाह । च
वाच्यत्रो वचमानं दिनस्ति यमेन्द्राणुः स्वस्तोऽपरा-
धात् ॥' (वा. नि. ५२) इति । चतुर्विंशदस्य वेद अन-
र्थक स्यात् । तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम् । ऋचश्च
विष्यन्तरेष विहितत्वात् वैशेषिकं वचनं इति ।

शा—अत्र भाष्यकारः चतुर्विंशत् इत्येवमादि-
भूतपदार्थं एकाधिकरणत्वेन व्याख्यातवान् । वार्त्तिक-
कारस्तु इदं सप्त पृथक्पृथक् प्रातिमुद्रत्येन अधिकरणान्तर-
त्वेन व्याख्यातवान् । तत्र सिद्धान्तः 'एवकारोपपद-
त्वात् पदविशेषिचोदना । चतुर्विंशतिनिषेधे च
ननुवाचोऽस्य संभवी ॥ ऋच एव निषेधोऽतस्तस्या
सति च चोदकत्वात् । प्राप्तं पदविशतिरिति ब्रूयादि-
त्यनुकीर्यते ॥'

सोम—पशुविशतिः इत्यस्य पञ्चगणान्तरे समस-
वचनेऽपि भदरमेधे न समाह । इति अधिमाधिकरण-
द्वितीवपूर्वपक्षस्य पूर्वाधिकरणसंयत्ता उक्तानात् तस्य
वाचिकप्राकृत्याधिगुपचनविषयत्वात् तस्याधिकरणविचार-
रूपस्य अस्य वार्त्तिककारोपधिरुपन्यासस्य चतुर्गोदादतया
संगतिर्दृश्यते । सूत्रार्थस्तु—अथस्य चतुर्विंशत् वद-
कथः सन्ति, तस्मात्प्रकाशानसमर्थे वैशेषिकमेधे वर्त्तयं,
पशनात् प्रत्यये वैशेषिकमन्त्रानात् इति ।

वि—'न चतुर्विंशदित्येष निषेधो नियतो न
वा । मिथपदवचनः स्या, पेरन्त्वाहृत्यगः ॥ निषेध-
प्रातिपूर्वोऽतः प्रापनोऽब्रूयुगीयते । निषेधप्रापकस्या
चतुर्विंशदिकल्प्यते ॥' चतुर्विंशत् इत्यर्थं मन्त्रः
अथस्य अधिगुपेधे निरूप्यते । २१।२।१७.

'पृथक्वचनमस्य स्वान्नाम्यां यमस्य वा । ,
अथः परे निषिद्धेऽन विरोधो निवक्तो यतः ॥, वरुणी-

येन तदण्यत् तदादिर्नमन्माभिषन्नात् पदमागप्रतिवेधे
 ख पदविशतिपदमाग्यमावेन 'पदविशतिविश्वे नृणात्'
 इत्यस्य अनुवादस्यानुपपत्तेः । अतो वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेध
 एवापम् । अतश्च 'न तौ पयो करोति' इतिवत् विश्व-
 प्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । अनावपधे च अतिदेशप्राप्तस्य
 पदरातिपदोपेनस्य अभिगोरेष न्यनेन प्राप्तत्वात् 'पद-
 विशतिविश्वे' इत्यनुवादः । आशङ्क्यमनेन तु 'पदवि-
 शतिः पदविशतिश्चरित्तदेया वद्वयः' इत्येवमा-
 कारकाभिगुप्रेषस्य पदविशतिपदेन तदण्यत् तस्यैवावम-
 न्नादः । एतेन "एकप्रत्युक्तवाक्येन उक्तविषाभिगु-
 प्तेत्येव प्रतिप्रसवविधिः, पाचनिकेन वा अभिगुप्रेषेण
 पाटप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य बाधत्वात् 'न चरुंश्चिदात्'
 इति निषेधो नित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य पाच-
 नोमादी निषेधोभाय न गैवर्ण्यमिति । एवं च विकल्पो-
 ऽपि नाप्रयोज्यो भविष्यति । एतकारश्च अयोम-
 न्नादौः अन्यदोर्गन्नादस्यैव अनुवादे भविष्यति" इत्य-
 नास्तम् । निषेधपूर्वकैवकारण्ये एतत्तदस्यैवस्य अनु-
 वादाद्यस्तौतेः, तदस्यैव वच्छन्नादिवत् एवमाग्यस्यैव
 स्वसंभविषिप्रतिषिद्धपक्षत्वात् । अत एव 'उपपाठाः
 पठन्ति, इत्युक्ते उपपाठानेन कुत, न तु प्रगतं गच्छ'
 इत्यत्र प्रगतमित्तिरेव विषेण न तु उपपाठाः, इत्यनु-
 भवसिद्धम् । यत्र तु न निषेधपूर्वकता, तत्र अनुभव-
 यत्नात् एवकारसंभवात् विधाने न वा यित् धाति,
 पथा 'अत्र दोषावपन्ति' इत्यादी । पठते तु एवकार-
 संरथिनः अभिगुप्रेषस्य अविषेयत्वात् 'न चरुंश्चिदात्'
 इत्येव निषेधविधिः । शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाच्च 'न तौ
 पयो करोति' इतिवत् विकल्पः । 'पदविशतिविश्वे'
 इत्यर्थे अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादः सन् आह्वयप्रसङ्गा
 अरण्यस्यैव निन्दाऽर्थादः । एवं च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रत्य-
 मपि न बाधितं भवति । विकल्पस्तु ननुवचनान्तपात्र-
 मन्त्रात् न विरुध्यते । न चैवं अभिगुप्रेषस्य अविषेयत्वे-
 ऽपि एवकारार्थस्य वैशेषिकमन्त्रास्यान्यमित्तिरूपस्य
 निषेधनोपपत्तेः 'न चरुंश्चिदात्' इत्यस्यैव अनुवादनं
 किं न स्यादिति वाच्यम् । एवमपि शास्त्रप्राप्तमित्युक्तेः
 अतिरिक्तेण विकल्पात् अपरिहार्थत्वात् । अत एव 'अथ

दोषान्वन्ति' इत्यादी वृत्तात्परित्वेनैव अद्वयीकृत-
 कौस्तुभे । वन्त्रारत्नकारस्य च तत्र एतकारार्थविधिं
 अद्वयीकृतैः तत्र विकल्पापत्तिः तदनेन ह्ये तदनापत्तिः
 इत्यर्थे पर्यनुयोगो दुःकरः, न तु भ्रम । न च तथापि
 विनिगमनाविरहात् सादृश्यं, एवकारस्य अयोग-
 न्नावृत्त्यन्ययोग्यमिति रूपनानाऽर्थकतया सङ्गिधार्थकत्वेन
 निःसंदिग्धार्थकनियेनैवैव विधिराग्राह्यत्वात् । अतः
 सिद्धः अथमेवेऽपि अभिगो कः । अत्र च एतन्वाक्या-
 ऽनुवृत्तेन किञ्चित् वैलक्षण्येन भाव्यकारेण दोषाधिकरणं,
 धातिरकारेण च अधिकरणद्वयं आधितम् । तत् प्रमेय-
 माश्रित्यमन्त्रावृत्तेन मया उपेक्षितम् ।

मण्डन — 'समाधौऽप्ये विकल्पितः ।'

अंकर — 'चरुंश्चिदाद्यन्यस्ये ।' १ 'समाधौऽपि
 विकल्पितः ।' २.

॥ अथमेवे अथदूषणोद्युक्तार्थं अभिगुप्रेषे 'पद-
 विशतिविश्वे वद्वयः' इत्यस्य स्मरणे 'चरुंश्चिदाद्यन्यो
 देववन्धोः' इति कथं पठित्वा त्वरतोमृगायं दिपञ्चा-
 श्वनधोर्वद्वयः इति पठितव्यम् । किंवा कचमपठित्वा
 पदशीतिरेया वद्वयः इति प्रयासार्थं समस्यवचनं
 पठितव्यम् । भा. १।४।२।१७-२१. ॥ अथमेवे 'ईशा-
 नाथ परस्वत आत्मते पर्यमित्तानात्पदानुवृत्तति'
 अत्र ईशानो देवता, परस्वताः पदयो दम्य, आत्मनो
 वासः । पर्यमित्तानोर्धार्थावक्येन सत्त्वतोपरात्प्राकृतपर्यमि-
 त्तत्वात्प्राकृत्यतिविधीको । तथा च धामयिधिरवत् । बि.
 १।४।१४. ॥ अथमेवे दोषरक्षितः पथावः एवमाग्या-
 यन्ते 'आग्नेयः कृष्णप्रीवः, सारस्वती मेघी, यक्षुः शोमः,
 पोष्णः इयामः, शितिद्वयोः सार्हस्त्यः, दित्यो वैशदेवः,
 ऐन्द्रोऽङ्गणः, मासः कल्माषः, ऐन्द्रासः सहिवः,
 अयोधमः साविनः, आहवः कृष्णः, एकशितिपात्
 वेतः' इति । ८।१।७. ॥ अथमेवे न हरे
 (पञ्चमपस्य कमापि हरे) भवथियन्ति । के.
 अथमेवे परस्वतमे पर्यमित्तानात्प्राकृत्यतिविधानेन
 सत्त्वतद्व्यवृत्तिरेवः । भा. १।४।२।१७-२५. ॥ अथमेवे
 यूपैकशित्यां अष्टनादिरित्यापानात्तुमयः पतन्त्यः ।
 बि. ५।२।९. ॥ अथमेवे 'वसन्ताथ कपि श्रुतात्तमते'

पराऽनुविद्योवाद्येनाथ निषिध्यते । एते प्राप्ताः शत्रुतो-
ऽग्निम् समलोचः पुर यथा ॥ 'पूर्वाग्निस्त्वा
तदवस्थात् ऋषिपतेपतिविश्वे वृषगन्तं कर्णम् ।
सन्निवेश्ये चोदकप्रते प्राप्ते अग्निगुणैः पञ्चमवि-
रणन्यायेन समस्य वक्ष्यम् । तत्र तूपर्योमुख्योः
प्रत्येकं पट्टिगतिः सत् अद्वयत्वात् ननुस्वियत्वात् समासेन
पट्टीतिरेपां पट्टयः इत्येवमूहनीयम् । १४५३।
१८-२१.

भाट्ट— अद्वयेवे सन्वीयपत्तुः अद्वयः नृपयोग्यौ
च इतरे विद्वतो । तेषां एवमथोवायात् तन्नेत्र अग्नि-
गुणैः पट्टीतिरे अद्वयस्य चतुर्विधस्य द्विचतुष्टय इवरो-
पयेव पट्टिगतिपट्टिगतिमात्रं पूर्णत्वं समस्यवक्ष्येन
पट्टीतिरेपां पट्टयः इति प्राप्तम् । तथाच मन्त्र-
समासात् : 'चतुर्विधस्यो देवकथो.' इति अथ
विद्वत्प्रजापत्यां चतुर्विधस्योपे इव विस्मिद्युते,
न तु यावदादौ । अतश्च औपदेक्षिणेन अनेन अतिदेव-
प्राप्त्य अक्षिणोः अथविषये चतुर्विधस्योपेनामाये
वायात् अद्वयत्वाय मन्त्रः, अन्यत्रोत्तु द्विपञ्चादनेयो-
र्देवकथः इति समासः इत्यत्र प्राप्तम् । तदेवमपरं वचनं
'न चतुर्विधस्यो देवकथः, पट्टिगतिमित्येव वक्ष्यते'
इति । तत्रानेन विं विधीते इति चिन्त्यायं, न ताव-
दथ प्रतिषेधविधिः । उ हि चतुर्विधस्य पदमात्रप्रतिषेधो
वा स्यात् तद्वचनविधेयो न, उभयभाऽपि विस्मृतप्रतिषेधे
विन्यायते. अतश्च, अन्ये स्मरणप्रतिषेधः ।
ऊरुप्रतिषेधे च पट्टीतिरे इत्येवं समासस्येन प्राप्ते,
पट्टिगतिपट्टिगतिमात्रं अत्रात्वेन तत्प्रति विधाने
वाक्यमेषां पदेव । पट्टिगतिपदेन पट्टीतिपदेना-
ग्निगुणैरुक्तमात्रं तावत्तावदेव च तत्सर्वे दोषः । अतो
न गिरातिरेतिवत् 'न चतुर्विधम्' इति निषेधस्तु-
नादः । पट्टिगतिः इति च पट्टिगतिपदमात्रस्य पाठ-
प्राप्ते मन्त्रे इत्यप्येव विद्यमानम् । तद्वदेव च निषेधात्-
चादृशस्य चतुर्विधस्य दसनापराधस्य । निषेधस्य
मन्त्रात्तत्पदार्थविधित्वात्पदेन 'अथचतुर्विधस्योपेनामाये-
मपि न दोषः । ॥ च एवमथोपे निषिध्यतिप्रतिषेध-
न 'पट्टिगतिः' इत्यस्य निषिध्य इति वाच्यम् ।

एतद्वयस्य निषिध्यतिप्रतिषेधस्येव प्राप्तमात्रम् । 'अथ
देवानां प्रति' इत्यादौ वृत्तेऽपि निषिध्यताम् । न च
एवमथोपे स्वार्थे एव निषेधस्योपेनामायेन पट्टिगतिपदे
निषेधस्योपेनामाये इति वाच्यम् । पट्टिगतिपदेनैव
निषिध्यताम् इत्यस्य एतद्वयस्येव अयोग्यतावृत्तिरूपं कृत-
मात्रं चतुर्विधस्योपेनामाये अयोग्यतावृत्तिरूपं कृत-
मात्रं वा अनुवादोपेनामाये । अतश्च अथे 'त-
न्निषिध्यतिप्रतिषेधो देवकथो.' इति मन्त्रः, इत्येवमपि प्राप्ते
एव समासेन । इति प्राप्ते, न तावदथ एवमथो-
पेनामाये चतुर्विधस्य अयोग्यतावृत्तिरूपं कृतं वा अनु-
वादः वैयर्थ्यात्, पदमात्रेव स्यात्तुपपत्तेः । अन्य-
योग्यतावृत्तिरूपस्य निषेधेनैव सिद्धे पुनरनेन वरणे
गुणस्य वैयर्थ्यात् । निषिध्यतिप्रतिषेधस्यैव अयोग्य-
तावृत्तेः अतः पट्टिगतिपदेनैव पदेऽपि अत्रात्मात्
अयोग्यतावृत्तिरूपेण विधानमात्रम् । पट्टिगतिपदे-
निषेधस्योपेनामाये अत एव नस्याः प्राप्तायाः । अत एव
वाच्यमिति । तद्विधाने विन्यायस्य आवश्यकता ।
अत एव 'अथ देवानां प्रति' इत्यादौ एवमथोपे-
निषेधो 'न तो एवमथोपे' इत्येव विन्यायस्य
इत्युक्तं वक्ष्यते । पट्टिगतिपदे निषेधस्योपेनामाये
कारणाने प्रतिषेधरूपस्य स्वविषयस्य अनुवादस्य वा
अनुपपत्तिः । तद्वयस्येव विन्यायस्य अनुपपत्तिरूपस्य
अवहेतुमत्त्ववत्त्वात् । न च वैयर्थ्यात्पदे पट्टिगति-
पदस्य प्रतिषेधः सम्पत्तिः । न च प्राप्ते एवमथोपे पद-
वृत्तिपदस्योपे वक्ष्येतिप्रतिषेधः, तत्पत्ते 'न चतुर्विधम्'
इति निषेधात्तावत्तावत्त्वे । वैयर्थ्यात्पदेन अत्रातो
प्राप्त्याग्निगुणैरेव तत्र पट्टिगतिपदेनैव प्रतिषेधस्योपेनामाये ।
तूपर्योमुख्योः द्विपञ्चादनेनामाये तत्र पट्टिगतिपदे-
प्रतिषेधस्येव निषेधात्तावत्तावत्त्वे वक्ष्यते । अतः
तद्वयस्योपेनामाये तत्र पट्टिगतिपदेनैव तद्वय-
प्रतिषेधस्योपेनामाये । अतः एवमथोपेनामायेनामाये
येनैव पट्टिगतिपदेनैव अत्रातोपेनामायेपट्टिगतिपदेना-
ग्निगुणैरुक्तमात्रं तत्सर्वे प्रतिषेधः । योऽपि न विषेधः ।
एवमथोपेनामाये अत्रात्तावत्तावत्त्वात् । तथाचैव इव, 'न
चतुर्विधम्' इत्येव वैयर्थ्यात्पदेनैव निषेधस्योपेनामाये-
चतुर्विधम्

त्येदेन लक्षयया तदादिसर्वमन्त्राभिधानात् पदमन्त्रप्रतिषेधे
 तत्र पदवर्षितादिपदप्राप्तकामेन 'पदवर्षितादिरित्येव ब्रूयात्'
 इत्यास्य अनुवादस्तनुषपत्तेः । अतो वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेध
 एवास्मात् । अतश्च 'न तौ पशौ करोति' इतिवत् विहित
 प्रतिषिद्धत्वात् विकल्पाः । अत्रापक्षे च अविदेवप्राप्तया
 पञ्चदशतिपदोपेतस्य अभिगोरेष न्यायेन प्राप्तत्वात् 'पद-
 वर्षितादिरित्येव' इत्यनुवादः । असंख्ययनमने तु 'पदवर्षि-
 णतिः पदवर्षितादिपदवर्षितगद्देशा बद्धयः' इत्येवमा-
 कारकाभिगुप्रेषस्य पदवर्षितादिपदेन लक्षणात् तस्यैवायम
 अनुवादः । एतेन 'एवकारस्तुतयास्येन उक्तविषयानु-
 प्रेषस्य प्रतिप्रवर्तयिषिः, याचनिकेन वा अभिगुप्रेषेण
 पाठ्यात्मक वैशेषिकमन्त्रस्य आध्यात् 'न चक्षुस्तिष्ठत्'
 इति निषेधो नित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य याच-
 नोपाधौ विनियोगाच्च न वैधर्म्यमस्ति । एवं च विकल्पो-
 ऽपि नाद्यदोषदुष्टो भविष्यति । एवञ्चरश्च अधोन-
 म्यादौः अन्ययोगाग्राहकैर्वा अनुवादो भविष्यति' इत्य-
 पास्तम् । निषेधपूर्वकैवकारव्यले एवकारसंभवाय अनु-
 याचनप्रतीतिः, साहाय्ये च यच्छब्दादिषु ध्वनकारस्यापि
 स्वसंभविष्यतिप्रतिप्रवर्तयिष्यत् । अत एव 'उपपाताः
 पतन्ति, इत्युक्ते उपपातानेव कुत, न तु म्पातं बन्त'
 इत्यन प्रगतमिद्विदिष विधेया न तु उपपातः, इत्यनु-
 मेषविद्धम् । यत्र तु न निषेधपूर्वकता, तत्र अनुगम
 बलात् एवकारसंभवाय निषेधो न स्यादिति खतिः,
 यथा 'अत्र शेषावपन्ति' इत्यादौ । प्रवृत्ते तु एवकार-
 संभवाय अभिगुप्रेषस्य अभिषेधत्वात् 'न चक्षुस्तिष्ठत्'
 इत्येव निषेधविधिः । शास्त्राप्रसक्त निषेधाच्च 'न तौ
 पशौ करोति' इतिवत् विरुध्यः । 'पदवर्षितादिरित्येव'
 इत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादः सन् अकरणप्रदायका
 करणस्यैव निन्दाऽर्थवादः । एवं च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरण
 मपि न कथितं भवति । विकल्पास्तु बहुध्वन्यान्वासा-
 मन्त्रान् न निरूप्यते । न चैवं अभिगुप्रेषस्य अविषेधत्वे-
 ऽपि एवकारावस्थेन वैशेषिकमन्त्राख्याननिवृत्तिकरमया
 विषेधोपपत्तेः 'न चक्षुस्तिष्ठत्' इत्यस्यैव अनुवादत्वं
 हि न स्यादिति दाह्यम् । एवमपि शास्त्रशतनिवृत्तेः
 अविरोधेण विषयपक्ष अपरिहार्यः । अत एव 'अत्र

शेषावपन्ति' इत्यादौ अत्राप्राप्तिसिद्धयैव अद्विगीकृता
 कौस्तुभे । वन्तरत्नकररस्य तु तत्र एवकारार्थविधि
 अश्वमेधोक्तः तत्र विकल्पापक्षिः तदर्थेव इह तदनपत्तिः
 इत्ययं परंतुयोगो दुर्बलः, न तु मम । न च तथापि
 विनियमनाविरहात् सादरस्य, एवकारस्य अयोग-
 न्नास्तुत्यक्तयोगावृत्तिरूपनानाऽर्थकतया सतिस्थातुं कवेन
 नि.सदिरवार्थकनिषेधस्यैव विधिव्यावृत्तीकारः । अतः
 सिद्धः अश्वमेधेऽपि अभिषेधो ऋतः । अत्र च मन्त्रावस्था-
 ऽनुवोदेन किंचित् वैतर्क्येन माध्यकारेण ऐक्यिकारस्य,
 वार्तिककारेण च अधिकरणार्थं अभिहितम् । तत् प्रमेय-
 म्मात्रलेखनप्रवृत्तेन मया उपेक्षितम् ।

मण्डन — 'समाप्तोऽयं विकल्पितः ।'

शंकर — 'चतुर्विंशद्वयपर्यवे ।' २ 'समाप्तोऽपि
 विकल्पितः ।' ३.

॥ अश्वमेधे अभिगुप्रेषोपायसूत्राणां अभिगुप्रेषे 'पद-
 वर्षितादिरित्येव बद्धयः' इत्यस्य स्थाने 'चतुर्विंशद्वयानिर्वा-
 र्थेयान्योः' इति शब्द पठित्वा त्वरणोन्माद्यं द्विपञ्चा-
 शदनपेक्षेयं बद्धयः इति पठितव्यम् । किंवा शब्दमपठित्वा
 पञ्चदशतिरेषा बद्धयः इति अत्रागमार्थे एतत्प्रवचनं
 पठितव्यम् । सा. १।४।२।१०-२१. ॥ अश्वमेधे 'इशा-
 नाय परस्वन आक्रमते परमोद्विजानात्प्राप्तानुवृत्ति'
 अत्र ईशानो देवता, परस्वतः पशवो इत्येव, आक्रमो
 यागः । परमोद्विजोत्सर्गावाक्येन इत्युपोपानामाकृतपरमो-
 करणत्वाद्वादीतिर्निधीयते । तथा च यागविधिरयम् । वि.
 १।४।२४. ॥ अश्वमेधे ऐश्वर्यशिताः पशवः एवमागमा-
 कृते 'आग्नेयः कृष्णग्रीवः, सारस्वती मेरी, पशुः सौम्यः,
 वीर्यः द्यामः, शितिदृष्टो चाईसत्यः, शिल्पो वैश्वदेवः,
 ऐन्द्रोऽरुचः, मावतः कल्पायः, ऐश्वर्या संहिता,
 अघोरतमः सावित्रः, यावतः कृष्णः, एकशितिवत्
 पेलः' इति । ८।१।१०. ॥ अश्वमेधे न त्वं
 (पञ्चमव्यय कमपि शेषं) भवतिप्यन्ति । के.
 अश्वमेधे परस्वत्यागे परमिहरणात्वाद्वादीतिविधानेन
 तदुक्तप्रवृत्तिरेषः । सा. १।४।२।११-१५. ॥ अश्वमेधे
 यूपैर्विजिह्वा अज्ञादितिरिग्यान्वात्प्राप्तमयः कर्तव्यः ।
 वि. ५।२।५. ॥ अश्वमेधे 'वसन्ताय करिष्ठागनाडभवे'

इति बहुधा विवक्षितमेव । आ. ४।१।५।११-१६.
 * अथमेवे 'यस्यन्ताय कलिङ्गान्तायते' इति विदितम् ।
 तत्र त्रिव्यमेव उपादेयं व्यवस्थापितव्यम् प्रथम-
 भावितात् लघुगण । वि. १।१।१८. * अथमेवे यत्
 यत्ताः इति तत्तरेवः अथयः भवन्ति । मा. १।४।४।२४.
 * (वाच्येऽथमेवेऽथयविषयकं सर्वविद् दीक्षणीया-
 वाह्नियन्मन्त्रप्रयोजनत्वेन सर्वोपपन्नं, तथापि अथा-
 न्तमेदात् तत् उद्युक्त्य अथमेव्यपहृते निवेष्टितमस्माभिः
 इति ज्ञेयम् । अत एव 'किं भवति प्रयोजनं इतरस्मिन्
 इतरस्मिन् वा पक्षे इति । उच्यते ' इत्युपक्रम्य ' अथमेवे
 समान्तायते ' इत्यादि भाष्यम् ।) अथमेवे
 समान्तायते ' त्रैधातवीया (दीक्षणीया) भवति' इति । वदि
 परमापूर्वप्रमुखाः पूर्वजातीयान् धर्मः, ननः तन्मोदकारविरोधे
 निषेधः इति तत्कारणप्रकाशा त्रैधातवीयाया भविष्यति । अथ
 व्यासवैष्णवापूर्वप्रमुखाः, ततो निदमात्रवैष्णवापूर्व, इति
 तत्र त्रैधातवीयाऽपूर्व न तेन धर्मेण सम्मन्त्यते इति ।
 मा. १।१।२।११ वर्गक २.

द्वय- पूर्वपक्षे ' त्रैधातव्या दीक्षणीया भवति '
 इति आत्मावैष्णवाकार्यप्रकाश उदमेतुं श्यते यथा नीचायः
 प्रोक्षणेन । सिद्धान्तो तु आत्मावैष्णवापूर्वप्रमुखा धर्मः,
 त्रैधातवीयाया च अपूर्वप्रवृत्तम् । न च अपूर्वप्रवृत्तं अ-
 न्तरेऽपदान् दृष्टाति । अनुपपन्नमिदं प्रयोजनम् ।
 (कथं) ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति सामा-
 न्यपरिग्रह्य (अगोप्यः) । तत्र यदि मुख्यपक्षे द्वे अपि
 पक्षे गृह्यताम् । (ततः) सामान्यपरिग्रह्य नोपपद्येत ।
 तत्सामान्यकर्मणो गौणं पदम् । तत्र प्रथमपक्षविरोधाच्च त्रैधा-
 तवापदं मुख्यं, दीक्षणीयापदं (तु उपपन्नान्तरं सत्वात्-
 विरोधं) आभीष्ट कर्तृपरकं लक्षयति । तस्मिन् लक्षिते
 त्रैधातव्या विधीयते (त्रैधातव्या दीक्षणीयाकार्यकर्मणि
 भवति इति ()) सा च विधीयमाना तन्वा-
 र्थिनस्यैव लक्ष्यमात्रं लभ्यते । सिद्धान्तेऽपि यथा
 यत्नेनास्ती दूषयति विधीयमाना लक्ष्यमात्रं (अङ्गना-
 दीन्) लभ्यते । तत्सर्वं उच्यते (पक्षयोः) तुल्या धर्म-
 प्राप्तिरिति । अथोच्यते ' त्रैधातव्या दीक्षणीया भवति '
 इत्यनेन (यत्नेन प्रसिद्धायाः) त्रैधातव्यायाः यत्

कार्यं, तत् निवार्य दीक्षणीयाकार्यं (तस्याः) विधीयते
 (आत्मापूर्वा त्रैधातव्या विधीयते) । तत्र (दीक्षणीया
 कार्यं) आन्वयैः (यथासिद्धेभ्यः) धर्मैः, अपूर्वं च
 (आत्मीयेन उपपन्नपूर्वेण त्रैधातव्या) तावद्विधमिति, न
 (च) दीक्षणीयायामनं प्रदीयति सिद्धान्तनाम्निः ।
 पूर्वपक्षेऽपि वदि दीक्षणीयाकार्यं यथासिद्धं त्रैधातव्या
 भवति, तथा सति आत्मीयैरेव धर्मैः तत्कार्यं तावद्विधमिति
 प्रसिद्धमप्युक्तम् । अथ न प्रवर्तते, तुल्य आत्मीया
 एव धर्मास्तस्याः । अथिह यत्मापूर्वापुनरावयपि नाह-
 निकमस्य प्रदीयति आत्मावैष्णवो विधिर्द्विद्वान्भूत्, तत्र
 (द्वार) इह नास्ति । वस्त्रादिति पूर्वपक्षेऽपि वाह-
 निकमः । ननु अनेन न्यायेन नीचारेण प्रोक्ष्यं न प्राप्नोति ।
 उच्यते । ताव विधिर्द्विद्वान् प्रोक्षणत्वेति । इत्युक्तं
 विरोधः, दीक्षणी इति नोपपन्नमिति, नीचपक्षं न (कार्यं)
 तावन्तो दृश्यते, तत्र तत्कार्यपत्त्या तद्वर्गमाप्नुयुः ।
 इदं तु अहर्त द्वारं, तस्मिन् कार्यं त्रैधातव्या भवति इति
 नास्ति प्रमाणम् । अथवा दूषयदेव अहर्त प्रयोजनम् (इति
 पूर्वोक्तमेव सहीकिर्यते । कथं ?) त्रैधातव्या पादद्वी
 उपपत्ता, तादृश्येव (अथ) कोपने, दाम्नेन (द्वि)
 धेन विपरिवर्तते । आत्मावैष्णवाकार्यं कर्मोन्वयमिति न
 (भवति) । तत्सामान्य तादृश्येन विज्ञाता, तादृश्येन
 (कर्मण्या) । यद्यपि च कर्मणात् (स्यात्), तथापि
 नास्ति (त्रैधातवीया-) धर्मो यत्नीयात्, न चोदयेन
 (दीक्षणीयायामनं) तत्सामान्यं पक्षद्वयेऽपि धर्मप्राप्यमा-
 नात् प्रयोजनान्तरं दृश्यति () ।

सोम- अत्र आत्मावैष्णव पूर्वपक्षे ' त्रैधातवीया
 दीक्षणीया ' इत्यर्थमेवे आत्मावैष्णवस्यपक्षमाहृतदीक्ष-
 णीयास्यानापत्त्या अर्थं वादयितव्यः प्रवर्तते । सिद्धान्ते
 तु त्रैधातवीयायाः आत्मावैष्णवापूर्वप्रवृत्तपक्षमात्रम् तत्र
 तुल्योऽयं न प्रवर्तते इति प्रयोक्तव्यम् । ननु व्यास
 मेधिकप्रवृत्तवीयायाः नामधेयेन वाच्येऽप्यत्रात्मावैष्णव
 उपाध्यायधर्मैः प्रपञ्चा दृष्टमेव चोदयेन सप्तविधोपाध्या-
 र्थमात्रं अनुक्तम् । न च दुर्लभप्रमाणकमपि स्वा-
 विरोधकं प्रमाणप्रवृत्तया प्रपञ्चान् नामधेयप्रधानं उदा-
 हृतं साधिका च एव पूर्वपक्षे प्रवर्तते, सिद्धान्ते तु

उभयोरपि दीक्षणीयाऽर्चय्या तुल्यत्वे नामपेयमात्रस्य-
मादाय उपाद्वात्मनेव प्रवर्तते इति युक्तमेव प्रयोजनं इति
वाच्यम् । यन्तुतः आश्वमेधिकनैषातवीयायाः काम्य-
नैषातवीयाऽपेक्षया प्रकरणात्तराजाने सत्यपि 'मिच्छते
भावनामात्रं धात्वर्थो नायनिश्चुतेः' इति न्ययिन
(वा. घृ. ६१७- नामविलक्षणधातुश्रवणे हि तदर्थ-
भेदी भवति । यने तु यस्यश्रवणात् नामसामान्यनीतप्रकृ-
तमागम्यपि कानात् उक्तप्रवृत्त्याश्रये । सुषा. घृ. १५५-
विधिप्रदानपेक्षस्यापि नाम्नः विधिविषयभूतत्वात्तयो
पक्षान्नोपपत्तिस्तत्पर्यः माधव्यः । इति) कर्मान्तर-
स्याभावेन यथासिद्धाभ्यनैषातवीयाया एव दीक्षणीयायाः
कार्यं यवमानसंस्कारे विधानेन पूर्वपक्षेऽपि नैषातवी-
याया उपाद्युत्तस्यैव प्राप्तेः स्वरविरोधपक्षस्यभवात् इति
तार्किकदोषेण दूषितम् ।

भाट्ट- गन्तु माग्यकारेण अश्वमेधे 'नैषातवीया
दीक्षणीया भवति' इति धक्केन दीक्षणीयाकार्ये यवमान-
संस्कारे विहितया नैषातवीयाया पूर्वपक्षे दीक्षणीयाधर्म-
प्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धनैषातवीयाया धर्मा एव
इति प्रयोजनद्वयम् । तत्र । पूर्वपक्षान् सिद्धान्तेऽपि
स्थानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्थानापत्तिरित्यपेक्षया
मिथिविषयविदेशस्यापि कल्प्यत्वेन अष्टमे साधितत्वात्
नामातिदेशेन प्रसिद्धनैषातवीयाधर्मा एव इत्याद्याद्-
कथेत, तत् पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् । यन्तुतस्तु नेयं नैषातवीया
प्रसिद्धनैषातवीयातः कर्मान्तरं, तस्यपि अनुपादेयगुणयोगे
आप्त्यन्तराप्रामाण्यपरित्यागभावात् । अतः प्रसिद्धायाः
गृहसंस्काराः एव नैषातवीयायाः यवमानसंस्कारार्थत्वेन
विधानात् धर्मादात्सापिरेक्षेण क स्थानापत्तिविदेश-
प्रसक्तिः ।

● अश्वमेधे सवनीयाः पठन्तः यवः 'अश्वस्तृणो
गोमूत्र इति वे प्राजापत्यः' इति । तत्र अश्वस्य
पशुरिष्यन्तु बद्धकरः । इतरास्तु पशुविशतिः पशुविशतिः ।
वि. १।४।२. ● अश्वमेधे दीर्घार्णवजगौ मदिमानो नाम
मदी । तयो. प्रकृतभेदेः समुत्पन्नः । सा. १०।४।२।३-५.
● अश्वमेधप्रदानस्य च संस्कारत्वात् न तत्रान् पञ्च-
विधिसंस्कारः । वा. १।२।१४.

● अश्ववालत्वादथो धर्माः आतिथ्यापह्निः । वि.
४।२।२३.

● अश्वसहस्रं दक्षिणा घोण्टरीके (एकादशरात्रे) ।
सा. १।४।१०।२८ घृ. १५७. ● 'अश्वसहस्रेण अमुको
रात्रा नितः' अत्र गोण्या लक्षण्या वा अश्वसहस्रविरतपुरीः
इत्यर्थः । वा. १।४।२।२३ घृ. ३५४. ● अश्वसहस्रेण
गवामयुतेन च एक एव कृषिस्पर्धिक्यः
नवैपौण्डरीकार्यः । सा. १०।४।१७।६२ ६८. ■ 'अश्व-
सहस्रेण नगरं श्रुतिर्' इति गम्यमानानामेक साधिना
मैपक्रियासंजन्यः । वा. १।४।२।३ घृ. १४०.

■ अश्वभिधानीत्यायः । यद्यपि गोपण्यादिषु
सामान्यापे विहितेऽपि न स्तोभान्तरे नदाकाङ्क्षाध्वान्तिः
इति नान् अश्वभिधानीत्यायेन पठतः परितोक्ष्यात्
तथापि । भाट्ट. १०।४।२. ● अश्वभिधानीमाद्यत्वे
इति गर्दभाभिधानीं परितोच्छे । तत्र मन्त्रस्य अभिधा-
न्याश्च यः संबन्धः, तदभिधानपरं वचनं 'इमामगु-
ञ्जान् इति अश्वभिधानीं' इति । न अनेन गम्येण
आद्यत्वे इति । सिद्धेनैषातवने प्राप्तत्वात् गम्यस्य परि-
सङ्ख्या युक्ता । सा. ३।१।७।४ घृ. ७०१-७१०, ७१३.
● अश्वभिधानीवाक्यरात्रपरिसङ्ख्याविचारः । 'प्रह-
न्यायः' इत्यत्र वार्तिके इष्टम् । अपरमेव अश्वभि-
धानीत्यायः स्यात् १ । के.

● 'अग्निशेस्तथा बहुम्या स्यात्, वृचक्षरं तत्रा वैष
सोम मुचक्षा अत्र कथेषं...वा मेऽवाह् नामिमति गाः ॥'
अर्थं मन्त्रः क्रियाविधिः । एते हि प्रश्नार्णवसंगतप्रश्न-
रात्राप्रश्नस्य मन्त्राः प्रकरणेन विनियुक्ताः, प्रश्नादीनां
अनुष्ठानयोग्यानां स्वाङ्गस्यसिद्धये विधिं कल्पयन्ति इति
तृतीये 'सिद्धमास्याया गद्यार्थेऽनुपाकल्प' इत्यभि-
कारे (१।२।९) उक्तम् । पाठ. घृ. ६४.

● 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति स्मृतिधर्मं प्रमा-
नम् । सा. १।३।२१-२. ● अष्टकाः दर्विशेनो
लीयिकः । वि. ८।४।१. ● अष्टकायां गन्तः । यां वनाः
प्रतिनन्दन्ति रात्रिं केतुमिरावतीम् । संवत्सरस्य वा पत्नी
या नो अष्टु मुनइति ॥ अष्टकाये मुतपक्षे सादा ॥
इति । सा. ६।५।२।५. ● अष्टकाचर लीयि इति-

कृतंयत् । ७।४।२।२-१२, * अष्टाद्वीनि सातानि
कर्माणि लोकिनामि । ८।४।२-२, * अष्टस-
लिङ्गाश्च मन्त्रा वेदे दत्तन्ते 'वा जनाः भविन्वसि'
इत्येवमादयः । १।३।१।२ वृ. १६५, * अष्टमीषु
अन्यासु अष्टकश्चन्द्रः स्यात् । एषा हि मुष्या, या
माष्या धृता । गौगमुष्यशेषे मुष्ये समस्यः ।
६।५।१।३५.

* अष्टकासाधनानि सातानि । अष्टसु पादसंख्या
इत्येकं कर्म । तस्यहि पूर्वेषु अष्टादि, अष्टकाः चतस्रः,
अन्यष्टकाः चतस्रः इति द्वादश भवन्ति । मार्गश्रीर-
पोपमापयस्कुनमाधना कृष्णशेषे तु सप्तम्यमीनपमीषु
एतानि अष्टेण भवन्ति । तेषु अष्टकासु गौरस्य
भवति । के.

* अष्टत्वावयव अर्धपादाः, न तु शुभमेषक
जातेष्विषाक्ष्ये 'यदाकपालो भवति' इत्यादी । भा.
१।४।१।१७-२२.

* (अष्टमशब्दः कृष्णवर्णक्रममात्रिल ज्ञेय निवे-
दयते ।) अष्टमेऽध्याये 'कस्य लिङ्गमर्थस्योक्तम्'
(८।१।२) इत्येवमुक्त्याप्येव अभिप्रेतयेत् नाना
विधानि यद्विहितानि कथामि । इष्टेषु तदितेन देवता
निर्देशः, एकविदेवतत्वं औपधर्म्यवत्त्वं, आत्मद्रव्यात्वं,
पयोद्रव्यकत्व, दधित्द्रव्यकत्व, उदरद्रव्यकत्व इत्ये-
कमानवर्णद्रव्यकत्वं, पशुद्रव्यकत्वमिन्द्रव्यकत्वं, निर्दे-
यनिषत्वं इत्यादीनि । पशुषु व्यामर्षविचारं, श्रमिद्रव्य-
कत्व, मृत्वाकातरं, पशुधर्मात् इत्यादीनि । सोमेषु
अमृतचोदितत्वं, अर्हणत्वं, अहीनत्वं, तन्त्रं, संव-
त्तरमन्त्रं, नितावित्व इत्यादीनि । तेषु 'सस्य लिङ्गमर्थ-
स्योक्तात्' इति सामान्यमूलेनैव शेषोपावेवकार्येण । नृजा-
न्तरेः अमिषोक्तत्वेनापि नित् अस्यापि चोदना-
लिङ्गानि सामान्यतः संश्लेषात्पुनरुक्त्या
अवश्यं कल्पनीयम् । यथा 'तेषामृगं कर्णवन्दीन पाद-
म्वरणा' (२।१।३५) इत्यत्र अर्धवन्दीन पादम्वरणा
इत्यन्तरस्यापि इवादिपक्षस्य उल्लेखनार्थेति युक्तम् ।

कानि तानि अन्यानि चोदनालिङ्गानि इति चेत् उच्यते ।
एकं वानत् चोदनालिङ्गं इत्येवदेवतावत्तत्त्वविषयादवतदि-

कल्पनादध्वरसाम् । यथा 'व्यामर्षैः शर्मनैवाध्वरसात्
निर्वपेत्, सप्तवीमाव्यस्य वनेत, कर्हस्यवधः'
इति । अत्र एकादशकपालत्वं 'येन्द्रायमेकादशकपालं
निर्वपेत्' इति श्रुतेर्येन्द्रायो, 'कल्पयेत्तस्मिन्गौरीव-
योमदशकपालं पूर्णपक्षे प्रयच्छत्' इति विहिते श्रुते
अगौरीयोनि च अगौरीष्टं, एवं द्विदेवत्वं निर्वपति-
त्वं च । यद्यपि द्वितीयं मातृकाश्रीयोमीयप्रधानचोद-
नात्वं गतिः, तथापि अगौरीविष्ठा निर्वपयत्तत्त्वेन,
अतस्तत्र द्वयदेवतासंयुतप्रतिपादकत्वादित्याशये अर्थ
मुक्त्यवधारणैव चोदनालिङ्गं नोपाहरणमात्रे अभिप्रेतं
कल्पते । अन्यथा अष्टमे एव तृतीयपादाद्ये 'इविगी
पशुमुत्तरस्य' (८।१।१) इत्यधिकरणे आत्मानैव
अगौरीयोमीयत्वं विष्णुत्वं इति तावत् देवतासामान्यात्
इति हेतुरवगतः स्यात्, द्विदेवतावत्त्वं देवताश्रीस्य तुल्य-
त्वात् । एवमभिप्रेतव्यमात्रस्यापि । तद्विधानं तु
आग्नेयेऽपि तुल्यम् । यद्यप्यत्र यज्ञाश्रयतद्विद्यातत्त्ववत्त्वं
अभिप्रेतयद्विद्यातत्त्ववत्त्वं वा अवश्यं किञ्चित् चोदना
लिङ्गान्तरं इह विद्यमानत्वेनैव तत्त्वविहितं कल्पते । एवं
धारमणीयाय 'आत्मानैवमेकादशकपालं निर्देष्टुं-
पूर्वमातावात्तत्त्वकालं' इति, 'आत्मानैवमेकादशकपालं
निर्वपेद्द्विषिष्यमायः' इति च । 'धातारुदिम्यमेक-
कपालं' इत्यत्र तु यज्ञाश्रयतद्विद्यादेव चोदनालिङ्गात्
अगौरीयोमीयविकृतित्वम् । अथितरिक्तत्वे तु द्विदेव-
त्वात् तत्रैव अश्वरुद्रित्ववत्त्वं देवताश्रीविकृतित्वम् । यत्र
'मादते सप्तगामं, मयस्य, साशनेभ्यो मयंसिरे च'
इत्यत्रापि शान्त्यवन्तव्यवशेषव्यवशेषेऽपि प्रधानभूतदेवता-
विधिः स्पष्टः यत्र इति स्पष्टदेवताविधिसाधारणा
अनेकदेवतावत्त्वं देवताश्रीविकृतित्वमेव । 'ओमेन्द्र वर
निर्वपेत् यजमानं सोमराजिनः' इत्यत्र तु मयस्यते
मयसि अयंवाविश्वयन्तव्यवशेषा, प्रधानोदितत्वात् अगौ-
रीविकृतित्वम् अन्ताश्रयोमीयत्वात्तत्त्वेन इत्यवधार-
णत्वेऽपि च सोमश्रयश्रयत्वं वदुपरिष्ठत्वं अगौरीयोमीय-
विध्यत्वं एव । एवं इन्द्रागौरीये इन्द्रमुत्तरवान् देवम-
विहृतित्वम् । लोकगौण-लोकारोहदी ॥ लोकमय
वायमागौरी अगौरीयोमीयविकृतित्वम् । इन्द्रागौरीये देव-

येण्यं इत्यन सत्यपि अग्नीषोमीयचोदनालिङ्गे पञ्चाक्षरत्वे
अक्षरसंख्याया बहिरङ्गपञ्च अन्तरङ्गेन्द्रमवयवेने ऐन्द्रम-
विकृतिस्त्वम् । एवं ऐन्द्रागोष्प-ऐन्द्रावाहस्पत्यादी । एवं
ऐन्द्रः पुरोवाहाः, सोमध्वजः इत्यन इन्द्रमवयवेने ऐन्द्रम-
विकृतिः पूर्वः, उचरस्तु सोममवयवेने अग्नीषोमीय-
विकृतिः । 'देशदेवं चरं निर्वपेत् प्रातुन्यवान्'
इत्यादौ तु चतुरक्षरे न किञ्चित् स्वधारपञ्चाक्षरत्वादि
नियामकमस्ति इति अनियम एव ऐन्द्राग्नाग्नी-
षोमीयविकृतिष्वे ।

नदिदमुक्तमापस्तम्बसूत्रे 'एकदेवता आग्नेयविकाराः,
द्विदेवता अग्नीषोमीयविकाराः, बहुदेवताभ्येन्द्राग्र-
विकारा वा' इति । (आप. ३.०.३) । अन
ऐन्द्राग्रविकारा वा इति द्विदेवतेष्वपि संकल्पनीयम् । तेन
उभयत्र विकल्पः । स च व्यवस्थितः । अस्य दृष्टान्तोद्धार-
णेय पूर्वोक्तरीत्या च चित् अन्यव्यतिथिविस्तरोऽपि इति ।
कपर्दी तु 'यथा विकृतीना द्विहृदेवतापदेषु चत्वार्य-
क्षराणि अधिकानि वा, ता अग्नीषोमीयविकाराः । याना
तु श्रीणे ऊनानि वा, ता ऐन्द्राग्रविकाराः अन्यत्र प्रकृति-
देवताभ्यः' इत्याह । सत्र ह्यक्षरेण सामीप्यात् अक्षरोप-
स्तितानपि पञ्चक्षरादिभिश्च सामीप्यात् पञ्चाक्षरोपस्थितायपि
चतुरक्षरे उभयपञ्चम्यात् कथं पञ्चाक्षरस्यैवोपगम्यतिः
इति चिन्त्यम् । यस्य तु प्रमर्शः च चित् उपचिपोरनाया
येन चित् प्रवृत्तिक्षेत्रेण किञ्चिद्विकृतिस्वप्रकाशितं, तस्य
कर्मणः, अन्यत्रातिदिष्टस्य ऊर्ध्वेन अन्यदेवतात्वेऽपि न
संबेदेन कर्मान्तरविकृतात्वं भवति, पूर्वोक्तधारितकर्मवि-
कृतिर्न वा भवति, अवधारिताङ्गमिष्टिरेवैव अति-
रैद्यात् । यथा अग्नीषोमीयपञ्चपुरोवाहाभ्यः 'अग्नीषोमीयस्य
वयसा प्रचर्य अग्नीषोमीयं पञ्चपुरोवाहमनु निर्वपति'
इति अग्नीषोमीयपञ्चप्रकरणे उक्तवत्स्य अग्नीषोमीय इति
प्रवृत्तिद्वययोगेन दार्शोर्णमासिकप्रतिषोमीयपुरोवाहा-
विकृतिभेदेन अवधारितस्य आग्नेये सप्तमीये, ऐन्द्राग्रं च
मिहृदपञ्चो अतिदिष्टस्य ऊर्ध्वेन आग्नेयत्वे ऐन्द्राग्रत्वे च
सत्यपि सत्र प्रत्यक्षचोदनाऽभ्यवेन चोदनास्तिद्वारसमात्
प्राकृतस्यैव पञ्चपुरोवाहाभ्यस्य प्रवृत्तौ अग्नीषोमीयमिति
चोदनालिङ्गेन अचकारितं दर्शोर्णमासिकप्रतिषोमीय-

पुरोवाहाविकृतिष्वं न चाप्यते, इति तदीयमेव अनुमन्य
णादि यवति इति, पूर्वोक्ताभ्यादेः 'सप्तमीये आग्नेयस्य
पञ्चपुरोवाहाभ्यः आग्नेयविकृतिष्वं, निरुद्धे च ऐन्द्राग्रस्य
पञ्चपुरोवाहाभ्यः ऐन्द्राग्रविकृतिष्वं' इत्यादिपार्श्व उपेक्षमेव ।
यत्तु तद्व्यक्तमापस्तम्बसूत्रं, तदपि 'अग्र वा समभि-
हृत्वा' इतिवत् अतिवदनुकारान्यामन्निरोपात् साध्यम् ।
अत एव काशीया नैवदनुमन्यन्ते इति । धा. ३.१९-२.२१.

• अष्टमे वरुचरे उन्मीलते ह्यदण्य वपाणि वेदम-
बोध्य विंशतिवयस्यो विवाहं कृत्वा कातुषुभः अग्निमाद-
वीत । वि. ६.७.१३. ७ अष्टमादीनां पञ्चानामप्यप्याना
विषयसंगती । (सप्तमेन विकृतीनामतिदेवैरेन धर्मा
भगन्वीति प्रतिपाद्यते) अष्टमेन विरोपः । नवमेन
विरोपातिदेशः प्रमर्शेनारम्भते किं मन्मोऽमित्युक्तप्रकाश-
नामधेयुच्चार्यते, उतामिस्वरूपमविवक्षितं, तस्मादित्यं प्रयो-
क्तव्यः इत्यतिदेशवक्षर एव चिन्त्यते । स दक्षमयापार-
मनुमन्यमान एव आत्मानं सगते । इहोरे कथायुच-
यावृत्तिप्यादिनी शोपेयचाचिन्ता । इवत्तामस्तद्वेन वैका-
र्याः प्रयोगेयवत्तविचारार्थमारम्भते । उन्मावापेन ईहृत्वा-
मियत्तया प्राप्ताया उपपन्नत्वेन द्वादश आरम्भते ।
अन्याद्वशी इयच्छ प्रसङ्गेन यवति । ... तद्वेलेन
(यामान्यातिदेशवलेन) विश्वेपातिदेश-ऊह-वाधाना-
भारम्भः । पर्यवृत्तयोपातिरोपाच दक्षमानन्तरं कन्मापाय-
प्रवृत्तः प्रवृत्त्यते । हुप्. ७.१.११ इ. १.५.२३-२४.

• अष्टौ हवीषि चतुर्मात्सेषु वैश्वरेयवर्षणि
'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सोमं चरं, सावित्रं द्वादश-
कपालं, सारस्वतं चरं, योज्यं चरं, मातृन सप्तकपालं,
वैश्वदेवीयामासि, वायव्यविक्रमेककपालं' इति । वि.
१.१.१२.

• अष्टावधयुक्तरुचरे विहारे हवींष्यासादयति,
मास्तीमेन प्रतिप्रख्यात दधिगमिन्' इदं वचनं वरुच
प्रपत्तेयु । तत्र विहारपदे भेदेनाग्राधानम् । वि.
२.१.२१. विहारपदे आदवनीपदय भुतम् । तत्र नय
हवीषि निक्षिपानि । आट्ट. १.१.२८.

प्राते सुखयस्वीयस्त्वे नति सर्वस्वदक्षिणैव देया इति सिद्धान्तः ।

द्वादशशतं वा, प्रकृतिवत् । १५ ॥

आप्त्यं—द्वादशशतं वा देयमिति । प्रकृतिवत् कर्तव्यम् । ज्योतिष्टोमश्च प्रकृतिः । तत्र धर्मा विहिताः विश्वजिति कुल्गाः प्रतीयन्ते । तस्मात् द्वादशशतमन देयमिति ।

अतदुदाहरणानु नैवं स्यात् । १६ ॥

माप्त्यं—दुष्टान्दः पश्यं न्यायतेयति । नैवं भवितुमर्हति । पुनः ? नैव यतो विश्वजितो शुभो द्वादशशतम् । नागधैवेन हि अग धर्मग्रहणम् । तस्मात् विश्वजितो प्रतीयति, न ज्योतिष्टोमश्च इति ।

लिङ्गवृत्तेनाप्यत्र । १७ ॥

माप्त्यं—लिङ्गं रात्र्यपि दर्शयति । किं लिङ्गं भवतीति ? एवमाह, 'हीयते वा एष पशुमियो विश्वजिति सर्वस्वं न ददाति' इति नियतं सर्वस्वादान दर्शयति अहर्गणे ।

शा—'गणेषु द्वादशाहस्य विश्वन्तः स्वायधिष्यते । द्वादशं वा शतं ज्योतिष्टोमान् तत्रातिपिदयते ॥ विश्वजित्यपि सैव स्यादक्षिणा गणवर्तिनी । नामाति देशप्रायस्यानु सर्वस्वं ह्येव दक्षिणा ॥' इदं च प्राप्तिमात्रमपि विकरणम् । प्राप्तं विश्वजिति सर्वस्वं पापिना इत्येषा वक्तव्यमस्ति द्वादशशतदक्षिणानां भूयसा साधर्म्यात् द्वादशशतमेव देयं, एकैव न तन्मेव सर्वेषामेकप्रयोगवर्तिनां दक्षिणा न पृथक्पृथक् प्रदातव्या । तस्मात् भूयोऽनुग्रहान् द्वादशशतमेव देयम् ।

सोम—एषादक्षिणजिति सर्वस्वदाने अहर्गणान्वर्गतेऽपि तथा इति प्रत्यक्षप्रमाणं संशयः । वक्ष्यते नामप्राप्तत्वात् सर्वस्वप्रतिरिति इत्येवं प्रतिपादनमात्रे तात्पर्यम् । सूत्रार्थस्तु अहर्गणे विद्यमानोऽपि विश्वजित् सर्वस्वेदवपमंयुक्तः सर्वेषा विश्वजितायतिवेत्ता इति ।

वि—'विश्वजित्यष्टाग्राहो हि शतं द्वादशशतम् । सै वा, ५५५ शोऽर्कणि, सन्त्यो नामातिदेवतः ॥' 'एतास्ते कर्तिके तु सप्तशतानुविपुलता । आयः सिद्धमित्तः प्राप्तिमात्रयेनेदमीरितम् ॥'

भाट्ट—अस्ति अष्टाग्राहः अष्टीनः । तस्य विश्वजित् प्रथममहः, ततोऽग्नियज्वः पददः, ततोऽग्निजित् । 'पशुनामो ह्येतेन यजेत' इति श्रुतेः । तत्र विश्वजिति प्रकरणात्तत्राधिकरणोक्त्यामेव (२।३।११) कर्मान्तरे नामान्तिदेशेन एषादक्षिणजिति विश्वजितो धर्मः सर्वस्वं, अन्येषु तु गणव्यात् द्वादशाहस्यो ज्योतिष्टोमिको दक्षिणा । द्वादशाहोऽपि च प्रतिमुख्यं भेदेनातिदेशोऽपि प्रयोगेकमेव कर्मान्वयस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । तदन्तर्गतायाः दक्षिणाया अपि तन्नेन आदावन्ते वा देयप्रसक्तौ 'अन्वह द्वादशशतं ददाति' इत्यनेन आहुतिप्रकृताः अन्वहकाग्रे विधीयते । द्वादशशतस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । आहुतदक्षिणामात्रेण लक्षणं तत् । तेन वा दक्षिणा तन्नेन देवत्वेन प्रसक्ता, ता प्रत्याह ददाति इति प्रदातव्याः । तर्हि अष्टाग्रे नामातिदेशात् प्रागप्याप्या विश्वजित्मानुग्रहप्रदानमपि भूयोऽनुग्रहस्याप्यस्यात्वात् द्वादशशतस्यैव तन्नेन उपकारकत्वमवश्यं तस्यैव अन्वहं इत्यनेन आहुतिप्रकृतात् द्वादशशतमेव प्रत्यहं देयं इति धार्तिककाराशयः । आप्यकाराशयस्तु अष्टाग्राहप्रकरणस्थेनैव 'हीयते वा एष पशुमियो विश्वजिति न सर्वस्वं ददाति' इति अनन्यथासिद्धिज्ञोपलब्धत्वात्प्राप्त्यादिना तत्त्वान्वयविधौ न वा सर्वस्वविधानात् आद्ये एव सर्वेषु वा अह-सु सर्वस्वं देयमिति ।

सण्डह—'देयं सर्वगणेऽपि तत् ।' सर्वगणे अहर्गणे । तत् सर्वस्वम् ।

शंकर—'तस्य विश्वजित्परे (आप्त्यमतेन) ।' १, 'भूयस्वात् तस्य चाप्येत (धार्तिकमतेन) ।' १०.

अष्टात्रागते विश्वजिति वस्तुस्थानादुदाहरणसतोः समुच्चयः ॥

विश्वजिति वस्तुस्थानं नामवेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहत् स्यात् । १२।३।१।१ ॥

आप्त्यं—अस्ति अष्टाग्राहोऽष्टीनः 'तस्य विश्वजित् दक्षिणो अग्निष्टोमायतिना, उग्रमतेन ज्योतिर्मये पददः, पशुनामो ह्येतेन यजेत' इति । विश्वजिति एषाहो गणवत् परिपन्नायैवाम्नाता 'अन्येषां दुदेव वस्तुमयं परिपन्ते' इति । ज्योतिष्टोमे अग्रं वासः ।

• 'अष्टमर्षे आत्मसुपन्नधीत' इत्यादी अष्टमर्षादेर्विख्या हति कोष्ठये उपपादितम् । भाट्ट. १।१।७.

• अष्टाकपालः । तथैत्यनुवर्तमाने 'संस्कृतं मन्त्रः' (पा. ४।१।१६) इत्यनेन अष्टसु कपालेषु संस्कृतं इत्यभिप्राये संख्यापूर्वसमाख्येन द्विगुणं दृष्टा । कपालप्रातिपदिकान् विहितस्य अणुप्रत्ययस्य 'दिगोऽं गानपत्ये' (पा. ४।१।८८) इति द्विगुणतदित्यनुस्सरणेन नौपात् अष्टाकपालस्यद्विगितिः । ... 'उज्जि-
तायोत्तरपदसमादारे च' (पा. १।१।५२) इति तद्धि-
तायै विपमभूते विचरंस्त्वयोः सामानाधिकरन्ध्रमात्र-
मन्तेः सत्कारकस्य उपाधिव्यापस्यः । सु. ८.
४८२. • अष्टाकपालः प्रातःकाले सकनीयपुरोडाशः ।
भा. १।५।२६।८८. • 'अष्टाकपालः प्रातःकालीयः,
एकादशकपालो माध्यमिकीयः, द्वादशकपालस्मार्तकीयस्य-
निकः' इत्यत्र अष्टात्रिंशितिसृष्टिः संख्याभिः
मायन्यादिच्छन्दांसि सत्तद्धरस्मृतिद्वारेण उपलभ्यन्ते
छन्दोभेदेषु । वि. १।५।२६. • 'अष्टाकपाले भवति
मायन्यैरैतं प्रधानैर्धने पुनरिति' इत्याप्येवादेन सपनीय-
यागाद्भूतः प्रातःसपनीकोऽष्टाकपालः अष्टस्यस्यत्वात्
संस्तुतः । भाट्ट. १।५।२६. • 'अह्नः कपाले
इतिष्णुपराकपालं' (पा. ६।३।४६ सूते वार्तिकम्)
इति द्विपि पाच्ये अष्टम आत्मविषयमेव अष्टाकपालस्य
द्विग्वे 'द्विर्विषयोऽपचयति' इति द्वयन्ये एकीते
सत्कारकयोः सत्कारणमिषारणान्या चतुस्त्वन्ते इति
'चतुरस्र पुरोति' इति वाक्यावगतद्वेयकयोः नामो
योगः । सोम. १।४।७. • अष्टाकपालाव्ययः वैधानेरी
श्रद्दशकपालविपर्ययादः । वि. १।४।१२.
• अष्टाकपालादिगृहानां संस्कृततदित्यन्तत्वात्
'ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा सर्वनामपस्यन्' इति आग्नेय-
याक्यतोपाय अष्टाकपालात्मन्यस्य पुरोडाशविषयत्वात्-
गमात् विकाटत्वमतीतेः प्रकृत्येषाया युक्तः प्रकृति-
त्वेन भीदिविधिः । सु. ८. ७९४.

• 'अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रतीति, द्वय-
रेणोत्तरयोः' इति चान्येन तिर्यसु ऋतु प्रतीत्या भावयो
भ्रमो निरूप्यते । तद्विद् 'सामं तुचे मेयं' इत्यत्र
लिङ्गम् । वि. १।५।१२.

• 'अष्टाक्षर्यादिशार्द्धाणि नेदन्नाचर्य' इति
स्मृतिः यथे प्रमाणं न वेति खदेहे 'मातृपुत्र-
कृष्णकेशोऽभीनादधीत' इति श्रुत्या विच्छिन्नात् न
प्रमाणं इति सिद्धान्तः । भा. १।३।१३-४.

• अष्टादशमन्त्रगतः अग्निः अग्निचने निवः ।
उत्सं द्विपाहसं इत्यदि नु नैमित्तिकमेव । भा. ४।३।१४.

• अष्टाध्यायी पाणिनेः । 'एकैकमिन् पदे मायेण
अष्टाध्यायी न्यामिषते' । वा. १।४।१११८. ११२.

• अष्टाहः 'पुत्रः पटहः द्वौ त्वरसामानौ' इति
विहिते पदसु अष्टसु कमेण सिद्धं, पञ्चदशः, समदशः,
एकविंशः, त्रिंशः, अश्विंशः इत्येवं सौमपदसं बोधेन
प्राप्तम् । एवं विधौ स्तुतीयपदविषयगतयोः सतदशमद-
क्षिप्तयोः स्वस्याम विषय समग्रतद्विषययोः सतदशमोऽं
विद्ययत् इत्यत्र त्रिषु चरयेयु अष्टसु एतादृशसौम्येनन्तव
अर्थान्तेन व्युत्पत्तिम् । वि. ४।३।१०.

• अष्टिः । पारस्य अष्टराणि १६।१।११।८।८ अष्टा-
'मिदुकेषु मन्त्रिणो यथाशिरसः' (कठ. १।२।११) । वि.

• असंज्ञातविरोधित्वन्यायः । न संज्ञातः विरोधी
यस्य, सः असंज्ञातविरोधी, तस्य भावः प्राक्तन-
विरोधप्रत्ययः, तथा न्यायः रीतिः प्रत्ययम् । या
विच्छिन्ना आरी पठयते, तस्य नाद्यापि कश्चित् विरोधी
पदार्थोऽस्ति । पश्चात् पठितम् ॥ पूर्वपठितो विरोधी
स्याज्ञाय । अतः पूर्वे पठितो पश्चात् पठितान् प्रत्यये
भवति । साहस्री. ८४९.

• अथ 'वेदो वा प्रावदन्नात्' (१।३।१२)
इत्यभिप्रायेणासंज्ञातविरोधित्वन्यायेन प्रत्यये एव
लक्षणा इति चेत् । मीमां. ८. ६२-६३. । यथा हि
'ययो वेदा अष्टमन्त्रः' इत्युक्तानुसारेण 'तथे-
र्कना क्रियते' इति निषेधो चपत्ये प्रधानभूते इति अगादि-
पदे वेदशब्दा अष्टीक्रियते कल्पेद्विहितं तन्वेदिविधिः,

तथा प्रयानभूतायेत्येके श्रवयेऽपि चक्षकत्वात् मनुष्या उचिता इति भावः । असंज्ञरः पृ. ६२. * असंज्ञा-विरोधिनि साधनिकत्वपरत्वेनात् परं उत्तरपदे तन्मन्व-नम् । यथा 'प्रथमो यशः' इत्यत्र यशस्यैव यशस्येने लक्षणा । वि. ३।१।१७. * असंज्ञाविरोधितया प्रमादस्य प्रथमस्याहुः आनुगुणेन आशयेयी मुबदाण्या फार्वा पञ्चदश्यास्य प्रथमेऽहनि अग्निपुति इति पूर्वः पक्षः । १।२।१७. * असंज्ञाविरोधप्युक्तमनुसारेण चरम 'प्रतिपक्षीयात्' इति विवापकं पदमपि 'प्रतिप्राहयेत्' इत्येवं अन्तर्भावितनिर्बन्धस्य स्यादप्येवम् । ३।४।१५.

* असंवेद्येन निवृत्तेर्महाप्रकरणं यथा- यत्र निवृत्तौ प्राज्ञाक्रियाऽनुगतेन किं विद् विहितं, तत् तत्रप्रकरणेन गृह्यते यथा 'प्रमाणेप्रमाणे सुखं लुप्तेति' इति । अग्नीनात्मकद्रव्यादे च द्वादश बीजाः द्वादशीरुचयः इति द्वादशम । बाळ. पृ. ९. * असंवेद्योद्भूतिकं प्रकृतेर्महाप्रकरणं, यथा दशपूर्वैर्नाशयेः । पृ. ९.

* असंविद्येन संदिग्ध निर्णीयते । वा. ३।४।२३। ३५ पृ. १०१. * असंविद्येन संदिग्ध नाप्यते । यथा प्रकृतोऽहने केनापि इति घृतमुखा । अत्रानशय । बाळ. पृ. १५०. * असंदिग्धधृत्वा संदिग्धमुनिनामो यथा आनिशानामो वैश्वदेवी इत्यसंदिग्धपद्धितभूता वाजिम्यः इति चतुर्थीपद्धतीयेन संदिग्धः । भुवेषां च गुणधिरूपे लक्षः । अत्रानशयः । पृ. १३५.

* असंमत्तोऽपि जन्मम्युदये प्राथम्यतम् । भा. ३।५।१२१-२४.

* असंनिधेः अनुपादेयान्तरवद्वहस्य मेदहेतुत्वं (अभ्युपेत्यननेन) । सु. पृ. ९५५.

* असंनिपातिकर्मणां मित्रेयाग्रहणे पक्षे-त्वात् मरुद्वहनम् । (१।१।१९१।५ सूत्रस्यम्) । ये ह असंनिपातिकर्मणा भूत्वा, यथा मुबदाण्याऽऽहने 'देवा द्रव्यान्' इति औपवस्येऽहनि, तेषामेकाल-त्वात् अगृह्यमाणविरोधाना कष्टं नननं स्यात् । भा. १।१।२००/१३.

- * असंवेद्यपदव्याख्यानः (यथावाज्ञानुपपत्ते ३।१।१७।५९) । 'अथैव श्री.' इति गोत्रेन्दे असं-वेद्यपदव्याख्यानस्येन पूर्ववन्निविधमाने तदुद्देशी अननु-पस्यमानाया प्रकरणसिन्धेदे जाते अर्थान्तररूपप्रतिपात्ता च शुद्धी निष्कर्षसंज्ञाऽन्तरनिर्बन्धं च ज्योतिषोमे गानुमगमनु-क्तं विच्छिन्नानुसंधानात् अर्थान्तरे वर्तते । उपादि 'संज्ञा-नदी' चक्षुस्त्रयो यतिः पूर्वं न गच्छति । न च पूर्वस्य-त्येवं वक्ष्यदार्शनं नतः ।। (अस्मार्तः- 'अथैव ज्योतिः, अथैव विद्यज्योतिः, अथैव सर्वज्योतिः, एतेन सहस्ररुचिनेन यजेत' इति तान्द्र्यभुवो ज्योतिषोदाय-सिक्तः संज्ञाः कष्टुवात् ज्योतिषेन कृतिता, तथा च संज्ञाना नया प्रसारेण व्यवच्छिन्नः व्यवहृतः 'यजेत' इति यति. पूर्व ज्योतिषोमे न गच्छति, न 'च पूर्वः ज्योतिषोमे' न यति गच्छति अग्नेति । इत्यतः कष्टा-यतिः अर्थान्तर नतः इति । के.) । वा. २।१।१।२१ पृ. ५२९.

* असंवेद्यः सगत्वात् स्यात् (गुणानां च पदार्थोदात्तवत्त्व. उक्तत्वात् स्यात् । ३।१।१९।२२) इति न्यायेन शक्तिमान्तरस्येऽपि कारकान्तरयोगः कस्यास्य भवति इत्यत्राह रूप असंवेद्यः समवायं स्यात् इत्यनेन न्यायेन ध्वनेः ध्वन्यन्तरसंयोगात् इत्यस्य च एकतासिद्धिरुक्तस्य शक्यत्वसंयोगात् । सु. पृ. १५४२, * ध्वन्येव निविधामन्योः करणत्वापत्तेः साप्या-पेक्षाभासि असिद्धत्वेन तस्यपि साम्यं वा 'भर्ष-वन्धः' इति न्यायात् न साप्यमानवोऽस्ति । पृ. १५५. * विमर्शितान्वयवितोषक्य विरोधं न पुनो 'असंवेद्यः समवायः' इति न्यायात् । पृ. १५५.

* असंविधपदार्थान्तरमवधाने एकपदार्था न संलक्षे । अत्रः एकदेवत्यगुणयो देवतावदानादिना प्रयोगप्रमाणवत्, अन्ये च अन्येव वैकल्यहोष । विव-हृदिशामग्रणे तु तन्मेव । भाट्ट. ५।२।६. * असं-विधपदार्थान्तरमवधानेऽपि पदार्थान्तरमवधानेन देवतावदानस्यापि प्रधानत्वव्यवहारे. विमिश्रदेवताक-खलेऽपि देवतावदानादिप्रमाणान्तेर अनुसमयः । ५।२।६.

॥ असंभवद्विकल्पसमुच्चयन्यायः । तत्र के चित् पौर्णमास्यामनायास्याया च आशेषो मिवते अध-
मवदिकल्पसमुच्चयन्यायः । 'यशोमेयोऽष्टकपालोऽ-
मायास्याया च पौर्णमास्या चान्युतो भवति' इति
आशेषोत्पत्तिरन्ये अमावास्यापौर्णमासीत्यनलक्ष्यस्य न
यमुच्यते; अतश्चात्, नापि विनश्यः चगणद्विरोधात् ।
तस्मात् विकल्पसमुच्चययोगोऽगुणद्वयभगणात् कर्मभेदः ।
सोम. ८।१।२५.

॥ असंयुक्तं प्रकरणाद्विकर्तव्यताऽर्थित्वात् ।
३।३।४।११॥

तृतीयाध्यायनाम्य भूमिदिद्वयावयवनि विमिश्र-
णानि प्रमाणानि व्याख्यातानि । अस्मिन् सूत्रे तु प्रक-
रणमुच्यते । अमसुक्तं यदहं श्रुत्वा लिङ्गेन वाक्येन वा
न वचुषः, न विनिवृत्तं, तत् प्रकरणात् विनिवृत्त्येव ।
अनिहितस्य प्रधानस्य इति कर्तव्यताऽर्थित्वात् । इति कर्त-
व्यता अर्थेयते इति इति कर्तव्यताऽर्थं, तस्य भावः । यत्
इति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षिणः संनिधौ गुरुत्वसमर्थे उपनिषन्ति
यद्वचनं, तत् तेन प्रकृतेन सह एकमात्रयता याति ।
यथा दर्शपूर्णमासायाम् प्रमाणादयः । तस्मात् श्रुत्यादिष्वत्
प्रकरणमपि विनियोजकं अवर प्रमाणम् । के.

॥ अथयुक्तं प्रकरणात् इति नाम्नेन कल्पयै-
क्षणमुक्तम् । श्रुत्यादिभिः यथैवमुक्तं प्रकृतं च कानुना
प्रकरणेन गच्छते, तत् कल्पयैम् । धा. ५।१।१।२ पृ.
१२७७, ॥ न चैवं वाक्यात् पुनस्तमुक्तं प्रकरणमीश्वर
'असंयुक्तं प्रकरणात्' इति स्मृतत्वात् । ३।३।५।१४
पृ. १४५, ॥ नैव प्रकरणस्य अर्थजागीर्यकेयु विमिश्र-
णं कर्तुं शक्यं 'असंयुक्तं प्रकरणात्' इति श्रुतम् ।
३।३।१।२, ॥ प्रकरणस्य 'असंयुक्तं प्रकरणात्' इति
तृतीयाधिकरणस्य श्रुत्यादिष्वयुक्तं प्रकरणस्य निषेधात्
नामयथावितेन प्रकरणेन अङ्गत्वं न शक्यं भवन्तु ।
सु. पृ. ८७१. ॥ यत् प्रयोगवचनो विनाश्वतीति, न
प्रकरणेन तस्य शक्तिः । 'असंयुक्तं प्रकरणात्' इति
यद्वचनं । यदि ॥ तेन विधीयते, सिद्धं कर्मार्थव्यम् ।
धा. १।१।१।२२. अथ सुपा- संयोगव्यवस्थायाणां
पुरापर्यये सति कल्पयैव्यक्तत्वात् । इति ।

॥ युक्तकथनाभिप्रायः उपनिषदः ऐक्यपरत्वे स्थिते
'अथयुक्तं' इति न्यायेन अभिक्रमणादिवत्
मप्यस्थितवचनस्यापि 'द्वा सुपर्णा' इत्यादेः ऐक्ययुक्तत्वे
संभवति महाप्रकरणविरोधेन विपरीततात्पर्यकल्पना भेदो-
पक्रमत्वाभावात् । अद्वैत. २।२६।२३-२५, ॥ आग-
मिनेपाणां फलत्वात्, फलत्वस्यैव च प्राधान्यापरपर्याय-
मुख्यत्वस्येव । अनिहितस्य फलसमुक्तस्य 'असंयुक्तं
प्रकरणादिति कर्तव्यताऽर्थित्वात्' इति तृतीयाधिकरण-
न्यायेन अङ्गवैकल्याभावात् अत्रतैव युता । सु. पृ.
७२३, ॥ तेषां (द्यौःपृथिव्यामासीनाम्) महाप्रकरणेन
राजसूयसंयोगात् अभिषेचनीयमस्ये अतुष्टानमात्रेण
न तेषु अभिषेचनीयज्ञत्यापादकं तद्विधानप्रकरण-
सुम्भापति 'असंयुक्तं प्रकरणात्' इति न्यायात् ।
एवमेव च अथर्व (५।१।१३) पञ्चमयोः (५।१।९)
निर्णीतम् । परिमलः. ३।३।२५ त्व.

॥ असंयोगात् तदर्थेयु, वद्विशिष्टं प्रसीयेत ।
५।१।१६।४२ ॥

अग्निहोत्रे 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ
मेधानिचेमे' इत्येवमादिः सुब्रह्मण्यानिगदः समानादः ।
अग्निहोत्रे नाम यागे च 'आग्नेरी सुब्रह्मण्या भवति'
इत्युक्तम् । तत्र इन्द्रादयः स्थाने अग्निहोत्रस्य 'अम
आगच्छ' इति ऊहः कर्तव्यः इत्यम नापि निवारः ।
'हरिव आगच्छ मेधानिचेमे' इत्यादौ ऊहः फलं यो
न वा इति संशयः । तत्र सिद्धान्तमाह । तद्विशिष्टं तेन
ऊहेनेन आगम्येन विशिष्टं प्रतीयेत, परिशिष्टं तु अविना-
शेन प्रतीयेत । किञ्च तद्विशिष्टं हरिवद्विशिष्टव्यतिरेकेण
प्रतीयेत आग्नेया सुब्रह्मण्यामपि । ननु अग्नौ हरिवदा-
द्विपञ्चानामग्ररूपात् हरिवद्विशिष्टव्यतिरेकेण अयुक्त इति
चेत्, तत्राह । तदर्थेयु ते च ते अर्थाश्च तदर्थः हरिव-
दादयः, तेषु । किञ्च उक्त इन्द्रस्यैव अर्थाः विशेषणानि,
तेषु अग्नेरिव इन्द्रस्यपि असंयोगात् संन्यासाभावात्
संन्यासाभावस्य सदानत्वात् । अग्नौ इव इन्द्रेऽपि हरिव-
दादिगुणवद्भावे प्रमाणाभावात् । यदि तु अग्निरिव
गुणैः इन्द्रस्य स्तुतिर्भवति, अग्निरपि ति न स्यात् ।
तस्मात् आग्नेय्यामपि सुब्रह्मण्या 'हरिव आगच्छ

मेधातिथेर्मैत्रेयः । इत्यादेः पदान्तरस्य अविकारेण प्रयोग इति विद्वान्तः । इति प्रथमं वर्णकम् ।

अथवा उदाहरणतन्त्रम् । सादृश्ये 'काण्डस्थितः सोमकणः' इति सम्प्रदान्ति । प्रत्युत तु एतदप्यसौ नोः सोमकणः । तत्र एकहावन्नामिदमाभासते 'इयं गौस्तथा ते श्रीणामि', तस्यै मृतं, तस्यै वारः, तस्यै वधि, तस्यै मत्तु, तस्या अतश्चानं, तस्यै नञीय, तस्यै धुन, तस्या आमिष्टा, तस्यै पाविनं' इति । तस्यै चण्डे साण्डे सोमकणोऽपि नोदयेन प्रसूतम् । तत्र 'इयं गौस्तथा ते श्रीणामि' इत्यस्य स्थाने 'अथ काण्डस्तेन ये श्रीणामि' इत्येव न विरादः । अन्वयिण्यास्तु 'तस्यै मृतं' इत्यादीनां पदानां कस्ये न वा इति संशयः । तत्र विद्वान्त्वमाह, ऊह वचनं तद्विचिष्टं गोपदार्थमिति प्रतीयेत तदर्थेन सोमस्य मृतादिपदार्थेन एकहावन्ना, काण्डश्च न साक्षात् अत्र योगात् संज्ञाभावरस्य समानत्वात् । भविष्यद्भूतस्य यदि एकहावन्नाः मृतादिभिः सम्यक् उच्येत, तदा संवत्ति-जननद्वयस्य माण्डव्यादि मृतादिभिः संकेतो वस्तु शक्यः । तस्मात् 'अथ काण्डस्तेन ये श्रीणामि तस्यै मृतं, तस्यै वारः' इत्यादिपदस्य चोपदशने गोपचक्रानवस्थाने च ऊहा, मृतादिपदे तु नोहः इति सिद्ध्यति । इदं द्वितीयं वर्णकम् ।

कर्माभावादेवमिति चेत् । ४३ ॥

अभिप्रेति आग्नेया सुवह्मण्यां देव्री सुवह्मणा इत्यपवर्ग ऊहं विनैः प्रयोगा इति सिद्ध्यति । तत्र पूर्वपक्षी माह्वः । यदि इन्ने हरिभवादि गुणकर्मणां अभावे वस्तुतः सात्, तदा कर्माभावात् गुणकर्मणां अभावात् हरिकण्ठीना इन्ने अभावात् आग्नेयाभिः सुवह्मण्या एव हरिवह्मण्या अविकारेण वचनं सात् । न तु कर्माभावाऽस्ति । सर्वान्तरा एते गुणा इन्ने मिश्रते । तथाहि व्यापकत्वं उदाहरणार्थे 'हरिभवादिभ्यो, पूर्वपक्षपरपक्षौ च इन्द्रस्य हरि (असौ) तान्मां दोषं वचं हन्तीति । मेधातिथेर्मैत्रेयः, मेधातिथि इ पाण्डित्यं मेधो भूना जहार । इत्यत्र भवे मेने इति दुपपन्नस्य मेधस्य नाम उद्विष्टं वस्तु, तस्मिन् अकर्म । गोपचक्रादिद्वय इति गोपचक्रो भूना अकर्म

प्राधानं स्वयं विवर्ति' इति वचनेति गुणा इत्यस्य व्याख्यातान्ते । अथो न ते गुणा न हन्ति इति विकारेणैव ते मन्त्र आग्नेया प्रयोगाः । तस्मादुहः स्वादिति पूर्वपक्षः ।

अथवा उदाहरणान्तरे । सादृश्ये काण्ड, मिश्रतः सोम-कणः । तत्र एकहावन्नाः सोमकणस्या कवमन्ने 'अथ काण्डस्थित-स्येन ये श्रीणामि तस्यै मृतं तस्यै वारः' इत्यादिपदस्य नोदयाने तस्यै पदपदाने च ऊह इत्या मृतादीनां नोहः कर्तव्यः, इति सिद्ध्यते उक्तं पूर्वपक्षी आह । कर्माभावात् एकहावन्ना मृतादिपदार्थसमवायाभावात् एवं नो. सुवह्मणा एव मृतादिपदार्थः । कालान्तरे तु तस्या मृतादिपदार्थस्यै मस्तिप्यति । काण्डे तु न कालान्तरेऽपि । मन्त्रात् साण्डे कर्तव्यं कर्तव्यं मृतादिपदार्थे इति चेत् ।

न, परार्थत्वात् । ४४ ॥

हरिवह्मणिपदना इन्ने समवेताप्यन्तरा आग्नेया सुवह्मण्या ऊहेन तानि पदानि प्रयोगाभिः इति पूर्व-पक्षिणा उक्तं निरपेक्षं । न ऊहेन प्रयोगो हरिवह्मणिपदा-नाम् । नहि तानि इन्ने समवेताप्यन्ति । इत्यनुगम्यति हि तानि । अत्रापि इदम् सर्वम् । तस्मात् अविकारे-णैव आग्नेया सुवह्मण्या प्रयोग इति सिद्ध्यति । याज्ञिकस्तु इयं गोपचक्रादिद्वय न रोचयते । ऊहं कुर्वन्ति 'अथ आपन्नं रोहिताथ सुवह्मणे भूग-मेधो वातपेरो निचरेये' इति ।

अथवा उदाहरणान्तरे । न ऊहा साण्डेऽपि, एक-हावन्ना सदाता मृतादेरभावेऽपि यथा भविष्यद्भावा मृतादीनां तस्या संभवः एवं साण्डेऽपि परपक्षा संभवः । काण्डादपि च चेत्तन्निमित्तेन सत्याः मृतादि भविष्य-पक्षः । परार्थत्वात् गोमन्त्रार्थत्वात् एकहावन्नाम् । साण्डेऽपि सुवह्मणं समाना । तस्मात् साण्डेऽपि मृतादिपदानां अविकारेणैव प्रयोग, ह्येन सिद्ध्यति । के.

॥ असंयोगात् वैकृतं, वदेयं प्रतिकृत्येत् । ५१११११११११ ॥

पक्षो मृतादिपदार्थस्यैव मस्तिप्यति । तानि च आग्नेये एव । ज्योतिषेण इति दीक्षायां मृतं विवर्ति यती च

राजनि । तत्र पदवारम्भे त्रियमाणं शूयकर्म प्रकृतिमूर्तं प्राकृतम् । दीक्षासु त्रियमाणं तु निवृत्तिसं वैकृतम् । अग्नीषोमीयादिवर्षस्य कर्तव्यं शूयकर्म दीक्षासु अपकृतम् । उदेत्तत् दीक्षाकाले अपकृतं शूयकर्म यत् वैकृतं, तत् प्राकृतशूयकर्मणः सक्तसात् श्रुचीनानि अग्नीषोमपण्यना-
लोचयति कर्माणि अपकर्षति न वा इति विचारे अप-
कर्षति इति छन्ने पूर्णक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह छन्दः ।
अन प्रतिकर्षणान्देन अपकर्ष एवोच्यते । नैतत् दीक्षाकाले
प्रतिक्षेपे त्रियमाणं यत् शूयकर्म, तेन तदेव शूयकर्मैव
क्षेपकं प्रतिहृत्येत, न तु अग्नीषोमप्रषयनदि प्रतिहृत्येत
अपकृत्येत । कुतः ? पूषकर्मणः अग्नीषोमपण्यनादिना
सौमिदेन अस्ययोगात् । सति क्षोमसमये अग्नीषोमपण्य-
ननादेरपि अपकर्षः समान्येत, न तु उदक्षि । उक्त्वात्
शूयमानस्य दीक्षाकाले अपकर्षः । के.

॥ असंशयं पुनःपुनर्दृष्टव्यमाह दृश्यते एव इति
लौकिका व्यपदिशति, न सत्यं इति । बृहती. पृ. ८०.

॥ असंसर्गामहुरुषा अस्यातिः शुक्तिरवसृजनादौ ।
मणि. पृ. २६.

॥ असकृद्वचनं दान्देनातुष्यमानं अ-वसिय व्यप-
दिशति । ' यथा ब्राह्मण आगतो ब्रूयत् आगतो ब्राह्मण
आगतः ' इति द्वयोरेव ब्राह्मणयोर्मन्त्रेति गणनाकारः ।
भा. १०।१।८।१७.

॥ असत् चेत् कर्मणा भा-यते, पुनःपुनरपि भाव-
विधौ कृषियत् । यद्य भायते, तत् स्पष्टं असत् ।
सतो हि भावः (उपादः) शोषयते । भा. १।१।१।
४।२५, ॥ असतः कर्षकारणवशयोगः । सु. पृ.
८९३. ॥ असतः फलस्य कर्म उत्सादकम् । तस्य
प्रतिपक्षयोगे अन्यस्याप्यस्य उत्पत्तिरित्युक्तं । भा. १।१।१।
४।२५, ॥ असतो यचनमर्थवदायं भवति । यथा
' प्रशस्तिर्वा एव अस्तीत् । ए आत्मनो वयामुदकिञ्च-
दत् ' इति । १०।८।६।९. ॥ असत्तस्य कर्मवैलस्या देवै-
रपि अप्रसतोऽग्निमित्तरूपोक्तदण्डात् इत्युक्तं संरुध-
नित्ये (यथा ' विद्यमानस्य वार्यस्य दृष्टमाह्वं क
यित् । न त्वस-त्तत्तदोऽस्तिवत् कं चित् प्रयुज्यते ॥ ')
इति । श्रौ. या. संख्यालोपनिहादे ३३) । बा. ३।४।

४।१३ पृ. ९२९. ॥ असति न्याये त्रिङ्गप्रकारम् ।
भा. ७।४।२।७, ॥ असति प्रकृते प्रविषेधो निवृत्तौ
वातः । ' न वृत्तिनामशिक्षेत-यो ना-विरक्षे न दिनि ' इति
प्रतिष्ठापकोना निन्दा विरम्भस्तुचर्या । १।२।१।१८.

॥ ' असति वाचके प्रमाणात् सातान्ते पक्ष-
वातः ' इति न्यायः । साहस्री. ४२१. ॥ दत्तकस्य
य-मरणे यत्नदशीर्षं, त-मरणे तावदशीर्षं दत्तकस्यापि
' असति वाचके ' इति न्यायात् । दत्तकमीमांसा-
टीका. पृ. १२७.

॥ असति सुख्ये स्वधार्थो प्राचः । भा. ७।३।१।५.

॥ असत्कार्यवादनित्येन सत्कार्यवादः समर्थितो
माध्यकरैः । संक्षेपे. ३।३।१३.

॥ असत्त्वमूनरवम् । नहि संख्यादिदृष्टनायोग्य-
त्वादस्य असत्त्वमूनरवम् । बा. ३।४।१।२३ पृ. ९६५.

॥ असत्यादपि सत्यज्ञानम् । किञ्चदेरसत्यत्वे-
ऽपि तद्भारतं शब्दाभ्याख्यानस्य सत्यत्वदर्शनात् । सु.
पृ. ५७.

॥ असत्यां मित्रो विश्वकर्म इति न्यायः ।
मीमांसकस्य ईश्वरस्य शान्तप्रतिष्ठायादि अवस्था मित्रो
विश्वकर्मणः वर्णयति । शास्त्रप्रकाशिका संक्षेपे ३.

॥ ' असत्यं वा एतत् यवच्छेदो ' छन्दोगशान्देन
चतुर्विंशः, चतुश्चाक्षरिंशः, अष्टाक्षरिंशः इत्येते त्रयः
स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरदशसवामान्येन गायत्रीविभु-
जमयी छन्दोमिमीयमान-वात् । मनसि चतुर्दशरातादिक
छन्दोमराहित्वात् अवश्यं भरति । ईदृशछन्दोमाना
महिमा । इत्येवं व्याख्याकर्षणतः । वि. १।४।६.
॥ छन्दोमरन्ति प्रशंसितुं अन्तःछन्दोमरानि मित्यन्ते ।
यथा यत् अप्रुतयोगेन अन्तेन तत्, यन्मयि
अनावसान् इति । भा. १।४।१२।२३-४ पृ. ३६३.

॥ असद्वादी हि विद्यमानमपि अनुपपन्नं नृणात् ।
भा. १०।८।१।५.

॥ असमवायिकारणम् । समवायिकारणव्याप्यं हि
असमवायिकारणं भवति । यथा तन्मृग समवायिकारण-

भूतेषु समवेतास्तुल्ययोगाः पठस्य तन्नुसम्भेत्स ।
यथा च तन्तुरूपानि तन्तुष्वपनेतपठस्योत्पत्ती । ऋजु.

पृ. २१६.

० असमासात्मकप्रातिपदिकारुपिणः वाक्यभेदः ।
(उदाहरणं सूत्रम्) । बाल. पृ. १८१.

● असर्वगतरेखेयं पर्यायिणं सर्वत्र कार्योपलभ्यमानं
दर्शनात् । सु. पृ. ६१६.

॥ असार्धकं तु तादर्थ्यात् इति न्यायः ।
(६।१।११) । ननु अस्मत्त्वस्य बाधत्वयोगात् काम-
दाह्योपपत्तेः 'असार्धकं तु तादर्थ्यात्' इति स्वर्ग-
कामादिनिरसिद्धान्त्यायेन कल्पस्योऽर्थं पशुकामस्यः
इत्यादावुक्तम् । सु. पृ. ४१६. ● 'राजं राजन्येन
स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र असार्धकं इति न्यायात्
स्वाराज्यकामो प्रधानमूलः । रत्न. ६।१।१४. ● अत्र
स्वाराज्यकामः प्रधानमूलः । रत्न. ६।१।१४. ● अत्र
धर्मं तु तादर्थ्यात् (६।१।११) इति निदान्तकृतेण

विध्वन्यस्योऽनुपपत्त्या कामनोपपत्त्या स्वर्गादेः सत्त्व-
विध्वन्यस्योऽनुपपत्त्या कामनोपपत्त्या स्वर्गादेः सत्त्व-
प्रतीतिः तादर्थ्येन कर्मविधौ तत्र 'प्रत्ययं व्याप्तिभोगम्
कर्मणेन अनिश्चिन्धतस्वरूपं कर्मोपदेष्टा. न्यस्य' (१)
प्रत्ययेन अर्धमानं स्वर्गादि प्रतीयं लक्षणीयं तद्विषयं
तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः गगतिवत्स्वार्थान्तरा-
गते इति यदा कल्प्य उद्देश्य इति तादर्थ्येन कर्म-
विधिः इति वक्ष्यते । सु. पृ. १५८. ● 'असार्धकं तु
तादर्थ्यात्' प्रीत्यर्थत्वात् पुरुषप्रवचनानां प्रीतिहेतुता तु
विश्ववर्षात्मन्ये कालकं नाविगच्छेत् इति । विवि.

पृ. ४५८. ● असार्धकं तु तादर्थ्यात् ।
भवेत् असार्धकं कर्म तापविनाश नाभिगच्छेत् अन्वि-
कारि भ्याम् इत्यर्थः । तादर्थ्यात् प्रवर्तमानप्रवर्षात्
शब्दस्य प्रीतिशक्तवचनस्यमात्रं प्रीत्यर्थत्वात् पुरुष-
प्रवचनानाम् । अविशेषे तु प्रीतिगणने सिद्धो-
पदेशः । सर्वविशेषप्रत्ययस्यैव असार्धकं यद्यप्यस्यात्
अत्रोक्तं अविशेषार्थत्वात् सामान्यचोदनायाः । पृ.

४५८-४५९.

● असार्धकारणं च भवति विशेषणम् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

● असार्धकारणेन भवदेवो भवेत् । भा. १।१।
१।१ पृ. ५७२. ● असार्धकारणेन हि भवदेवो भवेत् ।
ऋजु. पृ. ७२.

रथाय शरोरकायाणि करोति, वतः सुदृढा वतः संव-
न्विनाम्' इति । शास्त्रीयोदाहरणानि ततोऽवसेयानि ।
विन्तरेमिया नेह प्रवृत्तिरिति । अस्यायैव- अन्तर्मध्ये,
वतिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्मूतानि निमि-
त्तानि सत्यं तदन्तरङ्गम् । एवं तदीयनिमित्तसमुदाया-
दस्तिभूताङ्गत्वं बहिरङ्गमिति । शास्त्रेति लोकपञ्चकमिति
शेषम् । साहस्री. २२४.

॥ न च अविद्धं सिद्धौ पर्याप्तम् । बृहती. ४.
२१२.

॥ असिद्धिः नाम हेतुभावाः पञ्चधा स्वरूपासिद्धिः,
सम्प्राप्तिरिति, व्यतिरेकासिद्धिः, आश्रयासिद्धिः, व्याप्य-
त्वासिद्धिश्चेति । (विवरणं 'हेतुभावाः' इति विन्दी
द्रष्टव्यम्) । मणि. ४. ४१.

॥ असिद्धयः मन्त्रः 'ईक्ष्वाक्षि पन्थव्यासि'
इति । बाल. ४. ६०.

॥ 'असीत्यस्य च सामर्थ्यं संनिधानुपसंहृतम्'
'द्विभिर्नामासि' इत्यस्यष्टमिहोऽयम् । न केदं
सम्भवं (मन्त्रं) प्रकर्तुं विनिवेशितं सप्तम् । अर्थं तु
असिद्धयः पुष्पवर्धयिष्यत्वात् संनिहितमभिमुक्तं वा
अभिधत्ते, गान्धर्वम् । उपासुयावश्च समिहितः अभि-
मुक्तश्च इत्यभिधानसामर्थ्यं ऋष्यात् उपासुयावविषयं
विज्ञायते । तत्तस्य लिङ्गेन प्रकर्तुं बाध्यते एव । बा.
१।१।११२ ४. ८२० इत्यनेन श्रवणेन अनासि
'इये वा' इति पुष्पवर्धयिष्यत्वात् संनिहिताभिधापि-
त्वाऽन्तःशब्दादोभात् प्रथमपदार्थे अभिप्रकाशनेन आभात-
मन्त्रकत्वात् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगतैः अवि-
क्रमविरोधापत्तेः इत्याशङ्क्य । सु. ४. १२३०.

॥ असोमयाजिनः शोभयथा येन्द्रावधेति पुरो-
डायावेती । शोमयाजिनः सनायामपरमपि । भा. १०।
८।१।४५६, ॥ असोमयाजिनः दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाश-
द्वयधर्मं अनुसरः । १०।८।१।३६-८६, ॥ असोम-
याजिनः पौरोमास्यं अशीतोष्णमासकः अमाश्रयायां च
शान्ताश्रयः । सु. ४. ७४५. ॥ असोमयाजिनोऽपि
असि उपासुयावः । सोम. ५।१।५.

॥ अस्ति, भवति । अस्मादावपि कर्मणे भान्ते
अन्वेय इति भावना । (यद्यपि) अस्यादिमु प्रयोजक-
व्यापारो नास्तीत्यर्थे, तथापि प्रत्यक्षसामर्थ्यात्
भावयति इत्युक्तम् । श्रोतसि भावनाऽभावात् भवनेनैव
पूर्वैरेव व्यापारान्तरसंभवान् । अस्ति, पुनः अनिष्टाम-
व्याप्तिं भवत्येवमित्यनामकस्या अभिप्राया आत्मभवनं
भवत् भावयति इत्येव आशङ्क्यमर्थं लभते । बा.
॥ अस्ति भवति विद्यते इत्यादेः फलमानप्रतीतिः (न
व्यापारस्य प्रतीतिः) इति केचित् । मणि. ४. १०२.
॥ अस्ति इति कामस्याधिकारे प्रयोज्यत्वं, न बाधता ।
तस्मादन्वयं प्रयोज्यत्वं अन्यं चाङ्गत्वं । बृहती. ४. ४.

॥ अस्तिभवन्तीपरः प्रथमपुरुषः अप्रयुज्यमानोऽ-
प्यस्ति । (महाभाष्य २।३।१६) । भा. १।१।१।१२.

॥ 'अस्तिभवन्तीपरः प्रथमपुरुषे अप्रयुज्यमानोऽ-
प्यस्ति' इति कल्पयामनस्तरणम् । भवन्तीपरः छन्दो
इत्यर्थः । न च क्रियापदान्तराभ्याहारत्वापि योग्यताऽ-
नुवारेण आवश्यकत्वात् एतदनुशासनपैष्यत्वं । शोभता-
साकारमेव वेदादौ शास्त्रवैवाहाभावे च सति अस्तप्याहार-
निवर्तयित्वात् । प्रथमाऽन्तस्तुत्रविशेषकचक्रम-
निगातावस्थेनेव कार्यवशात् । रदृष्ट. ४. ४१.

॥ अस्तिवन्दोऽपि न वक्ष्यापरपार्श्वगङ्गाप्रान्य-
वाची द्वितीयपार्श्ववित्तरवानिनः अस्तेः धातोः शन्तान्
तति कृते सत्ताशब्दस्तुल्यतेः । सु.

॥ आरथ्यं मनुष्यं स्मृतः । 'अत्यर्थं स्मृतमर्थ-
बहुमीयुक्तवत्' । सु. ४. ८१२.

॥ अस्मत्संज्ञेन श्राव्यमतीतिः श्राव्यः । यदे
मण्डनमिथापपार्श्ववित्तरवार्यवृत्तैः संनिहितीत्याया-
शुक्तः । तथाहि- 'नयत्समन्तेन श्राव्यमतीति न्यायेन
श्राव्यैः श्राव्यानां निधिदैर्मिप्राप्ता निवृत्तिरस्य इत्येव
आह- न च काम्यैः' इति । साहस्री. ६६०.

॥ अरिथयज्ञः । 'यदि यथाय संक्षिप्तानां (कश्चित्)
यज्ञमानः प्रणीयेत (चिन्तेत) भयं तं दम्भं तस्य
कृत्वाग्निने आग्नी-युष्मन्, योऽस्य (यूनस्य) नेदिः
(प्राणयति)' इत्यर्थं तं दम्भं यत्नेन रोषयित्वा तेन स
यजेत् । ततः संरुद्धे अतीते अरथीनि याम्येषु ।

इति अस्थियज्ञ उक्तः । सोऽयं जीवद्भिः सन्निभिः
सकलरे अतीते कर्तव्यः । सगृह्यं चापम् । कर्मान्तरं
चेदं न समरूपमेव । अयं कदाचन जीवदनिवारणः
मृताधिकारपक्षेनेति । अस्यामेवाधिकारः इति कुला-
चित्तया द्वितीयः पक्षः । के,

॥ अस्थियज्ञस्य जीवतामधिकारः ॥

अस्थियज्ञोऽपि प्रतिषेधादितरेषां स्वादि-
प्रतिषेधादस्यात् । १०२।१०४८ ॥

भाव्यम्— इदमज्ञायते 'यदि स्यात् संतीक्षि-
ताना प्रतीयेत तं दम्बा कृष्णजिने अस्तीत्युपनम योऽयं
नेतिष्ठः । तं तस्य स्थाने शौचपाया तेन सह बलेन,
ततः सनन्दे (अतीते—) अस्तीति याचयेयुः' इति
योऽयं संपादरे क्ता, स च विद्यते किं अस्यात्, उच्यते
जीवतां इति । किं तावत् प्राप्तम् । सम्पन्नधिकार्यात्
अस्यां इति । किं सम्पन्नधिकार्यम् । वाचकतेः अस्तीति
कर्मभूतानि । ननु अस्थीनि अनेतानि न शक्नुवन्ति
स्वयं सम्पन्नितुम्, कथं तानि क्रियाया कर्तुमि भवेत्तु इति ।
उच्यते । प्रणम्यता तेषां भूयते । ततः अन्ये प्रयोज-
नितारः, ते यतानि क्रियां यदधिक्यन्तीति । आह,
नहि अकुर्वन्ति कारयतीति भवति । कर्तुमि प्रयोजनो हेतुः ।
न केतानि काम्येन क्रियामुपसङ्गं शक्नुवन्तीति ।
उच्यते । यचनमापन्त्यात् । यद्यपि याचमानं कारयितुं
शक्नुवन्ते तावत् कारयिष्यन्ते, त्रीदुग्धरीमन्तं शुभ्र-
स्वारगमं इत्येवमस्तीति । आह, प्रयानमेव न
शक्नुवन्ति, नाहूतानि कुर्वन्ति याचमानानि मन्तीति ।
अत्रोच्यते । यचनमापन्त्यात् तद् अद्यत्वं कश्चिजः
प्रतिष्ठापयन्ति, तदधिकारपरिणीतः तत् तद्व्यति ।
इदंनो दम्बास्यो वाचकितो भविष्यतीति । आह, एवं
पर्यन्तानि याचयितुमेव कर्तुमनुमतिं भवति नाम्ना-
मिति । उच्यते यद्यप्येत्येन प्रसारेण कर्तुमनुम-
तिपद्यते । नहि वाक्येन कारयतीति भवति । हेतु-
कर्तव्यं चास्या यागं सति प्राप्तमेवमुच्यते । यद्य 'श्रम-
कामं याचयेत्' इति प्रामाण्यो यद्येत इति विधीयते ।
हेतुश्च यत् प्राप्तावसाधनात् । उच्यते दर्शयि, 'सोऽयं वि-
श्वमनुनदाति' इति अस्यामेव यजमानत्वं ददत्ये ।

तस्यात् कार्या यतो, न जीवताम् । इति प्राप्ते, श्रमः ।
अस्थियज्ञः इतरेषां जीवतां स्यात् । तेषां अपि प्रति-
षेधो यतः । अस्यापि प्रतिषेधपक्षे । सागो नाम
मनसा क्रियते । न च अस्यामिति मनः ।

यदुक्तं 'जनिनाः श्वद्वयं दक्षिणः प्रविष्टम्
तत्परिणीतम् त्वमां कुर्वन्तीति, ईदृशो वातनिक्रम्यो
भवति' इति । नैतदेवम् । नष्टि यज्ञेन श्रुत्यै
अथननुकल्य सचनमापन्त्यात् अथो यजन्तौ भवति । यथा
कुर्वन्ति इति हि श्वद्वयं नाम्यो यजन्तौ इति । न च पवन-
प्रमाण्येनैव भवति, यत् श्वद्वयं सत् एष्यते । नहि तत्
अस्थिपिदत्तं भवति । न च अस्तीति दाने परिणयः ।
न च गौण्येऽर्थो विविच्यमाणः अवधार्यते । अन्येन हि
प्रमाणेन परिच्छिद्येऽर्थे गौणः शब्दः संकल्पते यथा
'गौरुद्वयः' इति गोत्रातिविशिष्टः पशुद्वयमप्ये, न
वाहीकः । 'गौरवं वाहीकः' इति उ स्यादे वाहीके
गौणः शब्दः पश्यते । तस्यात् न स्वापविधाने अन्यो
यजन्तः स्यात् । न च अस्यात् इत्यर्थं न भवति, यत्
जातिजो वाहीका 'यजमानं वाहीकाः' इति मन्येत ।
तस्यात् न कथं चन अस्थीनि कर्तुमि गच्छति । अतो न
विवक्षितं सम्पन्नधिकार्यमिति ।

आह, भवत्येवमनन्तं अनर्थकं तर्हि वाच्यम् ।
नेति श्रमः । नहि सम्पन्नमापन्त्यात् अनर्थकं भवति । 'ततः
इदंनो वाचयेयुः' इत्येतदप्ये कश्चिदप्योऽ-
वधार्यते, स इह निश्चितः । 'अस्थीनि याचयेयुः'
इत्येव शब्दो न विधीयते । आह, किं अस्थीनि इति
ब्रह्मावसाधः । न च ब्रह्मावसाध इति श्रमः । नहि य एव
अवसाधपक्षो यो निष्कारणो मुक्तपक्षः । आहुतद्वयं
यद्येव लक्षणमस्ति श्रुत्यै वाच्ये एवमप्ये गच्छति, न च
ब्रह्मावसाधो भवति । तत्र अस्थीनि इत्येव शब्दो विरुद्धः
समर्थो मुक्तपक्ष इत्या मुक्तं वाच्ये न समर्थेति । अनु-
वदन्तु लक्षणं समर्थमिति । ततः उपनारे वाचयेयुः ।
इति जीवताः प्रवृत्त्यै वच्यते, तत्र अस्थिपक्षो
वर्तमाने लक्षणया, ततः संकल्पे अस्थिपक्षो वाचयेयुः
इति । के ते अस्थियज्ञः । ये तेन सह सृष्टे

प्रकान्ताः । तस्मात् यत्नं तानि अग्नीनि, तैरिषभिः
च शक्यते लब्धवितुम् । तस्मात् जीमन्ता यज्ञ इति ।
तुष्टु- यदि ष्यर्गो विधीयेत, अष्टौ कल्प्येत
यजन्तं याजविदुः रिमपि यजतीति । न च कश्चित्
यष्टुमिच्छेत् । अतो ष्यर्गोऽनुवादः ।

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् । ४९ ॥

भाष्यम्- अयं यदुक्तं अस्मा याजमानं
दर्शयति 'लोमे अस्त्रिकुम्भमुपस्थाति' इति ।
मैतद्याजनाम् । नहि भम्पीनि यजन्ते इत्युक्तम् । अतो
यजन्तप्रामाण्यात् यत्तत् कर्म याजमानवरूपं भवति ।
यावति यजन्तं तावत्पक्षे तत् भक्षितुमर्हति, न तत् सर्वं
याजमानं खातीति लब्धवितुम् । तस्मात् जीरतामेव
यज्ञ इति ।

लोम- पूर्वम् द्वेष्यशब्दस्यम्भत् अष्टाशयंकर इह
अस्थियज्ञस्य लोमं मृतस्याधिकारः इत्युक्तिर्येः सगतिः ।
तस्मिन् यागे मृतस्याधिकारः, उत मृतमग्निरिच्छाना
जीरता तस्मिन्नेव अधिकारः इति संशयनिवर्त्यः । तस्माद्-
ल्लभत् कर्म सिद्धान्ते न कल्पनीय इत्युक्तं तत्परम् ।
सूत्रार्थस्तु- अग्नीनि पात्रयेयुः इत्ययं यज्ञो जीवन्म-
नितरेषा स्यात् अविरोधात् । अस्या अस्थिमतो,
मृताय विमर्शितेयात् अधिकारार्थस्यम्भत् इति ।
भाष्यकारपक्षे तु अस्थिरान्ते यथाभूताः ।

वि- 'अस्थियज्ञः रिमस्या स्वाग्नीयता वा,
अस्थियज्ञस्यः । अस्या, मैतद्याजनाह्वयेन जीविनो
अस्थितः ॥' अस्थितः अस्थिपदात् ।

भाट्ट- 'यदि सत्राय याजयेयुः' (भाक्त्)
इति धृतम् । तत्र योऽयं अस्थियज्ञः मन्त्रस्य, ॥
किं मृताधिकारिकः, उत जीवन्मनितरेषा इति चिन्ताया,
'एतया निपादस्यसि याजयेत्' इतिवत् अस्यामेवा-
धिकारपत्तीतिः तेषां च सारूपेण तदर्थस्येति तदुप-
लक्षितस्य मृताधिकारिकः । ॥ च तस्य कर्तृत्वसंभारः,
प्राप्त्यन्तरस्यम्भदादे अस्यामेव प्रयोगकर्तृत्वोपपत्तेः ।
द्रव्यस्याग्नादे च जीवन्मनितरेषा योऽपि यज्ञोपायनाया
स्वेष्टेरेषां अनुमतिदानात् अनुमतिद्वारा कर्तृत्वोपपत्तेः ।
अन्यथा मृतस्याने आग्नेतेन सः सन्प्रयोगसमाप्तारपि

अनुमत्यमाणात् तदीयसंस्तुत्यस्यागानुपपत्तेः । अतो
मृतस्यैवाधिकारः । याजन्तं तु सन्प्रयोगसमाप्तिर्कर्तृमिरेव
श्रयं । उत, सप्तसरे' इत्यादिना प्रयोगसमाप्तिरानुपपत्तेः
समानकर्तृत्वपत्तीतिः । यदि तु ततः शब्दात् आनुपपत्त्य-
स्यैव प्रतीतिः, न तु समानकर्तृत्वस्यापि इति विभाज्यते,
तदा अस्तु अनियमः । अयं च नैमित्तिकोऽपि न हनाह
विभिन्नाधिकारिकत्वात्, अपि तु मृतस्यैव स्वान्न-
कल्पयः । अत एव पशोक्तरीत्या मृते मन्त्रकालसमवेति
एतत्कालोत्पत्तौ वाधकाभावा इत्यवधारयम् । इति प्राप्ते, न
तावत् अस्यामेव कर्तृत्वं प्राप्तमनुपूर्वकस्याप्यवधारणस्य
तस्य तेषु अर्थस्यम्भत् । अतश्च त्वयाऽपि तत्संशय-
जीरक्षणतया तस्याधिकारो वाच्यः । तत्तश्च अधुना
जीवन्मनितरेषा निमित्तभावे एव अनुमतिरूपेण सन्-
कल्पना च इत्याद्यनेकदोषमिषा पर अस्थिपदेन सन्-
कल्पितो जीवन्त एव गुणवान् सत्यस्या वेगमापि कारः ।
किंच जीवन्मनितरेषा अनुमत्याऽपि किं तदनन्तरमेव
सर्वप्रत्यक्षे, उत मन्त्रोत्तर, नाका जीवन्मनितरेषा त्यागा-
नापत्तेः । नान्यः, अनुमतेः क्षणिकत्वेन मन्त्रोत्तर-
त्यक्तोत्पादकत्वानुपपत्तेः । अत एव मन्त्रोत्तरकालीनस्य
प्रयोगसमाप्तारपि पशोक्तरीत्या मृतस्य अनधिकारान्
तदीयं द्रव्यं एव कर्तृत्वस्यैव स्वीकृत्यैव जीवन्मनितरेषा
समाप्तिः कार्या इति ज्ञेयम् । अतश्च अनुमतिरूप-
नाया अपि अनुपपत्तेः मृतस्य कथमपि अधिकारसंभवेन
अस्थिपदेन लक्षणा जीवन्तानेवाधिकारः अरम्भ्यमन-
कर्तृत्वाधिकं च शक्यसंभवम् ।

अयं च त्रिपदानस्यम्भत् । अयं च अस्थियज्ञो न
सत्रस्य एव, सत्रस्य प्रत्यभिज्ञाने याजयेयुः इति गिरान्त-
प्रयोगवर्तेनैव कर्ममेव शक्यते । सत्रस्यैव हि ताव
यजमानमेतस्यैव सिद्धेः च्यवप्रयोगानुपपत्तिः, विधाने
याजयमेदात् यजतिचोदनाचोदितत्वात् । अतश्च उद-
कात् कर्मान्तर्गतेवेदम् । तत्र च अथकादाहस्यात्
अभिदेतेनैव कर्तृत्वपत्तेः पत्तयः अनुवाद एव ।
एतद्विचारस्य च अग्निप्राप्तिरुक्तोदाहरणं अस्याप्य-
संगतिः ।

मण्डन— 'जीयतामरिषयः स्वात् ।'

शंकर— 'वने मूले नाभिजाति ।'

ॐ अरिष्टयज्ञस्य मृदाविकारित्वपक्षे कनकाना-
ननुष्ठानम् ॥

कथयन् तु क्रियेत, गुणमूलत्वात् । १०१/१५५१॥

भाष्यम्— अस्थिपत्रे एष इदं संदिश्यते, 'यज-
मानेन ध्विता औदुम्बरी भवति' तथा 'शुक्लं यज-
मानोऽन्वारमते' इति । अस्यान्य कथे सति कि एव-
जातीयं कर्तव्यं, नैति । कि प्रसम् । अचेतनानां
अस्यान्य सर्वविषयसु स्वात्मन्येति नास्ति । तस्मात् औदु-
म्बरीसंज्ञायां औदुम्बरीमते व क्षत्वीनि कर्तुमि भवेदु-
रिति । एवं प्राप्ते, भूमः । अत्रार्थे तु क्रियेत गुणमूल-
त्वात् । यत् कथं एतदस्तीत्यं कथं क्रियेत, गुणमूल-
त्वात् । गुणमूलत्वात् यजमानः । यजमानपरिमाणसम्मि-
तया औदुम्बरीं प्रयोजनं, यजमानान्वारमतेन च शुक्रेण ।
अचेतनेनैव च परिगोषते, शुक्लान्वारमते । तस्मात्
एतदस्तीत्यं कर्तव्यमिति ।

सोम— यथा पूर्ववत् अचेतनत्वादिना वागनियम-
पक्षेऽपि, तथा अत्रापि अचेतनत्वादेव कर्तुं शक्यम् ।
हस्तुस्थितेः संगतिः । शुक्लार्थं मह शोभनात् यजमानो-
ऽन्वारमते । सुत्रार्थस्तु— मन्त्रेण गुणान्वारमत्वादिकं
क्रियेत, तत्र कर्तुं गुणान्वारमत्वादिकं नास्ति ।

वि— 'औदुम्बरीमानग्रहण्यतीं नोनास्ति तद्
द्वयम् । पूर्वपक्षेति चे, 'मैत्राश्वैतयेऽपि संमताम् ॥'

भाट्ट— ये तु यजमानाः कनकपाः प्रकाशाः ते सर्वे
अनुपतिद्राया मृदाविकारित्वपक्षे अर्धमृदायां कर्त्तव्यं
एव स्थानम् । यत्तु मूले 'शुक्लं यजमानोऽन्वारमते'
'यजमानसंज्ञितौदुम्बरी भवति' इत्यादौ यज यजमानस्य
गुणत्वं तत्र अस्मान्नेव शुक्लान्वारमत्वादेव अचेतनत्वमपि
'स्वाती पचति' इतिवत् अन्वारमत्वावुत्प-
त्तिमिद्वन्वापादाश्रयतया कर्तुं शक्यमेव अरिष्टमिदं
अन्वारमत्वादि कार्यं हस्तु, तत्रैवं वाच्यम् । ग्रहणो हि
'शुक्लं यजमानोऽन्वारमते' इत्यादौ यजमानपदस्यो-
पाययतां जीयामेव कर्तुमेव उच्यते । शरीरस्य तु यज-
च्छेदकतामात्रं, न कर्तव्यम् । आगमस्य कर्तव्यं

अन्वारमत्वावुत्पत्त्याश्रयमेव । न च मृदायां तादृश-
कर्तुमप्ययः । औदुम्बरीसंज्ञेनैव आगमि हस्तु-
स्थितियमात्रं । अन्वारमत्वावुत्पत्तिमिद्वन्वापादाश्रय-
तया कर्तुं शक्यं ग्रहणो भवति । अतो न प्रमाणे एव
अनुपतिद्राया मृदाविकारित्वं तस्मात् अर्धमृदायां ते
कार्यं । १८.

मण्डन— 'शुक्लं तद्विषयकम् ।'

शंकर— 'शुक्लान्वारमत्वादि न (भाष्यम्) ।' १०.

ॐ अरिष्टयज्ञस्य मृदाविकारित्वपक्षे गुण-
कामानां नानुष्ठानम् ॥

कात्यायि तु न विद्यते क्वमाश्रमाद्, यथे-
तरस्यानुच्यमानानि । १०१/२०५१॥

भाष्यम्— अरिष्टोत्तिरोमः । तत्र श्रुते 'यदि
यामयेत यथैव यजमान इति, नीचे. यतो मृदायाद्'
इत्येवमादि । तद्विदो यदेव प्राप्तं कार्यं कर्तव्यं, नैति
संदिश्यते । औदुम्बरीमतेन कर्तव्यमिति । ननु अस्मीति
न विहितं कामयन्ते, यजमानकामयितुमिच्छन् एव
जातीयस्य यजमानः । अत्रोच्यते । नाम यजमानेन
यजमानत्वेन प्रयोजनम् । एतेऽकार्यः नीचे. उदति
गीयमाने गृहिर्भवति । तद्विदो गृह्या प्रयोजनं, नीचे.
उदो मातृप, बुध. प्रयोजनास्ती मयिर्भवति इति । एवं
प्राप्ते, भूमः । कात्यायि एतदस्तीत्यं न कर्तव्यमिति ।
कुत्र ? यदि यजमानो गृहिर् यामयेत, नीचे. उदति
गीयमाने गृहिर्भवति । यजमानस्य हि कामयितुमिच्छन्
काङ्क्ष कर्तुं, नान्यथा कामयितुं वा यजमानेति । न च
गृहिर् यजमानस्य यज इति विज्ञापते । यथा गृहस्य
जीवते यजमानस्य विद्यमानोऽपि यजमानः अन्वयमानो न
भवति, विप्रश्च पुनः अस्या, येषां काय एव नास्ति ।
तस्मात् कामयानि न कर्तव्यमिति ।

दुष्ट— ना यजमाना अरिष्टे एव नास्ति
(इत्युक्तं अष्टमे ८११११) । तत्रापि । (तु तु इ)
अस्मीति यजमान इति श्रुते । तत्र कः पुनर्वाच्यः
(इत्येवमात्रम्), 'स्वते' (वाधेव कर्तव्यम्)
इति विज्ञात् सोमपायः, न ऐरिह (विज्ञात् सोमपायः) ।
तत्र च सोमपायः (जीवितोऽपि) उपदेतेन धर्मगत् ।

सस्मात् (गुणसमाना प्रवृत्तेः) चित्वा घटते । अथवा (अस्मा यः इति, काम्याना अतिदेशः इति) द्वे श्रुत्वाचिन्ते ।

सोम— यस्तुतस्य तेषु गुणकगेषु प्रकृतिविकृति-
साधारण्यप्रापकमस्ति प्रमाणं 'तमुक्त्येन तमतिरागेल'
इति अन्याश्रितगुणकमेविव, तदभिप्रायेणायं
विचारः संभवति इति ध्येयम् । सूत्रार्थस्तु— काम्यानि
गुणकानां न विद्यन्ते काम्यानामात् यथेतरस्य
जीवतोऽतुक्तावि काम्यनि न ज्ञाप्यते सद्ब्रिति ।

वि— 'दृष्टिकामः सतो नीचैरिति कामोऽस्ति
या न वा ।, विद्यते स्पर्धयत्, काम्येतेनस्यसतो नहि ॥'

भाट्ट— जीवदधिकारपक्षे ये सप्रकरणे एव लाङ्ग-
समीपमप्यन्ततन्नायाभिन। गुणरामा विहिताः, ते
अङ्गद्वयं अस्थियज्ञस्य तत्करणेयत्वात्प्रापि कार्वाः ।
मृताधिकारपक्षे तु तस्य अनङ्गानां कथंविदङ्गलेऽपि
वा मृतनिष्कामनायाः भासानां नैव गुणकानां
कार्वाः । यत्तु मूले प्राहृतगुणसमाना 'यदि कामयेत
सर्पुः पत्न्याः स्मात्' इत्यादीना मृताधिकारपक्षे
आमदृष्टिः श्रुत्युक्तं, सत् अदृष्टे एव तेषां सिद्धौ
अप्रवृत्तेरकार्वात् कृत्याचित्वा कथं प्रयोजनभावनात्
उपेक्षितम् । १९.

मण्डन— 'अस्थियज्ञे न काम्यानि ।'

श्रीहर— 'गुणसमाना नाशः स्मृः ।' २१.

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्यपक्षे जप-
संस्कार-इष्टीनां लोपः ॥

यदि तु पचनान् तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्ते, सेष्टि
तदर्थत्वात् । १०।२।१।८।५० ॥

भाट्टयम्— इह जपसंस्कार इष्टिश्च चिन्त्यते ।
तत्र सूत्रेतरार्थेन जपसंस्कार चिन्त्यते तेष्वेवापि इष्टिः ।
जपाः यत्र 'जपति' इति चोदनाः । संस्कारः 'वेष्ट-
नमधु यपति' इत्येवमादयः । किं अस्मा जपसंस्कार
फलम्, नेति संशयः । ननु नैरास्मा यज्ञः,
जीरतामसी श्रुत्युक्तम् । अगोच्यते । कृत्यं चिन्त्यते ।
आम्ना इति इत्या चिन्त्यते । अनेन प्रायेण पूर्वाधि-
करणस्य प्रयोजनं विचार्यते । यदि अस्मा यज्ञः स्थात्

किं जपसंस्कार चिन्त्ये नेति । किं तावत् प्राप्तम् ? 'विधेः
प्रकरणान्तेऽतिदेशात् सर्ववर्गं स्मात्' (१०।१।११)
इत्यनेन न्यायेन कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । यदि ह
पचनान् तेषामस्मा यज्ञः स्मात्, तेषां जपसंस्कार
लुप्त्यर्थं निवर्तते । न तेः यवयं जपित् नापि वेद्यमधु
वाप्तम् । अथवा य चोदको न प्रापयति ।

अथ सूत्रेतरार्थं 'सेष्टि तदर्थत्वात्' इति । दीक्षणी-
वेष्टिः कर्तव्या, नेति विचारः । किं प्राप्ता ? चोदका-
ग्रहाय कर्तव्या । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । सह इष्टया जपसंस्कार
न कर्तव्यम् । इष्टिः हृत्प्रेत इति । कुतः ? तदर्थं हि
या । यवमानो वीक्षा प्रक्षिप्यतीति । वीक्षा च ज्ञाने
निवमाश्रयान्नस कर्तव्यं । न चैषा मनोऽस्ति । दीक्षामह-
णार्था चेष्टिः सयोगात् भावते 'आशावेण्यमेकादशकारणं
निर्वपेत् दीक्षिण्यमात्रः' इति । तस्मात् इष्टिरपि
निवर्तेति ।

सोम— प्रयोजनचिन्त्यात्पत्त्या संगतिः । इदमधि-
करणं पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षयोगजनविशेषविचारममकम् ।
सूत्रार्थस्तु— यदि पचनान् तेषां मृतानामस्मा वा यागः,
तदा जपसंस्कार इष्टिर्वाहितं लुप्त्यर्थं वीक्षाऽधीत्यादिति ।

वि— 'अस्थिर्ज्ञेयमते चिन्त्यापक्षं व्याजपादिकम् ।
न वा, उचोदकात् कुर्वन्, न कुर्वीरन्तमवाच ॥'

भाट्ट— जीवदधिकारपक्षे न किंचित् वाचनीयम् ।
मृताधिकारे ॥ भवति केपा चित् वाचः इति पूर्वाधि-
करण— (पूर्वपक्ष—) प्रयोजनतया अप्पापसंश्लिष्यते ।
तत्र गै कर्तृवृत्तारः ये वा फलिच्छंकारः, ते मृतस्य अनु-
मतिद्वारा कर्तृत्वेन स्मृतिव्येन च अपरं मन्येन ।
तथापि ये स्वयंकर्तृव्य मन्थोद्योषादयः, तेषां शरीर-
श्रुदयर्थत्वेन अस्थियज्ञे कारणम् । कर्त्तव्यं पर अनु-
मतिविराज् अप्युपेक्षितम् । ये तु अप्युपेक्षिताः तदीय-
शरीरसंस्कारकः अमृज्जनदयः ते सुवृत्त मन्येयव । ये
ह पचनदयः शरीरपचयविशेषकतयाः तस्येत्कारका वा,
तेषां वेद्यादिवदवधायमाये लोप एव । यत्तु अत्र
सूत्रदी अन्वेषकथनं, सत् न आपदुपसंस्कारविषयं,
यत्र अनुमतिद्वारा प्रकाशे इह अप्युपेक्षितत्वेऽपि मृत-

अवश्यस्तौ च प्रहरणे आनुषङ्गिकफलेच्छाऽभावस्य चेतेन
असमवात् । अतश्च मृतयेच्छायाः अप्रमत्तान् इच्छा-
विपरीतफलमात्रेण न तत्सदधातः ।

प्रपट्टन—‘ गृह्यवाक्यविषयोऽत्र न ।’

शंकर—‘ सूक्तवाक्यमस्ति च (वाच्यानि) ।’

ह्यु अस्थियज्ञस्य सूत्राधिकारित्वपक्षे होतृकाम-
नया अनुदीयमानानां गुणकामानां नानुष्ठानम् ॥

स्युर्वा होतृकामाः । १०।२।२२।५६ ॥

भाष्यम्— द्वावरात्रिमन्त्रिणी सन्ध्यादस्तरणम् ।
नानि प्रकृत्य श्रूयते ‘ ततः खेचपरेऽस्थीनि याज्येभ्यः ’
इति । चोदकप्राप्तानि दीक्षाप्रभृतीनि कर्माणि श्रूयन्ते ।
सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः ‘ यं कामयेन अपशुमान्
स्यादिति, पराचीं तस्यैवामुपहृष्येत अपशुमानेव भवति ’
‘ यं कामयेत प्रमाशुक्तः स्यादिति, तस्योपैक्षरा वपद्
कुर्वात् ’ ‘ यं कामयेत वापीयान् स्यादिति, नीचैस्तारा
तस्य याज्याया वपद् कुर्वात् ’ ‘ यं कामयेन वर्षीयान्
स्यादिति, उरैस्तारा स्या याज्याया वपद् कुर्वात् ’ इत्ये-
वम् । तत्र संशयः कियते किं अस्या होतृकामाः
कर्तव्याः, अथवा न कर्तव्या इति । ननु जीवता यज्ञ
इत्युक्तम् । शत्रोष्यते, अस्या याज्येयं कृत्वा विन्ता
प्रवर्तते । ॥ सूत्रैर्गोपकम् : क्रियते । स्युर्होतृकामाः ।
एते अस्या कर्तव्याः स्युः । कस्मात् ? चोदकः प्राप-
यति । एवं चोदकस्तुष्टो भवति चरति । तस्मात् परंपर्याः
होतृकामाः कर्तव्या इति ।

न, तवाशीष्टवात् । ५७ ॥

भाष्यम्— न यैवदस्ति वदुर्कं अवज्ञा होतृकामाः
कर्तव्या इति । न कर्तव्याः । वस्मात् ? तद्वशीष्टवात् ।
तवाशीष्टा भवति, यजमानाशीष्टा । ‘ या वै का च न
यज्ञे कञ्चिज आशिषमभासते, या सर्वा यजमानस्य ’
इति यजमानविषयता आशिषो दर्शयति । स चेह यज-
मानो नास्ति । अचेतनान्यस्थीनि । अस्या क्षमयितुं
क्षमर्थं नास्ति । अर्थी क्षमर्थश्च अधिक्त्रियते ह्ययुक्तं
‘ कर्तुर्वा भुतिस्वयोगाद् विधिः कास्त्वेन गम्यते ’ इति

(१।१।२।५६) । तस्मात् पर्यायः अस्या होतृकामाः
न कर्तव्या इति ।

जीणा कृत्वाविन्ता । प्रयोगेन नोच्यते । (कृत्वा-
विन्तायां तस्यावक्तव्यत्वात्) ।

सोम— मृतस्य फल्गुपक्षे कर्मणि होतुः कामना-
समवाय होतृकमन्त्राया एव कुत्वेन तामादायैव यज-
मानस्य फल्गुमन्त्र इति पूर्ववैयम्भात् संगतिः ।

वि— ‘ होतृकमो मन्त्रो या, होतृकीरगतो मन्त्रेत्, ।
यजमानेष्टमेवागो यामयेतेन नाक्षयि ॥ ’

चरैतदधिकरणपञ्चकं (१०।२।२८-२२) जीरता-
मये यागः इत्यस्मिन् सिद्धान्तपक्षे विवक्षितं, अचेतन-
मुपजीय प्रवृत्तत्वात् । तस्मात् सिद्धान्ते चोदकप्राप्तानां
यथोक्तकर्माणां नास्ति बाधः ।

साह— ‘ यं कामयेत वापीयान् स्यादिति नीचै-
स्तारा तस्य याज्यया (याज्यया इत्येव सर्वत्र पाठः ।
परत्र ‘ याज्ययाः ’ इति पञ्चम-तत्पाठः एव युक्तः
स्यात्) वपद् कुर्वात् ’ ‘ यं कामयेत वर्षीयान् स्यादिति
उरैस्तस्य याज्यया (याज्यायाः) वपद् कुर्वात् ’
इत्यादि वपद्प्राप्त्यानां गुणकामना होतृकामनयैव
अनुष्ठानम् । यजमाननिष्ठाकामनाऽभावेऽपि तत्तत्प्रकृ-
त्यर्थं गुणो ग्रहण्यपनेः मृदाधिकारपक्षेऽपि तेषां
करणम् । न च विहृतौ गुणकामना अपहृतिः, वपद्-
कारस्य ‘ एष वै सतदशः प्रकृतिपरिहरे अभ्यासतः ’
इत्यनारभ्यापीवरचने साध्यान् यशोदेशेन विधानात् पर्याय-
स्यायामात्रेण (१।१।१) प्रकृतिक्रियकृतितापारप्येन उपदिष्ट-
तया विकृतारमि देहस्तुष्टयस्यमप्युक्तत्वे । इति प्राप्ते,
न तवदिदं फलं कश्चिन्मया, ‘ या वै का च न कश्चिज
आशिषमभासते यजमानस्यैव तदाशसने ’ इत्यनेन
यजमाननिष्ठत्वस्यैव तृतीयं स्थापितत्वात् । न च एतदाशा-
सनमात्रेण यजमाने फलेयसिः, प्रकृतौ ऋषिगिच्छाया
तस्याभूतिः तेष्वप्यसामकत्या यजमानेन गुणविषये
होतृप्रवर्तनात् यजमानेच्छया एव एतादृशगुणविषये
अनुष्ठानकर्मत्वगतोः न घृतविधिरप्यस्ये तेषां करणम् ।
तदेतानि सर्वाण्यधिकारानि मृतस्य वा अधिप्राप्तौ जीरता
वा इत्येतदधिकरणप्रयोगजनकव्याख्यानं ।

मण्डन — 'न होत्वामो योऽस्मान् ।'

शंकर — 'आप्ताः सुहोत्वामाव ।' २१.

॥ अरिययसोऽविप्रतिषेधादिवदरेषां स्याद्विप्रतिषेधादस्त्वाम् । १०२११॥७८ ॥

'यदि एषाव संदीक्षितानो (यस्मिन्) मयीवैत, तं दत्त्वा कृणाञ्जिने आशीन्युपनया, योऽस्य नेदिष्ठः, तं तान्द स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यनेहन् । ततः संवन्दरे (पूर्णे) हति । अस्मैति कायेयुः' इति आशिषयः अस्विन्यमानतो यत् उक्तः । उः अस्विनयः इतरेषां मृतमिषानां जीवतमेव स्यात्, न अस्त्वाम् । जीवतः मयिप्रतिषेधात् त्यागविरोधाभावात्, अस्त्वा च विप्रतिषेधात् (तामिरोतात्) । एतानो नाम मन्त्रा क्रियन्ते, न च अस्त्वामस्ति मन्त्रः । न च अस्त्वा इत्थं वं संभवति । अस्मात् जीर्णो यतः इति सिद्धम् ।

आयुहुक्तमुपयोगः स्यात् । ४९ ॥

ननु स्तौमे 'अरिययसोऽविप्रतिषेधात्' इति अस्मात् याजमानं हस्यति । तस्मात् अस्त्वामस्ति कर्तुं च सक्तम् । अनोपगते । नैतत् याजमानम् । मन्त्रे आशीनि गन्तव्ये स्यात् । एवं एति खड्गद्वयं बाधनि यमेति यवनेन यावत् अस्त्वामुक्तिः, तागतैव यजनञ्चत् उपयोगः विनियोगः स्यात् । न सर्वत्र तथा कल्पना साध्या । तस्माच्चैवतमेव संकल्पेनार बहः इति सिद्धम् । के.

॥ अस्मदुत्तरादुत्तरातीत्याय । यथासिद्धमामोऽपनाय तन्मेष सत्तमीपः समीपतः समीपतमश्चार्थं लब्धते तत्रायं न्यायोऽपगत्यैव । यथा अस्मिन्ने प्रवृत्तमस्मदीति च दक्षयतीति विधिद्वारा वचनाकटवने प्राप्ते, वासिन्मस्मात् अस्मदुत्तराः सतिप्रति प्रद्वयिमुत्तरमस्मात्तथा सतीर्षमेतिवाः समीपतः तन्मसीपतमं बहिर्द्धं बस्तेनो-पदिश्य तामेव तस्या बोधयतीति । तथा यद्वरीन् आश्वानामिव मग्नमानाः प्रवृत्ताः एते नो नष्टा कथमिति नोद्यती ८२५ने, तान् वापयन्ती 'आश्व दै जाकते पुनः' । स एष हुक्तोऽस्मरस्मयः । 'अन्योऽन्तर आप्ता प्राप्तामयः' । 'अन्योऽन्तर आप्ता मनोपया' । 'अन्योऽन्तर आप्ता निशानमयः' । 'अन्योऽन्तर आप्ताऽऽनन्दमयः' । इत्यादिका धुनिः पुनश्चाप्यनन्दमयान्ताम् अनात्मनं दर्श-

यन्ती निर्विरोधात्तत्तमेव आत्मनैव दर्शयतीति भावः ।

॥ विप्रः स्थूयऽस्मदीति विना अन्तर म्पक्षस्त्व-मुक्तम् । येन चित् अस्मदीतिप्रत्ययान्वयानेनादित्यते अपमिति । साहचर्ये. १४.

॥ 'अस्त्वामाशी यत् सुहोक्ते' इति यदति सारं मोक्षनादिपूर्वभाविनिवमस्त्वेव, तदपि तदर्थमेव नियमा-दर्थं पुरुषनाम्येव करोति । वा. ३।४।५।१४.

॥ अस्मैहृदीपन्यायः । नेहः तैत्तम् । दीपनाये नेहो यमाते दीपयतीतिप्रति विनष्टा भवति । एवं यव कावनातो चर्यानायो भवति इति प्रदर्शयते तन्नाम न्याय उदाह्रियते । संमहः.

॥ जरमद्वयस्य भुक्तिः । 'युष्मद्-अस्माद्' इति विन्तो ब्रह्मण्यः । के.

॥ अस्मरस्ययि पयोबवं भवतीमुक्तम् । भा. ५।१।११२ पू. १२८९.

॥ अस्मै इन्द्राहृदपती (तैव ३।१।१।१५) इत्यारिक्तं इन्द्राहृदपतीदेवतात्वे यागमुक्ताकायुष्यं आम्नातं द्वितीयम् । तत्र छिन्नैव विनियोगात् । वि. १।२४.

॥ अस्मद्वयः मन्त्रः 'नेहोऽस्मि' इति । याव. ४ ५१.

॥ अहंकारममहादी अनामानि आम्नामिमानो इति बहुक्तं, वा मुदितकथाकथनेनैवत् कथनीये, न बर्मे-सन्निधा इत्युपराकते । आह च भगवन् देशयतः 'न मुदिनैर् जायेदज्ञाना कर्मविविधम्' (मयी. १।२६) इति रहस्याविशदः । तस्मात् विज्ञेयस्य मापरादेण भगवत् यवनात्तत्रापुरेष्वात्, नञानात् । इहवी. पू. १८७.

॥ अहंपत्यमस्य स्वभावोऽयं वत् ज्ञातुवियस्यं, कर्तव्यं तत्र सावरजगतात् । न च वेदस्य ज्ञातुव संभवति । इत्याहः आपगते १२६. ॥ अहं-प्रत्ययवेद्यः क्षीयतिरिक्तं अस्मत् । मयि. पू. ५४.

॥ आह्वानः अहोरात्रवचनः, रात्रिप्रत्ययः ।

॥ अहं इन्द्राहः द्विधः इति । भा. ८।१।१।१२०.

॥ अहं, अहं तत्राह्वानमह्वानादस्य हारिद्वेज्ययाग-

भासपर्मन्ते प्रयोगे कृष्णया याशिकानां प्रविष्टः । माह-
१।१।९. ७ अहःशब्दः द्वादशाहपदान्तर्गतः पष्ठिपदिम्-
ऽऽत्मकरिणपरः । वि. ८।१।१०. ७ अहःशब्दः प्रकृतान्
उपादादेहिर्योवनपर्यन्तस्य यागस्य परिच्छेदको दृष्टः,
तेन कपरिच्छेदद्वारेण कर्मणि वर्तते । इत्यसि द्वादशाहे
प्रथममहः, द्वितीयमहः इत्येव श्रूयते । सोऽयमहःशब्दः
श्रूयमाणः कर्म उच्यते । ब्रु. १.१।४।५।१५.

७ अहृतं वासः नाम ईषद्वीतं नवं जेनं सदृशं
अपाटितं वक्तव्यम् । के. ७ 'अहृतं वासः परिधत्ते' इति
अभिष्टोत्रे दीक्षावाम् । महाप्रते च अहतेन वाससा परि-
धानार्थेन सार्वर्गगतवयोः उपरिधारणापेक्षोऽवस्थाः
कार्यमेवात् । भा. १.०।४।८।१३-१५. ७ 'अहृतं वामः
परिधत्ते' इति कौपीनाच्छादने इव आचारप्रामोपरिभाषा-
च्छादनेऽपि संनयति । भाट्ट. १.०।४।८. ७ अहतेन
वाससा यजमानं पत्नीं पुत्रान् भ्रातृन् आच्छादय
वातवीडने तुल्यदण्डमुपनिषय्य समीपोमीये तन्ने प्रकाशे
वेगनेगदोने हरोति । वि. १।१।१. ७ अहतेन वाससा
वेदनं ज्योतिष्टोमे सतोमण्डये ओजुमर्षाः प्राजायाः
क्रियते । १।३।१. ७ अहृतवाससः च-उपचय उपचयः
अहृत्तने । वातवचः उपरिधारणार्थेनाह, अहृतवाससश्च
कौपीनाच्छादनायोगात् । भा. १.२।१।१।१-२.

७ 'अहरहृत्युनक्ति' 'अहरहृत्विमुञ्चति' इति
द्वादशाहे प्रात्यहिकयोग- (विमोक्त -) दर्शनं प्रवान-
माप्रार्थये तन्नेदेन भेदोपचयेष्वपजं इति भाष्यमतम् ।
साङ्ख्यप्रधानार्थत्वं इति चार्तिककारः । भाट्ट. १.१।११.

७ 'अहरहृत्युनक्ति' 'अहरहृत्विमुञ्चति' इति
द्वादशाहे प्रात्यहिकयोग- (विमोक्त -) दर्शनं प्रवान-
माप्रार्थये तन्नेदेन भेदोपचयेष्वपजं इति भाष्यमतम् ।
साङ्ख्यप्रधानार्थत्वं इति चार्तिककारः । भाट्ट. १.१।११.

७ अहर्गणस्य द्वादशाहस्य समुत्सवः स्यूतो द्वादशाहो
विकारः । भा. १.०।५।२४।०९-८२. ७ अहर्गणे
अभिष्टोत्रे पशुपूषणनाम तन्नेष्टोक्तुर्वन्ति । सूक्त्य-
१।१।२१.

७ अहर्गणे अन्त्यदिने एव कृष्णविषाणायाः
चात्वाले प्रासनम् ॥

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ये
प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् । १.१।३।६।१५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे उक्षिततन्मन्त्रात्, 'कृष्ण-
विषाणा कण्डूवति' इति । तत्रैव च पुनः श्रुतं,
'नीतासु चात्रानि कृष्णविषाणा प्रास्वति' इति । तदु-
भयं द्वादशाहे बोधनेन प्राप्तम् । तत्र विनायते निमन्त्रे
प्रथमे वाऽहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं कर्तव्यं,
अथवा अन्ये एवेति । किं प्राप्तम् ? विकल्पः कर्तव्यः ।
अन्त्ये प्रथमे वाऽहनि प्रासनम् । कुतः । धर्मविप्रति-
षेधात् । यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, तद्वेदोक्तं प्रा-
दक्षिणानपनात् ये यदार्थालेया विषाणाकण्डूवन्तं धर्मः
क्षप्येत । अयामन्ये, ततः पूर्वगामद्वा इमिणापनादूर्ध्वं
ये यदार्थालेया हस्तकण्डूवन्तं धर्मः, स नाप्येत । त
एव धर्मविप्रतिषेधः । तत्साद्विकल्पः ।

पाणेत्यब्रुविमूत्रत्वाद् विषाणानियमः स्यात्,
प्रातःप्रबनमध्याह्न्याच्छिद्ये चाभिप्रवृत्तत्वात् । १६ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं, स्वादिकल्पः इति । किं तर्हि ?
विषाणानियमः स्यात् । विषाणाकण्डूवन्तं धर्मसिद्धिर्गणे
नियम्येत । अन्येऽहनि प्रासनं स्यात् । कस्मात् ?
प्रातःप्रबनमध्यह्न्यात् । बहूनि प्रातःउपनामि अस्वा-
हर्षस्य मध्ये । तेषां विषाणाकण्डूवन्तं धर्मोऽनुगृहीतो
भविष्यति । नन्वित्येषोः उपनमोर्हस्तकण्डूवन्तं धर्मः, स
नापिष्यते । नैव शेषः । नैव श्रूयते, पाणिना कण्डूवित
भूमिति । अर्थात् श्रूयतश्चात्र क्रियते । यदार्थार्थं न
स बोधनाऽर्थः । एवमप्युक्तयोः प्रस्तावता हस्तः एव
प्रस्तोतीति । अत्र सूत्रः । शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् । प्रातः
उपनमये कण्डूवन्तस्य शिष्टत्वात् उत्तरयोरपि विषाणा-
कण्डूवन्तस्य नियम्येत, अभिप्रवृत्तत्वात् । अभिप्रवृत्तस्य
नियमस्योक्तमेव आचारविरोधः, स्यात् । अथ प्रकृतो रुच-
युक्तयः ? विषाणाया अमाहारः । अस्या विषाणा कस्मात्
कण्डूवन्तयेन नोपायते ? पूर्वविषाणयाः प्रासनं कारण-
वन्निमित्तमर्थम् । तदपि अन्या विषाणा आनीयेत,
तस्यां प्रासनमहर्गणे । तस्या अहतेऽर्थः सहायित्वः

यान् । इत्तत्प्रधानं, यत्नेन धारयितव्या विधाया । तस्या
सत्ता नास्ति नियमोपायै पराजम् । तस्यादायस्याहो
दक्षिणायनयनसत्तत्त्वं विधाया कण्डूयनमेव ग्यात् ।

सोम— सरोरुपादायस्य अर्थात् प्राज्ञार्थत्ववत्
पाणिगण्डूयनस्य सत्तायम् । तत्रैव तदनुवहान
विवक्षः इत्युपिधे (इष्टान्त—) संगतिः ।

वि— 'अहर्गणे विधायापादायसोऽहोः किं विक-
ल्प्यते । निवा नियम्यतेऽप्येऽहो, स्यादाद्यो वापधाम्यतः
(इत्येन कण्डूयनस्य विधायाया कण्डूयनस्य च वापस्य
साम्नात्) ॥ , कण्डूयनं न इत्येन सुतगर्थात्तु तद्
मथेत् । अतः साक्षाद् यत् तस्य क्षयोऽनोऽन्ये
नियम्यताम् ॥ '

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे कण्डूयने विनिमुतायाः कृष्ण-
विधायायाः सौत्रानु दक्षिणायनं चाकारमासनेत्यस्य प्रति-
पत्तिः श्रुता । सा अहर्गणे प्राप्ता, अहीने दक्षिणायनस्य
प्राप्त्यदिक्कालात्, यथेऽपि तदुत्तरदिक्कालस्य सत्तायात् ।
प्रत्यहं प्राप्ताऽपि कृष्णविधाया एतन्नात् यस्मिन्कर्मि-
भिर्दिने कार्या । इति प्राप्ते, अन्येऽहर्गणेन स्यात्,
अन्यथा तदुत्तरहर्गणेन दक्षिणायनकालप्राप्त्यर्थात्प्राप्त्या
कृष्णविधायाकण्डूयनस्यधर्मप्राप्त्यापत्तेः । न च तस्मिन् पूर्वा
हर्गणैश्चिन्ताहर्गणेत्तरमाविरहाभ्यु पाणिगण्डूयनस्यधर्म-
प्राप्त्यापत्तिः, कृष्णविधायास्य पाणिगण्डूयने तस्याः
अहर्गणप्राप्त्येति साक्षरम् । कण्डूयनस्य सप्त कर्णेनां
प्राप्तः प्राप्तेन तत्र विध्यमस्यात् । कण्डूयनस्य अथर्ववेद्यः
प्राप्त्यर्हं दानेऽपि ऋतुदक्षिणाया अन्ते एव समस्तिरुत्तर-
कालीनस्य प्राप्तस्य प्रागोक्तनिगमप्रसक्तिः । द्वितीयादि-
दिनेषु कृष्णविधायाकण्डूयनस्यानुज्ञेयस्योपेक्षिता ।

मण्डन— 'प्राप्त्येवंप्राप्ते विधाया गमस्य । '

शंकर— 'विधायाया अहर्गणे । ' नन्वस्य इत्यनु-
वर्तते ।

अ अहर्गणे अत्रान्ये वर्तमाने निश्चिति सर्वस्य
दानम् । भा. ३।७।८।१४-१७. अ अहर्गणे उत्तराय-
न्तेऽवत् एवाहः आहृतिः, न सर्वत्रअहर्गणः । ३।१५
२१।१६.

अहर्गणे उपसत्कालीने सुतग्रन्थऽऽहानं
तन्त्रम् ॥

सुतग्रन्थः ॥ तन्त्रं स्यात्, दीक्षावद्व्यवहार-
स्यात् । ११।११।०।२३ ॥

गान्धर्व— द्वादशदि उपसत्कालं सुतग्रन्थऽऽहानं
अपि नियम्यते किं मेदेन कर्तव्यमथ तन्नेति । कर्म-
भेदाज्जदेन । इति प्राप्ते, उच्यते । सुतग्रन्था तु तन्त्रं
स्यात् । कुतः ? अन्यत्रान्यथा । कर्मप्रयोगात् वृषकालेनम् ।
तत्र न गृह्यते विरोधः । अथप्रमाणे विरोधे तन्त्रमात्रे
गुक्तं । दीक्षायत् । तस्या पीठा वृषकालात् तन्त्रं
भवति, नयेयमपि ।

भा— ज्योतिष्टोमे अति उपसत्कालीने सुतग्रन्थऽऽ-
हानम् । नहर्गणेषु विधेते तन्त्रं चेति सद्ये प्रधान-
मिहान् मेद- (इति पूर्व. पक्षः) । अहर्गणसत्ताया
तन्त्रम् । नहि इदं प्रधानकालं, उपसत्कालं तु स्रष्टु-
षितमेव सर्वेषामुपकरोति इति तन्त्रम् । (इति
छिदान्तः) ।

सोम— अहर्गणदात्तं योपविशोऽहर्गणस्य सुतग्रन्थ-
ऽऽहानस्य मेदः कर्तुंविधेः संगतिः । अहर्गणसत्ताया
अपुदायागविरोध-कालं दीक्षाकालकर्तव्यपक्षेऽहर्गण-
तन्त्रं त्रिदशमपि उत्तरविषयकं ज्ञप्यते इति हन्त्र-
रत्ने । ननु 'अहर्गणस्य सुतग्रन्थः' 'अहर्गणस्य सुत-
ग्रन्थः' 'अहर्गणस्य सुतग्रन्थः' इति प्रकृतौ दानेन
हर्गणः 'द्वादशदि सुतग्रन्थः' इत्यादिमन्त्राण
कर्तव्यस्यात् 'द्वादशदि' इत्युक्ते च यमस्येवाहो
निर्देशेन तद्विधिर्द्वि इति विरोधमहर्गणस्य तत्तद्विधि-
भावात्तः पूर्व-अहर्गणस्य विरोधादहर्गणस्य अहर्गणे
इत्यादेः सुतग्रन्थालोपव्यवहारे अहर्गणे न तु व्यत्ययो,
इति 'द्वादशदि' इत्यस्यापि सुतग्रन्थालोपव्यवहारे
विनियतार्थेनागमत्वात् सर्वेषां चाहो मुष्कालानांविरो-
ध-तन्त्रं इति श्रुत्यादयार्थविदमस्तु, न तु प्रातिमागार्थ-
इति चेत्, अहर्गणे इत्यादेः सुतग्रन्थालोपव्यवहारे
अभिप्राये (११।१५) वक्ष्यमाणत्वेन तत्रैव गतत्वात् ।
वि— 'अपसत्कालसुतग्रन्थयोगो भिद्यते न वा ।
प्रधानवेदाज्जदे स्यात्, बाल्येऽहर्गणस्य विद्यते ॥ '

। आह— क्वोतिदोषे उपकल्पते भुवःस्थानाऽऽद्यान्, द्वादशार्गेऽतिदिष्टे मूलमिष्टकालीनदेशावकम् तन्ने-
षेव सर्वोपक्रमं व्युत्पन्नमिति शेषोपात्तः । न च 'यत्
मे तुल्यमागच्छ' इत्यतिदिष्टपदशेषोपात्तिः । तस्य
तत्पत्त्याऽप्युपपत्तेरवयवाभावात् । इदं च उपविपन-
देशतात्पर्यमुपपत्त्यात्वे द्वादशाशब्दो । यम् तु केचु विद-
हसु आभीषी युगलण्या, केचु विदेग्री इति विभिन्न-
देशताका, तन् मेद एवेति कल्पते ।

मण्डन— 'भुवःस्थानाऽहर्गणे मन्मदादौ ।'

वाकर— 'गणेशोक्तं नु या ।'

अहर्गणे च तद्धर्मः स्यात्, सर्वेषामविशेषात् ।
६।७।८।९४॥

अन तद्धर्मः इति ह. ल. विचलकटीचभाष्यलिखितेषु
पाठः, कान्ताम तु न पुनकादौ तद्धर्मा इत्येव पाठः ।
'य एव प्रकृतौ विश्वजितो धर्मः, स एव व्यास जोद-
केन भविष्यति' इति भाष्यं तु न बहुमीहिमेव निश्चा-
ययति । प्रायुत 'प्रकृतौ विश्वजितो धर्मः' इति पदानि
तत्पुरुषस्य एव स्मारकानि । बहुमीहिमे तत्पुरुषो
छपीयात् । इति 'तद्धर्मः स्यात्' इति पाठ एव
स्वीकृते । अथ सूक्त्यायाः अहर्गणे अष्टरापे
वर्तमाने विश्वजिते, तद्धर्मः तस्य एकादशपट्टितस्य
विश्वजितो धर्मः सर्वस्वगतविदेव स्यात् । सर्वेषा विश्वजिता
अविरोधात् समानत्वात् पुन्यधर्मत्वात् । तस्मात् अष्ट-
रागते विश्वजितस्य सर्वस्वं दैवम् । 'सर्वेषा दक्षिणा-
ऽऽदीना धर्माणामविशेषात्' इति कुतूहलम् । सर्वेषा
विश्वजिता इति तु भाष्यम् । तद्धर्मा इति अनेकन
पाठः । तत्पक्षे अहर्गणे वर्तमानो विश्वजित् तद्धर्मा स्वतः ।
एकादशपट्टितस्य विश्वजितो धर्म एव धर्मो मूलम्
तद्धर्मा इति बहुमीहिः कर्तव्यः । तन् अग्निन् सम-
धान्तः । अन्यपक्षे ॥ तत्पुरुषस्यात् न अग्निन्-प्रत्ययः ।
चकारसु एकादशपट्टितस्य पट्टान्तत्वार्थः ।

द्वादशाशतं वा, प्रकृतिवत् । १५॥

अष्टरागते विश्वजितस्य सर्वस्वमेव दैवं इति
विद्वान्तं सूत्रोक्तं वागन्धेन निरस्यत् पूर्वपक्षी आह ।

मी. को. १६

अष्टरागते विश्वजिते द्वादशशतं दैवम् । प्रकृतिवत्
वयम् प्रकृतौ क्वोतिदोषे तद्वत् ।

अहर्गणत्वात् नैवं स्यात् । १६॥

अहर्गणगते विश्वजिते प्रकृतिवत् द्वादशशतदक्षिणा
स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं निरस्यति । पूर्वपक्षोक्त-
वैयर्थ्यात् न तद्धर्मः । एव न स्यात्, प्रकृतिवत् द्वादश-
शतं दक्षिणा न स्यात् । द्वादशशतस्य अहर्गणत्वात् । तस्य
विश्वजितः शुभः सङ्गुणः, न सङ्गुणः अतः सङ्गुणः । द्वाद-
शशतदक्षिणा सङ्गुणो विश्वजित् सङ्गुणो न स्यात् । अतः सङ्गु-
णात् सर्वं न स्यात् । किन्तु सर्वस्वदानमेव विश्वजित् सङ्गुणः ।
एकस्मिन् विश्वजिते सर्वस्वमेव दक्षिणा विदिता, सा विश्व-
जितो धर्मः । अष्टरागते विश्वजिते एकादशस्य विद्वान्तिः ।
इति तस्यापि सर्वस्वदानमेव धर्मो न द्वादशशतम् ।

लिङ्गदर्शनात् । १७॥

अहर्गणगते विश्वजिते सर्वस्वमेव दक्षिणा इति
सिद्धान्ते लिङ्ग दर्शयति । 'छियते वा एव पशुभिर्नो
विभजिते सर्वस्व न ददाति' इति अहर्गणे वाक्यदोष-
स्य लिङ्गस्य दर्शनम् विश्वजिते सर्वस्वमेव दक्षिणा ।
नकारः पूर्वोक्तदेवतुमिः सङ्गुणार्थः । के.

७ अहर्गणे तत्पदद्वयसंन्यसोपयोग्यरूपकाले एव
पृथक्पृथक् वा एव उपासीयम् । आ. १०।१।२१।७९-८०.

८ अहर्गणे द्वादशाहं दत्तमाह्वयं पत्नी-
संयोजान्तरम् ॥

पत्नीसंयोजान्तरं सर्वेषामविशेषात् । १।१।२।
२९॥

भाष्यं— अस्त्वहर्गणः 'द्वादशाहं दत्तमाह्वयं
मातयेत्' इति । तत्र श्रुते 'पत्नीसंयोजान्तरमप्यहं
सतिष्ठन्ते' इति । तत्राप्यहर्गणः सात्यिकः किं सर्वेषामहो
पत्नीसंयोजान्तरम्, उत प्रायुतमादिति । इदम् अनेकविधा
संदेहः निमित्तः । इयं हि मातृसम्पत्ता वचनेनोक्ता । किं
तावत् प्राप्तम् ? सर्वेषामहर्गणसि । कुतः ? अविरोधात् ।
अविरोधोक्तोपपत्ते 'पत्नीसंयोजान्तरमप्यहं सतिष्ठन्ते'
इति । न च कश्चिदोपपत्ते आधीयते । तस्मात् सर्वेषा-
मिति ।

यस्मिन् नैतत् दृष्टं, न शक्य कल्पयितुं तथादृष्टम् । तन्
न पत्नीसयाजान्ततः । तस्यान्वस्य प्रयोजनं न विद्यते ।
तस्मात् प्रागन्यात् पत्नीसयाजान्ततस्मिन् न्यायेन प्रोक्ते
त्विद्वदर्थं 'असंरिगते हि तर्हि यतः' इति ।

दुष्ट— भावयेत् प्रजाः । केन ! द्वादशाहसंरुकेन
(यतोऽनं) । तान 'सकृत्वा कर्मभेदः' (रा२।
७।२१) इति न्यायेन द्वादश यागा एते । अहोरात्र्यः
(याजयेत् इति) यगसामानाधिकरण्यात् याग (एष
अहः सकृत्वात्) अहः (इत्यनेन) प्रतीयते । प्रकृतौ
च (शोचिष्ठोमे) अहः प्रत्येन उपाद्वहिरारिषोमन-
पर्यन्तो यागः परिच्छिद्यः । इहापि (द्वादशाहादौ) एषं
ब्रूयन् । (तत्र) द्वादश यागाः (सह) फले
चोदितत्वात् सहैव कर्तव्याः । तेषां आ अग्नीषोमीयात्
या इति कर्तव्यता (अभिनिघौ आकारः । अग्नीषोमीय-
पर्यन्ता याः पुरस्तादिति कर्मभेदा), सा अष्टमाश्व-
विशेषत्वात् तन्नेन कर्तव्या । अवशुधादीन्पयि (उप-
रितनाभि अङ्गानि) तन्नेनैव (कर्मभेदात्) । ये (तु
मध्यस्थाः) संनिपत्योपकारकाः (पदार्थाः अहयग्न्या-
सकृत्वा, ये च तन्मध्यपातिन आगुदुपकारकाः सव-
नीयादयः) ते आदन्ते । (तत्र) सहस्रयोगात्
(प्रयोगैवचनात्) करिमाभित् मिक्षा द्वितीयादियु
अहः तु प्रसृतमित्यम् । तत्र यस्मिन् अस्ति अद्वयस्याने
प्राने पत्नीसयाजान्ता नियम्यते । तत्र अन्ते उन्नत्य
यागस्य (कर्तव्यस्य) अभावात् अग्न्याहं नास्तेव
अनियमेन । अनियमकामावात् (उत्प्रेषः पत्नीसया-
जान्तस्य) नियमोऽपि (गच्छति) । न च एतदेव
वाक्यं (पत्नीसयाजान्ता इत्यदि) क विनियमपर,
क चिदपूर्वविपर (अवितुमर्हति) विवक्ष्यमेदात् ।
अपि न यस्य नियमार्थं (वचनं), तस्य दृष्टोऽर्थः ।
तस्मात् प्रागुक्तमात् पत्नीसयाजान्ता (नियम्यते) ।

शा— 'समादिशेयात् सर्वेषां पत्नीसयाज-
संरिगतिः । अमस्यावचनं योगं यज्ञस्य चिर-
संरिगतेः ॥' इति प्रोक्ते ज्ञः 'अपेक्षितविधानाय
प्रागुक्तममयं विधिः । मुख्यत्वसंभवाद् वाक्य-
दोषस्य न च शौण्ड ॥' पत्नीसयाजान्ता इति सर्वविधि

अङ्गानि कृत्वा हरिवोजनायहः शेषं तन्नेन सर्वेषामुपरि-
ष्टात् अनुष्ठेयम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे विहितेषु नोहः ।
मिदन्ते द्विचयादियु द्वादशाहविकारेषु यदन्त्यमहः
द्वितीयं नृतीयं च, तत्र श्रुतौ पत्नीसयाजान्तामपि अनु-
ष्ठितं ऊहित्वा सम्पन्नानुष्ठेयम् ।

सोम— समुदायपञ्चात् अहः समुदायामकद्वाद-
शाहगतपत्नीसयाज-तस्य चिन्त्यते इति सगतिः । पूर्वं
पक्षे उक्तमेऽहनि हरियोजनादिक अहः शेषं कर्मविधा
अवशुधादिकेष्वेव कर्तव्यं, सिद्धान्ते तु अहः शेषोऽपि
कर्तव्यः इति भेदः । साङ्गानां प्रचानानां सहानुष्ठानं
चोदितम् । तत्र अग्नीषोमीयास्तामि पूर्वाग्न्यानि अव-
शुधादीनि उत्तराङ्गानि च तन्नेनानुष्ठेयानि ।

वि— 'पत्नीसयाजगत्या किं सर्वेभ्यस्तेष्वेतेषु वा ।,
अविशोपायविमो, ऽन्योऽसंरिगतस्योक्तिलिङ्गतः ॥'

आह— द्वादशाहे 'पत्नीसयाजान्तान्यहानि मति-
प्रुक्ते असंरिगते हि तर्हि यतः' इति श्रुत्यम् । तत्र किं
पत्नीसयाजान्तत्वं द्वादशस्यैव अहःसु विधीयते, उक्त
उक्तमवयवं इति चिन्ताया, अहस्यमिदोपात् सर्वेषु । न च
अवस्थायां पत्नीसयाजान्तानि हेतुजानयमात् तस्य
उक्तमवयवमेव सन्नेन तस्यैव पत्नीसयाजान्तत्वावगतिः ।
एतस्य 'तेन ह्यसं क्रियते' इतिवत् हेतुव्यंवादत्वेन
अहेतुत्वात् । न च तर्हि तेनैव 'अक्ताः शर्कराः'
इतिवत् निषेधः, तद्वत् इह सदिग्न्याभावेन तस्य कनि-
र्वाकत्वात्, प्रत्येतेषु शुभस्य आवश्यकत्वेन अविशेष-
प्रवृत्तयिषेः अर्थवादेन सर्वेषामनुपपत्तेः । अतश्च अर्थ-
वादोऽपि बहुदिनसम्भवात् निरस्तस्याभिप्रायेण शौण्ड
शुष्या व्याख्येयः ।

ननु— विधित्वे स्वस्य नियमविधिनाशानुरोधेन
उपममिधविधयत्वेन प्रतीयते । यथाहि, द्वादशानामपि
अहो एककलसाधनत्वात् प्रत्येकेन अग्न्यागते, अत्र
एष अग्नीषोमीयान्तपदार्थानां तन्नेन करणं, अवशुधा-
यानां च द्वादशगवर्णान्तासम् । अहः शब्दवाच्यस्येत्यानां
तु द्वादशगवर्णसंख्यातुरोपात् आवृत्तिः । अहः शब्दो हि
उपश्रुताग्न्यावधारणं हरिवोजनाग्रमन्यावयवन्ते प्रयोगे

शा—सितं वाससि मानं, वासता चोपावहरणमिति । द्वादशाशौ अहर्गणे किमुपावहरणार्थं प्रत्यहं वायोभेदः स्यात्, उच नेति । भेदे प्रमाणाभावात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । अर्थात् वासोभेदः स्यात् । हविर्वाणि (नाम) शकटे अवस्थितः सोमः प्रत्यहं मेदेनामिपवाये याव-
नेकरवाहः पर्याप्तः, तावान् सोमो वासता उपावहरण्यः (समुदात्तानिष्कृष्य प्रायः) अवशिष्टश्च शकटे एव वासतोपनन्दोऽवस्थापनीयः । तस्मात् अर्थात् अहर्भेदे वासोऽन्दरमुपावहरणार्थमुत्पादयितव्यम् ।

सोम— यथा पूर्वम् (१०।६।१९।७२-७५) सर्वाणि मानवीनामुपादाने प्रमाणाभावात् यथाप्रकृति पञ्चशानामेवोपादानं, एवमिक्षिपि भेदे प्रमाणाभावात् यथाप्रकृति एकमेव वातः श्मुधानात् संगतिः । उपा-
वहरणार्थं वासोऽन्दरे सिद्धे तस्य प्रावस्तुते दानविधानात् द्वितीयानिष्कृष्य भ्रातृशुभ्रकवावहरणार्थं वासोऽन्तराण्डुपादे-
यानि । न च प्रावस्तुते दानं प्रतिपत्तिः इति सर्वान्ते स्यादिति वाच्यम् । मैत्रायणस्याव दण्डदानवत् वतुर्वा-
भक्त्यात् प्रावस्तुदपेक्षेन चक्षरः प्रतिपश्यैवामाजान् ।
वि— 'नाम्यद्रासोऽहर्गणे स्यात् स्यात्, न स्यादनु-
चितः ।, चोदकात् प्रत्यहं प्राप्ते कार्यं वासोऽन्तर
भवेत् ॥ '

भाट्ट— श्रोतिद्योये ' वाससि भिनोति ' ' वासतो-
पावहरति ' इति पचनत् सोममानोपवहरणे वासःसाध-
नके । अहर्गणे च प्रत्यहं सोमोपावहरणार्थं वायोभेदः
स्यात् । हविर्वाणिशकटे हि स्थापितः सोमो यावान्
एकवाहः पर्याप्तः, तावान् प्रत्यहं वासता उपावहरण्यः ।
अवशिष्टश्च शकटे एव वासता उपनन्दः स्यात् ।
उत्तार इह अर्थात् वासोऽन्दरे प्रागुक्तमात्रं कृत्वास्तिव्यं,
तन्मे तु पठयितुं मानवदेवैर । न च प्रागुक्तमपि
एकमेव मानवत्वात् शिवं वस्तुमुपादाय तेनैव प्रत्यहं
उपावहरणे कर्तव्य इति वाच्यम् । उपावहरणवस्तस्य
प्रावस्तुते दानविधानात् । तस्य च मैत्रायणदण्डदानन्यायेन
(४।२।६) प्रावस्तुश्रीयानुप्राणप्रावस्तुत्वात्साहचर्यकत्वेन
प्रावस्तिकत्वादर्थाभावात् । सत्तादावपि च न मान-
कादे एव सखदेकमि । प्रकृतौ हि गौरुर्वात् श्रवणस्थित-

मानवासवैव उपनन्दस्य अभिपववेद्या तावैव वासता
उपावहरणं कृतं, न तु स एव वासतावैव । अतश्च इह
मानकाले तावत् वस्त्याहणे प्रमाणाभावात् उपावहरणकाले
एव तदुपादानम् । अर्थात् कस्यापि वस्त्येकरस्य बाधात्
अप्यव्योपयोगिता ।

अण्डन— ' पृथक्कलमहर्गणे । ' २२,

शंकर— ' अहर्गणे वासतो मिदा । ' २६,

॥ अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्तते, कर्म-
पृथक्त्वत् । ६।५।२१।५६ ॥

यदा अहर्गणे कण्विष्यमानार्थे अन्वारण्य बहिःस-
र्पतां मध्ये उद्गातुरपच्छेदः स्यात् कर्मविशिदिति, तत्र
यदिमन् अरति उद्गातुः अपच्छेदः, तत् एव अहः
आवर्तते आवर्तनीयम् । न तु सर्वोऽहर्गण एव आवर्त-
नीयः, कर्मपृथक्त्वात् कर्मत्वा पृथक्त्वात् । अहर्गणे
यवगतिं मुत्ताऽहानि तावन्ति पृथग् कर्माणि ।
नहि अन्यदहः अन्यस्वहोऽहः । तस्मात् अहर्गणे
अपच्छेदपरिणिष्टे एकमेव अहः आवर्तनीयम् । के,

* अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदः इति न्यायः ।

ननु यथैव समदधु यावेणु (प्राजापत्यपशुमावेणु)
सह क्रियमाणेषु एकविनाशे सति ' अहर्गणे ' इत्य-
नेन न्यायेन इतरेषु प्रतीत्यमाणेषु ॥ एकावर्तते तथैव
इत्यवहित्वेऽपि स्यात् । वेनवेवम् । वा. १।१।७।२।
पृ. ५२७.

* प्रस्तोतोद्गातृप्रतिहर्तृणा अन्वेष्यहस्तधारणेन सम-
न्यायस्याना सद्यो (वदतो बहिः) गच्छता उद्गाता इका-
भोवनेन निम्नमास्थे विच्छेदे कृते यशश्चिचिद्विवा
अग्निदेवोनाहर्गणं प्राप्ता किं यस्मिन्नहनि अपच्छेदः तस्यै-
वाहृचिः, कृत्स्नस्य साहर्गणस्येति संदिग्धे साहित्यव-
त्त्यर्थं कृत्स्नाहृचौ प्राप्तावर्थे, अहर्गणे ० इति पञ्चाधि-
करणसूत्रेण प्रत्येकं इति कर्तव्यत्वाऽन्यथात् एकस्यैवा-
हृचिर्वास्ते । पृथगुत्पत्तिरनेनाहं प्रत्येकं साधनयकयव-
गमात् वदयोरोऽपि अन्वेषादिवत् प्रत्येकमिति कर्तव्यता-
ऽन्यगोपपत्तेः एकाग्रपुत्रपत्तिः । मृ. पृ. ८।६-१७०

कर्मण्याह्वानं क्रियते तदर्थं वर्द्धवति । तस्य कर्मान्तेऽ-
पवर्गः । यथा, अन्येषां सुत्याकालानां संस्कारणामग्नि-
समागमादीनाम् । तस्मादाहृतिः ।

अग्निवदिति चेत् ॥ २८ ॥

भाष्यं— इति यदुक्तं, यथा अग्नेराधानं सर्वकर्मणि
एव भवति, एवमिदमपीति । एतस्य कः परिहरः ।
आभाषाऽन्ते सूत्रम् ।

न, प्रयोगसाम्येण ॥ २९ ॥

भाष्यं— नैतदधानेन तुल्यम् । आधानस्य स्वकाल-
त्वात् । स्वकाले हि तत् क्रियते, तत्र न पक्षतो विशेषः ।
इदं पुनः कर्मकालमाह्वानम् । तदस्य कर्मणः काले क्रियते
तदर्थमिति सूत्राणां विशेषणम् । तस्माद्वैतदधानेन तुल्यम् ।
लिङ्गद्वयैवाह ॥ ३० ॥

भाष्यं— लिङ्गं चैतदर्थं वर्द्धयति प्रत्यहं सूत्र-
ण्याऽऽह्वानमिति । एष आह, 'संस्थितेतिरिक्तेऽह्न्या-
मीमांशः प्रविश्य सुवस्त्रं सुमण्डपांमाहूयेति श्रेयसी'
इति । प्रेयणमाह्वानक्रियाऽर्थम् । तस्मादपि प्रत्यहमा
ह्वानम् ।

तद्विद्येति चेत् ॥ ३१ ॥

भाष्यं— तद्विद्येनेन यथाहुतिं प्रतिनिर्दिशति ।
तद्विद्ये यथाहुतिकर्म यथा यथैकादशित्वा तत्र भवति, तथे-
वमपि भविष्यति । किं तस्य कालः न शहरथम् ? तत्
क्रियमाणमवश्यं कस्य विष्णुपरात्मिके भवति, सर्वसाधार-
णत्वात् तस्य दुर्गमत्वात् । यथा तदेकस्य कस्य चिद्वृत्-
त्यन्तिने क्रियमाणं सर्ववृत्तायै भवति, एवमिदमप्येकस्य
कस्य चित् सोत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वायै
भविष्यतीति ।

नाशिश्रुत्यादितत्त्वस्यापराधात् ॥ ३२ ॥

भाष्यं— नैतत्तेन तुल्यम् । कुतः ? अशिश्रुत्वात् ।
ज्ञानं यूपान्तिके होमः शिष्योः । अविशिनमन्तिरुम् ।
आह्वनीय्यविधेयार्थेनेतिर्युक्तम् । इतरप्रतिषेधो या,
(१२।२।७२७) अशिश्रुत्वात् देशानाम् । (१२।
२।७।२९) इति । इतरस्यापराधात् । इह लिखिते न्यायः ।
कालेभेदात् एतद्विधिविशेषणं आह्वानं भविष्यमिति ।
सुतादिष्वपि उपपत्त्याः ।

विद्येकत्वादिति चेत् ॥ ३३ ॥

भाष्यं— अथ कश्चित् ब्रूयात्, इह द्वादशाहिको
विधितस्तन्मष्टो वसतीवरीपर्यन्तोऽवभृथादिश्च । अथमपि
च द्वादशाहिको विधिः । तस्मादह्न्यादनेनापि तथा भवि-
तव्यमिति ।

न, कृतस्य पुनः प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३४ ॥

भाष्यं— तत्र । कुतः ? कृतस्य पुनः प्रयोगात् ।
कृतस्योऽप्यो विधिः पुनः प्रयुज्यते अमिषवचनमज्ञ-
यस्यस्योऽज्ञादिति । प्रधानवत् । तद्यथा प्रधानाणि
प्रत्यहं क्रियन्ते तथा । तत्र वसतीवरीपर्यन्तं मन्त्रस्य स्यात्,
स्तोत्रादिवशां बहुरूपः कृतं स्यात्, तत्र बहुत्वः कृत
मिति न्याय्यम् । तथा सर्वेषामुपपत्तेरिति । संकृष्टतु
यत्र क्रियते, तत्रैव कालभेदादुपपत्त्यात् । तस्मादाहृतिः ।

होम— पूर्ववत् सुत्याकालाह्वानस्यापि तत्राह वाच्यतेः
रोगादिः । नच भस्मीयोमीयकाले अनुष्ठितस्य अज्जनादि-
संस्कारस्यापि तदपवर्गो अवयवः । त्वत् इति वाच्यम् ।
अज्जनादेर्हं न यूपवद्विधिवशे द्वार, किन्तु यूपस्वरूप-
मेव । तस्य यूपवद्विधिवशात् पशुमयस्याप्येकः, इति
पशुनवापर्यं अज्जनावपवर्गः । इह तु आह्वानस्य द्वार
देयताभ्याविधयः, स सर्वेषामह्न्यादिकं इत्यत्र प्रमाणा-
भावात् यत्किञ्चिदपि अत्र अनुष्ठीयते, तदपवर्गं त्वत्
अतिशयोक्त्यादिवत् अपवर्गस्य शुक्तत्वात् ।

वि— 'सुत्याकालीनमाह्वानं घनं स्यात् मिद्यते-
ऽथवा । यूपान्तिनयात् तत्र, सुत्याकालात् मिद्य ॥ '

आह— सुत्याकालीनसुवस्त्राऽऽह्वानं तु अहर्गणे एव-
माह्वानविशेषत्वात् प्रसिद्धमस्त्विति । सर्वनीयादिसुत्याकाली-
नाह्वानवत् । विशिष्टं च अग्नेत्यादिपदप्रयोगादपि
अवमर्शो निर्णीयते । न च ग्रहीतुं सुत्याया एक-
त्वात् अन्येतस्य अविशिष्टत्वात्, 'सुत्याभागश्च'
इत्यनेनैव सुत्याकाले आचमनप्रकाशनादपि । अथेति
पदस्य वैकर्म्यमित्येव सुत्यादिनीयत्प्रकाशनस्यैव अम्यु-
दयशिरस्कलकल्पनात् । अतएव सुत्याभेदेन तदिद-
मेवात् अवश्यपदनीयापदेन सुत्याऽन्तरदिनानां प्रकाश-
नानुपपत्त्या आनुष्ठितपदव्यवदेव । एतदुक्तिकथनायैव
सुत्यान्तराणि । इतरथा यद्यप्यपवर्गनीयादित्यापेनेव

(१२।२।२२) युजतास्याऽऽहृतिविदेः पृथगपितृजनीय-
न्तम् । न च स्वर्गीयपृथगाणां तत्तत्तस्याऽपूर्वोक्तोक्तिगता
तदुत्पत्तौ अपवर्गो प्रथमसिद्धयुक्तपक्षेः आहृत्युपपत्त-
यसि प्रकृते देवताया एकत्वात् सकृद्विज्ञानसंस्कृत्या
एव प्रत्युद्गेन सर्वोपकारकत्वोपपत्तेः कथमाहृतिरिति
वाच्यम् । आह्वानस्य स्वरूपेणाविद्यमानतया देवता-
स्वरूपमात्रस्वरूप्य ह्योपकारस्य तत्कालमेव नाशकत्
तदाहितसंभारस्यापि प्रपादकाग्रिदेवतास्वरूपेन भाजात्
प्रसङ्गानुपपत्तेः । अत एव यम यासु कदेवताऽऽवाहनप्रकार-
जन्यसंस्कारस्य अन्तःस्थः हृदयविरागीयदेवतास्वरूपस्य
मायिवात्, तत्र भवत्येव पञ्चपुरोडासे प्रसङ्गः । न च
उत्तरस्मरणस्यैव पूर्वज्ञानजनितसंस्कारनाशकत्वस्य लोका-
वस्तुतया यथावर्गीयदेवतास्वरूपेनैव तस्य भाजात्, कथं
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथापि उक्तप्रमाणोक्तदेवतास्वर-
ूपेनैव तत्राग्रे भाजाह्वानस्य प्रधानप्रकारकत्वानुपपत्तेः ।
अतोऽप्ययं तन्मात्रमसंस्कारत्वान्विच्छेद इति प्रधानत्वावच्छि-
न्नीयदेवतास्वरूपस्यैव नाशकत्वम् । अयच्छिद्यमानं न
परास्तिङ्गमेवेति न कथावर्गीयदेवतास्वरूपमात्रेण तत्तदा
इति युक्तः प्रसङ्गः । प्रकृते तु सकृद्विज्ञानाशकप्रमाणी-
तत्वात् तदायम् । अत एव 'उरिधोऽरिभवेऽहमि
भागीप्रीयगारं प्रविश्य मुयाह्वयं कुजह्वयमाह्वयेति
संप्रपति' इति लिङ्गमनुपपद्यते ।

मण्डनम्— 'अकर्तृताह्वानमह्ना समृद्धे ।'

शंकरः— 'कुजहाण्या न नाशयेकम् ।' अथ
मुल्याकादीनां कुजहाण्या मेव एका नैतत्परी ।

॥ अहर्गणे सोमोपावहरणकाले एव प्रत्यहं वासोऽन्तरं
ह्यावाहम् । सा. १०।१।२।७९-८०, ॥ अहर्गणेषु
द्विरावापि प्रादशालिकदशह्वयं धर्माणां कथेनासिदेव ।
१०।५।१।१२-१३.

॥ अहर्गणस्य सोममहृतिविज्ञम् । धान. पृ. ११९.

॥ अहिकुण्डलन्यायः । यथा एकस्य अदेः अहि-
तेनमिश्र, यथैव कुण्डलनस्य प्राप्तिव्याप्तसम्बन्ध-
व्याप्तिकः, एव तद्वदोऽपि नैतन्मन्त्रेणामेव जीवेना-
वाप्तिस्येव सिद्धं तात्त्विक इति । साहस्री. १५७

॥ ब्रह्मवत्तरीयोः मेदाभावेऽपि अहिकुण्डलन्या-
येन विरोधवत्त्वं निब्रह्मवत्त्वोपात्तिः (ब्रह्मणः) इति न
च वाच्यम् । अद्वैत. २।६।५०, ॥ यदि पुनः परमाण्व-
एव ब्रह्मः कश्चिदात्म्य अहिकुण्डलन्यायेन परमाण्व-
संस्कारमूलाः अन्युपगम्येत, तदा परमाण्वस्य ब्रह्म-
तिरक्तताभावात्तत्त्वो मोक्षशास्त्रवैधर्म्यं प्रसज्येत । (अहिः
इत्यमेदो गाहते, कुण्डलप्रयोगप्रवृत्तयस्तीति इति तु मेदो
भावते । यथा वा समुद्र इति अमेदो गाहते केना
समुद्रद्वयः तद्वत् कथंलः इति तु मेदो भावते तद्वत् ।)
शांभा. ३।२।२९ मू.

॥ अहिकुण्डलन्यायसिद्धाणामां सुवर्णनं अत्राचारः ।
वा. १।१।१७ पृ. २०५.

॥ अहिवंशं विनाऽपि अह्वानविद्येनापि भरणदं-
नात् । विवि. पृ. ९. न अह्ना ब्रह्मविज्ञानं अहिकुण्ड-
लन्यायेन विरोधं कृतवति । कालनामपि प्राग्भावीभावन-
प्रबोधात् अहिवंशविज्ञाने कति भरणमगत् भरणं इति
मन्त्रवत् । कणिका.

॥ अहिसकुलन्यायः । शाश्वतिके विरोधे प्रद्वन्द्वीये
अयमुदाहरिते । साहस्री. ११९. (शाश्वतिकः वन-
शिकः स्वाभाविकः । शाश्वतिकविरोधोदाहरणमि व
सुहृत्समावृणो विराड्भरणमेव द्रष्टव्यमि यथा— ' सिद्धेभ्यं
महिषाभयोऽनुपपन्नं श्वेनं व क्षीयायि योग्यमस्मि पशु-
धनीति मीरुवरयोः श्रेण्यशोभं लघेत् ॥ ' इति ।
ओतुप्राजितः, दतकः मूलकः । श्वः न एवम् । वीर्यः
महद्वयः अनिश्च. वधुः नकुलः । के.)

॥ अहितिस्वधर्मन्यायः । अहिर्मिर्लीयतेऽस्मां
वा अहिसिस्वन्ती । सर्वत्राहृत्ये । यथा सर्पः सर्वत्र
प्राणव्याप्त्योपगतमपि स्वाभावान्तरं स्वधर्ममेव वर्तमानमपि
न वदापि तत्त्वमेव जानाति, तथैव देहं कोपात् स्वाभा-
वनेनापि तन्मपि, कति शेषे न कदाऽप्यव्यवधं पर-
तीति भावः । साहस्री. २८२.

॥ अहिसुकेवर्तन्यायः । अयं तद्वद्व्याप्यते एव
शेषः । अहिर्नामोन्मादधरः ओषधिविरोधः, अहिकेन-
कालिभरणं ' रोष' इति पाश्चात्यभाषायां प्रविष्टः ।
तं मुदके इत्यहिकुं ' रोषी' अर्थम इति धारायां

प्रसिद्धः । 'कैवर्तं दास्यवीर्य' इत्यमरः । यथा श्रुते हि लोके—अधिदहिभुक् भावमात्रेण तत्र बहुजनसमुदायं दृष्ट्वा केन विन्मे विनिमयेन न स्थासिति पिशा स्वपादे रण्डे यदा तेन्रा प्राप । कैवर्तशोपहासाय तपादात्ता रज्जुं गोचयित्वा स्वपादे यमय । नायि च वारं गताया भयोरण्डसमये प्रत्युदोऽरिभुक् स्वपादे रज्जुमदध्वा कैवर्तपादे न रज्जु दृष्ट्वा अहमयमयमहमिति स्वद्विदि निक्षिप । 'रे कैवर्तं त्यमदमय च त्व' इति तेन विवादं कृतवानिति । तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. ३७५.

॥ अहीनः आधुत्तमोमयावरूपः क्षिप्रजिराजः । अहोरागः । तस्मिन् अहीनशब्दो ह्यः । यौनिकत्वे तु 'न होना' इति विशेषणमप्येते कृते तस्मिन् अयथावि-
शब्दस्य आधुतात्तः शब्दः, मन्थोदात्तस्य आमानस्यते । वि. ३।१।१९. ॥ अहीनः । न च नन्वहमस्तेन अयमयम-
यसि, समुदायशक्त्या तस्मिन्प्रकारात् । न च नन्वहमस्तेन
नन्वयमसि । नन्वयमसि हे ननि अयमयपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
वृत्त्या आधुतात्तं स्यात् । मन्थोदात्तस्य अयं पठ्यते ।
तेन तस्मिन्पास्तोऽध्ययनम् । तथाहि वति 'आयथावि-
पूर्वदेशिब्रह्मन् स्वरमिदमय' (पा० ७।१।२ सूत्रे
वार्तिकमिदम् । स्वरसिद्धयर्थेति—उपदेशावल्याया आ-
धुतात्तः स्वरः यथा स्मात् इत्यर्थः) इत्येवं ईगावैरो
आभीनगणे मत्तयाधुतात्तान्वेन ईकारे स्वरः सिध्यति ।
तस्मात् अहोरागनामयेमेतत् । (अह्ना समूहः अहीनः
मनुः इति विभक्तः) । पा. ३।३।८।१६ पृ. ८६४.

॥ अहीनः पञ्चशारदीयः मास्तीयः । यः कामयेत शत्रुः
कामिति स एतेन यजेत' इति विहितः । भा. १।१।२
१९५४, ॥ अहीनः सर्व एव अन्त्यतरतोऽतिराग ।
८।२।६।११. ॥ च ईदृशचनमस्ति 'योऽन्यतरतोऽ-
तिरागः योऽहीनः' इति, किंतु यत् अन्त्यतरतो अहीन
इति स्मरन्ति योऽहीनः । या. ६ एको द्वौ बहवो वा अही-
नेन यजेत । तन्म योहिता याजयेयुः । भा. ८।२।५।२४,
॥ अहीनः अदीक्षितः (अग्निं) यजन्ति (कृत्विचः) ।
३०।६।१।५।५८. ॥ अहीनैऽपि शत्रुबहस्योः औदु-
म्बरसंमार्गं च एतेनैव यजमानेन इति पूर्वन्यायेन सिद्धे,
स एकः यः कोऽपि, विशेषतः अवधारयितुमशक्यत्वात् ।

वि. १।२।१।२. ॥ अहीने पृष्ठवपवहन्ते मधुनः
वृत्तस्य वा प्रथमं कृत्विचम् । भा. १०।६।१।१२.
॥ अहीनेषु ऐकादशिनपञ्चकमः आगेव—ऐन्द्र—ऐन्द्राम-
शास्वत—नायिन—गोम्प—श्वदेव—हील—मास्त—माह-
स्वत—नाक्षत्राः इति । सर्वर्षे. १।४।२७. ॥ अहीनेषु
प्रत्यहीनं चतुर्मेऽद्वि गोदशौ सूयते । भा. १०।५।
१।४।५५—५७. ॥ अहीनेषु पञ्चमादितु एकस्तोमकाः
आमाताः 'मिद्वद्विष्टोमो भवति' 'पचदश उक्त्यो
भवति' इत्याद्यः । वि. ५।३।१५. ॥ 'द्राव्योपपत्तः'
इति द्वाद्वादशमन्त्रे विहितत्वात् तत्प्रकृतित्वेन सर्वाहीनेषु
तत्प्रतिः । पा. ३।३।८।१६ पृ. ८६४. ॥ द्विबहु-
यजमानककुल्यअहीनादितु 'मिराङ्को, निरमद्वत्ते,
धुरेष त्रिवृषति, एकविंशत्या प्रापयति' इति
तत्तत्संख्याकानामेव अहोरागीना यजमानसंस्कारत्वात्
तत्तत्संख्याकज्ञानाद्युत्तमयः, न प्रत्येकम् । सोम. ५।२।२.

॥ अहीनत्वं योग्यप्रतिष्ठितम् । द्राव्य. पृ. ११९.
॥ 'अग्निष्टोमो वे प्रजापेतिः, स उत्तरानेकाहानसृजत,
तमेत द्विराश्वद्वोऽहर्णय ऊतुः' नमस्मान् मा हासी-
रिति तदेपादहीनत्वं' इति द्विराश्वद्वेनामहीनत्वं दर्श-
यति । (तत्र न हीनत्वं इति स्पष्टयितुं नानं स्यात्) ।
भा. ८।२।५।२८. ॥ 'द्विराश्वद्वो आ एकादशरागात्
अहीनत्वं यजतिषोदनात्' । ८।२।६।२६.

॥ अहीनवर्षः द्वादशोपपत्ता ज्योतिष्टोमप्रकरणे
पठिताऽपि न व्यवहर्षति । भा. ३।३।१।२२ पृ. ७९३.

॥ अहीनभूतश्च दास्यपारः यजन्तिचोवनः 'द्राव-
शास्तेन प्रजापतो यजेत' इति । भा. ८।२।५।२५.
॥ अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः यम यत्रातिः
भूयते । ८।२।५।२५.

॥ अहीनउत्तमो यजतिषोदना यजमानबहुत्व-
नियमाभावः । वि. १०।६।१६.

॥ अहीनाधिकरणन्यायः । द्वादशोपपत्ताऽधिकर-
णम् । ज्योतिष्टोमे भुक्ता द्वादशोपपत्ता अहीनस्यैव, न
ज्योतिष्टोमस्य साहस्य ॥

अहीनो वा प्रकरणाद् गोपः । ३।३।८।१५ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य समाप्तमिति ' निध
एव छाह्योपपद्यः, द्वादशादीनस्य ' इति । तत्र छंदसः
किं द्वादशोपपत्त्या ज्योतिष्टोमे, उत अदीने इति । किं
तत्पत् प्रातः । ज्योतिष्टोमे इति । इयः १ प्रकरणात् ।
एवं प्रकरणमनुपदीते मयि । ननु शक्येन बाध्यते ।
न बाध्यते । अदीनपञ्चनेन ज्योतिष्टोमं वक्ष्यामः । मुदा ।
न दीपते इति अदीनः । दक्षिणया क्रतुनरैर्न जनेन
या न दीपते । तेन ज्योतिष्टोमः अदीनः । याज्ञवल्केन
संयतो निरूप्यते ।

या— ननु अष्टाश्वदीं वानानां प्रतिष्ठताः स तर्षः
परंपरितः । किं इदानीमस्तिष्यते, येन चतुर्ष्वेण्यसं
नाम्यते । तदुच्यते ' यदायसविधिधनं श्रुत्वादीना-
मसः परम् । विरोधः कश्चित् आसीति विषयः
परिगोचर्यते ॥ ' तत्र प्रकरणस्य तावत् भुक्तिविद्वानाभ्यां
एव विरोधविरोधो संभवत्येते (१६६ इत्यधिकरण-
स्तेन प्रत्येन) ।

ज्योतिष्टोमे भूयते ' निस एव छाह्योपपद्यः कर्माः
द्वादशादीनस्य ' इति । तत्र छाह्यपञ्चने छाह्यं अह्ना
समाप्तमानायात् छंदस आह्ना संस्थापयति इत्येवं
ज्योतिष्टोमो पश्यते इति व्युत्पत्त्यं तस्य । ' द्वादशा-
दीनस्य ' इति तु द्वादशोपपत्त्यं किं ज्योतिष्टोमस्य ।
अथ अदीनक द्वादशाहोः इति छंदिमते । यदि
अदीनचन्दः कथं विद् ज्योतिष्टोमेऽपि उपपद्यते, ततः
प्रकरणस्य अतिरेकात् तस्मिन्नेव निषेधः । अथ अदीन
इति अर्वाग्न्यामवेन, ततः भुक्ता संयुक्तायात् असेवक-
प्रदण्यसमाप्तेन प्रकरणेन अप्रवणम् । अस्ति हि कर्त्तव्यं
भुक्तिप्रकरणवैरिणोः । किं प्राप्तः । सिद्धान्तेन उपक्रमं
द्वादशेन व्याख्यां प्रकरणम् ज्योतिष्टोमस्यैव इति प्रति-
जानीमहे । न च भुक्तिविरोधः, प्रकरणदेव अदीनचन्द-
स्यापि ज्योतिष्टोमसामान्यात् । अस्ति च नृवृत्ता-
साम्प्रदायेन तदभिधानमप्यर्थम् । अथ यद्यपि
' अह्ना एवः क्रतुमूढे ' (प्राग्वजनप्रमुखास्तु
पा० ४१३३३ सुते ' अह्ना एवः ' इत्येकाग्रवेव
वार्तिकमुपनयनम् । वि. वीर्यं उ ' अह्ना एवः क्रतु ' इति
वार्तिकमुपनयनम् । ' तस्य समूहः ' इति तु छाह्य-

इतिप्रकरणे अतुल्य एव) इत्येवं व्युत्पादयमानः अर्-
वाग्न्यादीनां अदीनचन्दो भवति, तथापि निरोधविरोधार्थं
अदीनमुपयोगार्थेन ज्योतिष्टोमार्थः समर्थनीयः । स हि
वृत्तविकल्पात् सर्वप्रकृतित्वस्य न कुनयितुं शीयते । न
येन के विदसि क्रतवः प्रकृतित्वेन गदति । यत्तु भाष्य-
कारेण ' दक्षिणया क्रतुकरैर्न न दीपते ' इति,
तदर्थवद्भाष्यं । दक्षिणया क्रतुकरमिति प्रतिनिमित्तमुदाहा-
नात् । यथायदि विकल्पनाया वा अवनयितव्यमस्यार्थ-
प्रशङ्गात् । तद्वदद्विधादिनमुस्य दक्षिणमिति निमित्तात्
क्रतुकरमिति विचारभूतोपपत्तिर्विरोधः । अतिशेष
संशयस्य न्यूनत्वात् । तस्मात् विप्यन्तत्वेन अप न कं
विशदति, येन विद्वा न दीपते इति अदीनः ।
प्रकरणतामप्यपि अत्रैव गुणयोरैव उच्यते इति शीघ्रः, न
शौभङ्गाभ्यन्तात् ।

अर्धयोगात्तु मुख्यस्य, तस्मादुपपद्यते । १६ ॥

भाष्यं— अपकृत्येन द्वादशोपपत्त्या । कुतः ।
अर्धयोगात् ज्योतिष्टोमेन । कथमर्धयोगः । अदीनेन
एकस्यान्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । ननु ज्योतिष्टोमः एव गीमः
अदीनः । नैमुच्यते । नहि मुख्यपदमपे योगप्रत्यक्ष-
मस्ति । ननु सत्यमसौ भविष्यति । नैति मूमः । तथा
एति आनुवाचः अदीनपञ्चोऽप्यभिधत् (अदीनस्य) ।
सम्प्रोवाचनपत् (अदीनस्य) । यस्यात् प्रत्यक्षं
बाधित्वा अदीनस्य धर्मः । अस्ति स्वपदेनो भवति
' निस एव छाह्योपपद्यः द्वादशादीनस्य ' इति । परं
अन्य. छाह्यः अप्यस्य अदीनः, तत एव सपदेनोऽन-
वपद्यते । विद्यते च अप्रवदेयचयनम् । तस्यात् अदीन-
स्येति ।

या— ' मुच्यते शक्यमर्थत्वाज्योतिष्टोमोऽ-
भिधीयते । अदीनशब्दसंयोगो न तु तस्य कथं
भव ॥ असेवयोगात् योनास्य या संयत्ता तेन
संगता । न सा प्रकरणात् सत्यं तेनारमादप-
कुर्यते ॥ द्वादशस्य अदीनेन यद्विमुच्यते संगतम् ।
अदीनोऽहं समुहस्य ज्योतिष्टोमो हि साहचर्य ॥ '
ननु गुणाद्यं प्राण्यगीति, तद्विस्तृत्य निरुपरोति ।

यदि तावत् गौण इति उपचारात् प्रवृत्तोऽभिधीयते, ततो न प्रकरणात्तुल्येन श्रुत्यर्थपरित्यागो युक्तः । न चेदं अर्थवादार्थं, येन एकहोऽपि प्रसंसितुं अदर्शनवदुप-
चर्यते । न चास्य सम्बन्धो नास्ति, येन सिंहशुभसमूह इव शब्दं सत्त्वेन प्रसिध्यते । तस्माद्वैचर्यादिकृत्यं ताव-
दुक्तम् । न च नञ्प्रत्ययेन अवयवव्युत्पत्तिः, समुदाय-
प्रसिद्ध्या नञिराकरणात् । न च नञ्समासस्य च्छेष-
मस्ति । नञ्प्रत्यये हि सति अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात्
(तापुर्वे तुल्यार्थे ० पा० ६।१।२ इति सूत्रेण) आनु-
दात्तत्वं स्यात् । मध्योदात्तत्वं अर्थं पठ्यते । तेन
समासवागन्तत्वाऽध्यवसानम् । तथाहि तस्मिन् 'आपन्नादिषु
उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थे' इत्येवं ईनादेशो आशीव-
माणे प्रत्ययापुत्रात्तत्वेन ईकारे स्वरः सिध्यति । तस्मात्
अदर्शनानामर्थमेतत् । अपिच साहचर्येणैव द्वादशस्यसक-
न्येऽपि अक्षरकल्पमाने अर्धनिषेधोपादानान् सस्य शास्त्रस्य
अर्थान्तरत्वाच्चिह्नं विहायते । प्रकरणाद्वा श्रित्यद्वादशस्ययोः
सकन्ये सकन्ये द्वौपि सहाद्वादीनश्चार्थोऽन्यथैकौ स्थानम् ।
अथान्तरत्वे तु अहीनस्य न तावद्वचनोपादातम्यः ।
ततश्च आनन्तर्यात् नित्यस्वरपि तावत्तम्यः प्रसज्यते एव,
इति म्यवस्थाऽयं साहचर्यमपि अर्थवत् । तस्मादपकृत्यं
इति ।

(पूर्व वचनार्थं अधिकरणं भगवन्वाय स्वाभिप्राय-
माह—) न तु किल एतद्युक्तम् । परप्रकरणे अन्यर्थम-
न्विष्ये । भगवन्वायात्, तेन वा असकन्यसकन्यव्यतिरि-
क्तस्य प्रकरणस्य पुनरुत्पत्तिर्वाच्यते, द्वादशोपपत्तिः इति
च द्वादशाक्षरप्रकरणे सिद्धित्वात्, तद्वद्वचनित्वेन सर्वोद्दी-
प्त्युत्पत्तिः । अतः त्विदमेव असिन् यान्ये सर्वोद्दी-
प्तित्वात् विधीयते, द्वादशान् ॥ अहीनस्यविधावक्ष-
णादेष प्राप्तौ औचित्यरूपेण अस्य स्तुत्यर्थं निर्णीतानि-
वन् अनुस्यते इति ।

कथं तर्हि अधिकरणं नेतव्यम् ? उच्यते ।
' ज्योतिषो दराहीनत्वं ततो विधिर्यं भवेत् ।
अदर्शने तु तस्येदं प्राप्तं स्तुत्यर्थमुच्यते ॥' एव-
मुक्तं भवति, किं ज्योतिषोऽयं अहीनः, तस्य चेदं प्रक-
रणद्वयं विधीयते, अथ अदर्शनः कस्य च प्राप्तमेव

अन्यार्थमनुस्यते इति । ननु एवं सति अदर्शनसकन्यमपि
एतत् ज्योतिषोमस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, इति प्रकरणविरोध-
विचारमात्रः प्राप्नोति । नैव दोषः । पूर्वपक्षे हि द्वाद-
शस्य विधीयमानस्य प्रकरणं ग्राहकं भवति इत्यनु-
च्यते । सिद्धान्ते तु अदर्शनसकन्यस्य प्रकरणं ग्राहकं इति
वाच्यते । अन्यत्वं तु, यत् तथा सत्यपि प्रकरान्तरेण
प्रकरणे एवोपयुक्तमिति । यदा तु द्विष्यद्वचनान्वयेन
(३।३।१) उक्तयोऽपि कर्म विधाभीयते, तावदाऽ-
न्तरविधौ च सत्यपि धाराऽन्तरीयत्वं प्रयोजनान्तरादि-
तस्य विधिबन्धुपचरते, यदा यथाभागेनैव शक्यं समर्थ-
विद्युः । तर्हि 'द्वादशानीनस्य' इत्येतत् तावत् अह-
र्गविधिवन्मात्रं प्रकरणात् उक्तव्यते इति सिद्धम् ।

आह— 'तस्य प्रकरणाज्योतिषोमाहृत्यं प्रतीयते ।
तत्रैवाहीनशब्दोऽपि 'न हीन' इति वर्तते ॥' इति
प्रमेयं भूयः । 'साहचर्यान्तरं तावदहीन इति
गम्यते । हृदिष्येवं विराजते सा च योगाद्
यक्षीयसी ॥ तत्रापि वीमिकत्वं चेन्न सूत्रेऽप्यर्थो-
क्तम् । सकन्यवचनं यत् वैधव्यम् । कर्मत्वान्तरम् ॥'

शेषम्— अध्यायशमूहप्रतिज्ञातार्थमध्ये अन्यस्य
निरूपणं इदानीं प्रभावयत इति अवसरसंगतिः ।
' तापुर्वे तुल्यार्थेनृतीयाक्षरस्युपमानाभ्यद्वितीयाकुल्या ।'
इत्यनेन सूत्रेण (पा० ६।१।२) तापुर्वे समासे अभ्य-
वादात्ता पूर्वपदभूतानां प्रकृतिस्वरस्य विधीयते । प्रकृति-
स्वरस्य नाम तेषां यथागतभावदशायाः स्वरः, समासे-
ऽपि तस्वरस्यम् । ततश्चात्र अन्यस्य नञः पूर्वपदस्य
प्रकृतिस्वरत्वे तस्य 'निजात् आयुदात्ताः' उपपत्त्याश्वा-
सिधये 'इत्युदात्तत्वात् समासेऽपि नञः एवोदात्तव्य इत-
रस्य तु सर्वस्य 'आनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा० ६।१।
२।५८) इत्युदात्तत्वं इति अहीनपदं आयुदात्तं स्यात् ।
ननु 'आनुदात्तस्य' इत्यनेन सूत्रेण प्रत्ययसमासनि-
योगेन विधीयमानमायुदात्तस्य अनन्तरज्ञानं ईनादेशात्
पूर्वमेव भवति, ततश्च प्रत्ययान्तरात् अन्तोदात्तत्वमेव
स्यात्, न मध्योदात्तत्वं (इति चेन्न)
' आपन्नेवीपीविधः ' प्रत्यादिस्तुतुष्टविदिता
आदेशा वे आद्यवाच्यः तेषु (आपन्नादिषुपदेशिवद्वचनं

द्रादशास्यस्य ज्योतिष्टोमे निषेधसंभवः । अतश्च अहीन-
संभ्युपसङ्गदेशेन द्वादशाधिविधिः । पश्वीवष्टे च पर-
स्परसंबन्धस्य प्राचीनमते स्मृत्युक्तत्वात् न विशिष्टेष्टेरो
वाक्यभेदः । यस्तुतस्तु अहीनेष्टेरोन अतिदेनाप्रोक्तेः पूर्व-
प्रवृत्त्या द्वादशोपसत्त्वमेव अनेन वाक्येन द्वादशत्वप्राप्ति-
शङ्कं 'ता वाच्यमि' इतिवत् विधीयते । द्वादशाह-
प्रकरणस्यावकाशान्तरे तु द्वादशोपसत्त्वस्य वा अवाप्तान-
प्रत्यया वा न विद्यमाने इति भाष्यकारानिर्णयः । यस्तु-
तस्तु द्वादशाहप्रकरणत्वस्यावकाशस्य सन्नाहीनोपसत्ताधारणत्वा-
देव अहीनेऽपि द्वादशत्वप्राप्त्युपपत्तेः एकवाक्यत्वसम्भवाय
प्रकरणपाठार्थवधानाय च औचित्येन नित्यविधेरेव भय-
मर्थवदाः । मइतः कर्मणो भद्रस्य संख्या उचिता न तु
प्रवृत्ते, इति च श्रुतिः । अतो वाक्येन प्रकरणं कथित्वा
द्वादशान्वयं अहीनोपसत्ताधारणतः न तेन ज्योतिष्टोमे
द्वादशत्वम् । दूते तु (पार्तिके) यद्यपि भाक्तभूक्तिव-
मादान् भूतिप्रहरणविरोधोपन्यासः इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डनम्—' अहीनोपसदा सक्या । ' १२.

शंकर—' अहीनता च प्रवृत्तेः । ' १३.

● अहीनाधिकरणन्यायेन (निधीतं मनुष्याणां
इति) पश्वीभुजा मनुष्यधर्मः (पूर्वपक्षे) । वा. ३।४।१।१.
अथ भुजा—प्रकरणानुरोधेन अतरेकवाक्यावकाशनीवित्य-
श्वेतनाम अहीनारधिकरणन्यायोक्तिः । अहीनादेः प्रकृत
कर्मान्वयत्वात् द्वादशोपसत्तादेः तद्युक्ताहीनधर्मत्वा
योगेऽपि मनुष्याणां प्रह्नकर्मान्वयसंभवात् अनापक
स्वापि बाधयोगात् प्रहरणानुगृहीतकं भुजा प्रकृतकर्म-
प्रवृत्तमनुष्यधर्मत्वम् । इति । तु १३४५.

॥ अहीनवत् पुरुषसदृशत्वात् । ३।४।५।१४ ॥

ज्योतिष्टोमे ' सीधे स्नामि ' इति श्रुत्यम् । दर्शपूर्ण-
मासयोः ' ब्रह्मभ्यामनोऽनुव्यात् मयि दशकर ' ' प्राचो
दशः, अपानः क्रतुः, प्राणपानावेशासम् चते ' इति
श्रुत्यम् । इमौ स्नानमन्त्रादस्वी पशौ पुनः चतौ-
क्योति । एतौ पुरुषधर्मौ, न क्रतुधर्मौ न वा क्रतु-
युक्तपुरुषधर्मौ । तदर्थत्वात् पुरुषार्थत्वात् पुरुष-
धर्मत्वात् तपोधर्मयोः । ज्ञानं तावत् यत्तत्प्रकरणार्थं
पुरुषार्थमिति स्पष्टम् । मन्त्रपठनमपि पुरुषार्थमेवेति

वाक्यादवगम्यते ब्रह्मभ्यामनुपसदस्य स्नानजन्यत्वेन,
ज्ञानचक्षुः कृच्छ्रत् कर्तव्यचक्षुःवेन पुरुषार्थत्वात्वावगमात् ।
अहीनवत् यथा ' द्वादश अहीनस्य ' इति विधीयमानं
द्वादशोपसत्त्वं प्रकरणमपि वाच्यम् अहीनपदव्यवहात्
अहीनार्थमित्यवगतं तद्वत् । तस्मात् स्नानं मन्त्रस्य
पुरुषधर्मो इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकरणविधौ बाह्या तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ।
१५ ॥

स्नानं मन्त्रपाठस्य पुरुषधर्मो इति पूर्वपक्षं सूत्रप्राप्तं
वाक्येन व्याचर्चयन् सिद्धान्तमाह । तद्युक्तस्य तेन प्रकृत-
दर्शपूर्णमासकृत्तुना युक्तस्य पुरुषस्य संस्कारः स्यात् ।
प्रकरणविशेषात् दर्शपूर्णमासोऽन्तर्द्वादशत्वयोगेन प्रकरणेन
विशेषात् भन्तुतद्युक्तस्य पुरुषस्य स्थावर्तत्वात् । प्रकरण-
धरोन कतुपुक्तपुरुषस्यैव महत्वात् । इत्यवत्, यथा
मीमादि इत्य दर्शपूर्णमासपूर्ववापनकृत्तुपत्रमेव प्रोक्ष-
णादि प्रतिपद्यते तद्वत् । तस्मात् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो स्नान-
मन्त्रपाठो इति सिद्धान्तः ।

व्यपदेशादपकृष्येत । १६ ॥

सिद्धान्ती पूर्ववत्सुक्तद्वयान्तरेऽप्युक्तमाह । व्यप-
देशात् नि इत्यतिशये, अपेक्षि विप्रत्यये, विशिष्टाकारण-
क्रियः । अहीनस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणत्वात् अत्यन्तविप्रकृष्टा-
स्मानात् अहीनपुरुषं द्वादशोपसत्त्वत्वे ज्योतिष्टोमप्रकर-
णेन अप्रवृत्तमाणात्वात् अपकृष्येत उक्त्येतेति युक्तम् ।
प्रकृते तु ब्रह्मभ्यामनुपसदस्य कतौ स्नानात् तद्विपर्ययेन
मन्त्रपठनमुपपद्ये, इति भाष्यं कृतं शङ्क्यैः । तस्मात्
क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कार एवेव स्नानं मन्त्राभिधानं च इति
सिद्धान्तः । ' अस्मि अस्मि गानविनासे ' इति पाठोः ददन्तात्
श्रान्त्येव अग्न्यासन्नस्य ब्रह्मभ्यामनुपसदः इति रूपः । ऐ.

॥ अहीने दक्षिणाशाखं गुणत्वात् प्रत्यहं,
कर्मभेदः स्यात् । १०।६।१७।६२ ॥

एतादृशस्य पीण्टरीके नाम अहीने ' अयुतं पीण्टरीके
दत्तात् अयसहस्रमेकदशं ' इति दक्षिणायाः शाखं प्रत्यहं
स्यात् । प्रत्यहं एतावतीं सर्वां दक्षिणाः देया । गुणत्वात्
दक्षिणायाः, प्रयाजास्य अह्नः, प्रतिपदानं न गुणावृत्तेः ।
ततश्च दक्षिणाभेदात् कर्मभेदः स्यात् । तानि एकादश

कर्माणि । पौण्डरीके इति समुदायसन्नेन समुदायीनि
अहानि उपलभ्य दक्षिणा गुणो विधीयमानः प्रविष्ट्यान्
मिषेत । इति पूर्वाः वयः ।

। सर्वस्य वैकर्म्यत्वात् । ६३ ॥

गणमयुतं अश्वदहस्य चेति दक्षिणा सर्वस्य एकदश-
शतस्य पौण्डरीकस्य स्यात्, न प्रत्यहम् । ऐकर्म्यत्वात्
पौण्डरीकस्य एककर्मत्वात् । एकं च तत् कर्म च एक-
कर्मं तादृशत्वात् । अथवा ऐकर्म्यत्वात् दक्षिणाया
कृत्विगानमनस्वैकार्यकरत्वात् । कृत्विस्ते इति कर्म,
एतत् कर्म कार्यं कृत्विगाननिरूपं यत्ना दक्षिणाया वाः
एककर्म्याः, एककर्मस्य भावः । ऐकर्म्यं तस्मात् इति
विशदः । दक्षिणाया वैकर्म्यार्थं सर्वस्य एकैव दक्षिणा
इति सिद्धान्तः । आशयः पूर्वपक्षस्यानुवर्तः ।

पृथदायस्य च पादद्वयं गुणगण्यं स्यात् । ६४ ॥

पूर्वपक्षी पुनराह । पौण्डरीके अहीने गणमयुतं
अश्वदहस्य चेति दक्षिणाग्रस्य गुणस्य शाली अहो
एकादशानां स्यात्, प्रत्यहं सप्तदशस्यैः । पृथदायस्य च
यथा 'पृथदायस्येनानुयाजान् यजति' इति पृथदागुणो
विधीयमानः प्रत्यनुवाचं मिषेत तद्वत् ।

कौत्तिष्टोमस्तु दक्षिणाः, सर्वांसामेककर्मत्वात्
प्रकृतिपत्, तस्मात्तानां विकारः स्यात् । ६५ ॥

पौण्डरीके कौत्तिष्टोमः कौत्तिष्टोमसंक्रियः एव
दक्षिणाः प्राप्ताः । तानां च सर्वाणां प्रकृतिरूपं एककर्म-
त्वात्, प्रकृती कौत्तिष्टोमे दक्षिणाया यथा कृत्विगाननि-
रूपं एकं कर्म कार्यं भवति, तथा पौण्डरीकेऽपि गणमयुतं
अश्वदहस्य चेति सर्वातां दक्षिणायां कृत्विगाननिरूपं
प्रत्येकं कर्म । तथा दक्षिणाया आगता कृत्विक्, कौत्तिष्टो-
मनिर्वं सर्वे पौण्डरीक अनुग्राह्यन्ति । तस्मात् हेतोः,
पौण्डरीकदक्षिणा तासां कौत्तिष्टोमस्यैव कृत्विगाणां विकारः
स्यात् । यथा द्वादशशतं सर्वस्य कौत्तिष्टोमस्य ऐक्यं
दक्षिणा, तथा अयुतं गणमश्वदहस्यं च सर्वस्य पौण्डरी-
कस्य एव दक्षिणा, न प्रत्यहम् । पृथदायस्य तु अनुग्राह्यानां
भेदात् अन्वयस्य क्रियमाणे नाम्यस्योपपत्तिरिति सिद्धेन ।
तु पृथका अयनतिः । तस्मात् विषयो दक्षिणः पृथदा-
यस्य इति । सिद्धान्तपक्षगतं सत्यम् ।

द्वादशाहे तु वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदात्-
प्रकृतिपत्, परेषु वास्यं संख्याविकारः स्यात् ।
६६ ॥

पूर्वपक्षी पुनः प्रभवतिष्ठेन । द्वः प्रभवत्काने । द्वा-
दाहे प्रत्यहं दक्षिणाभेदः 'अन्वहं द्वादशाशतं ददाति'
इति वचनात् । पौण्डरीकस्य न समकृतिपत्त्वात् द्वा-
दाहप्रकृतिपत्त्वात् परेषु पौण्डरीकस्य अहःसु तासां
द्वादशाहिकीनां दक्षिणाया संख्यायाः विकारः स्यात् ।
द्वादशाहे अन्वहं कौत्तिष्टोमस्य द्वादशाहिकं घट, पौण्ड-
रीके तु अन्वहं गणमयुतं अश्वदहस्यमुक्तं इति द्वा-
दाहिकदक्षिणासदृशः, विहारः । तस्मात् दक्षिणाभेदः ।

परिक्रयविभागाद्वा समसस्य विकारः स्यात् ।
६७ ॥

सिद्धान्ती आह पौण्डरीके अन्वहं न दक्षिणाभेदः
इति । यात्यः पूर्वपक्षश्च्युते । परिक्रयविभागात्
पौण्डरीके प्रत्यहं कृत्तिकपरिक्रयस्य विभागो नास्ति ।
सकृदेव परिक्रयः । तस्मात् समसस्य द्वादशशतदक्षिणा-
ग्रस्य पौण्डरीकदक्षिणाग्रस्य अश्वदहस्यसमुत्पत्तयुतस्य
विकारः स्यात्, न तु द्वादशाहिकदक्षिणाग्रस्य विकारः ।
तस्मात् न दक्षिणाभेदः । परिक्रयस्य विभागः परिक्रय-
विभागः, न परिक्रयविभागः, परिक्रयविभागः इति
विशदः ।

भेदस्तु गुणमयोपमात् । ६८ ॥

यथा द्वादशाहे प्रत्यहं दक्षिणाया तथा पौण्डरीके-
ऽपीति पूर्वपक्षिणा प्रवर्तिता दक्षिणा अपरपक्षे
सिद्धान्ती । तदर्थं एव गृह्यते । द्वादशाहे दक्षिणायाः
मेरस्य गुणमयोपमात् गुणस्य मुन्यादितस्य दक्षिणाया-
दस्य च समोपात्तं धेनवत् । दक्षिणाभेदात् तत्समुपा-
दितसमस्य संस्कारस्य मिश्राणां दक्षिणायाः प्रयोगस्य
मिष्यते । तस्मात् पौण्डरीके अश्वदहस्यमुक्तं गणमयुतं
इत्येवैव दक्षिणा इति सिद्धान्तः । परंतु 'अन्वहं सि-
द्धान्तिं तासां तदस्यति ददाति चतुष्टोमेऽश्वदहस्यं' इति
मानसमुत्पत्तयुतस्य दक्षिणाभेदस्य अश्वदहस्य अ-
शिष्टेषु प्रत्यहं सर्वां अहस्य इति विभागो वेदः । के.

॥ अहीने शुक्राचारम्भादि केन चित्तजमानेन कर्तव्यम् ॥

अनियमोऽविशेषात् ॥ १२।१२।१३३ ॥

भाष्यं— (पूर्वसादेकदमस्तुते) तस्य एकस्य (यत्रग्नस्य) अनियमः यः कश्चिदेकः कुर्यात् । कुतः ? अविशेषात् । नाम शब्दकृतोऽर्थकृतो वा विशेषो यस्मै । तस्मादनियमः । अहीने मुख्यस्याग्नवात् एव-मवस्थितम् ।

सोम—पूर्वोक्तोपलब्धनात् संगतिः ।

वि— ' अहीने सप्तचक्रकृत्यैकये च निष्पद्यते । न वा, ऽऽथः संभवा, नैव विगेषान्नधारणात् ॥ ' विशेषस्य अवधारयितुमशक्यत्वात् यः कोऽपि इति राक्षन्तः । (भट्टे इदं त्वं पूर्वग्रन्थेष्वेकीकृत्य एकमेव एका-दशमधिकरणं स्वीकृतम् । तेन नाम वृध्न्-तत्त्वोपवेशनं शक्यम् ।)

सम्बन्ध— ' कुर्वात् कश्चिदहीनके । ' अन्वार-म्भम् ।

शेकर— ' स्यादौ च क कश्चन । ' यत्रमात्रः ।

॥ अहीनो वा प्रकरणात् गौणः । ३।१।८।१५ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे ' शिखं एव स्रष्टुम्योपसदो द्वाद-शाहीनस्य ' इत्यत्र प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एव न हीनः अहीनः इति व्युत्पत्त्या गौणः गुणवृत्त्या प्रयुक्तः ' अहीनः ' इति शब्दः स्यात् । ज्योतिष्टोमः एव ' द्वादशाहीनस्य ' इति अहीनपदवाच्यः स्यात् । शास्त्रेण संक्षेपो विर-स्यते । तस्मात् द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमस्यैव, इति न प्रकरणत् द्वादशोपसत्ताया उक्तरीः । इति पूर्वं पथः ।

असंयोगाच्च मुख्यस्य, तस्माद्वयकृत्येत ॥ १६ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं तदन्वयेन व्याकृत्यन् विद्वान्त-माह । नहीनशब्दो ज्योतिष्टोमे गौणः । मुख्यस्य अहः-समूहसाध्यकद्रुत्वरूपस्य अहीनत्वस्य ज्योतिष्टोमे असंयो-गात् अर्थमभावात् । न च मुख्यसंभवे गौणप्रवेशमर्हति । ननु नग्नगमाद्ये भविष्यति । नेति न्यम् । तथा सति आनु-दासः अहीनस्य इति शब्दो भविष्यति । मध्योदात्तस्य अर्थं अहीनस्य इति । तथा च अहःशब्दात् समूहाद्ये

समस्ये शिष्टोऽर्थं मुख्योऽहीनशब्दः । तस्मात् ज्योति-ष्टोमप्रकरणत् द्वादशोपसत्ता अहीनप्रकरणे अपरूप्येत नीयेत । तस्मात् द्वादशोपसत्ता अहीनस्यैव अर्थमग्नस्य, न ज्योतिष्टोमस्य स्रष्टुस्य इति विद्वान्तः । के.

॥ अहीनेकाहसत्ररूपाः सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागाः अग्निष्टोमात् प्राक् नामुद्येयाः । वि. ५।३।१४.

॥ अहवयवाणां अहवयवमेवोत्तरं इति न्यायेन स्वमतश्चिद्व्यापि परसिद्धिमानेन निवेशप्रतिपत्तिरित्या प्रयोयः । चन्द्रिका. १।२४ पृ. ४०२.

आ

॥ आर्हमावाविरूपा एकाराद्यक्षरसंस्कारिण गीतिः योनौ यत्र स्थाने भुता, तत्र स्थानान्तरे यत्रैव एकारपाठाः उत्तरपदी, तत्रैव आर्हमावस्था गीतिरुद्दिष्टा । आह. १।२।८.

॥ ' आर्ह आर्ह आर्ह आर्ह आर्ह आर्ह ' इति ऊह-ग्रन्थे गानाप्रानम् । आह. ५।१।१८.

॥ आकाङ्क्षा पूर्ववर्तीत्यैव विवक्ष्यते न भवति । पराक्षर. पृ. १. ॥ ' आकाङ्क्षा संनिधाने च योग्यता चेति च त्रयम् । संबन्धकारणत्वेन वक्ष्यते नानन्तरभूतिः ॥ ' यो हि बहुता संगमिन्त्वेन स्रष्टुमात्रस्यैव तस्य अवसर्यभाति एषेनानन्तरं, इति न तत्रैव तदा संबन्धकारणत्वेन आधीरते, तनानि अस्मादेष प्रकरणमात्रं सम्बन्धितः । सतिविशेषोपायं तद्व्यभ-वप्रतिपत्त्या भवति भ्रान्तिः । छा द्रु अस्मद्वयोर्यदसं-हितसंबन्धनतद्वर्तमानं विवर्तते । यथा वातपार्थिवं विविचुद्धिः शुभाशुपादक्षतमावर्त्तते । एवं हि तत्र शायते सर्वाणीऽर्थं आगन्तव्यमानः सर्वसाधारणानन्तरार्थमभावात्, यान्त्रिकत्वाच्च कस्य चिदेकस्य समीपे पठ्यते । तस्मात्-प्रकरणमानन्तर्यम् इति । वा. २।१।५।४८ पृ. ४५५.

॥ आकाङ्क्षाः सर्वोः संनिहितवर्त्मिनो मनन्ति । नहि असंनिहितं अपेक्षितं नपितुं या यन्त्यम् । ३।३। १४ पृ. ८२९. ॥ अकाङ्क्षायाः शब्दो विप्रकृत-त्वात् । एकस्य पातोः अर्थभेदेन समकत्वान्न समक्यत्वं पर्यायानामपि तदव्याहतम् । मयि. पृ. १०९.

० आकाङ्क्षायां अवस्था आनन्दर्यमकालम् । सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे चान्यथाः उपपत्तौ नान्यथा । सामान्यवृत्तिर्यदं, विशेषवृत्तिर्यकमम् । सामान्येन अग्निप्रवृत्तानां पदार्थानां यन् विदोषे अवस्थानं, स चाकाङ्क्षायाः तदेतदुक्तं 'सद्वृत्तानां क्रियापेक्षं समग्रभावोऽपेक्ष्य तद्विनिर्मुक्तत्वात्' इति (१।१।७।२५) । तत्र प्रत्यक्षतः पदार्थः, चाकाङ्क्षायाः पुनरानुमानिकः । तथैतदवस्थया, केवलव्यवस्थायैवृत्तिर्यदं अनुपदेयकं, इति पदान्तरेण संनिहितेन एकवाक्यव्यवस्थायैवृत्ति, भाव्ययेति । मा. १।१।१२ पृ. १८८-८९. ० आकाङ्क्षाया अवस्था संनिधानमकारण भवति । यथा 'आर्षा रात्रः पुत्रो देवदत्तः' इति । एकस्मिन्महिषास्मिन्नेव वदयस्यभूतस्त्वानपेक्षितस्य नैव भवति सत्यम् । यथा 'अधेन व्रजति श्वेतेन पठेनाहुतः' इति । मानपेक्षितस्य अवस्थ सैव विशेष्य भवति । भा. १।४।१२३ पृ. १४४३ ० आकाङ्क्षया तस्या आकाङ्क्षापूर्णसमये स्वातन्त्र्यपद इत्येवमित्येवमवति । मनुष्ये पृ. ७१. ० आकाङ्क्षया तस्या (प्रदं समार्ति इत्यत्र एकवृत्ति) विषयत्वे । सा च उपादीयमानेन आकाङ्क्षा उपपाद्यते मोक्षिष्यमानेन । विदियमाने हि प्रातिपदिकार्यसंनिधमाभावेऽपि तत्त्वात् न सप्याऽऽकाङ्क्षा प्रमाणत्वात् तदादेव निष्ठातत्त्वमप्यत् । भा. १।१।७।१४ पृ. ७२३, ० आकाङ्क्षाऽऽत्मकं प्रकरणम् । १।१।७।१४ पृ. ८२९. ० आकाङ्क्षानिबन्धनत्वं संन्यस्तम् । सु पृ. ५९५. ० आकाङ्क्षापूर्वकः संबन्धो भवति सर्वत्रैव । भा. १।२।१३ पृ. ४७९. ० आकाङ्क्षाऽभावे पदार्थस्य मन्त्रमुसरेण संकोचः अनुबन्धः । मन्त्रो हि मन्त्रग्रन्थकाले पदार्थं प्रकाशयन् पदार्थस्यैव । पराक्रमः पृ. ४३. ० आकाङ्क्षामूलं एकवाक्यव्यवस्था । भा. १।१।७।१४ पृ. ८२९. ० आकाङ्क्षा-योग्यता-संनिधानानि आहव्यपाष्ये गम्यताभिधाने प्रयोजकानि, न तन्मोक्षस्यवमपि । तपान्ते सन्धानमिदित्यत्र प्राज्ञतोषकारकस्य वैकृतविभिना गम्यताभिधानाभावात्पञ्चान्न (प्रासादक-रीलेदम्) । सोम. ५।१।१ वनकं ३, ० आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिपदानां भाव्यं स्वानं

प्रतिपादयति इत्यभिप्रायः । वि. १।१।२. ० आकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तिज्ञानं वाक्येन अन्यत्रानुभवजनने सद्व्यति । 'पठ कर्म' इत्यादेः निराकाङ्क्षत्वात् सत्त्वायोग्यत्वात्, 'अपमेति पुनो रात्रः पुत्रोऽपराधः' इत्यादेः अनितान्यपदेभ्यो निराकाङ्क्षत्वात्, 'यदिना सिधति' इत्यादेः अयोग्यत्वात्, 'मिरिशुलमग्निमान् देवदत्तेन' इत्यादेः अनासत्त्वात् चान्यत्रानुवृत्त्यात् । अकाङ्क्षा च परनिष्ठा तत्त्वव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभावकत्वकृत् । 'अपमेति पुनो रात्रः पुत्रोऽपराधः' इत्यत्र राजपदस्य पुनरेव तद्वृत्तिरान्वयस्य न पुत्रसत्तादृश्यम् । 'पठ कर्म' इत्यादेः अपेक्षान्वयस्यैव साक्षात्तत्वेऽपि भेदा-न्यवयवेषु न साक्षात्तत्वात्, लाक्षणिकप्रातिपदस्यापि अनुभवयवेषु न साक्षात्तत्वात्, तत्रापि साक्षात्तत्वात् । यदि च लाक्षणिकस्य अनुभावरूपं, तदा तीरेतरस्याप्यपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाऽनुभावकत्वकृत् आकाङ्क्षाऽपि नोपैषा । अन्ये तु यत्पदेतिहास्यस्य देन विना मान्य-सोचयिष्यन्, तस्य तेन आकाङ्क्षा । सा चार्थनिष्ठा । तेन लाक्षणिके अप्याहारसत्ते च नानुपपत्तिरिति । वाक्येकवाक्यनसत्ते तु तद्व्यतिरेकप्रयुक्तप्रयोजनकत्वात् आकाङ्क्षा । एवं च अपेक्षितविधिवान्वयोः अन्यतरव्यतिरेकप्रयुक्तप्रयोजनकत्वेन आकाङ्क्षा । एष प्रधानविषयप्रधानस्य अत्रविषयार्थज्ञ विना कालजनकत्वकृत् आकाङ्क्षा । अन्ये तु पदव्यतिरेकप्रयुक्तो वक्तुतात्पर्यविषयसंज्ञापरिभाषयमानः आकाङ्क्षा । 'पठ कर्म' आनयन इति, 'इष्यवी', 'अपमेति पुनो रात्रः पुत्रोऽपराधः' इत्यादिनिमित्तान्वयस्यैव सनसत्त्वमप्यादिपदा तत्राभावाभावात् निराकाङ्क्षत्वात् इत्याहु । न च एवं सर्वत्र अकाङ्क्षाया अवभावात् तदा स्वतन्त्रत्वात् इव जनकत्वात् । आकाङ्क्षाभवेन चान्यत्रोप' इति मन्त्रादौप्येवमपि इति वाच्यम् । अन्यत्रानुभवसमये तत्त्वव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयस्यैव साक्षात् 'पठ कर्म' इत्यादौ तत्त्वव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयस्यैव साक्षात् वीर्यसंभवः । अनितान्वयस्यैव तु अपेक्षितस्यैव भवः । इति हि । अग्नि. पृ. ६-६६. ० आकाङ्क्षाशेन

एकान्यता भवति । पूर्वकृतीते च उत्तरमात्मानुगुणं अधिक वा आकाङ्क्षति । वा. २।१।१२ पृ. ८०६.

० अर्थसंख्ये हि यस्मात् अयमाकाङ्क्षा हेतुः शेषसर्वजना अनुपसर्जनता वा, 'कस्य शुभं' इत्येवमादिषु दर्शनात् । बृहती. पृ. ७२ । कस्य शुभं हेतुः इत्यादिप्रकाराः शुभशुभविशेषयो, देवदत्तादिभिः समन्वयदर्शनात् देवदत्तस्य इति । ऋजु. ० एकेन हि निराकाङ्क्षाकृताः नेतरो आकाङ्क्षन्ति । अन्यैक्यता-शकाङ्क्षति । एकेन च सर्वतो नावर्षको भवति, वस्तुतः नेतरो आकाङ्क्षति । आ. २।१।१६।८ पृ. ४५७, ॥ कर्तव्यस्य इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् । २।१।७।४ पृ. ८५१ । कथं इत्यनुप्रवेशात्काङ्क्षयां आकाङ्क्षा इति वचनं व्याख्यायते । यदा इतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति इति इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष भवता-पूर्वपरीर्य एकम् । तस्य यद्वचनं इति समानाधिकरणे पश्यते । वचनमिति शब्देन प्रत्यायनम् । एतदुक्तं भवति, वस्तुतः केषां निधामनाऽपि आकाङ्क्षा न प्रकरणं स्वनिधीयते, किं तर्हि प्रतीयमाना । नाऽपि च कर्तव्यताऽप्यनुपसर्जनयेन यद्यप्यप्या, न स्वात्म्येण । तेन आकाङ्क्षा अस्मिन्निधामना प्रकरणे आकाङ्क्षाणी वा मोचना इति द्रष्टव्यम् । वा. २।१।७।४ पृ. ८५२. ० समन्वय आकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भावशब्देन्यः प्रवर्तनी इत्येते, न इत्यनुपसर्जनस्य । २।१।१२ पृ. १७६. ० ताकाङ्क्षस्य लज्जो वरतात् पुरस्तादा परि-पूरणसमर्थः भूममागो नावशेषो भवति । आ. २।१। १६।८ पृ. ४५४

० आकाङ्क्षितपूरणसमर्थ च संश्रितताभापयते । बृहती. पृ. ७३

॥ आकाङ्क्षितविधानं जगत् इति न्यायः । आकाङ्क्षितमेव विधातव्यं, न क्वाकङ्क्षित इति न्यायार्थः । 'यसु मीमांसकेः उक्तं "आनजने "कर्तारि कृत" इति वक्ष्यमाणं आकाङ्क्षितमस्ति " इति तदपि आपन्नम् । कृदास्मयस्योऽपि अतिदिक्षिणेषु षुल्यादिषु उपतिष्ठते, न ॥ अत्रादिषु, स्वायत्तैर्न निराकाङ्क्षतात्

इति वक्ष्यमाणत्वात् । आकाङ्क्षितविधानं न्यायः इति न्यायत् । न्या. कौस्तुभे. स्थोत्रप्रकरणे ।

॥ आकाङ्क्षितविधिः । ० शिखिरो भूति यन्त्रि' न पश्यता. इत्यपिदिदं इत्यसंस्कारकत्वात् इत्यमले च तत्प्राप्तेषुपायवैक्यत्वात् अथपि निमित्तत्वे अण्णे प्रयोजनवशादेव आकाङ्क्षितविधिः न्यायेन नियमविधिलोपपत्तिः इति वाक्यम् । अनाकाङ्क्षित विधानस्य कृतकत्वकवेन दोषत्वात् । भाट्ट. ६।८।६.

० आकाशस्यापि संज्ञानावयवसंनिवेशापरपर्यायस्य परिमाणसिद्धेयात्मकतया शुभत्वेनापूर्वत्वात् आतिवृत्त्य-त्वम् । सु. पृ. १०२१.

० 'आकाशमपि नित्यं सद्यदा भूमिजला-धृतम् । २।१।६।३० ॥ व्यत्ययते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः । प्रपत्नानामगदं ज्ञानं तदा तत्रापि दृश्यते । ३१ ॥ अथ स्थगितमप्येत-वस्येवेत्युमीयते । ३२ ॥ श्लो. ४.

० अभिर्चं चाकाशम् । बृहती. पृ. २०२. ० 'एक च पुनराकाशम्' । आ. २।१।६।५ पृ. ८२. ० कर्मसंस्कृत्यरिष्ठानं एकताकर्मणैव शोभम् । वैद्य-स्य. २।१।६।२ पृ. ७८. ० आकाशापातिज्ञात् इत्याकाशाधिकरणे (२।१।८।२२ मध्य.) निद्रावलात् आकाशभूते. स्वयंवाचनं वल्यदाशयात् । पराकस. पृ. ६२ ० आकाशो हि कदाचित् कृपप्रगणनेन प्रत्यक्षो भवति, न तु नश्यति । प्रपञ्चितं चैतत् आकाशस्य प्रत्यक्षत्वं वार्तिके । वैद्यनाथ. २।१।६।२ पृ. ७९. ० नित्यं कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात् वायुः आकाशः आदित्यो वा । आ. २।२।११० पृ. २२६. ० 'नित्यं न भवनं यथा वस्य वा नित्यभूतता । न तस्य किमप्यशक्यं (करोमिकमन्त्र) गुरुष्वान्नाशयोरिव ॥' य एव हि प्रवृत्तभवत्. तस्मात्प्रपञ्चतो वा अन्येन प्रवृत्त्यते, स एव निद्रावलात्तैजस्यकारणं, नाथ. । तथा च न कश्चित् संपूर्णं व्यापकं वा कुर्वन्तुपलभ्यते । वा. २।१। २।१ पृ. ३००. ० आकाशस्य अतीन्द्रियत्वात् तेन खद संयोगस्य वायुव्याप्यविशेषोऽपि अत्यवस्थात् विज्ञानत्वात् । क्तायु पतन्ति 'पतति' इति श्रुतिर्न

॥ आकाङ्क्षायां व्यक्त्या मानन्त्यप्रकारणम् । 'तर्जने' बोधिते पदार्थे यन्मार्गः उपपत्तौ नान्यथा । सामान्यवृत्तिः पदं, विशेषवृत्तिः कथयम् । सामान्येन अविप्रवृत्तानां पदार्थानां यत् विशेषे अवस्थानं, स सामान्यः । तदेतदुक्तं 'तद्वृत्तानां निवार्येन शम्भोऽर्थोऽर्थस्य तद्विमिश्रितम्' इति (१११७।२५) । तत्र प्रत्यक्षतः पदार्थः, योक्तव्यः पुनरनुमानिकः । तदेतदवस्थानं, केवलस्वापेक्षितं पदं अनुपदेशकं, इति पदान्तरेण संनिहितेन एकवाक्यत्वमनुपेक्षितं, नान्यथेति । मा. १।१।१२ पृ. ६८८-८९. ॥ आकाङ्क्षाया अस्या संनिधानमकारणं भवति । यथा 'भार्या राशः पुत्रो देवदत्तस्य' इति । एकस्मिन्निमित्ते यन्ने तदवयवभूतत्वानपेक्षितस्य नैव भवति सत्यम् । यथा 'अथेनं त्रजति श्वेतेन पदेनाहृतः' इति । नानपेक्षितस्य अथवा तेषां विशेषणं भवति । भा. १।४।६।२३ पृ. १४४३. ॥ आकाङ्क्षाया तस्या स्नानाह्लासपूर्णतायै हातपेक्षमपदं एकदेशविशेषणं भवति । मृ. ७९. ॥ आकाङ्क्षामां सता (प्रदं संनार्ति इत्यम एकत्वं) विवक्षेत । वा च उपादेयमानेषु आकाङ्क्षा उपपादयते नौदिव्यमानेषु । अदिव्यमाने हि प्रातिपदिकार्थसंनिधानमापेक्षितत्वात् न वक्ष्यःऽऽकङ्क्षा प्रमाणा-न्तरादेव विहासशक्यम् । मा. १।१।७।१४ पृ. ७२३. ॥ आकाङ्क्षाऽऽत्मकं प्रवरणम् । १।१।७।१४ पृ. ८२९. ॥ आकाङ्क्षानिबन्धनत्वात् संयमस्य । सु. पृ. ५९५. ॥ आकाङ्क्षापूर्वकः संकथो भवति । मा. १।१।१३ पृ. ४७९. ॥ आकाङ्क्षाऽ-वदमेव । मा. १।१।१३ पृ. ४७९. ॥ आकाङ्क्षाऽ-भावे पदार्थस्य मन्त्रानुपारेण संकोचः अनुपपन्नः । मा. १।१।१३ पृ. ४७९. ॥ आकाङ्क्षापूर्वकं पदार्थस्य पदार्थस्येव । पराक्रम. पृ. ४३. ॥ आकाङ्क्षापूर्वकं एकताकत्वम् । मा. १।१।७।१४ पृ. ८२९. ॥ आकाङ्क्षा-योग्यता-संनिधानानि आह्वय-पात्रे अन्विताभिधाने प्रयोजकमिति, न शब्दोपासक-मिति । तपान्ते शब्दान्निमित्तस्य शब्दोपासकत्व-वैकल्यविना अन्विताभिधानमावश्यकम् (प्रामाद-रीत्वम्) । सौ. ५१।१ नर्णक ३, रीत्वम् । ॥ सौ. ५१।१ नर्णक ३, रीत्वम् । ॥ आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशात् यार्थं स्वायं

प्रतिपादयति इत्यभिप्रायम् । वि. १।१।७. ॥ आकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तिज्ञानं यान्तेन अन्ययानुसम्बन्धने सदाश्रितः । 'वतः कर्मत्वं' इत्यादेः निराकाङ्क्षत्वात् स्वल्पायोग्यत्वात्, 'अयमेति पुनो राशः पुत्रोऽपराधत्वं' इत्यादेः अनितान्वयवशेन निराकाङ्क्ष-त्वात्, 'यद्विना सिञ्चति' इत्यादेः अयोग्यत्वात्, 'शिरिमुं गमिमान् देवदत्तेन' इत्यादेः अनात्मत्वात् चान्योपादान् इत्यात् । अत्राह्ला व वृत्तिज्ञा ताप-यन्तिरेकप्रयुक्तत्वानुपपन्नत्वात् । 'अयमेति पुनो राशः पुत्रोऽपराधत्वं' इत्यत्र राशपदस्य पुनरेव स वृत्तिज्ञानवशोपस्य न पुत्रात्माह्लासम् । 'पदः कर्मत्वं' इत्यादेः अयमेत्यवशेन ताकाङ्क्षत्वेऽपि मेश-व्यपदेशे न आकाङ्क्षत्वं, हासित्वान्नादिपदस्यापि अनु-व्यपदेशे न आकाङ्क्षत्वं, तथापि आकाङ्क्षत्वं । यदि च मातृत्ववशीकरत्वं तस्यापि आकाङ्क्षत्वं । यदि च हासित्वेन अनुपपन्नत्वं, तथा तीतेरस्याप्यनुपपत्ति-रेकप्रयुक्तत्वमाऽऽनुपपन्नत्वत्वात् आकाङ्क्षाऽपि रीत्या । अन्ये तु यद्विपक्षत्वात् नैव विना शान्य-व्यपदेशितम्, तस्य तेन आकाङ्क्षा । सा चार्थनिज्ञा । तेन स्वाधिक्ये अपवादात्काले च नाश्रयतिः इत्याहुः । वाक्येकमाकङ्क्षात्वे तु तद्व्यतिरेकप्रयुक्तत्वात् प्रत्यक्षं आकाङ्क्षा । एवं च अयमेति विधानवशेन अन्यतर-व्यतिरेकप्रयुक्तत्वमनकालेन आकाङ्क्षा । एव प्रधान-विशेषप्रधानस्य अद्विविध्याज्ञा विना कालमनकत्वत्वा-आकाङ्क्षा । अन्ये तु पदव्यतिरेकप्रयुक्तो वस्तुः तावदेवियत्सर्वगत्यपवादात् आकाङ्क्षा । 'वतः कर्मत्वं आनयनं इति' इत्यादौ, 'अयमेति पुनो राशः पुत्रोऽपराधत्वं' इत्यादिजनितान्वयवशेन च संनितान्वयप्रतिपत्त्या तत्त्वानुपपन्नत्वात् निराकाङ्क्ष-त्वात् । न च एवं सर्वत्र आकाङ्क्षाया अपावदा-वत्ता स्वल्पत्वात् एव अतःकालः । 'आकाङ्क्षाभवेन शान्दरोधः' इति व्यवहारोऽप्यत्रापि इति वाच्यम् । अन्यथाप्यभावे तदवश्यतिरेकप्रयुक्तत्वमनुपपन्नम् । 'वतः कर्मत्वं' इत्यादौ तदवश्यतिरेकमात्रवशेन ताव-रोधप्रभनः । अनितान्वयवशेन च अन्वितावश्यवशेन । इति रि. म. ५ ६५-६६. ॥ आकाङ्क्षावशेन

एकवाक्यता भवति । पूर्वप्रवृत्तिं च उत्तरमावाप्त्युप
अधिकं वा आकाङ्क्षति । सा. १।१।११ पृ. ८०६.

• अर्थसंक्षेपे हि यस्मात् अर्थोक्ताङ्क्षा हेतुः
नोपसर्जनता अनुपसर्जनता वा, 'कस्य गुरुकुलं'
इत्येवमादिषु दर्शनात् ॥ बृहती. पृ. ७१ । कस्य गुरु-
कुलं इत्याकाङ्क्षया गुरुकुलविशेषणैः देवदत्तादिभिः
संन्यदर्शनात् देवदत्तस्य इति । मञ्जु. • एतेन हि
निराकाङ्क्षीकृतः नेतरी आकाङ्क्षिष्यति । अनर्थकत्वा-
द्आकाङ्क्षति । एतेन च संशङ्को नानर्थको भवति, तस्मात्
नेतरी आकाङ्क्षति । सा. १।१।१६।४८ पृ. ४५७,
• कर्तव्यस्य इतिकर्मस्य ऽऽकाङ्क्षस्य ध्वनं प्रकरणम् ।

३।३।७।१४ पृ. ८५१ । कस्य इत्यनुग्रहीकृताङ्क्षायां
आकाङ्क्षा इति ध्वनं न्यायमायते । बह्व इतिकर्त-
व्यतामाकाङ्क्षति इति इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष मावा-
प्युपैवेव एकम् । तस्य पदध्वनं इति समानप्रधिकरणे
पश्यन्ते । पञ्चानिति धात्वेन प्रसाधनम् ।
एतत्तुक्तं भवति, वस्तुत्वेन विद्यमानाऽपि आकाङ्क्षा
न प्रकर्षं स्वभिषीकते, किं तर्हि प्रतीयमाना । उऽपि
च कर्तव्यताऽप्युपसर्जनत्वेन श्रममात्रा, न स्वातन्त्र्येण ।
तेन आकाङ्क्षा अभिषीक्यमाना प्रकरणं आकाङ्क्षावती
वा भावना इति द्रष्टव्यम् । सा. ३।३।१११४ पृ. ८५२.
• हवधश्च आकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भावयन्त्येभ्यः
प्रसर्पन्ती दृश्यते, ॥ द्रव्यगुणभेदेभ्यः । २।१।१।१ पृ.
३७६. • साकाङ्क्षस्य संनिधौ वरकालं पुरस्तादा परि-
पूर्णसमयैः भूयमाणो धान्यपरोषो भवति । सा. २।।
१६।४८ पृ. ४५४.

॥ आकाङ्क्षिपूरणसमर्थं च संवृत्तितामापद्यते ।
बृहती. पृ. ७१

॥ आकाङ्क्षिविधानं तथायः इति न्यायः ।
आकाङ्क्षितमेव विधातव्यं, न आकाङ्क्षितं इति
न्यायार्थः । 'यत्तु मीमांसकैः उक्तं " ज्ञानवैरो " कर्तरि
इत् " इति व्याकरणं शक्तिगोचरमस्ति " इति तदपि
आपाततः । रुद्रावपरोषोऽथ अनिर्दिष्टेषु ऋत्विषिषु
उपदिष्टे, न तु ज्योतिषिषु, रुद्रावपरोषे निरुक्ताङ्क्षात्

इति वक्ष्यमाणत्वात् । आकाङ्क्षितविधानं न्यायः इति
न्यायम् । व्या. कौस्तुभे. स्फोटप्रकरणे ।

॥ आकाङ्क्षितविधिन्यायः । ' दीक्षितो भूतिं
वन्वीत ' च चारयाः द्रव्यपातिद्वारा द्रव्यसंस्कारकत्वात्
द्रव्यगतत्वे च तत्कारणोपायवैयर्थ्यात् असत्यं निमित्तत्वं
अवश्यं प्रयोजनवशादेव आकाङ्क्षितविधिन्यायेन
नियमविविधोपपत्तिः इति साध्यम् । अनाकाङ्क्षित
विधानस्य क्लृप्तरूपत्वेन दोषत्वात् । भाट्ट. ६।८।६.

• आकाशस्यापि संस्थानप्रदयमर्गनिवेशापरवर्त्यस्य
परिमाणविशेषापरकतया गुणत्वेनापूर्तत्वात् जातिद्वय-
त्वम् । सु. पु. २०२९.

• ' आकाशमपि निरर्थं सद्यदा भूमिजला-
दृश्यम् । १।१।६।३० ॥ इत्यवश्यते तदपोहेन
स्वनोदसेधनादिभिः । प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं तदा
तत्रापि दृश्यते । ३१ ॥ अथ स्मृतिगतमप्येत-
दस्येवेत्यनुमीयते । ३२ ॥ श्लोवा.

• अभिनं चाकाशम् । बृहती. पृ. २०२. • ' एवं
च पुनरकाशम् ' । सा. १।१।६।५ पृ. ८२.
• कर्णेश्चक्षुरस्तिष्ठन् एकपाकाशमेव भोत्रम् । वैद्य-
नाथ. १।१।६।१२ पृ. ७८. • आकाशक्षितिज्ञात्
इत्याकाशाधिकारो (१।१।८।२२ मू.) लिङ्गत्वात्
आकाशभूतेः अन्यथानयनं वलवदाभयात् । पराक्रम.
पृ. ६२. • आकाशो हि कदाचित् कृपपूरणवत्त्वेन प्रसक्तो
भवति, न तु नश्यति । प्रयत्नितं चैतत् आकाशस्य
मलत्वात् वार्तिके । वैद्यनाथ. १।१।६।१३ पृ. ७९.
• निरुः कश्चिदर्थः प्रसारितः न्यात् भाट्टः आकाशः
आदिषो न । सा. १।१।१।१० पृ. १२६. • ' निरु
न भवनं नस्य चक्षुर्वा नित्यभूयता । न तत्रा किप-
शाणत्वं (करोति कर्मत्वं) तत्पुष्पाकाशयोरेव । ' न
यत् हि प्रवृत्तमवनः संभावितमवने वा अन्येन प्रयुज्यते,
स एव क्रियमाणवैतावधाने, नित्यः । तथा च न
कश्चित् तत्पुष्पं आकाशं वा कुर्वन्नुपलभ्यते । सा. १।१।
१।१ पृ. ३७७. • आकाशस्य अदीन्द्रियत्वात् तेन
यह उपयोगस्य बाधुवनस्यतिर्लोभात् आकाशत्वात्
लिङ्गमावात् । पतञ्ज. पतञ्जि. ' पञ्चनि ' इति बुद्धिर्न

म्यात् । ऋजु. पु. ७६. * आकाशस्य एवमात् न
एवम् भोजनायाः, स एव देशान्तरेष्वपि । मा. ११/१
६/१२. * 'आकाशोऽवस्थितः सन्दः' (इति के
चन) । बा. ११/८/२४ पु. २०२.

* आकाशकालदिशां पण्डित्वजन्यत्वस्यविषयत्वेन,
... निरोधसुगममन्वित्रेण आगमनं ॥ पादाविषय-
संबन्धित्वेन प्रत्यक्षात् 'इदानीं शब्दे घटः' 'घटत्रासे
भविष्यत्तः' इत्याद्यनुसारात् । अतो नानित्यम् ।
मणि. पु. १७०.

* आकाशदिक्षात्मकत्वात् परमपुण्ड्रहान्तेन निल-
पत्वात् । बा. ११/८/२७ पु. २८५.

* आकाशपदस्य स्वार्थे एव शक्तिः । आकाशमेकं
मित्ये इन्द्रियमात्रं च । गौडीयविमतिः प्राक्प्रकारः ।
पर्याप्तविद्यमानाकारमेव शब्दोऽत्रापि प्रयुज्यते । के.

* आकाशपरिच्छिन्नत्वस्याप्यर्थः । यथा घटादय-
च्छेदकत्वान्मात्रे परिच्छिन्नत्वस्य पञ्चमभावेऽप्यत्र
एवमन्यम् । साहस्री. ३५२.

* आकाशमुद्दिष्टत्वस्याप्यर्थः । अयमर्थमप्यत्रानु-
प्रसक्तत्वेऽप्यत्राहति । कर्मदेशनसंभोग्यैर्मिथ्ये
स्थितिः । मुष्टिना आकाशस्य हननं न संभवति यथा,
तथा कैः चित् अस्मत्प्रातो वस्तुनः प्रतिपद्यते इति
उपहासार्थं अप्रसङ्गादिति । साहस्री. ६६३.

* आकाशविषयत्वान्न शब्दस्य । मा. ११/६/१३
पृ. ७६ । आकाशमत्र लोपप्राप्तावस्थित्यर्थः । वैयनाथ.

* आकाशादीनि नित्यपरिक्लृप्ताणि । बा. २१/१२/५
पृ. १९१. * आकाशविषये अन्तस्तत्त्विकत्वात्पञ्च-
भावेन न वने शक्तिः (चित्तं म्यात्वेव) । मणि.
पु. १२०.

* आकाशाधिकरणेऽपि (११/८/२२ मन्.)
लोपप्राप्तत्वेऽप्यत्राहति । पञ्चमस्य । पञ्चमस्य.
६७. * आकाशोपलब्धमतिव्यक्तत्वात् मूर्तदम्पापहम्.
अन्वयन्यानिरेकाग्रमन्वयमाप्नोति । सू. पु. ३४७.

* आकृतिः क्रियाकाः प्राहुः अनभिपन्नता, सा
क्रियाका अभिपन्नता, यथा क्रियेत्यन्तत्वेऽप्यत्राहति ।
मा. ७/११/१२९. * आकृतिः ह्यनुपपन्नमेवा सामान्य-

मात्रम् । ११/१२/३० पृ. २९४. * आकृतिः सार्वभौ-
म इति दैर्घ्यनिवर्तनं उपपन्नम् । यथा आकृतिः सार्वभौ-
म, तथा उपरिष्ठात् निरुपपन्नमुपपादयिष्यामः । ११/१२/३
पृ. ५२. * आकृतिः सार्वभौम इति भवेत्, न तत्र
ह्यन्तर्भवयन्तः शब्दो भवेत् 'पद् देना, हादव देना',
चतुर्दिशतिर्देना' इति । नहि आकृतिः पञ्चदिशि संस्था-
मिष्युमन्ते । तस्मात्प्राकृतिवचनः (सन्दः) इति व्यक्तित्वार्थः ।
११/१२/३१. * आकृतिर्हि भवत्या नित्यसंज्ञा ।
११/१२/३२ पृ. ३०४. * आकृतिश्च सामान्यतया
जातिः । बाल. पृ. ७.

* आकृतिषु क्रियाऽर्थत्वात् । ११/१२/३३॥
यस्य च लौकिका एव शास्त्रानुदर्शक, तदा संदेहः
किमाकृतिः शब्दार्थः, अथ व्यक्तिः इति । का पुनरा-
कृतिः ? का शक्तिः ? ह्यनुपपन्नमेवा सामान्यमाकृतिः,
असाधारणविशेषो व्यक्तिरिति ।

अत्र प्रमाकरेण सगतिरेवात् शास्त्रपरिहरमनुप-
वर्त्तितं, उच्यते हि गोपबन्धोऽयं उभयं प्रतीयते जातिश्च
व्यक्तिश्च । कार्त्तिकविलं च द्वयोरेव्यतिष्ठत् । यथा
हि 'यत्र वनेषु' इत्यत्र शब्देः कर्त्तव्यत्वं, तथा 'यत्रेव-
चित् चिन्ता' इत्यत्र आहारेण, व्यक्तिताद्वयस्य
अद्यत्त्वस्यपदानात् । न नोभयोरपि शब्दशब्दत्वं
अन्यतरस्यापि शब्दशब्दत्वे नान्तरीयद्रव्या अन्त्यतया
भवोत्पत्तेः । अथ न कस्य उद्भावाच्च, कस्य क्षान्ता
शब्दशब्दमित्यत्राहति न शक्यते, इति पञ्चापिपञ्चमी
बोद्धा अन्त्यतया शिवापेक्षादयमाशयः । इति पूर्वः पक्षः ।
शिवात्तस्य — शास्त्रत्वमपि बाधमात्रं संश्लेषाद्व्याप्यैः
व्यक्त्यभिधानसंभवाद्वाहतेरेव शब्दशब्द, नान्तरीयक
त्वेनैकमिद्वेद्यतया व्यवहारो व्यवहरेति । तदेवाह पूर्वो-
क्तप्रतिषेधान्तरान्तरीयतादिपक्षः । जातिवचनो. अन्यतर-
तत्त्वत्वान्नप्राप्तैऽपि अवगत्यविशेषादानुपपन्नविशेषात्
कुतोऽन्यत्वसाधकमात्रम् ? तथा अति हि शिक्तत्वेन
शब्दशब्दत्वेन च व्यक्त्यभिपन्नता शब्दस्य अपेक्षित-
पक्षत्वं, अनित्यत्वेन वा शीघ्रव्यतिष्ठत्वात् । तथा यदि
सामान्यतया इत्यन्त्यत्वमप्यादिसामान्यतया ? तथा यदि
शब्दवचनोः एकमिद्वेद्यत्वे जातिव्यक्तिव्यतिष्ठत्वात् ।

[illegible]

प्रत्यभिज्ञान, सहितिविषय च सत्किञ्चनकानाम् । इतरथा
त्वपक्षे संख्यस्वरूपेणैतुस्वरूपेण स्थितवान् व्यक्तेरिव
खन्वस्थसि । शब्दोपबन्धितशानविषयत्वमपि । न केरुं
खन्वस्थ, किंतु श्रुतवृत्तित्वान्नदृष्टमत्राहणकियाया, किया-
वाचकशब्दव्यापि । अथ श्रुतवृत्तिकाले तयोर्वैभि-
चागत् सत्त्वप्रवृत्तनुपस्थितिरित्युच्यते, एव तर्हि स्वप्नी-
नामपि स्वभिचारवदुपरिपठि । एवम् । अथ व्यक्ति-
विशेषाणां स्वभिचारेऽपि भेदकथनमात्ररूपेण व्यक्त-
मात्रत्वाप्यभिचारवदुपरिपठि, एव तर्हि क्रियाविशे-
षाणां तद्वाचकविशेषाणां च स्वभिचारेऽपि क्रियामानस्य
तद्वाचकत्वमत्र च अन्वयितानुपपत्तिरिति । एकत्वविशेष
त्वमपि विभेदप्रसज्यते इति सत्किञ्चिदेतदिति यथा-
वार्तिकमेव अधिकरणे प्रवृत्तये ।

संगतिस्तावदस्य प्रवेष्टोक्तैर । उद्योद्भापानं च
 क्लेशे वेदे च शब्दार्थयोरैक्यं निरूप्य सिगाकृति शब्दार्थे
 ग्वक्तिर्चैति प्रखृतं निरूप्यते । अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽभि-
 वधिः । ग्वयहारार्थे हि शब्दोच्चारणम् । न च आकृत्या
 वेदेष्टव्यो, कश्चित् ग्वयहारो हस्यते । नहि वेदे
 'श्रीनीनवहन्ति' इत्यत्र आकृतिरवहन्त्यते । न च 'पद्य-
 मालमेत' इत्यत्र आकृतिरालम्ब्यते । न च लोक 'रा'
 दोभिः' इत्यत्र क्ताकृतिर्दुष्यते । न च 'प्राधान्याय कुप्ये'
 दीयते' इत्यत्र आकृतिर्दीयते । एव ग्वयहारानुसारत्वं
 प्रतीतिरपि ग्वक्तियोरैव । तथा ग्व्युपचरिषि हृदय्य-
 हारे ग्वक्तिविषयेति । तेन सर्वथा ग्वक्तिरेव शब्दा-
 मिषेयेति ।

ननु च सम्बन्धग्रहणाधीनं शब्दस्याधीनभावात् । न
 लोच्यते । तथा मानोपसर्गमासम्बन्धकस्य भवान्मयं वदिष्य
 उभया सकृदग्रहणं संभवति । अतः कथं स्थितिर्पाज्येति ।
 न च पातकदिग्बन्धवदग्रहणस्य स्थित्तीनां, आकृति-
 भेदोपपन्नत्वात् । अतः सङ्गग्रहः सुकरो भविष्यतीति
 वाच्यम् । यत्, समग्रे पाचकदेशे प्रकृतिमागोपनीतपचि-
 क्रियात्वात्, कर्ता प्रत्येनाभिधीयते इति युक्तम् । गौरि-
 त्यम् तु गोशब्दस्य निर्माणस्य नैव सम्भवति, विगतोऽपि
 प्रविष्टिदिग्भागान्तरित्वात् । अच्यते । नवेदेवं
 यदि सर्वत्र शब्दाभिहितस्यैव उपाधिष्व भवेत्, न

र्क्षोपकथते ।' इति । (वा. १।४।१२।२३ पृ. ३५४)
अत एव अभिहितान्वयापत्तौऽपि वाक्यायै विहितो
न्यस्तन्यवाभिप्रायेणैव, न त्वाकृत्यभिप्रायेण, वाक्यायै
तस्या अनन्वयात् । एवंभूतयेव न्यवहितमभिधानमाद्येव
इत्युच्यते । यस्तु तत्रतः छल्लेखकं, तत् किञ्चिदन्यव-
धानाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । न चैवं गोत्वशब्देऽपि
आकृत्यभिधानस्य व्यक्तिपरत्वात् प्रतीतिवैलक्षण्यमाव-
मध्व इति वाच्यम् । यतः 'तस्य गायन्त्वयौ'
(पा० ५।१।११९) इत्यनुशिष्टेन न्यस्तन्यत्वेन व्यक्ति-
व्यतिरिक्तनिष्ठाहृतिमात्राभिधानात् व्युत्पत्तिशाले च
व्यक्त्यर्थत्वावगमात् न्यक्तितापस्योभावेन प्रतीतिवैलख-
ण्योपपत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
सामान्योपलक्षितम्पक्षीनां गन्धार्थत्वे सामान्यस्य च
गन्धानभिप्रायेणैव संस्कारोपनिर्धारणमित्यत्वात् यदा
संस्कारादनुपस्थितिः तदा अननुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु
सामान्यरूप अभिप्रेत्याभिप्रायेणैव तदवगती अनुष्ठानमिति ।
सुत इ— 'आकृतिरेव' यदादिशब्दाभिप्रेत्या
'क्रियाऽर्थत्वात्' 'कञ्चित् चिन्मीत' इत्यादिषु सामान्य-
प्रायेण तस्या एव क्रियाऽन्वयित्वादित्यर्थः । व्यक्ति-
साहाय्यस्य आशङ्क्यसाधनत्वेनोपदेष्टव्यत्वादिति । 'यो
नाम कश्चिद्वह सविदितं प्रमेयं ग्रथान्तरे लिखति वा
यदति स्वयं वा । मन्तृकामनुवीर्य ॥ कीर्तिषोपात्
निष्ठातिर्गतिः कर्मयत्नानि भूयम् ॥' वैया.

● इत्युगर्भमा पावत् किं चित् प्रकृं व्यक्तिम्यः
सामान्यं, तत् सर्वमाकृतिरेव । वा. १।३।१३० पृ.
२९६. ● आकृतेः मन्वयमस्तिप्रकृत्या चकिरप्रस्था-
दिनिष्ठात् गन्धार्थत्वं तस्या प्रयोचनम् । यदि आकृत्यो
अवधाननादिक्रिया न पर्यवस्येत्, तर्हि व्यक्तिस्तत्र
अप्युपगोपा । किंच 'येनचित् चिन्मीत' इत्यादौ
आकृतेरेव साहाय्यप्रयोगितया कार्त्तान्वयो दृश्यते ।
तस्मादाहृतिः शब्दार्थः । वि. १।३।१० वर्णकं २
● आकृतेः पदार्थत्वात् अत्र आकृतिः सहचारिणिष्क-
ल्लघनाऽग्रा विज्ञापते, यथा 'गङ्गाया मोघः' इति ।
तत्र साहचर्यं सर्वपिण्डनामविशिष्टं, इति सर्वपिण्डेषु
विहितं भवति । तस्मात् तत् सार्वत्रिकं प्रतीयते । भा. ७।१।

११४, ● योः तस्यः इत्येवमादयः शब्दाः आकृतेरभि-
धावकाः । १।३।१३५. ● 'आकृतीनामभिव्यक्तियां
कथंचिज्जिह्विता । नासाववयवाधिक्यविनाशेषु
विनश्यति ॥' नहि गोर्मदुग्निं ज्ञाते, विषाणे वा भ्रमे
गोत्वं निरोधीयते । तदभिव्यक्तिरसमर्थावयवानारवद्भा-
वात् । नित्यस्य संज्ञाने प्रियमाणे सर्वा विज्ञायते ।
वा. १।१।१३४ पृ. ४१८. ● आकृतिनिमित्तकौ
अनोक्तयः शब्दौ । भा. ७।१।११९.

● आकृतिम्यायः । 'नापृहीतविशेषणा वित्तये
बुद्धिः' इति तस्य स्वरूपम् । एतच्च आकृत्यधिकरणस्य
वीचम् । आकृत्यधिकरण ॥ परस्ताद्विद्यति । के.

● अलौकिकयोः, सङ्घट्टप्रहासमन्त्रेण वाच्यः वाशेनात्,
सूक्ष्माणि वासति स्वर्गाः, चन्दन स्वर्गः, इति च बुद्ध-
हेतौ द्रव्ये स्वर्गशब्दस्य प्रयोषेण आकृतिम्यायात् विशेष-
पथभूतस्य लौकिकस्य सुतरस्य स्वर्गशब्दाभ्यन्तारगतैः,
इत्यादेवौ च दाटितो नरकावरणपर्यायबुद्धिः शब्दमयोगात्
विश्रया च बुद्धेयौ नरकशब्दप्रयोगपर्यायात् आकृति-
म्यायेनैव लौकिकतुःस्वयान्वित्वावगतेः आन्तर्याम-
पतिः । (इहलोकस्य, ऐहिकलोकस्य उपपत्तिः) । सु.
पृ. ५९५. ● व्यक्तिशक्त्यादिनो मते किं शक्यताऽ-
वच्छेदकं ? गोत्वादि इति चेत्, तस्य बहुव्रीहिमात्रात्
(सिद्धान्तस्य इत्यन) अनुपपत्तिरिते, उपपत्तिर्यो वा
तस्यैव आकृतिम्यायेन शक्यताऽऽपत्तेः व्यक्तिशक्ति-
महापत्तिः । को. १।१।११९ पृ. १५८. ● आकृति-
पदाधिक्यस्य नहि व्यक्तिर्न पदार्थः, व्यक्तिपदा-
धिक्यस्य वा नहि नाकृतिः, किन्तु सम्यक् वचनस्य
पदार्थः । कस्य चित् किं चित् प्राधान्येन विवक्षितं
भवति । भा. १।३।१३३ पृ. ३०४. ● आकृति-
पदार्थत्वात् व्यवहारसमाधिरायेव, न निदेशमभिप्रायः ।
सूहृती. पृ. २४१. बुद्धन्यवसायादेव आकृतिवचनता
गम्यते । ऋजु. ● आकृतिप्रत्ययस्य शब्दो निमित्तं,
आकृतिप्रत्ययः व्यक्तिप्रत्ययत्वेति । भा. १।३।१३३ पृ.
३१७. ● व्यक्तिोपस्थाप्याकाशानां तु पार्थिवद्रव्यपरिणम-
नशात् आकाशानुबुद्धिः कल्पेत न स्वात्मनेयं,
विकल्पममनसा तु शुण्कर्मणा च न कथं विदधि

संस्तनं संभवति । सामान्यमात्रं तु उपलब्धविशेषानुसृति-
रूपं । सामान्यते । तस्माद्विगतदेव अभिव्यक्तिरुल्लक्षणं
नास्त्वयत्नान्तरात्त्वानुसृतिरप्यवश्यते । भा. १।३।१।
३० पृ. २१५, * आकृतिवचनः शब्दः तत्त्व-
चरितां स्वरूपं लक्षयति । १।१।१।२।३ पृ.
३५४. * आकृतिवचनः । तथैव शब्दाः । आकृतिश्च
यद्यपि अज्ञमावेन भूयते, तथापि न तस्यात् तत्त्वः
किंवा प्रति अज्ञमाय । यत् प्रियातामने इत्थं अर्था-
द्वयभूतं जात, तत् परिच्छिन्दतीति क्रियायाप्रमाणं याति,
तत्त्वैश्च आहूत्या विशेषाः परिच्छिद्यन्ते, ते विशेषाः
भङ्गपूर्णाः । भा. ६।३।१।१७, * योऽर्थः बहुकृतः
उपरिष्ठः भुक्तपूर्वश्च गोप्यसिद्धिः अन्वयवर्तितेष्टाया
आकृतिवचनमवश्यमपिप्यति । १।१।६।२१९.

- * आकृतिवादः । भा— अथ गौरित्यत्र शब्दश्च
नोऽर्थः । सत्त्वादिविशिष्टा आकृतिः इति सूत्रः । ननु
आकृतिः साक्षा अस्ति वा न येति । न प्रपञ्चा सती
साध्या भवितुमर्हति । कचकः स्वस्तिनो कर्ममालकः
स्वार्थलंकार एते इति हि श्रवणं दृश्यते । न्यायोद इति
चेत् । नास्ति प्रत्ययविपर्ययः न्यायोद इति चकचते
यत्तुम् । अथवापि अर्थान्तरे दृष्टकालीयको भवति प्रत्यय-
पक्षः धर्म्यं यन् इति यथा इति चेत् । अर्थान्तरमिदं
प्रचनष्टव्यत्वात् । निमित्तमिदं कते वनप्रपञ्चो भवतीति ।
प्रत्ययत्वेन आभिप्यते दृष्टा अपि न सतीति । यदि
सत्यं, प्रपञ्चः स माहात्मनिकः कतः । अथ किं
आकृतिप्रज्ञावकाशः उपलभ्यते, सिद्धान्तान्तरं ते दुर्बल-
इति, तन्नेऽस्ति अस्ति कनप्रपञ्चः प्राप्नोतीति । एवमपि
मन्त्रं द्वाविंशति अक्षरानुवचः तस्मिन्प्रज्ञातान्तराणां निष्प्र-
ज्ञानमात्रयते, अक्षरानुवचः । स हि कथयति, दुष्प्र-
मदि दुष्प्रमति, किं तेन बुद्धेन अनुवचं वा । प्रकृतं त्वथा
साधितं भवति (किं) मदीयो वा पथो दुष्प्रमिदं भव-
तीति (किं) नोपपत्तिरिति । न च बुद्ध्यातिरिक्तं
वनं यत्नात्तरेष्वप्यते, यतो वनं नास्ति इत्यवश्यमेव ।
यदि वने अन्येन देवता रक्षयन्तिपरीयः प्रत्ययः उत्प-
द्यते मित्यैव वनप्रपञ्च इति, ततो वनं यत्नात्तरेष्व-
अप्रपञ्चः । न च भवतिपु प्रत्ययो विपर्ययः । अतो यै-

सम् । अथ क्तादिषु तेन विपर्ययः, न ते न सतीति ।
उत्सादधर्मः पक्षिणोपपन्नः । अत उत्पन्नवैमि-
यवने आकृतिः शब्दार्थ इति । यथा च आहतिः
शब्दार्थः, यथा उपरिष्टात् (१।३।५।३३) निगुणत्वं उप-
पद्यमिष्यामः इति । १।१।५।५ पृ. ४९-५१.

बुद्धी— ' अथ गौरित्यत्र शब्दश्च नोऽर्थः '
(भाष्यं) इति तत्रैव प्रथम उपपद्यते । ' अथ गौरित्य-
त्र शब्दः ' इति दुष्प्रम । कर्णपठेऽपि हि वाक्य-
नोपपद्यते इत्याद्यद्वयानिराकरणाय । भविष्येते तु न
कश्चित् विशेषः आकृतियंकिर्गुणो वा भवतु, नदि
औपचित्यत्वे कश्चित् विशेषः । अस्यासौ वाच्यं पक्षः
(आकृतिगुणव्यतीना अभिव्येयता इत्येवंकथः) ।
नार्थ (नीमातरना—) राजस्थः, यदुत आकृतिवच-
नता एव तदर्थव्यवहाराणि । गुणवचनताऽपि अत्रान-
दिषु दृष्टा । (कतु—तनु प्रतिगुणि भवणदीना मेरात्
एकं नामार्थं अतीकृतं विवक्ष्यम् । अन्यथा चन्दना प्र-
त्ययवचनः । उत्पन्नविशेषावते । मित्रचममिन्नत वा
वस्तुनः मित्रमिन्नतममिन्नविनिश्चयनम् । तत तावत्
अवविचारिषु न केतुद्विपक्षः । वाऽपि च पदुमद्व-
दिभिर्मिश्रेषु विरिष्टानुवि, वाऽपि न स्वरूपमेवावहति
विरोपमात्रत्वात् । ननु अस्मिन्नादयः परमाद्यु पाद्वैतेषु
पाद्वैतः, सर्वकार्येषु च कारणगुणपूर्वका, इति
उपनिषदेव अवधीते । मैत्रम् । कस्यावस्तुपामः,
अकृतिवत् इत्येषु गुणः समवेकीयः । यत् प्रतिपद्यामरे
स गुणसमवायः कस्य चित् कथं यत् उदेति अवेति
च । न च समवायमपि निलयेकमनुवेति । तेन तत्त्व-
वचनेषु एकः अवशिष्टा अवशिष्टमपराभिधानीय इति)
व्यतिवचनता लक्षितदिषु । तस्मात् प्रथमादयः सिध-
नोचनः । उच्यतेपि सदात्मविषय (वाक्यादिनिर्दिष्ट
आकृतिरिति । किं आकृत्यादयः इति वाच्यम्) ।
वाक्यमपिप्रपञ्चः, कदाचिदाभिप्रायमिति । अथपि
प्रथमावत् निषेधोचन एव, उत्पन्नमपि । यदि शब्द-
व्यक्तिर्यः, अथपि सामान्य, संकेतं नो विशेषः ।
विरोपविशेषार्थं च प्रतीकनं कथमप्यम् । अथेदप्युच्यते
वाक्यपदे हि संकेतस्य अपेक्षता प्रप्येतीति, एा कथा

वाचकादिषु । तत्र क्रिया उपलक्षणमिति चेत्, इहापि आकृतिर्भविष्यति । तत्र हि अभिहिता क्रिया धातुभावेन, इह तु (गदादिषु) अनभिहिता जातिः नात्युपलक्ष-
णाया इति चेत्, पक्ष्यतामभिधानं, न पुनः साधेयता-
ऽभिधाने उपयोगमस्य परवामा, निरोधताऽभिधाने
वा । तस्मात् सन्दर्भोक्तता प्रश्नोत्तरयोः । अत्रो-
च्यते । वाचकस्यैव सर्वेषामप्येव अवागतिः इति
सन्धानः शब्दार्थोर्भेदो नोपपद्यते इति पृष्ट-
वान् पूर्वपक्षवादी । (श्रुतु— पूर्वं गङ्गादि-
विवर्तनीयानां वर्णा एव पदं इत्युपसंहृतम् । तदाचि-
क्षुः पुच्छति पूर्वपक्षवादी अथ गौरियस्य शब्दस्य
कोऽर्थ इति । नमिति बहुषु नुषेष्ट एवमवचनान्तं पदं
नोपपद्यते । शब्दरूपे द्व्यभिधेये युज्यते । तेन वाचक-
स्यैव सर्वेषामप्येव अवागतिः । तत्र यदि वर्णविक्रमं पदं,
तदा स्वदेशेदाश्रयतामस्य स्यात् । तस्मात् अन्यदेशेदं
शब्दस्यम् । तेनायं अभ्युपगमः— गौरियस्य शब्दस्य
कोऽर्थो मयतोऽस्मिन्मते, किं ध्वनात् व्यतिरिक्तं, येन
वर्णा एव पदं प्रवीचीति । अत्र च न वदिरप्यपहणः
क्रियते, स्थापितम् । किंतु शब्दाभिधेयं शब्दान् व्यति-
रिक्तं न भवति इति पूर्वपक्षः फिक्ते । इतरस्तु अवि-
शेषोऽस्य प्रयोगे अभिधाने च, प्रयोगिनीं मुदि अभि-
धेये अत्यवस्थिति इति तदपस्तुतये सारनादिविधिषां
आकृतिः इत्युक्तवान् । प्रदर्शनार्थं चैतदभिधानम् ।
(अत्र वैषाद्यन्तस्य पूर्वपक्षिणः प्रयोगागोपी अभिधाने
अर्थसाधो भवितुः । नैवं विविनक्ति ' अभिधानसाधुः
अर्थसन्नाये एव प्रयुज्यते । प्रयोगागोपि विनाऽपि
अर्थेन प्रयुज्यते ' इति । तेन प्राचीनिकी प्रयोगे साधुभावा-
मिका मुदि अभिधेये अव्यवस्थिति । वस्तु मवतु बाध
शब्दव्यतिरिक्तमेव अन्यदेशम् । अभिधेये तु शब्दा-
नाक्तोऽर्थेयं विवेकं अपहणम् शब्दात्मकमविवेकं दर्श-
यितु इतरः सिद्धान्ती साक्षादिविधिषां आकृतिः इत्युक्त-
वान् । प्रदर्शनार्थं चैतत् आकृतिरिति अभिधानम् ।
यथा अभिधानमुपलक्षणं गौरियस्य शब्दस्य इत्यत्र अन्ये-
ऽपि शब्दा द्रष्टव्याः, तथा अप्रकृतिः इति उपलक्षणं
अन्यत्रादौऽपि द्रष्टव्यम् ।)

‘ ननु आकृतिः साध्याऽस्ति वा न वा ’ इत्यभि-
धेयतया शब्दरूपता न जहातीत्युक्तवान् (न स्वरूपेण
आकृतिर्नास्तीत्युच्यते किंतु अभिधेयतया शब्दरूपा
नास्तीत्युच्यते) । ननु च तदुपापनौ अभावाभिधाने
किं प्रयोजनं ? (भाष्ये किंच ‘ अस्ति वा न वा ’ इति
प्रत्येन आकृत्येऽभावः प्रतिपाद्यते, तत्र न दुक्तम् । एवं
वक्तव्यं शब्दस्वरूपेण आकृतिः इति । परिहरति—) अभि-
धेयाभिधाय एवायमभावः उक्तः, न स्वरूपाभिधायः ।
(अभिधेयरूपा जातिः शब्दव्यतिरिक्ता अभिधेयं वा न वा
इति भाष्येणोक्तं, न पुनः स्वरूपेण अस्ति वा न वेति) ।
(न प्रत्यक्षा सती भाषा भवितुमर्हति ’ इति । यदि
तर्ह स्वरूपस्यैव अभावः साप्यते, तदैव धननिर्धेयता
(पक्ष्याया आकृतेः स्यात् । वदतु भवति, नदा हैवा-
भिधेया स्यात्) । न चाभावः शक्यते वक्तुं प्रत्यक्षगम्य-
तात् । ‘ न्यायोह इति चेत् ’ इति । केन
चोक्तं स्वरूपेण अस्ति अभाव इति (पूर्वपक्षी
नूते, न मया स्वरूपेणैव आकृत्येऽभावः
उच्यते, किंतु स्वरूपेणास्त्येव । तेषां तु अभि-
धीयते इति न्यायोह एव) । इतरस्तु (सिद्धान्ती)
तथेवाभिधाय (स्वरूपापहृतमन्वरेण अभिधेयापहृतो न
मुक्त इति पूर्वोक्तं) मुदो कृत्वा ‘ नास्ति प्रत्यक्षवि-
यसि न्यायोहः ’ इत्युक्तवान् । ‘ अद्यत्यपि अर्थात्तरे एवं-
जातीयकं, भवति प्रत्यक्षः पदक्षिप्येयं नमिति यथेति
चेत् ’ इति अभिधेयतया अभावं प्रकटयति । नैषां
प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थः अभिधीयते आकृत्येऽभावः । किं तर्हि
अभिधेयरूपतया अभिधानरूपं अवगम्यते इत्युक्तम् । न
चेदं अविवर्तनादिनः उपपद्यते । तस्मात् विवर्तनः
भेदात् इत्यभिधानम् ।

‘ अथैवमिदं वचनमुपन्यस्तं ’ इति, पक्ष्यादावपि
नैव शब्दरूपावगतिरिति इत्यभिधानम् । कर्णे तर्हि एक-
प्रत्यक्षः । न च शब्दाद्वे पक्ष्यादिषु एकमुपलक्ष्यते किं
निदयता । अस्ति चायं प्रत्यक्षः । तस्मात् (शब्द—)
अप्यासनिवचन एवास्ति । (शब्द एव अर्थे अवस्थी-
ऽभिधीयते । तस्यैकतात् एवमवगमनमुपपद्यते । किम-
सति चने वनाप्यारः ’ इति, असति दृश्यव्यतिरिक्ते एक-

रिम्न् यनाभिपेये अर्थे एकप्रययो नोपपद्यते इति किं प्रत्यक्षमप्या दृष्टा अपि न सन्तीति शक्यते यत्कम् ।
 कोऽयमिष्यः ? (तन्मते-) इष्टा एवान् एवमया प्रतीयन्ते न पुनः यनान्दरूपता सम्पद्यते (यनचन्द्रे समुपारिते इष्टा एव प्रतीयन्ते । तत्र यनचन्द्रे चदति, शब्दप्रतिरिणोऽर्थो नास्तीति, तथा सति प्रकृता एव न सन्तीति मातम् । न चेदगुविनम् । शब्दातिरेविषया तेषां प्रत्यक्षसिद्धायात्) अथात्ममिष्यः 'इष्टा अपि नैव तस्मिन् इति' तदर्थे हि शब्दाध्यस्तमेव रूपमिति प्रयुक्तः । न माहायानिकः पक्षः । अर्थेनिरपवा हि प्रमाता संवित्, न बुद्धिविषया इत्युक्तम् ।
 बुद्धिविषयाने वा मविदा, किं सिध्यति शब्दप्रमातः ? (येन शब्दाध्याये निराधिपनमिति बुद्धिनिपयत्त संविदो निराधिप्यते) । अन्यैर बुद्धसंविता, अन्ता कनसन्ति (यदि बुद्धसंविता कनसंविता एका स्यात्, न तदा बुद्धि- विषयस्य संविदौऽस्याः, सिध्यति शब्दप्रमातः । न चैतदस्ति) तस्मात् बुद्धिविषया वा मशु अर्थविषय वा, सर्वथा यनान्दरूपता नास्ति ह्येतायात् यत्कम् । अतः प्रत्यक्षमैवाधिप्यते (इत्यादिप्रत्यक्ष अर्थवद्वेन प्रमाणानि । तस्मात् स्वाकृतिचन्द्राश्च एव आधिप्यते) इति लक्षणे । (एकदेशिमतं समर्थयते-) सैव, यनचन्द्रा- कार्यादितो हि मित्ररूपा अवगतिरेव उत्तरम् । (यो न यनचन्द्राकार एव यनचन्द्रेनोच्यते इति वदति, तस्य शब्दाकारव्यतिरिक्ताप्रकारवतिरेव निरासणीयतया उपन्यसनीया) सा च इष्टरूपात् भिन्नेताम प्रतीक्यते । यदि पर चन्द्रावदप्रतीतिः, च चाग्रानः प्रत्यक्षे प्रत्य- र्वैति नोपपद्यते । ननु निराधिपत्वप्रत्यक्षेऽपि एतदुपपत्तौ इत्युक्तम् । न, मेदप्यगते, परिकल्पनप्रत्यक्षवित्वात् । तस्मात् तदु उच्यते 'प्रत्यक्षः च माहायानिकः पक्ष- इति । (यदि वैवाक्यता, बुद्धविषय प्रत्यक्षं बुद्धिविषयं स्यात्, तदा चन्द्रावृष्टामात्रे शब्दप्रमाणमभिपेये इति श्वाश्वेतम्, न चेद शक्यम् । मेदप्रतीतेः अवैकान्तो रिति) ।

ननु इदानीं एवबुद्धिः (विषयेषु) अनात्मन्येव प्राप्ता ।
 न अथ किं आकृतिविषयवशादी उपालम्ब्यते, सिद्धान्तान्तर-

ते दुष्यति, केऽपि ते अवधि यनप्रत्यक्षः प्राप्तेरिति ।
 कः पुनरत्र सिद्धान्तो, यो दुष्यति ? एकस्मिन् वर्तमानात् प्रातिपरिज्ञात् एकचनमिति । ननु च दृष्टाः । तेषां प्रातिपरिज्ञं इत्युक्तं आनुष्मात् । यैर आकृतिरतीति भवता सिद्धान्तः, तथा अवयवमिति । तदिदं शब्दान्तर- दूषणं भवति (न पुनः आकृतिविज्ञानस्य दूषणम् । नहि स्मृतिदूषणत्वं प्रत्यक्षमर्थं दूषितं भवति । तेन प्रत्यक्षसिद्धा आकृतिः नापहोतुं शक्यते) प्रमाणा- लम्बनं स्यात् स्रव्ये । यदि दूषणं भवति मवतु नाम, नहि आनुष्मपममाश्रित् हेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते यत्कम् । अदुष्टधर्मा हेतुः प्रत्यक्षावगतिनाम् । तस्मात् यदि एकाग्रमन्दरेणसि शक्यवचन, किं कुर्मः कमुपास्ये मदि । न चापमुपास्यमस्य निषय, एकाग्रत्वं एकवचन मदि । न चापमुपास्यमस्य निषय, एकाग्रत्वं एकवचन मदि । (यथोदितपत्तं यदुत्तु यदुत्तुचनं) इति प्रातिपरिज्ञेत् । दारपितु (अद्यत्पि यदुत्तु यदुत्तुचनं यदुत्तुचनं) इति प्रातिपरिज्ञेत् । चान्ताम् । तस्मात् प्रातिपरिज्ञेत् यदुत्तुचनं नाप्यधिकम् । अतः सिद्धान्तान्तरापरिज्ञानवैवाचनं ग्राहीयम् । तस्मात् क वित् शब्दाध्याये नाप्ये बुद्धिरसि इत्युपपत्तौ नैमिने- र्वैचः 'आकृतिः शब्दादे' इति । आकृतिप्रतिपत्ति- मुखेन योशब्दादीना निविचरति । एताश्च आकृति- प्राप्ते निपुणतदनुष्मादविज्ञानम् ।

* (लोकातिरिक्तविद्याः सर्वेषां सप्रत्यक्ष-
 शब्दादीपिकाया चर्चिता इति तेषां उच्यते ।)
 शा— 'अथ यौरितस्य शब्दस्य कोऽर्थः' इति
 नाप्यविरूपणोपपत्त्यादेन आकृतिरज्ञात् प्रतिपादयति
 एवमपि तत्त्वसिद्धये । नहि अतयाभाही अर्थमिति
 शब्दस्य अर्थोपेय एव च सिध्यति तादात्मनित्यात् ।
 यत्कम् अर्थोपेय नित्यस्य अभावात् आह्वयभावे । तस्मात्
 आकृतिरसि तन्मतीति निवार्यते । सति तु तत्तत्तत्तत्
 तेव शब्दाभिपेय इति आह्वयविज्ञाने वक्षते ।

(लोकात्वाति न मन्मते) तत्र लोकात् । तत्र-
 शब्देन चामात्रे मन्मताया नाकृतिरज्ञात् मन्मते ।
 तथाहि, 'युक्तवत्ये च्याकितो जातिरेयेव दूषणो-
 सा । अथेदे व्याकित्यायं स्वात्तु हेधा चेत् विरो-
 धत् ॥' नहि तेव ततोऽप्य च मन्मता च उभरीति

विहृदन्तात् मेदादेवयोः । यदि च गिष्ठा जातिः, सा सर्वगतः स्यक्तियेव वा ? न तावत् सर्वगतत्वं, अन्तरालेऽनुपलब्धेः । स्यक्तिस्था चेत्, एकौ उपपत्त्या तस्मिन् देशो प्रागत्यही कथं तस्यानुपलब्धत्वे ? न तावत् तज्जोप-
पद्यते नित्योपा उपलब्धयोगात् । न च स्यक्त्यन्तात्तदभावेऽति
अमूर्तत्वात्, तस्मिन् स्थानस्य अन्तर्गतस्य अन्तर्गतस्य
न च अंतोनागता भवेन च तस्यैव स्थिता इति स्वयं
वक्तुं, निराशङ्कम् । एवं स्यक्तिनामो न च तस्यैव पश्चाद-
वस्थितानां, अनुपलब्धेः । न निगद्यत, नित्यत्वात् । न
चान्यत्र याति, अमूर्तत्वात् । स्यक्त्यन्तरे च पूर्वदेवाव-
स्थितानां जातिः इति पुनःप्रवेशो द्विगुणा उपलब्धेव ।
यथाहुः ' नापानि न च तस्मात्तदस्ति पश्चात् चतुर्थम् ।
जहाति पूर्व नापानमहो स्यक्त्यन्तरे ॥ ' इति ।
एकौ च पूर्वमाना यदि एकत्वा स्वकीयत्वेन यवैः,
स्यक्त्यन्तरेण न स्यात् । नहि एका सती तुपापदनेक
काल्येन वर्तितुं शक्नोति । न चावयवयो वर्तते, निर-
वयवत्वात् । कथं न नानाविधानु अतीतानागतनर्मा-
नाहु स्यक्तिषु अवयवयो वृत्तिः सम्प्राप्यते । स्यक्तौ च
वर्तमाना इदमप्यमनुमयेत् । न च ' इह गोत्र ' इति
कस्य चित् प्रतीतिरिति, हिं ' इयं गौः ' इति । अथ
स्यक्तेरागमैर् जातिः, न तदाह्वर वसवन्तर इति चेत्,
नैवं युक्तम् । कथं हि शानाभूतानामनित्यताः स्यादुत्त-
रभाषाणां एकत्वा निमित्तमुत्तरभाषा च जातिः आभ्या-
स्यत्, नैवेवपदकल्पमात्रम् । न च प्रमाणमपि किं वि-
आकृतिचिन्ताये समयति । न तावत् प्रत्यक्षं, नहि जातिः
स्वविपर्ययं ज्ञान जनयति, नित्यत्वाभ्युपगमात् । नित्याना
च सर्वार्थकिपास्तु अक्षमभ्यात् । न च अनवकस्य विष-
यत्वं संभवति, तत्प्रसङ्गात् विषयत्वस्य । तस्मात् विक-
रपाकारमार्गे सामान्यं अतीकं वा । ननु यथा ज्ञान-
वैविध्यसिद्धये बाह्यानि स्वलक्षणानि आयुषामन्ते,
तथा गवाक्षादिकल्पयेन्विश्वसिद्धये विचित्राणि सामा-
न्यानि ॥ नाम नाभ्युपगम्यन्ते । न । विविक्तस्यैव स्व-
लक्षणमूर्तानवसादेव विकल्पवैविन्योपपत्तेः । शयंशून्या
अपि विकल्पाः विविच्यार्थकिपासमर्थलक्षणविधानिनो
ज्ञापयानाः तन् व्यवहारार्थिनं प्रवर्तन्तः परस्परया तज्ज-

भवनया तन् प्रापयन्तो यमिषिच मयिप्रभाषियमणि-
तुष्टिः व्यवहारविचारिणो भवन्ति, इति न लोकव्या-
सिद्धेः कश्चित् विशेषः । तस्याच्चासि जातिः ।

एतेन न्यक्यमि इयं प्रसूदं, तस्यापि
अवयवमेदादिविकल्पासमाकात् । एतुलाभभासस्तु
सुनिधानैकरूपादिपरमाणुसादेव केरोण्डकप-
भासस्तु उपपन्नो गवयविकल्पनायालम् । तदभावे
च निराश्रयत्वात् दृष्टाशब्दं बोधोति सामान्यम् । कथम-
उति एकत्वे सामान्ये अस्यत्तविकल्पाणि स्वलक्षणानि
अविकल्पाण्यस्य विकल्पं जनयन्ति । जनयन्ति चेत्,
किमेति वानि विदेव भोविकल्पं जनयन्ति, कानि विदेव
अविकल्पं, न सर्वाणि सर्वम् । सामान्यवादिनो वा
कथं विकल्पास्य स्यक्त्यो विकल्पासामान्यात्मकत्वं तदा-
अपत्वं तदमित्यल्लक्षणं वा भज्यते । भज्यति चेत्
किमेति स्वभिदेव स्यक्त्यः केन विदेव बागान्येन सव
धत्ते, न सर्वाः सर्वैः । स्वभावादिति चेत्, अस्माक-
मपि तुल्यमिदं प्रत्यक्षम् । अथ न्यकीनामपि अतिरुप-
रुपसामान्यसम्पन्नसिद्धये पर अविकल्पाण्यस्य अभ्युप-
गम्यते, तत्तत्तानां स्वव्यसिद्धये अपरापरसामान्या-
वेष्टाया अनवस्था स्यात् । तस्मात् विवक्ष्यमानमेवेदं, न
परमार्थतः सामान्यं नम किंचित् ।

अत्राभिधीयते — ' प्रत्यक्षवस्तुसिद्धस्य सामा-
न्यस्य कुतर्कतः । न शक्योऽपद्रव्यः कर्तुं, सर्वं विज-
यते हि तत् ॥ ' सर्वव्यपि पशुषु ' इत्यपि शौः इय-
मपि गौः ' अयमपि ब्रह्म अयमपि ' इति व्याख्या-
तुल्लाभर प्रत्यक्षं देशकालवत्ताऽन्तरेण अविवर्पस्त
उदीयमाना उर्वमेव तर्काभाष विज्ञित्य हाफर वस्तु
व्यवस्थापयत् केनायेन शक्यते बाधितुम् । नहि ततोऽ-
न्यत् बलवत्तरमस्ति प्रमाणं, तन्मूलत्वात् प्रमाणांतराभा,
तदापसम्भार्याभाकात् । किंच अनुमानान्यपि सामान्या-
वेष्टत्वात् गुतस्त सामान्यं उपपद्यन्ते, न तु बाधितुं शक्नु-
वन्ति । नहि वा यदपेक्ष, उद् वस्तु वाच शक्नोति
कर्तुम् । तदपेक्षे हि स्वाध्यापि न शिष्येव, तदपेक्ष-
त्वात् । उच्यते, मेदादेवविषयेन सामान्यं निरुद्धवता
अपवयवेन वक्तव्यं ' कर्तुं वस्तु तत् मिश्रमभिर्धं न

भेदप्रतिभासकमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीत, तेन अमेदप्रतीतिबेलाया तनोरन्वयतत्त्वं प्रयेतम्यम् । तत्र एकस्य दिव्यभासोऽयं भवेत्, न पुनः इतरेण अमेदः प्रतीतो भवति । तस्माज्जातित्वं भेदाभेदयोः एकत्र प्रतीतिः इति । 'तद्विदमसारम्' । नहि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेद-प्रतीतिः, तद्वैदऽपि अमेदमा । प्रयासे व्यक्तिदर्शनेऽपि हि अस्ति जातिव्यक्तयोः द्वयोः प्रतीतिः । न च तदा तयोः भेदः प्रतीयते, व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेः अन्यत्वात्, पूर्वव्यक्तेश्च व्यक्तिरेकात्, अन्यव्यक्तिरेकाम्या जातिव्यक्तयोः भेदोऽवधार्यते इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा वैषद्यक्षमुपलभ्य काष्ठान्तरे तन्म-दया वरदत्तं दूरात् पश्यन् पूर्वोपलब्धं च देववत्तं स्मरन् यस्तुतः हृदिलक्षणेनैव युक्त्यद्वयं प्रयेति, तथापि न भेदमवधारयति, समेतौ हि 'किं य एवायं वैद्यदत्तः किंवा अन्यः' इति । तस्मात् वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेद-प्रतीतिः इत्युक्तम् । तथा तमेव वैद्यदत्तं काष्ठान्तरे ब्रूयात् पश्यन्निवि ' ॥ य एवायं, वतान्यः ' इति संविदात्तो वस्तुताया एकमेव प्रतिपन्नपि नामेदमवधार-यितुं अक्षममिति । तस्मात् न यस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेद-प्रतीतिः । नापि एकवस्तुप्रतीतिरेव अमेदप्रतीतिः । किंतु 'अन्योऽयं' इति बुद्धिः भेदावभासः, 'अनन्योऽयं' इति न अमेदावभासः । अस्ति च शापलेयकाहुलेयौ उपलभमानस्य 'अयं गौः, अयमपि गौः' इत्यभेदाव-भासः, 'अन्यः शापलेयात् काहुलेयः' इति च भेदाव-भासः । तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिन्नत्वम् । ननु अनु-बुद्ध्या नित्या अनुपत्तिविनाशप्रभौ च जातिः, विपरीत-त्वमग्ना न व्यक्तिः, कथं तयोरेक्यम् । नहि एकमेव वस्तु अनुबुद्धं भावुं, नित्यमनित्यं, उपपत्तिविनाशप्रभौकं अतद्रमैकं च सममिति, तैलैक्यसंकरासङ्गात् । जातिर-त्येवं अनित्यत्वादिरभौ स्यात्, व्यक्तिरपि नित्यत्वादिर-भौ । नैव दोषः । नानाऽऽकार हि तत् वस्तु केन चित्तान्तरेण नित्यत्वादिकं, केन चित्तं अनित्यत्वादिकं विभज्य न विरोहते । जातिरपि व्यक्तिरूपेण अनित्या, व्यक्तिरपि जातिसमना नित्या इति ज्ञातं का चिदभिन्न-पत्तिः ।

(जातिः सर्वगतः न वा) यस्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिः इति विकल्पितं, तदपि व्यक्त्यात्मका-भिधानादेव परिहृतम् । व्यनेहिं असौ आत्मा कथमन्यत्र स्यात् । ननु एव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्राक् अविद्यमाना जातिः कथं तत्र वक्ष्यात् गच्छति । स्वकारणात् निष्पद्यमाना व्यक्तिः जातिविशेषात्मना सर्वदैव उत्पद्यते इति न दोषः । वक्ष्यामिद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या संघट्यते, नहि व्यसौ तदानीमेव तत्र उत्पद्यते नित्यत्वात्, न च अन्यतः आमच्छति अमूर्तत्वात् । लक्ष्यते । योऽपि देशान्तरगदाभ्यास्य अनेन देशेन संयुज्यते, सोऽपि प्राक् अस्मिन् देशे अविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोग-मनुभवति । कारणवशात् इति वक्तुं (वक्तव्यम्) । एवं जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसंघटनमनुभवति । इत्याहुं विशेषः । सयुज्यमानः पूर्वभावस्थितः अन-न्तरदेशेन प्रथम संयुज्यते, ततः तदनन्तरदेशेन, इति क्रमेण देशान्तरमयोगं गच्छति, तादात्म्यसम-वाययोस्तु अनन्तरदेशमनपेक्षैव स्वकारणतो निष्पत्तिः । नहि यः संयोगस्य स्वभावः, स एष तादा-त्म्यस्य समवायस्य वा अद्वैतकर्मणः प्रमाणाभावात्, विलक्षणस्वभावत्वाज्ज्ञापनाम् । तन्मवदोषः । यदा अमुं सर्वगतं सामान्यम्, न च सर्वज्ञेयलक्षितप्रज्ञः, व्यक्तिना-मभिभ्यज्यकत्वात् । सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तिरेषामा-लम्बमपेक्षेता । सयुक्तसमवायसक्तिर्केण च सामान्यस्योप-लम्भः तेन च संनिर्गमो व्यक्तिदेशे एव संभवति नान्यत्र, इति न सर्वज्ञेयलक्षितः । अमेदेऽपि जाति-व्यक्तयोः भेदस्यापि विद्यमानत्वात् नित्यत्वात् नित्यत्वादिवा-सर्वगतत्वसर्वगत्यक्रमपि नानुपपन्नम् ।

यस्तु कालस्थैवं वा अवयवयो वा इतिरिति विकल्पितं, तद्वैद्युक्तम् । वैद्यपेक्ष हि कालस्थम् । न च सामान्यस्य सारूपतोऽवयवयो वा भेदोऽस्ति, एकत्वादन-वत्त्वाच्च । निरवयवत्वादेव अवयवयोऽपि इति अत्र मान्येव । तस्मात् व्यक्तिरपि जातिर्वर्तते इत्येवमवयव-वस्तुं शक्यते, प्रमाणतोऽप्यभावात् । न कालस्थमवयव-भाग्यः, प्रमाणाभावात्, अवयवत्वात् । तथा अवयवितोऽपि अवयवेषु न कालस्थं सममिति, बहुत्वाभावात् तदपेक्ष-

असाधारणविशेषो 'व्यक्तिः' । कुतः संशयः । गौः
इत्येके सामान्यशब्दात्, व्यक्तौ च क्रियासंभवात् ।
तदुच्यते व्यक्तिः शब्दाय इति । कुतः । प्रयोगबोद्धनाऽ-
भावात् । आसम्भवेऽप्यप्यविरासनादीनां प्रयोगबोद्धनाः
आहृत्यसंगे न सम्भवेयुः । यत्र उच्चारणानवैक्यं तत्र
व्यक्त्यर्थः, अतोऽन्यत्र आहृतिजननम्, इति चेत्,
उक्तं अन्यायशब्देनार्थत्वं इति । कथं सामान्यावयवविरिति
चेत्, ('व्यक्तिसंभवात् । कथं व्यक्त्यन्तरेण
प्रयोगः ।' इति भाष्यद्वयं अन गलित इति सुधाख-
मुक्तम् । पृ. ३५६-५७) । व्यक्तिपर्यायकस्य आहृति-
विह्वलता मविष्यति, य एवमाहृतिरूपः, न नौरिति ।
यथा यस्य दण्डोऽस्ति, स दण्डो इति । य न
दण्डवचनो दण्डिशब्दः । एवमिहारी ।

बा— ओक्तेदयोः अभिप्रायः शब्दार्था इति सिद्धे
विचार्यते 'किं आहृतिः शब्दार्थः अथ व्यक्तिरिति' ।
'हो च पक्षानुपपत्तौ भाष्यकारेण यद्यपि ।
क्याप्यतारस्तथाप्यत्र कुर्येः पक्षानुपपत्तयः ॥
नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह मनुष्ये ।
संयुक्तः समुदायो वा विशिष्टा वेक्येतरा ॥ एते
पक्षाः पुनर्यौव्या व्यतिकीर्णः परस्परम् ।
लिङ्गकारकसंयुक्ताः संहतासंहतात्मिनः । पुन-
र्जात्यपिपक्षानां तादृशेवात्र बोद्धव्या ॥' प्रथमं
तावत् अष्टपक्षी एवं दर्शयित्वा । गौशब्दस्थायैः किं
(१) आहृतिरेव (२) व्यक्तिरेव (३) यत्र
आहृतिर्वा व्यक्तिर्वा (४) अथ आहृतिश्च
व्यक्तिश्च (५) विमुक्तयोः संयुक्तः (६) उत समु-
दायः (७) किमाहृतिविशिष्टा व्यक्तिः (८) उत
व्यतिविशिष्टा आहृतिः इति । प्रथममष्टपक्षी,
॥ उच्यते वार्तिके अनेन आष्टपक्षी दर्शिताः । सुचया
न तद्विरममसि शून्यम् । अने च 'पक्षानुपपत्तिः
पक्षानुपपत्तिर्भाषि' इत्युक्ता 'परस्परव्यतिरिक्तदेनेषां
दर्शनेऽपराः । संयुक्तोऽपि नोच्यते अष्टपक्षी
गौतिः ॥' इत्युक्तम् । असाभिन्ना नवतिरुक्तत्वात्
एकैवाष्टपक्षी संयुक्ता नापिकी विस्तरः ।) 'अत्र
आहृतिरेवेति दृढः पक्षोऽप्यमेकः । इतरे त्वन्यदा-

सर्वे व्यक्तिपक्षानुयायिनः ॥ व्यक्ती निराकृत्या च
समस्तानां निराकृत्या । सुलभेति न सर्वेऽपि
भाष्यकारेण दर्शिताः ॥ न चेत्समात्र सन्त्येव, न
चेति निष्प्रयोजनम् । विकल्पित हि निहासीः
प्रज्ञाविरसनश्रवणः । दर्शितेऽपि सर्वेषु विचारः
क्रियते द्वयोः । का शब्देनाहृतिव्यक्त्योरुच्यते
यदनुगम्यते ॥' ततश्च 'विचारमुखसिद्धयर्थं
स्वरूपं वाचयेतयोः । प्रत्यक्षमुपपत्तयः पायात्स्येन
निरूप्यते ॥'

ननु प्रथमपादे एव आहृतेर्निरूपणात् इदानीं
प्रसोचरे मन्दप्रयोगेने । उच्यते । 'सत्यमेवाऽऽहृतिः
पूर्वं प्रत्यक्षेण निरूपिता । (श्लो. बा. वाक्यविषये)
संस्थानादहृत्या त्वत्र सामान्यात्मा निरूप्यते ॥'

'द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यमानमाहृतिः' इति
(भाष्यम्) । 'द्रव्यादीनां च सामान्यं पदपरवि-
भागावत् । यस्तुल्यं प्रथमं तत्र द्रव्यस्याद्यपरं तथा ॥
पुनर्वायुत्वतः जलस्य जलत्वात्संविभक्तम् । पृथिवी-
त्वाद् घटत्वं च, एवं व्यतिषु सामान्यते ॥
बृक्षत्वात् परतमोऽहं विद्यायाः साविदि केवलम् ।
शरीरत्वाच्च गोवामिहस्तिपुरुषादि साम्यते ॥
वानिकत्वादि चाश्वत्वात् कर्कोदितु गुणो मत्तः ॥'
('हो भूत्वा देवावहत्, गावी गन्धर्वा, अर्वा
अमुरान्, अश्वो मनुष्यान्' इति बृहदारण्यकश्रुत्यनु-
गारेण (२।।१२) इत्थं याजित्वं अथैवं अक्षयं
इत्यपर सामान्यम् । के । कर्कोदितु इति—अश्वत्वे
कार्थक्यमवयिष्युक्त्यावत्तत्तामात्रं कर्कोद, रक्षापातर-
सामान्यं शीतत्वं इत्यर्थः । सु. पृ. ३४२) 'हस्तित्वाद्
मद्रमद्राविदिहनागकुलजानयः ॥' (हस्तितादपराः
मद्रादिजातयः । आदिशब्देन मृगजन्तुगदानम् । ताश्च
दिहनागकुलजातस्य हस्तिनागिषु वर्तन्ते । सु. पृ.
३४२) पूर्वमेवेतिपि मद्रमद्रमृगजातयः अन्यत्र वर्णिताः
न केवलं दिव्यचक्राणिजाता एव । के.) 'पुंत्वाद्
ब्राह्मणमेषिहन्त्यकठरादि सामान्यते । तथा गुणत्व-
कर्मवस्तुत्वात् जन्मनाऽऽदि यत् ॥' (अविदित्य कर्तुः
सकृन्मत्रासकृन्मत्रापातरासामान्यं जन्मत्यम् । विदित्य

कर्तुः अनामदाभ्यामकृत्यापारसामान्यं यागर्तं आदि-
शब्देनोक्तम् । सु. ४. ३४३) । 'ततः शुक्लदि-
वद्वयस्मिन्नेषु प्रतिविवर्ति । कर्मणामपि यागत्व-
होमत्वादिविभागतः ॥ अपर्यायमृतेरुक्तं पातुभिः
प्रक्षिप्तेष्वपि ॥ पुनर्विधानसंख्याऽऽवयवगुणप्रकरण-
न्तरे । अन्ये तु भेदमाचार्याः कर्मणामेव भवन्ते ॥'
(यथा यजति जुहोति ददाति रूपशब्दान्तरेः कर्माश्वत्थमेव,
तथा पुनर्विधानं नाम अन्वयाः, संख्या, आख्या, गुणः,
प्रकरणान्तरं च इत्येवैवमपि ज्ञायमानः कर्मभेदः कर्मव्यो-
धान्तरसामान्यान्वये इति के चिदाचार्या मन्यन्ते इत्यर्थः) ।
के.) 'अपि चाऽव्यतिरेकान् रवादेहादेरेकरूपता ।
रूपशब्दाविभागात् वक्ष्यते वक्षि जैमिनिः (६।१।३।
१२) ॥ एवं प्रपञ्चितं सर्वभर्षयामान्यमाकृतिः । न
संस्थानं, कुतो होमदात्मविगुणकर्मसु ॥' सर्वेषु हि
पर्येषु शब्दादिपादेषु संस्थानं भवेत् (अतिशयोक्त्या-
कारणात्) । पापिष्वपि अत्रापि अत्रापि अत्रापि इति
कल्प्येत, न स्वतन्त्रेण । (पापिष्वपि स्वाभाविकं संस्था-
नम् । अमेः इत्यनसंस्थानागुणारिषंसंज्ञनभेददर्शनात्,
तोयस्य च आकारभूतपाकदिसंस्थानागुणारिषंसंज्ञनभेद-
दर्शनात्, आकारस्य च अन्तर्गतव्यवसायिष्ठसंज्ञानु-
सारितोत्पन्नभेददर्शनात्, आशेषः पदव्यवस्थितमात्रा-
न्तरेणः पदादिप्रसन्नानुसारिसंस्थानभेददर्शनम्) औपा-
धिकं संस्थानम् । सु. ४. ३४४) दिकालात्मनस्त-
त्तु गुणजनना च न कथं चिरमपि संस्थानं संभवति ।
सामान्यमात्रं तु सर्वसंस्थानेषु तुल्यत्वं संभाव्यते ।
(इत्यनामदाभ्यामकृत्यापारसामान्यं एवमन्वयः सर्व-
शब्द-न्यस्तनुगतः विजतीयेभ्यो व्यावृत्तः निरात्मन-
कुद्रूपयोगात् व्याख्यादितुं नाप्यहोतुं शक्यः । सर्वेषु
स्थानेषु च ननु विरेकं कथं वक्ष्ये इति विवदः । सु. ४.
३४५) । तस्मात् एतदेव अभिवेकाद्विवक्षितं, न
अव्ययवचनान्तरसामान्यमिति अवश्यम् । 'संस्था-
नस्य च नाशित्वात् प्रतिव्यक्ति च भेदतः ।
सामान्यव्यवहारित्वं नाकृतिवैषम्यकल्पते ॥ अथ
संस्थानसामान्यमाकृतित्वेन गृह्यते । अथादिशब्द-
सुत्पत्त्याद् भवेदाकृतिवैषम्यम् ॥ न चापान्तर-

संस्थानं सर्वयोगिष्णुवृत्तिः क्व । अथादिशब्दो
निवृत्तं च योगव्यावृत्तत्वं भवेत् ॥' तत्र हि
कल्पकालोन्मत्तं न जातेत्यन्वयः लभ्यते । तदथ
कतिरेकं सामान्यं इति न्यवेष्टं भाव्यते । तेन प्रथम-
वादे कचकत्ववित्कचप्रमाणकौदाहरणात् संस्थानाकृत्य-
भिरामानाकृत्यवत्त्वं न आसीत् इति दृष्टान्तात् प्रती-
तस्य (सामान्यस्याः) ग्राह्यते (तेन व्यावृत्ति-
वत्त्वम् । सु. ४. ३४६) । अतश्च द्रव्यगुणजननात् यत्नं
किञ्चित् प्राप्तं न्यायिकैः सामान्यं, तत् सर्वं आकृतित्वेन
इत्यपि न मान्यम् । प्रयुक्तः (साम्ये) ।

'असाधारणविशेषा कर्तव्यः' इति (माय) ।
के चिदाहुः, असाधारणं विशेषं एव न्यायिकैः ।
विशेषव्यतिरिक्तमन्वयमात्रम् इति । 'तत्तु नैवं विशेषो-
पेक्ष्यो व्यतिरिक्त्यैव हीन्यते । सप्तबुद्ध्याः सर्वे
विशेषत्वेन संस्थाः । ते चान्यत्रापि दृश्यन्ते यथा
जात्यन्तरेष्वपि । आकृत्यादिभेदोऽपि दृश्यते
कतरेष्वपि ॥' सप्तबुद्ध्यादिसंस्थात् अस्या अपि
व्यक्त्यो भवत्येव, सर्वव्यतिरिक्तमन्वयः । आकृत्य-
योऽपि यथा यद्वत्, तथा नान्येऽपि यः दृश्यते तदेव
नान्यते, तं सर्वं दारिद्र्यः । एतच्च उपासर्गनिमित्तं वा
वाह्यिकं वा साम्यं अन्वयविनिर्माणमाह्वये एव ।
तदप्येव च शब्देन इति असाधारणमन्वयदेवानु-
पपत्तिः । विशेषव्यतिरिक्तस्योः बहुवचनेन वचनान्वयोः
सामान्यभिरन्वयस्योपपत्तिरित्येवोपः (वृत्ताः वरं इति) ।
तस्मात् असाधारणं विशेषं यथा ना न्यायिकैः
इत्येवं व्याख्येयम् । ननु पूर्वोक्तं न्यायेन साधारण-
मपि बहुव्यक्तिसाधारणम् असाधारणव्यतिरिक्तं च
अन्येषां केचनैकव्यक्तिगतानां विशेषमात्रमपेक्ष्य
बहुव्यक्तिरपि अनुगम्यः । उच्यते । नैव विशेषार्थं प्रत्येकं
असाधारणमन्वयस्य व्यतिरिक्तस्योपपत्तिरिति ।
कथं तर्हि । साधारणमन्वयस्य व्यतिरिक्तस्योपपत्तिरिति ।
किमुपपत्तिरिति । यदेकं विषयीकृतं प्रत्येकं, तदपेक्षं
असाधारणविशेषमात्रमात्रम् । 'प्रतिभोजनं हि ये
दृष्टा दृश्यन्ते संस्थाः पुनः । विषयासाधारणत्वेन
तैर्व्यक्तिरूपकत्वम् ॥' न च एकस्यां व्यक्तौ ये समुचित-

दद्यात्, ते एव न्यक्त्यन्तरेऽपि अन्यतानतिरिक्ता दृश्यन्ते । य. एव अदृष्टपूर्वः तस्मिन् समुदाये संप्रति दृश्यते, त एव असाधारणतां आपादयति । अनन्तमेवास्ति न्यक्तियु न अत्यन्तापूर्वविशेषोपलक्षणोपादानं, किंचिदुत्कर्षार्थ-प्रायेण च सर्वत्र असाधारणोपलक्षणत्वात् । परसामान्या-पेक्षया च सर्वत्रैव अवान्तरसामान्यानि विशेषणदेशं प्राप्नुयन्ति । संपाशापरसामान्यं च व्यक्तिविशेषणत्वात् तेषु विशेषशब्दाः । एतच्च व्यक्तेर्विशेषाणां अन्वयं उपरिष्ठात् भाष्यकारोऽपि वक्ष्यत इव 'योऽयं सामान्यस्य विशेष-पाणा बाधयः सां व्यक्तिः' इति (पू. १. ३०१) ।

(आकृतिषामान्यस्य 'द्रव्याद्यनुगतसत्त्वसामान्यमेव भाकृतिः, न गोवाद्यवन्तरसामान्यं' इति सत्तावाच्य-त्ववादिना म्याख्यां मुक्तिस्तु दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति-तनेति । सु. पू. ३. ३४६) तत्र के चित् गोवादिषु विशेष-त्वमभेदीकृत सामान्यत्वविना शब्देन अभिप्रेक्ष्यतात् यदेवं महासामान्यं सत्तावाच्य-भावचन्द्राभिषेयं, तदेव शब्दस्वरूपव्यभिचित्रं गोवादिविशेषणव्यभिचित्रं च योस-त्ताऽऽप्यैवाकृत्यनिर्धानपक्षे वाच्यं इति मन्यन्ते । यथा भाहुः । 'अक्षयः सर्वशब्दानामिति प्रत्याम्यलक्षणम् । अपूर्वदेवतात्माः सममाहुर्गवादिषु ॥' इति (अस्ती-त्यैर्वैकल्याः सर्वशब्दानामर्थः इति ईदृशं प्रत्याम्यस्य वाच्यत्वं लक्षणमाहुः । तस्य सत्तादिपक्षे अपूर्वादिपक्षेः सह दृश्यतादित्यपि । सु. पू. ३. ३४७) 'तत्र कक्ष्या-विभागेन सामान्यानां निरूपणात् । अमुक्तं, न गवादीनां तत्र बाधकशक्तत्वा ॥' प्रतिनियतार्थ-विषया हि शब्दानां बाधकशक्तिः अर्थापत्त्या गम्यते । तत्र अनन्तत्वात्तरसामान्यत्वयोजनां द्रव्यगुणकर्मशब्दभा-मैव शब्दात् असेकीर्णत्वात् सत्ताऽप्येवं अनुपपन्नं, किन्तु दूरान्तरार्थगवादिगम्यत्वम् । (कृताशब्दः कोटवाची । द्रव्यगुणत्वकर्ममपि एकम् । सत्ताऽवन्तर-सामान्यकक्ष्यायां वर्तन्ते । पृथिवीत्वमन्तत्वादिनि द्रव्यना-मान्तरसामान्यकक्ष्यायां, रूपवस्त्वन्तत्वादिनि गुणव्यतिन्तर-सामान्यकक्ष्यायां इत्येवमादिः कक्ष्याणां विभागः । तत्र द्रव्यशब्देन द्रव्यत्वपक्षोः निश्चितप्रतीतिर्भवति, पृथिवी-त्वादिषु सेदिष्टा प्रतीतिः, गुणत्वादिषु ॥ अप्रतीतिरेव ।

(तथा च) सत्ताऽवन्तरसामान्यविषयाणां द्रव्यादि-शब्दानामेव तावत् सत्तावाच्यत्वमुक्तम् । तत्रैवं सति दूरान्तरितार्थानां गवादिशब्दानां युक्तं सत्तावाचकत्वे न किन्तीति । सु. पू. ३. ३४७) 'सत्तामेते वदन्तश्च न शुद्धां सविशेषणाम् । वदन्तीत्यभिधातुं हि शब्दं द्वेषाऽप्यसंभवात् ॥' शब्दवचनात् तावत् सर्वेषां च एकार्थप्रत्यागमात् पर्यायत्वमसङ्गः । पुनश्चात्राद्य अस्तिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । 'गीर्णास्तीति प्रयोगश्च विशेषात्तावकस्यते । नहि सत्तैव नास्तीति फलं चित् संप्रतीयते ॥' देशकालादपेक्षायामपि 'नैव सत्ताया नास्तिरूपमिषातुं युक्तम् । विनुत्तन्निस्त्वान्यं सर्वदेशकलयापिवात् । 'रुतिशब्दश्च नैवाप्यलोक-दृष्ट्या प्रतीयते । तेन द्रव्यादिसामान्यं मत्तस्यै-तन्न युज्यते ॥' य एव हि अस्तिशब्देन शिलीयो भावविकारः उच्यते । (बहु भावविकारा भवन्तीति वार्थावधिः, जायतेऽस्ति विपरिमते वर्धतेऽप्यधीमते विनश्यतीति । निरुक्तं. १।१) ज्ञानमानविपरिणामाद्य-वत्सर्ववस्तुषु निनश्यत्तापर्यन्तेषु नृत्ताकृतिप्रतिपत्ति-र्दृश्यते । तेन यदि नाम महासामान्यं अभिषेय प्रति-ज्ञायते, ततो 'वस्तुवर्गः सर्वशब्दानामिति प्रत्याम्यलक्ष-णम्' इति फलं वक्तव्यं, न 'अस्त्यर्थः' इति । न च अवयवार्थपरित्यागेन सच्छब्दसत्ताशब्दौ धर्मौ इति भवच्छब्दवदेव अस्तीति सद्भावः सत्ता इति । न तु वैशेषिकविपरिणामाया 'यो द्रव्यगुणकर्मैव दृष्टिः प्रतीतिः सा सत्ता' इत्येवंशब्द आतिः प्रतिपत्तव्या । ('सदिति यत्ते द्रव्यगुणकर्मैव सा सत्ता' इति तु सूत्र-पाठः १।१।७ के. । यतो वस्तुत्वात् महासामान्यात् प्रत्या-दिषु सत् इति बुद्धिर्भवति सा सत्ता इति सूच्यते । सु. पू. ३. ३४८) 'सोयमन्वयशब्देन वस्तुपर्यायवा-चिना । अवतमाधारणार्थेन प्रसिद्धिरुपपत्तिः ॥ अस्तित्वमस्तिरेवेवं दृश्यते प्रत्ययो यदः । स वस्तुवचनः शब्द आख्यातशक्तिरूपकः ॥ अप्राति-पदिकत्वादि नाख्यातान् स्वन्त्ये म्भूदी । अस्ति-क्षीरासमासश्च तेन सद्भाविन्येदृश्यते ॥' अतिशरीर-गीः' इति तिप्तस्मगलनेन अनुपलब्धत्वात् अवयव-

भाविप्रत्ययः सङ्गद्वारमुपगतयोषाव्यवपदेन (अस्ति इति विभक्तिप्रतिरूपकं अन्वयम्) सह धीर-
वाच्यस्य अन्वयपदार्थं बहुव्रीहिरनुपगन्तव्यः । तत्र चाप-
सदर्थेयत्वनः, सखीरा गोः इति प्रत्ययोक्त्यात् । 'तत्तस्य
बहुव्रीहि सति च बहुव्रीह्यान् अस्तिवाच्यमुपलभ्य तदर्थ-
मुपगमयतामसं तच्छब्दं च- 'देवात्तत्' (वा० ५५
४२७) इति च व्यापिकं देवता इति तत् तस्य इहापि
अस्तिवाच्यतायाप्यविशिष्टवर्तमान्यति अनव्रीह्यत्वं शुद्ध-
वाच्यत्वंमापन्नतायेव तच्छब्दकलापकरो यदीत्या एवं
तार्किकैः कल्पितं 'सच्छब्दवाच्यता सत्ता महात्मान्य' इति ।
बहुव्रीह्युपगमने (तार्किकेन) अन्वयपद-
वाच्यव्यतिरेकस्य उपेक्षितं प्रसिद्धमिदं इमान्तरा प्राप्तं
(युक्त्यामुपगमविवादाभ्यां प्राप्तं) गवादिचन्द्रवाच्यत्वे-
नापि संभवति । 'न त्वर्थाद् गन्धगानादप्यवस्तुत्व-
स्यापि वाच्यता । धर्मोन्मत्तत्वस्येत्यु सत्तायाः कुत
एव सा ॥ बहुव्रीह्यो हि क्वचित्पाद् व्यक्तिजाल-
स्वरक्षितम् । सामान्यं यद् अतीत्येव गन्धतेऽ-
र्थेणादिभिः ॥ कुत्ताभिधानपक्षस्य दुष्टावात्
तैर्विशेषितम् । महात्मान्यसिद्धिं चेद् वाच्यं,
तदपि दुर्लभम् ॥' यदेव आहुतिविशिष्टव्यक्त-
विधानपक्षे व्यक्तिविशिष्टाहुतिपक्षे वा निघट्टनकारण,
तदपि शुद्धं, विशेषणत्वं पूर्ववत्प्रमाणप्रसङ्गात् ।
'गोसत्तां चापि गोशब्दो यदि नाम अव्यक्त्यम् ।
गोशब्दा वा विशिष्टां तां वदेद् व्यक्तिनिरेव
वा ॥' तत्र 'गोत्वजातिविशिष्टा चेत् सत्ताऽनेना-
भिधीयते । सत्ताद् विशेषणार्थेव तत्सिद्धं सा
किमुच्यते ॥' विशेषणमभिधानं तद्विशिष्टविशेषादि-
धानात्संभवत् विशेषणस्य च विशेषणं व्यक्त्यस्यैवा-
पूर्वतत्प्राप्तिरिति नोपपन्नमूलोपपत्तिरुक्त्यायेव सत्ताऽन्यथ-
सिद्धे । न तत्र अभिधानपक्षकल्पनाया अपर्णातिरपि
अन्यथाऽपि व्यपयमानकल्पनमिति सखी न प्रवर्तते ।
तथा व्यक्तिविशिष्टसत्ताभिधानेऽपि एव एव नियकरण
हेतुः । अनित्यसम्बन्धजानान्तशब्दशक्तिस्त्वप्यभिधान-
पूर्वकैरसत्ताभिधानकल्पनायाश्च हेतुकल्पकविगमन-
मशक्यं अनुपपत्तिः । यत् 'अपूर्वदेवतासमैः तस्य

माहुः' इति (वैभक्तिप्रत्यय शब्दे), यन्मिमीते ।
'नैवापूर्वादिशब्दानां सत्ता वाच्येत्यवस्थितम् ।
विशेषणार्थेव तेषां व्यापक्यार्थपक्षेऽपि कल्पितात् ॥'
के चित् पुतात्थान्ता, के चित् वाच्यपक्षेऽपि कल्पिता-
पक्षेऽपि कल्पिताविशेषणवचना एव सन्तः अन्वयतायाभि-
धायित्वात्तद्वारेण सत्ता गमयन्ताः अन्वयिवाच्यत्वेन
अवधार्यन्ते, न सत्ता पदार्थो न्यभिधायति इति लक्षण-
मेव तेभ्यः सत्ताश्रीतिः । 'कार्यसामर्थ्यमिन्द्रादि-
निर्मिन्नसुखसंयतिः । सामान्येनाप्यपूर्वादि सत्तायोऽ-
न्यत्तु लभ्यते ॥' सर्वपक्षार्थान्तेव कार्यार्थान्ति-
गमयति स्वार्थान्ति सति । गमयतिजन्ति च पुता
कल्पितसामर्थ्यं अपूर्वशब्दवाच्यं यानामुपगमात् पूर्वं
अपूर्वं अनुपगमनकारणं न अपूर्वं वाच्यते इति गौडि-
यशब्दे अपूर्वशब्दविधानं सर्वत्र गम्यते । तथा
वीच्यमिदं चोतते यत् चन्द्रादित्वादिप्रवृत्तशब्दात्तद्वि-
रुद्धेयं, तावत्तस्य सत्तावता च्यत्वेन सर्वमेतैः इति देवा
मुक्त्यावच्छेदकः विशेषणत्वेन, इति न सत्तावच्छेद-
प्रतिपक्षमेव । तथा सर्वशब्देनापि तद्वन्नेतो वा वैदिक-
प्रवृत्तपक्षेऽपि कल्पितवृत्तेन दध्यते, यथा हि वेदे 'ये
हि जनाः पुण्यवृत्तः स्वर्गं लोकं यन्ति, तेषामेतादि
न्योतीयि' नक्षत्राणि' इत्यादि । 'एव एवोच्यन्ते
पुण्यलोकं वरति' इति । यदि वा इतिहासपुराणोक्त-
मेवैष्ट, अस्या अन्वयव्यतिरेकाया अभिधानं वेदा-
मेव सुखं, यत् सर्वशब्दविषु अनुपगमनं पुता-
द्यानन्तरोक्षकप्रतिपक्षविषयसम्बन्धमिन्द्रादिनाप्यपि सिद्धं-
देवात्तस्यानुपगमनम् । तथा यद्यपि वाच्य
अलक्ष्यत्वे, तद्यपि किञ्चानुपगमयेव विशेषेण वद-
व्यत्वं स्वार्थान्त्वत्वेन शायमात्रं सत्ता गमयति,
इति न सत्ताभिधानमेव सत्येव । 'तेनापूर्वादिशब्दा-
सत्ता सत्यं यवादिभिः । स्वार्थान्तिरिहा सन्त-
मत्ता लक्ष्यितुं क्षमाः ॥ अत्रत्य मेव गोसत्ता
गोशब्दाभिधानास्थितिः ॥'

'गोत्वादिनाप्यविवाच्यत्वसदेहात्तु विचार्यते ॥
कुनः संशय इत्येतत् कार्ययोवाच्यार्थनिर्वाहः ।
व्यक्तिजालपक्षार्थत्वं गन्धगानेन चोद्यते ॥ उच्यते

कार्ययोगित्वात् सम्भ्यते व्यक्तित्वाच्चया । शब्द-
शक्त्यन्तरोद्भात् सक्तुदेव्येति चिन्त्यते ॥ शक्तिरकार्य-
विसेधाद्देव शब्दार्थेभ्योच्यते ॥ किं समस्तसमि-
त्येवं नाविचार्यावधार्यते ॥ (प्रयोगचोदनाऽभावात्
इति तु लोकेदेवाधिकरणसिद्धान्ते अन्यथा योजितव्यात्
वियेकाय आकृत्यधिकरणपूर्वग्रेऽपि आहूतया योऽपि-
ति तापदिति -) किं सात् प्राप्तं ' प्रयोगचोदना-
ऽभावात् व्यक्तित्वाच्चया, न तुभयम् । अर्थकत्वं
यतो युक्तयभिभावाद् ह्येवमिति ॥ नित्यं यथैव
शब्दानामात्मनानात्वं प्रयोजने । अर्थप्रत्यायनार्थत्वात्
तद्व्योनायधारणा ॥ एवं सर्वपदार्थानां वाक्यार्थ-
प्रत्ययाङ्गता । यथा निश्चेत् तथा कार्यं तेषां रूप-
निरूपणात् ॥ आकृतिर्यदि शब्दार्थः कस्य स्यु-
प्रोक्षणादयः । केन चैवेत, न त्याग आकृतैरूप-
पक्षे । अमूर्ता आकृतिरित्या नावपातादिभा-
जनी । तद्विधिः प्रतिषेधो वा तेनास्या सार-
कल्पते ॥ ' श्रीहीनपदिति, पठे मरुपति, लोममि-
शुणेति, पादपति, लोमेन फलान् श्रीहिमिष्य यत्रते, इति
सारत एवमादौ विनाशिमूर्तिमदियथाः सस्याः
प्रयोजनसिद्धयर्था वा, तेषां प्रयोगचोदनायाः आहूतौ
भवावात् भवती तु भावात्, कार्यप्रधानात् च
पदार्थप्रतीतेः, विषयीकभावात् तथैवपुनरेवमना, अत्रत्य
विधिविषयपरोपपन्नार्थपुराणकर्मव्यवधारकत्वं भवती
कृतियम् । तथा यद्यपि ' ब्राह्मणे न इत्यम्बः '
' न ब्रह्म भवति' इत्येव ' इत्येवमिति चेत्, तदपि
मात्रात् इत्येव साधेयत्वात् एवमेव च प्राप्तिमभावात्,
आकृतैश्च अनपिज्ञात् अगमा प्राप्ते अनर्थक्येव खलु ।
तस्मात् येन शब्दार्थेन प्रयोगचोदनाया भावो भवति, स
एव अन्तुपगत्युत्पाद्यः । न तत्प्रधानमवगच्छसिद्धयर्थ-
पदार्थरूपता युजेति । स्यादेतत् । ' यद्विषयमवयवयोग-
चोदनात् ' इत्यनर्थः, ततोऽन्वय आहूत्यै एव मभि-
प्रेयसीति । तदसत् । न्ययेन हि, स्थित एकस्य इत्यस्य
अर्थक्यं, (न्यायप्रमाणम् -) अनवस्थितव्यवधानेन-
दृष्टानवस्थितिकान्तिनिवृत्त्येवमवगच्छन् । (यत्रसहस्रभि-
करणेन न्यायप्रमाणम् -) सर्वप्रधानां भावानां अन्यतः

मिधानेनैव इत्यत्र प्रतिपत्तिरिति । कथं तर्हि आहूति-
प्रत्यय इति चेत् अत आह ' अविभागात् ' इति ।
यत्तु नित्यमेव शब्दत्वाद्भयोः अविभागः, तस्मात्
व्यक्तिरभिहिता सती शक्त्येव आहूतिं गमयितुम् ।
तदुक्तं तद्भूताधिकरणे, ' यस्य तु पदस्य योऽर्थः
अभिप्रेयस्येन भावितः, तस्य तत्परिहारावभावात्
अवश्यं समस्तस्यैव अर्थान्तरं लक्षणिकात्वेन अन्तु-
गन्तव्यं इति । (माध्यमिकार्थोऽयं न तु साक्षात्
अन्तुपगतिकः । यथा च सुषा- एतस्य ' यम हि
शुद्ध इति वा कृत्स्न इति वा गुणः प्रतीतो भवति, मयति
गन्तु असौ अलं गुणरति प्रत्ययमाधानम् ' इति तद्भू-
ताधिकरणमाख्येन [वृ. १६-१७] इत्यन्वयात्प्रा-
क्तं मयति इत्याह तदुक्तमिति - इति वृ. ३५७) ।
अपि च आहूतिपदार्थकस्य व्यक्तितु साधारणानैकान्ति-
त्वात् निर्णयो न स्यात् । व्यक्तित्वार्थकस्य पुनः अत्य-
न्तान्तर्भूताकृतिमिति धार्यसिद्धेः न शब्द-व्यापारकस्यो-
पपत्तिः । तस्मात् व्यक्तित्वेव शब्दार्थः, आहूतिः । न च
विकल्पगुणस्य रूपरूपसाधन्यत्वरपि निश्चिन्त्यवगमिधान-
पथाः सम्भवन्ति अविभागादेव सर्वेषामपि शान्तिसिद्धेः ।

अद्वयशब्दार्थात् । ३१ ॥

आदौ— इत्यत्रत्यस्य शब्दः इत्यदौ । न तत्र
ब्रह्मशब्दवचनः शब्दो भवेत्, यदि आकृतिः शब्दार्थो
भवेत् । ' यद् देवाः, इदं देवाः, यद् देवाः, इदं देवाः '
इति । नहि आहूतिः यदादिभिः उक्त्यामिर्गुण्यते ।
तस्मात्तद्विचयः ।

वा— ' अपि ब्राह्मणशब्दार्थात् व्यक्तेर्यथा-
मिच्छेयत्वात् । सामानाधिकरण्यं हि नास्त्यर्थगुणा-
र्थयोः ॥ ' शोषदादीना आहूतिवचनत्वे ' गी-
शुद्धः, ' ' अत्रत्य विद्वान्पदार्थावभावात् सती गीति ' इति
' यद् गीति देवाः ' ' एका गीति देवाः ' इत्येवमादिषु प्रयोगेषु तेषां व्यक्तित्वमात्रवचनत्वात्
सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । ' गोत्वरप नहि स्वयन्यः
शुद्ध्याकृतिमादिषि । येन पश्यति तावत्
स्यात् कुतश्चेत्कार्यमुक्तम् ॥ नहि गोत्वाकृतिः
शुद्ध्या नारुणा नापि पशुगुणा । व्यपिस्त्वर्थगुणा

वस्माद् व्यक्तेरेषामिषेयता ॥ मय हि व्यक्ति-
शब्दत्वात् सिध्यत्येकार्थवृत्तिता ॥ तत्र त्वद्रव्य-
शब्दत्वाद् भवेद्देशो गवाश्वत्थ ॥ जातिगुणविशिष्ट-
व्यक्तिजननत्वेन शुद्धव्यक्तिजननत्वेन वा प्रत्यक्षे भवति
सामानाधिकरन्ध्रम् । तथा तत्र द्रव्यम् । एवमिषमपि
सामानद्रव्यशब्दत्वं तत्प्रत्यक्षे न स्पष्टमिति नञा कदाचान-
प्रसङ्गं दूरीयति ।

यसु भाष्यकारः विपरीतार्थेन द्रव्यशब्देनेव तदाभ-
गुणलक्षणया नञश्च अतमर्थेतामसप्तश्रीरूप्य 'न द्रव्य-
अवयवः गन्धो भवेत्' आहृतिपादिनाः इत्याह ।
तद्विपरीतार्थे व्यक्तिकरमिदं शुद्धगुणप्रयोगार्हं च, इति
उपेक्षितव्यम् । तत्रापि चैव अक्षरार्थेमानर्ममवयवता,
द्रव्याभ्रवस्य गुणस्य चः शब्दः द्रव्यशब्दः, स आहृतेः
निर्गुणत्वात् एकशब्दसमर्थं योज्यं द्युक्तं इत्यारिक्तं न
प्रतिपद्यते । सामानाधिकरन्ध्रस्योद्युक्तं स्वप्रत्यक्षेऽपि अविरो-
धात् तदानीमपि अनुपपन्नमेव इति पूर्वैव स्यात्क
कर्तव्या । (व्यक्तिक्रमे शुद्धगुणलक्षितद्रव्यव्यक्तिवाचितं
गुणशब्दानीं सूत्रविषया जातिपक्षे द्रव्यशब्दत्वाभावात्
सामानाधिकरणं न नमभवति इति) ।

अन्यदुद्देशात् ॥ ३२ ॥

। भाष्यं— 'यदि पञ्चरूपाकृतः पलादेन अन्य मूलं
तदुपसमाश्रित' इति । यदि आहृतिरचनाः शब्दो भवेत्
अन्यत्वात्कर्मो नोपपद्येत । अन्यस्यापि पञ्चद्रव्यस्यैव
आकृतिः । तस्मात् व्यक्तिकवचन इति ।

आकृतितु क्रियाऽर्थत्वात् ॥ ३३ ॥

। भाष्यं— एतादृशः कृत आश्रयवति । आकृतिः
काश्चायं । कृतः । क्रियाऽर्थत्वात् । 'इत्येवमित्ति किञ्चित्'
इति वचनं आहृती संभवति, यदि आहृत्यर्थः द्येन-
शब्दः । व्यक्तिकवचने तु न च प्रत्येन द्येनव्यक्तिः कथाद-
यितुं शक्यते, इति अत्राप्यर्थवचनात् अनर्थकः ।
तस्मात् आहृतिवचनः । ननु द्येनव्यक्तिभिः चदनमनु-
जायते, न साधारणतः द्येनमन्वयार्थः, ईषिततमो
मनो द्येनमन्वदेन निर्दिश्यते । अतः व्यपनेन द्येनो
निर्दिष्टवित्थः । स आहृतिवचनत्वे ग्राह्यम्वते । ननु
उभयत्र क्रियायाः अवन्मव एव,

आहृतिः शब्दार्थः, प्रत्येनः । क्रिया न समवेत् आहृती
शब्दार्थे शीरीन् प्रोसति इति । तथा 'न व्यतिः
शब्दार्थः किञ्चैव ॥ समवेत् व्यक्तेः शब्दार्थत्वे द्येन-
चित्तं चिन्वीत' इति । यदप्युच्येत 'शीरीन् प्रोसति'
इति व्यक्तिलक्षणायां आहृतिः इति, शब्दमन्वयापि
'इत्येनचित्तं चिन्वीत' इति बहिर्तु आहृतिरूपमप्या
व्यक्तिरिति । किं पुनरत्र उच्यते ? आहृतिः शब्दार्थ
इति । यदि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेत्, स्वस्ववत्तरे
न प्रयुज्येत । अयं स्वस्ववत्तरे प्रयुज्येत, न तर्हि व्यक्तिः
शब्दार्थः । सर्वज्ञानव्यतिरोपनिर्मुक्ता इति व्यक्तिः इत्यु-
च्यते । नैव दोषः । स्वस्ववत्तरे सर्वज्ञानव्यतिरोपनिर्मु-
क्तने एव प्रतीयन्ते । यदि स्वस्ववत्तरे सर्वज्ञानव्य-
तिरोपनिर्मुक्ते प्रतीयन्ते, सामान्येन तर्हि तत् ।
नेत्युच्यते । यो मयोः सामान्यस्य विरोधयोगात् काभयः,
सा व्यक्तिः । व्यक्तिकवचनस्य शब्दो न सामान्ये न विरोधो
वर्तते । तथा तु आश्रयवते अभिदधाति । तेन स्वस्व-
वत्तरे वृत्तिः शब्दार्थः । नहि तत् सामान्यम् । यदि
स्वस्ववत्तरेऽपि भवति, सर्वज्ञानव्यतिरोपनिर्मुक्ताया
अश्वत्थवती योऽश्वत्थः किमिति न वर्तते ? आह, द्येन-
प्रयोगो दृष्टः तेन प्रतीयन्ते न सर्वत्र । न च अश्वत्थवती
योऽश्वत्थस्य प्रयोगो दृष्टः, तस्मात् तत्र न वर्तियते ।
यदि एन प्रयोगो दृष्टः तत्र वृत्तिः, अत्र जातया यदि
प्रथमप्रयोगो न प्रयोगे तदादृष्टत्वात् । सामान्यप्रत्ययश्च न
प्रयोगे इत्यपि गौरिति इत्यपि गौरिति, इत्यत्र
शीरीति इवैव गौरिति स्यात् । प्रत्येन तु सामान्य-
प्रत्ययः अहदपूर्वशमपि शोभयती । तस्मात् प्रयोग-
पेक्षो योऽश्वत्थो व्यक्तिकवचन इति शक्यते आश्रयितुम् ।
एव तर्हि गवतेः स्वस्वव एव, यत् कस्या वि-
षयवती वर्तते तस्या विषय । यथा अग्निप्रत्ययः, उदर-
शीन, एवमेतद् गवतिरप्यति । नैव शिष्यति । न हि
एतत् गवते कस्या पितृ वदन्ती वर्तते कस्या विषयेति ।
सत्यमेव, योन्यन्धः-गविरप्यनीति । यत्र योऽत्र, तस्यै-
ववती इति । एवं तर्हि विशिष्ट-व्यक्ति-प्रतीतिः,
यदि च विशिष्टा, पूर्ववत् विरोधव्यपगतयेव । नहि
अप्रतीते विरोधे

यस्यान्नदोः दोषः (अन्त्याम्पानं कथनं, तदम्भः
अन्त्याम्पानम् । आध्यात्मिकेण शब्दप्रत्यक्षमवे
एति विशेषावच्छिन्नत्वेण ध्वनेरभिप्रेयं वाच्यं,
तस्मिन् पक्षे अन्त्याम्पानमात्रदोः दोषः स्युः ।
' आध्यात्मिकनियमज्ञानेः सन्नामित्यन्त्यावतिः विरुद्ध
प्रसङ्गः अतोपध्वन्यावयवार्थः नित्यवृत्तवन्प्रसङ्गः
ह्यन्त्यादिशब्दसामानाधिकरण्यसम्बद्ध आदिशब्देनो-
पात्ताः । हु. वृ. ३९३) न च यत्र संशयः, तत्
प्रत्याभ्यं भवति इति निर्दिष्टत्वा शङ्क्य ।

एतेन रतन्मोक्षमार्गविधानार्थः प्रयुक्तः । अथि
विशिष्टावतिमानोऽपि नास्तीति विशेषेणा इति न्यायात्
ध्वनेः प्रथमप्रसङ्गमवधानं (प्रयुक्तः) । सन्धमप्रसङ्ग-
योरपि स्वरूपप्रसङ्गमात्रात् सर्वत्र नास्तिनेत्यात् अवश्य
समन्वितप्रसङ्गाविशिष्टोपपत्त्या अमुकप्रसङ्गात् भवति ।
तथापि शक्तिप्रसङ्गः । ध्वन्येते च उक्तदोषप्रसङ्गः ।
न च ध्वन्याद्वयोः मिश्रकारणोः शुद्धधानावस्थयोः
सुदृशयोगमग्नं युक्तं । अन्त्याम्पानमेष मिश्रधर्मो
सन्धमप्रसङ्गादपि न युज्यते । आहर्तिविशिष्टोऽपि ध्वनि-
विशेषो नैव प्रतीयते । ध्वनिविशेषवृद्धयमात्रात् ध्वनि-
मात्रमिति चेत्, तदानीं तस्य अहर्तिनोऽन्त्याम्पानेन अनि-
रूपणात् । माध्वशब्दे हि समान्यवाची इति आहर्ति-
रेवोच्यते । तानाऽऽकारेषु च वस्तुषु तद्वैदानुसारित्वम्
वाचीना अन्त्याम्पानिरेकाव्या योपागमविशेषनैव
योदाहृताव्यवशक्तिसम्भवे । तदेवाधारतामात्रा-
न्तरावगातिः विशेषवाक्यता वा इत्यप्यन्त्याम्पानमिच्छाम् ।
अनन्त्याम्पानिरेकाव्या आहर्तिः अहर्तिमात्रप्रसङ्गा-
प्रसङ्गः । सा हि प्रतीयते भिन्नवृत्त्या, विषयविशेषिणी तु
व्यक्तुपेक्षा भवत्येव इति, प्रेरकत्ववैयर्थ्यादि तु न
कथं चित्तं संभवति । विरुद्धावधि उन्त्यव-
धनिरेकावैयर्थ्या समस्तत्वे । तथाहि, यथायि अत्र
नीतान्तेषु विशेषप्रसङ्गात् सामान्यरूपेन निरुक्तता-
दिविशिष्टा बुद्धिरिति । ननु एतन्निष्ठ आहर्तिः
स्यात्, तेनास्तेन इवैव । आध्यात्मिकविज्ञानाद्युप-
वर्गसि अविज्ञानाः अवश्यमेव एवम् । तेन तत् सामान्यामेव
तस्य विनाशः, अनेकदोषस्य तु न कथं विरुद्धता स्पष्ट

इत्युभयथा व्यापारः । अत्यन्तावतिरेके तु नैव धर्म-
विधिविधयो व्यतिष्ठेत् । न च पञ्चन (विधिविधयः),
अमूर्तत्वात् । तदुपपत्तिं तु यत् इव, तत् इत्यन्त्यात्
कृते न तादृशेण सम्भवे इत्येवमवधानात् व्यापक
त्वाच्च इवैव गमयितव्यं, तस्मात् अमूर्तत्व दोषः ।
आध्यात्मिकप्रसङ्गस्य इत्यवधानप्रसङ्गः । विशेषम् पञ्चम्य
वा इत्यवधानं वा अन्त्याम्पानादवधानम् । न चाप्रतीति
विशेषात् संभवति । न च यत्र संशयः, तत् प्रतीत्यम् । न
च अन्त्याम्पानो धर्मः तदवधानात् अन्त्यव कार्यः ।
तस्मात् अन्त्याम्पाने कृता, विशेषेण युक्तः । विशेषा अपि
अवधानात् सामान्यमेव अमूर्तता । अन्त्याम्पानेन तु
नैव व्यापारः । तस्मात् अन्त्याम्पाने धर्मविधिविधयः ।
तस्मात्तद्विषयविधयः च प्रविष्टिविषयितं रूपेणा
ह्यन्त्याम्पानम् । माध्वशब्देन तु व्यतिरेकानुपपत्त्यामेव
आध्यात्मिकप्रसङ्गादवधानं (विमोक्षकता न कदा चित् ध्वनिः
प्रतीयते । योऽपि आध्यात्मिकविधानं, सोऽपि औपवा-
हिकः । सामान्यव्यव विशेषव्यवहृतं न आध्यात्मिकं,
अध्यात्मिकमात्रमात्रम् । अथवा एतद्विषय एवम् प्रसङ्गः
हि शब्देन आहृत्या नैति । अन्त्याम्पानिरेकाव्या च
आहर्तिव्या इति निर्णयः । यो हि धूमत् अस्मिन् प्रवि-
पद्यते तस्य तदवधानेऽपि आहर्तिव्या सिद्धा ।

‘ मानसादप्यवधानं ’ इति (माध्वम्) । यो हि
वाक्यात् सामान्यवाचिता द्विरा नै विधेयं विशेषं वत्
सर्वव्याप्यमयः तं वाच्यं मन्यते, तस्य सामान्याप्रतीतिः
च विशेषान्तरावेषा भवति । अथवा, यथा चान्ये
सूत्रमात्रमिति बुध्यते, तैव कदा चित् आहर्तिः अन्त्या
व्यतिष्ठेति । यत्र चहि गोप्यगोप्यदोषविशेषः ।
व्यतिरेकाव्यव एवम् विरुद्धा, गोप्यवान् इति ॥ एत-
द्व्यवधानेन वाच्यमवधानं, विषयगोप्यत्वे । सामान्यव्यव
तदवधानात् न वैदव्यवधानं । वैदव्यमेव चाप्येव प्रत्ये-
सर्वेषा ध्वनयः । यान् तदवधीकृत्यन्ते संशयः, उन्त्या-
ऽऽकारविषयः । उन्त्यावधानेन विमोक्षक एव । यथाविशेष-
प्रसङ्ग सर्वव्याप्यव्यावधानात् अन्त्यावधानम् ।

प्रयोजनं सामान्यविशेषादन्वयोः एवविषयत्वात् सामान्यशिष्यस्य विशेषशिष्येन अत्रापः पूर्वपक्षे (मिद्वन्ते तु बाधः) ।

(अन सुधा— 'वर्णसन्तरत्नाभावेऽपि पूर्वव्याख्या-प्रसारे केन चित् व्यासेपदोपेय अप्रकृताभिधानात् शिष्य-कल्याणत्वेः सुगुणविषयस्य प्रकृतात्प्रसारगते— 'एव वा' इति' ।) एवं वा । 'गौरित्येवंविधाः शब्दाः साधुत्वेन निरूपिताः । तेषामेवामिधेयेऽर्थे व्यापारः केति चिन्त्यते ॥ चतुर्थे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः । क्रियते संशयोऽप्येवार्थोपसंग-निवातयोः ॥ तथोपार्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । यदर्थोपार्थौ तौ तु बाधकः स विचार्यते ॥ बाधकत्वेऽपि बाधालम्बन्युपायेवमादिपु । प्रतीयते विशेषो यः संशयेन स नाप्यते ॥ यदि ह्यर्थेयं बुद्धिर्निवातोधारणाद् भवेत् । ततो विचारो जायेत न सामान्यविषय चिन्ता ॥' (वेनकल्याणत्वे. आप्याय न विचारितव्यमङ्गते) आख्यायनस्यापि नमत्र न युक्तोऽर्थविचारः । द्वितीयादावित्यं यस्माद् विस्तरेण कथ्यते ॥ 'कः पुनर्भाव' इत्याह । (२११ भाष्ये) विवेकेनार्थनिर्णयः । आख्या-तस्य कृतस्तेन तच्चिन्ता नोपपद्यते ॥ (प्रसंगार्थ-चिन्तेय प्रवृत्त्यर्थे-न इति परिहृती-) श्रवण-धर्मस्य भाष्यस्य बाध्यता प्रतिपादिता । (त्वमतेन परिहरति-) प्रकृत्यर्थविवेकार्थं विचारः क्रियतेऽधुना । प्रागयस्यापि वा तत्र आचार्यत्वं निरूपिते । सामान्यं वा विशेषो वा किं बाध्यमिति चिन्त्यते ॥ वा चोक्तं आचार्यकारणं यस्मादेवमि-यत् । सिद्धां सद् विवेकार्थं तत्र भावस्य आपिता ॥ (शक्तिरोगात् श्रवणं परिहरति-) यस्याचार्येऽपि वा बाध्यं किं सामान्यविशेषयोः । अभिवेयमिति प्राग चिन्ता कर्तुं क्रियापदे ॥ अपूर्वं भावश्चदेऽन्यो द्रव्याविषय किमिष्यते । एषा वत्र च चिन्तोक्ता शेषा प्रासङ्गिकी कथा ॥ नामाख्यातपदे तेन कस्यार्थस्याभिप्रायके । निराकृत्यैकत व्यक्तेरिति चिन्ता प्रवर्तते ॥ प्रयोगस्य प्रतीतेः तुल्यत्वा-

च्छब्दलक्षणे । व्यक्तिपक्षमभिधानाच्च संग्रहः प्रतिमाति नः ॥ (न तु भाष्येनः श्रवणो युक्तः) । कथं लक्षणसंबन्धविश्रुतायाः प्रकृतेन वा । स्मृति-मूलविचारेण यवतन्मं त्विदमादितः ॥ इयं प्रास-ङ्गिकी चिन्ता साधुशब्दे निरूपिते । इदाहृतस्य तस्यैव क्रियतेऽर्थेयिनिश्चयः ॥ (ननु-) यच्चान्यः पूर्वमर्थेच्छच्छब्दरूपानुवर्तनात् । नहि बाध्यमभिधाय साधुत्वमवधार्यते ॥ (उच्यते) अनिश्चितेऽपि बाध्यत्वे व्यवहृत्यकृतोर्विवेकतः । साधुत्वं शक्यते ज्ञातुं तेन बाध्यमिदोच्यते ॥ बाध्यमात्रे हि साधुत्वमभिधाते न लभ्यते । न चाकृत्या न च व्यक्त्या विना तत्रोपपद्यते ॥ अथोक्तं मार्गेण सर्वा व्याकरणमृनिः । प्रमाण-मिति सिद्धस्य किं चिद्वा विचार्यते ॥ व्यक्तिसर्वाक्ये-ति विज्ञानं न सम्मूलमसंभवान् । तेन व्याक-रणेऽपीदृक् न प्रमाणं स्मृतिर्मता ॥ स्मृतेस्तेना-प्यादोऽयं प्रामाण्याय क्वचित् कृतः । युक्तो लक्षणपदार्थो पूर्वया चापि चिन्तया ॥ (प्रयो-जनाभावेन अधिकरणरममसदृक्ते-) ननु बाकृतिपक्षेऽपि व्यक्तावैव क्रियाक्रिये । बाधार्थं संभवान् तेन किमर्थं वा विचारणा ॥ (वेदे प्रयो-जनाभावेऽपि लोके प्रयोजनं भविष्यति इति वागत् परि-हरति, यवति-) यद्यप्येवं न भेदोऽस्ति वेदार्थ-करणे नृणां ॥ इति विप्रश्न इत्यादौ फलं लोके अभिव्यति ॥ कथंकिपक्षे विकल्पः एषां कीदृशस्ये दधितक्रयोः । सामान्यबाधवदोर्वत्पत्त्या तत्कमेवे-त्यत्र तु ॥ (स्वमतेन प्रयोजनमात्र-) वेदेऽपि च विशेषोऽस्ति श्रीहिमोक्षणचोदके । इत्येत्यादिपु भेदश्च जाकते होमचोदके ॥ प्रोक्षणं पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यं लौकिकेऽपि । प्रीतिपु श्रुतिसामर्थ्याद् बाधित्वा सनिधिकमम् ॥ प्रकृत्येव सिद्धाते श्रुतिसन्निभ्यतुप्रदात् । तत्रापि कृतनमस्येय श्रीहिल हि श्रुतिरितम् ॥ एवं होमेऽपि इत्यादी प्रकृतेऽप्रकृतेऽयथा । प्रकृते श्रुतिवाच्यस्य होमस्य-स्यापि संभवान् ॥ सोपनिषदमन्य यत्कन्य-

विशेषविनिर्मुक्तत्वात् ॥ अस्मिन् शब्दे वर्तते व्यस्यन्तरे
 वेति, किन्तु सामान्यविशेष प्रतिरेनेष अन्वयोद्वयं
 कथ्यते । तत्र कस्य सामान्यमेव तर्हि व्याप्य इत्युच्यते ।
 यो हि कार्यः सामान्यस्य विशेषाणां चाभय
 तत् व्यक्तिः, न सामान्यविशेषो । तत्र च यथैव शब्दस्य
 सामान्यविशेषाभिरितिकायां व्यवहृत्य श्रुतिः, तथा
 अन्यस्यापि भविष्यति । सिद्धान्तादानीं आह, यत्
 तान्त् सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वात् शब्दो वर्तते, तत्र
 सामान्यमेव वाच्यम् । अथ समान निमित्त नास्ति,
 तदा व्यक्त्यन्तरे श्रुतिर्न प्राप्नोति । तदभावेऽपि चेत्
 वर्तते, तत्र प्रश्नः पक्षानपि श्रुतिप्रसङ्गः अस्तिप्रसङ्ग
 स्यादिति । मेवम् । सामान्यविशेषाणामेव शब्दश्रुतौ
 प्रयोगस्तु यस्याऽऽवयवान् नातिप्रसङ्गो भविष्यति । यत्रैव
 प्रयोगादौ शब्दो वर्तते, तत्र अथ जानामां गवि न दृष्ट
 इति शब्दो न प्रवर्तते, तेन प्रयोगस्तु चेत् व्यस्य
 क्वचित् अप्रसङ्ग न चेदतिप्रसङ्ग इति । यस्तु मिश्रानु
 मत्किन्तु सामान्यव्यवस्थे न प्राप्नोति । व्यवस्य गौ, अथ
 मयि' इति तद्विद्वद् अतिप्रसङ्गादनेन न समर्थम्, इति
 व्यवस्य तरे प्रयोगो न प्राप्नोति इति अस्तिप्रसङ्गो यत्
 व्यम् । अत्र तर्हि व्यवस्था भविष्यति । यत्र नचः
 शब्दः, तत्र वर्तित्यते प्रयोगेऽथे च । यत्र तु शक्तिर्नास्ति,
 तत्र प्रयोगप्रसङ्गो न भविष्यति । तत्र च गौव्यक्तिर्न
 यत्र प्रयोग प्रसङ्ग भविष्यति । नैवमपि व्याख्या कथ्यते,
 प्राप्त् प्रयोगात् शब्दगतने, अतिप्रसङ्गात् । प्रयोगप्रसङ्गो
 हि शब्दगतिज्ञानं, तत् कथमपि अनुपपन्न प्रयोगादाले
 व्यवस्थापयन्नेन आश्रित्य युक्तम् । यत्रापि भोता
 प्रयोगात् शक्तिर्नास्ति, तथापि प्रयोगात् कथं शब्द
 'गौ वचो अथ शक्तः शब्दः, नाश्वर्यो' इति, तेन
 अश्वपतापि प्रयोगः प्राप्नोति । आह तस्मिन्नि
 मयस्या नाशीयते, यत्र गौव्यवस्थाय, तत्र शब्दो
 वर्तित्यते, यत्र उदाहरितः, तत्र अश्व वचनादौ श्रुतिर्न
 भविष्यति, तत्र च व्यवस्थासिद्धिरिति । सत्यमेव सिध्यति,
 किन्तु आपत्तौ भयान् असुप्रसङ्ग आकृत्यधिकरणेति ।
 नहि अनभिप्राय गौव्यवस्थाय गोव्यवस्थेव प्रयोग

व्यवस्था कथ्यते । नच्चेदमिहित, सिद्ध आकृत्यधिकरण-
 वमिति ।

पूर्वपक्षपादौ ॥ द्वितीय पूर्वपक्षप्रवृत्त्यसिद्धिः (भा.
 ट. ३०४ प. ५) सत्यमात्रविरामिधीयते तित् गुणवेन
 सिद्धा व्यक्तिः प्राधान्येन शब्दार्थः । न च आश्वोचम्य
 तमिधीयते इति प्रमाणा । कस्य चिद् प्राधान्येन किं
 चित् तमिधीयतया विवर्तनं, किं चित् गुणवेन, तदुक्त
 व्यक्तिः प्राधान्येन तमिधीयते । एतत् सति प्रयोग प्रवृत्त्या
 तमपक्षप्रतीतिश्च, तथा आत्मभूतादितरेणोपपत्तिश्च भवि-
 ष्यति । इतरस्याह मयि कथ्यते । जातिभेद पूर्वमभि-
 धेयत्वेन अनुपपत्त्या अत्रैव शब्दस्य व्यवस्थायामिति तत् न
 व्यक्तिवचनता कथ्यते । न च आकृत्यधिकरणेनापि व्यक्ति-
 प्रतीतिः अन्यथाऽनुपपत्त्या तत् सत्या गतौ अनेकार्थता
 युक्त्येऽनुपपत्त्या । अथ'वत्ता' च शब्दस्य वाचक-
 गतिः कथ्यते । ना च यदा व्यक्तिप्रतीतिः अन्वयाऽ-
 नुपपत्त्याऽऽत्मीयता, तदा व्यस्यकवित्प्रवृत्त्या प्रमाणा
 नास्ति । न च सत्यं वचनोपपत्त्या-वचनार्थः, अश्वदि-
 दान्ता अनेकार्थता-प्राप्त्यन्तः । अन्वयं वाचकस्यार्थं
 न व्यक्तेरशब्दार्थेन सिद्धीयते । अनुपपत्तिरेऽपि
 शब्दे प्रतीतिशक्त्या व्यक्तिप्रतीतिः भूतान्दस्यापि च
 मयिगीतव्यमप्यस्य विवर्तयतामात्रत्वं तेन आकृति-
 रव शब्दार्थः इति ।

साप्त पक्षान्तरमुपपत्त्यसिद्धिः (भा. पु. ३१७) ।
 अथ व्यक्तिविशिष्टावयवार्थो निर्मातृ न वर्तते । तदेतत्
 प्रयोगप्रतीतिनिश्चयमभ्यवेद्यं वा एवमभ्यवेद्यमवयवम् । यदा
 व्यक्तेरेव शब्दार्थः साधयितुमिदमुच्यते । अनेकार्थप्रयोगे
 'यदा चित् सिद्धा-तदादी आहूतेः शब्दार्थः अनेन
 अनुपपत्त्यामेव, आत्मभूतादितरेणोपपत्त्या भविष्यति
 इत्यनेनाभिप्रायेण व्यक्तेरपि गुणवेन अभिप्रायसिद्धिः,
 ततोऽहं पूर्वं वाच्यं विशेषणे वर्तितुमर्हति इति व्यति-
 यक्तव्यमेव साधयिष्यामि' इति । इतरस्तु तदभिप्राय
 आ वा उत्तरं वदति, व्यवस्थान्तरविशिष्टायां प्रयोगो न
 प्राप्नोतीति । यदि हि व्यक्तिविशिष्टा जातिरभिधीयते
 ततो व्यवस्थान्तरव्यक्तिप्रयोगः, अनेकार्थकत्वान्-

अप्रतिरूपो ध्वन्यन्तरे प्रयोगश्च न प्राप्नोति, विरोधपक्ष-
स्यान्वयविरतिः । नेत्रं चातिरेव ध्वन्यर्थः ।

ननु गुणभूता प्रतीयते अतश्चान्येन प्रत्ययेन अवि-
रोधेन भवितव्यमिति । नैत्रं, ध्वनेन तावत् तैनाभिधी-
यते । यदि विरोधावसौन्यं अपरं गुणं प्राप्यं च
भवेति, भयम् नाप, न तावत् ध्वन्याभिधेयत्वं स्वा-
भ्यते । यदा चासौ ध्वनेनैव बोध्यते, तदा गुणार्थं नैत्रं
प्रतीयते, तेन अपरं गुणप्रतीतिरसौषः । ननु पूर्व
पक्षोक्तैः कारणैः ध्वनेरेव सामर्थ्यं युक्तम् । स्वस्व-
न्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीति चेत्, साहचर्यमिहभूता
नविष्यति । यथा 'अन्वितीयधाममपि ध्वनित्यन-
वैवदत्तदृष्टान्तस्य इव ध्वनित्यतः विह्वलता प्रतीययते,
तद्वत् साहचर्यमिह स्वस्वत्वमिहाने नविष्यति । साध्य-
कारिण तु दण्डिग्रन्थे दृष्टान्तप्रयोगाच्च, यथा नेत्रं न
नाम नित्त दण्डोऽभिधीयते, अथ च दण्डविशिष्ट-
पुष्पः प्रत्यासत्तेः, तद्वदहृत्यवधीति । ननु दण्डिग्रन्थे
दण्ड्या दण्डोऽभिधीयते एव, कथमुच्यते 'न च तावत्
दण्डोऽभिधीयते' इति, कथं च उपलक्षणमेव आहृती
उपलक्षणाया विविधः प्रत्यासत्ते इति विरोधं दृष्टान्ततया
उपलक्ष्यमिति । साधे दोषः । विरोधाभिधायकप्रत्यय-
भिप्रायत्वात् दण्डानभिधानस्य । यथा प्रत्ययेन न च
तैत्र्य दण्डोऽभिधीयते, अथ च तद्विधिः पुष्प-
प्रत्यासत्ते, तैत्र्यापि भविष्यतीत्यभिप्रायः । यत्तु दण-
कधनोपस्थानं विरोधस्य दृष्टान्तता न युज्येति, तदुप-
लक्षणस्यापि विरोधकत्वात् न चोपपत् । यदा, केन चित्
सामान्येन दृष्टान्तता नविष्यति अनविष्येकेन विरो-
धेन नैत्रं न ह्यहृत्यम् । तत्रैव सम्यगभिहितं, यथा
दण्डिग्रन्थे तद्वदपि नविष्यतीति । एव च अप्रवृत्तानि-
प्रवृत्ती न नविष्यताः इति । नरेन्द्र उच्यते । युक्तं
देवतत्त्वस्य पुनरप्यत्र न केनचित् अविधानं, विशिष्ट-
प्रतीतिरपि कथं नित्यनदण्ड्यो प्रत्यय-दण्डप्रमाणगतयो
विरोधपक्षोपपत्तेः । न तु गोत्वस्य व्यभिचिहितस्य इतो-
पमधर्मस्य युगते । अप्रतीतिविरोधेन विरोधाप्रतीतेः ।
न च दण्डिग्रन्थदण्ड्यत्वं तद्वत्त्वेन गोत्वमिवायं प्रतीयः,
येन द्वितीयावयवेन ध्वनेरेवामिधानं स्यात् । अतश्च यदि

तावत् गोत्वमभिधीयते, तदा तदेव तमेव न्यवेन
सक्यं भवेत् । अपरं तस्य विरोधपक्षस्यावभासः । तद्वत्
अविष्यत्तः दण्डप्रयोगस्य प्रतीतिः । न च यथा
दण्डिग्रन्थः केनैव दण्डे न प्रयुज्यते इति विशिष्टवचने-
नोपपत्तेः, तद्वदहृत्यो प्रयोगाभावात् विविधवचने
उपपत्तिरिति युक्तम् । न्येनित्यादी आहृती प्रयोग-
दर्शनात् अन्यवचनैरेवाम्ना च जानिरेव साध्या, इत्यत्र
धारणे, न्येनचित्ताक्ये केनचित्ताहृत्यो प्रयुक्तत्वात्, इ-
ति चेत्तस्य च आहृत्यमिह नविष्यतामेव प्रयोगदर्शनात् ।
एवं चेत्तस्य सम्बन्धमुक्तत्वाच्च, पूर्वपक्षः, तैत्र्य उच्यते
न्यवेन निगृह्याः । तेन साहचर्येण साध्याः इति ।
न क्रिया स्यादिति चेदहृत्येव विधानं न
इत्यनिति चेत् । १४ ॥

यदह — अथ यदुक्तं न निगृह्यते संभवेत्
'प्रतीतिरपि' इति । न त्रयमर्थः स्यात् । 'पद-
हेतुः' इति । ध्वन्यन्तरेण न च न स्यात् 'अन्य-
तद्वत्' इति । तत्र परिहर्तव्यम् ।

तदर्थत्वात् प्रयोगस्याभिधायः । १५ ॥

आहृत्ये— आहृत्येत्याहृत्यस्य दण्ड्यः, यदर्थः
आहृत्या सन्त्यः, तत्र प्रयोगः । प्रयोग इति दण्ड्य-
वचनं भूते । कथमर्थः ? यत् यन्निर्वाहं अहृत्य-
प्रयुक्तत्वात्तस्य, आहृत्ये, अहृत्यत्वात् । तत्र प्रतीतिरपि
आहृत्यवचनः प्रयुक्तो योऽन्यध्वनित्येवमात्रं । इ-
ति आहृत्ये प्रत्ययविषयः, आहृत्यः प्रतीतिरपि प्रतीति-
रपि विरोधवतीति । तेन आहृत्यवचनं न विरोध-
वतीति । एव । यत्तु यथा यथा दण्ड्याः इति दण्ड्या-
दर्थे सामान्यं प्रयोगश्चे 'नार.' इति आहृत्यवचनो
विरोधः । तथा 'अन्य' इति निगृह्यते प्रतिरोध-
जन्यत्वस्य । तत्र यदुक्तं आहृत्यवचनः आहृत्या
विरोधवतीति । तद्वत्त्वो नैव व्यर्थः इत्येवमद्वयः दण्ड्याः
आहृत्येयमिवायं इति सिद्धम् ।

या— ये तु आहृत्यवचनविरोधवचनवचन-
निरास्यत्वं इत्येतन्मन्त्रानुमितिः पूर्वपक्षोपा-
देतत्, तेषां सन्त्येन तमेव वरिहृत्योऽभिधीयते । 'तदर्थ-
त्वात् प्रयोगस्याभिधायः' इति । तदर्थत्वात् अहृत्यव-

मभिधीयते इति स्थितं आकृत्यधिकरणे । ३।१।६।१२
 पृ. ६७३, * यदपि गम्यमानस्य विशेषणध्वन्यो भवति
 अतस्तत्तद्व्यवधानात् अविधानमिति, तदपि आकृत्य-
 स्थाधिकरणयोः उभयथाऽपि दर्शनात् निराकृतम् ।
 ३।१।४।१३ पृ. १४०, * आतिशुण्डादना योः शून्यः
 अहणा स्त्री इति स्वयिद्वयविशेषणयुगलिङ्गान्वयिनामपि
 आकृत्यधिकरणयोः व्यक्तित्ववाचिनामिति ।
 सु. पु. १४६०, * कथं हि भाषना राशिनेषातिरिक्ते
 ऽर्थे विधिव्यापारो नास्ति इति संसाराधिकरणे (अकृ-
 त्यधिकरणे) वक्ष्यामः । या. ३।१।६।१२ पृ. ६९१.
 * श्रुत्यैव प्रहमतिवर्तिकस्य न्यविवाचित्वस्य मूलशे-
 जातेः संसाराध्यायिनः इत्यादावस्य आकृत्यधिकरण-
 विशेषेण निरूप्यते । सु. पु. १०२९, * आकृत्यधि-
 करणव्युत्पादितेन नापहीनविशेषणान्धयेन अन्ध-
 प्रवर्तनाऽपर्यायवाद्यानुशासनमन्वययोग्यस्यैव प्रथमसद्व-
 सुखार्थतया (न प्रथमश्रेष्ठे प्रवृत्त्यात् इत्यत्र) प्रथम-
 प्रवीणाज्ञेन प्रतिषेधः । कु. ३।३।१७।२८ पृ. ३२७,
 * आकृत्यधिकरणव्युत्पादयेन ' नापहीनविशेषणा-
 विनोभे मुक्तिवत्यने ' इति न्यायेन अहणाशब्दः केवल-
 गुणवत्कः लक्षणया द्वयेऽपि प्रयुज्यते । ३।१।६।१२.
 * आकृत्यधिकरणोक्तं दण्डना कतिशयितम् । सु.
 पृ. ११२४, * वेदवचनस्य सम्मान्यतः वनतिष्ठान्तेन
 यदि अमिहितम्, ततस्तैः सम्प्रदायधिकरणं लभ्यते
 यद्यन्याम् । आकृत्यधिकरणोक्तमन्यायेन भविष्यतीति
 चेत् न तत्पुलभ्येन पापेन लभ्यमित्युक्तत्वात् । वा.
 ३।४।४।१३ पृ. १३०, * आकृत्यधिकरणोक्तमन्य-
 दप्रतिरेकन्यायेन मीतेरेव वाच्यत्वात् न स्वर्गसद्वस्य
 श्रवसाविना सुखा । इत्य. ६।१।११९, * वाचकस्य-
 ज्ञात् वाच्यमभिधीयते प्रतीत्यभागाकृत्यधिकरणो-
 पोद्भावात्वेन लौकिकानां वैदिकानां च शब्दानां
 तदर्थानां च अनन्यत्वं निमित्तं लोहवैदिकस्य-
 रण्यते । कु. ३।३।१७।२७ पृ. ७९, * आकृत्य-
 धिकरणन्यायः तत्र प्रवर्तते, यः शब्दः कदा-
 चिदपि विशेषणमात्रे दण्डयते । तेन वाचक-
 नस्य-गुण-कुलसद्विगन्धाः न तत्रोदाहरणं इत्युक्तम् ।

बहुमीहेयि विशेषणमात्रे अपयोभात् न व्याकृतिन्यायः ।
 वाच. पृ. १३, * अथ ग्रहशब्दस्य (धर्तं समर्पितं)
 व्यक्तित्वविवात् परिहार उच्येत, तत्र आकृत्यधि-
 करणन्यायो वाच्येत । नहि एकदेशात्तत्तत्तत्तदिति-
 टोमप्रयोगस्यैवव्यक्तित्वव्यानुमोऽस्ति । वा. ३।१।७।
 १४ पृ. ७९७, * आकृत्यधिकरणन्यायेन अमि-
 होमादिगन्धः स्तोत्रेषु मुख्यः, सहाया साक्षरिणः ।
 ३।६।१६।४२ पृ. २०६२-६३, * आकृत्यधिकरण-
 न्यायेन अमनुष्यपूर्वस्य कर्तुः आर्धं प्रवर्तते अभि-
 दधानोऽपि प्रथमशब्दः प्रकृते यागसामानाधिकरण्यात्
 प्रथमप्रवर्तनविषयप्रधानम् (अग्निष्टोमयागस्य नाम) ।
 सोम ३।३।१२, * आकृत्यधिकरणन्यायेन अहणस्यैव
 गुणस्य अहणादिपदवाच्यस्य द्रव्यपरिच्छेदमुत्तेन कं
 विदन्वयः, यथा लूचीयाऽन्ये । क विच गृह्यतिष्ठतत्त्ववत्तः
 यथा द्वितीयाऽऽदी । क विदुः गुणे द्वयस्य विशेषणतया,
 यथा चटस्यावयवः इति । कौ. ३।१।६।१२ पृ. १५७,
 * आकृत्यधिकरणन्यायेन ग्रहशब्दाव्यवस्था निर्णीतस्य
 प्रहस्यस्य कृतनभ्यक्त्युपलक्षणत्वम् । कु. ३।१।७।१४
 पृ. २५९, * आकृत्यधिकरणन्यायेन तर्हि सर्वे मनुष्या
 मृगीहावपि (अवयवा, पित्राख्या) नश्ये एव
 गतिकरन्तु, इति चेत् । नार्थ आकृत्यधिकरणस्य विषयः ।
 तथाहि सर्वान् तावत् अनेकार्थबोधकैः पदे एवम शक्तिः,
 अन्यमाधेयः इति अनेकशक्तिरूपतापरिहाराय अवयव-
 अभ्युपेतव्यम् । तथापि च तुल्यतेऽपि मयने शक्तिः ।
 तेन च अमशानानामाशेयः इति अहर्गः यत्र उभयोरेव
 प्राधान्यं तत्र नापहीनविशेषणान्यायः दुर्बलत्वादि प्रा-
 नस्यार्थार्हत्वात् । कौ. ३।१।६।१२ पृ. १५९
 * आकृत्यधिकरणन्यायेन श्रौतिसद्वस्य धाम्नायमाम-
 वाचितात् (' यत् किंचिद्विप्रश्नीनमप्रोपेयीयात् ' इत्यत्र) । भाट्ट. १।१।१५, * आकृत्यधिकरणन्यायेन
 रथसद्विगन्धना श्रुतिविशेषणमात्रं विजातीयमिति-
 मार्यं वा वाच्यम् । के. * आकृत्यधिकरणन्यायेन विशेष-
 णमन्युत्पादय निष्ठिद्वयवाचकमर्थः । वा. ३।१।३।६
 पृ. ४८५, * आकृत्यधिकरणन्यायेन स्वर्गशब्दस्य मीति-
 रभिधेया, वा साक्षात् प्रुपार्थवत्त्वात् । यतो हि मीत्यै

यत्ते । ६।१।१२ पृ. २३५०. * अथ सूक्तुनायिनः
आकृत्यधिकरणन्यायेन गुणधर्मभावविनासिदो क
चित् प्रत्ययीतिः निरुद्धलक्षणया कामादयैश्च न मनु
योगावयुषाधनानि । कौ. ३।१।६।२ पृ. १६७.
* अथवा इत्यादौ व्याकृत्यधिकरणन्यायेन अण्य
द्वयस्य गुणमात्रावयवेऽपि ' केनगुणधियान-
द्वयमपि विशेष्यभूतत्वात् आशयतो निवृत्तत्वे भवन. '
इति कील्लिहम् । सोम. १।१।१९. * अथवाप्य-
स्त्याद्य् आकृत्यधिकरणन्यायेन अण्ययत्किनात्मन्यपदे
अण्यत्वज्ञानिन्यनः । जगतीतत्त्व-यैकत्वव्यपिपथे तु
गुणरचनः । कौ. ३।१।१।२ पृ. १५५. * आकृत्यत
स्याप्या मात्रा कर्तार विना अनुपपत्ता नमाहिरानि,
आधेपादे वर्तु, प्रतिपत्तिरमेवे विमिति तत्राचरन्
आधेपादस्य वक्तव्यम् । न च निमित्तमनाविहः
कृत्विमाम् हि फलः एव फलोऽपि आशयप्रपञ्च
आकृत्यधिकरणन्यायेन आकृत्यतत्त्वव्यवस्थयेन नदत.
कर्तृत्वव्यवस्थे न कर्तव्यीय, गौरवमहात् इत्युपमिति ।
अन्यमपि- आकृत्यतत्त्वः कर्ता इति गदिनोऽपि मते
' देयदत्त पवति ' इति न्यायमधिकरण मुख्य, तन्मते
आकृत्यतेन दूरीपात्त्व निरुद्धलक्षणमात्रमवयवगुणानि
धानात् दक्षिणद्वयस्य आकृत्यधिकरणन्यायेन अनधि
धानात् इत्युपमिति । माहकौ. ८५५. * कृतादि-
हान्, जातिपरा नन् आकृत्यधिकरणन्यायेन आधेपादस्य
तदाश्रयमन्तर, स्थात्, न तु नैदर, लक्षणाग्रहणात् ।
सु ३।१।१।२. * एतत्ते. यमिगतो या कारकत्वे
धर्केन आकृत्यधिकरणन्यायेन आकृत्यतत्त्वविह हृदये-
धर्मा धार्यात्वात् । सु पृ. १५५५. * 'निते देवत्वं'
इत्यत्र वान्तोऽप्येव हिद्वत् ए-नाहकारिणीतिर्धर्मः । ता
न कि चन्द्रात् अथ अर्थात् इत्यन्वि-उत्ता अन्वयवति
देवत्वा आकृत्यधिकरणन्यायेन अर्थात् इति सिध्यो
जायते । कन । ' सिंहप्रवदे हनुतेऽपि सिंहार्थात्
महदो मतिः । जायते न त्वनुपेक्षेयं सिंहप्रवदे
भुनेऽपि नः ॥ ' या. १।१।१।२३ पृ. ३८
* स्वर्गप्रवदः श्रुतिरमुनिपुण्यमियथात्तु तु त्वाधिमिहानु-
भोगयोग्यदेवविशेषगुणो आकृत्यधिकरणन्यायेन तद्वद-

गुणमात्राधी का, न तु चन्द्रादिगो । तन धातु-
मिहप्रयोगस्य औपचारिकत्वात् । भाट्ट. ६।१।१ पृ
२१९ * आकृत्यतत्त्व आकृत्यधिकरणन्यायेन उचि
मात्रमधिकारिते हृदयतत्त्व स्वभावत्वात् तन्मिहप्र-
योगत्वात् । सु पृ. १५५१. * आकृत्यधिकरणन्यायेन
सर्वस्य ' विधिपदत्वेन नेममदीतिविशेषणम् ' इति ।
या. ३।१।१।२ पृ. १६९. * आकृत्यधिकरणन्यायेन
स्वरूप- ' वर्तुमिहप्रवदि यत् सामान्यं तद्वदनः एव '
इति विद्यते नन्व. । या. १।१।१।२३ पृ. २५६.
* आकृत्यधिकरणन्यायेन द्रव्यविशेषात् । या. ३।१।
१।३५. * आकृत्यधिकरणन्यायेन तत्ता वतु मात्र
न्यायविशेष महाकामात्म्येन गीतत्ताऽऽप्य माध्य इति
के चिन्मन्ते । तत्त्ववदन ' आकृत्यधिकरण ' इति
विदो द्रष्टव्यम् ।

* आक्षेपः अर्थावति तन्मन्यविशेषणं या
निरुद्धलक्षणा वा । सति पृ. १२०-१२. * आक्षेप
विशेषकत्वं आशयस्य सत्त्वात् प्रयुज्यते । सु पृ. ८२०
* आक्षेपे सति अधिकरणस्य प्रयोगेन न वक्तव्यम् ।
या. ३।१।१।२३ पृ. ५३. * आक्षेपप्रयोगो
नन्व. । सु पृ. ७८९.

* ' आदय चैव तदर्थत्वात् ' इत्येवमिह
नेन (३।१।१।२३) [ते सतीर्षा इति इद अधि-
करणे ३।१।१।२३-५०] सिद्धम् । तत्र सिद्धं, न तु
तत्र सिद्धविरोधी विचार्यते । इह तु योग्यप्रमाण-
निमित्तान् कार्यावयवस्य सिद्धेयमात्रस्य परिहृतिः,
उत्तरनिवृत्तता वा अनुपपत्ति इत्यनुपपन्नम् । या. ३।१।
१।५० पृ. १६०

* आकृत्य चैव तदर्थत्वात् । ३।१।१।२३ ॥

अथो यथा विमितीर्षं प्रमाण एव आकृत्य च
आकृत्येऽपि विमितीर्षं प्रमाणम् । नरयन्त्रात् दोषेति
सम्बन्धयोग्यत्वात् । सत्तात्वात् न गौरीय अन्व
आशयवतिः । आशयस्य अन्वये वरं इति धमा
न्यथा यन्तुर्देविकनर्मण अन्वयुक्तं सन्धो धेयते ।
यन्तुर्देव आशयस्य इति सामान्य इति यन्तुर्देवदेव
कर्मयोऽपि सा । तदर्थत्वात् कर्मविशेषवत्त्वार्थात्

यशेन प्रकृत्यर्थक्रियाया विशेष्यतास्प्रप्राधान्यादिदिरिति चेत्, न । आख्यातात्थंक्रियानामिदमिति 'यथेत स्वर्ग-
कामः' चेतनकामः पचेत्' इत्यादौ क्रियाया ग्राह्यत्वान-
न्वीकारात् । अनुमेय या अस्वरसं मनसि निधाय व्याख्या-
ऽन्तरप्रकारे व्याख्यातृभिः (दुर्ग, पृ. १६) ' एके
पुनर्भाषप्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते । प्रकृ-
त्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादयः । यावः कर्म क्रिया
भावस्य ह्यनर्थान्तरम् । स यम प्रधानं गुणभूतानि साध-
नानि तदिदं भावप्रधानम्' इति । यच्च व्याख्याऽन्तरं
(कुतः, पु. १६) 'अनरे पुनः भावप्रधानप्रकारकस्या-
व्यपार एवार्था आख्यातास्त, तेषां भावप्रधानता भवति,
अतो भावप्रधानमाख्यातम्' इति । तथापि कर्तारं प्रति
मायया प्राधान्येन भावने इति निर्दिष्टादम् । तद्युक्तं
क्रियाकृपाया भावनाया धात्वर्थभूतयाः आख्यातात्थं प्रति
प्राधान्यम् । किंच आख्यातात्थस्य कर्तुः क्रिया प्रति
प्राधान्ये तदभिन्नस्य प्रथमाऽन्तार्थस्य न क्रिया प्रति गुण-
भावः स्यात् । अचरत्वेन, स्वीकृत्यन्तं हि नैयायिका
आख्यातात्थंक्रियाप्रकारकप्रथमाऽन्तार्थविशेषकं बोधमिति
चेत्, न । 'तद्यज्ञेन भावप्रधाने मधुरः'
(निरुक्तं १११) इति यद्योविरोधान् । 'प्रथम
मृगो भावति' इत्यादौ धावनक्रियामिष्टिष्टस्य
मृगस्य पश्येत्क्रियाया कर्म रापत्तौ मृगमिति
द्वितीया विना महाभाष्योक्तया आम्भानद्वयैकवाक्यताया
असम्भवात्तेश्च । नार्थाभावा कारकत्वादेव क्रियाऽन्यथात् ।
समवृत्तिरिति क्रियायाः स्वरूपकथनान्तरादपि क्रिया-
ऽन्तर्भावः, भुक्त्वा भवतीति दर्शनात् । तस्मादपि क्रियाया
प्राधान्यम् । एवं च कर्तुमशक्यतायाश्च प्रयाधात्वेना
गुणकर्मतापक्षिर्निर्दिष्टा । सगुणेन कर्तारं स्वीकृत्यः
क्रियायाः तं प्रति गुणत्वमवात् । अस्तु वा गुणकर्मत्वं,
न तावता किं विदमिष्टम्) ।

(सिद्धान्तमाह—) अत्रानुः, स एव हि शब्दस्वाशो-
यः प्रतारान्तरेण न लभ्यते, 'अन्यलभ्यः शब्दार्थः'
इति न्यायात् । अत एव न शब्दप्रत्यय तीरमर्थः,
तद्वशेन प्रतिपत्तिरभवान् । अत एव च न याक्यार्थे
शक्तिः । एवं आख्यातवाच्यभावना कर्तारं विनाऽ-

नुपपन्ना तमाक्षिपतीत्यादिप्रत्यय कर्तुः प्रतिपत्तिरभवे
किमिति उदाहरणम् आख्यातस्य कल्पनीयम् । न च
विविगमनाविरहः । कृतमान् हि कर्ता (तथा आख्या-
तवाच्यत्वेन स्वीकर्तारः) एवं च कृतेरेव भावनाऽपर-
पार्थावाक्यः आहृत्यभिरणन्यायेन आख्यातवाच्यत्वमभवे,
न तद्वतः कर्तुः वाच्यत्वं कल्पनीयं गौरवप्रसङ्गात् ।
('प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह मृतस्तयोस्तु प्रत्ययः
प्राधान्येन' इति पूर्वोक्तार्थमत्रैव प्रकृत्यर्थप्राधान्यवच्छेद-
प्रतीतिः प्रत्ययार्थे प्रति तस्य गुण-बोधेति प्रतीयते ।
अभ्युपगमं चेत्तत् प्रमाणिकत्वेन 'प्रधानप्रत्ययार्थवचन-
मर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' (प्रत्ययार्थः प्रधानं इत्येकक-
वचनमपि अक्षिप्यम् । कुतः ? अर्थस्य लोकत एव
सिद्धेः । सिद्धौ,) इति सूत्रे (१।१।६६) निर्दिष्टमनुव-
र्थस्य अक्षिप्यत्वं वदता पाणिनिना इति । एतद्वदो न च
संभवस्वरूपपक्षेभ्योः कस्य प्रत्ययार्थेनमिति संवेदे
प्रकृत्यर्थनिरूपिततद्वचन्यगात्र इत्यपि सिध्यति नियमः ।
न चैतस्य तिष्ठनेषु यकोपमहाशंसाध्यायैरेतद्विषय-
त्वेन अन्यथासिद्धिः शङ्क्या । पाकनिरूपितप्राधान्यस्य
तेषु कदा चित्पन्नतुमवात् । उतश्च पचति पक्षेत्स्य
प्रकृत्यर्थेनया निर्णीतत्वात् प्रति कृतितदाभययोः प्राधान्य
म्यीकृता नवोरेन प्रत्ययार्थेन स्वीकार्यं माक्षयकृतीरपि,
अभिधायऽन्तरकल्पने अतिगौरवान् । प्रत्ययार्थमेव न
ततोः स्वीकार्यं न तु कृतेः प्रकृत्यर्थत्वं, चिपकृत्यर्थ-
प्राधान्यं क चित् प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति ध्युपलक्षित-
करणे स्मृतिसंकोचकल्पने वीरवात्) । न च भावना
कातकान्तरेणापि तद्वत्, तदुच्चित्वा न वदति कर्तार-
माक्षिपतीति वाक्यम् । स हि यथा नियमेन कर्तारं
यद्वत्, न तथा करणादिकारकान्तरेण, तिष्ठतीत्यादिषु
तथा वदनाक्षेपात् । अतः पच्यं वा कर्तारमेवाधिपति
न कारकान्तरम् । अत एव न आख्याताभिहिता संख्या
न कारकान्तरेण संबध्यते, तस्य प्रथममनुपस्थितेः ।
अत एव सूत्रियाऽऽदिविभक्तौ न करणादिवाचिन्,
भावनायास्तैः सह नियतसंख्याभावेन तथा तेषां नियमेन
अनाक्षेपात् ।

सत्यमि शास्त्रफलशालिनि द्वितीयाऽऽदिनिष्ठि यन
कामग्रन्दादिना भावनामा-यावगतिः, तत्र तु लक्षणरा
द्वितीयाऽऽपेक्ष भावने अन्वयः । अत एव ईदृशश्ले
नमर्थलक्षणाभ्य ५४१ः प्राचायम्] । आख्यातप्रवृत्तात्
प्रागपि तृतीयाऽऽदिविभक्तिप्रवणे करणादिप्रतीतेर्वाग-
मानत्वात् । न च ह्यस्मी संख्या कथमस्यान्वेन कर्ता
अन्वेतीति शङ्क्यम् । कर्तृलक्षणाऽङ्गीकारात् । यथा न
लक्षितं सारं शब्देन भोगेणान्वेति, एवं लक्षितः कर्ता
एकत्वेनान्वेयमिति । अत एव देवदत्तः पचतीति उभा-
नाधिकरण्यमुपपद्यते, कर्तृलक्षणाऽङ्गीकारात् । न च
दुष्टे संगतिरिति निमित्ति लक्षणेफलं प्रतीकारमिति
शङ्क्यम् । अन्वयलक्षणादन्वयलक्षणा न्यवस्थापिकत्वात् ।
अन्या 'सिंहो देवदत्तः' इति उभाभाधिकरणं मुख्य-
त्वात् । किंच आप्तावस्थाभ्यः कर्तेति बाहिरीऽपि भूते
देवदत्तः पचतीति मामानाधिकरण्यं न मुख्यम् । तन्मते
आख्यातेन तृतीयायात् निष्कृष्टाधिकमानस्त्वकर्तृताका-
निधानात्, अस्मिन्नुद्देश्यस्य आकृष्टाधिकरणमप्येन
न्यनभिधानात्, देवदत्तशब्देन न इत्यस्याभिधानात् ।
अतश्च भिन्नार्थनिष्ठत्वात् तन्मतेऽपि न दुष्टं समा-
नाधिकरण्यं, किं तु लक्षणिकमेवेति न कश्चि-
द्विरोधः । न च 'लः कर्तारि' इति व्याकरण-
स्मृतिवत्सादास्यतासम्पत्तः कर्तेति वाच्यम् । नहि
वाच्यतासम्पत्तौ व्याकरणस्मृत्यधीनः, एवमप्यलक्षित-
मवश्यतिरेकतामन्वात् । अस्तु वा स्मृतिगम्यः, तथापि
मेघं स्मृतिः कर्तृसत्त्वताकाङ्क्षये प्रमाणं, किंतु कर्तृकत्वे
एकवचनात्मको ऽनन्तरः, द्विवेद द्विवचनात्मकः, बहुत्वे
बहुवचनात्मकः इत्यस्मिन् अर्थे प्रमाणं, 'लोकोर्द्विवच-
नैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनेन अस्याः
भूतरेनान्वयमन्वात् ।

[अत्र हि श्लोकसिन्धु भाष्यप्रधानतया संख्याकृतः,
अन्याया श्लोकेभिरन्यापत्तेः । 'बहुः समुद्रः, बहुः ओदनः'
इत्यादी प्रसिद्धावेपुल्यमहत्कर्मकमहत्त्वपरिहारेण द्वि-
विधसंख्याऽऽत्मकबहुवचनप्रधाने पर बहुत्वे इत्यस्य
स्थाने बहुवचिनि निर्दिष्टितुः तदेकलक्षणां श्लोकयोरेषुक-
यान् सूत्रकारः । कस्य द्वित्वोऽप्येवमप्यत्र न ग्राह्य-

सूत्रैकवचनवया उक्तविषया कल्पनात् भवति लभ्यमर्थं
संख्यावाच्यत्वाद्वाहकम् । नैदं पदैकवचनं इति भ्रमि-
तत्वं, एकवचनव्योपन्यासावसरे तार्किकशब्दः (१४४।
१३ पु. १२३) 'वाच्योऽपि मन्त्रोऽपि' इति
उत्तरापीवादायोः वाच्यैकवचनवया च दधानतव्योपन्यासात् ।
तन्मास्थानं च कर्तृता न्यायसुधाकारेण (पु. पु.
१४१९) प्रकृते वाच्यैकवचनताया एव स्पष्टीकरणात् ।
एतैरपि केवलकारणमूर्तं संख्यावाच्यत्वे मानमिति
प्रतिपादकत्वात् । अतो लकारसूत्रं कर्तारिपदोत्तरविभक्त्या
कर्तारिगतसंख्याकामान्यं लक्षितत्वात् कर्तारि तासंख्याया
च तन्मते विधीयते । त्रिधावीना शनवीना च मध्ये कस्य
तावेकस्य का राक्षसा वाच्यैतपेक्षायां साक्षात्सूत्रोपादि-
मूलेन वाच्यैकवचनस्य कल्प्यते, तेन च लकारे सन्धा-
वाचि-वसानुशासनं एकवचनान्दिसतापोमिति बाहिरप-
मिति निर्णीतं, कर्तारिवाचि-वसानुशासनाश्रयादि
तद्विषयत्वे यौरवात् सादृश्यशब्दीनशान्दिविषयत्वं तस्य
भवति । एतच्च वाच्यकर्तारिपि शब्दादिर्लक्ष्यते इति त्रीन्मात्रं
इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा लकारसूत्रस्य संख्या-
वाचि-वसानुशासनं कर्तारि शब्दादिप्राप्तिसमयेऽपि न भाव-
नमर्थोस्तत्प्राप्तिः स्यात् । योऽति न लकारमनस्य कर्तृ-
संख्यातवचनत्वे प्रामाण्यवनिषेधोक्तत्वा शब्दादिव्याप्यत्वे
प्रामाण्यं तथापीतिन्यत्वे । न चैवमपि स्थानिने
वाच्यत्वमने कर्ममेकस्मिन् लकारे संख्यावाचि-वचन-
वाचि-वचनवत्त्वा स्यादिति वाच्यम् । पदोपस्यारितत्वा-
दर्थः एव शब्दाधीनिति नियमस्तु भादशशिरोधेन स्थानि-
तया उपस्थापितत्वात्पदेः एव अर्थविशेषधीनिति नियम-
ममवात् । अत एव त्रिधादिसारितलकारस्य एकवच-
वाचि-वचन एवकवचनान्दिव्यपदेनासम्भवात् लकारस्य तत्त-
द्वचनान्दिव्यवचननिर्देशः संगच्छते । शङ्कते न वचनं
'वाच्यैकवचनान्दिव्यवचनबहुवचनान्वेकता' इति सूत्रं
भादोपेपु शब्दाः अन्यथाः विदधत् तत्त्वानिपि ॥ एव
आशिपवीति] । यत्तु, कर्तारिभिधने देवदत्तेन पच-
तीति तृतीयाप्रसङ्गः इति । तत्र । तृतीया हि कर्तुः प्रति-
पत्त्यर्थं वदन्तत्वापत्तिपण्ये वा ? । एत कर्ता तु
मात्राऽऽपेक्षादेव सम्भवे इति न तत्र तृतीयाऽपेक्षा ।

तस्यस्या तु आख्यातेनैव प्रतीयते इति न तन्नाम्नपेया । यथा आहु 'संख्यायां करके वा भीर्विमक्त्या हि प्रयतते । उभयं चात्र तत् सिद्ध भावनातिद्वि-
विमलितः ॥ ' 'पचति देवदत्तः' इत्यत्र पचन्तं
तात् भावनेनैव बोधितम् । याऽपि छल्पा, साऽपि
निदा । (या. ३१४।४।३३ पृ. १३५) इति । यत्र तु
माख्यातेन तद्वत्ता मूलोच्यते, तत्र भगव्येन तृतीया यथा
'देवदत्तेन ओदनः पचते' इति । तस्याश्च कर्तुरनभि-
धाने किं चित् इवम् ।

[यदि च वृत्तौ आख्यातवाच्यः स्यात्, समिदाविषु
समिदाविषुविषया कर्मत्वत्वेन विधि स्यात् । भवसिद्धि
चेत् 'व्याधी क्षाण्यमूर्तिं हरोति' इति विहित्वा
आहुतिं कर्तुं, सकारिकेन स्यात्, न यूपस्य । यूप-
स्य हि सत्ता स्तुतिरुत्तेनोक्तं दृष्टमे (१०१।६।१०) ।
नापि दृष्टमविवक्षित्वा, किं तु समिदाविषुविषयोनम् ।
वक्ष्यति चेत् । यद्यपि च समिदाविषु यूपस्यत्वमप्ये-
वमेव । इत्यस्य स्मृतिरूपविशेषो, यद्यपि हरोतीत्य-
स्मिहितं प्रियत्वा च साक्षात्प्रत्यक्षम् । न चानु यूपस्य
सिद्धान्तमत्र इति साहचर्यम् । 'अतएवं देव वनस्पते
शतवयस्यो विरोह' इति आहुतिमग्रे देवादिपञ्चमिहित
यूपस्यविषयप्रधानानुपपत्तेः । न च नञ् तद्वशेन
यूपस्येनसिद्धिः, न्यायविरुद्धमसिद्धिद्वयम् अकिञ्चित्क-
त्वात् । किञ्च उपाग्राहकस्य वाक्यपञ्चमेव सागन्तर-
साधारण्येन सिध्यत कर्मत्वत्वात् 'अन्तरा यवति' इति
स्मृत्योपरिपत्तकृतं कर्म. यमि भवति इति समिदादे-
वात्त्वमप्येवमेव स्यात् । अत्रयत्त च 'यकम्यन. आन्यम
वेद्यते' इति कर्तुं प्रयोजनसम्भन् । आग्नेयादिनाकृष्टेषु
तु संस्कारादिकर्मभिषाव्याख्यातामवात्तं वेद्या प्रधान
भावनेन प्रत्यक्षम् । भगव्येनसिद्धिं चेत्, समिदावि-
षुयुपायस्यैव वैकल्पिकपण्यविशेषो, एतत् निवृत्ताहुति-
भुक्त्युपपत्तेः, 'हृदयुपाग्राहकः' इति प्रधानप्राप्यादा-
नुरातेष्व । किञ्च सोप्राग्राहीनामपि यवमात्रसंस्कार
कमे यवमात्रेन कर्तव्यता भावयेत्, तत्र योद्वाप्यसमाप्ता-
नाम स्यात् । येन च प्रतिपन्नमानं यथाहृत्तो नाप्यदो-
प्रतिपत्तयः, इति उदाह. स्यात् । न च सिद्धान्ते

ऽपि कर्तुं अग्राह्य आदोषेन चोपरिचयनसंभवात् महा-
वादे. धर्मिणाति-प्रसक्तस्य उच्यतेतादस्यमिति शब्दा
ऽऽपदेष्टु । अत्रमान्यता प्रधानवैर नैरानादृष्टम-
नेन प्रधानकर्तृत्वस्यैव एव चाग्राहकमेवतादवनेन तत्र
कर्तृत्वादेवपक्षयोरेवमभ्युपगमादित्येन सुवीमिक्तम्]
इत्यमरविवित्तरण । मीमा. आहृलंनारस्य पृ.
२३३-२५२.

७ आख्यातेन मुदेन निमित्तप्रत्ययानुवादः । बा.
३।१।३।२५ पृ. १७२. ७ आख्यातेन हि योऽर्थः
कर्तृत्व इत्युच्यते, तत्र एवमुपनिबद्धं 'यथा घञ्चते
तथा' इति. मा. ६।५।११।५४, ७ 'पूर्वापरीकृत
मान आख्यातेन मानये । यत्रपि पचति इत्युपनम-
प्रयति अपवर्णपर्यन्तम्' इति शास्त्रकार आहुः
(निबद्ध १।१) (११।१।५ पृ. ४७, ७ आख्याता
वेद्य पुत्रमान गम्यते । ११।१।१ पृ. १०९९.
७ आख्यातस्य. अपूर्वमानस गम्यते । तत्र च
प्राचयेत्य करणप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षे. ... 'सिद्ध-
कर्तृक्रियावाचिण्याख्यातप्रत्यये सति । सामानाधि-
करण्येन करोत्यर्थोऽप्यगम्यते ॥ '... ल्यातमकर्तुं
व्यापारवचनामि करोत्यर्थमिति आख्यातानि. ... परा
अथ (करोते.) उपादनाऽभिधाकियं, तदैव विशिष्टा
ल्लानेगमानाधिकरणं दृष्टम् । बा. ३।१।१ पृ
३७६-३७७, ७ आख्यातस्य अन्यव्यतिरेकान्मा
भावनाएव. 'यागदानाद्यनुसृते भावनात्माऽ-
यगम्यते । सिद्धमाव्यातशब्देऽवस्तन्मात्वाधर्मते
इत्ये ॥' यावानेव हि अनन्यत्वम्योऽर्थः घञादाव्यते
स सर्वं चन्द्रार्थः । सर्वत्र च आख्याते प्राचयेद्य
तदुपराजं च भावनां विशासते । ३।१।१ पृ. ३७४-
३७५. ७ आख्यातस्य अर्थमुपदिशन्ति 'उपक्रमप्रश्रुति
अवर्णपर्यन्तमाह' इति । उपक्रमप्रश्रुतिं यावत् परि-
क्षमासि ह्येतान् व्यापारविशेषस्तत्कार्ये, न यथा
पक्षः स्यात् इति । तत्र हि पाठप्रमाणं निर्दिश्यते,
नारस्य परिसमाप्तिकव्यमिति । एव च आख्यातार्थ
लौकिकस्य अपि प्रतिपद्यते । मा. ६।१।१।१.
७ आख्यातस्य अन्यस्य कर्मकारतन्मयेन योदयेदो-

रुग्णापादात् गोतिरादौ च 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्यादिगुणान्वयव्यापारेण 'एतेन ऋद्विकायो यजेत' इत्यादिकलान्वयव्यापारेण च भुतस्यापि आख्यातस्य मेदा-
नेदोपोरुग्णापादात् तदन्वितस्यापि नान्येऽपि मेदकत्वं अपि-
यदम् । सु. ५. ७१२. ७ आख्यातस्य नाशेषलभ्ये कर्तु-
न्नादौ शक्तिः किंतु आशेषकृतायेव । मणि. पृ. ११४.
७ आख्यातस्य पूर्वकर्मविषयत्वं विना नाम्नः पूर्व-
कर्मवाचित्वानवधारणात् । सु. पृ. ९५३. ७ आख्या-
तस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं, गुणविधायकत्वं, अपिधाय-
कत्वं चेति । वि. २।१।६. ७ आख्यातस्य माधवधान-
णात् । वा. १।१।११ पृ. ४६३. ७ आख्यातस्य मेदकत्वे
तापारतन्त्र्यात् गुणस्य मेदकस्य नास्ति । सु. पृ. ७१२.
७ आख्यातस्य यत्नो वाच्यः पचति इत्यस्य वाकं करोति
इति यत्नार्थककरोतिना विवरणात् इति नैयायिकः ।
मणि. पृ. १०६. ७ आख्यातस्य वाक्यतोद्देशः
'यदातस्य दाराप्यादाप्यातं योऽपि मन्त्रते । वाक्यं
प्राधान्ययोगेन वाक्यायै वापि भावनाम् ॥' इति । सु.
५. १६८६. ७ आख्यातस्य श्रौतेनैव भावनाऽऽगम्येन
अर्थेन उपयोगमभवत् । छान्दोग्येऽपि भावयामुपपत्तिः ।
पृ. १३८४. ७ भावनावाचित्ववलेन भावनाऽऽशेषादेव
कर्तृश्रौतिविद्वेः आख्यातस्य कर्तृवाचित्व कर्मधिकरणे
निषेत्सत्वे । पृ. ५४७. ७ गहि इयोः आख्यातयोः
केन निद्रुपपत्त्येन विना एष्टवाक्यत्वं मनवति । वा.
१।१।४।२४ पृ. ७४१. ७ आख्यातानां अनेकेषां
एकनाकपर्व निमित्तानादिभिर्विना न पठते । ३।५।२०।
५३ पृ. १०२३.

॥ आख्यातानामर्थं म्रुयति शक्तिः सहकारिणीति
व्यायः । अयं म्रुयती मीमासादर्थेन व्याख्यातः । 'कटे
भुङ्क्ते' । 'काम्यपाण्या भुङ्क्ते' इत्यत्र लौभिशस्त्रा-
द्वस्तुवस्तरेण व्ययस्या कल्पयन्ति, कटे भावीनः, कस्य-
पाण्यामोदनं निधायेति । वेदेऽपि 'अङ्गान्नि सक्न्
सुहुयात्' इत्यत्र भवति हिहस्ययोगोऽङ्गलिस्त्वपि
गुह्येयतादिप्रसादनार्थाङ्गलिचिद्विद्वद्वशयोगो न भवति,
तादृशाभुजौ सक्न्नाभरकाशमावात् । अतः सामर्थ्यात्
संशुक्लपुष्टिद्वययोरो यष्टव्यतापक्षयोगेयोऽङ्गलिर्हीनः,

एवमत्रापि द्रव्यस्वाभावस्य भुजो योगः, छेदनीयस्य
मासस्य शस्त्रविशेषः सृष्टिः, सहस्रस्य पुरोडाशस्य
हस्तः, इत्यनेन प्रकारेण युवायाः भवस्थिताः । शक्तिः
सुखसाधनार्थमिति । साहस्यी. २३२.

७ आख्यातानामर्थं म्रुयता शक्तिः सहकारिणी इति
'अर्थात् कल्पनैकदेशलात्' (१।५।२०।३०) इत्यधि-
करणवाक्यस्य स्वकर्म । के. ७ अभ्यमांशपुरोडाशेषु हविःपु
अमी सुखसृष्टिर्हस्ताः अभिधानेदतः पत्नीर्गोः, व्यवसा-
यकस्य शब्दस्माभावात् । इति चेन्नैवम् । शक्तेर्व्यवसा-
यकत्वात् 'आख्यातानां' इति व्याचात् । वि.
१।५।२०. ७ आख्यातानां कर्तृसंख्यावाचित्वं, न तु
कर्माभ्यव्यवस्थाव्यवहारित्वम् । सोम. ३।२।१.
७ आख्याते प्रधानभूते विरोधेन विचित्रं, गुणभूते
अविवक्षितं, शब्दरूपेण त्रिष्वैवमार्तं परार्थमुच्चार्यते ।
तेनात्यमर्थः, यत्र आख्यातार्थः स्वविधानार्थमुच्चार्यते, तत्र
विचित्रं विरोधेन, यत्र परविधावर्थमुच्चार्यते यथा
'दद्याद् दुरीति' इति वधिषक्यविधानार्थे होमः उच्चा-
र्यते, तत्र द्वितीयपक्षकथो नास्ति, वाक्यमेवदशब्दात् ।
वा. ६।४।६।२३ पृ. १४४४. ७ आख्याते द्रव्यतत्वा-
वच्छेदकं लब्धादिकं स्थानिष्ठचितिनादिप्रत्ययात्, अर्थ-
प्रत्ययस्य आदेशिस्मरणात् इति केचित् । अन्ये तु
स्थानिभूतादिकमजानलोऽपि अर्थप्रत्ययात्, यथादीनां
साधुत्वायै अस्तित्वेन प्रतिष्ठापक(ण) शिक्तयेन च तत्र
एकित्वासाधनान् आदेशिस्मरणात् आदिशकमेव शक्तता-
वच्छेदकं, गच्छेयादौ पाषादिविकरणशक्तिं तत् इत्याहुः ।
मणि. पृ. ११०. आख्यातेषु भावप्रधानत्वात् न यदा
चित् धान्यवैष्य निर्वहं करणभूतस्य प्राधान्य इति स्थितम्
(भावार्थाधिकरणे) । वा. ३।४।२।२२ पृ. ९०३.
७ आख्यातेषु सर्वेषु करोत्यर्थेऽपि भावप्रधानत्वं सिद्धः ।
२।१।१।१ पृ. ३७८.

७ आख्यातेषु सर्वेषु क्रियाऽनुष्ठानं म्रुयते, ॥ कारकं
किं चित् । कथमेतद् गम्यते, प्रत्ययात् । यत्रः क्रिया-
मनुष्ठेया प्रतीतः । ननु कर्तारमपि प्रतिपन्ति, सर्वं
प्रतिपन्ति, न ॥ शब्दम् । कुक्कुरादिः । अर्थात् ।
यदा क्रिया अनुष्ठानस्या विधीयते, तदा अर्थात् कारक-

व्यापाते गम्यते । यथाप्यत् गम्यते, न ॥ श्रौतः ।
 यथ न श्रौतः, न च शक्यात् गम्यते । कृपापत्तौ
 प्रकृतं नाभिपद्यते । आह महतिपत्तौ प्रत्ययार्थे यद
 श्रुतः इत्यपचायोरपेक्षात् कर्ता शब्दात्, कर्म च इत्य-
 पगम्यते । 'कर्तरि शप्' 'कर्मणि क्' इति प्रत्य-
 यार्थे कर्तरि कर्म च समामनन्ति आचार्याः । तस्मात्
 शब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते, न आचार्यवचनात्
 सूत्रकारवचनाद्वा शब्दार्थो भवति । प्रत्यपादयो गम्यते ।
 अतुष्टेयः न क्रिया प्रतीना मती कारकणि प्रत्ययपत्ति
 इत्यवगतमेतात् । अत्रिच नैव कर्ता प्रत्ययार्थः कर्म च
 इत्याचार्या आहुः । ननु कर्तरि कर्मणि च लकारः
 भूयते । नानौ कर्तरि कर्मणि च भूयते, किं एकस्मिन्
 एकवचन इषोर्द्विवचनं बहुवचनं इति तत्र अपरं
 वचनम् । तत्र प्रथममिष्टक्यः त्रिवये एकस्मिन् कर्तरि,
 द्वयोः कर्मो बहुवचनं इति । एवं कर्मणि एकत्वादि-
 संकथः । तत्र नैव नवनि 'कर्तरि भवति, एकस्मिन्'
 इति । कप तर्हि । कर्तरि एकस्मिन् एकवचनं, कर्तरि कले
 इत्यर्थः । एष द्विवे बहुवचने, कर्मणि च । एष कर्म्यमाने
 लौकिकव्यापानुगतः सुधार्यो वर्णितो दधति । सुधार्यणि
 न व्यापानुगतानि भवन्ति । आगमोऽपि च अयमेव, यदा
 एकवादादयो विनक्तवर्णः तदा कर्मावादादयो विशेषणवेनेति ।
 ननु एतदपि अविष्ट, यदा कर्मादयो विभक्तवर्णः, तदा
 एकवादादयो विशेषणवेने इति । उच्यते । अर्थप्राप्ता
 हि कर्मादयः, ते न भवन्ति शब्दव्याप्तिष्वेवभूतः । न
 तु एषावाद्यः अर्थतः प्रानुव्रति । तेन ते शब्दार्थ-
 भूतः । तस्मात् यत्र विवेकान् एकवाद्यः, तथापि
 विशेषणवेनाभिधीयते । यथा 'हिरण्यमणिः श्रित्तः
 पवरति' इति हिरण्यमणिः विशेषणवेने, तथापि
 तदेव विधीयते । तस्मात् कर्तुरेकत्वं शब्दार्थः, न कर्ता ।
 ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनं, कर्तुर्द्विवचनं द्विवचनं, कर्त-
 र्बहुवचनं बहुवचनं, तेन नूनं कर्ता शब्दार्थः इति
 गम्यते । उच्यते । नैतदनुमानात् शक्यम् । कर्ता अनु-
 षेपक्रियासंगमादेव अवगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत्
 तावत् येन विज्ञा गम्यते । एकवचनमिदंते कर्त्रेकत्वं
 गम्यते, द्विवचनमिदंते कर्तुर्द्वित्वं, बहुवचनमिदंते

कर्तृबहुत्वम् । तदपि प्रत्यक्षम् । कर्तादनुमानं नापि-
 गर्हणीयम् । यथा आहूतिवचने शब्दे द्विवचने द्वय-
 वेदोऽवगम्यते एकवचने द्वयेकत्वं, एवमिहापि द्वयवचनं ।
 तस्मात् श्रौतः (पुरुषप्रकृतः) । ॥ चेच्छ्रौतः, न
 प्रकृतं नाभिपद्यते । मा. ३।४।१३२ पृ. ९३३-९४०.
 - च आख्यातगतकर्त्रादिलक्षकव्यविचारः । ननु
 इदं (प्रथमप्रयोगपरिपक्व पठकं, तत्र) आख्या-
 तस्य कृतिवाचिनः कर्तृव्यक्तये सिध्येत् । तत्रैव तु
 प्रमाणाभावः इति चेत् । पचति इत्युक्ते कीदृशिव्यः
 इति प्रश्नस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । गहि धर्मिष्ठानं विना
 धर्मविशेषप्रभो नुप्यते । न च धर्मिष्ठानं गम्यते संन-
 वति, पचतिपरिपक्वप्रकारकात्कुलत्वात्सर्वकात्प्राप्तार्थ-
 विशेष्यत्वात्पठकात्परिपक्वत्वेन जननात्, प्रमाणाभा-
 वदक्ष्येपरिपक्वत्वरूपकारणाभावेन कृतिप्रकारकाभ्यविशो-
 ध्यकबोधस्य जनयितुमशक्यत्वात् । यद्यपि भवन्मते
 कृतिप्रकारकौर्ध्वं प्रति आख्यातपदज्ञानत्वेनापि कारणता
 अस्ति, तथापि तत्कार्यताऽवच्छेदकं यदि कृतिप्रकारक-
 बोधत्वं, तदा आश्रयकानाभावात् धर्मिष्ठानाभावात् सुलभ-
 म् । यदि तु कृतिप्रकारकाभ्यविशोध्यकबोधत्वं, तदाऽपि
 तत्र प्रथमाऽन्तपदकबोधविधेरेव शङ्कनमादितत् सनु-
 शित्य कारणत्वात् तदभावेन अनाद्यः मुक्तः । अतः
 अवश्यं प्रयोगपदकबोधिष्ठानार्थं प्रथमाऽन्तपदाभावाद्यर्थे
 न आश्रयकत्वं वाच्यम् । तच्च शान्दं मानं स्मरणं वा
 इति विप्रतिपत्तिः । तत्र 'एः कर्मणि च माये वाक्य-
 केभ्यः' (पा० ३।४।६९) इत्यनुशासनात् शान्दनेन ।
 एवमनादत्तं 'कर्तरि क्' (पा० ३।४।६९) इति-
 शब्दीपस्य कर्तरि इत्यस्य अनुपपन्नात् कर्तृवैपि स्मरण-
 लाभः । इदं हि न लकारस्य कर्मादौ शक्तिः इत्येवंपरं,
 पदार्थे ह्येव च तत्पर्यकल्पने यौरयात् । लप्येव इदो
 शब्दो अवधारितायां तदनुशासनस्य निष्पत्त्युपपन्न-
 व्याख्येयत्वात् । कर्तृपानिष्ठत्वे न च लकाराऽन्तपदानुपपत्तेः,
 'पचति' इत्येतान्माश्रयकत्वे कर्तुरि एकवचनमाय-
 पत्तेर्य । 'पचति इति वाचकः' इत्येवं कृद्वैदिना-
 भावः । अतः आख्यातगतस्य आश्रयत्वमुक्तम् । श्रुतं
 नैतत्, आख्यातोतात्पर्यवाचकप्रकारान्दोषे प्रति

छान्दं सिध्यदिकं वा । तस्य प्रत्ययार्थत्वात् धात्वर्थं निरूपितं विशेष्यस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यबोधकम्भूतेः । आख्याताभिहितपदस्य च अत्रप्राज्ञाविशेष्ये अक्षरशतं तात्पर्यविपर्ययोपेक्ष्ये वा शब्देति । स च प्रथमाऽन्त्यदोषस्याप्यः । 'चैनं, वचनि' इति कर्माख्याने, 'तन्मुनः पश्यन्ते' इति कर्माख्याने, 'पश्यन्ते ओदनं, खनन्ते' इति कर्तृकर्माख्याने प्रथमाऽन्त्यविशेष्यकस्यान्त्यबोधोक्तानुमत्ता । आख्यातार्थेयानस्य समवायेन चैनं खनन्त्यभ्यापारत्वेयपक्षस्य उक्तस्य चैनं प्रथमाऽन्त्यसदोषस्याप्ये तन्मुनोदादौ वा प्रकारत्वात् । एतेन अनभिहिताधिकारकवाच्यपक्षिहता 'तद्वृत्तिं पश्यते' इत्यादिप्रयोगापत्तिः अपास्तता । कर्तृकर्मनिष्ठमरुपाऽनभिधानस्यैव अनभिहिताधिकाराधीनत्वात् । न च भ्यापार एवाख्यातार्थे इति दाक्ष्यम् । भ्यापारत्वोपाधितया यान्त्रिकतातः वाच्यताऽन्त्यदोषकस्येव शब्दत्वात् । अत एव न कर्ता वाच्यः, आक्षेपस्यैवाच्यः । तद्वत् 'आक्षेपस्ये संक्षेपे नानिधानस्य कल्पना । संक्षेपेयमात्रलाभेऽपि साक्षादक्षेप इवसिधितिः ॥' इति । अतो यत्र एवाख्यातार्थः ।

रत्नकोमाकादस्य भ्यापारो धात्वर्थः । लज्जाज्ज आख्यातार्थः । तेन 'रथो गच्छति जानाति नश्यति' इत्यादौ न लज्जा । 'त पादपति' इत्यत्र प्रत्ययार्थः अनुवादकः । अनुवादवाचिधानुस्तरप्रत्ययस्य बोधोदात्तत्वं इत्याह ।

सिद्धांतस्तु क्रमो न त्वनार्थत्वं, 'वीजेनादुक्तं ह्रस्वः' 'स्वमादिना सुप्तं वृत्तं' इति यत्र विनापि स्पष्टायात् (एतादृशस्य प्रयोगस्य गौणत्वात् न करोतेर्नार्थकत्वमपगच्छति इति के) । कर्तृपदस्य कर्मादिपदकत्वं स्वत्वान् । रुदिप्र कृत्याश्रये भ्यापारश्रये वा । अन्यथा प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः कृतिकृत्याश्रयोः अनवकापत्तिः । अतः कृत्या विपर्ययेन आख्यातस्य यन्मार्थकत्वं शर्मस्तान्मलितम् । किंच 'यत्ते, करोति' इत्यत्र प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः अनवकापत्तिः । पौनःपुन्यं च । 'एभिष्यति, द्वौ, त्रयः' इत्यादिभिः प्रत्ययस्य अनुवादकत्वं वा । अत्रत्यार्थकत्वानुसारात्प्रत्ययानां यन्मार्थकत्वं वा । 'रथो गच्छति' इत्यादौ अभ्ये-

तने, 'जानाति, इच्छति' इत्यादौ कृत्याश्रये च आख्यातप्रयोगस्य गौणत्वं, अनुक्तानुमाने वा लाक्षणिकत्वं ज्ञातव्ये ओदितपदस्येन न व्यपिहितं युक्तम् । एवमप्यमोक्षमप्युपयोगेऽपि व्यप्यस्यो चेत्तन्मार्थकता अचेतनार्थे अनुपपत्तिः । अतः कृत्यो भ्यापारोऽर्थः, तेन विवरणाच्च आख्यातप्रत्ययानां तन्मार्थकता । एव सति कृत्यनुक्त-भ्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि न यन्मर्थकत्वं तदर्थवत् । 'पादं यत्ते, ' पादं करोति ' पादं गात्रं यति ' इत्यादिषु पादत्वं वृथारूपेण यन्मार्थानुपपत्तेः । अतो विवरणबोध्यमा भवमानस्य यन्मर्थकत्वं धात्वर्थत्वाच्चमार्थत्वं फलजनकभ्यापारस्य उच्यते वा भ्यापारस्यैव धात्वर्थत्वम् । न च अन्ते त्वन्निगमोः पर्याप्तता, तत्तद्भावाभिमित्यद्वयद्वितीयाया एव भवोदात्तत्वफलविशेषोपाध्यायिकारात् । सर्वत्र कृत्या द्वितीयाऽऽवर्धे त्वस्य, आक्षेपकत्वस्यादीनां च मर्यादामन्यत्वात् प्रतीकारात् । केचित्तु पिबित्वा विस्फज्जन्तताऽवच्छेदः । तस्य भ्यापारत्वमुदाहरितं अतिमत्तापारनिष्ठो वा वैज्ञान्य अत्र भ्यापारिर्वा पदार्थः । कर्मभ्यस्तृतीयादिभिरपि कृतिभ्यः अत्र भ्यापारिर्वापत्तिः वा । अत एव तस्य मर्यादामन्यत्वं सगच्छते । एव देवतायामपि । अतः प्रयोग-भ्यापारवाचिषु 'मसि विविलसति' इत्यादिषु प्रयोग-भ्यापारत्वमप्यस्य, प्रयोगकभ्यापारवाचिषु पदार्थिषु निश्चित्यतुल्यसाधेः, आक्षेपस्य भानात् यन्निष्ठकृत्यनुक्तभ्यापारस्य तद्वृत्तिजनिते, अत्र भ्यापारोपाधेर्वा धात्वर्थत्वमप्यस्य । यत्तस्य तु चरकोला नावर्धेत्वाच्चमार्थत्वं पारिदोषात् प्रत्ययवाच्यत्वम् । तत्रापि न यन्मर्थेन वाच्यता, किंतु अनुक्तभ्यापारवाचिकरोतिना विवरणात् 'रथो गच्छति' इत्यादिभ्यापारण्यां अनुक्तभ्यापारत्वेन वाच्यता । करोतिप्रत्ययस्य कर्मत्वमप्यस्य गिज्जा मन्तिष्ठमानार्थकत्वम् । तादृशकरोतिना निवरणेन अन्योपादानुक्तत्वेन यन्मे एव शक्तिः, सैनं मान्यतेति । केचित्तु शृणुवृत्तकृतताऽवच्छेदके सद्यपि तत्रोपर्यस्य भ्यापारत्वात् गत्यार्थकृत्या विवरणाच्च यन्मर्थेन वाच्यताऽवच्छेदकम् । ननु एव करोते, गतिविद्यमानार्थकत्वे

पञ्चसमानादिद्वयण बाधरात्रितया अयमेतत्तापत्तिः ।
 त्वनिरूपकमध्यविकरणव्यापारवित्वेन श्रानादिरन्
 सर्ममेकत्वे तु दवतेरपि सर्ममेकतापत्तिः । 'एषाचक्रे'
 इत्यादिरन् अनुप्रयोगोपपत्तिश्च । न च 'कृन् वातुप्रयुज्यते
 छिन्ति' (पा० ३।१।४०) इति कृपातेरेव अनुप्रयोगविद्या-
 नात् न तदावसि इति वाच्यम् । अनेन प्रथमादन्तः-
 पातिव्यापारसामान्यविधातृना अनुप्रयोगविधानात् ।
 अत एव प्रत्याहारस्त प्रविष्टवदः नानुप्रयोगः ।
 इति चेत् । विरक्षाऽविश्रम्भ्या धात्वोः सर्ममेकसर्म
 कवे पच्याभोरपि 'पचति, मासमासयते' इत्यादौ
 कतिप्रसङ्गात् नोक्त सर्ममेकत्वम् । सिन्धु अतिवधाविरह-
 विरहितकर्मकारण्युपानुबन्धम् । तेन सर्ममेकत्वे विरोधता
 गानेन असर्ममेकस्य, विरक्षान्वयेन सर्ममेकस्या च
 अस्तित्वः । आकाङ्क्षायाः चञ्चलविग्रहनात् एवम
 धातोः अप्रमेदेन सर्ममेकसर्ममेकस्य पर्यायानामपि
 सर्ममेकत्वम् । एवं अविरक्षामिरहिविशिष्टकर्मद्वयावाङ्म-
 यानुबन्ध द्विकर्मकत्वम्, इति द्विप्रमेदस्यपि एकसर्ममे-
 नितानपेक्षादौ न सतिः । अनुप्रयोगानु चञ्चलसर्ममेक-
 व्यापारसामान्यवान् कृष्णविधातोरिव उपसादनीयः ।
 एवं च वतनिराग्यवेऽपि ह्यः सर्ममेकत्वोपपत्त्या
 तदवैषम्यादिविष्णुपत्तेः 'निकृते घञः स्वयमेव'
 इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । धातोः धात्वान्येन धात्व्याऽ-
 वच्छेदक इत्याहुः । 'कानाति इच्छति वतते करोति
 भवति नश्यति' इत्यादौ आशङ्क्यव्यतिथिगोत्यादौ
 निरुद्धाणा । न च आशङ्क्यसर्वतः इति वाच्यम् ।
 नामाधेयात्तपैषोः अभेदातिरिक्तपक्षेन अनुपपन्न अन्तु-
 सप्रत्यात् । अन्वया 'तानुलः पचति, वैभः पच्यते
 तानुलः' इत्यादौ अन्वयोपपत्तेः । धात्व्याऽन्वयेऽपि
 स्यादिकं स्यादिति । निजमिदमन्वयात् अयमन्वयानु
 आदेशिसरणात् इति चे चित् । अन्ये तु स्यामिभूत
 सादिक भ्रान्तोऽपि सर्ममेकतात्, धातुना धात्व्या
 कविरतायेन श्रित्वापदनेन विभवेन च तत्र क्षतिप्रसा-
 संभवात्, आदेशव्यतिरेकप्रसङ्गादिमेन तात्ताऽन्वयेऽ-
 वत् । 'गच्छ' इत्यादौ धनादिविकरणइति तत्
 इत्याहुः ।

तत् सिद्धं व्यापारत्वेन मन्वयेन वा प्रत्ययसम्बो-
 क्तो भावतेति । स च निर्व्व सर्ममेकः, निर्व्वयसर्ममेक
 कृत्वा गिनन्तमारातिना च विवरणात् । एवं च
 'स्वास्थ्यसमम्. रूपेत्' इत्याद्यकर्मन्तपञ्चानामपि
 स्वास्थादिमात्त्वकर्मोपपत्तिः, तस्य भारताया कर्मत्वेन
 अन्वयात् । तस्याश्च मुख्यविशेष्ये चैवैव अन्वयः । न च
 'चैत्रः पचति' इत्यादौ तस्याः प्रथमाऽन्तरदोषस्याप्ये-
 चैत्रादौ प्रसरतया अन्वयानुपपत्त्या न मुख्यविशेष्यत्वं
 समरति इति वाच्यम् । 'स्वाहा पचति' 'गच्छे-
 पचति' 'रात्रिर्वीर्यसमम् यूनं कुर्यात्' इत्यादौ
 प्रथमाऽन्तरदोषात्तत्त्वेन भावदोषात्तुभवेन भारतापदा-
 रकशाब्दयोरे प्रथमाऽन्तरदोषोपपत्तिः हेतुत्वस्य वक्तु-
 म्भवनात् । न च तत्र प्रथमाऽन्तरदोषात्तत्त्वाविरादापदा-
 रकशाब्दयोरे प्रथमाऽन्तरदोषस्य कर्मत्वव्यवधानेन
 अप्याहारोपेतया रक्षणाया उपपत्तेः च आख्याते कर्तु-
 रक्षणा एव मुक्ततात् । एतेन 'आकरातयविशेष्ये
 आख्याततत्त्वसर्वविधविशेष्ये वा प्रथमाऽन्तरदोषस्याप्ये-
 वा संख्याऽन्वयः, 'गानेन स्थीयते' इत्यत्र प्रथमाऽ-
 न्तपदाभावात् सत्या अनन्विता' इत्यपस्तम्बम् ।
 'कच्छे पचति' इत्यादि अन्वयव्यतिरेकः, 'पचति'
 इत्यत्र कृतिविशेष्यकर्मोपपत्तेः अनुपपत्त्या, आख्य-
 तयैविशेष्यतादिना हेतुत्वस्य आख्यातकर्मोपपत्तिः
 हेतुत्वपेक्षा गुह्यता । एवं च तत्र प्रथमाऽ-
 न्तपदाभावात्. अस्ति, तथापि आख्यातार्थवर्तते
 अभेदेन तस्यान्वयः, न च भारताविशेष्यत्वम् । न
 च वाक्यस्या भारताया प्रसरत्वेन अन्वयः, भारताया
 प्रथमाऽन्तरदोषस्याप्ये, इत्यनेन युक्तव्यविकरणाऽऽपत्तिः ।
 एतेन 'कारणा धात्वर्थे, तस्य वर्तमानलादीनां च
 भावताया, तस्याश्च प्रथमाऽन्तरदोषस्याप्ये प्रसारत्वेन
 अन्वयः' इति पक्षस्तम् । किंच 'परं युगो धावति'
 इत्यत्र दर्शनभावनार्था धावनभावनार्था एव कर्मत्वेन
 अन्वयः, युगस्य प्रथमाऽन्तरत्वेन (विऽपि) सद्व्यव-
 पत्तेः, व्यत्यासो वाच्यमेव । स न अन्यविशेष्यता-
 भूता न संभवति, इत्यनेऽपि मुख्यविशेष्यत्वम् । न च
 युगमिदमन्वयः अनुपपत्तेन साक्षाद्भारताकर्मत्वं न

संभवतीति वाच्यम् । ज्ञानरूपं वस्तुमयात्, भावनाऽऽश्रय-
रस्य तत्समाचन । अतः एकत्रानुवृत्त्य अनुप-
पत्त्याऽपि विशेषत्वम् । न चैवं 'पाठमावना आवर्ते'
शब्दविभक्तये 'परति भवति' इति प्रयोगोपपत्तिः, इहा-
पत्तेः । किंच 'भावप्रधानताकारणत्वं' इति स्मृतेः
(निरुक्तं १।१) भावनाप्राधान्यगोपिकायाः सार्थकत्वं,
अन्यथा भावनर्थकतापत्तिः । न च नैवं भावनाप्राधान्य-
गोपिका, किंतु 'भावार्थः केवलः दृष्टो भावना'
इति येषां करणपरिभाषितधाल्यकैवल्यान्वयोपेक्षिता इति
वाच्यम् । लिङ्मन्त्रप्रशङ्गा- (वाचि आ) कृतवशब्द-
तामानाधिकरणानुपपत्तेः । न च 'उपमागम्यातत्वं नाम'
इति स्मृतेः आख्यातवत्त्वेन धातुरेव उपपत्ते इति वाच्यम् ।
'पाठः' इत्यादौ आख्यातवत्ताप्रयोगान् । नाम-
विपर्ययने तु आख्यातवत्त्वं तत्पद्धतौ साध-
गिरम् । तेन आख्यातवत्त्वस्य धातुवाचिन्वा-
भावात् प्रत्ययवाचि-आख्यातवत्तामानाधिकरणानु-
पपत्तिः । अतः 'पठिषिष्युर्मा भव्यदिनं सवनं'
इतिवत् अनेकापदानां चोद्देशेन 'अन्यत्राप्रकानविधिः ।
तेन आख्यातवत्त्ववत्त्व-कारणसंज्ञायां नानाकर्तृकर्मसु
भावनाप्राधान्यं विधत्ते (भावप्रधानमागम्यता इति
स्मृतिः) । अन्यथा धात्वर्थेनिरूपितप्राधान्यविधौ
'प्रवृत्तिप्रयत्नो' इति स्मृतिप्रसक्त्येन अनुगते भाव-
प्रेषणापत्तिः । येषां करणपरिभाषणं तु 'ननुषक्तं शब्दे
क्तः' (पा० ३।३।१४) इत्यादौ धात्वर्थप्रवृत्तयेव,
न तत्पद्धतर्पप्रवृत्तौ कथ्यते, न तु भावप्रवृत्तिप्रवृ-
त्तम् । एवं 'तत्पद्धतानि नामानि' (निरुक्तं
१।१) इत्यादि 'अवतः, लज्जः' इत्यादौ भावनाप्रधानसु
लिङ्गप्रयोगाऽन्यथोक्तिः प्राधान्यगोचरम् । धादि-
पदेऽपि जातिप्रत्ययभेदमनुरूपेण प्राधान्यम् । अत एव
च आख्यातवत्त्वे (१।३।१३-१५) जनि-
न्यवयो, बोधव्यं इत्याहुः । अतः अनेकार्थप्रतिज्ञादप्येव
आख्यातवत्तां भावनाप्राधान्यनिर्णयः 'भावप्रधानमागम्यतां'
इत्यस्या स्मृत्या किंपते । 'सर्वप्रधानाणि नामानि'
इति स्मृत्या अनेकार्थविनिर्णयप्रवृत्तिरपि निरूप्यते ।
अन्यथाभावनायाः किञ्चाऽन्यं विना कथञ्चन-प्राधान्य

प्रधानमूत्रकिञ्चाऽन्यमिवेन कर्तृतादिकारकप्राधान्यनिर्णयः ।
कारकप्राधान्यं प्राधान्यं, सत्याऽऽसीना प्रातिपरिकार्य-
स्यापि प्रत्ययार्थप्राधान्यशब्देन कथ्यते । कारकान्वयः ।
सत्याऽऽसीनां तु सत्यानामिवावृत्तता तत्परिच्छेदद्वारा
कारके एवावृत्तः इति चतुर्थे (४।१।१।१-१६)
रूपम् । अतः सर्वप्रधानां भावनाऽन्यथात् सिद्धं
भावनायाः मुख्यविशेषत्वम् ।

कारकप्राधान्याऽन्यथासाक्षात् अर्थमयात्
प्राधान्यपरिच्छेदद्वाराकः । तत्र 'अभिहितकर्तृकर्मवाचिनी
प्रथमा' इति मते प्रथमाऽर्थकर्तृतादेर्भावनाऽन्यः ।
'प्रातिपरिकार्ये प्रथमा' इति मते कर्तृतादिकर्तृत्वसंग
नैयादेरेव प्रधान्यः इति केचित् । यस्मिन्
लक्षणैव मुख्य, निष्पत्तिरतिरिक्तनामार्थकताप्रययोः
भेदानुवृत्तमयात् इति । तत्र च अधिकारितमपि सर्वत्र
इति केचित् । एवं लक्षणविभक्त्येव
प्रथमासमानार्थकत्वात् तदर्थोऽपि भावनाऽन्यपी ।
एवं सत्या-अनुवृत्त-उपपत्ति-वृत्त-प्रधान्यतां काल-
प्रधान्यतादौनामपि भावनाप्रधान्यः । एवं निमित्तस्य
कारकत्वाभावेऽपि अनुवृत्तकारकत्वात् प्रधान्यः ।
पठमास्तु कारकविभक्त्याभावात् तदर्थेव उपपत्तिर्भा-
व्यः इति संप्रदायः । अग्रेषु तु साक्षात्परप्राधान्य-
त्वेन भावनाप्राधान्यं प्राधान्येन अन्यपी युक्त इत्युच्यते ।
एवं सर्वप्रधानाधिकमपि (भावनाऽन्यपि) । विभक्त्यो-
ऽपि प्रवृत्तता जनकत्ववत्त्वेन भावनाऽन्यपी । संज्ञा-
याम् भावनाऽऽक्षिप्तापत्तिरित्युक्तं नानाभाष्यः,
न तु तद्विशिष्टतद्विशेषान्वयः । एतच्च 'यदेत' इत्यादौ
आश्रयभेदेऽपि एवमनुरूपमिति । 'यतः' इत्यादौ
प्रधानान्वयानुवृत्ततां सर्वविधत्वे (दंत्योः) तदर्थः ।
तत्र कर्मिभूतस्यैव कर्तृत्वान्वयः, यथादिविशिष्टे कर्म-
भावः इति व्यंग्यता इति संप्रदायः । केचित्
'स्वीकृते, मुच्यते' इत्यादौ भावनाप्राधान्यं सत्याऽन्यपि,
प्रधानान्वयस्य मुख्यत्वम् । न चैवं इत्येव संज्ञाऽन्यपि
तस्याः सत्याऽऽसीना, इत्युच्यते । तथापि स्मृतिप्रतिपा-
दप्राधान्यप्रयोजनः । नहि इवं स्मृतिः अनावृत्तस्य
प्राधान्यप्रतिपादः, संज्ञायाः प्राधान्यप्रवृत्तत्वात् ।

न च भावनाद्वये 'द्वित्रिचत्वारिंशतिः एकचत्वन-
नैर साधुतात् । अतो युक्तः परपरया भावना-
ऽन्वयः । 'यगनेन स्वीयते' इत्यादौ आख्यातलक्ष्ये
आश्रयत्वे संख्याऽन्वयः अनन्वितैव वा उक्त्या इत्य-
प्याहुः । कर्तृत्वमैतद्वैरसि भावनायामन्वयः । तत्र कर्मा-
श्रयाने आख्यातलक्षितकर्तृत्वस्य सामानाधिकरण्येन, कर्मा-
गत्यादे तद्व्यपक्रमप्रयोग्यतया लक्षितफलस्य सामानाधि-
करण्येन अन्वयः । तदाक्षिप्तभावभेदेन प्रथमऽस्तौ
पक्षाप्यान्वयः । एवं च 'तदुल्लसिन्नाशितत्वकर्मैव
समानाधिकरणफलप्रयोगेनोच्चापरः' इति कर्मागत्यादे,
कर्मागत्यादे 'वैपद्यन्निष्ठकर्मत्वसमानाधिकरणः' शक्यतु-
कृतौ यतः 'इति बोधः । कर्तृत्वं च कृतीत्यर्थः । एवं
'ओदनः पच्यते स्वयमेव' इति कर्तृकर्मागत्यादे ओदन
निष्ठयो, कर्तृत्वकर्मत्वोपविष्टतात् 'ओदननिष्ठकर्मैव
समानाधिकरणफलप्रयोगेनोद्भूतनिष्ठकर्मत्वसमानाधिकरण-
पाकानुकूलभावेन' इति बोधः । तत्र कृतौपात्त-
व्यापारे लक्षणा । न चैव 'ओदनः स्वयं पचति'
इति प्रयोगाप्रतिः, 'कर्मैव कर्मणा शुल्लजियः'
(पा० १।१।८७) इति यगादिविधानेन सादृश्या
अलक्षणात् । अत एव तत्र चैव न
प्रथमा न कृतीति, निष्ठ कृती इति संबन्धाय ।
तस्मात् 'भावपदानमाकृशत' इति स्मृत्यैव सर्व-
कारककर्तृत्वादितिहसितं प्राधान्यं भावनायाः इति सिद्धम् ।
किंच अतएव स्मृत्या प्राधान्ये भावनायां बोधिते प्राधा-
नस्य गुणाक्षेपकत्वनिमित्तेन भावनाया एव कर्तृत्वकर्मणा
शेषकतां युक्तं, न वैदरीयम् । अतन्मन्त्रस्य शब्दापे-
क्षयाव नाशेषक्ये कर्तृत्वादी शक्तिः, किन्तु आशेषक-
भूतायेव । अत्र एव यत्र नाशेषकत्वं, तत्र नाशेर शक्तिः
पथा संख्याऽऽदी ।

न चैवं पत्ता पचमानः पक्वः इत्यादिद्वौर्गम्यता
मपि भावनाशक्तिर्न लक्षणम् इति साध्यम् । नामार्थो-
र्भावन्यायानुपपत्तेः । अतस्तत्र 'कर्तृति कृत्' (पा० ३।४।
६७) इत्याद्यानुपासतिः आश्रये शक्तिः । न च आशे-
देन तद्वैरौ लक्षणम् वा, शक्यत्वं च विद्विद्वि अशक्ये
'सात्त्विकानेन लक्षणम् अविदेः । अतस्तत्र नामपदेन

तत्त्वप्राधान्यबोधस्मृत्या लिङ्गलक्षणाऽन्वययोग्यस्य प्रधान-
भूतस्य कृत्याक्षेपकत्वबोधनम् । न च कृतौ लक्षणा शक्तिरि-
यक्तिः, स्वयन्त्यापि प्राधान्यविशेषितेन अप्रयोजक-
ताम् । तत् सिद्धं कर्तृकर्मकृता कृतिबोधशक्तिरिति ।
भावकृता तु 'पाको वागः' इत्यादौ 'जायते क्रियते'
इत्यादिकृतिवाचिपदव्यापारेण बोधः । अन्यथा प्रालम्ब-
मात्रप्रधानैः नम अकरवान्यपानुपपत्तेः । अतस्तत्र प्रालम्ब-
मात्रे शक्तिः, कृतेषु आशेषः एवेति सिद्धम् । अतो
पाचयतिरिका इतिरुपा भावना आख्यातापी ।

आश्रयधनु आक्षेपक्यः । आक्षेपक्यत्वादेव दैश्वर्य-
भोक्त कर्तृगर्भावाचित्य अपास्यम् । '२ः कर्मणि च भावे
पाकमपेक्ष्यः' (पा० ३।४।६९) इति ह्युक्तिरिति
'२ः' इति पठ्यतयाधिन्य 'शेकयोर्द्विवचनैकवचने'
(पा० ३।४।२२) 'बहुषु बहुवचन' (पा० ३।४।
२३) इत्युक्तान्नैकवचनपक्षे एते शक्तिवादीनां कर्तृत्वम-
गतेक्यत्वादिनिवृत्तत्वा एकवचनविधिधानपरा भव्यायेया ।
अतनिहितविशारदुक्तिरिति (पा० ३।३।१) कर्मादि-
गतलक्षणाऽनभिधाने द्वितीयपक्षोपाऽऽदिधिधानपरा ।
'कर्तृति कृत्' (पा० ३।४।६७) इति स्मृतिस्तु नामार्थो
भेदात्म्यानुपपत्तिमयेन न ह्यवधिधानपरा किन्तु कर्मवि-
धानपरेव । इति दिक् । मणि, ट. १०३-११५.

० आख्यातविशेषार्था मन्त्रपदेन विधिरातिः
तिरोधीयते इति भाष्येकालः । दृष्टव्यं मन्त्रात् अत्र
विधावना, 'मन्त्राय कथिञ्जलनालगाते' इत्यादयः ।
वा ३।३।३० ट. ४३१. ० आख्यातशब्दराः ये
शब्दवृत्ति गुणवचनादिताः गुण वर्म च विधातुः,
शब्दवृत्तिनाशरा से येन गुण विधातुः । यो हि पापागाद्
अश्वनि, ईश्वराः उष्णं पुत्राच्युतः इति । भा.
१०।३।१८. ० प्रवृत्तीनामपि अविधावनाख्यातवचनेन
ऐदमर्थं निरूप्यते इति आख्यातशब्दार्थव्याख्याः
विमर्षाः पुनः प्रवृत्तीनामपि अविधावनाख्यातवचनेन
३।३।३१ ट. १०३, ० आख्यातशब्दार्थेन न स्पष्ट्या-
इति शक्तिः । ३।३।३१ ट. २००, ० आख्यात-
शब्दार्थं मन्त्रवचनां व्याख्यातार्थं च येन मन्त्रवचनो
विधिरातिवचनमिति तेषामविधावनाख्यातम् । ३।३।३१

पृ. ४२३. * आख्यातशब्दाभिधानेन नहि प्रधानभूतो गुणभूतो वा अर्थो मारति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नाथी आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो मारति । भा. १०।१।१०. आख्यातसमभिध्याद्वादे प्रथमऽन्तर्ध- विशेषरूपतोऽपि यथं चरन्तः तादृगभिधौ मानाभावेन पराप्ताः । नहि प्रथमाऽन्तर्धार्थस्य ग्राह्यत्वोपकं भृश्यादि मानगतिः । यावद्यर्थसमगण्य उभयविधत्वेन विनिगमनाऽयोगात् । मणि, पृ. १०२. * प्रायेणाख्यात- संक्षिप्तं नामेष्टं पारतन्त्र्यमाह । 'यानि उपादेयार्थानि नामययानि, तानि तावत् आख्यातपरतन्त्र्यत्वात् खनुना- र्थिणि सन्ति तद्वृत्तिं प्रतीक्षन्ते । वा. २।२।२।२ पृ. ४६७. * आख्यातशक्तिरस्य कर्तुः शुक्रभूतस्य । सु. पृ. १०५.३. * कारकविभक्तिं विना आख्यातावयवायोगः । पृ. ४०१. * आख्याताभिहिता शब्दा अनभिहितेऽपि कर्तृपदान्तेति ह्युक्तसंगः इत्युक्तं कर्मविकल्पे । बाल. पृ. ७९. * आख्यातभिहितव्यभिचयनाऽपिनाभावादेव सम्मानः कर्ता नापिनेतो भवितुमर्हति । गा. ३।४।८. * आख्यातार्थः चार्थपरितिरिक्ता कृतिकया भावना । आशयस्तु आशेषत्वः । मणि, पृ. ११५. * आख्यातार्थः न कणकाङ्क्षापूरणसमर्थः । स्वयमेव साध्यतात् । वा. २।१।१।१ पृ. ३७५.

* आख्यातार्थः । (माहुरस्म) पात्राद्यगुल- व्यापारमात्रमप्येव प्रत्ययाद्यत्, 'पाकं मायति' इति निगन्ताभूतादुना व्यापारग्रामान्यवचनेन विकल्पात् । यदपि 'पाकं करोति' इति विवरण, तदपि करोतेः व्यापारसामान्यशब्दात् अनुवृत्तमेव । नहि करोतिर्ग- नार्थकः, तदाये करोतेः यतोऽपि अकर्मकत्वाऽपत्तेः । पञ्चम्यपिकरण्यपारक्यवि हि धातोः सकर्मकम् । पञ्चमनानाधिरूपम्यपारक्यविर् नानार्थकम् । पचेः कल्- पिकृतिः । ओदनमृतिः । व्यापारः यैवमृतिः इति व्यधिकर- णात् सकर्मकः । सापक्षं पृ. शुभं, ज्ञं चेने एव इति द्वयोः गगानाधिकरणत्वं इति सः (स्वरितिः) अकर्मकः । तादि करोतिवृत्तयोः पदार्थता, तदा पद- र्थानर्थस्य पद विवरणम् । पञ्चमनानाधिरूपत्वं च सिद्धम् । अतः करोतिवि व्यापारग्रामान्यवचने ।

अत एव 'रथो गच्छति' इत्यत्र 'रथो गमन करोति' इति विवरणमपि सगच्छते । अतः करोतिभावपतिन्या निररणात् आख्यातस्यपि करोदेश्वकं प्रवृत्तधार्थ्यवितिरिक्तं व्यापारग्रामान्य वच्यम् । तच्च फल क पिदात्यर्थः क चित् स्वर्गावि इत्यन्वयेत् । व्यापारग्रामान्यस्य च विशेषा- ग्राह्यत्वेति कर्तव्यताऽऽनङ्गावा प्रवादादिवाक्यैः विशेष- समर्थं इति पार्थिव्यार्थः । यस्तुतस्तु तत्तत्कर्मभेदेन तत्तदाधारभेदेन च अनुगतेः कर्तुभूतशक्यताऽवच्छेदका- भावात् 'पचति, पाके यतरे, पाकं करोति' इत्यादि- विवरणस्य आम्भवात्स्य यत्न कमेव शक्यताऽवच्छेदकम् । न च करोतिहादनुवृत्तव्यापारवत् । चान्तरोगादिना स्वन्दमाने चैते स्वन्दानुवृत्तिजातीयानुसरोऽप्य- व्यापारस्यपि 'नाहं स्वन्दं करोमि, अपि तु वातरोगेण मच्छरीरं स्वन्दे' इति प्रतीत्या करोतेर्नानार्थकत्वं प्रतीतेः यत्त्वस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वे लपसाच । एवं च 'रथो गमनं करोति' इत्यादौ अनुवृत्तव्यापारे कृतो लक्षणा इति ध्येयम् । न च स्वत्वर्थक्यकर्मकत्वापिरोपात्तं करोतेर्धर्म्यवृत्तिवर्णयत्, यत्त्वस्याभावेऽपि आद्यमिति शक्यताऽवच्छेदकत्वाप्यनवगम्यताऽवच्छेदकत्वेनापि अत्यर्थकर्तृकर्मकत्वेऽप्यपत्तेः । न च करोतेर्नानार्थक्ये यतोऽपि अकर्मकत्वाऽपत्तिः, सत्यपि यत्नरूपैका- र्थ्ये चार्थताऽवच्छेदकत्वमेव सकर्मकत्वाकर्मकत्वं व्यापारोपपत्तेः । यतोऽहं वैमतिष्ठा त्रिषैव यन्मत्तमानधि- करणं पृथग् । करोतेस्तु तदपि निरर्थं उल्लापकत्वं धार्थ्यताऽवच्छेदकं पृथग् । ततश्च यथैव पचति- गच्छत्योऽर्थव्यापारपक्षिकृतेऽपि करोतेर्वादेव व्याख्या, एवमिहपि व्यापाररूपवर्णकत्वेऽपि पञ्च- भेदादेव सकर्मकत्वाकर्मकत्वावधारणोपपत्तिः । नत्- कर्म पुनः समर्थमपि प्रमाणान्तरानवगतमेव धातुपौ- पलक्षणं, धातुग्राह्यमेव वा इत्यन्वयेत् । यस्तुतस्तु एतदुक्तस्य गैरुपयोगितया अप्यापरादिरोपनुवृत्त्यात् अविवक्षातिरहिमिहिकर्माग्राह्यतात्त्वमेव सकर्मकत्वं, तदभावश्च अकर्मकत्वं इत्येव मोक्षमोक्षप्राप्त्य पुनम् । अतः च आख्यातार्थं गमनविशेषादिति तद्वचनम् । तेन सत्यपि अर्थेऽपि यथा 'पटः कर्म' इत्यादि

भनाकादृष्टत्वं 'यत्' इत्यदौ साक्षादृष्टत्वं, तथैव यतोः कर्मानाकादृष्टत्वं करोतेत्यर्थः कर्मसाक्षादृष्टत्वं अवि-
रुद्धम् । पन्थादेशे स्वरूपेण कर्मसाक्षादृष्टत्वेऽपि अवि-
रुद्धाद्याया अकर्माकृत्यात् अविषयविरोधेति । अत एव
'ओदनमप्यच्यते' इति भावेऽपि प्रयोगः । व्यासादि-
भान्ता न च स्वस्वस्य अकर्माकृत्यामपि साक्षाद्विपर्ययो-
क्त्यासाक्षादृष्टत्वात् समर्पकत्वात् 'चैत्रेय आम्नते माघः'
इति प्रयोगोपपत्तिः । यत् एवमेव मननातो. नैत्रनिष्ठ-
व्यापारजातिरुपपत्तिरुत्पत्त्यर्थे कर्मसाक्षादृष्टत्वात् समर्प-
कत्वं, पुनर्निष्ठव्यापारसंविज्ञेन कर्मानाकादृष्टत्वात् अक-
र्मकत्वं च द्रष्टव्यम् । अतो यनायं कथ्येऽपि करोते. उर-
मैवताप्यते, तेन विश्रित्यमाणास्यातस्यापि यनायं कत्वम् ।
एवं च 'एयो गच्छति जानाति इच्छति प्रवर्तते'
इत्यादौ यप उल्लस्य पाद्यं, तन अनुवृत्तपादस्य आश-
यत्वं वा लक्षणा इति द्रष्टव्यम् । 'नश्चति' इत्यादौ
प्रतिषेधित्वे लक्षणा ।

तद् सिद्धं भाग्यमुपलब्धत्वात्मेन सर्वत्र भाग्योप-
रिणा भावना आख्यातार्थः इति । तस्याश्च द्युताऽ-
चच्छेदकं करोतीति विविधमात्रावयवम् । अतश्च
मचलीत्यादौ करोतिना विकल्पाभावेन भावनाऽभावात्
धात्वर्थे एव कर्माकृत्यप, वरपराधमवेन एवप्राप्त्यवयव
इति प्राञ्ज । दन्तुवन्तु लभ्यात् आख्यातार्थमेव द्युता
ताऽचच्छेदकम् । अन्तर्गत्यादौ आश्रयत्वे लक्षणा । एव च
कारकावयवत्वे न धु मन्तुवन्तुल्लस्यताऽपि । द्युताऽ-
चच्छेदकं च (आख्यातस्य) न रणम् । यथाकथं
चिदुपरिपठत्वादापि भावनेनोपिख्यातत्वे । नापि
आदेशोपस्थापितत्वं दानत्रायादेशोपस्थापितत्वरूपद्वय-
शक्यता भावनालोपापत्तेः । नापि त्रिषादादेशोपस्थापित
कलं, नयात्वे त्रिषादीनामनेवेष्टा प्रवेष्टात् यत्तत्ताऽनच्छे-
दकानां अननुगमेन धनयनेकत्वापत्तेः । तद् वर
तिप्यादिनेन प्रवेकं दानि । अत एव तिप्यादिना
न्याहारोपस्थितावपि शाब्दलोच, अन्यथा यनेष्वेति निरा-
द्विपु तानता दानिक्रमाणां शाब्दकत्वेन गौरवात् ।
युतेन 'आख्यातत्वमेवैकं द्युताऽचच्छेदकं, तद्य
शब्दावयवत्वेन आख्यातवदवयवम् । तद्वत् च त्रिषा-

द्विपु इति ते द्युता.' इत्यपि अपातम् । तिप्याद्विपु
आख्यातवदवयवत्वात्वेऽपि तिप्येन पक्षीत्यादौ दाने-
ऽपि भावनालोपात् । अतः सिद्धं आख्यातार्थो
मननेति । रहस्य. पृ. ४९-५२.

७ आख्यातार्थः यत्र स्वविधानार्थमुपायते, तत्र
विपक्षितं विरोधार्थं, यत्र परविधानार्थमुपायते यथा
'दय्या वुरोति' इति दक्षिणव्यतिथिप्रधानार्थे दोम
लक्ष्यते, तत्र द्वितीयवदर्थेनो नाति, वाच्यमेवम-
न्नात् । दृष्ट. ६।४।६।२३ पृ. १४४. ७ आख्यातार्थ-
मेव मुख्यविरोधार्थः इति व्युत्पत्तिः । रहस्य. पृ. २४.

७ आख्यातार्थं प्रमाणभूते सहस्य विरोधण भवति, परार्थे
युक्तः विपुष्य इति । लक्ष्यते । प्रधानभूते आहूतिर्गुणो
वा तद्वत्त्वार्थमुच्यते, त्वोपपत्तिरूपविशिष्टः एक-
साक्षाद्व्यतिथिर्भवते । तद्विशिष्टं च द्युता इती भवति ।
अन्यतरविशिष्टं कुर्वन् अभुतं कुर्वन् । यत्र पुनः
आहूतिरुचिते द्वये आख्यातार्थः कीर्त्यते, तत्र सर्वोभेद
वसातीष्वेपु दन्ते भवति । न तत्र एकस्मिन् निवृत्तं
इती मन्वेव, अथस्मिन् द्वि आहूतिरुचिते तदुक्त-
मेन । तमेव, अप्रतिषिद्धं च निमित्तं न निषेधत ।
आख्यातार्थे पुनः प्रमाणे न तस्य आहूतिरुचितेन
संदर्भः । तत्र वसाद्वितीयादौ अनुवर्तकत्वमप्येति
कृतमेव प्रमाणम् । तदुक्तं च प्रमाणं भवति । न च
किं चित् भूत् रीयेतेति । तस्याप्यत्र विरोधार्थं युक्तम् ।
भा. ६।४।६।२३ पृ. १४४-४२. ७ आख्यातार्थ-
त्वेन कौशल्यस्य स्यादित्यात् । रहस्य. पृ. १३७.
७ आख्यातार्थविषये कर्तृविकरण सर्वे द्रष्टव्याः के.
७ आख्यातार्थो विनियतः पक्षति पक्षत पक्षति
इत्यादयः । भा. २।१।३।४.

७ आख्यातार्थम् — 'इव वेदि.' इत्यादि । भा.
२।१।३।२

७ आख्यातार्थस्वरूपं च 'तुमे इ युक्तं'
इति । भा. २।१।३।३.

७ आख्यातार्थान्यायः । न च व्यतिरेक-
शब्दन्तरे. विमर्शं सामानाधिकरण्यात् । येन केन
चित् वर्णयमान्यात् आख्यातार्थत्वेन भोगत्वेन च

तद्विषयत्वं अप्यवतीयेत । वा. २।२।३।३ पृ. ४०६ । सु- विद्वाक्ययोः प्रवृत्तयामनुवादित्वाभावे पौर्णमास्यमायासात्तदयोः तद्वत्प्रकारज्योतिप्रवृत्तयामनुमानानवयते; तयोर्वा लक्षणया प्रवृत्तयामनुवृत्तावपि दर्शपूर्णमासतदयोः तावत्प्रवृत्तयामनुमानाधिकरण्याभावात्, पूर्णमासतदस्य त्रिचिह्नसाम्यात् पाचरुचौर्णमासीशब्दोक्त्यापनेन आख्यासुचौर्णमासीशब्दविशारत्वात् ततोऽनन्यत्वेन दर्शशब्दस्य जपन्यवृत्तिवत्साम्यात् गौणरसशब्दोक्त्या विद्वत्प्रवृत्तयामनुमानाभावात् शब्दोक्त्यापन्यात् तयोर्पूर्णमासशब्दस्य प्रवृत्तयौर्णमास्यमायासात्ततोऽनन्यत्वेन तद्वत्प्रवृत्तयामनुमानं न भवतीत्यर्थः । पृ. ७२५.

॥ आख्यवृत्तपिदकन्यायः । यथा मूपयोऽनपिदकं भक्षणीवद्व्यापारविशेषं पानविशेषेन करोति, तद्वद्वत्सम्यक्पदार्थविदुं वा न कर्तुते ह्यर्थविषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ८०१.

॥ आगमस्यः अनुनिर्वाण्या. भुविनिर्वाण्या । एवं हि भूयते 'वस्तुपरोक्षनामगु निर्वपति' इति । सा. १२।३।२।३.

॥ आगमनुकानामन्ते निवेशः इति वा, आगमनुन्यायः इति वा, आगमनुना न्यायः इति वा, आगमनुनामन्ते निवेशः इति वा न्यायः । एतदर्थक एव 'अन्ते तु वादरापणः' इति न्यायः प्राग्यतः । एतद्वृत्तिपाठकमधिकरण ॥ 'गारिष्ठन्यायः' इति विन्दी प्रष्टव्यम् । के.

॥ आगमनुकानामन्ते निवेशः इति गारिष्ठविचरणप्रतिपाद्यः 'अन्ते तु वादरापणः' इति सूत्रेण (५।४।१।१९) उक्तः न्यायः । के. ॥ अग्निकन्ते सावित्रादीनां आगमनुकानां दीक्षणीयादिनित्यस्य अन्ते निवेशः इति प्राते । माट्ट. ५।२।११. ॥ 'आगमनुकानामन्ते निवेशः' इति न्यायेन अदेत्स्ये गुणवदोक्त इतिद्विगोपशिक्ष्या तसाहचर्येण ॥ सूत्रसंस्मरणत्वं तस्य 'इत्यारि त्रियरणे इत्यधिस्यत्वं वदन्तः । साहस्री. ४०५. ॥ यत् कुर्यादन्तेन म्यूनी पदार्थविधिः, न तु स्यादित्येवमन्तेन, गवां आगमनुकानामन्ते निवेशः

इति न्यायेन अन्ते एवानुष्ठानम् । कौ. १।३।३।३ पृ. २५. ॥ आगमनुकानामन्ते निवेशः इति न्यायाच्च असाधारणज्ञाननिर्णानां वरुणादीनां तद्विद्वान्त्यै युक्तम् । न्यायनिर्णयः ४।२।३ म्. ॥ समानेषु पूर्वं निविष्टेषु तेषु चित्, अन्ये अवकाशमाभावात् न निविष्टान्ते, तत्र आगमनुन्यायः प्रवर्तते । रत्न. १०।५।१. ॥ यत् प्राथमिकपदार्थनिवेशो निविष्टः, तत्र आगमनुन्यायात् अन्त्यलोपः । सोम. १०।५।१. ॥ समानेषु समानेषु च दे आगमनुको भवन्ति, ते पूर्वोपविष्टान् अनुवक्तव्ये निविष्टान्ते । भा. १०।५।१।३. ॥ समानेषु समानेषु च आगमनुको वास्तव्यानुष्ठानमृचैव निविष्टान्ते । १०।५।१।४, वास्तव्येराजान्ते देवेषु आगमनुजनः असमवात् अन्ते निविष्टान्ते । १०।५।१।४. ॥ लोकगुणायाः पूरणार्थमेव मध्यमैकचित्तविषयपणा इत्यस्या आगमनुना न्यायेन प्राप्ते निवेशो वाधितु न शक्यते इति पूर्वः पक्षः । रत्न. ५।२।८. ॥ आगमनुनामन्ते निवेशः । दर्शपूर्णमासयोः 'एकचित्तविषयगुणायाः प्रतिष्ठाकामस्य' इत्यम साभिधेः नीपु अधिरज्या एणामुक्ता अन्ते निवेशः । वि. ५।३।३ ॥ आगमनुना स्तोत्रानां तद्विषयमाने पर्यलोत्तरकालात् । सा. ५।३।४।७-१२, मास्यदिनार्थवत्प्रमाणशेषानुसाम्ना मावन्सारिष्वेव निवेशः । ५।३।५।१३-१४. ॥ पूरणप्रत्ययेन त्येकव्यवहारस्य ऐच्छिकरूपेऽपि औच्येदेवे वेदे तदपेक्षात् आगमनुनामन्ते निवेशः इति न्यायेन अग्निसरलोत्तर पश्चाद्विषये आगमनुना पत्रान्ते इति पूर्वपक्षः । संकय. २।२।८.

॥ आगमः सामान्तराया विद्वत्सतोक्तौ कौ. भुव-सम्यक्पदपत्रे । भा. १०।५।११५-२५, ॥ आगमेन वरुणापूर्णं प्रयतोमो मे मित्यस्य अवशिष्टानां साभिधेनी विमुदौ । १०।५।८।२७-२३. ॥ आगमेन सख्या-पूरणे समान्तरायापत्रमयेन ऋचः आगमविध्या. एकचित्ते त्रियणे त्रयस्त्रिंशो चादिरामे । ५।३।६।१३. ॥ आगमस्य आगमत्वात् उद्देशः अर्थवारः । बृहती. पृ. २७०. ॥ अग्निसम्यक् न्यायविषये तावत्पूर्णमासात्, तद्विषयमाभावेऽपि न्यायविषयताप्राप्तिप्राप्तिवत् तदाद्यर्थं अधिरिति (इति चेष) तत्पत्रे विज्ञा आगमस्य प्राप्ता-

प्राभायात् वाचकत्वात्तथा । सु. पु. १११८. * तन नाम आगमविरोधो युक्तः उक्तावयितुं, यम न्यायगमौ समानविधौ भवतः । वा. ५४।५।१३ पु. १२२, * आगमविरोधे न्यायः वार्थमो न भवति । ३।४।५। १३ पु. १२८.

* आगामिसंहितव्याख्ये अर्थात्तसंहितव्येय संहितव्याख्येना एतच्छब्देन परामर्शः समवति । यथा 'अथैव श्रुतेतिः' 'अथैव विश्वश्रुतेतिः' 'अथैव सर्वश्रुतेतिः' इति । वि. २।२।८.

* आगम्यं (सकलम्) मन्, अमृचम्य विषयि-
द्विधिः । भा. ६।४।११।३२-३३.

* आगमवैष्णव एषादधनपाठः प्रथमे निरूप्यते प्रथमं इति । आश्रम्ये । भा. ११।४।१।२, * आगमवै-
ष्णवमहात्म्यात् निर्वपैत्परकल्पाया प्रातश्च माध्यन्दिने च तृतीयमन्त्रे च प्रथमं इति । ११।२।८।१९
* 'आगमवैष्णवमहात्म्यात्' इति अप्परकल्पाया
आगमवैष्णव महात्म्योमीश्वरोद्गादिप्रकरणम् । भाट्ट.
८।१।१. * 'आगमवैष्णवमहात्म्यात् निर्वपेत् परवर्ती-
मात्रेण यजेत' इति श्रुतेः मुख्यस्य आगमवैष्णवस्य विरु-
द्धेन अमीश्वरोमीश्वरादिप्रकरणत्वात् वीरगात्म्याभावात्तस्य
प्रातेनैव नैरुणाद्दृष्ट्या वाक्यात्म्यं शास्त्रस्य तस्यानु-
यायविराज्यहेतुकपौर्णमासतन्निविष्टा (म) प्रवृत्तिः
ह्यद्विधाधिकरणे भवत्येव । सु. पु. ११०१ * 'आगम-
वैष्णवमहात्म्यात् निर्वपेत् परवर्तीमात्रेण यजेत'
इति । तत्र आगमवैष्णव ऐश्वर्यस्य विवृतिः । (पूर्वपक्षे
विधया उक्तविधम्) । वि. १२।२।८. * आगमवैष्णव-
स्य प्रथमं निर्वपेत् इतो शर्वस्वतत्त्वोर्विधायः, वैष्णव-
मुख्यप्रमाणतोभात्, अप्परकल्पाया । भाट्ट. ५।१।१०.
* अप्परकल्पायाभावात्तस्यैषादधन एन्द्रात्मिकात्वे
'अग्निः प्रतेन मन्त्रना० सोमं वीरमिवा वये' इति
वृत्तान्ततो आगमभावात्तुत्तरावने । अमीश्वरोमीश्वरो
न पारम्यो 'अमिन्मन्त्रि' । तं सोमादि० " इति । के.
* आगमवैष्णवमहात्म्यात्तस्य अप्परकल्पाया
दादिनेन्द्रात्मिकात् । वाट्ट. पु. १४१.

* आगमवैष्णव न्यायः । अथानेषु तमस्येषु यम-
विरोधे प्रथमवर्तिष्येयं धर्ममन्युप्रदः ॥

मुख्यं वा, पूर्वचोदनास्तोत्रकथनं । १२।२।८।२३ ॥
आगम्यं— यम तुल्यसदृशना प्रधानानां धर्मविधिति-
वेधः, तत्र मुख्यधर्मः कर्तव्यः । यथा 'आगमवैष्णवमहा-
त्म्यात् निर्वपेत्परकल्पाया, परवर्तीमात्रेण यजेत'
इति । तत्र मुख्यस्य आगमवैष्णवस्य कल्पो भवति । कुतः ?
पूर्वचोदनात् पूर्वचोदितत्वात् । पाठकमेव पूर्वमात्रा-
न्यायः कर्तव्यः । तस्य धर्मा अप्परयनीकाः
प्रच्युतानि । उत्तरस्य तु पूर्वं विवृताः । तदुत्तराणां
हि तस्य प्राप्तिः, तदमीणा च । पूर्वस्य कृते कल्पे
उत्तरस्य वेदैरुद्गातव्यत्वात् स्वरस्यो विवर्तते । ऐश्वर्य-
करणं त्वेके मन्त्रयो । तेषां पञ्चवर्णयोऽपि सुवर्णधर्मा-
नुप्रद एव ।

सुप्र— मुख्यं वा पूर्वचोदनात् सौप्रवत् इति सम-
स्यप्रयोगः (प्रधानयोः) धर्माणां (विरोधे मुख्यस्य
स्यादस्य अनेन त्वेयोप्यते । अत्यभूतिविरोधे भूयसा
साधर्म्ये, अल्पे तु तदर्थमनित्यसुवर्णं प्रवृत्तादौर्जाति,
समस्यप्रयोगविरोधे तु मुख्यस्यैव नाप्यर्थ इत्येव प्रवृत्तौ-
जीविना, इति यत्तदेवं न्याययोगिप्रमाणैः—) तस्मात्
मिथे एतेषां अधिकरणे, न तु वाच्यद्वयप्रमाणेन ऐक-
धिकार्यं वृत्तिकामन्तरङ्गं तद्वत् ।

तथा चान्यथैश्वर्यमन्त्रम् । २५ ॥

आगम्यं— अन्यामोऽपि पूर्वं प्राप्तया कथितव्यं इति-
वति । अप्परस्यैव पूर्वमप्यपेक्षिते कृपाऽपि क्षेत्रं धर्म-
वदधिकरणेति । (निष्कृष्टीये तु— अप्परस्य पूर्वमप्यात्रे.
उपानि सेकत्वं धर्मं यमिनं इति— इति पाठ.) इदं
वाचि, यथा वे पूर्ववर्तिष्यो जयन्त्यावादिने जोषीकणे
(नैमीकणे इति विश्वकर्मणे) नावलाभ्यन्तीत्येवमै-
वम् इति । (यत्र 'अप्यस्यैव' इत्यारम्भ 'मिथं'
इत्यन्तं भुविगच्छम् । 'इति' इदंवाचि' इति आश्र-
यदति । 'यथा' इत्यारम्भ 'भवेत्' इत्यन्तं भुविगच्छम्,
'इति' इति शक्यम् । अथ ५।१।१०.२० तत्रभाष्ये
'अप्यस्य पूर्वमप्यापेक्षिते यत्तत् धर्मं, यदधिकर्म' इति
मुद्रयित्वा 'यथात् तस्मात्तत्त्वस्य यथात् प्रयोगं

द्वार्यति' इति भाष्ये मुद्रितम् । १०।१।४२९ सूत्रमात्रे तु 'अध्वरस्य पूर्वमभ्युद्योः, उपशिष्टेऽथ कर्म यद्विधुर्म' इति शान्त्यं, भाष्यं च 'पूर्वमध्वरस्य, अथाद्योः इति व्यपदेशः समुच्चये अवकल्पते नावति विशेषे' इति मुद्रितम् । तद्वैभाषि एतच्छ्रुतिराक्यपाठः समीचीनो तुलितः । के.)

शा— यत्र समसंकरानां धर्मप्रतिवेद्यः, ननु कस्य स्वधर्मस्याभा, कस्य वा अन्यधर्मोपवीचनं इति चिन्ताया अनिवारमासीदुपपत्त्या व्याकर्ममिच्छात् । तस्य हि धर्मो असमाविरोधावस्थाया निर्दिष्टमवगम्यते । यद्यप्यस्य तु तद्विद्वत्त्वाम धर्मो प्रदीतुं दाक्यते । न चात्र अवगतस्य त्यागे, अवगतमग्रे न किं पितृ कारणं भूयस्वं प्रधान-धर्मेन वाऽस्ति । तस्मादन मुख्यस्य स्वाधर्म्ये इति । किमिहोदाहरणं ? अध्वरकल्पाया भूयते 'आग्निवैष्णव द्वादशकपाल मिषैवेदपराहे, एतस्मिन्मात्रस्य यजेत' इति । तस्य आग्निवैष्णवस्य औपवाज-यजमन्विदेवत्याज-द्वादशकपालाद्यैः ऐन्द्राधिकारत्वात् दार्ष्टिकं तस्य । आन्यस्य तु उपागृह्यावधिकृतिनात् पूर्णमात्रपमपेक्षा । तत्र पूर्वस्य आग्नेयभागमन्त्रोर्विरोधे मुख्यधर्मत्वात् इष्ट-ग्वली (अग्निः प्रवेने मन्मना० नोम गीर्भिर्बुवा०) प्रदीतये । ऐन्द्राधिकारस्य तु एरीयमतत्वेन उपन्यासात् ('ऐन्द्राधिकार्यं तु एकै मन्वते' इति भाष्ये) अन्याव्यवाच्य परमात्येव । नहि ऋष्यैगुण्ये समवति भूयोवैगुण्यं प्रयोगचनः समते, अवगतमपि कारण-मन्त्रवशात् बाध्यते एव । यथा उपरिक्ते अचिररणे मुख्यमपि दीप्तगीवाधर्मेन दित्वा प्रधानधर्मोत्पत्तेन सुखाभाः एतानुब्रवीष्यते, तथा भूयस्त्वेनापि । तस्मान् दे एतानिहते (निमित्तिविहपार्शो० इति, मुख्य-ता० इति च) ।

सोम— पूर्ववदितं भूयस्त्वस्य निरामकस्यभावात् अनियमः इत्युपिधेः (प्रत्युदाहरण) संगतिः । मृगार्थैरनु- मुख्यं अनुग्राह्यमर्थं स्यात् तस्य पूर्वो-दितत्वेन तद्वैधर्म्यस्य प्रथमावगतत्वात् । लोकवत् प्रथ-मावगतस्यैव लोके परिगणनादिति ।

वि— 'आग्निवैष्णवतामस्त्वयोर्विरेन्द्राऽयं सुहृदगम् ।, वायो निष्कमसमवा, इत्यः प्राथम्यतो भवेत् ॥ '

भाट्ट— यत्र तु समसंकराकरोर्विरोधः, यथा अध्वर-कल्पाया 'आग्निवैष्णवं द्वादशकपालं सखत्वावयमायाऽ-पराहे' इति । अत्र हि द्वादशकपालवान् आद्यः ऐन्द्रा-प्रधिकारः, तस्यापि वैकटिकद्वादशकपालत्वात् । सख-स्वती तु पूर्ववत् । तत्राग्न्यभाषिमशीनमन्त्रोर्विरोधः, परस्य वा प्राक्त्वम् । इति शान्ते, तत्पि मिश्रवाक्यत्वे उभयत्र वा अतिदेशकस्य नऽवयवाभावे, अन्यतः उपकार-स्त्वमभिमित्तस्य प्रवृत्तस्य आद्ये असमवेन अन्ये एव पुरःभूतैकत्वात् अन्ये एव धर्मोनुग्रहात् तस्मिन्, अन्ये च उदात्तात् प्रवृत्तः । इति शान्तेः । भूयस्त्वं न मुख्य-त्वस्यापवादकं किंतु पञ्चकमिष्टयाद्यैव भूयस्त्वेन पूर्ववत्-मभिधाप्य मुख्यत्वेन सिद्धावगतिरा ऐन्द्राधिकार्येन मूत्र-इत्य व्याक्येयमित्युक्तं, तत् लोके प्रथममप्यनुपपन्नस्य-स्यापि दुर्गस्य पश्चादावगतेरपि बहुनिर्वापदर्शनादुपेक्षि-तम् ।

समञ्जन— ' तमेव मुख्यधर्मः स्यात् । '

शंकर— ' मुख्य सधर्मकं ताम्ने । '

६. आग्निवैष्णवग्रन्थायेन द्वेः प्रथमपठितत्वात् दीधृणीवेष्टिः पर्यणि अनुप्रेषा, तदनुसारेण विनागरे सुताया उक्ताः इति पूर्वशक्तः । वि. १।१।१५.
७. आग्निवैष्णवादीनां राजसूयतया पृथग्दक्षिणा-युक्तानां अग्निमि न तन्म । भा. १।१।१।१-१५.

८. आग्निमास्तुं शब्दं सोतादूर्ध्व । एकादश अनुवा-काश्च स्वनीयस्यग्राह्यः । नान्तोरेन्द्राग्निभयः । तस्मात् ' आग्निमास्तादूर्ध्वमनुवाकैश्चरन्ति ' इति कारणेनैवार्थः खयोगः । वि. ४।१।१५. ९. आग्निमास्तादूर्ध्व अनु-वाकादिशब्दमुक्त्युत्पत्तेः, अग्नीषोमीये पशो च प्रयाजान्त-मन्त्रमन्त्रकृष्यते । सा. ५।१।१।१२१-२४.

१०. आग्निमास्तादूर्ध्व अनुवाजोत्कर्षेण उत्पद्य-माणे सूक्तवाक्ये सबनीयपुरोडाशदेववादानामपि उत्कर्षः ॥

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः,
पदवनङ्गराद् यथा निष्कर्षेऽनन्वयः । ११।३।१६।
५५ ॥

भाष्यं— अनुवादा उक्त्यमाणाः सूक्तसकम्प्यु-
त्कर्षेति । तत्र सवनीयानां पुरोडाशानां देवताः संकी-
र्यन्ते । 'अग्निमिन्द्राव हरिषते धानाः, पूषन्ते कर्मम्'
इत्यारम्भः । तादातुः कर्षः, नेति शब्दः । किं प्राप्तम् ?
उत्कर्षे सूक्तवाक्यम्, च सवनीयदेवतानामुत्कर्षः । कुतः ?
पदवनङ्गात् । न्यनुवादाः यथोक्तमुक्त्यमाणाः पथङ्ग
मेनेज्जुमर्हन्ति, न होमाङ्गम् । होमाङ्गं च सवनीय-
देवताः । तस्मात्तादातुः कर्षः । यथा निष्कर्षे अनन्वयः ।
यथा वीर्णमाख्या सूक्तसकस्य प्रयोगे पूर्णमासीदेवतानां
निष्कर्षे अमावस्यादेवतानामन्वयः, इत्यत्र चैतत्
काम् । ताद् कथं हेतोः, इतरेतन्मन्त्राङ्गत्वात् । तद्वदि-
हापि अनुत्कर्षः ।

दुष्— सवनीयानां या देवताः, ताः सूक्तवाक्योत्कर्षो-
ऽपि नोद्वह्यन्ते । पञ्चनङ्गानां सवनीयानाम् । यथा
वीर्णमाख्या प्रपुन्यमानाः सूक्तवाक्यं अमन्त्रायादेवता-
नोत्कर्षेति, एवमिहापि ।

वाक्यसंयोगाद्भेदोत्कर्षः, समानवस्त्रत्वादर्थलोपा-
दनमप्ययः । ५६ ॥

भाष्यं— अथयोनयं एव न्यायः । कुतः ?
वाक्यसंयोगात् । सूक्तवाक्ये एव सवनीयानां वीर्य-
देवतासंकीर्तनाणि, 'अग्निमिन्द्राव हरिषते धानाः, पूष-
न्ते कर्मम्, सवनीयवते हरिषाव अर्धं यजमान'
इति संस्पृष्टे । तथा, 'इन्द्राव हरिषते धानाभिः, पूष-
न्ते कर्मम्, सवनीयवते पवित्रायेव वृष्ट्या अयं देवो
वात्सलिरभवत्' इति संस्पृष्टे । सवनीयानां सूक्त-
वाक्यं प्रत्ये उप्यमानानि अर्थयन्ति । निष्कृष्टानि वे-
दनि अनर्थकानि भवन्ति । न च सवनीयानां सूक्त-
वाकोऽस्ति, यत्रैतत्सुस्पृष्टेन । चासुष्ठ, एव सूक्तवाक्ये
तेषां प्रसङ्गविदः । अस्तस्य एवोदेवतानां संकीर्तनं
सुप्तम् । यं नोद्वह्यन्ते । तस्मात्तादातुः कर्षः । अथ
नेमनुपदीयन्ते ।

यत्तु 'यथा निष्कर्षेऽनन्वयः' इति, समानवस्त्रत्वा-
दर्थलोपादनमप्ययः । समानवस्त्री दर्शपूर्णमासी । तयोः
साधारणं सूक्तवाक्यमन्त्रम् । तत्तथापि निमित्तते । अन्व-
यस्तु च अमावस्यादेवतानां वीर्णमाख्या संकीर्तनं,
इत्यत्र चैतत् । यत्तदर्थं, या इष्टा देवतास्ताः संकीर्त-
नेन प्रत्यवेक्यन्ते, इवमपीष्टा न का विद्वद्विरिति ।
तस्मात्, यथा निष्कर्षेऽनन्वय इत्यद्वयम् ।

दुष्— प्रसारसाधनं प्रापञ्चिकः पदाम् (सव-
नीयानाम्) । यदर्थं च प्रसारः, तदर्थमेव (तत्प्रसारार्थं)
प्रकरणम् । प्रसारार्थं (च) सूक्तवाक्यः । तस्मात्
सूक्तवाकोऽपि प्रसारः (प्रसारः) । सूक्तवाक्ये
(च) सवनीयदेवताप्राप्तत्वेन सह एकवाक्यता
(तादात्म्यवाक्यता) । अथकर्षे (च) एव सावता-
वाक्येति । अथिच अपठ्यानि सावतावाक्येनार्थकानि
भवन्ति । न च उक्त्यमाणा (अग्निमन्त्रं होतारमशृणोति
इत्यादीनां) अथकर्षः (स्पृष्टे), येन निष्कर्षाद्वि-
भवेत्तु, प्रार्थनात् सूक्तवाक्यम् । वीर्णमाख्यप्रमादमाख्या
च तत्रैव (सावतायेन) सूक्तवाक्यं (निमित्ततः,
प्रकरणविशेषात्) तत्तथापि तुल्यम् । तु तत्कर्षे
सूक्तवाक्यं (तन्मन्त्रानामपि उत्कर्षात्) उच्यते एव
सवनीयानां देवता प्रसारयिष्यन्ते ।

सु— पूर्वं प्राजापत्यप्रकारस्य उत्कर्षे अस्ति इति प्र-
ज्ञात् सवनीयपुष्टेबाधदेवतपदानागति उत्कर्षः प्रतिपाद्यते
इति मन्त्रः (तथैति) । १९.

सोम— सुप्ते 'यथा निष्कर्षे अनन्वयः' इत्यत्र
'यथा वीर्णमाख्यप्रमादमाख्येः तन्मन्त्रानां पदानां निष्कर्षे
एति इत्येवमन्त्रपदानामन्वयः तद्वत्' इत्यर्थः । १५.

यि— 'सवनीयपुष्टेबाधे देवोत्कर्षो न विद्यते ।
वाग्निं वा, पथनङ्गानां, न्यायमाग्नोऽस्ति नः ॥'
तस्मादुत्कर्षोऽस्ति ।

माह— सवनीये ॥ माहृतस्य सूक्तवाक्यस्य विवृतः
पाठः समाख्यातः । स चात्राद्योच्यते । आग्निमाहृत-
द्वयमुच्यते इति स्थितम् । तत्र च सवनीयपुरोडाश-
देवता 'अग्निमिन्द्राव हरिषते धानाः' इत्यादिना संकी-
र्तने, इत्येवमिदं यथा देवता इह एव उच्यते ।

प्रकाश्यते । यद्यपि आपस्तम्बानुक्रमतीत्या निवर्षि हरिवदा
रक्षानामप्युद्देशः प्रतीयते, तथापि त्यागपेयला इन्द्रोद्देश-
स्यैव याचनिकताऽलक्ष्यता सूक्तार्के तत्प्रातिपादनं नायु-
क्तम् । पाशुकं तन्त्रं सन्निधयेषु पुरोडाशेषु प्रगच्छते इति
यस्यते । तन्त्रोक्त्यप्यपाने गन्तव्यार्के पुरोडाशदेवतापदाना-
मप्युक्तयो, न चेति चिन्ताया, पुरोडाशदेवतापदाना
पश्चनद्वयस्य पाशुकानूयाजैर्बद्धकृमात्वाभावेन दाक्षिणाधिक-
होमपश्चनकर्तारं तस्मिन् तावत् सन्निधयपुरोडाशोदाभक्षणो-
त्तरशालं पठनीयमिति । अतश्च तदेकस्याप्युक्त्याऽऽपचाना
तन्त्रपदानामपि तदुक्त्यन्तर्गतं तत्र पाठावश्यकम् । ततश्च
तेषां पशुदेवतापदं प्रत्यपि गुणः सादृष्ट्येति इति प्राप्तिः, तन्त्र-
पदार्थेऽपि तादेवा न तावत् केवलानां प्रयोगावकाशः । तदनु-
रीयेन तन्त्रपदार्थकित्पत्त्या न तु पुरोडाशनिषेधतन्त्रपदार्थो
पशुपशुकानामेवोपकारणमेव प्रयोजकगतिकल्पनामौर-
धान्तरेयुक्तैव । परि प्रपन्नयूतपुरोडाशदेवतापदानां वस्तु-
साधोत्तरकालं प्रयोगे किञ्चिद्विपर्ययम् । इन्द्राभक्षणीतरकाल-
त्यस्य प्रकृतिदृष्टस्य इहावस्थापात् । अन्वयसिद्धतद्विनिर्वा-
र्यस्य च प्रकृतेः अन्वयस्यम् । प्रधानप्रत्ययसिद्धिमु ज्ञाप्य
भानाऽपि प्रयोजकगतिकल्पनामौरधविषया नैव दृष्यते ।
अतस्तेषामाद्युक्त्यै । १५.

मण्डन— 'उक्त्येव देवताः सूक्तार्के ।'

शंकर— 'सूक्तार्केऽत्र उक्त्यपि ।' इत्ये उक्त्यपिः
उक्त्यर्थः ।

॥ आमित्रारूपया इष्टेः सवनीयपुरोडाशायामिष्टोपपत्ती-
करणशोभशे. पदवर्णानुवायेः सह नोक्त्यः । वि. ५१११५.

॥ आमित्रारूपया इष्टेः क्रमे अतीते सोमारीक्षण-
मनागते मनोर्जवः, ताः सविधेनीषु ध्याया इत्युक्तते ।
तथा 'वृथुपाजाः' 'स सवायो' इति द्वे वाक्ये कल्प्येते ।
भा. ३।२।७।२०.

॥ आग्नीध्र (कर्मिन्) अग्नि ' उक्तायां यज्ञ-
पाप' इति पुनरप्युत्तीने द्वितीये होमे यजति । भा. ३।२।
१।२।०, ॥ आग्नीध्रः प्रेषार्थः, आप्यर्थः. प्रेषः ।
३।८।१।२४, ॥ आग्नीध्रः समानानाद्युक्तदेशस्य
(यज्ञप्रपाशेषु उक्तावेदिदेवेऽपि) तन्त्रान्वित एव
प्रत्याधारणेन उभौ कर्तारौ (अप्यर्थं प्रतिप्रकाशतश्च)

अनुगच्छति । अतोऽग्नौ न मियते । १।२।१।७।४५,
॥ आग्नीध्रं (मण्डपं) अग्नौत्या उपतिष्ठते प्रकृत्या,
न तु दातव्यीत्याया, ज्योतिष्टोमे । ३।२।८।११-२४.
॥ आग्नीध्रात् (जगेः) भिष्यन्तं भिष्यन्ति
(जगेः) सकर्षे. ३।२।१५. ॥ आग्नीध्रमण्डपसंमर्शेन
दिरण्यकेभिः. 'अव नो अग्निः' इत्यनया कक्षा
कुर्वन्ति, वीषायनाथ 'अग्निर्मूर्वा' इत्यनया । मीम्या.
॥ आग्नीध्रमण्डपोपस्थानं प्रकृत्या 'अप आ याहि
वीतये' इत्याग्नेय्या ऋचैव कर्म्यम् । न दातव्यीत्यथा
कथा चित् । वि. ३।२।८.

॥ आग्नीध्रशालायायः । (तात्पर्यात् ताज्जुग्यम्)
ननु आग्नीध्रशालायायेन शाल्वस्थितश्रुतिगदातीनामपि
आग्नीध्रशब्दवत् प्रयत्नेऽपि आभिव्यक्त्ययोगादतीनात् ।
श्रीकर. ३।१।७ वत्.

॥ आग्नीध्रीयः नाम अग्निर्गोतिष्टोमे । य च
आग्नीध्रीये मण्डपे भवति । के. ॥ आग्नीध्रीये (मण्डपे)
प्राचीनवर्षायते धर्षिर्वागर्बनहोमवृत्त्यै प्रयेतावः ।
वि. ५।१।१४. ॥ आग्नीध्रीयमण्डपं औक्तेवेदिकदि-
प्रयत्नोत्तरम् । (होमे) । संकल्पे. ३।२।१४, ॥ आग्नी-
ध्रीयग्निः यज्ञतन्त्रादिहोमपरिकरम् । ३।२।१४,
॥ आग्नीध्रीयग्नेः अपि आहवनीयैकदेशमेव ।
३।२।१४, ॥ आग्नीध्रीयग्नेः शालामुक्तायादेव प्रयत्नं
वीचयेद्विधात् । ३।२।१४.

॥ आग्नेयः अग्निर्होमः । भा. ३।५।७।८. ॥ आग्नेयः
इति यो निरपेक्षमिदेवत्यः सोऽग्निर्गोतिष्ठे । न च विदे-
क्यै निरपेक्षोऽभिर्देवता । तेनाय तद्विधौ नामोपोमादि-
गतमिष्टमण्डपयुक्तते, इति न तदर्थस्य देवतात्वमाह ।
यत्र तु अग्नौ निरपेक्षो देवता, स क्षम्य. आग्नेय इति
वस्तुम् । भा. ३।२।१५।१७. ॥ 'आग्नेयः
कृष्णवीरः' येनदक्षिणेषु यथयः पशुः । वि. ८।१।७,
॥ 'आग्नेयः कृष्णवीरः, सारस्वती मेयी, वसुः वीर्य',
पौष्णः दयामः' इत्याद्येवादिश्रिया देवतानामेकत्वात्
'येनपत्तिष्ठो मेवं' इत्येतरचनानामन्वय उक्तः ।
३।२।१४. ॥ आग्नेयः पशुः अग्निर्होमे आलभ्य. यज्ञ-
नीयः । भा. ३।६।७।८. ॥ आग्नेयः पुरोडाशः

पुनरुच्यते 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति' इति । तत्र सदेहः क्रियमावास्याया द्विजग्नेवेन यष्ट्यं, उत स्रुदिति । किं आहम् ? आग्नेयस्रुद्धेस्तुत्यादभ्यासेन प्रतीयेत, एकस्यैवं पुनःश्रुतिरित्येवमनर्थकं द्विरपारं, इति (१।१।१३) ।

वा— 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति' इति श्रूयते । किं य एवास्मै उभयत्रापि अच्युतः, तस्यैवैता पुनःश्रुतिः केनापि प्रयोजनेन, अथ कर्मान्तरं इति सदेहः । तत्र 'सनिधौ त्वदिभागात्' (१।३।१३।२६) इति त्वपि अनुप्रादेशकममावास्या प्रति उपादाने, तदेव कर्म इति सिद्धान्ते प्राप्ते, अभिधीयते 'पुनःश्रुतिरन्तर्भाषा भेदिकेस्त्वचारात् । तादृशी चैयमित्येष द्विराग्नेयः प्रयुज्यताम् ॥' प्रयोगद्विजगरेण कर्मत्रिप्रतिष्ठानमेवेत्तद् द्रष्टव्यमिति ।

अविभागात् कर्मणो, द्विरुक्तेन विधीयते । २८ ॥

भाष्ये— नैतदस्ति, पुनरन्यस्मिन्म आग्नेय इति । कुतः ? नाम्नागम्य यान्तः शब्दोऽन्तीति । नन्वाग्नेयः पुनरुच्यते । परं कर्म विधातव्यं । नैति ममः । शब्दः पुनरुच्यते न पुनरर्थः कर्मण्य इति शक्नोति बधितुम् । योऽस्य प्रथममुच्यते तस्यार्थः, अतस्त्रयोऽप्युच्यते तस्य च एवाप्येवमिति नाम्नाः । ननु विदितमेव पुनरुच्यते विदितं विदितं अनर्थको भवति । भवन् काममनर्थकम्, न त्वन्तं शक्नोति बधितुम् । भवेदुपपन्नमनर्थकत्वं, न त्वगन्तरवचनता । तस्मात् द्विरन्यस्तेति ।

वा— तत्र पश्चात्तरमाह— अविभागात् कर्मणो, द्विरुक्तेन विधीयते इति । युक्तं त्वदिवादिषु प्रश्लेषावापुनःश्रुतेः भेदकम् । इह तु द्रव्यदेवतामन्वयात् अवी अनुमातव्यः । तच्च द्रव्यदेवतं अभिज्ञकुपलभ्यमानं पूर्वं सप्तम्यानुभवपणात् एकत्वेन तमेव खां बोधयति । द्रव्यदेवतामि भन्त इति चेन्न, अविभागात्त्वयोप-लभ्यात् । यदि तु न्यक्तिकुलो भेदः आभीयते, स प्रयोगान्तरे तत्रापि अविशिष्टः । तस्मात् वैकल्पिकेन वचन-द्वयेन अमावास्याया आग्नेयनिष्ठानम् । अथवा युगपत् प्रवृत्तेः 'यथा स्यात् सत्त्वदर्शनम्' इत्यनेन न्यायेन

(१।१।१३) तदेव कर्म एकैव इति चेन्न च प्रतिपाद्यते । न च गम्यते विशेषः कर्तरेण प्रतिपाद्यते, कतरत् पौन-खस्यानर्थकमिति । अथ भवन् आनर्थक्यं, तमेव द्वि-पुनरुच्यता अन्विष्यमाणं इति चेन्न तदेव भवेत् मार्गान्तरवच-नत्वं, शब्दार्थान्तरवचनत्वं । तस्मात् स्रुद्धेव प्रयोग इति । सर्वे तु इदं अम्यायाधिकरणे (१।१।१३) निराकृतमपि सत् कल्पस्रुद्धेन विशिष्टमभिधीयते, न तु परमार्थेन अन्वयैकस्याभ्युपगमं वेदः क्षमते ।

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः । २९ ॥

भाष्ये— अपथा नानर्थका पुनःश्रुतिः । अर्थ-पादायां भविष्यतीति । उच्यते । किमर्थवादेन प्रयो-जना, यदा पूर्वैवैव वाक्येन मार्गवाक्येन विहित आग्नेयः कर्म-यमर्थे विधातुं श्रुतिः प्रयुज्यते । स्मृतिमान यत्र कस्य निदिधानार्थे, तदनर्थकमित्युक्तं 'आज्ञापस्य क्रियार्थं वादानर्थक्यमवधारणा' इति (१।१।१३) । स्तुत्यास्तुत्यर्थं तावन्नेव सोऽर्थः । यथा स्तुता वा अस्तुता वा देवता अहंमान वाधयति, एवमेतदिति । तदुच्यते, अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः, नार्थे विधातुम् । ऐन्द्रमविधानार्थं । आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया अच्युतः, न केवलास्मिन् एव स्रुद्धेवैव, इत्य-सहितोऽस्ति सग्रीचीनरः । तस्मादैन्द्रागः कर्मम् इति ।

वा - सार्थं वा पुनःश्रुतिप्रयोजनेन अनातिप्रमाणेषु गुणस्वाभाव्यात् परिक्रम्यावात् त्रिदोषान् अर्थवादान्-त्येऽनुपपद्यते, कस्यार्थवाद इति निविध्य अर्थकीर्तनात्त-न्माश्लेष्येनैति मत्वा वदति— सार्थवादेन विहिते किं प्रदेशान्तरस्येन एकवचनतामन्यच्छता अर्थवादेनेति । विशेषणत्वं ह्यर्थसंज्ञानामरूपितम् । परिचोदना तु पूर्वपक्षाभिप्रायेण कृता । तत्र यथा स्तुता वा अस्तुता वा सेव देवतेत्यविवरणात् विशायेने किमपि भवति । तन्तु धृतवति कान्तात्येचनेन महेन्द्राधिकरणे 'गुणस्वा-नर्थकः स्वह' (१।१।१।१८) इत्येन स्रुद्धेऽनिहितं परमुद्यमिति दृश्यते । एतेन द्वि मरुत्वं देवताऽन्त-र्गतमिति पक्षे केवलस्यैवेन्द्रस्य साधनत्वात् त्रिपुद्गेहो व्यर्थवादे अवस्थितमनर्थकं प्राप्नोति । तथैवेदं स्वतन्-स्तुतिमानमिति मन्यते । तत्रोच्यते । 'प्रजापतश्चन्द्र-

स्वधारितेन वाक्यान्तरात् केवलदेवतेन । कर्तुं सहेद्रेण पुनः प्रसंसां पुनःश्रुतिः सम्प्रतिष्ठाश्रितेत्यम् ॥'

शा— 'कर्मणः प्रत्यभिज्ञानादविभागः प्रतीयते । ऐन्द्राग्रस्य प्रसंसांसां तस्यैवैषा पुनःश्रुतिः ॥' इति सिद्धान्तः ।

श्रीमन्— सन्निधमादकर्मप्रत्यभिज्ञां पूर्वन्त्याविदेशान् संगतिः । मूर्त्तार्थेरतु— आग्नेयः अमात्रास्यावाप्तवर्त्तनीयः अस्यासत्त्व कर्ममेदकृत्वोक्तत्वेन अमात्रास्यावाप्तमेव द्वापरसमाप्त इति । 'भेदेन प्रतीयते' इति वक्तव्ये संयतिप्रमेदेवताफलम् । आग्नेयेऽपि अग्नेयानुष्ठानात् अनुष्ठानमेवोक्तं नास्ति इति शास्त्रादपि विराक्तं पात्रद्वयस्य तन्मात्रेणैव पुण्येणैव पुण्येणैव कर्तव्यं इति प्रयोगेन प्रदर्शनात् 'अस्यासेन प्रतीयते' इत्युक्तम् ।

यि— 'दहर्पणमेषोऽग्नेयः आग्नेयः केवलोऽप्यसौ । दहो दधितिवाक्यान्मा कर्मण्यद्वाऽनुवादी ।, अस्यासाद्व्यक्तमेव दहोती श्रियुगुत्तम् ।, एतत्प्रत्यभिज्ञानादव्यक्तमेव प्रत्यभिज्ञानमिति ।' अनुष्ठाना अनुष्ठानेन ।

भाट्ट— कालद्वयोरेव आग्नेयं विधाय 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्यावा' भवति' इति भूतम् । तत्र कालद्वयपुत्तादाग्नेयम् कर्मप्रत्यभिज्ञां, प्रकरणान्तरादस्यावादा भेदोपपत्तेः । अनेनैव विहितस्य इत्येव शौर्षमाहीमात्रविहितम् उच्यते । अत्र विहितकालोपाधिरुक्तव्यः । ॥ वेदरूपेण कर्मणोऽभ्युदयशिरःकृतस्य विहितेन विधानं विद्वत्प्रेषकश्रवणीयव्याप्तिमाप्तिः । अस्याग्नेयेति वाच्यम् । पित्राग्नेयैकदायनीयव्याप्तिमाप्तिः । अत्राप्यग्नेयेन । विहितविधाने वाच्यमात्रम् । अत्रैव लेखे विहितस्य नेतरेण विहितेन, इति कर्मप्रत्यभिज्ञा । अत एव अमात्रास्यावाप्तिप्रत्यभिज्ञायां पूर्वपक्षे प्रयोगः । इति प्राप्ते, एतादृशप्रत्यभिज्ञायां सत्त्वान्तेन विधानेन । अत्राप्यग्नेयेन विहितेन । अत्राप्यग्नेयेन विहितेन । अत्राप्यग्नेयेन विहितेन ।

मण्डन— 'अग्नेयः पर्वण्येवेत् ।' पर्वण्योऽग्नेयः न तु यि ।

गङ्कर— 'आग्नेयेऽमात्रास्यावा' । 'अमात्रास्यावा' । 'आग्नेयेऽपि कर्ममेवो न ।

॥ आग्नेयस्तूकहेतुत्वाद्भ्यासेन प्रतीयते । २।३।१।४।२७ ॥

दहर्पणमेषोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्यावा' शौर्षमास्यां चाप्युक्तो भवति' इति विधानं पुनरुच्यते 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्यावा' भवति' इति । अमात्रेणः अस्यासेन प्रतीयते । अमात्रास्यावा द्विगुणः इति वाच्ये । उक्तहेतुत्वात् । उक्तः हेतुर्न स उक्तहेतुः । 'एकस्मै पुनःश्रुतिविनेष्टम्' (२।२।२२) इति सूत्रेण पुनःश्रुतिविनेष्टम् पुनःश्रुतिहेतुत्वात् । सोऽत्रापि वर्तते इति आग्नेयो द्विगुणः इति पूर्वा पक्षः । तद्वन्तः सङ्कल्पव्यवहितव्यवहितः ।

अविभागानु कर्मणो द्विगुणेन विधीयते । २८ ॥

आग्नेयः द्विः कर्मण्येति पूर्वपक्षे सिद्धान्त्येदेष्टी आह । गुणद्वयः पूर्वपक्षनिराकर्षणं । कर्मणः आग्नेयकर्मणः अविभागानु विभागानुवात् भेदाभावात् द्विगुणेन वाक्येन एकमेव कर्म विधीयते । तस्मात् द्विगुणम् ।

अन्याथा वा पुनःश्रुतिः । २९ ॥

मुख्यसिद्धान्त्यी आह । वा आग्नेयस्य पुनःश्रुतिः न द्विगुणानां विंश अन्वयात् ऐन्द्राग्रस्तुधर्षा । केवलम् अग्निना न तावती साधुता, इन्द्राग्रहेतेन तु अग्निना भूयसी साधुता इति स्तुत्यर्था वा पुनःश्रुतिः । दाशान्तः पूर्वपक्षोक्तस्य द्विगुणकारणः । तस्मात् अमात्रास्यावा आग्नेयस्य उच्यते सङ्कल्पेन इति सिद्धान्तः । के.

॥ आग्नेयस्तूकहेतुत्वाद्भ्यासेन प्रतीयते । २।३।१।४।२७ ॥

दहर्पणमेषोः 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्यावा' शौर्षमास्यां चाप्युक्तो भवति' इति विधानं पुनरुच्यते 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्यावा' भवति' इति । तत्र संदेहः किममात्रास्यावा द्विगुणेन यद्वन्तः, उत सङ्कल्प इति । पुनःश्रुतिरूपेण प्रकरणान्तरविधाने पूर्वपक्षेति इति इदानीमुक्तद्वयोक्तवाच्यविधानप्रसङ्गाद् इति विनयेन ।

अत्रापि पूर्वपक्षः, अनुष्ठानेनैव सत्त्वान्तेनैव पुनःश्रुत्य 'सन्निधौ त्वयिमात्रम्' इत्यनेन न्यायेनापराधम् ।

या भूत् शक्रगान्तरनिमित्ततो द्योतयान्नेदः, अग्न्यस-
निमित्तकस्तु भविष्यति । तथाहि, न तावदाग्नेयवागे
किंचिदनेन विधीयते, द्रव्यदेवताकृत्तना पूर्वमेव प्राप्त-
त्वात् । न चास्याधेवादेवम् । आग्नेयविधावकवाक्यवत्प
वृत्तत्वेन तदेकवाक्यत्वाभावात् । नापि संनिधानादैन्द्रा-
नस्तुतिरियम् । आग्नेयमायजितनेन ऐन्द्रानस्तुत्यनव-
रतेः । विशित्ये च मति विहितविधानासंभवाद्भ्यासादेव
कमेमेद इति । तदुक्तं 'विधिस्तुतिरनन्यार्था भेदिके-
त्यवधारिता । तादृशी चैवमित्यर्थाद् द्विराग्नेयः प्रयु-
ज्यताम् ॥' इति १ (वा. पू. ६२२) तेनाग्न्यो-
क्तत्वेत्वादानेयविधान कमेदयनेति । अर्थं प्राप्तेऽभि-
धीयते,

अन्यार्था या पुनःश्रुतिः । २९ ॥

अयमभिप्रायः । भवेदेवं यदि ऐन्द्रानस्तुत्यर्थोऽय-
मानेयार्थेवादे न मयेत् । तथाहि, न तावदन विधिः
भूयते । न च कस्यचिदुपनि श्रव्यते, ऐन्द्रान्नवित्येक-
वाक्यतया तदेकवाक्येनैकवक्तेः । न चात्र ऐन्द्रान्न-
स्तुतिः न प्रतीयते इति न्यायम् । केकल्लभेयधीर्तना-
देव ऐन्द्रान्नस्तुतिः प्रतीयते । अयं कस्यस्यार्थः, केकल्ल-
भिवैवस्तुत्यादानेयः प्रशस्तो जात एव । तस्मादपि
इन्द्रमुक्ताग्नियेवतः सुकृत् प्रशस्त इति । तदुक्तं—
'प्रशस्तशर्करवधारितेन वाक्यान्तरात् कैवल्य-
चेरतेन । कर्तुं सदेन्द्रेण पुनः प्रशस्तां पुनःश्रुतिः
सम्पत्तिर्वाधितं यम् ॥' इति । (वा. पू. ६२२.)
प्रयोगेन—पूर्वपक्षे आग्नेयवागगोमिश्रत्वात् पुरोडाश-
द्रव्योपादानम् । मिद्वान्ने त्वेकत्वात् आग्नेयस्यैरुपुरोडा-
शोपादानमिति । सूत्रं द्व—आग्नेयस्य पुनः श्रुतिरन्यार्था
आग्नेयस्तुत्यर्थेत्यर्थः । तौत्वा.

• आग्नेयाग्नीषोमीयोः सौदनाष्टकन्देऽपि ऐक-
तन्त्रं गृहप्रयोगः । मयपेक्षाना अग्रप्रधानाना एककाल-
संयोगात् । 'योग्यताया योग्यताया प्रवेत' याज्ञव इति ।
भा. ११।४।१२२.

• आग्नेयाग्नीषोमीययोः अवयवनेन होमानेन
(प्रधान्येन) अग्न्ययः, न तु केवल्यवयवनेन (दर्श-
पूर्णमासयोः) । वि. ५।२।२. • आग्नेयाग्नीषोमीययोः

एककालं वा एककर्तृकत्वात् सारप्रयोगो भवति । भा.
११।४।१२७. • आग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः
पदार्थास्तुतमयः (दर्शपूर्णमासयोः) । भा. ५।२।२.

• आग्नेयाज्यभागस्य आग्न्युपकारकत्वं (दर्शपूर्ण-
मासयोः) । भा. १०।१।८।१६—१८.

• आग्नेयाज्यभागन्यायः । आग्नेयाज्यभागस्य
आग्न्युपकारकत्वम् ॥

सत्याऽऽज्यभागान्निरपीति चेत् । १०।१।८।१६ ॥

आग्न्यं—दर्शपूर्णमासी स्तो 'दर्शपूर्णमासार्था स्वर्गकामो
यजेत' इति । त्वेदमाग्न्यायै 'आज्यभागी यजति' इति ।
इयं चापरं भूयते 'तौ होवतुः किमावबोन्ततः स्वाधिति ।
यस्यै कस्यै चिदेवतायै इविर्निर्गरेतद्वान् पुरस्तादा-
ज्यं य वजनिनि । तस्मात्तस्यै कस्यै चिदेवतायै इविर्नि-
र्गरेततः पुरस्तादाज्यभावाभावाविशोमान्या वजनि, तौ न
सौत्येऽथरे न यजो' इति । त्वेनैतत् संक्षिप्यते । अद्य-
भावाभावाग्नीषोमी इत्येते, किं तस्माद्विधानो देवतासत्का-
रायः, उत आग्न्युपकारक इति । किं प्राप्तम् । इति
वेत्तुं यदेदं पश्यसि, तथा न्याय्यमग्न्याग्निरसि ध्यात्,
यथेयम् प्रयाजः । 'अपि वा होयभूत्वात्सत्सत्का-
प्रतीयते' इति (१०।१।६।११) ।

व्यपदेशाद् देवताऽऽवतरम् । १७ ॥

आग्न्यं—न वैतस्मिन्, देवतासत्कारः आग्न्यभाग-
योर्गतिः । किं तर्हि ? आग्न्युपकारिणः । कुतः ? व्यपदेशा-
व्याग्न्याने । प्रयाजान्नेदेवताऽन्तरिक्षिदेवते इति । कौऽसौ
व्यपदेशः ? 'अग्निमान् आगवह, सोममागवह, अग्निमागवह'
इति । कथमग्निमागवहने एतासत्यथ देवता इत्येवमिति ।
एवमागवहनेन देवतासु अग्न्यागोहार्थं परिगम्यमानासु
द्विरग्निवन्देन परिगमनं कृतम् । सदेवताऽन्तरेऽवकन्दे ।
इतरथा हि सत्यसहृदया भ्यामदोत । अग्नं चोमयोरपि
पञ्चयोस्तुल्यम् । अपि च त्वत्पक्षे सोमग्न्यधानात्
यजने क्रमो नाप्येत । अपि च, असहृदयनं
शब्देनानुषङ्गमानमन्यमिव न्यपदिशति । यथा, 'ज्ञाद्य
आगतो वृषत् आगतो ज्ञाद्य आगतः' इति द्वयोरेव
आग्न्ययोर्वैवति गणनापवादः । एवमिदं द्वयोरेवाग्न्यो-
र्वैवति वादः ।

समत्वाच्च । १८ ॥

आय्यं— एष न्यपदेशो भवति निर्वृत्तं ,
प्रातिस्तु वक्तव्या । सेव्यते । इयं प्रातिः । समोऽन देवतया
यागः । देवताऽपि भुक्ता प्रयान्ताये, यागोऽपि वाक्यान्त्ये
आग्नेयभागे पवर्तते । रात्रिभोवोर्वादेवतयोः प्रयोजन
वर्तोदेवताया यागापेक्ष न्याय्या । प्रजात ह्यारुपुपसरकत्वं
यागाप्येति । नहि देवता विना यागो भवति, तेन
स देवतामाकाङ्क्षति । न तु प्रधानदेवता वागान्तरमावा-
ङ्क्षति । यच्च येन आकाङ्क्ष्यते तत्तदर्थं भवति । तस्मात्
देवता यागार्था । अग्निच, आरादुपकारकैः कर्मभिः
साम्यं भवति । कथम् ? 'अमौष वा एतौ पतस्य यदा-
पारौ' 'बहुषी वा एतौ यदाभ्यभागौ' 'यद्यप्यजा
इवन्ते बर्मे वा एतावत्सर्व क्रियते नर्म यजमानस्य
प्रातृव्यामिभूत्यै' इति ।

दुपू— अज्यभागः (वागः) देवतामपेक्षते
(निर्गन्तव्येन), प्रधानवागः (तु) देवतास्मरक
(ननु किं चिदपेक्षते) । तन (आय्यभाग—) यागो
देवतया विना न भवति, न तु प्रधान— (वागः) देवता
आग्नेयभागेन (स्मरणं) अपेक्षते (अन्यथाऽपि
स्मरणमभवान्) । तस्मात् अष्टाग्र्यं आग्नेयभागः ।
अस्मिन् व्याख्यानं स्मार्तान्तर (वागः) अपि एवमेव
(अष्टाग्र्यः) अपेक्षते । यदि कश्चित् नूयान् तस्मिन्
(स्मार्तान्तर) मन्ये शब्दमाणा देवताः (सर्वाः कमेव
शीर्णिगाः) विचक्षते । (न त्वज्यभागे तथा शीर्णित-
मस्ति इति) । स्मर्य विद्यते (स्मार्तान्तर) मन्ये देवता-
परीर्णितं, तपानि तान्— निर्गन्तव्येनैव यागो गुणभूता
देवतामाकाङ्क्षते । तस्मान् आग्नेयभागस्मार्तान्तरयो-
स्तुल्यत्वात् (इयोरपि अष्टाग्र्यत्वात्) कथं स्मार्तान्तर-
पितृव्यम् (१०८१०) । उच्यते (स्मार्तान्तर—)
यागो हि (यजमानदेवता) निर्गन्तः (अपि) सन्
विपरिहृत्य देवताप्रसूतनद्वारेणैवोपरोपि । तस्याः (च)
प्रकाशनं अपूर्वैर्गोपयेयते । तदर्थं दृष्टयेव प्रयोजनम् ।
(नादत्तं नश्येति पश्यते) तस्मात् संस्कारार्थः स्वाहा-
कारः । सन् आग्नेयभागेऽपि ईदंशमेव (प्रयोजनं)
प्राप्नोति । सहाम् । (किं-उ) विधानान् नादशमेव

[लिखिते तु ' इव ' इति । अन्तरने ' एव ' इति,
आनन्दाश्रमयोगे तु न विमिषि] अपूर्वेण नापेक्षते ।
(विहितं हि बह्वोऽन्ये देवतास्मरणोपायाः आगहनं,
स्वाहाकारः, स्विष्टकृतिगदः, स्तुतवाकः इति । तेषु तस्य
नादयं कर्तार्यक्रमेण अन्तर्ग्राहेष्वितम् । ननु बहुकृत्यो-
ऽपि स्मरणं प्रयोजनादेव । अतः स्मरणकर्ता युक्ता
इत्यादिभूय सृष्टेक मूलेभ्युमाह—) आग्नेयभागे इति
च द्विरप्यक्ष (द्विवचनं) भूयते । हा च येन त्वि-
(समानपदं—) योगेन प्रवर्तते (तेन द्वयोरपि प्राचक्ष्यं
गुणत्वं वा आश्रयणीयम्) तन गोम (देवता) तावत्
आरादुपकारकः (इति न संशयः), यदि अग्निरपि
(आरादुपकारकः स्यात्) एवं द्विरप्यक्ष भूयते
नान्यथा । (तस्मात् द्वयोः उपकारान् आग्नेयोऽपि
आरादुपकारकः इति) ।

सोम— पूर्ववदुक्तानान् संगतिः । आग्नेयगागि-
रपि सत्कारः इति चेत् इति प्रथमसूत्रार्थः ।

वि— ' आग्नेयभागे व व्यानेपः किं सुखमिः स
सकृत्तिः । आरादुपकारकौ रक्षात्, पूर्वस्यापि
सकृत्तिः ॥ निवदेऽन्तेर्द्विरप्यक्षं विधावेकादिकितः ।
उपकारी ततः सोऽपि सोऽपि न निवर्तते ॥'
वाधापनादौ विचारकम् ।

आह— दशैषांमत्स्यो ' अग्नीषोमाभ्यामाग्नेयभागे
ववति ' इति भूतम् । तन संरक्षया कर्ममैवेऽपि एकै-
स्मिन् यागे अग्नीषोमयोर्वास्तव्यद्वित् देवतात्, इन्द्रान्ते
भूयमाणवतुष्यां परस्परहिताभागेन देवतात्प्रप्रीतेः ।
हितं परस्परविदाकाभिषेजयेन । अतश्च द्वयोरपि अग्नीषोम-
देवतात्संस्कारत्वं, मन्त्रः पुर्वमैवेष्टान्तायेन उभयपक्षकाः ॥
द्विरप्यक्षान्तायेन संस्कारो देवतान्तरे इव आवाहन-
स्वाहाकारयो न विचक्षते । गद्यवाऽस्तु ' अथाग्र्ये
सोमाच्च इन्द्रान्तरमाध्याम्या चरति ' इति शारदाऽन्तर-
वचनात् व्यथ्यापि शास्त्रायां प्रत्येकमेव देवतात्वं,
द्विरप्यक्ष देवतात्त्वंप्राप्तिक्रममेदकत्वे समराणि सं-
न्यान्तरेणाभिधानमिष्टाव्यक्त्यपे प्रमाणाभावात् । अत-
श्चैक आग्नेयः वापः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य देवता-
संस्कारकत्वंमैवेऽपि आग्नेयस्यापि देवतासंस्कारकत्वं

पूर्वम् । न चैकस्मिन् विधौ एकस्यो आरादुपकारकत्वं
इतरादौ सन्निपत्योपकारकत्वमित्येवं वैरूप्यापत्तिः, आग्ने-
यिकमन्त्रपरत्वं व्यापिकविध्यन्तरकल्पनया तदुपपत्तेः,
अत एव अग्रमाणविधौ अग्नीषोमयोगेर्मुण्येनैव अन्वयेन
सत्त्वेऽपि वैरूप्याभावात् । अतोऽत्रापि संस्कारकर्मत्वम् ।
इति प्राप्ते, आत्माहनादिमन्त्रेषु सोमात् पूर्वोत्तरमग्नेः त्रिः
पादात् पूर्वोऽपि अग्नेरपेक्षतातो भिन्नः इति कमप्यर्थ-
गोचनया व्यवगम्यते । अभिप्रायेऽपि वा य उद्देश्यायं
प्रति आग्नेयादाविव गुणभूतः एव, इतरया यगौ द्वयो-
रग्रभागयोः प्रत्यक्षपञ्चनेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । यद्भेदोपे-
क्षामेयस्याग्रभागस्य कलमोपकारकत्वाभावेन अपूर्व-
त्वानापादकत्वात् गौम्यनुनःअवपस्य धेयप्यारक्षेध,
सौम्यमावविधितेन अपूर्वत्वकल्पने आग्नेयावो आरादुप-
कारकत्वेन विधौ वैरूप्यापत्तेः । अतः प्रस्तावेषु तस्य
आरादुपकारकत्वात् यौगोक्षमपि अग्निदेवत्वमेव, न
तु अग्निदेवतायां यावः, सूर्यदेवतायां वा ऊहः इति
सिद्धम् ।

अण्डन— 'न दैवतागारकरणाव यागः ।' १०.

शंकर— 'नाग्नमागोऽग्निदेवत्वः ।' न सन्नि-
पाती । १०.

● आग्नेयादीनि पञ्चोक्तानि प्रधानानि, आचारदीनि
आरादुपकारकाणि शङ्कानि । सु. पृ. ७२९. ● आग्ने-
यादीनां एकप्रयोगवचनग्रहणात् सप्तप्रधानता । दुप-
४।४।७. ● आग्नेयादीनां त्रयाणां पञ्चां वा तदुपपत्तेः
दर्शपूर्णमासयोः । रतन. ५।३।११२२९-३१. ● अग्ने-
यादीनां प्रधानत्वं आचारदीनामप्युक्तं दर्शपूर्णमासादौ ।
(आग्नेय—अन्तोपेक्षीय—उग्रगुणः—साक्ष्यधामः
प्रधानम् । आपारी, आग्रमानी, प्रधानानुयायाः,
पत्नीउवाहाः, समिष्टपुत्रः, विष्टपुत्रः पत्न्याङ्गानि) ।
भा. ४।४।११२९-३८. ● आग्नेयादीनां पञ्चरात्रे
स्मृतानां पञ्चत्वेऽपि यथा प्रत्येकमेव अङ्गपेक्षितं
तथा एकादशे उपासदधिक्यम् । सोम. १।२।६.
● आग्नेयादीनां पञ्चां प्रधानानां संक्षेपं दर्शपूर्ण-
मासेतिहम् । वि. १०।१।३. ● आग्नेयादीनां
पञ्चस्तानां कृत्वापकाः प्रयोग उक्तः 'दर्शपूर्ण-

मासानां स्वर्ग्यग्रमो यजेत' इत्यनेन । भा. १।२।१।४,
● आग्नेयादीनां समुचितानां दर्शपूर्णमासादिषु एकस्वर्ग-
फलकत्वम् । १।१।१।११-४. ● आग्नेयादिकर्मत्रयस्यस्य
न्यासकवेदकाङ्क्षम् । वि. १।२।१।८, ● आग्नेयादि-
काम्येष्टिः कर्मावस्थम् । २।२।१२.

● आग्नेयादिप्रधानानां एकवैशकालकर्तृकत्वं
दर्शपूर्णमासपातुर्मासयादौ ॥

एकवैशकालकर्तृकत्वं सुखयानामेकदात्रोपवेशान् ।
१।१।१।११ ॥

साधकं— दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादीनि प्रधानानि । तत्र
देवकालकर्तारः, 'यमे दर्शपूर्णमासस्या यजेत' 'वीर्ण-
मास्य वीर्णमास्य यजेत' 'अमारात्स्यामाममासस्या
यजेत' 'दर्शपूर्णमासयोर्वैशकाल्योऽभ्यार ऋत्विजः' इति ।
तथा चातुर्मास्येषु 'प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन यजेत'
'यस्यो वैश्वदेवेन यजेत' 'चातुर्मास्येना यजनन्तः
पञ्चत्विजः' इति । तत्र विचार्यते किमाग्नेयादीनां प्रधा-
नानां तस्य देवकालकर्तारः, अपवा भेदेनेति । एत
एतावत्तः परीक्ष्यम् । किं बोधनाविधिद्वये देशादयोऽपि,
'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्येवमादय आग्नेयादि-
बोधनाविषयः, वेदामिमे समारविषयः दीपाः,
आग्नेयोऽष्टाकपालः समे भवति एवं सर्वत्र, अपवा
प्रयोगाद् देशादयः । य एवमाग्नेयादीनां प्रयोगः कृत्वा
साधनार्थस्वरूपमिति । किञ्चान् ? यदि प्रयोगाद् वत-
स्त्वन्म । अथ बोधनविधितोषः, ततो भेदेनेति । किं
प्राप्तम् ? एकदेशकालकर्तृकत्वं सुखयानां तन्मन्त्रित्वेना
प्रतिष्ठा । तत एवं वादार्णयन्ति, प्रयोगाद् देशादय
इति । कुतः ? न तावद्वदे देशकालकर्तृकत्वः प्रयोगो
भवति । यद्य वेद विना न भवति, तत् तद्वन्मन्त्रित्व-
गम्यते । तस्मात् प्रयोगाद् देशादयः । यदा प्रयोगाद्,
तदा तन्मन्त्रित्वः । कस्यन् ? एकप्रयोगदेशादौ । 'दर्श-
पूर्णमासस्या सर्वग्रामो यजेत' इत्येकप्रयोगदेशादेक
कान् । एककान् तत् सप्तप्रयोगः । तत्र न द्रष्टुं
विरोधो देवादीनामैकत्वस्य प्री । अथप्रधाने निरोधे
तत्रागो युक्तः । तन्मात्रं देशादयः ।

तुष्टु— किमग्रेयः अग्नीषोमीयादिनिरपेक्षो देवा-
दितिः संव्यते, उत अग्नीषोमीयादिसहितः इति
(चिन्ता) । अत्र पूर्वः पक्षः, आग्नेयादयः (यदा-
न्येष्टोऽष्टाशपालः इत्येवमादिभिरुपचाः) प्रख्याताः ।
ताननूय अमरादा देवादो विधीयन्ते ('समे दर्शपूर्ण-
माशानां यजेत' इत्येवमादिभिः), तेषां श्रोत्रिय-
मानानां इतिवर्त्यतया संव्यः (नोपादीयमानानाम्) ।
तस्मिन् (सप्तमे यद्यपि तन्माभिहितं यागाः, तपपि)
आग्नेयः अग्नीषोमीयादिनिरपेक्षः इतिवर्त्यतया संव-
प्यते । तस्मात् (अविस्मिन्नादित्ययमोदेतेन विधीय-
मानः) देवाशालम्तारः, (अन्नाधानादिः) इति-
कर्मव्या च अग्नीषोमीयादिनिरपेक्षस्य आग्नेयस्य
ग्राह्या, इति इतिवर्त्यतया आह्वितः । अत्र चोद्यते,
यदि आग्नेयं अग्न्याधानादिनाश्रयतर्पणान्तं कृत्या
अग्नीषोमीय आरभ्यते, तदा एतयोर्. कृप्राप्तिं प्राति
इतरेतरयोगः (अथगतः प्रधानविधिना) सः (अत्यन्तं)
भाषितः स्यात् । यथा शीर्षं (कर्मणि) आग्नेयेन उह
इतरेतरयोगश्च (यद्वा) नास्ति, एवमिदमपि
प्रसज्यते । तस्मात् यदि तन्मैत्रिकर्मव्या क्रियते, एव-
मितरेतरयोग स्यादिति भवति, नाप्यथा । (तस्मात्
कृत्वाश्रयगततादित्यवन्त्येव देवादीनां अग्न्या
चाह्वाना सम्भवि) । उच्यते । इतरेतरयोगश्चयमर्थो
नप्यते, एतेनापि अक्रियमाणेन यागेन कर्म न प्राप्यते ।
तस्मात् एवैकस्य श्रुत्या इतिवर्त्यतया क्रियमाणे नेतरे-
तयोग बाधते । सिद्धमन्त्रस्तु—यद्यपि अयं वाक्यः वाक्य-
विभक्तिद्वयः भूयो, तथापि (सम्भवात्) अनुवादेयः ।
अथर्वं च (तस्य) क्रियया सह संव्यः कर्णवीयः ।
तस्मिन् संव्ये (इत्येवमप्योपादेययोर्ना भियः)
संव्यमावात् अत्यन्तयोदेतेन अत्यन्तमिदम् उपादात्थे)
ग्राह्यं (अनुवादेयं) प्रति उपादीयमाणानां इतरेतर-
योगादि विवक्षितम् । (व्यादिशब्देन तृतीयोपादेयं क-
र्त्तव्यं दर्शयति) कर्मविभक्तिश्च इतिवर्त्यतया त्रिना नेप-
पद्यते । तस्मात् इतरेतरपुस्तः अयो यागाः पौर्णमास्या
हेतुवर्त्यतया विधीयन्ते । एवममावास्यापामपि । एवं
च (वाते कर्मविधानात्) वाच्योऽप्यत्र विहितो मज्जति,

तत्र श्रुतिरनुवीत्या स्यात् । इतरथा तु परार्थं (वात्-
विधानार्थं) धातुः उच्येत । एवं देवोऽपि मध्यम्
(तस्यपि अनुवादेयवत्स तुल्यत्वात्) । कर्त्तारम्भु सेनि-
कर्मव्यताके प्रयोगे (कृत्वाक्येन) विगतं (सति
वचनानः) कर्म करिष्यति (किं सहायः, सत अह-
हायः) इत्येवमपस्तम्बा (सर्वं प्रयोगे स्यात् १।१।
८।१८ इति न्यायात् केवले) वचनानि प्राप्ते वचनान्
माप्स्यन्तीत्युक्ते विधीयन्ते । (अर्धहरति—) तस्मात् यदि
एकैकं इतरेतरनिरपेक्षं कुर्यात्, तथा सति देवो प्रति
विधीयमानानामितरेतरयोगो भाषितः स्यात् । (तथा)
कालेऽपि अत्रैव विना करणविभक्तिविधित्वा स्यात् ।
तस्मात् वचनात् (सतिमानि शास्त्रानि प्रधानानि प्रति
देवादीनां सन्नाह) (अथ भाष्यकारेण ' पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत' इत्यनेन कालविधानमुदाहृतं, तत्र
नोदशति—) ननु ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्य-
नेन कालविधानं न क्रियते, उपविवाक्येन ' यदाग्रेयः'
इत्यादिना कालस्य प्राप्तत्वात् (अनुवादान्तेन तु परात् ।
ननु, कालार्थेन्यात् कर्ममनुवादः, अत आह—) कृ-
त्वाक्योऽपि न क्रियते, दर्शपूर्णमाशवाक्येन कृतत्वात् ।
अपिच (अथ) कृत्वाक्याशङ्क्यैव नास्ति, पत्राश्रयणात्
(तस्मात् अनवर्त्येवैतत्) । उच्यते । एतेन वाक्येन
निना (उपाधिवाक्येषु प्रत्येकं वाक्यमवधानात्, तस्य च
साङ्गप्रधानविरक्तत्वात्) एकैकस्य कृतत्वं इतिवर्त्यता-
काण्डं (आग्नेयादेः) आहवेत । सति तु एतस्मिन्
वाक्ये पौर्णमास्या ये यागा उपादाः, ते (सर्वे) करण-
विभक्तिबुक्ताः कर्म प्रति विधीयन्ते । करणविभक्तिश्च इति-
वर्त्यतया तन्त्रेण न संभवति । उपादीयमाणानां (देवां)
श्रुतिविरक्तत्वात् । तस्मात् यदि एकैकः कृतत्वेतिवर्त्यताः
क्रियते, यन् श्रुतिविरक्तत्वं तत् वाक्येयं । तेन (तद-
नाप्यत्र) इतिवर्त्यतया ग्रीष्मं तस्मिन् क्रियते । तस्मात्तेन
वाक्येन इतिवर्त्यतया तन्त्रेण मज्जति इति (अथ) वाक्यैः
क्रियते अथवा यागादानम् । (अथ नोदशति—) अथ-
मन्त्र (वाक्यस्य) मन्त्रोऽर्थः (प्रयोगः) अवि-
प्रेतः । वाक्यं च कृत्वाक्यन्तरेण क्रियते एव (लभ्यते एव
इति रत्नघटः । उपादि,) 'समे दर्शपूर्णमाशाणां यजेत'

इत्यनेन इतरेतरसुक्ताः सेतिकर्तृव्यताकाः (यागाः) देशं प्रति विधीयन्ते, विधीयमानानां च साहित्यं विवक्षितम् । तत् यदि इतिकर्तृव्यता आवर्ण्येव, (तदा) यत् साहित्यमवगतं, तत् नाप्येव । तस्मात् अस्मिन् नास्ते (सति सिद्धमहानां तन्त्रं इति) ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' इति (अनर्थकः) अनुपाद एव ।

अत्र के चित् तावत् कर्णयन्ति । प्रधानस्य (केवलस्य उपलक्ष्यत्वे) पौर्णमासी कालः अवगतः, अहानां (ह) भगवत्प्राप्तं पञ्चम्य, पञ्चम्यामपि प्रयोगः प्राप्नोति, तस्मात् अनेन (अहाना) कालनियमः क्रियते इति । तद्वृत्तम् । कथं ? करणमतुषहती इतिस्मृत्या उपपन्नोति इत्युक्तम् । (तथा) यस्मिन् अकाले कर्णं, तस्मिन्नेव इतिकर्तृव्यता इत्युक्तम् । या च सनियत्योपकारिका इतिकर्तृव्यता, या च आपद्रुपकारिका, ते उभे अपि अनेन (प्रधान-) करणभावेन सम्भवेते । सप्त पौर्णमास्याः प्रयानं कुर्वता सनियत्योपकारिका (तस्मात् इतिकर्तृव्यता अवश्यं) करणीया (न तु अन्यथा प्रधानमेव निवेतते), येन प्रधानेन सनियत्योपकारिका करोषि तेनेन (प्रधानेन) आपद्रुपकारिकामपि (कुर्व) । न च ईदृशः कश्चित् न्यायः (अस्ति), येन प्रधानमात्रमेव कर्तव्यं स्यात् । (देशं प्रति करणीभूता उपमाः सेतिकर्तृव्यताया एव कर्तव्यं भवति । तत्र कालेनैव सिध्यति, नात्यथा, इति सिद्धं अह्नानामपि तत्कारणम्) तस्मात् साधारणं (अनर्थकं) इदं (शक्यमिति । अत्राभिधीयते) नैतदेवम् । ' समे दर्शपूर्णमासार्था यजेत ' इत्यनेन पठसि यागाः नेनिकर्तृव्यताकाः इतरेतरसुक्ताः देशं प्रति विधीयन्ते । ॥३॥ पञ्चम्यामपि यागानां तन्त्रेण इतिवर्तमानता प्रप्रेक्ष्य साहित्यस्य विवक्षितमप्युक्तम् । (प्रयोग-सम् ॥ नाप्यत्) तस्मात् ये पौर्णमासीवर्षाः (यागाः) तेषां पौर्णमास्यां प्रियममगानां (शाक्तानामह्नि) आग्र्यभागान्तरानि (शाक्तमात्रं) करिष्यन्ते । एवं ममावास्थावैयुक्तानां (सानाम्यादियावानां पञ्चाशन्तानि अह्नि) अनुयाजादीनि (करिष्यन्ते) । एवं तन्त्रेण अग्र्यमपरेण प्राप्ते ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' इत्यनेन अह्नानामाह्निः श्रितिराद्यते इति । अपि च ' समे

दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ' इत्यनेन इतरेतरोपयोग्य विवक्षितमप्युक्तम् । इतिकर्तृव्यता श्रप्यते । तत्र पौर्णमास्यां प्रारम्भं प्रयानं अमावास्याया समाप्यते । (प्रातः पञ्चम्या-रन्धः सवनीयः इव तृतीयपयवने । तेन सर्वोऽपि प्रधान-कारः इति) पौर्णमास्यामाध्याह्नयोन्तरं (यत्र कश्चिदपि) कुर्वन् अह्नाणि ' समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ' इत्यथ न किं चित् श्रप्यते, न च कलनापयस्य (तथापि इतरेतरोपयोग्यमात्रं) । तस्मात् अनेन (पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत इत्यनेन) वाक्येन श्रान्तानि यमः (अन्तरालकाले यमः ॥ चित्तुप्रानं) अह्नानामपनीयते, अनियतकालता च (भाग्यभागान्तरानां पौर्णमासी साक्षात्, अनुयाजादीनां शान्तावास्थासाक्षात् इति) नाप्यते । तस्मात् अनेन अह्नानां कालविधिः क्रियते । (अनेन हि कलनापयस्य कलनापयस्य कालं प्रति उपाह्वनात् हाहं यागयत् पौर्णमास्या कर्तव्यं, तथा अमावास्यायामपि इति निरुक्तमिदं सर्ववैयुक्त्यस्य स्वस्थे काले प्रयोगः सिद्धं भवति इति) ।

अविधिष्वेत कर्मणां नाभिसंबन्धः प्रतीयेत, लक्षणार्थभिसंबन्धोऽपि चोदनाविधिस्थावेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् । २ ॥

आह—अपि विधेः यदि चोदनाविधिसौधो न स्वादेष्टादिविधिः, तदा कार्यागतमैवाद्यानां शौदेन देनादिभिर्भिसंबन्धो न प्रतीयेत । चोदनाविधिसौधस्य यत् किं कारणम् ? इदं समे दर्शपूर्णमासार्थमित्येवमादिभिरावेदोदारायो विधीयन्ते, अत्रातप्यात् । ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासार्थानुपाद एवित्यथा, अन्यथा अनेन विधानमनेकमिति वाक्ये प्रपत्तीति । अनुकले च तेषां सदृशं न नियतते । विप्रक्रमणे वाक्यभेदे भवति । आग्नेयादीनां देष्टादयः, तेषां च सदृशानामिति । कथं पुनः एते दर्शपूर्णमासार्थमित्येवमादिभिरावेदोदारादिषु देष्टादयो विधानं शक्यते ? लक्षणार्थभिसंबन्धोऽपि । तदुपाधेन अभिसंबन्धो विद्यते । दर्शपूर्णमासपदः सप्तदशार्थः-यत् । सप्तदशस्य सप्तदशविंशत्यर्थः यन्नेति एतदर्थं तत् सप्तदशविंशते लक्षणम् । ननु एवमपि तदुपाधेन विधानं

भवति, परं दृष्ट्वा नैक्यावस्थानेकार्यत्वम् । अने-
कार्यत्वे आगमकत्वम् । दृष्ट्वा तु गमिका, औदिक्यात् ।
अपि च क्षुत्ता समुदाये देशादयो विधीयन्ते । न च
समुदायस्य देशादिभिः संकल्पोऽस्ति । कार्यं हि समा-
दयः । कारकस्य कर्मणो मन्त्रो न कर्मगुणेन । तस्मादपि
लक्षणा । यथा वीर्यमातीर्माभगृहेदिति हविर्लक्षणा ।
चोदनाविधित्वायेतरेषा देशादीना प्रतिप्रधानं मावः
स्यात्, यद्यमानविदोक्त्यात् । अथ केन समदय
आनेयानियु विधीयन्ते ? तमे वजेत, वीर्यमास्यां
यजेतयेन आख्यातेन । अथ हि पातुना यागमद्वय
विप्रकत्वा तेषु समादीना विधिः । वनविदपि, यस्तेषां
माताना रूपनिधानायां भवति अस्थितो भवतीति, तेन
विधीयते । अथवा, अग्निर्भवेत्तीपरः प्रथमयुक्तोऽ-
प्रदुन्द्वानोऽप्यस्तीति । एवं स्थितपरपर्यन्तम् ।

यदि तु कर्मणो विधिसंयमः स्यादैकशब्दात्
प्रधानाद्योमित्येवोपात्तम् । ४ ॥

भाष्यं—खिलादुक्तम् । यद्यान्तेषां कर्मणः समादि-
विधिसंयमः स्यात्ततः साधोदनाविधिसंयमः, भेदेन च
समादयः । न तु तदपि । कुत ? देव्यन्तात् प्रधा-
नार्थमित्येवोपात्तम् । तस्मादग्नेयादीनां समस्तानामेकः
शब्दो वाचकतेन समस्तानामभिसंयोगः, 'तमे ददर्श-
पूर्णमास्यां यजेत' इति, न च स्वस्तानां वाचकः,
'यद्यानेषोऽष्टाक्षपातः' इत्येवमाह्वः । तत्र श्रवणे
समस्तसंयोगमुदाहृत्य परलो व्यस्तसंयोगः परत्यः ।
सोऽपि लक्षणम् । अथ तु प्रधानार्थमित्येवोपा-
त्तयेन, तत उभयपक्षे परिहृतं भवति । ५ पुनः प्रधानार्थः ।
प्रधानं फलं, वीर्यमातीर्मा यो व्यापारः । कस्याहो !
आग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेषामभिसंयोगः समादीनां
विराजते । उच्यते । 'दर्शपूर्णमास्यां स्वर्गमाप्नो-
यजेत' इत्यनेन समस्तानामग्नेयादीनां फलमाप्तायः
प्रयोग उक्तः । तस्य च यदि पुनःभूत्या
समादयो विधीयन्ते, याग्यमेतस्यां दर्शपूर्ण-
मास्यां यजेत तस्या सद्ये यजेतेति, ततो न
परोक्षो व्यस्तसंयमः कल्पितो भवति । न च दृष्ट्वा ।
तस्मात् प्रयोगे विधिरितेयम् । न च सर्वेषां प्रधानानां

साधारणः । तदेवमर्थं प्रति न गच्छते मित्रेयः । तस्मात्
तत्र देशादिसंयमः ।

तथा चान्यायदर्शनम् । ५ ॥

भाष्यं—अन्वार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति । 'उत्तमि
ह वा एतानि योपनि हवींषि पदमन्वास्याया सप्रियन्ते,
आग्नेयं प्रथममेतरे उत्तरे' इति । संभरणं वीर्यार्थं चैक-
कारत्वे उपपद्यते । तस्मादपि वचनम् ।

धृतिश्चैषां प्रधानवत्, कर्मश्रुतेः परार्थस्यात् । ६ ॥

भाष्यं—इत्थं प्रयोगबोधानां पुनःभूतिरियम् ।
कुतः ? धृतिश्चेष्टा समादीनां प्रधानानामिव । कथं कृतम् ?
कर्मश्रुतेः परार्थस्यात् । वा अयं कर्मश्रुतिः, ददर्शपूर्णमा-
स्यामिति वा परार्था, वृत्तीयायोगात्, तथा सामानाधि-
कार्यत्वात् । यजेतेति यजिरपि परार्थ एव । तदेतदेव-
मापद्यते, ददर्शपूर्णमास्यपानेनान्तरं किमपि कुर्वादिति ।

कर्मणोऽप्रुतत्वात् । ७ ॥

भाष्यं—कर्म च न धृतं, कार्यं न धृतं, प्रधानं
न भुजितव्यम् । तस्य स्यादे समादीनि भूयन्ते । प्रधान-
साधने धृतत्वात्, भुजितेयां प्रधाननिरित्युच्यते । न च
तानि प्रधानानि । तम यद्यानेकारिकावस्थानां पुनःभूति-
रिव कल्प्येन, गुणमात्रावुपादो भवेत् । नहि तत्र
विषा गुणधार उक्तः । उत्पत्तिमात्राव्युत्पत्तिं तानि ।
न च किं चिद् कार्यं निर्दिष्टं, यदपेक्षानुक्तोऽपि
गुणमात्रोऽर्थप्रसक्तोऽनूयते । प्रयोगबोधानां तु गुणमात्रो
नुक्तः । कार्यवति कर्मम् । तस्मात्तस्याः पुनःभूतिरियम् ।
तथा च तन्मभावः सिद्धः ।

(अन वृत्तीर्षं आहमादिवाचकान्तादि चेति पदं
सूत्रमपि अन्वार्थार्थोपनिधित्वेनैव इति तत्र संप-
दीयानि, इति चेत्तम् । के.)

शा—'कर्मरूपेण संकल्पो देशादीनां फलस्य
च । उत्पत्तिविधिरैवातः सर्वेषामेकशब्दात् ॥'
इति प्रत्येऽभिधीयते । 'आवतोत्पत्तिवेद्यायां देशा-
दिविषयो यदि । तत एषं सयेत्, ते तु फलपद-
भावनाऽऽश्रयाः ॥' तस्मात् तत्र देशादिसंयमः ।

सोम—सूत्रे एकशब्दोपदेशात् एकेन शब्देन
तन्नेपोपादाय फलं प्रति उपदेशादित्ययः ।

न-ह्यन्यत्वं संभाव्यते । न च मन्त्रस्य अष्टाकपालकर्मक-
मायनाऽऽत्वे प्रमाणमस्ति । प्रकरणस्य च उपलब्ध्याभा-
दिषु अवशिष्टत्वात् । नापि क्रमः, ब्राह्मणपाठकमा-
पेक्षया मन्त्रपाठकमप्येवरीत्यस्य पक्षमेव वक्ष्यमाणत्वात्
(५।१।१२६) । आतः तत्प्रत्ययन्यायसम्भवात् नामाद्या-
नुपपत्तेः, इ प्रवेष्टोमयविशिष्टाग्रभावनविधिफलीतेः, तस्य
च यागमन्त्रेण अनुपपत्तेः, सूधातुना तद्वृत्तत्वात्,
युक्तविशेषणविशिष्टाग्रभावनविधानेन अर्वात् विनो-
पणानामपि विधिप्रवृत्तानां गुणविधिरपि आग्नेयसम्बद्धः ।
प्रयोजनं ' आमेवं गवः ' इत्यादौ नागान्निदेशेन
आग्नेयविषयन्तः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तानाव्यविषयन्तः । ७.

मण्डन—' विधिरष्टाकपालमाह । '

शंकर—' आग्नेयादौ लनामका । ' ७.

७ आग्नेयाधिकरणं द्विपञ्चरन्ववहनम् । तृतीयं
' आग्नेयसूक्तदेवताभ्याम् ' (२।१।१५।२७-२९)
इत्यादिपञ्चतयामकम् । द्वितीयं तु ' तदनुगच्छन् विधी-
येत् ' इत्यादेशसूत्रात्मकं (१।५।१६) तेषम् । के.
७ आग्नेयाधिकरणं नामपेयविचारव्यपवादः । सु. पृ.
४७०. ७ आग्नेयाधिकरणे गुणविधिषु साधितम् ।
फौ. १।५।११।१३ पृ. २४४, ७ आग्नेयाधिकरणे
(मन्त्रयन्त्रव्याख्या—वाक्यमेव—तपास्त—तपस्यदेशात्म्येन)
प्रकारगुणप्रत्ययेन सर्वत्र नामपेयत्वं, उदभावे तु गुण-
विधानमैव इत्युक्तम् । १।५।८।१० पृ. २३४.
७ आग्नेयाधिकरणे ' यत्प्रवेष्टोऽष्टाकपालः ' इत्यादि-
शब्दः न कर्मतात्पर्येन किं तु गुणविधिः इति साधितम् ।
(१।५।१६) के. ७ आग्नेयाधिकरणे विधिप्रतिवि-
धिसुपादिः । सु. पृ. १९८. ७ नामपेयत्वे सार्वभौमिके उप-
पादिते अधुना (आग्नेयाधिकरणे) उदपसादः प्रसूक्ते ।
फौ. १।५।११ पृ. २२०, ७ आग्नेयाधिकरणन्यायेन
मन्त्रसुवदव्ययमानमन्त्रोपपत्तिः (अष्टाः शर्वाः तेषां यत्
इत्यम्) १।५।११।२९ पृ. २९८, ७ ' वैश्वामर द्वाष्टाकपाल
निर्द्वये पुनो जाते ' इत्यम् आग्नेयाधिकरणन्यायेन
निर्द्वयेः अतिदेवतासन्निर्वाणानुवादेन यागवृत्तत्वमङ्गी-
कृतम् । १।५।१२।२७ पृ. २९५. ७ आग्नेयस्य पुनर्वचनं
' आग्नेयसूक्तदेवताभ्याम् ' इति आग्नेयाधिकरणपूर्वपक्षस्यैव

यथा मेदकसूक्ते, यथा प्रतिपदात् अग्निहोनादिपुनर्वचनं
मेदकम् । ' अन्वार्था वा पुनः श्रुतिः ' इति आग्नेयाधिकरण-
सिद्धान्तस्यैव आग्नेयस्य ' पुनर्वचनं अन्वार्थत्वात् मेदकं '
इत्युक्तम् । सु. पृ. ९८९. ७ यत् (आग्नेयः अमावास्या-
यामेव) पुनर्वचनं मेदकत्वेनोक्तं, तत् आग्नेयाधिकरण-
सिद्धान्तन्यायेन किं चित् प्रयोजनं कल्पयित्वा
परिहर्तव्यम् । फौ. २।५।२।१५ पृ. १९०,
७ आग्नेयाधिकरणोक्तगुणविधित्वे बुद्धित्वे सति ।
१।५।११।१३ पृ. २४४.

७ आग्नेयाष्टाकपालदीनां द्रव्यदानमाङ्गीकृतम् ।
विन्दु. १।५।८. ७ आग्नेयेष्टिरेव तैजस्कान्देशः स्था-
व्यवर्ते । ' आग्नेयमष्टाकपालं निर्द्वयेव दक्षमाः ' इति ।
वि. २।३।१२, ७ आग्नेयैन्म्राष्टौ पुरोडाशौ अश्वे-
याजिनः । सोमयाजिनस्तु तानाव्यम् । १०।८।१४.

७ आग्नेयी सुवक्ष्या ' अत्र आगच्छ रोहिताक्ष भूम-
केतो जातवेदो विनर्पणे ' इति अग्निहोति । मा. १।१।१५।
४४ वर्णकं १. ७ ' आग्नेय्यो मोदपयः ' इति जिह्वाद्
मीमांसेः अण्वुदकस्योपगच्छत्वापत्तेः । सु. पृ. ६०.
७ आग्नेयस्य आग्नीध्रानुपविष्टत्वे इत्यम् प्रवृत्तेन आग्नेयी
आसा, न तु दाशतपेयस्य आगमपितृगणा ज्योतिष्टोमे ।
आ. १।२।८।२९-२४. ७ ' आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते '
इत्यादिषु सामान्येन उपदिश्यन्ते, स्तोत्रदाक्षादिनामनानेन
विशेषरूपेण । प्रथमे ज्योतिष्टोमे अवमत्ता विहिताश्च
' अत्र आ याहि रीतये ' इत्यागाः । तत्र आग्नेयी प्रहता
एव जाता । वा. १।२।८।२९ पृ. ७०३. ७ आग्नेयि-
सुवक्ष्याण्यप्रवर्तकं अग्निहोत्राम् ऐन्द्रिगुणमन्त्राप्रवर्तकेन
ज्योतिरदिताम्ना न बाध्यते पञ्चदशरात्रे । बाल.
पृ. १३२.

७ आग्नेयीन्यायः । आग्नेय्यधिकरणम् । आग्नेय्य-
धिकरणन्यायः । आग्नेयीश्रोत्र्याने बहन्स्यैव मन्त्रस्य
प्रज्ञम् ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाश्रयेषु सिद्धान्तात् ।
१।२।८।२१ ॥

माध्यं—ज्योतिष्टोमे भूयस्ते ' आग्नेय्या आग्नी-
ध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्रया सदः, वैष्णव्या इतिर्धनम् ' इति ।

उत संदेहः किं प्रवृत्ताभिः एवंलिङ्गवर्गीमिदमस्मान्मर्थं,
उत दाशतवीन्यः एवंलिङ्गा अग्रमपित्तया इति । किं
तावत् प्रांसं ? प्रकरणे च मन्त्रो विद्वेन विधीयमानो
दाशतवीन्य एव आगमवित्तयाः । आग्नेयी इत्येवमादि-
भिर्हि शक्यं दाशतव्यः अभिवदितुम् । न त्रयां प्रवृत्तः,
स कार्यान्तरे विनियुक्तो, न इहापि उपदेष्टमर्हति । उप-
दिष्टोपदेशो हि न न्याय्य एवञ्जातीयकस्य । कर्षञ्जातीय-
कस्य । यः कस्मिंश्चित् विशेषणोपदिष्टः, तासौ सामा-
न्येन लिङ्गेन अन्यशेषोपदेशमर्हति । कर्षं ? यदि तल्लिङ्गं
तस्य लक्षणात्वेन, ततः स विशिष्टो पश्येत 'येन अनेन
प्रयंलिङ्गेन एतत् करोति' इति, को नोपदिष्टो भवति ।
अथोपदिश्यते एवल्लिङ्गेन करोतीति, ततो न लक्ष्यते,
तेन उपदिष्टस्य एवंजातीयकस्य एवंजातीयकः पुनरुप-
देशो न न्याय्यः । तस्मात् दाशतया गिज्जवन्तो मन्त्रा
प्रहीतव्याः । ननु प्रकरणसामर्थ्येनः प्रवृत्ता प्रहीतुं
न्याय्याः, नेत्युच्यते । लिङ्गं हि प्रकरणात् कर्षकः ।
आह, विशेषेण एति लिङ्गेन प्रकरणं बाध्यते, न चैक्यो
विरोधः । न यत् प्रकरणमनुगुण्युक्तः प्रवृत्ते लिङ्गवन्तं
उपादेष्टमर्हति, ततो बाधेमर्हति लिङ्गम् । उभय संपादयि-
ष्यामः प्रकरणं लिङ्गं च । नैतदेवम् । लिङ्गेन प्रत्ययो
भवति दाशतयेनापि कर्त्तव्यमिति । दाशतयोऽपि हि
आग्नेयीशब्देन शक्यन्ते वदितुम् । स प्रत्ययो लिङ्गजनितो
श्रमिम्येति कथ्यते, तत् प्रकरणानुरोधवत् । स चेत्
प्रकरणमनुगुण्यते, मियेति वक्ष्यते । अथ नानुगुण्यते,
कथमिति । तस्मात् विरोधः । विशेषेण च प्रकरण-
दीर्घत्वम् । वक्ष्यते । तल्लिङ्गात् आग्नेयेणलक्ष्येन अनु-
प्रहीतव्या, न दाशतवीमन्त्रव्यक्तिः । सा च प्रवृत्ते मन्त्रे
उपादीयमाने निरुपदेशा उपपत्ता भवति । दाशतव्य
पुनः मन्त्रव्यक्तौ उपादीयमानाया प्रकरणात् सा मन्त्र-
व्यक्तिः प्राप्नोति, सा बाधिता भवति अस्मिन् विरोधे ।
न चेद लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधः । प्रकरणान् व्यक्तिः प्रती-
यते, लिङ्गात् सामान्यम् । अन्या च न्यक्तिः, अन्यत्
क्षामान्यम् । तस्मात् प्रवृत्ते लिङ्गवत् उपादेष्ट इति ।
वृत्तवते । अन्यमेवमेव, प्रवृत्ते उपादीयमाने प्रकरणे

न बाधितं भवति, लिङ्गमपि अनुगृहीतम् । लिङ्ग-
जनितस्तु प्रत्ययः कश्चित् मियेति कथितो भवति । ननु
व्यक्तिः अपवादः, कर्षं व्यक्तौ अनुपादीयमानायां प्रत्ययो
बाध्यते । वक्ष्यते । एतदेव न विनामीनः । लिङ्गवत् अथ
अङ्गं न वेति । किन्तु तद्विद्वन्निर्देशोऽयम् । तत्र देवतमा
मन्त्रो लक्ष्यते । मन्त्रव्यक्तिर्हि शास्त्रं, न सामान्यं नाम
किं निदधरम् । देवतेश्च सामान्यं यथासाधनं लक्षयि-
तव्यम् । न च कथ्यते विशेषः अनेमौ मन्त्रो नादमवौ
इति । अनुरागममाने विशेषे सर्वे तल्लिङ्गा प्रहीतव्या
इति । दाशतव्यमपि मन्त्रव्यक्तौ भवति प्रत्ययः,
स प्रकरणाानुरोधेन बाध्यते इत्यन्याप्यम् । एवं सति न
दाशतव्य एव उपादातव्या भवन्ति । प्रवृत्तमपि उपाद-
दीयम् । ननु एतदुक्तं, कार्यान्तरे प्रवृत्त्योपदेशो, तासौ
अर्थान्तरे उपदेश्यते इति । उच्यते । न निश्चितम्, ए
एव अर्थान्तरे वर्तते । स चान्यथा सामान्येन लिङ्गेन ।
नैनं सति किं विदुष्यति । ननु एतत् दुष्यति, नोमवमनु-
गृहीतं भवति लिङ्गं प्रत्ययं च । सत्यं नागुपहीतं भवति,
किन्तु अनुरागममेव प्रकरणं, गिज्जप्रत्ययविकल्पात् ।
अपिच न लिङ्गं प्रकरणं वा अनुगृहीतव्यं इति सर्वा-
न्धिक्ये प्रवृत्तिर्भवति, यदवश्यते एतत् पश्यदिति, एन
भवन्ति । किमनो पश्येत् ? एतदतो भवति, न लिङ्ग-
मनुगृहीतं कश्चित् इति अपरिमम् तत्परिच्छिन्ने न
प्रवृत्तिर्भविष्यतीति । तस्मात् दाशतव्यो प्रहीतव्या इति
गम्यते ।

वा—ज्योतिषोपे प्रथमं आग्नेयैव्यादयः स्तोत्रशाला-
विष्ठापकत्वेन 'अथ आ वाहि वीरये' इत्येनामवरो
विरोधस्यैव अङ्गपत्ता विहिता । पुनश्च सामान्येन
'आग्नेया आग्नेयप्रवृत्तिवते' इत्यादिपु उपदिश्यन्ते ।
तत्र संदेहः किं तदुपदिष्टा प्रहीतव्याः, उत ता सा
अन्या वा, अपत्ता ता एवेति । अथवा अथः पञ्चः प्रति-
मानि (इति केचित् तत्र । कर्षं ?) न तु इह अपदृष्टा
एव इत्यस्य पक्षस्य प्रमाणवति । महता हि मन्त्रेन
व्यतिरेकब्रह्म प्रतिपद्यते, न केवलमदृष्टविषयः । येन
हि प्रमाणेन आग्नेयीशब्दाविरोधेन व्यग्रता शब्देन,
तेनैव प्रवृत्त अपि । न च किं चित् प्रकरणमिति, येन

प्रकृतः परित्यजेत् । न च माप्यकारेण यवः पञ्चाः प्रदर्शिताः । किं तर्हि ? अविशेषपक्ष एव आदौ अपि शब्दरहितेन अप्रकृतशब्देन परिच्छेदः, येन अप्रकृता एवेति भ्रान्तिर्भवति । यत्तु तत्र प्रमाणं, तत् अविशेष-पक्षमेव ग्राहयति । तथा च परब्रह्म विवृतं 'अप्र-कृतेऽपि प्रत्ययो भवति,' 'प्रकृतामपि तपादधीरन्' इति च (अथ प्रथमं शार्क्यं, 'दाहलव्यामपि मन्त्र-व्यक्तौ भवति प्रत्ययः' इत्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यम् । द्वितीयशार्क्यं तु पश्चाद्भुतमेव भाष्यम्) । यदि तु अनर्थं हृत्वीरोऽपि पक्षः समवेनीयः, सत एता-वती श्रोत्रिवेषपक्षिः, प्रकृतस्य कर्मफलरोपयोगेन यात-यामत्वादपहृशम् । अथवा सामान्यविधानमिदम् । तस्मिन् तु आग्नेयीविशेषविधानानि । परिहृत्य च विशेषविशि-ष्टिपदं सामान्यप्राप्त्याणि प्रगन्ते । यदि तु कदापि विशेषग्रहणं न स्यात्, ततस्तदपि भवेत्तु तत्त्वं द्रष्टुं दृष्ट-व्येन एवेति । तस्मात्प्रकृता एव प्रसीक्तयाः । अथवा आग्नेयादिशब्दैः अविशेषकस्यो जातः । न चान्यत् प्रकृतशब्दस्य भिन्नोपपन्नतायाः । प्रकृतस्य प्राहकत्वेन अविशेषकत्वात् । अग्निपिल्लखलौनिकप्रक-रणस्य च यौगिककृतिमिति विशेषप्रत्ययेन वाच्य-मानत्वात् । तस्मात् सर्वप्रत्ययः ।

'उपविष्टोपदेशो हि न न्याय्यः' इति (भाष्ये) इह उपविष्टस्य इत्यर्थः । 'एवंवातीकस्य' इति विशेषणरहितस्यैवार्थः । 'कर्मवातीकस्य' इति, अस्ति दिनाऽपि विशेषणेन विशेषग्रहणप्रमाणं प्रदर्शनं इति सिद्धान्तस्योपपत्त्येति । परः पुनः स्थाभिराश्वेन सिद्धान्तवाच्यमिति विशेषग्रहणोपपत्तिः (ननुतः) अग्निमिमांसेन परिकल्प्य 'कर्म' यदि तत् लिङ्गं तस्योक्तत्वात् । इत्याह । न चात्र अत्रि पक्षमात्र-देयतादिभिरपि लिङ्गद्वयं युक्तम् । किं तर्हि ? आख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तद्विहितत्वं वा, वदुपवीगपक्षौ तस्मिन् विषयमात्रपक्षेऽप्युक्तत्वात् । 'नानौ सामान्येन लिङ्गेन' इति अग्निना विष्टेन, सर्वाणि प्रतीयमानानि एतेन विशेषेण विना न चक्रे भन्तविशेषः प्रविष्टुं इत्यभिप्रायः । तदिदं यदि विशेषान्वित्येति,

ततो दार्शनैर्गोमयसिद्धिनिर्वापालम्भन्यायेन (२।३।५।६२) कर्तव्यतावचनेन लिङ्गेन विशेष्यम् । तदिदं अस्माद्भ-भूतेभ्यो दाद्यतयेभ्यो निवृत्तं अत एव विशेषणम् । तथा च दर्शयति 'येन अनेन एवंलिङ्गेन एतत् करोति' इति कर्तव्यम् । येन अनेन एवंलिङ्गेन अग्निलिङ्गेन इन्द्रलिङ्गेन वा किञ्चित् करोतीति, आख्यातपक्षस्य विहितत्वेन उग-र्यक्षितेन आग्नेयोपस्थानमिति, ततो विधायकस्य उपलक्ष-णत्वेन उपवीगत्वात् नोपदिष्टो भवति । 'अयोपदिष्टेति' आग्नेय्यादिना 'करोति' इति, 'ततो न' विशेषितो भवति । तत्रैव अविज्ञेयताभिप्रायग्रहणप्रसङ्गः । 'तेन उपविष्टस्य' एव तदुपस्थितस्य 'पुनरुपदेशः' इत्यमना-णकम् । तस्मात् कर्तव्यतावचनवर्जितकेवलान्यायाविशेषो-परिग्रहणसामर्थ्यात् पुनः दाद्यतया अग्निं प्रवीरयन्तीति । 'ननु प्रकरणसामर्थ्यात्' इति सिद्धान्तमिष्टायेणोक्तम् । लिङ्गं प्रकरणात् नवीयः इति लिङ्गाशब्देन अत्र देयता-संख्यात् यौगिकी भुविर्धर्मधीयते न सामर्थ्यामानम् । उपरिष्टात् बहुवचनगतोऽपि लिङ्गशब्दः एतदेष यौगिक-भूतिवचनो भ्यान्वेवः । 'आह, विशेषे सति' इति यदि प्रकृतमात्रमेव ग्रहणीयम्, ततो विशेषो भवेत् । प्रकृतमेवग्रहणे तु इयमपि अनुवृत्तते । तथा तद्वृत्ता-धिकरणे भूतिवाक्ययोः सविच्छेदलक्षणम् (१।१७।३०, वा. ३।४७-३।४८) । 'नैतदेवं' इति । दाद्यतयानामपि विकल्पेन प्राप्तानां न युक्तः प्रकरणानुरोधेन बाधः । तस्मात् नोभयमनुवृत्तत्वमिति । सामान्यस्य प्रतिष्मिकं तस्मात्, प्रकृतसामर्थ्यं व्यक्तौ समसपदार्थसंभवात् न कथिद्विरोध इति मत्वा आह 'सिद्धिद्वयता अनेनानुवृत्तत्वा' इति । तस्मात् लिङ्गपक्षस्य वाक्यस्य सामान्यविषयत्वात् प्रकरणेन तदानाहृतिविशेषसमर्थेणान् अतस्मिन् सम-वायविशेषे न युक्तो बाधः । एतत्तु स्वल्पविधाना-भिप्रायेण दाद्यतयातिनिवर्तनान् विशेष समर्थयते (तत्त्वमेवमेव इत्यदिना) । 'ननु व्यतिरिक्तद्वयः' इति अभिप्रायप्रवादेयः । परन्तु आह, 'एतदेव न विनावीम. तसिद्धवत्त्वा' सामान्यभूता 'अथ अग्न-न वेति ।' यदि हि अत्रादिपक्षस्य स्वर-विधानासंभवात्, ततः सामान्यचोदनायां सत्यां अभुत-

व्यक्तिप्रधानपुत्रिणि प्रकृत्यक्तिग्रहणेऽपि 'अदोषः ।
अथ ॥ देयता उपलक्षिता, न्याक्तिरेव शब्दाभिः, तत्तः
प्रवृत्तग्रहणे सति भूतिजनितप्रत्यक्षदेयनाथः स्यात् । सा
चेह "न्याक्तिरेव साधनं, न सामान्यं नाम किञ्चित्" । किं
पुनरिदानीं व्याख्याधिकरणोक्तसामान्यापह्नव आध्यकारः
करोति ! नेति श्रुतः । तस्य अङ्गत्वाद्यमवमात्रमाह इति
फे चित् । तदुक्तम् । तस्य सति व्यक्तीनामभ्युत्थत्वात्
अपरिग्रहेऽपि दोषभावत् । अतः प्रवृत्तपक्षेया
सामान्यपरग्रहणे इति वक्तव्यम् । व्यक्तियग्यो ह्यप
चौगिग्न्यात् (आग्नेया इति) न कतिशयस्य प्रति-
पक्षते । न चात्र आग्निः का चित् प्रतीयते । नानारूपास्तु
नानागुणकान्तिषु च देवतेष्ववमात्रेण आग्नेयादि-
शब्दप्रयोगात् । नहि 'व्याज आ याहि बीजये' 'अग्निं
होतार मन्थे शस्त्रम्' इत्येतयोः देवताम्यतिरिक्तं किं
चित् सामान्यं दृश्यते । देवतासंज्ञकमेव एव न व्यभि-
चरति । व्यभिचरति तु क्तज्ञाति, द्रव्यवर्मादिव्यति शब्दे
गात् (आग्नेयशब्दस्य) । अतो देवतैरात्र समाना
इत्याह । स्वयमस्तु समानः सत्यपि न अभिषेकवेन
अपेक्षितत्वात् भाव्यकारणोपपत्त्याः । तस्य एव च देव-
तायाः समानत्वात् 'व्यक्त्यनन्तादिदोषमिति' इति । पूर्वा-
भिहितेऽपि च विशेषणे प्रष्टुप्रत्यये, सति नैदम्
प्रत्ययेन विशेष्याभिधानं अविकारम् । यत्र तु क्तज्ञानेव
शब्दः स्वयमवस्थापरविशेषः, तत्र विशेष्याभिधानं
यथा गच्छति । न चात्र विशेष्याभिधानस्य शब्दः अग्नि-
शब्दस्य इति चिदपि विशेष्येण प्रयोगः, कापि आग्नेयी-
शब्दस्य भवति, यतो विशेष्येण कवन् नीयेत । यदि चेह
विशेषणमत्रमभिधीयते तदप्यत्रैव कार्यसमाप्त्यै नैव
विशेष्ये परित्यजेत । तस्मात् व्यक्तय एव व्याभि-
षेयः । तदुक्तं (१११५१२) विज्ञाप्येवमाग्नेयी-
शब्दोः । तद्वत् यत्र प्रकृत्यपि उपादरीयत् ।
'ननु एतदुच्यते' इति आचार्याभिप्रायेण । ननु
स्वयं कवत्तमन्वदिदोषात् तस्यपुत्रादन्वयत् ।
परांतु मन्थमवयव परिग्रह आह । केनप्रवृत्त-
ग्रहणे हि प्रत्यक्षं पुनरदिपितृकण्ठपरान्तु विशेषोऽ-
भिहितः । मन्थे तु न निवेद्यत । स एवात्र आग्नेयी-

प्राप्तुपक्षान्ते, किं तर्हि असिधोषवचनेन ॥ च अन्यथा
इत्यविरोधः । 'ननु एतद् दुष्यति' इति विना कारणेन
प्रकरणवीटमसहमानो वदति । परन्तु देवतालिङ्गयुक्त-
श्रुतिस्वीकृत्यमेव उच्यते ददाति । 'अपि च न लिङ्ग'
वैयक्तिकश्रुत्यात्मकं 'प्रकरणं च अनुपवीतन' इति
लोकस्य अतिउत्तुम्हा वाचोवृत्तिं निराकर्तुमुपन्यस्यति ।
सर्वप्रमाणान्वयहारेणैव न प्रमाणप्रतुपवीतनं पुरुषाः प्रमे-
येषु प्रवर्तन्ते, किं तर्हि ? आत्मानम् । ततः निमित्ति
चेत् अत आह, 'एतदो भवति' । वृत्त्यपि एक-
स्य प्रमाणं क विद्वत्पुण्येति इति कृतार्थत्वात् न पुन-
पाथौषिकान्यपि सति अर्थान्तराणि न पश्यन्ते । सदा
प्रवृत्तं वा कार्यं फलभूतार्थनामपि न दृश्यं प्रयोगो
यतेत् । तस्मात् प्रमाणानुग्रहमहात्मा आत्मानुग्रहार्थं
स्वतन्त्रं प्रवर्तते इति अविशेषग्रहणसामर्थ्यम् । 'लिङ्ग-
प्रत्ययविकारत्वात्' इति अप्यपि लिङ्गशब्दः तस्मिन्नेव
प्रयुक्त इति दृश्यम् । सूत्रमपि अतश्चक्षुषप्रमाणं करोति
इति न अतश्चाप्यन्यथाप्रमाणमिति व्याख्येयम् । तत्र
न्येषु तु सर्वत्र दृश्येति न परमदृश्यते ।

तदाह्यो वा प्रकरणोपपत्तिर्यात् । २२ ॥

आप्यं— तद्वत्तयः ज्योतिर्लोकमवस्थान एव शब्द-
तस्य । ननु ? प्रकरणोपपत्तिर्यात् । प्रवृत्तो ह्यतो ।
प्रवृत्तपक्षेयस्य शब्दः । (कथं ? न ज्योतिर्लोकेन प्रति मन्थ-
व्यापारविधानमुपपत्तेः प्राप्तत्वादेव । व्यापारविशेषविधान
तु उपपन्नं, आप्तत्वात् व्यापारविशेषतस्य । अनन्तरं च
प्रकरणं दातव्यं विशेष्यमाने वाक्यं मित्रेण उपहृतं च
उपपन्नं, तत्र एतद्विद्वेनेति ।

वा— अविश्रमागम्यः अविश्रुतशब्द इति । (एव
मादिना औपस्थानदातव्यं व्याख्यायते) । अथवा तत्र
आख्यायते इत्येवं मदात्म्यः । तदीयमेव वा य आख्यातः स
महीतः । इति । ननु, 'अनुनासिकविशेषोऽयं मन्थस्या-
स्योपनिर्दिष्टयने । सामान्यप्राप्त्येव शब्दः विशेषो निर-
मिष्यते ॥' 'आग्नेयः आग्नीम' इति हि न आग्नि-
स्वरूपप्रवृत्तमुपपन्नम् । नापि स्वतन्त्रं पुनराप्यं पत्र-
वचनात् । अतः अत्रैव एवमाभिहितम्, ज्योतिर्लोका-
पूर्वमिदमप्यं आग्नीमोस्तप्य करोतीति । तत्र च ज्योति-

होमकार्यविशेषविधानमेवात् इति निश्चीयते । स च विशेषः सामान्यपक्षौ सत्या मन्वो विधानं नान्यथा । तत्र यदि ह्यपि सामान्यविशेषसम्बन्धौ इदमेव वाक्यं कुर्वन्, ततो वाक्य भिद्येत । ननु च अनेन विशेष-
मार्थ आशीर्वादनः क्रियते, प्रकरणात् सामान्यसम्बन्धः हेतुपत्ति इति । सत्य प्रकरणात् विवक्षितं, न तु अति-
मकल्पयित्वा । सा च भूतिः कन्दताया गन्धा कल्पयितुं
न शक्यते । ननु विशेषे विधीयमाने अर्थादेव सामान्य
मन्त्रमविवक्षितं । न अर्थस्यापि (आराधनवाक्यस्य)
प्रकरणतुल्यात्वात् । यदि तु आशीर्वादनस्य कृते, धोवना-
दिवत् भूतिः, ज्योतिष्टोमसम्बन्धो नास्तीत्यनेन अनु-
मिष्यते स्यात्, ततः ह्यपि न शक्येत । अर्थं तु इत्य-
सम्बन्धेन सम्बन्धस्य निष्कलत्वात् प्रथमतस्तर्थावृत्तेः । न च
ह्याप्येतत् ननुपपद्यते, इति असत्येव अतुल्यत्वनादित्येव ।
किंच 'छाँकिरेऽप्युपपन्नस्यात् संवत्सरोऽप्यं यथाशुभः ।
नैकागतात् कर्मसंवत्सरोऽप्युपपन्नस्यिष्ठं श्रमाः ॥' तेन
अत्रय प्रकरणात्तु न अति कल्पयितव्यम् । सर्वत्र
एवनादी अर्थावृत्तेः सामान्यम् । सा सामान्यताऽनुप-
पत्त्या भवति । तत्रादि इव विशेषसम्बन्धस्य सामान्य-
संयम्यभूतिः अकल्पयत् नोपपद्येत, ततः कल्पयेत् । उप-
पद्यते तु अत्र कल्पयितव्यसम्बन्धो ननु कश्चिदर्थमात्र-
विधानम् । तापता च सिद्धार्थत्वात् न शुची कल्पना-
मत्र भवति । तदर्थमिति ' न ज्योतिष्टोम इति मन्त्रस्य
व्यापारविधानमुपपद्यते' अन्यत एव प्रातःप्रातः । यथा
यजुषादिभूतिभिः प्रातः ॥ कामभुवनः आधाराद्येप-
समर्थाः इति आदितादीनेर अभिप्रेक्ष्यन्ति, तथा एताः
प्रातःज्योतिष्टोमसंयम्यविशेषः इत्यभिप्रायः । इतरथा
यदि तावत् अप्रवृत्ता एव गृह्यन्ते, ततो गत्यन्तरमभवे
सति चेदेन अननुपपत्तिः सत् अतिभारः निष्पत्तान्त
आपद्येत । अथ अविशेषप्रवृत्ति, तथापि एकत्र प्राप्त-
सामान्यसंयम्यभूतिविशेषमात्रकणात्, असम्य च
सामान्यविशेषमात्रकणात् वैकल्प्यमिति चेत्तदपि वाक्यमेद-
म्भात् । प्रवृत्तमेव न कश्चित् दोषः । एवं न मन्त्राकृत-
मन्त्रविशेषो न भवित्यति । ननु च प्रकरणेऽपि यथा-
ऽभिप्रेक्षितः सामान्यसंयम्यो नैव कल्प्य विदितः । यदपि

स्यात् तथापि न्यायान्तरे विहितकः, इत्यादि विवक्ष्यते ।
उच्यते । नैव दोषः । कार्यान्तरविनियुक्तानामेव प्रव-
णात् । ननु एवं यदि सामान्यसंयम्यमात्राविवक्षितः न
पद्यते । कथं न पद्यते ? यदा सर्वविशेषेषु सामान्यमन्त्र-
गणैः, तेन यत्न विशेषस्य, तद्विधेयान्तरे अनुपपत्त्य-
मानत्वम् अविवक्षितं ह्येता तद्विधेयसामान्याभयन-
मविवक्षितम् ।

यस्तु भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः, स सर्वविवक्षित-
विधानेषु तृत्वः । यथा कुर्वन्, स च होमेन इत्यपि
वाक्य दर्शयितुम् । अपूर्वकर्मविधानाच्च नापमन्त्रेभ्यो
विशिष्टविधानेभ्यो न्यूनतरो विज्ञाप्यते । सिद्धान्तेऽपि च
अन्यविज्ञानाभयनात् 'हवैवलिङ्गेन' इत्येतदभवेव ।
नहि अविधीयमानः प्रकृतोऽपि एवमिदं उच्यमान-
ङ्गम् । तस्मात् यथाकथंयितुं पूर्वोक्त एवात्र वाक्यभेदो
योजयितव्यः, (विशिष्टोत्तरत्वात्) । तत्र 'उपस्थानं च
कुर्वन्' इत्येतत् ज्योतिष्टोमकार्यविशेषप्रवृत्तौ न । 'तथा
एवलिङ्गेन' इति प्रकरणनिरूपणमात्रमविवक्षितोऽप्यभयन-
देवताविशेषोपपत्तिप्रमाणप्रवृत्तौ न ।

अनर्थक्यप्रवृत्तेः स्यात्संयम्यात् फलवता,
ननुपपत्त्यां फलवत् । २३ ॥

भाष्ये—ननु च प्रकरणात् ज्योतिष्टोमविशेषकारकं
स्यात् । यदि उपस्थानज्योतिष्टोमसंयम्यो विधानेन, तथा
उपस्थानं ज्योतिष्टोमे उपदिश्येत । प्रकरणात् तेन एक-
वाक्यतान्त्रिकात् । यदा तु तावत् उपस्थानस्य मन्त्रसंयम्यो
विवक्ष्यते, सर्वोपस्थानेषु तथा मन्त्रः प्राप्नोति प्रकरण
वाचिना । न प्रकरणं विशेषक भवितुमर्हति । उभय-
संयम्ये वाक्यमेदः । असत्येन न पुनरप्य दोषः । येन
आग्नेयेन ऐन्द्रेण वा ज्योतिष्टोमे व्यापारः क्रियते, तेन
उपस्थानव्यापारविशेषः तथा ज्योतिष्टोमविशेषः,
अन्यत् सर्वमनुपपद्ये इति न दोषो भवति । अपवा
आशीर्वादनविधानस्य संयम्यत्वान् विधीयते । वासिष्ठे
इत्यममनुपपद्ये । अनेन मन्त्रेण आशीर्वादनविधाने इति
सामर्थ्यादिति शङ्क्यः । तस्मात् प्रवृत्ता मन्त्रा एवमाशी-
र्वादा उपपद्यन्ते इति ।

या—अथ वाक्यमेदं परिहर्तुं यथाश्रुतामीनामुपस्थानं
संग्रहमात्रमित्युच्यते तत्राह, (सूत्रकारः) 'अनर्थकश्चो
पदेशः स्वादृशवत्तत् फलवत्ता' इति । 'ननु प्रकरणात्
ज्योतिष्टोमस्य उपकरणं स्यात्' इति अन्वयतः सामान्य
संनपत्तिरिति मन्यते । न तु अत्रावपि अपिषीयमानः
समपत्ति इति दर्शयति । 'यदि उक्त्यान्ज्योतिष्टोम-
स्यर्थो विनश्येत' गतः 'तेन एकतावयवासिधात् ।
यदा तु एतत् 'तमविषय उक्त्यान्मनुष्य विविष्टविषय-
त्वेन वा मन्त्रसंज्ञो विधीयेत, तदा लौकिके निष्कटे
दृष्टे एवोक्त्याने मन्त्रः प्राप्नोति अनुनितभुविमन्त्रण
भाषित्वा । नहि तदा प्रकरणात् विरोधप्रत्यय । अस्म
तस्ये तु प्रथममेव ज्योतिष्टोमेन स्वीकृतत्वात् नान्यत्र
प्राप्ति, इति अर्थवत्ता एवम् । अत्राग्राहीना
कर्माद्रभूतादा मन्त्राणां च परधाना संज्ञये विधीयमाने
उक्त्यान्मपि अनुपत्ति इति स्पष्टवत् ।

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् । २४ ॥

भाष्य—यद्यप्युक्त उपादिष्टा हि ते प्रवृत्ताः कदापि
नोरेणि, तदुच्यते । उक्तोक्तमेतत् (न ज्योतिष्टोम
प्रति मन्त्रस्य भाषापरिधानमुपपद्यते इति प्रत्येन २२
सूत्रे) । अपि च न वैकल्येते एतौपदिष्टा । सर्वे
पान्त्वोमे आधिने (च) शब्दमाने तस्य अनुपत्ति ।
तेन न प्रवृत्ते पविष्ट विरोधः । वस्तुन गृह्णत्येव प्र-
गम् ।

या—यत्नं वातशामनत्वात् सामान्यविरोधवशात् न
प्रवृत्तमस्ति, तत्र । नवनत्वात् वातशमयिषानात् शुभ
भूतमन्त्रादृशं च समुच्चये एति विरोधभावत्वात् उक्तमपि
अशौचम् । तथा येन एतन्निष्कमेन एव युज्यात् इत्येवमिति
यत्नमपि नः नाभीरते, योर्वा च विदुषिद्वयेन अवि-
रोधनत्वात् । यत्नं मन्त्रेण विरोधमिति, यद्यप्येव
विरोधविदेः अर्थवद्भाष्योक्त्यान्मन्त्रेण चोपदे । तथाहि
'यदायदसूत्रां कुर्यां प्रत्ययेन विरोधमम् । तथापि
नैव मुक्तयेव सर्वासां मह्यमिह ॥ मन्त्रो ह्यव्यय-
स्येन मन्त्रप्रकाशितेन च । वाचस्तोमाश्रित-
वर्षागतने विदिष्टा हि सा ॥ अतो नैवेदमाशु-
क्षमावधानेन विरोधमम् । तर्पणस्य एव स्यात्

कृतेऽपि हि विरोधेण ॥' उक्तात् अर्थापत्तिप्रति-
बन्धमानेनैव प्रकृतप्रत्ययविधिः ।

(वातशामनत्वं 'कुशा इत्यादयो मन्त्रा तास-
पाश्च गृह्णताः । न ते निर्मान्यता यन्ति विमिश्रयोः
पुन पुनः ॥' इति ।)

ज्ञा—'तत्राग्नेयी- (एवे) ति शब्देन सर्वाणां
ममियामतः । अविज्ञेयो, न वा चिद्धि प्रकृत-
प्रवृत्ते प्रमा ॥' इति प्राप्तेऽभिधीयते, 'प्रकृत-
एव गृह्येण प्रसिद्धवस्तुसंग्रहः । तासां कार्यं
विज्ञेयो हि सुप्रसन्नोपदिष्टवत् ॥'

पूर्वे लिङ्गस्य सामान्यसंज्ञावशेन नमुक्तं तत्प्रमदृगात्
भूतेरपि सति समवे सामान्यसंज्ञं अन्यतः लिङ्गमपेक्ष
विरोधमप्यत्यर्थं तत्राति इति प्रतिपाद्यते इति लिङ्गा-
पिनरेऽपि भुतिविनियोगमभिव्यक्तम् ।

लोम—अत्रान्तरसंज्ञातिः प्रादुर्गमिका । मूत्रा-
पस्तु—अधिकारे प्रकरणे यो मन्त्रविधिः, स अतदा-
यत्नेन प्रकरणात्मक्यतेन चकारात् प्रकरणात्मक्यतेन च
स्यात् आग्नेयीन्यासेन सामान्येन सिद्धत्वात् इति ।

वि—'आग्नेय्याऽऽग्नीप्रसिद्धिर्निवेदनात् कपोऽ-
स्ति ॥ उपरान्ते प्रसिद्धत्वात् प्रवृत्ता एव ता उत ॥,
वाचाप्येन यद्येकतेः सर्वमित्युक्तमिति ।, विरोधे
विधिरुक्ता प्रवृत्ताभिरतिपीयताम् ॥'

आह—ज्योतिष्टोमे 'आग्नेया आग्नीप्रमुपदिष्टवे'
इत्येव प्रवृत्ताप्रवृत्तव्ययेन कदाप्य आग्नीप्रमुपस्थानात्,
उत प्रवृत्ता एव वाः चोक्तमपि विनियुक्ता, ता एव
इति चिन्तायां, आग्नेयीन्यास्य अविरोधेण सर्वप्रवृत्तात्
प्रकरणस्य तन्त्रोपदेशवानुपपद्यते । अग्निदेवस्य कदापि
स्यैव विविष्टविषयवत्तत्त्वविरोधमपि विना आग्नीप्रो-
पस्थानात्तत्वेन विधानम् । नहि अत्र आग्नेयी उदरेण,
येन आनर्थक्यमपि बोधितुं प्रकरणेन संकोच्यते, तृती-
या उपादेयवत्त्वमपि । यत्र च उक्त्यान्मन्त्रेण
आनर्थक्यवत्त्वात्, तत्र प्रकरणानुपदेतेऽपि न
आग्नेयीन्यास्य प्रवृत्तमपि । न च आग्नेयीन्यास-
योगेनानुपदितान्यत्राह एतिदिवसत्वे, यौगिकानां
अन्यथापि विविष्टविषयवत्त्वमपि न एतिदिवसत्वे

अत्रच्छेदकपात्यर्थविषया आग्नेयेऽस्मिन्वाचनमा अग्नि
पाऽऽद्यवाच्यार्थोऽस्मिन्वाचनमात् 'आग्नेय्या आग्नीष
अग्निदत्तात्' इति वाचक्येऽप्युक्तेः 'अग्नि आ याहि'
इत्यादिभिः अग्निहितनिपातमन्त्रविमर्शपरिपुकेः
(ब्रह्माहुतेः ?) समीपस्थानं विना अग्निधानाद्यैः प्रसक्त
समीपस्थानस्य अनुवादेशोपपत्तेः तस्यापि सामान्यान्वयवत्
अग्निधानं इति अतिशयवत् । सु. ११३२.

● आग्नेय्यधिकरणे 'आग्नेय्य आग्नीषमुपतिष्ठते'
इत्यादौ अन्यत्र विनियुक्तेऽपि प्रकृत एव मन्त्रो ब्राह्मः, न
तु दाद्यतय आगमपितृक इत्युक्तम् । (११२८/१२-२४)
के. ● आग्नेय्यधिकरणे कौत्सिजाना यज्ञस्य सन्निहित-
मानस्यकायस्य निरुद्धत्वात् (पायैसारविना) । के.

● (आग्नेय्या आग्नीषमुपतिष्ठते इति) आग्नेयी-
वाक्ये सामान्यसम्बन्धबोधनमभरणेन प्रकृतप्रत्यक्षापरण्य
प्रवृत्तधुतिस्वारस्यमद्भ्यः (आग्नेय्यधिकरणे प्रति-
पादितः) । कु. ३१/१९/१२२. ● जज्ञस्य-
मानस्यस्य वैयक्तिकत्वेन व्यक्तियाचित्वात् आग्नेयीशब्द-
वशं सर्वानामर्थैरुचित्वाभावेन सन्निहितार्थवाचिषामभावात्
आग्नेय्यधिकरणपूर्वेष्वध्यायानेन सर्वस्यक्तिकाचित्वाव-
रोधः । सु. १२१६. ● विधिर्धानविशेषमन्त्रपर-
वाक्ये सामान्यसम्बन्धवाचितामपि कल्पयत. आग्नेय्यधिक-
रणोक्तौ वाक्यमैवो योग्य । वा. ३/अ०/१६.
● आग्नेय्यधिकरणोक्तौ वरुणस्य वाक्यमैवोपपत्तेः । सु. ११३
ट. १५. ● इवानवादे स्वाभिव्यक्त्यामर्च्येन सुवत्स्य हविर्नि
प्रसक्त्यात् तैत्रेय निराकादशे विधौ, इतरासे (सन्निहितवत्-
त्वादे) शामर्प्यकल्पने गौत्रापादे. आग्नेय्यधिकरण-
स्याप्येतामपि सुवत्स्यैव प्रथममवसीयते । की. १/अ०/१३०
ट. ३००. ● आग्ने अग्निमिदं विष्णवे होमः, विष्णवे
आग्नेय्यधिकरणपायेन प्रवृत्त एव । आदमयूराः ५/४५.
● होमस्यापि श्रृंगस्य कृपासिध्पन्तत्वात् उवाच्येऽश्वे
प्रथमे चोद्यमाने नामतदेवोदेत्येवो. किं अपूर्ववोः
अर्वापरपा विधिः कल्प्यता, अतः कुतश्चित् प्राप्तयेव
आशयर्णे क्रियता इति । तत्र आग्नेय्यधिकरणस्याप्येन
रापये सति गौरवस्याप्रमाणत्वात् अवगतत्वागोदेवाश-

ययानि अष्टाकपालीन्येव गृह्यन्ते । वा. ३/अ०/४४१
ट. १८१.

● आग्नेय्यधिकरणस्यावसरूपं (११२८/१२-२४)
'विनियुक्तस्य विचनत्वात् विनियोगः' इति । के.

● आग्नेय्यधिकरणे एकस्मिन्नापि संवत्सरे सस्यभेदेन
विभज्येव कर्तव्यम् ॥

'तावन्निरोध' इति सुवो साम्योपजीना मन्त्रे
ग्रीहिषान्मैनामर्च्यं विषाय 'संवत्सराज्येति भवति' इति
श्रुतम् । सव 'इत्येव' इत्येकवचनत्वात् ग्रीहिषामर्चनस्या-
श्रयणम् । अत एव उक्तवत्सरेत्येव पुनःकरणश्रुतिर-
पद्यते । वक्तव्ये यैरेवमवधारणे तु वातामन्ये एव तदा
श्रुतछादितोऽयः । अतो नाश्वेत्येव क्वाप्रपणं इत्यौपुलोमि-
राचार्यो मन्वते । इति श्रामे, श्वेत्येव यत्रामर्च्यं, 'हमा-
न्यामाप्रणनेन यजेत' इति श्रुतेः । न चैवं चान्द्रा-
काकटुहविषया, 'तस्मात् तातामुभयाम्नामिदोर्नं जुहोति
उपास्या दग्नीर्भूषणामाभ्या यजेत' इत्यत्र ग्रीहिषवदोर्नं
प्रवृत्तत्वात्, अन्वयश्च मन्त्रेयै वाक्यत् । 'ग्रीहिषये वा
यजतस्ये वाऽऽज्यते' इति स्वतः कौटील्योऽनुतेः (VI
१५) । 'मन्वतरादयेत्यत्' इति टु धीधामयणपरत्वेना-
नुपपन्नम् । अत एव 'हिर्वा एव आदित्यः संवत्सरा-
दावर्तते तमेताम्यनामप्रवृत्त्यामर्वाश्च वत्स्रश्च नामि
यजते' इति श्रुतेः प्रत्ययनमाश्रयणोक्तिः । 'ग्रीहिषि-
रिष्टा ग्रीहिषिरेव यजेत आ यजन्मः, यैरिष्टा यै-
रेव यजेत आ ग्रीहिष्य' इत्यनेन तत्तादृशयोगाभावि-
दग्नीर्भूषणप्रायोर्देयनिमित्तम्, क्वामामग्रीहिषवाना प्राज्ञे
मन्त्रनपविधाने च संगच्छते । सकर्षे. ३/१८८.

● आमयर्णे नवात्रयमुपयुक्त्याभावेऽपि कर्तव्यम् ॥

नवात्रयानस्य सुसुधातत्त्वमोभयपूर्वकत्वेन अन्यतरा-
भावे श्रुतिवैयर्थित्ववाच्यमप्येऽपि नैतादृशोऽधिकारः ।
तस्यानिष्ठाश्रयणत्वेऽपि प्रतिपेक्षातिङ्गामाभावेन प्रत्यक्षा-
भावात् । इति श्रामे, नवात्रयमयाचनप्रागभावविशिष्ट-
वस्तुतद्दिनात्वीतिनिरपेक्षे अभिकारिकाऽवच्छेदकत्वेन
सुसुधाऽऽदेशस्तदष्टकत्वे भावाभावादप्रतिज्ञोऽधिकारः ।
सकर्षे. ३/११४.

४ आमयणानि चत्वारि स्थानानामयणं, व्रीह्यामयणं, यवाग्रयणं, वेणुयवाग्रयणं चेति । तत्र वेणुजन्यानि नोभूतमवशानि वीजानि वेणुयवा उच्यन्ते । के.

■ आमयणस्य आधानोचरत्नेव प्राप्तौ तद्व-
करणे नवाग्रभक्षणनिषेधः ॥

वस्तुते नवान् पक्कवान् प्राशितवता पक्कादग्न्याधाने
हृतेऽपि यवाग्रयणं कर्तव्यम् । पूर्वमधिकरात्रमावेऽपि संश्रय-
विकाररूपदा तद्वामेः । इति प्राप्ते, नवाग्रप्रथमाग्रहन
स्यैवानिशाग्रयणं प्रति प्रतिषिद्धत्वात्, तस्य च वृक्षधेन
द्वितीयादिग्रयणे सिद्धाऽभ्यासेन प्रादग्गत्या न तत्राधि-
कारः । सकर्तृ, ३।१।१३.

■ आमयणे अन्वाहार्यस्थानापनेऽपि वस्ते
पाकस्य बाधः ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः । १०।३।८।१६ ॥

भास्यं— तत्रैव 'वस्तुः प्रथमजो दक्षिण' इति ।
तत्रैव समधिगतं, अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति । तत्र
सद्यः किं वस्ते पाकः कर्तव्यः, उच्यते । किं प्राप्तम् ।
चोदकात्प्राप्तव्यस्तथावत्पाकः कर्तव्य इति । एवं प्राप्ते, ग्रामः ।
वस्तुस्य दाने पाको न कर्तव्यः । अपाक्ये हि वस्तो वास
एव । वस्तुश्च भूयते, न मासम् । परिरुपय व भूयते,
न पुरपमंस्कागप । तस्माच्चोदका पाकं न प्राप्तयति ।
तद्यदि पाकः क्रियेत, अभुक्तः प्राणिवध आचारविद्वदो
ऽनुदीयेत । तस्मात् पाको न कार्यः ।

द्या— अन्वाहार्यपाको यत्ने कर्तव्यो नेति संशये चोद-
कानुप्रदाय पक्का वस्तु, तदीय मास दक्षिणत्वेन देय-
मिति मन्यते । भुक्तं तु वस्तुस्य पापेन नश्येत्, अभुक्त
च मासं दीयेत, यत्तद्वाम्यो वा मासवश्यायः स्यात्, न
चैवम् न्यायम् । तस्मात् नवस्य पाकः ।

सोम— यदर्धं पूर्वं प्राशितवता तद्विस्तृप्यते इति
संगतिः । स्वार्थरु- प्रकृतौ दाने अन्वाहार्यसिद्धयर्थं
पाकः अर्थसिद्धः, इह तु न तथा, इति गतौ कर्तव्यः
इति ।

वि— 'पाकोऽस्ति नो वा वस्ते, स्वादन्वाहार्यस्य
दर्शनम् ।, न यत्नप्रशङ्क्यौती दक्षिण मासदानम् ॥'

भाट्ट— वस्ते स्थानापत्यतिदेशप्रसङ्गः पाको निव-
र्तते एव, प्रकृतौ तस्य दक्षिणाध्यानीभूतस्य निष्पादकतया
वर्गे अर्थलोकात् । न च वस्तुस्थिति प्रकृतिद्रव्यत्वेन
विधिः, साक्षादक्षिणाध्यायनव्यसमवे परंपर्याऽङ्गीकारे प्रमा-
णमाशङ्क । अतिदेशपासपाकानुमेधेन तदवश्यमेव अन्यो-
न्याध्यायात् । अतः भुतवस्तुस्थितौ पाकः ।

मण्डन— 'वस्ते न पाकः क्रियते विरोधात् ।'

शंकर— 'कस्मै पाकस्य बाधः स्यात् ।'

■ आमयणे, अन्वाहारेयस्थानापनेऽपि वाससि
पाकस्य बाधः ॥

पाकस्य व्यापकारितत्वात् । १०।३।१।१७ ॥

भास्यं— तत्रैव भूयते 'वस्तो दक्षिण' इति ।
तत्रावयवार्थः समधिगतः अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति ।
अथ पाकः कर्तव्यो वेति संशयः । अर्थापत्तेः कर्तव्यः ।
इति प्राप्ते, ग्रामः । न कर्तव्यः । अलकारितत्वादिभिः ।
अलकारितो हि पाकः । न च बाधोऽयम् । न तत्र पाकः
शक्यते कर्तुम् । तस्मात्तत्र पाको न कर्तव्य इति ।

सोम— पूर्ववत् भुतवस्तुस्य वाक्येन नागानामात्
(वाससि पाकः कर्तव्य इत्युक्त्यात् पशुद्वाराग्रयणसंगतिः) ।
ननु कथं प्रयोजनाभावः, पाकगतविकाराग्रयणस्य प्राप्त-
प्रयोजनस्य सद्भावात् । भवति वासस्थिति पाकेन दृक्स्व-
रूपोत्पत्तिस्थाने विकारः इति (येन) प्रकृतौ न
विकारमात्रं पाकस्य प्रयोजनं, किंतु अदनीयद्रव्यसिद्धयर्थ-
तया लोकसिद्धत्वात् पाकस्य अक्षरलक्षणदक्षिणाग्रयणसिद्धिः
प्रयोजनम् । इह च बाधोत्पन्नद्रव्यस्य पाकं विनाऽपि
सिद्धेः प्रयोजनाभावात् इति । सूत्रे निरुक्तिः इति दीपः ।

वि— 'वासस्थिति न च पाको, विनाद्याभावतोऽ-
स्म्यहो ।, वैयर्थ्यादप्यवस्थानात् पाके वाससि नोक्तिः ॥'

भाट्ट— वाससि विरोधाभावेऽपि पाकस्य प्रकृतौ
दक्षिणाग्रयणनिष्पादकत्वादिह उदभावेऽपि निषेधतेः
प्रयोजनाभावाच्चरौ येष्वनदकरणात् । सिद्धमपि चेदं
निर्यादितार्थमुच्यते इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'वस्तो न पच्येत न हीदमत्रम् ।'

शंकर— 'पाकश्च यत्नमस्ति ।'

. ॥ आम्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया अति
दिष्टान्वाहार्थदक्षिणया वाध. ॥

वासोवत्सं च सामान्यात् ॥ १०३॥ ६।३४॥

भाष्यं— 'आम्रयणं भवति, दुर्वावाय यन्मान-
स्वापरमावाय नवानामैन्द्राम्, पुनस्तन्मात्रेण, औम्य-
यामाहः, वैरमदेशः पयसि चक्षुः, छायापूयिष्य एक
कपाता । इति । तत्र भूषते 'यातो दक्षिणा, चतुः
प्रथमवौ दक्षिणा' इति । अस्ति तु प्रकृतौ 'अन्वाहार्यौ
दक्षिणा' इति । य एव चोदयेन आप्यने । तदत्र संघयः
किं वासोवत्समस्याद्वयस्य निवर्तक, उक्तान्तिरस्ति ।
किं प्राप्तम् ? चोदकानुग्रहाद्विरोधाभावाच्च अनिवर्तकमिति ।
एवं प्राप्ते दूमः । वासोवत्सं च सामान्यात् । उत्तमध-
स्तात् आपानदक्षिणाणां पुनराधेये निवृत्तिरिति । चयन्दे-
गान्वादेशः निवर्तते । अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः ।
कार्यशामान्यात् । दक्षिणाकार्ये अन्वाहार्यः प्रकृतौ । इह
वासोवत्सं तस्मिन् कार्ये, दक्षिणादन्वधनवात् । तस्मात्
समुपप, निवृत्तिरिति । प्राप्तिर्नोत्तरविषयता कियते इति ।

वि— 'यातोवत्सं समुपपन्नमन्वाहयणे वा न वा ।
अविरोधात् समुच्चये, न कार्यस्याद् विरोधतः ॥'

भाट्ट— यामावायमणे 'यातो दक्षिणा' इति
भुतम् । प्रीत्याम्रयणे च 'यतः प्रथममेव दक्षिणा'
इति । सा प्राहृतमन्वाहार्यस्य निवर्तिका इत्यतिवादयेव ।
॥ च यथायामिन् आनस्तातिरेकार्थकलपनया प्राकृत-
वैद्वतयो समुपपन्नपचि, कश्चिदसंघतिप्रत्यक्षान्निरूप-
कार्यदेवेनेव मिदो आनस्तातिरेकस्य निष्प्रयोजनत्वात् ।
तस्मा एतान्तेकमन्वाहणे मीक्षितजेनीक्षिप्रिषद्गोश्च
समुपपापते । यथेयु तु 'दक्षिणः प्रीणाति' इति यत्न-
वान् समुपप । अतः प्राहृतदक्षिणा वैद्वतदक्षिणा
याप्यते इत्युत्तरविषयता प्राप्यते ।

मण्डन— 'यदादि पूर्वस्य निवर्तक भ्यात् ॥'

शंकर— 'यथोपपत्तेः प्राप्तवाधः ॥'

॥ आम्रयणे ऐन्द्रामभेदपयोर्वाधविन्यानु-
रोधेन वैधवेविहृतम्रयणयो नास्ति । आम्रयणे-
द्विन्वाय (द्वितीयः) ॥

वत्प्रवृत्त्या तु तन्मस्य निगमः स्याद्, यथा
पाशुर्क सूक्तवाकेन । १२।२।१५।३५ ॥

भाष्यं— तस्य प्रमूत्रस्य प्रवृत्त्या वैधदेविकं तन्
नियम्यते । यथा पाशुर्कं तन्म सूक्तवाकस्य प्रीथेन वैशेपि
वेण नियतम् ।

न वाऽविरोधात् ॥ ३६ ॥

भाष्यं— न वा नियम्यते । कुतः ? अविरोधात् ।
अविरोधोऽप्यपमं इतरेषामपि दक्षिणाम् । तेन न वैरो-
धिकं । अग्रेवैदिकेनास्य ततोऽन्यत्रापि नियतम् आहोति ।
वैदिकेनानुक्तवाकं । तस्मात् सोऽन्यत्रापि नियतम् आहोति ।

अद्यान्तलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥

भाष्यं— किं न न शास्त्रविहिताः प्रमूत्राः । किं
तर्हि ? चोदकप्राप्ताः । नियतः । यदि शास्त्रनिहिता
भवेयुः, तदास्तेन प्रकृतिलिङ्गेन वैधदेविकं तस्य नियम्यते ।
अथवा छायापूयिषीयमैरान् प्रमूत्रममेव प्रमूत्रानां पुन
वैधनतावर्ककपरिहारस्य लक्षणया वैधदेविकस्य
तन्मस्य विधानं विषयते प्रमूत्रादि तत्र भवतीति, न
तद्व्याख्यायकम् । तस्मात्वास्ति तन्मस्य नियम इति ।

सोम— पूर्वोक्तप्रमूत्रनियमोपजीनेन अस्य प्रवृत्त्या
संगतिः । सूत्रे तत्पुनरुदः प्रमूत्रपरः ।

वि— 'चात्रपूयिष्यस्योत्री स्यात् सर्वे वा तन्मिगे,
ऽग्रिमः । प्रीत्यायात् प्रमूत्रस्य तन्मिवापदक-वत् ॥,
प्रमूत्रस्य नोपदिष्टमविरोधात् सम्प्रतिष्ठम् । तन्मिष-
नियमौ सप्त नाहः सर्वेऽप्यतन्मिषः ॥'

भाट्ट— न वैध विद्वेष्टप्रि नवमवाजवातिरु वा-
पूयिष्यस्यैव यमोनुग्रहादितयोः प्रवृत्तिरिति, इत्यस्या
अर्हमप्यमरणेन प्रमूत्रमयत्स्य तदनुग्रहात्तत्वेन तद्वि
इतरयोः प्रवृत्तिरामावात् । अतश्च नवमवाजवातिविद्व-
पनैपिये गुरवचमपूयिष्यस्यमितरयोरेव तन्मिषादेक
कथामस्य प्रवृत्तिरमेव । अविद्वत्सर्वमयोरे ॥ तन्मिष-
मेव, सहोपपत्तेन अप्रमूत्रमविरोधत्वात् । अत्र नवमु
पमूत्रमविरोधत्वं नवमवाजकमसि न विरोधीति प्रति-
भाति । याक्षिणास्तु तस्य नावृत्तिरिति । पशुपेदा
यातो ॥ इत एतन्मस्ययादित्वा एतन्मस्यविरोधता, तत्र
विद्वदाविरोधमयोरेऽपि प्रवृत्तिरिति ।

सण्डत-- ' न द्यावापृथिवीयस्य तन्त्रिताऽऽग्रयणे
भवेत् । '

शंकर-- ' सर्वेषा तन्त्रितेऽ च । '

ॐ आप्रयणे दक्षिणारूपयोर्वासोवत्सवोः प्राकृता-
न्वाहार्यधर्माः कर्तव्याः ॥

अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्याऽभिसंयो-
गान् । १०।३।७३५ ॥

आद्यैः— तदैव यासति यतो च संशयः अन्वयाद्यर्थ-
धर्माः कर्तव्याः, उत नेति । किं प्राप्तम् ? न तावन्प्राप्य
लभ्यते कर्तव्या इति । तेन अकर्तव्या इति मन्त्रान्दो-
ष्टि । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थापेक्षेस्तद्व्याप्यतायाः स्वात्-
तन्त्र्यमेव वा शक्तः । साधनविशेषनिवन्धना हि ते धर्माः,
नान्तादाहानिश्चयनाः । तस्मादन्वयिष्यन्ति तत्सम्प्राप्यते
भविष्यन्तीति । कथं पुनरासौतन्त्र्यं नन्तर्प्राप्यभिमिति ?
निमित्ततया आह्वयः परिकल्पेण, दक्षिणैति तथा अग्नि-
संयोगो भवति 'वतो दक्षिणा' 'वसतः प्रथमसो दक्षिणा'
इति । तस्मादासौतन्त्र्यं अन्वयाद्यर्थधर्मकौ स्वाभाविति ।

श्लोकः— नृशयस्तु— चातोयलं अन्वाहार्यपर्मकं
स्यात् अन्यार्यनार्यपरिजयनिमित्तनक्षिणतन्त्रसंयोगात्
इति ।

दि— 'अन्वाहयस्य धर्मोऽथ न कार्यः क्रियते-
ऽथवा ।, न तद्धर्मव्यतो, मैव साधनव्यप्रयुक्तितः ॥ '

भाट्ट—वैष्णवी दक्षिणा ग्राह्यदक्षिणाकार्यापन्नत्वात्
ग्राह्यत्वात्वाश्यादिदक्षिणाधर्मान् लभते इत्यसि तथैव ।

सूचक— ' बल्लादिरन्वाहरणादिधर्मा । '

शंकर— 'तन्मात्राहार्यममृतम् ।'

० आम्रवणे यावापुनित्य एककपाठः । भा. ७११५।

२१. ॐ आप्रयणे चावाष्टुभिः कपाले चात्रुमांसाश्च-
देविकयावाष्टुभिर्नैकपालविध्यन्तस्य अतिदेशः । ७३।
१०॥२६-२७.

॥ आपयजे यासोयत्तमगोः अग्न्याहार्यस्थाना-
पन्नयोरपि अभिधारणस्य धावः ॥

तथाऽभिधारणस्य । १०३।१०३८ ॥

भाष्यं — आश्रयणे भूयसे, 'यासौ दक्षिणः' 'यत्ताः
प्रथमजो दक्षिणः' इति । तत्रायमर्थः समभिगतः अन्तः-

हार्षमर्मा वसति वत्से च कर्तव्या इति । अयायमर्थः
सावजिकः, किमभिपारण कर्तव्यं नेति । किं तावन्तम् ?
अर्पणपतेः कर्तव्यमिति । पूर्वं प्राप्ते ब्रूमः । तथाऽभि-
पारणस्य । किम् ? अनियेयं । अभिपारणं हि मन्वाहर्षे
स्वादिम्ने क्रियते । स्वादिमा हि ओदन्तस्य परिक्रमे उप-
करोति । न च वासति वत्से च स्वादिम्नः प्रयोजनम् ।
तस्मात्तानाभिपारणं न न्यायिकम् ।

सोम-- इह तु अदृष्टार्थेन्यास प्रयोजनं ह्यनुत्पितेः
संगतिः ।

वि— 'अमिशरोऽस्ति नो वाऽन, गन्धत्वाद्गन्ध-
वाससोः । अस्त्यन्वाहार्यवत्, मैवं स्वादताया असंभवात् ॥'

भाट्ट—अभिगणयस्व तु प्रकृतौ अष्टाध्याय्याद् वारो-
 वत्तादावपि करणे प्रमे, ओदनस्वादिसाऽदिवेन द्वाध्याय-
 संभवे अष्टाध्यायवत्तदनाऽनुपपत्तेः त्वादिभ्यश्चेत् प्रयोज-
 नाभावादकरणमेव ।

मण्डन—‘न चाभिषारो बसने च पासे ।’

शंकर— 'उमयोरमिषारस्य ।' शब्दः इत्यनुपदः ।

ॐ आपरणेषु उत्तरसस्योत्पत्तिकाष्ठमधिकः
संवत्सरो माद्यो न चान्द्रादिः ॥

‘संवत्सराद्वयेतरथि भवति’ इति भूतो^१ द्वादश
मासाः संवत्सरः^२ इत्यादिभुवन्तरथिद्वा-^३न्नादिप्रवृत्तप-
न्वामः एव विकल्पेन मन्त्रः । इति ज्ञाते, ‘संवत्सरे
सम्यग्नि वयन्ते’ इत्यादिषु लोके पञ्चदश्याकाशैषम-
सत्त्वपाशवयित्सन्त्यसि संवत्सरादेन व्याहारात् सन्त्य-
पाकनिमित्तकमसु तद्वैशेषस्थित्या नियमनसंभवे विक-
ल्पायोगात् द्वादशमासमन्वयान्तिदेकयोरपि ‘संवत्सरादथि’
इति वाच । (‘वत् पठति ऐषन्तेऽ (मन्) ऽन्ने पूर्वं
पूर्वतेने वति’ इत्यमरः । वत् पूर्व भन्दे, पठति
पूर्वतेने वन्दे, ऐषय । वति यतमाने भन्दे) । सधर्व.
३।३।१७.

■ आमरणेषु तत्तद्द्रव्यसाल्मयोर्नियमो न
विकल्पाः ॥

‘आग्रहणेन प्राप्तव्यमसौ यजेत’ इति विधान-
वाक्यन्तरेण शाल्यानां इन्द्रया च विधानात् अग्नि-
होत्रद्वयस्यापि च विद्वन्, स्यात् । इति प्राप्ते, प्रती-

हेतोः कालद्रव्याद्यनेकसुविधाने वाक्यभेदात् विशिष्ट-
विश्लेषावश्यभावेन भगवानिति आप्रवणानां अन्यासा-
द्भेदः । नैमित्तिकानामपि अस्तव्यज्ञानाद्यनेन वान्मत्ताऽपि ।
सौपीतकिराद्यने तु स्वाभावाभावाभ्यां विधाय 'सत्परा-
समित्येव', 'सत्परासामान्यो' (४११२) इत्यादिना
प्राकृतान्नानि तद्विषयं गुणविशेषान् विधाय, यदाप्रवणदी-
क्षातो विधाय 'एतत्तन्मयेतद् प्राज्ञे' (४११३)
इति वाचनिकातिरेकाकथनात् स्पष्टः कर्मभेदः, अतो न
द्वयविकल्पः, नापि कर्मविकल्पो निमित्तभेदात् । 'दिवा
एव आदित्यः' इत्यादिना अयनभेदेन आशुचिभुतेष्व
संकर्षः ३१११६.

॥ आमयनस्यभीहिमुक्ता प्रकृतौ द्वयविधिः ॥

'भीहिमिरूपा भीहिमिरेव कथेत आ वरेभ्यः'
इत्यनेन ग्रीहिकान्तवन्तान्तराले ग्रीह्याप्रवणभ्यासो विधी-
यते यन्निबन्धेन प्रकटयितुं एवोपभोक्तेः । इति प्राप्ते,
अन्तरालकाले नित्यप्राप्तयोर्द्वैतपूर्वप्राप्तयो द्वयनियमविधि-
परत्वे संभवति अल्पप्राप्त्यान्तरात्प्रसक्तमुक्तम् ।
'भीहिमिरेव' इत्येवकारेण यन्निराकरोते ।
संकर्षः ३१११५.

॥ आमयणाकरणे व्यामयधान्यभक्षणस्य निषेधः ॥

'तस्मादनिष्टा आमयणेन, नरत्वापिबन्धम्'
इति निषेधः. फलद्रव्याण्यवयवेषु, न व्रीहियवामनस्य
'वा फलद्रव्याणां निषेधे' इति व्यामयसौते फल-
कृतीतीतेन विधेये व्यवस्थापनम् । तस्मात् फलद्रव्याणि
रिक्तानां प्राग्भावात् भक्षणं अनिष्टम् । इति प्राप्ते,
अज्ञस्य इष्यमाणत्वेन प्रवणं भक्षणे प्रकृते विधेयैक
विषयत्वेन सामान्य विधेये पर्यवसानम् व्यामययोगा-
वस्यत्वेऽपि निष्टने नवधान्यव्यामयव्यवस्थापनं
नुपपत्तेरभावेन विधिना अनपेक्षितस्य वाक्यदोषेण
अतर्कान्तरं परद्रव्यापेक्षं छिनित्वा लज्जया स्वाक्ष-
मात्र इति सर्वव्यामयमेव भक्षणप्रतिषेधः । संकर्षः
३१११७.

॥ आमयणाकरणेऽपि मुद्रादिशमीधान्यानां
भक्षणनिषेधो नास्ति ॥

मुद्रादिशमीधान्यानामपि पक्षोपधिवाविशेषेण निषेधे
प्राप्ते, तेषां अयनस्योपस्थाप्ये न निषेधः ।
संकर्षः ३१११२.

॥ आमयणाकरणेऽपि शाकापक्षोपधीनां भक्षणे
न दोषः ॥

'तस्य नाशीयात्' इति यवनान्तरेण शाकादीना-
मपि भक्षणनिषेधे प्राप्ते, तेषां शाकयोर्व्यवस्थाभावेन 'देवा
ओपवीतु पातु आतिथीयः', ता इन्द्राग्नी प्रथममुद-
जयता' इत्युक्तस्य नराशननिषेधेन देवैर्गो क्षतु
योग्यता नान्यानां पशूनामेव वेद्यः. अनिष्टा भक्षणस्य
निष्ठया पञ्चमाकर्ता हरितव्याधीना च भक्षणे वाचा-
कायम् । संकर्षः ३१११९.

॥ आमयनेष्टिन्यायः । परंपरामोक्षिन्यायः ।
आमयने व्यपन्यस्तत्प्राप्तियुक्तोपेन सुस्पष्टं देव-
मादेरपि तिरोभावाभात् प्रसक्तार्थो नियमः ॥

अधिकत्र गुण साधारणेऽतिरेकात् धात्व-
भोक्तव्यमुक्त्येऽपि । १२३४१४३४ ॥

भाष्य— आमयणे वाचपृथिव्य एकरूपः । ए
वैश्वदेविककपालमुदितिः । तस्य धर्मं प्रवृत्तं बहिः ।
इत्येता प्रवृत्तमवृत्तं वा । तत्र निमित्तनियमः, उक्तं प्रवृत्त-
मेवेति विचारः । आमयणे तु येन्द्राग्रस्य मुख्यत्वात्
अनियमे प्राप्ते, वक्ष्यते । साधारणे प्रवृत्तिमन्,
वागीशोर्ध्वमासिकेन्द्राक्षिना योऽयमधिको गुणो द्यावा
पृथिवीरस्य वैश्वरितः, ए- अमुक्येऽपि छति द्यावा
पृथिवीरस्य नियमेव अतिरेकात् । काव्यभोक्तव्यम् ।
तत्राद्य शिष्यस्य वाक्यव्यवस्थेतिवन्नियमः, उक्तव्याप्य
न नियमः । यद्ये तत्वेरेकस्मिन् पक्षे योवनमापद्यते,
अमुकस्यापि शिष्यस्य धर्मो नियमेव, सा भूदमीत्ये
इति । एवमिहापि न व्याटनियमः ।

सोम— पूर्वान् अनियमाभवेऽपि इह तथापि-
वाचस्यभावात् अनियमोऽस्य इत्युच्यते. सगतिः । प्रवृत्त
पृथिव्य, इत्येतात् प्रवृत्तपक्षः वा । अप्रवृत्तस्य ॥ तत्वेन
(अप्रवृत्तत्वेन) अज्ञा, किंतु बहिर्मात्रेण । तदस्य

अमृतमयस्य चापेऽपि आत्मार्थस्य चर्हिर्मात्रस्य चायामात्रात् न कस्य चित्प्रेषणम् । सूत्रार्थस्तु— तन्मग्नधारण्ये अपिप्रो गुणः प्रगल्भत्वमग्नः गुणिनि अमृतमेऽपि सति विरोधाभावात् नियम्येत । यथा शिष्यस्य कास्वर्गोन्नत- नियमः, उपाध्यायस्यानियमः । यदि द्वयोरैकधियन् पामे भोजनमापयेत्, तत्र अमृतकस्यापि शिष्यस्य धर्मोऽनुपपद्यते तत्रत् इति ।

वि— 'वर्हिर्मात्रेण किं चित् प्रसूतं वा, बहुरतः । प्रायश्चात्माश्रितो, नैवमलोपात् कास्व- भोजित्त्वं ।'

मह— आमयणे 'ऐन्द्राग्रे इन्द्राकषातः वैश्वदेवश्चन्द्रात्रस्तुष्टिः एवकपालः' इति त्रयो यानाः भुक्ताः । तत्रैककपाले वैश्वदेविकैककपालात्प्रकृतिक इत्यु- फम् । तेन तत्र प्रसूनमयं वर्हिः । आत्तरोर्द्ध्वोर्द्ध्वोर्द्ध्व- गाक्षान्तिद्वेष्टान्नियमः । तत्र यज्वैककपालात्प्रथिव्यालुगेन मुख्योरोरेकरोरपि प्रसूनमयन्नियमः एव । नहि तत्रोरोरपिना ताम कश्चित् पदार्थोऽग्नौ, येन यज्वैक- इतिवादिपदो कश्चित्, चर्हिर्मात्रं तु गदद्रम् । अतश्च कास्वभोजित्वायेन दुर्ध्वलानुगेनेनापि प्रसूनमवलम्ब्यये न कश्चिदोपः ।

मह— 'अमुदरोऽपि शुभो प्राप्नो वेनाऽप्येऽपि गुणान्विताः ।'

शंकर— 'वर्हिः सत्तं आमयणे ।' मूल प्रगल्भ- पुष्टिताम् ।

० आमयणेष्टर्थां कामिनेनीलातद्वयम् । भा. १०।८। १।१७.

(प्राचीनः आमयणशब्दः यागविशेषपरः, अत्र तु सोमयागसम्बन्धविशेषपरः)

० आमयणप्रदो ज्योतिष्टोमे प्रातःतवने गृह्यते । वि. २।३।१, ० आमयणप्राज्ञान् योद्धव्यो ग्रहो ग्राह्यः । उक्त्यमहोत्तरं य तद्वहणम् । १०।१।१०. ० आम- यणस्याहोती द्विरेक्यरोषः आदित्यस्यहत्याः सप्तसप्त आगच्छति । आमयणस्याख्याः पानीयते गृह्यते । ३। २।२३. ० आमयणाप्राप्तिं अहानि म्यूदे द्वादशारे । के.

॥ आमयणप्रतावा विपुवति निवेशः ॥

जगत्तामसि सामाभावात्तः साम तदाख्यं स्यात् । ५८ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे मृते, 'यदि रथतरसाया सोमः स्वदैन्द्रवायव्यान् वदन् गृहीयात्, यदि बृह- त्तामा द्युक्तायात्, यदि जगत्तामा आमयणायात्' इति । आमयणाप्रानित्येतदुदाहरणम् । तत्र संशयः किमायणा- प्रतायाः प्रवृत्तौ निवेशः, उक्त विवृतापिति । किं प्राप्तम् ? प्ररूपानुग्रहात् प्रकृतापिति । यदि जगत्तामेति ज्योति- ष्टोमः एषोच्यते, येन नैवचिदमिसंक्रमेण गुणेन क्रियता वा । एवं प्राप्ते, मृतः । जगत्तामसि भूयमापेऽपि कृतः साम तदाख्यमित्यप्यवसीयते । कुतः ? सामाभावात् । नहि दृष्टेऽपि सामवेदे यज्वन्नाम सामासि । तस्मा यत्र जगत्तामुत्पन्नं तत्र, य जगत्तामा । स विद्युवात् । ननु द्युक्तापे विपुवानित्युच्यते । नैव बोधः । स क्षमाय भविष्यति । तस्माद्विपुवो विपुवति निवेश इति ।

सोम— यथा 'चतुर्थेचतुर्थेऽहनि रति ।' कीच्याया यथाकथञ्चिदनुयातता नगन, एवं ज्योतिष्टोमे एव जगत्तामग्राह्यस्य कथञ्चिद्वक्ता इत्युपायान् (इष्टान्.) संगतिः । जगत् साम अश्नेति बहुमीहिः । जगत्ता साम अश्नेति यथिररणश्चुर्वीरिणि संभवति । अत्र जगत्तामप्यवर्णो जगत्तुन्दः, छान्दस ईषारलोपो वा बोध्यः । सूत्रार्थस्तु— 'यदि जगत्तामा' इत्यत्र जगत्तामाः अभिरात् उक्तं साम कनसंरण्यात् तदाख्यं जगत्तुन्दस्यविषयं स्यात् इति । एवं यदतः सप्तसरस्य समानाधिकरणमात्र एवाभिप्रेतः ।

वि— 'प्रवृत्तौ विपुवो वा स्याद् प्रदेष्टाप्रपणा- प्रता । आय- प्ररक्षा, दन्वो जगत्तामवर्णमायात् ॥'

अण्डन— 'मवेष्टागाम मरो विररे ।'

शंकर— 'विपुवामयणता ।' १९.

के— 'विप्राङ् बृहत् विपुव गोप्य गधु' इति जगत्तीन्द्ररत्नकामूनि उक्तं तस्य जगत्तामा ।

० आमयणप्रमृतं ज्योतिष्टोमविट्तिभूते विपुवति शुश्रूक्षस्य जगत्तामवे सति कथंयम् । वि. २।३।१, ० आमयणप्रमृतं यथाप्रदेष्टु, द्वादशारे म्यूदे चतुर्थमम-

पादः । आ. १।२।५।१३-१६. * आधारशब्दः क्रिया
वाची, न द्रव्यवाची । वि. १।५।४, * आधारशब्दः
योगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि नैवेष्टी
दिशमारभ्य ऐशानीं दिग्भाषां कृत्वा सतत्या श्रुतं
शर्यते, तस्य कर्मण एतन्नामधेयम् । आधारशब्दस्य
'यु' शरणदीप्त्योः । इत्यस्माज्जातोऽक्षरः खरद्
प्लुताक्षरे । १।५।४.

■ आधारभिहोत्रमरूपत्वात् । १।२।५।१३ ॥

'आधारमाधारयति' इति श्रुतेः । तथा 'कर्ममाधार-
यति' 'मनुमाधारयति' 'सतमाधारयति' इति । इदं च-
'अभिहोत्रं जुहोति' तथा 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति'
इति । तम सदेहः तिमूर्त्यैकवासयति, वस्त्रं जुहोतीत्या-
दिनिराधारा होमाश्च विहितानि, तेषां 'अभिहोत्रं जुहोति,
आधारमाधारयति' इत्येतौ मनुदायानुवादी उतापूर्वयो-
श्चाधारहोमयोर्विधातारौ इति । पूर्वमेव वाक्ययानुरोधेन
विष्णवादियुक्तानां अर्थवद्वयैव श्रवणोपपत्तेः अन्तारा-
वासयस्यैव विधित्वं, न मनुदायानुवादकमिति युक्तम् । इह
ह सभाभूतदेवभानात् पुनः प्रत्ययविहिते । अनाप
पूर्वपक्षिणोऽभिसंधि - 'आधारमाधारयति' इत्यनेन
सह 'कर्ममाधारयति' इत्यादीनां न तावदेकवाक्यता
श्रूयते । नापि 'अभिहोत्रं जुहोति' इत्यनेन गहः 'दध्ना
जुहोति' इत्यादीनां तावत् श्रुतिः प्रशस्यते । अतो
नापैधादानम् । तैत्तिरीयसिध्दिकानामपूर्वादियुग-
विशिष्टाधारकमैविधातारं च, दध्नादियुक्तानां च दध्नादि
गुणविशिष्टहोमविधातारं वगिति । तद्वच्च 'न चैषामेक-
वाक्यस्य न ॥ स्तुतिपरा श्रुतिः । ऐकान्तिको
विधिरतेन गुणवत् कर्मणोचरः ॥' इति । (वा. ४
४९७) तथा एषां कर्मादियुक्तवाक्यविहितानामाधार-
कर्मणो 'आधारमाधारयति' इति अनुदायानुवादः । मैत्र,
सैतन्यस्य गुणविधानाद्युक्तम् । प्रसन्ननामधेयं हि विधिः
क्रियाधामेव पुरुषं प्रत्यवेति । गुणश्च न विधा । अतः
कथं गुणे विधीयते ? किंच ॥ गुणपदस्यो विधि-
भूयते, तस्य आधारतावद्वत् ॥ च समानदक्षणादर्थ-
भाषनापरितोमेन न पदान्तरस्य गुणं विधातुमुक्तम् ।
न च गुणस्य फलवत्ता भाषनाविरोधकार्त्तमात्र-

नास्येनापि विधिना गुणे विधास्यते इति वाच्यम् ।
यत्तस्मापि किं भावना विहाय निष्पद्य एव गुणः
कारकतया विधातव्यः, उत भावनाकारकतया ? न
तावद्विच्छेदो गुणे विधातुं शक्यते, विधेः क्रियाधमत्व-
र्योक्तत्वात् । भावनाकारकतया च विधानं भावनामन्तरेण
न समस्यतीति भावनाविधिषो विधीयते हस्तुरपगते ।
तेन यस्तुतः शब्दस्य सर्वत्र गुणविशिष्टभावनाविधानमर्थ-
वाच्यम् । न तु कस्यि केनगुणविधानमिति । तदुक्तं
'विधित्वं प्रत्ययोवाचं न नामपदमुच्यते । तद्विधि-
र्भाषनात्तत्रेत् सैव पूर्वं विधीयताम् ॥' इति ।
(वा. ४. ४९७) ननु कर्मादिधाक्येषु न द्रव्यं, नापि
वेचता समसि । दध्नादियुक्तवाक्येषु च द्रव्यसम्प्राप्तेऽपि
वेचता नास्ति । द्रव्यदेवते द्वि कर्मणो रूपम् । अतः
कथमेभिः कर्मविधानम् ? कथं वा 'आधारमाधारयति'
'अभिहोत्रं जुहोति' इति वाक्यद्वयेन समुदायवादानुवादः
इति निश्चीयते ? न च वाच्यं- 'चतुर्गुहीतं वा एत-
दभूतत्वाज्जादमाधार्य' इत्यनेन आधारत्वात्तद्व्यवधिधानम् ।
'इत इन्न ऊर्ध्वे अन्तर इत्याधारमाधारयति' इत्यनेन
विहितमन्त्रश्रवणे मान्यवर्षिणी देवताप्रतिः । तथा 'यदभाये
च प्रगापवते च राय जुहोति' 'यद् सर्वाय च प्रवा-
पतये च प्रतज्जुहोति' इत्येताभ्यां दध्नादिहोमेषु शान्त-
मेदेन देवताविधानं' इति । यतो नाश्रयपूर्वपक्षी केनत-
गुणविधानं हि विदति पदवति, सर्वमैव तिष्ठे. विधा-
अयचम्योक्त्यात् । तेन सर्वोन्त्येति विधाक्यापि गुण-
विशिष्टविधातारत्वात्, न तु वाक्यान्तरस्य विधानादेन
च विदेवतात्तद्व्यवधिधानमिति । अतोऽम मसिद्
वाक्ये विधापरमसिद्ध, तत्र सैव विधा गुणविशिष्टा
विधीयते । यत्र नास्ति, तत्र अप्याहोत्रं विधा गुण-
विशिष्टा विधीयते । न चैवं एति विशिष्टविधापति
गुणम्याधिक्यरूपेन विधिपरवर्ताकारात् कथं चिद्वि-
दोपणीभूतगुणोद्भवनमिति वाच्यम् । यतोऽन्यत्रः पूर्वपक्षी
एव मन्यते 'निष्पद्यगुणविधानं हि न संमतिः । यदा ह
भाषनास्यो विधिरित्येतेन म्प्रापयेष भवनाविधानं शब्द-
विरोधमिति विदयेष विषये, न तु विशिष्टविधि कथयति,
तदा न विधिस्तुतवत् ॥' अतः कथं पूर्वपक्षः ? इति ।

चान्द्राह्वापारमाधस्यति' इति वचनेन मन्त्रविधानात् मान्त्रिर्हवेदेवतात्मन् । तथा अग्निहोत्रेऽपि द्यादिवान्वेदेषु विधानं स्फुटमेव । तथा 'अग्निर्व्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा इति श्रापं जुहोति, श्रवो व्रजोतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति श्रापं जुहोति' इति वचनद्वयविरहितमन्त्रवचनेन सांप्रदानहोमोक्तोत्पत्तिरिति सूचितं । तथा 'यदश्वे च प्रजापतये च श्रापं जुहोति, यदसूषी च प्रजापतये च श्रापं जुहोति' इति वचनद्वयेन सावप्रान्तहोमयोरेव प्रजापतिदेवताऽन्वयः । तेन श्रापयोरेव अग्निश्च प्रजापतिश्च देवता, प्रान्तहोमे सूर्यश्च प्रजापतिश्च देवतेति । न च 'यदश्वे च प्रजापतये च, यदसूषी च' इति वचनद्वयेनैव अग्निप्रजापत्योः सूर्यप्रजापत्योश्च श्रापप्रान्तहोमयोरेव विधानमिति व्यष्ट्यम् । प्राप्ते कर्मण्येन शप्तेन शान्तेन मुनिगणितार्थं संभवति, अन्यवरविधाने सति अश्विपूर्वहोमश्रापार्तिरुद्राग्निदग्नेन । प्रजापतिमाश्रित्य नान् । अतो वायव्ये प्रजापतिदेवदेवो विधीयते । अन्यत् सर्वमनुवृत्ते इति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे आपारम्य होमाना प्रहृतामनुजम्, सिद्धन्ते तु नैरिति । सुप्र सु- आपारामिहोत्रपक्षे, कर्मवेदना कर्मविधानाभारतात्मन्य गन्धर्वादेव प्रवेशाभूतत्वात् तत्संनिधेः भारतासतिपानात् शुक्रार्थेन शुक्रविधानार्थेन पुन श्रुतिः तिथेः पुनश्चापत्तिरप्ये । नैना ।

४३ आपारामिहोत्रप्रकरणम् । २०१५-१३ ॥

आपारश्च अग्निरीय च तयोः समप्रारः आपारमिहोत्रम् । 'ऊर्ध्वमापारयति' 'संभ्रमापारयति' 'श्रुतमापारयति' इत्युक्तानां ऊर्ध्वमापारानां समुदायस्य 'आपारमापारयति' इत्यनुवादः । तथा 'दृष्टा जुहोति' 'यदश्वं जुहोति' इत्यदिमिदचानां समुदायस्य 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यनुवादः, नापूर्वविधिसुतः ? अरूपत्वात् । इत्यत्रेव द्रव्यदेवतात्मन्येन रूपेण ररितत्वात् । प्रहृतानां च स्वरूपम् एवो प्रहृतानुजो इति पूर्वः पक्षः ।

आपारमिहोत्रप्रकरणम् (२०१५-१३) इत्यत्र आपारमिहोत्रेण चद्राग्निवत्प्रमाणेन 'अग्निहोत्रं पूर्वे नियति' इत्यवधिगतात् अस्मान्-तत्त्वेन आपार-

गन्धस्य पूर्वनिपातो युक्तः । सु. ४. ७८८, पूर्वधिकरण-पूर्वपक्षमृत्वात् शीर्षमासीन्नवदानुपक्षेण आपारमिहोत्रं शीर्षमासीत् समुदायानुवादः इत्येवमेतत् सूत्रं व्याख्यातं भाष्येन । पु. ७६०, आपारमिहोत्राकारोपासितयोः अश्वतत्त्वयोः कर्मणोः फले विधानाशक्तेः कर्मभारतात्मक-प्रकरणयोस्तात् अधिरागामस्य च प्रकरणस्य वाक्येन अनवधानात् विरोधः सिद्धान्ते । ४. ७६४,

संशोषवग्यात् । १४ ॥

'अग्निहोत्रं जुहोति' । आपारमापारयति ' इति अग्निहोत्रप्रशङ्क होमं जुहोति, आपारस्य कर्म करोति इति संशयाः कर्मभारतपक्षेण उपबन्धे भवति । न चात्र कर्मस्वरूपं ज्ञाते । तस्मात् प्रहृतानुपादौ आपारमिहोत्रगन्धौ इति पूर्वपक्षे हेतुन्तरम् ।

अप्रकृतत्वाच्च । १५ ॥

द्रव्यवैयर्थ्योः प्रकृतत्वाभावात् प्रकरणान्तावधारणा-न्तरेणापि भवामुक्तत्वात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' । आपारमापारयति ' इत्यन्वयोः विधाबन्धनं न संभवति, किन्तु प्रहृतानुपादव्यं इति पूर्वपक्षे हेतुन्तरमुक्तम् ।

अत्र कुतश्च- ननु 'दृष्टा जुहोति' इत्यादिवाक्ये शुक्रविधानात् विशेषागमः संभवति इत्यत्र आह । प्रहृते कर्मणि द्रव्यविशुद्धिर्वा इति वक्तव्यम् । तथा न संभवति, कस्य चित् कर्मणः अप्रकृतत्वात्-इति ।

अत्र वार्तिक- ननु च प्रकृतत्वात् विशेषोऽवगम्यते । अत्र आह अप्रकृतत्वाच्च इति । नहि द्रव्यविशुद्धये अस्ति कर्मणो प्रकरणम् । कर्मसम्बन्धोक्तत्वात् वेद कर्मभावात्-कस्य प्रकरणस्य विशेषावधारणोक्तत्वात् । ननु च (आपारे) प्रहृतानुपादयोः सम्बन्धोः । तथापि तत्रम् । नहि आपारः प्रहृतः, अप्रकरणमिति तत् । रसपूर्ण-मानप्रकरणमेतत् सत्यं, नान्यस्य प्रकरणस्य अस्मिन् (अश्वर) कर्मणः । संनिधौ विशेषागम इति चेत्, अत्रापि तत्रम् । न च कस्यचित्कर्मण्येन अत्र प्रहृतानि संकृताम् । तस्मात् समुदायानुजम्-इति ।

यदश्वं वा, श्रुतत्वाच्च पक्षोऽभूत्तत्वात्, तत्सं-निधेयगुणार्थेन पुनःपुनः । १६ ॥

आचारामिहोदयवाक्यं समुदायानुग्रहो न परान्तर
विधायको इति पूर्वपक्षे वाद्यभेदेन स्वावर्तकम् सिद्धान्तमाह ।
“अभिरोधेन तत्रापि आचारवाक्यं च बोद्धा अपूर्वकर्म-
विधायकमेव, नानुवादः । अन्वयस्य आचारवृत्तिवद्भ्य
जुरोतिनादभ्य च बोध्यः, नस्य प्रयोगे भूतनात् अनुष्ठानं
प्राप्तव्यात् । आचारोभयोः अन्वयप्राप्तयेन अत्रयं
विधेयत्वादित्यर्थः । ननु ऊर्पादिवाक्यैः दण्पादिवाक्यैश्च
विशिष्टमभिधातकैः प्राप्तवान् आपास्तमसिद्धं, अत
आह— गुणाधेन ऊर्पादिदण्पादिगुणविधानप्रयोजनाय
आचारवृत्तिं जुरोति इति पुनः पुनः अनुवाद इत्यर्थः ।
ननु संनिहितं वाक्यं परित्यज्य प्रत्ययः कर्षं गुणं
विदध्यात् तत्राह—नन्तुविधेः । नस्य गुणस्य विज्ञेयत्वात्-
भानुप्रवेगेन प्रत्ययानिधात्वात् ” इति कुतूहलम् ।
“तत्र विधेः, ‘अभिरोधेन जुरोति’ इत्यादिप्रत्यय-
विहितमभिधानात् पुनः पुनः ‘इमा जुरोति’
इत्यादि पुनः भवन् गुणाधेन गुणविधेयवत् उच्यते ”
इति कर्तृवृत्तिः ।

तस्मात् आचारामिहोदयवाक्ये परान्तरवाक्ये न
समुदायवाक्ये इति सिद्धान्तः । के

॥ आचारामिहोदयवाक्यं न समुदायानुवादः । की.
२।१।५।६ वृ. १०५, (विजु) आप्तविधिविषया
कर्मविधी आपागमिहोदयवाक्ये । भाट्ट वृ. १२०.

॥ आचारामिहोदयधिकरणम् । आचारामिहोद-
यवाक्यं परान्तरविधायकं, न समुदायानुग्रहः ॥

आचारामिहोदयमहत्त्वत्वात् । २।१।५।६ ॥

भाट्टे — ‘आचारमाचारवृत्ति’ इति भूयते । तथा
इमागम्यराशि (अन्यत्र) ‘ऊर्पादिवाक्यवृत्ति’ ‘उत्तमदा-
चारवृत्ति’ ‘अनुमाचारवृत्ति’ इत्येवमादि । इदं च
‘अभिरोधेन जुरोति’ तथा ‘दण्पा जुरोति’ ‘अथवा जुरोति’
इत्येवमादि । तत्र उच्यते किं ‘ऊर्पादिमाचारवृत्ति’ ‘दण्पा
जुरोति’ इत्येवमादिभिः आचारो होमाश्च निहिताः,
तेषां गापान्माचारवृत्ति, अभिरोधेन जुरोति इत्येतो समु-
दायानुवादी, उत एतावत् अपूर्वको आचारोभयोः
विधाता इति । किं तत्रान्न स्यात् । ननु पूर्वोक्तोपि इति ।
उतः । अत्राप्याह । नहि स्यातेः पूर्वयोः होमाभोरभ्यो

निहितं रूपमस्ति, यतः कर्मान्तरमध्यखेयम् । अतः
प्रवृत्तानां रूपरत्नात् प्रवृत्तानुवादी ।

वा — (‘अपूर्वविधी’ इति भाष्येन पूर्वभिरण-
पूर्वपक्षतुल्योपमासंज्ञकत्वदानुगमेन आचारामिहोद-
योर्गमासीत् समुदायानुवादः इति एतत् त्वं ‘आचरा-
वम् । तत्र उपायवाक्यवत् प्रवृत्तमभिधानेन इहापि समु-
दायानुवादवतिराकषिदैः प्रत्ययस्थानानुवपतिमानाङ्कस्य
उपायवाक्यवैषम्यमाह—) ‘ऊर्पादिवाक्यवृत्ति’ ‘तदुच्यते-
होति’ इत्यादिभिः एवंभूता एव आचारा होमाश्च
निहिता विपरिवर्तन्ते । नहि ‘विष्णुकाण्डे वक्ष्यते ।
इत्यादिनाम् दण्पाप्रधानेन वागहोमभावनयोः अभिभूतः ।
किंच ‘न विधेयकवाक्यस्य न च स्तुतिपरा श्रुतिः ।
ऐकान्तिको विधिस्तेन गुणवत्कर्माचारः ॥’ नोराष्ट्र-
याज्ञवल्क्यपठत् एषामेकवाक्यमभिध, न च स्तुत्यर्थता ।
तेन उभयपक्षे निश्चिते विधिने गुणमात्र विधीयतां,
तान् क वा कर्म इति (विचारे) कर्मविधानं युक्तम् ।
उतः । ‘विधिरं श्रव्योपासने न नामपदमुच्यते ।
तद्विधिर्भावनावश्वेत मेव पूर्व विधीयताम् ॥’ न
तत्राह दण्पादिवाक्यैः त्वं विधिनगमिधायने ।
न च प्रत्ययोपासने न भावनायाः त्वर्थेभ्योऽपि स्यात्तन्ने-
र्दण्पादिभिः संस्पन्दते । नहि भवति ‘दण्पा वात्’ इति
(अत्र सौतम्बापुरवते दण्पादिने वात् इत्यस्य स्थाने
वात् इति छन्दसेन प्रदर्शितम् । तदुक्तम् ‘निरी-
कृतत्वा गिडः समुदायमभिधानात् ‘वात्’ इत्येत-
वता प्रयोगाननुगतमपि विष्णुमिश्रादिमहामुनेल’ इति
तुवाया स्वस्ववृत्तत्वात् । (वृ. ७६०) । किं तर्हि
‘दाता जुरोति’ इति संस्पन्दते, होमे वा अनेन सुप-
इति । तस्मात् वक्ष्यादेन दण्पादेः कर्मभूता, चापि
सम्बन्धमात्रयो न विधीयते इति कुत एतत् । नहि
तद्विषयनेषं कर्मविधिः गुणविधानं अत्रयं दर्शयितुम् ।
नदेन हि दर्शयितुमुक्तमस्ति, तत्रैव पूर्वतरे भाष्यमात्र-
विधिः कणादायते । तस्मान् होमदण्पादिविशिष्टमात्र-
नैव विधीयते । तत्राह तस्मात् रूपरत्नात् प्रत्ययविधिः समु-
दायोऽस्ति इति ‘अभिरोधेन जुरोति’ इति तदनुवादी
निगमते । निमित्तचन्द्रवीर्यदेनोद्य एषावैतदनः तद-

पारमाश्रयं । इन्द्र ऊर्वो अथर इत्याचारः । इति न
द्रपमानवर्गिदेवताश्रयो नामप्रयोगादूनं निश्चयते । न ।
आचारशब्दस्य धाराधार्म्यविवेकेण अवितोषणकृत् ।
तत्र नामा विशेषः प्रतीयते, यत्र कं विदितोषमुदाहार्य
नामानि प्रतीयन्ते । अत्र पुनः संनिधित्ववशादेव
तनुदायनविदिमन्तरेण आपारमध्यः धरयमानववि-
ताम विशेषे पतते ।

ननु य प्रहरणदिशोपो लभ्यते । तस्मात् शून्यम् ।
न आपारः प्रहृत् । पप्रहृत्प्रतिशब्दात्, दर्शपूर्णमास-
प्रहरणेतत् सकल, नान्यस्य प्रहरणशब्दप्रकारात् ।
सन्निधित्वेनापारम इति चेत्, अत्रापि ननु,
न, वाक्परीक्षा-वेनात्र प्रहृत्परि संख्यात् ।
तदेवं वाक्पप्रहरणश्रुतिश्रुतिं यदि द्रव्यदेवतासंयुक्तान्यत्र
रूपविशेषादप्यभ्युपगम्यते । यत्र यः कश्चिन् रूप-
विशेषोऽस्ति, तत्र निरूपिते धर्मणि केन चिद् धर्मात्मनोरेण
गुणस्वरूपाणि कथ्यन्ते । तत्रैव चोर्वोऽत्र सङ्गुणादि किं
चिद्भवति, न तु 'आचारमाचारवति' 'अभिहोयं
जुहोति' इत्यनयोः । तस्मात् समुदायानुवादी ।

चोदना आ, कवदाश्रयं प्रयोगभूतत्वात्,
तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुतिः । १६ ॥

आश्रयं—त चैतदस्ति समुदायमाश्रयं इति । कर्मन्तर-
चोदने स्थाताम् । पुनः । कवदाश्रयं प्रयोगभूतत्वात् ।
आचारवति जुहोतीति होमाग्नौ प्रयोजकत्वाविनि-
शब्दादयः । तेन कर्मन्तरे विधीयते इत्यवगच्छामः ।
आचारमिश्रोत्रमाश्रयं य इत्युदाहरणसामान्यवशाच्चो
प्रधानी, अतो नाविश्रुतायां । तेन रूपवन्ती कन्ती विधी-
यते । यदुक्तं, ऊर्ध्वमागारवति, दम्भा जुहोति, इत्ये-
वमादिभिः विहितत्वात् अनुवादी इति । चैतदेवम् ।
नयेते होमाग्नौ विष्णुः प्रवृत्तयति । 'ऊर्ध्वमागारवति'
'दम्भा जुहोति' इति च नैतदुक्तं भवति । आपारः
कर्तव्यो, होमः कर्तव्यः । इति, किं तर्हि ऊर्ध्वमागारसंरूपः
कर्तव्यो, दक्षिणोपसंरूपः कर्तव्यः इति । तस्मात्
अपारमिश्रोत्रानुवादी । ननु कथमेति विहिते अर्धाङ्गो-
माग्नौ भविष्यतः । नैवेद्यम् । अस्मिन् हि सति विवा-
हेन संरूपः । अत्र विधाने निषेधेन इति सप्तम्यन्तं

तृतीयान्ता वेति द्वेधा व्याख्यातं यार्थिकं । तस्मात्
नामार्थात्वेन होमाग्नौ, अतः अपूर्वो विधीयते इति
नमः ।

नन्वाचारवति जुहोतीति होमाग्नौ व्यापारः
भूयते न द्रव्यव्यतिरिक्तः । तत्र न भूयते ।
तत्संनिधेर्गुणार्थेन व्यापारधारणमाश्रय्यते । ननु
यदाद्यन्तरगतं व्यापारं भुविर्न करोति यदित्युम् । धरा-
मेवमेतत्, स्वार्थागतं यदिति, तत्तु स्ववर्धये गुण-
शब्दो विशेष्यते, य एव विहितः प्रवेष्टते इति ।
अथैतत् विधिप्राप्तं स्ववर्धये गुणशब्दः, न तत्र गुण-
मनो व्यापारः प्रतीयते । तत्र किं भविष्यति ? अस्मा-
दप्यमानेऽपि गुणे चन्द्रार्थोऽन्यतो भविष्यति । गुण-
वक्तव्यमिति श्रुतिर्वाची विधायी ? अनर्थक्यम् । कथं
पुनरनर्थको नाम वेदे भविष्यतीति ? अथैव नामवेदः,
अस्ति तत्र किमन्यदुच्येत । एतं तर्हि वाक्याद्भ-
विष्यति, भूतये तत्र न वाक्कार्थोऽन्यस्यते । सत्यं
मेवमेतत् । अविश्रुतिरेव प्रवृत्तिवन्ति । कथमविश्रुतिः ?
गुणवत्त्वस्य अप्रमादत्वात्, स्ववर्धयस्य च चन्द्रात्-
रेण विहितत्वात् । तस्मात् सिद्धं गुणार्थेन दम्भा जुहो-
तीत्येवमादीनां पुनःश्रुतिरिति । जुहोतिस्वरूपं चानुवादी
गुणवत्त्वार्थः । यदि जुहोतीत्यनुवादाः, वेदेदानीं गुणो
विधीयते । अविश्रुत्येनेति वा बोधतः । नन्विदानीमेव
वाक्यात् गुणपरो व्यापारो गम्यते इत्युक्तम् । सर्वमेव-
मेतत् । अविधीयमानस्तु कुतो गम्यते इति प्रमाणस्य
नाशस्येत । अतः प्रमाणे व्यापारः स्यात् । एवं तर्हि
विधायां जुहोत्यागारवतिगन्धौ । कस्य तदनुवादः ?
आश्रयस्येति नमः । यदि विधायां, पूर्वमेव विहिते
स्वायं तस्मै पुनश्चायैतत् वाक्यायैव य. तं विधायागार-
वोप. । तस्मात् कर्मन्तरव्यतिरेकः । यदुक्तं नामागारे
प्रकृतं द्रव्यदेवताविधि, किमेव सति द्रव्यदेवतेन, यदा
प्रविष्टायां विधानान्ति निर्वृत्तमेव सत्यं रूपम् । अपि च
'चतुर्गुणैतं वा एतदभूत् तस्याचारमागारः' इत्याद्य-
स्य शब्दं, गान्धर्व्योऽत्र वेत्तव्यः । 'इन्द्र ऊर्वोऽ-
थरो इति भृङ्गान् मरुतो यशो यशसे इन्द्रश्च
स्वादित्यपारमागारवति' इति । एवमनो इन्द्रश्च, यदि

अग्नेदेन देवता । तददि देवताभिधानमेतदाधारस्य, ततोऽनेन आधारः कृते भवति । उस्मात् कर्मान्ते, न समुदायान्ते इति सिद्धम् ।

वा— 'कर्मोदोदने स्वात्मा' इति वक्तव्ये अन्तराग्रहणं उपलब्ध्यात्राधिकरणम् नेष्टम् । आधारार्थात्तुल्योऽनन्याधितविधिशक्तित्वान् कर्मप्रयोगविधानयोगे शम्भार्यः इत्यवगम्यते । न च प्रकृत्याकारोमकदावः, प्रकृत्यावयवस्यानो निष्पीना अप्रामदध्यासाक्षिप्राया विधिगतौ कर्माभ्यासबुद्धयनवाप्ताम् । 'न येदग्नेन शिष्टाः' (१४। ६।९) इति वा उपवादाम् न विधिद्विधानान्वाक्यं सम्भवति । तत् दर्शयति (भाष्यम्—) 'अस्मिन् हि सति विधाने' प्रत्यये न सङ्घः शक्नोति सर्वदाद्येसु-सित्यर्थः (अत्र पक्षे विधाने इति सम्यग्यन्तं, संकथ-शब्दश्च विशिष्टवाची) । अथवा अस्मिन् हि सति संविधिकौ हन्तरेण गुणविधानेन सङ्घः एव चेत्ततः आधीयते (अत्र पक्षे विधानेन इति स्वीयान्तं, संकथ-शब्दश्च यथाशून्येऽप्यवगम्यपरः) । तस्मात् नेत-द्रव्यपनिर्देशेऽपि सङ्घविधितिः अपात् अपरौ करारियं होमापारौ गन्धेते, यत्नेन अन्वेषणवाद्यत्वं यत् । भावनायात्पर्यौ अज्ञात्वा न विधिः दध्यादिभिः संव्यते इति चेत्, सत्यमेतत् । न विधिव भावनातः उत्तम्यते, तद्वन्तैव तु गुणः संगृह्यते, गुणस्य वारक-दिभक्त्या भावनामध्यनिक्षेपात् । तेन एवदुपनिष्ठ भवति । सर्वदेव विशिष्टविधानोत्तराग्रं हिः प्राप्तं, किं न प्राप्तं ह्यन्तेपया अग्रमभ्यासविधौसहायत्वं विधिः भावना-धात्वर्थयोः अनुवाह इत्यामिष्यते, ॥ ३३ आवित पत्र लो अद्वय गुणो ह्यन्ते वा विधीयते इति कदा चिदपि शास्त्राभाविम्यक्तिः । तत्र पञ्चानने स्वापारे मन्दबुद्धि-प्रतिपत्त्यर्थं मधुमेन ग्वायेन कण्ठमात्रे शस्त्रकृत्वा एतेना वचनवक्तव्यः इति मन्त्रमन्त्राः स्वस्विय अग्नेयामसि आग्निमुपादयितुं गृहीतुमिच्छन्तः परदौर्लभ्यतः के चित् दर्शयन्ति । प्रथमः किञ्च सुतिप्रसूते धात्वर्थ-विधानं, द्वितीयः समुल धात्वर्थविधानं, तृतीयः किं चिदुदित्य धात्वर्थविधानं, चतुर्थः खग्रे विशिष्टविधानं, पञ्चमास्तु धात्वर्थविधानान्यस्य विधानं, षष्ठस्तु धात्वर्थेन

अन्ययोः संकथः, सप्तमः पुनर्धात्वर्थविधिरेव अन्वयेन अन्ययोः संकथः, अष्टमस्तु मुक्त्वा धात्वर्थमन्ययोरेव संकथ इति । (उक्तान् गृहीतुं प्रसूतान् परदौर्लभ्यतियम् च दूषयन् बुद्धपात्वर्थविधिरूपं प्रसारं दूषयति—) तत्र तावत् यदुच्यते 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्येतत् धात्वर्थविधान-मिति, उदयुक्तम् । नहि विधिः भावनामुत्पन्न धात्वर्थे निपतति । न च भावना मुक्त्वा अन्यत्र पुरुषः प्रसूते । वा हि पुरुषस्य स्वभावात्, धात्वर्थेन कदा चित् कर्माभितोऽपि भवति । नवा अयमेन प्रक्षेपो ह्यव-धानाभितः । न चाव्ययीक्यभावात् अन्यः शक्नोति कर्तुं, इत्यवश्यं भावनाविशेषकत्वादेव दध्यादिवत् धात्वर्थे विधानमर्थः । इह च भावयाधिकरणे अभिहितं यथा 'न धात्वर्थः साध्यत्वेन विधीयते' इति । नहि अकरण-भूतोऽसौ साध्यापेक्षावात् साक्यान्तरेणपि फले विधातुं शक्येत । (विशिष्टधात्वर्थविधिरूप-द्वितीय प्रकारं दूष-यति—) 'लोमेन यजेत' इत्यानापि तदुद्भूतिप्रकरणो-क्तेन (१४।१७) मार्गेण धात्वर्थकाकाणां अद्वैक-ह्यव्ययपठितान् परस्परैषाध्वन्य भावनासचक्षानां उत्तर-कालं परस्परैषाकारित्वात् । तथा च सप्तमगमनाम्ययो-र्वक्ष्यति, इति न विशिष्टधात्वर्थविधानम् । भावना च प्रति यागस्य करणावात् इत्य प्रति कर्मत्वे सति 'ऐक-शब्दे परार्थनत्' (१४।१८) इत्येतदापत्ते इति अयुक्तमेतत् । (धात्वर्थस्य अन्यत्र विधिरूपं दृष्टीरं प्रसारं दूषयति—) तथा 'ग्रीहीन् मोक्षति' इत्यत्र न मोक्षणेन ग्रीहीन् इति कश्चित् लक्षणाः । तेन उभयोः करोत्वर्थसम्पत्त्या ॥ धात्वर्थो ग्रीहीन् निषीयते । यदि तु भावनाऽभिप्रायेण अन्यत्र विधानमुच्यते, तत् सर्व-साविशिष्टम् । न च अस्य विशिष्टविधानात् दुर्गलजमस्ति इति कुतश्चान्तेनिषेधोऽपि अयुक्तः । (अग्नेदिहोत्रे विशिष्टधात्वर्थविधिरूपं चतुर्थं प्रसारं द्वितीयतृतीययोः कतोपावादेन दूषयति—) पक्षदोक्तमपि निराकरणं 'दध्यापित्रेण मधु सपाष्टि' इत्यापि आपजते, इति अयुक्तं अन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधानम् । (धात्वर्थे अन्यविधिरूपं पक्षं प्रसारं दूषयति—) 'दध्या जुहोति' इत्यापि न कदा चित् 'दधि होमे करोति'

इत्ययमर्थः शब्देनोच्यते । नहि होमव्याधिरूपकं शब्दात्
वस्तुते ना सिद्धम् । न च दहनः कर्तव्यत्वं, निर्वन् करणा-
त्मकत्वात् । इयमपि न भुतिः द्विविधादसि विशिष्टविधेः
नदीनदी, एकविधिसमवे अनेकाधिकत्वञ्च (कल्पना-)
ऽनुपपत्तेः । उभयवत्त्वमाविनश्च विप्रशृष्टार्थविधेः अपर्यनु-
योगत्वात् । समिद्धशमवहवत्वेन चाल (दामः)
विप्रशृष्टस्य प्रत्येक, तत्रोभयवत्त्वेन युगवद्विप-
तिविप्रशमवाचनमात्रादिः । अत्रत्यैव (विशिष्ट-
विधिः) गृह्यते । अन्यत्र विविष्टवत्त्वविधानात्
नानिगुणै एव (दद्या इत्यादिभुतिः) इति न
पक्षेने हाने निवेशयितव्यः । काम वा शुद्धपात्रपविभा-
नात् तस्य वा अन्वय प्रियेतरन्तगा कर्तव्यः (भुतिविहङ्ग-
दियन् आसा अद्याना भुतीना प्रदार्शिकाना पूर्वपूर्वाव-
सेक्षावत् न क्रमोपपत्त्यामेव प्रयोजनं, यदि तु अत्रत्य
क्रमेणोक्तमस्त्याः ततो वा एवं क्रमः इत्यर्थः । घातये
अन्वयसंभविषिरुपं यष्टं प्रशर दृष्यति-) यत्तु
'मानाजो अप्यर्थे ददाति' इत्येवम दशविधभारथे
प्रानायाप्युपसंभयो निधीयते इति, तदनुक्तं, वचन-
मन्वयविधेनात् । सर्वत्र हि वचनान्देन अनूत्तमानुप-
निषयः तद्व्यवहृत्य विधेयमुपनीयते । तदिह यदि
वापन् यददाति इत्यत्र अप्यनुक्रमापयोः संभवः इति
विधीयते, एतः एकव्यवहृत्यनुवादान् समस्तद्विधविधान-
प्रसङ्गः । प्रत्येक न भवेन्नविधिविधानकल्पना चोदिते
एति क्रमवि अस्तिहृत्वे । संभवो हि निधीयमानः संव-
न्धितः तावत् आशिषेत्, भारथे तु पुनः स विधानव्य-
ष्टर संवन्धे, अन्वयः संवन्धयेव संवन्धी दोषः स्यात्,
न विधावा । तत्रैव स्यात्, धातव्यधुरतः प्रत्ययो
निदवन् अत्रत्यमेव तत्र विधापयति । एव तर्हि उत्तर-
चोदिते भुजो, भगैरन्तर्गतान् मेदेनोक्तान् अपर्यम् ।
नहि 'वापन्' शेषोक्तमेत ' एवेन्द्रियवत्त्वस्य सुहृ-
कात् ' इति पाल्यर्थानुपपत्तः । प्रत्येक संवन्धं निददाति
इति । प्रवृत्तिहृत्त्वमन्वयश्च आत्मन्धति' तद्यर्थमात्रे न
हमदेवतासंभविषिविधो आ मनुस्मृत्यनेन विविदुषकचोति,
न वागो संवन्धः आत्मनिधेना संवाद्यित्वा शरथे पाप
विप्रायान् हृष्यदेवचोते । यदि वाप्यसंवन्धकल्पने

प्रत्ययोन्वयविधिविधिविधिरिति किं विद् पाठः कुपार्ण ततो
दधीन्द्रियसंभविषियाने निमित्ति होमः परित्यज्येत,
किमिति वा प्रत्येकत्वमोऽनुपपत्त्यामेत (अनेन प्रवृत्त्या
सममष्टमभुतिप्रशाराभि दूयितो) । तस्मात् घातये
अन्वयसंभविषिः । पूर्ववत् घातयधिकरणना कारकत्वं-
न्यता च निराकर्तव्या । न च धातये संवन्धव्यापि
प्राग्भावनमात्रमेव विधित्युक्तम् । एवं वापन् दानमात्रे
संभवविधिः । अथाप्यनुविधिद्वि दानमनुपपत्ता अप्यनुप-
तद्विधिद्वि, एवमपि विशिष्टानुवादान् वाक्यमेतदः । शुद्धा-
व्यर्थानुवादे तु वयसि एवमनुपपत्तेः अर्थोदात्तमात्रान्ते,
तथापि सप्रदानप्रवेदसंभविष्य दवाधिमन्तरोप अनुपप-
मानात्वात् हृष्यदेवतासंभविष्य वनेः क्लान्तमिति न
धातये अन्वयसंभविष्यः इति वचन-व्यक्तिः संभवति । अनर्थ-
वान् दानाप्यन्तेः योदेवैव प्रत्येकत्वात् मानायावैव विधा-
तव्यो । तथाप्यनु सवन्धव्यवितरिति न भुतिविधेयमात्रो
पठते । वक्ष्यति चेत्तु आप्यधिकारयो (३।३।१०१०)
' वयान्वनरुदप्रान्त, तथैव इतरेहेतेनेवतविधिः अर्थात्
संवन्धः, उभयवक्त्रो अनुपपत्त्यात्वात् । चेत्तुसंभवविधानं'
इति । तिसृषामपि च संवन्धविधिभूतानां प्रत्येकविधेः
साम्बन्धः कर्तव्यः कश्चिद्विरोधो, नापि एवमवाप्यविरोधसंभवे
यत्र तत्त्वानुपपत्त्युक्तो, इति मन्दकत क्रमागतोपपत्त्यात्वात् ।
तस्मात् प्रत्येकविधिरन्वयव्यवधेन सर्वत्र विशिष्टमात्रानातिवि-
देव तत्त्वम् । इतरत्न सप्ततन्मूलतुद्विप्रतिवादनोपपत्त्यात्
भाष्यकारेण युज्यमिति द्रष्टव्यम् । एव सन्निरूपयितव्यो-
विधानं तद्व्यवधाने एव विधिने कारकाणां भागना-
वितरणेन प्रवि इति मन्वयम् । कथं पुनः प्राप्ता सन्ती
भावनानां निधीयते । विविधानं न प्रोतेति तादात्म्येन विधा-
न्यते, यत्तत्र तद्वि विरोधव्यवधे विधिरिति मन्वयदेवतो ।
नम्येवं कति विरोधव्यवधे अनन्तरत्वं निपायको भागना-
द्वारेणार्थविधिरन्वयः प्राप्तासंभविष्यादेः अनेक विधान-
समर्थ इति ' चोदिते हि तद्व्यवधानं तद्व्यवधानोदितरोप'
(३।३।३।३६) इत्यस्याविषयं प्रत्येकम् । नैव दोषः ।
एव ' विधित्वे आप्यनाप्येऽपि तादृश्यं प्रवि-
मन्वयते । विरोधव्यवधे चोदितं वाक्यमेतदो मवि-
व्यति ॥ ' यदा हि भाष्याऽऽहृत्य विधिं भाष्याऽर्थ-

राताः सिद्धा भवन्ति । न चात्र ज्योतिषोक्तयेव प्रहा-
न्यातेषु अत्रयस्तुतिः, सभयस्तुतिः साक्ष्यवर्तीतेः । एव
च दशगुणमात्रत्वं उभयत्र समानेति कर्तव्यम् । अत्र
(१११।१।१८) सङ्कटैर्न उपरुच्यते (सनीयवन्तौ
मनुष्येभ्योऽप्यत्रागताः कर्माभेदेऽपि अत्रागतास्तुतिम्
इहापि भगवदुचिः इत्याद्यद्वयं कर्मणः प्रक्रमत्
प्रसूति आ तदाम् । एकादश्यात्, सनीयवन्तौ
एकस्मिन्, प्रयोगस्यैव तत्त्वस्य विमर्शस्तत्त्वेऽपि
अत्रागतास्तुतिर्मुक्ता इति तेष्वयं वक्ष्यमाणे दृष्टान्तस्तत् ।
सु. पु. ७७९) न नैव कर्मण्ये हि त्वत्
प्रयोजनमस्ति । (परमसमुत्सहरति) तस्मात् द्वयो-
रुक्तयोः समुदायानुवाद इति । (समुदायानुवाद निष्प-
द्योक्तत्वेनैव दृश्यते-उच्यते इति । सु. पु. ७७९)
अत्राभिधीयते । (उच्यते इति पाठोऽत्र सुभाषाम्)
' समुदायानुवादस्य न तावत् दृश्यते फलम् ।
प्रयोगवचनैर्द्वयं लक्ष्यते राजसूयवत् ॥ ' यथैव हि
समुदायानुवादं अत्रयस्तुतिस्तदुदायैर्गच्छतेन भवति,
एवमेव प्रयोगवचनैः ' अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गनाम्,
इति अभिष्यति । यथा च ' राजसूयेन स्वायम्भुवनाम्,
इति विनापि अन्येन समुदायानुवादेन सिद्धिः, एवमि-
हापि । अन्येन चपि आचारामिहोत्रनामपि होमना प्रधा-
नान् स्यात् । समुदायानुवादे वा चेन्न तेषामप्यर्थः । नहि
यथा वैर्गमात्रमात्राणां गन्तव्ये प्रयागादिभ्यः काल
संयोगेन अत्र्यष्टेः तथैव केन चित् क्रियते । नन्वत्रये
होमनामिति विवेचनं भवित्यतः । न । तेषामपि
अभिव्यक्त्यात् । अपि चैव त्वत् अग्निहोत्रं तत्र प्रत्येते ।
आचारामिहोत्रं तस्मिन् होमनायाजम् । अत्र्यष्टेन वेन अत्र्यष्ट-
प्रयोगेति । तस्मात् सत्यमिति वा व्युदायानुवादे न त्रिभि-
न्नामः । यथा यथापराभिमाना होमना मेदो, यदि वा
सर्वमिष्टैकमेतन्मसकर्म निरुते, सर्वेषां त्रिभिन्नाम्येन
तन्निर्वाहप्रयोगोऽत्राभिव्यक्त्या फलसंयोगेन सम्-
प्रदानम् । यथा चेयेषा सर्वेषां नाभिव्यक्त्यामिहोत्र-
प्रयोगः । (अग्निहोत्रप्रदानं एवैविकवचनमापा-
नुपपद्यते भवति ।) आचारामिहोत्रप्रदानं अत्र्यष्टेन

आहुतीः आहवनीये च द्वे विधायाः ८६८ ' य एवं विद्वान्
विद्वान्प्रदानमिहोत्रं जुहोति ' इति । तस्मादनन्ययोर्जन-
रात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमेव कर्मविधिः । तत्र अत्र्यष्ट-
प्रदानादिवचनादेव साहचर्यादिरन्योक्त्या गुणार्थत्वात् कर्म-
मेदहेतुरिति । तदेव हि प्रष्टुं कर्म तत्रयत्र प्रत्यभि-
जानीमः । तस्मात् पुनरुक्तमिति यत्रात् दृष्ट्यादिभेदे
अत्रागता न विरज्यन्ते । के सिद्धाः । अत्र्यष्टेन विद्वान् ।
विद्वान्प्रदानमिति प्रयोगस्य अत्र्यष्टेऽपि त्रये एवमात्
अत्र्यष्टेऽपि प्रयोगः । तत्र सर्वमद्वयं एवमात्रागतामि-
होत्रं होय । एवं तु सति पदानिमित्तिर आहवनीयो न
कल्प्येन । अथ तत्र सङ्कोचप्रसङ्गात् आहुतिमहाशयः,
इहापि तत्रयमिति विद्वान्प्रदानः । तस्मादिदं दृष्टव्यमि-
त्येवसादेव वचनात् ' तस्मादिहोत्रं तु सङ्कोचः,
इत्यनेन न्ययेन (११।११।११०) एवमुच्यते । अन्यथा
हि, ' अग्निहोत्रं पूर्वमिदं विद्वान्प्रदानात्प्रत्योपलभ्यते ।
न चैकैनादकृत्यादाचारान्तरसम्भवाः ॥ ' सत्यपि
अग्निहोत्रमपि अत्र्यष्टेन सतीत्यवचनात् आचारप्रति-
पत्तिरत्र तत्त्व इत्यवगम्यते तस्य च प्रत्यक्षमितिः एतेन-
वक्तुं कर्मणि नान्यत् समनवीति विज्ञाते । तेन एकादशेन
विरुद्धं, प्रयोगेन । कस्मात्तुन, ' नित आहुतीर्जुहोति '
इत्यादिनात् संख्या कर्मभेदे न भवति । न । उच्यते सति
कर्मणि होमोपबन्धनात् । उच्यते हि सत्या मेदिना
भवति ' नित आहुतीः ' इत्यादिषु । इय पुनरत्राचारि
कर्मणि उच्यते ' एवात्त प्रयागात् ' इतिवत्
अत्र्यष्टेन पुन्येति न स्वरूपमेव प्रयोजति । तेन एव
मेव सर्वाणि अत्र्यष्टेन कर्मणि विधीयते । यत् सारं
प्रावर्तकयोर्भवेनार्थान्तरं कर्मविधित्वमिति । तत्र सूत्रः ।
' सत्य जुहोति ' ' सत्य जुहोति ' इति वाक्यान्तरात्
काले देवतामन्त्रादयो वाक्ये संकीर्त्ये । नन्वेवमपि
वाक्यानिदं कर्मविधानात् वाक्यभेदः स्यात् । न । प्रकरण-
लब्धे कर्मणि कालभावे देवताविधानात् । उ तु कालो
न स्वरूपेन देवता उपपद्यते, इति प्रकरणलक्ष्यमिति
सत्यते । अत्रा विधीयमानं प्रदानं भूतदेवताऽऽका-
ङ्क्षितप्रदानेभ्यः पुन्यलक्षणेन कालभेदेन । न च
लक्षणात् अत्र्यष्टेन होमो वाक्यं विन्यति । न च सारं-

अन्तेनाप्यस्थितो लक्षितः । तेन सायहोमस्य अग्नि-
प्रज्ञापती भविष्यतः । एवं प्रातर्होमस्य सूर्योपज्ञापती
इति सिद्धम् ।

नन्वेवमपि मित्रगदोषात्चेद्देवे देवते विद्वत्सी नाक्ये
मियोषताम् । न, एककारकत्वादिति चेत्तन्म । कार-
कान्पाथे हि विशेष्यापरभेदो भवति । एककारकमिच्छन्नेन
तु अर्थसदृशमपि एकप्रयत्नसाध्यमित्युक्तम् । अत्राभि-
धीयते । 'अनेकपदसंज्ञं यथैकमपि कारकम् ।
इथापि तद्वन्मायुक्तैः प्रत्ययैरेव विधीयते ॥ ' (अवं-
ष्टोक्तार्थः— 'अग्नये दाधे ' इति वदितोऽपि विशेष्यस्य बा-
ह्वीकरणेन प्रज्ञापतिस्तु गमिषिष्ठस्य प्रदेयताम्नाप्यप्यर्थकं
कारकं, इथापि अनेककारकपदोपास्योऽग्निप्रज्ञापतिरूप-
कारकयोः विभक्तिभूत्या क्रियाऽन्यकर्मतेति तावत् प्राग्नि-
सोपपत्तिरस्यैवमावाचनवगमनात् प्रत्येकं विधियथावश्यक्यं-
भावात् विधायकान्यथाहृतिः स्यादेवेति पाकयमेदो दुर्नि-
वारः । वस्तुतस्तु प्रज्ञापते' स्वात्मन्मैष देवतात्वप्रतिष्ठाः
विशेषणत्वाभावेन कारकैक्यमपि नास्तीति सुदृढो वाक्य-
मेद इति ।) विभक्त्या हि कारकं प्रस्थाप्यते । सा च
यस्यैव अग्नीवोमादौ तत्र सङ्गदेन प्रत्ययस्य व्यापारी
भवति । यत्र पुनर्भिन्नविभक्तिर्न संप्रदानेऽप्युपास्यमेकमपि
कारकं भवति यथा अग्नैव अग्नये च प्रज्ञापतये चेति, तत्र
पुनरात् प्रत्ययैश्चामावाचकत्वं भेदेन अभिप्रज्ञापती प्रत्य-
येन आलोचयितव्यो । कारकविभक्तिर्हि नामपदानां लोच-
नाय प्रत्ययं प्रनुदृष्टौ, सा च नास्तीति प्राज्ञातां नैनं प्रनु-
दृष्टौ इत्याहृतिप्रसङ्गः । तस्मादग्रे परिहरावः, इति एव-
मभिधीयते वाक्यपदेऽपि असिद्धं प्रज्ञापतिर्येहो विधी-
यते । अग्नित्पत्तोः पुनर्मन्त्राणां देवा प्रप्तिः, वाक्यान्त-
रेण एवं देवस्यो मन्त्रो विहितो, तावन्मन्त्रे च ते देवते
प्राप्ते तावो प्रज्ञापतिर्येवो औचित्येन ग्युन्यर्थमुपगच्छते ।
यदपि च 'तत्पदस्य पान्यशास्त्रम्' इत्यत्र एते वाक्ये
निर्दिष्टे, तदपि मन्त्रार्थेऽपि शिष्टेऽप्येव इत्यत्र, एवं
मन्त्रविष्णोर्न वीनदत्तं भीष्मपति, अन्यथा तदर्थेऽप्य-
दोषपरिहारादप्येतन्ननुगम्येति शिष्टेऽप्येव तदपि नान्य-
तमे अभिप्रेतः स्यात् । तस्मात्तत्र वाक्यमेद इति सिद्धम् ।

यत् सायप्रातर्होमयोरवधत्तुर्दिनास्तीति, दाक्षाय-
यत्तादिवत् सकलकर्मोपचितप्रज्ञात् तदित्यवगन्तव्यम् ।
नन्वेवं सति सकलकर्मोपरिच्छेदात्मकत्वेन सायंप्रातः-
काव्योस्तुत्तार्यन्तात् विकस्ये सति सायं प्रातर्होमोऽग्निहोमं
होतव्यं गोभयतेति प्राप्नोति । नैतदस्ति । यावद्यौवचोद-
नया तामत् औषता मायं दुते, पुनर्नितः एव माता-
काते इति समस्तविधितोषजननत् नैमित्तिकहोमकरणं
भवितव्यं । सत्यमेवमपि सिध्यति, अयं तु विशेषः, यदा
सायं प्रातर्होमयोऽप्येक एव प्रयोगो भवति, तदा सार्व-
होमे कृते, यदा नाम यजमानस्य कदा चिदाप्यवहति,
तदा यथाक्रमेण प्रातर्होमः कर्तव्यः प्रप्रज्ञातावमाप्ति-
निमित्तोपपरिहरणम् । अथ तु वक्तव्यं योतिष्टोम-
तत् सायंकाते सप्तमं कर्म, ततो नाप्ययं प्रातर्होमः
कर्तव्यः । किं य । 'काम्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः प्रयोगश्च
कलार्थिना । सायंकातार्थकत्वेन प्रयोक्तव्यस्तदा
भवेत् ॥ ' अन्यथैककर्मपक्षे तु कालद्वयेऽपि प्रत्येन
अवेद्युषं संपादनीयम् । कयं पुनर्न विद्वत् इति, वचन-
कृतात् समुपपत्तिरिति नूनः । 'प्रत्यो वा एवः' इति
हि प्रकृत्य त्रीणि 'स वै सायं च प्रातश्च छुहोति'
इति । मेदपक्षेऽपि चगन्तात् समुपपत्तिः । न च समुपप-
त्तिरिति साहित्यापत्तिर्येव, अनुपादेयत्वात् कालस्यैव-
विशेषः । प्रातर्होमं वचनान्तरेण काव्योः समुपपत्ति-
मेवेद वाक्यस्थिति न वाक्यमेदोपाः । तस्मादप्यस्तमेकं
कर्म । वस्तु अत्रान्वयेन प्रयोगो न प्राप्नोति, नैव
दोषः । कालं प्रति हि कर्मोपादीयमानं विशिष्टाङ्ग-
संयोगं भवति, तेन सायंतनस्य प्रधानस्य तत्कालाङ्ग-
न्येव त्र्यङ्गमिति मान्यथापत्तिः, वैगुण्यात् । एवं प्रात-
स्तनस्यापीनापत्तिः । वस्तु प्रयोगेन नास्तीति, तथैव ।
गुण्यपानिगमने 'मायमिहोमं पुनोति' इत्येककर्म-
विधानात् एकेनित्येवताऽप्येव एते सायंहोमस्य प्रात-
र्होमस्य वा धर्मा आगच्छन्तीत्येकपदमुक्तं सहादेव
प्रमुच्येत, अमेदे तु यथाप्रवृत्तिः ।

वा— 'तत्र रूपापरिहारे विद्योपानधपार-
णात् । सामान्यवशाविशेषवशात्तान्योर्निर्भिन्नम् ॥'
इति श्रामे नूनः । 'प्रकृतानाममन्त्राणां कर्मयोगं

नानुवादा । नहि दध्यादिवाक्येषु दध्यादाक्षिप्त-
शक्तिः । विधिना शक्यते कर्म विधातुमितरत्र
सु । अनन्याक्षिप्तशक्त्याद् विधिः कर्मैकगोचरः ।
सोम — इह दध्नादेः अन्यतः अग्रस्तयेन मन्त्र-
चर्णप्राप्तविधयस्तुवायेन विध्यादिवाक्यानामित्तं स्ताव-
कभाभावात् विधायकत्वे सति दध्नादिविधिरुक्तमैविधेः
अग्निहोत्रादिवाक्यमनुवादः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिवाक्यविधेयानां कर्मणा समु-
चित्यनुष्ठानं, सिद्धान्ते तु एकस्थितेन कर्मणि दध्याया
निरुद्धत्वं समुच्चयः । तथा पूर्वपक्षे तावत्प्राप्तवर्णपथोरपि
दध्यादिवाक्यमनु कर्मन्तरविधायकत्वेन दध्यादिवाक्य-
विहितकर्मसु तावत्प्राप्तकालनियमाभावः, सिद्धान्ते तु
तत्रापि इत्यादि । आपारवाक्ये तु पूर्वपक्षे ऊर्णैव्यव-
स्थादिमध्ये यथा भ्रंशः, तदुत्पन्नकर्मणः पुनरनु-
ष्ठानं, सिद्धान्ते तु कर्ममेवामावात् गुणानुष्ठानेन प्रथाना
वृत्त्ययोगात् लोपप्राप्तचित्तमाश्रयति । सूत्रार्थस्तु-
आचारमिहोत्राक्यमपि गौर्णमन्त्रावत् समुदायानुवादः
स्यात् अरूपावादिनि ।

वि — ‘अग्निहोत्रापरवाक्यमनुवादेऽप्यत्र विधिः ।,
अरूपत्वाच्च दध्नुर्धनान्येनैव मनुष्यते ॥, गुणसिद्धौ न
दध्यादिगुणे बुद्धा निरिच्छता । रूपं दध्यादि मन्त्रस्या-
मसौऽसौ गुणितो विधिः ॥’

भाट्ट — तत्रैव ‘आचारमाश्रयति’ इति भुक्ते
‘अग्निहोत्रं भुङ्तेति’ इत्यत्र च पूर्ववद्वाक्यमेव दध्-
नकस्याभावात् भेदकप्रमाणमाश्रय्य ‘कन्तुमाश्रयति’
‘संवत्समाश्रयति’ ‘दत्ता भुङ्तेति’ ‘पशुता भुङ्तेति’
दध्यादिवाक्यविहितकर्मणा यथायोग्यं समुदायानुवादकत्वा-
वपत्तिः, दध्यादिवाक्यस्या निष्पादिते विष्ण्वशक्तमन्त्रेन
अवसर्गं गुणविशिष्टकर्मविधायकत्वात् । अतस्तत् कथा-
भावात् भेदकप्रमाणमाश्रय्य आपारवाक्ये अग्निहोत्राक्ये
या न कर्मान्तरं, अपि तु तेषामेव समुदायसिद्धयर्थमनु-
वादः । तत्प्रयोजनं चाग्निहोत्रवाक्ये तेषामेवाग्निहोत्र-
संज्ञकत्वेन शब्दरूपमिदं । इतरथा अग्निहोत्रवत्त्वमेव
सदपत्तिः । मयाप्रदानये समुदायानुवादप्रयोजनं कीलुमे
ग्रह्यम् । (उच्यते योमनाश्रयमेवेति शेषम् । के.)

न च दध्यादिहोत्रेषु देवताऽऽद्यभ्यन्तः, समुदायानुवादपत्तेन
एकप्रयोगपरिग्रहावगत्यैः समुदायप्रत्ययेन अग्न्यादिहोत्राद्-
भूतदेवतायाः प्रवृत्तेन दध्यादिहोत्रमोषकारकत्वोपपत्तेः । इति
प्राप्ते, सर्वत्र गुणमात्रनिधानेन वृत्तीयविधिरुपरोपचो-
पक्रमविधिनाऽपि कल्पकस्याप्यनुवादत्वं न दध्यादिवाक्येषु
विशिष्टवर्णविधानम् । न च गुणे विष्ण्वन्ययानुपपत्तिः,
होमकर्मनगुणरत्नरूपभावनयामेव विष्ण्वन्येऽपि प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन विधिपरिग्रहात्तत्रावयवरूपस्य भावनायाः
स्वरूपेण प्राप्तत्वात् गुणमात्रविषयत्वोपपत्तेः । अत एव तत्रैव
प्राप्तीतिहेतुं विशिष्टमात्रनिधानेऽपि कस्याश्चैव यद्-
विधिप्राप्ता, तेषां चोत्पत्तेश्च दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम् ।
अतस्तत् प्राप्त्यमात्रादेव समुदायानुवादत्वात्तत्प्रयोजनं आय-
विधिपिपिपथा कर्मविधौ आपारमिहोत्रावाक्ये । न च रूप-
ज्ञानाभ्यावात् कर्मविधिरनुपपत्तिः, तस्मात्तद्वानं प्रति कार-
णत्वेऽपि शाब्दोर्थे प्रति अकारणत्वाद् । अतस्तत् त्रिधा
तीयहोमत्वावच्छिन्नत्वात् विधाने अवश्यते वाक्यान्तरेण
रूपराशेऽपि न का चित् शक्तिः ।

मण्डल — ‘आचारसंज्ञविधिगुणमाननिष्ठः ।’

शंकर — ‘तथाऽऽपारमिहोत्रे च ।’ यत्रविधिः
इत्यनुपपत्तिः ।

० आचारमिहोत्राधिकरणं गौर्णमन्त्राधिकरणो-
समुदायानुवादपक्षः । श्र. २।१।१९ पृ. ४८९
० आचारमिहोत्राधिकरणे वक्ष्यते नहि अकरणभूतो-
ऽसौ (वाक्यः) साध्यान्तरानिषेधात्वात् वाक्यान्तरे-
प्राप्तिं फले विष्णुं शक्यते इति । श्र. १।४।४८ पृ. ६५.

० आचारमिहोत्राधिकरणे वक्ष्यमाणो न्यायः ‘इत्य-
देवतासंज्ञकप्रमाणमाश्रय्यैवो संज्ञो विधीयमानः सं-
ज्ञिनं तावदादिष्वेत, धारत्ये पुनः स विधानस्य दध्
संज्ञा, अन्यथा उक्तवत्त्वेन संज्ञा नोप. स्यात् न
किंवाक्यः’ इति । सु. पृ. ७४२. ० आपारपदेन कथितं
होमविशेषः इत्येतान्मन्त्रावाक्यमेव सति तस्य चतुर्होत्र-
वैकल्येऽश्वत्थेन इत्यनेन च इत्यदेवतावाक्याभावे पर्य-
यानाभ्यावात् वाक्यदोषमन्त्रावर्णनात्मात्रत्वे पर्ययानम् ।
यथा चैतत् तथा आचारमिहोत्राधिकरणे निरूपय-
मस्याभिः । कु. २।१।१२. ० धारत्येऽश्वत्थे-

चिन्ताया ददातिशामने गुणविधौ सङ्गच्छविधेः आश्र०
 यरणे निराकरिष्यमाणत्वात् शक्यमेतदपत्तः पूर्वपक्षा-
 योगः । सु. पृ. ७१०, ० स्यात्तत्त्वमस्य प्रकृतानुवाद-
 हेतव्योपपादनाय 'य एवं विद्वान्' इत्यादिभाष्येण
 संख्या कर्मविधोयाभिधानात् रूप च निम्ना विदोक्तमति-
 पत्तेः विषयसंभवेऽभिहितः । आचार० रणे सङ्कोचकथात्
 इत्यस्मिन् सूत्रे व्याख्यास्यमानावापुष्यस्य स्वयं विधि-
 स्वभाष्यमेव प्रथमपूर्वकमुपपादकमाह । पृ. ७१६,
 ० वार्तिककृता आचारामिहोत्राधिकरणे परवैयर्थ्यस्यतः
 भट्टी भूतिप्रकारात् प्रत्येकम् निरुक्तवता वैधिविधेः
 भस्यन्तस्त्रिष्टव ह्युच्यमाननिवेद्यसंभरोपपादनार्थं चक्ष-
 माणत्वात् नैव प्रपञ्चिताम् । पृ. ४९९, ० ह्युक्त्य कर्णोऽ-
 ननुपरेत्येन विधानमस्यवत्त्वात् भूतेष्वपि गुणविधिषु
 स्वात्मन्येव गुणविधानस्य आचारामिहोत्राधिकरणे चार्तिरु-
 क्ता निराकरिष्यमाणत्वेन अर्थापत्तिप्रयत्नेषु स्वात्मन्यस्य
 दूरनिराकारात् तद्-दृष्टान्तेन विशेषस्वरूपस्य स्वात्मन्यस्य
 विधानादुक्त्याऽऽनुपपत्तेः । पृ. ४२०, ० आहवनीयादे-
 रधिकरणत्वेन दृष्टान्तेनैव हि होमविधिका अत्राभिहितत्वात्
 अदृष्टान्तस्य आचारामिहोत्राधिकरणवार्तिके उक्त-
 त्वात् । बाळ. पृ. २२, ० एकस्यापि तु कारकस्य अनेक
 पदोपात्तस्य एकत्वमेव विषयसंभवः 'अनेकपदसंभवे'
 इत्यत्र आचारामिहोत्राधिकरणवार्तिके यापयिष्यते । सु.
 पृ. ७४०, ० सर्वत्र विधेर्भाष्यविषयत्वात् गुणसंख्या-
 योगादनुमित्यस्य आचार० परस्मैकैः स्थापयत् । पृ. ८४४,
 ० आचारामिहोत्राधिकरणन्यायेन सर्वत्र विधिदृ-
 ष्ठावभाषिणि । या. २।२।११६ पृ. ५०३.
 ० आचारार्दीनां तन्नेषानुष्ठानं ददौ पौर्णमासे च
 प्रधानभेदेऽपि । माट्ट. १।१।८, ० आपातदीनां
 दर्शपूर्णमासङ्गत्वम् । भा. अ. ४।११११२९-३८, ० आचा-
 रार्थं वैयक्तिकमागमनमन्त्रोक्तं चत्तं आचर्य्य, अमर्षि-
 र्नात् । परस्परं तु यावमानम् (दर्शपूर्णमासयोः) ।
 वि. ३।८।५.
 ० 'आहन्ते चतुरस्रं प्रातुषस्य बृहन्ते' इति
 चतुरास्रसंज्ञकस्य अष्टमूर्तिर्यथादो न्येतिहोमे ।
 वि. ४।१।१.

० आह्निरसः द्रियः । उन्नरमहः अनिरासत ।
 तत्र च 'वैधानसं पूर्वेषुः साम भवति, पोहस्युत्तरे' ।
 कु १०।५।१३।४८.
 ० आह्निरसस्रतं नाम साम अनुक्रमः । बाळ.
 पृ. ७२.
 ० आचमनं 'क्षुने आचार्ये' इति निहितं पुन-
 र्पायम् । यदा तु क्रतुमाथे शुद्धादि निमित्तं प्राप्नोति,
 तदा नैमित्तिकमाचमनं कृत्वात्वेन स्मृत्या निर्धीयते
 'आचान्तेन कर्म' इति । 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति
 इति वेदवेत्तादिभ्युक्तपदार्थवत् आचमनादयः
 स्मृत्युक्ताः अनुष्ठेयाः पदार्थाः । क्रमस्तु पदार्थनिष्ठौ धर्मः ।
 स च पदार्थात्पञ्चवीति । तत् उपनीत्यविरोधात् क्रम एव
 बाध्यते, न तु क्रमेण आचमनस्य बाधोऽस्ति । तत्तादित्यं
 स्मृतिः प्रमाणम् । वि. १।१।८, ० आचमन पदार्थः,
 पदार्थात्ता च गुण क्रमः । न च गुणानुरोधेन पदार्थो न
 कर्तव्यो भवति । भा. १।३।१० पृ. १९९, ० 'क्षुने
 निष्ठेयिते सुने परिधावेऽभुपात्ते । कर्मस्य एषु चाना-
 नेह दक्षिण भर्गं स्मृते ॥' इति स्मृतिपर्यालोच-
 नया पदार्थमप्ये अनाचमनं सूचितम् । सु. पृ. १८१.
 ० ताम्बूलपक्षणेत्तरप्रमाचमन अनाचारः उच्यमाना
 दाक्षिणात्यना च । या. १।१।१० पृ. २०४,
 ० आचमनविधिः 'दक्षिणत उपवीय उपविश्य
 हस्तावपिन्त्य निराचम्य दि. परिमृश्य' इति । यद्यपि इदं
 नक्षयक्रमस्ये भूयते, तथापि वैदेश्याणरुद्वेयत्वात् तदङ्ग-
 त्वेनापि तान्त् शायमन सर्वपक्षानां मान्यप्रयोगितात्
 तदङ्गं भवति । तथा च 'न होमेनोच्छिष्टा भवन्ति'
 इति प्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थमेव अवधार्यते । १।३।१।७
 पृ. २०१.
 ० आ चामे देवान् मह सुयजा च इति मन्त्रे
 आहवनीयवाहः ॥
 'अग्नि होमावाह' इत्युक्तस्य 'आ चामे देवान्
 मह सुयजा च यत्र जातवेदः' इत्यपि गार्हपत्यगदे
 प्राप्ति, 'अग्निम आग्रह' इति सर्वैरुक्तं होमविषय
 इत्यपि त्रयमिष्टानादाहवनीयपदैर् वादः । संघर्षः
 अत्रात्र ४.

० आचान्तेन कर्तव्यं इत्यादिभूतिः भूत्याऽविब-
डत्वात् प्रमाणम् । भा. १।३।३।५-७.

० आचारः प्रत्यक्षैरितिहमेन वाच्यते यथा-
परराष्ट्राधिकारी (१।३।३।८-९) 'यद् वा अन्य-
योगयोः प्लायन्ते अथेते मोदमात्रं द्वावेति' इत्यर्थ-
वाच्यते । भा. १।३।८. ० आचारः स्मृत्या
वाच्यते । अथमन्त्राचारः । वा. १।३।३।५. ८६०.

० आचार्यवर्तनवासिना अन्यजनपदवासिभ्यो भेच्छेभ्यः
समीचीनतर आचारो भवति । भा. १।३।३।५. ८८१.

० आचाराः वे चित् सप्रसरणमात्राः येन
विधिभिरेन उद्गम्यमाणाः पुरुषधर्मता भवन्ते, यथा
'मन्त्रादाला तद् न संवेत' 'तस्मात् न कात्यायन-
पुरुरे' इत्येवमादयः । वा. १।३।३।५. ८६५.

० आचाराः 'धर्ममेव प्रकृतिं सिद्धेयानि तु
कानि चित् । वैदिकैः कर्तव्यमन्यात् तेषां धर्ममि-
ष्यते ॥ प्रदानानि ज्यो होमो मातृपत्न्यादयत्तया ।
धर्मपञ्चमहो वान् देवताऽऽवर्तयेत् च ॥ कुर्यान्ना
व मारुता चक्षुर्ध्यायुषावकाः । प्रदीपप्रतिपहानमोद-
कादुपपत्ताः ॥' अत्रिपत्रक आचरन्तमीषोर्मास्त्रं
मास्त्रुनीप्रतिपद्मन्तोऽवकादीनां नियमनियामन्त्रा न
शास्त्रादन्ते किं विज्ञेय । शृष्टिकारः ॥ आचारश्चैव
साधुना देवतादिपुत्रपुत्राभ्यां आगन्तव्यैः अतिरुद्धाः
प्रमाण' इति वेदाधिकृतानामाचारानां सामान्यतः
प्रमाणमनुमान्यते । तथा अनन्याधिकारि 'ऊर्ध्वं
मोदनादुत्तमः' इति देवतागतोऽवकाशमाश्रयम् ।
वेदेऽपि न मन्त्राः 'मन्त्राणां रूपं होतृ ह्यमति'
इत्येवमाकर्तव्यं भूयो 'यदा वै नरा मह आविशन्ति,
मन्त्रं तर्हि आरोहन्ति' इति । मन्त्राणां चान्या
उपपत्तिरिति । वा. १।३।३।५. ८९५.
मुधा— एतत्प्रमाणम् : प्रकृत्यन्तः । मन्त्र इति पाठे
शक्यते मन्त्राणां इति स्तवीयमाणाः । देवताऽऽवर्तयेत्
इत्यत्र मन्त्राणां इत्युक्तम् । प्रदीपना कारित्वमुक्तं
प्रतिपदि दानम् । मोदकादिचूर्णैः देवताप्यानि
दानमनुमानेति लक्ष्यते । आपत्तामीषोर्मास्त्रस्य

तत्कालानुष्ठेयं कर्म लक्ष्यते । पास्त्रुनीषोर्मास्त्रतत्परा
प्रतिपदि वस्तुनिमित्तः उक्तम् । (पृ. ८८७)

० आचाराः । कानि तु मन्त्रादिप्रमाणानि नियता-
नियतानिमास्त्राणि अर्थमुक्त्वाधनृपितेवास्त्राणि
दीप्ति मृष्टप्रमाणमनुष्ठेयतामनुरूपीवर्तमानाऽप्यपीन
वृत्त्यन्तवस्तुवादिभ्यां प्रतीयमानि, तेषु नैव कस्य चित्
धर्ममात्राणां अस्ति, इति न वक्तव्यमनुष्ठेयं इत्यनेन-
नियोपपत्तिः । येषां हि धर्ममात्रमनुष्ठेयमात्रं न सर्वेषां-
मेव लक्षणम् । किन्तु 'देवतापञ्चमपूजाऽऽदि यत्
तेषामपि किं चन । तत्रैवमेव धर्मार्थं सिद्धाचारमर्थं
हि तत् ॥ लोके हि कश्चिदाचारः शिष्टत्वेन विधि-
पद्यते । कश्चित् प्राणिनामात्म्यान्मन्त्राणां संगतः ॥
तत्र यः कार्यरूपेण सिद्धान्तोऽनुचर्तते । स एव
केवलो धर्मो, नेव' वाचिमात्राणां ॥ वा. १।३।३।५.
८९५. ० आचाराः वेदार्थाः, ते तत्र एव प्रमा-
णम् । ये तु अदृष्टार्थाः, तेषु नैविकृष्टानुष्ठेयम् । भा.
१।३।३।५. ८९५, ८९८.

० आचाराः विद्वद्वा अपि शिष्टप्रणीताः— 'पञ्च
विप्रतिपत्तिरिति, अनुष्ठीयते आचारं च सह भोजनं,
पुष्पितभोजनं, उच्छिष्टभोजनं, पितृभूत-मातृभूत-
परिषदन इति । तयोस्ततः पञ्चधा उर्गाविनयः, सीप-
पानं, उपसर्गोऽर्घ्याहारः, आनुकीयः, समुद्रपानं इति'
इति वीचायनेन भूतिविद्वद्वाचानोदाहरणानि दत्तं
'इतर इतरिभूत' इति देशप्रमाणानुष्ठेयमात्रं प्रमाणं
आत्मभवेनोपपन्नं 'विश्वेतरि गीतम्', उपमं लैव
आदिमन्ते चिह्नस्मृतिरित्यात्' इति निराकृतम् । सु-
पृ. १९५. (उक्तम् मुखे अवश्यमेव उपरिष्ठाके च
येषां पञ्चधा दन्ता भवन्ति, ते अक्षाक्षतराद्वैः प्र-
विकल्पेनोपपन्नं उपसर्गोऽर्घ्याहारः ।)
० आचारेण अदृष्टार्थेन दृष्टार्थे आचारे वाच्यते, यथा
वस्तुतोऽवकाशवारेण अदृष्टार्थेन कृतमानकादीनां कस्य
चित् दृष्टार्थाचारस्य वाच्यः । भा. १।३।३।५. ८९५.
० आचारेण अविशीतेन विशीतावरो वाच्यते, यथा होमादिमूल-
त्वेन मातृमन्त्राचारस्य विशीतस्य अर्थमनुष्ठेयमनुष्ठे-
येन अविशीतेन मातृमन्त्राचारस्य वाच्यः । पृ. १९५.

● आचारैष्य अनासन्नायो वाप्यते । यथा गृह विषयपीडमानप्रयोगरूपाचारेण हन्तिविषयकच्छेदरूप-
अनासन्नप्रयोगरूपवाचकस्य वाचः । इदं पीडयधिकरणे
(१३१/१९ वार्तिके वर्णकं २ पृ. २२१७-२२०७)
उक्तम् । पृ. २२९.

● आचारदृष्टमात्रेषु तथा स्यात् पुरुषा-
यैर्याम् । ६/२११०३१ ॥

विज्ञानतत्त्वम् । आचारदृष्टमात्रेषु गृहमात्रेषु
प्राप्तमानेषु ' गुरुतनुग-तन्व. ' ' ब्रह्मययाः प्रत्युच्येयः '
इत्यादि कर्मसु तथा पुरुषाधिकरणेष्वभिहितोऽस्ति कर्मसु
पुनः पुनर्निमित्ते प्रमे पुनः पुनरनुष्ठेयता स्यात् ।
निमित्तादृष्टौ नैमित्तिकादृष्टिः न तु सत्त्वकरणम् ।
पुरुषार्थत्वात् सुखतुगमनादीनाम् । के.

● आचारदृष्टमृतिर्गोपनी । भा. १/१११०४२.

● तत्रभरतामनासात् स्मृतिरनुगोपनीये, स्मृतेः भुक्तिः ।
१०/११०३६. ● लोकेऽपि अट्टार्याः कस्कराः
आचारदृष्टमात्रेषु । यथा ब्राम्हणस्य द्वागताम हान्यर्थे
अग्निप्रयोगव्यवस्थापयन्ते, गिरा उपरि ज्ञानार्थं भुक्ति-
द्वेषप्रतिष्ठापनं च । न चाभ्युपगच्छति । आचारदृष्टमा
प्यात् । वा. ११/१०४१२ पृ. ४१२. ● आचारस्य
मूलभुक्तिरूपनेन प्राप्त्यात् । सु. पृ. ६३६.

● आचारस्य यदि प्रकल्प्य भवेत्, नैव स्मृतयः
मननेन धार्यन्ते । य एव ह्यं संकीर्णनादङ्कुट-
स्तरणेन प्रतिपादयते । वा. ११/१०४१२ पृ. ४०९.

● आचारार्थां आभ्यासविद्वज्ज्ञान गौतमेन अप्रामाण्य-
मुक्तम् । आह ' यदि वेदविरोधः स्मृतिरप्येतादृशमा-
पता । ' इति । १३/१३७ पृ. २११. ● आचारार्था
धर्माधर्मा प्राप्त्याप्यम् । भाट्ट. ११/१३ वर्णक ३.

● आचारार्था प्रपूरिषन्निमित्तानां ह्यप्येतादेव प्राप्त्याप्यं
' सुखतुगमनं, प्रसा, तृणामि, भोगविह्वम् ' इत्यादी-
नाम् । भा. १३/१३२ पृ. १६५. ● आचारार्था मन्वा-
द्विज्ञानमतिगिज्ञान प्राप्त्याप्यमन्वकर्ममध्युपयन्तम् । यद्वा.
१३/१३७ पृ. २११. ● आचारार्था यत्नो गच्छतीनां
प्राप्त्याप्यम् । भाट्ट. १३/१३ वर्णक ३. ● अचाराणां
स्मृतीनां य सर्वप्रमेन अवर्ग्य विरोधे । शा. १३/८.

● आचारै लोमादिदृष्टमात्रेषु पृ. स्मृतिमूलकत्वं ' अग्निवा
कारणाग्रहणे ' (१३/१३७) इति सूत्रे वक्ष्यते । की.
१३/१३७ पृ. २०. ● सदाचारैषु हि दृष्टो धर्ममन्त्रि-
क्रमः साहस्य च भक्तता प्रजापतीन्द्रातिष्ठविश्वामित्रमुषि
धिरश्रुणाद्वैराग्यनशीलमृत्तवाष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीनां बहु
नामवतनानां च । प्रजापतेरस्तात् ' प्रजापतिरुपमन-
भवेत् स्वा दुहितरम् ' इत्यागमचारमन्त्रात् अधर्मा-
चरणात् धर्ममन्त्रिक्रमः । इदं न्यापि तत्र द्रव्यस्य च मनुष्यस्य
परदारामिषोमात् धर्ममन्त्रिक्रमः । तथा कश्चिदस्य
पुनश्चोद्यत्तस्य जन्मप्रवेशात्त्यागमन्त्रम् । विश्वामित्रस्य
चाण्डालज्ञानम् । वसिष्ठस्य पुरुरवसः प्रयोगः ।
कृष्णद्वैपायनस्य खीलनेष्टिकब्रह्मचर्यस्य विविधशीर्षादेषु
अप्यन्योपादानमन्त्रः । शीष्मस्य च सर्वाभनपर्ममन्त्रि-
रूपेण अवलोकनं, अपत्नीकस्य च रामस्य क्रतुप्रयोगः ।
तथा अन्यस्य घृतराष्ट्रस्य इवया पाण्डुरक्षितेर्धनेः
इत्यमधिकृतिकाया । तथा उपनिषदस्य कर्णयोऽर्जित-
भ्रातृभवापरिषयनं, आचारार्थाभ्यासपार्थम्यवृत्तभाषणं
च । समुदेवाद्युत्तयोः प्रतिपिद्वानुत्तुङ्गितुषकिमन्त्रो-
त्तुभ्रापरिषयनं, ' उमी भव्यासवर्षादी' इति गुरापा-
नाचरप्यम् । अचारेऽपि हि भविष्यत्प्रमपुरातिकादि-
ग्राहणीनां सुतपानम् । केनर्षश्चाश्वत्थरुद्रोष्णेभ्यतोद्ब्रह्म-
प्रतिब्रह्मविहपयस्वरुद्राभ्यासमन्त्राद्वैराग्यादि उदीप्या-
नाम् । मातृमनुद्दिग्द्विहासन्दीन्वभीजनादीनि इतिपाश्या-
नाम् । मित्रमन्त्रोचिपुष्टवृद्धोबन सर्ववर्णस्वरुद्रस्तुष्ट-
तामनूदन्तवृद्धातामवमन- (तामनूदन्तान्ता आच-
मन्त्राभा. इत्यर्थः) निषेजन्वोत्तुगर्माकुरुद्वजपरिषयन-
ब्रह्मद्विष्टाऽतिरिचमन्त्राकुरुद्वजपरिहृणादीनि (पातक-
कारिणः अपरिहृणी) लभयेयम् । अनिष्टमृत्तुनि
प्रतिपुष्टवृत्तानि कुपन्तिस्तत्तुष्टवृत्तमन्त्रमन्त्रिक्रमगानि तु
अनन्तमेव सत्यं विमानेन्दुद्विष्टादीनि च प्रोक्षेण
समन्वदीनि नैरजातीयकविभन्दाचारमन्त्रात्पुष्टान
संभवः । वा. १३/१३/७ पृ. २०३-०४.

● आचारकल्पः. प्रविषेवो यथा हरिताकरपरि-
मापिते काले सारानिधेयः । वाट्ट. पृ. २९.

• आचारतः पुनस्य वशोदयं प्राप्नोते ।
(अपरं उत्तरं चेति) । भा. ११।३।१२.

• आचारप्राप्त्याप्यं न दृष्टमन्तर्गममात्रेण उच्यते,
किंतु धर्ममुदया अनुग्रीयमानत्वेनैव 'अक्षितं धारणा-
महणे' इति ह्ये (१।३।३७) । के. • आचार-
प्राप्त्याप्यं स्वल्पविकरणे साधितम् । सु. ४ १८५.

• आचारविरोधः क्वाप्यभिप्रेतत्वं नियमलोभने ।
भा. ११।३।१४. • आचारविपयस्य विचारः
स्मृतिपादे प्रथमस्तुतोये । वि. प्रस्तावनाया को. १३०.

• आचारस्मृतिविरोधे क्वाप्यभिव्यक्तिर्न 'स्मृत्या-
चारविरोधे बलान्न' इति विन्दे दृष्टव्यम् । (वा. १।
१।४।१५ ४ २२०-२२१) • 'सौदाचारस्मृष्टोर्नां
योऽप्यभिप्रेतव्यता ।' (इदं पूर्वपक्षे) । वा. १।३।
३।७ ४. २१५. • 'स्मृताचारविरोधे हि स्मृतिरेव
पलीनसी ।' १।३।८।१४ ४. २१६.

• आचार्यः वेदव्याख्येन भवति । भा. १।१।७।३५.

• 'आचार्यो नानुश्लेषेति प्रवृत्तयेऽपि दृश्यते । अपेक्षा-
हेतुभेदेन व्यवहारः दृष्टव्यः ॥' इति वृत्तव्यापि-
कस्योदाहरणद्वारा के विद्वद्भिरभिप्रेतं अपेक्षभेदेन एवम्
वृत्तव्यस्य व्यवहारः, यस्तु विरोधस्तत्रास्ति । सु. ४.
११११. • 'कृतिगताचार्यो नानुश्लेषेति' इति तु
वृत्तव्यस्योदाहारे, न कर्मवर्णनं । भा. १।३।१२।३३.

• 'अत्रानां च प्रणेता आचार्याः कथमो मताः ।' वा.
१।३।११ ४. २१२. • आचार्यस्य विरोधोऽवधारि-
ताया अपि स्रजः शिष्येण वृत्तिहेतोः व्यवधानम् । तस्य
व्याख्याचार्यस्यैव सत्यव्यापकत्वे । वि. १०।१।१६.

• आचार्यं श्रेयिने 'आचार्यानां भगवत्प्रवार्तः' इति
आचार्यश्रुत्या आचार्यानां अनिदिरणते । भा. ७।३।
१।२२. • आचार्यकरणविधेः व्यप्ययनेन सह नानि-
तामिधानं, पदश्रुत्या व्यप्ययनविधेर्न अनिवार्यमिच्छन्
सिद्धे । ऋजु. ४. ५. • आचार्यकरणविधौ उपनयनं

पदश्रुत्या वृत्तमपि अङ्गता समर्पितम् । तच्च स्वमात्रः
उपनेगमिदं उपनेगमसिद्धयेण अनारम्भम् । तत्र आचार्य-
मानो भाग्यः यदि अकिञ्चित्कः, तदा तदासादनमनु-
योगे । असादानुपयोगे च उपनयनमपि अनुपयोगे ।

तत्र आचार्यमानस्य कर्मविशेषा उपनयनकर्मप्रकारात्
उपनीतनृकं अध्ययनं श्रवणं तत्पत्तया शिक्षायेत ।

तेन उपनयनं स्वाङ्गभूतमाश्रित्य आचार्यकरणविधिः
अव्ययनमाश्रित्य । तदाश्रिताव्ययनानुष्ठानसिद्धयश्च अव्य-
यनविधिः स्वसिद्धयर्थं नाधिमत्तान्तामपेक्षते । ४. ५.

• 'आचार्यचोरितः करोमि' इति हि दृश्यते । (तेन
चोदनाद्यन्तः प्रवर्तकजननपरः) । भा. १।१।२।२ ४. १२.

• आचार्यवचः प्रमाण इति श्रुतिः । अयं आचार्यो
वेदोऽभिप्रेतः । याचिनोति अस्य वृत्तिमिति । यदा

आचार्यवचनं प्रकृतं तदपेक्षम् । कनकतद्, यत् प्रमाण-
गम्यम् । १।३।१।११. • आचार्यवचनान् नृपकार-
वचनान् न शब्दार्थो भवति, प्रथमादौ गम्यते । १।४।
४।१२ ४. २२२. • आचार्यशब्दस्यार्थः मन्त्रादिभि-
रेव व्याख्यतः । • 'जानीय ॥ यः शिष्य वेदमव्याख्य-
येद् द्विजः । तस्य च सख्यस्य च तमाचार्यं प्रपद्यते ॥'
इति । वा. १।३।६।१५ ४. २४२.

• आच्छादनं वाच्येपे नित्यम् । 'वाच्येपे भूयते
' वर्ममयं वाच्ये भवति ' इति । भा. १।८।८।२८.

• आच्छादने स्वेकवर्ण्यम् प्राकृतस्य विचारः
स्यात् । १०।४।७।१३ ॥

महाजने 'ताप्यं यतमानः परिपन्ने, दर्मभयं पली'
इति श्रुतम् । प्रकृतौ तु अदत्तं वातः श्रुतं चोदकैर्न
प्राप्तम् । तत्र आच्छादने गुणादिशरीराणाञ्छादने
निमित्ते सति यत् चोदकेन प्राकृतं अदत्तं प्राप्तं, तस्य
प्राकृतस्य ताप्यादिना विशेषविहितेन विचारो वाच्यः
स्यात् । ऐश्वर्यस्तु एकः आच्छादनस्त्वः अर्थः प्रयोजने
सक्यः ताप्याद्यन्ये ते एकाग्र्ये, तस्मिन्नेकः एकाग्र्यं
तस्यात् । तथा च एकवर्ण्यकृतत्वात् प्राकृतस्य चोद इति
पूर्वः पक्षः । तुल्यः श्रेयसिद्विषयः । ताप्यं वृक्षात्
कम्पा इति पक्षः ।

अधिकं वाऽन्यथास्यात् । १४ ॥

वृक्षस्य सन्निधौ वाच्यो व्यवर्तते । ताप्यं दर्म-
भयं च अदत्तात् अधिकं स्यात्, समुपव द्दर्पः ।
अन्यास्यत्वात् अदत्तात् ताप्यस्य मित्रमर्थोऽस्यात् । अदत्तं

अपोरावः, ताणं दर्भमयं च उपरिवातः इति । तस्मात् ताप्योऽवयोः, एव दर्भमयावतयोश्च स्मृत्ययः ।

समुच्चयं च दर्शयति । १५ ॥

सिद्धान्ते सिद्धदर्शनमाह । 'वासासि वासाक्षि चोपानदी विमुञ्चति' इति 'कृष्णविषाक्षया वासाक्षि विस्संययति' इति च बहुवचनं समुच्चयं दर्शयति । नकारो हेतुसमुच्चयार्थः । के.

० आज्यं अत्रिसंयोगात् इवीभजति । भा. ८।१। १५।४३ । (अत्र प्रकरोते प्रायः आ-पसन्द' धृतार्थक एव, क्व चित् क्योतिशेषमवतन्तोमपरोऽपि भवति । अर्धमेवेति रचनाशोकर्पाय न दृषक् इत्यः । स्वपार्थक्यवान् वाचकानां भ्यामोऽर्धमन्वहान् । 'आपसन्द'-शब्दविषयक एव एव लघुतिष्ठान्तः रचनार्थकटपरि हाराय वर्णनमनुसृत्यैव वयास्थान निवेशितः इति वैयम् ।), ० आज्यं उपाधुप्राजीयं आग्नीषोमीयं प्राजा-पत्यं वैष्णव वा दर्शपूर्णमासयोः । ५।४।६।२१, ० आज्यं गरा सारः । ८।१।१८।३५, ० आज्यं द्रव्यं दर्शपूर्णमासयोः उपाधुप्राज्ये नियतम् । दस्य प्रौढनेष । १०।८।१५।४०-४८, ० आज्यं विलापयति इति आज्यशब्दः वागिधान्तः, न तु संप्रसारणशब्दः । १।४। ७।१०, ० आज्यं सारत्वं (सारस्वीदेवताक) उपाधु-प्राजविकारः अप्पारकस्यायाम् । वि. ५।१।१०.

० आज्यं रवोमविशेषो ज्योतिशेषे । 'आज्यैः स्तुवते' । वि. २।१।५.

० आज्यं हविः कनादेनो । संकल्प. ३।२।२०, ० उपाधुप्राजाज्यं प्राज्ञेन होमात् प्राक् आग्नीषोमीय कर्तव्यम् । प्राजापत्यं वैष्णव वा कर्तव्यमिति न तस्य होमादुत्कर्षः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ५।४।६।१९-२१.

० आज्यानि स्तोत्राणि इत्यनेन शब्देन रक्षयैव श्रुते विधीयते । भा. १।४।२।३. यदि तु आज्यैः स्तुयते इत्यनेन विहितमा पञ्चदशत्वविधिकन्येत (पञ्चदशात्म्यानि) सः पूर्वाधिकरणत्वायेन (उद्दि-ष्टि०) तेष मन्त्रैरुपसृज्य इति मन्त्रं यदिति (माय्य मरः) । या. ४ २२१. यदि यान्येदपरिहास्य उपसृज्यापरमिहितागनुवादेन पञ्चदशत्वं श्रुते विधीयते,

ततः सामानाधिकरण्यासिद्धयर्थे आश्वशब्देन मन्त्रैरुप-सृज्य विहितेषु आज्येषु गुणविष्मापतेः नवमैव दोषः इत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । सु. ४. ४२८. ० यत्तु अत्रिदं कर्मण्य नम्रपेयमिति अवयवप्रसिद्धया आश्रयमनात् आज्यानि । आश्रयमनं अर्थवादवचनात् ' यदाग्नि-मीयुस्त्राज्यानामाज्यत्व' इति । भा. १।४।२।१.

० आश्वेन आघनी विरल्यते दर्शपूर्णमासयोः पत्नी-सवाजेषु । भा. १।१।१०।२०-२१, ० आज्येन पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च होम उच्यते । तत्र अन्यतरामाये वैष्णवम् । ६।१।४।२७ पृ. १३६२, ० ' आज्येन धूपमनक्ति' इत्यत्र आज्ये प्राज्ञेप्राज्यमर्मा न कर्तव्याः ज्योतिशेषे आग्नीषोमीये प्रजौ । ३।८।१६।११, ७।१।७।१८, ० आज्येन व्यापारस्य पिब्यमाना तुनीयकने । संकल्प. ३।१।१७, ० 'आज्येन रोपं ब्रह्मा-पयति' इत्यनेन आज्यद्रव्यकं पत्नीयदेवताक रोपतावशु-यागमनन्तरभावि कर्मान्तरं विधीयते । वि. ५।४।१५, ० आज्येन समारनं प्रह्वी ब्रम्भानो ' वस्य सर्वानि हवीणि नरोयुतुंयेयुरपह्वेयुर्वा आग्नेना वैयताः परि-संस्वया यजेत' इति वचनात् त्यागशस्य आराहुपकार-कत्वपक्षे । (इदं सर्वं निष्ठकद्रिपय इति शास्त्रदीपि-कारो होमनाये च स्पष्टम्) । भाट्ट. ४।१।७, ० आज्येन समारनं वागिनवागस्य वागिननानि चातु-र्मास्यैषधदेवे । भा. ४।१।१।२२-२४, ० आज्यैः स्तुवते इति स्तोत्र पदानकर्म, न गुणकर्म । १।१।५।२९, ० ' आज्यैः स्तुवते' इत्यत्र आज्यशब्द' रवोमविशे-पक्षे वाचकः । १।४।१।४, ० आज्यस्य उपाधुप्राजी-मस्य धर्माश्रममतिदेवः चिपेष्टी मधूदनयोः । वि. ८।१। १९, ० आज्यस्य उपाधुप्राजीस्य होमादूर्ध्वं नोक्तदे । ५।४।६, ० आज्यस्य औपमृतस्य अनुपादकारं चतुर्थे-पञ्चमपराजनिपादकमानयनमपि प्रयोक्तव्यम् । ४।१।१. ० आज्यस्य औपमृतस्य प्रजाज्यं समानयनं प्रयो-क्तव्यम् । भा. ४।१।१५।४०-४१, ० आज्यस्य औप-मृतस्य निमित्तयोगः— ' अवाधुपयति' ' यदुपयति, प्रजाज्यान्कानेस्पष्टम्' । अनुपादकार्यं चतुर्थपञ्चमपरा-ज्यं च तत् इत्यर्थः । तत्र चतुर्थेन प्रजाज्यस्य,

सपननिनयनोमकार्यत्वात् अथा, न गम्यते त्रिलेखः ।
इति पूर्व. पञ्च. । भा. ४।२।५।१४, * आज्यशब्दः
सर्वेषां वाचकः । १०।४।२५।१९ * 'पञ्चदशानि
भ्रातृभ्याम्' इति आज्यशब्दः पौत्रिहोमं पातं वृत्तं
यना स्तोत्रविशेषाणां नामधेयं, न शुण्विधिः ।
आह १।४।२.

■ आज्यशब्दाणि चायारि होतृमैत्रावरुणप्रसाणा-
च्छस्यन्तवाचकानि । सु. पृ. ११०. * आज्य-
शेषस्य प्रतिपत्तिः 'यद्यगिहोमः पुत्रेति, यद्युक्त्यः
परिधिमनक्ति, यद्यनिरुध्म, यद्युक्त्यं हविर्वाचं
प्रतिपद्यते' इति तृतीयस्तस्य विशेषणनिरुध्मस्यते । भा.
३।६।१६।४२, आज्यशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधतुस्तस्य
संस्कारानुप्रवरणसद्विधानेन कीर्तयति । 'यद्यगिहोमः,
पुत्रेति । यद्युक्त्यः, तेनैव होमना परिधिमनक्ति ।
यद्यनिरुध्म, एतदेव होमयन् 'सम्यगे वृद्धं माते' इति
सप्तम् हविषान् प्रतिपद्यते' इति । या.

॥ आज्यसंस्था प्रतिनिधिः, यथाद् द्रव्योत्स
र्गात् । ५।४।१४।५६ ॥

'पर्यगिहोमं पानीवतमुत्सृजति' * आग्नेयं होप
प्राप्तपति' इति भूयते । इदमात्रं हि पूर्वमित्यु प्रति
निधिर्भूतं, न आज्यद्रव्यं कर्मान्तरं विधीयते इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । आन्तरस्या आग्नेयं येषं संस्था
समाप्तिरुक्ता, स पानीवतस्य पक्षे प्रतिनिधिः स्यात्
यथा मीहीना गीवाराः । कुतः ? द्रव्योत्सर्गात्
पशुकपस्य द्रव्यस्य 'पानीवतमुत्सृजति' इति सन्नेन
उत्सर्गात् । द्रव्याभावे तु प्रतिनिधेर्मात्रत्वात् । तस्मात्
आन्तरस्या प्रतिनिधिः । इति पूर्वः पञ्च. ।

समाप्तिरुक्तात् । ५५ ॥

पूर्वपक्षे हेतुन्तरमाह— 'पर्यगिहोमं पानीवतमुत्सृ-
जति' * आग्नेयं होप संस्थापति' इत्यत्र 'संस्था
पयति' इति समाप्तिरुक्तात् । समाप्तिरुक्तात् अत्र-
गम्यते आरम्भोऽपि स्मारिति । तथा च आन्तरस्यैव
कर्म आग्नेयं परिसमाप्तं स्यादिति अवगमात् गान्ध-
प्रतिनिधिः स्यात् इत्यन्वयः ।

चोदना वा कर्मोत्सर्गादग्न्येः स्याद्विशिष्टत्वात् ।

५८ ॥

पूर्वपक्षं वाच्येन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । चोदना
एषा स्यात् कर्मान्तरस्य * आग्नेयं होमं पानीवतं संस्था-
पयति' इति । कर्मान्तर्यान् पूर्वस्य कर्मणः उत्तरात्
उत्तरात् परिसमाप्तत्वात्, अन्ये, कर्मान्तरविधायके, निर्व-
पयतिभिः अविशिष्टत्वात् उक्तानां । तस्मात्
आन्तरस्या न प्रतिनिधिः किंतु कर्मान्तर इति सिद्धान्तः ।
अनिर्वाच्यं च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ।
५९ ॥

आग्नेयं संस्थापनं कर्मान्तर इति सिद्धान्ते युक्त्य-
न्तरमाह । प्रतिज्ञा वनस्पतेः अनिरुध्म, वनस्पतेः प्रति-
ज्ञाया इन्द्रयाः अभावात्, तेन 'वृत्तं लघुत्वं च वनस्पतिं
चायाहवसि, अपवैती यदसि, त्वाष्ट्री नक्षत्री प्रजावेका,
वानस्पत्या यद्यमी' इति वाक्येन दर्शयति । यदि पूर्व
कर्म परिसमाप्तं ततो लघु स्यात् वनस्पतीत्या ।
■ अभावदर्शने तत्रपक्षे । तस्मात् आग्नेयं संस्थापनं
कर्मान्तरं, न प्रतिनिधिः । इति सिद्धान्तः ।

संस्था वदेवत्वात् स्यात् । ६० ॥

यत् पूर्वपक्षिणः 'संस्थापयति इति अग्रहणे नोप-
पद्यते' (१।४।१४।५३) इत्युक्तं, तत् परिहृयति
सिद्धान्ता । अस्तस्यैव संस्थापनमेतत् । पूर्व कर्म
पानीवत्, इदमपि पानीवतमेव इति । तदेवत्वात्, स
देवता यस्य, किं तस्य पूर्वस्य कर्मणो देवतैर् देवता
यस्य कर्मान्तरस्य तत् तदेवम् । तदेवत्वात् पूर्व-
समाप्तिरुक्तात् अत्र इत्यने इति कृत्वा सादृश्यं
संस्थापयति इति संस्थापनं उपपद्यते । तदेवत्वात् संस्था
स्यात् । तस्मात् आन्तरस्या कर्मान्तरं, न पानीवतं
प्रतिनिधि इति सिद्धान्तः । वे

॥ अव्ययमानयनाधिकरणम् । यदपूर्वमाकर्तुं
प्रयत्नाय समानयनं औपम्यजन्यस्य प्रयोजकम् ॥

समानयनं ■ मुख्यं स्याद्विद्वद्भानात् । ४।१।
१५।४० ॥

आप्यं— दर्शपूर्णमासयोः अयते 'अतिप्रायेनो
र्वाहं. प्रति समानयति' इति । तत्र संदेहः किं समानयनं

आवश्यं धर्माणां च प्रयोजकं, उत अप्रयोजकमिति । किं प्राप्ता । अप्रयोजकमिति । कुतः । प्रयाजानुयाजार्थस्य आवश्यस्य अवयवेकदेशः समानीयते इति पूर्वेण न्यायेन अप्रयोजकता प्राप्ता । तदुच्यते । सुप्य उभयान्तं, लिङ्गद्वयेनात् । किं लिङ्गं । 'चतुर्ध्वीनाम्भानि भवन्ति, नहि अनानुयाजान् यश्चान् भवति' इति आतिथ्याया भूयते । यदि प्रयाजार्थे समानयनं, तव-स्तत्र एतं चतुर्ध्वीनां समानीयते, एकमपि अनुयाजानां भवति । ततश्च आतिथ्या इदन्तश्च सतिष्ठे इति अनुयाजानामर्थे । उपनृति समानयनार्थे एक चतुर्ध्वीतं प्राप्त्वं, न तु अनुयाजार्थम् । तत्र भूना चतुर्ध्वीतानां दर्शनमुपपद्यते, इदथा हि अनुयाजानामेव नैव उपपत्तिं चतुर्ध्वीयेत । तन् 'चतुर्ध्वीतानि' इति बहुवचनं नोपपद्यते । तस्मात् प्रयोजक समानयनमिति । ननु लिङ्गमुपदिश्यते, का प्राप्तिः । उच्यते, दृष्टं तत्र प्रयोजनम् । प्रयाजौ द्वौ यद्वयौ, तत्र लुप्ता आव्येन प्रयोजनं, नोपपत्तिरित्यावात् । उभयौ चैवमदृष्टार्थे, लुप्ता मिथान् दृष्टार्थमेव । तेन प्रयाजद्वयार्थे आम्भानामुपपत्ति औपभूतमात्रं प्रयोजयति । तदपि हि प्रयाजार्थमनुयाजार्थं च, इति वक्ष्यते ।

दुप— 'अप्रयोजक' समानयनं 'प्रयाजानुयाजार्थस्य (आव्यस्य) अवयवेकदेशः समानीयते इति पूर्वेण न्यायेन अप्रयोजकता' इत्युक्तोऽयं शब्दः । यदि प्रयाजानुयाजार्थमेतत् (इत्यत्र यत् समानीयते, ततः) प्रयाज आत्मीय उभय प्रयुज्यते एव । वक्ष्यमप्युक्तं । अतः पूर्वेण (प्रयाजार्थत्वाभिधानेन) उत्तर (अप्रयोक्तृत्वाभिधानेन) न उपपद्यते (तस्मादुक्तः) । तत्र कैश्चित् प्रयाजशब्दं तस्मात् अनुयाजार्थस्यैकदेशः समानीयते इत्येव प्रयो मीत । अपरैः प्रयाजे अनुयाजार्थस्यैकदेशः समानीयते इति (समभ्यन्त एवाजगन्तुः स्वस्वमाभिप्रायः शब्दो मीतः) । अन्येभ्यः 'यदुपपत्तिरुद्भाति, अनूपजेभ्यमन्त उद्भाति' इत्यनेन (केशवानुयाजार्थमेव औपभूतमदृष्टीतं इत्येव तद्विवादाधिकरणम्) पूर्वपक्षेण अत्र पूर्वपक्षः कृतः । नीयमपि एवमिति (मवानि) अनुयाजानि, एतैः शब्दः (प्रयाजशब्दस्य) ।

परिचयक (नेषा च एव दोषः), अपरैः अधि-करणव्यमर्थमपि प्रयाजानां निर्दिष्टं (नहि आम्भाना-स्तत् क्रियात्पक्षणा प्रयाजानां सम्भवति) । अन्येषा (चतुर्ध्वीनाम्भानां) यन्परित्यागादुदवस्य एव (अथ चापरी दोषः) अस्मिन्नेव चास्मिन् साध्यते । तस्मात् उत्तरपक्षानुपपत्तेयं व्यक्तं गच्छति (तस्मात् अर्थप्रत्या-नुरोधेन इति ॥ आनन्दाश्रमीकद्वयं लिङ्गितमुद्दिष्टं पाठः) । उपपत्तिरिति चतुर्ध्वीते प्रयाजानुयाजार्थे । 'प्रयाजानुयाजार्थस्यैव उद्भाति' इति समाप्तोऽयम् । तत्र प्रयाजप्राप्तिपरिके विभक्तिर्न भूयते । भवितव्यं तु तथा । तत् (तस्मात् इत्यर्थः) उत्तरपक्षे वा विभक्तिः, वा तन्नेन (प्राप्तिपरिकद्वयेऽपि) द्रष्टव्या भूतत्वात् तस्मात् । अन्यस्या (तु द्विवचनरूपाया प्रयाजप्राप्ति-परिके) आत्मीयमावाया भूतदानं अभुवत्त्वं वा । तस्मात् प्रयाजेभ्यः इति बहुवचनसामर्थ्यात् सर्व-प्रयाजानां औपभूतम् । औपभूतं च (सर्वेषाम्) प्रयाजेभ्य इति विशेषविधानात् विकारेण उभयोरप्येवमत्र भविष्यति इत्यभिप्रायः । यतः किं । यदाह— 'तुद्भातुद्भाति' इति (वचनात्) यस्मिन्नेव काले प्रयाजान् तुद्भाति, तस्मिन्नेव काले यत् औपभूतं प्रयाजार्थं, यत् तुद्भातमात्रं (नहि अन्यथा तथा होतुं शक्यते) एव न सति अतः उपपत्तेः प्रयाजानुयाजार्थं च इत्यत्र यहीनमानीत् तदपि काले 'अतिहायिदो बहि' इति समानयति' इति । आदा-येन (प्रयाजार्थमेव) प्रयाजार्थस्य समानीतत्वात् न (उभयार्थत्वात्) विद्यते, इति अनुयाजार्थे (अर्थे) केवलमिदानीमात्रे, तत् समानीयमानं पररीकषात् (अनुयाजार्थत्वात्) अप्रयोजकं, अदृष्टार्थं च । सिद्धा-न्तस्तु, यत् औपभूतं समानयते तुद्भातं, यत् अतिहा-येदो बहि इति चास्मिन् काले (न तु सर्वप्रयाजार्थमेव) इति वाक्यनिष्कर्षो विधीयते, तस्मात् नयामप्रसज्य औपभूतं, इत्येव औपभूतं अतिहायेदो बहि । अति समानयति इति । यद्यपि तुल्यकार्थेन नास्ति विरुद्धं, निवृत्तिव-चनात् । समाप्तोऽपि द्वयो औपभूतं प्रयाज-तत्पदमन्-

प्रयाजार्थत्वेदं समानवचनम् । अथ 'ब्रह्मा ब्रूहेति' इति नृचनादयोमात्तयेति तदनुवाचेन कालमानमनेन निधीयते । अतश्च 'प्रयाजान्वाचयेभ्यः' इत्यन प्रयज्वाभ्या अनुयाजेभ्य इति विग्रहे न दोषः । अथ एव जौह्वमपि परिदोषात् आराप्रथाजन्यार्थेति न विकल्पप्रसङ्गोऽपि । एतं चातिव्याप्य इहाऽन्तत्वेन अनुयाजागानेऽपि च 'चतुर्गुणीताभ्यावधानि' इति ब्रह्मवचनं जौह्वीपश्रुतचतुर्गुणीतयोः प्रयाजेषु समुच्चयात् औगन्तुर्गुहीतमादाय संगच्छते । इतरथा तदर्थिकत्वाद्नृचानाभावे औहमादाय चतुर्गुहीतद्विधापनेर्बहुवचनानुपपत्तिः । अतश्च प्रयाजस्य समानवचनस्य तत्संस्कृतान्यस्य च प्रयोक्तृत्वमिति सिद्धम् । मृतादौ तु समानवचनदेः सत्काम्येनप्रत्याजद्वयपर आपद्यैस्कारकस्य समानवचनस्य आज्यप्रशोधकत्वमितिज्ञानतनुपपत्तेः ।

मण्डन- 'समानवचः प्रयोक्ता स्यात् ।' १७. औपश्रुतस्याज्यस्य ।

शंकर- 'प्रयाजयैरौपश्रुतात् ।' १८. प्रयोजकम् ।
॥ आज्यसंन्याय्यौपधर्माः न सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः । किंतु प्रयोजनानुसारेण भवत्सया । भा. ३।१।४-१०. * आज्यसंन्याय्यौपधर्माणां लक्ष्यार्थं वाचयित्री भवत्सा । बाल. पृ. १९. * आज्यसोममहौ दधिपक्ष्म विक्रमः कर्मान्तरं ज्योतिष्टोमे । संकषे. ३।१।९.

॥ आज्यस्वोत्राणि चत्वारि ज्योतिष्टोमे प्रातःपयने पञ्चदशमोत्तमाणि । वि. १।४।३. * आज्यस्त्वोत्राणि चत्वारि दधिपयनमोत्तरमतिष्टोमे प्रातःसवने । मित्रिन्वा पञ्च स्तोत्राणि प्रातःसवने । ८।३।५. * आज्यस्तोत्राणि प्रातःसवने गायनसामना गीकन्ते । १।४।३. * आज्यस्तोत्राणां दृष्टा. - १ अथ आ याहि वीतये०, २ आ नो गिमादक्षणा०, ३ आ वाहि शुभमा हि वे०, ४ इन्द्रागी आगव मुत०, इति । मीन्या. * आज्यस्तोत्र-पृष्ठस्तोत्रादयः चामनेदे । वि. ३।३।६.

॥ आज्याश्च सर्वसंयोगात् । ३।५।१।१ ।

दर्शपूर्णमासयोः । उत्तरार्धेत् सिद्धहने समवचति 'इहागुपह्वयति' इति ध्रुवम् । तत्र किं उपागुपह्वयति ।

इत्यान् आज्यादपि सिद्धहृद्दधिर्योपकारार्थं व्यदातम्, उन नेति विनारे पूर्वपक्षमाह । आग्न्याश्च पुरोडाशादित्वा आज्यादपि योपकारार्थमवदातं यम् । सर्वसंयोगात् साञ्ज-रणप्रकरणमाश्रित्यात् । सर्वस्यो हविर्भ्यः समवचति 'इति वचनत्वं सर्वैः हविर्भिः संयोगस्यावगमात् सर्वेषां योपकारार्थि । तस्मात् उपागुपह्वयत्वादि योपकारार्थि कर्तव्यानि ।

कारणात् । २ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह । चकारः पूर्वेण हेतुतां समुच्चयार्थः । 'वैरा वै सिद्धकृतमद्रुवन् इत्य नो वदेति, योऽग्र्यीत् वर इमे भावो मेऽस्तिवति, वृणीत्येवमनुवन्, योऽग्र्यीत् छत्तर्धर्षिव मर्षं वक्तुमशक्यवद्यात्' इत्यन इतिशेषात् सिद्धकृतवृद्धये यत् कारणमुक्तं, तत् दर्शपूर्णमासयोः उपागुपह्वयत्वात् आज्यात् सिद्धकृदिष्टयोः प्रश्नेऽपि समानम् । तस्मात् उपागुपह्वयत्वात्तदपि सिद्धकृदिष्टं कर्तव्यम् ।

एकस्मिन् समवचनस्येवात् । ३ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । दर्शपूर्णमासयोः सिद्धकृदिष्टं उपागुपह्वयत्वादि आज्यात् कर्तव्यम् । एकस्मिन् इमेभिः, कस्मिंश्चित् कर्मणीतयैः । प्रायणीये कर्मणि इति यावत् । प्रायणीयेष्टौ यथा आज्य च हविः । आज्य च उपागुपह्वयविषयः । तत्र च 'अग्नये सिद्धहृत्ने गमनघति' इति समवचनस्यः प्रयुक्तः । अनेकेभ्यो हविर्भ्यः अवदाने कर्तव्ये एव समवचनस्यः प्रयुज्यते । तस्मात् प्रायणीये आज्यादपि सिद्धहृत् क्रियते एव । अर्थात् दर्शपूर्णमासयोरेपि उपागुपह्वयत्वात् सिद्धहृदिष्टं कर्तव्यम् । अथवा सिद्धान्तानुसारेण एकस्मिन् एव केवले पुरोडाशद्वयेपि सिद्धहृदर्थे अवधीयमाने सति समवचनस्यो नाकल्पेत् आज्यादपि अवधीयमाने तु हविरेवभवत्स्य लभेन समवचनस्योऽवकल्पेत् । तस्मात् आज्यादपि सिद्धहृत् ।

आज्ये च दर्शनात् सिद्धहृत्तर्जयादयः । ४ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । भुवाग्ने आग्ने सिद्धहृदर्थयादयः दर्शनात् । अवदायवदाय भुवा प्रसमिधारयति, सिद्धहृत्नेऽन्दाय न भुवा प्रसमिधारयति' इति । अत्र

च भोग्य आभ्यास सिद्धयुक्तोऽवधानं पश्यम् ।
तस्मात् भुक्ता उपाधुषाजीवाभ्यासि सन्तु उपाधु
यानीवाभ्यासि सिद्धयुक्तोऽवधानं भ्यात् ।

अवोधयन्तु नैवं स्यात्, सर्वोदान्दरोपता ।
५ ॥

यद्यवधयेन प्राप्ता पूर्वपक्षं तद्वन्नेन निरूप्यन्
सिद्धान्तमाह । एनं सिद्धयुक्तं उपाधुषाभ्यासमरण न
स्यात् । अवोधयन्तु अवियमानं दोषो यन्म स्यादवधाय
उपाधुषाजीवाभ्यास दोषस्य अन्तर्भावात् । सा अवोधय
नोपधुषाया च करोदन्तु । यद्युपेक्षितं हि स्यात्
उपाधुषाभ्यासमाधेयम् । तस्य सर्वसंयोगीतायाद् होमकारि
एव आदिष्यते । तथा च सर्वसंयोगी आदानात् नास्ति
सत्यं दोषः । भुक्ता यदपि आभ्यसेषो विद्यते, तदापि
नास्ती उपाधुषाजीवा, अभ्यासेषु च । तस्मात् उपाधु-
षाजीवात् आभ्यासः न सिद्धयुक्तः, इति सिद्धान्तः ।

साधारण्यस्य भुक्तायै स्यात् । ६ ॥

तत्रोपाधुषा विदुषोऽपि । न तस्मात् भुक्ता दोषः
स्यात् । कुतः ? भुक्तावस्थाभ्यास साधारण्यात् ' सर्वसं
योगात् यथा यथा पश्यते, यद् भुक्तावस्था ' इति श्रौत-
स्यस्य तत्रोपाधुषाजीवोक्तोः । तस्मात् भुक्ता उपाधु-
षाभ्यासो न स्यात् । अनेन चतुर्विधोक्तस्य पूर्वपक्ष
हेतोर्निरास इत्यर्थः ।

अथ चत्वारोऽवधानं, तस्य च होमसंयोगात् । ७ ॥

इत्थं भुक्ता उपाधुषाजीवो नास्ति । कथम् ?
उपाधुषाजीवात् । उपाधुषाजीवो नास्ति । भुक्ताः सन्-
त्यात् उपाधुषाभ्यासं चतुर्विधमवध, ततो नास्ति उपाधु-
षाजीवोऽपि भुक्ता इति सिद्धम् । ननु उपाधुषाभ्यासि,
तैर्नैव सिद्धयुक्तं नैवैवमिति चेत्, नैवाह सत्यं च
होमसंयोगात् इति । तस्य उपाधुषाभ्यासस्य उपाधुषाभ्या-
सस्य होमेन उपाधुषाभ्यासोऽपि स्यात् संयोगात् । उदि
होमेन संयुक्तं इति सिद्धयुक्तं सिद्धयुक्तं नास्ति
अवधिष्टं, येन सिद्धयुक्तं स्यात् । एव भुक्ता उपाधु-
षा उपाधुषाजीवोऽपि नास्ति तस्मात् दोषकार्यम् ।

चमसवदिति चेत् । ८ ॥

पूर्वपक्षी यद्वा । ननु यथा होमकारो चमतेषु

वर्तमानस्य होमकारस्य होमे कृतेऽपि दोषोऽपि नास्ति
तद्वत् उपाधुषाभ्यासस्य दोषः अपरिहितः स्यात्, येन
सिद्धयुक्तं नैवं स्यात् इति । तत्र सिद्धान्ती नैवे इति
चेत् इति । चमते इव चमयन्तु इति विग्रहः । उपाधु-
षाभ्यासस्य सिद्धयुक्तम् ।

न चोदनापिरोधात्, हविष्यत्स्वपनस्याह । ९ ॥

चमयन्तु इति उपाधुषाभ्यासो सिद्धान्ती नैवे । न चमय-
यन्तोऽपि युज्यते । चमते होमकारो युक्त एव ।
होमकारो ' होमकारो यदिति हविष्यत्स्वपनस्याह ' इति
चोदनाया सह विरोधः स्यात् । यद्यपि होमस्य होमे
कृतेऽपि अनुपपत्त्युपाधुषाभ्यासं चमते होमेन अपरिहितं
नवित्यनेन, इति युक्तं स्यात् । अथवा चमते होम-
कारो युक्त एव, तस्य चमते अनुपपत्त्युपाधुषाभ्यासोऽपि
सह अपरिहितो यथा स्यात् । चोदनाया अपरिहितोपाधुषा
स्यात् । होमकारो न चोदनाया विरोधः स्यात् । तस्मात्
भुक्ता इति दोषः स्यात् । हविष्यत्स्वपनस्याह न चमय-
यन्तोऽपि युज्यते । ' हविष्यत्स्वपनस्याह ' इत्येवमिति
यानि प्रवचनेषु होमकारस्यापि नैव हविष्यत्स्वपनस्याह,
न होमकारस्यापि । होमकारं प्रवचनेषु नैव होमकारं
हविः सिद्धं विद्यते । होमकारं यदिति नवित्यनेन, इति
युक्ता चमतेषु होमकारस्यापि । प्रवृत्ते तु न का चिन्
' होमः कर्तव्यः ' इति चोदना । ' चतुर्विधं कृते ' इति
च उपाधुषाभ्यासस्य होमसंयोग एव युक्तः, न हविषः
प्रवचनम् । तस्मात् अत्र नास्ति दोषः ।

अथ चत्वारोऽवधानं सति सर्वसंयोगात् । १० ॥

प्रवचनं पूर्वपक्षिणा उक्तं हेतोर्निरासार्थं सिद्धान्त-
स्यम् । यद्युक्तं ' सर्वसंयोगात् हविष्यत्स्वपनस्याह ' इति
सर्वसंयोगात् ' दक्षपूर्णमासयोः सिद्धयुक्तं उपाधु-
षाजीवाभ्यासमवधि कर्तव्यं इति, करोष्यते । एतत् निय-
माने हविष्यत्स्वपनस्याह एव सर्वसंयोगात् विद्येयम् । उपधा-
यितायां तपस्यस्य प्रवृत्त्यस्य अपरिहितं सिद्धयुक्तम् ।
सर्वसंयोगात् नियमानेन हविष्यत्स्वपनस्याह प्रवृत्तः ।
उपाधुषाभ्यासं तु न विद्यमानं, होमेन निःसंयोगात्
स्यात् । तथा च न सर्वसंयोगात् । तस्मात् उपाधु-
षाभ्यासस्य न सिद्धयुक्तम् ।

जातिविशेषात् परम् । ११ ॥

पूर्वपक्षिणा तृतीयमने उक्तस्य हेतोर्निपत्ताय सिद्धान्तमभिदम् । परं परस्तादृकं समवतन्मन्वरूपं हेतुवन् जातिविशेषादुपपद्यते । ज्योतिष्टोमे प्रायणीयायां अत्रिये चरभंगति, पथ्यादिम्यश्च चतुर्थो देवतास्य आगमः । तत्र चरोरेव लिख्यते । तस्य चरोः किष्ट-कुदर्थे ह्रस्वा अवधाने ग्यमाणे उपस्तरकार्ये द्विरभिपार-णाये च आज्यमपि गृह्यते एव । एवं सति चरशक्ति आगमज्ञाति सैति जातिविशेषाद्वयमभिप्रेत्य समवतगन्धः प्रयुक्त इति ज्ञातव्यम् । ततश्च उपाधुयान्ताज्यस्य न लिख्यते ।

अम्लमरेकार्थे । १२ ॥

पूर्वपक्षिणा 'स्विष्टकृतेऽवदाय न द्रुवा प्रत्यभिपार-यति' इति अर्थवादः स्विष्टकृदर्थे मृगाया अमिपारणं दमोपनि इति एतत्क अन्वयं अगितमं कारणं, न सत् स्विष्टकृदर्थे, शेषाभावादिप्रयुक्तम् । अपराहुरेतरभावात् प्रत्यभिपारणविधेयः । स्विष्टकृतमुपस्तरमाभिपारणपर्यन्तं मृगावपस्य श्वर्यमग्नि, जनश्च मरुतर्षे मृगायः अरेकाथे अरिक्तत्वाथे अर्थवादः । तस्मात् प्रशानशेषात् न शेष-कार्यमिति सिद्धान्तः । के.

● आज्याधिकरणं द्वेधा विज्ञाप्याधिकरणं (१।४। २।१), नर्हिउप्याधिकरणं चेति (१।४।१०) । के.

● आज्यावेक्षण- विष्णुकमारयः कृतार्थः इति तद्धोमे कृतोत्तिगणितः । वि. ६।१।२, ● आश्वामान्वनं 'मोक्षोपिआतद्वयति आश्वं च' दर्शपूर्णमासयोः । १।८।१०.

तु आज्येष्टा पत्नीसंवाद्भवेव ॥

औपवेद्याया इव आज्येष्टया अपि प्रकारेण पठान् प्राकृत्यिकसर्वपदानाग्राह्यतामौक्तमेव । तत्प्रकारकलात् सदायं सर्वपदमन्त्रम् । इति प्राप्ते, वेनात्येन पत्नीसंवाजा द्वास्तच्छेदेनैवैवात्येष्टयाः कथनात् तस्मैनाम्यस्यैकदाया पत्नीसंवाजमात्रम् । एवमौपवेष्टाऽप्यस्यैवातीनामेव । तेन शंसिदन्तेषु नात्येष्टा । संकर्म. ५।३।१६.

● आज्येष्टा शंसिदन्तेषु नास्ति । संकर्म. ५।३।१० (१६).

● आतश्चनं पूर्वैर्बुद्धे, तस्य मन्त्रकालव्यात् । वि. १।६।१.

● आतिथ्या नाम इष्टिः ज्योतिष्टोमे कीर्तं सोमं शकटे अग्रस्थाप्य प्राचीनवशं प्रति आनयने सोमसंस्कारार्थं यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या । अतिथये इति आतिथ्या । तदर्थं 'अतिथेयः' (पा० ५।४। १६) । वि. ५।१।२३. ● आतिथ्या पूर्वसंयिवाऽन्ता । म्या. १०।७।१३।४०, ● 'इवाऽन्ता आतिथ्या संतिष्ठते, ननुयामान् यजति' । १०।७।१३।८, ११। ४।७।२८. ● आतिथ्यायाः श्राव्यो देशः । वि. १२। ६।२०. ● आतिथ्यायां अनुयामान् न यन्ति, पूर्वैश्चाऽन्तासंयिवाः । 'ननुयामान् यजति' इति तु नित्यानु-वादः । के. ● आतिथ्याया 'आश्ववाकः प्रतरः' 'ऐकम्बौ विष्टवी' । झा. १।१।५ पृ. ३५. सोम-दीर्घस्वरूपमात्रा काश्या अश्वकैः साहचर्यात् काशेऽ गौणत्वम् (ऐकम्बौ च काश्याज्जले एव । न तु ह्यु-पजे, यासिकान्ते क्षुपजे एव यजति) । ● आति-थ्याया इवाऽन्तत्वेन अनुयामान्मन्त्रेण 'चतुर्गुह्यैतान्या-ख्याति भवति' इति बहुवचनं जौरवौपत्यवग्रहोः तयोः प्रवाजेषु सगृहपात् औपचतुर्गुह्येतामादाय संगच्छते । भाट्ट. ५।१।२५. ● आतिथ्याया उपसक्तु आग्नीषोमीये च नर्हिः स्तावमन्त्रः अम्यवर्तते वेदादुप्यन्तात् । भा. १।१।२०।८४. ● आतिथ्याया श्राव्यपदेनैव सादिते नर्हिणि श्रेष्ठत्वाय अग्रहवीर्येष्टा नीयमाने ईषात् विभिके नति संवहनं त्वाग्निव कर्तव्यम् । के. ● आतिथ्याया श्राव्योपमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः । भा. ८।१।३, ● आतिथ्याया मन्त्रकरानुब्रूयात् । अयं स्वरः आतिथ्या-ऽपूर्वप्रयुक्तः, न परमापूर्वप्रयुक्तः । ५।१।२।२-३वर्णकं २, ● 'यदातिथ्यायां नर्हिः, तदुपसदा, तदग्नीषोमीयस्य' अथाया एकमेव नर्हिः । १२।१।२१।४२. ● आति-थ्याऽन्ते उपसक्तु च या सुव्रदाण्या क्रियते, पथ्या यथा-देवत्वमेव तन्मन्त्रः, नास्ति तन्मन्त्र उच्चारणम् । तस्मात् द्वे अपि सुव्रदाण्ये अग्रहवर्तते यजदरात्रे । दृष्ट १२।१।७। २२. ● आतिथ्येष्टी वैणवो नवकथस्तः । तत्र वैणवमन्त्रो

राजमयगतं वैष्णवे निष्पाते नवरात्राग्रमीन् नानि-
दिशति । नानयो. प्रकृतिविवारभावः । वि. ७।३।६.

॥ आतिथ्योपसदशोभोमीयसूतं बहिः एव-
मेव ॥

विधेः कर्मापवर्गित्वाद्यन्तरे विधिप्रदेश-
स्यात् । ४।२।१।१।२९ ॥

आद्यं—उपोतिष्टोमे ध्रुवते 'यदातिथ्याया बहिः,
तदुपसदा, तदमीनोमीयस्य' इति । तत्र नदेह. किं
परब्रह्मस्य उपदेशः, उत निरिष्टस्य (निगंत निमित्तं
या इह ताव्य यस्य तत् निरिष्टक, कर्नेति सङ्गत् उपयुक्तं
निरिष्टकम्) अथवा धर्माभिप्रेदेशः, अथवा बहिः
साधारणमिति । किं प्राप्तं ? परब्रह्मस्य उपदेशः । कुत ?
परब्रह्मोपदेशादृष्ट. शब्द 'यदातिथ्याया, तदुपसदा'
इति । यथा 'यो देवदत्तस्य गौः, उ निष्पुमित्रस्य कर्तव्यः'
इति, देवदत्तात् अविच्छिन्नं विष्पुमित्रस्य दीयते इति ।
अतः परब्रह्मोपदेश इति । न च एतदस्ति । तथा
एति आतिथ्यायां तस्य विधानं यत् पूर्वं, तत् धनयैक-
स्यात् । एवं तर्हि निरिष्टकस्य उपदेशः, तेन आति-
थ्यायां यत् विहितं आतिथ्यायां यदुपसदमिति । तथा
एति अर्थेन आतिथ्यायां बद्धजन, निरिष्टकेन तु उप-
सदः कर्तव्या भवति इति । न चैव शिष्टानामाधार.
(पातव्यस्य धर्ममिति) । न च सर्वे चोक्तमात्रा
धर्मा भवेयुः । अतो मूम. विधेः कर्मापवर्गित्वात् अर्था-
न्तरे विधिप्रदेशः स्यात् । तद् बहिः. परिसमाप्त्यभावात्
स्यात् अगृह्यमासीत् । पूर्वं तत् आतिथ्यायामानीत् ।
उपसदकाले आतिथ्यासक्यं तस्य नास्ति । भूतपूर्वेषु
आतिथ्याकर्मणा लभ्येत । एवमाचारः अ न भ्याव्यः
तस्मात् आतिथ्याबहिः. आश्लेषमात्रात् यदमेक
आतिथ्याबहिः, तदमेक उपसदा आमीनोमीयस्य चेति
न्यायम् ।

दुप—एति परब्रह्मोपदेश उपसदममीनोमीयस्य च,
तथा एति यदातिथ्याया बहिः. इत्युपदेश अनर्थक-
स्यात् । एतत् बहिः. आतिथ्याया. उच्यते, नदन्यस्य
उपदिश्यते ? । गोपु देवदत्तधनये प्रथममनयते,
तदुपसदात्तं पुन उपदेशः । इह ह स्वस्याविधेयं धान-

वगमात्र 'यदातिथ्याया बहिः, तदुपसदा' इति न
वदते । ननु (असत्यपि स्थानिसंयमे) यत् आतिथ्या-
ऽर्थमुपाचं, तत् आतिथ्याऽऽदेः वदते एव (विधिः ।
तेत्याह—) तथा एति तस्य आतिथ्याया विधानमन-
यन्म् । निरिष्टकोपदेशोऽपि अन्त्याव्य. (निरन्तराव्य इह
यत्, तत् निरिष्टकं अन्यत्रोपयुक्तं इति यावत्—सोम,)
वत्या गतौ । अस्ति च गतिः, यदन्तेन आतिथ्याबहिः,
तदमेक उपसदमपि इति । ननु अपूर्वगतदुपसदा बहिः
अभावाः (तस्मिन्वति कथं धर्मादिदेशः ?) । उच्यते
पूर्वापारोऽत्र विद्यते ('सुवेणापारमपि' इति) बहिः
अङ्गफलानामपि । तस्मात् (उपसदङ्गत्वात् प्रायश्चित्तोऽपि
तदङ्गभूतपूर्वापारगतस्य बहिः) प्राप्नोति ।

अपिबोत्पत्तिर्संयोगादर्थसंयतोऽविशिष्टानां
प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात् । ३० ॥

आद्यं—अपिचेति पक्षे स्ववर्तते । उत्पत्तिर्संयोगः
एवेयोऽस्य बहिः । यदि हि उत्पत्तिं आतिथ्याया बहिः
विशिष्टं स्यात्, तस्य धर्मा औपसदे बहिःपि अतिदिश्ये-
त्, न तु तदस्ति केन चिदाक्येन । यदातिथ्याया-
मित्येव प्रहृत्य, बहिःपि विधेयो वदते 'आद्यस्य'
प्रसदा, विधुत्ति च ऐश्वर्यौ' इति । तेन न परविरहित
बहिःरूपते, न निरिष्टक, न कृतधर्ममपि अतिदिश्यते ।
किं तर्हि ? साधारणममीया बहिःरूपते । यदातिथ्यायां
विधीयते, तदेवोपसदा आश्लेषमात्रस्य च विधीयते, इति
अविशिष्टानां बहिःपि संयोगः एवेन सर्वेषाम् । यदाही
बहिःरूपते, तद्वान् सर्वेषामर्थेन, साधारणो बहिः.
श्रवणः । एव मुनिः शब्दस्य परिपरीक्षा भविष्यति ।
इतरथा धर्मलक्षणविशये च भूतिर्वाच्य, न लक्षण ।
तस्मात् प्रकाश साधारण बहिःमिति । पक्षोक्तं प्रयो-
जनम् ।

दुप—'यदातिथ्याया बहिः' इत्यनेन बहिः
साधारण्यं प्रतिपादयते । एतद्व्यवहारनाऽ च आध-
यत्त्यो धर्मा. पदमात्रात् साधारण्यं प्रतिपद्यते ।
मयपि आतिथ्यायामस्ते, बहिःपि साधारणत्वात् । यदि
वक्ष्यान्तरेण आतिथ्यायामभितो धर्मा अवगताः स्युः,
ततः अन्य एतदेव वक्ष्य स्यादमीनोमीयस्य । हे ॥

रतिदेशो वाचनिकः । इति दृष्टीयः । अस्मिन् पक्षे न निष्पत्तिरित्यनेष्यम् । सिद्धान्तस्तु— बर्हिःपदे धनेरलक्षणायां प्रमाणाभावात् त्रिवर्षिष्वन्येष्वपिधानम् । तदभातिष्योक्तमेव दृष्टवान् बर्हिः त्रितयसाधारणमिति तत्र त्रितयमात्रा धर्मा अपि प्रतिपत्तिरिति सर्वसाधारणम् । न चाश्रयात्त्रितयमात्रा प्रकरणेन तन्मात्रार्थत्वात्पक्षः प्रवृत्तेनोपपन्नरूपेऽपि इतरार्थत्वे प्रमाणाभावात्, अतश्चाभ्यातिथ्यावर्हना एतद्वक्तव्यत्वपक्षेन त्रितयपूर्वपक्षनी-भूतैवमकैरेवोद्देश्यताम् । अथ च तद्वक्तव्य एतदित्यव-रोयोद्देश्यताऽप्युद्देशकं, अतो न वाच्यमेव । बर्हिःपदेन तदाकृत्यैकं लक्षणाया विधीयते । न चैवं लक्षणाद्वक्त-व्यत्वमेव धर्मातिवेत्तरूपत्वं नो विरोधः । नहन्तार्थ-लक्षणाया निरूपता, आश्रयात्त्रितयमात्रा तत्प्रत्यय-त्वत्वात् वाच्यत्वात्तत्र वाच्यत्वमितिप्राप्त्याऽप्यन्वयात्पक्षेऽपि । अतएवोद्देशोपि विधाने निष्पत्तिरितिपक्षे त्रिवर्षोद्देश्य-ताऽप्युद्देशकलक्षणाया आवश्यकता । यथा च व्याख्यानप्रतिपक्षोद्देश्यताऽप्युद्देशकत्वेऽपि एकैकविकारे अभिदेन, तथा वीरगुणे प्रहेल्यधिकारे (३११७) निरूपितम् ।

मण्डन— 'सम्भनमितिप्रतिपक्षेऽपि बर्हिः ।' १५.

शंकर— 'आतिथ्यावर्हिः बर्हिरेकम् ।' १८.

॥ आतिथ्यावर्हिःशोक्षणन्यायः । आतिथ्या-वर्हिः अमीप्रीतीयाथे स्तरणकाले स्तरणमन्त्रसावृत्तिः धर्मा ॥

देशमुपवृत्त्यात्मनोऽव्यावर्ते । १२१।२०५५॥

भाष्य—तत्रैव स्तरणमन्त्राव्यवर्ते । त्रिमहीतीयाथे मेदेन वर्तन्त्यः, अथवा आतिथ्यावर्हिः प्रयुक्तः स एव प्रवृत्तये इति । साधारणे बर्हिषि प्रयोगस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेन मण्डने प्राप्ते वर्तन्ते । मन्त्रोऽप्युक्त्यति, मेदेन कर्तव्य इति । वृत्तः, । देशप्रयुक्तताम् । एतेष्वेव देशी, उत्तरवेदिसमीपं प्राप्यंशम् । देशमेव स्तरणमावर्तत । स्तरणम् च मन्त्र, 'ऊर्गास्रदशं त्वा यन्त्रमि' इति । स्तरणावृत्तौ मात्रसावृत्तित्येवम् । प्रचानतन्त्रत्वात् युष्मा-नाम् । अपि च स्तरणं देशसम्भारकम् । तेन आति-थ्यायां प्रवृत्तयेऽपि उत्कृष्टः, नोपवेदिर्येनः । तत्र बर्हि

मन्त्रो न प्रयुज्येत, विष्णुस्तत्र ईश्वरः स्यात् । तस्मा-दावृत्तिः स्तरणमन्त्रस्य ।

सोम—अत्र प्राकृतस्तरणावृत्तावपि मन्त्रस्य नावृत्तिः, किंतु आतिथ्यावर्हिः प्रयुक्त एव मन्त्रः प्रवृत्तावृत्तारि-प्यति, इत्येवं पूर्वः पक्षः इति न भ्रमः कर्तव्यः, कारण मन्त्रस्य स्तरणावृत्तौ आतृत्तरपर्वनीयत्वात् । तस्मात् स्तरणस्य बर्हिःस्तरणरतान् समन्तकं स्तरणमेव प्रवृत्ते, अवरणोत्तरवेदि अग्नीषोमीयाथेन क्रियमाणं तु स्तरणं और्गास्रं त्रैविध्यमप्येव इति न तद्व्याप्त्य मन्त्रावृत्ति-प्रवृत्तिः इत्येवं पूर्वः पक्षः । एवं च मन्त्रावृत्तेन स्तरण-स्यैव प्रवृत्तावृत्तौ विचार्यते इति ध्येयम् ।

वि—'यथास्तरणमन्त्रस्य प्रवृत्तौ यदि वा मिश्रः, आतृः शोक्षणम्, तैवं देशस्तरणमेवम् ॥'

भाट्ट— तदैव बर्हिः आतिथ्योत्तरपदे प्राग्भवे 'ऊर्गास्रदशं त्वा' इति मन्त्रेण वैशाखास्तुतं पुनरग्नी-षोमीयाथे अवरणोत्तरवेदि स्त्रीयेने देशमेदेन तत्तत्संस्कार-कस्य तत्रावाप्तमावर्हिःस्तरणमन्त्रावृत्तिः।संस्कारकस्य वा आस्तरणस्यावृत्तेः प्रयोजनानुरोधेन आवश्यकता । अतः प्राकृतस्य स्तरणसावृत्तौ तद्वृत्तौ मन्त्रोऽप्या-वर्तते, इति न तत्र प्रवृत्तमन्त्रस्य वा । आतिथ्यावर्हि-पठितमन्त्रमन्त्रमन्त्रेण अग्नीषोमीयावर्हिःस्तरणवैराया अविरचयान्तरात् । सिद्धमेव चेदं विष्णुहितार्थमुक्तम् ।

मण्डन—'तेषां तु मन्त्रान् स्तरणे पुनः पठेत् ॥'

शंकर—'देशमेदे मिश्र मन्त्रो ।' २१.

● आतिथ्यावर्हिःशोक्षणन्यायेन मन्त्रव्यवहारेन तत्र वृत्तानां शोक्षावर्हिना प्रवृत्तेन उपपन्नरूपोपपत्तिः तेषामपि नावृत्तिः । भाट्ट. १११।४, ● आतिथ्या-वर्हिःशोक्षणन्यायेन दोषवृत्तेरुक्तता दृष्टव्यामन्त्र-मेव वृत्तस्य दोषवृत्तस्य अन्ते प्रवृत्तेन उपपन्नरूपोप-पादकमेव प्रवृत्तमुपपत्तिः इति न च वाच्यम् । १११।५, ● न चैवं प्रवृत्तस्य (देशवृत्तित्वमात्रायां प्रयोगमेवेति) व्यक्तेरन्तेन आतिथ्यावर्हिःशोक्षणन्यायेन स्तरणवृत्तेरप-वरणमन्त्रानुपपत्तिः इति वाच्यम् । व्यवहृत्यस्य मेव-त्वात्तमेन आतिथ्यावर्हिःशोक्षणन्यायमात्रम् । १११।१२-

भा. ६।२।३।३. ० आत्मा । 'बुद्धीनामपि चैतन्यस्वामा-
क्यात् पुरुषस्य, नः । नित्यत्वमेकता चेष्टा चेदस्तु
विषयाश्रयः ॥' (बुद्धिचैतन्यं चितिशक्तिः पुंसः
स्वामाधिक्यात् नित्यमेकं चेति) श्लोवा. शब्दाधिकरणे
४०४ । 'तथैव (अप्यात्रादिरूपकिकत्वं) नित्यचैतन्याः
पुमांसो देहवृत्तयः । गृह्णन्ति करणानीवात् रूपा-
वीन् ... ॥ ४०७ ॥

॥ 'आत्मा वा अहं द्रष्टव्यः' इत्यादिभिः उक्तत्वाऽ-
परानामपैव ध्यानयेव विधीयते । सु. ८. २५. ॥ आत्मा
शरीरपरिमितः इति अहंतपसः अपुत्रः । वा. २।१।
२।५. ४०२. ॥ आत्मा कर्तृत्वापी । न तानदात्मनि
क्लृप्तं समयेति । सर्वकथिनः संयुज्यमानविद्युज्यमान-
वैद्यागमवै चन्द्रिमुसामध्यात् । २।१।२।५. ४००.
॥ मुखेच्छादीना मनोमुखायाश्च अतिसिद्धतया निर्गुण-
शनस्वरूप एवाःमा । तस्य च निष्पादकमेव उपनिप-
पन्नं प्रत्यक्षं मोक्षसाधनं इति वेदान्तिनः । मणि. ५४.
॥ 'महाभौतिकदेहस्या यथाऽऽत्मानः सचैवनाः ।
कं विदुर्धं विषक्षन्ति न विषक्षन्ति चानरम् ॥
तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाच्यार्थविचारिभिः ।
हायते प्रादशक्त्यैव स्फुरन्तीव बहि स्थिता ॥'
वा. १।१।७।१३. ४. ७०२. ॥ आत्मने संकल्प-
मानस द्रव्यस्य स्वानतिद्रव्यसमवात् । पराक्रम. ३।१.

॥ आत्मनः शरीरादिभेदसमर्थनम् ॥ संप्रति
शरीरेन्द्रियमनःक्षणप्रुद्धिभ्यो भिन्नत्वं, नानात्वं, प्रादकतया
तिष्ठत्वं च, आत्मनः प्रमाणयते ।

सम वाच्यं बाह्यस्वत्वाः शरीरमेवात्मानं आवक्षते ।
तथाहि, प्रत्यक्ष एव देहस्यत्वमङ्गमवते । क्वाता तु
आत्मा भवति इति निर्विवादं सर्वपादिनाम् । तत्र शरी-
रस्यैव शतुत्वं प्रतीयते 'अहं जानामि' इति । अहं-
कारबोच(आमेदः, 'स्फुलेऽहं कुतोऽहं गच्छामहं निष्ठा
महं' इति श्रौत्यादियुक्तेन देहेन अहकारस्य सामा-
नाधिकरण्यस्य प्रतीयते । अथायं प्रयोदो लक्षणिकः, अतो
न शरीरात्मन्यनमिति चेन्न । मुख्यपूर्वको हि सर्वत्र
लाक्षणिकः प्रयोगः । न चात्र देशतिरेकेण वन्यो मुखार्थं
उपलभ्यते । ननु बरवश्यात्वेनासाधारणत्वात्किञ्च शरीर

तदालम्बनत्वे अहमिति ज्ञानवशात्स्य शरीरानेकावयव-
रूपादिप्रतिभासत्वबोऽपि स्यात् शरीरप्रतिभासवत्, न
न तथा दृश्यते । अतः शरीरादिभिर्मित्तायै अहंप्रत्ययः ।
सत्त्वं अवयवरूपादिप्रतिभासानन्वयः, बाधेन्द्रियप्रत्यक्ष
पटादी तन्निभमदर्शनात् । अयं च मानसः प्रत्ययः ।
मानोरूपेन्द्रियस्य ह्य अन्तरागुणप्रज्ञे एव सामर्थ्यनिय-
मात्तथा नावमानः । किञ्च बाधेन्द्रियप्रत्यक्षेऽप्येवं नियमो
नास्ति, अनेकावयवश्रीणिमः शृणुक्त्व प्रज्ञे अवयव-
प्रज्ञाभावात् । तथा स्वमिन्द्रियेण वासुप्रीती श्रवणाधि-
क्षणमानवस्यैव प्रतीतिः, न स्ववशरप्रतिभासाप्रत्ययः । भनता-
मपि देहप्रतिरिक्तालम्बनत्वेऽपि आहारायाश्च तदीयगुण-
जुगाद्विगुणप्रतिभ्रस्तात्वचः समान एव । किञ्च शरीरे
एव चैतन्योपलम्भात्, अन्यत्र अनुपलम्भाच्च शरीरगुणः
एव चैतन्यम् । ननु शरीरगुणस्यै चैतन्यस्वामाधारणत्वाद्
विशेषगुणत्वं प्राप्तं भवतीति चेत्, तर्हि कारणगुणपूर्वक-
त्वमपि स्यात् । तदपि भवत्विति केन, प्रत्येकं शरीरा-
रम्भेषु भवत्येषु चैतन्यप्रज्ञादेकस्मिन् शरीरे अनेक-
वह्न्यचैतन्यप्रज्ञः । न चैतत् दृग्गिहं वा । अतो न
शरीरगुणत्व चैतन्यस्य । नैवं, शरीरगुणः एव चैतन्यं,
तत्रेयोपलम्भम् । यदपि कारणगुणपूर्वकविशेषगुणत्वं न
न भवति, तथापि शरीरगुणत्व न निराकृतं शक्यते । न
च अयान्च्छरीरभावितात् इत्यादिनिरनुमानैः शरीरगुण-
त्वप्रतीयेष, प्रत्यक्षचित्तविषयकतात्तेषाम् । विशेषगुणत्व-
प्रतिपेक्षे च देहगुणत्वाभ्युपगमपसङ्गः । यद्यप्यारम्भक-
त्वेषु चैतन्यं नास्ति, तथापि कमुरुक्तत्वाभ्युपगम-
नगच्छति अविद्यमानोऽपि कर्मे परिदृश्यमानो रागः
इव अहम्भक्षवशासंयोगविशेषाच्छरीरे तदुपलम्भो
नानुपपन्नः । किञ्च विशेषगुणत्वापि क विदकारगुणव-
त्त्वं दृष्टं, यथा घृष्टरूपादिनानातनुभिराग्रे पदे
विमचमारम्भेण प्रत्येकमविद्यमानमपि दृश्यते । यदि
अवयवमिति चित्तं च रूपं नाह्वीयते, तदा नीरुपसाद-
वयविनः अप्रत्यक्षत्वपसङ्गः । विशेषगुणत्वापि परका-
वातिन्यत्वं अकारणगुणपूर्वकपदनादनेवातिरिक्तं न ।
अपि च इच्छातुविषयविरिञ्च न इन्द्रियाभ्रवत् च देहे
दृश्यमान अनेकान् पटादेर्भावंकन देहात् चैतन-

सावत् प्रत्यक्षं अनुमानाप्रामाण्यं गोचरयत् क्रियम्युदीकते ।
 अनुमानं चेत्, अग्नीह्वयमुपमानस्य प्रामाण्यम् ।
 नाप्रत्यक्षं प्रमाणं प्रत्यक्षान्यत्वात्, तदाह्मसवदित्येतदेव
 भगवद्विरुध्यते । वादानुपकारश्च अनुमानान्मुख्यमये ।
 किंच भवद्विरनुमानाप्रामाण्यमद्वैतीकृत्यन्तर्भावेन एव
 कथ्यते, इतरथा लोकाविरोधात् । किंच ज्ञानसुप्तादेः
 विशेषगुणत्वात्, तेषां च कार्यद्वये कारणगुणपूर्वकत्वात्,
 न शरीरविशेषगुणत्वम् । यत्तु मदचक्रिकत्वं चैतन्यस्यापि
 शरीरविशेषगुणत्वमुक्तं, तत्तु व्युत्पन्नं, अक्रूरविशेष-
 गुणत्वात् न उक्तव्यं ज्ञानसुप्तादीनाम् । शरीरगुणत्वे
 तस्य अन्तर्भावगत्वात् विशेषगुणत्वं ज्ञानादेः । किंच
 शान्तादिकं विशेषगुणं, कार्यत्वे सति एकैन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्
 क्त्वादिवत् । अतो विशेषगुणत्वान् अकारणगुणपूर्वकत्वाच्च
 न शरीरगुणत्वम् । साम्यवृत्तासु सर्वव्यवसितपूर्वद्वय्याव-
 यवविभाजानन्तरसंयोगेन कारणभूतपरमाणुप्रभृतिरुच्यते
 इत्यदोषः, अपरपक्षे तु अवयवविभागस्योपसङ्गमानकत्वात् । न
 चात्र शरीरावयवेषु चैतन्यमुपगम्यते इति वैषम्यम् ।
 यत्तु चित्तत्वमकारणपूर्वकं दृष्टमिति, तत्र नान्यारूपत्व-
 विवक्षा । नानाकर्म तु तन्मुक्तिरुच्यते, इति न
 किंचिद्व्युत्पन्नं पक्षः । अन्तु वा चित्तं नान्य-
 रूपविशेषः, स तु कारणगतैर्नामिषकस्यैवकारण्यते इति
 युक्तम् । न चैवमपि, शरीरावयवेषु चैतन्यं नोपगम्यते
 इत्यसद्वदुक्तत्वात् । न च फलस्यार्थित्वस्य विशेषगुणत्व-
 संयोगविशेषत्वात् फलित्वस्य, त्रिरूपमपि अन्यैक्यसंदि-
 श्यैक्यस्य असत्येव ; अपि च सिद्धे एव शरीरे
 गुणान्तरोपादाभावेऽपि सविशेषेणान्यत्र विनिर्गम्यते
 ज्ञानोद्भासः, न च शरीरगुणत्वेन सप्रतिपत्ता रूपा-
 दयदाया निवर्त्यन्ते । वदुक्तम् ' वस्मिन् दृष्टेऽप्यसद्व-
 द्वात् अविशेषेणान्यत्र ' इति । किंच ये शरीरगुणाः
 रूपादयः, ते स्वस्य च प्रत्यक्षाः, बाह्येन्द्रियग्राह्य-
 ज्ञानगुणवदयस्तु न तेषां न शरीरगुणाः । अतः
 शरीरव्यतिरिक्त आत्मा सिद्धः ।

ननु अस्तु शरीरव्यतिरेकः, शरीरस्य इदंतथा मानस्य
 अर्थमवयवेष्वन्यत्वनुपपत्तेः, इन्द्रियगुणेष्वप्यपि यदु-
 न च तेषामिदं तत्र प्रतीतिरिति । नापि तेषामहमवयव

वेद्यत्वे अवयवत्वादिप्रतीतिप्रसङ्गः, तेषां सूक्ष्मत्वादवयव-
 प्रतिभवात्तु उपपत्तेः । किंच इन्द्रियगुणापरकं हि ज्ञानम् ।
 अत्रात्रान्येव ज्ञानगुणीति युक्तं, तद्व्यतिरिक्तस्य तद्व्यति-
 त्वस्य स्वतः प्राप्तत्वात्, यथा स्वानात्म्यनादिकलं तत्क-
 र्त्तव्यमिति, अत इन्द्रियाण्येव आत्मेति पौराणिकाः । अत
 एव वचनं सत्यतपसः ' इन्द्रियगुणो नास्ति जिज्ञासु ' इति ।
 एतदपि न साधु । उभाहि, इन्द्रियान्तरद्वयस्य इन्द्रिया-
 न्तरेण प्रतिष्ठानं दृश्यते ' यमहमद्राक्षं तमहं गृणामि ' इति,
 तत् इन्द्रियात्मकत्वे नोपपत्तेः । यदि दैवदत्तानुभवे
 यद्यदवयवमिति प्रतिष्ठानं संगच्छते । अथ संश्लेषेन्द्रियगुण-
 मात्मत्वमिति मतं, तद्व्युत्पन्नपक्षं, नहीन्द्रियाणि सहस्य
 अवयवमिति । शता द्वात्म्यं भवतीत्यत्रिवादम् । किंच एक
 स्तिष्ठानिन्द्रियेऽपि गते आत्मनः प्राप्यमपि प्रसज्यते । न
 चैतद्विष्टं दृष्टं च । अपि च एकैन्द्रियवैकल्येऽपि तदनु-
 भूतार्थविषयिणी स्मृतिरुच्यते, वाऽपि इन्द्रियात्मकत्वे
 न घटते । यत् पुनरिदमुक्तं, यत् यद्व्यतिरिक्तं तत्
 तत्कर्तृगामि युक्तमिति, तदप्येकैकचित्कर्तृकं, यतः परस्पर-
 त्वेन निवृत्तं वापरावयवं द्वैतीभावात्वं कलं न च परस्पर-
 गामि दृष्टम् । यत्तु सावयवस्य वचनं, तत् शरीरागतपरि-
 भागस्य अवयवं कर्तृत्वात्, अन्यथा च व्यापक्य भाग-
 याऽऽपत्तिरिति चालेभ्योक्तमिति न दोषः ।

तर्हि अत एवास्मा मन्तुः । तथा सति इन्द्रियान्तरद्वय-
 म्येन्द्रियान्तरेण प्रतिष्ठानं न घटते, एक-वात् सर्वेन्द्रिया-
 ष्वसत्त्वात् । मनसो नित्यत्वादेव इन्द्रियाभावेऽपि तद्व्यव-
 स्मरणमव्युत्पन्नते । एतदपि न चतुरभं, मनः
 कर्त्तृत्वात् । यत् कर्त्तृत्वं तत्र वैद्यतं, यथा चतुरादि । बाह्य-
 मन्त्रज्ञानादवयवत्वं च वादिमिमं नतः अग्रहति । अतः
 कर्त्तृत्वमप्यत्र ज्ञानसत्त्वं कथमपि संभरति । स्वात्मव्य-
 त्पन्नं हि कर्त्तृत्वं, कर्त्तृत्वं तु पराधीनाधिष्ठानाधीन-
 पातन्म्यत्वं । अतः कथमिदमन्योन्यविद्वद्भूतव्य-
 येकमित्यत्र संभरेत् ॥ अथ तस्य कर्त्तृत्वान्तरं कर्त्तृत्वं, तर्हि
 नामान्तरेण अन्धेऽग्नीहोतः । अतो न मनश्चेतनत्वम् ।
 एवं तर्हि प्राण आत्माऽस्तु, तथा च सति जीवच्छरीरे
 सामकस्यप्रतीतिः ज्ञानात्मकमनसं देहादुत्पन्नं देहान्तर-
 एव त्वत्वं च सुतदुत्पन्नत्वे, शरीरात्मकत्वं प्रत्यक्षम् ।

एकान्तवादिनोऽपि मेदप्रतीतिमङ्गीकृत्य कापमिकत्व-
माहुः । अतोऽयं मेदः पारमार्थिकः स्वल्पनिने वेति
चादिनां विप्रतिपत्तिः । तत्र पारमार्थिकत्वमेव मेदस्य
सुखं, प्रमाणविद्रवत् । तथाहि, प्रत्यक्षानुमानार्थप्रत्या-
समीः आत्ममेदोऽपसीयते । प्रत्यक्षेण तत्रत्वं अहमिति
भोक्तृत्वा स्वयम् करतमयो मित्रः प्रतीयते । परात्मा
चानुमानेनावसिति यद्यते, माहमिति । अतो निष्कृष्टा-
कारादुद्दिष्टोपपत्त्या षट्पटपोषिच स्वात्मपराधनोः मेदः
रकुटदरः । अथ य एवाहमिति प्रतीयते, स एष पर-
गरीरन्मोऽयमिति प्रतीयते इति, मैवं, यदि परगरीरेऽपि
स एवात्मा, तर्हि करणभेदेऽपि प्रत्यगिज्ञायेत । तथा,
यथा कर्तुरेकमेव करणभेदेऽपि यक्षुषा इष्टकर्मस्य त्वगि-
न्द्रियेण प्रत्यभिज्ञाय 'अहमद्राक्षं, अहं रूपमामि' इति,
तथा परगरीरस्य आत्मा परानुभूतमपि प्रत्यभिज्ञानीयात्,
एकान्तवादनोऽनुभवितुः । न च मनोभेदात् अप्रत्य-
मिशैति वाच्यम् । मनसोऽपि करणत्वात् । तथा अनु-
मानेनापि आत्मभेदोऽप्यनगते । निष्कामाकारितोऽप-
मात्मा द्रव्यत्वातिरिक्तपरत्वात्वाधारभेदेन नाना, अभा-
वविशेषगुणाधिकरणत्वात्, परिधिं सत्तया यथा
घटादि । तथा आत्मा नाना भवितुमर्हति, ज्ञानात्मकमि-
कारणाभ्यवत्वात्, मनोः । तथा आत्मा नाना, पितृप-
शुभाचारत्वात् पदादिष्वत् । ननु एतन्ममपि अनुमानेन
साधयितुं शक्यते । विवादाध्यस्तितानि शरीराणि एकेन
आत्मना आत्मन्ति, शरीरत्वात् प्रतिशरीरशरीरत्वं ।
तत्र, सर्वमानः सर्वगता इत्यसम्भवात् । ततः एक-
स्यामि आत्मनः सर्वशरीरेषु विद्यमानत्वात् विज्ञानाव-
नम् । अथ एकेनैव आत्मना आत्मन्तं साध्यते, तर्हि प्रति-
शरीरशरीरे सर्वेषामात्मनो यद्वात्वात् साध्यविरुद्धा दृष्टा-
न्तस्य । अथ एकान्तमनो भोगसाधनानीति साध्यते,
तर्हि एवमेव शरीरे यथा स्वस्य भोगसाधनम्, तथ
स्वस्य च मार्गदीनां शरीरमपि भोगसाधनान्येवेति
इत्यपि साध्यविरुद्धम् । अथ न भोगसाधनत्वमानं
साध्यं हि न भोगसाधनत्वं, अतश्च न साध्यविरुद्धेति ।
तत्र, निमित्तं भोगसाधनत्वं नाप । यदि भोगसाधनत्वं,
तर्हि पूर्वोक्तोक्तं दूषणम् । अथ भोगः शुभं, तदायतनत्वं

नाम सुखसमायित्वमभिप्रेतं, तदा शरीरेषु सुखसम-
वायामावात् नापिचित्पलनमपसिद्धान्तश्च सप्रतिपाद्यश्च
हेतुः । तथाहि, विवादाध्यस्तितानि एकान्तवादि-
शरीराणि स्वमस्यया आत्मन्ति, शरीरत्वात्, प्रति-
शरीरशरीरत्वं । न च क्कान्तशरीरेषु अनैकान्तम्,
एकान्तत्वार्त्तिना पश्यादुक्तत्वात् । न च सौम्यादिशरीरेषु
व्यभिचारः, सेवा सुखपदेव बहुशरीरपरिग्रहे प्रमाणा-
मावात्, पुत्रणवादान् चान्यावात् । यदि वैप्रायनैक-
शरीराणि सन्तीत्यभिनिवेशः, तदा असंशयं कुरुकुरतीति
शरीराण्येति पक्षविशेष एव कर्तव्यः । तथा अर्थाप-
त्त्याऽपि मेदोऽपसीयते । तथाहि, सुखसुखस्य यथा तान्त्र-
मपीयते, एकाः सुखमनुभवति यदा, तदैवापरो दुःखो
दृष्टः, इवं सुखदुःखादिभ्यस्तथा आत्मभेदं विना अनुप-
पद्यमाना मेदं कल्पयति । ननु इवं भवत्या एकात्म-
कत्वेऽप्युपपद्यते, यथा एकशरीरे 'पादे मे नेदना,
शिरसि मे सुखं' इति भवत्या, तथा शरीरांतरेऽपि
व्यवस्थाप्यतेत्येवमप्युपपद्यते । मैवं, यैकात्म्यं संप्रति-
पद्य, तत्र संबन्धनुत्पन्नानस्य सति । यत्र संबन्धनुत्पन्नं
नास्ति, तत्र एकात्मकत्वमपि नास्त्येव । शरीरभेदेष्वनुक्तं
अनुत्पन्नं नात्मभेदेष्वनुक्तमिति चेत्, आत्मन एकत्वेऽ-
पि शरीरभेदे जातिस्मरत्तानुत्पन्नानुत्पन्नत्वं । तथा पादस्य
स्तन्यामिणागवेनैव स्तन्यामननुत्पन्नत्वं हेतुत्वकारणानिरूपण-
त्वाच्च । एतच्च सर्वथादिमिरव्युत्पन्नमेव । अन्यथा अक-
सादेव स्तन्यामिल्यानुत्पत्तेः । जन्मान्तशरीरानुत्पत्ते
सर्वथा सर्वत्रियवस्तुत्पन्नं किमिति नास्तीति चेत् ।
वर्तमानशरीरानुत्पत्तेऽपि अनुत्पन्नस्य सर्वस्यानुत्पन्नानिय-
माभावात् । अतोऽत्यन्तानुत्पन्नत्वं आत्मभेदे कल्पे-
वोपपद्यते न शरीरमात्मभेदे । एतेन मनोभेदादननुत्पन्नान-
मित्यपि प्रत्युक्तम् । अतोऽप्यपत्त्याऽपि आत्मनातार-
सिद्धिः । तथा आत्मादपि । 'हे ब्रह्मणे वेदितव्ये पर-
त्वापर च' 'हा सुपर्णा ययुषा सप्तया वमानं
ब्रूय परिप्लवाते । तपोरस्यः पिप्लवं म्यादति
अनसन्नन्यो अभिचाङ्गीति' । 'युवराजानं
प्रेरितारं च मया' 'सर्वं एतेऽप्यत्मानोऽनुपपत्ति' ।
'शोऽस्तुते सर्वत्र कामात् सहा नस्य' । एते शून्या

निर्धाति कामान् । निरस्तानः कर्मसं सम्प्रमुपैति । मय्य
साधर्म्यमागताः । उत्तमः पुण्यपन्थः । इत्यादिः श्रुतिः
स्मृतिरपि । तथा 'ब्राह्मणो बृहस्पतिरुपेन यजेत'
'राजा राजमयेन' 'वैश्यो वैश्यतोमेन' इत्यादिनर्म-
वियनः अधिष्ठारिभेदाद्ये आत्मभेदमाक्षिपति । ननु
भरता बृहस्पतरागमस्य पार्ष्वरत्नेन प्रामाण्यात् न
निर्दायैर्मूलात्मभेदप्रामाण्यमुपपद्यते । नैवं, एकात्मनादिना
भवता सिद्धेऽपि प्रामाण्यात् आत्मभेदे प्रमात्रमेवायमः ।
कस्मात् नु पार्ष्वरत्नेऽपि भेदानुवादकत्वादेवागमसिद्धो
भेदः । एष गानात्म्यब्राह्मणविरोधादेकत्वभुवयोऽपि
अन्यथा व्यावर्णनीयः । न च प्रत्यक्षारिदिविरोधे आत्मा-
मत्स्येव ब्रह्मपरस्य, तथा एति उपनिषद्वाक्यानां क
विद्वद्गणां स्वावर्गं स्वच्छात्रे नियमाणमप्राप्तं स्यात् ।
अतो नाम्नापस्य बलीकृत्यम् । अतः प्रत्यक्षापविरोधेन
द्वैतवादा निर्वर्णनीयाः । तत्र 'एष मेवादितीय' इत्यापेक
समुत्पन्नः एकस्मिन् दारि एक एव स्थानीत्येवमाः ।
'मेद नास्तिति किं चन' इत्यादि भानात्वविरोध-
भुवन' अनेकघटीरग्रहणेऽप्येक एवात्मा, न नामा इति ।
एवं 'एष मेति नेति' इत्यादिभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यो भेद-
पराः । तस्मादागमादपि आत्मनामादौ सिध्यति । एवं
च एति नामाऽऽत्मन्येव एव यदमुत्पन्नपरमोपपत्तिः ।
एकत्वे नु कास्मनिकी यदमुत्पन्नवस्थेति चेत्, तर्हि
वचनोपपत्तिरपि व्याख्यातुं शक्यते । अद्वैतवादिभिर्मोक्षः ।

तथा नियमग्रहणे ब्राह्मणत्वेनैव आवृत्तः सिद्धिः, न
प्राधान्येन, एकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधात् । यदि नियमग्रहणे
कर्तृत्वा आत्मा न प्रकाशते, तदा स्वपरस्वेवयोरनतिशयः
स्यात् । अपोष्यते, आहकत्वा अन्वयमस्तेऽपि अस्त-
परस्वेवयोरनतिशयः सिध्यत्येव । यथाहि, अष्टममेत-
जानन्दनमेव स्ववेगशान्तिरप्य, ब्रह्ममवेतजानन्दनमेव
परस्वेवयः । यथा यस्यैव गगने तस्य सन्दन, तस्यैव
देशान्तरासि, नास्मन्दनया । अथ स्वपरवर्ध-
शानन्दनन्यास्यैव कृष्णवगम्यते इति चेत्, स्वदीप
परवीयेन्द्रियार्थकमिर्वादिजन्मेतुगामयीधेदेन युगाग्र-
गन्तु शक्यते । ननु ब्राह्मणस्यापि तज्जामन्वयनमूलत्वेना
वगमपस्य । नैवं, इन्द्रियादिवत् अन्वयतरासि

तत्त्वाऽपि ब्रह्मण्यसंभवात् । विषयतोष एवात्मतोष
इति च भ्रान्तमायितम् । नहि अन्यस्य बोधेन अन्यस्य
सिद्धिः, अतिप्रसङ्गात् । किंच तन्निर्वादीना च सप्त-
भाक्यत्रसासिद्धिः, सा विषयब्रह्मशान्ते न प्रकाशते,
निवृत्त पुनस्तदाभवप्राप्त्यनः प्रकाशे । यत्तु पटमई
ज्ञानापीति विषयप्रकाशशान्ते सर्वत्र निपमेन विनय-
प्रकाशते इत्युच्यते, तदपि सर्वशेषविच्छेद, पटोऽयं
पटोऽयमिति विषयमात्रस्यैव प्रकाशनं कार्यमिति ।
यत्तु कचित् शालम्बवशात्, स प्राक्कटाद्यनुमितशान-
निकथनः प्रकाशः । आनुसम्बन्धरत्नं मानकप्रत्यक्षेण
इति न विषयतोषादागमसिद्धिः । अवि च यदि पटमई
ज्ञानापीतिव्यवहारत् आत्मसिद्धिर्निमित्तमिति न्यायः,
तर्हि 'बानुप रूप' 'धारणः शब्द' इत्यादीन्निमित्तसिद्धि-
व्यवहारम् चक्षुरदिसिद्धिरपि कृपादिशान्तात् स्यात् ।
अथ तज्जामानसिद्धिचक्षुरादिनिबन्धनं शान्तादिप्रत्य-
हारः, तर्हि भानापि ज्ञानान्तरनिबन्धनः इति ह्युपचर्चः ।
न वैकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधः, रूपभेदादपि तदुपपत्तेः ।
चेतनत्वादिकल्पेण शब्दर शान्तरूपेण ब्राह्मण्यमिति ।
अनोच्यते । सर्वविषयबोधे आवृत्तः अहमिति प्रतीतिर-
त्येवा । अन्यथा मयेव विदितमिति प्रतिभाशान-
प्रसङ्गात् । भवति च विषयविच्छेदो मयेव निरिक्तमिति
सर्वथा सर्वत्र प्रतिभासः । तदनन्तरास्ते स्वपरस्वेवयोर
अतिशयो न स्यात् । अस्ति च वैकस्य स्वरूप-
कार्यतश्च । स्वत्वेन न स्वप्रतिशेयोक्तया प्रकाशते, परस्वेन
न परप्रतिशेयोक्तया । यथा स्वत्वेन स्वान्तराहारः कार्यः,
परस्वेन परान्तराहारः । योऽयं स्वत्वेन स्व परस्वेन
स्वत्वेन, स अगति न्यायावे नोपपद्यते इत्यर्थोऽस्ति ।
सिद्धौ प्रमाणम् । ननु अतिशयः अन्यथाऽपि उप-
पद्यते । स्वप्रमेतजान्तेनचित्तेन स्वत्वेन स्व परस्वेन
स्वत्वेन । यथा यस्यैव गगने, तस्यैव देशान्तरासि ।
तच्च, यदि स्वप्रमेतजान्तात् वेद्यमात्रमेव शान, तदा
ज्ञातद्विषयात् अज्ञातस्य श्रोत्रविषयो भवतु, न पर-
क्षात् स्वसाक्षः । यदा पुन स्वप्रमेतजान्ते आत्मनो-
ऽपि प्रतीतिरस्ति, तदा स्वत्वेन स्व परस्वेन रूपनैव
नार्थवेद्यस्य बोधपद्यते, अज्ञानस्य व्यवहारमुपपद्यते ।

न च वास्तवनिश्चयमात्रादसाधारण्यं, अभिचारात् । नहि स्वकीयेन वीर्येण स्वस्यैव प्रकृत्यो, न परस्येति नियमः । यत्तु विषयमात्रमेव प्रथते, स्वबहुरोऽपि तस्यैव, आत्मन्यवधारस्तु न विषयग्रहणनिमित्त इति । तत्र, यत्र घटमहं ज्ञानमीति आत्मन्यवधारः संप्रतिपन्नः, तत्रापि नात्रविषयज्ञानात् अहंन्यवधारस्योपपत्तिः, आत्मविषयज्ञानस्य दाशविषयायमानत्वात् । न चावि-
 क्षेप्तं अन्ययोपचिन्तितं शक्यते । अतस्तत्रापि विषय-
 नोभावेन अहंन्यवधार इति वक्तव्यम् । एष च उच्यते
 यत्र विषयमात्रन्यवधारः घटोऽप्यस्मिन्, तत्रापि विषय-
 ज्ञानादेष कर्तृत्वया 'अस्मा मे शतः' इति, यदि पर-
 म्यवगतिहीनोऽभावादात्मनि सतिदि विषयहारो न जातः ।
 न च शतस्य सर्वस्य न्यवधारनिमित्तः, निर्दिष्टत्वादौ
 व्यभिचारात् । अतो विषययोपादेव आत्मा च
 सामासोऽङ्गीकर्तव्यः । किंच यदि अर्थमानस्यैव ज्ञानं, न
 ज्ञानज्ञानो, तस्यैव प्रतीतिः स्यात् 'घटस्तावदय, ज्ञायते
 न वेति न विधातुं, मम वा प्रतिभासने परस्य वा रूप्यपि
 न निदूना' इति । न च मया दृश्यते । यत्तु नाशुभं
 रूपमित्यादिप्रतीतिर्यवधारमाया चक्षुषोऽपि विषयज्ञानेन
 प्रतीतिप्रसङ्ग इति, तदनुक्तं, तथापिप्रतीतिविषयमाभा-
 वात् चक्षुराद्यनुमानज्ञानपूर्वकत्वमेव निश्चीयते । अत्र तु
 ज्ञानान्तरस्यैव न समवृत्तिः, स्वबहुरोऽपि निषतः
 शक्यम् । न च मानसप्रत्यक्षेण आत्मनिषयज्ञाने
 भवति, एतस्यैव कर्तृकर्ममात्रनिरोधात् । न च
 रूपभेदात् कर्तृकर्मभावोपपत्तिः, निराकृतात् ग्राहकैक-
 रूपाभावात् । इत्यादिरूपत्वं तु नात्मन एव ।
 ननु क्रियान्त्यफलमाकर्त्तुं हि कर्मस्य, तथा
 गमनान्त्यफलमागिने आत्मन्य, अत्रापि रविदन्क्रिया-
 कल्पकत्वं मातुः स्वयन्मते वा, तदुभयमपि आत्मनि
 समुपागतमेव, अतो न वर्तव्यम् । न नैवस्य कर्मकर्तृ-
 भावः कपिदपि दृष्टः । तस्मादात्मविषयमात्मकर्तृत्वमेव
 निमित्तमि ज्ञानं दाशविषयज्ञानस्यैव । किंच घटमहं ज्ञाना-
 मीति कर्तृमानप्रतीतिर्यवहारो हृदयेते, तत्र भवता ज्ञानस्य
 दृष्टिकर्त्तुः स्वातन्त्र्यमात्रेण व्यभिचारात् व्यक्षिपसिद्धि
 भूतप्राप्तिविषयहारस्यैव स्वता न कर्तृमानप्रतीतिर्यवहारो ।

किंच अनुमानादपि आत्मनो ग्राहकतया सिद्धिः । 'घट-
 महं वेति' इत्यात्मनो ग्राहकतया ज्ञानं सर्वेषां संमत-
 मेव । तदिदं ग्राहकतया ज्ञानं विषयवित्त्वधीनं, भान-
 त्वात्, सिद्धिवेषधामानन् । विनेश विषयवित्त्वधीनत्वं
 साधितमेव । अपि च आत्मसंविज्ञानं मन्त्रि स्वाभ्य-
 व्यतिरिक्तकर्मिका, कर्मकर्मिकात्वात्, पाकारिकत्वं ।
 घटमहं ज्ञानमीत्यात्मनो स्वबहुरोः घटज्ञाननिष्पन्नः,
 तदनन्तरमुपजायमानत्वात्, घटन्यवधारत्वात्, आत्म-
 विषयज्ञानानन्तरमुपजायमानत्वात् । तदनन्तरमुपजाय-
 मनस्यमसिद्धिमिति चेन्न, आत्मविषयज्ञानस्यैव द्वारा-
 विज्ञानानुसृत्य ग्राहकः अविशिष्टः अन्यथासिद्धिर्वा शक्यं न
 शक्यते । किंच विज्ञानापासितात्मस्वरूपसिद्धिः विष-
 यानुभवनिश्चयात्, आत्मस्वरूपसिद्धिवात् जायतः
 आत्मस्वरूपत्वं, तथा ह्युक्तिकाले आत्मस्वरूपसिद्धि-
 नास्ति, प्रत्येकदशाया विषयानुभवदर्शनात् आत्मस्वरूप-
 सिद्धिर्निश्चीयते तद्विषयैः । अतः सिद्धम् 'सुखी-
 निद्रवशरीरेऽन्यो भिन्न आत्मा विमुमुक्षुः । नाना-
 भूतः प्रविष्टेयमर्थविचिन्तु आत्मते ॥' इति । अत्रि.
 पृ. ८४-९७.

॥ कर्तृत्वोपन्यासस्तु विवक्ष्यते निष्क्रम्यत्वात्
 आत्मनः । सर्वगतं वाचं निष्क्रम्यम् । बृहती. पृ.
 १७१. ॥ साक्षात्कारेण प्रविष्टोऽस्मान्वात् आत्मनः
 अनुमानादिविषयः प्रत्यक्षमेव । श्रुतु. पृ. १८५.

॥ आत्मनो विभूना सत्र कथं पुनर्ज्ञानत्वेऽपि सर्वेषां
 सर्वशरीरैः संख्यात्वा अन्यथीपसुखदुःखाद्यनुपलब्धिः ।
 केचित् तावदाहुः, 'तथा शरीरमात्रेऽपि मातृ-
 गार्भसंस्थविनाम् । सुखादीनां कथमर्थस्यैव सर्वत्रैषां
 भविष्यति ॥' शरीरपरिमाणत्वात्वादिनोऽपि कल्पयं
 तुल्यो दोषः, तस्यैव यथोक्तत्वात्वेऽपि मातृदोषः
 तद्वृत्तानि सुखादीनि ज्ञानमेव । तत्र यस्मात् परिहातः,
 स सर्वोऽस्मान् सर्वशरीरेषु यविष्यतीत्यविरोधः, यदि
 अत्र उपपन्निरूप्यते । न तु परस्यसाधारण्यचिरेव उ-
 पपत्तिः । तस्य च तत्र च उपपत्तेरपि अन्येन पर्वनुदो-
 गात् । अपिच तस्य तन्निश्चयपरिमाणत्वात् अन्य.शरी-
 रस्योपायदेव आत्मनः अननुपपन्नात् नैव गर्भ-

शरीरेण मातृशेखरस्य प्रातिरक्षितः, येन तुल्यदोषता स्यात् । तस्मादेवं परिहृत्यं, ' देशप्राप्त्या खदीप्येत सुखादेरुपभोग्यता । ततो दोषः प्रसज्येत योग्य-
भोगे त्वदुष्टता ॥ ' इति हि आत्मनः सुखादीनां च समानदेहात्मन एव संभवः उपभोगकारणमित्येत, ततोऽन दोषः स्यात् । इह ॥ चक्षुरादीनामिव क्षेत्र-
योग्यतालक्षण, संकल्पः । तत्र यथैव त्रिमिन्द्रियेण स्वसं-
* समानदेशानामपि रूपादीनाममर्थं, एवमन्येनात्मना
अन्यद्वयैर्धर्माधर्मोपपत्तुमुक्तुं गतप्रमाणम् । तस्मात्
आत्मनादोक्तत्वस्यापि भाष्यवस्थानात् अदोषः । एवं
सर्वगतत्वात् सिद्धमात्मनो निश्चयवत् । वा. २।१।२।५
पृ. ४०४, * आकाशदिक्कालात्मना । परमाणुदण्ड-
न्तवत्तेन नित्यत्वात् १।१।८।१७ पृ. २८५,
* आत्मज्ञानं विना (कर्मतु) प्रवृत्तिरेव नास्ति ।
अतः सर्वकर्माद्यैर्न प्रीकृतं कर्म । १।८।८।१८.
* प्रवृत्तिरित्येतत्, यदुत अहमित्यवमेवेता आत्मनः
इति । मूर्धाभिषिक्तमिदं अनात्मनि आत्मज्ञानं ह्युदा-
हृतं, यदुत अह्मितिर्नमकारभेति । निर्मुच्यहंकारमभकार
आत्मज्ञानं आत्मविदो मन्यन्ते । बृहती. पृ. १६९.
* आत्मज्ञानस्य उपनिषत्प्रत्यय अविज्ञानिपृच्छिन्नता
मोक्षसाधनस्य प्रमाणान्तरत्वात्वात् नालीनिकत्वं इति न
तत्र धर्मत्वम् । मणि. पृ. ९. * आत्मतत्त्वस्य धर्ममिः
कृतकामनिवर्तणेन शब्देन धर्मैः अज्ञातमितमना
मुपलभ्यताम् । विमि. पृ. ५६८ * ' आत्मतुष्टिः
स्मृताऽस्या ते- (मन्वादिभिः) धर्मैः सा चानव-
क्षिता । ' यथाऽस्मान् हि आद्यवैविध्येन ग्रामाद्युप-
भोग्यदीनपियाऽदुष्टादिना आत्मतुष्टिरपि निश्चितैव
भानि । इत्यादि ' कदाचाप्याश्रमनिरूपणं ' इति विन्दी
पूर्वपक्षे द्रष्टव्यम् । वा. १।१।३।७ पृ. २०२, * ' एतेन
वेदिकान्तर्गमधर्मधीर्मेरुकात्मनाम् । आत्मतुष्टेः प्रया-
णत्वं प्रसिद्धं धर्ममुद्रये ॥ ' इत्यादि ' कदाचा-
प्याश्रमनिरूपणं ' इति विन्दी द्रष्टव्यम् । १।१।३।७
पृ. २०७, * ' शीलान्वाचमनुष्ठेतां योऽतीत्यादि-
तुल्यता । ' १।१।३।७ पृ. २१५.

• आत्मनिष्ठगुणप्रत्यक्षे तात्पर्येन शानस्यैव
प्रतिरूपफलवत्त्वमनुनितम् । मणि. पृ. १५.

आत्मनेपदं प्रयोगजननस्य सूत्राया माननायां
पर्यायं कर्तुमेव प्रयुक्ते । वा. १।१।८।१८.
* आत्मनेपदं विनिश्चेद्वृत्ती श्रुतिर्वा ' अमीनादधीत ' इति । तत्र आपानुष्ठाप्यामिषाध्यकर्मफलना आपान-
यैना भवति इत्युक्तं पठे ' प्रयोगे पुरुषद्वयेः ' इत्यपि-
करणे (६।१।२) तन्मरने ' अग्रायैनामिर्गन्धः ' इति घृते (९) । शाल. पृ. ४९. * आत्मनेपदार्थः ।
उपप्राप्तिरिषेरूपस्य आत्मनेपदार्थेः अर्थः कर्तृगामिका-
दिरूपः । योऽपि कर्मताऽऽदिसवन्नेन वस्थानेव
(भावनाया) अन्येति । यथापि स्वर्गादिरूपेण अवै-
खर्गतामादिपदेवचतः, तथापि कर्तृगामिनादिना तद्वि-
धानं आत्मनेपदादिना नानुपपन्नम् । अस्तु य कर्तृ-
गामिनादिकमेव तदर्थः । (४ व स्थापयन्कर्मैरारि-
खन्वयेन इत्यन्यथा । रहस्य. पृ. ४४-४५.

• आत्मप्रतिपत्तयः तिस्रः संभन्ति क्षुतमयी
चिन्तागयी साक्षात्कारवती चेति । कणिका पृ. २७०.

• आत्मरक्षणबालविरोधो नवीरगतगणः । (पूर्व-
पक्षे दक्षितः) । सु. पृ. ४.

• आत्मवादः । ननु आत्मतत्त्वादेः शानं न
पत्रयामः । न च ' अहं जानामि ' इति प्रवृत्तिं तत्र
मानं, तस्य ' अहं बौद्ध ' इत्यादिवत् गतीरादिविपर-
कत्वेनापि उपपत्तेः इति चेत् । अत्र जीर्णः ।
शरीरान्तर्गतभावोः कर्णाशोभनानुपपन्नप्रणामभक्त्या
मुखाभाषयतया वा कथिदिः । येषां अपारं शरीर-
भावित्वेन तदर्थमवसंभवात् । कार्यभ्रष्टचित्तिरोपयुक्तता
पावादिना, विरोधितुल्यत्वरोमस्या, धम्यनामेन वा
नारत्नं इति नियमः । उक्तजनस्य मुखादीनां च
मुखावस्थानां उचनारुक्तवशाभावेन नारागपत्तेः न
शरीरगुणत्वं समरति । एवं क्लेशाऽऽदीनामपि
अवावच्छादित्वावित्वेन न शरीरगुणवत् । किंच भावपि-
विरोधितुल्यतां अत्रानुगुणपूर्वकचित्तिवदेन ज्ञानादीनां
शरीरगुणगुणान्मत्वेन न तदुपपत्तिपथाः । अतः
गुणविशुद्धिपथा शरीरादिभिर्नाभ्यतिदिः । न च

सेषाभिन्द्रियगुणान्, इन्द्रियनाशेन सृष्टकान्धो स्वरूपा-
नुपपत्तेः । नापि मनोगुणत्व, तस्य अनुपपत्त्या तदगुण-
प्रत्यक्षानुपपत्त्या ज्ञानादीना अप्रत्यक्षत्वप्रज्ञान् । मनसो
विभुत्वमेव तु (सात्त्विकानां) तदगुणत्वे ज्ञानादीना
कृष्णाभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिस्तस्या । नस्तत्त्वं तदा-
भवतया आत्मनिष्ठिः । किंच स्वर्गकामादिभूतयः
कर्तृकत्वमोक्षार शरीरनिमित्तं कर्तारमाश्रियन्ति ।
'अविनाशी वा अरेऽप्यन्तः' इत्याद्य उपनिषदोऽपि
समेवार्थे प्रददन्ति । अतः अहप्रत्ययैव कर्तारनिमित्त
आत्मेति । न च तस्य अहप्रत्ययगम्यत्वमनुपपन्नं
ज्ञानत्ववैषम्योपिरोषात्, एकस्या क्रियावा एकरूप
कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तेः इति वाच्यम् । स्वात्मनि
क्रियाविरोधस्य दूषकाधीनाभावेन अदूषकत्वात् । न च
परस्मिन्तत्क्रियाव्यवस्थामाश्रित्य कर्मव्यवस्था कर्मसंज्ञायाः
तस्मिन्काले अनाद्युत्पादोऽपिचिः दूषकताधीन इति
वाच्यम् । नाहप्रत्ययानामाश्रयि तस्मिन्काले 'आत्मा
हात्मानः' 'आत्मानं वेद' 'अहमन्मुखासीत्'
इत्यादिकैवल्यैविकप्रवेशेनैव साधुत्वात् । यथा
क्षतितगच्छयोः एकपर्यवेऽपि सकर्मकत्वकर्मकत्वे, एवं
ज्ञानः ज्ञानव्यवस्थाकृत्यरूपव्यवस्थया ज्ञानवर्त्मने वाच-
काभावात् । 'स मानसीन आत्मा जानाना' इत्यादि-
भूतिवशाच्च मानवाहप्रत्ययैवः आणा सिद्ध इत्याहुः ।
वैदान्तिनस्तु मुक्तेश्चाऽऽसीना मनोगुणत्वस्य भुक्ति
तित्तस्य निर्गुणज्ञानस्वरूप एव आत्मा । तस्य च निष्प-
काकमेव उपनिषदस्य प्रत्यक्षं मोक्षशब्देन इत्याहुः ।
मणि. पु. ५१-५४.

॥ आत्मवादः । भाष्यं—आह कोऽक्षान्यो नैनमुप-
समागते । प्रणादिमिरेतमुपसमागते । योऽसौ प्राणिति
अपमिति उच्छ्वसिति निमिषति इवादि चेष्टितवान्
सोऽन शरीरे यज्ञागुणो इति । ननु शरीरमेव प्राणिति
अपमिति च । न । प्रणादयः शरीरगुणविषयान्
अवावच्छेदितमाश्रित्यात् । वायु शरीर त्वदस्य गुण
रूपादयः । प्रणादयस्तु स्वयं शरीरे न भवति ।
मुपादयस्य स्वयमुपलभ्यन्ते, न रूपादयः इव शरीरगुणः

परेषापीति । तस्मात् शरीरगुणविषयमात्रं अन्यः शरीरात्
यज्ञागुणीति । आह—उत एष सप्रत्ययः मुपादिस्यो-
ऽन्यः शरीरान्स्तीति । नहि मुपादिस्यार्थानेन तस्य
स्वरूपमुपसमागते । तस्मात् अज्ञातिगणवत् अतो नास्ति ।
अन्येभ्यः, तेन विना कस्य मुपादय इति । न कस्य
चिदपीति वक्ष्यमः । नहि शेषः उपलभ्यते, तत्त्वतस्तस्य
सर्वान्धना भवितुमशक्यम् । यस्य स्वयं योऽपि उपलभ्यते
सर्वग्यं च, तस्य अप सर्वग्यं इति गम्यते । नहि चन्द्र-
मण्मादित्य वा उपलभ्य सर्वग्यान्नेवणा भवति कस्या-
यमिति, न कस्य चिदपि ह्यत्रभाषने । तस्मात् न
मुपादिस्योऽन्यः शरीरान् अस्तीति । अथ उपलब्धस्य
अवश्यं कल्पयितव्यः सर्वग्यं भवति, तत आत्मानमपि
अनेन प्रकारेण उपलभ्य कस्याय इति सप्रत्ययन्तर अवि-
द्येयः । समपि कल्पयित्वा अभ्यसति कल्पयित्वा अन्य इत्य-
भ्यन्तरेण ख्यात् । अथ क चिद् कल्पयित्वा न तत्त्वन्त्यन्तर-
मपि कल्पयित्वा, सादृश्येन विररयति, सादृश्या च परि-
तोक्षयति, ततो विद्याने एव वरित्तस्य तावत्वेव विरन्तु-
मर्हति । अत्रोक्तवते । यदि विज्ञानादन्तो नास्ति, कदाहि
जानातीत्युच्यते । ज्ञानस्य कर्तृत्वविधानं अनेन शब्देनो-
पपत्तेः । तदेव शब्दः अर्थवान् कर्तृत्वः इति ज्ञानात्
व्यतिरिक्त आत्मानं कल्पयिष्याम इति । आह, वेदा एनं
शब्दं अर्थवन्तं कल्पयिष्यन्ति यदि कल्पयित्वं प्रम-
न्यन्ते । यद्यः तस्य इह जनाः 'अस्यात्मा, अस्यात्मा'
इति आत्मव्यवस्थावादिन एव शब्दस्य प्रत्यक्षव्यवहारो
भवेत्, तथापि नात्मव्यवस्था कल्पयितुं घटन्ते । किमहं
पुनः 'जानानि' इति शरीरशब्दद्वयमेतत् । तस्मात्स-
देनत् । उच्यते । इच्छया आत्मानमुपलभ्यामरे । कथं
मिति । उपलब्धयः हि अभिधेते भवतीत्यत्र । यथा
मेखुत्तरेण यानि अस्त्रग्यातीरेः अनुपलब्धयुक्तानि
स्वादूनि वृक्षफलाणि, न तानि प्रति अस्त्रकामिष्य
भवति । नो रात्रि अन्येन पुरुषोपलब्धेऽपि विषये
अन्यस्त्वोपलब्धयुरित्यत्र भवति । भवति च अन्येपुरुष-
लब्धे अन्येपुरुषे । तेनोपलब्धमेव उपलब्धकर्तृः या
ह्यत्रगच्छयः । यदि विज्ञानभावमेवेदं उपलब्धमर्थं
अवधिष्यत्, प्रयत्ने तस्मिन् कस्य अपरेतुः इच्छा

अभविष्यत् । अथ तु विज्ञानादन्वो विज्ञाता नित्यः, तत्र एकस्मिन्मदनि य एव उपलब्धा, अपरेष्वपि च एव एवमिष्यतीति । इतरथा हि इच्छा नोपपत्ता स्यात् । अत्रोच्यते (विज्ञानमदित्वा) अनुपपत्तमिति न. क समस्यः । यत्र प्रमाणेनागतम् । विज्ञानात् चात्र अन्यं नोपलभ्यमानम् । यत् नोपलभ्यमानम्, तत् यथाविधान-यदेव नास्तीत्यवगच्छामः । न च तस्मिन्प्रवृत्ति विज्ञान-सत्त्वायः अनुपपन्नः प्रत्यक्षारगत्यादेव । छविस्तत्र वास्तवप्रत्यक्षपूर्वकमेव । न च जातिरि विज्ञानादप्यस्मिन् भवति, ज्ञाने च अस्मिन्ने अपरेणुरिच्छा अनुपपत्ता, प्रत्यक्षावगतादेव । नोपलभ्य एतत् दृष्टं, य एव अन्येष्टुः उपलब्धः ॥ एष अन्येष्टुर्नित्येति । इदं तु दृष्टं, यत् क विदम्येन दृष्टं अन्य इच्छति, क पिबति । समानत्वा संततो अन्य इच्छति, समस्यतरे नेच्छतीति । वस्त्राद्युपादिभित्तिरिक्तः अन्योऽस्तीति । अत्रोच्यते । नहि असत्कारः इच्छति इत्युपपद्यते । न वा अदृष्टपूर्वे स्मृतिर्भवति । तस्मात् क्षणिकविज्ञानरूपमाने स्मृतिरनुपपद्यते । अत्राह । स्मृतिरिति इच्छात् पूर्वाश्रयसदम विज्ञान, पूर्वविज्ञानविषय वा स्मृतिः इत्युच्यते । तत्र इदं विनोदयि अपरेष्वुक्तप्रमाणानां नानुपपन्न प्रत्यक्षा-वगतादादेव । अन्वयिस्मत् स्मरणेन अन्येन स्मरणेन यत् ज्ञानं, तत्संज्ञितेन अन्येनोपलभ्यते, न अतस्तत्ति-जेनाभ्येन । तस्मात् पूर्ववा स्मरणमनाः इति । अथ-रिमन्त्रये ज्ञानमभवति ' विज्ञानमवत एतैरेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पद्यमानेभ्यो विज्ञापयति, न मेव संज्ञादिति ' (बृ. ६।१) इति । उच्यते । नैवेदयम् । अन्येष्टुर्दृष्टे अपरेषु, ' अद्विजदमदनीम् ' इति भवति प्रत्यक्षः । प्रत्यक्षमस्मिन् य एव द्रवति, न परम । अन्वो दृष्टो अन्येष्टुर्दृष्टान् । तस्मात् तद्व्यतिरिक्तः अन्योऽस्ति, यथायं अर्थादन्वः । अहम् । परमापि अद्विजदो मत्स्या इत्यने, यथा अद्विजद पुनः, अद्विजद देवदत्तः, अद्विजद गच्छामि इति । अत्रोच्यते । न सर्वं ' अहम् ' इति इयं शब्द अनुपपन्नान् शब्दमित्यर्थे देवत्वेन व्यपदिश्यामः । किं सति ? शब्दात् व्यतिरिक्तं प्रत्यक्षम् । अस्तीत्येव सर्वं इममर्थं, यदनेन अन्येष्टुर्दृष्टमस्मिन्, वयमेवैव सारम् इति ।

नस्मान् सर्वं इममर्थमवगच्छामः ' वयमेव ह्यो, वयमे-वाहम् ' इति । ये ह्योऽहम् च, न ते विनोदाः । अथापि अस्मिन्मर्थे ज्ञानमभवति ' स वा अयमात्मन् ' इति प्रकृत्या व्यामनन्ति ' अदीर्घो न हि दीर्घते ' इति । तथा ' अविनाशो वा अरेऽयमात्मा अनुव्यतिरिक्तमर्थम् ' इति । विनोदं च विज्ञानम् । तस्मात् विनोदत्वात्, स इत्यव-गच्छामः । न च शक्यमस्मिन्मर्थं ' यथा उपलभ्यते अर्था न तेषां भवन्तीति, यथा तु शब्द नोपलभ्यते तथा भवति ' इति । तथाहि एति ' सद्यो नास्ति, गमय विद्यामस्ति ' इत्यागम्येन । न च अद्विजदयो म्यामोह इति चक्षते वक्तुं, शब्दप्रत्यक्षमस्मात् । तस्मात् शुभा-दिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति । एवं चेत् य एव यत्पुत्री इति व्यपदिश्यते ।

आह । यदि विज्ञानाद्व्यपदिशति विज्ञानम्, विज्ञानमप्यहम् निददर्शता ' इदं तत्, इदमेव च ' इति । न च तत् निददर्शते । तस्मात् ततोऽप्यदतीति । अत्रोच्यते । स्वपदेव च परमि, नवी अन्येव मन्वते द्रष्टुं, कथमन्यो निददर्शतेति । यथा च वस्त्रम् वस्तुमप्यहम् स्वपदं परमि, न च दन्तीति अन्येव वा कथाय तत् निदर्शयितुम् । न च तत् शक्यते निदर्शयितुम् । इत्येता म्या नास्तीत्यागम्यते । एषमन्यो पुरुषः स्वपदमस्मात् ज्ञानमेव न चात्मन्ने शक्नोति इदं-वितुम् । अन्यस्त द्रष्टुः तं पुरुषं इति दर्शनशक्यभावात् । सोऽप्यन्वः पुरुषः स्वपदमप्यहम् स्वपदमे, न च परमा-नम् । नेन सर्वं दर्शयन्मन्वन्त आत्मानमुपलभ्यामः अन्येव, यद्यपि परपदं नोपलभ्यते इति । अथा-रिमन्त्रये ज्ञानमभवति ' आत्मत्वा वाचि ज्ञेयोति-रेवायं पुत्रः ' ' आत्मज्योतिः सदास्ति होनः ' इति (बृ. ६।३) । परेण नोपलभ्यते इत्यपि ज्ञानमभवति ' अयमेव न हि खलवे ' इति (बृ. ५।५) परेण न खलवे इत्येतदभिप्रायं यत्तत् । कुतः ? स्वयमेति-द्वज्जन्तान् । अथापि ज्ञानमभवति ' अयमप्यहम्, स्वपदं ज्ञेयिर्भवति ' इति (बृ. ६।३) चेन पुनरन्येन अ-न्यमेव कथ्यते इति, तत्राप्यपि ज्ञानमभवति ' त एव नेति नेत्यानेति होनच ' इति (बृ. ६।३) ' अत्र एव-

प्रवर्तते । ३१ ॥ ज्ञानयत्किञ्चमावोऽसौ नित्यः सर्वगतः पुमान् । देहान्तरक्षमः कल्पः सोऽगच्छत्येव योक्ष्यते ॥ ७३ ॥ (रत्नाकरः— अस्मिन् ज्ञानायाज्ञानाभ्यामपराधरागव नित्यः पुमान् प्रतिपादयितव्यः । स च भोक्तृत्वमिदमर्थं चेतनः । देहान्तरप्राप्तये च सर्वगतः । सर्वगतोऽप्यसौ अगच्छत्येव शक्नोति देहान्तरेण मंत्र-पुत्र । अयोग्य तस्य एतरेण संबन्धो, यत् योग्यायतनत्वेन आत्मसाकरणम्) । यजमानस्यमश्वशमः सक्रियवर्गा प्रवचते । (कथं रजि-यत्वं विभोः तदा—) न परिसम्पद् पूर्वकः क्रिया न कणभोजिषत् ७४४ न च रजसमवेतेष कर्तुभिः क्रियते क्रिया । क्रिया धात्वर्थमात्रेण स्यादन्त्याधारेऽपि कर्तृता । ७५ ॥ सत्ताज्ञानादिरूपणा कर्ता तावत् स्वयं पुमान् । योऽपि भूत्परिस्पर्शस्तत्राधिष्ठानतो भवेत् । ७६ ॥ तदुद्देशप्रवृत्तेश्च याया देहेन्द्रियैः क्रिया । क्रियते पुरुषेणैव सामा सर्वा कृतोच्यते । ७७ ॥ नैव ह्येष प्रवृत्तिः स्यात् पुरुषेणापरिग्रहे । अस्मान्तराश्वतो तेषां परिग्रहेऽपि कर्तृता । ७८ ॥ सकर्मोपार्जितैर्धनैः क्रियमाणेषु कर्मसु । कर्तृता यजमानानामुत्तरिष्वास्तु कर्मणा । ७९ ॥ यथा परि-क्रियात्मनादृष्टिबद्धाश्च क्रियेयवते । गमनादिविषे-स्तद्वद् भूतद्वारत्त्वमाश्रितम् । ८० ॥ क्रमो यथाऽऽत्मनो नास्ति गमनादि तथैव हि । निष्पीवते च तैनात्र पराव्ताऽऽपि कर्तृता । ८१ ॥ यथा वा देव-दत्तस्य छेदने मासृक्ष्यते । कर्तृत्वमेव पुंसः स्याच्छरीरगमनादिषु । ८२ ॥ व्यापारान्तरतस्तत्र कर्तृत्वे चेदिहापि नः । सकल्पसत्त्ववशश्चाश्वो पुनानिष्ठः प्रयोजकः (सप्त-वर्षा अन्तःकरणम्) । ८३ ॥ साधारण्येन कर्तृत्वं सत्त्ववत्त्वेन कर्मसु । संकल्पनेः पुनर्भेदश्च प्रविकारस्य कर्तृता । ८४ ॥ न च सर्वत्र तुल्यत्वं स्यात् प्रयोजककर्मणाम् । चलनेन ह्यसि योदा प्रयुङ्क्ते छेदनं प्रवि । ८५ ॥ सेनापतिस्तु वाचम श्रुताना विनियोजकः । राजा सनिधिमात्रेण विनियुङ्क्ते कदा चन । ८६ ॥ समाम्बलवोऽपि स्याच्चलने कर्तृत्वाऽऽत्मनः । यथे-

वाभिरामानस्य देवदत्तस्य भेतुता । ८७ ॥ अहंश्रुत्यविज्ञेयो ज्ञाता नः सर्वदेव हि । १२६ ॥ ममाधेति मतिर्भेदव्यपदेशेन याऽऽत्मनः । तत्रास्थाऽऽत्मना भेदं ज्ञानस्याभित्य कल्पना । १२७ ॥ समेत्येतस्य मुख्यार्थो नात्मनोऽन्याः प्रतीयते । तेनासौ भेदहेतुः स्याद् भेदश्च ज्ञानहेतुः । १२८ ॥ ये चेहाज्ञाताना-त्यास्तेषां देहेष्वहंमतिः । तत्राप्यस्याभिमानोनेत्य-हंमुक्तिर्भूवाऽऽत्मनि । १२९ ॥ ये तु विज्ञाताना-त्यास्ते देहेष्वहंकृताः । जानाम्यहमितीहं तु ज्ञानं नैव निवर्तते । (योगिनामपि) १३० ॥ तन्निवृत्तौ न तेषां स्याद् स्थानं, शिष्योपदेशने । प्रवृत्तिर्द्वयने मा च, तेनास्मा तैः प्रतीयते । १३१ ॥ (रत्नाकरः— न केवलमुपनिषद्ब्रह्मनादेव आत्माऽस्ति, अस्मिन्नादिविषयेऽपि निरर्थं भोक्तात्मन्दरेण अतु-पचमन्त, तमर्थात् योक्तव्येव । तमेव तु उपनिषदः ब्रह्मवत्त्व विषयिण्यैः श्रुताभिरिति वचति । १३२) अविनाशी स्वरूपेण पुरुषे, या तु नाशिता । मायातो वाधिकाराणां भूतादीनामसृजिता । १३३ ॥ (अशंसित अवैतन्यम्) ॥ इत्याह नाशित्व-भिराकल्पिगुणगामिबद्धां भक्त्यकृद्वत् सुखा । हृदयमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति चेद्वान्तनिषेव-गेन ॥ १३४ ॥ (रत्नाकरः— नित्यात्मवत्त्वान्तेनैव वेदब्रह्मात्मनिष्ठैः कल्पात्मिह प्रविशति, दावर्षादि-गिस्तु चेद्वान्तविहितेनैव अनन्यमननितित्वात्तद्वि-वतिवत्तं इति) ।

बृहती— ननु च अन्त्यतौल्यकरी सत्या गोः बर्ही-कस्य च, योग्या निर्देश उपपद्यते 'गौर्गौरीकः' इति । 'न चात्र शरीरद्वयश्रुत्यभावादे' । 'नोद्वयभावे' इति कोऽलमभिप्रायः । अयमेवाभिप्रायो नोरलभावादे इति । ननु च शर्वशब्देः प्राणादिविशेषभावादे । 'ननु शरीरेण प्राणिनि वगामिनि च ।' शरीरं नाम किमभिप्रेतम्-पक्षः । योऽयं चतुर्भुजिकः संघातः । (श्रुतु— एषा तु व्यस्य पश्यन्निर्दोः स्तिनिः । चतुर्भुजतां सम-शरणं नगीर, न चतुर्भुजात्मं, तितु पाद्विषयेव शरीरं,

गमे इति पाठः प्रजुः) हेतुः । न, संतानाभ्युपगमात् । संततिर्हि हेतुहेतुमन्त्रान्वितवचना । तस्मात् विद्यमान-
हेत्वध्याय इत्येवेति । अतः समानघटतितेतुममेवेदं कार्य-
जातं नाम विद्यन्तोपरत्वे प्रमाणमस्ति इत्युपसङ्गनम् ।
अथ च विद्यमानादते नोपपत्तिः स्यात् अव्ययत्वेन स्यात् ।
अनर्थेय युक्त्या (युद्धादिभ्योऽन्वय्य अनुपपत्त्येः पर-
स्परकारप्रत्यक्षे चोपपत्तेः, जानातीनि-) कर्तृव्युत्पत्त्यैः
इच्छा स्मृतिश्च प्रयुक्ताः, अन्यथा (ज्ञानातिरिक्तस्य)
अवर्गनात् इति । नहि अदृष्टे अन्यस्मिन् विद्यमाने
(विद्यन्तो) स्मृत्यादयो नोपपद्यन्ते इति उच्यते वक्तुम् ।
नहि दृष्टेऽप्यत्र नाम । तदिदमुक्तं ' अनुपपत्तिमिति नः
क संप्रत्ययः ' इति । किं पुनः कारण सन् एवाणी प्रति-
पत्तिहेतवः आत्मनः उपपत्त्य निरुक्तये भाष्यकारेण ।
एतानि अनात्मनि आत्मबुद्धिः प्राप्नोति । सर्वप्रकार-
स्वाज्ञानं निरुत्तनीयम् । यदि एतं हेतुन न निराजिये-
त् तदा शिष्याया एष्यति वैदिकपिदादिदर्शनभक्षणपिप्र-
कृत्युद्धीना समीचीनात्महेतवमिमानः न स्यात् इति
तेषां हेतुना निराकरणम् । यथावदित्थमुक्तं (भा. पृ.
६०) ' प्राणदिनिरेन्द्रियकारणमहे ' इति विमनायुक्तम् ।
' भूतगुणा क्षमी न भवन्ति अकारणद्वन्द्वमात्रादिति
निरले भूतवर्त्मने आश्रयिण्याय संनिधतायाः प्रवृत्ताया
विद्यमानाया च स्वकामादिभिः पाद् आत्मगुणा येते इति
मुक्तमेवोक्तम् । कथमेतन् अनात्मनि आत्म-
बुद्धिः शक्यते यत्नं ? तन्मुनादयोऽपि
आधिततया उपलभ्यमाना अपावद्भूतभाषितया च
रूपगाम्यगुणतया जना' (वैदिकशिक्षाः । अश्वे-
प्यते-) प्रणाददस्तावत् अकारणद्वन्द्वमात्राया नैव
शक्यन्ते वक्तुम् । चरणाभावा क्षमी, कावोभावं धर्मः ।
कार्यं हि अकारणस्य चरणाभावात् नोपपत्त्ये । तस्मात्
अकारणद्वन्द्वभाषितं न विदितम् । येषां अनात्मनि आत्म-
बुद्धिः । चेऽपि मुनादय उपलभ्याः, चेऽपि भूतविद्य-
हेतुना भूतगुणा एवेति शक्यते वक्तुम् । नहि व्युत्पत्ते-
गुणितं विवर्तयुक्तते । अथवा हि निराकारः । अथवा च
अवस्थाऽन्तोपर्यो हेतुः । न च अवस्था अवस्थावृत्ते
ऽप्या इति विदं भूतगुणत्वं (मुनादीनाम्) समवायि-

कारणप्रत्ययानं हि असमवायिकारणं भवति । यथा
वस्तुधर्मोऽपि वस्तुधर्मवैयर्थ्यं पदधर्मोपपत्तेः कारणम् । तेन
मुनादयोऽपि भूतेषु समवायिषु नयनारिषु प्रवृत्तवदि-
विकार प्रति अकारणवैयर्थ्यमभूताः भूतधर्मगुण-
एवेति । ननु च एतमेव वक्तव्यं, किमिच्छुकं वारं
मुनादय एव स्युरिति । अमुकस्यापि (अभूतधर्मत्वं)
अप्यर्थः (आत्मधर्मत्वं) न हिष्णुतीन्मिमांस्यः,
कामाभिषन्नात् । किं पुनरनुपपत्तेः कारणम् ? इदमस्ति
कारणम् । अग कै चित् प्रजामिमामिनो विप्रनिपताः
(यौद्धाः) । केच आध्याध्यात नाम, संतानमात्र-
मेवेदमुपलभ्यते । नहि एतन् उपलभ्याभ्यामपि वि-
भवति गुणानामिव परस्परम् । तस्माच्चेऽपि मुनादयः
स्वतन्त्रा वा आश्रयिनो वा इत्यनुपगमात् प्रवृत्तम् ।
अत्रापरे ब्रह्मविदः (सायनाः) कर्तृमिमानात् स्युरति-
रिक्ततया महदादिभूतत्वं स्यात् चरितम् अतिरिक्तमा-
त्मत्वं उक्तमाह इति प्रतिपत्ताः । कथं पुनः अमि-
मानादयो हेतुता उक्ता ते ? शान्तामर्कं हि अन्तर्गतं
महदादि (युद्धादिकारणनाथि), कैर्न च कार्यम् ।
अतः कार्यकारणव्यतिरेकी ' जानाति ' इति शक्यते
वक्तुम् । ज्ञानेन विमति चेत्, मानयेत् इति हि
प्रत्यक्षः । तस्मात् विदं आत्मा कर्तृभूतः । ननु अगो-
निरिक्तस्य इत्यनुपगमा (सायने) । शक्यत्वं च कर्तृ-
जानातीत्यर्थं शक्यः । (उत्तर-) येषां तातद् (वैद्य-
पिकाया) आत्मनि ज्ञानं समवेति, तेषां चकारणत्वात्
प्रवृत्तवर्तुताऽपि विदं । येषां (सायनाः) पुनः
बुद्धिधर्मवैयर्थ्यं प्रतिपादय जनादय, तेषामपि भोक्तृत्वं
अप हेतु । (आत्मनो हि भोक्तृत्वं बुद्धिशक्त्येव
भोग्यतया विपरिणमते । उदाहृतः ' वसतिर्बुद्धिमिति
श्रीरस्य यथा प्रवृत्तिरस्य । उपपत्तिमोक्षमिति प्रवर्तते
तद्वद्वयम् । ' इति) । कथं इच्छादः उत्पत्ति-
यथा ? (यथा विपरिणामादेव कार्यभूतेषां
उपपत्तेः इति ज्ञानव्यतिरिक्त स्वस्वरूपं इच्छा
व्यवसायिर्हेतुं न शक्नोति । उत्तर-) एवमुक्ता, अनु-
भूतपूर्वविषयो हि अस्मिन्नाप्य इच्छा । न च एषिणु
अनुभूतपूर्वमिमाना उपपत्तेः (वयं बोद्धव्यं दर्शने

गमे इति पाठः श्रुत्वा) हेतुः । न, संतानाद्युपगमात् । संततिर्हि हेतुहेतुमद्भाविनिवन्धना । तस्मात् त्रिभाग-
हेतुभिर्भावं इत्येवेति । अतः समानसंततिहेतुमयेवेदं कार्य-
जालं नाम विस्तरवोपरन्वयौ प्रमाणमस्ति इत्युपसंहृतम् ।
यदि च विस्तरभागादयो नोपपत्तिः स्यात् अन्यवरणेष्वप्यात् ।
अन्यैव युक्ताः (सुदृश्यादिभ्योऽप्यस्य अनुपलब्धेः पर-
स्परकारणतया नोपपत्तेः, जानातीति-) कर्तृवृत्तवै-
रुद्ध्या स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः, अन्यस्य (ज्ञानातिरिक्तस्य)
अदर्शनात् इति । नहि अदृष्टे अन्यस्मिन् सिद्धमानो
(निमज्जते) स्मृत्यादयो नोपपद्यन्ते इति शक्यते कर्तुम् ।
नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तदिदं पुनः 'अनुपपन्नमिति नः
कं संशयः' इति । किं पुनः कारणं त्वे एवापी प्रति-
पत्तिहेतवः आत्मनः उपपत्त्य निरस्तन्ते भाष्यकारेण ।
एभिः अनात्मनि आगच्छतिः प्राप्नोति । सर्वप्रकारं
प्राप्तानं निरस्तनीयम् । यदि एते हेतवो न निराजिने-
रन् तदा सिद्ध्यन्ति । एष्वपि वैदेषिषादिद्वन्द्वधर्माविप्र-
लम्बबुद्धीना कमीचीनाम्बोधेप्राप्तिमाना न स्युः इति
तेषां हेतुता निराकरणम् । कदाचिदमुच्यते (भा. घृ. ६०)
'प्राणादिभिरेव सुखमाप्नोति' इति निमित्तलोकम् ।
सूतगुणा ह्यस्ती न भवति अपरमद्भूतामात्रादिति
निरासते भूतपरमैवे आत्मविशेषा धर्मापेक्षायां प्रवृत्तया
चित्तनैपाना च स्वयमाश्रयित्वात् आत्मगुणा श्येते इति
शुक्तमेवोक्तम् । कथमनेन अनात्मनि अल्प-
बुद्धिः शक्यते कर्तुम् । तन्मुगादयोऽपि
अभिज्ञाया उपपन्नयमाना अवापद्भूतभावितया च
सम्पन्नामगुणतया उपायः (वैदेषिप्राप्तिभिः । अने-
त्यते-) प्रमादयस्तावत् अवापद्भूतभावितया नैव
शक्यते कर्तुम् । चान्द्रिकाया ह्यस्ती, वायोश्चापं धर्यः ।
स्वैर हि स्वगतादिषु चरन्नात्मनस्तैवोपरन्वये । तस्मात्
अवापद्भूतभावितयः असिद्धम् । तेषां अनात्मनि आव्य-
बुद्धिः । येऽपि मुगादय उपपन्त्या, तेऽपि भूतविकार-
हेतुभावा भूतगुणा एवेति उपपत्तेः वक्तुम् । नहि अगुणो
गुणिनं विवर्तयुः सत्ये । अवस्था हि निवारः । अवस्था च
अवस्थाऽन्तरोपपत्तौ हेतुः । न च अवस्था अवस्थाकृतो
ऽप्या इति शिष्टं श्रुत्वा 'नृतादीनाम् । समस्तवि-

कारणप्रत्यक्षत्वं हि अवस्थानाविज्ञानेन भवति । यथा
गन्तुर्ध्वयोगः तन्नुसमयेतल पटस्थोपपत्तौ कारणम् । तेन
मुगादयोऽपि भूतेषु समानविषु नयनारिषु प्रवृत्तनादि-
विकारं प्रति अंगमात्राधिकारणभूताः भूतसमाधिनि
एवेति । ननु च एकमेव वक्तव्यं, विमित्तुक्तं कार्यं
मुगादय एव स्मरति । अमुपगमाभ्यां (अमृतत्वमात्रं)
अपनयैः (आत्मपरमैः) न विषयहीनमिषाद्यः,
वामाभिधानात् । किं पुनरमुपगमे कारणम् ? इदमस्ति
कारणम् । सप्त के चित् प्रवृत्तिमात्रिनो विप्रतिपत्ताः ।
(वीदः) । तेषां आध्यायधिता नाम, संघातमात्र-
मेवेदमुपपत्त्यते । नहि एकत्र उपलब्ध्याश्रयाप्रतिता
भवति भूतानामिव परस्परम् । तस्मात्तैऽपि मुगादयः
स्वतन्त्रा वा आत्मविशेषा वा इत्यमुपगमात् प्रवर्तितम् ।
अत्रापरे ज्ञातिरः (वाक्याः) कर्तृत्वभिधानात् स्मृतेरि-
च्छातश्च महदादिभूतपर्यव्याप्तं ज्ञातीया अतिरिक्तता
ध्यात उपलभादे इति प्रतिपत्ताः । कथं पुनः अमि
प्राप्तादेः हेतुता उक्ता वै ? ज्ञानात्मकं हि अन्तर्जनं
महदादि (सुदृश्यादिकारणमात्रं), तेषां च धर्मम् ।
अतः कार्यकारणयतिरेकी 'जानाति' इति एकमे
वक्तुम् । ज्ञानेन किमपि ज्ञेयं, भावयेत् इति हि
प्रत्ययः । तस्मात् शिष्टं आत्मा कर्तृभूतः । ननु अतः
निष्कृत इत्यमुपगमात् (वाक्यैः) । प्रत्यक्ष च कर्तृरि
जानातीत्यत्र प्रत्ययः । (उत्तर-) येषां तावत् (वैदेषि-
प्राणा) आत्मनि ज्ञाने समवेति, तेषां तत्कारणत्वे
प्रत्यक्षकर्तृताऽपि सिद्धेयं । येषां (वाक्यानां) ज्ञानं
बुद्धिर्धर्मत्वमेव प्रविष्टं ज्ञानादयः, तेषामपि शोक्तव्यता
अप्य हेतुः । (आत्मनो हि शोक्तव्यता बुद्धिर्धर्मत्वमेव
योग्यतया विपरिजम्बते । तदाहुः 'वक्तुर्विशुद्धिनिमित्तं
धीरस्य यथा प्रवृत्तिरस्य । पुष्पनिमोचनिमित्तं प्रवर्तते
तदन्वयश्चम् ।' इति) । कथं इच्छातः उपपत्ति-
रुक्ता ? (जानता निपगहानादेव कार्यभूतेच्छा
उपपत्तौ इति ज्ञानव्यतिरिक्त स्वतन्त्रं इच्छा
अवगमयितुं च शक्नोति । उत्तर-) परद्रव्या, अनु-
भूतपूर्वविषयो हि व्यभिचारः इच्छा । न च धर्मिरेषु
अनुभूतपूर्वविमानाः उपपद्यते (पक्ष योऽस्य दृष्टो

समवायिकारणं नाप नान्ति, न तस्य क्षणिकेषु स्कन्धेषु
मिथानरूपवेदानामस्फाससहचर्येषु मुक्तपूर्वा बुद्धिरूप-
क्षणे, पूर्वभोक्तुः अनुमानान्भोजनस्य अन्यत्वात् । तस्मा-
दस्ति पुनोत्तरकालवर्ती भोगयोगी स्कन्धातिरेक्षि पुरुष
इति । ननु नहि ह्ये अनुपपन्नं नाम । ह्ये हि अनु-
पपत्तिर्नास्ति । न पुनः दृष्टव्यान्वयाभावे दृष्टत्वात् नानु-
पपन्न इति शक्त्यने वक्तव्यम् । दृष्टश्रावमन्यगावावः ।
तस्मादिच्छया कार्यकारणान्यं उपलभ्यमानदे इत्युक्तम् ।
तथा ह्युच्यते । स्फुरितसि अनुभूतिवैधे । न क्षणिकेऽग्रे
अवमनुभूतानुभवे उपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।
कथं तर्हि भाष्यकारेणोक्तं 'अनुपपत्तिमिति नः क सप्र-
त्ययः' इति । श्रूयतां यथोक्तम् । किमनुभवरस्य अनु-
पपन्नत्वं (विनाऽपि स्थिरात्मना । मनु अनुभूयमानेन
स्थिराभावेन विना स्थिरानुभवः एव यथा गोपपद्यते,
तथा फलं विना फलानुभवः । तथा—) अनुभवः
एव यस्य (बोद्धव्य) अनुभूयते, ना तस्य अनुभूय-
मानत्वेन । तस्मात् शुद्ध उच्यते 'अनुपपन्नः इति न
क संभव्यः' इति । 'तस्मात् श्रूयतां स्कन्धा' इत्युप-
संहृतम् ।

तथा शास्त्रविनयेनार्थमनुपपत्तिः । 'विज्ञानमन एवै-
वेभ्यो भूतेभ्यः सङ्गत्याय तान्येऽनुचिन्तयति न श्रेय
संहासति' इति । तस्मात् अनात्मनि आत्मबुद्धिहेतुः
अस्मी निरुपकरणीयतया उपन्यस्त भवत्यत आत्मकारेण ।
'अनोच्यते नैतदेवं अन्येऽनुद्विष्टः परेषुः अहमिदमद्वयं
इति भवति प्रत्ययः । प्रत्ययमिति चैतन्नपत्ति, न करम् ।
अपरो ह्यस्मी मो दान्येऽनुद्विष्टः । तस्मात् न व्यतिरिक्ता
अन्योऽस्ति, यस्यां अहंत्वम् ।' किं पुनः कारणं
अनुमाननिरुपकरणे । अहंत्वमात्रं इति वृत्तिः । प्रत्यय-
दृष्टे अनुमानं न संभवति इति साहचर्येण । स्वयमेव
पश्यति 'नूनमस्मी अनित्यचित्तं पश्यति इति । तस्मात्
नाम (अनुमानस्य—) अंत्यमवाप्तिमात्रे वर्णयितुं
शक्यते । अथैतन्नमसि वर्तते परेकमनुमानं न संभव-
तीति, प्रत्ययोपपत्तस्तर्हि निमित्तः । नहि अतदि प्रत्यये
अनुमानमुपपद्यते इति चेत् । (एवं च अनुमानसाधनी येन
प्रत्ययगुणवत्तम्) । निमित्तं अतदि प्रत्यये इति, अतित

वानुमानं प्रत्ययभाषणनिरुपेक्षं (किमाऽऽदिपु । चतस्रो
यस्यदर्थे) । न वृत्तौ नहि अनुमान प्रत्ययभाषणनिरुपेक्षं
नास्तीति, किं तर्हि, स्वयमनात्मनं प्रत्ययेणानुपपत्त्य
नेदमनुमानं प्रवर्तते इति । (निराकरोति—) उप-
लब्धश्चेत् स्वयं, किमनुमानेन । स्वपरिज्ञानबुद्धिर्हि
अस्ते, तदर्थं भाषणमारम्भः । अथावमुपदेशः पदार्थ-
एव प्रवृत्तः, आत्मबुद्धिः इदानीं क उपदेशः
(प्रत्ययं तर्हि बोधयन्तीयम्) । अथ परत्यापि प्रति-
पक्षौ प्रत्ययमेव भाषाणं इति गर्तं, (तर्हि) शत्रुपानो-
पन्यासो निरर्थकः । यदप्युच्यते, 'यज्ञप्रमहेशान्द्रः'
इति । पुनश्च अपहृयते 'न यदमस्मिन् इति शब्दं
प्रवृत्त्यमानं अस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशामः' इति,
तदपि अशुद्धिस्त इत्यभिधानं प्रतिपादति । किं अप-
हृयिष्य (अहंशब्दस्य) उपन्यासे प्रयोगनम् । इव-
मपरममुक्तं 'यदि विज्ञानादुपपत्ति विज्ञात्, विज्ञान-
मवाक्य तद्विद्वत्त्वा इदं तद्विद्वत्त्वं चेति' पृष्टे 'अनो-
च्यते' इत्येवमादि उत्तर गोपपद्यते । अथ विज्ञाना-
प्रद्वेने तद्वद्वत्त्वं नास्तीति चोचितम् । स्वयमेवैतत्तथा
कथमस्य निराकरणम् । नहि स्वयमेवैतन्नित्यं विज्ञान-
प्रवृत्त्यर्थं यद्वत् ननु नः । अथायमभिप्रायः, स्वयमेव
न वृत्तकथा व्यपदेशं गच्छते परमै इति, अत्यल्पमिद-
मुच्यते । अनुपपत्त्या न कथं परेण अवशिष्टा अपरै
व्यपदेशुं शक्यते परमै । तस्मात् इवमपि अनालोच-
नापूर्वकमपि प्रतिपादति । प्रवृत्तस्य चोपन्यासे किं प्रती-
तमिति नैव शक्यते । न वायमर्थः परिलक्ष्य एव
विज्ञानप्रवृत्त्यर्थेऽहंत्वम् । (विज्ञानप्रवृत्त्यर्थे विरोध-
योगः इति सिद्धान्तेऽपि अवयवार्थं न परित्यक्तः ।
'तस्मात् विज्ञानं प्रत्याख्याय न कस्य चिद्वत् दंशयितुं
शक्यं' इत्यनेन भाष्येण विज्ञानप्रवृत्त्येन उपलब्धः
वृत्तः । अतो नावयवार्थं निरवृत्तः सिद्धान्तेऽपि) ।
अथायमभिप्रायः, विज्ञानप्रवृत्त्यर्थेऽपि आत्मनः प्रत्य-
यत्वं न शक्यते अपहृयति । कथमनं नोत्तममहं
इति अनिवारितेन इदं बुद्धिः । न त्वा यद्विद्वत् विरोधो-
ऽभिहितः (येन प्रत्ययजननरूपेऽपि वास्तव्यमितिः
व्यात्) अथायमपि नैवविरोधं अभिरुपेत स्वयमना-

प्रादेशिकत्वात् । अस्मिन् यत् क्षीरक्षेत्रे देशे नोपलभ्यते, तन्नाम प्रादेशिकतौ ज्ञानस्य हेतुः । यत्रैव ज्ञान तत्रैवोपलभ्यते इति । परिहरति—) चल्नामिका क्रिया अङ्गीकृत्य अनिष्टिक्रिया उवा, न पुनर्भागे पञ्चावधि । तस्मात् सुषुप्त्ये कर्तृभोक्तृत्वैवामेति । तस्मादुपपन्नोऽय ग्रन्थः ' गद्विदपदसं' इति । विषयप्रत्ययमिहा एव प्रवृत्तिरिति । इति ज्ञानाधिकरणे उपलब्धभेदे (स एवाय गकार इति येष प्रवृत्तिः, सा पूर्वापरानुवाचानुवर्तिरित्यनुवाचित्वमिति सिद्धमिति । इति शब्दाधिकरणसमीपे प्रत्ययभेदे उपलब्धभेदे, विद्वेऽनु- भवितरि सिद्धे विषयप्रत्ययमिहा यथा स्यादिति) । ' प्रत्ययानामि चैतद्व्यति' इति कथार्थस्य सिद्धये । भोक्तृत्वस्यैव । कथं ? प्रत्ययानामि भोगदर्शनात् । यदि परोऽपि अहमस्यस्य विषयतामापन्नते भोक्तृत्वज्ञानं प्राप्नोति । भोक्तृता चास्मा कृत्युक्तम् । ' न परम ' परो ज्ञातो योऽन्तेतुर्दृष्टव्यमिति प्रथमिहाऽनुपपत्तिः । ' यथा- यमहाशब्दः ' इति अहशब्दोपपत्तिः । तर्हि किमर्थः ? यदि परमपहवाय (' न यय अहं इतीमं कथं प्रवृत्त- मान अस्मिन्नेव हेतुवेन भवविश्रामः ' इत्येव अपह्वनं कर्तुम्) । नापहवाय, (किन्तु परवृत्तिरुच्यते । निमित्ति तर्हि अपह्वयः ? साक्षात् हेतुत्वाद्वाङ्मयिवाकरणात् । परेण हि साक्षात् हेतुता मन्वानेन आत्मन्यपि अहशब्दोऽस्ति इति प्रवृत्तिः ' परनापि अहंशब्दो भवता दृश्यते ' इत्येव- मादिना । ' न यय ' इति न साक्षात् हेतुत्वा इदमुपपन्नं इति प्रकटितम् । हेतुर्वैप्रदर्शनार्थं तु शब्दप्रयोगः (प्रत्यय प्रथं तु शास्त्रात् हेतुः) । ननु य ' अहं गच्छामि ' इति न हेतुर्वैप्रदर्शनमात्रतया शक्यते परिहर्तुम् । अतः हि अहप्रत्ययोऽपि स्वमिनायैव उपलभ्यते अचान्दान्तरा- द्वादान्नः । तस्मात् स्वस्य एवमहमज्ञानमापन्नते स्वता- शब्दानीयमिदम् । निमित्ति निराशङ्कैव गच्छते ? (उत्तर—) किमग्राहकनीयम् (नाम्नेमाशङ्कनीयम् । पञ्चदश्याह—) इदमयमग्राहं हि वाच्यमस्ति । प्रत्य यान्त्राद्ये च यन्तुनि विकल्पप्रत्ययान्तरात्म्यतया जीव- पदते, गौरीशब्द इति यथा (न कदापिदृष्टी वादीनः गौतमविषयतामापद्यते) । गौतः उपपद्यते इति चेत्,

परिहृतं त्वयैव । तस्मात् असंश्लेषेऽप्रत्यय एव अह- प्रत्यय आलम्बनम् । ज्ञानात्मनि भुग्नैवार्थमनुवदति ' अर्थायौ न हि शीर्यते ' इति अशीयंतया भोक्तृत्व मात्मनः । विनश्चर च विज्ञान इति तद्व्यतिरिक्ता- लम्बनतामाप्नोति । म्यागोहेऽयं अहकारप्रतिपत्तिः ' इति न शक्यते वक्तुं ' यत्नं च वृष्टं करणं, यत्नं च मिष्येति भवति प्रत्ययः, स एव अहमीचीनः प्रत्ययो नान्यः ' इति सिद्धादव्यक्तव्यम् । यदि वर प्रवृत्तिरुच्यते निश्चयः ' यदुपलभ्यते तदवत्, यतोऽलम्बने नत्तु कस्य ' इति नमस्तेभ्यः । ' विद्विषि नोत्तं वाच्य ' इति अतः परि- हारः । तस्मात् यथायौऽयमर्थवादः ' स एव यदायुधो यत्रमानः ' इति ।

' आह यदि विज्ञानादव्यक्तव्यं विज्ञातुं, विज्ञानम- पास्य तस्मिन्निदं इव तत् इदं चेति ' निमित्तं बोधते ? इदमन् बोधते, तदेव न शक्यते (इति) । कथं न शक्यते ? किंवा स विज्ञानस्य आत्मनोऽहमप्रत्ययः प्रमाण- तया उपलब्धः, येनैवमुच्यते विज्ञानमपास्य तत् निर्दोष- विनश्यमिति, अनेकमन्त्रालम्बनं हि वनं ज्ञानं, तदेव सुखमेव वक्तुं ' इवमपास्य इदं निर्दोषवित्तम् ' इति, इदं तु एकात्मकैव सविदः । तस्मात् इदं व्युत्पन्ननीयं इति तमसि पदम् (अगमीक्ष्य प्रवृत्तम्) । ज्ञानोच्यते । अथमसाधित्वायः, शोक्ते वाच्यः ज्ञानज्ञातुगौ न भवति- रिक्ते शक्यते वक्तुम् । न च अपास्यैव ते पण्डित- स्तीति सिद्धम् । तस्मात् ज्ञानज्ञातुगौ सुखस्य पृथक्- प्रमेयतया निर्दोषवित्तम् (इति) । ' अशौच्यते, स्वर्गवेद्यः स भवति, नाशौ अन्येव शक्यते द्रष्टुं ' इति । निर्दिष्टमन्त्रालम्बनपण्यते ? निमित्ति ना नोपपद्यते ? कैवेयं प्रोक्तं (कुक्षिप्रमाणे) एकात्मज्ञाने साकारता प्रथ- यस्तु अन्वयगता भवति । अविचैकपरमोऽयं, नात्र आपु- पन्नो दोषः । (एकात्म्येनाह—) ननु य ' अहमप्रत्ययोऽयं ' गद्विदपदसं' इत्युपपत्तिः, नाहमहमदृष्टी इति । एव च सति वचननेहतरत्नम् ? तस्मात् ' अविचैकः परमावर्त पदम् ' (भारति. २३२०) । यदि हि आपद्यन्दात्म्यतया वेद्यता उपपद्यते प्रमेयमन्त्रालम्बनता या, तदा एतन्नोपपन्नमिति । इति ह सर्वैश्वर्यमन्त्र-

तत्रैव मंदिरमुपस्थिता । तस्मात् श्रीकृष्णोपस्था एषावम् ।
 यथ तेनेव तत् पाप्यते । नहि यत् सवित्र माप्यं, ता
 तत्रैव पापरा भविष्यदिति । तस्मात् गम्पुत्तरम् ।
 'यथा वभिषयुमान्' इति अनेनापि निदर्शनेन
 यन्त्ररूपान्तरनिषेध एव निश्चिह्नः ।

ननु चाम वनेन्तर (पुरवः) वरणान्तर (यधुः)
 सिधे मेधात् (रूपात्) निभिर्दं निदर्शनं ? वनेन्तरा-
 भावतामान्वात् । तस्मात् वरणादेशादिति आविपक्षिता च
 संविन् अभासिधे ये हेतुः, मन्त्र वनेन्तर मा या (अस्ति
 च आत्ममयि संविन् । अतः आत्मात्मा यन्त्रि वनेन्तर
 नास्ति) उक्तं च 'यथाऽवगायन्ते अर्थाः तथा भवन्ति ।
 न तथा, यथा भावगम्यन्ते' इति । अथपि ब्राह्मणं मन्त्रि
 'शान्तायां वायि' इति । व्याहृते अथवा वान्त्रा वध
 कर्तुं शान्तायां वायि यन्त्रे इति प्रथमः । वाग्मर्थे च वर-
 णान्तरमात्रनिदर्शनार्थम् । 'आत्मश्रोत्रिः सप्ताहिति
 होनाव' इत्यवमर्थः पूर्वोत्तरपञ्चमहत्या प्रदर्शितः ।
 एवं च 'अहो न हि यन्त्रे' इति ब्राह्मणमुपपन्नम् ।
 ननु चाप्य अत्रादित्येवमस्ति । (उत्तर-) ननु न
 भूत भवता 'आत्मश्रोत्रिः सप्ताह' इति, इदमपि किं न
 भूत इत्योः भूयोः तदनुरोपेन (स्वयमेतिह्वातुतेपेन)
 अस्मि अग्रदक्षिण्णि, आर्षेक्षिणी, न पुनः आत्मश्रुत्वा
 अन्यथा (परपुरवामिप्रायेण) व्याख्यायते इति । वा
 मुक्तिः । स्वयमेतिह्वाते गुणपादमसम्भवात्, अत्रादित्ये
 च आर्षेक्षितवत् उत्पन्नः । आत्मा ज्ञातव्ये मन्त्रवः
 इति चाविरोधात् । एवं न स्वयमेतिह्वातुमुपपन्नते इति ।
 ननु चेन्न एतन्नि कथं कथमे प्रसिद्धयितुं नक्तव्ये ? परप्रा-
 थम्ये चाप्यभाराम शास्त्रमाराधना श्रुतीना च । स्वर्षे-
 देव अन्युपायता प्रतिपद्यते । यत् आत्मना संविद्यते न
 परेणेति । स्वर्षुत्तरेषु च परप्राथम्ये खविदस्ति इति
 सिद्धा । परसन्निविद्येपेयत्वेन चोपदेशात् तददेशात्,
 तद्विदं 'नेति नेति' इत्युक्त्यन्तम् । ननु च गुणद्वयोऽपि
 स्वयमेवा एव, वेदस्य परेण नेव परस्व, स्वयमेव ।
 कथं तेनोऽन्यत्वा परमे उपरिष्ठ आत्मा भवति । अत्र
 भाष्यकारेण लिङ्गावयवमत्तया परेणामग्नये एवेत्युक्तम् ।
 तद्युक्तमिव, आत्मनोऽपि प्रजाहात् । तस्मात् चेष्टाऽनुमान

मयमुक्त्यर्थः । अतः प्रसिद्धोपस्था कथं निदर्श-
 णिभ्यते ? तद्विदमनुमानितगुणोभेयम् । चेष्टा हि काण-
 रोपनिधिरप्यत्रा उक्तव्यता । मुखादप्यनु घूमन्नेन-
 णिगादिगम्यताः । यः पुनस्त्वोपिचितः ? अनेनापि
 (चेष्टाऽनुमानेन) परमैव (आत्मनः) संविद्युमीयते ।
 अत्रावन्तया इति विशेषः । (चेष्टा हि गात्रावपि । तेन
 चेष्टातो यन्नुमानं, न तथापि च भूमिगादीनां मुखादिवा-
 रान् अनुमानं वारं च । तेन चेष्टातो नामा प्रसिद्धे,
 भूमिगादिभिस्तु मुखवत् प्रसिद्धे । तेन एवमा-
 ननुमाननोऽपि परेष्टवगम्यते, मुखादप्यनु अगम्यते
 इति विशेषः) । कथं पुनः अर्षेक्षितवत्तत्पति (यदि
 अर्षेक्षितवत् चेष्टा आत्मनः, तदा कथं आत्मना अर्षेक्ष-
 तवत् आत्मानमुपपन्नति), कथं वा अनुपपत्तिः
 पुरवाम्पत्तिरप्यत्रः स्वयमेव विपर्ययाद्वा निरस्यति ।
 (उत्तर-) विपर्ययाद्वा इति श्रुतः । (प्रपन्नेनापि
 अविपर्ययात्वात् परा पुरवाम्पत्तिरपि निरस्यते नागम्यते, ता
 खविपये वा विपर्ययाद्वा, ख निरस्यते एव । चेष्टा-
 ऽनुमानेन हि वादस्य मम आत्मप्रतिपत्तिः, तद्वत्त्वेन
 अगम्यते प्रतिपत्तिः वदसी प्रतीयते । प्रपेक्ष्य
 आत्मनः स विपर्ययात्त्वमगम्यते इति वद-
 निश्चिन्ता) न चाप्यहमे संविद्यता उपपन्नते इत्युक्तम् ।
 तस्मादुपपन्ननिर्द्वयं धारय वधः । उपमाऽन्यत्र कथनो
 पावनवैरोक्तवत् । कथनं च प्रजागन्तरपूर्वकं इति न
 व्यवस्थितं तद्वत्त्वोपपत्तिः ।

वदप्युक्तवत् 'विज्ञानमत्तवत् सविदर्शता' इति ।
 ननु च दत्तोत्तरमेतत् 'स्वर्षेष्टः स भवति' इति ।
 दत्तोत्तरम् च पुनरप्यत्रातो नोत्तरयते । अपा-
 यमिप्राथम्यं, नैवेदमात्रेण (इति) । काव तर्हि वदु-
 नायम् । यदि न कथं विदुत्तर, विमेतावता तदुत्तरेण
 सविद्यम् । (दूलावती आह-) ननु च तद-
 नन्तरमिप्यन्तात् तदुत्तरमिति सत्यते । (एकदेशाह-)
 पुनः प्रश्नामि वान्तात् नोत्तरमवेति । लिङ्ग मन्त्रं
 वदीय । (सिद्धान्ता आह-) तद्विदमात्रात्प्राप्तवत् ।
 तस्मिन् तद्वैरोत्तरम् । 'स्वर्षेष्टः स भवति' इति-
 यपि लिङ्गादेव उत्तरमस्तीत्यने । आत्मत्वं चाप्य तद-

एकत्रयत्वमर्थम् । पुनः प्रश्न इदानीं किमर्थः ? अस्ति किं विद्वत्त्वम् । (अवलम्बमाह -) तस्य ' इदमहं वेदमि ' इति एवेत्येते, नाकारणत्वरूपत्वात् । विज्ञान-विशेषस्य तु ग्रहणं न प्राप्नोति स्थायित्वबलमात्रं (विषय-ज्ञानप्राप्ता अत्रगम्यते इति विज्ञानरहितस्य आत्मनो ग्रहणं न प्राप्नोति इति विज्ञानत्वापि ग्रहणेन भङ्गित-त्वम्) । विज्ञानापगमे च रूपान्तरानुपलब्धेः पुनरपि ह्यन्यत् । (विज्ञानं हि षष्ठ्यप्रमाणं केन चित् रूपेण ग्राह्यं, स्वप्रतिपक्षेण प्रशङ्गाभावात् । तत्र च नीलनिर्वाचितरिक्त-रूपान्तरानुपलब्धेः तस्यैव नीलानिरूपता प्राप्नोति । ततश्च अपर्याप्त्यत्वात् ज्ञानानां प्राप्नोति) । तस्मात् (विज्ञानग्रहणनिराधत्वे सङ्गात् अपर्याप्त्ये) विकल्प-एवायं अहंकारप्रतिष्ठः । (इदं तदवस्थम्) इति पुन-रवस्थातः ।

' यदि उपायनेष प्रतिपेक्षति ' इति किमभिधेय-मुत्तरवादिनः । इदमभिधेयं, आद्यानुकारित्वा हि प्रदण-स्थोक्ता, न मात्रानुकारित्वा व्यापृतावस्था अनुपपत्त्येव (उपायनैव इति कञ्चिदाहः) उपपत्त्या । कथं अनुपपत्त्य उपायं दृश्यते कथमित्युच्यते । तद्विदमाह - ' यदि उपायनेष प्रतिपेक्षति न दृश्यते उपायमन्तरेण उपेत्यस्यपेत्तुम् । अपरमेवाव्युपगमो ज्ञानमग्नानुपपत्तिरिति । 'तदथा, कः द्युक्ते नमः ? यत्र दृक्त्वमस्ति ' इत्यनेन किं समर्थितम् ? इदं समर्थितं, यथा न द्युक्तात्मन्तरेण द्युक्तेऽवस्थेयम् । तथा न ज्ञानमन्तरेण ज्ञेयमवस्थेयम् इति । ननु त्वेवं द्युक्तापुनरपि द्युक्ते द्युक्तिः (यथा ज्ञानपुराणैर ज्ञेयेऽपि द्युक्तिः) एवं ॥ अत्रमिदं ज्ञेयं समर्थितं भवति । न अत्रमिधेयं । एतन्नदन्तेनोभं, नोपपत्त्यन्तरेण उपेक्षाना-मुपेक्षनमिति । यथा यथैतन्नयत्र तथैव तस्य, ज्ञानस्य तु उपायनेऽपि तत्पुनरुक्तं ॥ उच्यते इत्युच्यते । तस्मात् सर्वविज्ञानानां ज्ञेयता आत्मनः स्थिता भवति ' अहमिद-मस्मि ' इति (तस्मात् सर्वज्ञानमप्यस्या स्थित्वा आत्मनः अहमिदमस्मि इति भाष्ये) । इत्यत्र विज्ञेया, अनु-मानादिपक्षे प्रत्यक्षता (साक्षात्कारेण प्रतीकज्ञानत्वात् अज्ञानः अनुमानादिव्यति प्रत्यक्षतरे) । विज्ञेयमेतद्वि-

प्रमाणमेदं, न प्रमाणमेवाह । प्रमातृरूपता ॥ ज्ञानस्य अनाशङ्कनीयत्वं, अनाशङ्कितत्वात् (केन विद्वदिना) । बुद्ध चेद यज्ञानरहितं कर्मप्रवणत्वात् कर्मणः शक्यकला (सकर्मिकायाः क्रियायाः कर्मप्रधानत्वात्) । यदपि शत्रु-तैव ज्ञानाहते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात् तदवगतेः । यदुक्तं ' न च रूपान्तरोपपत्तिः ' इति, तदपि प्रत्युक्तं ' ज्ञानं विज्ञानमप्यनुवृत्तं नार्थः ' इति । तस्मात् सिद्धयामन्यत्र इति । यत् पुनर्वाङ्मयं ' न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ' इति, तत् पूर्वोक्तमहंसा एवमेव प्रादुर्भा-न्तरेण न्याय्यताम् । एव च अर्थवादार्थता उपपन्नमिति । ' न त्वेव विविचिन्तः ' इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च स एव । इत्युपपन्नार्थं, ' स्वर्गं लोकं याति ' इति कथं, अधिकृत-तामसिद्धेः सिद्धम् ।

यदुक्तं ' अहंकारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानौ ' इति, मुच्यते यथाभावेयत्वं कथनीयं, न कर्ममद्विना इत्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपाकनः ' न बुद्धिमेदं ज्ञानेदं ज्ञानं कर्मवृत्तिनाम् ' (भर्गो. ३।२६) इति रस्यपिभावे । तस्मात् विद्वत्तम भाष्यकारेण भगवता यथान्तरानुसारेण, नाज्ञानम् इति । वृद्धिती-प्रसङ्गः पृ. १५७.

७ आत्मवादः । यत्तु प्रत्यक्षविषये यत्नमुत्तरयते ' स एव यथावृत्तिं यत्रमानः भगवता स्वर्गं लोकं याति ' इति एतत् शब्देन प्रत्यक्षं शरीरं यथावृत्तं तदधि-शयि इति । तस्मिन्निषेधे, अर्थवादत्वात् अस्य अन्यपर-त्वात् न त्वाम् प्रमाणान्तरविरोधो दोषः । न च विरोधोऽपि विद्यते । नहि ज्ञानेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते, किं तर्हि ? आत्मनो यत् एतत् शरीरं, तदपि हि शरीर-शरीरिणोः अपेक्षितवारेण शरीरस्थेन यथावृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च व्यपदिशते । आत्मनो ॥ स्वर्गगमनं शरीरे उपपद्यते इति ज्ञाति विरोधः । यत्रमानादयोऽपि तस्यैव ज्ञानाभिज्ञानं चतुर्वाच्यं वाचकः । न च शक्यते तस्य कारित्वत्वं आत्मनो वक्तुं, भूमिनिरोधत्वं । तत्र हि चतुर्भोगानुसारेणोः सामानाधिकरण्यात् दृश्यते । यथा अत्रैव ' यत्रमानः स्वर्गं लोकं याति ' इति । यथा ' य एव विद्वान्

समर्धाना हि वदित उपपद्यते । न च अमगन्दस्य सामर्थ्यमस्ति । भा. ६।१।३।९.

॥ आधर्म्यं सूक्तं = 'छन्दोऽथवा बृहद्रथाय' इत्यादि । समर्थमयूयः पृ. ९. * आधर्म्येणस्य (वेदस्य) नवीनिद्राप्रत्यनरूपता । शा. १।१।३ पृ. २७. * आधर्म्यमर्थानुक्रमणार्थं ' यत् सतीति छन्दोऽसि इत्युच्यते, तत्र साध्याद्विचक्षणानि समं छन्दोऽसि जानीयात् ' शृणुक्तम् । संकल्प. ४।२।२.

॥ आदायस्ते च यज्ञास्ति यतस्मान्नेऽपि सत्तथेति श्यायः । जगत् उपपत्ते प्रादुर्भासित्, प्रसूयात् परं च न भविष्यति, इति मध्ये दृश्यमानमपि तारिक न भवति इति । साहस्री. २९२.

* आदित्या एक एव, न ज्ञान । भा. १।१।६। १५, * आदित्यः नित्यः । ' नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्वात् शत्रुः आकाश आदित्यो वा ।' १।१।१९०.

* 'आदित्यः प्रायणीयः पवति चक्षः' इति पवति प्रणीताधर्माः उपपन्नान्यः कर्तव्याः, न तु तान्नाय्यधर्माः कृतापाकरणद्वयः । (आदित्यः अधिनिदेवतायाः) वि. ९।१।१०. * ' आदित्यः प्रायणीयश्चक्षः ' इत्यत्र चक्षश्चक्ष ओदनः इत्यर्थः, न तु लाञ्छने । 'अधितिमोवनेन' इति वाक्यतोपात् । भा. १।१।५ पृ. ३५.

* ' आदित्यो यूपः ' इति अशक्यत्वात् यूपकार्यसाधने यजमानस्य यज्ञमानकार्यसाधने वा यूपस्य, विध्यन्तरभाषाया न विधिः, किन्तु यूपस्तुल्यैः अर्घ्यसादः । भा. १।१।२।२३-२४ पृ. ३६२. * ' आदित्यो यूपः ' इत्यत्र आदित्यशब्देन यूपस्य श्रुतिः साकृत्वात् । वि. १।१।१५.

* आदित्यश्चक्षः प्रायणीये आग्नेयविकारः । के

॥ आदित्याज्जायते घृष्टः इति न्ययः । प्रजापतेस्तनूना मध्ये अन्नपत्नी नाम तनूः । स चादित्यः । ' अन्नस्य पत्नी पातयित्री सूक्ष्ममूर्तिः । आदित्यात् न्ययैः पातयितुमात् । ' वेदाम्ना. २।५।१७.

* आदित्यस्य (अदृशस्यमनसोः) अनीयस्य धर्मः इति मनसा नैस्तरसति, अतः अनीयस्य मानसो न्यायः अदित्याभूत् । वा. ४।१।१३.

* आदित्यानामयनप्रभृतीनि संवत्सरमायि । तेषु यज्ञमयनस्य विध्यन्तः, न ॥ दादशग्रहिकः । भा. ८।१।१।१८.

॥ आदित्यगतिन्यायः । यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपपद्यते वेदान्तराष्ट्राण्या अनुमीयते, तथा रात्र्यावृत्तयोः सविति लिङ्गं सूक्ष्मत्वात् प्रत्यक्षेण अशक्यं ग्रहीतुं साकृत्कथ्यदर्शनादनुमीयते, एवं ग्रहनेऽपीति ' श्रियाः ' पा० ४।१।३ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । साहस्री. १७८

॥ आदित्ययोऽधिकरणम् । प्रायणीयन्यायः । ज्योतिष्ठोमे प्रायणीयेष्वै अग्निदेवताचक्षपवति प्रदेवधर्मा न कर्तव्याः ॥

प्रदानदर्शने श्रपणे सद्धर्म, भोजनार्थत्वात् संसर्गाच्च भयदकवत् । ५।४।५।५२ ॥

आर्च्यं— ज्योतिष्ठोमे समान्नायने ' आदित्यः प्रायणीयः पवति चक्षः ' इति । तत्र संदेहः किं प्रदानार्थाः पक्षधर्माः पवति कर्तव्याः, उत नैति । यदि प्रदानार्थमेतत् एव, तदा कर्तव्याः । अथ अत्रापि, न कर्तव्याः । कथं संशयः ? सहासीनिर्देशाच्छ्रुतपार्थ एव इति गम्यते । देवतान्तरस्य तु चक्षोरधिरूपे पवति श्रवमाणे वाक्यमेतद्व्याज । अतः संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रदानार्थमिति । कथम् ? आदित्यश्चक्षुर्भवति, स च पवति इत्येव अनेकार्थविधाने वाक्यमिदम् । तावति चेमी अर्थो अतो वाक्यात् अयमगम्यते, अतो न वाक्यमेतदः । तथा च न वाक्यमेतदः, तथा अप्रतिपत्तयम् । तत्र अपि कुरातमन्त्रे विधीयमाने देवतासंगत्या गतिः मानस्येत, प्रजागन्तरेण अप्राप्तत्वात् । देवतासंक्षेपे रिषीयमाने हि ये निर्दिश्येते चक्षुष्यसी, ततो निर्दिष्टतामर्थान् वाक्येन संसृष्टं गम्यते, तप देवतासंक्षेपेते । तत्र अर्थान् पञ्चमन्त्रस्य अर्थमिति । (पञ्च आचारो यस्य सः) । आह । वाक्येन दे चक्षुष्यसी गम्येते । न तयोः संसर्गः । उच्यते । यदा दे गम्येते, तदा प्रयोगचन्देन यौगपद्येनोर्गम्यते । तत्रार्थान् संसर्गः । एकत्वाच्च वाक्यस्य समुत्पत्तिः । तेनापि निर्देशः एव विधायितः, नापि श्रुत्यागमयो गम्यमानोऽपि रिषीयते । एव तु

निर्देशः क्रियते । संसृष्टे चक्षुष्यसी कथं गत्येवातामिति । तत्र चक्षुष्यस्य पयः करोत्यम्माने नियतं स्वयते । तदस्य प्रदानिदर्थं भवति । यथास्य अल्पमात्रस्य तस्य प्रदानं कथं सादिनि सप्तमी निर्दिश्यते । तस्माद्विज्ञानार्थं यागार्थमेतन् पयः । भोजनमिति सारूप्यात् यागमाह । तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयोधर्मः संशय्यते । आह । न त्वागमात् यागः । देवतामुद्दिश्य यस्यागः, स यागो भवति । उच्यते । अत्रापि अतिविशेषतामुद्दिश्य यागः क्रियते इति । आह । न पयसः अतिविशेषता । नहि स्वेष्टमात्रेण देवता भवति । या यस्या भूयते, या वस्य देवेनेति । चरोऽपि भूयते, न पयसः । उच्यते । अत्रापि निर्देशात् । तमेवेन देवता संशय्यते सत्सृष्टेन मध्वकचत् । यथा 'दधि मधु घृत पाना उदकं सत् संसृष्टं प्राजापय' इति भवति । एवमेवेदं द्रव्यं यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं, सप्तम्यर्थस्यापि किञ्चित्तरात्, निर्देशमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यथोक्ते दधि दत्ता अभ्यवहर्त्तव्यमिति, ओदनस्य निर्देशमानं विवक्ष्यते, नागिङ्गणयम् । एव मिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रदानार्थं पयः । प्रदानार्थांश्च पयोधर्मः कर्तव्य इति ।

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् । ३३ ॥

भाष्य— एव च पुराणं प्रदेयत्वादाया केना चित् प्रतिषेध उपपन्नो भवति । 'अमनुषा वृत्तानपाकरोति' । 'व्यपश्चित्ति ना दोहयति' इति । एते हि प्रतिषेधो न्याय्य इति ।

तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य भर्जनात् । ३४ ॥

भाष्य— तत्प्रतिषेधे च प्रतिषेधे, तत्तद्भूतमपि लोके वर्जने । पयसा मित्रं, पय दूतं च । न वैप श्रवणार्थं च द्रव्यं धर्मः । यथा श्रवणार्थं पानीयम् । तत्प्रतिषेधे, तेले घीने पनीयं न पातयामिति निषेधं यागान्न पीयते । ॥ च तथाभूतस्य वर्जनात् पयो लोके एव भवति । योजनार्थं हि सत् । यथा हि लोके पयः, तद्विहापि मधियुग्महतीति सामान्यतोऽहं व्यपश्चित् ।

अधर्मं स्वप्रदानान्, प्रणीतार्थं विधानावतुल्यं च्वादुसंमर्गः । ३५ ॥

(अत्र सर्वगुणेषु अधर्मं वम्यन् इत्येव पाठ उपलभ्यते । भाष्ये तु 'अधर्मत्वं तु पयसः' इति मूले मुद्रितं, 'अधर्मेकं तु पयः' इति टिप्पण्य पाठः प्रदर्शितः । अस्य तावत् सिद्धान्तस्तत्रात् तदुच्यते आशयक एव । पठितश्राव्ये भाष्ये । परन्तु सार्वत्रिकपाठे तु-उच्यते न लभ्यते । तस्मात् सार्वत्रिकः पाठो न समीचीनः इति स्पष्टम् । एवं सति 'स्वप्रदानान्' इति लब्धम् । ततः पूर्वं तु अधर्मत्वं इति वा अधर्म इत्येव वा सत् स्वप्रतिष्ठिति चिन्ताया, प्रथमसूत्रे पूर्वपक्षीये 'तदर्थं' इति अनुसंधानात् समस्तस्य अनिच्छत्वात्तस्य पदस्य पाठात् सिद्धान्तस्तुतिः अधर्म इति अनिच्छत्वात्तमेव पठितं युक्तं, न तु अधर्मत्वं इति, वैकल्यात् । तदर्थं-अधर्मः इति हि युक्ता विप्रतिपत्तिः, न तु 'सधर्म-अधर्मत्वं' इति । तस्मात् अपि 'अधर्मं स्वप्रदानान्' इत्येव पाठः स्वीकृतोऽस्माभिः । विप्रत्युक्तोऽपि अधर्मं स्वप्र- इत्येव पाठः) ।

भाष्य— अधर्मं तु पयः, नास्य प्रदेयधर्मो भवेत्, इत्यर्थः । (अत्र 'अधर्मत्वं तु पयसः, नास्य' इति भा-पाठः । 'अधर्मत्वं तु पयः नास्य' इति भा-टिप्पणी पाठः, किंच 'प्रदेयपयोधर्मः' इति भा-पाठः, 'प्रदेयधर्मः' इति तु भा-टिप्पणीपाठः । एवं सति भाष्ये भव्यवद एव पाठः अनुमितोऽस्माभिः) कुत्र च अप्रदानात् । नहि इदं मधीयते । ननु कौ प्रदीयमाने प्रदायिष्यते इत्येवमर्थं वदति अपरमुच्यते । नैत्याह, गूतशः कथं क्वात् इत्येवमर्थं वि सत् शक्यते । श्रुतेस्तद्वद्वे । प्रयोजनपरितः । नहि अन्यथा चतुर्थमिति इति । न तु मतेन वक्तव्यं नैतद्वद्वत् श्रुतेः । कथम् । प्रणीतार्थं विधानात् । ननु चान्वयेनः एव भवतीति परिहासित एव वत् । संसृष्टस्य इति भवतीति युक्तम् । उच्यते । अनुसन्धानादुच्यते । अनुसन्धेयं चक्षुष्यसी । प्रत्यक्षतोऽपि चक्षुष्यं वेन पयः भूयते, प्रदेयत्वेन च । पयस्ये यत् वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तत् अधिकमात्रमात्राभावे । यत् वाक्यमेवमस्ति इति, ततः । तदि पयसि चक्षुष्येति संशयो भवितुमिति । यथा तदि पयसि आदित्य इति । उभौ आदित्यचन्द्रेण संशय्यते । आदित्य-

पयसि, आदित्यश्चरित्युभौ चक्षयः। अदित्य-
प्रधानो ह्येकं चान्यं भविष्यति, न चाकस्यभेदप्रसङ्गः ।
पयःआचार आदिषो भविष्यति । तस्मान्न पयसि प्रदेय-
धर्मा भवितुमर्हति ।

परो नित्यानुवादः स्यात् । ३६ ॥

भाष्ये— अथ यद्विद्वद्भुक्तं, 'अयमुपा कसान-
पाकरोति' 'अपविष्यति वा द्योदयति' इति । नैव-
दैवं एति अस्वाधेभ्य राफक्तं भवति । किं तर्हि ? एत-
दित्यानुवादश्च । नित्यमेतन्मये सत्यमुपपत्तिः । नैव
अप्रदेयत्वात् यदुपा यस्मा अवाक्रियन्ते, न परित्रयति
नौर्नुप्रते । ननु नित्यानुवादोऽनर्थकः । उच्यते । न
वयं प्रयोगजननप्रयोगजनता वा विशारदामः । क्रिये-
रस्याद्वाक्यात् गम्भते इति परीक्षामहे । अस्माच्च वाक्या-
दिर्गम्भते, न यदुपा यस्मा अवाक्रियन्ते, न पविष्यति
नौर्नुप्रते इति । तस्य अन्तः अप्रदेयत्वात्मानं यजुः पतिर्धं
येति ।

विहितप्रतिषेधो वा । ३७ ॥

भाष्ये— अथवा विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ।
विहितं केदा विद्, यजुषा कसानपाकरोति, पतित्रयति
या दोषोति । तस्य प्रतिषेधः अर्थवानेव भवतीति ।

यजैने गुणभाषिरवात् तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात्,
कारणात् केवलज्ञानम् । ३८ ॥

भाष्ये— अथ यदुक्तं, पयःप्रतिषेधे, पयसा सिक्तं
पयसा संयुष्टं च यज्यते इति । तत्र भ्रमः । तुक्तं
हि योके गर्भसुषुप्ता गर्भं, सदेव हि तत्र प्रतिगच्छति ।
नित्यं हि उपयज्जीभूतं भोजने पयः प्रचरति । यद्य प्रचरति,
तत्प्रतिषेधोऽर्थवात् । यत् प्रचरति, तस्य हि अप्रसङ्गात्
प्रतिषेधोऽनर्थकः । ननु केनप्रतिषेधे केन पय उपयुज्यते ।
उच्यते । वाराणात् केवलज्ञानं, मत्तमौपयं वा दया,
य केनमुपयुज्यते । न त्वेनत्तं प्रयुज्यम् । तस्मात् प्रायेण
गुणभूतया पयः परोमुक्तमेव न भवति तन्मि-
त्येवमर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ।

प्रतपयार्थ लेपयत् । ३९ ॥

भाष्ये— अथ सप्तमपयस्यः परिहृयः । उच्यते ।
मत्तदेवात् द्रष्टव्येति । यथा 'मत्तपारिण मातं न मय-

वित्तम्' इत्युक्ते दक्षिणतमसि लेपं यज्यन्ति, एवमिदमपि
'पयो न पातव्य' इत्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा ससृष्टं
यज्यन्ति इत्युच्यते ।

रसप्रतिषेधो वा, पुरुषधर्मत्वात् । ४० ॥

भाष्ये— न वैष परिहृयः । परिहृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थो
वाच्यः । कुतः ? पुरुषधर्मत्वात् मत्तस्य । अष्टाये
ब्रह्मचारिणो माछाधनम् । तत्र तावदपि यो भक्षयति,
यजति मातरस्यार्थं विदितं भवति, तस्मात् दोषः, न
क्षेमप्रकोपादि किं चित् कष्टमपेक्षते । न ॥ पयःप्रतिषेधे
तथा । तस्मात् पूर्वं एव परिहृत्य इति ।

आ— 'चरोर्वैवतया योगं पयसश्चरुसंगतिम् ।
विद्वद्भु मिराते वाक्यमर्थद्वयविधानतः ॥' (तस्मात्
पयः प्रदेयधर्मैर्वैवतयाकरणादिभिः संवध्यते) । इति
प्रति द्रष्टव्यः 'चरुणाऽऽधारभूतेन पयसा च विज्ञे-
यतः । ब्रह्मवैवतसंयमश्च एकोऽर्थोऽयं विधीयते ॥'
तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्माः । १०.

सोम— दर्शार्थोदणस्य अग्निदोषार्थस्याभावेन तदु-
द्वरणधर्मप्राप्त्यभावेऽपि पयसः श्रवणार्थतया प्रदेयधर्म-
प्राप्तिः इत्युच्यतेः संततिः । सूत्रार्थस्तु— तद् अथने
प्रदानमपि यद् दत्तते, तयोः पयसा सह तन्ममालङ्कार-
मवात् 'द्वि मधु पुनमापो यानाः' इत्यादिवात् । मय्य-
त्वात् पयसोऽपि यागार्थद्वयस्य प्रदेयधर्माः स्युः इति ।

वि— 'प्रदेयधर्माः स्युर्नो वा पयसि प्रायणोयोगे ।
चक्षुरा स्युः, वाक्क्षेत्रः यस्मा स्युर्न ते ततः ॥'

भाष्ये— 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चक्षः'
इत्यत्र पयसि इत्यपि स्रज्जलनिर्देशात् न वगो हे इति एवं,
अपि तु चरोरेव, तद्विद्वत्तमानाभिरन्येन तन्मये
देवतावैवत्वात् । पयसस्तु अथप्राप्तिरुपयमानं, अतो न
तत्र प्रदेयधर्माः । प्रणीताधर्मास्तु तत्र भवन्तीति प्राज्ञाः ।
यन्मुक्तं संयतनार्थेनान्यतो, चरो च तदभावात्, तेऽपि
न भवन्त्येवेत्युक्तम् । प्रदेयधर्मोपाख्यात्वात् तु ययसि
नान्यथा च चित्, तथापि आदित्यपयस्ये 'अथयुपा
कसानपाकरोति, अपतित्रयति यां दोदयति'
इत्यादिप्रतस्मात्पारणापयानुवादेन यजुसादिपुन्युपयधारेण
अपचित्तस्ये सप्तमपयसि विवक्ष्यता-पर्यवाहकः अत्येतिनेति-

वत् । इति प्राप्ते, निष्पन्नत्वात्वेनापि अन्योपपत्तेन
राम्यपर्यायिवशा । अतस्तत्तु लौकिकसिद्धयपेक्षामस्यैव
तदा प्रवक्तव्येतावित्तत्वेनतथा अत्राप्येन अवश्यविषे-
यमेऽपि इतरस्य लक्ष्येयं निष्पन्नत्वात् न गत्यपर्या-
यिवशा । अतो न तत्र प्रवेयपर्यायः । अमुदितेष्वैव तु
उत्तराधिकरणे वक्ष्यते ।

मण्डन— ' नादित्ये पयसौ धर्माः । '

शंकर— ' पयः प्रवेयं नादित्ये । ' १०

● आदित्यवत् (आदित्यवद् योगपदम्) । यत्
प्रवेयवत् सतो नामदेहेषु युगपदुपपत्त्येवमिति,
आदित्यं पयः देवानामिति (' सूर्यः ' इत्यर्थः), एकः
एव अनेनदेवामपि इव हरस्ते, ... एवं दान्देऽपि ।
भा. १।१।१५. ● आदित्यवद् योगपदम् (१।१।१५
१५) । नापि एकदेहेषु तन्मेष्यविशेषः सततं प्राजा-
पत्यास्ताः संभवन्ति इत्येकवक्त्राभिधानम् । तथा चोक्तं
' आदित्यवद् योगपदम् ' इति । अत्र एकवक्त्राभिधान-
सूत्रम् । वा. २।३।१।१५. ● आदित्यवद् योगपदम् ।
यथा आदित्यस्य नामदेहेषु युगपदुपपत्त्येवमिति न
मैव, तथा चन्द्रस्यापि इति सूत्रार्थः । सु. ४.
१६०. ● आदित्यवत्पदम् : पुनः आदित्यवत्पदम्
द्विदेवपदेन आगच्छति । आदित्यवत्पदम् : पालीकतो
गुरुते गेतिष्ठेमे । वि. १।२।१३. ● ' आदित्यामा ' नाम
हाम अनुक्रमः । बाल, ४. ७२. ● आदित्यावधौ
प्रज्ञाः ज्योतिष्ठेमे दृष्टीयवत्वे । वि. ३।६।१२.

● आदित्याः सन्त्युपपत्त्येवमिति अगति । बृहती.
तेन सन्त्युपपत्त्येवमिति आत्मा तेषामर्थो वर्णनीयः । ऋजु
४. २४३.

● आदित्यवत्पदम् : आदित्यवत्पदम् : पदम्
काचित्तम् ' इति न्यायः । ननु ' मन्त्रव्यवस्थापित्तिः '
इतिमृतिगतोपपत्तिरन्यत्र ' मतिर्वाच्युपपत्तिः ' इति
रुतित्वायुपपत्तिरन्यत्र ' भोतव्यः भुतिनामगोचरः '
इति भुतिपदनादेव सामान्यव्याख्यानेन आदित्य-
इति न्यायेन सुत्रव्यवस्थापित्तमेव प्रतिपादय-
अपमस्य, योक्तव्यार्थः इति युक्त्यात् वेदाव्यवस्था-
मन्त्रं, पदम् न्यायानुपपत्तिः मन्त्रं इति

वेदसंभवे युक्तिवैव अत्राप्रमत्तमेदकथनायोगः इति
चेत् । (आदित्यवत्पदम् : तत्त्वं भद्रया अत्रापूर्ववेग
वेदान्तदिशनेन सिद्धं ज्ञातव्यम्, नदेव पदम्
न्यायेन न्यायवित्ताव्यवस्था मन्त्रेन हासितं मन्त्रं इति
न्यायव्यवस्थाः । के. १।५।३२-३७.

● आदित्यवत्पदम्, अन्यं वक्ष्यम् । मुद्राव्यवस्थाः
अन्यवत्पदम् चोक्त्ये चरन्त्ये दृश्येत, मुद्राव्यवस्था-
प्रतिपत्तिः । भा. १।५।३३. ● आधानां प्रवेयं
अन्यलोपः सिद्धयितु एकदेशादप्येव वाच्यं पदम् । यथा
' आश्विनं द्विकपालं ' वैष्णवं त्रिकपालं ' आग्नेयं पञ्चकपालं '
इति अष्टाकपालस्य यदायं द्वयं, तस्य धर्माः आश्विनं
द्विकपालं प्राद्याः इत्यादि । के. १।५।३३-३६.

● आधानाव्यवस्थापदार्थव्यवस्थापदम् । १।५।३४. ●
आनुपूर्व्यवत्पदम् । इत्यव्यवस्थापदम् आनुपूर्व्यवत्पदम्
इति सिद्धान्तित, तस्यायं ' अपूर्वत्वं तु चरन्त्युपपत्तिः '
(१।५।३४) इति अपवादः क्रियते ।

● आधातृवत्पदम् । यथा अन्यव्यवस्थापदम् अन्त्या
विधीयते आधाने ' वस्तं औऽस्मिन्नावापत्तम् इति, व
एतां सति वत् चरन् ' इति ' न मांसमभीषात्तम्, न
स्त्रियमुपेयात् ' इति वचनात् अन्त्यावर्तिनयो विधीयते,
तथा ज्योतिष्ठेमे ' सर्वं क्रियत्तम् उपवसन्ति ' इति
क्रियत्तमुपपत्तिः विधीयते, तस्य इति (वृषे)
क्रियत्तमेव संस्कारे भविष्यति । (आधाता आधान-
कर्ता अन्त्याः । इति पूर्वपक्षः) । भा. १।५।३५।३६.

● आधानं अभिव्यवस्थायै वक्ष्ये वार्थे आधाने वा
व्यवस्थापित्तिः पूर्वसिद्धत्वात्, संस्कारानुपयोगाच्च । वि.
१।५।३५. ● अन्त्यावत्पदम् : अन्त्यावत्पदम् : न फलमुपपत्तिः ।
उर्वकर्माणां अन्त्यावत्पदम् इति उर्वर्कर्मविपुल्ये । भा.
३।६।१५. ● आधानं ' अष्टम् प्रकाशेण प्राज्ञोऽ-
स्मिन्मादधीनः एकदेशात् राजन्यः द्रव्यम् वैश्यः ' (
प्रसामः एकदेशे द्विदेशे वा) । ६।१।३२८.
● आधानं आरन्त्येव यथावत्पदम् आरन्त्येव वत्पदम् । १।३।
४।२५-४७. ● आधानं युगपत्पदम् नैदिकम् । बाल.
४. ८१. ● आधानं ' चतुर्निमित्तमादित्यवत्पदम् ' ।
(इति पञ्चवत्पदम् । अन्त्यावत्पदम् स्वतन्त्रव्यवस्थाः इति

इति) भा. ६।१।७।३१. ५ आधानं न कर्तव्यं, न पुनरार्थ इति तन्त्रने इत्यार्थवर्णके (५।१।२।२ वर्णके ३) उक्तम् । ' आधानं न पुनरार्थ ' इति सिद्धान्तवार्तिके तन्त्रने ' प्रत्यक्षेण द्रव्यजनस्य यथा पुनरापत्ता अवगमने मैवं आधानस्य ' इत्यभिप्रायः स्यादयतम् । बाल. घृ. ८१. ५ आधानं न पञ्चमाने-
द्वयर्थम् । भा. ६।१।२।१-२३, ॥ आधानं-पुनरा-
धानं प्रायश्चित्त उभयप्रमाणे । ६।१।८।२६-२७.
७ आधानं प्रवृत्तौ न निविद्यते, किन्तु आधानसकृत्ताना-
ममीना अविहीनापुनस्तु विविधेषः । वि. ६।१।५.
८ आधानं प्रमाणं, सममानं गुणः । भा. ६।१।२।९
घृ. ८१०, ७ आधानं सार्वभौमिक भूते । ६।८।२।२३,
९ आधानं यथा अनेनैव, सत्त्वतः, यथा यथा-
मानद्वयैव विविधेषु गुणभूतानि । ६।१।२।२२.

■ आधानं सर्वकर्मणां तन्त्रं, न तु शक्तिकर्मं
पृथक् ।

द्रव्यस्य पारमर्शकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः
स्यात्, स्वकालस्यात् । (१।१।२।२)

भाष्य— ' यस्मिन् प्राप्तेऽस्मिन्प्राप्ति, श्रीमे
राज्य, शरदि वैयः ' इति भूयते आधानम् । नत्
कर्मावित्यभ्युपगमः । किं कारण ? अकालत्वात् ।
' आद्यपीये जुहोति ' ' गार्हपत्ये हवीष अवपति ' ।
पश्चिमौ अन्त्याहवथपनादि करोति इति तेषामप्रीना
कर्मव्यवस्था । तत्र निवर्त्यते किं तन्त्रस्य कर्मणोऽर्थेन
भेदेन आधानं कर्तव्यं, अथवा सर्वेषां ऐहिकानुसौमि-
कान्निधेयकामा कर्मणा तन्त्रं इति । किं प्रातः ? इत्यस्य
अर्थः, अन्तर्हस्तनिष्पत्तेः यस्मिन् श्रीमे शरदि इति,
प्रयोगः आधानं सर्वार्थं स्यात् । कुतः ? स्वकालस्यात् ।
सर्वोऽस्य पात्रे सगतादिः । न कस्यचित् कर्मणः कालो
भूयते । तत्र न यस्मिन् विरोधः अस्मि कर्मणे इदमाधानं
नास्मि इति । अथवा आधानविरोधाच्च तन्त्रमात्रे न्यस्तः ।
ननु आधानात्तरं सत्यं कर्मणः प्रयोगः, तदर्थं तदा
धानं इति यस्मिन् विरोधः । न सत्यं भूयते विरोधः,
किन्तु आन्तर्वर्षमाह्वयम् । यदाऽपि सर्वार्थं तदाऽपि
अन्तरं कस्यचित् कर्मणः पूर्वं प्रयोगः, योग्यस्याप्यर्थम-

स्यात् । तदर्थेन आन्तर्वर्षं अस्मि देवः सर्वार्थं प्रवर्धयि-
त् । समत्वाद्देवैर्भवति । न वा आधानेन कर्माणि उपक-
रन्त्यन्ते, यथा प्रणयने । यदि उपकरणेन ततः यदनन्तरं
कर्म, तस्योपक्रमो विज्ञेयः, नोत्तरेषाम् । तेन व्यवहृतात्
तदपश्चमं चापबुज्येत प्रथममेव । न ह्यनेन किं चित् कर्म
प्रक्रम्यते अप्राप्तकालत्वात् । अत उत्तरस्यात् हि कर्म-
भूयः । किं तर्हि अनेन प्रियते ? इत्यस्यार्थेन विविधेषः ।
यथा कश्चित् स्नेहं सुखं वा अर्थयेत् अनेन स्वाधीनेन
यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति, स तेन यथापाठं इदं
दानं करोति । एवमपि अग्निहोत्रमर्चयति, अनेन
स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न युज्यते
विरोधः अन्तु कर्मणे इदमर्चयति, अस्मि नेति । सर्वेष्वपि
गुणेषु । तस्मात् सर्वार्थम् । अथि चित्तस्यार्थमैतिह्यानि
कर्माणि यथोपपत्तिकालानि । तेषां यस्मिन् आहितेना
मिना सर्वार्थम् । न च अन्तर्हस्तस्यैव यथायथं यथेष्ट-
मिवावाप्तम् । सोऽयमर्थोऽसौ भवति भेदेनाधाने ।
अथ तु सर्वकर्मणामर्थं तन्त्रमाधानं, नैव विरोधो भवति ।
तस्मात् किं तन्त्रम् ।

शा—आधानमभिहोशरीनामन्त्र इति ह्यथा चिन्त्यते ।
' प्रयागादिष्वद्वयत्वावापुष्टिः स्यात् प्रतिप्रियम् ।
आन्तर्वर्षाद् विशेषतः युज्यतेऽतो न तन्त्रम् ।
स्वकालस्याच्च तन्त्रस्य विरोधाद्गुणानुसौ । आनन्त-
र्षाद् विशेषतोऽप्याधानसमयेऽस्त्यसौ ।

सोम—पूर्वोक्तमित्यन्तर्वर्षोऽप्येतन्त्रेन सिद्ध्यत्यर्थेन
संगतिः । सार्वभौम—आधानस्य स्वकालस्यात् वाय
निकरगुणादिकालस्यात् इत्यस्य आधानादप्यन्तर्वर्षे
अन्तर्वर्षस्यैव कर्मोपयोगि वरत्नत्वात् आधानप्रयोगः
सर्वार्थः स्यात् इति ।

वि— ' प्रतिवर्षं पृथक् सर्वमाधानं यदि वा
यज्यत् । अन्त्याहवथं पृथक्, येन स्वकालस्य भवति ।

भाट्ट—अधानस्य अग्निमात्राद्भूतस्य स्वात्म-
प्रयोगविधिपरिहृतीत्यस्य उदग्धत्वाद्भाट्टस्य भवतुः तत्-
त्कुर्येदेन अनाशुविरोधः । अथवा तु कृत्वाचित्तस्यार्थं
न प्रयागादिनृत्तिं प्रतिप्रियत्वात्, सत्यं प्रयोगान्तःपाठा-
भावात् स्वकालस्याह्वयः । स्वकालस्याह्वयः हि

आधानस्य अवस्थायाविशेषात् तर्थाधीनम् । न चान-
न्तरादिशेषः । निमित्तादिरन्तेन अनेकेषु क्रियाशेषेषु
कस्य चित् आधानस्यैव चावर्जनीयत्वात् । आवलम्बमात्रे
कस्यापि कर्मविशेषस्य नियन्त्राभावेन अनुदेष्टादेर
हर्षोद्देशादप्येव । अतः स्वस्वभावत्वादेव तन्त्रयम् ।
अत एव प्रयोगादिभिरेव हि वृक्षप्रतिबन्धस्य सत्ताज-
पेय एक युक्तत्वात् रूपवृक्षप्रमाणविशेषतया प्रतिग्राह्येय-
माह्वानिदेव । न चेत्तत्र यथा वागाया प्रयेक दर्शपूर्णमास-
पदनाशनात् पूर्णमासप्रत्येकं दशारम्भे च तत्र पूर्वाह्ण-
क्रियमागान्तराभ्यासाया आह्वानिदेव, वाक्यमेवेव
पृथक्प्रयोगेऽपि एवमागपनमा यथा सहैव
महासम्प्रादायश्च एकयोःपक्षे । स्वतन्त्रत्वात्पि
च यत्र प्रमाणात्तरं न्यतिविशेषादेव उदेदपक्षऽङ्गमा-
सनापि पृथमागसौफात् आह्वानि, इत्यपि भवेत् ।

मण्डन— 'मर्त्ये स्थानाभ्याधानमेवम् ।'

शंकर— 'आह्वयेऽप्यधानमवस्था ।'

॥ आधानं सर्वकर्माधि ॥

तत् प्रकृत्यर्थं, यथाऽन्येऽनादय्ययाज्ञः । ३।६।

५।१४ ।

आद्ये— सदैवदाधानं किं प्रकृत्यर्थं, यत्र सर्वकर्मा-
धिमेति सदेव । किं शास्त्रे ? उच्यते । तत् प्रकृत्यर्थम् ।
कथं ? यथा अन्ये अनारम्भयाः प्रकृत्यर्थाः, तेनैव
हेतुना ।

वा— सिद्धे यनात्मन्यादौ गतिरित्यादिबन्धेन
प्रकृत्यर्थं च, अग्निहोत्रेण प्रत्यक्षप्रयोगात् ।

सर्वाधि वाऽऽधानस्य स्वकांक्षायात् । ३६ ॥

आद्ये— सर्वकर्माधि वा आधानम्, योऽयम् । सर्व-
कर्माधिं यद्विद्वन् तदर्थमाधानं, तत् प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतिः
पृथक् धृतते । ॥ च अनादयोऽप्य अग्नि, ये अह-
मागनुपवादपन्ति । अन्येषु अनारम्भयादेषु अन्त्यो निजानि
आह्वाने ततो विचारः किं प्रकृत्यर्थं यन्मि विनोदिति,
तस्मात्तेषु युक्तम् । इत्तु अहमागे न कालपन्ति । तस्मात्
अभिप्रायमाधानं न कर्मप्रपञ्चः । सर्वकर्माधास्तु अग्रयः
इति सर्वार्थमित्युच्यते । अपिच अस्य स्वतः, बाले निष्ठा-
गते, अ न विनात्मनः, यदा नोत्प्रेष्यमा प्रयोगः तदेव

सर्वकर्माधि । तदा च वक्तव्यः । एवं यदा दर्शपूर्णमासयोः
प्रयोगः, तदा कर्तव्यम् । तदा पूर्णमासौ अग्रयमा
वा । अग्रयम्येषु तु न प्रकृतिप्रयोगे विधेयः । तत्र वाक्य-
वचनं युक्तम् । तस्मात् प्रकृत्यर्थम् ।

वा— एतात् तद्वत् इयं बुद्धिमतिः, "यदि
प्रकृतिरिति वाक्यं विधेयं, ततः प्रकृत्यर्थ-
मेवम् । त्वक्छिन्नु यस्तन्वासी त्रिदशार्थं अग्रयमाग-
विशेषात् सर्वार्थं विज्ञापने । तथा न अनुग्रहमाधारार्थं
अस्य एतादृशे उदयनि । इत्यप्यर्थं इति विद्वत् प्रयोगः
नर्थाप्येव स्यात् । (११।१२।१२) इति । प्रकृत्यर्थ-
च दर्शपूर्णमासयोः विशेषार्थमेतद्वदेत् । तत्र च प्रधान-
व्यवहारीयत्वं वक्तव्यं पूर्णमासमाधानाव्यवहारीयं विधेयम् ।
तथा च तदि वक्तव्यं पूर्णमासमाधानाव्यवहारीयत्वं इत्ये-
तानि वक्ष्यन्ति अनर्थापि भवेत् । तस्मात् सर्वार्थम् "

इति । न तु एतत्तुल्यम् । नहि आधानस्य प्रकृति-
रित्युक्ता वा सत्ये किं चित् प्रमाणमस्ति । प्रकृति-
सति यत् परमानन्दस्य न जातं, तत् त्रिदश भूतार्थ-
पृथगेन अग्रयमार्थं भविष्यति इति कृतं एतत् । ननु
एतन्मि पुरोधिकरणेनैव मनोदेवम् । सर्वं तच्छेत्तुं,
यदि परमानन्देऽपि च दर्शपूर्णमासयोःपि नियन्त्रा-
मयेषु । तेषां च परमानन्दं च युक्तम् न परार्थे वात् ।
(११।१२।१२) इत्येव न्यायो नास्ति, इति वाक्य-
व्यतिरेक्यं कर्माह्वयं कथापिद्वयम् । निष्कलमाधानस्य
अवस्थान्तरादेव प्रयोगेन अग्निहोत्रेण यादिरित्यादि-
नर्थाप्येव स्यात् । इत्युच्यते हि प्रयोगेन तस्या वृद्ध-
कर्माव्युपस्थापितम् । यद्येव क्रोधागदीना प्रीत्यादित्वत्वं
अग्निहोत्रं गतिरित्यादीना च युक्तमित्युच्यते, कर्माह्वयं
प्रयुक्तं कल्पितं, तथा आधानमपि अग्निहोत्रादिना-
न्येव कल्पितं नम् । यदि च वसिष्ठस्यपदानुसृत्येव
आधानं भवेत्, ततः कर्माणि अनादितेनापि अग्नि-
विधेयानि । तैव युक्तस्य सत्ये कथं नास्ति । तेन
अग्रयमार्थं कर्मस्यैव प्रकृत्यर्थेव अहिक्रियात्वं
उच्यते । यत् स्वनात्मनः, यत् उदेदरातिदेशात्तत्त-
युक्तमेतद्वत् प्रयोगाधारार्थम्, इति न सर्वार्थं
यमपि । यदि यत्तद्विद्वत्, तदि अग्रयमपि

अर्थवद्भिन्नमिति । नहि दत्तपूर्वमागम्यैव प्रगणनस्य
वृत्तनकारणं प्राप्तं प्रत्यर्थमात्र प्रयोगप्रसक्तेः । नापि
अग्निरेतरेद्विद्भिन्नमर्थस्य पौर्णमस्यमावास्याकृत्यासिः ।
न च प्रयोगमात्रार्थं स्वकारत्वाच्चानादौ निष्पत्तिः, इति
नामर्थाकारम् । अत एव व्याचष्टे (व्याचष्टः) न
कस्य चित् कर्मणः भङ्गमात्रम् । किं तर्हि ? द्वितीया-
संयोगात् अन्यसंयोगे । ते तु 'अथवा स्वकारत्वात्'
(३।३।३९ सू.) इत्यनेन सर्वार्थाः प्रविशन्ति
इति तद्-द्वारेण सर्वार्थोपविशुच्यते । स्वकारत्वात्
इत्यपि स्वात्मनोऽभ्यासात् इत्यर्थः । यत्तु इतरानारम्भ
वादयदिति, तत्राभिधीयते । 'सिद्धेऽङ्गत्वे तत्रस्तेषां
किमर्थत्वं विचारितम् । न तु कर्माङ्गभावे हि
प्रमाणं किं चिदस्ति ॥' 'गदित्वादिनां सुत्र
दिशि सयुक्त्यापि तत्त्वैरन्यप्रत्युत्पन्नं न प्रतिपद्यते ।
सुवादित्वादिनां अकृतित्वन्यात्, विनाऽपि स्वादि-
त्वादिनि उपपत्तेश्च । अत्रादिरोऽपि हि तदाकारयुक्तः
सुत्रमुक्ताच्चो भवत्येव । तत्र प्राक् कर्माद्यन्वात् न
जातिविषयस्य प्रयोजनमस्ति इति युक्तं स्वकारत्वात्-
घनम् । इह तु आदत्तीयादिशब्दात्ता सरकारनिमित्त
त्वात् न आपानादिना प्रवृत्तिरप्यन्ये इति शब्दप्रवृत्ति
निमित्तत्वेनैव अर्थवत्ता विहायते । यत्तु तेन विनाऽपि
कर्माणि अविगुणान्येव भवेयुरिति, तत्र तदभावेन सङ्कल-
नैगुण्य भवति, किं तर्हि ? आदत्तीयाद्यसंयुक्तम् ।
यदि हि भाषानमङ्गुलैः तादृशप्रयोगे न स्यात् ततो
तत्र वैगुण्यं नयेत् । तदभावे तु आहवनीयादयोऽपि न
भवन्ति । ते च एकात्मेन कर्मणामङ्गम् । अतस्तत्कृता
वैगुण्यप्रसक्तिः । यदि च अग्निजनैश्च कर्माणि सङ्गच्छन्तः
ततः सत्त्वरूपस्य अन्तर्भावप्रमाणं निष्पत्तेः अतः प्रयु-
क्तानां भवेत् । 'यदाहक्रीये जुहोति' इत्येवमादिचोद-
नाभिः पुनः न कदाचित् आपानमन्तरेण संवाचने । तेन
कर्माणि युज्यन्त इति अत्रय कर्तृत्वम् । तस्मादन्वयार्थम् ।
यत्तु 'हवस्यावर्गमस्ति' (१।१।३१२)
इति, सा कुर्यादिति इति तत्रैव वक्ष्यते । एतेन पव-
मानेष्टीनामपि अन्वयार्थं व्याख्यातम् । आहवनीयादयो
उत्तरेणाधिराजोऽभ्यास्यते ।

आ- 'द्विधेऽनारम्भवादत्वे संप्रत्येवद्विधा-
यते । किमाधानं प्रकृत्यर्थमग्निमात्रार्थमेव वा ॥
तत्र पौर्णमसीन्यात्रापि प्राप्ता प्रकृत्यर्थमिति । उच्यते
श्रुतिसंयोगादधानस्याग्निरोपता । प्रसिद्धकृतु-
त्वेन प्रकृत्यानुपविश्यते ॥ पौर्णमस्यभावाद्दोषो
द्विक्रिस्तः स्यादितिह तु । न कस्य चित् कर्ताङ्ग-
मिव श्रुत्याभावात् । यावत् लक्षणया इत्युच्येन्न-
स्यङ्गस्योपपत्तिः ॥'

सोम- असरसंगतिः । अनेरमवदेयम् । शुह-
द्वा पौर्णमस्येत्येव अग्निज्ञा आधानस्य ऋषये वेऽपि
न प्रकृतिसंवाचनम् । यत्र विदुर्गुण्य प्रत्यक्षोपपत्तिरो
होमः तादृशविदुर्गुण्यस्य भाषिना अग्निमात्रे
वरयमाणतया तद्वास्तव्यान्वापि तद्वादेव तादृशप्र-
सभ्यात् । तत्रय समाधाय उपदेष्टेन शान्तुवन्ति तदर्थ-
त्वेन पूर्वपक्षः प्रवर्तयितुं युक्तो, न तु प्रकृत्यर्थमेवेति ।
प्रयोजनं पूर्वपक्षे अध्यागम्य नन्वर्थत्वेऽपि । प्रयु-
क्तत्वं वगम्यादिकारुणिकत्वादेन सर्वकर्मप्रयोगात् पवि-
रेवानुपेक्षत्वात् । तत्रय आपानानुष्ठानमात्रेण सर्वेषां
प्रकृतिविदुर्गुण्यस्य कर्मविदुर्गुण्यस्य विदुर्गुण्यस्य
त्वात् कर्म्यानामपि अवस्थापुण्यवप्रसङ्गः, सिद्धान्ते ह
नैति ।

वि- 'आधानं किं प्रकृत्यर्थं बहिर्मात्रेण वा
युतम् । सङ्गतिमिदमाहवनीयं पौर्णमस्य प्रकृतौ विवृतम् ॥
लैकिकसारमात्रस्य विषयत्वात् कृतौ सुतिः । पौर्णम-
हवनीयादौ आहवनीयत्वेऽपि स्वतन्त्रम् ॥'

भाट्ट- तदभावेन अग्निदेव पौर्णमास्येन अन्वयि-
चरितं गुणवन्त्यन्वयत्वेन स्वतन्त्रत्वावधानेः द्विक्रिया
लोपमिदं प्रकृत्यर्थम् । इति प्राप्ते, भाषानस्य कर्मज्ञानं
प्रमाणमात्रम् । युक्तयो हि आहवनीयविशेषत्वा-
वर्णनाऽऽदिभिरुपदेष्टेनापि । आहवनीय-
अनर्थक्यमात्रम् युक्तं यत् पौर्णमास्यदेः स्वतन्त्रत्वात्पौर्ण-
लोपमस्तीति । आहवनीयाग्रजगुण्य अहवविशेषत्वा-
आधानं विना उपरितं प्रमाणमात्रम् आनर्थक्यभावेन
नवत्वरूपार्थमेव आपानस्यलोपमिति । अत एव
तत्र नाग्निशब्दे अपूर्वत्वापनन्त्यल्लक्षणम् । अतः प्रत्यर्थ-

त्यस्यैवाभावात् प्रत्ययैवैता दूरापाद्येन । न चैव आधाना
कर्णे कर्तुर्गुण्यनापत्तिः, अन्वयमात्रेण वैगुण्योपपत्तेः ।
यत्तु तन्मूल्येन प्रत्ययैवैता आधानसिद्धातिप्रदण्येनैव
संपत्तौ स्वयमभिप्रेतव्यं न चान्वयमात्रेण अनादित्ये
अनविचार एव प्रत्यय इति वैगुण्यसिद्धा दूरापाद्येन ।
एव परमानेदीनामपि अन्वयमात्रेण व्याख्यातम् । प्रत्यो-
जत पूर्वपक्षे आधानस्य कागत्तरेणान्नस्य भिन्न
प्रयोगविधिविहिततया तत्रापि सकृदनुष्ठानेऽपि वृत्तपत्ति
समाप्तिवत् अधिष्ठारविधिसोपपत्तेः प्रमाणमाभावात् नित्ये
आधान विनाऽप्यनुष्ठान यथापिप्रयोगे । सिद्धादे तु
अधिष्ठारसमापकत्वात् नैति ।

संग्रह— ' अन्वयमैवैता गुण प्रत्ययान् । '

एतत् आधानम् ।

ध्वज— ' न भवति तदन्वयम् । '

७ आधानेन अग्रे सङ्गत् सकृदन्वय न पुन
कर्तुमि मन्वार एतत्प्रतिष्ठेति । आ ११।१।११।१५,
८ आधानेन अभिहितोपपन्नमिति, अनेन स्वाधीनेन
यथोपपन्न करि कर्तव्यमिति । तन न एतदे विधेय,
अन्वये कर्मणे इदमर्थेन अस्मि नैति । सर्वेव्यव नुमते,
सकृत् संपाद्यम् । ११।१।१५।२

९ आधानेन पञ्चमानेतिभिश्च सकृदेवविष्णु
कर्मणि कर्तव्यमिति ॥

सङ्कल्पे कर्मणि सरकाराया वदुर्धेत्यात् ।

५।३।१।२।१॥

भाष्य— अन्वयमात्रेण सति पञ्चमानेष्टर सति च
निरताति कर्मणि अभिहितमादीनि अन्वयमिति च हेतु
मादीनि । तत्र पदेह कि पञ्चमानेष्टी कृत्वा कर्मणि
प्रतिपत्तवानिति, उत आदित्यमात्रेण अत्रिषु इति ।
किं प्राप्तः आदित्यमात्रेण इति । कुतः ?
आदित्यमात्रेण अग्रे अत्रिषु कर्मणि कर्तुं समर्थो
मवति । यथा ' आदित्यमिदं किल दार अम्पादप्यात् '
इत्येवमादीनि आदित्यमिदं आदित्यमात्रेणैव मवति
इति दर्शयति । ' अग्निं वै सृष्टमिदं त्रेणानुदधति '
इत्यादित्यमात्रेण अभिहितं दर्शयति । तस्मात् पञ्चमाने
एव प्रतीक्षितं वा इति । एव प्राप्तं द्रव्य । पञ्चमाने

दिशि संश्लेषेण अत्रिषु कर्मणि कर्तव्यम् । कुतः ?
संश्लेषात् तदप्यत्र । संश्लेषात् एते आदित्यमा
दय । संश्लेषस्य कस्य विदमाने नान्वयनीयादित्यु प्रति
पत्तिः स्यात् । तस्मात् संश्लेषेण अत्रिषु कर्मणीति ।

दुष्— (पूर्वपक्षमाह—) प्रमाधानात् पञ्च

अयोध (पुरतो भा ताम तानि कुर्यात्), एते (५)
आधाने असीना विद्यमानान् सर्वकर्मणि (योग्य
त्वात्) अधिष्ठयते । (किंच) ' अग्निं वै सृष्ट
(— अभिहितेनानुदधति इति) अग्निमुपाय अग्नि
होत्रेण अनुदधति आधानानन्तरमेव अभिहितं दर्श
यति । (तस्मादिति आधाने स्य । अत्र निदर्शनाह—)
' आदित्यमिदं किल दार अम्पादप्यात् ' इत्येव तदेव
एते (चर्गा) प्राप्नुयिष्व, एव कर्मणिपि इति ।
एव प्राप्तं द्रव्य । पञ्चमानेष्टीदिशि (अनुदधते)
आदित्यनीयादय उत्पत्तये, उत्पत्तयः सन्तो
यागाद्वत्ता प्रविपत्तु अनुवन्ति (नानुपत्ता) ।
अतः (अत्रेतेषु इति पु) अन्वयमात्रेण
अत्रिषु कर्मणि । (यत्तु निदर्शनादुक्तं, तदाह—)
' न किल दार अम्पादप्यात् ' इति पुरवर्षयोगेन
अत्रिषु आदित्यमिदं निमित्तेन (निमित्तात्—)
अनन्तरमेव भवति (आदित्यमिदं वन निमित्तं पुरव
र्षयोगेन अत्रिषु इत्यन्वयः), निमित्तस्य विद्यमानत्वात् ।
(यत्तु लिङ्गमुक्तं तदाह—) अभिहितेनानुदधति '
इति (पूर्णोद्भवति इति शेषेण संशयः । तदेव
यान्त्रय दर्शयति—) ' यद् यत्तु पुरवर्ष अत्रिषु
मादुली उदधत् । (कुर्वात् इति मुद्रिते रने च पाठ
भाष्ये तु उदधत् इत्येव । वाक्य स्याच्छे—) पञ्चमाने
ष्टपन्नतर आदित्यनीया कर्तव्यात् (कर्तुं योग्यत्वात् । तत्र
पूर्व आधानानन्तरमेव कियत्तयात्ता—) अत्रिषु पूर्वोक्तं
स्यु । (' यत्तु उदधत्, अग्निं पुरा पतेत् ' इत्यर्थेनाह
दर्शयति—) यदे (इति सर्वं) पूर्वं (आदित्यो—) न
किनेत् (तत्रोदधत्) अग्निं पुरा पतेत् । तस्मात् (' पूर्णो
मेव होक्थ ' इति) पूर्णोद्भवति इति पदम् । ॥ च
(पूर्णोद्भव) अन्वयः । (अतः पञ्चमानेष्टीवत् अत्रिषु
आदित्यनीये एव भवति । मासद्विक किं विधिरूप

चरि-) किमस्मिन् (तृष्णीहोमे) अग्निहोत्रधर्माः प्राप्यन्ते
न वेति के चिदाहु, अग्निहोत्रधर्मा नाम्ना प्राप्यन्ते यथा
मौण्ड्यादिनामयने (मासमग्निहोत्रे जुहोति इति) ।
सदयुक्तम् । ' तृष्णी होतव्यं ' इत्यनेन (अत्र) कर्म
विधीयते । तस्मिन् विधिनामये अग्निहोत्रमशब्दो
नास्ति, येन धर्मातिदेशको भवेत् । (इत्थं न
धर्मातिदेशक इत्याह-) तृष्णीहोमः अग्निसधुस्मार्थं क्रियते
(अग्निसम्कारार्थम्) । उतः किं भवति-) एतदतो भवति,
अस्मर्थो होमः इत्यदतो यः अग्निहोत्रशब्दः अत्र वाक्ये
वर्षत्रादनेन प्रवृत्तः, स नैवेन प्रवर्तते अत्रये होम
स्तिन् इति । अतो योगस्य विधिमालयात् नाप्य नाम-
येतम् । (नहि दण्डादिपदानि नामपेयमेत्युच्यते)
नामपेयानावाद्य अभिदेशो नास्ति ।

अनन्तरं ब्रह्मं सदभूतत्वात् । २२ ॥

साधये— यत्तु 'आहिताग्निं किञ्च दाहं कर्ष्या-
दध्यात्' इत्येवमादि, शुक्लं तन, यदाहितमन्वेतु क्रियते
आहिताग्नेः, तद् प्रवृत्तमस्ते । स च आहितमग्नेषु आहि-
ताग्निः दाहता । तस्मात् अन्तरं तद् अस्ते, तद्भूत-
त्वात् ।

पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् । २६ ॥

भाष्यं—अथ यदुक्तं आहितम्मेतु अभिशोभं दर्शयति पूर्वभिष्टिपः इति, तत्र कः परिहारः ? इति आमायाऽनन्तं स्वम् ।

अर्थवादो यादर्थस्य विद्यमानत्वात् । २४ ॥

भाट्यं— अर्पणं एषः । कुतः ? अर्थस्य विष-
यान्वात् । विग्रहान्नो हि तत्र अयं एव अभिहितः ।
होमः । कथं ? ' होमश्चमिहोम, च होमश्चमिहोमि गीम-
मन्तो वसन्तदिनः, यद् वज्रा जुहुवादयवापुर्वभाहू-
र्जुह्यात्, यदि न जुहुयादमिः परा पतेत्, तृष्णीयैव
होम्यं ' इति । तस्य तृष्णीहोमस्य प्रशङ्कापौऽप्यमर्थ-
चादः ।

न्यायविप्रतिषेधात् । २५ ॥

भाष्यं—न्यायविप्रतिषेधश्च भवेत् यदि अनन्तर
अविरोधोमादयः स्युः । यः पूर्वोक्तो न्यायः, स विप्रति-

विध्येत 'न वा सासा नदर्यत्वात्' (३।६।४।१२)
इति । तस्मात् सस्कृते कर्माणि भवेयुरिति ।

शा — आधानप्रकरणे पक्वान्श्वेषि विहितानि ।
तानि आधानादिप्रकृष्यन्ते ' द्वादशसु रानीषु अनु निर्व-
पेण ' इत्यादिभिः ।

सोम — पूरणार्थं ध्वजान्नात् आगन्तूना लोकाणाऽऽ-
नन्तेऽपि इह वचनमात्रात् न परमानन्दविरामस्य इति
प्रत्यक्षस्यात् संगतिः । ननु भाष्यकारमते परमानन्दविधा-
मसि अग्निनिष्पादकवत्, वार्तिककारमते तेषामाधाना-
ह्वयवत् च तृतीये प्रतिपादनात् मतद्वयेऽपि आधानस्य
परमानन्दविधास्यैव स्यात् इह कथं निरपेक्षत्वात्प्रमेयं
दूर्गपक्षमुचि, इति चेत् । लक्ष्यते । भाष्यकारमते
परमानन्दविधामपि अन्वयाद् लक्ष्यतेऽपि आधानेन
विक्षल्यवभावात् । वार्तिककारमतेऽपि यथा दूरस्थनि-
यस्य दावेपेक्षात्स्वेऽपि स्वराते क्वाते कर्तव्यदृष्टान्ति-
स्येवात् पूर्वमेव शरति शास्त्रेपेक्षादुक्तमानेन तात्पर्यं
परमादूर्गमुच्यते, तत्त्वं च परमपूर्वं दृष्टव्यमिति चेन्न
न लक्ष्यत्वात् कल्पमुदीरिते, तदेवापि आश्रयमात्रादेव
अत्रोपो निष्पद्यते, परमानन्दमिति चेत् तेषां वचनान-
संपादनमानं इत्यपि संगत्यात् मतद्वयेऽपि पूर्वपक्षव्यतिरि-
प्रत्यक्षेन ।

वि— 'आहिते परमनेष्टिगंसृते याऽतिरोप्र-
 वम् । आपानेनातिनिष्ठतेस्तन्मात्रे कर्म संभवेत् ॥
 आपानान्वानपेक्षस्य नाभ्युत्पादकता मता ; सप्रवृत्ततम्य
 हेतुत्वात् कर्म स्वाधिसंसृते ॥ '

भाट्ट— आधानस्य नैवेद्येभ्येन कृत्तित्वाद्ये अग्नि-
निष्पादकत्वजननात् आधानमाद्येभ्यैर अग्निनिष्पत्तिः
इति सिद्धत्वात् अग्नीना आधानादभ्यन्तगतयेर उत्तर-
कतूना दृष्टिः । पचमानेष्टवस्तु यदि भाव्यद्वाराभवात्
अन्यद्भेदः तदा विद्वेष्येवामित्यु श्वेततरभावित्रत्रयोक्तिः
तथा समागमत् संस्कारविशेषोपाप्यकाः । यदि ॥ पार्थिव-
कारमत्वात् आधानाद्भेदः, तदा ब्रह्मनिष्ठवस्तु एता
अग्नीना स्थितिका इति चेत्तु चित्तु द्रव्याः आधाना-
नन्तरयेर बलेनेष्टि न पचमानेष्टीना येवत्प्राप्ततिः ।
' अग्नि ये सृष्ट्यतिष्ठेति शानुवर्जति ' इति पचमानेष्टिभ्यः

मादृशेति रत्नपाठः] इति द्वे (आधानोत्तरशाले सोमः) श्रूयते । स च (सोमस्य कर्मान्तरेभ्यः) अनाधारये (सति) उपपद्यते । यदि आधानोत्तरशाल (अमेव दर्शपूर्णमासाभ्यां) सोमेन यजेत, न दर्शपूर्णमासोत्तर-
शाल, एवं (सति) अनाधारयः कर्तव्यः (व्यात्), इतरथा दर्शपूर्णमासपशुकथादिभिः सखैव (पुरुषो) श्रूयते । तन सोमेन यक्ष्यमाण इति विज्ञेयं नाश-
कपेय । न नैरविष (पुरुषः) अस्ति, यः सोमेन नैव यक्ष्यते, यक्ष्येद्यथा (सोमेन यक्ष्यमाण इति) विज्ञे-
यं भवेत् । नित्यो हि सोमः । (सूत्रस्थायमाह—) ऋतुनक्षत्रप्रतिषेधश्च सोमाधानमन्तर्ये एव घटते (नान्यथा) । सोमस्य हि वामः (यक्ष्यन्ते ऋषोः-
सोमेन यजेत इति) विहितः । स यदि प्रतिषिध्येत, किमर्थं तस्य विधानम् । यदि (तु) आधानोत्तरशालस्य सोमस्य (नर्तुं पृच्छेत् इति) कालप्रतिषेधः, ततो दर्शपूर्णमासोत्तरशाले (सोमे 'दर्शपूर्णमासो' वा सोमेन यजेत इति विहिते) समन्तकालविधानं कृतार्थं भवति । (उपपत्तिरिति—) तस्मात् सोमस्य द्वौ कालौ ग्राह्यौ दर्शपूर्णमासयोः कर्तव्यौ । (एवं त्वेव अविहरणे किमाध्यात्मन्तरा भव्यत् किं चिद्वक्तव्यं सोम एव कर्तव्यः, उत अन्तरादपि किं चिद्वक्तव्येन इति पृष्ठये, न किं चिन् कर्तव्यं आन स्वर्गानयमात् सोमाध्यात्मयोः इति प्राप्ते पञ्चमन्तरमाह—) न च आधावात्मन्तरे भव्यत् न किं निदनुग्रहं सोम एव कर्तव्यः (इति प्रत्यक्षः), किं तर्हि पञ्चमन्तेष्टि-
मात्यपशु-अग्निहोत्राणि कृत्वाऽपि सोमो दर्शपूर्णमासयोः ग्राह्यः कर्तव्यः इत्येवमप्येवमपि 'सोमेन यक्ष्यमाणः' इत्युक्त्यापत्त्युपपद्यते एव । (तदिदं भाष्यस्य न मूल्यतीत्याह—) यथा ॥ भाष्यारम्भोक्तं, तथा ज्ञाय-
पशुः सोमाद्गन्त्यात् भवति, परमान्तेष्टोऽपि अग्निहोत्रात्-
त्यात् भवत्येव । अग्निहोत्रं तु नास्ति । (ये तु इष्टि-
पूर्वकत्वस्य एव साधनमुं मन्त्रते, तेषां किं मूल्यमिति न विदुः । इति ।)

तदर्थं यक्ष्यमाणं नाविज्ञेयमात् तदर्थं त्वम् । ७ ॥

भाष्यं— इत्यथ सोमाधानयोः आन्तर्यम् । कुत ।

तदर्थं वचनात् । 'यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत' इति च सर्वैरप्यसौ यक्ष्यमाणः अग्निमाधत्ते सोमेन अग्निहोत्रादिभिश्च । नमस्ति सोमस्य विज्ञेये सोमाध्यात्मा स्यात् । अथमसौ विशेषः स्यात्, यत् आन्तर्यं सोमा-
धानयोरेति ।

अथ यक्ष्यमाणस्य च यक्ष्यमाणद्विविधं कालनिर्दे-
शान्तरान्तर्यात् विनाङ्कुरा स्यात् । ८ ॥

भाष्यं— सोमेन यक्ष्यमाणस्य च यक्ष्यमाणद्विवि-
धत्वे निर्दिश्यते । 'यः सोमेनायक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, स पुनः संमन्त्रादधीति निर्देयेत्' इति । न तद्यु-
क्त्यादयक्ष्यमाण, तदर्थं विहितं नात् । तस्मात् अन-
न्तरान्तरमात्र इति श्रूयते ।

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य तादर्थ्यं सोमपूर्वत्वम् । ९ ॥

भाष्यं— इदं प्रयोजनस्यैव कर्तव्यं । धीमन्निष्क-
पम् । किं प्रयोजनं चिन्तायाः । इतिः अयक्ष्यमाणस्य सोमेन, निरतिषेधिके आध्यात्मे । तादर्थ्यं सोमपूर्वत्वम् । सोमाध्यात्मा तु आधानस्य सोमपूर्वत्व स्यात् ।

सोम— परमान्तेष्टिर्वात्पशुना च यक्ष्यमाण-
यक्ष्यमाणेन आधानान्तर्यात्विषयतमस्य । अथादपि सोमस्य न दर्शपूर्णमासयोश्च ग्राह्यत्वम् । एवं चात्र कालनिरूपणस्य ॥ केनापि वाधः इति प्रत्यक्षमात्रात् संशयः । 'सोमेन यक्ष्यमाणः' इति वाक्ये सोमस्य आधानस्य च अन्तरः प्रतिषेधस्तथा सोमस्याधानान-
न्तर्यमेव विशेषः, अन्वयात् यक्ष्यमाणस्य नात् । तत् पर-
मान्तेष्टीनां आधानाद्गन्त्यात् कालयस्योः सोमाधिप-
तिरयक्ष्यमाणस्य न व्यवस्थाप्यम् ।

वि— 'दर्शादीन् सोमाधावाः क्रमोऽयं निश्चयः न वा । उत्तरेष्टो, न सोमस्याधानान्तरनाशुते ॥'

भाष्यं— आधानपञ्चमे 'यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽ-
ग्निमादधीत नर्तुं पृच्छेत् नक्षत्रं' इति श्रुतम् । न च तेन सोमस्य आधानान्तर्ये विधानं शक्यं, आन्तर्य-
स्याध्यात्मत्वात् वाच्यमेवमगन्त्यात् । अतो विदितव्यान्तर-
मर्थं आध्यात्मिकेन विधीना । 'सोमेन यक्ष्यमाणः' इति तु अनुवृत्तिः । तेन 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिदं

सोमेन यजेत ' इत्येवमाद्यविहितदर्शपूर्णमासोत्तरपाल्प्य
येव सोमस्य । इति श्रौते, आधानमात्रोद्देशेन विहित
कामानादरविधाने ' सोमेन यज्यमाणः ' इत्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः । आधानकर्तृत्वं सर्वथापि सोमयामाधिकारित्वात्
मिशेषमात्रेण चयत्वाभावेन वैयर्थ्यपत्तेः, सोमेन
आधानानन्तरं यज्यमाणः अग्निं हव्यपांचयति । न च
यज्यमाणस्यापान्नाप्यर्थे विशेषलोपपत्तेः, नानन्तर्यरूपना-
मुक्तेति वाच्यम् । यज्यमाणः इति अवयवनवाचिप्रत्यय-
भरणेन आनन्तर्यस्य व्यकरणव्यापत्तात्, यज्यमाणस्य
अदृष्टार्थत्वेन अग्निं इति द्विषाऽनुपपत्तेः । यज्या-
धाने कामानादरस्य ' यज्यमानः ' इति वचनेनैव सिद्ध-
त्वा तस्य प्रत्यक्षमात्रेण निवारणीयत्वानुपपत्तेः ।
अतोऽत्र सोमाभ्यवहितपूर्ववालीनाधाने निमित्ते विहित
कामानादरो विधीयते । वर्तृकमानाधिरागेन भाष्यकारो
बाह्वतेन यच्छब्देन निमित्तत्वाज्ज्ञते, सन्तःकराण्य-
मवयवस्य ग्युल्लगयास्य न निराशेदेरो नास्त्वमेदः ।
अथैव सिद्धयतिद्वयान्ययऽनुपपत्त्या कस्मिन्नेन विध-
न्तेरेण ' उपरि हि वेदेभ्यो धारयति ' इतिवत् सोमह-
तया आधानानन्तरं विधीयते । अथवा ' अपहृताप्यस्य
नक्षत्र, अतो एतत् धारयति तथेया पाप्मानमप-
हन्ति, तस्मादरहरेवैव अदोपनमेत् अथादधीत वय
यजेत ' इति वचने ' अथ यजेत ' इत्यनेन आधाना-
नन्तरं सोमे विधीयते, यजेत इत्यनेन सोमस्यैव पत-
नसात् । अत एव ' अथादधीत ' इत्यनेन आधाने
एव कारबाध इति वक्ष्यते । अतश्च न निमित्तभूत-
स्ययऽनुपपत्त्याऽपि विध्वस्तकल्पना । अत एव इति-
पूर्वत्वे एव यदा इष्टपुनर अग्निं विनासादिनिमित्ता-
धानादरविहितोत्तरनोपकरण, यदा सोमे कालानादर-
विधानोपपत्तेः, न विषयवस्तुत्पत्त्या विस्तारद्वयी-
करणं युक्तं प्रत्यपातयम् । प्रत्यक्षविधिवैव अनुपांश-
नानन्तर्यस्य विहितत्वम् । नहि ' अथादधीत ' इत्यस्य
पुनराधानप्रवृत्तौऽपि, तस्य निमित्तत्वम-
वर्तित्वेन नम कालानादरविधिवैयर्थ्यात् । अतश्च
अनुपांशानानन्तर्ये एव कामानादरविधानात् इति-
पूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन युक्त एव विकल्पः । केचित्तु

' सोमेन यज्यमाणः ' इति मित्रं वाक्यं, ' नुं
पुच्छेत् ' इति मिश्रम् । तत्र आधेन प्रारणत् तृतीय
विधिप्रकारे एवमात्र आधानोद्देशेन सोमाभ्यवहित-
पूर्वता निधीयते, सोमपूर्वत्वमात्रमात्रमात्रेण वाक्य
वैयर्थ्यात् । अतश्च नाननिवेन सोमपूर्वत्वेन इतिपूर्व-
त्वास्य विकल्प इत्याहुः । तत्रा वाक्यभेदे प्रमाणा-
भावात्, आधानाद्भूतस्योपपूर्वत्वेन सोमाद्भूतेतिपूर्व-
त्वास्य विकल्पादादयोमात्राः किंच एवं अस्मिन्नेन
वाक्ये विधिहास्यविधिः, आधानानन्तरविधिनां अस्तु,
' सोमेन यज्यमाणः ' इत्यस्य ' ऐन्द्रतमामात्रा ' इतिवत्
अनुपपत्तेरपत्तेः । न चेदापत्तिः, यत्तत्तादि
वाक्यानां निमित्तार्थत्वापत्तेः । न च ' यच्छब्दस्य घात-
र्थेन एव विधिविधिव्यपत्त्यस्य, न विशेषयामो ' इत्यत्र
प्रमाणमस्ति, प्रमाणादे एव तस्य प्रतिपत्त्यत्वात् । न च
अवस्थाभेदोपनिमित्तविधेयं अग्निं इत्येवकचनान् आधानस्य
एकाम्युत्पादकत्वापत्तिः, अग्निगतलोकव्यवस्था बहुलस्य
वा लोकेयगतत्वेन प्रमाणान्तरसिद्धमखरोपलक्षणायां वात् ।
अनेकान्युत्पादकत्व तु ' आधवेनेपु सभारात् निरपाति ' इति
आधारात्तुवचनविधानात् इत्युक्तं प्रमेयत्वावि-
करणे (३।१।३।१-१५) कौमुदे । किंच एव
विहितानादरस्य दृष्टावलीऽपि स्यात्, न सोमाभ्यव-
यहितपूर्वाधाने एव । उच्यतेकिंकरणावयवमात्रात्
कालानादरस्य सोमाद्भूतेऽपि स इतिपूर्वत्वपक्षेऽपि स्यात्,
न सोमपूर्वत्वपक्षे एव । अतश्च अस्मदुक्तप्रमाण एव
अस्मात् । आधानानन्तरंऽपि न पयमनिधिमि न वा
अधिकारप्राप्त्या यज्यमाणः, तेषां सोमोपकारकत्वात् ।
अत एव सोमाधनन्तरं यज्यमानेतिना तत्र एव वर्तते,
सोमेन अवयवमात्रस्यैव अवसरादिवाक्यमात्रात् ।

अणदत— ' इति वृत्तस्य सोमपतना न कुपात् । ' १

' यदा सोमः पूर्णमिष्टेरपि स्यात् । ' ४.

अणदत— ' विस्तृत्य सोमपूर्वत्वे । '

● आधानस्य दृष्टिपूर्वत्वस्योपपूर्वत्वयोर्निमित्तो न
अविधिवैयर्थ्योपपत्तिः, किन्तु ब्राह्मणस्यैव । मा. ५।४।१
१०-१४, १७-१८. ● आधानस्य उपनयनोपपत्त्य-
दारप्रविष्टव्यवयवनोत्तरादरत्वम् । सोम ६।१।१-

इति श्वणाद् ग्रहपञ्चादेव आहवनीयाधानम् । संकथं.
३।२।२.

० आधाने 'उत्पत्तिविधिमालोच्य रश्मिनां वेदा-
न्तरयता । साङ्गप्रधानसंघपादुपांशुत्वं बु गम्यते ॥'
यदि हि यदुपैवे एव एषामुत्पत्तिः स्यात्, तत्स्वरूप-
निमित्तमेव उपाद्यायं स्यात् । एतेषां तु नामनेदोषज्ञाना
स्वरूपतः उच्चैर्यशने प्रधानसंरूपमिति सिद्धमुपाद्यायं इति
प्रधानत्वमेतत् । वा ३।२।२।५ पृ. ८१०. ० आधाने
'छौमे वसानो भूमी आदयोपाता' इति । अथ संपत्-
तिप्रापं द्विवचनम् । एकस्मिन्नाधाने एकस्यैव संपत्तीकृत्य
पुंसोऽधिकारा, न ह्ययोः पुंसयोः । वि ६।१।५.
१ आधाने दक्षिणानां अपरिमितस्य पूर्वोक्तत्वं
एकस्मिन्नाधानात्संरूपत्वात् । नकाद्यात् संरुपाऽन्तरम् ।
भा ६।७।१।२९.

॥ आधाने दक्षिणानां अपरिमितस्य सहस्रा-
धिकारम् ॥

अनियमोऽधिकोपात् । ६।७।१।२३ ॥

भाष्य— अपरिमिते (अपरिमितं दैव इत्यन)
कल्पानाम् इति सम्भितात्मम् । अयेदानीमिदं सदित्येते
किं सहस्रादून अपरिमितं, उत सहस्रदधिकमिति । किं
सात्तु मासः । अनियमोऽविरोधात् । न कश्चिद्विदं बहुते
विरोध आधीयते सहस्रादूनमधिकं वेति । अनाधीयमाणे
यथाकामं स्यात्, यथावत् साधु । तस्मादनियमः ।

अधिकं वा स्याद्, बहुवैत्वादिद्वैतैः संनिधा-
नात् । २५ ॥

भाष्य— वेति शब्दव्यापुचिः । नैतदिति अधिक
मूलं वा सदधिकमिति । किं तर्हि ? अधिकमेवेति ।
कृतं । शब्दार्थात् अपरिमितव्यवस्थं । यद्यपि हि इमे
सार्धं उपचरन्ति इत्येवमुक्तम् । नूतनं चापेक्षिकं, किं
विदयेष्व ततोऽधिकं बहु इत्युच्यते । आत्मस्यापेक्षया
अपरिपूर्णमेवत् । यथा पुनः इति किं विदयेष्व भवति,
नात्यथा । तत्र प्रकृतं समिद्धित्वापेक्षं निमित्तं, सहस्रं
च संनिद्धितम् । तस्मात् ततोऽधिकं अपरिमितमिति ।

अर्थवादश्च सङ्गतः । २५ ॥

भाष्य— कथमेवं ? तत्र 'उत्पत्ति' वै अपरिमितं'
इति कदनुक्ता सहस्रस्य दर्शयति ।

आ — 'आपेक्षिको हि यदर्थः सहस्रापेक्षया
भवेत् । तद्वयानन्तरनिर्देशात् सहस्रादधिककृततः ॥'
सोम— पूर्वोक्ते विरोधविनाशत् संगतिः ।

वि— 'अर्वाणि बहुन्व तत् सहस्रादूर्ध्वमेव वा ।,
उभयादहमिदो, अन्यः स्यात् सहस्रानन्तरोक्तिः ॥'

भाट्ट— (दशमधिकरणे एव एकादशस्थान्तर्मा-
णात् न पृथक् चिन्ति) ।

सङ्कटन— 'सहस्रादधिकं पण ।'

जंकर— 'सहस्राधिकमेव तत् ।' १३. उभयत्र तत्-
व्यवस्थं अपरिमितस्य इत्यर्थः ।

॥ आधाने दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः ॥

संख्यासु बु विरम्यः स्याच्छ्रुतिविप्रतिषेधान् ।

१२।४।५५ ॥

भाष्य— आधाने दक्षिणाधिक्यः 'एका देवा,
पद् देवाः, द्वादश देवाः' इत्येवमादयः । तेषां सप्त
वयो विकल्पो वा इति विचार्यता । तत्र अङ्गभूतत्वात्
तत्तादृशादिना प्रयोगरचनेन सप्तवये प्राप्ते उच्यते ।
एषाम् तु त्रय विकल्पः स्यात् । कुतः ? भुवि विप्रति-
षेधान् । 'एका देवा' इत्येतत्संख्यापरिच्छिन्नं रूपं
परिकल्पयितव्यं भवति । तथा 'पद् देवाः' इति पद्-
संख्यापरिच्छिन्नम् । यदि एका वा पद् वा सप्तव्यो
येत् (तदा) संख्याऽन्तरं सप्तसंख्या उत्पद्यते । तस्मिन्
विच्छिन्नेन द्रव्येण परिकल्पः कृतः स्यात् । तत्र एक
भुते, पद्भुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् । ननु नैवान् परिदयः
भूयते, किं तर्हि ? सप्त, एका देवा पद् देवा, इति ।
अत्रोच्यते । दानं नाम आन्धीयस्य द्रव्यस्य परस्परान्-
पादनम् । तस्य परः स्वस्वम् स्यात् इत्येवमादि ।
स्वत्वमेवायं संख्याविषयः करोति, तेन चास्य दातृत्वम् ।
एव दृष्टार्थो भवति । अथ दानमात्रं कल्पते, ततः
अदृष्टं कल्पयितव्यम् । परिकल्पे एव एकादीनां भव-
णम् । तत्र यः सप्तभिः परिनीणीते, न तेन एकस्य
पद्मिर्वा परिनीतो भवति । नहि ते एक

इत्यामनन्ति, न पवति, किं तर्हि ? सतेति । स एष श्रुतिविप्रतिषेधः । तस्मात् निरूप्यः संख्यातु ।

सोम— दूर्यन्दिदापि समुच्चयः इति तत्पितेः संगतिः ।

वि— 'एका देवा समुच्चये विकल्प्य वाऽऽद्य भानतेः । सौख्य्या, दन्तिमो नैरपेक्ष्यात् संख्याऽन्तरादपि ॥ '

भाट्ट— अग्न्याचेवाद्दक्षिणाग्ना 'एका देवा, यद् देवाः' इत्याद्येना निरपेक्षतापनान्नात्, समुच्चये संख्याऽन्तरोपगमनापत्तेः, श्रिकल्प एव । न च एक-याक्यताभावात् उपजगद्यमानमधराऽन्तरे एव तन्त्रणा दर्शयामि वाक्यम् । प्रत्यक्षविधिभरणेन वाक्यभेद-स्यैव प्रामाणिकत्वात् ।

मण्डन— 'यदेकाद्री विकल्पः स्यात् ।'

शंकर— 'नाग्न्याचेवे दक्षिणाग्नौ ।' मनुष्यः । ५.

'ए' आधाने दक्षिणाग्निः निर्मग्न्यः गार्हप-त्याद्वा ॥

दक्षिणाग्निश्चन्द्रस्तपि दिक्पदद्वयितया दक्षिण-दिशाः सकाशाद्वाहन्त्यैकिकान्निपरत्वात् श्लोक एव कथ्यते । इति प्राप्ते, 'निर्मग्न्यान् दक्षिणाग्निमादधीत' इति शास्त्राऽन्तरे अत्रणात्, गार्हपत्यस्य सर्वयोगिनित्वात् वा गत एवापानम् । सकर्ष, ३।१।४.

० आधाने पवमानहवियः गार्ह द्वादशतु दिनेषु तृष्णीहीनः । 'तृष्णीमेव होतव्यमग्निहोम' इति विधानात् । तत्र च 'होतव्यमग्निहोम न होतव्यमिति प्रीमान्त्ये' इत्यादिः अर्थवादः । वि. १०।८।५.

॥ आधाने पवमानहवियः क्षाम्यप्रयोगे प्रथ-मस्य तन्त्रभेदः उत्तरयोगेनन्त्रं, मध्यमस्यमवाप्तये नित्यप्रयोगे च प्रकाशामपि तन्त्रम् ॥

पवमानहविःप्रैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनेकत्वात् । ११।४।४।११ ॥

भाट्ट— आधाने चरमानेष्टव, 'अग्नये पवमाना-याश्चरुपात् निर्वपति, अग्नये वाचवाच, अग्नये द्युचये' इति । तत्र विनामृते विमार्शे ऐकतन्त्र्यं, भेदो वेति । किं मतं ? चरमानहविःपु ऐकतन्त्र्यं स्यात् । जुहः ।

प्रयोगवचनेकत्वात् । एक आगा प्रयोगपवनः 'अहो निरूप्याणि' इति । प्रयोगवचनेकत्वात् सहप्रयोगः । तत्र न श्रुते विरोधः । तस्मादेकतन्त्र्यम् ।

हुप्— 'वाहो निरूप्याणि' इति वाहवचन मन्त्र-मानः तन्त्रमापादयति । यथा तौर्गमास्या प्रथमा कालस्योगात् तन्त्रेणाज्ञानि एवमिहापि ।

लिङ्गदर्शनात् । १२ ॥

भाट्ट— लिङ्ग च सर्वयोगं दर्शयति 'समानवर्हीपि भवन्ति' इति । अनुवादोऽयं वर्तमानावधेयात् ।

वचनात् तन्त्रभेदः स्यात् । १३ ॥

भाट्ट— न च ऐकतन्त्र्यं स्यात् । किं तर्हि ? तन्त्रभेदः । न च भवन् एव स्यात्, मध्यमायाः भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् । वचनात् । वचनमिदं भवति 'अथ य कामयेत वर्षीयात् शेषान् स्वामिति, तस्मादपे पवमानाव निरूप्य अथ वाक्काय द्युचये चोत्तरे हवियौ समानवर्हीपौ निर्वपेत्, वचनमग्रहीत् तेन ॥ उत्तर वर्षी-यात् शेषान् भवति' इति । विधिय वचनं न कुर्यात् । ज्ञानि वचनम्यानिवारः । तस्मादेव फलं स्यात् । अथ बहुक्त प्रयोगवचनेकत्वात् इति, तस्य कः परिहारः ? नाहौ प्रयोगवचनः, कालवचनोऽहौ 'अहो निरूप्याणि' इति । तस्मादेतन्त्रः स भवति ।

हुप्— सिद्धांशवती तु अहःसन्धेयं तदाः कर्तव्यानि इति विज्ञाप्यते, न कालं प्रति उपाधीयते । अहंशब्दस्य कालो न वाच्यः, येन कालं प्रति उपाधीयते । तस्मात् भेदो वचनात् ।

सहृत्वे नित्यानुवादः स्यात् । १४ ॥

भाट्ट— यथोक्तं 'समानवर्हीपि भवन्ति' इति समानप्रयोगं दर्शयतीति । तत्र सूत्रः । सत्ये नित्यानु-वादः स्यात् । इदमपरं वचने 'यो जलरजंश्रामः स्यात् । तत्र सर्वाणि हवीषि निरूप्याणि' इति । तस्य सहप्रयोगो भवति । तस्मिन् सत्ये नित्यानुवादोऽयं स्यात् 'समानवर्हीपि भवन्ति' इति । कथं पुनः निरूप्याणि इत्युक्ते सहप्रयोगो विज्ञाप्यते ? 'निरूप्याणि' इति बहुवचनः प्रयोगो विज्ञाप्यते । तस्य वृद्धं तदादेव-

रतेन चोदितासां विरहितम् । न वैश्वः प्रयोगो,
चतुर्धनुः प्रयोगो भवति । तस्मात् सद्वशयोगो निश्चयते ।

दृष्ट्— 'पमानवर्द्धो भवति' इत्युक्तम् । 'प्रस-
वर्धयथास्य तर्गिणि हवींषि सह निरुप्याणि' इति
तत्र निरूपे सह चोदिने पयमात् तन्मं भवति । तस्मात्
तद्वैश्वया अनुवाशो भवति ।

सोम—नित्ये प्रयोगे समानतया, साम्ये तु प्रयोग-
गेदः । अनेदी प्रयोगद्वयस्य वैरूप्येऽपि पयमानहृषिण्यु
न वैरूप्यं शङ्क्यमानात् संगतिः ।

यि— 'पयमानेष्टिहृषिण्यु तं मेरोऽधगऽधिमः ।
ताप्यदेशागमेदा, धो गाम्ये मेरोक्तितोऽन्तिमः ॥'

आह— अनेदश्वानरा, पयमानेष्टयः 'उं तदे
निर्वैत्, हादशाहे श्वरुते वा, अतो निरुप्याणि' इत्य-
नेन वक्तव्यविशिष्टप्रयोगविधानात् 'पौर्णमास्या वीर्यं
मास्या यजेत' इत्यादिषु एकप्रयोगेभ्यः कर्तव्यं इत्य-
विवादम् । अत एव 'अहो निरुप्याणि' इत्यत्र अह्नः
सप्तः आधानेऽपि विधानं इत्यर्थान्नित्येण संवत्सरदि-
कालावधमाह्निकीरेऽपि संवत्सरवाक्ये कालविशेषावध-
न्येन तत्र एकप्रयोगविधेरावश्यकत्वात् । तत्रैव च
आधानेऽनिकर्षविधानेन तत्र श्लेऽपि एकप्रयोगात्
सिद्धिः । अत एव 'नह निरुप्याणि' इत्यनुवाशेऽपि
संगच्छते । तदर्थं नित्यप्रयोगे सद्वैश्वविधानेऽपि धर्मोऽ
वृथान्वयत्वेन (४/११/५-७) 'यो प्रसवर्धनसमः
स्यात् तस्य वर्गिणि सह निरुप्याणि' इत्यनेन कर्म
सहस्य दण्डादित्त्वं निर्धार्यते । तदर्थं स्थिते पुनः 'व.
कामेयेव उत्तरोक्षर दक्षीणात् शेषान् ग्यामिनि, तस्याप्रये
पयमानाय निरुप्य पावकपुत्रिण्यो उत्तरे हविषी समान
वर्हिषी निर्वैत्' इति श्रुत्यम् । तत्र वक्ता पयमान-
प्रयोगोक्तकालान्तविशिष्टपयानवृत्तिप्रमाणकप्रयोगस्यैव
कर्मस्य विधानम् न पयमागोक्तप्रयोगात् (न च नित्य
प्रयोगे प्रमाणमपि सद्वैश्वविधानात् अत्र त्वया प्रमाण
मानसम् एव दण्डादित्त्वं कर्मस्य विधीयता इति
वाच्यम् । तत्राग्रे उत्तरोक्षरेव समानवर्द्धिवाक्यमुक्ता
नुपपत्तेः । न चैवं प्रयोगपेदे कर्तृमेदात् त्वक्तु-
समानवर्द्धकत्वमुपपत्तिः, वरकमण्डपिमेदेन कृतिद्विष्ट

कर्तृमेदे वद्विष्टमेष्टयमात्रेण पयमानहृषिण्येन वा
तदुपपत्तेः । यस्तु तन्मु श्रव्यतद्विक्ततां पयमानेष्टिमये
एव दानविधानात् तत्रैव प्रगटनेन वापत्तिदः न
पयमानेष्टिषु वृक्षपरगमरूपे । अतस्तत्र कालिप्रयोग-
मेदेऽपि कर्तृमेदात् त्वक्तुपरतिरिक्तेन ।

मण्डन— 'पयमानेष्टितमता' । न ।

शंकर— 'न सेष्टिषु कृषात् पते ।' सा तमता ।

ह्य आधाने पयमानेष्टयः न पयमानेष्टि-
संस्कृतेऽपि, त्रिषु फेयव्याधानसंस्कृते एव ॥

शामासि. प्रकृतित्वं प्रमाणमप्युपपत्त्यात् ।
३/६/६/६ ॥

आह— एतत् पयमानेष्टयः 'अमये पयमानाय'
इत्येवमाद्यः । तत्र संदेहः किं पयमानेष्टिसंस्कृते अमो
पयमानेष्टय कर्तृ वा, उत नेति । तं प्राप्तेः । तत्र
गो पयमानेष्टीना पयमानेष्टिसंस्कृतः अग्निः प्रकृतित्व
स्यात् । कुतः ? चोदककामवर्णात् प्रमाणम् । यथा
आमु प्रमाया भवति चोदनेन, एवं पयमानेष्टिसंस्कृता
अग्निरेऽपि भवेत्तुः ।

वा— 'तस्या तु स्यात् प्रमाणम्' (१०/११
४/६) इत्येवद्विष्टप्रमाणत्वेन पयमानहृषि सङ्कृतानि
ताप्यत्वे तन्नामस्ति नास्तीति विचारः । तत्र 'इष्टि
द्वयैकप्रमाणयोः प्रार्थन' इत्यात् (८/११/१११)
इत्येव पयमानेष्टीना द्रव्यैकप्रमाणहृषित्वे सिद्धे त्रयेण
प्रमाणादीनि अनिदिश्यन्ते, तत्रैव पयमानेष्टिसंस्कृतमि-
ति स्थितिः । ननु च आहवनीयादिव सर्वकर्मणा प्रयत्न
भूता एव अह्न्यं प्रतिपश्यन्ते, इति न वक्तव्यं प्रकृतित्व
इति (यत्र गाम्ये च ।) । नैव शेषः । गमैः पयमं
अस्मा सुशोचि, तत्र प्रहृषिषमस्तत् आहवनीयसंस्कृतोऽ
वनसत्ते । यत्र पुनः द्रव्यैकप्रमाणवर्णात् यत्रिमये
कस्मिन्ते 'चतुरत्तत् सुशोचि' इति प्रहृषितो
होमः प्रशोचि, तत्र इत्यत्र प्रहृषित्वान् आहवनीयेनाग्नि
प्रकृतित्व एव स्थितव्यम् । अत आहूतं प्रकृतित्व इति ।
ननु या. ईश्वरान्ते निवृत्ते, तातामसि अग्न्या प्राप्ते-
चानि तातामसि अग्न्या, इत्यत्रैव प्राप्तेति । नैव
शेषः । यत्रावस्थाना यत्रावस्थेन न्यक्तवान् । यत्राव

हि अधिकालं वैशेषिकास्तथासाधिका नातिव्रामति
तावत्यः करिष्यन्ते ।

न वा, तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

भाष्यं— न वा इष्टितेष्टादयः अग्नीनां पवमाने
ष्टिषु स्यात् । कस्यान् ? तासां तदर्थत्वात् । ताः पव-
मानेष्टयः अग्निमन्त्राणां इत्युक्तम् । यच्च नाम
अङ्गभूतं, तत् चोदकेन पृथगे । अग्निप्रयुक्तश्च पव-
मानेष्टिसंस्कारः, न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः । तेन न चोद-
केन ब्राह्मण्यते । अपि न पवमानेष्टयः इष्टिसंस्कार-
वर्जिता प्रतिसमेषु सन्ते अवहित्वात् तत्कामवस्थाया
पवमानेष्टीनाम् ।

धा— यजाम प्रजाजिदं प्रतिसमं मयति तदवि-
विच्यते, न तु परमानेष्टयः कर्माद्, इति व्याधानव्याजेन
(११।१।१४) साधितम् । अतः 'रूपं वाऽदोषभूतत्वात्'
(७।१।१।२९) इत्याहपनीयादित्युक्तमनिदिश्यते,
नेष्टयः । आरम्भणीया तु अङ्गं, इति कृत्वा अभि-
करण-संस्कारस्यते (१०।१।५।९), तदीयश्च एव
स्यात् । सनादि मयिष्यति । सत्यपि चाङ्गत्वे भावप्र-
विधीयन्ते, तयश्चैष्टयः प्रकृतौ दृश्यन्ते । कथं
द्विषेनकथंभावैः तद्भावना न पूर्वमे तावद्विधिं प्रवर्तते ।
नेन पवमानेष्टिरहिताया प्रकृतौ तामिरितिकर्तव्यता
शुभ्रमाणा तद्-व्यतिरिक्तवाच्यमिति नैव केनचिद् प्रवृत्त-
वच्यते । अन्यथा हि एकस्मिन् वाक्ये विहितवत् अने-
क्षणं विहितवत् विधानं, इति खल्वभिप्रेत्येष्टयः स्थितः ।
तस्मात् वाङ्माहवनीयः प्राक् पवमानेष्टियः, तावदेव
तासां प्राप्तः, इति निष्पन्नस्याहपनीयं प्रयोजनमपेक्ष-
माणस्य उपदेशेन अतिदेशेन वा अङ्गत्वं वाच्यं कल-
यितुम् । एतास्तु तद्विषयवर्णा एव इति न तादृशमुप-
धारमयेच्छते । न च अनपेक्षितमुपदेष्टुं अतिवेष्टुं वा
शक्यते । तस्मात् आधानमात्रप्रकृतौनामिना संवद्व्याः
इति सिद्धम् ।

धा— प्राग्द्विषन्ति पवमानेष्टिषु किं परमानेष्टयः
कर्त्तव्या नेति । 'तत्र प्रकृतितत्वात् पवमानेष्टिसंस्कृतः ।
प्रागोत्पन्नसदर्थेन कार्यजातिरष्टयोऽपि ताः' ननु
तासां, तासांमप्यन्ताः कार्यः, तासांमप्यन्ताः इत्यन-

म्याऽऽपत्तिः स्यात् । 'वच्यते नैव दोषोऽस्ति सामर्थ्येन
व्यवस्थितः । यावतीः शक्नुयात् कर्तुं तस्मिन्नदति,
तावतीः ॥ कुर्वतो नान्यस्या स्यादिति प्राप्तेऽभि-
धीयते । न तावदतिदेशेन प्राप्तिस्तासामनङ्गता ।
नहि ताः प्रकृतेरङ्गमिति प्रागेव दर्शितम् । प्रकृतौ
चोदनायां यत् कार्यभावेन संगतम् ॥ तदेव
चोदनाभिद्वाद् विज्ञावतिदिश्यते । चोदकेन तत्-
स्तासां वासु प्राप्तिर्न विद्यते । अङ्गत्वे सत्यपि
स्यासां नातिदेशोऽङ्गस्यते । विधीयन्ते यदा हा
न प्रकृतौ संगतिं तावता ॥'

वि— 'संस्तुते पवमानेष्टया बहौ नेष्टिनैवे, इत्या ।
बहौ तत्प्रकृतौ कार्यश्रीदकस्यादुरीयतः ॥, चोदकः
पवमानेष्टी न ता प्रापयितुं मयुः । अनङ्गवैष्टयसिद्धि-
म्यामिष्टयमनदृश्यते ॥' तदसङ्गते पवमानेष्टयप्रकृतौ,
इष्टयः पवमानेष्टयः कार्यः इत्यर्थः ।

आह— पवमानेष्टीनां दर्शप्रकृतिकत्वात् अतिदेशेन
प्रजाजिदस्यैव अत्रापि प्राप्नुयति, ते च आधानपवमा-
नेष्टिसंस्थाः, इति तत् । पूर्वं कर्त्तव्यत्वाधानं पवमानेष्टयश्च ।
न बान्यस्या, शक्यत्वोपपत्त्यादिकालं करणेवपक्षे, ।
इति प्राप्ते, न तावत् पवमानेष्टयादिकं प्रकृतौ अत्र
अग्निमात्रस्यैव स्थानितत्वात् । सत्यपि चाङ्गत्वे तेषां
नातिदेशः, पवमानेष्टयादियु शक्तिविदितिकर्तव्यताकथ-
मनेष्टयपेक्षरूपा प्रवच्येनैव प्रकृतौ पूर्वा परिकल्प्य
पवमानेष्टियु अतिदेशरूपमात्रम् । तेषामङ्गतां प्रकृतौ
स्याङ्गसंज्ञेन निरासदृष्टता तेषामतिदेशः, न
पवमानेष्टयादीनां, तेषामङ्गविशेषादप्यनेन तद्विधानाया
अपरिपूर्णत्वात् । अतः अन्यारम्भणीय- (१०।१।६)
वेष्टय- (४।१।२१) स्थानेन नातिदेशः । परानु-
नाह्यमपि । अग्नीनां ॥ सत्यपि अङ्गत्वे वाच्यताया
नेरातिदेशः । अत्रापि हि वे प्रथमतः आधानपवमाने
इत्यादयः कार्या, तेभ्यः अभिसिद्धिरद्वितीया । ततश्च
तेभ्यः तयसिद्धौ अनपेक्षमपरम् । यथा च एवं
सति परमानेष्टिदोषादयः आधानदोषा वा आधानत्रये
सर्वपूर्वमदवर्त्तनीयादौ मयति, तथा श्रीमुने
वाच्यमिति श्रुते (११।१।२२) अत्र च शब्दः ।

मण्डन— 'न रायमानी प्रति शवमानी ।'

शंकर— 'इष्टमर्था नेष्टयो मता ।'

■ आधाने पवमानेष्टिषु 'अग्नये पावकस्य' इत्यादि शब्दद्वयेन पठनीय, न तु गुणरहित केवल-मग्निरदम् । आ. १०।४।१।४।२६-२७, * आधाने पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि धामन्तरेव निर्वी-पोऽनुष्ठेयः । १०।२।२।७।१३, * आधाने पवमानेष्टिषु सायमागौ 'सुषन्वाद् आग्नेयः कार्यः, पावकवान् सौम्यः' इति । नातोर्विशेषं सुषन्वाच्च, किंतु मन्त्रस्य । 'अग्निं स्तोमेन बोधय' इति । तस्मात् निर्गुणमभिधानं वैकृतायाः कर्तव्यम् । १०।४।१।४।३०-३१.

■ आधाने पवमानेष्टिषु आत्ययभाष्ये देयतावाच-कयोः पदयोः गुणवाचकपदरहितयोरेव लक्ष्यारणं कर्तव्यम् । सुषन्वादपि पदं तु मन्त्रशेषकम् ॥

सुषन्वाद् पवमानवद् विशेषनिर्देशात् १०।४।१।४।३० ॥

साध्यं— अहस्याधानं, 'य एवं विद्वानग्निमावहे' इति । तत्र पवमानेष्टयः 'आग्नेय पवमानाव्य पुरोडाश-महाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुक्ले' इति । तत्र आत्ययभाष्ये प्रकृत्य भूयते 'सुषन्वानाग्नेय-कार्यं, पावकवान् सौम्यः' इति । तत्रायमर्थः लोचयितुः किं सगुणं आग्नेयमिधानं कर्तव्यं, उच्यते निर्गुणमिति । तत्रैवं वाच्यं स्वीक्यते । किं देयतानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देश इति । देयतानिर्देशे ऋषिः सगुण-मभिधानं, मन्त्रनिर्देशो निर्गुणमिति । किं तत्राह प्रातः ? सगुणमभिधानमिति । तत्रैव दर्शयते, देवतानिर्देश इति । कुतः ? कुरत एव मन्त्राणां प्रातःकालात् विधानमनर्थकं, देवता पुनर्नं प्रप्रेक्षति । तस्मात् विधानं अग्नैकद्वयत्ति 'सुष-न्वानाग्नेयः कर्तव्यः' इति । देवतया सुषन्वद्सुष-सुकपा भवति सुषन्वानाग्नेय । तस्मात् सगुणमभिधानम् । यथा पावमानेष्टिषु, 'अग्निं पवमानः' इति । एवमत्रापि अग्निर्गुणमिति विशेषनिर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । तस्मात् सगुणमभिधानमिति ।

मन्त्रविशेषनिर्देशात् देयतावाचकारः स्यात् ।

३१ ॥

साध्यं— न चैतदेव सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्तव्यम् । तत्रैव वर्णयन्ति मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयमिति । कुतः ? मन्त्रविशेषपरूपोऽयं प्रकृतः । आग्नेयो यो विमि-ष्टमिविष्टिः स सुषन्वाद् कर्तव्यः, नाग्निः । अथ अग्निर्गुणवान् मन्त्रेण, तत्र सुषन्वानाग्नेयता स्यात् । तत्र आग्नेयः इति तापेष्टे लक्षितनिर्देशो न गम्यते । नहि सविरोपपन्नानां वृत्तिर्मयति । न एतदपि वृत्तस्य विरोपणं प्रयुज्यते । तस्मात्प्राग्निविशेषणं सुषन्वत् । कर्तव्यं सुष-न्वत्तया विशेष्यते ? आग्नेयः । तस्य सुषो मन्त्रः, तेनास्ती सुषन्वाद् भवति पावकः । 'अग्निं स्तोमेन बोधय सभिधानो अग्नैव' इति । अपथा, मन्त्र-यथाभिर्लक्ष्यते, सुषन्वानाग्नेय इति । अथ वसुधां, क्वा-देव मन्त्रः प्राप्नोति, न विद्यालय इति । उच्यते । ५ः पश्चिदमभ्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति । तन्निर्देशात्पि-सुषन्वते सुषन्वाद् कर्तव्यः, अग्निं स्तोमेन बोधयेति । एवं चेत्, न चेदताविशेषकम् । तस्मात्निर्गुणमभिधानं देयतायाः कर्तव्यम् । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति ।

शङ्का— किं सुषन्वत्तया धारकवत्तया च सगुणेन सगुणमभिधानं कर्तव्यं 'सुषन्वन्तमग्निमावह, पावकवर्तु सोमप्रवह' इति, तत्र अविकारेण प्रकृतिसिद्धिर्गुणं ('अग्निमावह, सोममावह') इति कल्प्यते । (यद्यपि नकारोत्तरात्तस्य छान्दस्येन निबन्धेन देयता-निर्देशात्सोदकवत्तयेन टौत्तिकत्वात् 'सुषन्वन्मावह' इत्येव वक्तुमुचितं, तथापि छन्दसि वा शब्दो दृष्टः, तदनुसारेणैव प्रसिद्धं ऊहः इति शङ्किरङ्गीकारात् सुष-न्वच्छब्दस्य विविचयन्तत्वात् 'सुषन्वन्मावह' इत्यु-च्यते । 'सुषन्वत्तया, सुषन्वत्त' इत्यादिः प्रत्ययप्रत्यय-हारस्तु अनुकरणत्वात् साधु.) ।

मोक्ष— यदि पवमानेष्टिदेवतासु गुणधरयोः सगुण-मभिधानं, तदिहापि शुभधरणात् सगुणमभिधानं इष्ट-स्थितेः (दृष्टान्त—) सरातिः । सुत्रार्थरत्न — यथाऽग्नये पवमानाव इत्यत्र सगुणमभिधानं तथा 'सुषन्वाद्' इत्यत्रापि सुषन्वानास्यसुषुविशेषनिर्देशात् इति ।

माह—यामानेष्टिषु आत्ययभाष्ये प्रकृत्य 'सुषन्वाद्' इति कार्यः, पावकवान् सौम्यः' इति प्रुतम् । ३१

नकारश्चान्दसः । धृषणमित्यर्थः । तत्र त्रिभिष धृषणत्वा-
पावक्यत्ता ॥ देवताविशेषत्वेन विधीयते, तत्र मन्त्र-
विशेषणत्वेन इति चिन्तायाम् । धृषणशब्देन मन्त्र-
विशेषणत्वेन धृषणशब्दस्य शब्दस्वरूपपर्युषणरूपार्थः एव
रूपवशात् विधीयते । न च यद्यपि नाग्निविशेषणत्वेन
विधानं शक्यते, तद्विधौ धृषणशब्दस्य विशेषणा-
न्तरात्वात्, तथापि आग्नेयपदोक्त्या मोक्षोद्देशेन धृषा-
रूपगुणो विधीयमानः अपरित्यागप्रसङ्गोद्देशेन विहित-
त्वात् नाग्निपदशब्देन विधीयते, अपि तु तद्विशेषणत्वे
नैव । एवं पावकवाक्येऽपि । अतश्च स्यागे आवाहनादि-
निर्गमेषु च धृषादिशुभस्यानुष्ठेयः । इति प्राप्ते,
सामेवादिदेश्यतासहितेन वागम्यत्वं 'सुक्तविधौः'
इति श्रुत्या सूक्तविशेषेण निबन्धम् । नापि आगव्यवहण,
सुश्रुत्यनुपपत्तेः । धृषादिदेवतायाः समुत्पत्त्येन वायेन वा
विधाने आगव्यवहण आग्नेयवादिनिर्देशानुपपत्तेः । अतः
सूक्ततद्विधौ धृषादिशुभस्य मन्त्रमेव आग्नेयशब्देनानुष्ठेयं तदुद्दे-
शेन धृषणत्वा विधीयते, न तु वागम्यविधौ । तद्विधौ वागे
'वैदेवेन पठेत्' इति श्रुत्याऽऽपत्तेः । न च धृषादि-
शब्दस्य सत्रादि शब्दपरत्वे लक्षणाऽऽपत्तिः, धृषादि-
रूपार्थस्यैव प्रतिपाद्यतासंभवेन मन्त्रसंभवात्कात् धृषादि-
रूपार्थपरत्वेन मन्त्रोद्देशेन विधानोपपत्तेः । प्रच्युत
देवताविशेषणपक्षे पूर्वोक्तरीत्या शब्दस्यैव विशेष्यत्वेन
शब्दलक्षणाऽऽपत्तिः । न चैव प्राकृतस्यैव मन्त्रस्य लक्ष-
णाऽऽदिना धृषादिरूपार्थस्यैव शब्दलक्षणात् धृषादिवशो-
देवमन्त्रविशेषादिविशेषणत्वात्तद्विधानपत्तिः । आग्नेयवा-
जित्तत्वात्सर्वस्मात् पञ्चमानेष्टिपुत्रभूषणपञ्चमानेष्टिपुत्र-
मन्त्रोद्देश्येन मन्त्राणां आगम्यत्वमन्त्रोद्देश्यः नैव प्राकृतमन्त्राणां
वाधात् । अत एव वैकट्यश्रमणेकमन्त्रप्राप्तेः सप्तदाश-
मागाद्भूतमन्त्रोद्देशेन धृषादिप्रतिपाद्यत्वविधानात् 'अग्नि-
शब्देनैव यथैव' इत्यादिप्रत्ययोरेव निष्पत्तिरिति । एवं
च मन्त्रान्तर्गतगुरुत्वार्थः इत्यादि बोध्यम् । यदि तु
अत्र अनाश्रयः, तदा धृषणशब्दमन्त्रोद्देश्य आगव्य-
भागपक्षे सन्नाम्नामेन प्राकृतमन्त्रपक्षो द्रव्यः । अत
एव त्रिदादेव तत्तन्मन्त्रोद्देश्यसद्व्यवहारात्तद्विधेः इदं
यननप्रमाणमुद एव पञ्चमानेष्टिपुत्रार्थः । अमृदुध-

शिरस्कृतसिद्धयर्थं वा विधिः, न तु धृषादेर्देवताविधा-
यक समुत्पत्त्येन वायेन वा, तत्र देवताविधौ आग्नेयवादि-
निर्देशानुपपत्तेः । यत्र तु तस्योद्देश्यमन्त्रा दाशतयीषेन
प्रसिद्धाः, केवलं विद्वन्निष्कर्षणे एवंविधमनमानां, तत्र
मन्त्रान्तरपक्षेनैव प्राकृतवायेन मन्त्रान्तरविधिः । मन्त्र-
वायेन तु धृषणमन्त्रे एव लक्षणाऽऽदिना तदर्थप्रमाणं,
प्राकृतमन्त्रस्यैव प्रसङ्गकत्वसंभवेन तदर्थवायविधुपपत्तौ
तद्व्यवहारादोद्देश्यमन्त्रान्तरविधौ गौरवादिति श्रेयम् । १६.

मण्डन 'धृषणान् नाग्निप्रियते ।' १७.

उंकर— 'धृषणान् देवता न च ।' १८.

तु आधाने मथिवोऽभिर्गार्हपत्यार्थ एव ॥

आधाने 'आलोदग्निः अग्नी अरण्यो संवाप्य तदुपोऽत्र
प्रसाग्निं मय्यति सैव साऽग्नेः सततिः' इति मन्त्रग-
माम्नातम् । तत्र सर्वाभ्यङ्ग्य अविशेषात् । तेन मथिना
विमल्य सर्वेऽमय आधीरेत् । इति प्राप्ते, आलोदग्निनामो
गार्हपत्यव्यवहारात् 'तेव संवाप्यमप्रातीत' इति संस्कार-
वर्षत्वं एकस्मिन्तीर्षाणध्वजवाच इत्यनेन निर्मयित्वेन
गार्हपत्यः एवापि । संवर्ष १३११.

७ आधाने 'यर्षास्तु रथकर आदधीत' । रथकरः
संकीर्णजातिविशेषः । वैश्याया धर्मियादुपयो माहिष्यः,
गृह्याया वैश्यादुपयया करणी, करण्या माहिष्यादुपयो रथ-
कारः । न तु अत्र 'रथं करोति' इति भुपयात्रा मैत्रिर्गो
रथकारः । रथकरस्यापानवत्ये वर्षर्तुः । वि १।१।१.
८ आधाने 'गारवन्दीर्गं सपदि' इत्यादिना सामानि विधि-
कानि, 'उपवीत' (अविशेषः) या एतस्यामो मन्त्र-
व्याख्यापेयं ब्रह्मा सामानि गापति' इति च निम्नवा
निपिदाणि । तस्मात् तत्र सामानं निश्चयः । ब्रह्मशब्द-
श्रम उद्भूतपूर्वः । सा. १०।८।६।९-११. ७ आपने
मुत् वैरद्भूतारिषार्थं दर्शपूर्णमादिवर्षवर्षार्थम् । वि.
१।१।१२.

तु आधाने सध्यावसध्या स्तौकिकाप्ररूपो,
न तु आहवनीयम् ॥

सध्यावसध्याः आहवनीयादाधानं स्यात् । 'भूदुः
सुरादिभुषणवैव सध्यावते व दि तस्य वेदिः' इति
भूनी उपागिति पदेन गार्हपत्याहवनीययोः उपागानो-

देययोः सहाधानाभावेन परामर्शयोवात् सम्बन्धसम्बन्ध-
सम्बन्ध वक्ष्यन्तया 'स हि तस्य' इत्यस्य साहित्य
वदुपपरत्वेन आह्वयनीयव्यतिरेकश्रवणात् । 'यदेव
द्वितीय ज्योतिसदेव तेनाप्यते' इत्याह्वयनीय प्रत्यक्ष
भूत्यन्तरस्य । इति प्रामे, तृतीयज्योतिःपदस्य औचित्येदि
काशिपरत्यात् 'स हि तस्य' इत्येकवचनेन सहितप्रतिपद-
परत्यायोनेन च गृह्यते । तस्याह्वयनीयस्य व्यतिरेकस्येव
सदर्थकतया श्रुतिरिति तथोक्तम् एव प्रकटयति ।
संक्षेप १।२।३.

■ आधानेऽसर्वशेषत्वात् । २।३।१।४ ॥

इहामानन्ति 'यस्मिन् ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत', श्रीमे
राजन्त्याः, वारिदि वैश्य' इति । तत्र यस्मिन्नेति किं ब्राह्म
णादिभ्यश्च मिनिनायै, ब्राह्मणद्वयत्वेन आधानात्,
यस्मिन्नादिषु आह्वयनीयैः, अथ ब्राह्मणदीनामाधानं
विधीयते इति । पूर्वाधिकरणे प्राक्प्रतिपदशेषः प्रयोगश्चेदं
निरूप्य इदानीं प्रस्तुत एव गुणमिन्नपनः कर्मनेदः प्रति-
पाद्यते । अत्राय पूर्वपक्षिणेऽभिर्नयि । नर्वनोपपद
अवने सति उपपदशेषमन्तो विधि वाच्यतामुदात्त
पेक्षते इति निरुद्ध । नदधि 'यस्मिन् ब्राह्मणेऽग्नीनाद-
धीत' इति यस्मिन्नादिसहितस्य विनायकं आधानानु-
सादमेवते । न चाधानमप्राप्त, अग्निहोत्रादिभूति-
निरेव आधेयत, प्राप्तत्वात् । तथाहि, आह्वयनीयमाध्या-
रात् अग्निहोत्रादयः 'यदाह्वनीये ज्योति' इति श्रुतेः,
'आह्वितामिराह्वनीय', इत्यर्थवादवशात् आह्वयनीयश्च
आधानस्यैव । इत्यादिषात् आधेय आधानप्राप्तिः ।
अथवा 'य एवं विद्वानग्निमाधते' इत्येकस्यादेव अन-
न्याशितयत्नेः विधापकत्वात् आधानस्य प्राप्तत्वात् नदु-
वादेन यस्मिन्नादिसहितस्य विधिप्राप्त्यै ब्राह्मणादि-
श्रवणमिति । तत्र चार्थं वर्तमानापदेशत्वात् विधि । 'य
एवं सत्य आह्वयमर्थमिदं कर्तुं, य एवं विद्वानग्निमा-
धते' इत्यर्थवादसंघात् विधियसिद्धेः । तदुक्तं
'सामर्थ्यादिप्रमापानं सामान्यवचनेन वा ।
तस्याद् यत्किञ्चिदप्यर्थो निमित्तार्थो पुन श्रुति ॥'
इति । (वा. पु. ५.८८) । नन्वाधानविशिष्टो ब्राह्मणो सामान्य-
विशिष्ट वा आधानमत्र निमित्तं । उभयस्यापि च विधि-

स्तनुवादे वाक्यभेदः । उच्यते । अथास्तनुवन्तिविधौ प्राप्तत्वात्
ब्राह्मणाधानयोस्तनुवादः । तत्रापि विशेषणतास्यैव,
अत्रकस्य च त्रिधाविशेषणत्वात्, प्राप्तमप्यत्र निमित्त
त्वात् वाक्यभेदः । न च निमित्तस्यैवोपापि उद्देश्य
त्वेन कथमेतस्मिन् वाक्ये नमागेनः इति वाक्यम् ।
कालस्य त्रिधाऽप्यविश्वत् निमित्तस्य च कर्तव्यत्वात् वैर
क्षयेन समावेद्योपपत्तेः । तेन यस्मात्पुनर्यथाविधिरेव
आधानस्यैव प्राप्तमप्यनुवादार्थवादत्वात् ब्राह्मणादि-
निमित्तस्यैव आधाने यस्मिन्नादिसहितमिति । एवं प्रामे
अभिधीयते । मतेदेव, यदि यथाश्रुतमाधानस्य आद्ये
पत्र प्राप्तिर्भवत् । अत्र हि 'यस्मिन् ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत'
इत्यामनेवदात् कर्तुमात्रिकमाधानं प्रतीयते । अत्र च
आधानस्य आह्वयनीय । तेन अनुवादपक्षे एवात्र
वाक्यार्थः, 'कर्तुमात्राह्वयनीयपदमाधानं ब्राह्मणेन यस्मिन्ने
कर्तव्यम्' । न च अग्निहोत्रादिभूतिभिरैव आधेय-
वैवविधमाधानं उच्यते, यदनुवत् । आह्वयनीयो हि
तैराधिप्यते, न तु आधानानुप्राप्तम् । एतेन अहितस्य
अन्यैः नव्यादिनाऽपि उपादानसंभवात् । स च अनुवाद
गतविशेषणत्वात् तथाभूतस्यैवाधेय इति वाक्यम् ।
यदेवे सति अनुवादसंभवादपि निर्णयो भवति । यथा
'एत कृत्योत्तरेयम्' इत्यत्र इरापदस्य कस्मिन् सति
निवेशः इति सदेदे 'न विरागिरा' इति निषेधानुवादसं-
भात् इरापदस्य विरापदस्यननिवेशो निर्गतिः । ॥ ३ ॥
'आह्वयनीये ज्योति' इति विनियोगत्वात् आह्व-
यनीयमन्तरेण ननुविषयसंभवात् भवत् आह्वयनीयोमाधान-
शेष । स च स्वव. प्राप्त्यभावात् यत्तादिविशिष्टमाधान
मेव । ननु मा भूत् यत्तुभ्योविशेषस्यानुवादः । 'य
एवं विद्वानग्निमाधते' इति प्रत्ययनेन यस्मिन् विधापक
मिति आत्मनेपदयुक्तम् । तत्र कर्तुमात्रिकस्यैव अथा
नस्य प्राप्तत्वात् यदनुवदेन यस्मिन्नादियुक्तवचनेन
ब्राह्मणादिनिमित्तं यस्मिन्नादिसहितस्य त्रिधाप्यते ।
मेवम्, स्वादेव यदि 'य एवं विद्वानग्निमाधते' इति
विधिर्भवत् । किं तर्हि ? आधानानुप्राप्तोपादाननिमित्तमत्र
निम्नेऽगमवत्तया वर्तमानापदेशरूपः कृत्य एवावसर्ग
मदः । एव हि श्रुते 'य एवं सत्य आह्वयमर्थमिदं

नहते, य एष विद्वानग्निमाधने ऋष उपरुजति' इति ।
 द्विच आरपीतेति अतदिग्व प्रत्ययोजन विधि. भूयते ।
 तथा नति अग्निहोत्रादिभूतेराद्येभ्यः, वर्तमानापदेशस्य
 विधिवत्प्रत्यय वा न सम्भति । वदुः । 'प्रत्ययविविध-
 सद्भावे लक्षणे नावुमानिकः । प्रापकत्वमनो नार्थ-
 शर्तमानापदेशयोः ॥' इति । (वा. पू. ५८९) अता
 सर्वथा प्राप्यमात्राद्य वस्तुतादिवत्तयेषु ब्राह्मणादीना
 निमित्तार्थे भयम्, किन्तु कर्तृशक्त्यनेकगुणसद्भावानि
 मित्राग्नेर आधानानि विधीयन्ते । ननु अपरुद्धा
 विकरणे एव आधानसंक्षेपे 'य एव विद्वानग्निमाधने'
 इत्यस्य विविध ब्राह्मणादिव्युक्त्याख्याना च निमित्तार्थस्य-
 भिति सर्वभूयस्यकृते । अतः कथमनस्य विचारः ?
 शति । लक्षणेन । तत्र हि शिवानभूतकर्मणि कभिधुते उर्ण-
 चद्रव्यवाधारणत्वात् । लक्षणेन दृष्टाधिकारे तस्मिन् नहु
 पवारधे इतिधुतिभिरेव वर्णचतुष्टयात्-वेनैव आधानस्या
 क्षेत्रो भवितव्येति । 'अग्निमाधने' इत्यस्य वर्णचतुष्टयस्यधा-
 रणाधानविधापवर्ण्य एतन्नादिगकवैद्य श्रेष्ठिकथ्येन बाल-
 विशेषविधानात् दृष्टव्यमित्यतः कालीनमेवागममिति दृष्ट-
 त्वापि आदिशमेरिधिकारपूर्वपक्षे, सिद्धान्तित कभिधुतेनै-
 र्गणित्परपक्षेऽपि भवितोधान् न एतदधिकरणसिद्धयस्य-
 विधावयाना विशिष्टागतानक्षेपेन दृष्टाधिकारः उभयवति ।
 तेन कभिधुतैः वर्णचतुष्टयाधिनारपरत्वेन समधिकमूला
 चिरारणत्वा निरासार्थं नदधिकरणम् । तद्विद्वत् चेतव-
 विकरणसिद्धयेय सर्वे स्मारितमित्यवैतनकनयम् । प्रयो-
 जनम् पूर्वपक्षे आदित्यस्यापि अग्रेः कृपादित्यस्यस्य
 कर्माङ्गत्वम् । सिद्धान्ते तु आधानोपपत्त्यैव कर्माङ्गत्वम् ।
 सूत्रं तु- आधानेऽपि पूर्वपक्षे प्राणपञ्चानि न निमि-
 त्तानीति आधानस्य असर्वशेषत्वत् आहवनीयत्वं कर्म-
 दोषत्वाभावेन आधेयमागादित्यर्थः । द्वितीयपक्षे ॥
 सर्वशेषत्वमिति । तत्रैव व्याख्या, अनुपपत्त्यनादिगर्व-
 र्त्तभारतोपस्यमित्यर्थः । सौत्वा.

तु आधानेऽन्यशेषत्वान् । २।३।३४ ॥

'यत्नते तासोऽमीनादधीत' 'जीवो राजस्यः'
 'शरदि वैदय' इति ध्रुतिः आधाने ब्राह्मणादीनां
 निमित्तनमदः, न तु आधानादिविधा इतिरिचं इति

बी. पो ११०

उक्त्ये पूर्वपक्षे सिद्ध-तमाह । आधाने विधये वयमादि-
 नामयं ब्राह्मणादिव्युक्त्यादिनिश्चिष्टाभ्यामनपक, न तु माता-
 धाने निमित्तसमयोगेन कालनियोगोपपत्त्यम् । आधानस्य
 असर्वशेषत्वान् सर्वकर्मशेषत्वामात्रात् सर्वकर्मशेषत्व-
 आधानविधेः अश्वत्वात् । तस्मात् ब्राह्मणादीना आधानस्य
 प्रापकणि अग्र्यानि इति सिद्धान्तः । भवदेवेन तु सर्व-
 असर्व इन्द्रियमया व्याप्यताम् । तत्र सर्वशेषत्वान् सर्व-
 समारज्येयत्वात् इति वर्णकान्तरेण व्याख्यातम् । के.

० आधाने सादृश्येन प्रधानस्य वास्तुनिदिकत्वात् उपा-
 धुत्वेनैव मन्त्रित्वम् । वा. ३।३।२।९ पू. ८१०.
 ० आधाने मगधैदोषस्य चारवन्तोदादि नाम उच्चै-
 स्त्वेन आम्, सधुर्वेदविकृतत्वेन उच्चसुःसमाभ्या धारयते ।
 वात्. पू. १४०. ० आधानकालः सद्य सोमपिधि-
 र्पाया तनुवधनप्रतीक्षाभिरेवेन कथ्यते । वि. ५।४।५.

० आधानमन्त्रायेन (३।६।५।११-१३) यधान
 प्रजापति प्रहरेन्न भवति, तदतिविषयते । न ह पर
 मानेष्टयः कर्माङ्ग इति साधितम् । वा. ३।६।६।१७.

० आधानपचयानेष्टिप्रां (समुच्चिताभ्या)
 आहवनीयविष्टो पश्चात् शमिन् अतिहोमशोम । पू.
 ५।१।१।२१-२५. ० आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यव-
 मानस्य वदा विद् मन्त्रे पशुमायेन दक्षभाषप्रसङ्गात्
 आधानमारभ्यैव यवपाणि धार्याणि । वि. ११।३।१४.

० आधानपद एव समधिकारी नामस्य ।
 ६।६।५. ० आधानमनवत् । आधानमनानि आदित्यसि-
 म्मतानि आधानमन्त्रादेवैवराजस्यम्, न ॥ यवमन्त्रेष्टयनु-

धानपेक्षा, तथा अग्निविद्युताग्नयि चयनान्नलोप
 कर्तव्यताति पूर्वपक्षः । पू. ५।१।१।२६-२८.

० आधानसमयान्नरं सोमेनावश्यमाग. 'पुरा संवत्
 गात् हवींषि निर्वपेत्' । भा. ५।४।३।८. ० आधान-
 सामान्यविहितोपादिविध्यायाः शवः पुनरावाप्तप्रद-
 वणमुत्तद्विषया । १०।३।१।२०-२३. ० आधान-
 सामान्यं कर्म चित् वापदेवत्तायात् त्रिभिः कर्तव्यः
 इति येनां कृत्यत्वम् । सु पू. १२८४. ० आधान-
 सामान्यपेक्षारूपो यादुर्विदिकत्वेऽपि सामनेरिचं इत्य-
 चित्वात् । पू. १२०३. ० आधानसोमयोगानन्तरं

मदि ऋतुनष्टकमिमात्रमात्रम् । मा. ५।४।३।५.
७ आधानाङ्गं दृष्टीक्षेपः । माट्ट ५।३।९. ७ आधानाङ्गं
पदमानद्वयं परिमितमेव । सोम. ५।३।९. ७ आधाना-
ङ्गत्वेन अर्धं एवम् (तृतीयं) होमः विधीयते । यन्मे
प्रमाणमात्रात् । दृष्टीक्षेपः होतव्यं । इत्युत्तरः । देवता
तु अनदिष्टे प्रमाणसि । याज्ञिकस्तु अग्निहोत्रवर्मानि-
देवं प्रत्यन्ते । तदा च दृष्टीक्षेपसि विधिः । परतु
कर्मन्तरे प्रमाणं मुख्यम् । माट्ट. १०।८।५.

७ आधानादिसंस्थायावेव । आधानादिसंस्थाया
ज्ञानात्प्रभूतामिसंस्कारप्रतिपादनद्वारेण पुरुषार्थेव । इत्येव-
स्त्वेन उपनिषदांमि दूरस्थेनैव ऋतुक्लेम नैवराहृषं
कल्पयन्मुनिपादनद्वारेण । सु. पु. ३४. ७ आधाना-
दिसंस्कारलोपः अभिपद्यते आद्यापन्नो कथ्ये । मा
१२।४।९।२८-२९.

८ आधानाधिकरणम् । आधानायाः । आधा-
नादिसंस्थायाः । आधानाधिकरणस्यायः । आधानस्य
ब्राह्मणादीनां प्रापकाणि अवधानाणि ॥

आधानेऽमर्षोपेत्याम् । २।३।३४ ॥

आह्वयं— इदं समागमनं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नी-
हवीत, प्रीत्यै राजस्य, भरदि वैश्य. ' इति । तन
संदिश्यते किं ब्राह्मणादिभिरण निमित्तार्थं ब्राह्मणाद्यः
आवधानाः वसन्तादिषु आग्नीहवी इति, तन ब्राह्मणा-
दीनामाधानं विधीयते इति । कथं निमित्तार्थं वाच्यं,
कथं स्वादानविधानमिति ? यदि ब्राह्मणो वसन्ते इति
पदत्रय परस्परसंज्ञं, ततो निमित्तार्थं धनं, अथ
ब्राह्मण. आदधीत इति, आधानविधानं ब्राह्मणस्य । एव
राज्यादिभिरपि । ॥ वाच्यं प्रातः । निमित्तार्थं अवध-
मिति । कुतः ? निमित्तमरुणा एते शब्दाः । किं
निमित्तमरुणं ? ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः समुच्चा-
यम् । तस्य अवधिर्न वेद्यते इति । ननु ब्राह्मणादीनां
आवधानादिनाऽपि अग्निं समुच्चायम् । नदमस्ति समु-
च्चायं, न तु अग्नीषा आधनसंज्ञको न विदितः । केन
प्रातो विदित इति ? वसन्तुतिभिः । काः वसन्तुतयः ?
' अग्निर्देवं जुहुयात् स्वर्गमाप्नोति ' दर्शपूर्णमासाणां स्वर्ग-
कामो यजेत ' इत्येवमाह । वसन्तुतिभिः अग्निभिः अवधानं

शामयति । उच्यते, सामर्थ्यात् । यथा अग्निहोत्रं अग्नि-
निर्वह्यते तथा जुह्यात्, यथा दर्शपूर्णमासौ अग्निनिर्वह्ये
तथा जुह्यात् । न च ब्राह्मणादीनामाधानादौ वसन्तुतयः
विना एतानि कदापि विधीयन्ते । समागमनं हि ' ब्रा-
ह्मणीये जुहोति, तेन होऽस्याग्निः श्रेतो भवति ' इत्येव-
मादि । तेन सामर्थ्यादेव जुहुयं भवति, आहवनीयादि कर्तव्य-
मिति । तस्य आधानेव विधा त विधीयते, इत्याधानमपि
कर्तव्यमिति अवश्यमेव । तत् केन कर्तव्यं ? यस्य
काममुत्तयः । साध्यविहीनेषां ब्राह्मणादीनाम् । सस्यात्
अग्नीषा आधानसंज्ञको विदित इति । अपि च उक्त्या
ब्राह्मणादीनां संज्ञके विधीयमाने कार्यं भिद्यते । नहि
राज्यादीनां संज्ञके विधीयते । अतो निमित्तार्थाः धृतयः
इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ज्ञेयः । आधाने असर्षोपेत्याम् ।
प्रापकाणि आवधानस्य एतानि अवधानाणि । कुतः ? सर्व-
कर्मणा नेपभूतमाधानं इति न अग्निहोत्रादीनामवधानं
नोच्यते । किं तर्हि ? अग्नीनां सर्वसंज्ञक्यात्, तच्छेष-
स्यापि आधानस्य । किं तर्हि ? अग्निः ? अग्निः । काम-
श्रुतिभिः शास्त्रादिभिः, नाधानमिति । ननु अग्नीनामप्यु-
पायः आधानमिति । उच्यते । नैव सामर्थ्येन आधानमेव
एकीऽप्युपायः । किं तर्हि ? यथा आवधेयां ब्राह्मणादीनां
दने तद्वत्पदं अग्न्युपायः, एव अग्नीनामपि, न
निषेधतः उच्यते । तेन एते आधानं प्राप्नोति,
पदं न । वसन्तुतय एते अग्निः, ततः पदः उच्यते
अग्निहोत्रेण ब्राह्मणादीनामाधानस्य, ब्राह्मण आधानस्य-
संज्ञक्येति । यदा एतद्वचनं, तदा आधानमेव
आहृता आहवनीयादौ भवति नापका । एवं व
मदि न अग्निमेव अवधितेन वा कदापि अग्निहोत्रादीनां
अनुष्ठानं कृति इति सम्भवे । तेन अग्निम एव केनो-
पेक्षितः तेषां साध्य इति निश्चीयते । कथं व आधानं
आधानस्य सम्भवे इति ? कर्तव्यप्राप्ते हि किंवापने
आदधीत इत्येव आधानमेव प्राप्तमिति । अतः
अस्मिन् वचने वसन्तुतिपरिचये नाधानस्य आधानमेव
प्राप्ते ।

अपि च महीषु एतानि आधानश्रुतिषु न वाम-
श्रुतयः शक्यन्ति उपसमाकनश्रुतिं कल्पयितुम् । यथा-

प्राप्त्याधानस्य पुनःश्रुत्य एता मवेदुः । आसीत्पु
एतासु आधानश्रुति अपरिच्छिद्यः कश्चिद्व्युत्पन्नः
अगमयानमिश्रितदीनं वदन्ति इति परिच्छिद्यपुराण-
भूतिम् । सतीवेतासु येनामाधानमुक्तं तानधिकृत्य उत्तर-
वाक्यः समस्तुक्तो भवन्तीति गम्यते । अत्राह । अस्ति
केवलस्य आधानस्य विधाविना भूतिः ' एवं संपन्नं
भूतव्यमपत्तिं सहते , ॥ एवं विद्वानसिमाधत्ते ' इति ।
तथा गान्तव्य निविद्यायां निवासादीनां अवस्थानि च-
िष्यन्ति । तद्व्यये , संसारविधानार्था पुनःश्रुतिरेषा ।
नेति ह्यमः । भिन्नं हीदं वाक्यं संसारविधानवाक्यम् ।
अन्यो धर्मः ' आधत्ते ' इति , अन्यः ' अप उप-
हृति ' इति । एकस्यविधाने हि एक वाक्यं भवति ,
भिन्नौ चेमावर्धौ । तत्तद्वचनं वाक्यभेद इति । कथ्यते ,
' वदन्ते प्राज्ञोऽग्नीनादधीत ' इत्यस्या भूतौ सत्यां
पुनःश्रुतिः केवलस्यधानस्य अधिधाविना ; अपासुप-
वर्जनं तु विधीयते । तदेकस्मिन्मये विधीयमाने नामेराधं
भवति । ननु आधानस्यैतत् विधानं , गुणाधो
वा पुनःश्रुतिः । नेति ह्यमः । न प्राज्ञादि-
सदृश प्रथमा भूतिः , एवं केचन पुनःश्रुतिः । कुतः !
वा हि शब्देन विदधाति , तत्र तिष्ठमुच्यते । पदधामः ।
इय प्रथमाधानमित्याह । ततः प्रगच्छतः आधानस्या
तुमग्यामदे । एवं च ' वदन्ते प्राज्ञोऽग्नीनादधीत '
इत्येषा निधाविना भूतिः इति ह्यमदे । नैतत् प्रथमा-
वचनं अस्यपक्ष प्राप्ते । शब्दपक्षे हि , अन्येन विहितं
अन्येन प्रगच्छति यस्मिन् । यदि तु एतद्विधावक
निरुपपद्येत , ततोऽस्यपक्षं विरुध्येत । कथं ! अज्ञातस्य
रापन विधानमेवम् । यदि प्रगच्छवचनेन अपूर्वं भिन्ना-
व्येत , तदा तिस्रः साधुर्वा साधित भवेत् । तत्र अपूर्व-
शपनवचनः शब्द उपरुच्येत । विहितेऽपि हि वाक्य-
न्तरेण प्रगच्छवचनमाकर्तते ।

अपि च यद् निदा विधानं तदनुया , वाक्येन तु
प्रसक्त गम्यते , भूतिश्च वाक्यात् वन्तीत्यर्थः । ननु इद-
मपि वाक्यं ' प्राज्ञोऽग्नीनादधीत ' इति । उच्यते ।
स्वतन्त्रार्थेन भूतिर्विदधति आधानं नादानविधारेण ,

परपदार्थे प्रस्यति ' य एवं संपन्नं भूतव्यमपत्तिं सहते '
इति । ननु अनेकगुणविधानं तस्या वाक्येनाध्यवसितं
भवति । नैव दोषः । अगुणविधिरे हि नान्ये
भवति अनेकगुणविधानं इत्युक्तं ' तद्गुणान्तरं विधीदे-
रस्यविभागाद्विधानार्थे न चेदन्त्येन सिद्धः ' (१४१
६।९) इति । तस्मात् प्राज्ञादिसंपुक्ता विधा-
विना भूतिः । इदमपि केवलस्यधानस्य पुनःश्रुतिः
संसारविधानप्रपञ्चविधं इति सिद्धम् । पदुक्तं भवेक-
गुणविधाने वाक्यं विनोत इति , वदीमौ गुणौ आधान-
विधिद्वौ विधीयेता , भवेत् वाक्यभेदः । इत्याम् । तु
प्रिसेयणायां विधिप्रमेयमाधानं विधायिष्यते । तेन न
मविष्यति वाक्यभेदः । तस्मात् प्राज्ञादीनां आधानस्य
मापकाणि भगवानि इति सिद्धम् । ४.

वा— ' वदन्ते प्राज्ञोऽग्नीनादधीत ' इत्यादितु
प्राप्यप्राप्यशङ्का पूर्वंवेदनं सदैवः । तत्र यदि कथ-
चिदपि प्राप्तिरिति , ततो विनाऽपि यद्विषयदात्तं निनि-
तार्थत्वं , तदा च प्राज्ञवचनान्तरिचयः । परस्पर-
नियमाभात् कर्तं भविष्यति । अथ तु आपातिः , ततः
प्राप्यप्राप्तिः प्राज्ञवचनान्तरादिविधिप्रमाधानस्य । तदा च
पूर्वपूर्वतः उपचितान्तरादिविधिप्रमाधानं । उपरुच्यते
युगः कश्चित् कस्यचित् इति धीयधानानि भविष्यन्ति ।
स्वार्था एव वा अत्रापः आगमनेवविद्वेदान् निशङ्कते ।
यदस्य प्राप्तिः । निविद्यायेन तु तपे विपरीतमेव ।
एतेन ' वदन्ते प्राज्ञमुपनयेत् ' इत्येवमादीन्यपि दुष्क-
देतुवान् निवारितानि दृष्टव्यानि । तत्र एतावान् संशे-
वार्थः (अधिकरणस्य) ' सामर्थ्याद्विज्ञेयमाधानं
सामर्थ्यवचनेन वा । तस्माद् वर्णविद्येयार्था
निमित्तार्था पुनःश्रुतिः ॥ ' एवमापत्तं पूर्वभेदः
अग्निहोत्रादितोनाभिरव आधाननिप्रात्यादीनां वि-
तापनवचनं रिता अनुपपन्नमपि प्राप्तिवार्ता प्राज्ञ-
ादीनामाधानं निमित्तार्थं भूयते इति । यदि तु प्रत्य-
वचने न्वि सामर्थ्यवचनं इति कथ्यते , ततः अस्मात्
मुमाद्वनानि सत् विद्येः अनवहनमपि अतो भिन्नं
विधिर्वि ' य एवं विद्वानसिमाधत्ते ' इति , तेन प्राप्तेः
अप्यारम्भमिति । निद्विषयेऽपि ' प्रत्यक्षविधि-

सद्भावस्यैव न तादनुमानिकः । प्रापकस्यमतो नार्थ-
यर्थमानापदेशयोः ॥' इति तत्रार्थः । नित्यमर्थस्य (अर्था-
पत्ते) प्रापकमिति । उपाशन्तरेणापि प्रतिपरादिना
पुष्टमान्तगदिताना अस्मन्नेपदेनाभियतना भुम्भयन् ।
प्रत्युत्तराग्ने सति अन्वयाऽनुपपत्तिपक्षे सति अर्थापत्ति-
लभ्य भूयपरिग्रहात् । ' न एत निद्राम् ' इत्यसि
पर्यमानापदेशः प्रत्यक्षायां सिद्धिः ब्राह्मणविज्ञानये-
नृपस्यमाननिमित्तमिति लभते । अस्मिन् नैतदुक्त्यामप्य
प्रत्यक्षपिपुणोदरोपमर्जनादिप्रभारविधानाथैर्न इति
अस्मात्मेव ब्राह्मणदिविनिष्ठमपाने विधीयते इति ।

' किं निमित्तकारणम् ' इति (भाष्य), यद्विद्यन्ता-
द्यनुपपत्तिप्रमाणम् । ' ब्राह्मणादीना एवनादिविविधिमि
वमुत्तरात् ' इति, परपदमेवमपत्तिरतिता विविधकौ
निमित्तकत्वात् । ' ननु ब्राह्मणादीना आदाकतिनाऽपि ' इति,
अस्मात् निमित्तविधानोपपत्तिप्रमाणम् । इतरस्य
प्राप्तत्वेन निषेधपर निरर्थक्येति ' न तु अस्मीपा आपान-
स्यन्ती न विदित ' इति ' येन प्राप्ती विदित इति ' प्रापकक्षेप । इतरस्य निषेधपरमपदस्य उन्नीयात् न
प्रत्यक्षमिति, किमर्थं प्रथममेव उपाशन्त्यामि इति मया
' कामभ्रुतिमि ' इत्याह । ' का कामभ्रुतयः ' इति
सन्तोष प्रापककौ बाधिताया स्वरूपमेव एष न
जानाति इति मन्यमानो दर्शयति ' अग्निहोत्रादिपन्विषयः ' इति
(आर्थिक मार्ग) कथं अवयवमिति, सतीमि ह्य
प्राप्ति इत्याद्यहं च अर्थापत्ति दर्शयति । तेन ' कर्मणे कर्म
यूपयत् ' (७३११२८) इति आहवनीयादि-
प्राप्तिमि कर्ममि अन्त्योपाशन्त्या यद्गीतमाधान
मिति । सर्वप्रमाणमपि च निमित्तपरिभ्रंशति इति
समवायेत्या कामभ्रमेदमाह ।

एष प्राप्ते भूतः । आपानेऽपि पूर्वपदेव प्रापकमि
अपानमिति । कथं ? अस्मन्नेपलात् । यदि हि सर्वत्रैषाया
शेषमनुमापान मनेत्, तत्र ते अतिशयेन वा न वा ।
तेषां तु ' रूप याद्रीयभूतत्वात् ' (७३११२९)
इत्यनेनैव न्यायेन आहवनीयादिप्रमाणमप्युपाशन्त्या न
वशिष्टमि आपानाद्व्यवप्रतिपादने हेतुरिति । यत् ' तत्त्वमे
ना ' (३१६१५१९) इति वक्ष्यति, यत् सर्वकर्मा

मार्गपदेष्वपि इति स्वाव्याप्यते । ' विमतो यत्र ' इति,
अज्ञानमपि अन्वयाऽनुपपत्त्या प्रत्यक्षमाशेष्ये इति
मन्यते । सिद्धान्तगदी तु अन्यथाऽनुपपत्तिमानत्वात्
अप्ययः कामभ्रुतिमिः प्राप्नुयति, नाधानमप्याह ' ननु
आधानमग्नीनामप्युपाशन्त्या ' इति । तत्र नाम रूपमात्र
वृत्तते, यत् लौकिकोपाशन्त्यायं भवति यत्प्रकारादि ।
न च आहवनीयादय लौकिकीयायाः । तस्मात्
अरपयेषां वेदेनैव उपाशन्त्या अशेषतया, स तु
नाधानमप्यविरीकोऽसित इति तदपि आश्रितमिति ।
उच्यते । न । अनेकातिराम् । अग्नीनां हि यत्प्रा
क्यापहादयोऽप्युपाशन्त्या, सति । सर्वेभ्यः तैः आदा-
नीयादिमाशन्त्यामिन् । कामभ्रुतये निराकाह्या,
विकल्पे । तस्मात्प्रमाणेन आधान प्राप्त इत्यसि नियम
निषेधरात्रः । ननुतम्भ स्यात् । नैव उपाशन्तरेणाना-
नामाहवनीयादिनां समरति, उपाशन्तिमिन्नयादिति ।
तथोच्यते । ' सर्वे प्रथममाधानादुत्तराद्यन्तेऽप्य-
रुतयः । पश्चात्तु ग्रीहिवचेप नोपाशान्तराचारमम् ॥'
यथैव हि ग्रीह्यादीना न तत्रात् इतिमन्तरेणोपति,
अथ च न तत्त्वपुरुषे । तथैवमप्यते, क्यादिमिन्नमिन्न-
मानात् । एष तत्रात् प्रथम एवे आपानेनोपाशन्त्यामि,
अपरे तु तस्मात् उपाशन्तरेण प्राप्नोति । ततश्च
यथा यदाग्रेव कुम्भरात्र उपाशन्तोपाशन्ति ग्रीह्यादिनां वदति
च, तथैव एक कश्चित् पुन पुनः अग्नीनायाम्
अपरेभ्यो द्यात् । अतः प्रतिपुरुषमाधान पक्षे
प्राप्त, पक्षे न इत्यसि विधानमप्य विषयः । पक्षे-
ऽपि वा नैव प्राप्तिरिति इति वक्ष्यामः । प्रत्यक्ष-
विषयपक्षे पुनः उपाशान्तरापि निवर्तते । तदा हि आ-
धीन इत्यामनेपदेन आपातृणां एव आपानफलमिति
मन्यते । तस्य य का आहवनीयादि तदवस्तुनं भवति,
इति च प्रति अनाहवनीयत्वरमेव स्यात् । अर्थाशेषपक्षे तु
आनुमानिक्या, श्रुते आमनेहदपरमैवदिवेकमाशन्त्या
अनुवृत्तिपक्षेऽपि असितेष्वप्य उपाशान्तरापि न निवर्त-
न्त । अतोऽन्यपक्षेव विषयेमेतदिति । ' अपि च तत्त्वो-
पेय आधानमप्युपाशन्त्या ' (माथ) इति प्राप्तिरिति
प्राप्ति निषयकोति । पूर्वमेव हि स्वाव्याप्य निषयमादीनां

अध्यायविधिरु भुक्तमात्राया अमुककल्पनाऽनवसरात् ।
 सन्ति च आधानस्य प्रत्यक्षाः अतएव, इति नान्दाः
 कल्पयितुं तन्मन्ते । यदि हि एता न स्युः, तत्राधाना-
 द्दे अग्निदीपादीनामशक्यानुष्ठानत्वात् विधयोऽनर्थका
 भवन्ति इति स्वमिद्वयं आधानश्रुतिं परिरुद्धेषु ।
 सर्वेषु ॥ अभुक्तकल्पनामवात् येषामेताभिः प्राप्तं,
 तेषामेव कामसुखं प्रशोचिताः इति न कल्पयन्ति ।
 सर्वपूर्वोक्तदोषपरिहारेण इदानीं प्रत्यग्निहने (अग्नाह
 न्यादिना भाष्यं) प्रत्यक्षं अभ्यत् विधायकमस्ति आधा-
 नस्य वचनम् । गच्छेत् नति निमित्ताधोनि इतराणि
 इति 'य एव विद्वान्निमित्ताधोने' इति । तत्र प्रतिविधये
 'संभारविधानार्थं पुनः श्रुतिरेवा' इति (भाष्यम्) । परः
 पुनः प्रशरणेन समामर्थ्येन मन्वानः पृथग्वक्ष्य-
 मापाय एतदेव तपस्तिशयमिच्छाह । गहि उदधोप-
 सत्सैनदीना आधानेन एकाग्रवृत्तं संभारति । (तथो
 क्त -) भवेदमाधर्मभेदे गानावाक्यत्वं, यदि आधान
 विधीयेत । कत्वादाश्रयित्वेति विहित इति शुभावेनेव
 च पुनः श्रूयते । उक्तो गु गच्छ निर्णयः । इतराग्रयोः
 उत्पत्तिशक्यमिति । तादृच्यते 'ब्राह्मणपरवादिसमुक्ते
 प्रत्यक्षं श्रूयते विधिः । इतराधार्थवादेन कल्पनीयो
 वल्लदमो ॥' यदि हि एते हे अपि शक्ये विधातृणी स्यात्,
 ततः समानविधये कर्तुं शक्येयता कतत् विपत्तामिति ।
 अत्र पुनरेकं विधापकं, एकं लापकम् । न च स्तत्र
 येन प्रातःप्रादिसंयुक्तस्य विधायकत्वं निगदते तद्वत्-
 गुणम् । यदि तु 'य एव विद्वान्' इत्यपि विधि-
 सत्त्वं स्यात्, ततो विहितस्य पुनर्विधानमुपपत्तेः अस्-
 यत् निवृत्त्यात् । किञ्च तु विहितस्य संश्लिष्टाभार-
 विधिरुक्तार्थं तु श्रुतिविधित्वं पुनः श्रवणं इत्यपि
 पापकम् । निष्ठा च तावत् धारयन्निधानं स्यादेन उपाय
 यत् शीघ्रं, प्रातःपुनरुदयेन, तत्रैव आनुष्ठा-
 तिको विधिः इति निरूप्यते । 'गन्तुं इत्यपि वाक्यं'
 इति तादृशदिशार्थान्वित्यस्यविशेषः । सिद्धन्तरी
 वरति, आधानं तावत्कृत्वा, रोपं यावदेन नाम भवति,
 नादोस्तथाः श्रुतेरमात्रम् । 'यं दिशं च आधाय
 तर्हि शक्ते' इत्यादिशब्दकोटौ श्रुतिः इति यावत् ।

कर्तृकल्पनिदिष्टप्रधानाधानविधानाच्च वाक्यभेदपरिहारात्
 सिद्धं प्रापकत्वम् ।

आ — किं ब्राह्मणदीना आधानोपपन्नयोः प्रातःना
 चतुर्दशिकां प्रति निमित्ताधोनि शरणानि द्वि-
 त्वादाशदीना अध्यायमाधानं उपनयनं न विधीयते । तत्र
 'यिना नैवाग्निविद्याभ्यां कर्तव्यमनसंभवः ।
 अग्निविद्ये न च स्वाहामाधानोपपत्तौ यिना ॥'
 तस्मादग्निमित्ताधोनि शरणानि । इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 'न वाक्यं कर्तुमामर्थात् प्राप्तिरिति कान्ति नयाः ।
 सामान्यवचनं यत् उद्धर्तमानापदेशकम् ॥' वस्तु-
 प्रापकाणि त्वनन्ति आधानोपपन्नयोः ।

सोम — इह तर्हि प्रातःपूर्वत्वात् निमित्ताधोपपन्न-
 इति प्रत्यक्षत्वात् सगतिः । यदि तु अन्यतः आधा-
 नस्या ब्राह्मणविधयेन निमित्ताधो, तदा ब्राह्मण-
 विधेयं ब्राह्मणस्यापि आधानम् । यदि तु ब्राह्मणादिशक्या-
 न्येव आधानविधायकानि तदा ब्राह्मणं पृथगाधानविधे-
 यत्वात् नवान् इत्यपि रूपमशोभनम् ।

सु — ब्राह्मणदेशगुणस्य विधेयत्वे भेदकता, अवि-
 धेयत्वे तु अमेदकता इति एतद्विधिविधेयत्वस्य गुणस्य
 भेदकाभेदरूपनिर्णयार्थं विधेयविधेरन्यनिवारतात्
 अवान्तरसगतिः ।

की — पूर्वमं रात्र्यवस्य शान्तिमामर्तुं कृत्वा
 ब्राह्मणादीना कथमपि भवते. युक्तं विधेयकत्वेन भेद-
 कता । प्रश्ने तु आधानस्य उपनयनस्य वा आधेयादेय
 सर्वकालज्ञानेनोपपत्तेः प्रातःनां ब्राह्मणादीनां निमित्त-
 योः पराधिः इति पूर्वपक्षो यान्तात् अगन्तरा सगति-
 ब्रह्मणः ।

वि — शक्यते द्वि आदर्शत्वात् तमैरोपनयनी-
 तम् । अनुवादः शत्रवः च, अनुवादः कल्पविधये ॥
 अन्तरोपपत्तिविधायकां कर्मानुश्रित्यमत्रात् । नृते
 आपात्तेरुपपत्तिः शत्रवः श्रित्यवस्थाम् ॥, तैत्तिरीयैः
 पुनाद्यं तन्निदेशोक्तिः इत्यनम् । आपात्तिरित्यु-
 पपत्तेरुपपत्तिं विधीयते ॥ 'वन्तरिक' विधिते मन्तरि-
 कर्तुं भाष्ये उक्तान् अत्र विधीयते ।

भाट्ट— 'वक्षते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्वः' इति श्रुतम् । तथा 'वक्षते ब्राह्मणमुपनगीत, ग्रीष्मे राजन्य, शरदि वैश्व' इति । तान् सर्ववर्णसाम्यप्रदानां कृत्वा अग्निविद्यास्तत्त्वज्ञानं अत्रैव उपायभूतसाधनस्य 'य एव विद्वानग्निमापते' इत्यनेन अनन्याविद्याविद्यैव सम्पुष्टेन आधान-विगत्यानां प्राप्त्यात् आधाने ब्राह्मणादीनां प्राप्तेः निमित्तायैव उपनयः । ब्राह्मणार्तकषे निमित्ते वस्तुतः कालः आधानाद्वत्त्वेन निधीकृतः । अथवा अत्र एतस्य 'अथ संभारान् समारति' इति विषयन्तरेणैव वर्तमानाप-देवाता । तथापि 'क्षमारेव्यदिमादधाति' इत्ययं आधान-प्राप्तको विधिः । अत्र हि न सुभारा ज्ञेयाः, प्रमाणा मर्यादास्तथा । नापि तदभिप्रायार्थं 'तस्यिषाधीयमाय-यम्' इति मन्त्रग्राह्ये प्राप्त्यात् । अतः आधान-मात्रविधिः । अथवा ब्राह्मणानुपनयेन कालविधेः, आत्मनेपदार्थस्य अनाधानु 'आहवनीयव्याभारकपथं च विधिः' इति वाक्यभेदावच्छेदः । अत्रापुन कृष्णवेदोऽग्नी-नादधीत' इत्ययं आधानप्राप्तको विधिः । उक्तत्रावये तु सम्पुष्टाग्निरवकाशा मन्त्रवर्ण-पूर्वमेव आधिकारण्य-विधिः । एव च जातपुष्टकवये वयोवस्यानिधीकृत्यणा-दपि नापत्तेः । सर्वथा आधानप्राप्तेः निमित्ताधीति ब्राह्मणाधिभक्त्यापि न भेदः । तथा विद्यासाधन-तया प्रत्ययने तत्साधनत्वेन उपनयने चार्थप्राप्तम् । आप्ययनम् ॥ 'स्वाभ्यापोऽप्येकः' इत्यनेन निवर्तो-दपि । अतः सर्वसाधारण्येन प्रतीत्यनुसारेणैव ब्राह्म-कर्मवृत्ते निमित्तं पक्वता नाले निधीकृतः । इति प्राप्ते, सर्वकर्मकवत् सर्वकारकत्वमपि आधानादौ प्राप्ति-समयेन ब्राह्मणार्तकषे निमित्ते कालविधिः, वाटे च निमित्ते कर्मविधिः इत्यत्र विनिगमनविग्रहात् उभयविशिष्ट-आधानविधिरिव । उपनयनस्य च पठेऽपि अपेक्ष्यप्राप्ति-कपेन श्रुतप विष्णुपविष्टः । अत एव विनिगमनाविर-हान् कर्तव्यारिरूपस्य प्रयोगान्विगुणस्य प्रयोगविद्या-पारकत्रावरणस्यैव एतादृशविधिनिष्ठप्रयोगानुदानेन जात-पुष्टादित्रावयेषु वयोऽवस्यानिधीकृतैर्निमित्तैः । आत्मने-पदार्थस्य च उपपन्नान्वयिनी कृष्ण श्रवणात् उपपत्त्य-

दिकमपि अथैव, न ॥ जातपुष्टादिवाक्ये, वाक्यभेदा-वच्छेदः । प्राथम्याद्वा ब्राह्मणत्रावये एव उपपत्तिरिति । इतर-योस्तु प्रयोगमात्रम् । तेन सिद्धः अत्रापि गुणात् प्रयोग-भेदः । तपोऽथ आधानोपनयनयोः अग्निविद्यास्तत्त्वज्ञेऽपि अवरणे भक्त्यादिअवस्थात् नित्यत्वमपि । एवं च स्वनिधिप्रयुक्तत्वानोपनयनजन्याग्निविद्यायां प्रतुविषयः नाग्निविद्ये लज्जुवादात् वा प्रयुज्यते, इति न तद्विहितस्य द्वादशैः अपिभारः इति प्रयोजनं पठे वक्षते ।

मण्डन— 'आधानं कर्मनिर्माणम् ।'

शंकर— 'यन्तत्साधनविधितः ।'

० वास्तव्यवयेन, मांस्वप्रमाणीयेन, संनमपयेन इत्यदिषु अयनवदेषवद्विधेः आधानाधिकरणव्यायेन चोदनाऽन्तर कर्मान्तरस्य विधापकं न गुणस्य । कस्तुरि-रङ्गाचार्यपुष्टिः २३।१।५-११.

० आधानाधिकरणं (द्वितीयम्) ३।१।५।१४-१५। 'विद्याध्ययनपुरुषाधिकारतात्त्विकं प्रयोगश्रुतीनां अपेक्षान-क्षेपकत्वम् द्वितीयावसानाधिकरणोक्तम् । सु. ३।० ४ ६३, ० आधानाधिकरणपूर्वपक्षभूतेन 'तत् प्र-त्यये वयसाऽप्येवजात्यनादाः' (३।१।५।१४) इत्यनेन द्वित्यग्रापवित्त्वयो न्यायः, आधाने अनिदिगात् इतीत्यनेन प्रमाणितम् । ३।० ४, ४१.

० आधानाधिकारः रथसारस्य कौशल्यानापवर्णस्य, 'वर्णान् रथसार आदधीत' इति वचनात् । भा. ६। १।१४।४-५०.

० आधानानुसर्गः अन्वत् किं चिद्वृत्त्या सोम एव कर्तव्यः, उता-तस्यपि किं चिद् भवति इति रात्रौ परमाग्नौ—आत्यपुन-अग्निहोत्राग्नि कृत्वा होमो दर्शपूर्ण-मासयोः प्राक् कर्तव्यः इति वार्तिकं तत्प्रदाने च । भाष्य-कारमते तु आत्यपुन-सोमाह्वानाद्वर्तते । परमनेष्टयोऽपि अग्निहोत्रावकाशवन्ति, अग्निहोत्रे तु नापि इति । के चिद् इष्टिपूर्वकवपे एव आत्यपुन मन्यन्ते, तदर्थं इति तन्त्रनम् । होमपूर्वकवपे आत्यपुन संभवति । अस्य निरूपणप्रारम्भिकान् विरुद्धा च दर्शमष्टि-कृतान् दर्शस्य चापि दूरत्वात्, विद्वन्मुद्रान्त्य प्रत्यमुद्रान्तात् वाक् अर्थमात्रस्य भेदिन्यमनेऽन्ते

भाति तन्मरुत् तं माध्यमार्तिः क्रमुवायत् । के. ५।४।
१।५-९.

ॐ आधारे स्तमीविषयकिर्मानति । आधारश्च
क्रियायाः सकारणा न निश्चिदाना धारणे वर्तते ।
तस्मात् शुभमूतः । भा. १।२।१६।६८.

ॐ आधारने अभिचये उपास्यपने । तन प्रकरण-
पठिता येनेचित् चतुर्दश मन्त्रा प्राश्नाः, न तु आदिता
एव । 'येना' ना पानधायुनेमि' इत्यादयो मन्त्राः ।
वि. १०।५५.

ॐ आधेयशक्तिः 'तन्निवाहः' इत्यत्र इत्ययम् ।
मणि. ट. ४३-४४, ॐ आधेयशक्तौ अर्गापनिः
प्रमाणम् । ट. ६१.

ॐ आधारिकाहुतीनां वीक्षाऽऽहुतिभिः संसृज्य ॥
'आन्त्ये प्रयुजेऽग्रये स्वाहा' इत्यादयः 'आहुति-
मिति प्रयुजं स्वाहा' इत्यादयश्च दोमलिङ्गाः षट् षट्
मन्त्रा आम्नाताः । नमः 'गृहं जुहोति' इति धूममाणो
विधिः भग्नरपट्टकश्च दोमेषु विनियोगार्थमाहुतिवाहः
एव । इति प्राप्ते, इत्येदं योः गच्छासीययोरेकीकरणेन 'ह्रादश्च
जुहोति' इति वचनान्तरविहितानामेव 'सावित्र्याणि
जुहोति' इति षट् पर्यायानां । संकल्प. २।४।२७.

ॐ आध्वर्यवं आध्वर्युणा वर्तयन् । भा. ३।७।१९।
४०, ॐ आध्वर्यवं इति तन्मात्रगताति कर्माणि अध्वर्युणा
कर्तव्यानि । दौमिति च दौमा । ३।३।६।१२३, ॐ आप्य
संनमिति तन्मात्रात् वेदे अवाहय. तन्मात्रगता. कृताः
अध्वर्युणा करिष्यन्ते । ३।७।१९।२७, ॐ आध्वर्यं न
श्रोत्रवाताहनादि, दशरूपेणाद्यै, किमु आसीत् । वि.
३।८।१६, ॐ आध्वर्यं महाशब्दं, यावन्मान अवान्तर-
वाहम् । ३।८।१०, ॐ आध्वर्यं यावन्नेयिषाणां
वरकसात्तु न षट्, इत्येतावता न्यायविषय अग्रमा-
णीयुर्वन्ति । या. ३।३।८।२७ ट. २८६, ॐ आध्वर्य-
येनः, आसीधः येनायं. । भा. ३।८।१२।२६-२४.
ॐ आध्वर्यः दोमः इत्यस्या निरपेक्षया प्रकृत्य सम-
त्वात् अध्वर्युरेव सप्त वाक्ये यमवेर्जुषणम् । प्रहोम-
ग्राह्यानेन कदा विदुषो यमवाप्यवेर्जुषुः । वि.
३।७।२३, ॐ आध्वर्यवाः येनाः इति याज्ञिकसमाख्या ।

तन व्यक्ताः यैष आध्वर्यवाः 'अग्रये तमिष्यमानायातु
नहि' इत्याद्याः । ३।७।२१, ॐ आध्वर्यवानेय (पदा-
योन्) कुर्वन् 'अप्यर्जुर्वन्ति' इत्येवमुच्यते । भा.
३।१।१।१७, ॐ आध्वर्यवेऽपि तु ज चिदस्येव
यावत्ताऽनुवाक्याऽऽम्नामम् । या. २।२।४।१० ट. ४९६,
ॐ आध्वर्यवेऽपि प्रयोक्तृत्वेन यन्मानस्य कर्तव्यम् ।
३।१।१।२४, ॐ आध्वर्यवस्य ह्रादश्चद्वन्ती दशरूपे-
मागयोः । या. ३।८।१।१९-२०, ॐ आध्वर्यवप्रवच-
नाक्यो यजुर्वेदः । सु. ट. ७६७, ॐ आध्वर्यवशब्द-
वाच्यस्येन अन्वाधानादेः, अप्यर्जुनाद्व्याप्येन च
ह्रदिवाहः अन्वाधानादिकर्तृत्वकल्पना भवति । ट.
२२-२०, ॐ आध्वर्यवसमाकृत्यो वेदे समाम्नातानां
पदायानां अप्यर्जुरेव कर्तृत्वापर्यभावाः । संकल्प. १।१।
१४, ॐ आध्वर्येणादि कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्म-
निषिद्धा एता आणवाः प्रविशन्ति, न यावन्मानं कुर्वा-
णेषु । या. १०।६।१५।५५.

ॐ आध्वर्यवादिसमाख्यायाः सवैदिक्येऽपि अना-
दित्वेन पुनरुक्तिरन्वयशेषाभावात् निष्पत्त्या तावत्प्राप्तिः ।
सु. ट. ११३०, ॐ आध्वर्यवादिसमाख्यानां वेदे
एव प्रयोगात् न लौकिकत्वस्येन विपत्तेः । या. ३।३।
६।१३, ॐ आध्वर्यवादिसमाख्यानाम् व्योमि-
दोमादिष्वानेषु तदपेक्षेव प्राप्नुजन्तु स्वर्ग-
काक्येऽत्राक्यत्वात् अर्थिमागविषयान विगायते । वाक्यं
समाख्यायाः चरत् । ३।३।८।१४ ट. ८१७,

ॐ आनतिः भूया परिकोय परीक्षारः । ज्ञा च
पठे कतिना दयपरोचना । ह्रादगतादिरित्याग-
निषयो मन्त्रशान्तिषमश्च अदृष्टार्थः । वि. १०।२।८.
ॐ आनत्यर्थं कनिग्न्यो दक्षिणाद्यं योनिदोमादी ।
भा. १०।२।८।२२-२८.

ॐ आनन्तर्यमकारणं इति न्यायः । सु. ट.
७४६ । आनन्तर्यमिदंकारणं अकारणं अगत्यामा-
शब्दात् । भा. ३।३।६।१२ ट. ६८८, ३।१।२।
२४ । 'यस्य येनार्थसंबन्धो दूरभावादि तेन नः ।
अर्थेनोद्घातमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥' सु.
ट. ७८६.

इदं आनन्तर्यमचोदना । ३।१।१४।२४ ॥

ज्योतिष्टोमे 'मुष्टी करोति, वाचं यच्छति, दीक्षित-
मावेदयति' इति, 'हस्तावनेनिके, उल्गरावि-
स्तृणाति' इति च अक्षरे । तत्र आनन्तर्येण पाठ्या
मुष्टीकरणं वाच्यमथ दीक्षितावेदनाञ्च, तथा हस्तावनेन
उल्गराविक्षरणादयं इति तस्मै पूर्ववचः । मुष्टीकरण-
वाच्यमयोः सर्वप्रमाणार्थं, हस्तावनेननस्य च आप्त्यैव
उपपत्त्यापार्थक्य इति उक्तं एव सिद्धान्तः । सर्वं
तु पूर्ववर्तमानैः आनन्तर्यस्य निष्ठानुपपत्तयाम् । आनन्तर्य-
संनिधिः । जोषना अत्र प्रमाणम् । तथा च उक्तवान-
न्तर्यं अचोदना, न चोदना, न प्रमाणम् । प्रवलेन
लिङ्गेन प्रकरणेन च वाच्यम् इति ।

वाक्यार्थाः च समासवात् । २५ ॥

'मुष्टी करोति, वाचं यच्छति, दीक्षितमावेदयति,
हस्तावनेनिके, उल्गराविस्तृणाति' इति ज्योतिष्टोमे
पठितानां वाक्यानां स्वैक्येन पदसमूहेन सार्धकेन
उपात्तत्वात् । भिन्नान्येव एतानि वाक्यानि विभागे
निराकाङ्क्षानि । तस्मात् मुष्टीकरणवाच्यमयोः सर्वप्रमा-
नार्थं, न दीक्षितावेदनमात्राद्यस्य । तथा हस्तावनेननस्य
आप्त्यैव उपपत्त्यापार्थक्यं, न तु उल्गराविक्षरणादय-
स्यास्य । चकारो हेतुमुक्तवाच्यः । सिद्धान्तहेतुप्रदर्श-
नाय स्यात् । के.

• आनन्तर्यमचोदना इति न्यायेन प्रकरण-
माश्रयम् । वी. १।१।१२ पृ. १६६. • अन्तर्य-
मचोदना इत्येनं न्यायेन भागवत्पूर्वकं अकारणतया
शुद्धिनिवृत्तेः संनिधिवेन अनुपपत्त्याधिकरणे अमिक्षित-
त्वात् । सु. पृ. १११२. • आनन्तर्यं कस्यचिद्वि-
द्वितीयेनान्यः तदा 'आनन्तर्यमचोदना' इति
न्यायेन (३।१।१४।२४) तृतीयान्त्यो वृत्तयः ।
सोम. २।१।१६. • सार्वभौमप्रवर्तिते सान्नाय्य-
संनिधिरितिवाच्यमुक्तवन्ने सार्वभौमशुद्धिनिवृत्ति-
रूपधिरारण्य आगेकदिशापरणत्वात् तस्य च आन-
न्तर्यमचोदना इति न्यायेन प्रमाणवाचिव अन्वयवहित-
संनिध्यपेक्षया प्राप्तत्वात् न केवलप्रान्याद्यस्यम् ।
वै. १।१।१२ पृ. १३७. • आनन्तर्यमचोदना

(३।१।१४।२४) इत्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य
अविनिर्णयकत्वामुपपत्त्यात् । सु. पृ. ४१७.

• आनन्तर्येण निराकाङ्क्षीकरणे नत्यामाकाङ्क्षाम् ।
आ ३।१।१४।२४. • आनन्तर्यलक्षणस्य आन-
न्तर्याधिकरणेन (३।१।१४।२४) अविनिर्णयक-
त्वम् । सु. पृ. १०७२. • आनन्तर्यलक्षणस्य
नमस्य विनिर्णयकत्वं शिष्टान्ते नाम्नुपपत्त्ये । पृ.
१११६. • आनन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनिर्णयकत्वं संन-
धिति संनिधिविशेषाभ्यामनानर्थक्यस्य प्रकरणाधिकरणस्य
आनन्तर्येऽपि सिद्ध्यत्वात् । पृ. १०६७. • आनन्तर्यलक्ष-
णस्य क्रमस्य विनिर्णयकत्वे तस्य पूर्वोक्तयोः पदा-
र्थयोः सुख्यत्वात् पूर्वस्यैव तत्पक्षस्य नोदरस्य पूर्वार्थ-
इति नियमायोगः । पृ. १०६६.

■ आनन्तर्याधिकरणम् । हस्तावनेननाविरणम् ।

मुष्टीकरणहस्तावनेननादि वृत्ते प्रकरणे निर्दिशते ॥

आनन्तर्यमचोदना । ३।१।१४।२४ ॥

माध्वं—ज्योतिष्टोमे भूयवे 'मुष्टी करोति, वाचं
यच्छति, दीक्षितमावेदयति' इति । तथा 'हस्ताव-
नेनिके, उल्गराविस्तृणाति' इति । तत्र सर्वेह किं
मुष्टीकरणं वाच्यमथ आपेदनाय, उत कृत्स्नप्रकरणे
निवेद्य इति । तथा हस्तावनेन किं उल्गराविस्तृणाति,
उत प्रकरणे सर्वपदार्थान् कर्तु इति । किं तावत् प्रातः ।
हस्तावनेनने हस्तावनेननार्थं, वाच्यमः सुख्यवस्तुसार्थः ।
आमन्त्र्यमाणः एकस्यो भवति, पदार्थान् अनुनिश्चि-
तेन केपाकेया पदार्थानां हसौ संस्कारौ, हस्ताव-
नास्ति । सत्यामाकाङ्क्षायां आनन्तर्येण निराकाङ्क्षी-
कत्वम् । तस्मात् आनन्तर्यादि आपेदनायौ वाच्यः
मुष्टीकरणं च । हस्तावनेनने च उल्गराविस्तृणाति ।
एवं प्राप्ते भूयः । वर्यः प्रकरणधीतिः संयच इति ।
कुतः ? वाक्ययेदात् । कथं वाक्ययोः ? अपेदनाय-
निष्पत्त्यात् । नहि 'दीक्षितं आवेदयितुं' इत्यस्ति अपे-
'आवेदयति' इति (भवति), ■ च 'स्वरित' इत्य-
स्मिन् अपे 'स्तृणाति' इति । सार्वभौम विनोदो
अनेननं च । मुष्टीकरणं वाच्यमथ विधीयते आपेदना-
य । न च एषा परस्वयेन कर्मात् संनध्योऽस्ति । न च

पदार्थाङ्गुल्या सत्या आनन्दस्य एकवाक्यताया कारणं भवति । तस्मात् प्रकरणमपि एवंजातीयकाः ।

धा— नमविनियोगः अनन्तरमवस्थितः । इदमपि तदपवादः नित्यते । युक्तयो करणं, चाप्यमश्रयः यजमानः, आपेदमाप्यधरं, तत्र कथमद्राद्रिमात्र आशङ्क्यते । नैव दोषः । आप्यसंवेद्यवि प्रयोक्तृत्वेन यजमानस्य कर्तात्वात् । अथवा यत् तत्र दीक्षितस्य आवेषमानं, तस्याङ्ग-त्वेन इतरो संवितेते । कस्मात् पुनरुच्ये आनन्दस्य पूर्वस्यैवाङ्गत्वमुच्यते, न परस्य । के चिदाहुः, अनियमप्रदर्शनाद्येव प्रामाण्यम् एवैवादानम् । अथवा सर्वमयनाहुः ' किं ' इत्युक्त्यापेक्षया प्रथममुपपद्यते । सर्वापेक्षणेन च पुरस्तात्पारितस्य अन्धातुगुण्यात् पूर्व-मालोचनं भवति, तेन ' मुष्टिप्रकरणयाममस्या किं फलम् ' इत्यपेक्षिते ' दीक्षितमापेक्ष्यते ' इत्युपपद्यते । न च तदतिशये हेतुशक्तिः । भावयते च तस्यापि परतः प्रयोजनस्य फलपत्तिः, अस्तुदशैव-मेव युक्तम् । एव दत्तावस्थेनस्य उत्पत्तावि-भक्त्यापेक्षम् । ऊर्ध्वरूपेः दीर्घं वेदिमप्ये भरण उत्पत्ताविभक्त्यं प्रत्येकम् । (सुधा— उत्पत्त्यस्य उनातेः फलप्रत्यये आनन्दोपसर्गान्वयोः उपनिषाव नात् फलकारनकारौश्च इत्युक्त्यायेन लोपात् उत्पत्तावस्थस्य ऊर्ध्वरूपमार्गैस्तुक्त्यादिफलितगुणविता ऊर्ध्वशब्दे-नोपात्ता । पूर्वावस्था ऊर्ध्वं, इत्यादि । इत्येव तृतीया-समाधौ दर्शितः । रेखाऽपस्यमिरास्याकारस्यावस्थितया रात्रिप्रभ-भावात् दीर्घमित्युक्तम् । १ १०६७. कुत्-हले सु ऊपाः उरीरुत्तानि शुक्लानि च । तेषां रात्रिः पद्मिः इत्येवोक्तम् । यासिधाम् एतं दर्शयति-मैव पृथक् दृश्यते । तस्य च योग्यत्वं, अयन्तर-प्रकरण, एवभावकत्वं च महाप्रकरणत्वं पत्नीचापि विनि-योक्तारानि । तस्मात् सर्वं पूर्वममागतं उत्तरतमानात् स्यादम् । योपनामागतं मुष्टिप्रकरणमप्ययोः परस्पर-ज्ञानं नोपन्यातम् । नहि उपायोः प्रणानार्थेवोरन्वोन्वा-पेक्षा । तेन अयोपनामप्रमाणिकस्य न दूर गन्तावमिति । एवं प्राप्ते भूमः । ' न तावदेकवाक्यत्वं दृश्यते, योग्यता सम्या । आवात्मरक्त्यंभावात्तदानीं नाव-

गम्यते ॥ ' नहि द्वयोराकाशतयोः केन विदुषमन्येन मिना एकवाक्यत्वं सम्भवति, यत् प्रकरणं कथेते । योग्यता पुनः अनन्तरपर्यन्ते न सम्या, यदा सर्वापेक्षे युक्तता । ननु हि पदार्थेषु अवधानं उपपज्यतेतरा, एकस्तु यथाकथंविधि किञ्चते । न च अवात्मप्रकरणमिह विद्यते । यदि तावत् पूर्वस्य कथ्यमात्रं, तत् उत्तरमेवात्र प्राप्नोति । न चैव भवितुमर्हति, साध्याशस्य अपरिपूर्व-त्वात् । न च उत्तरेण भवौ (कथ्यमात्रः) अवस्त-प्रयोजनावस्थेन भावयः पूरयितुम् । एवं तस्याप्युत्तरेण, इति आनन्दार्थं प्राप्तम् । यद्येवं ततो बोद्धव्यते गुण-कायः (बोद्धेदनादि-) तेन सह सर्वमाप्यम् (अथ-त्तन इत्यर्थः) अङ्गं संस्पृष्टं, नैव प्रपानं यावत् प्राप्नु-यात्, अत्रांतरकर्मभावस्य निष्पत्त्यादिति । उच्यते । ' यदि नामास्य विद्याती रक्षायां वाक्यगती गुणो । अवान्तरकर्मभावस्य वस्तुवाच्यता भवेत् ॥ ' [तौ गुणौ] । प्रधानतयंभावस्तु अमितिः [प्रधानात्, माहु-पश्चात्] अन्यसंभवात्तदनुसत्त्वा वाच्यतं गच्छति इत्युत्पत्ताधिकरणे (२१११६) व्याख्यातम् । ननु एवं मति सर्वावात्मप्रकरणोच्छेद एव प्राप्नोति । उच्यते । ' परप्रकरणस्यानामङ्गे बुद्ध्यादिभिर्मिथिभिः । ज्ञाते, पुनश्च तैरेव खंदंशेन तद्विच्यते ॥ ' [तत् अवा-न्तरप्रकरणम्] । न्येया हि प्रपानाक्षेनामङ्गं किं चिदुक्तम् । पुनः परमशोऽस्ति, इति तत्पर्यंतात्प्रातरप्रकरणवचना भवति । अन्यथा हि अम्यवायेव म्यात्, सर्वेदीपानां परस्परदीपवद्वत्तात् । यत्र पुनः संदीर्घं नास्ति, तत्र सर्वं प्रधानार्थमेव अप्यवगत्यम् । तस्य तु किं वेदस्य, अथ यादस्य इत्यथ विवेकं ' मन्त्रस्य विद्योपादसंयुक्तं प्रपानम् ' (३११११) इत्यादस्य वक्ष्यति । तदिह न्येयत्वा गतिरनादीनां शास्त्रप्रपाना-र्थं निश्चिनम् । यदि तु आपेदधितुं स्तुति इति च श्रूयते, तवः ' तत्पुनरप्येव क्रियायां विषयार्थायम् ' (पा० ३१११०) इत्येव साकतया विविचयो मनेत्, न तु एवमिति । तन्मात्रं सर्वापेक्षमिति ।

वाक्यार्थां च समानावात् २९ ॥

आप्यं—स्तेनस्तेन पदमनूतेन परिपूर्णतेन वाच्यम् ।

तथा अपर, तथा सर्वाणि वाक्यदाहतानि । तस्मात्
विशेषमर्थद्वयं, निमित्तं च निरावह्यता । तेन जानय-
मेह । अतः सयोगतोऽविशेषावन्तर्यामिणोवाच नृन्वे
प्रत्यगे निवेद्य इति ।

वा—इत्थं आनन्तर्यमप्यप्यम् । यत् एकान्वयता-
लक्षणमेव प्रत्येकं हरयते, न चरेत् । तस्मादपि नान्यो-
पपाद्यता ।

वा—आनन्तर्यात् एकवाक्यतात् अन्तरप्रसङ्गाद्वा
क्यमात्रात्वे प्राप्तिरिति अपोष्यते । लिङ्गप्रकाराभ्यां
हि सर्वार्थस्य प्रतीयते । अत्राह कुर्यादन्तर्याम्यवतः
सर्वार्थता भवेत् ॥

सोम—पूर्वतः कस्यां वाक्यमात्रार्थत्वे सन्नाममि-
हिते इह प्रमः अपोष्यते इति (अपवाद—) सगतिः ।
प्रयोजनं स्वसले देशात् हस्तापनेत्रनादि अहन्ता
प्रतिपक्षद्वारांनुष्ठानमन्तर तत्समये यत् स्मृतं, तदुक्त-
पदार्थानामेवमुपपाद्य यत् फलस्य सिद्धान्ते, पूर्वपक्षे तु
अनन्तर्याम्यस्य अनुष्ठितकृतात् हस्तापनेत्रनादिकरणप्राप-
यितुमायम् । सूत्रे अपोष्यता अप्रमाणमित्यर्थः ।

कौ—प्रयोजनं अपात्राधिकारणस्य आनुपङ्गाव-
त्त्वेन प्रधानमात्रार्थत्वात् शरमेधोवे लोपेन हस्तापनेत्रन-
स्यापि लोपः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु व्याप्यभागाद्वत्त्वेन
फलमिति । पृ. २१६.

वि—‘हस्तौ ह्यनवनेनिकरे स्तथाऽनुपपन्नविनाम् ।
दमोन्तरण एवात्र हस्तमुद्धिक्त्वमिते ॥, कस्या-
द्वत्त्वमप्यस्यानन्तर्यमन्तर्याम्यं नमात् ।, लिङ्गप्र-
काराभ्यां तु सर्वानुष्ठानतोपपात्ता ॥’

भाट्ट—इतिपूर्वभाष्ये. ‘हस्तावनेनिकरे’ ‘उत्प-
रादौ स्मृताणि’ इति, तथा ‘लोपेनिलोमे’ ‘मुष्टी करोति
पापं यच्छति’ ‘वीक्षणमावेदयति’ इति श्रुतम् ।
तत्र हस्तापनेन हस्तपत्तापत्त्यं मुष्टीकरणस्यमो च
भनः प्रणिधानार्थः । अतस्तत्प्रत्ययं तान्त्रं करिणमात्र-
नमार्थमित्यसद्विषयम् । तत्र करिण्यमप्यं फलं आनन्त-
र्यद्विकारकपत्त्यम् अन्तर्यामिणस्तत्पक्षेतितावेनस्वरूपेन ।
इति प्राप्ते, आनन्तर्यस्य चरन्नीककृतात् गद्वत्ताहक
तानुसन्धेः, अहन्तरेऽपि वा प्रत्ययेन पाद्यात् । यद्य

मुमो भाषति । इतिवा आसाहस्यविरोधेन वाक्यान्त-
र्यस्य चन्द्रानुपपत्त्याभावे एकवाक्यानुपपत्तेः कर्तृ-
सद्वत्त्वस्य अस्य प्रत्ययान्तर्यं अहन्तपत्तापत्त्यापत्त्योक्त-
पदार्थानुष्ठानं हस्तापनेत्रने । मुष्टीकरणस्यमयो
अनुष्ठितवाग्विषयमात्रकस्वीनपदार्थमात्रहन्तम् ।

मण्डव—‘न मुष्टिर्वाग्विषयार्थः ।’ १३.

अन्तर—‘उक्तपदं न वाक्यमः ।’

* आनन्तर्याधिकरण (३१११४) ‘मिद्विधान-
सम्पत्तः’ (३१११३) इत्यपि स्वरूपवत्तमः । भा.
३१११४।२४.

* आनन्तर्यं दक्षिणावतारं कार्यम् । भा. १०१।
२८।७०. * दक्षिणावतारं करिण्यमानमार्थत्वात् आन-
न्तर्यं च वाक्यम्योद्धितत्वा प्रयोगार्थता । वा. ३१।
५।११.

* आनन्तर्यद्वयं द्विकर्मकः । तत्रैकं फलं निश्चा-
त्याप्यमानमपि गुणस्य प्रतिपक्षते इत्यत्र प्रति । यथा,
अवा प्राप्ता नवतीति । तत्र विवक्षातः प्राधान्यम् । यदि
अवा स्वसर्वा, ततः सा प्रधानं, प्रामाण्यार्थः । अप
प्राप्ता येन चित् कारणेन प्राधान्यं, ततः आनन्तर्य-
निश्चिता अवा तर्गा । तत्र द्वयोर्द्विर्गीयाऽन्तर्येन शब्दो
निर्णयः, किं तर्हि वस्तुतः । यत् तु द्वे अपि प्रयोजन-
मती शिवीयाऽन्ते च, तत्र नान्तर्येन निर्णयः । यत् तु
तस्मा निर्दिष्टवैक्यमात्रम्, तत्र इत्यत्र आविष्यार्थं
तत् प्रति नीयते । तेन व्याप्यमानत्वात् हस्तरेव तत्र
प्रधानम् अधिस्त्वभावेनो नान्तर्याम्यकृतानुपपत्ते तच्छि-
मात्र क्रिये । वा ३१११।२३.

* आनन्तर्यं चतुर्वचनमन्तर्याम्यार्थं शब्दा औप-
म्यस्य प्रयोगकम् । वि. ३१११५. * आनन्त-
र्यं पक्षे दान् आतिशयाः प्रयोगम् । भा. ३१।
५।२२-२४.

* आनन्तर्यस्य चतुर्वचनः । तत्र विवक्षितार्थपिपक्ष-
व्याधिकार्याभ्युपपत्तेः आनन्तर्यस्य इत्यनेनारण- ‘आनन्त-
मप्यवतन्तं देशः इति तिल आह्वयितुं शक्यते’ ।
अथ हि ‘शास्त्रेणा प्राप्तामो चरेत्’ इति प्रधान-
वाक्यगतवचनस्यमप्युपपत्त्येन निवृत्तिरपि विवक्षा आनन्त-

होमनिधेः आधिक्यानुपगमे आमन्त्रणपदानुपह्वानर्थक्यम् । बाल २. ३.

॥ आनर्थक्यात् तद्वहेषु । ३।१।१।१८ ॥

वाजपेये 'सप्तदशारनिर्वाजपेयस्य यूपो भवति' इति श्रुते । अत्र सप्तदशारनिता यूपस्य उक्ता । परतु वाजपेये साक्षात् यूपस्य सचन्य एव न समवति । तथा च यूपस्य वाजपेये आनर्थक्यात्, अविद्यमानः अर्थः प्रयोजनं यत् यूपस्य सः अनर्थकः तस्य प्रायः आनर्थक्यं, आनर्थक्यात् प्रयोजनपूर्व्यावाप्तं वाचित-त्वात्पक्षेणात् वाजपेयपूर्वरूपप्रयोजनकत्वं न समवति, इति कृत्वा तद्वहेषु वाजपेयाज्ञेषु वक्ष्यो यो यूप एव तप्त-दशारनिता निविद्यते । एव अन्वयापि मुख्ये असमये अहो निवेशः इति न्यायसामान्यार्गो तदहोरेषु इति श्रुत्यचनम् । वाजपेयेऽपि च समस्त पक्षः । नदर्थमपि दृष्टुपचनम् । के.

॥ आनर्थक्यतद्ग्रन्थायः ॥

आनर्थक्यात् तद्वहेषु । ३।१।१।१८ ॥

भाष्यं — वाजपेये श्रुते 'सप्तदशारनिर्वाजपेयस्य यूपो भवति' इति । तत्र संदेहः किं सप्तदशारनिता वाजपेयस्य कर्त्तव्याये निविद्यते, उत प्रयोधुपे निविद्यते इति । किं तावत् प्राप्तम् । कर्त्तव्याये इति । कृत्वा : वाजपेयस्य यूपभावत् । यत् वाजपेयस्यास्ति प्रायं यूप-सदृशं, तत्र भविष्यतीति । अगति न वोदशितानम् । तत्र यादिरिवात् कर्त्तव्यायाय यूपवदसम् । तत्र निवेगे कति वाजपेयः प्रायः आज्ञायेन भवति । इतरथा वाजपेयाज्ञप-प्राये स्मरणया वाजपेयप्राये वृत्तः इति गम्यते । ननु तद्वहेषुऽपि यूपस्यो लक्षणाया कर्त्तव्याये । उच्यते । सर्वथा यय स्मरणायत्याह मुच्यामहे । मृग्ये तु वाजपेयप्रकरणमनुपह्वाने । तस्मात्पूर्वप्राये निवेश इति । एव प्राप्तं ब्रूमः । आनर्थक्यात् तद्वहेषु । वाजपेयस्य-स्तावत् सोमप्रायविशेषवचनम् । तस्य साक्षात् यूपेन न प्रयोजनम् । अस्ति तु तस्य अत्र पञ्चपायः, तस्य तु पदं वपुं यूपेन वर्णम् । साक्षात् वाजपेययूपस्य यदि सप्तदशारनिता विधीयते, तस्य अमरात् अनर्थक्येन यपने प्राप्नोति । तत् अनर्थकं मा भूत् इति सोऽयम्

पञ्चपायो यूपः, तत्र निवेशमर्हति । कर्त्तव्याये च यूपस्यो लक्षणाया स्यात् । ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे वाजपेयस्यो लक्षणायेति, नेति ब्रूमः । वाजपेये एव वाजपेयस्यो भविष्यति, श्रुत्येति च स पञ्चयूपं विशेषम् । त. अस्याङ्गस्य उपकारकः । यश्च यूपोपकारिणः उप-करोति, प्राति स तस्य संबन्धो मुख्येनैव सन्त्येन । न च एकान्तरित इति कृत्वा असंप्रदो भवति । यथा 'देवदत्तस्य नत्ता' इति, पुत्रेण चरौ अन्तरितः, अथ च देवदत्तेन मुल्लेनैव सन्त्येन सन्त्येन । तस्मात् एव एव वक्षः आश्रयणैवः । नहि एतस्मिन् पक्षे कश्चिदपि लक्षणास्यो भवतीति ।

वा— यदि 'सप्तदशारनिः वाजपेयस्य' इति विधीयते, यूपस्यः यथाकथञ्चित् तदनुवादः, ततः वोदशिताने निवेशः । अथपि 'यो वाजपेयस्य संबन्धी, स सप्तदशारनिः' इति विधीयते, तस्मात्पक्षे । अथ 'ये यूपः, स सप्तदशारनिः' इति वचन-वाचिकः, वाजपेयस्यो यथाकथञ्चित् विदोषण प्रकरणप्राप्तानुवादो वा, ततः तद्वहेषु यूपस्य इदं परिमाणमिति । किं प्राप्तं ? 'आनन्त्यात् प्रधानस्यात् तथा प्रकरणात् भूतेः । वाजपेयेन संबन्धः साक्षात् पञ्चाना सह ॥' साक्षात् कर्मणः सप्तदशारनिर्ध न समवति इति तद्वत्तन्व एवमे । तत्र यदेव छात्रात् शब्दपि, तदेव शरीर-वयम् । यद्यपि पञ्चरपि वाजपेयप्रकरणान्तर्गत इति त-सम्बन्धेऽपि प्रकरणत्वं भवतिरेको भवेत्, वाजपेयस्य तदि भवति, तथापि वाङ्मयप्रधाना सिद्धकप्रभावको-त्यात् वाजपेयस्यभावेन अत्रहणात् प्रकरणपक्षः अभि-धीयते । वाजपेयस्य इति च पक्षीभूत्या सचन्यो भवति । भवतस्तु यूपसामानाधिकरण्यात् वाजपेय-स्यत् । न च वाजपेयस्यस्यत्वेत्या वाचित् विशेष, येन स्मरणं आग्रीयते 'मुषे वन्त्यायकल्पता' (१।३।१।१५) इति । तत् यत्र यूपस्येन एव लक्षणा । तस्मात् कर्त्तव्याये एव निवेशः । इति प्राप्त-मिधीयते । 'अगत्या लक्षणावृत्तिः सप्तमिध्याहृते-भवेत् । न चोपेयवाचसचन्यो यूपस्यः प्रतीयते ॥' यो हि प्रकरण अन्वयित्वसचन्यं च अनुत्पिद्यति, तस्य

यूयदन्तः अनर्थकः स्यात् । ऊर्ध्वपानं पचयिष्यति इति चेत् । अतस्ति सामानाधिकरण्या अन्वया समये वा लक्षणाऽभावात् । असत्यस्य पुनः न किञ्चित् लक्षणा-
दुत्तरे, पञ्चमाः संवत्सराय प्रविष्टेन जनश्रेष्ठेऽपि उपकारक-
मानापेक्षया उपपन्नानात् । नहि यत्नो अज्ञाद्वि-
सन्धयेनैव एक इतीति । अतश्चमपि च यूपः तदङ्ग-
पदवर्षात् उपकारको वाजपेयस्य । यन् आसन्ननैवेद्य-
पक्षीभूतिः विनियोजितेति, तत् यूपयन्नेनापि सह अति-
शयम् । अतश्च सप्तदशारत्नविधिपरे अन्वयमानत्वात्
यादृश त्वं वाजपेयस्य यूप पञ्चमा, साहजस्य पद्वं,
इति पञ्चप्राशयिकम् । अस्ति तु एषाऽपि विराहा,
यदि वाजपेयस्य साहाय्यं यूपः स्यादिति । यदा तु स
नोपलब्धः, तदा पञ्चान्तमगलभितम् । किञ्च 'वाजपेयेन
सद्वन्धस्यैवाऽपि न निरूप्यते । साहाय्यं संवन्धि-
मात्रेण तदुपेनाथया स्फुटम् ॥' (नेवा इति व्याचष्टे-)
याज्ञात् साहाय्यं न सप्तदशारत्नित्वं युज्यते
इत्युक्तम् । स्वपिमानमपि अनिर्दिष्टं वाज-
पेयस्य इत्येतान्मात्रेण न जायते । यूपमात्रस्यैव अन्-
त्यन्तित्वात् दूरप्रष्ट । तस्मात् यथोक्तमेवायं (यार-
पयेय) विनियोज्ये अतिमर्यादरक्षणार्थं अतुल्यमिति ।
यश्चति हि एतत् 'आरादपीति चेत्, तद्वाक्ये हि
तदपीनात्' (३।०।१।३-४) इत्यत्र 'यथा प्रकरण-
सूत्रेण तदुपन्यासितानि धर्मा विधीयन्ते, न साहाय्यं अत्रे-
ष्वेव केचलेषु इति ।' तस्मात् न केन चित् प्रमाणेन
विरोधः इति ।

शा—सप्तदशारत्नित्वं ऊर्ध्वपाने निषेधः । इति
प्रति ऊच्यते । 'इथादेव यदि यूपेन सवन्धे लक्षणा
भवेत् । वाजपेयश्रुतेर्नास्ति श्रुतिवृत्त्यैव सा वतः ॥
पक्षी सवन्धमात्रायां नाज्ञाङ्गित्वमपेक्षते । जात्य-
व्यवधिसद्वन्धं देयदत्तस्य भज्यतुम् । यूपस्य च पञ्च-
हारा याज्ञोयोगकारकः । संवत्समात्रमात्रेण त्रु-
नाऽतो न लक्षणा ॥ ऊर्ध्वपानेन संवन्धे यूप-
शब्दस्य गीणता । अन्तरेण सवन्धः प्रयोजन-
श्च संगतिः ॥ प्रक्रियाऽनुग्रहस्यैव नादृत्यः श्रुति-
वाद्यतः । तेन सप्तदशारत्नित्वेन इत्येव संगतिः ॥

सा च प्रकरणान् वाजपेयसंज्ञिपयूयमा । तेनायं
वाजपेयस्यैवानुवादो भविष्यति ॥'

सोम—सप्तदशारत्नविधौ विनियोगान्तर-
विनियोगनिरूपणात् संगतिरित्याहः । सूत्रांशु-
स्तद्व्याख्यानार्थं प्रथमे वाजपेये आनर्थक्येना-
न्यव्याख्यात् तदङ्गेय निविशते इति ।

वि—'भवेत् सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयस्य यूपः ।
उत्पान इत्यर्थं वाजपेयस्य पयोऽस्त ॥ आनर्थक्यत्वात्
प्रकरणान् यदाङ्गं पोदधित्वः । ऊर्ध्वपाने वारिरे-
ऽपे सवन्धनवेति कर्मणः ॥ यूपशब्दं परोक्ष-
पञ्चदश च कर्मणः । वीमर्शनाद् वाजपेये यूपो नास्ति
पशुं विना ॥'

साट्ट—'स्तद्व्याख्यानार्थं वाजपेयस्य यूपः' इत्यत्र
अन्वयविवक्षात् प्रमाणान्तरं प्रकरणानुसङ्गं सप्तदशार-
त्नित्वं वाजपेयोदेहेन पक्षीभूत्या विधीयते न यूपोदेहेन,
अतिप्रवृत्त्यापत्तेः, वाजपेयेन विरोधपरे विधिदोषाच्च ।
अतः सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयोदेहेन विधीयमानं तस्यो-
र्ध्वपानद्वारेण निविशते, यूपश्च साहज्यादौष्यम् । इति
प्रसङ्गे, यूपस्य यौगले प्रमाणमात्रात् यूपदेहेन स्वकार्य-
लक्षणेना तदुदेहेन सप्तदशारत्नित्वं विधीयते । यद्यपि न
ज्ञात अस्तिपरिमाणं वातिदेशतः सप्तदशारत्नित्वं, तथापि
तदनुवादेन सप्तदशारत्नित्वेन एकप्रकरणमात्रात्तः ततः पूर्वं
यूपलक्षणीकारेण विशिष्टस्यैव सप्तदशारत्नित्वं
'लोहितोणीयाः' इत्यादिवत् विधीयते । यूपकार्यत्वे
वाजपेयानुवादेन प्रकरणान् वाजपेयापूर्वैरापन्यत्वाद्युक्तं
वाजपेयापूर्वतन्त्रित्वं यूपमात्रं 'वाजपेयस्य' इत्यनुवादः ।
पक्षी च परपक्षरूपेऽप्युपपन्ना मतिरि देयदत्तस्य-
विनिशत् । व्यतिरेकनामि च यौगल्येनैव न दोषः ।

अथह—'यूपेऽस्तिगुणः पयोः' । ८.

शंकर—'अनर्थक्येऽज्ञानकारः' । ९.

• (आनर्थक्यतदङ्गन्यायस्य स्वरूपम्) जात्या-
न्तरपेन अन्वयात्मने परपक्षस्येन अन्वयो धरति,
स्वित्तरानर्थक्यप्रसङ्गे इति । के. ७ आनर्थक्यात् तद-
ङ्गेय इत्यपिपक्षे 'स्तद्व्याख्यानित्वं वाजपेये साहाय-
न्यायस्येनात् वाजपेयादनुग्रहमात्राद्व्याख्या अन्वयाः' इति

न्यायः 'आनर्थक्यत्वं तदङ्गेषु' इत्यभिप्राये नश्यते ।
कु. १।२।१२।२७. * 'पदार्थे अनर्थक्यस्य सतः तदङ्गे
निवेशः' इति आनर्थक्यतदङ्गन्यायसूत्रधर्माः, एवमेव
च न्यायस्य स्वस्वरूपम् । के.

५. (आनर्थक्यतदङ्गन्यायवारम्भस्य कारणम्)
भाष्येनाह्यतः प्रवर्तमानस्य विषयेः अप्राप्तप्रापण-
स्वभावात्वेन अभ्यस्तः प्रज्ञाया तात्पर्यतोमात् आनर्थक्य-
तदङ्गन्यायेन गुणे तात्पर्योक्तारो युक्तः । सु. पु. ७७६,
* 'देवतीवारयन्तीवमस-धोवजीवनाद्येके' गुणत्वेन च
आनर्थक्यतदङ्गन्यायविषयकत्वात् अङ्गेषु तत्तत्तन्त्र निषेध-
मारम्भायः ... । पु. ८६१. * (अयं न्यायो यत्र
यथा न प्रवर्तते) आनर्थक्यतदङ्गन्यायः अन्यथा आन-
र्थक्यपरिहारोपपत्तौ न प्रवर्तते । सु. पु. ८५६.
* आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनापि कर्मसमाप्ताभ्यामपिहित-
ग द्वितीयास्थिते तन्मात्रप्रवृत्तिः । अत एव 'न शोभ्ये-
ऽपरे' इति तन्मीस्थिते आनर्थक्यतदङ्गन्यायो नापत-
यति इति दशमे वक्ष्यते (वार्तिके १०।८।२।५) । सोम.
१।७।७. * आनर्थक्यतदङ्गेषु इति न प्रधानादवतार्यं
तदङ्गमाधीयते । यो हि प्रधानोभ्यामपि न भवति, स
तदङ्गोऽपि स्थितः उपपत्तौ इत्येव कथ्यते । वा.
१।२।१।२९ पु. ११६. * न च पूर्वोपिकरणन्यायेन
(१।१।१।२-०) यत्तुर्विहितताभावेऽपि कायमानुषा-
स्तव तत्तात्पर्यात् आनर्थक्य- न्यायेन तदङ्गमन्तेषु
निविष्टमाना कारयन्तीयमपि आरुद्भीतीति वाच्यम् ।
तत्तद्विहिततामिदमनन्तरस्य शास्त्रस्य निवेशधर्मज्ञा-
नाम आनर्थक्यतदङ्गन्यायव्यवहारम् । कु. १।१।२।८ पु.
११३. * न च प्रतीतिवशात् सर्वव्याप्तिना आन-
र्थक्यतदङ्गन्यायोऽस्ति इत्युक्तम् । वा. १।६।७।२५. * न
प्रत्ययेन न चोदयेन उच्यते इत्येव उच्यते । तत्तद्विषय-
त्वेन, न दर्शपूर्णमास्यगणिकः । आनर्थक्यतदङ्गेषु
इति न्यायोऽयं नास्ति । प्रधाने हि अभ्यासान् अङ्गेषु
अर्थोद्विष्टे । अन्तरा च यत्र यत्र एव निरीक्य ।
ह्यु. १०।७।११ पु. १९०६. * नाप्य आनर्थक्य-
तदङ्गन्यायस्य विषयः । सर्वत्र हि श्रुतसम्बन्धसामान्यतो
योगात्तदङ्गानां तदङ्गे अत्रोपपत्तिरिति सामान्यतया शब्द-

योग्यता वाच्यमिदं न्यायः अत्रोपपत्तिरिति शब्दः प्रतिबन्ध-
मानम् । यत्तु कल्पितमन्वेन शब्दोच्यते तत्तदङ्ग-
न्याय योग्यतासामान्येन कारणेन, अत्रोपपत्तिरिति सामान्य-
तत्वेऽपि योग्यतासामान्ये शब्दकल्पनाऽनुपपत्त्यस्य आनु-
पत्तिकत्वात् । अतश्च योग्यतया शब्दकल्पनाभावेन तदङ्गा-
भ्यामन्वयोक्तव्यत्वेन प्रकरणेन अकल्पनात् कुतस्तदङ्गमने
अङ्गोपपत्तिरिति ? को. २।२।२।२६ पु. ९८६.
* सर्वत्र शब्दोक्तव्यस्य अपूर्वमपि नास्ति अपूर्वतामनन्तर-
भावे प्रकरणानुपपत्तिः, यथा 'श्रीश्रीगवहन्ति' इत्यादौ ।
अत एव तादृशस्य आनर्थक्यतदङ्गन्यायः । प्रवृत्ते तु
(पवमानस्यैव) अन्यङ्गन्यायविचारस्यैव कारणो
यथावच्छिन्नः इत्यत्र) वक्ष्यते नैव अभ्युपगम्यता-
पूर्वतावन्योपपत्तिरिति तदङ्गान्तरा इति वार्तिककारः ।
भाट्ट. १।१।२२.

* (अस्थापवादः) अभिज्ञानमोक्षप्रदानयोः
आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन कर्त्तव्यमिति प्रपञ्चयति तद्विरोधे
विचारिते संपत्ति आनर्थक्यतदङ्गन्यायवापरादः क्रियते
(गुणानां च परायेत्वात्) इति । सोम. १।१।२।२९.

* (अस्थोक्तव्यत्वम्) अनुवाक्यस्य प्रधानाभ्या-
स्य आनर्थक्यतात्वे तदङ्गभूत्वोः आश्रयमागयोः क्रमानुशारेण
अनन्तरित्वात् कारणपरिहरणम् (१।१।२९) पौर्वानुपपत्त्य-
तदङ्गान्तरतोऽपि न युते । सु. पु. १०६५.

* (अथ आनर्थक्यतदङ्गन्यायसामान्याः विषयाः
सर्वक्रमेणोपपत्त्यन्ते । य च सर्वक्रमः न वाप्य
प्रथमाश्रये, तत्तु स्पष्टार्थेण इत्यत्र) । अभिगु-
पिषे 'न विता वर्यते, न मत्ता' इत्यत्र अर्थे पुत्रप्राप्ति-
तद्वेः प्रयत्नत्वात् प्रतिषेधात्प्रभवत् आनर्थक्यतदङ्ग-
न्यायेन शब्दे निष्ठापते । वा. १।२।१।२९. * मात्र-
पेयाद्रत्येतायनस्य वसन्तारविनियम्य तत्तत्तदङ्ग-
वस्तुमात्रकारो अमिहिते तेनैव न्यायेन अभिज्ञानमोक्ष-
प्रदानयोः क्रमाद्भूतवर्तमाने विदे हिममिदमप्य-
शब्दस्य पूर्णमास्यशब्दात् तदङ्गेषु सर्वत्रोपपत्तिरिति अत्रोद्विष्टः,
प्रयत्नशब्दोपपत्तिरिति अत्रोद्विष्टः (इति विवा-
दः) उच्यते च हि शास्त्रोक्तवस्तुमात्रशब्द-
वस्तुमोक्षोद्विष्टः अत्रोद्विष्टः, तदङ्गेषु पूर्णमास्यशब्दात्

तद्वद्भूतेषु सर्वविधु इति निचात्तु पर्यवसितः आन-
र्थक्यतरङ्गावधारणायः । सु. ५. १०५९. * न च
मपानभूतपुत्रागस्य आभरणस्यैवमेव आनर्थक्यतद्ग्र-
न्थायैव यूपे अनतरः, आश्रयत्वस्य आनर्थक्यतद्ग्र-
न्थावतिपद्यत्वेन रेखत्वधिकरणे स्वाधिक्यमाणात् ।
कौ. १।२।१।२२. ५. ४५. * 'इषे त्वा' इति
मन्त्रः उमापनया पुगेष्टापाङ्गत्वेन प्रकृतः 'इषे त्वेति
शाखा छिनत्ति' इति इतिवर्णास्पगौमधुत्वा शाखा-
छेदनाङ्गत्वेन विनियुज्यते । न चाप्यभितारणवप्रकरणेन
शाखायां यथाङ्गतावगतेः अयं युनिक्रमविरोधः, यागस्य
रूपविश्लेषकमन्त्रावधारकत्वायेन अस्य शाखायां तन्मन्त्रन्यवे
आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव अङ्गेण प्रसक्तौ उमाक्याऽनु-
रोधेन पुगेष्टापाङ्गत्वोपपत्तेः । १।१।३।१४ ५. ३५९.
* त्वैः न्यायेः शब्दपर्यवस्य त्रियाया संनिवेशाद्यमगात्
आनर्थक्यः न्यायेन तद्ग्रन्थेण निषेधाः । कु. ३।३।
१।१. * परे तु अविकसितकर्तृकं शुभमान प्रकरणयुक्तं
प्रयोगवचनेन अनुपरीतं आनर्थक्यात्तद्ग्रन्थेण इत्येव
त्रत्येयु अवधीनी तर्कसि मन्त्रत्वे । ननु प्रकरणेन अनिति
कर्तृकताऽऽमकगुणग्रहणामायात् आनर्थक्यतद्ग्रन्थ-
न्यायस्य च नवाहूककडाकन्का उपपन्नत्वेन पूर्वपक्ष
मूलमावप्रतद्गात् उद्वेष्टणीयम् । वा. ३।१।१।२२ ५.
६९१. * स्वनिर्दिष्टकृत्यान्वाऽनुपकृता यद्यचित्
आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव (औद्गात्रसमाख्यायाः)
अनुमानविषयक्यकरणेऽपि । माट्ट. ३।७।२४.
* 'कर्तरी शम्' (वा. ३।१।१६८) अत्र कर्तरीणि
परामर्शनी । न च शब्दसंनिवेशे कर्ता परमनखितः
संप्रसक्तिः, अतः 'आनर्थक्यम्' इति शब्दे गार्थं
विहायते । तदेषोऽर्थः. 'कर्तृशक्तिनि शर्षधानुके
प्रत्यये परमानखिते इति' । वा. ३।७।१।२२ ५. ९२२.
* कर्तृशब्दस्य आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव कर्तृशक्तिद-
वाचित्य अद्वैतीत्यस्य तावैधानुस्यूतसमानाविवरणत्वेन
न्याय्यमात् । (कर्तरी कृत्, शर्षधानुके कृत्) सु.
५. १४१७. * दृविमथनीतमानयम् । अनेत्यर्थ-
विध्यतमानात् आत्मन्युक्त विनियोगात् विधीयते । न च
प्रधानस्वयनप्रतिः । तस्मात् 'आनर्थक्यात्तद्ग्रन्थे' ।

इत्येव सिद्धम् । वा. ३।१।२।३८. * तच्च निपातत्वेन
क्रियाऽन्यथैवत्यक्मायात् क्रियाऽन्यथाङ्गीकारे न प्रधान-
भूतयाः ताया श्रवणव्यावृत्तयेः, आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव
क्रियाविरोधेणेषु अन्यथागममात् भक्षणामाङ्गीकारस्य
विधानं 'न कच्छं मययेत्' इत्यत्र इति पूर्वः पक्षः ।
माट्ट. ६।२।५. * 'आयनेऽपि तपेति चेत्' (३।८।
२०।३८) इति अनिष्टावस्थेन सिद्धावाद्येगार्थं सर्वं
पथमानेष्टोनामानङ्गत्वेन आनर्थक्यतद्ग्रन्थमाविषयगाद-
युक्तमाद्यत्वं अनङ्गीकरी यूपे अरतिशास्त्रद्वारातत्त्वं
म्युपगमात् उपाकारिमायस्य तन्मायविषयत्वाद्येन तन्मा-
पत्ते । सु. ३।७ ५. ८३. * पशुधर्मः योग्यता पशु-
यागमपेक्षत्वे न समवायात् । न च अनवेक्षिताः प्रवर-
णेन महीतु शक्यन्ते । तद्वद्वातत्वेन चाप्यविमृष्टतः
धृतोऽर्थः । न च पशुप्रतिपाद्यात् स्वव्याध् विना
आनर्थक्यतद्ग्रन्थायः अस्तीत्युक्तम् । वा. ३।१।३।१५.
* स्वोक्तिरस्य लोमटन्वरागात् न पशुधर्मः सिद्धि-
प्रबोधन इति आनर्थक्यात्तद्ग्रन्थे इत्येवमन्त्रेणैव अवा-
रन्तः आह्लावित्वेनात् विमर्शित अथतरति । तस्मात्
त्रयाया समानं विधान इति श्रुतेः अमिषीयते । ३।१।३।
१८ ५. १०४३ * पशुधर्मोऽपि अमीषीयमात्-आप-
यमात् पूर्वे औपमत्ये अरन्धेऽनुपपन्न, इत्यत्र न प्रम-
यित । न तथापि तत्र याते प्रकरणेन आनर्थक्यात्तद्ग्रन्थाय-
सहस्रेण पशुधर्मोऽपि अङ्गत्वाकामात् तेषां कालमेवेन
तत्रान अनुमानमतीते । (इति पूर्वपक्षे) कौ. ३।३।
५।१२ ५. ३३६. * पशुधर्मोऽपि मर्यादकमयात्
प्रतीतिशेषमवच्छेदना पशुधर्मत्वेन साक्षात्प्रमाणेनात्
आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव पशुधर्मोऽपि जनन्यायवर्गे,
तेषां च मध्ये कस्य चित् विशिष्य प्रकरणमात्रक्य-
कप्रत्यक्षाभावेन अविवेक्षात् मर्यादेन इति आश्रयः पूर्व-
पक्षः । माट्ट. ३।६।७. * यदि (पानाणि पथमानेष्टे)
अद्वयं, ततो यन्मर्यादात् साक्षात् आपाने (प्रपदे)
असमान्यसि पात्राणि आनर्थक्यतद्ग्रन्थायैव प-
थमानेष्टिपु (आपानाद्व्याभूतानु) भवन्ति (पूर्वपक्षे) ।
वा. ३।१।२२. * तदर्थक्यतद्ग्रन्थेन शेषमार्गानि अत्रोपा-
यानि च पात्राणि पशुधर्मत्वेन विहितानि आपान-

प्रकरणे बाणिजा जनमस्य यशस्य भवन्तु
इति 'आनर्थक्यम्' इति पद्यमानहविषु विज्ञाप्यते
इति पूर्वं पद्यः । वा. ३।१।१२।२२ पृ. ७३६.
● पाशमन्त्रस्य ऋष्यवचनतया विष्णोः उक्त्यर्थः ।
न च सामान्यसर्वत्रयोग्यरूपमाणाभावः ज्योतिष्टोम-
महाप्रकरणस्यैव आनर्थक्यतद्ग्रन्थास्यसहकृतस्य ऋतुपद्युषु
सामान्यसंश्लेषकस्य तद्वशात् । माट्ट. १।३।५.
● पौर्णमास्यमास्यस्याशुद्धयोः प्रधानमाश्रयवचनत्वात्
'आनर्थक्यम्' इत्येवं अवतरती. प्रधानहविःष्येन
केरलेषु प्रवृत्तिः । नन्वाह प्रधानहविर्मासं अविसृष्टमव्यम् ।
इति पूर्वः पद्यः । वा. ३।१।१८. ● अनुष्युक्त्योक्त-
व्यापारान्न एव प्रत्ययः 'आन' इत्यनेन न्यायेन
भावनातोऽनतीत्यं तत्त्वज्ञानि वारक्यानि उक्तवर्ति ।
२।२।१६ पृ. ४८६. ● प्राक्काशप्रवृत्त्याप्ययोः प्रदीपयोः
दानसंबन्धस्य प्रधानत्वात् आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन विदोषणे
अवश्यात् विदोषणभूतस्याप्यर्थः प्रदीपसम्बन्धविधिः,
विशेषःसहकृतेन अश्वरीयैश्च प्राक्काशविधया दान-
विशिष्टमध्यर्ग्यं अनृत्य तस्य प्रदीपसम्बन्धविधिः, इदानी-
विधया वा शुद्धाभ्यर्चनान्नादेन प्रदीपसंस्थाविधिः, इति
वचनपक्षीना मध्ये कथा धात्वर्थे अन्वयसंस्थाविधिः इत्य-
शक्यं विधेयम् । सु पृ. ७६९. ● आनर्थक्यतद्ग्रन्था-
येन धर्मशेरेव मैत्रथानुप्रचनत्पयोः इतरेतरस्योपपत्तिः
(मैत्रागत्या विपत्तिं नानु नाह इत्यम्) । माट्ट. ३।१।२९,
● आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन श्रोत्राण्यस्य दृष्टान्तमुक्तयो-
रवधारोऽपि वाक्यम् अत्रपाठोद्देशेनेन विधानम् ।
१।१।२. ● विशेषभूतयोः भावनायाः विद्वद्वाक्य-
स्य प्राप्तत्वात् निवेः तद्विधितत्त्वविनिर्वाक्ययोगात् आन-
र्थक्यतद्ग्रन्थायेन विदोषणे एव अत्रागच्छ । की. २।
२।३।६ पृ. १७५. ● गोमतेः शत्रो गोमत्सम् । तत्र
माष्टारम् प्रातिविराज्ये विदोषणं गावः, तासां वदतः
पुष्टादन्त्यन्तधेरात् भावयत्येकमहम् । न चान्योऽ-
भिधीयमानस्य युक्तं गोमती । न च पुष्ट एव 'तत्र
भावः' इति इत्येवमेवेदं प्रपञ्चे । तेन भावप्रत्ययः
आनर्थक्यतद्ग्रन्थे इत्यर्थतः संक्षेपमहम् ।
वा. १।१।१।२ पृ. ६००. ● मण्डूकमुक्ताय (अर्ध-

७।१०३। १-१०) प्रकरणात् ज्योतिष्टोमसंघे भव-
गते आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन तद्वद्भूते चयने निवेद्यः ।
की. २।१।१६।२२. ● इत्येव च पद्यमत्रावदानसं-
न्धिने मनोतामन्त्रस्य महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमे प्राप्नो
आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन तद्वद्भूते स्वरूपेण असंनिहितोऽपि
समनीये प्राप्तिः । ३।१।१२।२२ पृ. २०६. ● प्रधान-
संस्थापुष्यचो आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन स्वतः असंनिहिते-
नापि अद्भुतेन प्रधानोपस्थापितेन धर्मसंघे इह एव ।
यथा मनोतामन्त्रस्य घननीयेन । ३।१।१२।२२ पृ.
२०९. ● यदा तु आमेयः सखीयः पद्यः ज्योतिष्टोमेऽस्ति,
तदा मनोतामन्त्रस्य महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमसंघे
अवगते अश्वीयमानद्वयविश्वस्थावगमाद्य तद्वदन्त्य-
क्यप्रसक्तौ आनर्थक्यतद्ग्रन्थायसहकृतकरणेन सखीये
गामन्यसंज्ञोपकल्पमाणेन तत्रैव निवेद्यः । माट्ट. १०।
४।२२. ● अन्तु वा (अग्निदुः) चान्द्रास्य अग्निष्टोमसतो-
जन्वत्वात् वरपराधरन्त्येन जन्वत्वावरपराधयाध्व-
योर्गोऽपि आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन अग्निष्टोमसतोऽपि अत्रागः
(पूर्वपक्षे विद्यता इदमुक्तम्) । की. २।१।१२।२५
पृ. २८२. ● रथतरसाम्नः वाधत्वा सोमपरा-
संस्थाभावात् आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन 'रथतरागामः'
इति निर्देष्टः पुष्टसोपपत्तिं वरपराधरन्त्ये एव योग्यतात्
पर्यस्यति । सोम. २।३।१. ● 'पात्रपैवस्य'
इत्यादी यथैव भूतः संक्षेपः, तथैव आनर्थक्यतद्ग्र-
न्थायः । यदि तु तस्यापि पद्योः (सखीयस्य)
विशिष्य प्राप्तान्तर अद्भुततापराधोपस्थापनं न स्यात्,
ततो महाप्रकरणविश्वीयतामेवोपरिमाश्रीतो आन-
र्थक्यतद्ग्रन्थायेन भवेत् सर्वपरार्थत्वम् । न ऐतदस्ति,
स्थानेन अग्नीयोमीयापर्यायत्वात् । माट्ट. ३।६।३. ● यद्यपि
पद्यभावेऽपि यदेतान्तरपठितम् न विधिपरमपि-
वातोऽपि न सत्यसंघः, यद्यपि प्रधानविधिरप्येव प्रपा-
नाते बाधितेन तत्त्वान्वितारनातेऽप्युक्तत्वात् आन-
र्थक्यतद्ग्रन्थायेन वाग्यादेः तदपेक्षाप्रतिषेधः । की.
३।१।१२।२२ पृ. २०६. ● यद्व्यापनयेन भ्रूगनां
वाग्यादीनां लघ्या अवसन्नतायने निवेद्यर्थमत्र
आनर्थक्यतद्ग्रन्थायेन पद्यभावेऽपि च एव

निवेशः इति प्रप्ते, आप्यसरसिद्वान्तः आधन-
प्रकरणे पठितेन 'सद्वक्त्रनीये चुरेति' इति
वाक्येन प्रयमानद्विषया अन्यत्वात्प्रागतेः आपानादृश-
त्वाभावेन आनर्थक्यवदङ्गम्यावागमवात् वारवादीनां
सर्वेषांज्ञात् इति । माह. ३१।१२. ७ आनर्थक्य-
वदङ्गम्यायेन अमिष्टोमस्तोत्रमात्रे वारवस्तीत्यस्य पुन-
रुक्तप्रवाचनारः । की. २।२।२१२२६ घ. २८३. ७ गु-
णत्वान्यविधायिनो वाक्यस्य व्याख्यापार्थ प्रकरणा-
पेक्षत्वेन तत्राद्यकस्यापेक्षया प्रकरणेन अङ्गत्वज्ञानेन सति
आनर्थक्यवदङ्गम्याविषयवाक्येभवात् बोधत्वात् स्तोत्र
अपरातो वारवस्तीत्यस्य ... । सु. घ. ८७१.
७ आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन कल्पभूतप्लोमनिर्मुक्तिद्वारा
वारवस्तीयताम्नो यागाङ्गत्वसमयः इति न च वाच्यं,
वैषम्यात् । सदृशानिर्गन्धिं हि यावपेये साध्यादमम
वात् सदृशपरवङ्गपूषद्वारा वाक्येयाङ्गतामनुने । वार-
वस्तीयं साम तु अङ्गभूतस्तोत्रद्वारा कथं यागसरकत्व-
मनुवीत । क्रियाकरकमपक्ष साक्षात्सम्भरूपत्वात् ।
ह. २।२।२१३७ ७ आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन कृतुर्धनं
स्थितेन कृतस्य वैरुपादेः स्तोत्रसंबन्धः । न च आन-
र्थक्यवदङ्गम्यायेन अगनीषेभ्य नदीविषयस्य, तथापि
यान्नादावपि जातु सर्वत्रावेगं वैरुपापत्तेः । भाह.
१०।१।६ ७ आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन (३।१।१३८)
इत्यत्र न्यायोऽत्र (न नौ पयो वरोति, न लोमे)
नास्ति, लोमे येन प्रतिषेधः स्यात् । कात्रयेयस्य इति
पञ्चमा एवंपी उपसर्गः । राय सप्रदशरस्मिता विपी-
यते । सप्रदशराय च अङ्गद्वारापि अस्मिन्नेति यूपे
निवेशः । इह ह अपारवैन सोमः भूपने, न संयन्ति
मात्रम्या । वा. १०।८।२।१ ७ सात्रयेये सादशप्र-
निदा योऽसिप्राये निविशते यूपे ना इति चिन्तायां
आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन इत्यनेन यूपे निवेशः अमिष्टिः । सु.
घ. १०३२. ७ आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन इत्यनेन न्यायेन मनु-
संयन्ते धृतं साम स्तोत्रेष्वावति । वा. २।३।२।१
घ ५७२. ७ आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन इति न्यायेन साति-
धेनीनां प्रकरणेन न्यन्त्रपद्विषयेऽपि वक्त्रीवपुस्तु-
लोमाङ्गत्वयोपपत्तिः । ऐरासा ६।२।१।१६. ७ 'अपनेने

द्वन्वि' इत्यत्र वृत्तीमया विनिमुक्तस्य रूपमादेः उद-
नादिसवरूपे आनर्थक्यवात् उद्वननत्वसमानाधिरण-
प्रवृत्तात्सर्वसाधनीभूतम्यसावाङ्गसक्यमिवावमेव लक्ष्यते,
न तु उद्वननादिमात्रगन्त्यन्तापारम्भकापनताभयतः, यदा-
नुषयाक्येन वङ्गतापनतया रूपवादीनि विनिमुक्तानेन
उत्पत्तिस्मिष्टपुरोवासायवदत्वात् साक्षात् प्रपानाङ्गत्वेना-
दिनिषेधात्, आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन प्रवृत्तापूर्वसाधनी-
भूतद्वन्त्यसावाङ्गक्रियामात्रे विनिषेधजन्यत्वेन तात्पर्यम-
प्यत् । की. ३।१।१।२१ घ. १६३. ७ न वैषं तदुक्त-
मात्रिप्रधानाङ्गत्वस्यैवाभावेन कथं प्रयानप्रकरणेन अङ्ग-
मानायेत्यं इति याच्यम् । आनर्थक्यवदङ्गम्यायेन मनु-
पपयोः । वस्मात् सर्वापेयं हस्तावनेनैतत्तस्य । ३।१।१।१
२४ घ. २१५. ७ अङ्गद्विमात्रे आनर्थक्यवदङ्गम्याया
गतास्यभवात् सौमस्येस्यापि हौषादिनिषेधस्य पुन-
रुक्तप्रवाचन विधिः समवति । सोम. ३।२।१२ घ. १५१.

७ आनर्थक्यप्रतिपादनायाः । अयमेव आन-
र्थक्यप्रतिहत्तानां विपरीतं वयवक इति न्यायः । के.
७ छिद्रगस्य निरपकाशत्वात् आनर्थक्यप्रतिपाद-
न्यायेन तस्य प्राक्त्वम् । (छिद्रगतात् उन्मैल्वं,
वचन्यात् उपगुल्यम्) । सोम. २।१।१३. ७ न वैना
तापीयमत्रमेव आनर्थक्यप्रतिपातेन याच्यते, किं
इतीवन्मसि । यथा अग्निरिवेष्टी गुणेन कर्मदेदस्य
प्रमक्तस्य 'सह अग्निरिति' इति विभागार्थत्वात् वाच्यः ।
याजु. १.१५. ७ वाच्येदनात् आनर्थक्यप्रतिपाते
विपरीते वाच्ये भवति । तत्रात्र 'प्रीतिमन्त्रित' इत्यत्र
वीहिमात्रकताकाशिस भुक्तिः प्रदक्ष्येण काच्यते । घ. १५५.

७ आनर्थक्यप्रतिहत्तानां विपरीतं यदावर्त्तं
इति न्यायः । साहस्री. ७४४ प्रवलेन प्रमाणेन दुर्गलस्य
प्रमाणस्य सर्वत्र वाच्ये प्राप्ते तुर्गलस्य मन्त्रतर भवति ।
आनर्थक्येन सर्वत्र प्रतिहत्तानां प्रत्ययान्ता वलनलं विपरीतं
याति । गत् मन्त्रं लदुर्गलं गति, पदुर्गलं तत् प्रपत्त
मति इति । के.

७ 'आनर्थक्यप्रतिहत्तानां' इति न्यायेन
'ऐन्द्रवाचं धृष्टासि' 'उद्भिष्य वसेत' इत्यादिनामां
आप्याक्तमन्त्रेऽपि यैदन्तः । ॥ घ. ७१३

० 'आनर्थक्यप्रतिहत्तानां' इति न्यायेन निबद्धमत-
संशोधनविभक्तिसामर्थ्यरूपविलिङ्गस्यैव प्रसक्तया तेन
उपाधुन्यस्यो युज्यते । उपाधुन्यजननस्य निबद्धमित्र
यदुत्तरे सावज्ञाभवात् । कु. २।१।१।३९.

० 'आनर्थक्यप्रतिहत्तानां' इति न्यायेन वाक्यवशवर्ति-
त्यतिशयोक्तेः (युक्तं पटमानस्य ह्यादी) युतीनाम् ।
तत्र विशिष्टार्थप्रत्ययस्य संनिहितविशेषभूतियुक्तात् सामा-
न्यभूतेः संनोचः इत्युक्तं भवति । कल्पवृक्षा. १।१।११।

५५ ब्रह्म. ० 'आनर्थक्यप्रतिहत्तानां' इति न्यायेन वाक्य-
वशानुसंग एवासाधार्थः । (विदुः-चक्र-आश्वास-देशी-
स्तोमगजैषु) कु. १।१।५।८ पृ. ६६. ० 'आनर्थक्य-

प्रतिहत्तानां' इति न्यायेन वाक्यधिकरणगतवेदोक्तप्राप-
दगमनिरिति सिद्धान्तसूत्रसहाप्राप्त्येकेन वाक्यस्य अलन्तान-
र्थक्यप्रसक्तौ भूतैरपि अक्षामन्त्रस्य रूपेणा उच्यते । सु-

पृ. १५०१. ० आनर्थक्यं वाक्यमेवादिति वक्तव्यं
अपामाण्यापत्तेः । अत एव सुखसुखीनामपि आनर्थक्यपति-
हत्तानां विपरीतं प्रत्ययत्वं इत्युच्यते । बा. उ. ५. ११४.

० उपपन्नसंश्लेषणात् उपपत्त्यानुसंगेन अनिदेशेन वर्ति-
तत्वं इत्यादिवाक्य आनर्थक्यम् । इति न्यायेन अनन्यगति
त्वात् अतिदेशोऽपि अत्र उपदेशात् गतीयान् इत्युक्तम् ।

सु. पृ. ८१४. ० उपाधुन्यस्य यदि निर्वचकान्तरं स्यात्,
तदा आनर्थक्यम् । इति न्यायेन दुर्बलमपि उपाधुन्य अनु-
संगे स्यात् । न वाच निरवकाशात् (मन्त्रस्य अक्षान्तात्

परमार्थायनकार्यात् मन्त्रस्यानं उपाधुन्य दुर्बलम्) । सोम.
२।१।१२. ० कालान्तरभाविनमर्थमादावापि मन्वद्विद्वानि

शायसाक्षिणि भगिनुमहेति । युतीनां पुनः लिङ्गत्वसाध-
मानानां न कश्चिदन्वोऽप्यसतोः शक्यः कल्पयितुं इति

'आनर्थक्य-फलवर्त' इति न्यायेन सप्तैरपि निधिभि-
र्येव शीतान्तरि लिङ्गानि अर्पान्तरविषयकश्रवणान्ये इति

स्मृतिप्रावल्यादौगीकृतमेव युक्तम् । सनातनधर्मप्रदीपे
विचारः पृ. २८१-८४. ० ननु लिङ्गस्य आनर्थक्यत्वात्

आनर्थक्यम् । इति न्यायेन प्राप्तस्य इति, अत आह ।
सोम. १।५।८. ० मन्त्राणां भाविरवस्तुतासंश्लेषेनापि

चरितान्तरात् अचरितार्थमात्रमपि स्मृतीनामप्येव वा
आनर्थक्यम् । इति न्यायेन न प्राप्तत्वं इति बहुषु तत्र

समतम् । प्रयोगसमवेनार्गसमारकत्वेन तन्त्र मन्त्राणां
चारितार्थ्यं, न च संभवदर्थप्रकाशकत्वमात्रेण । सनातन-
धर्मप्रदीपे विचारः पृ. २९२. ० यत्तु श्रौतः पदार्थः

न वाक्ययुग्मेन कुर्याद्विदो विरोधात् अपवर्तितमर्हतीति,
अयमेवैतत् । यत्र केवलः पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रशोभना-

भावात् अनर्थकः सत्त्वपदे इत्यवगतं भवति, तत्र
वाक्यार्थोऽपि तात्पर्यवत् इति विशिष्टार्थता अवगम्यते,
न नयेन । आ. १।१।७।३५. ० अनर्थक्यम् । इति न्यायेन

दुर्बलवाक्यस्योऽपि विशिष्टार्थस्य वाक्यार्थः श्रौतार्थ-
एव इत्यर्थः । वैश्वनाथी. ० विविक्तलोभितत्रियस्ये

विध्यविषयस्य मृत्तानर्थक्यत्वात् आनर्थक्यम् । इति न्यायेन
वाक्यस्यैव प्राप्तव्यम् । सोम. १।३।५ पृ. १५,

० 'स्वान्त भाषार्थमपिगच्छेत्' इति वचनात् शेष-
नयनान् पूर्वं वक्ष्यमिह. संभवति । न च उपनयन-

क्षोमस्य आनुवर्तनरूपपदार्थसिद्धयर्थं पदार्थसुभूतकम-
त्वात्तत्र प्रागपि दारपरिग्रहः संभवति इति वाच्यम् ।

एवं च सति 'स्वान्त भाषार्थमपिगच्छेत्' इति वचनं
अप्रामाण्येयं स्यात् । तस्मात् आनर्थक्यम् । इति न्यायेन

अत्र कलाकलसमवाः । ३।८।२. ० आनर्थक्यम् । इति
न्यायान् अनन्यार्थसन्निधिः स्वानर्थक्यपरिहाराय भूति-

संनोचकः । यदि पदैकवाक्यत्वात्, संनिधिमात्रं संनो-
चकं भवेत्, तदाती 'अथेन गच्छति श्वेतेन पटेन

प्राक्तः' इत्यत्र पटसंनोचनविषयकादृशश्वेतादिसंनिधाने-
नापि अश्वभतेः संनोचः स्यात् । पराक्रमः २६।१.

० 'वैश्वदेवेन यजेत' इति वैश्वदेववाक्यस्य अगत्या
विषयविशिष्टविषयमङ्गीकृत्य प्रवृत्तकर्मणुगविषयसम्बन्धेन

अभ्युपेयम् । आनर्थक्यम् । इति न्यायान् इति चेन्मिहम् ।
कु. १।५।१।१४. ० यत्तु 'सृष्टीरवकाशे' इत्यत्र दार-

सदि अतिलक्ष्य प्रकरणाभ्यापूर्वसाधनत्वतः संन्यो
मविष्यति । वा. ३।१।७।४ घ. ८१३. * आन-
यैक्यप्रतिहतन्यायेन अनारम्भाधीनस्यापि आतिदेशिक-
वाचकत्वात् । को. १।४।३।३ घ. १७६. * तन्निगदे-
नामान्यो वागर्थव्यपानमनेन आनयैक्यप्रतिहत-
न्यायेन भुतमादनासंबन्धनिर्वाहार्थं वागर्थव्यप-
सम्पन्नत्वात् ॥ ५५ पतेः अवश्य विधिद्विविधत्वेऽपि
आनयैक्यनिरूपणार्थं मन्थलक्षणया वागर्थव्यप-
सम्पन्नत्वात् पूर्वपक्षे । १।४।३।३ घ. १६५. * ह्ये-
वाप्याऽऽद्वयं वागर्थव्यप- इत्यस्यो दोहपक्षः सम-
भानात् । पूर्वाधिकरणे सोमे विद्यमानविषयमात्रमनन्यात्
प्रकरण आनयैक्यप्रतिहतम् । इह तु नास्ति आनयैक्य-
प्रतिहति । ततः प्रकरणेन स्थानं प्रापित्वा ह्योदोहयोः ते
धर्मा अभ्युपेयाः । वि. १।६।८ * दुर्बलस्यापि प्रमा-
णस्य बाधे यदि किं विदुर्नयैर्वाभवति, ततो विपरीतो
बाधो योजयितव्यः । वक्तुं ' प्रीतिं प्रोक्षति ' इत्यत्र
धृतिशून्यस्य अर्धव्यपानप्रमाणमिति । तथा ' दुर्बलस्य
प्रमाणस्य न्यायाभासो यदा । तदाऽपि विपरीतार्थं
दिशकोपे (१।१।१।५) वगोदिनम् ॥ ' सर्वप्रमाणानां-
मेव अर्धद्वारा परस्परविरोधो, न स्वल्पमिति । तत्र
यदा पक्षार्थतद्वैविध्यं प्रमाणे विरुध्यते, तत्र वयसि
प्रमाणतः अभ्यास्य अन्वयः, तथापि प्रमेयानुगमेन
तदाभरणान् स्वरूपदुर्बलानि वञ्चन् वाच्यमानं तद-
नुगुण्य प्रतिपद्यते । तदुक्तं आचमनादयः पदार्थाः,
(पदार्थसम-) तेषां क्रमः इति । तथा च लोके
' अत्यन्तस्मरन्तोऽपि पितृजानयदा जनाः ' दुर्बलसि
वाच्यते गुरोः पारिवारिके ॥ ' वा. १।१।७।४ घ. ८४१. *
' दैवदत्तस्य भोवावाप्रेतो गृहणे ' इति वज-
नेन वैतानतोऽप्युद्देशात्क्रान्तविधिः ' आश्रयेः ' इत्यस्य
उपाध्वादिभूतं नामपेक्षेनैव वैतानादित्य-
योगात्, चतुर्थ्या आनयैक्यप्रतिहतत्वाच्च इति प्राप्ते ।
संकरे. ३।१।६.

* आनुपूर्व्येण अपच्छेदे उत्तरपच्छेदमिति मन्त्र-
प्राधान्यमुक्तम् । वि. ६।१।१९

ह्रि आनुपूर्व्यवगामेकदेशप्रवृत्तेष्वगममववन्त्य-
लोपः स्यात् । १।७।१।११ ॥

अन्यस्मिन्नास्य भूमिना तानदिभ्यम् । ' अत्रेवम-
ष्टारुणं निर्वपेत् ' इति समस्तकपालवचनम् । तदेव-
देशवचनानि च वागर्थव्यपनेकपालं, अश्विन
दिनान्, वैष्णवं त्रिकपालं, गार्ग्यं चतुष्कपालं, इत्यादि ।
तत्र सर्वेषां कपालानां अद्यामालः प्रवृत्तिः । एक-
इत्यादिकपालानि विवृतयः । एवं सति अष्टारुणां तस्य
प्रथमस्य कपालस्य ये धर्माः, ते चावापृथगे एव-
कपाले भवन्ति । अष्टारुणामनयोः आदिमयोर्धोः ये
धर्माः, ते आश्विने विवृते भवन्ति । एवमुत्तराणि ।
तैऽयं कसलस्यापि द्वितीयेषु भरीतेषु सामिचेनीषु च
योगः । नच भरीतानां अन्वयाः च द्वादशाहः प्रवृत्तिः ।
द्वितीयः निवृतः चतुर्मासः इत्येवमादिर्विहितः । तत्रार्थं
विरोधः, द्वादशाहस्य प्रथमं दशमं चार्धो वर्गविता
अवशिष्टो यो द्वादशः, सः द्विप्राचीना वृत्तिः । तत्र
पूर्वोक्तं कसलस्यावो योगः । अथ सामिचेनीषु द्वादश-
गामिनेभ्यः प्रवृत्तिः । एवमामिचेनी, तिस्रः सामि-
चेभ्यः इत्यादिर्विहितः इति ।

अथ सूत्रार्थः । आनुपूर्व्यं पूर्वपूर्वमनतिक्रम्य वर्गं
अनुपूर्वम् । तस्य भावः आनुपूर्व्यं नाम क्रमः ।
आनुपूर्व्येन क्रमोऽपि प्रवृत्तानां एकदेशप्रवृत्तानि,
तस्यैकस्मिन्निष्ठस्य इत्यतिविष्टयोः किततिविष्टानां
इतिगत्या यत्र एकदेशानां प्रवृत्तानि भवन्ति,
तत्र आदिमस्य आदिमयोः आदिमाना वा प्रवृत्त
अस्याना अन्त्ययोः अन्त्यस्य वा लोपः इति अन्त्यलोपः
स्यात् । यथा वैष्णवे त्रिकपाले अष्टारुणां तस्य आदि-
मस्य कपालप्रवृत्तौ प्रथमतः उत्तरवर्तिर्भवति इति उत्तर-
प्रवृत्तं, अन्त्यस्या चतुर्मासं कपालानां तु लोपः ।
अन्त्यवा चेना चिदेव प्रवृत्तं प्रवृत्ते प्रवृत्ते अभवत्वा-
त् स्यात् । तस्मात् क्रमवत्ता आदिमप्रवृत्त स्यात् । आनय-
वत् । आगच्छन्ति वञ्चन्ति इति आगमाः आगन्तव्यः । यथा
समाचेषु समाचेषु च ये आगन्तव्ये भवन्ति, ते
पूर्वोक्तविष्टान् अनुपूर्वमेव निवृत्तान्, एवमिति
प्रवृत्तम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥

क्रमवर्ता एकदेशग्रहणे आतोपादानं अन्त्यलोपश्च लिङ्गस्य दर्शनात् । ' ह्रस्वेत वा एतत् पञ्चमहः, यत् पञ्चाह्युपपत्तिः ' इत्येत वा एतत् पञ्च कपालं, यत् पञ्च कपालात् निर्वपन्ति ' इति लिङ्गं पञ्चस्य लोपं दर्शयति न प्रथमस्य । तस्मात् क्रमवर्तनोक्तदेशग्रहणे अन्त्यलोपः । चकारो हेतुन्तरसमुच्चयायैः ।

विशन्त्यो वा, समन्वात् । ३ ॥

क्रमवर्ता एकदेशग्रहणे अन्त्यलोपे आधलोपे वा विकल्पः स्यात् उभयोः समन्वात् । नहि तत्र कश्चित् विशेषः । इति पूर्वं पक्षः ।

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् । ४ ॥

यदुक्तं सिद्धातिना सगजेषु आगन्तव्यो जनाः पूर्वोपविष्टाननुपमृद्वेव निविशन्ते इति, तत्र । यतः, उपजनः आगन्तुकाः भग्नो भवति इति सत्यं, परंतु सः क्रमात् इतरेः आदिमस्मान्नाक्रममाणात् भग्नो रिक्ते स्थाने भवति । आदिमे स्थाने रिक्ते लब्धे तु तत्राति स निविशेत् । तस्मात् क्रमवर्ता एकदेशग्रहणं अन्त्ये आधो वेति विकल्प एव युक्तः इति पूर्वपक्षी ।

लिङ्गमविशिष्टं, संख्याया हि तद्वचनम् । ५ ॥

यथा सिद्धातिना लिङ्गवृत्तं ' ह्रस्वेत वा एतत् पञ्चमहः, यत् पञ्चाह्यनुपपत्तिः ' इति पञ्चस्य लोपं दर्शयति न प्रथमस्येति, तत् अवशिष्टं आद्यान्त्यलोपविकल्पेऽपि । हि मगन्तु तत् संख्यायाः वचनं पूरणवचनम् । एस्मिन् कस्मिंश्चिदप्योऽपि येन प्रथमेन सप्तमेन अन्त्येन वा संख्या पूर्वने तत् पञ्चम् । तस्मात् क्रमवर्ता एकदेशग्रहणं अन्त्यग्रहणे आधग्रहणे वा विकल्पो युक्तः इति पूर्वपक्षी ।

आदितो वा प्रवृत्तिः श्यादारम्भस्य तदादि-त्वाद्, एषनादन्त्यविधिः स्यात् । ६ ॥

पूर्वपक्षे स्यात्तद्विषयं वाच्यम् । तादृशस्थले आरिषः आरभ्य प्रवृत्तिः स्यात्, न तु द्वितीयादिकं यं कं विप्र-रूप । आरम्भस्य तदादिभावः । सः आदिमः पदार्थः आदिर्भव आरम्भश्च, स तदादिः । आरम्भस्य तदादिभावः आदित एव प्रवृत्तिः स्यात् । क किं

वचनात् वचनरत्नात् अन्यस्यापि विधिः स्यात् । यथा ' अपनार्थिः प्रवञ्चन् यन्ति ' ' अपनार्थी अनुगन्तव्यो यन्ति ' इति । निना वचनं ॥ आदित आरभ्येन प्रवृत्तिः अन्त्यलोपश्च व्याप्यः । विकल्पस्तु अनेकदोषदुष्टः अन्यवस्थाकरश्च । तस्मात् स्यात्स्या-विद्वत्पर्यं आदितो ग्रहणं अन्ततो लोभ इत्येव स्वीकृतं युक्तम् । इति सिद्धांतः । के.

● आनुबन्धवचनस्य वित्यागोर्निगमेषु विधिगतो-स्तवनस्यतिगन्दाभ्यामेव इत्येवतयोर्भिधानं यदिति-होमे । भा. १०।४।१६।२२-३३.

● आनुमानिकं तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन वाच्यते । भा. १०।७।१६।३७, ● आनुमानिकं प्रत्यक्ष-श्रुतात् दुर्बलम् । ६।१।७।३७. ● आनुमानिकी श्रुतिः लिङ्गं च प्रत्यक्षं यत्, तत्र कथं ? तत्र ह्यनेमूंवागन्तर-मपि संभाव्यते, न तु लिङ्गरूप, इति तत्रैव वचनात् इत्यनुवर्तनम् । वा. ३।१।७।१४. ८४१. ● आनु-मानिकं अनुमानाः संप्रवृत्तिमिदो मयपञ्चमैतत्तमन-होमेन निर्वर्त्यन् किं समुत्पन्तिरेत् । भा. ४।४।४।४. ● आनुमानिकैः भुत्तादिभिः आनुमानिकानां तेषां वाच्यः, यथा पत्नी अनुयैः प्रवाजार्तिविनोक्तैः भुत्ता-दिभिः पञ्चपुरोडासे तद्विनोक्तकानां आनुमानिकानां भुत्तादीनाम् । याज्ञ. ४. १४६. ● आनुमानिकानोप-कान् नाम प्रत्यक्षं प्रत्यक्षभूतानां, तेन गरापदवगत-वर्तोतेषां हि एकाहस्योक्तिरिष्टमार्गा नाम्ना अति-देवः । वि. ७।२१. ● आनुमानिकानां भुत्तादीनां प्रत्यक्षेः पित्रादिभिर्वाच्यः, यथा हृत्पत्नेषु गमभ्येव ' श्रीदीनवहति ' इत्यतिदेवानुमितश्रुतेः । याज्ञ. ४. १४६. ● आनुमानिकानां भुत्तादीनां प्रत्यक्षेः भुत्तादिभिर्वाच्यः, यथा इत्येनादौ ' शरमयं बर्हिः ' इति मयपञ्चम- ' बर्हिषि हवींष्यादाविति ' इत्यनुमानिकश्रुतेः (वृक्ष-निपाविशायः) । ४. १४६. ● आनुमानिकवचना-तिदेष्टेऽपि अर्थावगातिदेवसिद्धिः । भा. ७।१।१. ● आनुमानिकवचनातिदेष्टविवचनं अतिदेवगन्ते मात्प्रपञ्चे वदन्तम् । याज्ञ. ४. १२०-१२२.

• (आन्धीगंधं इत्यपानं च साम ज्योतिष्टोमे अर्चये पवमाने । 'पुरोहिती वो अमरः' इत्यनुष्टुप्, 'यो घायया पायकया' 'तं दुरोपममी नरः' इति त्रे गायत्री (साम. ३९७-३९९) एतन्ना सित्वा अनुष्टुप्कारे प्रप्रथनेन जाते अनुष्टुप् तृचे नेमम् । अनुष्टुभं कृत्वा अनुष्टुप्कारम् । गमूळ । तत्र गायत्रीः प्रत्येकं तृतीये चरणे द्विगुण्या यौते डे अनुष्टुभौ भवतः । प्रथमा तु उत्पत्ति एव अनुष्टुप् । इति आनुष्टुभस्तुचः सप्तमते । के.) भा. १।१।६।२५-२८ वर्गक ३.

• आभ्राः प्रवोपातः जनपदपुरपरिरक्षणकुर्वन् अनुपजीवत्यपि क्षत्रिये गन्धर्वदं पशुजने । भा. २।१।२।१ पृ. ५८०. • आभ्रप्रवृत्तिहादयः अग्निपित्तो अग्न्यान्व-अतीवेऽपि रातश्चन्द्रप्रवोगमभ्युपगच्छति । सु. पृ. १०४.

• 'आन्धराज्यं तु कालशब्दभवायाज्' (पा० भा. १।१।२ पृ. ४४) इति उच्चारणमेव शब्दमेव स्मृतिः । सु. पृ. ९५९. (अत्र कैटवः— अकारस्य मेव साधयति—आन्ध्रप्रान्तमिति । अन्धस्य आनः अन्ध-मायः । ततो आक्षरादिषु (पा० १।१।२२४) स्वार्थे विधानाभात् पादात् स्तार्थे णम् । अथवा अन्यो भावः अन्धत्वं दन्तु, तस्य भाव इति आने ध्वन् । इह कान-शब्दस्या न्यवधानं भिन्नानां दृष्टं तथा अक्षरिणाः अ इ उ इत्यादीनां कालप्रवायः । इतिः इत्यादीं पादप्रवायः, तत्र तकारेण ककार-इकारयोः न्यव-धानात् । इति) ।

• 'आपो वै आन्धाः' इत्यादौ यच्च न किं चिदपि पदं स्तार्थकं निन्दकं योपलभ्यते तन्मपि 'वेतव-शायाऽऽवकाशमिच्छामि विवर्धेति' इति निमित्तनिमित्तकेन कृष्णया तद्विषयेवैतवशास्तुतिप्रतीतिः रक्षितगुणया वा निरर्पणस्तुतिप्रतीतिः विषयेकवाक्यत्वात् स्तार्थ-निर्णयः । सु. पृ. ३९.

• आपदि कीचन धैर्यं तस्य रथमयं इति केचित् । भा. ६।१।१।४८.

• आपसपि सतीवृत्तिं किं मुञ्चन्ति कुलक्षिपः इति न्यायः । (न मुञ्चन्ति) अयं पतिव्रतासतीव-रक्षणविषये प्रवर्तते इति । माहसी. १४१.

• 'आपद्धर्मा यथैवान्ये मुक्तासंभवहेतुकाः ।' 'तथा च मनुनाऽप्युक्तं आपद्धर्मगतं प्रति । तन्म-पापक्षेपाणामन्ते यौचं भविष्यति ॥ कर्मणा येन केनेह गृह्णा दास्येन वा । उद्धरेद्दीनपातमानं समर्थो धर्ममा-चरेत् ॥' इति । 'धर्मश्च प्रथमं तावत् प्रायश्चित्तात्मनो मयेत् । ततश्चेन त्रिगुल्लस कर्मणोऽन्यो भविष्यति ॥' वा. १।१।२।४ पृ. १९०-१९१.

• आपराधिकानां होमाना वक्ष्यमानेषु विहस-येदेनानुतिः । (आपराधिका होमा नमः पत्नीसंक्रमाः) भा. १।१।२।१।४९-५०.

• आपराधकल्पसूत्रं वीक्षेयमेव । वेदमू-ल्यानु प्रमाणम् । वि. १।१।३. • आपराधस्वीकृष्य-पत्नीये धर्मपक्षेन वैदिकीयैव प्रतिपत्ते । वा. १।१।४ पृ. २४४.

• आपाटलिकामिरूपगायन्ति वनयः गच्छन्त्ये महाव्रते । (आपाटलिकाः वासविशेषः) भा. १०।४।५८.

• आपूर्विकं तन्त्रं सर्विहीमेतु । भा. ८।४।४। १०-१८.

• आप्रस्थं प्रतारणात्कन्यद्विवाहितोपदेशकर्तृत्वे सति वक्षिष्यदेशाङ्गत्वं । रद्वय. पृ. १४.

• आप्रवाक्यस्यापि सुत्यागर्थस्य स्वरूपायै प्रान्-त्यादर्शनात् तावर्थस्यैवैवै प्रामाण्यायोगः । सु. पृ. १४१८.

• आप्तविगीतमृत्तया अनाप्तविगीतमृत्तिर्वाप्यते । वा. १।३।७।४ पृ. ८६०.

• आप्यायनं धृवायाः वचनमन्तरं नोपपद्यते । संकर्य. २।४।७.

• आपाणकः— 'खेऽयमभाषणे लोके नदधेन हवं पुरा । तत् पश्चात् सद्यः प्राप्तुं येनोपायेन शान्-त्यन् ॥' वा. १।१।७।४ पृ. ७१२.

॥ आभाषणकर्मणः । आभाषणं लौकिकोक्तिर्लोक-
प्रसिद्धमथनमिति यावत् । यथा वण्टसन्नेरणे प्रहृ-
न्भिन्नामणि लम्बयामिति वाविशोक्तिरिति । साहस्री.
१६५.

० आभाषणन्यायः । आभाषणो लौकिकी गाय ।
'क्षण' इति माया । किं चिद् वाक्यं आभाषणकृत्य
प्रतिपद्यते । सा रीतिः आभाषणन्यायो नाम । सप्रहः ।

० आभिचारिकः सोमरोदधकः कृष्णाया मीही-
णात् । अतः घरमप भिरे । तेन च कुम्भविरेको बाधः ।
वि. १०।४।१. ० आभिचारिकी इषुः द्येनव्य यागी ।
भा. ३।२।११ ० आभिचारिके गोमतेदि चरो
विहितहृन्नीहिमिः प्राहृत्यवाना वाग. । १०।३।
१९।१४-३१.

॥ आमने लिङ्गदर्शनात् । १०।४।४।० ॥

सामहान्यमिदो भूयते 'आमनमन्यामनस्य देवा इति
विश्व आहुतीर्जुहोति' इति । प्राहृत्यत्वोऽनुयाया-
चोदयेन प्राप्ताः । तत्र आमनहोमेः अनुयायाना निवृत्तिः
इति पूर्वपक्षे उक्त्ये श्रुते सिद्धान्तमाह । आमनपदपठित-
मन्त्रकणकवात् आमनहोमा इयुष्यन्ते । ते न उप
होमाः । आमन अति आमनस्य इति भूमे पदच्छेदः ।
समुच्चयनेषु 'अधिक' इति पदं कृतीयात् मूल्या
भनुरन्ते । आमने आमनहोमेण उच्येय अनुयायैः सम्-
पन्न भ्यात् । लिङ्गदर्शनात् 'वदितमा वै प्रयाजानुयायाः,
आमा देवता, यन् प्रयाजानुयायाना पुरस्तादा उपरि-
हाशं सुयुवात्, अमस्यान् सजातनामदधीत । अथ
समप्यतो जुरीति, मयत एव सजातनाप्राप्तान भते ।
इति अनुयायानामभिधुषि दर्शयति लिङ्गम् । एतस्मात्
लिङ्गदर्शनात् आमनहोमाना अनुयायैः सम्पन्नः इति
विद्वान्तः । फे.

० 'आमनमन्यामनस्य देवा इति विश्व आहुती-
र्जुहोति' इति निवृत्तिरपिपेक्षया आधिक्यानुगमने
आनयक्य इत्यभेदाद्वरणम् । अत्र हि 'सामहान्यं नाम
प्राप्तिर्यते' इति प्रकृत्यसम्पन्नतामात्रमवदानुपद्वेन
विशिष्टावधिप्राप्त्या आमनहोमपिपे. आधिक्यमनुगमने
आमनमन्यामनस्य देवा इति विश्व आहुतीर्जुहोति' इति निवृत्तिरपिपेक्षया आधिक्यानुगमने

नमस्यामनस्य देवा इति विश्व आहुतीर्जुहोति 'इत्यत्र
सत्यामन्यन्ति यागान्तराणि विधीयन्ते । भा. १०।४।४।
७, ० आमनहोमः सामहान्यं अत्र, न तथा समवधा-
नता । ४।४।४।०. ० आमनहोमः सामहान्यमिदो प्र-
रणेन यद्यन्ते इति तन्त्रमारे (४।४।० मृते) उक्तम् ।
मिशा अति न्यायनमान्या प्रस्थगामेष्टामाहुः ।
बलात्लाचिकरणे तु भट्टमोमेष्टारः क्रमादेव आमन-
होमानामहनामाह, तदम्बुपेयसदमानम् । यदपि मिश्रैः
वाजवीनिकया (४।४।०) गमिषिमात्यन्तुर्क, तदपि
अम्बुपेयसदमानम् । वा. १. ११. ० आमनहोमाः
साहृणीप्रमुक्ता एव, न तु कन्याः । अतः सर्वदेव
प्रयाजानुयायमभ्ये कर्तव्याः, न तु प्रमनमानयामेन ।
भाट्ट. ४।४।४. ० आमनहोमैः प्रत्यक्षभुतेः भाहु-
मानिकतः अनुयायाः न निवर्त्यन् किन्तु गम्यन् । भा.
१०।४।४।३. ० आमनहोमेषु 'विश्व आहुतीर्जुहोति'
इति संख्या कर्तव्येदः । वि. २१।३.

॥ आमनहोमन्यायः । सामहान्यन्यायः । आमन-
होमाः सामहान्यपदम् ॥

कन्यवृद्धाकहेतुनादिवरस्य प्रधानं शयात् ।
४।४।४।० ॥

आम्यं — 'देवदेवीं शमद्वीं निर्वपेद् आमकामः'
इति । तत्र आमनहोमाः भूयन्ते, 'आमनमन्या-
मनस्य देवा इति विश्व आहुतीर्जुहोति' इति । अत्र
मैदेहः किं समप्रधानभूता आमनहोमाः सामहान्येष्टया,
उताद्र गम्या इति । किं नतम् ? समप्रधानभूता इति ।
कुता ? तुल्यदेवगुणितरम् । कुतः हि वदितमात् ।
नन्यकण होमाः । उच्यते । आमसाम ह्येयानुगमते ।
तस्मात् समप्रधानभूता इति । यथे प्राप्ते भूमः । पत्न-
यदोक्षहेतुनादिवरस्य प्रधानं स्यात् । न चेदस्ति,
समप्रधानभूता होमा इत्येति । क्वात् हि अकाम्य
प्रधानम् । क्वात्पी चेति, अकाम्य होमाः । ननुपय-
पन्नो यद्विध्यति । उच्यते । अनुपयः प्रमेति ।
कुतः ? प्रयत्नात् । तदुक्तं, स्यात्प्राप्तानुगमनेति (२।
१।४।४।९) । केन नतम् ? वतिभित्तिः । 'उदी-
स्तुत्वा देवैरानुमोदं सवतेषु भूयं दिनः यन्तः

नामुपभेदा नमुविन् इत्येवमादिभिः । पताननुक्रम्य ,
'आमनमस्यामनस्य देवा इति निम्न आहुतीर्जुहोति'
इत्यामननि । तस्मात् चाग्रहण्या अग्रमामनहोमा इति ।

दुप— विद्वतिर्है (सामहणी) उपरागकृच्छिणी
कल्लोपकारान् (प्राङ्गान्) पदार्थान् उपमितवक्षित-
प्रावणेन [अनुमितवक्षित इति पाठः आप्योक्तानुसारेण,
उपमित इति तु स्वमतेन] एहाति । तस्मात् निराकाङ्क्षी-
भूता, सत्यमि स्वर्तुनिधाने, नाकल्लोपेनाराम् आमन-
होमान् युक्ताति । अतस्ते (कल्पदानुपज्ञे) पृथ-
क्कल्प इति । ' किं समप्रधानभूत आमनहोमाः ' इति
किं कल्पन्तः इत्यर्थः । यथा आग्नेयकदीना एषप्रयोग-
यचनप्रदयात् मनप्रधानता नैवमेवाम् । (किं तु उभयोः
कल्पवत्त्वमिणं समप्रधाना यस्मिन्मिति) । ' तुल्यं हि
मज्जिमस्य ' (इति आग्नेयस्वयमर्थः) यदि संस्कारकर्म
स्यात्, ततः फलं न कल्प्येतामि, वागालेपेत्, नसम्-
देतेन्यः फलं कल्प्येत् । एवं प्राप्ते नृमः । प्राहोतैः
यन्पुं (अग्रं) तद्वर्गमिति गन्धत्वे एव आभाङ्गाया-
मन्याहुताया असचद्वैः पदैर्नैवद्वितममि । आमन-
होमाना च विचारे यद्वैतैः सन्धः ' यत् प्रधाजाना
पुरस्तात् क्रतुयान्, समिन्मामन सनाताना दध्यात्,
यदनुपाजानामुपरिष्टात्, स्वर्गं लोकमपदानेत् ' (यन्मये
जुहोति, मध्यम एष सनातानामामन्य चने) इत्येवं
परामुख्यमाना (आमनहोमा) असचविषयमन्यायेन
' सान्धिपद इति पाठः) यदीयन्ते (तस्मात्सामन-
होमा क्रतुप्रयुक्ता इति सिद्धम्) ।

नोम— यथा सौम्यस्य चरो कनयत्वात् उप-
सदनङ्गत्वं एवमिहापि इति प्रत्यक्त्वानात् दृष्टान्त-
संगतिः । प्रकृतौ परिचेरद्वयप्रधानाभ्येऽपि र्विर्दोषा-
नामपूर्वत्वेन परिपुन्यवादेन मन्यमाश्लेषिषानुपपत्तेः
विशिष्टविधौ गौरवाच्च, परिधिमन्त्राणामपि वाग्रहण्य-
र्थत्वे सति ' सनातेषु भूयसमिति परिधीन् परिदध्यति '
इति तैत्तिरीयशाखाया परिधिपदव्यतिपाद्यैः यस्मिन्वि-
षये, चापराधरे परिधिमतैर्वा न्ययपानात् ' एवमना-
सानुपपत्तेः ' इति न्यायेन तदर्थमर्थः । न चानुपपत्ता-
क्रमरेऽपि आर्षाधिककल्पनत्वेन प्राधान्यं युक्तम् । तथा

सति प्रयोज्यदीनमपि तत् एव प्राधान्यापत्तेः । सूत्रा-
र्थस्तु— फलरागाग्रहण्यादिकं इतरस्य अफल्गस्य आमन-
होमार्देः प्रधानं स्यात् । युतस्ततोमपत्त्यर्थः । ' यथावा-
जानुपपत्तेः ' इत्यनुपपत्ताभावस्य उक्तस्तत्त्वानात् अनुपपत्ता-
संभवेन फलरत्नासम्भवात् इति ।

वि— ' मुख्यताऽऽमनहोमस्य सामग्र्यज्ञताऽ-
यथा । मुख्यत्वमविरुद्धत्वात्, फलस्य स्वतन्त्रत्वात् ॥ '

माट्ट— ' वैश्वदेवीं सामहणीं निवेदेद् ग्रामकामा '
इति प्रकृत्य ' आमनमस्यामनस्य देवा इति तिल
आहुतीर्जुहोति ' इति श्रुतम् । तत्र आमनहोमानां
सामहणीष्टपञ्चार्थं, तस्याः विद्वतिन्विनं प्ररणाभावेऽपि
संनिधानादेव वदन्न्योपपत्तेः । ' यद्यप्याजानां पुरस्ता-
ज्जुहुयाद् वहिराजमानं सनाताना दध्यात्, यदनुपाजाना
मुपरिष्टाज्जुहुयात् स्वर्गं लोकमपदानेत्, मन्मे जुहोति '
इति प्राह्वान्नमप्यव्युचितवर्णनेन प्ररणाद्वै तदुप-
पत्तेः । यत्तुतत्तु आकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ प्रमाणाभावत्वेन
प्ररणमिति नैवम् । एव प्रयोजनवत्त्वोपपत्तौ च न
ग्रामकामपदानुपपत्तेः स्वतन्त्रकल्पार्थवत्त्वना प्रमाणा-
भाववद्, इष्टयज्ञपरिधिपरिधानात् भूतवैरोपि नृमन्मैव्या-
वाच्च । अतः प्राग्रहणीप्रयुक्ता एवेति, न तु सौम्य-
यत् फलाभाः । अतः सर्वदैव प्रमाणादुपपत्तये
सर्वतयाः । न तु प्रामान्तराग्रामन्यायेन ।

सङ्कट— ' सामहणींशुष आमनहोमः । '

शेकर— ' आमनाः चाग्रहण्यज्ञम् । '

॥ आमन्त्रणविधिसदस्या विधिशास्त्रप्रतिपत्त्यः ' अद्वै
मुनिप मन्त्र मे गोखय ' इत्यादौ । वा. २।१।१।१।

॥ ' आमन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाश्रीयते तथा '
(वा. १।२।१।१० स्तोत्रोत्तरार्धम्) । इति न्यायेन
अग्नीम् (- अग्नीम् विहर) इति आमन्त्रणसामर्थ्यं
प्रेषत्वमर्थ्यं च लिङ्गसुसार्थत्वेन व्याख्येयम् । सु. ५
१०।८. ७ यन्त्यन्दात्मन्त्रलोत्तमपुण्यापुण्यवृत्तिवि-
वाक्तव्यो मन्त्राः धर्मदायकत्वेनोच्चप्रानाः ' देवाश्च यस्मि-
न्बन्ते ददाति च ' इत्येवमादिभिराख्यानापदैः पुनःपुनः
शुक्लेपि न कर्मान्तरं कल्पयन्ति । वा. १।१।१।१ ३.
६४९

* आमयाविनः आनुनामि चतुर्थः अतिरागः ।
शाल. पृ. ३४.

४ आमहीयत्वं नाम स्यात् ज्योतिषोमे माय्यदिन-
पचमाने 'उचा से जातमप्यध.' इति गानने तृत्वे गीयते ।
वि. १।१।६ वर्णकं २.

५ आमिक्षा एव सा भवति, तत्र तमे पयसि दधि
आनीयते । भट. ४।१।१।२३ । पयसि दधि निक्षिप्ते
आमिक्षादाब्दे प्रयुज्यते । वा.

६ आमिक्षा तमे पयसि दध्यानपनस्य प्रयो-
जिका, न वाजिनम् ॥

पयसिपयसोः सप्यं सप्तं स्यात् । ४।१।१।२४ ॥

आद्ये— चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे भूयते, 'तमे पयसि
दध्यानपति, सा वैश्वदेवामिक्षा, वाजिन्यो वाजिनम्'
इति । तत्र संदेहः किं तमे पयसि दध्यानपन आमिक्षा
प्रयोजयति न वाजिनं, उक्तोपपत्तिः । किं प्राप्तम् ।
उभयपत्तिः । नुतः । यस्मिन् कुते यजिष्यन्ते प्रयोजन
यत्, तत् तस्य प्रयोजकमिति गम्यते । दध्यानपने च
पूते तमयं निष्यते । आमिक्षाऽपि, तत एव वाजिन
मपि । तत्र अन्यतराद्ये क्रियेत, यदि विनिगमनाया
हेतुर्गर्भेत् । अगम्यमाने विक्षेपे उभयार्थप्रधानमिति
गम्यते । तस्मादेकाऽसौ काम्यामपि प्रयोजिता निष्-
क्षिपति ।

दुप्— (तूमानः) वर्षादाब्दे पञ्चमागपूर्वपक्षा-
नोपपत्ता इत्यर्थः । सर्वमेव आमिक्षायाजिनप्रवपस्यादि-
संयतननिषनपयस्यत्वं एककृपायाः निष्पद्यते अनेनेति
निष्पद्यते : दध्यानपनेष्वहानीयनपचदेः प्रणीतार्थपक्षायाः
प्रयोजकत्वेन तमं स्यात् इति पञ्चमागतसर्वपूर्वपक्षायां
तमेव इदं गम्यमानेयमित्यर्थः । यत् प्रयोजनका,
तत् प्रयोजनम् । आमिक्षावाजिने च प्रयोजनवती ।
अतो दध्यानपनमुभयप्रयुज्यम् । तत्र उभयनिष्पन्न-
गम्यर्थम् ।

संसर्गसन्निपत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात् ।
२३ ॥

आद्यं— नेतराणि तमं प्रयोजकमिति । आमिक्षा
प्रयोजनी । नुत. । तत्र यत् दधिरक्षेप्यं निर्वर्तते,

तत् दधिः । यदि तत् दधि. स्यात्, उभयं ताम्यामेव
निष्पद्यते, इति न गम्येत विक्षेपः । किं तर्हि दधिरक्षि ?
पयो दधिसंमृष्टम् । कुत एतत् ? 'सा वैश्वदेवी' इत्यु-
च्यते, न उतो यत् निष्पद्यते इति । ननु क्षीरलिङ्गनिर्दे-
खात् आमिक्षा दधिः, सा न उतो निष्पद्यते । वाजिन
न दधिः, तदपि निष्पद्यते इति । नेत्युच्यते । तदेव
हि पयस्यत्वं दधिरक्षेप्युक्त आमिक्षा प्रभवति । तस्मात्
क्षीरलिङ्गं भ्रमोपः । आह, यदि पयो दधिसंमृष्टं दधिः,
किं तर्हि उच्यते आमिक्षा प्रयोजनेति । उच्यते ।
आमिक्षाया दधिपयसी विद्येते । कथमत्रागम्यते । संसर्गस-
न्निष्पद्यते । तत्र हि दधिपयसोः संमृष्टयोः रस उपलभ्यते,
तेन तत्र दधिपयसी स्थनुमानं भवति । वाजिने विक्षेपकदुते
रसः । आह । तमे पयसि दधनि आनीयमाने उभयं
भवति । दध्या न पयः संमृज्यते, वाजिनापच विनि-
ष्यते । तत्र संसर्गभ्रमोपपत्तिः, न विक्षेपः इति कुत
एतत् । उच्यते । शाब्दः संसर्गो दध्या, अस्यान्यो वाजि-
नेन विक्षेपः पयसः इति । सर्वदाम च पूर्वोक्तं दध्यादेन
एवनाहरता यतिः । इतरस्मात् पयो पयसि दध्यानपनं
वाजिनविषेककृपायाऽर्थं स्यात् । कुतिलक्षणाविधौ च
श्रुतिन्याया । तस्मादपि दध्याऽर्थं दध्यानपनम् । आमिक्षा-
शब्दश्चात्र अनुवादः । आमिक्षेय सा भवति, यत्र तमे
पयसि दधि आनीयते । तस्मादामिक्षा प्रयोजनी,
वाजिनमप्रयोजकमिति ।

दुप्— यत् (वा इति) सर्वदाम्ना प्रतिनिर्दि-
ह्यते, उद् देवतासंज्ञि (वैश्वदेवी इति पचनम्)
तेन च (तदनाम्ना) अनन्तरनिर्दिष्टं प्रधानभूतं प्रति-
निर्दिह्यते । हव्य (दध्यानपनस्य) प्रयोजकम् ।
(यत्र पूर्वदामस्य निर्दिष्टं तत्र पयो, दधि, आनपतिश्च ।
यत्र) आनपतिः संसारकालम् अन्यत्र (दधनि
पयसि वा) दोषभूतं यत् अनन्तरोऽपि न प्रयोजि-
ष्यते । (अन्नपतिः विशाख्येन प्राधान्यात् प्रति-
निर्दिह्यता इति चेत्, तत्राह—) दोगार्थपत्ते भ्रमोप-
पत्त्यन (न गतुं किं न देवतानुदिश्य ननु प्रवर्तते) ।
(अक्षिपत्—) दधि तु अन्नपत्ते प्रयत्नं निर्दिश-
तिर्द्वारा । गमनीनिर्देशात् पयोऽपि तयोपः

(तच्छेपभूतं इति पाठान्तरम् । इति न प्रतिनिर्दिष्टा-
हन् ।) तस्मात् तत्तस्यः आनयप्रतिविष्टिः (वसि पयसि
वाणीयमान इत्यर्थः) द्वितीयाऽन्त दधि (पूर्वावस्थे)
प्रधानभूतम् । तन् सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । तत्
(नदेव इति पाठान्तरम्) देवतासंबन्धिः (नदेव च
सर्वनामममानाभिहरणेन अभिमिशाशब्देनोच्यते । इति
आमिक्षैर दद्यान्वयनस्य प्रयोजनम् । तदेतत्
तिराकोवि-) एतदधि (आनयतिवत्) नयति ।
(गुणव्यतिरेकात् । तदर्थं विमुनाह-) आनयतिवत् द्वि-
ष्टम् । तत्र एक कर्म क्रियया व्याख्येयमिति । (भा प्रति
प्रधानमपि) गुणवत् प्रतिपद्यते इत्यत् प्रति । यथा
' अना श्रमं नयति ' इति । तत्र विवक्षातः प्राधा-
न्यम् । (तदेव दर्शयति-) यदि अना संस्कारा
(विवक्षिता) तत ना प्रधानं, प्रमल्लदयै । अस्य
ग्रामस्य येन चित् काणेन प्रधान्यं, ततः आनयति-
विशिष्टा अना तदर्थः । तत्र द्वयोर्द्वितीयाऽन्तयोर्निधिन
शब्दतो निर्णयः (नाशक्तत्वात्) किं तर्हि वस्तुतः
(यदि एत कल्पत् इतरदफ्त, ततः कल्पदङ्क-
नितत्त निर्णीयते) । यत्तु हे अपि (नम्रणी)
प्रयोजनवती द्वितीयाऽन्ते च, न न नास्तेर निर्णयः ।
यत्र तु समस्य निर्दिष्टयेकं आधायभूतं, तत्र इत्यत्
(द्वितीयाऽन्त कर्म) आधेयत्वात् तत् (समीतिर्दिष्ट
प्रति नोपेते । ततश्च) येन (द्वितीयातिर्दिष्टेन कर्मणा)
व्याख्यमानत्वात् इत्यदेव (एतमीतिर्दिष्टं) तत्र प्रधा-
नम् । अधिकरणभावे नान्तीयस्यादभूतत्वे । एतत्
छेदमात्रं क्रियते (छेदो विभक्तः । एत सामान्यस्यैव
प्रत्ये वयोपेति-) इह ॥ पयः प्रधानकर्म । कर्म ॥
(ग्रामस्था पयसो मित्रोपपन्नं गच्छते, कथमस्य प्रधान्यं
मित्यर्थः । तदुक्त्यादयति-) एतमी द्वयणा (एतमी-
तिर्दिष्टस्य हे क्ये) अधिकरणत्वात् गुणभूता, आधे-
नेर गत्यमानत्वात् पयसभूता (प्रधानभूतस्य कर्म-
भूतता इति न पाठद्वयम्) नञ् (आनयतीमा द्विकर्म-
केण) द्वितीयस्य कर्मणः व्यपेक्षितत्वात् यो-व्याख्यमानो-
ऽर्थः (व्याख्यमानवस्तुऽर्थः), च वृत्ताने, न तु गुण-
गान (अन्यपेक्षितत्वात्) । तस्मात् आनयप्रतिविष्टिः

दद्या व्याख्यमान (पयो व्याख्यमानत्वात् इत्यर्थः) प्रधान-
कर्म । तत्रावश्यं सामप्यादेव दधि दोग्रभूतम् । अतः
सर्वनाम्ना (प्रधानभूत) पयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्र
देवतासंबन्धिः । मन्त्रार्णवस्य पयस एव देवतासंबन्ध दधं
यति ' जुषन्ता जुष्यं पयः ' इति (युज्यं दद्या संयुक्तं पयः
जुषन्ता सेवन्ता इति मन्त्रार्णवः । पयसः, प्राधान्यगानस्य
कल्पमाह-) यदि आन पयो देवतासंबन्धिः, ततो मित्रो-
पानिदेगः सिध्यति ' पयो वा तत्प्रधानत्वात् ' (८
२।४।२२) इति । दधिप्राप्तये तु नेतत् सिध्यति इति
(हेतोः) न तत् (दधि) संनिवृत्ते (किन्तु एव
एव दद्यान्वयनेन संनिवृत्ते) । पयसि इत्यपि निश्चिने
आमिक्षास्य प्रयुज्यते । अत एव श्रीलिङ्ग (अमी
उपपद्यते आभिप्रायः श्रीकृत्) । तदस्यामस्यायां
प्राप्त्यादभूतत्वे (तदिति उभयोः परामर्शः) । अमि
क्षाया पयसो रतः (पयोरत इति पाठः) उरगस्यै
संस्कारकस्य च दध्मः । (यत्तु काचित्तमपि पय एव-
' युक्तं तनाह-) समी रतो वाचिने न क्ष- । अनेना-
भिप्रायेण आह (भाष्यकारः) ' नामिच्छा नाम पयसः
अर्थांतर इतिर्पिति ' (अनेन ' नान वत् दधिपयोभ्या
निर्वचने, तदधिः ' इति भाष्य अर्थद्वारेण पठितम्) ।
' किं तर्हि इतिरिति, पयो दधिमदह ' पयो दधि-
संयुतमित्यर्थः । (' आह, अमे पयसि ' इत्यादि-
नोपमाप्यस्य उच्यते भाष्य ' शब्दः संसर्गः ' इति ।
तदिदमवबुद्धं, यथोपेति शब्दः ॥ शब्दार्थः । न वेद
संसर्गपरः शब्दः । यो हि दधिपयसौ संयुक्ते इति ज्ञातः,
तदेव त संसर्गपरः शब्दः स्यात् । पयसह इतिपूने तसं-
स्कारकत्वात् शब्दस्य ॥ एव शब्दो, न तु संसर्गः,
तत्तदपि संसर्गयोगात् । अत आह-) पयसश्च संसर्ग-
योगावस्थेनैव दधि श्रुति । तत्र (दधि, पयसः) संसर्ग-
रक्तं, संसर्गाद्वत् न भवति । तस्मात् अनेन द्वारेण
(संसर्गसिद्धयर्थेनैव) सम्प्रत्यक्षिणीति, इत्यतः
(आमिक्षायात् भाष्यकारः) आह ' शब्दः संसर्गः ' इति ।
' इत्यपि (शक्तिरसंस्कारार्थम्-) पयो पयसि दद्यान्वयनं वाचित्तविवेकप्रयुक्तार्थे स्यात् ' इति
(भाष्य, गदगुपपन्नम्) । पयः प्रति संस्कारकं

शब्देनावगम्यते, तत् हित्वा अन्यस्य (अश्रुतस्य) वाजिनस्य शेषभूत क्रियते । अतः अश्रुतेन संवन्धात् कथं । (यद्यपि न कस्य कित् पदस्य श्रुत्यर्थे हित्वा अन्यस्य इतिरसि, तथापि विधीयमानस्य दधानवनस्य अश्रुतवाजिनरोपये तद्द्वारेण शब्दस्यापि अश्रुते ताव-
यात् स्थगोक्तम् । श्रुतपरिग्रहेन नाश्रुततात्पर्यं युक्तं इति साध्यतात्पर्यम्) ।

मुष्यशब्दाभिसंस्तथापि । ९४ ॥

भाष्ये— न चोभय प्रयोजक न्याय्यम् । नञ् वचन-
मसि इह प्रयोजकमिदं नेति । अतएव प्रयोजके अन-
गतेकं गच्छतीति प्रयोजनं कल्प्यते । तत्र एतद्विज्ञापि
प्रयोजके सिद्धे अर्थवस्तुपदेशो, नान्यदपि प्रयोजक मवि-
द्यमस्तीति । न च न गम्यते विरोधः । कथं गम्यते ?
मुख्यशब्दमिच्छतवत् । मुख्यशब्दः शब्दोऽन्य-
स्य इति । प्राथम्यात् तस्य तावत् प्रयोजकत्वं जानम् ।
तस्मिन् एव प्रयोजके परिहृतवादानर्थक्यस्य, न द्विती-
यमपि प्रयोजकम् । प्रथमा च आमिक्षा, द्वितीया वाजि-
कम् । तस्मादामिक्षा प्रयोजनी । अत्रैव मुख्यशब्देन
च आमिक्षा रूपते 'मिश्रणं वै दधि च पातं च । अथ
यत्सर्वं मन्त्रसि मन्त्रिषु परिहृत्यते, गर्भे एव तः'
इति गर्भसंस्तुता आमिक्षा । मिश्रणञ्च च गर्भः प्रयो-
जकः, न गर्भोवकम् । तस्मादपि आमिक्षा प्रयोजिकेति
मन्यामहे । किं अत्र प्रयोजनम् । यद्युपमं प्रयोजक,
वाजिने नष्टे पुनस्तप्ते पथसि दधि आनेतव्यम् । अथ
वाजिनप्रयोजकं, नष्टे वाजिने लोपी दधानवनस्य ।

हुत्— तावद्विदिते दधानवनं प्रयोजकेन यथञ्च
रक्ष्यते, तावत् राजाहुत्तमनर्थकम् । तस्मात् आश्रय-
परिहृतायामामिक्षा प्रयोजनी । आमिक्षा च आन-
र्थक्ये परिहृते, नास्ति वाजिनेन संवन्धः ।

शा— 'मधुराग्निरस्ताऽमिक्षा घनरूपा च,
तेन मा । पयसोऽर्थान्तरं, तद्धि मधुरीकरसं द्रवम् ॥'
अत उभयमनुमतमानवमिति । उच्यते । 'पयसतदा
(तच्छब्देन) परामृष्टं यैश्वदेवं विधीयते । मन्त्र-
पठोश्च पयसो हविर्दधमयागम्यते ॥ पयस्यं न
द्रवापेक्षं रसमाग्ननिमित्तकम् । पय एव पनीमूत-

मी. को. १२०

आमिक्षोत्तमिधीयते ॥ 'गम्यः' उपस्था मुन्यं पयः'
इति । तस्मात् पय एवामिक्षा यैश्वदेवमाग्निरिति इति
यैश्वदेवमाग्न्यनुमतमानवनं, न वाजिनमाग्न्यनुमतम् ।

सोम— पूर्वसूत्रोपधिर्गम्यनिचारात् (एकविप-
यत्वं) संगतिः । तन्त्रसार- कृतादेर्मधिकारत्वे-
ऽपि हेमन्वत्, कृतादेर्मधिकारत्वेऽपि मृगवत् पयो-
निकारत्वे तत्पेव आमिक्षायाः पयस्यं, न तु व्यामिक्षा-
पयस्योत्पत्तिमिदः इत्युक्तम् । वाजिनमाग्नं पूर्वं वाजि-
नापचारे पुनर्दधानमप्येन वाजिनं न संपादनीयं इति
प्रयोजनम् । तत्र पुनः 'द्रव्यप्रमुक्त्यभावात् वाजि-
नयागस्य लोपः' इति न्यायः । 'यस्य सर्वाणि'
इति वचनात्तु स्विष्टकृत्वा अन्येन तदनुष्ठानमिति । सूत्रा-
र्थस्तु— एषस्मात् दधानवनात् उभयोर्निषत्तेः सर्वं
आमिक्षा वाजिनं च दधानवनप्रयुक्तौ तत्र स्यात्
इति । यद्वा एकमिषत्तेरित्यनेन युगपद्विधिविधानमिति ।
न च विद्वान्ने वाजिनस्यानुष्ठानादित्यात् युगपद्विधिवि-
रहितम् । नहि पश्चादनुष्ठानादित्यं अनुष्ठानादित्यं, किं
परिष्कारयैवपौत्रैव स्तवैर्यत्नं किं निषधमागतम् ।
नच युगपद्विधिविधौ संभवति इति युगपद्विधिविधौ
विद्वान्नेऽपि अविवेकात् तस्याः हेतुकमप्यनुष्ठानम् ।

वि— 'आमिक्षा वाजिनं च स्वाह्वानीतेः प्रयो-
जकम् । उतामिधेय, वामप्यं द्वयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमम् ॥
आमिक्षा पय एव तच्छब्दान्मन्त्रो रक्षात् । प्रयो-
जिज्ञा प्राधान्यादनुष्ठानादि वाजिनम् ॥'

भाट्ट— वायुपारश्वेय प्रपये पूर्वणि 'तप्ते पथसि
दधानवपति या यैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिन्यो वाजिनम्'
इति भूतम् । तत्र दधानवनस्य आमिक्षा वाजिनं वेत्तु-
मत्र प्रयोजकं, तत्र आमिक्षा एव इति चिन्तायां, दधा-
नवनवाक्ये तावत् तमप्योऽपि परमदधानवनमात्रं भूत,
न तु पयसो दध्ने वा प्राधान्यं, तस्मात् प्राधान्या-
मभिप्रेत्यात् । तथापि उदैरप्यपि तावत् तावत् अपि
तावत् दध्ने च । न पानपतेर्दध्नेऽपि तावत् पयसो दधान-
वने दध्नेऽपि तावत् प्राधान्यात् । द्विकर्मकात्
मन्त्रे अपि तावत् तावत् तावत् तावत् तावत् तावत् तावत्
विशेषायां च संवन्धमात्रेण वाजिनम् । अतस्तत् च

इति कर्मसंहाकरणत्वात् त्रितीयाविधानवगतवापि प्राधान्ये प्रमाणाभावात्, प्रकृते सहागीभ्रवणेन अधिकरणत्वविबध्ना-
ऽनगतेर्द्वितीय इमीप्रसङ्गभावाच्च । दम्पस्त्वनोमागान्ता-
देन ककुपन्न प्रधाप्यावगतिः । नहि आमिक्षा नाम
दधिपयोस्या, रसपनीभावाद्विषमैभेदेन अर्थात्तरत्वात् ।
'तस्यै दधुतं, तस्यै दधि, तस्या आमिक्षा, नभ्यै काजि-
नम्' इति मेदेन व्यपदेशाच्च । 'गोपयधोर्वम्' (का-
४।१।१६०) इति विकारवाचिपक्ष्यपान्तापयस्यादावपय-
त्वाच्च । 'जुगन्तौ युज्यं ययः' इति तु धान्यशब्दवत्
विकारपरम् । अथश्च दध्यापनयनस्य स्वकाये उद्देश्या-
भावात् धामभ्येन दधितसुचपवोनम्यामिताऽर्थत्वाङ्गीकारे
च बन्धत्वाविरोधश्च काजिनापेत्यम्याप्यवगतेः उभय प्रयो-
जकम् । इति प्राप्तं 'का वैश्वदेवी' इति सर्वनाम्नः प्रकृत-
परामर्शित्वात् पूर्वाकाये यत् प्राधान्येन निर्दिष्टं, तदामि-
ष्टेत्यप्यर्थते, न तदर्थपरम् । रसश्च मधुसाम्यः तयोरे-
कावधार्यते, इति न ततोऽप्यर्थान्तरम् । पनीभावस्तु पीवृ-
पादिवत् अमेदेऽपि उपपन्न एव । पूषन्मिदौऽपि
अवस्थाऽन्तात् । विकारायैक्यप्रत्ययभूतिरपि
तच्छब्दानुरोधेन अवस्थापरैव । तस्मात्तामिक्षा अर्था-
न्तर, अपि तु दधि पयो वा, तत्रापि विशेषतः अष्टमे
(१५४) अनिदेशविशेषसिद्धयर्थं निरूपयिष्यते । तत् सिद्धं
स्वराद्ये एव आमिक्षारूपोद्देशवर्षमभिधानावगतेर्दध्याप-
यनं तत्राप्युक्तैश्च, न तु काजिनप्रसक्तं, तस्य तच्छब्दाद-
भावेन अर्थान्तरत्वप्रतीतिः, तत्रप्रकाशेऽपि दोषिवाचक-
गमनात् । अतश्च तस्य अनुनिष्पन्नत्वात् तस्यास्य स्थि-
तत्वादिवत् । अनुनिष्पन्नप्रतिवित्तित्वावगतेः तदभावेऽपि
च परमपुत्रदध्यापनयोगेन रसि-प्रकाशतेनैव तत्त्वोपपत्त्यर्थं
याजिनरन कस्यपीत्ये गौरवमवहात् ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे याजिनवागस्य अर्थवर्त्मनेन सम-
प्रधान्यापत्तेः आमिक्षावागसिचरि अननिदेशः ।
शिद्धान्ते तु अनुनिष्पन्नप्रतिवित्तित्वेन आमिक्षावागस्य
त्वात् तद्विकारेऽनिदेशः । नोभेत्प्रत्ययश्च शिद्धान्तेऽपि
याजिनवागे अर्थवर्त्मने वदतः आमिक्षावायाङ्गत्वानापत्तेः
तद्विकारेऽनिदेशो ॥ चिन्तेत् । 'अथै रसीय'

इत्यस्य विनिगमनाविरोधेन अवयुगानुवादवत्स्य तन्मतेऽपि
आपत्तेः ।

यत्तु माध्यकायदिभिः पूर्वपक्षे याजिननादे
आमिक्षानादे इव पुनर्दध्यापनमेन वाजिनोपचिः,
शिद्धान्ते तु अत्रत्येन समायनमिति प्रयोजनमुक्तं, तत्
पक्षे (४।१६) एदिनामादिनिमित्ते आन्येन समायनस्य
विशिष्टेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वाद्युपेक्षात् ।

मण्डन— 'दधः प्रयोजिनाऽऽमिक्षा ।' ११.

शंकर— 'काजिनार्थे न दम्पादि ।' १२.

० आमिक्षा दधियोग्या नार्थान्तर, अपि तु दधि
पयो वा । तत्रापि विशेषतः (पच एवेति) अष्टमे
(८।१५४) अतिदेशविशेषसिद्धयर्थं निरूपयिष्यते ।
भाट्ट. ४।१।९, ० आमिक्षा दध्यापनप्रयोजिना ।
यद्विष्कृतिम्याप्यतानिरुतिनोद्देश्यताशास्ति यत्, तत् तस्य
प्रयोजकम् । ४।१।९. ० आमिक्षा य एव अस्त्यं-
येन पनीयतम् । प्रभृतं तत्र पयः, अर्त्तं इति । इति
च वन पयो पनीयतायितुं उक्तरीयते । दध्याभावे अन्ये-
नापि अत्र्येन काजिनादिना क्रियते । तत्रापि च
आमिक्षावाग्यो भवति । दधियनयः अत्र्ये अष्टमर्थः ।
भा. ८।१।५२२, ० आमिक्षा मादती वारणी च वक्ष्य-
प्रमाणेषु । ११।१।५।६३, ० आमिक्षा मैत्रावरुणी
वैश्वदेव्या आमिक्षायाः धर्माणि प्राविता । ७।१।१०।
२६-२७. ० आमिक्षा 'मैत्रावरुणीनामिषा यथा
दक्षिणा' इत्यं शब्दसुते चतुर्थी अवेषिः । भाट्ट. ११।
५।३. ० आमिक्षा वाजिनोपचिः प्रयोजिना गोपति
पात्नयोः । बाल पृ. १०६. ० 'आमिक्षा वैश्वस्य'
अत्र ओजिष्टीमे वैश्वसु । भा. ४।१।५।८-९, ६।१।७।
२८, १२।१।१०।३०, ० आमिक्षा हातायविकार
सोमादूर्ध्वमुत्कृष्टमे 'नाशेयमयाज्ञी सज्येत्' इति पच
नात् । ५।४।८।२५. ० आमिक्षा सुते पयसि दधनि
निक्षिप्ते अत्र्येन काजिन द्वेषा तद्वदति । वन पनीयु-
माग आमिक्षा । वैश्वस्यकृत्यो भाग्ये याजिनम् । के.

॥ 'आमिक्षां देवतायुक्तां धद्वेदेव तद्विषः'
आमिक्षापहमांनिष्ठात् तस्यैव विषयार्थगम् ॥
इति न्यायः (का. ४।१।५।२३ पृ. ५३४) । नै

हि द्रव्यमात्रस्य तद्विधैर्देवतोऽप्येतो अम्यश्चन्द्राभिषेकस्य विमर्शवाक्यस्येन अभ्येतितत्त्वनाम्ना संनिहितस्य द्रव्य-
निरोपयैव देवतासंन्यसः तद्वितेन क्रियते, न चैतावता
पदान्तरानर्थकम् 'आमिक्षा०' इत्यनेनैव न्यायेन संनि-
हितविशेषणापेक्षितविशेषसम्पूर्णार्थत्वात् पदान्तरस्य ।
सू. पु. ४७५ । न्यायस्योक्तार्थस्तु वार्तित्वेनैव इत्युक्तः—
नैवान्नीलोपस्थादिष्वन् अर्धेद्वार वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयो-
र्विशेषणविशेष्यत्वं किं तर्हि ? 'आमिक्षा०' । नैवान्
तद्विधान्तेन एकोऽर्थोऽभिहितः, आमिक्षापदेन अन्यः,
पश्मान्तोर्विशेषणविशेष्यत्वं, तद्विधान्तेनैव पश्य-
प्रतीतेः । किं तर्हि ? तन्निधान्तस्य अनुपपत्तानामिक्षान-
शब्देनैव (अपि तु उपपत्तानामिक्षानशब्देनैव) प्रतीक्षा
माणस्य उपपदेन विव्यदातमात्रं क्रियते । तेन आमिक्षा-
पदमभिहितत्वात् वैश्वदेवीशब्द एव तामभिहितः । इति ।

॥ आमिक्षाया वाक्याः निष्कासः पुनस्तथा वाच्यमात्र-
गतवदणप्रदासायभूये इत्यम् । आ. ७३।५।१६-
॥ आमिक्षायां सान्नाय्यगणपदोचमामिक्षा, न दधिधर्मा-
तिदेशः, आमिक्षाया पयः प्राधान्यात् । वि. ८।२।४.
॥ आमिक्षाऽधिकरणम् (गुणाधिकरणं इत्यत्र इष्ट-
म्) २।२।५।२३ । कर्मभेदम् कर्मभेदः इति भदृप्युक्तं,
तत्र कर्मभेदेन भाग्यभेदेन गुणभेदेन न अभिहितः ।
नादाः, कर्मभेदसाधकतया आमिक्षाऽधिकरणोपन्यासा-
संगतः । नहि आमिक्षाऽधिकरणे भाव्यभेदात् भेदः
सिध्यति । समचमयूक्तः, पु. २९. ॥ यस्य चाङ्ग-
द्वारेण प्रयोजकत्वं, तदेव प्रयोजक इत्यामिक्षाऽधिकरणे
पश्यामः । ऋजु. १।१।११ ए. ९. ॥ आमिक्षायागामान्
वाचिनपयः इत्यदेवतागणस्यैव रूपस्य भिन्नत्वात्
कर्मांतरम् । वि. २।२।९.

॥ आमिक्षायागविरष्टकृतो न बाधः वाचिजानु-
पपत्कारस्यैव विष्टकृतगामव्यात् ॥

अस्ति सोमस्य इव वाचिनस्याप्यनुपपत्कारः । स
च विष्टकृतपयः, प्रधानद्रव्यप्रतिपत्तिरूपत्वात् । अतः
आमिक्षायागविरष्टकृतं प्रत्यागमेत् अनिन्यासोपपत्तौ
स्विरष्टकृतगविरष्ट । इति प्राप्ते, वाचिजानुपपत्कारस्य
बाधेन वाचिनपयः वाचिजानुपपत्तिरिति

रूपस्यैव आमिक्षायागविरष्टकृतस्य प्रतिपत्त्याङ्गव्याया
अनिष्टकृतः चोदकस्यागमस्य विष्टकृतो न बाधः । संकषे.
१।४।२.

॥ आमिक्षोभयभावव्यवस्थादुभयविधकारः स्यात् ।
८।२।४।१९ ॥

चातुर्मास्यगतयैवदेवपदं विधेयं आमिक्षा भवति ।
सा दधिपयस्योदमयोर्वा विधारे, दध्ने वा केवलस्य,
पयसो वा केवलस्य इति विधारे एक पूर्वपक्षमाह ।
आमिक्षा वैश्वदेवी उभयविधकारः उभयोः दधिपयसोः
विधारे स्यात् । उभयमाश्रयत्वात् उभयस्या दधिपयसोर्भा
गमयते उपायते यस्मात् । तस्मात् आमिक्षाया दधिपयसो-
रुभयोर्धर्माः स्युः इति ।

एकं वा, चोदनेकत्वात् । २० ॥

दधि पयस्य इत्युभय प्रकृतिः इति पूर्वपक्षनिरासार्थं
वाच्यः । उभय न प्रकृतिः किन्तु किं चिदेकं प्रकृतिः
दधि वा पयो वा । 'वैश्वदेवी आमिक्षा' इति चोदने-
कत्वात् । एवमैक चोदना । सा एकेनैव विध्यन्तेन
निराकाङ्क्षीक्रियते । तस्मादेकमेव प्रकृतिः नोभयम् ।
इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

दधि, संघातसामान्यात् । २१ ॥

तस्यै, वैश्वदेवपयस्यतया वैश्वदेव्या आमिक्षायाः एक-
मेव प्रकृतिरिति । तनु एकं दधि, न पयः । तथा च
दधि आमिक्षायाः प्रकृतिः । संघातसामान्यात् । संघातः
सहतत्वं मूर्तिः । दधि सहतं, आमिक्षा च सहता ।
पयस्तु न सहतं किन्तु द्रवम् । इति तृतीयः पूर्वपक्षः ।
पयो वा, तत्प्रधानस्यालोकवद् दध्नस्तदर्थ-
त्वात् । २२ ॥

वाच्यः पूर्वोक्तपूर्वपक्षनिरासार्थः । वैश्वदेवपय-
स्यतया वैश्वदेव्या आमिक्षायाः पयः प्रकृतिः, न दधि
माप्युपपत्त्यः । तत्प्रधानत्वात् । तत् पयः प्रधानं भूयः
अस्मात् आमिक्षा तत्प्रधानं पयोबहुलः । तत्प्रधानत्वा-
दामिक्षायाः पयः प्रकृतिः । दध्नः तदर्थत्वात् । दधि
आमिक्षायागविरष्टकृतः । दध्ना हि पयः पयोपपत्तिः । लोक-
वत्, सोमः यथा पयसो घनीयमानं दधि उत्पादयते ।

तते पयसि दर्पति श्रद्धिते पयो घनीभवति गोमेयेन
कालेन । दध्नः अन्येनापि च अग्रेन द्रव्येण आतप्तने
दत्ते पयो घनीभवति । तस्मात् दध्मो घनीभार्यत्वात्,
पयःप्रधानत्वाच्च आभिधायाः पयः एव प्रवृत्तिः, न दधि
नोभयम् । तस्मात् पयसो विष्णन्त आभिधायाम् । इति
सिद्धान्तः ।

धर्मानुमहाश्च । २३ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । सद्यस्कालत्वरूपस्य धर्मस्य
अनुमहात् पय एव प्रवृत्तिः । वैश्वदेवं पर्वं वयस्कालम् ।
पयस्य सद्यस्कालम् । आभिधाया, पयोविनारणे स्वीकृते
सद्यस्कालस्य धर्मस्य अनुमदः स्यात् । दधिविनारणे
तु दध्नी द्यह्माल्पानात् सद्यस्कालस्यानुमदो न स्यात् ।
तस्मात् आभिधाया पयसो विकारः इति सिद्धान्तः ।

सद्योभावं च दर्शयति । २४ ॥

हेतुन्तरमाह । 'विश्वे देवा ऊवाहृषा ऋतुमिर्षेय
भुतः । हुपन्ता सुय्य पयः' (ऋग्वे. ६।२।१०)
इति पय पद सद्योभावं सद्यस्कालतां दर्शयति । यवि दध्नी
विकारः स्यात् सदा द्यह्माल्पे दाह्ये स्यात्, तथा च न
कथमपि पयः स्यात् । तत्र च मन्त्रस्य पय शब्दो
नोपपद्येत । तस्मात् पय एव आभिधाया प्रवृत्तिः ।
पयोधर्मा आभिधायाः । के.

० आमुष्मिकफलकं कान्य वैदिकं कर्म यथा,
स्वाध्यागिहोनादि । बाल वृ ८६.

ॐ आसीदपद्मदन्वाय । अत्र च पयोवोनिषदः
अनर्पपयवनादौ । तथापि, 'आरिणेन चतुरा
कर्त्तव्यं परित्रिक्त्वा । ममैव येतस्त्रीपुत्रमाप्नोदयेन
पद्मदाः ॥' इति । साहस्री ७८१.

■ आम्नातादयदधिकारे, यजुनाद् विकारः
स्यात् । १।१।८।१०॥

पयोविष्टोमे यथायतीनं साम प्रवृत्त्य आमतन्ति 'न
मिरामिरेति ब्रूयात्, यद् मिरामिरेति ब्रूयात् आम्नान्
तदुद्राता मिरत्, ऐर ह्योद्रेयम्' इति । इदमेतादयं
यजुन भाष्ये १०।४।११ इत्यत्र, निष्परे च १।१।८
इत्यत्र पठितम् । भाष्यादावेव अयत्र च 'तदुद्रातोद्विरेत्'
इति पाठः । यजुगल 'न मिरा' इत्यगम्य 'मिरत्'

इत्यनं वाच्यं न वेदे कान्युपलभ्यते । तत्र 'यद् मिरा-
मिरित्वाद् आम्नान् तदुद्राता मिरति' इति ताण्ड्ये
(८।६।१९), 'यद् मिरा मिरा चेति ब्रूयात् अमिर्षेय-
नये यजमान मिरत्' इति जै. ब्राह्मणे (१।१७५)
पठ्यते । अथ 'यथायथा यो अग्नये' इत्यन्यामपि
उत्तरं साम यथायथीयम् । यथायथा-ह्यष्टात् 'मठो ॥
सूक्तवान्नोः' (पा० ५।१।५९) इति छत्रत्ये तस्य ईमादेशो
च यथायथीय इति सामविष्टोपस्य नामधेयम् । ऐर इति,
इरयाः संश्लिष्य गानं ऐरम् । इरपदं नातवाच्यम् ।
तत्र किं मिरापदं इरपदं वा विकल्पेन मेयं, किंवा इर-
पदमेव मिमेन मेयमिति विचारे टिष्ठान्तमाह ।
अभिधारे पयोविष्टोपस्य ये यदाम्नातं 'यथायथा न
अग्नये मिरामिषि च दधसे' इति, तस्मात् आम्नातात्
मिरापदात् अन्यत् इरपदमेव मेयम् । 'ऐर दृष्ट्वा
उद्रेय' इति विष्टोपवचनात् विकारः स्यात् मेयः ।
तस्मात् विष्टोपवचनात् इरपदं मिरापदस्य बाधकं प्रसिद्धं ।
द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्, सामान्याद् विकल्पः
स्यात् । ५१ ॥

इरपदमेव मेयमिति सिद्धान्ते उक्ते पूर्ववन्ती आह ।
वागद- 'द्विष्टातराध आवातैवति' द्वैधं द्विधामात्रं
द्विधात्वं स्यात् मिरापदं वा मेयं, इरपदं वेति । पुन-
र्हेतुत्वात् सामान्यानाम् मिरापदं प्राप्नोति, इरपदमपि
गानसंबन्धेन विधानात् प्राप्नोति । एव उपपत्तिरिति
प्राक्प्रमाणत्वात् द्वैधं प्रकारद्वयं स्यात् । ननु यद्
'यवपक्षिं स्यात्, नेवाह- सामान्यात् फलतः समान-
त्वात् एककारित्वान्न न समुपपद्ये, किन्तु विकल्प एव
स्यात् । उभयोरपि मिरा-इरपदयोः समान्यमेव फलं
अविष्टोपस्योक्तस्य साधनम् । एकमपि कान्यमेव, अपर-
मपि । तस्मात् इरपदेन मिरापदस्य न बाधः, इति पूर्व-
पक्षः ।

उपदेयकस्य साम्नः । ५२ ॥

ननु केनचि. पदोन्मुक्त्या, तेन विकल्पः स्यात् ।
मिरापदस्य सामान्यतामात्रे न सर्वत्रैव विधीयते, इरपद-
सु विधीयते इति । अत्रोपपत्तेः नैव, साम्न उपदेशात् ।
'यथायथायति सृजन्ति' इति साम उपदिश्यम् ।

गिरापदवाच्यं यस्मादानीयस्य गिरापदमपि उपदिष्टमेव भवति । एवं च गिरापदस्य न समाम्नातमान्वयम् । तथा न विकल्पः स्यात् ।

नियमो वा, भुतिविशेषावितरत् साप्तद्वयवत् । ५३ ॥

वाचापदेन पूर्वपक्षे व्यापकस्य सिद्धयन्ताह । न विनश्यत्, किन्तु इरापदस्यैव नियमः स्यात् । 'पेर कृ-वो-हेनं' इति भुतिविशेषात् । गिरापदं पाठगानं, न सत्पानं कर्तव्यता । न च गिरापदं विना रामं कृतं भवति, इति अर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता कस्येत, इरापदस्य तु भुत्यैव कर्तव्यतोऽहं । तेन च इरापदेन आग्निं सिद्धे, नास्ति अर्थापत्तिरप्यस्य । ननु गिरापदपाठस्य तर्हि निरर्थकता प्रसज्यते । तत्राह स्वतत्त्वं गिरापदं साप्तद्वयवत् । यथा नागिधेनीसामदस्य विकृतियु निविशते, तथा गिरापदमपि कृत्वा भिन्नीः भूमिनीषेभ्युहति । तथाहि अग्नी भूयते 'यस्मादानीयं पुच्छे गायति' इति । तत्र यथाऽऽम्नातं गिरापदं ब्रूयकं भूमिनि । यत्र तु भूमिधेनीसामदस्येन यस्मादानीयं प्रयुज्यते, तत्र इरापदेन गिरापदस्य वाच एव । इति सिद्धान्तः । के.

■ आम्नातं यत्तत् क्रियाऽर्थे, तद्धर्मा भविष्यन्ति (भाषा.) । भा. ३।३।१०. १० आम्नातान्वायऽऽनुपपत्त्या हि अदृष्टं कल्प्यते । तच्चाम्नातं यत्र दृष्टार्थ-तया लपस्य, तत्र अर्थापत्तिरसम्भवा । वा. ३।१।४।१० पृ. ६६८.

■ आम्नावस्य क्रियाऽर्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्मादनित्यमुच्यते । १।२।११ ॥

'सोऽरोरीयदोरीयत् तद्वदस्य यद्वत्' 'त आम्नो वषामुदक्षिपदत्' । देवा ये देवयजनमप्यवगाय दिशो च प्राजानन्' इत्येवमग्निनि समाग्रातरः समामन्ति वाचयन्ति । तानि किं किं पिब्यते अभिमते, ऊं नेति मन्त्रे विचारयेति । ननु अप्याद्योपकमे 'चोदनाम्नोऽर्थो धर्मः' इति चोदनायाः प्रामाण्यं प्रतिपाद्य, न तु मन्त्रार्थ-वादादेः । प्रार्थकं न यवनं चोदना । तदुक्तं 'चोद-नेति निवायाः प्रार्थकं यवन' (भा. पू. १२) इति ।

तत्राग्राण्यं च प्रथमपादे प्रतीयवितमेव । तत् कथं सिद्धार्थान्तर्यवादान् अप्रतिपाद्यस्तत्राग्राण्यप्रामाण्य-विचारस्यतिरिति ? (प्रामाण्यमतेन पूर्वपक्षः) तत्रैव समाधानमेव प्रामाण्यमिति—प्रथमपादसिद्धमपि चोदनाप्रामाण्यं अर्थवादकवाक्यतावशेन अप्रतिपादकतया पुनराक्षिप्यते इति । तत्रार्थं पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः—तद्व-स्ववद्वारे हि शब्दानां कार्यावैतथैव स्युःपत्तेः अर्थवादा-नामपि कार्यावैतथ्यम् । न चार्थवादानां साक्षात् कार्यावैतथ्यं सम्भवति । सम्भवति तु चोदनाकवाक्यतया । न च लक्ष-ण्या प्राशस्त्यप्रतिपादनेन चोदनाकवाक्यत्वं, प्राशस्त्यस्य विषयनपेक्षितत्वेन असम्भवात्, अर्थवादानां परोल्ल-खनित्वाऽऽपत्तेश्च । सिद्धार्थसाध्यावैतथ्यं एकवाक्यत्वं तदर्थोर्हेतुहेतुमद्भावेन दृष्टम् । यथा 'मलिनः स्यात्' 'मलिनानि मे वसनानि, राजकुलं मया न गन्तव्य' इत्यादिषु श्लोके तथा दर्शनात् । नहि वद-रोदनादीनां हेतुत्वं कल्पेति कर्तव्यतयोः अन्यतरूपेण अपूर्वोपवी समरति, अपूर्वोद्दिष्टाप्रवृत्तिविशेषा-भवात् । नापि ग्रीष्मादेरिव कारकतया, जलमात्रे तुल्यत्वाद् वदरोदनादेर्यथापरिचितमशक्यत्वात् । तेन तत्रा-वेव हेतुव शक्यम् । तत्रापि न विषयतया, नापि नियोज्यतया । यत्. कृत्यवच्छेदकतया च सामादीनां विषयत्वम् । न च कृत्यवाच्यता कृत्यवच्छेदकतया । ए-कस्मिन्निशेनान्वयेन हि विशेषनियोज्यः । न चार्थवादानां तथामात्रोऽप्येति परिशेषात् भूमादिवरं कस्मिन्हेतुत्वं शक्यम् । तत्र यदि हेतुस्वरूपतावतिप्रमाणद्वयं प्रमा-मन्ति, तदा प्रतिपन्नयत्वेन अनुमानशास्त्रस्य हेतु-हारेण अर्थे व्यवस्थापयन्ती चोदना अनुमानवाक्यत्वेन सत्ये न प्रमाणात् । अथ हेतुस्वरूपतादिवाङ्मयं प्रमाण नास्ति, तदा ऽग्निप्रभावेनापि अग्नी हेतुत्वात्प्रमाणं अस्ति वादकत्वादेव अग्रप्रामाण्यं चोदनायाः इति पारमार्थिकः पूर्वपक्षः । न च अक्षयपराशरादिशास्त्रासु अर्थवादा-मन्त्राणां नदेकवाक्यतया कृत्यत्वेदाप्रमाणमिति शक्य-त्वम् । यतः 'सर्वस्यावाप्रत्ययैकं कर्म' इति न्यायेन क-चित् प्रतिपादितस्य प्रथमस्य वा अद्वयस्य वा साक्षा-न्वरीयकार्यवाक्यप्रामाण्यनिकषणतया सर्वोद्देशोपपत्तिः ।

मुत्प्रसवशुभममन्त्रमादीना अनेकेषा उपप्लवात् ग्रन्थस्य पुनरुक्तप्रतिपादनावधारणे प्रमादमस्ति । नापि अर्धं व्युत्पन्नस्य, पूर्वसिद्धव्युत्पन्नस्योपरि अनुपलब्धशब्दस्यापि आदेशपरत्वमेवावकाशात् । कार्यरत्नासंघे च स्मरणया सिद्धार्थान्वयपरत्वस्य उचितत्वात् । तेन व्युत्पन्नस्योपरि स्वार्थान्वयानामेव सिद्धे कार्योपपत्त्यर्थे, अर्थवादनामपि कार्यकारणद्वयात् स्वतन्त्रस्यार्थान्वयात् सममिथ्यावृत्तविष्यु-द्धेयताक्यतया कार्यपरत्वं पश्यन्म् । न च पुनरुच्यते, पूर्वोक्तवृत्तप्रमादात् । सत्यादर्थवादैकप्रकृत्यवशात् अमति-पादकत्वात् सिद्धप्रमाणस्य चोदनायाः । येन प्रथमपाद-सिद्धयपि चोदनायाः प्रामाण्यं भव्यपादिकाकृत्यकारणेन अमतिपादकत्वाया पुनराविष्य उभाप्येयते इति भवति संगतिरिति । (प्रमादकरमतेन सिद्धान्तः) अनो-च्यते । सर्वगन्तानां तावत् व्युत्पत्तिरिति कार्यपरत्व-स्याभिविक्तमवगतम् । तस्य क विदनाप्रधानये शेषवशात् विरोधीयेतापि । न चेह निव्यनिर्देशिकाक्ये तथा संग-यति । अतो येन प्रसारेण अन्य कार्यरता संभवति, सन्तुर्गन्तवत् । तस्य च यद्यपि कस्मैतिस्त्रिगुणविषय-निरोधकत्वाद्यप्रतिपादनेन न शक्योऽस्ति, तथापि प्रादास्य प्रतिपादनेन भविष्यति । प्रादास्यस्य च क्रमवद्विषयेष-समयतया कार्यविशेषप्रतीत्युपयोगमभवात् । ननु एकवर्त-कानेकपदाभिप्रायान्वयस्य क्रमविधेयमन्तरेण असम्भवात्, क्रमस्य प्रयोगोपपत्त्यन्तेन अनपेक्ष्य आकाङ्क्षितान्तात् युक्तत्वाया अवयवः । प्रादस्यं तु क्रमापनताऽऽदिरूप-विहित एव सिद्धं, ॥ क्रमनादकङ्क्षितमिति क्रम-सद्व्ययः । मेधम् । एकवर्तकत्वात् नैव एकवर्तवत् आका-ङ्क्षोधाकोऽत्र अन्योपपत्तेः । न च आकाङ्क्षस्य अनन्यत्वमप्यस्य भवत् आकाङ्क्षोत्थापनेन पदविशेषकत्वा-दप्ययं, प्रादस्यस्य तु निविशेष्यत्वेन अनभिन्नत्वात् नाकाङ्क्षेति । यतो नान्यिदमेतदपि । 'एकं ब्राह्मणं भोग-येत्' इत्यादिषु ब्राह्मणपदसिद्धिनापि नान्यमिषैवैक-राशिप्राधान्यामपि एकादिपदानां अनुवादरूपेणापि एव-वाक्यतावन्तेन अन्यशेषान्विधि । तेन एवद्विकल्पक-मुत्पाद्य-मेतदेव यत् स्वस्मिन् विद्वन्नाकाङ्क्षितेऽपि सर्वथा प्रवृत्तपुत्रोपनिमित्तं अन्यलभ्येऽप्यर्थे एकवर्तकत्वस्येन

आकाङ्क्षोत्थापनेनापि शब्दस्य अन्यशेषान्वयार्थे इति । तत्र प्रादस्यं उपपन्नं अर्थान्वयपदानि प्रत्येकं वा लक्षयन्ति । कार्यान्वयानां कर्माभिव्यक्तिरार्थविधायकत्वे तेषां स्वतोऽन-भिप्रायकत्वाया न्यायस्योदनेन च प्रथममवगतप्रामाण्य-लक्षणासंगतयिति । तेन स्वार्थवादकस्य विधुद्धस्य कार्यपरतया सिद्ध प्रामाण्यमिति । (प्रमादकरमतस्यो-क्तम्) सचेत् पूर्ववद्विद्वन्तो एवानुपपन्नौ । तथाहि कर्मपरत्वमेव सर्ववर्तमानमिति यदुपवर्णितं, तत्तावद-सम्भवं । यतो, यथाहि स्वर्गत्वेन जनपानादौ विशिष्ट-कार्यारम्भस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमवगतं, तथा सिद्धान्त्यवरूप-स्यापि जननीगापसपदिदेहेतुत्वं अवगतमेव । तेन यथा 'यामानय' इत्यादिशब्दस्य अन्वयानन्तरं प्रयोऽप्यहस्यस्य विशिष्ट-व्यवहारसंवेन विविधकार्यवर्गमं उभय विशिष्टकार्य-वगमपरत्वं विविधान्वयसमिथ्यावृत्तव्यवहारा अप्यनवीयते, तथा यतिदृष्ट्यनुगममेव सति 'अर्थं ते पुनः समानपादा' इति शब्दभरणानन्तरं मुतात्राद्यादिपदानेन पितृवत् सिद्ध-हर्षहेतु उच्यते शिद्धार्थान्वयवगमपरत्वमपि एवविध-व्यवहारं तत्रावकाशितया प्रतीयते एव । अथ 'माय्ये-वे राज्यं भविष्यति' इति कोटिर्दिष्टावगते भविष्य-द्राज्यवगमस्यापि हर्षहेतोर्दशन्तश्च शिद्धार्थान्वयवगमस्य-सर्वत्र हर्षहेतुत्वम् । एवं तर्हि भवताऽपि एवविधव्यव-वगमनन्तरं प्रादास्यवगमप्रवृत्तिप्रवर्तनेन 'यमि-वारात्, कथं सर्वत्र कार्योन्वयपरत्वम् ? अथारस्य कार्य-निमित्तावकत्वेऽपि कार्यपरत्वावधारणं च, स्वद्विप्रभय-कार्याभिव्यक्तयेन वा प्रवर्तनं, एवमत्रापि स्वगतमात्र-राज्यवगमप्रतिपादकत्वावस्थापरिणामे वा, स्वद्वि-प्रभयवगमप्रतिपादकत्वावस्थापरिणामे वा सिद्धार्थवगमस्यैव-हर्षहेतुत्वोपपत्तिः । तेन हर्षहेतुना अनन्येऽपि सिद्धार्थ-व्यवगमस्यैव व्यभिचरति । विरोधावधारणमपि यथा-न्यथे विशिष्टार्थविषयवेष्टारसेनात् संवर्धते, तथा-मप्यापि विशिष्टभूतार्थान्वयवगमनन्तरं शब्दप्रयोगात्-सेव्यता । अथ श्रुतिमपि हर्षहेतुत्वं पुत्रवगम-पुन-रावदहर्षहेतुगुणोत्पादप्रमाणवद्वयं एववाक्यं निश्ची-यते, नदा तथापि 'यामानय' इत्यादौ गोदत्तानन्तरं भोग्यतुगोः कर्पादिपदप्रतिपादनशयवत् आनुपपन्न

मानयन् मन्यमानो जानपतस्यप्रतिपादनं निमित्तमात् ।
 आयापोद्धारमेदेन च तत्तत्पदार्थावगमः अस्माकमपि
 समान एव । तेन आद्यमुख्यतावेन कार्यन्वयभ्येऽ
 सिद्धान्तयस्यापि दर्शनात् आकाङ्क्षायोग्यतासिद्धिमात्र-
 मुक्तपदार्थान्वयप्रतिपादने एव सर्वशब्दानां सामर्थ्यमिति
 निश्चीयते । तेन यदुक्तं शास्त्रिकेन 'यस्यदासदक्षित योग्य
 संनिधानं प्रपद्यते । तेनान्वितः पदेनार्थः स्वरीय प्र-
 पाद्यते ॥' इति । (गार्ग्यार्यमातृका पृ. ९.) ।
 त्वन्मतेऽपि पददेव साधु, न पुनः सर्वशब्दानां कार्या-
 न्वयपरत्वमिति । किंच भण्डु चायत्तं पृथक्परद्वारेण
 विशिष्टशब्दतमिभ्यामुक्तपदानां कार्यान्वितार्थप्रतिपादने
 एव भूयति, तथापि ' गौरीचलि ' इत्यादिषु
 सिद्धार्थान्वयान्गतिः इयं लाक्षणिकी । अयमतनुस्था-
 र्थानुरस्या हि लक्षणा भवति । न चात्र कार्यान्वयकरो
 मुख्योऽर्थः, प्रतीकते, कार्यान्विषयकत्वाभावात् । न च
 अन्विषयकत्वाभावेऽपि औचित्योपस्थितस्य कार्यान्व-
 यस्य ताच्छ्रुतीति सिद्धार्थान्वयप्रपदे तानि अर्थभावात्
 योग्यसिद्धिमात्रमेव लाक्षणिकत्वमिति वाच्यम् । तथा
 नानि सगृहीतवन्तानि निवेद्यमान्यवयवैर्न सर्वग्रीवित्यप्राप्त-
 व्यात् नित्याधिकारे तदर्थमेवेन निवेद्यमान्यवयवस्यापि
 लाक्षणिकप्रसङ्गात् । तेन सिद्धार्थान्वयपरत्वमपि
 शब्दस्य अवश्याङ्गीकरीयम् । अतः सर्वशब्दानां
 कार्यान्वयप्रतिपादनपरत्वात् अर्थभादानां विभुदेरीक्यावय-
 वस्या पूर्वेतिद्धान्तपरशब्दोपप्राप्त्या प्राप्तार्थं नेत्युक्तमप्य-
 गुपयन्नेव ।

किंच भण्डु सर्वशब्दानां कार्यान्वयपरत्व, तथापि
 अर्थभादानां विभुदेरीक्यावयवतां गुणपक्षो नोपपद्यते ।
 यतो यथा हि ' गार्ग्यमानव ' इत्यत्र अन्वहारतदर्थमेव
 कार्यपरत्वमवगच्छे, तथा ' अनुत्पत्तेः करिण्यं निजात-
 येत् ' इत्यत्र निमित्तान्वयेऽपि न्याहारदर्शनात् कार्य-
 परत्वमवगतम् । तेन ' भुक्ततामेव एवम् स्यादिति, न
 कार्यार्थपरयोग्यानामेव कार्यपरत्व न न अत्रोपपन्नमिति ।
 न च अर्थभादानां येनापि प्रपद्यते वर्गान्वययोग्यता
 समति, उपपत्तिवैतत्यप्रपद्यतेत्यसंभवात् । तेन कार्य-
 परत्वासेवमात् भण्डु अर्थभादानामेव अद्वैतप्रतिपादन

यत् अत्राभाष्यम् । यत् न देहज्ञाक्यतामात्रेण कृत्य-
 वेदस्य अप्राप्त्यर्थं, तद्वतीर हात्म्यसदं ' यथा मशह-
 रोणेण दाशो मोहान् यद्वत् न । तथाऽप्येताद्वैतार्थान्
 कृत्यवेदप्रामाण्यात् ॥ ' अतो विभुदेरीक्यावयवता पूर्वं-
 पक्षान् आद्येऽप्यं मन्दाध्ययनद्वारेण एव शोभते इति ।
 तथा प्रागन्त्यप्रतिपादनद्वारेण एकावयवतया सिद्धान्तोऽपि
 अनुस्यन्न एव । त्वमते विषयप्रतिपादनेन प्रादास्यस्य
 अनतिरिक्ततया अनायाद्व्युत्पत्तयात् । न च सापद-
 न्यायेन आकाङ्क्षोत्पत्त्यनेन अन्यथा, अनतिरिक्तार्थस्य
 आकाङ्क्षोत्पत्त्यनेनान्वयमात् । नहि उच्चरिते रक्तपदे पुन-
 र्वाचितं रोहितपदं आकाङ्क्षमुत्पादयति । ' एक
 आत्मनं मोक्षयेत् ' इत्यादिषु तु लोके समुदायपरस्यापि
 एकवचनप्रयोगस्य ' भक्तं भुङ्क्ते ' इत्येवमादिषु द्व-
 र्वात् ध्वेदव्युदाहरणोक्तमेव भार्येकपदस्य अनाद्यो-
 ग्यावयवत्वम् । न हि वत्ता किं चित्तोन्नतमतीति
 वैषम्यम् । इत्यत्रमतिविकारेण । अतोऽस्य विचारस्य
 असङ्गतत्वात् यथार्थार्थिकमन्वयैव सर्वे वर्गनीयमिति ।

अन हि चोदनाद्यैः कृत्यवेदप्रामाण्यमेव प्रतिहा-
 तम् । त्वेन पौराण्यप्रतिपक्षधनेन हि शब्दार्थमन्वयसिद्धि-
 र्भवति । अन च ' अपातो धर्मजिहासा ' इति कुरस-
 वेदाध्ययनस्येन धर्मजिहासावेत्यत्र प्रथममुपकार्योऽत्र ।
 तत्र तदैव सम्भवति यदि कृत्य एव वेदो धर्मं प्रमाण-
 मित्यभिमतम् । तथा पश्चादपि औचित्यसिद्ध्याभिप्रेयस्य
 ' अनपेक्षानात् ' इति हेतुः । पदपदार्थसमप्रसङ्गसिद्धि-
 र्वाभ्युपगमना च कृत्यवेदप्रामाण्योपपत्तिनात्, स्मृति-
 शादपि करिष्यमाणानेकविचारस्य वेदमानविषयानात् ।
 तेन कृत्यवेदप्रामाण्यप्रतिपक्षधनेत्येव । वेदशब्दे ' प्रो-
 क्तव्ये यत् चोदनापदं प्रयुक्तं, तत् प्रामाण्यसिद्धिप्रदं-
 नाथम् । अन, कृत्य एव वेदचोदनात्वेन कुरस्य धर्मं
 प्रमाणमिति स्तुत्यर्थः ।

तत्र प्रथमे पादे कर्तृत्वेन प्रमाणप्रतिपादनमन्वयेन
 यद्यपि अर्थभादानामपि प्रामाण्यं प्रतिपादितमेव, तथापि
 चोदनात्प्रमाणसिद्धिः पुनरप्यप्यं चोदनाऽन्वय-
 समर्थनायोग्यप्रतिपादनमेव साङ्गोपयते इति सङ्गति-
 रिति ।

एतदेव च अस्याधिकरणस्य पारमार्थिकं पूर्वपक्ष-
रहस्यम् । तस्मात् आम्नायस्य वेदस्य विधेयकप्रक्रियाऽर्थ-
त्वात् पुनरावृत्तितानामर्थवैधत्वात् आनयक्यं त्रिप्रेक्षकिया-
ऽनर्थत्वम् । तस्मादनित्यं अप्रमाणं उच्यते इति । एवं
प्राप्तं अभिप्रायते—

विधिना स्वेकवाक्यवशात् कृत्यर्थेन विधीनां
सुतः । ७ ॥

अमनसिप्रायः— भवेदेतदेवं, यदि कृतिप्रारेण
विधेयक्रियाऽर्थस्य अर्थवदाना न स्यात् । विधिर्हि
शब्दमात्राना । सा च अर्थवाक्येन साध्यशब्देनैकिकृत-
म्यताऽऽप्तावृक्षिणी । तत्र पुरुषप्रवृत्तित्वं भाष्यं, स्वस्य-
द्योषं च कर्ममात्रस्य इति कृतम्यताऽऽप्तावृक्षाया लोका-
नुवारेण प्रवृत्तत्वाद्भवक निपयत्तामात्रत्वज्ञानमेव स्वी-
कृते । दृष्टं च लोकं फलनिकप्रादिप्रवृत्तिं प्रवृत्तुः साह-
चर्यं विषयमात्रत्वज्ञानमेव । यथा ' एवं गौः कृया
अनपद्रवका बहुवीरा स्वयम्वा ' यथा वा ' अयं केन-यः
पुरुषो न पुत्रमाश्वं, किन्तु अश्वं यतो हस्ती ' यथा वा
प्रतिप्रादिप्रवृत्तौ ' नार्यं मातृलगाभं, किन्तु वसिष्ठोऽयं '
इत्यादिषु । तदथा श्लोके स्वशब्दार्थप्रतिपादकस्य पदनिब-
न्धन लक्षणस्यैव दृष्ट्या प्रामाण्यप्रतिपादनेन विद्येक-
वाक्यं न, तथा अत्रापि अर्थवदाना मादात्म्यलक्षणया
शब्दभावेनैकिकृतम्यताऽऽपूरणेन विष्णुदेनेकवाक्यावेन
भवति क्रियाऽर्थत्वम् । न च अर्थभेदात्प्रक्रियाया
साध्यशब्देनैकिकृतम्यतानामेव परामर्शः, अनेनैकिकृत-
विधेः अन्तर्गमप्रवृत्तात् । विधेः स्वविकरस्वेव अन्व-
यात् प्रवेष्टादेव प्रादात्म्यत्वम्, न तु स्वात्म्येणेति
नाशुपप्रसम् । ननु सद्यः लोके पुरुषमिषयमनौन
अन्वार्थमपि प्रादात्म्य लक्षणया अन्तरम् । अथो-
क्तये तु वेदे कर्ममार्थवदानस्य लक्षणाऽपि साध्यता-
परत्वम् । मेवम् । भवेदेवं यदि वेदे पुरुषस्याधीयः
अप्यनविधिर्न स्यात् । स हि ' साक्षादेऽप्येत-या '
इति भूषमाणः अभ्यनयानामात्म्यमात्राद्भूषाणः
अप्यनयं प्राप्त्यर्थतया संनिहितमपि अपुरस्कार्य-
युक्तं भाषायां निरूप्य नृणां नित्येव । तस्य
अभ्यनयेन पुरुषः समीहितं मायवेदिति स्थिते,

दृष्टार्थमेव च अदृष्टत्वनाऽनवस्थात्, ' यन्तुनये '
इत्युपन्यात्, लोकावयवतत्त्वतस्तुवारेण अभ्यनयस्य अश्व-
प्रवृत्तयेन पुरुषमपि पठितार्थज्ञानहेतुत्वदर्शनात् तदेव
भाष्यतया अनुमन्यते, न तु स्वमार्थिकमदृष्टम् । न च
दृष्टे विधानार्थस्यानु नार्थानां विश्ववद्व्यवधानभावेन,
वेदस्य अभ्यननविधिमन्तरेण अर्थानामर्थवधारणामं-
वात् । गुरुचाराणाधीनं हि उच्चारणमध्यवहनमित्युच्यते ।
उच्चारणस्य अर्थगतये शब्दानामर्थगतये सम्पत्तिः, न
नृचारणमात्रेण । ननु लोकावयवतत्त्वतस्तुवारेण शब्दानामो-
न्वर्तिक अर्थत्वस्य कश्चित् पुरुषदोषादपोगे । चेदे तु
नार्यवेदे दोषाभावात् उच्यते सिद्धं अनवोदितमन्तरेण,
किं विधिना ? सैवम् । द्विविधो हि शाब्दानामर्थः केनो-
चित्प्रवृत्तिः । तत्र औन्वर्तिकेऽपि केनोपपत्तये विधिप्राप्त्य-
फलं विशिष्टार्थप्रत्ययसमुद्देशतः समुच्चाराणात् निष-
समभिव्यक्त्याकलानात् नान्यतः सिध्यति । तथाहि,
' गौरयः पुरुषो हस्ती ' इति परस्परवद्व्यवधानेन
पक्षेषु यदा विशिष्टार्थवृत्तिवित्तात्पर्यमुच्चारणमुच्यते,
तदा नचन्यवृत्त्याभ्युपेयापि ' अयं गौः । अथो वेगवान् '
' पुरुषोऽप्यनित्यवेष्टः हस्ती महाबलः ' इति विशिष्टार्थ-
दोषो भवति । तथा अनेकार्थेनैव अक्षादिप्रवृत्ते
अर्थविशेषावधारणं च शब्दस्वभावकृत, अनेकरूपवाक्या-
भाव्यमप्यनुवृत्तात्, किन्तु उच्चारणत्वपदकृतमेव । तथाहि,
' गौरित्यवधार ' इत्युच्यते न गौरवदेन लक्ष्यप्रत्ययः,
किन्तु उच्चारणस्य शब्दपरत्वात् शब्दप्रत्ययः एव पर-
मवति । तेन विशिष्टार्थज्ञानं च शब्दस्वभावकृतं, नापि
उच्चारणस्वभावकृतं, किन्तु विशिष्टार्थप्रत्ययत्वत्वात्
उच्चारणमपेक्षादेन । तथा उच्चारणतानां यथा लोके पुरुष-
मिषयवतादुच्यते, तथा वेदे विशिष्टार्थज्ञानार्थेन उच्चारण-
विधिनादेन गर मतीत्ये इति दृष्टार्थत्वेऽपि सर्वत्र
अप्यननविधिराकल्यम् । ननु उच्चारणस्य अर्थनोपदेष्टुने
भाष्यते दृष्टार्थत्वात्त्वयवधानेन, अर्थवदानं, अभ्यनन-
विधौ च अर्थवेदे उच्चारणादर्थवयनः इत्यन्योन्माश्रयः
यैवम् । लोकावयवतत्त्वतस्तुवारेण ॥ दृष्टार्थत्वमती-
त्यये । त्येकदृष्ट्या च उच्चारणस्य अश्वप्रवृत्त-
प्रवेण समभिव्यक्त्यावधारणत्वानुपपत्तये एव, किन्तु

अव्ययनविधिना कृतस्मर्यैव वेदस्य स्मृतिद्वाराऽन्यो-
परत्वे सुविधे, अर्थसादाना च मुख्यार्थत्वे तदसम्भवात्
स्थानाऽऽश्रयणम् । ननु अक्षरादिप्रधानमेव अपेक्षित-
द्वेष्टोपयोगमनुसंधाय अव्ययनविधेः अपेक्षितार्था-
न्योपायैताम् । अर्थसादानामेव च अक्षरप्रकरणेणापि न
अपेक्षितार्थावरोधः सम्भवति । अव्ययनविधिप्रसाद-
पेक्षितार्थावरोधे तस्मिन् इत्येतेराश्रयत्वम् । तेन दृष्टार्था-
न्योपायः अव्ययनविधिप्रसाद-कृतस्मर्यैव अपे-
क्षितार्थावरोधार्थत्वं प्रमाणमिति । मैत्रम् । विष्णुदेश-
श्चेन अर्थसादानावपि लौकिककारेण अत्र एव विधे-
प्रसादस्वरूपेणाऽऽश्रयणम् । अपेक्षितार्थावरोधनपरत्वस्य
न्यायकत्वादनौपस्थित्यभावात् । अतः सिद्धं प्रसादस्य प्रति-
पादनशारेण विष्णुदेशैव वाक्यतया प्रमाण्यमर्थसादाना-
मिति । तस्य प्रसादस्य रूपमात्रं न प्रत्येकं वैशिष्ट्यम् ।
एकैकस्मिन् पदे प्रसादस्याप्रत्ययानुवादात् । नहि वायु-
पदमात्रे प्रसादस्यावगतिः । किं तर्हि ? 'वायुः' 'वेष्टिप्रा-
देवता' इति समस्तेषु विप्रकृतात्कृतप्रसादस्याव-
गतिः । प्रयोजनं, पथ्यर्थसादानाप्रमाण्यं, तदा 'अवा-
दा' 'वा' इत्यनयोपनायकप्रमाण्यभावात् यन्निश्चि-
तजनताधनप्रत्योपादानम् । अर्थसादानामप्येव 'तेषां
देवता' इत्यर्थसादे कृतस्मर्यैव प्रतीतिवर्तिनाम् । प्रतीतिवर्तिनाम् ।
सूत्रं तु विधिना विष्णुदेशेन एकावयवत्वात् कृत्यर्थेन
अर्थसादानां प्रमाण्यं स्तुतिमिति । नोक्तम् ।

आम्नायस्य क्रियाऽर्थत्वादानार्थक्यमतदर्शनां
वर्तमानानि गम्यन्ते । १।१०।१।१॥

अर्थसादानाणां आम्नायनयनानां अप्रमाण्यं इति
पूर्वप्रतिपादनार्थं ध्येयम् । आम्नायस्य सर्वस्य वेदस्य
क्रियाऽर्थत्वात् इत्यादिप्रमाणविधेः प्रतीतिवर्त्यन्त-
कमन्त्रिणां प्रतिपादनार्थत्वात् अन्तर्धानं तादृशविधिवि-
पादनप्रकारानां आम्नायनयनानां आन्तरिकं अर्थसादानां
अर्थमिति जनकप्रमाणानां आम्नायार्थं इति यावत् ।
तस्मात् प्रेया विद्वान्नायकस्य 'आम्नाय' इत्यर्थत्वात् सर्व-
पात्रेण नयनार्था यानि च प्राप्ताः यानामप्यर्थत्वस्य,
उच्यते चेद्विद् 'विधिवचनादि न प्रमाण्यं, वैदिकत्वात्
अर्थसादानम्' इति ।

शास्त्रद्वयविरोधाच्च । २ ॥

शास्त्रं च दृष्टं च शास्त्रद्वये, नाम्नेन दृष्टं शास्त्रद्वयं,
शास्त्रद्वये च शास्त्रद्वयं च शास्त्रद्वयमिति, तैर्विरोधात् इति
विप्रदः । तत्र शास्त्रविरोधस्यास्य 'नेन मनः' 'अनु-
वादिना वाक्' इति । अत्र यदि विधिः स्यात्, तदा
तस्मात्तदनुवर्तनविधिविरोधः स्यात् । अथ दृष्टं
विरोधः, 'तस्माद् धूम एवाग्निर्विद्यते दहते मार्चिः', 'तस्मा-
दग्निर्विद्यते' इत्येतत् दहते न धूमः' इति वाक्यद्वयं 'अस्मा-
द्विद्यते' इत्यस्य अग्निर्विद्यते वाक्, रात्रौ वा विद्यते
इत्येतद्वाक्यानां तदनुवर्तनं पठितुं, तदनुवर्तनं दृष्टेन
प्रमाण्यं विरुद्धम् । दहते दहते 'लेकः', अग्निर्विद्यते न
दहते धूमस्तु रात्रौ न दहते इति पञ्चमर्थः । 'न
चेत्तद् विद्वेदो वा शास्त्राणां, अत्र अत्रास्मात् वा' इत्य-
परो दृष्टविरोधः । अथ शास्त्रद्वये विरोधः 'नो हि त्वेदः,
वयमुपि नो' (परलोके) अस्ति वा न मेति' इति ।
तथा न कानि विद्वेदवदवयवयानि शास्त्रविद्वानि,
कानि चिद् दृष्टविद्वानि, कानि चिद् शास्त्रेण वद् दृष्टं
तेन विद्वानि इति अप्रमत्तानि ।

तथा शिवाभावात् । ३ ॥

वर्गविशेषाणां प्राप्तिपादके ज्ञाने 'शान्तोऽस्य
मुनिः य एव वेद' इति ध्येयम् । 'आ अत्यं प्रमाण्यं
वाची' (अत्रात्) जायते य एव वेद' इति च
अन्यम् । अत्र वाक्यद्वये वद् कृत्यमुक्तं तत्तदा लोके न
दहते । तस्मात् तदस्य परत्वम् अभावात् परत्वस्यैव
भावात् तथा पूर्वसूत्रोक्तं च अभावात् । इति पूर्व-
पक्षे हेत्वन्तरम् ।

अन्यार्थनयनात् । ४ ॥

'वस्तुस्वरूपाजी सर्वान् लोकांश्चि जयति' इत्यस्य
यदि परविधिः, तदा अन्यथा व्योतिष्टोमादीनां आन-
र्थक्यं प्रसज्येत । नहि अन्त्यावरोधेन पञ्चमर्थे कृतं सर्व-
वस्तुसंश्लेषणं व्योतिष्टोमादीनां कस्य चिद् प्रतिपत्तिरिति ।
व्योतिष्टोमार्थसादानं न प्रमाण्यम् ।

अभाविमपि चिन्तयाम् । ५ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । यत्र ते प्राप्नोति इति भावि
आवत् । न नापि अभावि अवयवम् । तस्य मतिरिति ।

रूपान् प्रायात् । ११ ॥

‘स्तेन मनः’ अतृतादिनी वाक् इत्यन दृष्टविरोधः पूर्वपक्षिणा द्वितीयपक्षे उक्तः, तत्तिराहार्यं सिद्धान्त-
गतम् । ‘हिरण्यं हस्ते गवति, अथ (अमुग्रहं)
एकान्ति’ इत्यस्य विषेः सेवोऽयम् । यथा स्तेनाः
प्रच्छन्नरूपाः एवं मनः इति रूपात् गुणवाहः । अतृत-
वादिनी वाक् इति प्रायात् गुणवाहः । वाक् हि प्राक्
अतृत वदति इति अतृतवादिनी इत्युक्तम् । मनसा
संकल्प्य वाचा मन्त्रमुच्चार्य कर्म क्रियते । ते च वाङ्मनसे
दोषयुक्तं, हिरण्यं तु निर्दोषं, तस्मात् अमुग्रहणकाले
हस्ते हिरण्यं धार्यम् । इति विषयैरादयोः सङ्गः ।
गुणवाह इति पदमत्र मूोऽनुवर्तते, तच्चावर्तनीयम् ।
रूपान् मनोविषये, श्रवणं गन्धविषये गुणवादः । तेन
हिरण्यगुणस्याभिधानं इत्येवोऽर्थः । स्तेन अतृतवादिनी
इति च गुणवादः गौणः शब्दः इत्यत्रोऽर्थः ।

दूरभूयस्त्वान् । १२ ॥

पूर्वपक्षनाङ्कानां द्वितीयमन्त्रेचायाः निराकार्यं सिद्धान्त-
गतम् । ‘तस्मात् धूम एवाग्निर्वा इदमेव नार्च्ये’ इति
‘सूत्रो ज्योतिष्योनिः सूर्यः स्वाहा’ इत्यग्निहोममन्त्रस्य
प्रातस्तनस्य विषेः स्तान्तरोऽयमर्थवादः । अग्निं प्रातः
उदित्यं गच्छति इति सूर्यमन्त्रः एव वक्ष्य- इति
श्रुतिः । दूर/वाचु अग्ने दिवा अदृश्य इति गौण-
प्रयोगः । एव ‘अग्निर्गोतिर्गोतिरग्निं स्वाहा’ इति
मन्त्रस्य सायनास्तिकस्य विषेः स्मृत्यै ‘तस्मादचिरेव
नक्तं ददने न धूमः’ इति वाक्यम् । रात्रौ आदिनाः
अग्निगुप्तचित्ति इति तेजतो भूतत्वात् रात्रौ अग्निं
हृत्तते न धूमः इति गौणता प्रयोगस्य । एव वति न
दृष्टविरोधः । दूरे च सूर्यश्च दूरसूर्यौ तयोर्मानो दूरभूय-
स्त्वम् । द्रष्टव्यो दूरमात्रस्य आश्रयस्यस्य प्रत्येकमन्त्र-
वात् दूरत्वात् भूयस्त्वान् इति प्रश्नक हेतुत्वविधिः ।

अथपराधान्, कर्तुंश्च पुनर्दर्शनान् । १३ ॥

पूर्वपक्षोऽथ श्रुतिगोचरं सिद्धान्तमवधूतम् । “न
चैतद् विदुषो यत् प्राज्ञाणां अज्ञानाणां वा इति ‘देवाः
सितपदं सितरो देवा योऽहमसि व सन् यजे,
यस्यसि, न तमन्तरेमि’ इति प्रश्ने प्रविष्टमाने जपति”

इत्यन भूयते । तस्य ज्ञातृत्वस्य दुर्ज्ञानं गौणम् ।
वृत्तः । स्वपराधान् शिष्याः मन्तुः अपराधात् मातृ-
भूमिचारसमगताः । ज्ञानगम्यतापितृकृत्यमेव ज्ञातृत्वम् ।
तत्तु श्रेणिमादाय गर्वश्चापि सुविज्ञान इति चेद्,
तनाह कर्तुंश्च पुनर्दर्शनान् इति । ‘अथाद-
वितुः पुन इति ज्ञातृत्वं’ इत्युपनयम् ‘रेतोधाः पुन
नयति’ इत्यादिना वीर्यावापस्य कर्तुः पुनः, न तु श्रेणिः
इत्यर्थस्य आपस्तम्बविनिर्धारणत्वात् । तदेवंविधमपि
ज्ञातृत्वं ‘देवाः सितपदं’ इत्यादिपुनर्जपेन अज्ञानगम्यतापि
उपपद्यते इति स्तुतिरूपवदते ।

आकाशलिपेरन्ता । १४ ॥

‘वाङ्मदृष्टविरोधाच्च’ इति द्वितीयमन्त्रे ज्ञातृत्वेन
विरोधः इति य अन्ते दोष उक्तः, तत्तिराहार्यं दूतम् ।
आकाशे आकृते काले इत्यकाले वा भव, भयना समान-
काले भय आकाशलिपिष्वभ्युदयि देविकं सुतमित्यर्थः । तस्य
होत्वा इत्यत्र ‘को हि तदेव’ इत्यादिना अर्थशब्देन
प्रदर्शिता इति न शास्त्रकृष्टेन स्वर्गसुखेन शिरोधः ।
अयमर्थः- यद्येतिहोमे प्राचीनराजास्यगालायाः अती-
काशा (पिच्छी, शरोक्ष इति आया) उतमा इति
‘सिन्धु अतीरागाम् करोति’ इति विहितम् । रात्रा-
करणे हि धूमस्तेजस्यनिराकरणं तावत् आकाशिकं तात्वा-
स्तिकं वक्तुं शक्यते । किंच यद्येतिहोमेन यदा चिद् स्वर्ग-
सुखालयेऽपि अत्यल्पं ऐश्वर्यस्य गवाक्षद्वारा दर्शनं न
सुलभम् स्यात् । अतीरागामावे ॥ सोऽति न कालं
तस्मात् अतीरागाः कर्तव्याः इति अतीरागाभ्युदयै
‘को हि तदेव’ इत्यादि वाक्यम् । एव च शलो-
काश्रितिविस्तृत्यर्थवादत्वात् न शास्त्रविरोधः । अत्र
आकाशलिपेरन्ता, अशालिपेरन्ता इति द्वेधा पाठो मद्राश-
शक्तः । तस्य आकाशलिपेरन्तस्य ‘आकाशलिपेरन्त-
वचने’ (पा० ५।१।११५) इति सूत्रेण सिद्धिः ।
आदिज्ञेयं अन्तो नाम, सर्वो समानकाले वचने प्रति
पादने सम्प्रदाने सम्यक्ज्ञानान्तरस्य स्थाने आपा-
दयार्थेने परस्मान् इत्युपपत्त्येव न निपातिने आशालि-
पेरन्तस्य सिद्धिः इति सूत्रसमवासाभावात्तत्रोपेक्षितम् ।
मद्राशान्तिकारेण तु इत्युपपत्त्यै प्राक्कथाय ‘आकाश

० आम्नायस्य क्रियाऽर्थत्वादानवैक्यमतदर्शना इति स्तुतिपात्रं वा, न वस्य चिदिपात्राद्यै उदगवैक्यमित्युक्तम् । भा. २।३।१।२।२९.

॥ आम्नायस्य क्रियाऽर्थत्वादानवैक्यमतदर्शनां तस्मादतिशयमुच्यते इति न्यायः । १।२।१।१।

विपिवाक्यातिरिक्तस्य अन्यस्यापि वेदभागस्य स्यान्निष्फलजनकत्वे प्रामाण्यं कुतो नाङ्गीक्रियते ? अन्यथा आम्नायस्य ० इति न्यायानुसारेण सर्वेषामपि वेदान्तमहावाक्यानां आनयैक्यमापतेत् । सन्नाहनधर्मप्रदीपे ग्रामाण्यप्रकाशः, पृ. ५९.

॥ आम्नायस्य गतिं धत्तुं प्रभवामो, नान्तायं पश्यन्त्युक्तम् । इति न्यायः । विनाऽप्यर्थवार्त्ता सावक्ये विधेरेष सिद्धेऽपि आम्नायस्य ० इति न्यायेन कश्चित् अर्थवार्त्ता सावक्यसमाद-नापैमेव पूर्वमीमांसके स्तवक्यमूर्तिप्रियते, अन्यथा तस्य वैधर्म्यात् । सन्नाहनधर्मप्रदीपे ग्रामाण्यप्रकाशः, पृ. ५९.

० आम्नायस्य 'तद्वृत्तानां क्रियायेन' इति न्यायेन (१।१।७।१५) क्रियाऽर्थत्वावधारणात् । सु. पृ. १.

० आम्नायस्य विरुद्धानामावधारणौ गौतमेन अवधारणमुक्तम् । भा. १।३।३।७ पृ. २११, ० आम्नाय-माहप्रयोगः स्मृत्येवमिति । स्मृत्यर्थमावधारणे हि गृह्यसंहिताभ्यामुक्तं 'आम्नायः स्मृतिधारकः' इति । धर्मकारणानां स्मृतेः कृतान्तावधारणः स्मृतिप्रस्थापनायां स्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तः । १।३।३।७ पृ. २११.

॥ आम्नाय-वृद्धः कोविदागनाचष्टे इति न्यायः । अर्थं हि 'अर्थान्' इति सूत्रमत्रागच्छे अभिहितम् । 'अर्थवत्त्वा बोधयते चेन्न्यायवचनात्' । अर्थवत्त्वा बोधयते वृद्धाव्यस्य । किं नारण ॥ केवले-नावचनात् । न केवलेन वृद्धाव्यस्यार्थो गच्छेत्, केन तर्हि ? समस्यवेन । 'न वा प्रत्ययेन नित्यसंन्यात् केनत्वाप्रयोगः' । न वा एष बोधः । किं कारणं ? प्रत्ययेन नित्यसंन्यात् । नित्यसंन्यात् एतावती प्रकृतिः, प्रत्ययः इति । प्रत्ययेन नित्यसंन्यात् केनत्वा प्रयोगे

न भविष्यति । अन्यत्वं अत्रान्न वृद्धः, अन्यदावष्टे गच्छान्न वृद्धः कोविदागनाचष्टे इति । (कोविदाः काश्चनवृद्धः । 'कोविदाश्चामारिकः कुदलो दुगपनकः' इत्यपरः । के.) साहस्री, २७१.

॥ आम्नायव्यवहारः । आम्नायं गृह्याणां वर्गं आम्नायवत् । यदपि न सर्वे गृह्यास्तत्र आम्नाय एव गच्छति विशिष्टावधारणामपि तत्र उच्यते, तथापि भूतान् आम्नाय इति गृह्यस्त्वेन आम्नाय इत्युच्यते । (पत्तिता-दोस्तु ० (पृ. ८।४.५) इत्यादिना गण्यम् । के.) संग्रहः.

० 'आवनेयीनीयियः क-ह-ल-छ-पां प्रत्य-यासीनां' इति (पृ. ७।१।२) स्मृत्या (राप्रत्य-यस्य राजने ईनादेशविचरणात्) अर्थं (भाटीनां इति) शब्दः राप्रत्ययान्तः । (मूर्धार्थस्तु आद्यत्वं कस्य स्थाने, एव दल, ईन् रास्य, ईव् दल, इव् दल आदेशो भवति, यदि सद्यः प्रत्ययाना आद्यवपत्ताः स्युः इति) भाट्ट. १।३।८. ० 'आयन्नादियु उपदेशिद्वयत्वेन स्वर-विद्वयत्वे' (आवनेयी-सूते प्रथमं यार्त्तिकं, पृ. ७।१।२) इत्येव ईनादेशो आशीयमप्ये प्रत्ययाभुदात्तत्वेन ईकारे स्वरः सिध्यति । भा. १।३।८।१६ पृ. ८६४ । आयन्नादियु आदेशेषु स्वरविद्वयत्वे (उपदेशिद्वयत्वेन) उपदेशो विवृते येषां कयादिप्रत्ययाना (ते उप-देशिनः) वृद्धाव्यस्य वचने कार्ये इति (महावार्त्तिक-) स्मृतेः आदेशसंन्यासि अपि ईकारे स्वरः सिध्यति । सु. पृ. १९८८.

॥ आयुतः प्रवृद्धः केन वार्त्ते इति न्यायः सर्वदधनसमवे आहते उक्तः । सहायेः । साहस्री. ६९८.

० आयुः नाम एतादृशितोयः । तदामनये वायुनामने गण्यः । तत्र देवादिनी इति कर्तव्यता ज्ञाता, न तु ज्ञातादिनि । वि. ७।४।१, ० आयुः नाम कतुः लोडिष्टोपनिवारः नववयसदी । ६।७।८.

० आयुतं (धृतं) शिरसि निहितं मनुष्याणां गुणचरमेव । भा. १।७।२।१९.

■ आयुधपदस्य युद्धसाधनत्वे शक्तिः, सावन्त-
माने लक्षणा । (पञ्चायुधानि इत्यादौ) मणि. पु.
१६४. ६ आयुधशब्दः स्पर्धादिषु गौणः । मा. ४।१।
४८ । आयुधशब्दः आयुधेणेन प्रसिद्धः, लक्षणा
स्पर्धादिषु वर्तते, तन्मयि साधनानि, एतान्यपि इति ।
वा. ■ आयुधशब्दस्य यशस्वयवचनस्य क्रियाऽन्तर-
गाधनेषु औपचारिकत्वात् । वा. ३।१।५।११ ट. ६७९.

■ आयुराविफलन्यायः । दर्शपूर्णमासगतसूक्त-
वाचस्ययजमानशब्दस्य अनेकयजमानके सञ्चरी ऊहः ॥
विकारस्तदप्रधाने शब्दात् । १।१।१।५।४१ ॥

भाष्यं— अत्रित दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यः,
'सूक्तवाकेन प्रसार प्रहरति' इति । तदेदं समागम्यते
'अथ यजमान आसुराशास्ते' इति । तत्रायमर्थः-
शाश्वतिकं किं युक्तमर्थे विकारे यजमानस्य उदितम्,
उत नेति । किं प्राप्तम् ? अविकारेण प्रयोगश्च । तथा
सामर्थ्यमदुश्यते । न कार्यं समवेतजनन । परार्थेन
हि सन 'यजमान आसुराशास्ते' इति । आसुराशा-
स्तेन यजमानस्य न कश्चित् इदोऽर्थः लक्ष्यते ।
तस्मात् आसुराशक्तमवधारयम् । यजमानमिश्रितं
आशी, एकेनापि यजमानेन कीर्तितेन यथा भुत्वा, तथा
इत्या मयति । यस्य 'यजमानेन समितीद्भूता भवति'
इति, तथैतत् । तस्मादविकारेण प्रयोग-मयति । एव
प्रति भूयः । विकारः क्वात् ऊहः । त प्रधाने यजमान
प्रधाने । कार्यं यजमानप्रधानम् । एव श्रुते 'सूक्त-
वाकेन प्रसार प्रहरति' इति । यदि सूक्तवाक्येन प्रसार
प्रहरते तत्साधनं त-पञ्च वा प्रकाशयति, ततः सूक्तवाकेन
प्रसार, प्रहृतो भवति । प्रहरणकः आयुराशास्तेन कस्य
तम् । यजमानः आयुराशास्ते एतेन कर्मेणेति यजमानेन
प्रसार, प्रहृतो भवति । तत्र य एव यजमानः कृतं प्रति
प्रधानभूतो न संकीर्तते, तेन न प्रहृतं स्यात् । तस्मात्
एव समवेदाः समीर्तितान्तरः । गर्ते च कीर्त्यमानेषु
बहुवचनं भवति । तस्माद्दो यजमानत्वेति ।

टु५— प्रत्युदाहरणमेतत् । (पूर्वेष्टे परार्थान्जोहः
इत्युक्तं, तस्य पञ्चमशब्दस्य प्रत्युदाहरणं, स्वायं पुन-
र्भवत्येव इति) । अथवा अधिकरणान्तरं कया विदा-

शब्दात् आरम्भो । (आसुराशक्तमाह—) 'अथ यज-
मान आयुराशास्ते' इति आयुधः फलस्य नावर्त-
प्रमाणान्तरेण । तस्मात् यजमानस्य आशिषा संवन्धो
वाच्यः अवष्टाव । (ततः) यजमानस्य वत्ता आशीर्वक्तव्या ।
ता चैकेनापि (यजमानेन) भवत्येव । तस्मात् अदुदः ।
(सिद्धान्तयति—) नैनदेवम् । 'सूक्तवाकेन प्रसार
प्रहरति' इति करणवियक्तिनिर्देशात् सूक्तवाक्ये प्रहरण-
त्रयम् । न चातो प्रहरणं प्रकाशयति, न च तत्साधनम् ।
श्रुत्वा च तस्याज्ञाया निशङ्का । तस्मात् श्रुतेः यदनेन
प्रकाशयते क्त प्रहरणसंज्ञितम् । तेन च (अग्न्याश्वे)
देवताः प्रकाशयन्ते, आयुराशीनि च फलानि ; तत्र
देवताः (क्रियात्मकः) साधनता प्रतिपद्यते, आयुराशीनि
च (फलानि) साधनताम् । तस्मादायुराशीनि फलानि ।
कर्तृत्वमपि च क्रियाफलम् । तस्मात् यजमानः प्रधान
भूतः फलं प्रति । प्रधानभूतत्वात् ऊहः ।

के— इदमधिकरणं आधे प्रयोगेव । धातिवै तु
'प्रत्युदाहरणमिदं' इत्युक्त्या 'अथवा अधिकरणान्तरं'
इत्युक्तम् । नास्तीदृशवियक्तिरिति तथैव । तच्च 'चोदिते
तु०' इति न्येष्टसाधिकरञ्चते निरेशितम् ।

सोम— वक्ष्यतिशब्दस्य यजमानपदस्याप्यनुदः
इत्युच्यतेः सगतिः । आयुराशीना कालस्य प्रमाणा-
न्तरादिदत्तशः मन्त्रप्रकाशस्यादेव फलस्य कल्पनीयं, तथा
परितया प्रधानत्वेन प्रकाशने एव संभवति, न कर्तृत्वेन ।
तत्तथ य एव कलितया न प्रमाशितः, तस्य प्रहरणे
प्रति सूक्तवाक्येन न करण इति तेन प्रसारो न प्रहृतः
व्यक्तः, उतथ न कल्पमानुदाह, इति सर्वत्र प्रकाशनाय
विधायित ऊहः । यजमाने प्रधाने ऊहः स्वात् इति
सुवार्थः ।

वि— 'यजमानो नोदितव' ऊहो वा, नहि पूर्व-
वत् । मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊहः सर्वव्यक्तिनः ॥ "

भाट्टवीधिकाशां तु अथ प्रत्युदाहरणत्वेनैव
'चोदिते तु०' इति चतुर्माशिकरणे एव व्याख्यात-
त्वात् नात्र गान्तिवेद्यः ।

मण्डन— 'मूलोक्त उक्तो यजमानशब्दः ।'
मूलोक्तः सूक्तसम्बोधन इत्यर्थः । १६.

शेनर— 'यजमानपदे तु सः ।' उक्तः । २३.

७ दृष्टं हि 'ममाग्रे चर्यः' इति मनस्य प्रत्यया-
शीत्येन यजमानोच्यतेऽपि सूक्तकर्मप्रतिपाद्या-
युरादिकल्पन्यायेन विवक्षितस्य तत्प्रतिपाद्यफलस्य यज-
मानागमिदेऽपि अन्वाधानकर्त्ता अध्वर्युरेव अन्वाधान-
करणमश्रयता तद्वत्त्वानि वचन्यन्तम् । परिमलः.

१।४।१३।४४ प्रमु ७ आयुरादिफलप्रकाशकभागाद्य
सूक्तसंज्ञास्य लोपः अविश्वकृत् कृतवर्गकल्पये ।

भा. १।४।२१।२०-५४, ७ आयुरागमनादेः
सूक्तवाक्यतगतस्यानुष्ठानं सर्वस्यैव जीनद्वयाया क्रियमाण-
भावणीयवै । १।४।२५।६०-६१.

७ आयुर्धृतमिति न्यायः । आयुषो निमित्तमिति
गमये । तज्जनकायात् ताच्छत्रम् । साहस्री १९३.

७ 'आयुर्वी अग्रेऽन्यायुर्मि देहि' इति मनो
पाजमानः । भा. १।४।२५।६०-६६

७ 'आयुर्वैद्येन कल्पनां, प्राणो यज्ञेन वरयत्'
इति वाक्यमेवात् निम्नो मनो । (एते नृपतिमन्त्र
तम ।) भा. १।४।२५।४०.

७ 'आयुर्वैद्यं चित्तिनामु श्रवेण विनिशुद्धये ।
व्याधितलोपपहानं वैद्यकं चोपपद्यते ॥' वा १।३।
८।२४ पृ. २६२.

७ आयुर्द्वयमः 'प्राजापय चदे निर्वैत्तं तत्कृण्य-
तम्' । 'वत्तारिवत्तारि कृण्वन्त्यन्वयान्ति' । भा
१।४।१९।४०.

७ आयुर्वैद्यकं श्रमवेदे 'आयुर्विआयुर्विश्रमाशु-
रक्षोमहि ७ अमुष्य शम्बाय' इति पठितं सूक्तम् । के.

७ आयुर्वैद्यकीश्रान्तिन्यायः । पायुः सूर्यदिव-
मारस्य कार्यपरिष्ठादयं एकेकस्या नाट्या भवति, एवं
सुनि भरुर्निर्घं आस्यप्राशयोः पटुप्रतिषेधेन विवक्षि-
तस्यैव आकृते इति । उक्तं चाभिपुवते. 'साधे
पटीद्वयं नाडीरैकमोदशब्दं नैवैत् । आयुर्वैद्यकीश्रान्ति-
न्यायो नाटयोः पुन. पुन. ॥' इति श्रव्येदंनसंग्रहे
पातञ्जले । साहस्री. ७२७.

७ आरण्यनां पशुस्य उभयैः व्यश्वमेधे । संकर्षं,
२।४।१.

७ आरण्यन्यायः । आरण्यन्यायः । अश्वमेधे
परस्वदारण्यपशुप्राणे पर्यधिष्ठानान्ताद्वरीतिविधानेन तदु-
त्तराधाना प्रतिषेधः ॥

पर्यधिष्ठानान्तादुत्तरं तादर्थ्यमुपधानवत् । ९।
४।१३।५१ ॥

याजुर्ग— अश्वमेधे तमागमन्ति 'ईशानाय परस्व
आलमेध' इति । तत् प्रकृत्य श्रूयते 'पर्यधिष्ठाना
रण्यपशुप्राण-ति' इति । तत्र संशयः किमारण्यनामा-
तम्भ. सत्यार्थ एव इत्यो-नयार्थ, किं कर्मशेषप्रति-
षेधः पर्यधिष्ठानान्तेः संहृता उक्तस्य इति । किं
प्राप्तम् ? इत्योच्यतेऽयं, आलम्भश्च तत्तार्थ एवेति ।
कृतः ? एकमुत्तरमप्राप्तं विदधत् तस्य उक्ता मुक्तं मुख्यं
यद्वैति । इतरथा उक्तं प्राप्तमनुदेव । वाक्यार्थस्य
प्रतिषेधस्य गत्ता नृपात् प्रत्ययः । क्षुतिश्च वाक्याद्वी-
यसी । एव च सति देवतासंरम्भो भवेत् । ईशानेन्द्रिय
परस्वन्तः (पशुः) आलम्भस्याः, पर्यधिष्ठान कृत्वा
त्यक्त्या इति । उपधानवत् । यथा, 'एतन्मृतं साधा-
दधं, य एष चर्य एव चरुमपरधाति' इत्युपधानार्थ-
मेव चर्येवशासनम् । एवंविधासि उक्तार्थः एव
आलम्भो भवितुमिति ।

लोपप्रतिषेधो वाऽयंभावादिहाऽन्तवत् । ५२ ॥

आर्य— कर्मशेषप्रतिषेधो वा अविमं वाक्ये
उच्यते । कुत ? अर्थाभावात् । 'ईशानाय परस्व
आलमेध' इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो भवेत्, यदि
उक्तार्थो आलम्भः स्यात् । कथम् ? आलम्भनाशे
एवाभ्युत्थनीयत्वात्, नेमे ईशानाय दास्यते इति ।
तस्यैव आकृतो नैव तत्कालो भवति, 'ईशानाय इति
प्रतीतनाः' इति । अलम्भस्यैव आनयनमिदं वचनं
भवति । स एष सकल एवमवधारयते, यदि ईशानाय
दास्यते । तस्मादालम्भरक्षणेन भवेदेव दानमेव विधी-
यते इति गम्यते । यत् न दादे विधीयते, तदा पर्यधि-
ष्ठानुत्तराज्यतीति उक्तार्थमन्य एवमुच्यन्तीति विशेष-
विधानार्थं भवति चाप्यम् ।

कथं पुनरथ विशेषो विधीयते, किं वातः पर्याग्रि-
करणे, एतस्मिन् काले उत्पन्नमस्तीति । नेत्याह । नान
चालवचनः शब्दः श्रूयते । काले च विधीयमाने काल्य-
न्तरं प्रतिविध्यते, नाङ्गान्तराणि । अथ किं पर्याग्रि-
करण-
यदुल्लङ्घनमिति । तदपि नास्ति । नहि अत्र पर्याग्रि-
करण-
भावना कीर्यते । तस्यां च तस्या पर्याग्रिकरणात् प्रजः
पराङ्मुख्यं वदार्थाः सर्वे प्रतिविध्यन्ते । कथं तर्हि ? निवृत्ते
पर्याग्रिकरणे उल्लङ्घनः इति । किमेतस्यामवस्थायामिति,
नेत्याह । बोधनादेवैतत् प्रातम् । एतदवस्थाः पञ्चमङ्ग-
नीय इति । अथस्याऽन्तरप्रतिषेधस्य च नायं शब्दो
वाचकः । चोदकप्राप्ते हि काटे उत्पन्नमाने कृतपर्याग्रि-
करणः पयासी भवति । यदि तु अवस्थयाः प्रतिषेधः
स्यात्, पर्याग्रिकरणद्वयं उत्पन्नमाह पदार्थाः प्रति-
विध्यन्ते ॥ पराङ्मुखः । कलापर्ययः ? पर्याग्रिकरणे कृते
वाह्यो भवति तादृशस्याप्य इति । ननु चोदकैरेव
तद्वोदनी प्रातः । उच्यते । पुनरप्य एतदङ्गत्वं श्रूयते
अङ्गान्तरपरिपूरणार्थम् । एतैरवाग्निः अङ्गानुपलब्धः ।
एवं चोदकप्राप्तौ परिपूरणायान्ते, नान्यन्यद्वापि
भवन्तीति । कथमेव चन्द्र एव परिपूरणार्थं दातोतीति
चेत् । दातोतीति ब्रूमः । कथम् ? प्रयत्नेन वाक्येन
तेरङ्गीराराङ्गीकृते प्रयत्ने, वेगैरङ्गैः सह चोदकेन परोक्षा
मती एकवाक्यता न भविष्यतीति । तस्मात् स्मर्येव-
प्रतिषेध इति ।

पूर्ववत्त्वाद्यं वाच्यं, संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
तोपपत्तये । ५३ ॥

साध्यं—पूर्वशब्दं भवति शब्दो वागवहृषिर्दत्तः ।
'आग्नेयं रोपं संस्थापयति' इति । यदि याग एव
प्रारम्भः, ततः संस्थापयतीति समाप्तिगाहदण्डपवपते ।
वागव्यं हीदं यागान्तरं समापत्वा गहगम् । यदि हि पूर्वो
न यागः प्रवृत्तः स्यादुत्पन्नमार्गं, ॥ तस्य यागः समाप्य
मदनाः । तत्र संस्थापयतीति नोपपत्तेः । तस्मादपि
रोपकर्मप्रतिषेधः ।

दुष्—'रोपं संस्थापयति' इति (यागने)
लिङ्गदर्शनेतत्त्वं वरारित्वाधिकरणशङ्कायान्तेन श्रूयति ।
तत् कथमिति ? आरभ्यते सर्ववसानधुनिकं तु अन्त्य-

पानीवर्तं कर्म । तथैतत् श्रुतं 'आग्नेयं रोपं संस्था-
पयति' इति । तत्र परिसमाप्तत्वात् वाच्यकर्मणः रोप-
शब्दः अनुपपन्नः, तदभावस्य संस्थापरिपरि अनुपपन्न
एव चातुः, प्रत्यस्तु शुद्धः अतिगन्धते । रोपसंस्थोप-
भावात् कर्तव्योऽपि अनुपपत्तार्थं एव 'आग्नेयं'
इति । परिशिष्टं 'आग्नेयं' इति (प्रातिपरिक्रमाम्) ।
एतयोः (आव्यप्रातिपरिक्रम-आव्यवृत्तव्यपयोः) संकल्पे
(कानि) कर्तव्यवृत्तव्यवनेन (आव्यवृत्तेन) मृदयमान-
मान्यं ईक्षिततयं (कारकं) भवति 'आग्नेयं कुर्वात्'
इति । न चैतत् केनलाग्योपचिद्विधानं, आनयैक्यात् ।
अतः प्रयोगसम्बन्धः (विधिः) उपपदान्ताभिलाषो ममि-
हितेन पर्याग्रिकरणव्यवहारेण पालीयतव्येन नश्यते ।
तदेव संज्ञातं 'वाजीवनवाक्यं कुर्वात्' इति । इयं
देवशासंयोगाच्च वागः (यागान्तरमिदम्) संस्थाप-
शब्दतृतीयानां गतिमाह— स च आरम्भस्यान्तं समाप्ति-
मांश्च, इत्यर्थत् तदङ्गत्वात् अन्त्यपरिवारी संस्थाप-
व्याप्यते निर्वपतिचात् लीये । ॥ वृत्तप्राप्तौ अवस्थेति-
कर्तव्यत्वात् तदनन्तरं च किमप्यत्र तच्छेष इव, इति
शेषशब्दः अर्थशान् । तत्संबन्धात् तृतीया श्रुत्यै ।
(तस्मात् कर्मान्तरचोदना इति समाप्ते अधिकरणे
पूर्वाभिरवस्थपिङ्गवर्तनमनुवर्तते—) रोपसंस्थोपमा
(गाहदण्डात्) शुका, यदि पूर्वोऽपि याग एव । अथ
(ह) द्रव्योत्पन्नं, ततः (गाहदण्डाभावात् रोपं संस्था-
पयति इति—) न श्रूयते । तद्वच्च आरभ्येवपि (तुल्य-
न्यायं वात्) इति सिद्धम् ।

प्रबुधैरेकहेतुन्यात् प्रतिषेधे संस्काराभावाकर्म
स्यात् तत्कारितत्वाद्, यथा प्रयाजप्रतिषेधेऽमहण-
सावस्थस्य । ५४ ॥

साध्यं—इदं प्रयोजनमृचम् । यदि शब्दो गतो
विधीयते, ततः संस्थापयत्यर्थं स्यात् । कृतः ॥
संस्थापयत्यर्थेऽहेतुन्यात् । तत्प्रतिषेधे पदार्थान्ते, निमित्ते
संज्ञायाः विपर्ययः, यदुच्यते हि वे । यथा प्रयाजामने
तदर्थमात्रं न श्रूयते, श्रान्तसारण्यं न विधीयते । अन-
यागता अननुश्रान्तः' इति वचनं श्रूयते, तत्र प्रयाज-

भावे तदर्थमायं न ख्यते । एवमिहापि संस्कारा न वर्तन्ते इति ।

क्रिया या स्यादवच्छेदादकर्म , सर्वहानं स्यात् । ५५ ॥

भाष्ये— यदा तु कर्मोपपत्तिपेक्षया, तदाऽपि किं न कर्म याः संस्कारा इति । नैवेद्यम् । क्रिया व्याप्ताच्छेदपक्षे । यागो हि तदा भवति । तस्मात् सर्वे याग-पदार्थाः कर्तव्याः । यदि न यागो भवेत् तदाः सकर्म । संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागान् तदा भवति । तस्मात् कर्मोपपत्तिपेक्षया सर्वे कर्तव्यमिति ।

शेष— एव प्रथमीनामिदं परस्परतामपि न हविष्यं यागविधेरङ्गमात्रात् ह्यनुमितेः (दृष्टान्त-) संगतिः । आरण्यमुगमिदोपयच्छः परस्वऽन्त इति साधकः । मूत्रार्थस्तु— पर्वशिक्षणान्तरमेव पर्वशिक्षणानामुत्तमं ईमानानामविहितस्य अलम्भस्य तादृशे, यथा 'चक्रमुपदधाति' इति विहितोपधानार्थं कल्पनादानं तद्वत्, न तु यागविधिरिति ।

यि— 'स्पर्शः परस्वरात्मनो यामो यो, स्वर्गोऽग्निः', इत्येवमन्वादात् यागोऽद्वयविधिस्तम् । ॥ २४

आह— अत्रमेवे 'ईशानाय परस्व आरमेव' इति प्रकृत्य 'पर्वशिक्षणानामारण्यानुमुनितं' इति अत्रम् । तथा 'लाभं पालीयतमात्मनो' इति प्रकृत्य अन्य-यादि 'पर्वशिक्षणं पालीयतमुमुनितं' इति अत्रम् । न त्वमवधानि आद्यवाक्ये तावत् देवतासंयोगभक्त्या नान्तरमात्रं विधीयते, अपि तु याग एव ह्यनुमेव द्वितीये (२३८) । द्वितीयावधे तु न पर्वशिक्षणा न्याहृतमित्येव अपूर्वत्वकर्मो द्वितीयेकोऽपि युज्यते । न्याये प्राकृत्य पर्वशिक्षणादिष्वेवार्थस्य प्रकृतौ प्रदेय-प्रहृतिस्कारकत्वेन कृत्यास्य इह पक्षो । प्रदेकमेव तस्मिन्प्रसङ्गे, अष्टावृत्तार्थेव पक्षो विधीयमानस्य कर्तव्योपकारकभावेन अविदेयप्रतिपक्षत्वात्प्रसक्तम् । तदग्राह्यं न प्रदेयप्रकृतिसंस्कारकमेवैव पर्वशिक्षणादि-प्रसङ्गे तस्याविधेयत्वात् । न वा पर्वशिक्षणान्ते प्रयोग-त्यागात्पोषमविधिः, तथापि लागवन्नि अभावेन

उत्पत्तिरान्तरागतदेवतासंयोगमात्रात् । न च अनु-वर्तिना यागमन्त्र अष्टावृत्तपर्वशिक्षणान्तोत्तरपक्षिः, हृदयावद्भेदो तद्विधौ पालीयत इत्येवमन्वादात्पक्षः, पक्षो तद्विधानस्य अर्थान्तरात् । अतः पर्वशिक्षणोत्तरावच्छेदात् विमोक्षस्य उत्तमं प्रसङ्गं प्रसङ्गमनुवाहः । इत्याद्येपे प्राप्ते, आर्यमागन्त्यायेन पर्वशिक्षणान्ताहृतीतिविधानेऽपि नाम पक्षोः प्रदेयता प्रमाणमात्रम् । उपपत्तिरवश्यमेव तदास्तस्यैव देहस्य प्रदेयप्रहृतिनैव उपपत्तेः । यद्यपि नाम विदतनादिषु तदावर्त-प्रादह, तथापि पर्वशिक्षणान्ते प्रदेयप्रहृतिस्कारकत्वात् न तु पक्षोः प्रत्यक्षतात्पर्यप्रादहम् । सम्यक् च विद-तनाग्रमानेऽपि परस्वरात्मनो देहस्य प्रहृति-विधानमेव देहोदेहो न स्मृत्याः । अतश्च अष्टावृ-त्तार्थश्रुत्याऽप्यत्रैव समग्रं पर्वशिक्षणान्ताहृतीति-विधानेन अपूर्वता ।

मण्डल— 'सोपो निविष्ट उरुम्' ।

शेकर— 'यागः परस्वरात्मनो' । १४.

० आरण्यन्यायस्य स्वार्थ— 'पर्वशिक्षणान्तरा-नुमुनितं इत्यत्र 'पर्वशिक्षणान्ताहृतीतिविधानं प्रत्यक्ष-विहितत्वात्' इति । के. ० वाक्ये 'तात् पर्वशिक्षणा-नारण्यानुमुनितं, ब्रह्मसामान्यत्वमेव' इति अत्रम् । अत्र आरम्भोत्पत्तिर्वा विधीयते । तदा च तदुत्तरावच्छे-दकम् । 'तदादि वाऽभिप्रेक्ष्यात्' (५१।१२।२४) इति न्यायदेव लभ्यते । तेनात्र आरण्यन्यायादासंभवात् न पर्वशिक्षणान्तावच्छेदना आहृतिः । माह. ११।११.

० आरण्यपञ्चन्यायेन वतदशोषणं, पञ्चरा-त्रिये पर्वशिक्षणशोषणस्य समानार्थाः (आरण्यप-एव अशोकाः) । वि. ११।१२.

० आरण्यभोजनं दशपूर्णमासयोः औपवस्येऽपि आम्नाय, न तु वृत्तयम् । भा. १२।१।१४।३०.

० आरण्यभोजनन्यायः । आरण्यभोजनस्यावि-देहिष्यः श्रोत्रोपशान्तिप्रदोपशान्तिप्रदोपशान्ति-प्रदोपशान्तिः ॥

अन्यविधानाद्विद्वत्पक्षो न स्यादुभयं हि वृत्तयम् । १२।१।१४।३० ॥

भाष्ये— दशपूर्णमासयोः आरण्यभोजनमाभ्यासं
‘वशात्पानशक्तिः, तेनारण्यम् (पशूनाप्नोति) अथो
शक्तिर्न या (नै इति च्छेदः) आरण्यं, इन्द्रियेभ्यस्तन्
पते’ इति । तन् प्रायणीषादिषु चोदकेन प्राप्यते ।
प्राप्तमपि सद्यः कर्तव्यम् । किं कारणम् । अन्यविघ्न-
नात् । यत् दशपूर्णमासयोसारण्यभोजनं, तत् धृत्यर्थम् ।
सोमोऽपि एतदाभ्यासं, ‘पयोऽर्चं ब्रह्मण्यस्य, याम् राज-
न्यस्य, आविधा वैदस्य’ इति । तदपि दृष्टव्यं
त्यात् दृष्टव्यमेव । तयोः सौमिकं प्रायशः, भुक्त्यात्
प्राधान्याद्यावत् कार्यम् । तेनैव च दृष्टौ प्रवृत्त्यात्
सिद्धावमितरत्रिंशते ।

सोम— पानीमनस्ये प्रवृत्तिर्योऽपि इह न प्रवृत्तः
इष्टुषिवेः संगतिः । उभयोर्दृष्टव्ये सति भिन्नकाले-
नापि एतेन अपरस्य कार्यसिद्धेः प्रत्यक्षभुक्तपानधर्म-
पयोत्राधिक्यमेव धर्मस्य, न तु अङ्गधर्मोद्योद्वारात्प्राप्त-
याम् ।

यि— ‘आरण्यापानमस्ति चोदकप्रगतिर्यदि ।
इष्टव्येन सत् सिद्धे सोमप्रोक्तान् पयोत्रात् ॥’

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः आरण्यापानमाभ्यासम् ।
तदपि सोमार्थेन पयोत्रेनैव प्रवृत्तिर्योऽपि न प्रायणीषाऽऽ-
रिपु कर्तव्यम् । न च तयोर्विनालीयतुक्तिजनकत्वेन कार्य-
मेवः परस्परं, त्वमेः कन्यगुणयोगिनेन आनुषङ्गिक-
रोऽपि प्रवीननत्यामात्रम् प्रायधारण्येन कर्तव्यमित्यतः
प्रयोजनमेव प्रवृत्तौपपत्तेः ।

गणहन्— ‘नारण्यमुक्तिः कियतोऽप्यदादिर्हि ।’

शंकर— ‘सोमे नैषैष्टिकं श्रवम् ।’ १५.

० आरण्ये अरण्यं समग्रणीयम् । वा. ६।३।८।२२.

ॐ ‘आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम्’
इति न्यायः । अन्तर्गमो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्ष-
णम् । इति पूर्वापः । के.

■ आरण्ये वर्मणि अगम्यत् तदने भेषजवीया
न्यविधयम् । ‘सो वस्ये इ पुनश्च न वस्ये नैषातरीयेन
पजे’ इति । इति. ६।२।३. ० आरब्धकाम्यधर्मणः
गमनानिर्वाहः । शिष्टार्हाऽभिगच्छे इदम् । आ. ६।१।

३।१३-१५. ० आरब्धसौकिरिकर्मणः समाप्तेन
नियमः । तदाधिष्ठाने इदम् । ६।२।४।१६-१८.

० आरण्यं समानिषर्ष्वमनुतिष्ठतः एव फलम् ।
मध्ये मृतस्य तु समाप्यमाषेऽपि फलं समान्तापते
‘यो दीक्षितानां प्रवीयेत अग्निं तस्य फलं’ इति । इति.
६।३।९. ० आरब्धधीतिनं प्रत्याम्नानेन प्राकृतं
वाच्यते । यथा ‘कुशमयं धर्मिर्भवति’ इति प्रकृतितः
प्राप्ताः कुशाः ‘तद्वत्तयं धर्मिर्भवति’ इति विवृतौ
विहितैः शरीरवाच्ये । यावत्. ४. १३१.

ॐ आरम्भणाधिकरणन्यायेन प्रदायतिरेपेण
जगत्तः अप्रमत्तं भेदाभेदविकल्पस्यानवकाशः । अद्वैत.
२।४।२४२. ० स्थूलानि भूतानि अपरवीह्यभूतेषु विली-
क्यते, तन्मयं च सप्तदशकं त्रिंशं आरम्भणाधिकरण-
न्यायेन वक्ष्यामः प्रतिपद्यते । पञ्चदशमे आनन्द-
मिति । न्यायसु— ‘तदनन्त्यमारम्भमगच्छादिभ्यः’
(२।१।६, १४ अण्.) । तयोः कार्यकारणयोः अनन्त-
त्वमप्यव्यते । कारणान् परमार्थैवः अनन्तत्वं स्मरिरे-
केनाभाषः कार्यकारणस्यते ‘वाकारम्भं विकारो
नामधेयं’ इत्यादिभ्योऽपि विवृतौ हेतुम्यः इति । अप्र
कार्यकारणधोरनन्त्यमेव न्यायः । के.

० आरम्भणीया दशपूर्णमासकारं आरम्भणीयं
वरोति । आ. १।१।१०।३४-३५. वर्मक २.

ॐ आरम्भणीया विवृतौ न स्थान् प्रकृतिकाळ-
अप्यव्यान्, कृत्वा पुनस्तदर्थेन । १२।२।६।१९ ॥

पूर्वपक्षस्यम् । दशपूर्णमासपारम्भे कर्तव्यः
आरम्भणीया नाम इतिविशेषः विवृतौ निमित्ते न
रथात् न कर्तव्यं, प्रवृत्तिर्वाच्यत्वात् । प्रवृत्तेः पूर्व-
पूर्णमासयोः कारः कारणीयं, मध्ये मत्त मप्य, प्रवृत्ति-
वति मप्य प्रवृत्तिर्वाच्यत्वात् इति विमर्शः । प्रवृत्तिर्वा-
च्यत्वात्प्रवृत्तितयः । तदर्थेन प्रवृत्तिर्वाच्यत्वात्पद-
वर्माधेन पुनः आरम्भणीया इति । तथा सति कार-
णीयाने ण न विवृतौ वरिष्यते, तदर्थेनाऽपि
निर्दिष्टं, इति पुनः विवृत्त्याप्ये न कर्तव्यं । पुनः तदर्थः
प्रवृत्त्याप्ये । इति पुनः इति तु तदर्थेन । इति
वर्मः पक्षः ।

स्याद्वा, कालस्योपभूतत्वात् । २० ॥

वाचस्पत्यः पूर्वपक्षायुक्त्यर्थः । स्यात् विकृतिषु आरम्भणीया । वाचस्पत्यः यान्त्रिकीज्ञातव्यं अरौप-
भूतत्वात् । यावज्जीवनात् प्रकृतेः न दोषभूतः । कर्तु-
यनोऽसौ । प्रकृतेस्तु दर्शय पूर्णमासस्य सत्यः । तथा च
प्रतिपक्षं भिन्नप्रयोगेन विवृतीनां सन्मभूतात्-
मानात् न प्रसङ्गः । तस्मात् विकृतिषु आरम्भणीया
स्यात् इति सिद्धान्तः ।

आरम्भविभागात् । २१ ॥

आरम्भणीया प्रकृत्यात्म्ये इव विन्यास्येऽपि
पृथक् कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेमन्तरस्य सूत्रम् । प्रकृति-
विकृत्योः आरम्भस्य विभागात् च विन्यासस्यार्थे
आरम्भणीया पृथक् कर्तव्या । यदा हि प्रकृतेरारम्भः
तदा विकृतिरनुगम्यते, तस्मात् उभाभ्योः विभक्त-
आरम्भः । चकारो हेतुमुपचययोः । कै.

० आरम्भणीया सर्वप्रयोगाधारात्वात् पुरुषार्थ-
वशात् लक्ष्येव दर्शपूर्णमासस्य कर्तव्या । न तु प्रति-
दर्शपूर्णमासप्रयोगात् । वि. ११।११ ० अहं चेवं
कथं नत परिपूर्णा आरम्भणीया विधीयते । ता
च दर्शपूर्णमासमर्पणकालादिति । तौ च ऋक् विधानात्
आरम्भणीयास्तयोः । दुष्ट १०।१।१०.

ह्यु आरम्भणीयायाः ज्योतिष्टोमाद्यज्ञमृतदीप्त-
णीयादिविकृतौ यापः ॥

इष्टिरारम्भमयोगादङ्गमृताग्निर्वैतारम्भस्य
प्रधानसंयोगात् । १०।१।११ ॥

भाष्य— अर्थात् ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन सर्व-
कामो यजेत' इति । तस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि
दीक्षणीयाऽऽसीति 'आग्नेयवर्गमेव दक्षकपालं निर्व-
पेत्' इत्येवमादीनि । अर्थात् तु प्रकृतौ आरम्भणीयेतिः
'आग्नेयवर्गमेव दक्षकपालं निर्वपेत्' दर्शपूर्णमासावर-
ण्यमात्रः । तत्सत्ये चर्च, स्वस्वते द्वादशकपाल, आद्ये
मग्निरेष्टाकपालं निर्वपेत्, यः चाग्नेयवर्गः सप्तमिति,
नित्यवदेवे सप्तममागमन्ति' (इति) । तस्य संदेहः
हि दीक्षणीयाऽऽस्तु आरम्भणीया कर्तव्या, ततः नेति ।
हि मातः । सर्वं प्रकृतं विकृतौ कर्तव्यम् । 'निधेः प्रक-

रणान्तरेऽनिदेशात् सर्वं कर्म स्यात्' (१०।१।११)
इति । एवं प्राप्ते त्रयः । इष्टिः आरम्भणीया ज्योति-
ष्टोमाद्यभूतात् दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानां दीक्षणीयादेः कर्म-
सदोर्नैवर्तते । ॥ कारणं तु योऽनारम्भः च ज्योतिष्टोमस्य,
न दीक्षणीयाऽऽदेः । युक्तः ? आरम्भो हि प्रथमः,
पदार्थः स्यात्, प्रथमं ना पुनश्च प्रवर्तनम् । यदि
प्रथमः पदार्थः, स कतिगानमनं देवयजनोक्तो ना ।
तद्विह ज्योतिष्टोमस्यङ्गं ज्योतिष्टोमं कृतं सत् दीक्षणीया-
ऽऽदीनामर्थं साधयति, न पुनश्चेता कर्तव्यम् । एत-
मेव सत् । तस्मिन् तुने आरम्भे सतिक्षयार्थं कर्म-
आरम्भणीयाऽऽस्तु कृत्येत । अथ प्रथमप्रवर्तनमारम्भः,
ओदासीकृतं स्यादिति पुरुषस्य वायुता, तदा ज्योतिष्टोम-
नाङ्गं कर्तुं, असौ ओदासीकृतं स्यादुतः स्वीतिष्टोमिणेन
प्रथमेन पश्येन । यः ततः प्रकृति आ स्याज्ज्योतिष्टोम-
समाप्ते-पर्यन्त एव, न पुनश्चासीतो भवति, यतो व्यावृत्तौ
भवति । स्याज्ज्योतिष्टोमास्त्येवैव प्रकृतौ दीक्षणीयाऽऽ-
स्तु, इति लुपते एव एवमाचारम्भः । तस्मिन् तुने
आरम्भणीयापदार्थः आरम्भसिद्धयर्थो गृह्येत । ननु
अङ्गभूतस्य दीक्षणीयाऽऽदेः अन्य आरम्भो जातः ।
नेत्याह । कतिगानमनं देवयजनोक्तवादि वा प्रथमं
पुरुषस्य भवतु आरम्भः । प्रथमं प्रकृतोऽसौ ज्योति-
ष्टोमाभ्येव । अगारं अन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीया-
ऽऽदेर्नास्तु इत्युच्यते, तथापि न तस्य आरम्भणीया
प्रकृतौ उक्तं इति । तस्मात् अङ्गभूतात् पदार्थात् आ-
रम्भणीया निर्येत । अथ च दीक्षणीयादेः ज्योतिष्टोमे
आरम्भार्थः सिध्यति । एवं हि भूयते, 'आहो देवता-
मेवादशकपालं निर्वपेत् दीक्षणीयायाः, अग्निः गर्गा
देवताः, विष्णुर्गन्धः, देवताभ्यः यज्ञं चतुर्भते, अग्निः
प्रथमो देवतानां विष्णुः परमः, यदाग्नेयवर्गमेव दक्ष-
कपालं निर्वपति देवताभ्यः यज्ञं चतुर्भतेः परिदद्यादपत्ये'
इति ।

दुष्ट— (दीक्षणीयाऽऽदीनामिति अस्येत्यङ्गम् ।
नहि आरम्भानि तानि कर्तुं शक्यन्ते । तस्मात् निविच-
सत्त्वाच्च कर्तव्यं आरम्भणीया, इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्त्याह—) यदि संवत्स्य आरम्भः, (१०

तावत्) ज्योतिषोमस्य, न दीक्षणीयाऽऽदीनां (पुष्क) सकल्योऽस्ति । अथ ज्योदासीनात् प्रच्युतिः (आरम्भः) साऽपि तथैव, प्रवृत्तेन दीक्षणीयाऽऽदीनाम् । (अथायमन्वः इत्यादिवाक्येकं चोचमाह—) ननु अन्वन्वाधानं प्रथमः पदार्थः । (तत्र स्वयं तावत् परिहरति—) तदपि तथैव, प्रवृत्तेन (तु) दीक्षणीयाऽऽदीनाम् । यथा प्राक्प्रतिष्ठेयु न करोतिष्मती, एवमारम्भणीयाऽपि । (माणिक्ये परिहारमाह—) न च प्रकृतावपि अन्वन्वाधानं प्रथमः, (किं तर्हि) पाठेनैव तत् प्रथमं, (ततोऽपि—) पूर्वं क्रियमाणं कर्मान्तर अस्याः (प्रवृत्तेः) प्रथमः पदार्थः प्रणयनम् । तस्य (अन्वन्वाधानस्य) प्रकृती नेवं (आरम्भणीया) अङ्गभावेन दृष्टा । अङ्गश्रीपराशर पदार्थाः प्रप्यन्ते । यथा मृगानामेव संवासा न क्रियन्ते, एवं दीक्षणीयाऽऽदिव आरम्भणीया (न कर्तव्या) । ' अथि च दीक्षणीयैव ज्योतिषोमे आरम्भमर्थः सिध्यति ' इति भक्त्योऽपं (माण्य—) प्रथमः । (कथं ?) पुरुष-सङ्घातेण (सत्त्वराद्वारेण ज्ञोः) उपरोक्ते दीक्षणीया (न तु आरम्भार्थता) । न चास्याः वचनमस्ति आरम्भणीयाकार्थं वर्तते दीक्षणीया इति (वचन्यो देवो) । दीक्षाननं (तु) अस्याः (प्रवृत्तेन) उपदिशयत्येवैवायमस्यते । (यस्यात् उपवृत्ते) निश्चितं वाराप्ये । तस्मात् अस्मान्नेलाग्न्याम्योऽयं अर्थवादः (' देवमाक्षेप मत्तं वारमते ' इति) ।

शा— ' कर्तव्या चोदकपात्रादिति प्राप्तेऽभिधीयते । अङ्गभूतादिष्वं लुप्तद्वारात्वात् प्रवर्तते ॥ आरम्भस्याननुसृष्टकारण्येयमिष्यते । नारम्भो दीक्षणीयाऽऽदेः प्रथमत्वात्प्रामादितः ॥ '

सोम— शरति धर्मगणना देवसाऽऽदन्वस्य शब्देऽपि दीक्षणीयाऽऽदीनामपि अनुपेयवत् पृथग्भारम्भ-गणनेन शरतिभक्त्य आरम्भणीयाः न चात्र इयु-पिधेः संसतिः । सूधार्थस्तु— आरम्भमर्थेऽपि दीक्षणीयाः, (उदाहारात्) निश्चितं (यथा तिस्रोऽऽद्ये आरम्भणीया न कीन्वा इत्येवं), आरम्भमर्थेऽपि,

आरम्भस्य च प्रधानसंयोगात्, अत्रेयु (दीक्षणीयाऽऽदिविषु) एषक आरम्भमात्रात् इति ।

वि— ' आरम्भणीया सोमप्रदीक्षणीयाऽऽदिवान वा ।, अन्येषादादिभ्यो, इत्यः स्यादारम्भद्वारलोभनात् ॥ '

आह— अन्वारम्भणीया किं ज्योतिषोमायङ्गभूत-दीक्षणीयाऽऽदिविषु वसिदेवप्रामतया कर्तव्या, उच्यते । द्वारकृत्वात् निवर्तते इति चिन्ताया, ' कर्तृमकाराद्वार-टयोर्पूर्वमाधारमाहं इत्यपि । ' इति चिन्ता । आरम्भस्य यदि सन्वाधानादिरूपः प्रथमः पदार्थः, यदि वा वृत्तिकारमतागुहात् अभ्यवसायरूपः संस्वपः, सर्वथा तस्य दीक्षणीयाऽऽदी सत्वात् कर्तव्येव अन्वारम्भणीया । यदि तु नवमोक्तरीत्या (१११११) अङ्गभूतानन-मेवारम्भः तद्विषयत्वात् पदार्थेयु आरम्भस्यप्रयोगः, तदा नवमोक्तरीत्येव द्योर्पूर्वमासन्वाधित्योदेवता-प्रवृत्तिर्भूतामभ्यागत्यतीन— तद्विषयतोदेवपतानप्रवृत्ति-विषयत्वं, अन्यस्य नवमोक्तरीत्येव दुर्बलत्वात् । अत्र पद-कृत्यन्वपि तथैव बोध्यमिति, तदाऽपि तस्य दीक्षणीयाऽऽदी सत्वात् अन्वविकृतिषु इव कर्तव्येव सा । तथाहि, दीक्षणीयाप्रथमप्रयोगाद्विनिर्दीयराप्ये अस्ति दीक्षणीयास्यावच्छिन्नोदेवताकयाचित्तिविषयत्वं, ' दीक्षणीया मे जायता ' इत्यकारकेण्येन तद्विषयप्रवृत्ते-जायमानरात्, तदानीं तादृशप्रवृत्त्यास्य अजातत्वेन उक्तविषयतासमानतादीनत्वात् । अत्रापि ' दीक्षणीया पश्ये ' इत्येवविषयकसंज्ञात् पूर्वमेव कर्तव्या अन्वारम्भणीया । इति प्राप्ते, ' दीक्षणीया मे जायता ' इत्याकारकेण्योऽनुपपत्तावपि ' मात्रो ज्योतिषोमे (मे) जायता ' इत्याकारकेण्योऽपि ' दीक्षणीया पश्ये ' इत्येवविषयकविषयप्रवृत्तेः समयेन नारम्भस्य-न्याय्यतावत् दीक्षणीयावच्छिन्नोदेवताकयाचित्तिविषयतावत् । सा हि साऽयमपि सत्ता, न तु दीक्षणीयावच्छिन्ना । अत्र सन्वन्वृत्ते दीक्षणीया-स्यवच्छिन्नोदेवताकयाचित्तिविषयतावत् तद्विषयप्रवृत्त्य उक्तविषयस्य निवृत्तप्रवृत्तिविषयतावत् तद्विषयप्रवृत्त्य न अन्वारम्भणीया । अत्रापि ' सादेन ज्योतिषोमेन

यक्षे । इत्येवंविधमहासकस्यविषयप्रवृत्तयेषु यस्तुतो दीक्षणीयाविषययोः प्रवृत्तयस्तथा दीक्षणीयोद्देश्यताप्रवेन तसेकस्यात् पूर्वमेव दीक्षणीयाऽऽद्यज्ञत्वेन सा चर्या इत्यप्यासत्, तद्विच्छयाः 'साक्षो ज्योतिष्टोमो मे जायता' इत्याकारकत्वेन साक्षत्वेन रूपेण दीक्षणीयाविषयत्वेऽपि दीक्षणीयायैव तद्विषयतामावात् । अतो द्वाररुपाय-शेषान् न ज्योतिष्टोमरस्मे, न वा दीक्षणीयाऽऽरम्भे, वा धार्या इति सिद्धम् । विरतोऽपि च एतदस्माभिः नवमे एव (१।१।११) निरूपितम् ।

मृण्मन्— ' आरम्भणीयेति वा दीक्षणीये । ' ४.

शंकर— ' तमेष्टयात्मवाराणम् । ' ४.

४ आरम्भणीयायाः दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु पुनस्तुष्टानम् ॥

आरम्भणीया विकृती न स्थातुं प्रकृतिकालमध्य-त्वात्, कृता पुनस्तर्द्धेन । १२।१६।१९ ॥

(मन भायुसके सूत्रान् प्राक् अवतरणत्वेन ' अश्व-घट्टके ' इति सूत्रितम् । कलकत्तापुस्तके निरालकरीयेऽपि च इमस्येव, परतु पूर्वसूत्रमाध्याते सूत्रितम् । पूर्वसूत्रे च निरालो इमाशर्द्धः अग्न्याधानं च कर्तव्य इत्युक्तम् । तत्रुत्तरं च आरम्भणीयाविचारः । एवं सति ' अश्व-घट्टके ' इति पदद्वयं पूर्वतः उत्तरतः च सर्वथा असं-गतमेव । अस्माभिस्तु तत् पदद्वयं त्यक्तमेव ।)

भाट्ट— पैटनेयु कर्मण् दाशंपौर्णमासिकारम्भ-णीया कर्त्तव्या, उत मेति विचारे न कर्त्तव्या इत्युच्यते । किं कारणं ? प्रकृतिकालमध्यत्वात् । प्रकृतेः दर्शपूर्ण-मासयोः कालः । यावन्मूर्त दर्शपूर्णमासव्या नयेत । इति । तन्मध्ये वैज्ञानिकं कर्माणि पठन्ति । कृता पुन-स्तर्द्धेन । कृतस्य वाग्जनीविकल्प प्रयोगत्वात् न आदौ कृता आरम्भणीया । ' अष्टाऽऽरम्भमेषादेकः पुन-राश्रमो यावन्मूर्तप्रयोगात् ' (१।१।१०।१५) इत्यु-क्तम् । एवं तैव वेदा प्रवृत्त्या कर्मां साधयिष्यतीति । तस्मात् तत्पे मयः स्यात् ।

स्याद्वा, कालस्यास्येवभूतत्वात् । २० ॥

भाट्ट— स्याद्वा विहृदिषु आरम्भणीया । हुता । चोदयेन प्रप्यते इति । ननु प्रकृतिकालमध्य-

मासात् प्रवृत्तये इत्युक्तम् । न यावन्मूर्तप्रवृत्तयेः प्रकृतेः सेपभूतः । नर्वृत्तमोऽसौ इत्युक्तं ' कर्त्तव्यां क्षुतिर्धो-गात् ' इति (१।१।१२) । योऽसौ कर्त्तव्यो नियमः, तस्यायं कालः । प्रकृतेस्तु दर्शस्य पूर्णमासस्य कालः । तस्मात् दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तन्मध्ये पठिता विकृतयः । अतो न तासु आरम्भणीया प्रवृत्तये । अन्यथा हुता होष लभः, अन्यथा परिहारः । दाशंपूर्णमासिने याव-जनीवकालः इति कृता दोष लभः, नैवमिहः इति परिहारः । एषान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ।

आरम्भविभागात् २१ ॥

भाट्ट— विषयः प्रकृतिविकृत्योदारम्भः । यदा प्रकृतेदारम्भः, तथा विकृतिरनुवर्त्तते । न हि कालेन निमित्तेन वा चोदते । भवत्तस्याः प्रकृत्यारम्भे दारम्भः । आरम्भेष्टया तन्निमित्तत्वात् आरम्भणीयायाः सेद-स्यात् । तस्मात् स्यात् विकृतिषु आरम्भणीया ।

सोम— पूर्वतु इहापि प्रवृत्तः ह्युपिष्टः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— आरम्भणीया विकृती न स्यात् प्रवृत्तयोश्च प्रयोगस्य विकृतीनां तत्कालमध्यगतेन प्रकृत्यर्थे कृता एव तस्याः विकृतिषु प्रवृत्तमेवम् इति ।

वि— ' आरम्भणीया सौर्यादौ नीत स्या, न प्रयोगात् ।, कस्यार्थं न प्रयोगार्थं कस्यारम्भे ततो भवेत् ॥ '

भाट्ट— नापसिध्याधिकृत्योक्तरीत्या आरम्भणी-यायाः दर्शपूर्णमासप्रवृत्तत्वात् विकृत्यापि अति-देशेन तदारम्भाद्व्यतिरिक्तत्वे कर्त्तव्येव अन्वारम्भणीया । न च तस्याः सकृत् कृत्या एव प्रकृतेः सर्वप्रयोगोपकार-कत्वात् अन्यदर्शपूर्णमासप्रयोगं यावत् दर्शमन्मोक्त-वशान्प्रकृतेः तन्मात्रविभागविकृतिषु न उपकारस्तो-पपत्तेः पक्षसिद्धिः शङ्का, अस्याः दर्शपूर्णमासप्रवृत्त-भूतत्वाः द्वितीयविप्रयोगनञ्ज्ञत्वात् । निरुद्धेव नाप-मर्थो नचपे एव निरूपितः । दर्शप्रयोगाद्वत् सर्वदा तन्म-रत्नकारादीनां च सर्वं निरूप्यम् । अतः अन्वारम्भ-णीयाजन्यस्य उपनसस्य तत्त्वविचारम्भे कृते एव नासात् अन्यदर्शपूर्णमासप्रयोगं यावत् अवस्थाने प्रयोगव्यभिचारः

‘दर्शपूर्णमासाधारम्यमानः’ इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः निरोपणमभिर्देशात् अर्घ्यसामान्यग्राह्यत्वात् प्रहृत्यपूर्णमित्यर्थान्निकृतिप्रसङ्गात् ऽऽच्छेदस्यच्छिन्नत्वे सति निरुक्तमर्थता ऽनन्वच्छेदकानपच्छिन्नत्वं उद्देश्यता-निरोपणं निवर्धनार्थं, अतश्च राजसूते षाडगोदेष्वेव षाडमासात् नाग्यारम्भणीयः । अत एव प्रवृत्तौ ‘अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च मे जायन्ताम्’ इत्याकारकेच्छाऽपि नोद्देश्यतापटिका । अ-पथा अग्निहोत्रीयप्रथमप्रयोगी-याधपदार्थेभ्योपि षाडगोदेष्वेवताकप्रवृत्तिसिद्धिपत्रात् तत्रापि अन्नारम्भणीयाऽऽवृत्तेः । अतः षाडगिच्छेत्तर ‘दर्श-पूर्णमासौ जायेताम्’ इत्याकारकेच्छा जायते, ऐव उद्देश्यतापटिका इति ध्येयम् ।

मण्डन — ‘न राजसूतेष्टिषु ता व कार्वा ।’ ५.

ह्यत्र — ‘राजसूतेष्टिष्वेवम् ।’ ५. आरम्भणीयया धारणम् ।

७ आरम्भणीयाऽऽदिविधिः आतिथेयिककाक-
देशादेकुराक्यताऽऽवृत्तः प्रार्थः प्रयोगविधिः । बाल.
४. ११.

७ आरम्भणीयाऽधिकरणम् । भा. १।१।१।३१,
१०।१।१।१

७ आरम्भणीयान्यायः (एक) । आरम्भ-
णीयाया आरम्भणीयाया नाप ॥

तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् । १०।१।१।३१ ॥

भाष्यं— अस्ति आरम्भणीयेष्टिः ‘आत्मानैश्वर-
मेवादयश्चात निर्येदुः दर्शपूर्णमासाधारम्यमानः,
सरस्यै चर्दं, सरसते द्वायश्चकार, अन्वे मयिने
ऽष्टाकपाय, यः कामयेत भगो अष्टाद. न्यमिति ।
मिसादेये मगिनममनन्ति’ (इति) । तत्र एषो-
दथैः सानयिकः किं आरम्भणीयया आरम्भणीया
कर्तव्या, तत नेति । किं फलं ? तस्यां ॥ स्यात्, प्रयाज-
वत् । उद्यमनिवृत्त्यर्थं तुल्यम् । न सत्यु मयाजेऽस्ति ।
आरम्भणीयाया आरम्भणीया भवितुमर्हति । कुतः ?
‘विधेः प्रकरणत्वेऽतिरेकात् कर्तव्यं स्यात्’ (१०।१।
१।१) इति । यथा प्रयाजः एतं आरम्भणीयाऽपि इति ।
आह, सनु तस्य अपि अर्थे अस्या आरम्भणीया, तस्य

अपि अर्थे अस्या आरम्भणीया, तस्या अपि अर्थे अस्या
इत्येवं आरम्भणीया न व्यर्जितेति । स्थितेन च
शास्त्रमेव मरितव्यम् । अत्रोच्यते । सर्वोत्तरे अग-
वस्यानु स्यात्तर्पेन न्यस्ता भविष्यति ।

दुष्— तामनेऽहनि इति सामर्थ्यम् । (दर्शपूर्ण-
मासायां दीपं तत्प्रमाणज्ञानात् तदहरेव कर्तव्यं ।
तेन तद्विषयहनि यावद्द्वयः प्रयोज्यं यकषये, तावद्द्वयो-
ऽभ्यवृत्ते, इति नाप्यवकाश इति) ।

न था, ऽह्नभूतस्यात् । ७ ॥

भाष्यं— न था इति वक्तुः प्रतिपिष्यते । न
स्यादरम्भणीयाया आरम्भणीयेति । कुत ? अह्नभूता हि
ता दर्शपूर्णमासयोः । अह्नभूतस्य च प्रधानारम्भेयैव
सिद्धिः इत्युच्यते । आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्यौ । अतः प्रवृत्तिवत् आरम्भणीयाऽपि आरम्भ-
णीयाप्रवृत्तेन कर्तव्येति । तस्मात् किञ्च आरम्भणीयाया
आरम्भणीया स्यात् । तत्र नैनम् । अह्नुवाऽपि अस्या
आरम्भणीया, आरम्भणीया पूर्वं आरम्भणीयाप्रवृत्तः
एव करोतीति गम्यते । तस्मान् न आरम्भणीयाया आर-
म्भणीया स्यात् । अपि च ऋतुद्वयवत् आयवस्य
आरम्भणीयाया नाच्चेन गम्यमाना धामर्त्येन ज्ञेयते ।
अस्यवक्षे न आयवस्य, न याध. । तस्मान् न आरम्भ-
णीयाया आरम्भणीयेति ।

दुष्— अह्नभूता हि ता दर्शपूर्णमासयोः, अह्न-
भूतस्य च प्रधानारम्भेयैव सिद्धिः (इति भाष्यम्) ।
यत्रैवं दीक्षणीयादिवत् मन्वते, तत्र । कस्मात् । दर्श-
पूर्णमासप्रयोगात् यद्धिः आरम्भणीया निर्येते, न तु तस्य
दीक्षणीयादि । कस्मादनुकरोतेतत् । अह्नं चेव वचनं
परिपूर्णा आरम्भणीया विधीयते । सा च दर्शपूर्णमास-
धर्मोक्तफाटुति । तौ च प्राक् विधानात् आरम्भणीया-
ज्ञेयौ ।

एवयाक्यत्वाच्च । ८ ॥

भाष्यं— इत्यथ पञ्चमः पक्षमेवेति । कुतः ?
एकं हीदं वाक्यं यद्ध आरम्भणीया विधाति, तदा
नासौ दर्शपूर्णमासयोर्निहिता । तामविहितमिव दर्श-
पूर्णमासयोः विदध्यात् । विहितमिव च आरम्भणीयाया

पदांतर निगदध्यात्मकतेन भाष्येण दर्शयति-) अथ
(भाष्य-) अथ ' अथापि प्रथम प्रवर्तन (अथ
' आधान) आरम्भ, तथापि प्रथमप्रवृत्तेन (इति
भाष्येभ्यः पाठ । आरम्भणीयप्रवृत्तेन इति त्रुप्-रनयो
माध्यवादः) सर्वे प्रयोगा वृत्ता मर्त्य इति ।

(भाष्यशरेण पुनर्भाष्यमात्रात् नून पूर्वशास्त्रि
तोपात् । तदपरिज्ञेय दर्शयन् वार्तिनकार पूर्वशरणान्
तुपयति-) नैतदुक्तम् । कर्मणो नाम निमित्त (नञ्च,
तेन) स कर्म प्रयोगयति । आरु पोरोमासीत्वात् कर्म
न प्रवृत्ते, निमित्ताभावात् । तत् (न निमित्त)
एक (एव) प्रयोग प्रयोगयति (न प्रयोगान्तरम्) ।
पुरुषश्च पूर्वशरणा (औदासीन्य) उचितः न नष्ट
(निमित्तात्) संकल्पमध्यस्थानं वा करोति । तथा
(अध्वरतादि) एकस्य (एव प्रयोगस्य) न
द्वितीयादे (निमित्ताभावात्) । अथ च इति कन
भूता प्रयोगेण प्रसूयते, न कर्मणा (कर्मसंक्षेपेण) ।
प्रयोगमेवाद्य भेद (इति कर्मभूताया) । यदि च कर्मणा
प्रवृत्ते, तथा कति प्रवृत्तानामपि कर्मज्ञानात् सङ्गदेव
प्रयोगेभ्यः । न चैतद्विषयम् । यदुक्त आधान इत्या
सर्वः एतत्प्रवृत्ति, पर्वणिपर्वणि मया दर्शयुमासी
कनभ्यो (इति) । स च (सक्च) सर्वप्रयोगाणां
मध्यमागविद्योपात्तः इति । अत्रोच्यते । सर्वप्रयो
गाणां सकल्प एव न प्रयोगेति, निमित्ताभावात्तुक्तम् ।
(ननु आधानात्मकत्वं सर्वसाधारणं सकल्पो भवन् नाप
ज्ञो रात्रयो, अथ अह-) विज्ञास्य अधिष्ठयते ।
॥ च जानाति ' निमित्ताणि मया कर्तुं कामि, काम्यानि च
पन्थापिना (यदि पन्थापि गविष्वादि ' इति ज्ञान
मानं तदा भवति, न तु तदेव सकल्पयति) । योऽहो
अथ पुरुषस्य आकाशवृत्तस्य सङ्कल्प (इति च यो
चने) स संज्ञश्च द्वा, न (पर्यायैव) प्रयोगद्वयम् ।
समाप्त इदमगीमन (आरम्भणम्) । अथ (भाष्य
कारेण व्याख्यान) सम्यक् विवृते ।

(अन्त्य-आरम्भणम्-)

इष्टवायुतो प्रयोजनवद्वर्तितारम्भणीया । ५११
११।३४ वर्णक २ ॥

(एतद्वृत्तिनामतेन अधिष्ठानं न्यायक्यं तथापि
तोपात् न्यायान्तरं विवृते । शा)

भाष्य-एतत्वा । यन्तु प्रथम पदार्थ आरम्भ इति,
तत्रैव मुख्य किं दर्शयुमासीत् आरम्भमागयो आरम्भ
णीया प्रथम पदार्थं सम्यक् करोति, अन पुरुषस्य आरम्भ
मागस्य प्रथम दर्शयुमागयो प्रवर्तमानस्य आरम्भमासीत्
नर्तित आरम्भणयोश्च करोति । किं ज्ञान ? दर्शयुमागयो
प्रवृत्ततात् तयो आरम्भे व्यात् । पुरुषसत्त्वे च यत् कर्तुं
विविष्यम् । तस्माद्दर्शयुमागारम्भे । एतत् चेत् आरम्भ
भेदात् इष्टवायुतो प्रवृत्तारम्भ एवात् । यथा प्रयोगादुक्तो
पञ्चवा ।

तुप्- ' दर्शयुमागारम्भणम् ' इति ज्ञानं
कर्तुमभिधीयते, अन संशय विमर्शमहात् दृष्टयु
मागस्य पदार्थे (अर्थाभावात्तत्त्वे) अभिधीते, ज्ञा
(दर्शयुमागयो) अपवृत्तस्य (पुरुषस्य) प्रवर्तन
(आरम्भणयोऽभिधीयते इति । तन) पूर्वशरणी
मयते, यद्यपि अथ (ज्ञानं) कर्तुमभिधीयते,
तथापि कलकल्पनाभावात् आरम्भणीया न पुरुषार्थो,
किं न रर्था । (पुरुषार्थे हि किं कल्पयितुं न व्यात्)
न रर्था चेत् प्रतिप्रयोगप्रवर्तते (इति) ।

अह्नु वाऽऽरम्भणयोगादेकं पुनरात्मनो
थावज्जीवप्रयोगान् । ३५ ॥

भाष्य- सङ्गत्वा भविष्यतीति । कुत ? पुन
पारम्भवयोपात्तः । पुरुषे दर्शयुमागयो आरम्भणो
विधीयते । नूनं ? निर्वर्तते इति हि भूत्वा कर्तुमप
विद्यते । तत्र पुरुषप्रवृत्तवचनं विवक्षितस्यार्थे भवति ।
इतरथा वदामादे विवक्षिते कर्तुं प्रयत्नपणं अवि
विनं स्यात् । प्रयोगप्रवृत्ततायेव अनुवृत्ते । यत् कर्तुं
सर्वे च कर्तव्ये च, तस्य कर्मविषयते । इतारम्भ
णीयाक पुरुष प्रयोगप्रवृत्तेन प्रवृत्तते । एव चेत् एक
विशेषमस्मिन् इतारम्भणीयाक कर्तुं पुरुषे तन्मप्रयोग
आवज्जीव प्रयोगे इतारम्भणीयाक पुरुषो भवति ।
प्रथम दर्शयुमागयो आरम्भणस्य इतारम्भणीयाको
जात । द्वितीयादिपर्वणि प्रयोगे दर्शयुमागयो आरम्भ
ज्ञान इतारम्भणीयाको जात इति योगश्च एव भविष्यति ।

अथोच्यते, समानेऽहनि आरम्भमान इति भवति । न च द्वितीयादियु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृता रम्भणीयाः असौ दनि । अथोच्यते । द्वितीयादि-
पि प्रयोगेषु समाने एवाहनि दर्शपूर्णमासौ आरम्भ-
मान असौ कृतारम्भणीयायो जात इति योग्य एव
मयिष्यति (तस्मात् सहदेव आरम्भणीया) ।

दृष्ट- विद्यात्मन्- दर्शपूर्णमासरम्भयोग्यं पुनश्च
तुर्वीती (आरम्भणीया) ऋतुना यजते । अपि च य
(आरम्भमान इति) ज्ञानचा पुनश्च उक्तं, तस्य
निपरितर्कमानस्य (निर्गमैत्) इत्यनेन आरम्भणीया भूत्वा
(ज्ञानचा) प्रतिपाद्यते । इतरथा (यदि येनैकक उपार्
आरम्भणीया) ज्ञानञ्च अनयक इवात् । (कम् १)
निर्गमैत् इति उक्त्यादिनेऽपि आरम्भणीया कचर्था भव वेप ।
(कथमित्याह-) महाप्रयोगपक्षने (दर्शपूर्णमासया यजेत
इत्यप) यो भाववचन, तेन विधानं (ग्रहण) मयि
ष्यति (मकरमात् । प्रत्ये किमावात गपार-) ता च
वहि (प्रयोगात्) क्रियमाणं पुनश्चादरम्भयोग्य
करोति । तस्य च (आरम्भस्य) एकजात् न शक्ते
आत्मा (पुनश्च) प्रयोगस्य क्षेत्र, अस्य नेति अशुभ
माणविशेषात् सर्वप्रयोगाणाम् । यदि च (दर्शपूर्ण-
मास-) तत्रामध्ये क्रियेत, तथा सति यस्य (प्रये
राय) त न, तस्यैव योग्य करोति, नावरय इति (गच्छेत्
विशेष, न चैरमस्ति । अकृतमाणविशेषवात् सृष्टम्
कृतैव सर्वप्रयोगकरोति इति नान्वीया) । ननु
हृत् समानेऽहनि उच्यमानं वा दत्तैव (प्रये
शस्य) समानेऽहनि आरम्भणीया क्रियेत, तस्यैव पुनश्च
योग्य करोति इति युज्यते विरोधः । उच्यते । तत्र
भाष्यकारेणाकृत इदं चोय ' द्वितीयादिपि प्रयोगेषु
समाने एवाहनि दर्शपूर्णमासादरम्भमाणोऽसौ कृता
रम्भणीयायो जात, इति योग्य एव मयिष्यति ' इत्य-
नेन प्रयेन निराकरोति । वयं तु अत्रया निराकृत्यम् ।
समानेऽहनि चोपदे इत्येकम् न उच्यते । मयिष्य-जाल-
गाम्ये अय (हृत्) उच्यते । ननु हृत् अन-
यानमविष्य समेयभा अय वाप्यते । (अत अयत्ने
एव मयिष्यति) । उच्यते । नैकम् पुनश्च । यदि उ उ-

यनयत्ने विधीयमानं हृत् अवाधमाना आमान न
उमेत, ततो बाधेतापि । अयमनाधमानोऽपि लगते एव
(आमानम्) तस्मात् वाप्यते । तस्मात् हृत् भनय-
त्ने अयत्ने च, उच्यमानस्य अनयत्ने एव । (यदि
च अयत्ने एव हृत् स्यात्, तत्र मयिष्यच्छब्दोऽपि
हृदन्तवात् अयत्ने एव प्रमुच्येत, तत्र ' मयिष्यति
अनयत्ने ' इति नामानाधिकरणं न स्यात्) न च
' सोमेन यक्षमाणोऽग्नीनादपीव ' इत्यनेन एतत् उच्य, तत्र
आमानं कृत्वा सोमेन अपि यक्ष (ऋतुमि) यक्ष्यते,
(तत्र) ' सोमेन यक्षमाणोऽग्नीनादपीव ' इति यदि
एतत् (याक्ष्य) आनन्तर्यं न कुर्यात्, ततोऽनयत्नेव
स्यात् । तस्मादनेन आन त्वं विधीयते । यद्यपि हृत्
सामायेनो पञ्च, तथापि सोमाधानानन्तर्यमाध्यात्
(लक्षयया) नानयने कल्पते प्रमाणादवद्यात् । इह
तु नास्ति प्रमाणं येन अयत्ने कल्प्येत । तस्मात् सामा-
येनोपच्यते । (तेन समाने एवाहनि इत्यत्र प्रमाणाभावात्
तत्र प्रयोग क्रियमाणा आरम्भणीया सृष्टं तत्रैव अयस्य-
माणविशेषात् सर्वप्रयोगाणामुपरिस्थिति इति नास्तीति-
गत्या । अनादित्वा अयथा यक्ष्यमिति म न आह-)
अथवा दर्शपूर्णमासौ (आरम्भणीयाया) निमित्तभूमी
भूयते आरम्भमयुक्ती । तत्र (अदृष्टिमात्) समाने-
ऽहनि दर्शपूर्णमासौ आरम्भणीयासमुक्ती कर्तव्यौ (आर-
म्भणी) एव (आरम्भरात्रे) आरम्भणीया प्रथम
प्रयोग अपेक्षते द्वितीयश्चैरम् । तत्र यदि (प्रयोगात्)
त्रियमाणाया सोऽसौ (दर्शपूर्णमास-) आरम्भमान-
जात (यक्षित् आरम्भणीया हृत्), व तत्रैव
(प्रयोगेषु) विद्यते । (इत्यमित्याह-) किं (दर्श-
पूर्णमासौ) आरम्भमाणि आरम्भणीया अयत्ने न कृता,
येन पुन क्रियेत । न च प्रयोग अयत्नेन अपक्षित,
दर्शपूर्णमाससदृशवत्वात् (दर्शपूर्णमासादरम्भमाद्रतया हि
इवं भूयते, न प्रयोगारम्भमाद्रतया) । तस्मात् (आर-
म्भेयस्य च तद्वारेण सृष्टम् त्रैर त्वं प्रयोगाणामु-
परिस्थिति इति) सृष्टम् कर्तव्यं । एवं च गाम्ये नैव ह
विद्, प्रयोगमात्रमेतत् (कर्मने मेदमासात्) ।

स्वाभावेन द्रष्टव्योपदेय न तत्रापि अन्तारम्भणीया इति द्रष्टव्यम् । दर्शपूर्णमासत्वं तु 'साङ्गे दशपूर्वमासौ ज्ञेयता' इत्याह्वयनेच्छया प्रसारत्वात् सञ्ज्ञेति उद्देश्यताऽन्यच्छेदकटोदिविष्टे इति विशेषः । अतः सिद्ध अन्तारम्भणीयायाः उक्तविधौ अन्तर्गतत्वात् विज्ञेयौ ऊहः । द्वितीयदिप्रयोगे च भनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणा अन्तारम्भणीया सर्वप्रयोगागमुपक्रमेति । न च आरम्भ्यमानः इति अद्यतनकालावधिद्रष्टव्यप्रयोगात् प्रपञ्चविनश्रत्तयत्वाद्गतैः कथं सर्वप्रयोगोपकारकत्वं इति वाच्यम् । अद्यतनानद्यतनसाधारणमविदकात्प्रमानवाचित्वः अद्यतनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा 'प्रविष्यति अनद्यतने ह्यु' इत्यत्र 'प्रविष्यति' इति ह्युद्रष्टव्यप्रयोगागमुपक्रमेः । अतः प्रथमप्रयोगारम्भे कृतेव सर्वेषामुपकारिता इत्युक्तम् । तत् अन्तारम्भणीयाः सन्त्यक्षोपकारका यवधीरुहत्वे निवृत्तिभ्यो गमनात् उपकारकत्वापत्तेः, अथर्व (च) द्वितीयादिप्रयोगेऽपि उपकारकत्वात्पत्तेः उच्यते । ११.

सण्डहन्—'आरम्भणीया सङ्गहादिन' स्यात् ।' ११.

अंकर—'आरम्भणीयाऽनद्युति ।' १२.

● आरम्भणीयान्यायः । वेद्यमाह्वानं प्रकृतौ स्वाङ्गसंस्थेन निरुपगच्छत् तेषामेवाभिदेयः, न पवमानेववाहीना, वेद्यमाह्वानिकोपान्त्रमयेन सङ्गाननाभा अर्धपरिपूर्णता । अतो नान्तरम्भणीयाः नैवमुपन्यायेनैव अतिदेशः ।

● आरम्भणीयेष्टि. 'आम्नावेणामेकादशकालं निर्वर्षेत् दर्शपूर्णमासप्रत्ययान्' इति विहिता स्तोत्रपूर्णमासविहिताः । वि. १०।१।४, ● आरम्भणीयेष्टि कथं न प्रयोग्या । कथन्तस्यां च क्षेत्रीदीप्ति इति विन्यासरम्भे आरम्भणीयेष्टि एवम् कर्तव्या । १२।१।६.

● आरम्भणीयेष्टिः ८ वि० प्रयोगे दर्शपूर्णमासप्रयोगे नैव कर्तव्या, प्रयोगेमात्रमेव कर्तव्यं मेदाभावात् । वा. १।१।११।१५.

● आरम्भपदस्य आद्यपदार्थो शक्तिः इति केचित् । आद्यपदार्थो शक्तिः इत्यर्थे । आद्यत्वं च तत्समानविषयकपटुचित्त्वसम्भिकरणः । मणि. ५ १६५.

● आरम्भासमवायाद्वा बोधितेनाभिधानं स्यादर्थस्य अतिसमवायिराद्यवचने च गुणमात्रमनर्थक इत्याह (१०।१।१५८ भा.) इत्यनेन अर्थस्य वेपताकः अतिसमवायित्वात् आरम्भेन स्वल्पेन कर्मणि असमवायात् गुणानभिधाने च गुणशक्त्य आनयस्वापत्तेः, बोधितेन सगुणेन अभिधानं कृतं इत्येवं पूर्वपक्षनिरास उक्तः । सु. ५ ४६८.

● आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैरसंनिधानात् । ३।६।१।३३ ॥

अग्न्यामकेः अश्वमदनामके च सोमयागे ज्योतिष्टोमप्रकरणसमाप्त्या प्रदक्षर्णं न कर्तव्यम् । इति पूर्वपक्षप्रतिपादनायै सूत्रमिदम् । अतस्तु दृष्ट्वा ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्विष्टो ओरसदानुवाक्याण्डे, शिष्टं विहितं अश्वशाम्यद्वयस्य, इतरेः आराधनोक्त्या मित्रे, ज्योतिष्टोमप्रकरणान्तरे, प्रदक्षर्णः असंयुक्तं न संयुक्तं अर्धवद् स्यात् । कुत ? असंनिधानात्, अंशराश्वयो ज्योतिष्टोमनिरासभावात् ।

संयुक्तं वा, तदर्थत्वाच्छेषस्य तस्मिन्निमित्तत्वात् । ३३ ॥

वाच्यम्. पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः । अश्वशाम्यप्रदक्षर्णं संयुक्तं ज्योतिष्टोमप्रकरणेकप्रदक्षर्णैः संयुक्तमेव स्यात् । तदर्थत्वात्, अंशराश्वयो. ज्योतिष्टोमार्थत्वात् । दोषस्य प्रदक्षर्णजातस्य तस्मिन्निमित्तत्वात् प्रदक्षर्णमित्तकत्वात् । प्रो निमित्तं प्रदक्षर्णानां, प्रदक्षर्ण ज्योतिष्टोमार्थः । अपरा तदर्थत्वात् ज्योतिष्टोमार्थत्वात्, दोषस्य प्रदक्षर्णजातस्य तस्मिन्निमित्तत्वात् ज्योतिष्टोमार्थमित्तकत्वात् । पूर्वार्थेन तापीयात् ।

निर्वृत्ताद् व्ययमिष्टेव । ३४ ॥

ननु तर्हि 'पञ्चमेयावत्वं भीतानि' (भीतारुणवदस्यं शोधयत् पञ्चमेया मिथारति) इति विहितं अयमपि सर्वप्रदाये स्यात् इति चेन्नैव्याद दिव्यता ।

इयमकम् इति विनोयस्य निर्देशात् ज्ञयनं सन्नेव वाविष्टेन, न सर्वप्रदेशे गच्छेत् । तथा च नकारणिकत्ववर्धकाद्येन वाक्यात् व्यवस्था भवति । प्रकृते तु प्रान्तरगन्तव्यत्वाद्येन वाक्यात् सर्वाध्वन-मिति विनोयः । तस्यात् अन्वयदाययोः प्रद्वर्धमाः सादनादयः कर्तव्या इति सिद्धान्तः । के.

७ आरादपीति चेत् । न, तद्व्याक्यं हि तदर्थ-त्वात् । (३।७।१।३-४) अपूर्वत्वार्थं यो जज्ञमव-मानः (पुत्रः) सन्नेवेव संभवति । एवं तीर्थस्नान-मपि । एतौ च बोद्धव्यविरुद्धौ स्मृत्तर एव नश्यति 'आरादपीति चेत्, न तद्व्याक्यं हि तदर्थत्वात्' इति । वा. ३।४।५।१७ प्र. १४७, ७ आरादपीति चेत् तद्व्याक्ये हि तदर्थत्वात् । यक्षति केतत् 'आरादपीति' इत्यन मन्त्रणवशेन तदु-पकारिणो धर्मा विधीयन्ते, न साक्षात् भक्षेणैव केतसेतु इति । ३।१।१।८ प्र. ७२८-२९ (अस्मिन् व्याक्ये स्तुतव्यगणपाठव्यगुणव्यये । तम उपेककमस्य एव कारणं सम्यगिति । चेदन्वयनिर्णयानु-सारिण तु मध्यमपाठ एव स्वीकर्तव्यः, न द्वितीयः ।)

७ आरादुपकारकं भद्रार्थम् । सीमा. प्र. १०७.

७ आरादुपकारकं भद्रार्थं प्रवृत्तिर्न वैदिकं कर्तुं अष्टा-धर्मैः, यथा प्रजायाः । घात. प्र. ८९.

७ आरादुपकारकं वा द्विविधम् । अष्टधर्मयोजन इष्टादधर्मयोजनं च । 'कमिषो यद्वि' इत्यादिषु अन्य कारयन्ते किंचिद् योजनं न दृश्यते । तत्र के चित्वात् अपिशारापूर्वसिद्धपर्यमेव अपिशृतापिशारमिच्छन्ति । ते हि मन्त्रे उपचिन्विषोक्तत्वात् समिधायि निर्विशद् संमताः । न च निवोते नियोग्यमन्त्रेण अभिधीयते । तथा च सति विश्वमिदादिषु नियोग्यपरिहृत्य न स्यात् । तत्र च निवोते कल्पयित्वे यदनुग्रहः कल्पस्य कल्प्येत यदि वा विश्वमिदाद्येन अपिशारी कल्प्येत, तदा अपिशारापूर्वस्य इति कर्तव्यताऽऽपह्ना न परिपूर्वति न परमापूर्वविहाराद्वैत अपिशारिणि कति उक्तो देवमानो गच्छते । जगन्मया अपिशृतापिशारमाः उग्रयने, यमं न कल्पन्तुं प्राप्य च परमापूर्वविहारः,

न च यथा 'स्वर्गात्मो यजेत' इत्यादौ साध्यस्वयं-विशिष्टाधिकारिणि स्वर्गसाधने, उक्तोपेयमत्र, त्वेहापि समिधायिपरमापूर्वयोः । तत्र च न कार्यमन्त्रार्थमिति न्यायेन अपिशृतापिशारोऽप्यर्थमेव समिदादीनामवसीयते । तदिदं प्रादकप्रद्वर्धमिति धीयते । ततोऽपि विश्वमिदा-यादिकरणावच्छेद परमापूर्वं प्रकृतान्तरेण प्रेममध्यानु-पयोः इति कर्तव्यतात्वेनैव गृह्यच इति । तदिदं मनुपपन्न-मिति प्राभाकराः । यदि सर्वस्य निवोयस्य नियोऽपि न्वितापिधानमासीदते । यथा खभूमिनामिदायादिको-पाणा उत्पत्तिमिति योगावमपि वापिकारकं स्यात् । ततः अभिवेचनीयतन्मन्त्रे पठितानां विद्वेषनदीनां अभि-वेचनीयान्ततत्पूर्वकणेन तद्वर्तते न स्यात् । अथो-च्येत नदृष्टार्थं निवोयो निवोऽप्यन्वितोऽभिधीयते किं अनुग्रहमन्यते । अभिवेचनीयत्वाच्च परमापूर्वमनु-कथैव स्यादनुग्रहः । परमापूर्वत्वापि तद्विषयत्वात् तेनैव स्वसिद्धयर्थं विषयीकृतम् इत्यनु प्रमुपमानास्तु तद्विषयत्वतिविरुद्ध अपि सन्वतिऽप्यौ न स्वसिद्धये निवोऽप्यन्ततत्पूर्वकत्वात्, तर्हि प्रजापतिविद्येत अपि विमिषुक्तविषयत्वात् नापि तत्रान्ततत्पेक्षेयम् । इत्यन्तर्तं, विनियोगः एव सेव्यमपिशृतापिशारमास्तरेण अनुपपन्न इति । तद्वन् । निवोदेमन्त्रव्ययेन प्रथमतः तत्र अ-न्ततपिशारमास्तरेण प्रत्येनेति कर्तव्यतात्वेन । विनि-येमात् । तथाहि, अपिशारविषयमिषौ यजमानादयो निरपिशारा एव तत्रादकारन्ते । तत्र योऽपि अपिशारमिषि, न एव प्रत्येनेनभूतो निरपिशारः समि-दारमिः स्वयमप्योजनभूतेऽपि नः सन्नेवमिषीयते । अमिषारिविषयमिषौ न दृश्यते तत्रापि विहारा निवोऽपि-राप्येव समिषायपति । समिषायमन्त्रेण ते सह अपि-कारमिषोऽप्यन्वयः । यदि च समिषायं नादिदेश, तदा समिषादिपि विमिषि परमापूर्वविहारी कल्प्येत । तदेव संनिधानमात्रः सिद्धयुगलरेऽमन्त्रं कथं भारती-त्येता । तथा साध्यमन्त्रस्य अपिशारापूर्वस्य कल्पयित्वा-काह्यं । तेन परलोचयतः एव सेवां दातव्यमिति । तत्र यदेवमन्त्रेण अपिशारमिषयं, तत्र सादृशमन्त्रः । यद-तेषां कर्तव्येन दृष्टादपिशारमन्त्रं, न एव दृष्टादपिशारमन्त्रः ।

नयेन अवाच्यत्वात्पक्षपक्षानि । नाद्योष्यमदे । यद्यपि प्रथम विद्यादयो न भवतिरिक्त निवेद्य प्रतिपादयितुमीदृशे, अवहत्यादिभिर्न गच्छन्प्रमाणानि गणितानि गणितानि, नयानि अपि ह्यसिद्धाः इति एषा लक्ष्यमिदं नानातरापूर्वाणि अजन्मत्वा अज्ञता उपपद्यते इति पञ्चादधिकारापूर्वाङ्गभावोपपादनाय आशयगी यानातरापूर्वाणि विद्याऽपि पक्षानुपपद्यते । तदेतत् शम्भोपापाहनिवर्धयिष्यते स्फुटमितम् । नत्वेव माभयिदु अवाच्यत्वात्पक्षपक्षमो यथा, तथा तनैव यत्नम् । यानि च तानि अत्रा तरापूर्वाङ्गानि गन्दे नादभूतानि, (तानि) अपि कर्मणः प्रति उपनीयत । तन्तु एव तर्हि दीक्षणीयाऽऽदिपु याद्विषयस्य अत्रा तरापूर्वमुक्ताना न स्यात्, किन्तु श्रोत्रिणां गन्धस्तीति तदपूर्वमुक्तमेवाप्येत । न । स्वस्वरूपविपर्ययं गत् । यद्यपि अवाच्यत्वात्पक्ष पक्षपूर्वाङ्गत्वा भावः, (ताऽऽभावः) तथापि स्वस्वरूपविपर्यय एव बाह्यविषयविषयो पक्षे ' न दीक्षणीयाग्रामनुग्रहः ' इति दीक्षणीया धर्मद्वारा तरापूर्वस्वरूपस्य भावोपपादनात् । न च तेषा स्वस्वरूपविपर्ययेन अज्ञातविषयविषयं युता । न च स्वस्वरूपे चेतानुमान, स्वस्वरूपेन अनयमप्यनिश्चिन्तात् । शब्देभ्यश्चिद्विक्तं सर्वमर्थम् । अथवागदीनां तु प्रमाणं तरापूर्वसिद्धिना चिन्ताऽपि श्रोत्रं स्वस्वरूपे, स्वस्वरूपे अद्यत् निपत्तिविषयमाशुभम् । तदेव स्वस्वरूपं गन्धत्वात् स्वस्वरूपेण प्रमाणानि नतिपक्षस्वरूपताऽऽवकाशः । तनैव प्रमाणे प्रमाणनिपत्ते उपपत्तिविषयेषु कल्याणान्तराभावे तदित्यम् । नै हि तन्नाम्नाकार नानुग्रहाऽपि, तस्य कारणमेव न स्यात् दर्शपूर्णमासादिपु । तथा आमेवदिधर्मा तपानुग्रहादिपु भवेत्, परमापूर्वप्रत्यक्षत्वात् न प्रतिष्ठापनाभावेति चेत् । अत्रा तरापूर्वमेवे तु युता स्वस्वत्वा, अथवा आमेवय करणता, अथवा उभयपक्षानुग्रहाभिवि । नृद्वयतरो ह्युत्तिष्ठानुग्रहोप अथवा शापनोपि धर्मयत्नः । तथा पक्षेभ्योमेव । अत एव निश्चितम् । नहि यथा आमेवय अपूर्वसापनता, तथा दीर्घमेति श्रुत्युपपादभावेन पक्षेभ्योमेव

गोप । ये च तत्पक्षानुग्रहाणि, न साधनरूपानि (इति) आचक्षते, न तेषामन्तरापूर्वापातेति शान्तिरन्तरापूर्वप्रमाणम् । काव्ये पक्षिनिमित्ताभावेन हि अत्रा तरापूर्वत्वा, अथवा आश्रमादेरपि कृषित्तु पादविपर्ययतन्त्रं नयमप्यविपर्यये अत्रा तरापूर्वत्वाऽऽपत्ते । नचेभ्यश्चिद्विक्तं च दीक्षणीयाऽऽदिपु भति देशो न स्यात् । उ-पत्ते । निरपि कल्याणमपि कार्यं च विरोधादिति नोपापत्त्यम् युक्तैव कथमित्याकाङ्क्षा । नयेव अज्ञातमन्त्रान्तरापूर्वम् । कर्मव्यय कथमित्या काङ्क्षा प्रकरयमिति गीतान्तरापूर्वम् । नावाच्यत्वात् नाम प्रमाणमस्ति, प्रमाणेनामे प्रमाणं चानुपपत्ते । यथादेव तापरातरापूर्वाणि नव गन्धस्तीति, तादेव सर्वेषु आरादुपकारकस्य पक्षे आतन्त्राविरोधेन प्रमाणविशिष्टिरुपपत्तिः स्यात् । यद्यपि सर्वेषामपि कल्याणतत्त्वविषयोपात्तं नान्योन्यं तादर्थ्यमस्ति इति नात्रा तद्व्यपत्तिरिति नोपपत्त्यम् । यानि तु बाह्य विषयेषु अत्रा तरापूर्वाणि निवेष्टितानि, तत्र प्रति श्रितानि न परमापूर्वं धर्मविषयि । न चेन पक्षानुग्रहो दीर्घमिति तद्व्यपत्तिः । नात्र ह्यपि यदि निरपि कल्याणमपि साधिकाशानामिव स्वस्वरूपमाकाङ्क्षा भवेत्, भवेदेवम् । अननुग्रहेणात्र स्वाभाविकी इति कर्तव्यताऽऽपत्त्या । कथं पुनरुपपादना अननुग्रहेणा च । न च अत्रान् अनुग्रहपूर्व प्रमाणम् । विव्रितं हि तदेव गुणम् । यदेव हि पुनरेव भवेत् कार्यमिति निरपेक्षानुग्रहापत्ते, तदनुग्रहेवम् । यत्तु विविधपक्षे प्रमाणसिद्धं भवति किन्तु नृद्वये, नृद्वयार्थम् । परमापूर्व च निरपेक्ष कथमत्र गन्धस्तीति । बाह्यविषयमिति प्रमाणमिति । न कल्याणमेव कार्यमिति पक्षे धर्मम् । अतः सिद्धं अनुग्रहेणाकार्ये विवेकः । यदेव चानुग्रहे तनैव कथमित्याकाङ्क्षा, न कार्यमप्ये । अवाच्यत्वात् प्रमाणद्वारा न दीक्षणीयाऽऽदिपु काङ्क्षाऽऽपत्त्येन अतिदेशः । न सम्भवात् न मतमस्मात् भवत । अथ हि नो उपादत्त । स्वस्वरूपे विविधमन्त्राऽऽकारं निरपि कल्याणं नास्ति । कारणान्तरापूर्वत्वात् न नापहृद्यते । तत्र दीक्षणीयाऽऽदिपु प्रमाणविपर्ययेन इति कर्तव्यताऽऽपत्त्या कथ्यते ।

स्वरगतोऽपि आकाङ्क्षाजन्यस्य कारणान्तरोपनिषत्-
निरन्तरा आकाङ्क्षा । यथा पटो भवतीति निरा-
काङ्क्षस्यापि पदद्वयस्य रक्तपटोच्चारणात् रक्त इति
आकाङ्क्षा, अन्यथा रक्तः पटो भवतीत्यन्वयप्रसङ्गः ।
एवं प्रयत्नादपि न किञ्चिदाकाङ्क्षोत्पादने कारणान्तर-
मस्तीति न सौमिकधर्मातिदेशः । सिद्धश्च दीक्षाणीयाऽऽ-
दिपु ऐन्द्रिकविषयस्वरूपः । ये ॥ अभिकृतविषयान्मुप-
गमेन साधिकाया अङ्गनियोगानामाहुः, तेषां प्रयाजादिपु
रानिमग्नयायेनाथैरादिदृक्कृतममः एवाधिकारो प्राप्नोति
इति नाधिकृत्यधिकारसंभवः । स्वाम्यं, इति कर्तव्यता-
काङ्क्षा प्रधानविधेने परिपूर्णं इति । सा परिपूर्णं,
मनोचनं तु परिपूर्णं, न प्रमाणम् । अर्थवत्त्वप्राप्ति
प्रमाणाद्योपनिषातीति, तेषां पटोश्च वृत्तिर्मां गृह्णीति
तत्प्राप्तिसाधककामः एवाधिकारी युक्तः । साधिकार-
विधिमतिप्रमाणेन तु निरधिकाराणां प्रतीतेः तादर्थ्यं
अधिकाराकाङ्क्षा नास्तीत्यर्थसादृश्यमिदं अर्थसादमानपर्य-
वर्णनीयम् । तथा वचनं प्राप्ताद्येवापि भोक्तव्य
मृत्तस्य द्रव्यार्जननियमत् स्वार्थक्ये एवाधिकारिणो
लब्धवाप्त्यं प्रधानमृत्तस्य अधिकारपक्षतया वाक्यते
कावयितुं, अथ स्वार्थक्यं पक्षोक्तव्योक्तमापद्यते । तथा
नाहत् वदेति प्रकरणधीनेऽपि नियमप्रमाणक्रियाहर्तुं
रहितानन्यप्रमाणं प्रकरणमुपवेगसंभवं । यथा भिजे
शरीरीणि नियमस्याधिकारिविरोधक्यत्वात् त्विना नियम-
कारणात् अधिकारिनियोगक्यत्वात् न होमस्य दर्शपूर्ण
प्रमाणान्वयम् । न वा इदमिह वाचनं मिश्रान्द्रस्य वीयि-
क्यत्वात् प्राप्तिनामित्ये मति निमित्तवत्त्वेऽप्यधिकारिऽपि-
कृतत्वाधिकारः इति, प्रारब्धे मिश्रस्य (स्वा) विनि-
योगात् । तद्धि प्रकरणसंनिहितं, यत्तत्र विनियुक्तम् । न
च मिश्रस्य विनियोगेऽस्ति । त्रयि वा अधिकारग-
द्यायां अधिकारे कल्पयितुमुपपद्यते किमिति अर्थेन
संनिधानेन अधिकारः कल्प्यते, यत्र भवत्यनुपपन्नः साक्षा
चतुरस्र अधिकारपदार्थः, प्रधानवाक्ये तु भूते अधिकारपदे
प्रधानेन वाह संस्ये सति संनिहितानां अभुताधिकार्या
साधिकारिण्यर्थेन अनिवार्या अधिकाराप्राप्त्यैव नास्तीति
अनुपपन्निकरणे मूलयुक्तिः । अन्यप्रमाणं तु वर-

मनुष्यः, इति स्वीकृत्याऽऽकाङ्क्षापरिपूरणमेवेति । अपि-
च प्रत्येकं ' सविधौ यजति ' इत्यादिषु प्रधानाधिकृतस्य
अधिकारावभावात् प्रत्येकमेव समिदादीनां प्रधानाद्य-
भावात् प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः स्यात् । स्वान्तर-
विधयो हि तदा स्वविषयगया उपायभूतं प्रत्यक्षयति । वर-
णावच्छेदे परमाण्यं करणतासंभवात् करणोपकारजनकत्वस्यैव
उपायभावकल्पनम् । तत्र ज्ञानस्यैवोपायभावमाहित्य
एकस्यैव करणोपकारस्वादनत्वात् विकल्पः सविधादीनां
स्यात् । अधिकारविधिना तु तावत् तादर्थ्यमात्रप्राप्ते
तस्य तदन्तिगम्य अन्यथाऽनुपपत्तेः तादर्थ्यसिद्धयर्थं वर-
णोपकारजनकता स्यात्, तदा विकल्पे सति नियमद्वयस्यो
नोपसंहियेन । मिलितानां वरजनकताऽऽश्रये सर्वेषां
तदन्वयोपमहारः, इति न प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः ।
उपायोपेयभावे तु तादर्थ्येन अन्ये सति वैकल्पिकत्वाद्-
वायमावस्य तथैकत्वव्योपपीति युक्तम् । किंच अधिकृत-
धिकारेण सर्वेषु साधिकारेषु सम्यं प्रधानादेरितिकर्त-
व्यताऽऽकाङ्क्षा स्वायत्तिके इति सौमिकधर्मातिदेशक्ये
स्यात् । न च वाक्यं कस्यापि आकाङ्क्षाया इत्ये-
ग्राभयतया न तेषु सौमिकधर्मातिदेशः । सोमां हि
दीक्षाणीयाविधिः अङ्गनात्, दीक्षाणीयादीनि ऐन्द्रिकधर्म-
प्राहीणि । यदि च इष्टादि प्रयाजादिषु सौमिकधर्मः, प्र-
ारब्धः, तदा शुद्धतरचितैतदाभयगमिति । तदिदं वा-
चनव्यतिथेः । सोमे हि विनाऽपि ऐन्द्रिकधर्मप्राप्त्या
दीक्षाणीयादिप्रमत्तनियमनः एवोपकारः, तथा इष्टापि
सौमिकधर्मनिरपेक्षः एवोपकारः । यदि च अनयोप-
नियमद्वयोः ताकार दद्याति, अथ चोपकारकत्वे, अ-
नियोगात् न कश्चिद्व्योपः । निरधिकारेऽप्येतेषु न स्वायत्तिके
इति नैव्यताऽऽकाङ्क्षा । किन्तु लिङ्गकोत्पादनीयेति
दर्शितमाह । तेन लिङ्गरहितेषु नानाद्वयोदयः, इति
न प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशः । ये चिरात् यदि
संनिधिमयान्नान्यथायै प्रमत्तसाधिकारानुपेयो न गतिः,
तदा स्योमिष्टोमप्रारणे समाम्नात्तरं वोदयिषु । उत्तरे-
दमि द्विराग्य गच्छते " इति वैज्ञन्यं वक्ष्ये । तदसम् ।
प्रत्ययान् असाध्यतया प्रमत्तमपेक्षणीयम् । तत्र प्रमत्तता
लोचनस्य एव न कस्य येनान्यस्य कर्म, न च ज्योतिषोमा-

इति नीमांगकानामुदरः । क्रमस्य पात्राधिक्यं न किंचि-
दभिधानमस्ति, न च अनभिहितस्य तस्य वैनियोगिकं
औरादानिकं वा शेषत्वं पठते । न वा शेषभूतस्य विधि-
रक्षेयः प्रभवति । यस्तु 'वषट्कर्तुं प्रथममक्षः' इति
प्रथममन्त्राभिधेयः क्रमः, स हि विनियोगो विधेयश्चेति
निबन्धनकारः । अथ एवाद्यौ न निरीयेतेति । ततः
पञ्चमे हि यन्नावत् औनेक्रमः 'अध्वर्युर्गृह्णाति खं-
यित्वा' इत्यादौ, न तस्य किंचिदभिधानमस्ति । कथं
नार्तिं प्रणीयते । कथाप्रत्ययोऽपि हि समासकर्मकेऽप्ये-
व सर्वमानाङ्गातोः विधीयमानोऽपि य एव प्रथमं प्रयुज्यते,
तत एव विधीयते, तत्र कथाप्रत्ययवचनात् । अथवा
प्रयोगेनैवेत्येते अर्थवित्तिरिति तथैव । यथाप्रयोगराजि-
गादयोवयनेः यथावयति चानुष्ठानं इति क्रमोऽपि तत्र-
विषय एवावगम्यते । अर्थादियु अभिधानसङ्ख्या अनुव-
प्यते । अनभिधीयमानस्यापि अवयवगुण्यमापन्नस्य
हन प्रमाणे चिन्तित एव । यत्किं विषयस्य प्रति शेषस्य
क्रमस्य नास्ति, कथं तर्हि चोदनासङ्गत्वम् ? न
विधेयता चोदनासङ्गत्वादेव हेतुः अपिवाक्यस्य तदभाव-
प्रसङ्गात् । अविध्यर्थः, तदन्वितः प्रतिपाद्येत इति चोदना-
रक्षणं, तर्हि क्त्वात्प्रत्ययोऽपि प्रयोगविधिः, अवगम्यते,
इति तस्यापि चोदनासङ्गत्वमविकल्प्यम् । क्त्वात्प्रत्ययपरि-
रक्षितप्रयोगपरिच्छिन्नो ■ प्रयोगविधिः प्रतीयते । अत-
एव अनङ्गत्वोपपन्नमनिसमस्य तदादरः । तदभावे प्रयोगा-
नुवपतेः प्रयोगविधेः अविद्याप्रयोगनाशप्रकारः । (तदेवं
द्विविधप्रयोगेति शब्दः वैनियोगिकं औपानादिकं च ।) तत्र
न तथाऽपि चरति विविधमते । अस्ति तु यथाविनियोग-
गतिकारः, नामान्यतोऽपि अधिकाराभ्युपेक्षेन विनियोग-
सिद्धेः, यस्यापि प्रतिप्रकरणं व्याख्यादिभ्यो ग्राह्यपूर्वतो
विनियोगः । यद्यपि च साधिकास्तत्र ग्राह्यत्वं, तथापि
नामान्नतः स्वर्गनामादौ अधिकारिणि लब्धे, साधिका-
रने रूपतो ग्राह्यमदने निवृत्ते, निवृत्तेषु अन्तेषु तद-
परिच्छिन्ने विषये वाक्यमस्ति तदनुष्ठानसमर्थस्य स्वर्ग-
नामिनोऽपि चरति, इति कथाऽपि साहित्येन विनियोगः । अत-
एव अपिवाक्यादीनां अवेक्षणं तस्मात्किमप्यनु-
वपति, यथाऽपि कथाऽपि विनियोगः, आदर-

नीमादियोगिनि च अनादित्यादीनामधिकारः । तेषां
(उक्तानामन्यादीनां) तथाविधविध्यसंपादने स्वाभा-
विकवत्तवयोगादिति स्वयमुक्तं यम् । येषां च न स्वाभा-
विकी शक्तिरपेक्षता, तेषामधिकारो भवत्येव, अद्वय्याणां
अवभाषेयत्वाधिकारोपपत्त्येति शिष्टाणां च । ननु तेषां
मधिकारो न निर्गह्येयः आपूर्वसिद्धिनिबन्धनत्वात्तस्य,
तस्यः सकलाङ्गप्रमावत्त्वत्वात् । सह्यं कामाधिकारो न
मकथ्येयः, तस्य सेति कर्तव्यताकलमावधानादपि विषय-
त्वात् । कलमावधानं हि कलमावधानां प्रति एककरणभूते-
ऽधिकारो नावक्यते । नर्तं च कथं नैति कर्तव्यताक-
रक्यतामनुवपतीति समतम् । ततः साङ्गानुष्ठाने सेति-
कर्तव्यताकत्वम् । व्यापकत्वात् विषयभावात् विधियुक्तोऽपि
अनुवपतेः अधिकारविषय एव कामिनाम् ।
[इति यथावदुक्तं पङ्क्तिः । द्वौ विधियोगिनि किंचित्
कथ्यते 'ततः साङ्गानुष्ठाने' (इति पाठः) सेति कर्त-
व्यताकत्वम् । (अर्थात् पूर्वस्योपसंहारः) । व्यापकत्वात्
(अन्तर्गतेः आन्तर्गतेष्वपि व्यापकत्वात्) विषयभावात्
(व्यापकत्वात् हेतोः आन्तर्गतेष्वपि व्यापकत्वात्) विषयभावात्
(पूर्णमात्रकर्मणः अवभावात्) विषयविधौऽपि (दार्शनिक-
गुरुत्वमप्यप्यपि) "अनुवपतेः अधिकारविषय एव
(स्वर्गसमस्य हि अधिकारः, विशिष्टस्वर्गकथासंभवे
च अधिकारस्य विषय एव प्रसतः) कामिनाः (तदा
पूर्वोक्तान्यादीनाम् । अन्तर्गतेष्वपि दार्शनिकमधिकारो
नास्तीत्यर्थः) । इति । अथ शिष्टावः प्रमाणम्] निमि-
त्तस्य केवलभावात्विषय एव अधिकार इत्यङ्गानुष्ठाने-
ऽपि विषयप्रयोगात् साधिकावयवतः । अन्तर्गतेष्वपि
कारो यथावदुपसंहारोपाङ्गस्यवयवतः तदानीमवगम-
यति । औपानादिकं तु सङ्गानुष्ठानतत्तिद्विधेयः । अने-
नेवाधिकारेण विनियोगिकारो योगो मुपपद्ये घाद्यार्थ-
इति प्रामाण्यप्राप्त्युदयः । अस्ति च किंचिदन्नं
निमित्तवत्त्वमेवम् । तत् सत्येन निमित्ते अन्नं, यथा
मित्रे मुनेतीति । तत्र चैव साङ्गार्थः 'अन्नं भेदने
मेदनादपि भेदितः आहृत्यः कण्ठोपरि द्रव्यं कार्य-
माहृतः' इति । तदन्तरे तु एवम् एवेति । नाप्य-
मेदादिस्मात्तदेव चास्तीति हेतुमत्त्वमिति । एव आदर-

देशिकः अङ्गकल्पः । अर्थनिष्पन्नं के चिद्व्ये मीमांसका मन्वते । उपदेशो हि प्रतिप्रदर्शनमङ्गना मन्व-
सित एव, अपूर्वग्रहणपूर्वकत्वात् विनियोगस्य । यदि हि
' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गवागो गतेत ' इत्यनेन सप्रधिकार
दागमुद्दिष्ट मन्त्रो यत्तीति अधिप्राप्तिविधिः स्यात्,
तदानीं एवमुद्दिष्ट विधानात् आपलागमेव तस्मि
शक्तिविरिति शक्तिस्तु सर्वापूर्वेण शक्तिविरिञ्चनत्वात्
उपदेशो न मन्वतिष्ठेत । नहि तदा स्वर्गकामपदं दर्श
पूर्णमासपदं च विचोरात्कामम् । उद्दिष्टव्यवधानविरोध-
विरोधविरक्षायां वाक्यभेदावनेः । भविष्यमानादेन तु
अभिनवाभिधानसिद्धेः दर्शपूर्णमासाभ्यां इत्यधिकार-
वाक्ये न सति भविष्यादीनां तदनुपदेशात् विनियुक्तविप-
त्ताऽपि अनुष्ठानसंरुतः दर्शपूर्णमासाभ्यां इत्यधिकार-
द्वारात्स्वरूपम् । तत्र चोपादानलक्षणेन विधि-वापारेण
अङ्गना तदुद्दिष्टानां उपपत्त्यविरुद्धव्यवधानमिति प्रति-
प्रदर्शनमङ्गवत्त्वम् । छ पुनः तेषां कार्यनिष्पन्नमङ्ग-
त्वम् । प्राकृतानां वैज्ञानापूर्वेषु तदधिकारो न यथापथं
अतिदेशान्तरत्वे । पञ्चानां प्राकृतस्यानप्रीते अर्था-
न्तरसमुद्भवमिदं हि विधिं शब्द उपदेशक कार्त्तिकं
(कर) च । तत्र वैज्ञानापूर्वस्य स्वाभ्युत्थस्य सेतिसर्व-
व्यवस्थाऽऽकाङ्क्षस्य विपरीतत्वे भावाय करणे सन्ध्ये वा
परेतिवर्तमानताऽऽकाङ्क्षा, सत्या च न प्रकृतिवपुष-
कारणत्वरूपता उपाद्यते । कल्पेऽपि उपपत्त्या-वरे
तत्त्वमङ्गविपरीतार्थाऽऽकाङ्क्षा यथावती, सा प्रत्यक्ष
नधीनपदार्थवर्गीकृतत्वेन न परिपूर्वते । प्राकृते तुगारे
स्वीदने तत्त्वमन्त्रेण द्विविधशत्रुपदार्थोक्त्यापत्तात्
आकाङ्क्षा परिपूर्वते इति प्राकृतमेवोपकारं स्वीकरोति ।
कः पुनरिदं स्वीकरोति ? अनुमान प्रत्यभिचरितस्मि-
धेन्याभावापेक्षया, तस्य भावद्वयमात्रविपत्तात्, सिद्धि-
विपत्तावहितोऽप्येव मन्यते । कार्यप्रमाणवत्त्वत्वात् ।
उच्यते । य एवासी निमित्तयोगविपत्ती िदिदिद्व्यवस्था,
त एव प्राकृतोपकाराभिव्यक्त स्वार्थमभिप्रायति । प्रकृतवति
विपरीतविरुद्धितोवाराणि अन्विता स्वार्थ विपत्तिरेव
वृत्तिः । अन्विताभिधाने ॥ अत्राऽऽकाङ्क्षा योग्यता संनिधि-
कारणम् । ॥ न प्रकृतोपकारस्य एतेन आकाङ्क्षा

योग्यता च तत्त्वविवादाः । धनिधानं तु बुद्धेन प्राह-
तेनैवापूर्वेण । विप्रविशेषेण प्राकृतपुर्वो बुद्धौ संनिधी-
यते, तत्र स्वोपकार सनिधापयति । अत एवोपकार-
लक्ष्यः औपदेशिक इति तत्त्वविदः । यो हि प्रमेय
विध्यर्थेनैव उपस्थापितः तस्मिन् अन्वयमेति, त औपदे-
शिकः प्रकृतो इत्येवकारः, यथा निश्चिदादी अभि-
कारी । उपेक्षमुपकारलक्ष्यमुपेत केन यथापरेणैव अन्वते
इति पश्चात् सरैव वैकृतस्यापूर्वस्य आकाङ्क्षा भवति ।
तनु प्रकृतौ मातमोपकारो निर्हाजनन कभूतपक्षधर्मः,
इति नाकाङ्क्षोदये कारणमस्ति । अत एव परार्थानि
मतिदेशो नैति मन्वते । यदि पदार्थेनैव पश्चात्तानि
आकाङ्क्षा, तदा तद्वेतुके प्राकृतना वैकृत्यापूर्वपक्षे सति
को नाम उपपत्त्येव पदार्थानामतिदेशो कारणम् ।
अन्यतः उत्पत्त्यस्य हि अन्येन उपपत्त्योऽतिदेशः इति-
देशविदः । अत्र भूमा । यदि करणोपकारमनुगताः प्रकृतौ
पदार्था स्तु, तदा निजानेषु जनकेषु पदार्थाऽऽकाङ्क्षा
नान्वरेत् । अपूर्वप्रवृत्तास्तु पदार्था इति मीमांसकाः ।
नथा सति तदपूर्वप्रवृत्तास्ते भर्माः, तदुक्तये
एवोपकारे तेषां जनकता कतिवता, नाप्यमन्वते ।
अतो वैज्ञानापूर्वस्य स्वभावा अनिर्हातव्यत्वात् उपेक्षायां
नानुपपत्त्या । तेषां न प्रकृतिमाधनभावेन पदार्थानां
तनुजननेर कोटः, तेषामोपदेशिक सत् उपकारावग-
भावस्य कदाचो न स्यात् । आकाङ्क्षानिर्वापनेन
प्रकृत्यपूर्वमन्वते यथोद्देश्ये तिष्ठतः तथा तत्रैव
वर्तमानम् । एवं न यथा पदार्थाऽऽकाङ्क्षायां पश्चादुपकारेण
ये प्राकृताः पदार्था बुद्धिविषयताभावात्, त अन्यमन्व-
साद्वन्ति । येन पुनः संकल्पेन उपपत्त्यनुपपत्त्यापत्तिः ।
उच्यते । प्रकृतौ तेषां पदार्थानां तस्य कोटिरात्म
अन्वजननभावा प्रतीयः इति तदा अपूर्वमन्वता
स्मृतिरेषु जाते । तेषु स्मृतिरतिनिहितेषु तत्त्वमन्वते
यथाप्रकरणधीतेषु पश्चादुपकारसाधनत्वं सिद्धितानां नाप-
न्य मन्वते । तदाह । ' वैकृतं पदार्थवर्गं प्राकृत-
मुपपत्तौऽतिष्ठितम् । तथा निरकारो नापनमेतिदं
कल्पयति ' । उपपत्त्यनुपपत्त्योपपत्त्यनुपपत्त्यनुपपत्त्यनुप-
पत्त्यात् च मिथ्यापूर्वकत्वं शब्दमुच्यते । न च

पदार्थानां अपूर्वनिस्तकत्वः अनुपपन्नः । अन्यदीपस्य अन्यमन्त्रमात्रात् इति तद्वत्त्वेनोपकारे भविते तत्र न कदाचिदाद्य कार्यतः अन्ययाकामात् । अर्थोऽप्य अति-
शुभः कृतुविमलाऽऽदिषु । तत्र प्राकृतानां सत्त्वराणां प्राकृत-
पदानां पतितपदार्थसंज्ञानिश्चयः ऊहापरनामाऽपि कार्यरुचयमात् । प्रकृतौ यन्मार्गे प्रतीकं व्यपकतापीना,
तदेवेदमिति निश्चये स्मृति यदपूर्वाः अग्रातादयः,
तदीयान्दुल्लोपसिद्धिद्वयमनपातादिभिः संस्कार्यमिति
प्रकृतौ शास्त्रार्थः । विद्वतामसि तादृशा एव नीयारुचयः
इति धर्मोऽपि तेषु । एवं कृष्णलगादिषु अग्रातादिवु कश्चित्तु
द्वारभूतत्वापेक्षया च को वापनिभयः, सोऽपि कार्यरुच
एव । तदेव अग्राचिनाम्बुचितपदार्थजन्यप्राकृत
उपकारो विद्वतामसि क्षिप्तम् । तेषां चौरवेक्षिषानां
कार्यसंप्रदानां अनेकपदानुसरण्ये प्रयोगविशेषे तत्र
मनुमानम् । तथा देवकालकृत्वा प्रयोगानुबन्धभूतानां भेदो
नास्तौयते कार्यरुच वा । मित्रमाने तु कार्ये कार्यार्थे
अनुमानमात्रेण एव देशादिभेदेऽपि प्रयोगभेदावगमनात्,
आहुतिरेवातुष्टान्तम् । यच्च च परार्थमनुष्ठितस्यापि
कार्ये तन्मन्त्रियगमने, तस्य अन्यमपि उपपन्नक-
मेवेति सहस्रानुष्ठानमिति । ' नामाऽमित्यपिपणो विधि
विधी निमज्जताऽङ्गानाम् । प्रवित्तवगम्भीराणां वारायव
मेतदाश्रितम् ॥ ' पल्लिका. पृ. २०१-२२५. (३४
महत्त्ववर्जितामर्थं प्रकृत्य नौपग्रावा मुद्रितं अग्रदि-
गुह्यमपि कथं कथमपि विचार्य किंपिदधरपरिवर्तनेन
विरामविद्वद्भिरन च पदामपि परीक्ष्य क विषय वचा-
मुद्रितमेव निवेदितम् । आदर्शपुस्तकं च द्वितीय
शैरोत्तरम् । के.)

• आरादुपकारं कालात् प्रधानाह, तस्य अन्योद्देशेन
अतिधानात् । मीन्या. पृ. २०८. • आरादुपकार
काणि प्रयाजादीनि उपपन्नपूर्वकः एतत्पूर्वमिच्छतो
कादापि स्यादित्यन्ते । वि. २।१।२. • आरादुप-
कारकाः प्रयाजाः अभिरुचिपदमा नामपेयजम् । भा.
१।१।२०-५१-६०. • आरादुपकारकानां अभिरुच्यो-
पकारं वक्ष्यः । अत्र एव ' एतन्मो एतन्महतिं कुशेति'
इति विहितं एषादुपकारः युष्मन्मन्त्रपणुदाय यु-

मन्त्राणां, न तु आरादुपकारिका इत्युक्तं दशमे
(१०।१६) । मीन्या. २।०. • आरादुपकारकात्
नामानाधिक गरीयः । ननु उभययाऽपि गद्यार्था
(आहुतिः) विभक्त गरीयस्य ? उत्तरे । तन्महद्यार्था,
किन्तु समवायवक्तव्यं कृतम्, आरादुपकारकत्वे कल्पः
यस्य. • तत्र प्रकरणेन एकाग्रता १ टुप् १०।१।१२.
• आरादुपकारकेऽन्य नामनायिकादि गरीयाणि । तत्र
हि शास्त्रात् वाक्यम् । अग्रादुपकारेषु प्रकृतेन परोक्षेण
एकत्रयवत्त्वं स्यात् । भा. १०।१।११।८. • आरादुप-
कारकाणां अपूर्वार्थत्वं प्रत्यक्षम् । शा. १।१।१
वर्णकं २ टु ५५४. • आरादुपकारकाणां परमापूर्वो-
त्पत्तौ उपयोगः । प्रयोगविशेषेण तु कृत्स्नौ उपयोगः,
यथा चूडपतितरस्य काव्येणोत्तरफलं अन्तर्लेन विहितस्य
वाजपेयापूर्वसिद्धौ । मीन्या. पृ. २।१. • आरा-
दुपकारकाणां स्वल्पे अग्रपरोक्षत्वं परमापूर्वार्थत्वं ।
पृ. २।८. • आरादुपकारकेषु बहुधा प्रमत्त एव अनेक-
प्रधानमपि स्यात् । भा. ५।२।२. • आरादुपकारकत्वेना
काव्यविशेषे संभ्रमति न युक्तः । वा. ३।४।१।२ पृ.
१०२. • आरादुपकारकक्रियाविशेषः प्रकृतिगरी यथा
' न प्रथमवदे वदन्त्यात् ' इति । विद्वतामोऽपि विविधः
अतिविशेषः उपदिष्टविराजः । तथाचो यथा ' न तौ
पयो करोति ' इत्यादिप्रमाणविशेषः । निरुपपत्तिरा-
दुपकाररूपिणो निषेधो यथा कदाचिन्मन्त्रे आगीर्णेगीये
पयो ' स्वाहा देवेभ्यो, देवेभ्यः स्वाहा ' इति मन्त्रमन्त्रो
परिपन्नत्वे (१।१।१) आहुती आरादुपकारादि सं-
वत्पुष्पपरिपन्नत्वेनैव ' न चैते आहुतीं कुशेति '
इति निषिद्धे । अपूर्वकर्मणि उपपत्तिरादुपकारकक्रिया-
निषेधो यथा दासक्रियः, अग्रापेधेयं कारन्तीशरिताम-
शानं निगिण्यते ' न ब्रह्म नामासि गारति ' इति ।
अत्र ब्रह्म नामानन्वय प्रयासेः अनुशासनात् नाम-
शानानिषेधात् नित्यं सामानां इत्यामद्वय अनुपाद-
मात्मन्य आनन्दकालात् सामानानिषेध एतत्तत्त्वं, अद्य-
शब्दस्तु सामानां अनुशास इत्युक्तं दशमे (१०।८।६।
१-११) । भा. पृ. ३५-३६. • आरादुपकारकत्वं
आधेयस्य आग्रमन्त्रस्य । भा. १०।१।८।१५-१८.

० आरादुपकारकम् । इत्यदेवताऽन्यतरनिष्ठोद्देश्यत-
निरूपितविधेयतामात्रिकर्मरूपसंनिपत्तोपमसकृमिश्रकृत्य-
यैकिया-यम् । संनिपत्तोपकारके व्यतिव्याप्तिपाराय
मित्रानाम् । पुरुषार्थस्योपेतिष्ठोमादिस्त्रिकायां व्यतिव्याप्तेः
कृत्येति । सिद्धरूपकृत्येयवाराय क्रियात्वोपादानम् ।
सुरारिः भा. पृ. ११६२. ॥ आरादुपकारकम् प्रफ-
णत् स्वागदास्य प्रयाजदिवत् । आह. ४११० पृ. १३.
० आरादुपकारकस्य सामवायिकत्वेन बाध्यते । अश्रुत-
नाथः । वा. ११०१४ पृ. ८६०. ० आरादुप-
कारकत्वात् सामवायिकत्वस्य अभ्यर्हितत्वात् । ११३
१०१२०. ० अङ्गापूर्णाणामपि आभ्यर्हितानामेव एकाग्र-
समाधयेन प्रधानैः संयज्ज्ञानामपि उपयुक्तता आभव-
स्योपलभ्यतात् आरादुपकारकस्यप्रसिद्धिः । ११११४.
पृ. ११८. ० आरादुपकारकस्यैव दसपूर्णमासयोः
प्रयाजानुपाजयोः सकृद्व्यः कृष्यः, उपकारोऽपि ।
सीमा. पृ. २०९. ० आरादुपकारकस्यैव प्रकरण विनि-
गोचरम् । पृ. २०९.

० आरादुपकारिणा अङ्गेन प्रथममनुक्तद्वयमह-
णस्य 'दुष्टो हि श्रीहेतुः' वा शास्त्रात् यागवाचनमेव ।
इति चार्तिनोक्त्यायेन (वा. १११३८ पृ. ४००)
निरस्तत्वात् । सु. पृ. ६३८ ॥ आरादुपकारिणी द्र-
वा (देवता) कर्तुं अङ्गेन, तस्मात् (हविर्द्रव्यात्)
परिहृतम् । भा. ८१११७३२. ० प्रकृति-
गन्तारवुपकारिपुंसासः, विद्वद्विगतादुपकारिपुं-
दानः, अपकृतिविद्वन्नामरूपमयतारादुपकारिपुंसासः
इति त्रिविधः । एषादुपकारिणि सूक्तपि । वा. ८.
पृ. २०.

० आरादुपकारिणं उन्निपत्योदकारित्वेन समवेताय-
संभवे बाध्यते नान्यथा । सु. पृ. ७२८. ० आरादुप-
कारिन उन्निपत्तिनेन बाध्यते यथा पशुपदेतादादी ।
वा. ८. पृ. १४०.

० आरुण्यं गुणोऽपि कषात्रैकहापनीद्वयपरिच्छेद-
द्वारा क्रयाद्रमिष्यते । सु. पृ. १०२८. ० आरुण्यस्य
द्रव्या (रूपरूप-) क्रियासंशयवाचकत्वात् द्रव्यसंशयो
वाक्यरूपस्यो दुर्बलत्वात् बाध्यते । वा. १११६१२

पृ. ६८९. ० आरुण्यस्य सर्वत्रयद्रव्यस्यानापेक्षे विनये-
निवेद्यः । आह. १११६ पृ. १९१. ० आरुण्यगुणः
कषतापन्नं सन् कषतेतुमेकहापनीमेव भवते । आरुण्य-
मोद्वन्वयोः पाण्डित्यन्यः । वि. १११६. ० आरुण्य-
गुणः प्रत्येवो एवहापन्यामेव व्यवस्थितः, न तु द्रव्या-
न्तरे संज्ञार्णः । भा. १११६१२ः

० आरुण्यन्यायः (१११६१२) । ननु जामिणि
शब्दाभिहिता आरुण्यन्यायेन क्रियासाधनमेव ।
('अरुणान्यायः' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् ।) रत्न.
६११११२. ० आरुण्यैकहापनीमेव बलान्नो इत्यत्र
पुरुषद्विषयोः परस्परनियमः । ६११११२२.

॥ आरोपितगुणकथनं स्तुतिरिति न्यायः ।
स्तुतिरुपायवाद इत्यर्थः । आरोपितानां गुणानां वर्णनं
'आदिनो ययः' 'यनमानः प्रहरः' इत्यादी ।
साहस्री. ५४५.

॥ आरोपे मति निमित्तानुत्तरणं, न तु
निमित्तमस्तीत्यारोपः इति श्यायः । न येन
कटवददेशेन तास गृहणीत्यादिभिः, तादृशप्रतीतेः कला
एवम निमित्तं कल्पते आरोपे सति इति न्यायः ।
सिद्धिव्याख्या पृ. १११-११०.

॥ आरोप्यवाचकेन पदेन अधिष्ठानस्य ग्रहणं,
न तु अधिष्ठानवाचकेन पदेन आरोप्यस्य ग्रहणं
इति श्यायस्य ग्रहेते बाधनीयत्वात् । तद्व्यतिरिक्तं
आह्वानं प्राधान्येन उपास्यत्वस्यपेक्षया । इति वाङ्मा ।
आभरणं. ४११५६ म. सू.

॥ आरोहणोद्देश्यभावः । अयं योगसाधने
ग्न्यहनः । तथाहि, सूयापारादिप्रसक्तप्रान्तस्थाने
आरोहणोद्देश्येन सन्यसितपवनः अन्तर्काले सुषोमेमे
व्यसाचके प्रथमावेग्येत्वास्तुक् । साहस्री. ९१७.

॥ आर्तिन्यायः । आर्तिधिकारणम् । हविर्द्रव्य-
न्यायः । हविर्द्रव्यविकरणम् । उभयपरिवर्तिन्यायः ।
हविर्द्रव्यव्यतिकरणम् । कष्टप्रत्ययन्यायः । तदसाधन-
वाचकन्यायः । एकवर्तिप्रतिविधि प्रथमपरावर्तिन्यायः ॥

अकारण भवति । यथा ' भावा गच्छ पुत्रो देव दत्तस्य ' इति । एकसक्यगणं यत् तद्विशिष्टं गच्छते इति चेत्, नैवेदम् । एवमित्येव । वाक्ये तदवयवमूलस्य अनपेक्षितस्य नैव भवति संशयः । यथा ' अयमेव ब्रह्मस्तेन पदेन गावृत ' इति न अनपेक्षितस्य अशक्य शेष्य विशेषण भवति । अथ उच्यते, आतिशयिष्ठेन हविषा तदवयव सङ्गः इति, नःपि नोपपद्यते । नहि ' आतिशयान्ते ' इति हविर्विशेषणमेव कदाप्येव, किं तर्हि । पञ्चगानस्य निमित्तत्वेन । हविषा उभय-पञ्चगानमनपेक्षे यौग्यत्वेन आनुगत्यमाने वाचक भिद्ये । अथ हविषाहनिष्ठितेन संशयः आन्ते इति पुन हविर्विशिष्टेन उभयपक्षेन संव्येत, तथापि वाक्य भिद्ये । तस्मात् नोपपत्तिरिति आतिशयिष्ठितम् ।

आह, यथैव आगतात्प्रमाणाय उभयविशेषण विशिष्टा उच्यते इति नान्यतरविशिष्टा निमित्तं गच्छते, एव इतरस्मिन्नपि पक्षे उभयविशेषणविशिष्टा वा उच्यते इति । यद्यपि एवेन आगता अविशिष्टा, तथापि अन्य तद्विशिष्टा भवन्ती न निमित्तं भवितुमर्हति इति, को वा विशेष इति । तद्विधीयते । प्रत्येक उदाहरणं तेन विशेषणद्वयं, तत्रापि पुन लक्षणमेव । आह, निमित्तं यत् लक्षणमेव । उच्यते एतद्विधं भवति, हविषा गच्छते इत्येव, तस्य किंचित् यत्तत्त्वमिति, तत् इति उच्यमानं न विहायेतं नम्यं स्यात् इति । अपरा सर्वत्रैव इत्यस्य इति गम्येन । तस्मिन् उभय स्मिन् अपि निश्चितं मति तस्य आभार लक्षणम् इति यद्विदुः उच्यते । तत्र द्वयमात्रेण, यत् हविषाहनिष्ठं तत् भावेति, यद्वा यत् हविषाहनिष्ठं तत् उभय इति । यदि तावत् यत् हविषाहनिष्ठं तत् भावेति, इत्येवमेव, ॥ हविषाहनिष्ठं उभय आभार वा आतिशयिष्ठं गच्छते । अथ यत् हविषाहनिष्ठं तत् उभय इति, ना न आतिशयिष्ठा नित्येति । हविषा अनिष्टेणमात्राणां आतिशयः उदाहरणं इति नित्येति । इति न एतद्वयं गच्छते । यद्यपि । एव एव नित्येति वा हविषा इति उभय इति । ॥ पुनरुच्यं यत् हविषाहनिष्ठं उभय, एवेन भवति । यथा तेन निश्चितं आति

संव्येत इति । पुनः अथ उभयविशेषणं आतिशयविशेषणं उदाहरणमात्रम् । अथ पुनरुच्यं न कियते, तथा यद्यपि हविषाहनिष्ठं तत्रैव आनुगत्यमानस्य लक्षणमेव उदाहरणं (आनुगत्यमानस्य लक्षणमेव नोदाहरणं इति मतमनन्तरं उच्यते । तृतीयाऽन्ते तु युक्तं भवति), तथापि अपि विशिष्टं भावेन लक्षणं स्यात्, अत्रिष्ट उभयपक्षः । विशिष्टे इवे पुनरुच्यं यत्तत्त्वम्, तत्र वाक्यमिदं । एव उभय पक्षो यदि आतिशयः संव्येत, न हविषा विशिष्टं स्यात् । तत्र अत्रिष्टस्य हविषा आतिशयं निमित्तं स्यात् । अथ यदि कान्तेन संव्येत, पुन आतिशयपक्षे इति शब्दमैव उदाहरणं ' तत् चेत् ' इति वा लक्षणाभ्यां निर्दिष्टेन, तत्र वा एव वाक्यमिदं । उदाहरणे पुन नापेक्षितविशेषणमेव प्रयोगम् । द्वयमपि आतिशयविशेषणं उदाहरणं, तत्र नापेक्षितविशिष्टा आतिशयं निमित्तं भवति । लक्षणमेव तु अपेक्षितविशिष्टा भवति इत्येव विशेषः ।

अपि तद्वैवर्त्येन पदस्य पदान्तरस्यपि सति प-
ञ्चगानं कान्ते तृतीयेन पदेन सत्या गतो समिद्धितेनापि
मन्त्रो न युज्यते । यदि भवति ' भवति गच्छ पुत्रो
देवदत्तस्य ' इत्यत्र गच्छ पुत्रविशेषणम् । अगता तु
गतो उदाहरणस्य अनेकमपि प्रमाणेन यथा-
वाच्यते स्मरितेनापि, ' स्मरणात् अपि एवैवम् ' इति ।
लक्षणमेव तु लक्षणद्वयमिति अत्र उदाहरणं भवति
स्मरणात्, ' स्मरितो तुगो वा हान्तो भवति ।

दुष्— त्रिभिर्विशेषणपदान्ते यथैव पञ्चगानं
(विशेषणम्) अपेक्षते आतिशयः (नहि भवति त्रिवि-
धेति संभारज्ज्ञेति) एव निमित्तमपि (अपेक्षते । यदि
अपि निमित्तं त्रिविधमिति भवति) । तत्र यत्
निमित्तमपि, तत् अनपेक्षितमात्रं अत्रिष्टम् ।
उभय इति न अपेक्षितम् । यथा ' यत् हविषाह-
निष्ठं ' इत्यत्रापि निमित्तमपि कान्ते, निमित्तमन-
(न) गतो, यथा (उदाहरणम्) उदाहरणं
मात्रं अत्रिष्टम् । (तत्र यदि) हविषाहनिष्ठं
इति (निमित्तम्) अत्रिष्टमात्रं निमित्तं, यथा
(इति) ' उभय ' इति (हविषाहनिष्ठं) उभय

(विधीयते), ततः (हविःस्रग्दस्य निधिप्रत्यक्ष-
च आदूनेः) सवयमेदः (स्यात्) ब्रह्मन्वयमेन
(३१।१।३१३) । 'आह, यदि विशेषणं न सूच्यते'
(हविषा विशेषणे मा भूत्) इति (मात्वं हविषो विशेष-
णत्वं निराकरोति) । तत्रायुक्तं, नहि सिद्धमन्ती हविषो
विशेषणतामिच्छति, आर्तिहयस्य इत्थं उपपन्नमिषेयं
पञ्चदशस्य कारणं, इत्युपक्रमे आर्तिविशिष्टस्य हविषो
निमित्तनामिधानात् । अथ आह— 'यदि उभय-
शब्दस्य आर्तिना सवयमे नैष्यते हविषोऽपि मा भूत्
संज्ञाः इति, विशेषणमाभ्येक्ष्य संज्ञासमिचते' ।
(अयमउत्तरणस्यो क्रमः लिङ्गिते कृतिने च दुर्दीक्षा-
प्रत्ये उपलभ्यते) । नमस्कृते तु नम्य क्रम्य उपलभ्यते ।
अत्र हि भाष्यवद्वृत्त्येव व्याख्याता इति । तत्र तु
अत्र ह्यने शेषं पट्टि— 'यदि उभयशब्दस्य स्वरूपेण
हविर्विशेषणत्वेन संज्ञासमिचते, तेन आर्तिमाननेच
हविःस्रग्दस्य निमित्तं प्राप्नोति इत्यभिप्रायः ।
ननु न तन्मात्रस्य निमित्तता दृष्टे, नित्यत्वात् । अथः
कथमिदं नोप, अत आह— 'इति' । त्रिधापदगणे
निमित्तत्वं प्रतिपद्यते इति विवेकमप्यहोरात्रा बोधते ।
(निमित्तविशेषणे वाक्यभेदाभिधानात् आर्तिविशेष-
णत्वेनैव अन्यतरस्य विशेषणे वाक्यभेदात् उभयपदस्य
निमित्तान्नसंज्ञाः, इतरस्य आर्तिमानने इति विवेक-
मप्यहोरात्रा बोधितमिति) 'मृणाले हविषा विशेषण'
इति (विद्यादाभाष्यम् । तदभिप्रायमाह—) हवि-
रातिवक्रवाहते निमित्तप्रत्ययमात्रः । (तेन) हवि-
विशेषणमिति । परमथः उभयथा (अपि विशेषणत्वे
विशेष्यत्वे च) निराकृत्यते इति (मन्त्रा अनन्तरात्)
हविर्विशेषणं मन्त्रादि (सर्वथा केतव्योः निमित्तान-
नित्यकरणसिद्धेः) । परमार्थतया आर्तिरपि इति विशेष-
णम् । 'तथा हविरातिर्लोकमनिर्गुत्तिः निमित्तं पञ्च-
दशवयसः । शक्नोति हि अस्माकं तत्कथं पक्वं, हवि-
पमपदकथं ॥ वाक्येन मृणालं' (अस्य भाष्यस्याभि-
प्रायमाह—) कर्तव्यतावचनः (विधिप्रत्ययः) यस्मात्
परः भूयते तावैव (परमार्थतः, भूत्वा) कर्तव्यतामाह ।
त च (यावत्) कारकैर्विना जगद्गते अति लभते

इति (तदर्थे) कारकैर्भवति (विधिः) स्यामिति ।
प्रत्यनिमित्ते (अपि) क्रिया (नैमित्तिकत्वा)
आकाङ्क्षिते, इति ते प्राप्तिरिति विदधाति (तेन
कारकस्य निमित्तानां निमित्तैव अपेक्षितत्वात् प्रियम्) ।
नत् (तु) इति विशेषणं (उभयत्वं), तत् नली
(क्रिया) न तत्तावत् इति (विधि—) प्रत्ययेन न
पराभूयते । (ननु उभयत्वनिमित्तं हविः निमित्तं
भयम्, न तु आर्तिविशिष्टम् । अत आह—) एतं चेत्
आर्तिनिमित्तेन हविषा निमित्तप्रत्ययः उपपद्यते ।
नैमित्तिकप्रयोगप्रत्ययेन (निर्दोषेण इत्येव) तावत्ता-
मस्यैव अपेक्षितत्वात् । यदन्वत् (उभयमिति निमित्त-
संज्ञाति) पदाम्भोरमुदीयते, तत् विद्वद्भिदाप्यम्
(पर्यवसिते विधौ पदाम्भोरस्य) वाक्यं (भवति) ।
(भाष्यं वाक्यान्तरमाह—) अथवा आर्तिः इति
(निमित्तविशेषणी लिङ्गशब्दः) यस्मात् परः भूयः,
तस्य (एव आर्त्यस्यैव अर्थः) निमित्तभावमाह ।
तत्र केवलप्रतिपत्तिरिति (यदि आर्तिमानस्य नित्यत्वेन)
निमित्तमप्यव्याख्यानं इति आर्तिना इति विशेष-
माणे (अपि) भूतिर्न (अतीतः) दीयते, यथा
वाक्येन अन्यथा विधीयमाने (दीहीन् शोभति इत्यत्र
नारुत्वं भूतिहानिः) । हविरुपपन्नत्वे तु न क्षाल्यो
विधीयते (निमित्तत्वा नाभिधीयते), न होऽप्यत्र
(नम्यविशेषणत्वात् इति निमित्तं अतीत्यर्थः) । तस्मात्
उभयपदं निमित्तवत्तत्वावचनेन (आर्त्येण इत्येव)
नापेक्षितं, न (अपि) नैमित्तिकेन (निर्दोषेण इत्येव),
अत्र लक्ष्यव्यतिरम् । 'अथ कस्मात् न पदद्वयविशिष्टा
आर्तिः निमित्तं प्रतीयते इति' (इत्यादि 'तत् उभय-
विशिष्टा आर्तिर्निमित्तं इति भाष्ये' इत्यन्तं चोक्त-
माणं व्याचष्टे—) यथा हविःस्रग्दस्यनात् (आर्ति-
हविषो) विशेषणविशेष्यमात्रः परमार्थभूतिव्यव-
(अङ्गीक्रियते), एव उभयपदप्रज्ञात् वाच्यो भूतिः
(उपपद्यते संयमि) तादृश्येव प्राप्ता । यस्मात् आर्त्या
(न केवलं हविर्विशेष्यं सिद्धं) द्वे वापि (हवि-
प्रत्यये) इत्येवमुक्तं विशेष्येते (तदर्थे) उभयविशिष्टा
आर्तिः इति नाम्न्य संकल्पत् निमित्तपदं, आर्तिनिमित्त-

मुमयं इत्येतमर्थं प्रतिपादयति इति भाष्यपाठम् । यथा-
भुक्तमेव वा व्याख्येयमित्याह—) अथवा आर्तिर्विशे-
षणं इत्येव विवेकं (पूर्वपक्षी) अस्तीत्यत्रान्, किन्तु
यदीतं (पूर्वपक्षिणा) ' आर्तिमिदंविधिः तत्र गम्यते '
इति पूर्वस्मात् (सिद्धान्तभाष्यात्) आर्तिं विविक्त
मिति इति । एवं चेत् (आर्तिमिदंविधिः) मिमिष
चेत्, ततः) यथैव प्रवेन (इति पदेन) विवेच-
माणा आर्तिमिदंविधिः (अनुमितिना) अस्ति (न तु
अवयवा) एवं द्वितीयेनापि (उभयपदेन विवेच्य-
माणा) आर्तिमिदंविधिः इति) न अस्तिहास्यते ।

' अनोक्तत्वे । इत्वं तावत् देशनामिष प्रथमः '
इत्यादिना (' सप्त धर्मं विवेचयचर्चनेन प्रतिषेधप्राप्त-
त्वेन निवर्तयितुं ' इत्यन्तेन ग्राह्येण) अन्तर्गतामिषायाः
इहानीं प्रतिपादयति (भाष्यकारः) । नमो (फल,
सन्तुष्टि वा) निमित्तं चोद्दिश्य श्रावणैरस्य विधीयते ।
(ततोः) यत् विशेषणं, न तत् निशङ्कं, इत्यतः तस्य
अविश्रान्ता (पूर्ण) इत्यादि । (ननु उभयपदं निमित्तं
सन्निपात्यैव न तु निमित्तविशेषणं, अतः कथं तस्य
अविराडा ? अत आह—) इदं (च) आर्तिमिदंविधिः इत्थं
मिमांसं, तद् (इत्थं) व्यस्तमपि हविष्कृतिसंज्ञिनः,
समस्तमपि । तस्मात् यत्तद् हविष्कृतिक (इत्थं) तस्य
स्य निमित्तता शब्देन प्रतिपाद्यते । यथा ' गौः न
परा वपश्चः ' इति योगो गौः, सप्त परा न गृह्यते
एवमिहापि ।

' अथ च उभयपक्षौ हविष्ठा संवध्यमावेदिति त्रैर
उभयपक्षेति आर्तिः प्रतीयते ' इत्यादि ' तस्मात्ते
भयविशिष्टा आर्तिमिमांसं ' इत्यन्तं भाष्यमाक्षिपति—)
ननु उभयपक्षौ हविर्विशेष्येति इत्यन्तेन (पूर्वपक्षे)
ग्राह्यस्य त्रिमयं पुनरुक्त्यामः । उच्यते । (तत्र हि)
आर्त्यां उभयपक्षौ हविर्विशेष्येति इत्युक्तं (चोय-
शब्दिना) यथा ' सुकले गोपनीयत्वं ' इति (अथ)
तां (आनयतिना) संवध्यमानां सुवनः अर्थात् (ऐक-
कर्मणां) विशेषणं गृह्यादिमिदंविधिं करोति । एवं
हस्तनदार्ष्टान्तिकयोः (उपादेयोद्देश्यविशेषणयोः) सुकले
श्रीरिति इतरः विवेकं कथयति (' विषय उक्त्याह ।

इत्यादिना । तदर्थं सखिष्य दर्शयति—) क्रियाप्राधान्ये
नस्याः (क्रियायाः) विधीयमानत्वात् विशेषण विव-
क्षितम् । पुनर्मृताया तु (क्रियायाः) यत् प्रधानस्य
विशेषणं, तत् अविवक्षितम् । (प्रधानमार्गं निमित्तस्या-
प्युपलक्षणम्) । इह तु (अपिचोलादिना) हविष्ठा
पूर्वं (एव) सन्तानमुत्प्रेष्य निराकरोति, (निरा-
करणमाह—) आर्तिना इति परामृश्यते, न (तु)
उभयपक्षौ विद्यमानोऽपि । (एवं हविर्मांसं ग्राह्यात्
आर्तिपदेन विधीयते मतिः—) ' अथ आर्त्यामप्रविशति-
योगात् ' इति । (इत्यादि ' अथवा श्रौतं विशेषणं
भवेति ' इत्यन्तं भाष्यं समग्रं भाष्ये—) अनेन
(भाष्येण) एकविधमिदं भाष्यं एकस्यार्थं च
(उपायसम्बन्धना आर्तिपदेन प्रधानं—) उपपन्नते ।
(एतन्निमित्तं विज्ञेयं—) अतः हविर्मांसः, तत्र
(एतिपि) वा विष्कन्ति, सा इतरमपि (उभयपदे
हृष्यते) । तस्मात् यथा विषयकया हविर्मांसमार्गं
(आर्त्यां) संवध्यते, तथैव उभयपक्षमपि समन्तमते ।
(आनन्तर्यं विज्ञेयं—) यथा च मनसि विपरिवर्तमानया
आर्त्यां हविः संवध्यते, एतन्मनसि, विपरिवर्त-
नस्येवम् । (एकाग्रकर्मणं विज्ञेयं—) एकाग्रकर्मणो
बोधे अपि (आर्तुमकले), आनयतिना उभय-
पक्षस्य (नहि संभरक्षी आर्तिपदेन अर्थवत्ते
सुतमानर्थक्यम्) । यथैव मन्त्रे इति (पूर्वपक्ष
वाच्यमिति) उपपन्नं परिहरति । (तत्र
प्रथमलोचपरिहारभाष्याभिप्रायमाह—) एतन्निमित्त-
योगात् हविष्ठा (एव संवध्यमाणः) संवध्यः स्यात्,
नास्त्येव । (आनन्तर्यं परिहरति, ' आर्त्यां एतः पुनो
देवदत्तस्य ' इत्यत्र—) यथा आर्त्यां संवध्यमानो राज्ञा
आनन्तर्येऽपि न पुनरेव संवध्यते, निराकारत्वात्, पर-
सुमयपक्षम् । (एकस्यपक्षयोः परिहरति— ' अनेन
गच्छति योऽन पदेनाहृतः ' इत्यत्र—) यथा श्री-
पदेन संवध्यमानं एकस्यपक्षेऽपि नाशयितोऽपि, तेन
अन्येऽपि स्यात्, एवं हविः आर्त्यां संवध्यमानां उभय-
पक्षस्य न आनयतिना संवध्यते इति । (एतदेव चोप-
पन्नं निरागुणाभावे— यदेतत् हविःसंविधिः

काश्चस्व नादितिना संकथ इत्युक्तं-) नदयुक्तम् ।
 अनेन वाक्येन (' यस्मैभ्य हविर्वादिमाहोतुः'
 इत्यनेन पूर्वमेव आनि-) सङ्गित्वेन अवशुतत्वात् ।
 अयिच समनान्दोऽपि हविषा उच्यते, न द्विः-
 स्तत्वेण (आनर्थक्यप्रसङ्गात्), किंच येन (रूपेण)
 आत्माधेयो हिनिः, (तेन रूपेण उच्यते) । तस्मात्
 आत्मा अनुत्तेन हविषा उच्यते । यच्च श्रीद्विषु
 प्रोधान अपूर्वायासेन (उच्यते, न श्रीद्विरूपेण ।
 आशेषमुपपन्नसि-) एषं चेत् उभयवर्तिशब्द आर्तिः
 इति युक्तम् ।

उच्यते । तत्र (प्रोक्षणे) प्रवरणात् अर्घ्यायास्तत्र
शब्दात् लक्षयितुं प्रीतिस्वरूपे आमर्षकयात् । इह तु
प्रकरणक्षानीयस्य (प्रमाणान्तरस्य) अभावात् अशक्या
रक्षणा । पूर्वं मातृनिना (इदिय.) सवन्धः, ततः
तदनुगतस्य (आत्यन्तुलस्य) उभयेनेति, एवं न
स्थाना भवेत् । एव न (नति) हनिरो द्विरुच्चार-
णात् वाच्यभेदः । (आर्तिसकथाय प्रथमबुद्ध्याय,
' वत् हृदित्तुं आर्तं ' इति । तत्र. तदनुगतस्य उभय-
सकथाय पुनरुच्चारणं ' वत् आर्तं हृदि, कथेदुभयं '
इति । प्राप्य भ्रातृष्टे—) एव (पूर्वोक्त-पक्षेन उभय-
सकथस्य) आत्यन्तुले निरावृत्ते ' अथोच्यते आर्ति
विहितेन हविषा उभयस्य संक्षेपः ' इत्यनेन (प्राप्य—)
प्रत्येन (आत्यन्तु—) अनुरागेन हविषा
संक्षेपः वक्ष्याम भगवतिनि । (उच्यते) एव न
(नति) पूर्वाशेषद्वयं परिहर्तुं यवति, (शेषद्वयमाह—)
न आत्यन्तुनिना (उभयस्य) संक्षेपः, (किन्तु) शुद्धेन
हविषा इति । इतर. (॥ सिद्धान्तशारङ्गे) आह, ' न
आत्यन्तुं (इत्यर्थं शब्दः) इतिर्निशेधस्तथाप्येव
इति । ननु एतदुपरोक्तं आर्तिहं निशेधवन्ती निमित्तान्ता
प्रतिपद्यते । निशेधे निशेधकविशेषभावे अन्तर-
भावितात् आर्तिसंक्षेपस्यानुपपत्त्यै निमित्तकथ्यायात् ।
उच्यते । नाथ (आर्तं) इतिर्निशेधस्तथाप्येव । इतिर्नि-
शेधोपपत्तिः । (उदेव निशेधोनि—) वयं तु (नाम)
उभयपक्षेन हविः संक्षेपेन इत्यनेन अत्रोक्तं निशेधपत्तिः ।

‘अथ हविषाकृतिविद्येन तवर्ध’ (इति माध्वे)
 उभयं इत्यभाषातः । अस्मिन् पक्षे हविर्विद्येपदं, उभय
 विद्येभ्यम् । तदुत्तरकाले हविर्भुक्तं उभय (उभयपदं)
 आन्तर्गतिना उपपद्यते । एवमपि य एन (पूर्वोक्तो)
 वाक्यभेदः (उभयशब्दस्य द्विपञ्चरात्रात्) ।

(' आह वसैव आहृतार्थप्राधान्ये ' इत्यादि : ' उभयहविःशब्दौ आर्तिविगेपणार्थमुदाहर्यताम् ' इत्यन्त्यत्र भाष्यमिष्टप्रमाणम् -) तत्र (६५ प्रमाणम्) ।
 यवन-शर्माः उच्यन्त्यन्तु म्हात्मासन्त्य गुणप्रधानविशेष-
 म्माह । प्रमाणभूते (विवेचे) आहृतार्थे विवेगेण
 विरचितं, गुणभूते (तु) अवशिष्टमित्यन्तु । (भाष्यस्य
 तात्पर्यमिष्टम् -) शब्दभूतेन विधीयमानं पदार्थमुदा-
 हरेत् । तेनार्थं (भाष्यस्य -) अर्थः, यत्र आहृतार्थः
 स्वविधानार्थमुदाहर्यते तत्र विरचितं विशेषणं, यत्र (इ)
 पदविधानार्थमुदाहर्यते यथा ' दम्बा मुनेति ' इति दम्ब-
 सम्बन्धिविधानार्थे होम उदाहर्यते, तत्र द्वितीयवदसंयोगो
 नास्ति, यद्वयमेव प्रकृतम् । एवं विवेके कथिते यवन-
 प्रयागः उच्यन्त्यस्मिन् । (' अथ पुनरुदाहरणं न कृते ')
 इत्यादिना भाष्येण । प्रथमं हि यत्र- सम्प्रत्ये (तत्र-
 शब्दात्) माध्याह्न्यवर्षायात् ' तत्करोति तदागते ' इति
 निवि कर्मणि स्वरत् । शिष्टमाहृत्य आर्तिमुभय-
 शब्दाभ्यां तत्प्रेष संश्रयः प्रदर्शयते इत्यर्थः) ' एवं
 मुद्रपद्यन्ते यति आर्तिना संवयेत न हविर्निर्गच्छे-
 त्वात् ' इत्यनेन (भाष्येण) आर्तिवर्गं सम्पन्ने । ' अथ
 हविश्चाप्येन संवयेत ' इति (इत्यादिभाष्येण) उभय-
 मिति अप्याहृत्य उभयवद्भेदः सम्पद्यते । (सर्वत्र दूषण-
 माह -) अतो दोषो यत्कवेऽपि कृतोक्तः । (आहृति-
 लक्षणं । ११५/११६-८) ।

ज्ञा— उभयपक्षां पञ्चशतयः इति श्रुतिः, वरुणैः
 'यच्छुद्धद्वौकषम् आयमिनिष्ठं पञ्चशतयः । तावद्-
 प्राणं ततोऽन्यत् शुभ्रतमप्यविशितम् ॥' ... एवैव
 हविःशतः आयच्छेत् इत्यनेन आश्रयतेन संवर्धने,
 तथा उभयवत्पक्षे अक्षमस्तथात् तैरेव सैन्येन, न
 हविषः, नापरदानां परस्परसंवर्धनात् प्राप्तोक्तैः
 सैन्येभ्यः । ... तस्मात् हविर्गर्भितानां निमित्तम् ।

निमित्तश्रुत्युपपत्तेरन्यतरादस्य च आद्यमनामगत-
पुन्यस्येव अनुवादमेनापि उपात्तेष्वेति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— ' आते हविष्येकनरेऽपि यागः । '

शंकर— ' उभयार्थविकल्पा स्यात् । '

● आर्तिशाक्ये (यन्मोमं हविरार्तिमान्तेन)
तात्पर्यमात्रस्य भवामात् शाक्यमेदमपरिजिहीर्षया कर्मा-
न्तरविधरेष न्यायः । बाल. पृ. ११४-११५.

● आर्त्यधिकरणे (आर्ति-शाक्ये) उभयपक्षस्य
अनित्या । शाक्यार्थः. पृ. २०. ● यत्तद्वशात् प्राक्
निमित्तत्वमेव नोपपन्नमेव, भवति च निमित्तत्वमपि
विद्योपपन्नम् । यथा आर्त्यधिकरणे पश्यते ' मृत्पामहे
हविना विद्योपपन्नः ' इति । तस्मात्तु विजिज्ञानुवाचोप-
पत्तिः । वा. २।१।१। पृ. ५७१.

● आर्त्यिक्य निमित्तमित् । ' गृहमेते भवत्येष
निमित्तस्य प्रवर्तते । इत्यनेन अनुपपन्नं प्रवर्तते
जीवति ॥ ' इति उत्तरकोशेऽप्युक्तं ननु गृहमेते
प्रवर्तते न भवत्येष जीवतिः ननु जीवोक्त्या आर्त्यिक्य-
पन्नमेव न जीवतिः अप्युक्तमनुत्तरेण आर्त्यिक्य-
पन्नम् । नु १।० पृ. २८. ● आर्त्यिक्ये ब्राह्मणमात्रेण
नैतद्योर्ध्वयोः । आ. १२।१।५।१३. ● आर्त्यिक्य
यावमानाद्वान् । वि. १२।१।१५. ● आर्त्यिक्ये यत्त-
माताः एव ह्यु. सम, नान्ये । आ. १०।६।१५।१३.

● आर्त्येवादिफलप्रयुक्तं ' वेष्टेतेऽप्युक्तमित्यं '
इत्यादि । प्रजापतिमित्रेण पुर्युदासः । भाट्ट ५।१।३.

● आर्त्येवादिफलप्रयुक्तं ' वेष्टेतेऽप्युक्तमित्यं '
१०-११.

● आर्त्यिकी व्यवस्था । अन्यतमकोटिप्रत्ययस्य कोटय
न्तरस्य आर्त्यिकी व्यवस्था भवति । तत्रापि आर्त्यिक्या
अभ्यवधिपत्त्या चेति द्विविधा । तत्रापि यथा ' आमेयो
ये ब्राह्मणे देवतया, स कोमेनेयूरा अमीतोमीयो भवति '
इति अमीतोमीयुरोहोत्तरे कृतमोमयानुविषयत्वेन
व्यवस्थानिष्ठे, अर्थात् तदभावे. अत्रानुमोमयानुविषय-
त्वेन व्यवस्थितो भवति । ' पूर्वेयुराजस्यया वेदि
परोरि ' इत्यादिवाक्येण पूर्वोर्ध्वेतिव्यतिरेक व्यवस्थानिष्ठे,
अर्थात् हविरभिज्ञानमेतत्वेन वेदिकस्य योर्ध्वमात्

व्यवस्थितं भवति । तदिदमुदाहरणद्वयं पश्यते
सिद्धे ' तच्छाऽपूर्व ' (५।१।१।६।१९) इत्यत्र पूर्व,
' उत्तराद् ब्राह्मणस्य ' (५।१।१।१०-१४) इत्यत्रो-
त्तरम् । बाल. पृ. १९-२०.

● आर्थी परिसंख्या द्विविधा, प्रातःपरिसंख्या
अप्रातःपरिसंख्या चेति । तत्र प्रातःपरिसंख्या त्रिदोषा
अप्रातःपरिसंख्या च तद्विधा । सा च पञ्चतः परि-
संख्येति गौडोः । तत्राचार्या. भाष्यवार्तिकेन सिद्धान्ते
उदाहरण नाम्नेन । पूर्वपक्षे तु गृहमेधीये पश्यते पञ्च-
उक्तिः । भाष्यभाष्यव्यवस्थिते तु सिद्धान्तेऽपि क निदर्श-
यता, यथा दशमे (१०।५।१३।५३-५४) अग्नि-
रथा द्विपक्षे भूतं ' वैराजस्य पूर्वोऽहन् तान भवति यो-
ज्युचरे ' इति । वा. द्विपक्षे तन्माहाना अतिप्रातःस-
त्तम् प्रवृत्तवित्तपतः योदशिविक्रमे प्राते, ' उचरे-
ऽहन् द्विपक्षस्य गद्यते ' इति शाक्यव्यवस्थिते अनारम्भ-
धीतेन निषत्तः योदशी इति ' उचरे ' इत्यनेन आग्नि-
रथा द्विपक्षे एव परिसंख्यावते । तेन द्विपक्षव्यति-
विस्तार इति भाष्यकाचार्यलोकेन सिद्धान्तः । शर-
त्वाभिहितं परिसंख्या नान्नीहृता त्रिदोषात् ।
विज्ञानविविधेषु अर्थवादः ' योदश्वुचरे ' इति इयशी-
कृतमिति । सतदपरिच. इत्यपि न प्रातःपरिसंख्या ।
यस्य ' न वा परिसंख्यावत् ' (१।०।६।१३) इति
सूत्रहृता तत्र परिसंख्याव्यतिरेकं, नाप्युक्ता च तत्रैव
व्याख्यात, तथापि योर्ध्वहृता अर्थिक्यव्यतिरेकं तत्रापि
भूतेः तत्रैव व्यवस्थितोक्तः । तदेवमुपपत्तिप्रमाणम्
नातुदीपिकाप्रकाशे । तस्मात् प्रातःपरिसंख्याव्यति-
रक्तमेव ' पञ्च पञ्चरथा भवति. ' इति । अप्रातः-
परिसंख्याव्यतिरेकं तु ' इमामपञ्चम् ' इत्येव । बाल. पृ. २५.

● आर्थी शाक्यः । आद्यतमनामेन आर्थी भावना
तत्पत्तेः । ननु केन आर्थी भावना । पूर्वपक्षेण इति
चेत्त, आगारेति उक्तव्यवस्थितेन भावनाभावेति । न
पेशपक्षः । तत्र पूर्वपक्षेन प्रत्ययार्थव्यतिरेकः ।
इति चेत्, (न्यायमुपाकृतमवधारणम्) अत्राहः ।
सर्वं न यागो आध्यात्मिकः, किञ्च स्वर्गोपासनादि
आध्यात्मिके यः प्रवृत्तः, स प्रवृत्तः । स एव न

आख्यानाद्योन्नत्येते । 'यजेत' इत्याख्यातश्रवणे 'यगेन यजेत' इति प्रतीतिर्जायमानत्वम् । यश्च प्रयत्नपूर्वकं गमनादि करोति, तस्मिन् 'देवदत्ते गमनं करोति' इति करोतिप्रयोगदर्शनात्, वातादिना गन्तुमाने तु 'नायं करोति, किन्तु वातादिना अस्व गन्तुं जायते' इति प्रयोगात् करोत्यर्थस्तावत् प्रयत्नः । करोति-सामानादिकरत्नं न आख्याते दृश्यते 'यजेत-यगेन कुर्वन्' । पचति-पाकं करोति । गच्छति-गमनं करोति' इति । अतश्च करोतिसामानाधिकरण्यत् प्रयत्नस्य आख्यातभावत्वम् । न च 'रथो गच्छति' इति प्रयोगानुपपत्तिः, रथे गन्ताभावादिति शङ्क्यम् । वीटु-अश्वात् प्रयत्नं न्ये आश्रये प्रयोगोत्पत्तेः । यन्मते-ऽपि अन्योपादानानुपूर्व्ये व्यापारसामान्यं भावना, तन्मते-ऽपि रथे गमनादिरिकम्पापानुपपत्त्येः 'रथो गच्छति' इति प्रयोगस्य औपचारिकत्वमेवेति । अतश्च पुन एवार्थी भावना । यथा आहुः 'प्रयत्नस्यवतिरिक्ताऽऽर्था भावना तु न कथ्यते । यस्तुमाकृतावपाच्येह प्रस्तुतेस्तुपरग्यते ॥' इति ।

(मिथमतमाह-) अन्ये आहुः 'शक्तिर्भगवानुक्तेः भावकस्यापारस्तावत् भावना । यस्मिन् व्यापारे कृते करणं फलैवाङ्गस्य समर्थं भवति, तदंशो व्यापार इति यावत् । य एव अभिधानार्थः । 'कुटारेण छिनत्ति' इत्याख्यातश्रवणे हि मन्त्रेतादंशो मन्त्रिः 'कुटारेण तथा व्याधियते, यस्मिन् व्यापारे कृते कुटारात् छेदं भवति' इति । एवं 'यजेत स्वर्गनामः' इत्याख्यातश्रवणे 'यगेन तथा व्याधियते, यस्मिन् व्यापारे कृते यागात् स्वर्गो भवति' इति । ॥ च व्यापारः क्वचित् उत्पन्न-निपातनादि, क्वचित् अभ्यन्तरीयमादिः प्राप्तिप्रकार-गमनः कर्मभागादुत्पत्त्या विधीयमानस्य पञ्चादयाम्भवे, अन्योपादानानुपूर्व्येन सामान्यतया व्याख्यातदेव । 'रथो गमनं करोति' इत्यादि आख्यातेन सामान्यतया व्यापार एव प्रतीयेते, 'रथस्य च गमनेन व्याधियते, यस्मिन् व्यापारे कृते गमनात् प्राप्तिप्रकारमिति' इति प्रतीतिः । न त्वन गमनस्य व्याख्यातार्थः, तस्य पातना उत्तरात् । तत्र 'रथो गमनं करोति' इत्यादिप्राप्ति-पूर्वो-

त्तरवान्तरदेवादिभजनसंयोजनरूपः इति पञ्चादयमन्यते, 'पूर्वेण प्रवेगेन विभक्त्य, उत्तरेण संयुज्य रथो गमनं करोति' इति प्रयोगात्, 'उद्यम्य निपात्य कुटारेण छिनत्ति' इतिवत् । (चेतनकर्तृशक्तिवाच्यध्वनि यन्ते इत्यादिषु परमते एव तत्त्वप्रसक्तिः, नास्मन्मते इत्याह-) एवं 'देवदत्तः प्रयत्नते' इत्यादि 'देवदत्तस्तथा व्याधियते, यथा प्रयत्नो भवति' इति प्रयत्नानुक्तेः व्यापार एवाख्यातार्थः, न तु प्रयत्नः, तस्य भावना उत्तरात् । व्यापारविशेषाधेयाया च इत्याऽऽदिः पञ्चाद-याम्भवे उत्पन्ननिपाततन्त्रम् । तथा च सर्वम अनुगत-त्वात् अन्योपादानानुपूर्व्यव्यापारसामान्यमेव व्याख्यातार्थः, न तु प्रयत्नमात्रं, 'रथो गच्छति' 'देवदत्तः प्रयत्नते' इत्यादिषु उदाहरणात् ।

(उपपादितं हि अवयवमेवेन प्रयोगप्रयोग-मेवमङ्गीकृत्य भावनाप्रतीतिः वार्तितव्यमिति आशया-भिप्रेत्ये । यस्तु तस्य गमो 'भवति' इत्यत्र भावनाप्रतीत्युपपादनं वार्तितव्यमिति अतिशयोक्तिः, तस्मै इत्यादि 'रथो गच्छति' इत्यादिषु उदाहरणानामभिधान-मेव । नहि 'रथो गमनं करोति' 'पुरुषो यज करोति' 'पटो भवनं करोति' इति कस्यापि अनु-भवीऽस्ति । अतः अन्योपादानानुपूर्व्यव्यापारस्य व्यापारसामान्यमेव सर्वत्र व्याख्यातार्थः इत्यर्थे ग्रन्थशास्त्रम् । ईदृशोदहरणेयु रथाभितो गमनव्यापारः, पुरुषाभितो यजनव्यापारः, पटोभितो भवनव्यापारः, इति विधेयं लक्षणं बोधोपपत्तिः ।)

न त्वन औपचारिकत्वं यस्तु सुखं, दुःखे संमपति तस्मादव्यवत् । करोत्यर्थोऽपि अन्योपादानानुपूर्व्ये व्यापार एव, न प्रयत्नमात्रम् । (व्यापारस्य यज्यताऽप-च्छेदकं, न यजन्तं ह्येतदिति तावदेव । अन्यो-त्पत्त्यनुपूर्व्यत्वं तु यज्यताऽप-च्छेदकान्तमिति प्रतीतिः, आशेषाद्वा इत्यन्वदेव) करोति च चेतनाचेतनकर्तृता-व्यापारसामानाधिकरण्यादिति । तत् सिद्धं अन्योपादान-ानुपूर्व्ये व्यापार आर्था गमना इति । तेन न यजेत इत्यत्र व्याख्यातानुपपत्त्ये 'यजेत' इति । तस्याश्च भावना-काङ्क्षायां स्वार्थः मान्यदेव गम्यते । करणाद्व्यापार-

अस्यनसाये अकृत्यव्यपदेशवत् व्यापारमाध्वत्वा-
विशेषेऽपि क चित् कनन्तूनैवेन स्वल्पव्यापारमाध्व-
त्वात् अकृत्यव्यपदेशोपपत्तिर्नास्तीति । यन्नाश्रयत्वे तत्त्वे-
ऽपि चेन्नाश्रयोः स्वातन्त्र्यप्राप्त्याप्यां यथा कर्तृकरण-
व्यादेशस्यवसा भवति 'चैनेऽश्वेन गच्छति' इति,
न तु कदा चित् 'अश्वक्षयेन गच्छति' इति, तथा
करोतेर्नाश्रयामिनामिनेऽपि क्षान्तायेन सप्तमि सा
भवत्का । यथा च सत्यपि तदनुकूल्यव्यापारभवत्वे तद-
भावविषयस्यैव सप्तमि कर्तृव्यनिषेक्यवहारः, वातादिना
स्फुटमाने स्वातन्त्र्यविषयया अनुभवति वसिष्ठपि
कर्तृव्यवहारः, तथा कृत्यव्यपदेशेन भवे 'चैनेऽं यत्',
अनेनैव नाम्नेन' इति । अतो न व्यापारस्य आम्न्यात-
वाध्याये किं विशिष्टं, प्रकृत पाकानुबुद्धयन्तवत्तस्य
चैनेऽश्वोऽस्त्यत्वात् 'चैनेऽं पवति' इतिवत् 'ईश्वरः
पवति' इति प्रयोगपक्षिणः सन्नाय वाच्यत्वे नास्ति ।

अथ इच्छाजन्यताऽवच्छेदको यन्त्रव्यवस्थो जाति-
विशेष एव आख्यातगमकनाऽवच्छेदकः, यथा भाव-
र्थस्य पाकदेः आख्यातार्थेभवे चेष्टाद्विद्वद्वेन जन-
कत्वं संवर्गः, आख्यातार्थेभवे वा प्रथमाऽन्तपदार्थे
चैमादी अवच्छेदकत्वं संवर्गः, इति स्वीकृत्य 'ईश्वरः
पवति' इति प्रयोगं धारयामः । नहि ईश्वरो बन्धुहृतिमान्,
नापि तावन्तेः चेष्टाद्विद्वद्वेन जनकत्वं, नापि कृतिजनमनि
चैत्रत्वेव ईश्वरस्य अवच्छेदकत्वं इति चेन्न । तथा सति
ईश्वरकर्तृकनिष्पादिनां वेदपुराणेतिहासनात्वा आख्यात-
पदानां अनुपपत्तेः । तथा अगम्य स्थुयस्तिज्ञाता इति
चेन्न । 'शास्त्रस्या वा तस्मिन्निवृत्तम्' (१।३।४।५)
इत्युक्तेन 'मिथुनार्थवार्तादिन्यायेन' (बा. पू. २२१
पं २०-२२४ पं ९) आह्वयः पदभूतगारिण्या एव
स्थुयस्तेरज्ञातार्थवत् । किञ्च यावन्तः पाकजनना यन्त्राः,
ते प्रत्येकमाख्यातवाचकाः, किञ्च यावन्तो बन्धुसमुदायस्य
कृत्योपपाननिषयः तावन्तु समुदायो वाच्यः । आद्यो
सादृशगमकत्वं क चित् परं च सादृश्यसमुदायस्यसुदृश्य
नेदरायःप्रयोगः स्यात् 'नायमपाशीरु', किन्तु पर
एव' इति, पाकजननस्य द्वयोःपि सर्वाविशेषात् ।
द्वितीयो यन्त्रार्थः न शक्यताऽवच्छेदकं, तस्य प्रत्येक-

समाप्तत्वेन समुदायानुचितत्वात् । अस्यन्ते तु व्यापारव-
स्यकताऽवच्छेदकत्वेऽपि कृत्यव्यपदेशसंज्ञकेन भाव्य-
निष्ठत्वेन तस्य आख्यातैव प्रत्याप्यत्वात् । कृत्योपहित-
व्यस्य च व्यापारनिषेधवृत्तिस्तन्तु व्यापारव्यस्य च व्याप-
परिस्पन्दप्रभृति आ फलस्यभाद् विततत्वाद् 'भावना'
इति न्यवहारम् । कोऽहो व्यापारः इत्याकाङ्क्षाया
अन्वाधानादिप्राज्ञावर्तमानादप्यनिषयस्य 'अवमर्शो
व्यापारः' इत्यव्यक्त्यनाद्य समुदायेऽपि व्यवहारोप-
पत्तेः, संभवति व्यापारनिषेधयति आख्यातप्रयोगनिषयः
इत्यनें ब्रूतुम् । अनन्तदेवः पू-४८५-४८७.

७ आर्या भावना । सर्वाख्यातगता अप्येमावना,
तदुक्तं 'अविद्यामावनामाहुरन्यामैष छिदादयः ।
अर्थात्प्राधान्या लब्ध्वा सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥' (भा.
पू. १७८) इति । ...यत्रैत इत्यत्र आख्यातस्य भाव-
येत् इत्यर्थो भवति । तत्र 'नि आरयेत्, केन मान-
येत्, कथं भावयेत्' इत्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेत्,
यायेन आरयेत्, अन्वयव्यापारमप्यजायमानादिभिः उन्-
कार सपाद्य भवयेत्' इत्येवं भाव्यकरणेतिर्कर्मव्यता-
समर्थणेन आकाङ्क्षापूर्वतात् प्रकस्याम्नातः सकलः शास्त्र-
सर्वमः भावनाभावनि आख्यातस्यैव प्रपञ्चः । भावार्थ-
प्रवर्तनी सैवं आर्या भावना इत्युच्यते । या मर्यादपि
शब्दभावनायाः भाव्या । ... अर्थमापना सर्वराक्षस-
प्रत्ययेभ्यम्भते इत्युक्तम् । तस्मात् वायेमापनाया स्वर्गस्य
आपत्त्यं कवियोगावधारयन्ते । वि. २।१।१.

७ आर्भवे पक्षान्ते वृत्तः पृष्ठं विशिष्टति सर्वपृष्ठे ।
वि. १०।६।५. ७ आर्भवे प्रत्युक्ताने यवमातस्य विष्टा
गतिः प्रत्येवितव्या भवति सर्वस्वदेः कतो । भा. १०।
१।२५।६. ७ आर्भवे रूपकान्ते औदुम्बरी इक्षिणेन
देतेन गदतेन वासता परिवेष्टय 'प्राज्ञायाः समापय
मे वष्टे' इति संश्लेषं शब्दिशब्दे' इति सर्वस्वदेः कतो
तृतीयवर्तने यन्मानस्य अक्षिप्रवेष्टः आग्रापते । वि.
१०।३।२३. ७ आर्भवेवच्छेदे पृथो वरनीयव्यवहारपातो
वृत्तः । भा. १।३।१५।४६. ७ आर्भवेवपथमाने
अतिघनगते 'स्तरिष्ठया' (छां. उच. १।५।१३)
इति ग्राह्यः आपन्नवृत्तः । अन्वयः पथग्रीष्मः । तत्र

गायने हृत्वे एवागन्तुः शास्त्रमावाचः । वि. ५।२।५. ७ आर्षेयवधाने ज्योतिष्टोमगते वाग्वस्य साम जगन्मा-
मुपगम । सोम. १०।१।१५. ७ आर्षेयवधान-
माध्यंदिनपश्चान्नपरेव विवृणोतिवृद्धसोमस्मृत्यु-
गायनीरुद्रहस्त्युपुष्प शास्त्रमावापोहणी । भा. १०।६।
११।२१-२२, ७ आर्षेयसंज्ञक पत्रमानः ज्योतिष्टोमे
तृतीयवर्गनेऽस्ति । तस्मिन् पत्रं नृत्तजनि, सप्त मयानि ।
'स्वादिष्टय' इत्येकं वृत्त, तस्मिन् गायत्र्यः लिख-
तवः । तातु गायने महति चेति द्वे सामनी । 'पुरो-
जिनी यो अग्नयः' इति सूक्तान्तरं, स एव अनुष्टुप्
उत्तरे द्वे गायत्री । ताम् एवावाचं आर्षीयवर्षं चेति द्वे
सामनी । 'इन्द्रमण्डं बुता इमे' इत्यत्र सूक्ते, तस्मिन्
उणिगित्तिवः । ताम् सफं नाम साम । 'पवस्य मधु-
मन्मः' इति प्रगाथः, तस्मिन् पूर्वां वृत्तं उजया
मनोवृद्धी । तत्र यौक्ल साम । 'अग्निं मिषाणि पवते
चनोक्षितः' इत्यत्र सूक्तं, सप्त तिष्ठो जगत् । तातु
पानं साम । एतेषा वृद्धा सूक्तानां मध्ये 'पुरोजिती-
वः' 'पवस्य' इत्यनयोः सूक्तयोः कदापि द्वेदे छन्दसी,
तथापि तामातु ज्ञान निष्ठादक्षिण प्रपन्ने कृते सति
एकैकमेव छन्दः संप्रति । ततः गायत्री-अनुष्टुप्-
उणिगित्-तुक्-तयवीमिः (वयमन्तः) पञ्चछन्दाः
सप्तसामा व भवति । वि. १।२।६ वर्णकं ३.

७ 'आर्षीत्वापद् विमिश्रितमृष्टमेषु कर्मेषु ।
दृष्टमेषु तु सुवपत्यर्षाम्भेऽप्योमिषाम् ॥'
(इषुकाया अन्वे उपरत-) 'अतः शास्त्राभिमुखत्वाद्वा
र्षीवर्तनिवासिनाम् । या महिः सैव धर्माङ्गद्वयार्थ-
रक्षणमा मवा ॥' एतेन आर्षीवर्तनिवासिभ्योऽपि
'अभिमुखवत्तय येये पटुशस्त्रार्थवेदिकः । तेते
यय पयुद्धीरम् मसोऽयैस्तत्त्वतो मयेन् ॥' इति ।
वा. १।१।४।५ पृ. २१९-२०. ७ आर्षी हि शब्देक-
समधिगम्यधर्माधर्मयोः अविच्छिन्नलिङ्ग्या धर्मधर्मतर-
विदिष्य परिपालयन्ति । भाट्ट. १।१।६ वर्णकं २.
७ आर्षीयार्थं यदभोग्य केरादीनामप्यं ज्ञेयं यो-
धातेनोदत्तं, यः श्यापमिति । (ययययययययय-
मन्) । मा. १।१।१६।४८. ७ आर्षेयप्रतिष्ठाया अनित्ये

म्लेच्छप्रतिष्ठायापि प्रागाप्यं विद्वन्मन्त्रतत्त्वामरवादि-
शब्देषु । भाट्ट. १।१।५. ७ आर्षेयप्रतिष्ठाया निर्दोषा
जगत्तया अर्षेयसिद्धिः (चन्द्रार्षेयसिद्धिः) । मा. १।१।५
वर्णकं २ पृ. ३३. ७ आर्षेयप्रतिष्ठाया मर्यादने दीर्घं
सूक्ताः (उपतः), वपद्वयन्देन सृष्टः, चेतन्यन्देन
अप्युक्तो वन्तुने मन्त्रः, न तु म्लेच्छप्रतिष्ठाया प्रियङ्गवः,
वाङ्म, जम्बुध । भा. १।१।४।८-९.

७ आर्षेयम्लेच्छाधिकरणम् । 'पवस्यमृष्टमिति'
एवेदम् । इति तदेव दृष्टव्यम् । के. १।३।५.

७ आर्षीवर्तः कृष्णमृष्टमृष्टमृष्टमृष्टः वातुवर्त-
निवासस्थानमृष्टो देशः । वा. १।३।३।७ पृ. २५५.
७ आर्षीवर्तनिवासितः प्रमाण इत्येव आचार्य ।
भा. १।३।३।३ पृ. ५८७, ७ आर्षीवर्तनिवासितं रात्रयस्य
जनस्यपुरपरिरक्षणे सप्तभीमरणे (जनपदुरेभ्यः कण-
नोदरे) श्रुजते । १।३।३।३ पृ. ५८७, ७ आर्षीवर्त-
निवासितं जगत्तयैव अमिषुक्ततां अमिषाहतां
कर्मोन्मुक्तिद्वयां अन्वयनपदवाचिभ्यो म्लेच्छेभ्यः
समीचीनतर आवाये भवति । १।३।३।३ पृ. ५८९

७ आर्षीयानस्य 'अह मरुतमर्षं सूर्य' इत्यादी
अस्मदर्थान्तरादेवेन अर्थान्तोपाकथनम् । सु पृ. १११,
७ आर्षेययोरोप आर्षीयैकितेन अस्मदर्थलौकिकम्लेच्छ-
प्रयोगमवा । पृ. १०८.

७ आर्षेयं वृणीते इति यजमानपूर्वज्ञा एव
प्रपञ्चः ॥

दण्डार्णवमागयोः 'आर्षेयं वृणीते' इति भुवन् ।
तय 'ऋतुवो वृणीते' इति वरपुत्रतन्त्रस्य ऋतुवो
विद्येयमाग्येवपद् 'ऋषिपदम्' वदुक्तमपिगा (देवा,
१।२।४।१२) 'वपन्ने चरौ' (वा. ४।६।१६)
इति भुविमृष्टो मयोवपन्नेनात् अविच्छिन्नस्यैवमिषा-
नामुग्रवशीलपूर्वपुष्टयकत्वं बोधयति । 'अय देवा, योऽ-
मृत्तनः भूमिपुष्टयमायि यय, एय वै ब्राह्मण जगिना-
मापयो, यन्नुपुष्टयनेप न सिद्धमात्, वृन्मय आर्षीये
यन्नुपुष्टयन्' इति मयदेवात् तदप्ययं ऋषिपुष्टयने
'वाक्षिणे ब्रह्मा' इत्यादिबन् । इति मात्रे, 'यजमानस्या
धीर्नयेदपीनां हि देवाः पुष्टयमनुपपन्ने' इत्यादिना

भृत्यधिकरण (११११) न्यायसुखकामम् (पु. १२०) ।

अथ विधिः दृष्टार्थो भवत्यविधिः । बाल. पृ. २१.

● आहृतः । स्वादस्ति, स्वादास्ति, स्वादस्ति च नास्ति च, स्वादवत्त्वः, स्वादस्ति चावत्त्वम्, स्वादास्ति चावत्त्वम्, स्वादस्ति च नास्ति चावत्त्वम्, इति एतन्मन्त्रिन्यादी आहृतं स्वादादी । स्वाच्छब्दस्य आस्पतप्रतिरूपसाम्यपक्ष कथंविच्छब्दार्थवाचित्वाम्युपगमात् अनेकान्तरादी बहूनां संनारिणामात्मनां शरीरादत्यन्तपतिरेकभावेन । तन्मिषत्वात् मृतत्वं पदति । गु. पृ. ६१६, ● आहृतपक्षेण शरीरपरिमित आत्मा अम्युपगम्यते । तत्रापि बहु अदृष्ट कस्मी-यम् । ' सद्भावोऽवयवभानां च तथा तेषामनन्तरता । संक्षेपश्च विनाऽन्येन तद्भावेऽपि च नित्यता ॥ अतिसंक्षेपविस्तारी मुनिर्वाहतिदेहयोः । अन्तरात्मवसंसारसद्भावाज्ञानकारणे ॥ ' बा. २।११ १।५ पृ. ४०२.

● आलम्बनः अस्माभिः प्राणिमनुको मन्त्रिगदमि-
षानो ह्यः । भा. २।१६।१६, ● आलम्बनः नमिः ।
' इत्यदेवतासमन्वायसाऽनुपसका पूर्णसमाभिः पतिः
कांस्यत. (आकाशेः वागाधकत्वं चौरुतम्) नाष्टपूर्व-
शक्त्या आलम्बयमिषाभेन व्यभिचार्यनुमानमासेन वा ।
बा. २।१६।१६, ● आलम्बनः यत्र प्राणिमनुक्तः, तत्र
वागानुमानम् ' इति स्याति । सु. पृ. १२१,
● आलम्बनः स्वर्गवाचिरोऽपि प्राणिमनुक्तस्य वाग-
वाचित्तरसना न विपदा । पृ. १२१.

● आलम्बनविषयोऽना अपूर्वकर्मणे विधाया, न
तु अवयवविधेयाना कर्मणा समुदायसमुदायः ।
' अग्निमीमां पद्मालम्बेन ' ' इदमन्वयेऽवयवति अथ
मिहाना नम वदसः ' । भा. २।२६।१७-२०,
● आलम्बनविषयोऽनामामान्यात् पशुपु दैवस्य
विपन्तः । ८।१।६।१३.

● आलम्बनविषयं पद्ममृतिविज्ञम् । बाल.
पृ. ११९.

● आलम्बनः वक्ष्य संस्कारः । अग्निदेवे
दोषाधिकारे ' सत्त्वमालम्बेन ' सर्वोऽलम्बनविषय, न वा-

विधिः । वत्तलम्बनविषये इदम् । वि. २।२।६,

● आलम्बनः स्वर्गः ' ईशामालम्बेन ' इत्यत्र । २।१।५

● आलम्बनस्य-परालम्बनस्य दृष्टसंज्ञेयो लोहित-
निरतनं च न प्रयोजकं, किन्तु प्रतिपत्तिः । (दृष्टलोहित-
धिकरणे इदम्) । भा. २।११।२।२०.

● आलम्बननिर्वाण्यः । आलम्बननिर्वाण्य-
करणम् । ईयाऽधिकरणम् । ईयाऽलम्बनविषयम् ।
दार्शन्योपमाधिकनिर्वाण्यलम्बन्यायः । निर्वाण्यलम्बन्यायः ।
वायव्यलम्बनोपमायै वागविधिः, न तु गुणविधिः
इत्येकसाधनोपात्तः ॥

संस्कारावाधकरोऽकर्मकद्वयत्वात् । २।१।५।१२॥

आपदे— अनारम्भाधीनो किंचित् ' वाच्य श्वे-
तान्मेत भूतिकामः ' ' तौर्देव निर्वेपेत् ब्रह्मरत्न-
रामः ' । दर्शपूर्णमाशकौरेत अमरन्ति ' ईशाना-
म्बेन ' ' ननुते मृष्टीविर्देवति ' इति । (अत्र प्रथमगुणी-
वाच्ययोः द्वितीयवतुर्वाच्ययोश्च एकशक्त्या कस्य-
पिन्ना पूर्वपद.) तत्रापमर्थो वस्तविकः किं दर्शपूर्ण-
मासिके आत्मने आत्मनो गुणविधिः, दर्शपूर्णमासिके
च निरापे निरापे गुणविधिः, उत न प्रथमपेक्षे
इत्यत्र इतरथेति । यत्र न प्रथमपेक्षेते तदाऽपि किं
वास्तविके, उत चक्षिमादी दृष्टे कर्मणी इति । किं वाच्य-
मातः ? आहृतयोः आलम्बननिर्वाण्योः गुणविधौ इति ।
बुधः । अकर्मकद्वयत्वात् । नाम कर्मणो विषयकः शब्दो
ऽस्ति । ननु अलम्बेन, निर्वेपेत् इति च, नैव विधा-
तायै । अवहितस्मरणस्य वत्ता विधातव्यो भवति । न
चैतद्विधितोऽपि, आलम्बनः कर्तव्यः, निर्वाण्यः कर्तव्य-
इति । तस्मादनुवदितारी । किमर्थमनुवदतः ? आलम्बने
मेने निपातुं, निषेधे च चक्षम् । तस्मात् आलम्बन-
न्तरे निर्विवाक्यं च । अत्रानुवेदेन गुणविधौ इति ।
वा— न कस्य चिदपि कर्मणः प्रकरणे भूते
' श्वेतान्मेत ' ' नर्दे निर्वेपेत् ' इति । तत्र संदेहः किं
अनारम्भवादाना प्रकरणे श्वेतान्मेत प्राहृतयोरेव आलम्ब-
ननिर्वाण्योः श्वेतान्मेत गुणै निषेधेते, किंवा कर्मान्तरे दान-
च्छ्रुते, उत पश्चिमादी इति । तत्र अनारम्भाधीनोपान्यायः
संज्ञाधीनोपान्यायस्यमध्यपरिहृत्यशिरास्वरूपः ।

कथं ? यदि तावत् आलम्भनिर्वाणी प्रकृत्य
श्रूयता, ततः प्रकृत्ययानुवृत्तिरेव प्रवर्त्येत इति
कर्मान्तरपक्षो न स्यात् । अन्तरपक्षवादे तु सति,
देवतादिगुणस्य लक्षणदेकत्वात् कदाचित् दूरस्थान-
वादेन गुणो विधीयते, कदा चिद्वा विपरिप्लव्यमाद्यत्
कर्मान्तर इति ज्ञायते संदेहः । तथा 'त्रयसंयोगाद्योदना
पशुमोमयो' (२।२।६।१७) इत्यनेन गन्धायामिव
अन्यधिमन्त्रकर्मविधानं गम्यते । तस्य प्रकृत्ययानुवृत्त्यात्
अनुवादसङ्कायान्तत्वात् इवेत्येव गुणस्य औत्पत्तिक-
श्रमणायुक्तोऽपि कर्मणि विधानोपपत्तेः कथं स्यात् इति
पुनरवगम्यते । पूर्वपक्षश्च अन्यथोक्तलम्भनिर्वाण्योः
अप्रकरणात् अप्यनं प्राकृत्ययानुवृत्तिरप्यो
प्रवर्तते । तस्मिन्प्रकरणमपि च प्रकरणभावात् अत्राधा-
रणोपलक्षणाभावाच्च न प्राकृत्ययोः लौकिक्याहुत्वरूपयोः
स्मृतिरिति इत्येवं भविष्यति । गुणविधिविषयत्वाच्च
आलम्भनिर्वाणी गुणविधिसम्बन्धोक्तौ । किं तावत् प्राप्तं ?
पक्षेव भवनेषु गुणसंबन्धपरि वाक्ये कर्मविधिमन्त्रा-
भावात् अकर्मान्तरकं, तथा इहापि भविष्यति इति च
अभ्येन अभ्यादिगम्यते । क्व चालौ गुणविधिः इति
विषयानुधारणार्थं अप्रकरणमङ्गलम् । अथवा यद्यपि
एतावता पूर्ववैलक्षण्येन अप्रकरणे भवने, तथापि कर्मणो
विधिमन्त्रानुगोचान् गुणार्थं पुनः स्मृतिरिति । दर्श-
पूर्णमानयोः (वा) शकटेश, सा दैवीकृत्य अलक्ष्यमया
(शम्भुपत्न्या) । निर्वाण्यश्च चरौ कर्मणः, चवपरिमितो
(भोदमहालीपरिमितो) वा । भूमिवह्मरवंसम-
योश्च ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासी ' इत्येवं कृत्यसंयुक्तवादः ।
तथा वाक्यं इति सर्वजनस्यतीना वायुदेवता(क)यात्
कथञ्चिद् ईयाया एणानुवादः । औपमिति च आशेष-
स्यैः नेकोदेवत्वसामान्यत्वात् अनुवादः । तस्मात् गुणो
विधीयते इति ।

यापदुक्तं वा, कर्मणः स्मृतिमूलत्वात् । १२ ॥

मात्रं— न नैतदिति, प्राकृत्ययानुवृत्तिरपि इति ।

किं तर्हि ? आलम्भान्तरं विधीयते इति, निर्वाणान्तरं
न । यदि आलम्भनिर्वाणी विधीयते, ततो न प्राकृत्यो
वी विधीयते । यदि न विधीयते, ततः प्राकृत्यो लक्ष्यते

'वी आलम्भनिर्वाणी कर्तव्ये' इति । ततस्तौ लक्ष्यत्वा
हेतोः विधातव्यो भवति चक्षुः । तौ च भूविज्ञानस्य
वस्तुवर्तमानस्य च इति ज्ञापि अर्थो विधेयो ज्ञाता,
ततः वाक्यं भिद्येत । अथवा योऽत्रो विधायकः भन्दः
स लक्ष्यितव्योऽप्युक्तः, इति विधायकभावात् एकोऽप्यर्थो
न शक्नोति विधातुम् । अथ स एव लक्ष्यविधिति, तेनैव
च विधातव्यते श्रुतः इति, न विधौ विधानलक्षण-
मन्त्रयोऽप्युक्तत्वे । अथ वाक्योऽनुवादः, प्रत्ययो
विधातुमिष्यते इत्युच्यते 'य आलम्भः स एतद्गुणः
कर्तव्यः' इति, तथापि न प्राकृत्यो लक्ष्येत । लौकिकोऽ-
पि हि आलम्भोऽस्ति । प्रत्ययार्थे अनुरूपमाने प्राकृत्योऽ-
द्वयते इति, स हि कर्तव्यो निश्चितो न लौकिकः । अतो
न प्राकृत्ययानुवादो कर्तव्यः, इति वाक्यपूर्णं आलम्भमार्तं
निर्वाणमात्रं च अपूर्वं कर्तव्यम् । कर्मणः स्मृतिमूलत्वात् ।
श्रुतिमूलं हि कर्म इत्युक्तं 'चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः'
इति (१।१।२।१२) । तस्मात् कर्मान्तरे ।

वा— 'यदि आलम्भनिर्वाणी विधेयत्वं न
सूचयत् । ततो गुणविधिसम्बन्धत्वात् विधेयो स्वत्र लौ-
किको ॥' वाक्यपर्यन्तं पूर्ववदेव रूपेण फलपदपरिग्रहेण
तावत् प्रत्ययस्थीयते । यदि हि आलम्भनिर्वाणी
अनुरूप इवेत्येव विधीयते, ततः फलपदं अनर्थकमेव
सक्यत् । सर्वज्ञानप्राप्त्यनुवादोऽपि पाक्षिकत्वात् निश्चय-
मङ्गलं निरूपेत । विज्ञेयत्वेन वाक्यभेदः स्यात् । अथ
गुणलक्षणवन्तो विधीयते, तथापि आलम्भभादेः प्रकृत्ययानु-
वृत्तिरप्यभावात् वाक्येनैव लक्षणपदकरणे वाक्य
विधेयः । गुणविधिप्राकृत्यमविधाने तु ॥ कर्मिहोपः ।
तेनोच्यते (सूत्रे) ' कर्मणः स्मृतिमूलत्वात् ' इति ।
कर्माणं विधेयत्वेन श्रुतिमूलं, न श्रुतः । स हि अचो-
दनालक्षण एव स्यात् । अथवा यावदुक्तमेव स्यात्, न
यमिष्यत् । कुतः ? कर्मणः स्मृतिमूलत्वात् । नहि अचो-
दितो वाक्यः अप्यनस्यैव धारयते । न च तेन विना
इह किञ्चित् न सिध्यति । आलम्भनिर्वाण्योरेव पञ्च-
वक्त्रेण प्राधान्योपपत्तेः । नहि यदेकं गुणभूतं एव, तेन
अन्यत्र प्राधान्यं शान्तिरिति न प्रतिपत्तय इति
किञ्चित् प्रमाणम् । यथावत्तं हि मुख्यपदानामनी, न

स्वाभाविकौ । नागव्याहिरशब्दज्ञानं सर्वत्र द्रव्याणां यथा-
कर्मचिन्तुं देयतासम्प्रयोगपक्षेः अनुवादः । ज्ञातृत्वा यत्
केन चित् वाग्याहिरभ्यः सम्बन्धितं, तत् आलम्बादिभि-
र्वाग्यवदान् अभ्युदयकारि भवति । विशिष्टविधानाच्च
न तत्परिग्रहेऽपि अतिभारः । ज्ञातृत्वा वायुसंज्ञिवेन
उद्दिष्टं स्पष्टं निश्चितं वा ज्ञेयतासौत्र ईप्सितावगतिर्भवि-
ष्यति । न वायव्यस्य वागे एव देयता उद्देष्टव्या । यनयन
हि चोद्यते, तत्तत्र उद्दिश्यमाना न विद्यमन्ते । तस्मात्
यत्किञ्चित् इवेतं जातृद्वैतौ स्पष्टमप्युति वायुसं-
ज्ञेयताऽनुगतत्वात् (अन्तर्भावः) । गुणविशिष्टे कल्प-
संज्ञे वाक्यमेवमभिधाय इदानीं तत्परित्यागं अभ्यु-
पेक्षापि भवीति इति (आलम्बाकारः) 'अथवा
योऽसौ विधायकः धाम्' इत्यादि । कस्याभिप्रायः,
परिदं धनारम्भवादानां प्रकृत्यर्थत्वमभिधास्यते
(३।१।११-८) नैवन् वाचनिकम् । कथं तर्हि ?
द्राव्यान्वाऽनुपपत्तिवर्तिनम् । न च आलम्बनिर्वाणो
अप्यनुपपत्ती, लोकेऽपि विद्यमानत्वादिति । न
परि तावत् लौकिकत्वावृत्त्यर्थं विशिष्टात्वेन विरोध्ये,
ततः अन्वविरोधगतात्वात् सिद्धेयं विरोध-भो, 'च
आलम्बनं, कर्तृत्वात्वा चोदितः' इति । तावता च
उपसीगद्यन्तौ विधायके गुणविधानं नोपपद्यते । नहि
असौ विधानु लक्षितुं च तदुद्धारितं समर्थः । वेधन-
घातपातानादि च लोकेऽपि गुणविधित्वप्रसङ्गः । तत्र
च निष्कलनादानर्थक्यम् । न च एतत्कर्मत्वमेव विनेन
प्रकल्पयामिः वेदिनालम्बनिर्वाणप्रदगमुपपद्यते । तस्मात्
प्राकृतप्रमाणमात्रात् अपूर्वत्वमिति भावितम् ।

यजितरितुं द्रव्यफलमोक्तव्ययोगादितेषां कर्म
संबन्धान् । १४ ॥

भाष्य— यदुक्तं न प्राकृतयोगेति विधी इति । एतत्
प्रकीर्णं, यत्कृतं आलम्बनान्नं विधीयते, निर्विषयम् इति,
एतद्व्यवधानमिदं । यजिमात्रं एते कर्मणो इति । त्रुटः ।
द्रव्यफलमोक्तव्ययोगात् । द्रव्यदेवतासौत्रोपात्तः । द्रव्यदेवता-
सौत्रोपात्तं निर्वीकृतं यद्विधानस्य प्रत्ययवैकल्यमस्य च ।
कथं ? नहि इदमेव उच्यते 'शेवतालम्बे' इति । नहि हि
एतावदेवोच्यते, ततः शेवतालम्बसंज्ञोऽनगम्येत । इह हि

योतं वाक्यं आलम्बेति इत्युच्यते । तेन श्रेतावाग्यसंज्ञो
निर्वीकृतः । यथा 'पटं वय' इति पटयनसंज्ञो
निर्वीकृतोऽनगम्येत, 'पटं दीर्घं वय' इति पटस्य दीर्घ-
निर्वीकृतो दीर्घसंज्ञप्रयोगात् । एवमिहापि मौर्धवाग्य-
संज्ञप्रयोगात् द्रव्यदेवताऽपि तन्मोर्धवो निर्वीकृतः इति
गम्येत । इतरथा देवताशब्दः प्रमादप्रमाणतः इति
गम्येत । ननु अत्रापि 'शेतं वाक्यं कुर्वातुं, तं वा-
मेन' इति अर्थद्वयविधानात् विद्येतेन वाक्यम् । नैति
मूमः । नहि आलम्बेति इत्यस्य अयमतिभारः, यत्
द्रव्यदेवतासंज्ञेन पुरुषप्रधानं द्रव्यात् तं वाग्येति
इत्यर्थं विशिष्टम् । क्षुत्वेव हि पुरुषप्रधानो निश्चि-
तमप्येत, वाक्येन च द्रव्यदेवताऽऽप्येत । इति । नात्र
द्रव्या वाक्यस्या प्रतीकत्वम् । यथा 'रक्तमद्वं योजय'
इति । यथा गुणविशिष्टं भवति वाक्यं, तदा द्रव्या
वाक्यस्या प्रतीकत्वं गुणद्रव्यविधाने । अथ 'योगमात्रं'
इत्युच्येत, तत्र गुणविशिष्टेऽपि वाक्ये पर्यवस्ये
एव शुद्धविशिष्टत्वम् । अत्रैव विशिष्टगुणद्रव्यस्य
प्रतीकत्वात्, न भवति एकस्य वाक्यस्यातिभारः, एवमिहा-
पीति । संबन्धश्च बहुविधः । पदेर्विशिष्ट एक एवोच्यते
इत्येवार्थ-त्वम् । विभक्त्यनानादि चान्न वदानि साक्षाद्भाषि,
इत्युक्तस्य एकवाक्यत्वम् । न च यागमन्तरेण देवतासौ-
त्रस्य संकलनमित्य इत्येव संकलनोऽवश्यमिति । तस्मात्
यजिमात्रं एते कर्मणो इति ।

वा—'यथा फलपदमेकं गुणपञ्चो निराकृतः ।
द्रव्यसम्प्रदायोक्तव्यं नैव आलम्बनमात्रम् ॥' विशिष्टपद-
उक्तयोगात्पदानुगतेन द्रव्यदेवतासंज्ञसंज्ञात्वात् । यत्
अन्यथाऽनुपपत्तेः आक्षिप्तवतिप्रतिपत्तिः सत् विधीयते ।
नहि एनं अन्यत्र किञ्चा संज्ञावितुं समर्थः । यदि
देवतादेवेन अपरित्यजेत इत्यं आलम्बेति, न तत्
वाक्यं कृतं स्यात् । न च प्रतिद्वयानुदेक्य एवं स्पष्टं
इत्यसम्येति अनुग्रहसंज्ञात्वादेवतासंज्ञा । तेनार्थ-
वायुमुदिन देवतासंज्ञं इत्यं दातव्यं, अतश्च यजि-
विधानमेतदिति निश्चीयते । यथा च उच्यते कतिपयि
'यजित्वोदना द्रव्यदेवतासंज्ञं यमुदये कृतायेवता'
(४।१।१२२७) इति । ततश्च आलम्बनिर्वाणो योद-
न-

प्राप्तौ एव श्रुतवदिष्यते । तत्र आलम्भविशिष्टत्वात्
इति (भाष्ये) गौखोपन्यासः फलत्वेव, न चं चित्
वस्तुपेत्यवादिनोपन्यासः इति नातीपादतन्त्यः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १५ ॥

भाष्यं—लिङ्गं एतत्पि एवमर्थं दर्शयति । ' खेमा-
रीष्टं चरे निर्वपेत् ' इति प्रकृत्य ' परिश्रुते याजयेत् '
इति परिश्रवणविधिः । एतन्म्य वाक्ये यजतिशब्देन
मन्वीनैवमाकल्यते, यदि गणिगती एते कर्मणी । अथ
प्रसूतो गुणविधानं यापदुर्गं वा, यजतिशब्देनानुवादो
नावकल्येत । तस्मादवस्थायां यजिमती इति ।

वा— होमारीष्टं इत्युक्ते विनाऽपि यजतिशब्देन
परिश्रवणविधिरेव याजये यजतिमा अनुपमाने यजति-
मन्तर्मेविनायितं एवमादीना इत्यवगम्यते । अमी
पोमीयेऽपि च अनेनैव यजिममसिद्धिः । पूर्वं च एताव-
देव विचारितं, किं प्रकृत्युपाधिव्य, उक्त विधायकत्व-
मिति । निन्दे तु विधायकत्वे किंमात्रम् तत् कर्म इति
एतदधिकारणाधीनमेवैतत् इत्यपीनवन्यम् ।

वा— (तत्र सिद्धान्तः) ' वैचतापदवैचर्यं
यावदुक्तविधौ भवेत् । तेन तत्कद्विपतो यागो
विधेयोऽत्राश्रुतोऽपि सन् ॥ ' तस्माद्याग एव गुण-
कविशिष्टो विधीयते ।

सोम— युक्तं पूर्वं कर्मणः तद्विहितत्वात् फलव
गुणविधिः, इदं तु अनारम्भविधानात् प्रकरणादाश्रया-
त्मेन फलव गुणनिष्पन्नमत्रात् कर्मणि गुणविधिः
गुणनिष्ठिकर्मान्तरविधिरां श्रीशर्यं इति प्रत्यय-
स्यानात् संगतिः । ईषा निर्गमार्थमरुद्रवन्मूलदाय-
विशेषः (धुवर्ग, इमाद इति भाष्यम्) । सुचार्यस्तु-
अमरत्वे अमरत्वभूते पाकस्यादिकाक्ये दास्यपूर्णमासिकः
संस्कार एवान्वयते, न ॥ यागो विधीयते, कर्मणो
शामस्य शान्दाभावात् इति ।

वि— ' वायस्य श्वेत आलम्भो भूत्वा होमं चर्चं
तया । निर्वपेत् ब्रह्मतेजोऽप्यंभीगवृष्टिमिच्छासो ॥ गुणो
येऽं चरे क्रिया शर्यवधितकर्मणी । फलार्थे अथवा
यागो विशिष्टो विहितविद् ॥, शैवं यापुष्पणीयया-
मागमे च रविप्रभे । चरुर्गुणशब्दः रयात्वी निरालम्भः

मो. को. १२०

तदाशितः ॥ फलदानेन तत् किं त यावदोदितकर्म
नत् ।, इत्यादिरूपमप्येतरार्था यागमाऽऽर्षिर्षि । '

आह— ' ईषामाश्रमेन ' ' चरुतो मुनीन् निर्व-
पति ' इत्येताभ्यां विहितयोः दास्यपूर्णमासिकयोः ईषा-
लम्भचरुर्गुणिनिर्वाणोः अनुवादेन अनारम्भाधीतार्या
' वायस्य श्वेतमाश्रमेत भूतिकामः ' ' होमं चर्चं
निर्वपेत् ब्रह्मचर्यसंक्रमः ' इत्येताभ्यां श्वेतचरुगुणौ
विधीयते आलम्भकर्मणीभूत ईषा श्वेता कर्मिण्या इति,
निर्वाणः चकण्णलक्ष्यराहत्या कर्तव्यः इति । तद्वैचक्षण्य
न शतुल्लभत्वात् वायव्यमित्यनुवादः । होममिति च
आमेयश्वेत तेजोदेयत्ववशात्तान्मायात् । न तु देवताविधिः
यामाश्रयात् । उभयत्रापि कर्मणं सार्वकाम्यवाक्यप्राम-
कप्रयोश्चकत्वानुवादः इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु
कर्मणदवैचर्यमत्रात् प्रकरणात्तदभावात्मेन न
गुणकर्मण्यश्रयानुपपत्तेः गुणविशिष्ट यावदुक्तं आलम्भ-
निर्वाणत्वं कर्मान्तराभेद फलदेहेन विधीयते इति ।
सिद्धान्तबहु वाच्यं सौर्व इत्यादितद्विज्ञातमप्यवैचर्य-
पदे. इत्यदेवतासंक्रयानुमितो याग एव आलम्भनिर्वाण-
विधानानुष्ठितो द्रव्यदेवताविशिष्टः पत्येदेहेन विधीयते
इति । अनिदेवतासंक्रय आलम्भनिर्वाणो न विधीयते ।

मण्डन— ' वायस्य यजिमत् कर्म । '

शकर— ' वायव्यादौ यजितिविधिः । '

● आलम्भनिर्वापन्यायस्य स्वरूपं तु ' यदि आलम्भ-
निर्वाणो विधीयते तर्हि न प्राशुतो हो निद्रितो, यदि न
विधीयते ततः प्राशुतो एत्येते, यौ आलम्भनिर्वाणो
(हो) कर्मण्यो ' इति आलम्भनिर्वाणपक्षिणमणोक्तेन
न्यायेन कर्मण्यतावाविना प्रत्ययेन उपलक्षणीभूया
प्याहृत्वास्मयितोपम वा कर्मण्य इत्युच्यते । सु.
पृ. ११२३.

● आलम्भोक्तार्थः शस्त्रेण प्राजपत्यरयुता ब्रह्म-
तामस्ये ' तान् पर्वमिद्वानुगृह्णन्ति, ब्रह्माम्या-
रमन्ते ' इति । भा. १.१.१२.१३.१४.१५.

● आलोकरय आलोकरव्यवस्थायां नदि प्रमाण-
मिति । यः पुनः नापनयदिमप्येष्टनं, एत उपायो,

नामिन्यक्तौ । उपलब्धयोग्यताऽऽपादनं हि अभिन्यक्तिः । तदुत्तरभावे चोदयति । अत्रु. पृ. २२०.

• आवस्यः अग्निः आहवनीयावायेन, किं तु त्रैकिक एव । संकल्प. २११२. • अवस्यस्य नामाग्निः आवस्ये गृहे भवः । पञ्चान्वायानस्ये प्रथमम् । अत्रैव सर्वं पाकः । येषाम्ये तु आहवनीये एव लोडि भूयते । के.

• आवापः तत्र च एषादद्याप्यार्थः । तत्र आवाये नाम अधिष्ठान्य निवेद्यः । तत्रं तु अनेकान्ये नक्तुं कारणम् । के. • आवापोद्वापो साम्ना विष्टुद्धा- विष्टुद्धोमपेत्तु कृतुम् गण्णदिनाम्येवमानस्तोत्रपदेन । भा. १०४।११२१-२२.

• आवापोद्वावाऽयां अवस्यतां शक्तिः इति न्यायः । वाक्यस्येते प्रथकतां तात्पर्यम् । तत्रापि त्रैकिकेते इत्यवयवम् । तथा च प्रथममुत्पत्तिः स्वराहारणीतवता संपूर्णस्य चावस्य विविधे प्रथमिष्ठ. शक्तिप्रहः इति निर्दिष्टम् । उ च 'आवापो- द्वावाऽयामवस्यतां शक्तिः' इति न्यायोऽग्रेण स्वयमेव दर्शान्तरगा पन्थाः । शब्दकोस्तुमे १ श्रोत्रादः ।

• आवापिकः— किमिदं आवापिक इति । आवापभावात्स्विकृतौ अनन्ता आवापस्यानम् । तत्र भवः आवापिकः । प्रविष्टावात् अनुवाच. तापिकः । या तु भिन्नरूपेवता तत्र, तैराती प्रवादेवता आवापिकी । तस्यावापिक इत्युच्यते । भा. १०४।११३८.

• आवाहनं न कर्तव्यं नाम्ने वैषदेवे चरी कदा चित् समविशतो विष्णोश्चक्रमस्य देवताऽऽवाहनकृते । वि. १०११। वर्णकं ३. • आवाहनं यजिना वैषदेवे परंणि न कर्तव्यम् । संकल्प. ४४१८. • आवाहन- निगादे आवाहोऽग्निः आहवनीयः, आवाहस्य आग्र्य- भागान्वापदा, न तु आवाहस्य आहवनेकवे । ४४१८.

• आवाहननिगादे 'आवाह देवान्' इति उत्तरं उच्यमानायां सर्वदेवानामेव वाद् ।

'अने नेमिर्देवास्यं परिभूस्वगव देवान् यममानाव' इति मन्त्रे भुवममानं यममदेवना स्थात् । यजुदीनमसि देवतात्वात् प्राङ्गणिकत्वात् । समिधानेन

मित्रेयपरने तु प्रवाधानामेव प्रथमं इत्यमानत्वात् तदेव ताभ्यमिति प्रवाज्येने मन्त्रत्वेन । इति प्राप्ते, 'प्राधानानाह चैव भेनं यशदं च' इति लोपिभ्यामेव सामान्यराविनोऽपि प्राधान्यदस्य नैमदिमागपरत्वप्रतीतेः 'अग्निमत्र आह' इत्याहुत्तरावाक्येषु कीर्त्यमाना- मेवैतदाग्रहं न सर्वेणाम् । संकल्प. ४४२०.

• आवाहनमन्त्रेण देवतास्मरणेऽपि स्वाहावापि- मन्त्रेण दाढर्पाय पुनः स्मरणम् । माट्ट. १०११। पृ. २०५.

• आवाहनवत् । यथा 'आगेवं कृष्णप्रीयमानमेव, सोमं वक्षु, अमेवं कृष्णवीरं पुरोवापां स्वर्गमान.' इत्ये- कत्वेऽपि अग्नेर्देवतायाः कर्ममेदात् नैदेनानान्त्रिने, एवं प्रादृष्टादे मुन्यविष्टुदी सर्वेणामसा सुप्रवापसा उपप्रवर्ण कर्तव्यं 'इत्येवमेव यशोदेवादे' इति । ना. ११४।०१०.

• आवाहनादिनिगदेषु देवताविशेषाद् एवि- शेषणमेव पठनीयं विविधाक्ये देवताविशेषावक- पदस्य वविशेषणत्वे । भा. १०४।१४।२६-२९. • अवाहनादिनिगदेषु विविधतत्त्वज्ञेनैव देवताप्रशस्तं कर्तव्यं दार्पणीयासादी । १०४।१४।२९-२४. • आवाहनादिनिगदेषु विविधतत्त्वज्ञेनैव देवता- प्रशस्तनं यौर्विद्विक्तुनि । १०४।१४।२५. • आवा- हनादिनिगदेषु विश्वरूपचन्द्रहितेनैव केननागिपदेन अंतरमिषानं अभीक्ष्णीयपञ्चपुराणाह्वितकृते । १०४।१८।३६-३७.

• 'आविर्भावविरोधभावेऽर्थव्युत्पायि चत् । तदुक्तिं, यत्र या हानं प्राग्भूममहापाद् भवेत् ।' (खे. वा. प्रत्यक्षपृ. २५२) । अत्र व्याख्यान- करः । नहि रूपादिभ्योऽप्येव धर्मो विद्यते, सो वात्तादिभिः विविधो गृह्येव । रूपादिगुणानामेव गवादिभ्यः, वृक्षवैषातमायमेव वनं, नाम्नात् । अनुपल- म्भात् उपलम्भकारणतत्त्वभावात् । यत्र आहुः 'क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पञ्चसु । न यद्यनिन्द्रि- यं यस्य (सत्त्वस्य धर्मिणः) प्रादकं विद्यते तदिः' इति । न च असत्सि बहिर्दिष्टेय अन्तःकरणेन यस्या-

मिति वाच्यम् । नस्य बहिरस्तात्प्रायात् इति । परि-
हरति-आविरिति । रक्तत्वदिरित्यादिर्भेषु आविर्भाव-
तिरोभावभर्मकेषु यत् वदरक्तं अवस्थाद्वानुयायि प्रत्यभि-
ज्ञायते, यदा विन्दपटकपात्रप्रवस्थासु अनुगतं अवस्था-
वत्, यदा संतप्तो बल्यभ्रपङ्क्तौ प्रायेः शुक्लरूपमह-
णात् यज्यते, तत् धर्मः । नहि तदभावे प्रत्यभिज्ञा
संप्रपत्तिः, धर्माणां भिन्नत्वात् दर्शनम्परीक्षायां च ग्रहणं
इति न ग्राहकतायाः इति ।

० आवीतहेतवः नाम अपरव्यावृत्तिमुखेन ये
चाव्यं गमयन्ति यथा प्रमाऽऽप्यः । ते हि निरामयेभ्यो
मृदादिभ्यो व्यावृत्ताः शरीरस्य निरामकत्वापेक्षेन
आत्मकत्वं गमयन्ति । गृहार्थविषयण, पृ. १०५.

० आवृत्तपृष्ठपयकहावृत्तेरन्ते मन्थनं, न तु
प्रत्येकपृष्ठान्ते । भा. १०६।१०।२९-३०.

० आवृत्तिः अविज्ञोनादिकर्मणा, प्रदोषादिकर्म-
दिभ्योनिमित्ताह्वयप्रतुषेन । भा. ६।१।८।२७-२८.

० आवृत्तिः । अनुपज्ञावृत्तवशापाणक्षणां भुतपदस्यानु-
संधानम् । अभुतपदस्यानुसंधानमप्याह । न च सर्वा-
पेक्षा ज्ञान्या । सवि. पृ. ७१. ० आवृत्तिः अवधान-
मन्थन्य प्रतिशेनं यजमूये नाभावीवेष्टी । भा.
१।४।१३।४६, ० आवृत्तिः अहर्गणे मुण्याश्लीनस्य
मुनःप्रणाहानस्य प्रत्यहं मैदेन । १।१।११।

२२-३२, ० आवृत्तिः उद्गातागच्छेदधन, अहः ध्य, न
सर्वदा अहर्गणे । ६।५।२१।५६, ० आवृत्तिः उरासां
स्वसानविबुद्ध्या, न तु दण्डरतितग्नं, उपशब्धिबुद्धी ।
५।१।१३।३, ० आवृत्तिः सुवैतुममनादीनां निमित्तावृत्ती ।
६।२।१०।१०, ० आवृत्तिः दर्शपूर्णमासयोः नैमित्तिकस्य
प्रापश्चित्तस्य भेदनम्पदनादिनिमित्तावृत्ती । ६।२।१३।२५.

० आवृत्तिः प्रधानां मुक्तानुशेषेन अयुता । वा. ४।५।१
पृ. ४६३. ० आवृत्तिः बहिरस्तात्प्रत्यय आशिष्प्र-
पातः अतीरोमीकार्ये स्तम्भयते । भा. १२।१।
२०।४४, ० आवृत्तिः प्राप्यतस्य समापने अवि-
प्यारहपराधानेन वृद्धवदहस्यावृत्ती । १०६।११।३३१.

० आवृत्तिः वगाहोमस्य भिषदेनचवृत्तये यथा
ऐरावतेनैव वृद्धु । १।१।२।१२६.

० आवृत्तिः वाङ्मदीयः । वाङ्मपेपगुणविधौ आख्यात-
पदावृत्तिः, प्रदेकत्वनिबन्धना पदेकदेशातिपदिकावृत्तिः,
हमिराजोः उपपत्त्येन वितोषणे " हविरातिमाच्छेत् " इति
पदमनुदास्य आवृत्तिः । सु. पृ. ६८२. ॥ आवृत्तिः
विशेषणसंज्ञायां दृष्टा " आयुर्गतेन कृताता, प्राणो
यथेन कथ्यता " इत्यादौ । वा. २।२।११ पृ. ४६३.

० आवृत्तिर्न दर्शपूर्णमासयोः अवधामन्थन्य प्रति-
ग्रहः, किंतु मन्थनग्रहः सृष्टेन वृद्धम् । भा. १।१।४।
१२।४२, ० आवृत्तिर्न सर्वपथावस्थास्य अहर्गणस्य
अभिपत्त्येन । १।१।१६।१८, ० आवृत्त्या आशेष-
कृष्णमीषवृद्ध्या प्रदानमनुशेषः । १।१।११।६८-७१.
० आवृत्तौ च वाङ्मदीयः । दुपृ. १।१।१२।९.
० आवृत्तौ गृहस्य सर्वपदस्थाने मन्थनस्य सृष्टेया-
नुष्ठानं, न तु अवान्तरातिषट्पदम् । भा. १०६।१०।
२९-३०.

० आवृत्तिग्यायानां दण्डकलितं न्यार्थं, तथा
कवयनुषो भवति । तद्यथा, कश्चिदुच्यते " अनुशास-
ति पठयता " इति, दण्डकलितराशौ पठयते क्रमात्-
ग्रहाम् । भा. १०६।२५।८९.

० आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति न्यायः (५।
१।१ इत्.) । नहि सृष्ट् अथमात्रात् (प्रायः)
विधा दृष्टा उपपत्ते " आवृत्तिः " इति न्यायात्,
अप्योत्तरात् मानसविधानशामर्थ्याप । उपदेश-
साहस्यो-राम्यार्थः यथा, ५. ॥ ओतयो मन्तोरो
निदिष्यासितस्यः " इति वाक्येन विदितानां अथगमन-
निदिष्यानन्तानां तात्पर्यरक्षेत्तं आवृत्तिः वर्णन्या, न
तु सृष्ट् उपपत्तेन कृतार्थता । अत्राह उपदेशात् भारणे
चर पुनर्मनस्य, तयोत्तर पुनर्निदिष्यानन्तस्य विधानात्
आवृत्तिर्गम्यते । इति न्यायमन्तर्यः । के.

० आवृत्तिलक्षणे वाच्यमेरन्निदिष । प्रत्या-
वृत्तिः, प्रत्यवृत्तिः, उभयवृत्तिरिति । प्रत्यावृत्ति-
रिति द्विविधा, प्रतिवृत्तिरवृत्तिः प्रत्यावृत्तिरिति ।
प्रतिवृत्तिरनुवृत्तिरिति द्विविधा तत्तात्पर्यमागम्यते ।
प्रत्यवृत्तिरिति त्रिविधा सृष्ट्-सृष्ट्-अवृत्तिरिति ।
(उदाहरणं तु नोक्तम्) । बा. ४. ८८.

हु आशुत्तिरतु व्यवाये कालभेदात् स्यात् ।
१०।६।११३१ ॥

गणमपने प्रतिमार्धं चत्वारोऽमिष्कलाः पट्टहाः,
एकश्च पृष्ठभः पट्टहाः इत्यनुष्ठानम् । 'संस्थिते पृष्ठभे
पट्टहे गण्यस्येत्ये पृष्ठं वा' इत्यनेन च पट्टहान्ते मध्य-
गणमुक्तम् । प्रथमपक्षे पृष्ठपत्रहे अनुष्ठिते द्वितीय
मासस्याशी अमिष्कलाधन्यारोऽनुष्ठायन्ते । तदा पुनः
पृष्ठभः । एवं प्रतिमासम् । तथा च पृष्ठपट्टहाना
अमिष्कलैः स्यवाये अन्तपाने सति कालस्य भेदः स्पष्टः ।
एवं गणवाये सति कालभेदात् प्रतिपृष्ठपट्टहान्ते मध्य-
गणस्यापि आशुत्तिः स्यात्, न तु सर्वपट्टहान्ते सङ्गदेव ।
अतः प्रतिमासमासैरेव मध्यगणम् । औपसुतपण्यः पूर्वा-
धिकरणोक्तसङ्गदनुष्ठानवैलक्षण्यार्थः । के.

हु आगारोऽयं यजमानः इति निरर्थं निर्देयः,
यज निर्दिष्टोऽयं इति नित्यानुवादः ॥

'आशास्तेऽयं यजमानोऽहौ' इति यजमाननाम-
निर्देशस्य विधिविधेयमात्रा पोडशिनं प्रकृत्य 'यज
निर्दिष्टोऽयं प्रतिवेद्यं यजमानोऽवाधिति
निर्दिष्टेनैव तुयं लोकं सम्पति' इति भुवो नाम-
निर्देशस्य विधिविधेयमात्रा पोडशिन इव विवक्ष्ये प्राप्ते,
यज निर्दिष्टेतिस्मरं नित्यानुवादक अनिर्देशस्यैवोत्तरस्य
निमित्तत्वात् । अनिर्देशस्य प्राप्त्यन्तर्गताभावात्, अतो
निरर्थं निर्देयः । संकष. ४।१।२०.

॥ 'आशास्तेऽयं यजमानोऽहौ, आयुषास्ते'
इत्यादिः अविषयमेव मूलविषयपक्षे प्रावणीयेकवादी
प्रत्यक्षप्रकरणे एकवाक्यमन्त्रादेः आग्नेयं यजमानाग्रतनपरो
होम्यते । (कृत्वा विन्ता) वि. १०।२।२१.

॥ आशितं यजमानम् । या ॥ आशितंभर करोति नाही
फलक्यते । तस्मात् या आशितंभरा, नाही दक्षिण ।
आशितंभराया आशितंभरा यजमानस्य (द्वादशतत दक्षिण
इत्यर्थः) विषयः । ... तस्य यजमानस्यैव नाशितं तत्तद-
बलात् । यजमानो हि आशितेन भवति । इति आशितं-
भरापूर्वकं सम्करणम् । तस्मात् आशितंभरं यद्
इत्येव सा भूतिः, सा दक्षिण । (आशितंभर उदरपूरण-
पर्यायम्) । भ्र. १०।२।११४४.

॥ आशिरवत् । यथा कृतपेये 'कृतनतो भवतः' इति
वचनान् अमावे प्रत्युदः (येनो.) 'अन्यो यजमानस्य
व्रतयुक्तमाशिर (आशिरामे) दुहति' इति श्रुतेः
आशिरामेयमन्त्र गौरवाधीनते, एवं (संस्कारकाले
नवानि प्रागण्युत्पन्नानि, इति पूर्वः पक्षः) । भा.
११।१।११३१.

हु आशीरधिकरणम् । श्रोताहनमन्त्राया दाव-
मानस्यम् ॥

मन्त्रादाकर्षककालास्तुत् । ३।८।६।१५ ॥

आशुत्ति— इह एवंकालीयक मन्त्रा उदाहरणं
'आयुर्दं अयेऽयुष्युर्मे देहि' इति, 'वचोऽं अये-
ऽति वचो मे देहि' इति । एतु उदैहः किं आनेना,
उत याजमाना इति । समारपणानात् आनेना इति
प्राप्तम् । एवं प्राप्ते भूमः । मन्त्रादेन सद्गुं भवेद्युः,
यथा कामः । एवं आत्माभिधापि परं युक्तं भवति
आयुर्मे वचो मे इति । आयुः सर्वः इत्येवमादिभिः
कर्मफलमभिवीचने अये त्वं कर्मफलं मे लाभ्य इति ।
तत् इह कर्मफलं लाभ्यार्थं संदीक्षते । यजमानस्य तेन
उच्यते, शान्त्यः । यत् कतिपयः कर्मफलं, न तदर्थः
अग्निः, सिद्धे हि तत् । यत् यजमानस्य, तदर्थः अग्निः ।
तत्र अग्निः सत् आकाशितम्, यत् अन्तर्हं अनयति
अवैगुण्यात् । कतिपयसि सिद्धे तत् उच्यते, तत् यज-
मानस्यैव कर्मफलं लभ्यते, तत्र आत्माभिधापि परं
लाभ्यते । यजमाने न आत्माभिधापि परं कर्मफलं
अगौरवं भवति । तस्मात् याजमानः ।

वा— अयमेवसंयुक्ता आशीर्गन्ताः समारपणं
नियम्यन्ते, न नेत्य. कालीयपतिः (मन्त्राणां अविषयक-
त्वात् अन्वयस्य च कर्मफलकालेनोः असंभवत् । यत्
आशास्तेन, तत् यजमानं कर्तुं अयमोर्ति उदाहरणत्वेन
अभिहितम् । इति प्राप्ते, याजमानाः इत्युच्यते । वे
हि गन्तव्यमन्त्रात् यजमानस्यैव आशास्ते । यज-
मानेन च तत् आशास्तेनैव, न कतिपया, तदर्थस्य
दक्षिणत्वमस्य अन्वयाऽपि सिद्धत्वात् यजमानात्
त्यजमानत्वेन अये, अयमेवसंयुक्ताः । अथ यजमाना-
यमेव अये प्रथयेत, तत्र 'आयुर्मे देहि' इति

आध्वविषयं सन् विरुध्यते । तस्मात् यजमानेनैव प्रधान-
कर्मप्रतिरूपेण आत्मोत्साहनायै प्रयोक्तव्याः इति ।

विप्रयोगे च दर्शनात् । १६ ॥

आश्वे— विप्रयोगे च अग्नीनां प्रवासे उपस्थान-
मसि (यजमानस्य प्रवासे अग्नीनां उपस्थानमसि इत्य-
न्वयः) ' इहेव सन् तत्र सन्तं त्वाऽग्ने ' इति । न च
प्रेषितः अग्निः प्रवासे भवति । कर्म कुर्वक एव
वाचकः शब्दः । भवति तु यजमानः अग्निः
नेतिरिति । यजमानः सविधाय सः अग्निहोत्राय
प्रमसि (अग्निहोत्राय सविधाय प्रमसि) ।
दानये च विदेहस्येनाति त्वाः कर्तुम् । स एव
श्रेयित्व्य उपस्थानविशेषं ब्रूयन् यजमानस्य उपस्थानं
दर्शयति । तेनैव एवंजातीयकाः (मन्त्राः) यजमानस्य
भवेयुः इति ।

वा— आशीर्मन्त्रे च प्रसवजन्माभिमिहोमेषु
अग्न्युपस्थानार्थे श्रेयित्व्य दर्शयति । न च कृत्विजः
श्रेयित्व्य कृत्विक्त्वं संभवति कर्ममैत्रेयाभावात् ।
यजमानस्य तु इत्यन्वयेन उपपद्यते । तस्मात्
तत्तामान्वात् इतरेषु तथाकम् ।

सोम— कर्णपेयुषकाभिमैत्रेयेषु प्रयत्नस्थानात्
संतामिः । सूत्रे तद्वत् कर्मकत्वं वाच्यमान इत्यर्थः ।

वि— ' आपुदा ' इति मन्त्रोक्तिः कक्षा—, श्वेदोः
समाप्यया ।, तत्राथे लिङ्गनः स्वाभिगमिता कर्म-
कमत्वा ॥ '

भाट्ट— १६ ये अत्रगभूताः कर्मफलप्रकाशक-
कर्माङ्गभूता मन्त्रा ' आपुदां अग्ने ' ' अहम् गुणः '
इत्यादयः, ते उमादशनादाभ्यर्थाः । इति प्राप्ते, यत्-
न्येते लिङ्गादिना अह्वनीयैरुपस्थानादौ विनिर्मुक्त-
न गृत्वाकारिकं तृतीयया इतिकरणेन वा विनिर्मुक्तत्वा-
भावात् आनुषङ्गिकफलकत्वात्, तथापि कर्मफलमेव
उपस्थानारिपयोगं शोभाद्वजार्थं प्रकाशयन्ति । यत्र न
यत्र एतदकारणं फलं कर्मजन्यत्वेन कर्तुं, यत्र तत्
शक्त्यर्थं नियतमनियतं वा प्रकाशयते । अत्र एव दर्श-
पूर्णमासदौ स्वर्गापुरादेः फलत्वात् सत्कृत्यार्थप्रयोगे एव
उपपन्नः, न फलान्तरार्थप्रयोगे । यत्र ॥ नैवकर्मपरस्य

कर्मफलत्वं, तत्र उमादशना कर्मफलमैवैतेन मन्त्रेण प्रका-
शयते इति इष्टव्यम् । तस्य कृत यजमानस्याभ्येव, कृत्वि-
कफलस्य उपस्थानादाभ्येव तत्राश्वेने तदङ्गत्वात्
पद्यते । तस्य यजमानाशास्त्रत्वेन अग्निं प्रति अना-
शास्त्रत्वाच्च । न च यजमानफलमेवाश्वयुषा आग्राह्यतः,
' मे ' इति ' अहम् ' इत्यभ्यर्थाप्रकाशकत्वेन लिङ्ग-
विरोधात् । अतो याजमाना एवैते । अत एव यत्र
नेनादृशं लिङ्गं, तत्र आश्वयंवा एव ।

मण्डन— ' तस्यैव नारायणमन्त्रपाठः । ' ७,
तस्य स्वामिनः ।

शंकर— ' प्रत्यगाशीर्मन्त्राः । ' ९, यदुः यज-
मानस्य आशीर्मन्त्रः आशीर्मन्त्रः ।

७ आशीर्मन्त्राः ' आपुदां अग्नेऽसि आपुदं देहि '
इत्यादयः सप्तास्यया न निवृत्त्यन्ते, याजमाना एव ते
नान्विजाः । वा. ३।८।६।१६. ७ आशीर्मन्त्राः । गुणी
अप्यो यत्र कर्तव्ये, ते मन्त्राः स्वाभिगः कर्तव्यन्ते ।
हुप्. १२।१।१।१. ७ आशीर्मन्त्रं प्रसवजन्मानामि-
होमेषु अग्न्युपस्थानार्थं श्रेयित्वया दर्शयति । (तितो
मा सन्तं मा प्रशसीः इत्यादिम् । सु. । ' इहेव सन् तत्र
सन्तं त्वाऽग्ने ' इति तु माधे ।) वा. ३।८।६।१६.
७ आशीर्मन्त्राणां ' आपुदाः ' इत्यादीनां समुच्चयः ।
भा. १२।१।१।१-२.

७ आश्वेनां नाम ग्रीहीणां ' अग्नये एहवत्ये अष्टा-
कपाठं निर्वपेत् ' राजसूये नानाग्रीवेशे प्रथमं इति ।
आश्वेनां ग्रीहीणां नाम ये मातृद्वयेनैव शिक्षा भवन्ति ।
के. १।१।१।१।१.

७ आश्वयधर्मैर्यतिरेकेणावस्थानं अनायासः ।
वा. १।१।१।१ पृ. १०४.

७ आश्वयः— यत्र हि गुणः फलकामापद्यते स
आश्वयः यथा होमो दम्यः । शा. १।२।२ पृ. ११ ।

सोम— इदं च यत्र कृत्यस्य विधीयमानस्य गुणस्य जाति-
इत्यङ्गत्वादिगुणरूपत्वं, तदभिप्रायम् । तेन ' दाक्षाय-
ननेन स्वर्गाभ्यो ब्रूयते ' ' पञ्चमम उक्थ्यं पृथीयात् '
' षोडशिनं वीर्यमम ' ' सुक्रामात् ब्रह्मात् वाऽधः
प्रतिष्ठारमः ' इत्यादिषु आश्वयिर्वरकाम्पदादीनां गुणानां

दर्शपूर्णमासादिषु । कर्मणाभावेऽपि तेषामाश्रयव्यवस्था-
पद्यते इति श्रियम् । * आश्रयेण सह गुणकामाना-
समानविधित्वं नास्ति । मा ३।६।१६।४१-४७,
* आश्रये न प्रत्ययान्ते तदाश्रितमपि प्रत्यये वक्ष्यते
आश्रयमात्रेण तदाश्रितं चित्तमप्यकृष्यते । ८।१।१४।२३.

॥ आश्रयदौर्बल्यन्यायः । आश्रयस्य दुर्बलत्वे
आश्रितं दुर्बलरोगेण भवति इति न्यायार्थः ।
‘ पीत्यधिकरण- (मा. १।१।४।१ पृ. २१८, १९)
गुणादित् स्तेष्वपि सिद्धिमत्तेष्वप्युक्त्याश्रयदौर्बल्यन्यायः
सिद्धावधारितकरण- (१।१।१।५-७) प्रत्यक्षोऽपि
पुनरुक्तौचित्ये भवति । इदं पूर्ववदे उक्तम् । को.
१।१।५।१० पृ. ८०-८१

* आश्रयस्य व्यतिरिक्तत्वं । द्वितीये (वा. १।१।
२५-२६) इन्द्रियसंसाधिकादौ गुणे गुणकण्डराय
उक्तः । तदपेक्षितस्य च आश्रयस्य लक्षणमुक्तं ‘ कलाव-
विधीयमानो गुणो यत्र वारकताप्रापद्यते स आश्रयः ’
इति । तद्विरुद्धमाप्य, ज्योतिशोमे कर्मयोग्यव्यतिरिक्त-
ऽऽश्रयत्वेन सीमासाधित्वेन । नहि उक्त्यादिसत्त्वात्
कलाव विधीयमानायापि ज्योतिशोमे सा वारकताप्राप्तिः,
किन्तु सोमे एव । अत्र ‘ वारक-विधीयमानो गुणो वा
क्रियासमपेक्षते, स आश्रयः ’ इत्येव आश्रयलक्षणां अभि-
मतम् । संज्ञा च समाप्तिरप्युक्त्या समाप्तिमन्तयेष्यते ।
अतः अल्पेवेह लक्षणं तद्व्याप्यत्वेऽऽश्रयभूते
ज्योतिशोमे इति नाम्नाति । तथा ‘ कलावो गुणो यत्र
वारकः ’ इत्याश्रयलक्षणं, सावधान्यात् नुम्नीवारिण
पलाय्यो गुणो न प्रकृते आश्रयत्वेन संज्ञे अत्रावासा-
योगे दधिदुग्धभरणे वारकताप्रापद्यते इति तन्नाति
अभावात् । अतोऽपि तत्रैव लक्षणं आश्रयस्य
सुष्ठम् । तथा देवत्वव्यतिरिक्ते (२।२।१।२०) त्रिका-
कारकभावव्यतिरिक्तेऽपि समाप्तकर्तृतापेक्षत्वेन आश्रय-
अविशेषरूपं यागेन वा देवतावारकनीयव्यवहारस्य
पदान् विधीयमानस्य गुणस्य आश्रयत्वं विधातार-
मन्त्रव्यतिरिक्तलक्षणव्यतिरिक्त आश्रयव्यतिरिक्तो न संज्ञ-
यति इति नोचरितं, किन्तु नग्नमनमप्रीतिरेव अन्य
देवोत्तरं दत्तं ‘ धनमपि अविशेष्यकम् इति नान्वत्यते’

इति (मा. २।२।१२ पृ. १५५), तस्यापि अस-
दुक्तमेव आश्रयलक्षणमस्मिन् लभ्यते, न परत्वेगुणस्य
यत्र वारकताप्राप्तिः । इत्याश्रयलक्षणमित्युक्तम् । बाल.
पृ. ८७-८८.

* आश्रयाविदेशः । इन्द्रियकामाधिकरणे (२।२।
१।१२५-२६) निरूपितः । बुद्धौ विपरिवर्तमान एव
इति तत्र स्वेतिर्कृतव्यतायाः आश्रयत्वं इति कलनया
प्रापको भवति, न चोदनात्तामात्रम् । बाल. पृ. ११८.

* आश्रयाश्रयित्वव्यापः । ‘ दन्तेन्द्रियकामस्य उक्तु-
कात् ’ इत्यत्र ‘ हेमाचरिते गुणः कदा नाश्रयति इति
वृत्तिरूपेणोक्तं ’ इति भाष्यम् । अत्र वार्तिकं-प. पुन-
र्यं आश्रयाश्रयित्वव्यापः नाम ? किञ्चैतन्नक्षत्राव-वर्ति-
रिक्तः, उत अवतिरिक्तः इति । के चित् तावदाहुः,
अतिरिक्त एवावतिरिक्तः कथं ? यथेष्टांशव्यतिरिक्त-
भावनाऽऽश्रय-गम्यते । तथा गुणविशिष्टाया
चक्षुर्योऽऽश्रयऽप्येवमेव ॥ ‘ यत्र धान्यैककणिका भरण-
नीयते, तत्र अन्नमेवैवैव स्याप्यते । यत्र गुणः कदा-
चिन्नेन लोच्यते, तेन च कदाचिन्नेन कदाचिन्नेन
नोदासीनेन, तत्र अन्नं कं विधातारमन्त्रव्यतिरिक्तं परमा-
नुषंगत्वे, कदाचिन्नेन तावदाहुः तेन पुनं भावयितव्यं । नि-
चयुर्मे अपेक्षाऽन्तरं ज्ञायते । यत्र धान्यैः सत्त्वं, स
एव गुणस्य परमाश्रयत्वव्यापः आश्रयः, इत्युक्तम् । तत्र
वाक्ये अन्त्यैककणिके वाक्येरेवमन्त्रव्यापः सत्त्वं आश्रय-
दर्शयितुमशक्यवति प्रकृत्यात् अतिशयोक्त्या आश्रयो
लभ्यते । तथा लक्षणं श्रवणानुसाराद्येवमन्त्रेण
स्मादित्यत्र चोदनातिरिक्तत्वेन धातुना अनुपद्यते । ‘ वदा-
एवमन्त्रपूर्वं वदा इत्यत्र उदर्थः ’ इति न न्यायेन
धार्यो नामव्यवहारानुसाराद्यैः अन्त्यैककणिके (इति ।
वरुड) तावदेव इति अत्र न चक्षुर्मी अन्त्यैक-
कणिकेन वदन्तुम् । कारणोपेक्षेन हि एतावत् प्रवृत्तव्य-
जाता । वाक्येन हि सा सीमा निरुद्धेते । गुणस्य च
विचार्यत्वोत्तरात् वारक-विधीयते इति विरुद्धम् ।
तस्यात् विद्य एव अपेक्षा । तेन होमोपनिषत्पर्याये
कदाचिन्नेन गुणे अवधारिते कथमाश्रयत्वात् एतावत् अभि-
होनेतिर्कृत्येन वृत्त्यै भवति इत्यादि संज्ञाविशेषः

विषयः पर्यवसिते अधिकरणार्थे प्रवृत्तादभिधीयते ।
वा. २।२।१।२६ पृ. ५४९-५५०, * आश्रयश्रित-
संन्यः क्लृप्तवन्तानुगुणत्वात् संभवन् श्रुयते । २।२।
१२।२० पृ. ५६२.

* आश्रयश्रितयोर्भेदादेौ अगुणस्य तदात्म्य-
सन्धौ वर्धते । वि. ६।१।३.

* आश्रयसिद्धिः पञ्चासिद्धिः, यथा आश्रयतो
नित्यः निरवयवसम्बन्धः इति । शौचान्तिकं आकाशा-
भावव्यतिरेकं प्रति आश्रयसिद्धिः । पञ्चतन्त्रेऽङ्ग-
प्रतिष्ठिरपि सा, पञ्चतन्त्रस्य पर्यतो बहुमान् इति ।
सजि. पृ. ४१.

* आश्रयी नहि आश्रयमेवेन मिथेन, अन्यत्वात्
तयोः । ऋजु. पृ. १९७. * आश्रयिणः पदार्था
उत्पन्नपञ्चानः, पञ्चपुरोदासः, रिष्टकृत् इत्येते यामाः
द्वयदेवतासंस्कारार्थमेव दृष्टव्याः, एवासातो न अदृष्टव्याः
इत्युभयाद्याः । भा. ४।१।७।१८-२०.

॥ आश्रयिण्यधिकेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ।
४।१।७।१८ ॥

एकदेवेन अन्यदौर्ध्वं द्वयं देवतां तत्रापि वा आश्रयन्ते
संक्रुद्धेति चे पदार्थाः, ते अश्रयिणः उत्पन्नः प्रपञ्चः,
पञ्चपुरोदासः रिष्टकृत् इति, ते हि संस्कारमात्रं
कुर्वन्ति, वत अदृष्टं कुर्वन्ति इति विचारे सिद्धान्तमाह ।
उक्तेषु भाष्यिषु अपिशेषेण अन्यैः आत्म्यात्मन्यैः
वेष्टात्मनामेव सावोऽर्थः अपूर्व प्रतीयेत । आश्रयि-
कमपि अदृष्टमपि तस्यैः ।

बोद्धव्यां स्वनात्मनो शिष्यकृत्वाश्रयस्येन
विधीयते । १९ ॥

सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षे भूते । ग्रन्थः सिद्धान्त-
पञ्चासिद्धयः । उत्तमप्रकाशदेः चोदनायां अपूर्वस्य
अनात्मनः शौचविरक्तः विमलपद्मः यत्किञ्चिदुल्लि-
ख्यति तदनात्म्यः प्रकृत्योदनायां चिदात्मिकायां ।
यस्यादिपु नास्ति दृष्टं प्रयोजनम् । उत्तमप्रकाशदि-
चोदनायां तु देवतस्मरणादिना दृष्टेन प्रयोजनेन
निराकाङ्क्षता इति विमलपद्मम् । यस्यादिपु च
द्वयदेवेन गुणभूते, उत्तमप्रकाशदिपु तु पञ्चमभूते इति च

विमलपद्मम् । न हि यस्मात् अन्येन मन्त्रेन 'समिधो
यन्ति' इत्यादिना उत्तमप्रकाशादिषु अपूर्व विधीयते
इति यत्कुं खस्यम् । तस्मात् उत्तमप्रकाशादेनो
नापूर्वार्थाः ।

स्वाहा द्रव्यचिकीर्षाणां भावो, उर्थे च गुण-
भूतता, उद्वयसिद्धिः गुणीभयः । २० ॥

सिद्धान्ते पूर्वपक्षिणा आश्रिते पुनः सिद्धान्तमाह ।
वाश्रयने पूर्वपक्षमाश्रितः । द्वयचिकीर्षया तत्त्वामपि
भावः स्यात् । द्वयसम्बन्धः लक्षणया द्वयं देवता चाह ।
द्वयदेवतयोः संस्कारवत्त्वेन चिकीर्षया तत्त्वामपि त्यागा-
त्तेन भावः अपूर्व स्यादेन । अपूर्वं अर्थं च त्यागादस्य
गुणभूतता साधनता स्यात् । मन्त्रेण देवतास्मरणस्य द्वाय-
त्येऽपि त्यागात्तेन अपूर्वार्थत्वात् अदृष्टार्थता इत्यर्थः ।
हि यस्यात् आश्रयस्य स्वप्रपञ्चत्वात् तत्वात् स्वस्य
गुणीभावः सति । तथा च प्रपञ्चं अपूर्वं प्रति त्यागस्य
गुणस्य स्वीकृत्यैव अपूर्वमस्येवेति न शक्यम् । के.

* आश्रयिण्यधिकेण भावोऽर्थः प्रतीयेत । (४।१।
७।१८) इति चतुर्थाधिकरणे रिष्टकृत्पञ्चाः प्रतिपत्तिरूपः
संस्कारोऽपि मन्त्रयोगः प्रतिपत्तिश्च इति उत्तमप्रकाशः
इति वक्तव्ये । सु. पृ. ११०७.

* आश्रयिकर्म, गुणकर्म, संनिपत्योपकारकं स्वपदार्थ-
न्तरम् । मीमांसा. * आश्रयिकर्म रिष्टकृत्पञ्चादि प्रतिपत्तिः ।
अर्थं दृष्टव्यार्थः गुणकर्मवैति । याव. पृ. १३.

॥ आश्रयिन्यायः (मेधातिथिना मनु. १।१
प्रबुद्धोऽयम्) । आश्रयिकर्मणा दृष्टव्योपकारार्थता ॥

आश्रयिण्यधिकेण भावोऽर्थः प्रतीयेत । ४।१।
७।१८ ॥

भाष्यं— अथ आश्रयिणः पदार्थां तदाहरणम् ।
उत्तमः प्रपञ्चः, पञ्चपुरोदासः, रिष्टकृत् इत्येते यामा
तदाहरणम् । एषु चोदः हि यमिषामं संस्कारो देव-
तयाः, उत यमिना अदृष्टं देवतायां क्रियते इति । किं
प्रति ? आश्रयिण्यधिकेण भावोऽर्थः प्रतीयेत । आश्र-
यिण्यु एवासातोऽपि अपूर्वस्य भावोऽर्थः प्रत्येकस्य,
अश्रितोदात्मनः आत्म्यात्मन्यैः सति ददाति तदुपेति
इति । उत्तमेतत् ' भूतं मन्त्रयोगादिरयते ' इति ।

दुष्— (एकदेशेन अन्वष्टीयं इत्य् देवता उभय
या आश्रयन्ति संकुर्वन्ति चे वदार्थाः, ते आश्रयिणः ।
तत्र उदाहरणक्षेपव्याजेन पूर्वप्रथमाह—) अनुदाहरण
मिश्रद्वत् (केवलादष्टाश्वत्वेन अष्टाश्वत्वायोगात् ।
तदाह—) मन्त्रः तत्तत् (अवाक्यमिः इत्यादिः) इष्ट-
देवतासंकीर्तनात् इत्यर्थः । (यागोऽपि दृष्टार्थ एते-
त्याह—) आनीर्णस्वरूप इत्यप्यम् (इष्टविष्टस्य पुरोडा-
शादे) अनिबन्धेन प्रतिपादने प्राप्ते यागेन प्रति-
पादने । (तेन) सोऽसौ (आहवनीये इत्यम्—)
प्रक्षेप, सोऽपि दृष्टार्थः एव । अतो यागेन इत्यस्य
संक्रियमाणत्वात् न इत्ये (कर्मिदादिजिभिः)
गुण्यता । यत्तिदासोऽपि नोदहरणं, तेषु इत्येवत्यस्य
गुणभूतत्वात् त्रैश्वे प्रधान्यत्वा (इष्टुदाहरणम्) ।
पञ्चपुरोडाशयागोऽपि देवतासंस्कारादेषैव उपपद्यते ।
वयाशाश्वत्वं तु शङ्कातरत्वे नास्ति प्रमाणम् । (पञ्च-
याग एव हि वयाश्वत्वादिभिश्च विभक्तः, स च
नाश्वयी ।) तस्मात् एवोऽपि (यागागोऽपि) अनुदाहर-
णम् । (उत्तमप्रयागोऽपि पञ्चपुरोडाशव्याजेन निरा-
कृतम् । तमाश्रये—) यत्र अहुतार्थ इत्यं, देवता तु
इहा पथमाणा वा कीर्तते यन्मात्रं च, तदुदाहरणम् ।
पञ्चपुरोडाशव्य देवतोद्देशेन यः प्रक्षेपः, सस्य अष्टादशे
मास्यत्वं प्रयोजनमस्ति । तस्मादष्टाश्वार्थ एते । अत आह
(सप्तवारः) आश्रमविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते ।
यागादपूर्वं कीर्तय इत्यर्थः । ' भूर्व मयाश्वेपदिश्वते '
इति (मास्य) मूल इत्य् भग्या त्रिणां निर्वर्तयति इति
क्रियात अष्टद्वम् । अथवा यत्रापि यागो देवता
संस्तुष्वन् उपकरोति, तथापि यागवता प्रतिपद्यमानः
अश्वतो भवति, नान्यथा । अतो मूल भग्याश्वेपदिश्वते
इति ।

चोदनायां स्वरान्मो विमकत्वाद्यज्ञानेन
विधीयते । १९ ॥

आश्रयं— अथवा तु चोदनायां अनारम्भः अपूर्वस्य ।
विमलोऽयमागच्छताम्यो यो दृश्यते, नतो नापूर्वम् ।
यः स एव अष्टाश्वं, तत्र अपूर्वमिति । दृष्टार्थश्चायम् ।
अभिज्ञ हि यागे क्रियमाणे देवता स्मरते, सिद्धयर्थि

इत्थं प्रतिपाद्यते । न चान्येन शब्देन अनापूर्वं
विधीयते । तस्मात् यन्मिमानं वरकाः इति ।

दुष्— यत्र इत्येवत्येन गुणभूते आप्ताश्वस्य (यथा
यमिदादिपु), तत्रापूर्वम् । यत्र पुनर्द्वयं देवता वा
प्रधानं (सिद्धयत्पुपुरोडाशादिपु), तत्र तदर्थत्वात्
आप्लाताश्वस्य नापूर्वम् ।

स्याद्या इत्येवचिरीयायां भावोऽर्थः च गुणभूतता-
ऽऽमयादि गुणीभावः । २० ॥

आश्रयं— स्याद्या अपूर्वं अतः । सत्यामपि देवता
चिरीयाया, तस्मिन् देवतासंस्कारार्थे गुणभूतता,
यावत् इत्यपि प्रतिपादनेन च । मन्त्रेण तत्र देवता
स्मरते । तस्मिन् मन्त्रेण दृष्टेऽर्थे क्रियमाणे ह्यम् अत्र-
अष्टाश्वः भवते । तस्य न किञ्चित् दृष्टमस्ति देवता-
ऽऽमयाद्यु देवतायां तत् अपूर्वं इति शक्यते ।

दुष्— (स्याद्या इति सिद्धान्तसमुच्चयमिष्टमाह—)
यदेवतासंकीर्तनं मन्त्रेण, यत् दृष्टार्थाय, स्मरणव्यापेति
स्यात् । यागात् अष्टाश्वं, तत्राश्वार्थम् ।

आह— उच्यते प्रयासः पञ्चपुरोडाशः सिद्धयत्
इत्याद्यः अनेन परकीय इत्येवत्येन संस्तुष्वन् किं
तदर्थं एव, उत्तरपूर्वार्थां भवीति चिन्तते । तत्र
' वक्ष्य कर्मणो मुक्तमेकमेव प्रयोजनम् । दृष्टे
च सति नादृष्टे कल्प्य, नापूर्वमस्त्यतः ॥ ' उच्यते
' देवतास्मरणं सत्यात्, प्रक्षेपाद् इत्येवसंस्कृतिः ।
स्यागांश्वस्य तु नादृष्टादृष्टे किं चित् प्रयोजनम् ॥ '
तस्मात् स्यागातोऽन अष्टाश्वो अस्ति इत्युभयार्थाः ।

सोम— यथा इत्येवचिरीयायां भावोऽर्थः प्रतीयते ।
सोमस्यो आपनत्वं, यत् उत्तमप्रयागदीनामपि इति
प्रयत्नस्यत्वात् दृष्टान्नसंस्कृतिः । यद्यपि प्रक्षेपो देवतो-
द्देशवत् स्यात्तद्व्याप्यमस्त्यतः स्यात्तत्वात् न स्यात्ता,
तथापि प्रक्षेपस्य देवतोद्देशेन स्यात्तमानतदश्वतो
कर्मण्यत्वात् सोऽपि यार्थः स एव प्रतीयते इत्येतदर्थः
प्रक्षेपाद् इत्येवसंस्कृतिः । ननु स्यात्ताश्वस्य देवतो-
द्देशेन अस्त्यतः स्यात्ताश्वस्य अनापूर्वस्य देवतासं-
स्कारार्थः तत्रापूर्वस्य अनापूर्वस्य अनापूर्वस्य अनापूर्वस्य
प्रयोजनम् । पञ्चपुरोडाशे च अपूर्वमिति अपूर्वमुक्तं

(आतिथ्येष्टौ) इत्यधिकृत्य 'यद्यो वै देव्योऽश्वो भूयाऽपानाम्, सोऽश्वः प्राविशत्, ॥ वालवो यहीतः, ॥ वालान् मुक्ता विवेश, ते वालाः काशा अयान्' इति वाक्यद्वयभरणत्वात् परापरता मतीवते । कु. १।३। ५।७-८ पृ. ६५ । सोमनाम्न्यां इ 'वयो वै देव्योऽश्वो विवेश ह ते वालाः वेद्यतां प्रज्ञाः कावोऽश्वः प्रसारण तैः' इति वाक्यशेषः पठितः । यार्तिकेऽपि २२२ पृष्ठे एवमेव पठितम् । परदुः सुप्रसैः 'अवोऽश्वः प्रसारण तैः' इति वाक्यं लघुभिरक्षरेभिरुक्तं, पूर्वं तु सर्वे शब्दैः सहैः इति विशेषः । कौमुभे तु १।३।४।९ पृ. ७२ इत्यत्र 'यद्यो वै देव्योऽश्वो विवेश, ते वालाः काशाता माताः' इति श्वात् ईदृश वाक्यशेषः पठितः । के.

० आश्ववालाधिकरणं 'निवृत्तार्थशवालाधिकरणं' इत्यत्र दृश्यम् । भा. १।३।४।९ पृ. २२२-२२४. ० आश्ववालाधिकरणस्याप्येत (आ. १।३।४।९ पृ. २२२-२२४) सत्यामपि वक्षिष्यमाना अश्वज्वराना असम्भूतानि विशिष्टभावाविषयव्यतिरेकी । कौ. १।४। ८।१० पृ. २३४ । अत्र लोकेनः 'आश्ववाल. प्रसार' इत्यत्र अश्वस्य वै वालाः दीर्घकेना, तन्मयः प्रसारः इति ज्ञातेऽपि ज्ञात्वा अश्ववालाः नाम कामाक्ष्यदर्माः तन्मयः प्रसारः कृतैः-इति सिध्तिरित्यधिकरणम् । के.

० आश्विनः ग्रहः ज्योतिषोमे ऐन्द्रकायशिव-प्रभेय नृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दशमस्थानम् वाचकैर्नैव आग्नेताम्नाते 'आश्विनो दशमो यज्ञते' इति । तत्र पाठादपि श्रुतिः प्रमत्ता । जेमस्तु तस्य द्विद्वयेषु नृतीयस्थाने । वि. ५।१।६. ० आश्विनः ग्रहः ज्योतिषोमे प्रातःसमये एष्यते । २।३।१. ० 'आश्विनो दशमो यज्ञते, तं नृतीयं ज्योतिषं' । भा. २।४।६, यमपि आश्विनः पञ्चमो दृश्यते तथापि त्रयास्तु-अन्तर्गाम्यैः अथपद्विस्तारोक्त्यात्वात् यष्टकाग्रहोपेय आश्विनोमस्य नृतीयस्य बोध्यम् । सोम.

० आश्विनो नृषः (धृक्पूर्वः अजः पञ्चः) सोमस्या प्रथमः । भा. १।३।४।९।३०

० आश्विनं ग्रहं अर्धवर्षः आदत्ते सौम्यमयम् । उच्यतेऽग्रे पयोध्वान् जुह्वति, दक्षिणेऽग्रे तुष्टमश्वान् । भा. ३।५।१।१४.

० 'आश्विनं द्विकपालं' इति आश्विनः पुरोडाशः द्विकपाल उक्तः । भा. ५।५।१।१.

० आश्विनस्य सौम्यमयः सर्वतः परितरमाश्विनं यज्यति' इति विशेष उक्तः । स्वमस्तकस्य परितः प्रक्षिप्य प्राग्विक्रिया गच्छणीय. इति । भा. १।५।६।१०.

० आश्विने द्विकपाले इतिपुनः सन्तोषपरमं प्रमत्तसिद्धा भेदेन नाज्ञातव्यः । भा. १।२।१।४.

० आश्विने शस्त्रे अतिरात्रे दशमामने सर्वे अनुपति सर्वे मन्त्राः संस्वीयन्तेनोपदिष्टाः । भा. ३।१।८।१४.

० आश्विनमहानृषे सन्तीयः वसुधत्तम्यते ज्योति-ष्टोमे सुत्यादिने प्रातःसमये । वि. ५।१।६. ० आश्विनः महानृषे सन्तीयस्युत्थाने सावस्ते यागे साहितेन यज्ञ-प्रमाणम्भः सर्वम्. । एतद्वी स्थानक्रमेण सन्तीयः, ततः प्रह्वितदृष्टयोरीयात् आशीनोमीयम् अनुपपन्नयेति । ५।१।६. ० आश्विनमहदस्य कामस्येनोमे ज्योतिषोमे आश्विनं प्रतिपद्ये स्वात् । न च प्रतिक्रिये अन्तर्गाम्यार्थं ऐन्द्रतावनात् प्रकृ. प्रह्वयतिकर्त्तव्यं सावस्तेनापि प्रतिकर्त्तव्यं । प्रदानस्य तु न प्रतिकर्त्तव्यः । भा. १।५।१।९-२२। ६७-७३. ० आश्विनमहमहोत्तरं चौरक्षान् यूपपरि-माणं कृत्वा पुनर्विहितं सन्ताऽन्तरेण परिपाजान्तरं कृत्वा आग्नेयः सन्तीयः वसुधत्तम्यते, इति । आश्विनं ग्रहं यहीतः निवृत्ता यूप परिकीप आग्नेय सन्तीय पशुमुपाकरोति' इति स्वचन्देनोक्तम् । वि. ४।५।९.

० आश्विनद्विकपालस्य द्विद्वेषताने सति प्यधत्तद्वितवन्तात् ऐन्द्राविभुतिव्यम् । वाल. ४।१०.

० आश्विनपक्षे चाना निदपति ज्योतिषोमे । सन्तीयपुरोडाशेषु विद्यमानाना एव अयं एकदेशस्येनोमे, न तु अन्यतः । भा. ३।४।१।८।३३. ० आश्विन-सार-खत-ऐन्द्राः ग्रहाः सौम्यमयम् । ३।५।१।१४.

० 'आश्विनामान् यहीतादामातिनः, द्वामात्रान् यहीतादधिकवतः, मन्मथान् गृहीतादभिवर्धमात्रम्' ।

इति वचनात् आदिशनादीनां सर्वादिता (ऐन्द्राव्यात् प्राक्) प्रतिश्रुतः कर्तव्यः । भा. १०।५।१९।६०-६९.

■ आपाहवाते चलति द्विपेन्द्रे चक्रोपतो चारिचिरेव काष्ठ इति न्यायः । चम्पतीति समुद्रतः पट्ट, वेदन्तीदीपकन्याथेनोभयनं सवच्यते । नजीकान् गर्दभः ' नजीकस्तु बाटेश रासभा गर्दभाः एताः ' इत्यमरात् । स्पष्टमन्वत् । अयं न्यायः यामिर्बुक्तिभिः प्रकल्पनसम्पत्तर्कैर्लभ्येन प्रसिद्धोऽपि कश्चिदाद्य जल्पः, तामिरितरे शुद्ध दूषो निरस्ता भयन्तीति विपक्षायां प्रसन्ने इति । माहन्ती. २४५.

● मन्त्रकर्मपुराणदीप्तमपि तममवयवस्वप्ननात् आपाहवाते० इति न्यायेन सुत्रे पञ्चपुराणमतानि व्यपमानानि, तन्मन्त्र प्रसिक्तानि इति के चन मन्यन्ते । न्यायसूत्राद्वैतसिद्धौ भूमिका, पृ. १.

● आसत्तिस्तु अन्यप्रमाणेन अन्यप्रतियोग्युपस्थितिः । अन्यप्रमाणं च प्रकृतव्यवस्थायामन्यकृष्णमेव । अननुकूलं च प्रकृतव्यवस्थायामनुकूलमेवित्यादिकल्पत्वम् । तेन ' गिरिर्भुक्तमिष्टाम् वैषद्वेने ' इत्यादी नास्ति । अत एव आन्तरिकप्रत्युत्पन्नबोधस्थितेः न भवनापकावत् । श्लोकादौ आसत्तिप्रमाणेन प्राप्तद्वयेव इति के चिन् । अन्ये तु अन्यप्रतियोग्युपस्थापकप्रमाणभानं आसत्तिः । श्लोकादौ तु बोधनावाक्यादेव शान्दोच इत्याहुः । मणि. पृ. ६८.

● आसन्नोपायिबोधः द्वादशाहः सप्तभूतः । ' द्वादशाहवृत्तिकामा उपेयुः ' । ' द्वादशाहवृत्तिकामा उपासीत् । ' भा. ८।२।१।२५. ● आसन्नोपायिबोधः तर्कं सप्तार्कं बहुवचनमनर्थं च । १०।६।१९।६०.

● आसन्दीप्त्यमोक्षणं अनाचारो दाक्षिणात्यानाम् । या. १।३।३।७ पृ. २०४.

● आमादनं भोजनार्थं नात्यर्थं, हिनु आशीमस । वि. ३।८।१२. ● आमादनमपि वेदां हविषा प्रदानार्थमेव आसन्नकरणम् । भा. ५।४।२।३. ● आमादनं याज्ञिनयोक्ते रौमिवेषु चामुर्मात्येषु ' उक्ते याज्ञिनमासादयति ' इति गुणविधिः, न वृत्तितम् । वि. १०।११. ● आसादनस्य (पात्रिकासादनस्य)

अनुवादेन विहितेनोत्प्रेषणं प्राङ्मनवेदेर्वाधः सौमिक-नातुर्मन्येषु । भा. १०।३।१।८-२२.

● ' आसादयति ' इत्याम्पतेन (वयस्यप्रसासेषु दक्षिणविहारे) मादलाः प्रयोगश्चोक्तः । भा. ११।२।१।३९.

● आमादिधानूनां स्वल्पेण अकर्मकाणामपि मासादिपातयोगे कर्मसादृश्यात् सकर्मकाणां ' वैनेम आस्थने मातः ' इति प्रयोगोपपत्तिः । रहस्य. पृ. ५१.

● ' आसारिणक गावति, यवमानक गावति ' । भा. ७।२।१।१२, अन्यपालकणा आसारितकृतीति, अन्यकल्पना बर्धमानकृतीति । १६.

● ' आमीनः पुष्टेऽनुवाक्या ' अन्वाह इत्यत्र आसनमुक्तो निषीयते । वि. १०।४।१२. ● आसीनो यज्ञति इति याज्ञिकार्थः । या. ३।२।५।१२ पृ. ७६०.

● आसेषनाधिक्ये यागः होमो नाम । भा. ४।२।१।१८.

● आसन्नदपालिक्तावत् । कर्माणां अन्येन मन्तः आतिष्ठाचर्चं श्रेष्ठपादयो धर्मः नासन्नदपालिक्तावत् अग्नीषोमीयविधिर्धर्मः कर्मणि संवच्यते । (वन्द्योपाद-क्षेत्रान्तिका आसन्नदपालिका) । भा. १२।१।१।५४.

● आसन्नमन्त्रः बर्धितः ' ऊर्गासन्नदं ताऽऽमृणाति ' इति अग्नीषोमीयवहारे पुनरापनीयः । आतिष्ठाऽसापोमीयबोधभेदात् । वि. ११।१।१०.

● आसन्नपद्धतिः पद्धतिः । पादैषु अक्षराणि ८।८।१२।१२ उदा० आऽपि न स्यात्बुक्तिभिः (कर्त्त १०।१११) इति । के.

● आस्ते । मनु आस्ते इत्युपदेशेन भवति । न अत्रत्यसुपदेशेन ए२, औष्णीय्येऽपि इत्यते । तद्यथा ' कृत्वा परिपन्न आस्ते ' ' शेनमि परिपन्न आस्ते ' इति उपदेशेनेऽपि व्यापारनिवृत्तौ । भा. ३।६। ७।२४.

● ' आऽस्य प्रजायं वाजी जायते य एवं वेद ' वेदानुमननस्य बोधोऽयम् । भा. १।२।१।१.१५. ● ' धृत्वा कुतश्चिन् सपत्न्येयं सहस्रिण वेदो ददातु याज्ञिनमिवाह, प्र सदां पञ्चनाभ्योति, आऽस्य प्रजायं वाजी जायते य एवं वेद ' इत्यत्र यज्ञप्रतिपन्नयत् मन्त्र-

निधानस्य अयमादान्तरात्समवेऽपि भन्वाभिधानेऽपि
आत्मभूताऽऽह्वानिदृश्ये जुहोति संतवाप्यवनश्रमात्
इत्युक्तम् । सु. पु. ६६. -

● आह इत्यव्ययम् । अतीतकृत्यभावीनप्रत्यय-
रणपरे श्रव्ये 'इति मनसि निष्पद्याह' 'इत्याभि-
प्रेत्याह' 'इत्याहङ्क्याह' इत्यादौ कथापत्यवोपपत्तिः ।
तत्र हि 'आह' इत्यव्ययं तत्रात्र इत्यर्थे विभक्तिप्रति-
रूपनं इति वैयकरणसमयः । कु. २।२।२।२।२७.

● आह्वरणं श्रवणायाः द्रव्ये । परिग्रहणं संपूर्णमाह-
रणं छेदनं च तस्य भ्रमकायार्थं, न मूलार्थम् । तत्र च
वत्सावकनं प्रयोजनं, न कपालोपधानम् । शा. ४।२।२.
● आह्वणादिकं (श्रवणायाः) उभयदोहार्थं दत्तं ।
भा. ३।६।८।२८-२९.

● आहवनीयः अनारम्यवादेन तस्यैवमार्थः इति
तद्विहितकर्मत्वमात्रात् आहिमन्त्रेः अधिष्ठारः । या.
३।१।६।१९. ● आहवनीयः आर्द्रपलादेव आपेयः, न
तु लौकिकात् । संकल्प. ३।१।२. ● आहवनीयः होमस्य
माधाएवेन विहितः 'यदाहवनीये जुहोति' इति ।
भा. ८।४।४।८. ● 'आहवनीयमुपस्थिते' इति
विकृतिविशेषे विहितमुपस्थितं 'अथ एहसमानम्' इति
कृत्वा प्रणीतयेव । १।२।८।३०-३१ वर्षक २.

● आहवनीयस्य अक्षयपथे सदा प्रदीपनं, अरविनी
सदा । संकल्प. ३।१।६. ● आहवनीयस्य अन्वेषणे
कल्पभूतः 'ममाग्रे यवो विह्वेषन्तु' इत्यदिर्मन्त्रः
अप्यर्पणा नष्टयते । तत्र भुवं फलं याचमानम् । वि.
३।८।४. ● आहवनीयस्य राजानववमनेष्टिमां शिखी
पश्चात् तस्मात् अभिशोऽशोमाः । बृ. ५।३।१।२१.

● आहवनीयस्य (नौमन्त्र्यकाः सप्तमरद्वान्तरपथे 'पदे
जुहोति' इति विहितेन) पदेन वापाः । ब्राह्म. पु. १३२.
● आहवनीयस्य प्राधान्येन विहितस्य ज्योतिषोपे निज्ञेय-
विहितेन च मेना, राजस्ये विशेषविहितस्य वल्पीकवपस्य
च वापः । भा. १०।८।८।१६. ● आहवनीये
गवभीमिर्भावे उत्रावे सति ज्योतिषापीठिर्न प्रापमिर्न,
किंतु मन्त्रानीहोमाद्येव । वि. १।४।८. ● 'आहवनीये
जुहोति' अथं तामान्यविधिः अष्टाध्यायः । चाउ. पु. २१.

● 'आहवनीये जुहोति' 'आहवनीयमुपस्थिते'
इत्यादौ अहवनीयादिसामाना तत्तदाद्यतनसिक्तसंस्कृता-
श्रवाविन्नेन होमे इव तदितरकार्येष्वपि लाहव्यैव
आवश्यकत्वात् उदपुन्यैवेष्वप्युक्तम् । संकल्प. ३।२।८.

● 'आहवनीये जुहोति' इत्यादिसामानेन ऐष्टिक-
पाञ्च-सौमिक-दर्शित्येव आहवनीयस्य व्यवसायः
साधयणः प्रतिपाद्यते । वि. १।१।१२. ● आहवनीये
प्रक्षेपेण दक्षिणे देवतार्थात् भवति 'यदाहवनीये
जुहोति' इति विधेः । या. ३।४।२।४।३७. ● आहवनीये
नपासः अपण विहितं तत्कार्यं प्रतिषेधः, नोऽयं
मत्स्यकप्रतिषेधो वेदिके । भा. १२।२।१।६.

● आहवनीयगार्हपत्यौ उभावप्यौ यदा तदौ
भवताः, यदा सूर्यस्य अस्तमयः उदयो वा यदि
भवेत्, तदा पुनरप्येवं कर्तव्यम् । तस्मात् अस्तमयकाले
उदयकाले वा बहिद्वयनयाः पुनरापेदेतु । वि.
५।४।८. ● आहवनीयवाभावाः कालस्य आरूप्येभ्यः
न्यम् । भा. १२।२।८।२९-३०. ● आहवनीयैराप्य
रावः आगच्छन्तः (कविचः) प्रपञ्च एव प्रतिपद्यन्ते ।
या. ३।४।१।१।३२.

● आहवनीयचार्यं गवभीमिद्वयमित्यस्य च
मित्रम् ॥

सर्वे एवाप्यो निरन्तरं जागरणीयाः प्रतिविषं
तेषां कर्मापयोगात् । 'द्रव्यस्याकर्मकालित्यस्ये' इति
न्यायत् (१।१।२।२) । 'आहिमन्त्रिमिदं रति
यजमानैश्च' इति प्रतिषेधविधानात् यत्तदायवदेव अग्नी
मन्त्रश्च श्रक्तुं प्रतिषेधोपायम् । इति प्राप्ते, कर्मापयोगौ
दक्षिणाभ्याहवनीयो अनुपपन्तेताम् । 'मन्त्ररामौ वीर्यम्'
इति निषिध्य 'अथ जुहोति सचरेत् पश्चादि च तदौ गव'
इत्यनेन होमोत्तरमाहवनीयस्य दक्षिणामेव गमकदक्षि-
द्वाराभावेन मन्त्रे संवाचयाम्युक्तानेन 'मातवद्वेत' इति
प्रतिकर्माद्वरविधानात् । 'जवो गवमिव आहवनीय'
इत्यनेन गवभीमिद्वयस्यैव राजसमाहवनीयभारविधानात्
तद्विषयस्य आहवनीयप्रकरणम् । संकल्प. ३।२।८.

● आहवनीयादिः अग्निः, परिद्वयमनोऽपि अ-
ह्वे कर्मणि लौभिकः संपद्यते । संकल्प. ३।२।८.

१ आहवनीयादयः आग्नयः अपूर्वमयुक्ताः । वा. ६। ३।१।२ पृ. १४०९. * आहवनीयादेः अग्निरूपत्वेन दृष्टान्तत्वेऽपि हेमविधिना अनाक्षितत्वेन अदृष्टान्तत्वे आधारादिशेनाधिकरणार्थिके तथा उक्तत्वात् । याज. पृ. २२.

॥ आहवनीयादेः कर्मावयवेषुऽपि न पुनः पुनः पदानम् ॥

संस्कारस्यापि कर्मावयवेषुऽप्यवगात् अपेक्षयुक्तत्वात् समार्चनपरं प्रतिकर्म कर्तव्यमाधानम् । इति श्रौतं, चकुराहितस्य गार्हपत्यस्य अग्निराग्निरपि यथा धारणोपायः, तथा अग्निरपि आहवनीयस्यापि । तेन न पुनः पुनः पदानम् । दक्षिणामिन्दुं पूर्वं गार्हपत्यादेरुद्भूतत्वात् ततः प्रतिकर्म प्रमुद्रणमेव तदधानम् । गत्वभियां तु कर्मकाले प्रादुर्भूतत्वात् आहवनीयाधानम् । संकल्प. ३।२।५.

॥ आहवनीयादेः प्रतिकर्म गार्हपत्यादुद्भूतमेव कार्यं, न तु मयनम् ॥

प्रतिकर्म प्रादुर्भूतत्वात् अपि अग्नौ, अग्नित एव, न गार्हपत्यात् कर्मावयवेषु तयोः उद्योपादानकारणं अग्नौ प्रायेण आगतत्वात्, एकोपादानकार्याणां घटघटपादीनामिव परस्परं निरुपाधारात्वेनात् । तस्मात् अग्नित एव प्रतिकर्म म-यनम् । इति श्रौतं, काष्ठस्य अग्न्युपादान-रूपेणैव ततः समन्तात्प्रसृतं गार्हपत्यमभियाग्ये तु यमने 'गार्हपत्यात् आहवनीयं व्यनन्तमुद्भवति' इति अग्निहोत्र परस्परहास्यत्वेन गार्हपत्ये एव तदग्निरुपादानत्वात् तत एव प्रतिकर्मोद्भवम् । संकल्प. ३।२।७.

* आहवनीयादीनां अपरप्रयोग्यत्वात् अदृष्टोप-कारणां अनुपपन्नत्वात् संस्कारविधानात् उपपन्न-मुपाधत्तम् । या. ३।७।१६।३ पृ. १०९८. * आहवनीयादीनां एकं धृत्वा प्राचीनः आकारः, न तु लीनः । स च विधिभ्याम् आधानेनैव जन्मते, नान्यथा । वि. ३।१।५. * आहवनीयादीनां अग्नये वैदिशत्येन कर्माणि मन्त्रित, न कार्येणस्यादीनादीनि नापि पवनरुद्रमन्त्राद्यदीनि । भा. १।२।४।१-७.

* आहवनीयादिदिग्भिः अपूर्वविधिः । याज. पृ. २२. * आहवनीयादिशब्दः संस्कारप्रवृत्तिनिमित्तकः ।

अविश्वस्तु न संस्कारनिमित्तकः, किंवा आतिवाती । वि. ७।१।२२. * आहवनीयादिशब्दानां नदार्पणा च अलौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपरमभिप्राहा-यात् ध्युत्थिः समरति । १।१।१० वर्णक १, * आहवनीयाद्यध्वयः आधानेन पवमानेहिमिध्व संस्कृतः उच्चरन्तु उपवृण्वते । ३।६।४, * आहवनीयाद्यध्वयः 'जन्मते प्राज्ञेऽग्नीनादधीत' इत्यादिभिधानात् मनुष्याणामेव समरन्ति, नान्यथा गन्धर्वादीनाम् । ६।७।१३, * आहवनीयाद्यध्वयः ऋतुपर्वेण द्वार होमः । स च क्वचित् प्रकृतवैध विहितः सन् विदुःश्रवति-विज्ञते । तस्मात् नवार्थो वक्तिः । ३।७।२०.

* आहवनीयादानं मुण्डकम् । वि. २।१।४. ॥ आहवनीयाववाहः 'पवे जुहोति' 'धर्मनि जुहोति' इति ॥

'पवे जुहोति' 'धर्मनि जुहोति' 'धर्माभ्यामा जुहोति' इत्यादिष्वपि पूर्वव्यायेन देशनामविधानात् तदाहवनीयं उपनिषादेव क्षेत्रम् । इति श्रौतं, 'उत्तरार्धेऽग्नये जुहोति, दक्षिणार्धे होमाय' इत्यादिव जुहोतिसंयोगेन होमाधिकरणत्वात् विधानात् आहवनीयमिति । अत्र एव 'चतुर्थये जुहोति' इति विषयः 'एष वा अग्नीनां वज्रवीरो नाम, अग्निरत्येन जुहोति' इत्येन चतुर्थयेवैव प्रजास्तप्रेण अग्निमन्त्रोपादानं समच्छने । पञ्चवीशः पादप्रश्नरश्चुः । संकल्प. ३।१।४.

* आहवनीयैकदेशत्वेनैव आग्नीदीयागो । संकल्प. ३।२।२४.

* आहवनीयपवाऽऽदि वेदः सुखायमेव । भा. ४।१।२।२ वर्णक २.

* आहिच्छत्रमयुगवासिमन्त्रिणीनां अवयवेऽपि सुखायं वनाचारः । या. ३।१।१।७ पृ. २०४.

* 'आहिताग्निमन्त्रिभिर्देष्टव्यं यज्ञप्रदेश' इत्या-धानकर्तृश्रवणः तच्छरीरप्रतिरिक्तो विहितः । तस्य आहवने निषेधो मन्त्रिष्यते । 'त्वेच्छतः मरुतं निष्कृ' इत्यादिना आप्तकालादीनुक्ता 'न तेनां यानसंस्कारौ' इति संस्काररुद्रेण निषिद्धः । याज. पृ. ३०. * 'आहिताग्निमन्त्रिभिर्देष्टव्यं यज्ञप्रदेश' पात्र-

प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥ संकल्पः १११५. * आहिताग्निना-
मेव सारस्वतभिरग्रेषु अधिपतः । मा. ६।६।५।
२७-२८.

* आहिताग्निप्रवृत्ति 'न हिन्दुं दासं अग्न्या-
दग्नात्' इत्येवमादीनि आहितमाग्नेयेष्वग्निषु भवन्ति,
न तत्र पयमानेष्टयः प्रतीक्षितव्यः । मा. ५।१।१५।२८.

* आहिताग्निप्रवृत्ति । आपाने निमित्ते पुण्यव्येतया
यथा प्रानि विहितानि, तथा अग्निविद्वत्प्रानि । मातृ-
५।१।१०, * आहिताग्निप्रवृत्ति । 'आहिताग्निर्न क्लृप्त
दासं अग्न्यादग्नात्' (अग्न्यादग्नात् इति वार्तिके)
इत्याद्याहिताग्निप्रवृत्ति आपानोत्पत्तेरिव । ५।१।१५.

* आहुतयः भिक्षात् वैश्वदेववर्षणि । नर
प्रजायाः, नवानुवाजाः, द्वाषाण्यभागौ, अग्नौ हवोषि,
अग्नये समवयति, यज्ञिनो यजति इति । मा. १२।१।
१।४, * चतुर्दश वीर्णमास्या आहुतयो हूयन्ते, नवोदया
अमानास्यावाम् । (पञ्च प्रजायाः, द्वाषाण्यभागौ
आग्नेयाग्नीषोमीयौ द्वौ, उमाशुवाचः एकः, रिश्वकृत्,
नवोऽनुवाजाः इति चतुर्दश वीर्णमास्यामाहुतव्यः ।
अमास्यायां तु उमाशुवाजाभावात् नवोदया ।)
१०।८।१४।४६.

॥ आहुतिगणे प्रत्याहुतिं सकृद् ग्रहणम् ॥

यस्य बहवो रविर्द्वेष्टा, क्रमेण क्रियन्ते, तन्नाम गृह-
रग्ने सकृदग्नीतस्य सर्वोद्वयजनका एतन्मयपूर्वनिमित्तस्य
द्वयस्यैव श्रान्ता । ॥ यः क्षिप्रोऽपतिपूर्तिः । औषव्येव
पुन पुनरागमनसंभवात् । इति प्रति, प्रथमशोभाभ्यन्त-
रहितपूर्वकाले गृहीतस्य गृध्रमावविशोपलब्धत्वं उदयैतेन ।
आप्यायनं तु न वननमस्तत् उपपद्यते इति प्रत्याहुति
सकृद् ग्रहणम् । संकल्पः १४।७.

* आहीनीशुकादयः अग्नारा, न दाक्षिणात्यैरेव
कर्तव्या, किंतु कर्मुदेशनिर्देशेण, सर्वपर्यस्ते । दाक्षिण-
देशास्तिगता प्राप्नुवन्ति वा अवस्थिताः आहीनीशुका-
दीन् करोत्येव । (आहीनीशुकं सनुत्वागतकक्षाविश्व
पूजा ।) मा. १।१।१।१५-२२.

॥ आह्वानाधिकरणम् ॥ दधर्पूर्णमासयोः इवि-
कृन्मन्स्य मुखेऽयं आह्वाने विनियोगः, न तु अग्नौ ॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् । ३।२।३।५ ॥

माय्यं— स्ते दधर्पूर्णमासौ । तमेदं समग्रान्ते
'हविष्कृदेहीति विरजमतदाहवति' इति । तत्र संदेहः किं
एव माय्यं इति प्रति उपदिश्यते, उत हन्ति, अथ
कालं लक्षयति इति । कथं इति प्रति उपदिश्यते,
कथं वा कालं लक्षयति ? यदि एवं सवन्ध, किञ्चेत्
'हविष्कृदेहि हव्यमम्' इति, ततो हन्ति प्रति उत
विद्यते । अथ 'अवमम् आहवति' इति, तत्र भव्य
कालं लक्षयति इति । किं वायत् प्रसङ्गः ? 'तथा आह्वान-
मयि' । यथा येनही गार्हपत्य इति उपदिश्यते, एवमेव
मन्त्रो हन्ति प्रति उपदिश्यते । एवं धुतिः अनुपरीता
भवति, इतरथा लक्षणा स्यात् । इति काण्डस्य मन्त्रस्य
व संख्यो भवेत्, न ह्येते मन्त्रस्य । एव प एति
आहवति इत्यर्थं अनुगतं । आह्वानं करोति । नो हि
'एहि' इति मूले, व आहवति । तत्र येन चित् गुणेन
मन्त्रो हन्ति प्रत्ययविधितिः । तस्मात् नाह्वाने
निमित्तोक्तव्यः ।

॥— एव तयात् मुखं कार्यं मन्त्राणां इति
सापवादमवस्थितम् । गतं पर एतत् विचार्य
क उक्तमर्थं विचार्य, कः अपवादोऽप्येति । तत्र
'हविष्कृदेहि' इति वा हविः करोति प्रथमानस्य
कालं, तदाह्वानमग्नौ ततमपीति मन्त्रः । व किं तत्रैव
विनियुज्येत अवहितउपयोगस्य कारणात्तेन अतिरोच्यते,
अथवा नचनात् अग्नौऽयं पूर्वोत्तरमतीतावधाराद्भवति ।
यदि 'हविष्कृदेहि' इत्यनेन 'अवमम् आहवति'
इति विधीयते, तत अवधारात्कृतम् । अप 'अवमम्'
इत्येतेन 'आहवति' इत्येवं सवन्ध कालदेव प्रातः
आह्वानकाले मन्त्रं अनुत्वा 'मि' इति विधीयते, तदा
'अवमम्' इत्यस्य स्वरात्स्वरात्स्वरात्स्वरात् न अपवा-
दार्थं वचन इति यथाऽर्थः । एव माय्यं । किं प्राप्तं ?
अवहितविश्वस्यनुगतम् आहवनेष्वग्न्यस्वरादेव प्रातः
न्यात् अवहितेरेव हविष्काले कर्तव्यं कथयितुं अति-
रूपकमाऽप्येवम् । गुणयोगात् सापवादः ।

न, कालविधिश्चोदितत्वात् । ६ ॥

भाष्यं— नैवदमित्ति इति प्रति उपदिश्यते इति ।
किं तर्हि ? काललक्षणा स्यात् । कुतः । 'विधाहयति'
इति नियमश्च विधीयते । यदि अस्मिन्नेव वाक्ये मन्त्रो
विधीयेत, अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत् । तस्मात्
नैव अभिसेयन्तः 'एवं अग्रान्' इति । कथं तर्हि ॥
'अग्रान् आह्वयति' इति । ननु अभिसेयसि पक्षे मन्त्रो
विधीयते कातश्च, तत्र स एव दोषो भवेत् । नेति
भूमः । कथं ननकाले एव अर्थेन हविष्कृतं आह्वयन्तः,
तत्र अपमेव संख्याः अनूयते । केनसा तु
निरागृहीतः विधीयते । यत्तु कालस्याऽप्यः
शब्दः इति, नैव दोषः । लौकिके हि पञ्चगा ।
मन्त्रोऽपि च कृपादेव आह्वाने प्रातः, सोऽपि अनूयते
एव । चोदितश्च वाक्यमन्त्रेण अवधत्तः शक्नोति कालं
कल्पयितुम् । तस्मात् आह्वाने विनियोककः इति ।

पा— 'त्रिरभ्यासपरत्वात् न मन्त्रोऽत्र
विधीयते । लक्षणे च शक्तुर्भूतिः प्रातः चान्यदनु-
यते ॥' 'अग्रान्' इत्यत्र हि पाठ्यधोपसर्जनः कर्ता
लक्षणार्थमुक्तः प्रतीयते । 'लक्षणहेत्वीः क्रियायाः'
(पा० ३।२।१२६) इति शक्तुप्रत्ययात् । तेन न क-
चित् भूतिपीडा । तस्मात् सर्वमेतत् अनूप 'मिः'
इति विधीयते नाम्नात्, चकचमेदप्रसङ्गात् । 'योग्यत्वेन
च सिद्धत्वात् कातोऽपि न विधीयते । अभिधा-
नाप्रत्येकार्थे विधिरित्तमिषीयने ॥ मङ्गुचकारमाह
यो या त्रिरभ्यासेन जायते । अत्र्यासे विहितोऽर्थेन
स कातोऽस्मिन् विधीयते ॥' (त्रिरगते निश्चिते
याः शक्तुप्रकारकालात् अपिक्तः कालः त्रिरम्यतेन
जायते, य. अस्मिन् वाक्ये 'अर्थापत्तिप्राप्तेन विधीयते
इत्यर्थः) । तथा च 'आवर्ज्यविरोऽप्यासः' (२।१।
१।१) इत्यत्र पात्रम्यासयोः अन्तेऽपि विहितं
स्याद्वारम् ।

गुणामावात् । ७ ॥

भाष्यं— इदं पदोचर सृजन् । (चरकचरानि

० अग्र—) अथ कालः न गुणः आह्वाने नृते ।
इति । यतो हि अग्रहविः, सत्तर हविः । ध्वने

भविष्यति । कृपादेव अग्रहो मन्त्रे प्रातः केवलं
त्रिरवृत्तिमेव वक्ष्यति । न भविष्यति वाक्यभेदः इति ।
(उत्तरभाह—) अतोचयते । गुणामावात् गोपं अभि-
पानं अग्रहो न संभवतीति । नहि अग्रे 'आह्वानः
अस्मि' इत्यग्राह्यति, तत्र अग्रहार्थे आह्वानं स्यात् ।
यत्रमानस्य पञ्चां हविष्कृती रक्षणमाह्वानम् । तस्मात्
इतिमन्त्रः इति ।

चा— अथ यदुक्तं इतिरेव हविष्कृतं भविष्यति
इति, तथैवने 'गुणामावाद् हविष्कृतमन्त्रमाधो
यद्वोचयते ।' (अनेनेन अग्रहार्थे आह्वानादिविषय-
लक्षणगुणामावात् हविष्कृतमन्त्रमाधोऽप्यग्राह्यः)
'आमन्त्रणादिसामर्थ्यं द्विजमाश्रीयते तदा ॥'
अथ च यदोचयतेतत् सृजन् । 'त्रिरभ्यासपरत्वात्
न मन्त्रोऽत्र विधीयते । कृपादेवावपावात् अ-
न्विषति तदनुयते ॥ यद्यप्यस्य हविष्कृतं पर्यञ्चिन्
कल्पयते त्वया । तथाप्याह्वयतीत्येतत् व्यर्थं
तस्मिन्नेवेने ॥ आमन्त्रणादिविभक्तिः त्रैपक्षैहीति
मध्यमः । व्यर्थं मन्त्रे भवेत् सर्वमवधत्तपदे
सति ॥' चेतावत्या तु पाठ्या अर्थवत् । तस्मात्
कृपादेव शक्तुप्रकारकालात् ।

लिङ्गाच्च । ८ ॥

भाष्यं— लिङ्गं च भवति 'यत्तु वै हविष्कृतं
वाक्यैरेव साहयति' इति । न च वाचः अग्रहविना
साहयक्यः । अस्मिन् तु यत्रमानस्य पञ्चा । सा हि
लक्ष्मी, वाक् इति हि लीलिङ्गः । अग्रहविना न लक्ष्मी, न
पुमान्, न सर्वमस्मिन् । ननु अग्रहोति लीलिङ्गः
यन्तोऽस्मिन् विधेयः । अत्र भूमः । न विधेयः अ-
ग्रहोः लीलिङ्गः शब्दः, पुलिङ्गोऽपि सम्पाति अ-
प्यासः इति, ननुसकलितोऽपि कर्त्तव्यः । अथ च पञ्चाः
स्वरूपेण साहय्य, अग्रहोः पररूपेण सन्ते । तस्मात्
पञ्चा हविष्कृति लिङ्ग अनुकूलं भाति ।

चा—एवं न 'वाक्' इत्यर्थेन ऐकान्तिकेनेन
स्तीयेन सैततो गीत्यति । अन्यथा अनुतावतीति-
किञ्चोदितवेने अनेकतावन्तित्वेन तद्व्यपनता
कमेति कल्पः स्यात् । तस्मात् आह्वानाह्वानमिति ।

विधिकोपश्रोदोपेक्षे स्थत् ॥ ९ ॥

भाष्यं— अत्रान्वित्येव सति, अस्मिन् मन्त्रे विधान्तरोपः सन्तु 'अपठते यत् इत्यत्रान्वित्' 'अपठता गतुधानाः इत्यत्रान्वित्' इति । तत्र पक्षे अमावास्या नित्यवच्छ्रुतिः उपरुच्येत । तस्मात् अवच्छन् इति काकलक्षणार्थः इति ।

वा— अवयवमन्त्रास्तद्विधेयस्य सन्त्याप्यः स्यात् । आह्वानं ॥ अयमेव इत्यविरोधः ।

वा— 'सूक्ष्माधिकरणस्यायाद् विधी युक्तता न लक्षणा । मन्त्रस्य त्वत्त्वयाऽस्त्यत्र वचनान्वये दृश्यति ॥' तस्मादवयवतादं मन्त्रः । इति श्रुते, अस्मिन्पक्षे, 'त्रिरभ्यासो न पाठेन नित्यमसौ यतः कथित् । द्विः पठयते सकृच्छापि तस्मात्प्राप्तमनुचते ॥ न पाक्षिक्तानुवादत्वं नित्यान्वयविरोधतः । तस्माद्द्वय त्रिरभ्यासो विधातृकस्तथा सति ॥ मन्त्रस्य न विधिः शक्यो वाक्यभेदप्रसङ्गतः । आह्वानेन तु मन्त्रस्य चैतो हन्तेतु उपस्था ॥' तस्मात् त्रिरुक्तिमानविधानात् आह्वानाद् मन्त्रः, नावयाऽप्योऽवपते ।

बोम— ननु आह्वानस्यापि विधेयतावरणभावेन विशिष्टनिश्चितात् कथं वाक्यभेदः । न च 'यन्त्रेव इति-च्छ्रुत् तत्रोचिष्ठति, वा अभिमुत्पादयति' इति अवयवतस्य एकीकृत्यवाक्यत्वा अनवयवार्थे तदाह्वानस्य अर्धप्रज्ञात्वात् न विधेयत्वमिति वाक्यम् । अनाह्वानायाः स्वप्रागवयवस्य अपि अवयवत्ववर्धनमेव आह्वानस्य नित्यप्रपञ्चमतेन विधिगतत्वात् । इति चेत् तैवम् । 'एहि' इति मन्त्रवशादेव आह्वानस्य नित्यप्राप्तिरुच्यते ।

यत्तुलं व्यापकुरावा मन्त्ररहितः शब्दमन्युवचमे आह्वानप्रसौ तत्र मन्त्रनिमित्तेषां, मन्त्रवर्णां आह्वानं प्रातिः इत्यन्योपायः स्यात् । किंच नित्यप्राप्तस्यपि आह्वानस्य 'उह प्रयवेहि चुरोदात्तं प्रयपति' इति चुरोदाशान्वययाऽनुपरात्या प्राप्तास्यापि प्रयनस्य आपरायव्यवस्थान्वयेन अवयवार्थकत्वसिद्धयर्थे 'यवपानमेव तत्तु प्रयपति' इत्यर्थवादोपपत्त्यर्थे च विधेयत्वस्य इहापि अन्वयमुक्तिकव्यपञ्चयर्थे 'वाक्यमेव तदावपति'

इत्यर्थवादोपपत्त्यर्थे च विधेयत्वमावरणम् । तस्मात् त्रिरभ्यासविशिष्टाह्वानविधिरवयवं इति । (न पाठ-विधिः ० ६ इति सूत्रस्यैवमुपायाः अर्थतोऽनुगदोपम्) तत्र । 'एहि' इतिपदस्यैव मन्त्रस्य नित्यवयवतास्य नित्यं धनूषकारकत्वस्य वक्तव्यतया तस्य च मन्त्रस्य इत्यर्थवित्यत्रापि मन्त्रस्यार्थपर्यालोचनात्म्याः हानस्यैव इत्यर्थवित्यनेन च इत्यत्रापि क्रीमन्त्रप्रति-योगफलदेव द्वारभूताह्वानस्य तत्र मन्त्रान्वयस्य च सिद्धयः अन्योन्याश्रयानुवचः, मन्त्रस्य आश्रयवर्तनादेः समानानुगदेव आह्वानस्य अन्वयमुक्तिकव्यपिद्वि तदर्थे आह्वानविधिरित्यस्याः । 'तत्र प्रयस्य' इति मन्त्रस्य तु आश्रयवर्तनादेः समानानुवचः प्रयस्यस्य नाप्यनुक्तं नित्यसिद्धिः । अन्वयव्यतिरिक्तमन्त्रेन अन्तरस्यापि तदर्थेऽप्युक्तं सत्या अन्येनापि प्रयनातुल्यमनुवचः । प्रत्ये च 'एहि' इति शब्दप्रशोक्तत्वे च आह्वानतया एहितीत्यनुक्तमन्त्रस्य आश्रयवर्तने आह्वानस्यापि आश्रयवर्तनमनुवचनीयं इति वैवर्धम् । अवयवतश्च त्रिरभ्यासमानविधापि कथमित्यु-पपादयितुं शक्यते इति तदर्थमपि विशिष्टविधितो-यस्य आह्वानविधानस्य अनङ्गीकार्यत्वाद् इति (५, २११) । न च मुख्ये अत्रान्व इति पदे सिद्धान्तो लक्षणा, पूर्वपक्षिणस्तु जयन्ते आह्वयतिपदे इति वैवर्धम् आह्वयम् । अवयवतश्च 'लक्षणेऽर्थोः क्रियायाः' इति नियान्तरस्यत्रिधासत्तैरिति सिद्धितस्तुप्रत्ययेन क्रियाऽन्तर लक्षणाऽर्थसंगतमेव अन्योपपन्नतया स्वार्थमप्यर्थे अवच्छन् इति पदे एव प्रथमभूतेऽपि लक्षणाया न्याय-स्यात् । सूक्ष्मार्थम्— आह्वानं आह्वानार्थमन्योऽपि, तथा ऐन्द्रीन् अवयवस्य स्यात् इति ।

वि— 'इतिच्छ्रुदेहीत्यामन्त्रे त्रिरवच्छन् एवमि-येत् । विमिन्नोऽवच्छते स्वादाह्वाने वाऽवच्छातके ॥, ऐन्द्रीकन्यान्वयाह्वानं गौं हन्तिर्गृथाऽन्यथा । पाठेन प्रापितं नित्यं ह्यवच्छेदवशात् ॥, त्रिरभ्यासो विधा-तव्यो नित्यमनुरमायत । इतिना तदर्थे वाक्यः श्रुतेऽपि ह्यपतिस्तथा ॥ विमिन्नो वाक्यभेदो लिङ्गावह्वान-तोषत । ऐन्द्रीत्याः सुवयवाद् चरित्वेन युक्तयाः ॥' तस्मादाह्वानविधोऽय मन्त्रः ।

शब्दवाच्यानि प्रधानानि कर्माणि । कुतः ? क-
सेयोगात् । दर्शपूर्णमासशब्देभ्यः कर्त्तुं भूयते ' दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गजम्मे वजेत् ' इति । क्वनि पुनः दर्शपूर्ण-
मासशब्दश्चानि ? येषां नचने वीर्णमासीशब्दः अमा-
वास्याशब्दो वा । आग्नेयदीनि तानि । ननु अमावास्या-
शब्दकानां नैव कर्त्तुं भूयते । उच्यते । पृषकस्य समु-
दायपरोर्विशेषः एतयोर्द्विधानयोः ' वीर्णमासी ' इति न
' अमावास्या ' इति च । त्रिषु आग्नेयारिषु यः समु-
दायः, तत्र वीर्णमासीशब्दः, इत्येतेषु अमावास्याशब्दः ।
कर्त्तुं ? वीर्णमासी अमावास्या इति च द्विशब्दः भूयते,
इत्येवम् स्पष्टयेत्वा । कथं तदुत्तरं यथा : [द्विषय-
निर्देशात् ' दर्शपूर्णमासभ्यां ' इति । एकाच्चैव दर्श-
मासाभ्याम्बौ । कथं ? ' दर्शो वा एतयोः पूर्वं,
पूर्णमास उत्तरकारोः । अथ यत् पूर्णमास पूर्वमारभते,
तत्रयथापूर्वं प्रक्रियते । पूर्णमासमारभमाणः सत्सम्यक् पूर्व
निर्बन्धेन, नरस्यते द्वादशकशास्त्रम् । अमावास्या द्वे
सत्सम्यक्, पूर्णमासः सत्सम्यक् । उमावेतो यथापूर्वं
कल्पयित्वा आरभते ऋद्धिः, ऋद्धौगेष, अथो त्रिषुन
त्वाय ' इति । तत्र दर्शनान्देन प्रकृत्य अमावास्याशब्देन
द्रुत्य एकार्थतां दर्शयति । शक्यते च अत्रत्य अदर्शवेन
अमावास्या ' दर्शः ' इति लक्षयितुं यथा
चक्षुषोरभावे सति चक्षुष्यमात् इति चक्षुष्यो
लभ्यते । एतस्मात् गणदेश्याय भुविगत् लोके भवणात्
एकार्थतामेव न्ययव्यवहारः । क्व पुनः मुख्यवर्णनं, यत्
फलत्वम् । यत् अन्यत् लक्षणविधौ भूयते (अफल),
सत् तद्वद् । कथं ? इति कर्त्तव्यताऽऽप्यङ्गत्वेन तनिवौ
भूयमाणं इतिकर्त्तव्यताविशेषकत्वेन परिपूर्णसमर्थं,
तदर्थं भवितुमर्हति । आह, ननु दर्शपूर्णमाससमयेन
अत्र अनुपपद्यते । लक्ष्यते । शक्यमनुपपत्तः, किन्तु
दर्शपूर्णमासयावत् साक्षात्समयेन स्यात्, अन्यथा अन्य
इतिकर्त्तव्यता अशुक्त कल्प्येत । एषामपि प्रयाजादीनां
अप्य कल्प्येत, एतानि विद्वद्भिर्यथा अवयवमप्यन्ता
उच्यन्ते । तेन अत्र च फलमपि इति एषामप्येन
फलं संकल्पः अभवतः । तस्मात् न तर्वाणि
समप्रधानानि, अप्याद्यदीनि शुण्कमणीति ।

गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते, नाङ्गेष्व-
पच्यन्ते । ३५ ॥

भाष्यं— नम्यविशेषसंयुक्ताश्च गुणविशेषा विधी-
यन्ते । यथा ' चतुर्दश वीर्णमासीमभिगृहेत्, पञ्चदश
अमावास्याम् ' इति, सर्वेषु प्रक्रमेषु अस्मिन् समुदाये
चतुर्दश, अस्मिन् पञ्चदश इति । विभागाविज्ञानाच्च
इदं नोपपद्यते, भवति च एवंलक्षणं गुणविधानम् ।
तस्मात्संयुक्त एवेति । अथ च अत्रत्येन आपारादीनां
संयुक्तिकपपत्ता भविष्यति ।

तुल्या च कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाभिसंयुक्तः । ३६ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं आग्नेयदीनामपि अङ्गत्वेन
सत्तुनिः अङ्गत्वं लक्षणपरेदिशि, तत्परिहृत्यम् ।

उत्पत्त्याभिसंयुक्तस्योपपत्त्योपदेशः स्यात् । ३७ ॥

भाष्यं— नैव दोषः । प्रधानानामपि एषा सती
उत्पत्त्येवैषया शिरादित्युक्तिः भविष्यति । यथा जल-
मानस्य किं पुनरस्य अग्रे शिरो जायते मध्ये मध्ये
पश्चात् पार्श्वे, एवं आग्नेयः अग्रतः, उपाश्रुयाजो मध्ये
अग्नीषोमीयः पश्चात् इति । एतस्मात् सामान्यात्
एषा स्तुतिरिति ।

तथा चार्थार्थदर्शनम् । ३८ ॥

भाष्यं— ' चतुर्दश वीर्णमासागाहुतयो हूयन्ते,
षोडशमावास्याया ' इति । इतरथा न चतुर्दश वीर्ण-
मास्या आहुतयो भवेयुः, न वा अमावास्याया श्रयोदा
इति । तस्मात् आग्नेयदीनि प्रवक्ष्यामि, आपारादीनि
अङ्गानि इति सिद्धम् ।

आ— तत्राख्यातानुसारित्यात् संज्ञाया राज-
सूयवत् । तस्या विशेष्यत्वे बुद्धेः सार्थयागप्रधानता ।
उच्यते । ' यद्धि चामासमिद्व्याथे तदाप्यावयशं
भवेत् । इदं पुनः (दर्शपूर्णमासी इति) प्रसिद्धार्थ-
माख्यातस्य विशेषणम् ॥ ' तस्मात् यन्मासेन प्रपात्यं
इत्येतां तु प्रकृत्यात् तद्वत्त्वम् ।

सोम— पादादौ राजसूयवयस्ये योऽयं वनप्रधाना-
द्वाङ्गित्वविचारः, तत्प्रत्यक्षविचारान्तराणि परिसमाप्त
इदानीं स एव विचारः कियते इति संगतिः ।

वि—‘आपादेऽथ मुष्णन् न वा, ऽऽमेवादिभ्यु
तत् ।, पण्युष्ठा नामतः सिदाः श्लेषा अन्येऽ-
ह्रसंस्तुते ॥’

भाट्ट—‘प्रदाजदित्वापारब्धेन ।’ ‘ह्रजपूर्णमासाम्ना
स्वरांशमो स्येत’ इत्यनेन राजम्परन् यजिना न फल्-
संबन्धः । किंतु आग्नेयदीना पण्यामेष, दशपूर्णमासगणना
आग्नेयादिपट्टपाण्येष प्रतिद्वार्येन यज्ञैरवच्छेदात् ।
यथा न दशपूर्णमासनाम्नः प्रतिद्वार्येकलं तयोवपादितं
पौर्णमासभक्तिकरणे (२।२।३१) । तदधिकरणप्रयोजन
यथार्थं तु इदमधिकरणं प्रयुक्तिसिद्धयर्थं न विवक्ष्यते ।
राजसूयनाम्नश्च यथा प्रकृतसर्पकागपरस्य, तथा तदधि-
करणे स्पष्टमेव । अनश्च प्रयाजादीनामङ्गत्वात्
विकृतौ अतिदेशः ।

मण्डन—‘के विविदिदिशुषः पशु पाशाः ।’

शंकर—‘दशै कल्पयुजा फल्म् ।’

● इत्याऽधिकरणम् । ४।४।११।२९-३८ । प्रथमस्तु
‘इयथा’ इति प्रधानशब्दपठान्तात् ‘इत्याऽधिकरणं’
इति नामधेयम् । तस्य ‘दशपूर्णमासवोरिज्याः’
इत्यादिकं प्रथमं सूत्रम् । तन्वायस्वरूपं तु
‘तद्-विश्वानुवादिणी हि दशपूर्णमासशब्दो वज्रिपत्नी
भवत्’ इति वार्तिके उक्तम् । अथ सुधा ‘पौर्णमास्य-
मावास्याभ्योऽतस्तद्व्याप्तदशानुवादिनाम् दशपूर्णमास-
शब्दयोः समुदासविषयत्वम्’ इति । सु. ट. ७३२,
● पौर्णमासधिकरणं विना (२।२।३१-८) इत्याऽ-
धिकरणपूर्वपक्ष एव स्यात् इति इद्व्याऽधिकरणस्य
पौर्णमास्यधिकरणाधीनत्वात् पौर्णमास्यधिकरणप्रयोजनत्वेन
आरम्भः । ॥ ७३२, ● यस्मात्तत् स्वर्गोदि खण्यं
कल्प्येत, तस्य इत्याऽधिकरणन्यायात् दशपूर्णमास-
नामविशेषितप्राप्त्येन आग्नेयादिपट्टेन सह सम्बन्ध-
निराकाङ्क्षीमुख्यं न प्रयाजादौ संकषाबाह्या अस्ति ।
ट. ११९५.

● इत्यादिनामः पञ्चमस्य. इत्युक्तं फलचमूला-
धिकरणे । (१।४।१९।४०-४१) । के.

इह इत्याद्येषात् स्विष्टकृद्विज्येष, मङ्गुविद्यत् ।
१०।७।३१० ॥

आग्नेयोमीये पत्नी स्विष्टकृत् इत्याद्येषात् यामं इवा
अवगमिष्यत् अङ्गनयसमुदायात् इत्येतत् । प्रवृत्तिवत् प्रवृत्तौ
यथा दशदिशाकारमिष्यात् शुवेडाशात् दिग्दृष्टिभ्यते
उक्तम् । विहृतौ प्रवृत्तिवद्भावनम् । इति पूर्वः पक्षः ।

अथद्वैर्वा, शरवद् विकारः स्यात् । ११ ॥

वाचस्पः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । अतिग्रासो वोः-
पूर्वार्थे, गुदमर्थ्यं, शोणित्यनर्थे इति ध्वजैः मिमिक्षतैः
प्राङ्नेरग्रासोवस्य विकारः वाचः स्यात् । शरवद् यथा
इयेनादौ शरैः प्राङ्नाः कुत्रा नाप्यन्ते तद्वत् । इति
विद्वन्तः । के.

● इडा परानी ‘यदिदोपहृता इति तत् पराची,
यत् उरुहृदेहा इति तत् प्रतीची’ । (यदा इदोपहृता
निगदे इडाशब्दः आदौ उच्यते, तदा सा इडा पराची
नाम । यदा तु इडाशब्दः उपहृतशब्दात् पश्चादुच्यते,
तदा सा इडा प्रतीची नाम इत्यर्थः) । संकल्प ४।१।१७.

● इडे इं दशपूर्णमासयोः । पत्नीसमाजैश्च
पुरस्तात् उररिष्यन्ति निक्षिन्ते । वि. १०।७।२३. ● इहा
‘श्लेषादिनामवपति’ । (अग्रे हुतात् हविषः श्लेषात्
इडाश्च अवदानं निषेधते) । आ. १।४।१४।४१, ● इहा
यजमानपञ्चमं ऋत्विजः भक्षयन्ति दशपूर्णमासयोः ।
१२।१।१५।२१. ● इहायाः उपस्तराचारिवद् इहापत्रे
प्राशनं सत्कारविशेषः । वि. १०।७।५. ● ‘इडानां
संक्षुद्रः’ नाम काम अन्तरम् । वाच. वृ. ७२.

● इडाचमसादिभक्षः श्रवणचिह्नत्वात् सवेद्यति
सन्धेव । वि. १०।२।६.

इह इडादिपदाभ्यासनिषेधपदे पराची प्रतीची
इति ॥

इडामेव प्रहृत्य ‘य कामयेतापशुः स्यादिति पराची
तत्त्वेऽप्युपहृत्ये’ (नै वरमयेत पशुमात्रं स्यादिति प्रतीची
तत्त्वेऽप्युपहृत्ये) इति श्रुतौ प्रयक्त्यान्देन प्रत्यङ्प्रवृत्ता
कर्तुं कल्पते । एवं पराक्षयन्दोऽपि ‘मुखं प्रति उपहृत्ये’
इति वचनान्तरात् । इति प्राप्ते, अस्यासामन्याश्रयना
येनो शब्दो । ‘पराची साक्षिपेनीरवत्वात्’ ‘परागवि-

‘यवमानेन श्रुयते’ इति प्रयोगात् । ‘यदिदोषदृष्टेति सत् पराची, यदुपहृतेडेति तत् प्रतीची’ इत्यमरानाच्च । आयावस्तु । ‘इदोपहृतोपहृतेडेवेके’ इत्यादिना ओक्-विषे यः प्रतीयते तत्सर्वं प्रतिषेधः । भुपं प्रति इति तु भुपसंनितामवस्थापयेदित्यर्थेकम् । इदकानां तु स्य-चनथात् अयानत्वाच्च कर्तुर्मुत्तवादः एवाभितः । संकथं, ४३।१७.

● इडाऽऽदिभक्षः ब्रह्मादिभिरेव कर्तव्याः, न तु तेः स्वयदे नयनं शक्यते । ‘भक्षार्थो वा इत्ये समत्वात्’ (३।४।१७।५०) इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोः । के.

इडाऽऽदिभक्षः शेषमतिपत्त्यर्थः ॥

शेषभक्षश्च तद्वत् । १०।२९।२९ ॥

भाष्यं— सति शेषमक्षाः ज्योतिरोमे, दक्षार्ण-माद्योश्च । यथा ऋग्वेदकारनिष्ठा होमाभियपनिष्ठाश्च । तथा, इडायाजिनचतुर्धारकणश्चतुर्धारकान्ताः । तेषु संगवः किं ते परिकार्याः, तव वेति । किं प्रागम् ? शेषमक्षाश्च तद्वत् भवितुमर्हन्ति, यद्वत् दक्षिणादानम् । ग्रीति हि करोति मक्ष्यं, ग्रीता च आनमन्ति । तस्मात् परि-कृपार्थाः शेषमक्षा इति ।

संस्कारो वा, इत्यस्य परार्थत्वात् । ३० ॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न परिक्रम्यते भक्ष्यं, द्रव्यसंस्कारार्थेति । कुतः ? यत्तानेन हि द्रव्य-रूपमे प्रतीयन्नवत् । यदि तस्य संस्कारार्थं भक्ष्यं, ततः तदपि प्रतीयन्नम् । ‘दक्षिणायां प्रपञ्च्य अवचति’ इत्येवमपि एकदेशपरत्वं प्रकृत्योपापेक्षं भवति, न ह-पस्य उपादकम् । तस्मात् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थे द्रव्यमुपादयते । प्रकृत्यस्य च भक्षणम् । तस्मात् संस्कारार्थेति गम्यते ।

शेषे च समत्वात् । ३१ ॥

भाष्यं— अपिच यन्त्रेण द्रव्यं, क्व देवतायै संकलितं, यजमानेन न स्वयं व्यपेक्षकमिति । तस्मात् न व्यपेक्षतु कलितः ईक्षते, नो यत्तवपि यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य श्रुतिभिः । परिक्रम्यमानाश्च श्रीकृपात् द्रव्यम् । तत्र व्यस्य देवताऽर्थः संकल्प एव नाप्यवस्यते । तस्मादपि न परिक्रम्यते भक्षणमिति ।

स्वामिनि च दर्शनात्, तत्सामान्यादितरेषां तत्वात् । ३२ ॥

भाष्यं— स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते । यजमान-पञ्चमाः गृह्यपद्धत्या इडां भक्षयन्ति’ इति । यजमानस्य व्यपेक्ष्यं अपरिक्तयः । तत्सामान्यादितरेषामपि न परिक्रम्यः । कथम् ? एवं सति नैव विहायते, इडाभक्षणेन यजमानपञ्चमाः परिक्रीकृते इति । किं तत्सामान्यम् ? द्वितीया विमर्शितः । तस्मादपि न परिक्रम्यते भक्षणमिति ।

तथा चाप्यर्थदर्शनम् । ३३ ॥

भाष्यं— एवमप्यर्थदर्शनमिदं व्यपन्नं भवति । कुण्डपायिनमवस्ये, ‘अथकैश्चमैः सोमात् भक्षयन्ति’ इति ग्रामे यथे विशेषः श्रूयते । ‘अथकैः’ इति । एवं सन्नेन भक्षणं दृश्यते । तत् परिक्रम्यार्थे नावक्यते । तस्मादपि न परिक्रम्यते भक्षणमिति ।

सोम— यदि आनस्यर्णालात् दक्षिणादानस्य सधे वाधः, तर्हि तद्वदेन शेषभक्षणामपि वाधः श्रुतिपिथेः (इहान्तः—) संगतिः । सूत्रार्थस्तु—तद्वत् दक्षिणा-दानवत् शेषभक्ष आनस्यार्थाः इति ।

वि—‘कदाच प्रतिपत्तये वा चनसेडाऽऽदिभक्षणम् । कदाच पूर्वच, न्येव यागीये स्वयवर्चनात् ॥ अक्षीत-यजमानस्य भक्ष्यस्यैव तेन सा । प्रतिपत्तिः सङ्कति-त्वात् सन्नेषु न निवर्तते ॥’

आहु— शेषभक्षान्नवम द्वितीयार्थयोगात् इति । प्रतिपत्त्यर्थः प्रथमज्योत्स्नयनेन कर्तुः करिष्यमाणकर्मणि कर्तव्यत्वात् । न ॥ आनस्यार्थाः, तस्माः प्रकृतौ आनु-पादिकत्वेऽपि प्रतीयकत्वाभावात् । अस्तु वा इदप्रयोजन-लाभिनोपात्तं यज्ञाणामपि प्रयोजकत्वं, न तु आनति-माश्रयः । अतः सन्ने तदग्रावेऽपि प्रतिपत्त्याद्यर्थं कर्तव्यं भव ।

अग्रहन —‘परिक्रमो न भक्षः स्यात् ।’ (भक्षः परिक्रमो न स्यात् इति श्रुतः पाठः ।)

शंकर—‘भक्षस्तु प्रतिपत्त्यर्थः ।’

● इडाऽऽदिभक्षश्च सर्वत्र द्रव्यसंस्कारार्थे वा नश्यते (२।१।११।३१-३२) । छ. उ. १५५५-

● इडाऽऽदिशेषमक्षाः प्रतिपत्त्येवाह् यन्मानस्यापि भवन्ति । दर्शपूर्णमासयोः सौमिकेष्टिषु च । भा. १२।१।१५।३१, ● इडानिगदः ' इडोषट्ठोषट्ठेडो पास्ता इडाऽऽद्यपतामिडोषट्ठता ' इत्यादिः । १।१।१४।४०. ● इडानिगदः सर्वोऽपि न चतुर्वीर्यावर्त्तनीयः ' चतुष्पद्वयने ' इत्युक्ता आनुचित्तु ' इडा खपइता ' इति पदविपरिणी । संकर्षे, ४।१।१९. ● इडानिगदे दशपूर्णमासये यज्ञप्रतिशब्दः बहुवचनमकं नोदितायाम्, न ह सममेतामिशाया । भा. १।१।१४।४०.

● ' इडाऽऽन्ता आतिरिक्ता सनिष्ठने ' अन्तमुक्ता चेयमिहा पूर्वव, नोक्तया । वि. १।०।१२९-२३.

● इडापात्रे हृदयदिशामनवाभये वसिष्ठुरपि पठितः । वि. १।०।७५.

● इडाप्रचारत्यस्य मन्त्रः ' इडोमदता ' इत्यादिः ' महादेवमहत्मुपश्रुत ' इत्येकमन्त्र इडोपइवानायाः । ' हेम्या अर्धवर्च. ' इत्यादिः ऋषिगुणहान्याय । अथर्पुमाश्रयाः मर्ते ऋषियो लक्षणया । ' तपइता मनुष्या ' इति ते एवोच्यन्ते । वीर्याः ते इति । उच्यन्ते । ते गच्छ (अनाम्-) व्यपन्ति रक्षन्ति, ते च पतन्ति (वर्धा-) वर्धयितुं क्षमा, तादृशा मनुष्याः उपदृताः । डुप् १।१।१४।४० मू. १६८६.

● इडा-माक्षिन्न - चतुर्धाकरण - रघुवक्त्राणां मक्षाः पङ्क्तौ सन्ति । भा. १।०।३।३१. ● इडा माक्षिमादिमक्षगणमेव ' एकत्रा मक्षणे उपइरति ' इति कृष्णलव्गी उपहारः उपदिष्टः । वि. १।०।२।४.

● इडामक्षः शेषवर्त्तनम् । वा. ३।४।१।४।३०. ● इडामक्षे पयो मेनवचनस्वसि मखोऽक्षि । वि. १।०।७।६.

● इडामक्षविचारः सम्भूली होतुः, पञ्चौ । भा. १।०।४।१२-१६, ● इडामक्षविचार. वसिष्ठु. अग्नीष, पञ्चौ । १।०।७।५।१०.

● इडामक्षोचरे चतुष्टोपाशङ्गेक्षमक्षगोत्तरोव पिष्टेषफवीरजहोमौ, न तु अनुपायैः सधोक्तयः । भाट्ट. ५।३।१५.

● इडामक्ष्यं एकदेवताके चतुष्टोपाशङ्गे । भाट्ट. ५।३।६. ● इडामक्ष्यं यद्वेदीये अस्ति । वेन माक्षिमादिमक्षगणता प्रणिषेचः । भा. १।०।१।१।३०. ● इडामक्षगणार्थमवक्षस्य नातो इडामक्षलो एव । वि. ६।४।२.

● इडोपाशङ्गमन्त्रे ' ये च यष्टपति वर्धन् ' इत्यत्र घने ' ये च यष्टपतीन् वर्धन् ' इत्यर्थं उक्तो न कर्त्तव्यः । यावत्परा इडामर्दसाऽयंत्तात् एकमन्त्रेनापि प्रशमायः सिद्धत्वात् । भा. १।१।१४।४०. ● आशयेडा पञ्चोपयाजनाशङ्गं, न तु कर्त्तव्याशङ्गम् । सप्तर्ष. ४।७।१६, ● ओषधेडा आशयेदीनमेव अत्र, न तु कर्त्तव्याशङ्गम् । ४।१।१६.

इ इतरमन्यः इति न्यायेन अन्वयः वराणिक प्रतिप्रस्तादा कुर्यात् । (' इतरमन्यस्तेषां पयो विनोषः स्यात् ' इति न्यायः । यज्ञ अन्वयं परं वरगमनं होता कथेति, यदा होमं होतुमन्य. होतुपुरुष कुर्यात्, तेन होतुणा चतुर्णां मध्ये यत्. यस्म विनोषः अन्यकर्त्तव्यः श्रुतत्वरूपः अन्तरङ्ग्यं वा स्यात् । एवं अन्वयौ. वरप कर्तृत्वाद्यगवे तस्य पुरुषः प्रतिप्रस्तादा कुर्यात् इति) । भाट्ट. ३।८।१. ● वराक्षिपये तावत् प्रधानाश्चतुर्णां मुपाप्ता अपरर्तुकर्त्तव्यस्य आपरपक्षात् अतिदेष्ट श्रामनिर्वापसमानकर्तृकवानुपेक्षाच श्रेष्ठपादौ ' इतरमन्य ' इति न्यायेन प्रतिप्रस्तादकर्त्तव्यत्वात् । (अन्वेषारिताः होतुः सन्निपे स्थितिः) । ५।१।१६. ● चमष्टेभ्यश्चि अन्वयैरेव होमादिकर्ता । तस्यान्येन न्याय्यत्वे तु गौणव्यवस्थया चमष्टाभ्यर्चयः । होमामन्य-समने ' इतरमन्यः ' इत्येव प्रतिप्रस्तादादयः । ३।७।१३. ● यद्विषि पार्थिवः अग्नीशोमीयावद्भूतेषु प्रेषात्तानुपच नेषु ' नन ' इति शब्दस्य श्रुतत्वात् तन्मात्रे अति-देतेन अन्वयोः प्राप्तिः, ' मेध ' इति प्रेषान्तसामाना-नादा ' इतरमन्य ' इति न्यायेन प्रतिप्रस्तादाः । इष्टुश्च वदुपेक्षिवम् । ३।७।२२. ● (नानाबीदे क पित) ' सदावपि ' ' सव पिबन्ति ' इति (चवनात् सर्वा वक्षन्त्य) एककालत्वात् ' इतरमन्यः ' इति (पूर्वतर) प्रामोक्षि । डुप्. ५।१।११।१५. ● इतरमन्यस्तेषां

इतिश्यायेन अभ्यर्च्युक्तस्य अन्यतमस्य समितुल्येऽपि
 'परादावर्ततेऽभ्यर्चुः' इति समासोपपत्तेः । संकथं.
 १।१।१४. * यने मृतस्य स्थाने अन्य भग्नीयते । तत्र
 मृतकर्मण्यपदार्थानुष्ठानार्थं भानयनं इति चेत्, तेषां
 कर्मांतरेष्विव अभ्यर्च्यादिसमासप्रत्यया 'इतरमन्यस्तेषां'
 इति न्यायेन कर्मन्तरैरेव सिद्धेः (इति शब्दाः) । भाट्ट-
 ६।१।१० * इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्
 (१।८।१।०।१२, २१ वा) । आध्वर्यवे हि कर्मणि प्रकृतामेव
 अभ्यर्च्युक्तः प्रतिप्रस्थानादयो विहिताः । यदा नञ्
 अभ्यर्च्युक्तं अवस्यते, कर्मांतरेष्विव सिद्ध्यात्, स्वात्मनि
 क्रियाविरोधाद्वा, तदा तदीयं कर्म तत्पुरुषाः प्रतिप्रस्था-
 नादयः कुर्वन्ति । (तेषां अभ्यर्च्युक्तप्राणा मध्ये यनः
 यम्य -सांभिमितिककदापि- विरोधः -अन्यतमत्वसंगमः
 स्यात्, न कुर्व्यात् इति सूत्राश्रयात्) । कणिका. घृ.
 ४२३ * 'वि-कतिरणा पुनश्च' इति मन्त्र
 अनुष्ठितमेव प्रशुभ्य आध्वर्युर्गुरुकथाधारायममावे
 'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति-न्यायेन
 अभ्यर्च्युक्तप्राणादयोः प्रतिप्रस्थानेन अभ्यर्च्युक्तस्यैव
 प्रतीतिः । भाट्ट. ५।१।११. * ननु आध्वर्यादियु
 न्यायिमाम्नेषु 'शमिक्ता पशु कण्ठे गच्छति' इति
 अयमाह भेदः स्यात् । नैप दोषः । य एव कश्चित्
 अयमाहृतः ॥ ५४ ब्रह्मिन् । न च तदा तयोऽभ्यर्च्यु-
 क्तप्राणा सर्वादिवा वा स्यादयो विद्यन्ते । तदेतत्
 यक्षयति 'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति ।
 भा. १।३।११।२९. * समप्रकृतौ उभौ पदार्थौ अभ्यर्च्यु-
 क्तवृत्तौ, तत्र विशेषाद् एकनाभ्यर्च्युर्निमित्तः । उपासने
 (प्राग्वह्याक प्रतिगच्छता होतुः समीपे आवर्तते
 विप्रौ) ॥ शौचगादियु (४) 'इतरमन्यस्तेषां यतो
 विशेषः स्यात्' इति (न्यायात् अभ्यर्च्युक्त एव)
 प्रतिप्रस्थाना स्यात्, (न ॥ बलपुरुष अतीर) ।
 टुप्. १।१।११।२९. * 'तेषां यत्किमप्यस्ती प्रमाणा-
 र्थम्' इतिशेषादस्य * मैत्रावरुणः प्रेषयति चातु
 चाह' इति वाक्येन मैत्रावरुणकर्तृत्वे प्रसक्ते स्वात्मनि
 योषासंभवत् लिङ्गेन वान्यकर्मकर्म, तत्रापि 'इतर-
 मन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' इति न्यायेन अप्रका-

वाके प्राप्ते सामान्यवर्तमानस्या होतरेव लिङ्गेन प्रतिप्रस्थाः
 इति वार्तिकोदाहरणं निङ्गताम्यविरोधस्य । कौ. ३।१।१४
 घृ. ३५९.

इतरस्य प्रयुक्तत्वात् (१।२।१।५।१२) । स
 एव न्यायः ' इतरस्य प्रयुक्तत्वात् ' इति ' गार्हपत्ये च
 इविषा अपण भुत स च प्रयुक्तो विद्यते ' तस्मान्न
 (पशुपुरोडासात्) अपण कर्तव्यम् । ' अग्नीषोमीयपशु-
 पुरोडासस्य ' इति सिद्धौ ग्रह-नम् । भा. १।२।१।१२.

इतरेषु तु पिङ्गाणि । ६।८।६।१५ ॥

पिङ्गकर्मणा काकल्य केषधनार्थं सिद्धा-तत्त्वम् ।
 वि-वाणि पितृदेवनाकानि कर्मणि पूर्वमून्योक्तकालेभ्यः
 इतरेषु कालेषु कुर्वाद् अपरपक्षे अपराधे न, मूनि-
 स्त्वात् यचनात् ' जपराजः पितृणा ' इति अन्वयार्थ
 वाक्यस्यैव च दर्शनात् । के.

* इतरस्यैव (समानमितरत् इत्येतेन हलम्)
 असंनिहिते अनुपपन्नः, संनिहिते एव भवति । यथा
 ' इतरः प्राक्चो दीयता, इतरः कर्मलो दीयता ' इति
 संनिहितो दीयते, न प्राक्चोपपन्नं कर्मवर्तमानं वा । भा.
 ७।१।२।१३ । ननु इतरस्यैव संनिहिते भवति ।
 उच्यते इतरदिशिष्ये (इति सूत्रादाः) समानमितरत्
 समानमनिरुमित्यर्थः । ननु संनिहितपत्तनोऽयं ताधि-
 कार्यवचन इति । उच्यते । न केनलम्प संनिहितवचन
 एव, पूर्वोक्तसदृश असंनिहितमपि सूते अवशिष्टं न ।
 यदा हि यक्षायन्यतुक्रम इतरतान् प्रशुभ्यते ' देववत्ताप
 कर्मणे दीयता, विष्णुविषाय कीर्षेयं, बह्वराप कीर्षं,
 इतरत् चेन्नव ' इति, तदा यक्षमेव प्रतीयते, न हि पूर्व
 रत्नं वा । भा ७।१।२।१६ । इतरतान् नाधिक्ये
 लोके प्रसिद्धः । तर्हि उपयुक्तत्वं वदितरत् तत्र
 प्रसिद्धः । टुप्. ७।१।२।१६.

* इतरेतरस्योमे चार्थे (इदम्) समानविधानात् ।

भा ६।१।५।२२ घृ १२६६.

* इतरेतराभ्यामपि च कार्याणि न प्रत्यन्ते ।

भा. ४।१।५।१०.

* इतरततः । (यत्र सिद्धौ तानि वाक्यानि
 निवेदिताणि, यानि नामाविपनैरिन्द्रव्यहारप्रमर्शानि

पृ. २२१. ७ तमयमयलक्षणं प्रयत्नतो गम्भमान गुणशेष-
पर, तम विपिप्रतिपेयनोर्षतरो गुणान्तरं, सोऽनुशीलते ।

भा. १०।८।१।३.

● 'एकं विनाऽप्यनुज्ञानात् प्रियते गन्धसंभवात् ।
क्रियतेऽनुज्ञया मन्वादिशेषश्च तथेमेवान् । सामान्ये-
नाभ्यनुमानादिशेषश्च विशिष्यते । विशेषोऽप्यन्तर्निर्द्देशः
स्तोत्रोपेयपरिज्ञा ॥' वा. १।३।१।४ पृ. १९९.
● एषोऽपि बहुर् पदार्थात् कृतं बहुमिनामवैषम्यत्वे
(पावनादिभिः) । भा. ३।७।३।२२. ● 'एक्ये योगो
द्वतो यत्त्व पश्य वाऽद्वयता ददा । अनेतिविधे तयोर्मैदो न
कश्चिदपि दृश्यते ॥' वा. ३।१।१।५ पृ. ३९६,
● एतन्मन्त्रे च कृतार्थस्य आनादृष्टाऽमवाप्तं गुणविनि-
योक्तान्तरानुपपत्तिः । ३।३।७।१४ पृ. ८९२. ● एष
दृष्ट इष्टकाकूटे तिष्ठति प्रहराग्नेनेति । दग्धेन इति
गम्यते, नैष्टकाकूटेनेति । भा. १०।२।३।१६.

● ओदन एव इत्युक्त्या तण्डुलानामेव पाण्डुराहार
उदकं स्वादुषादि नोपन्य इत्युक्ते क्षेत्रे तण्डुल्ये-
नयनादीनां पात्राङ्गावपत्तीविमर्शति । छु. पृ. १।९३.
● 'ओदने इषि दाया मन्त्रवहैतन्' इति । ओदनस्य
निर्देशमानं विश्वत्वे, नापिहरनायम् । भा. १।४।१।३२.

● कः शुक्ले नाम, वन शुक्लागमसि । किं
शुक्लत्वं नाम, यत्र शुक्लशब्दप्रवृत्तिः । क तस्य
प्रवृत्तिः, वस्तुशुक्लशब्दे उच्यते प्रतीयते । भा.
१।१।५।५ पृ. ७०. ● कश्चित् आत्मीय वेदना परमं
आनन्दीय दानमानस्येव मे भवति, फलमानस्येव मे
भवति इदममानस्येव मे भवतीति । १।१।५।५ पृ. ७०.
● कश्चिदुच्यते 'किं त्वदि भवति निमित्तम्, स्वर्ग-
दाने निमित्तमीकाः' इति । वा. ३।२।१।५।३७.
● कश्चित् चतुष्पादं स्वयं रूपं पश्यति, न च शक्नोति
अन्यस्मै जात्यन्वयाप तस्मिन्निर्दिष्टं, न च तत्र गन्धत्वे
निर्दिष्टं इमेतावता नास्तीति अवगम्यते । भा.
१।१।५।५ पृ. ६८. ● कश्चित् जात्यन्वयो वहेत् सप्तम-
हमस्य स्वरूपविशेषस्येति । कुलमे पूर्वेतिष्ठानमिति
च पर्वण्युक्तः जलान्यनेवापर निनिर्दिष्टोत् । तस्य
कुलः । जात्यन्वयतया । एव जात्यन्वयतया । अथपि

तस्या नैत्र जातु चित् सप्रतीतिर्दिष्टा । गम्भ्य दर्शनमेतत्
इति । १।३।१।१ पृ. १६२. ● कश्चित् बहुद्वयमनुज्ञाये-
ऽवस्थिते कं विदमिषते 'इतस्तां याचतुति गदाय' इति
अथ न सदस्यश्विशेषो गम्यते । अथ च न सर्वनामो-
ऽभ्यधीक्षते । वा. ३।७।२।५।४ पृ. ९८०. ● कश्चित्
लोहं सुवर्गं वा धर्मवेत्, अनेन स्वाधीनेन वधोदयत्रं कर्म
कारिण्यतीति । य तेन वधार्थं इष्टं दायादि करोति । भा.
१।३।२।२. ● 'कस्य विभावते नृदिष्टमिदं हि कर्मणि ।
जात्यन्वयेन मुनेषु कस्या वेदमन्त्रमनुपेते । वस्तुनिर्दिष्ट-
शब्दे यत्ते तुल्यमिति हि दिजाः । तेभ्य एव हि पश्येयः
जात्याः कुप्यन्ति पीडिताः । वृद्धान्मोक्षेनानपि तुल्य-
मन्ये दिवातयः । स्वपानुत्पन्ना प्राप्य दासिणास्यस्य
तुल्यमिति ॥ अन्ये तु सम्पत्त्येकैव भवता तत्र कुर्वते ॥'
वा. १।३।३।७ पृ. २०५. ● कस्य चित् पुत्रस्य
एकः पादः पुत्रस्तान् गतः इति न वाता किंचिद्
वैयर्थ्यं भवति । तथाऽपि द्वाग्दमे अधिकमपि प्रत्येयं
यते सति उत्पत्तिः कस्यचित् जात्यन्वयत्वं समस्तं
अष्टाङ्गकलेन श्रित्यग्नयेवैतलविशेषः । १।३।१।५।४ पृ.
९८२. ● हा नामेवं नवी, की नामां पर्वतः किमिदं
कश्चित्, भवति च प्रमेयैवोपक्रमः । भा. ३।३।४।१९.
● कटं विशीर्यन्तो वीर्यानि उपावहे । १।१।६।१६.
● कटे मुद्वेष्टे श्वस्वपानां भुङ्क्ते इति, भवति
कस्यने कटे आसीनः श्वस्वपानां भोदनं निधाय मुद्वे-
ष्टेति । १।६।१४।२९. ● कर्मकाले च पतेन मर्ति-
तन्त्रम् । यतानि हि गर्धनं तस्याः भर्दनमुपयम् । १।१।
५।५ पृ. ४०. ● कार्यावधे दीयमाने पादोऽपि इषो
भवति । ६।०।१।२०. ● कारिण्ये तु शास्त्रो मुद्रात्वे
शब्दः पीडने इति । भुक्तुपदाने अष्टं कलवितान्य-
मिति लक्षणाशब्दः परित्यज्यते । (शास्त्रः नाम
शास्त्रानुष्ठानः । गावः नाम गोपय.) । १।२।१।२।९
वर्षक २. ● काष्ठं दक्षिमाणम् गुणस्य नोरकारे वर्तते ।
गुणं तु कण्डस्य लङ्कुर्वति । ६।६।१।४।५. ● काष्ठान्पादं
श्लिष्टं उच्यते 'भगता काष्ठमपि आदृत्य' इति ।
काष्ठारणे काष्ठारणमुपाधिः क्रियते इति । निमित्तं
उपाधिः क्रियते इति । काष्ठारणमपि क्रियते इति ।

कर्मोन्नीयते । गतिं ब्रह्महरणे इदमपरं कर्तव्यमिति ।
४।१।१।२०, * ब्रह्मग्राह्यमृतिष्यो वदीयते, तत्र
ब्रह्मप्राप्ताः स्वामिना सह वषण्ते । तेभ्यः स्वामी विमज्ज्य
निर्दिशति 'इदं दुग्धं इदं तुल्यं' इति । १०।३।१।२।१९,
* ब्रह्मदानमृतिष्यो वदीयते तदसहीर्षितेऽपि परिक्रये
अनमनार्थमेव भवति । १०।२।८।२३, * 'किमौतयं
स्वरम्येति श्रुत्वा यदि यदेदित्थम् ।' येनास्मी नश्यतीत्येव
किं तेन कथितं भवेत् ॥' श्लोका. सप्तम्याद्यपरिहारे ३,
* 'कुम्भकुशाग्रान्पि निष्ठुनं करिष्यामः' इत्यत्र सामर्थ्यात्
द्वितीयः श्री भानीयते । दुष्ट. ६।१।५।२२ पृ. १३६५.

* गण्डन् कश्चित् पूर्णपादं अपरं करोति, अपरं च
पूर्वम् । भा. १०।३।२।१५, * 'मर्मेभ्याकसीतं हि
हरेन्नाश्विनायुः यतः' । वा. १।३।२।२३ पृ. १५८,
* गायनाः गीतवन्तुकानि यानि गीताकेषु प्रक्षिपन्ति,
ताप्यपि तैर्नैव गीतिसंज्ञेयैव उच्चारयन्ति, मा शून्यं स्वर-
सतान्ता निच्छेद इति । भा. १२।३।८।२९, * गार्कः
अत्राशुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते तानि गीतिकाः
गणनाऽपानि, नार्थरक्षणाय उच्चार्यन्ते । सुनं हि अमरैः
गीतिकाः परिक्रियन्ते । १।२।१०।१५, * गार्गीशब्दात्
प्राप्ताऽपि मति (गी) प्रत्ययस्य अनिवृत्तिः । १।१।६।१८,
* श्रुतिनिर्गताः सर्वपृथग्जनगवयवन्ताः, पुनः प्रविश्य तत्र-
तममाना अपि न प्राक् प्रवेद्यान् विनष्ट इति अ-
मृच्छन्ति । १।१।६।१०, * गोमदान् कुक् इति
संवादे । (संवाद् सप्तहरणम्) , १ वग चर्चं कुक् इति
पञ्चप्रयोगं कुक् इति प्रतिष्यति । १।१।६।१४,
* 'गीरसं वाहीकः' इति तु संवादे (सयद्वक्तृरिति)
वाहीके गीगः शब्दः प्रवर्तते । १०।२।१०।४७,
* 'गीरं वदा अश्वः' इति गोपसंक्रमेण भुजगप्रा-
धर्माः न्यासेभ्यस्तः तत्संवादेषु सिद्धेषु विज्ञाप्यते । तस्य
च गोमसंक्रमस्य अनिवेषात् सर्वगतीषु शुद्धनीचरूपि-
कप्रोक्तिकामु नवन्ति । अ।१।१।२ पृ. १५२६.
* 'गीर्वादीकः' इति गोशब्दे न वाहीके निष्पन्न-
ममणादि (निष्ठा मूत्रहरणं, तिष्ठता अन्नमक्षण
इत्यादि) यत्, लक्ष्यमिति । दुष्ट. १।१।१।५।८८.
* ग्रामेण उदपानः लोकः । ग्रामेण उदगः शेषः इति ।

ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कुनो विधीयमानः
समुदितैः पुत्रैः मन्यते, न प्रतिपुत्रस्य रूपमेदः । भा.
१।१।१।१।२ पृ. २१००, नायमेकानः का समुदाय-
शब्देन संयुज्य उच्यते, तत् समुदितानामेव भवति इति,
भेदेनापि कित्वत् भवति । यथा मयाय सामम् ।
गणायामुल्लेखनमिति । अनुल्लेखनादिरोयो गणशब्देन समु-
दायवचनेनापि संबोध्योक्तो न समुदायेन संबध्यते ।
केन तर्हि ? समुदायिभिः । प्रतिपुत्रं हि स्वानाया-
यते । १।१।१।१।२.

* षट्ठी आनीयेषता इत्युक्ती द्वितीयो षट् प्र-
नीयते, नाश्विः । दुष्ट. ६।१।५।२२ पृ. १३६५.

* जीविष्यति विना घतेनेति पठ्यत् विप्रतिषिद्धम् ।
भा. ६।१।८।४०, * अरहत्तधर्माच्चुत्तराणां लोकोपदेश-
वत् अप्राप्तानिष्ठत्वम् । कणिक. पृ. ३३८.

* टिप्पट्टिपथयोर्मात्रा किमप्यत्रा इत्युच्यते ।
न्यायवर्तमानः । १।१।८ श्लो. वा. ८.

* तदेव तु कदा चित् प्रमाणं कदा चिदप्रमाणं
इति न कथंविदपि विषयः स्यात् । वा. १।३।१।१३ पृ.
१७६, * तद्यथा यकथाकस्तनी इत्यदन्तावनी काचवत्
शैवालकेषी नदी इति नद्याः स्तुतिः । तथा 'वापारि
मुद्रा' इति वक्तुमिति । भा. १।२।४।३८, * तुष्टमात्रे
(तुष्टनामाकस्य अनर्थे) शेषता इति, यद्यपि सा
तुष्टदण्डित्वयोर्मात्रा, तथापि तस्य दीयते कालस्यैव हि
तस्य सा माता भवति । नहि व्याकृत्यते मातृत्वम् ।
६।६।१।१०, * 'तेन यत्पि समर्थं प्रत्येकं सिद्ध-
मन्यदा । नद्यापि युगपद्वारे जलनस्य निराश्रया ॥'
वा. १।३।१।१४ पृ. ८३४, * त्रिषु कुलेषु देवदत्तो
भोजयितव्यः इति । नदा निरुद्धा कुनैः संवप्यते,
तदा अम्माको स्याते । भा. १।२।१।२०, * 'त्रिषु
यरेषु देवदत्तो भूयते' इत्युक्ते न योगवयमवगत्यते ।
कपिणपि भुजाने भवत्येव कदः । अवोच्यते । न तत्र
निषेधस्या भुजं प्रति उपदिश्यते, येन एतदेव
भवति । तत्र यशब्देन संबध्यते । त्रिषु यरेषु, न
द्वयोरेकस्मिन् नेति । यदा भुजिः निर्वृत्तिं प्रति उ-
च्यते, यदा योगवयमेव भोजयितव्यः । १।२।३।१४.

॥ दण्डी इति पुरोपखर्जनीभूतो दण्ड एव
विधीयते, पुरोपख प्राप्तवान् । टुप् १०।८।१३
पृ ११२४ ॥ दण्डी छत्री । ये नैमित्तिक दण्डा, ते
निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यते यथा दण्डी छत्री इति ।
भा ७।३।११२९, ॥ 'दण्डेन युज्यते' इति वचने न
एतिहस्य शब्देनाभिहितम् । यदि तु तेन नञितेन प्रयोगेन
स्यात्, शक्यते तेन लघुयिप् ॥ १०।१।१२ वृ १८००,
॥ 'दण्डो मनोदरो रमणीयश्च, प्रहरणीयम्' इति
रमणीयमनोहरहरण्येऽपि सति समिहितत्वात् 'प्रहर-
णीयम्' इत्येते वदे सज्यन्ते । १।३।३।९, ॥ 'दधि-
पृथ-स' निमित्तद्वन्द्वे भोजयितव्यं, देवदत्तस्य पञ्चद-
शैवेन 'इत्युक्ते स्नेहनामा वात्' नैव स्नेहनकार्ये एव
विनियुज्यते, न ओदनकार्ये इति । १०।६।७।२२,
॥ दापि पूते वा यदा दापकरिष्यत्तदापयेन वा यमं दत्तं
मयति, तदा (अन वास) एतौ शास्त्रे मर्यते न
प्राक् । अतो विहायते अनोपाध्वादी कर्मनिमित्तौ
इति । ७।३।११।२८, ॥ दुर्बल्य वाधो 'वायो, न
रणीयः । १।३।१।२।७ ॥ दृश्यते चार वेऽपि
अर्थस्वरण प्रधानाश्च । वा १।३।१।२ वृ १६५
॥ इत्येते तावत् अरण्य शिरभारस्य कारकान्ते
अभ्यस्यमानानि वीर्यरसमानि शिरसोऽवस्थान्तादभिधात
(रत्नापमानि) । 'गत्यु पुनः' इति मन्थी वचने
अधिक जीवन दृश्यते एवेति । अत्रोच्यते । नाय
मेकान् । मदा चित् वा च याती च गरीरिषत्वा
मुपादेयु न शक्तिरुपायः । यथा प्रक्रमन (दिपि)
एव शास्त्रा दुर्बल (अभ्यासात् प्रमत्ता इदे-
वा च याती च याता प्रमुपति न तु अभ्यस्यत्
पुनःपुनोपासि योजनमान प्रक्रमेण । भा ६।७।
१।३।३४ ॥ दृश्यते हि अच्यवेऽपि भोजि-
नैवेऽप्यथे विधिने उपायावमानार्थान् सकल
मात्रानपि उपादत्त (योगाधि पूते) 'धीर्ब्रह्मा
मानसो पुत्रात्' इति नाना मय विनियुक्ते,
उत्तरेण 'मतीनां' इति पदस्य पाठः । चतुर्वन्त
यतिना इति अत्र इत्यस्य विवेकः न तु
ए पाणिना इत्यर्थः) तत्र पुन पाठः पक्षि

वा । (यथा वाद्येने पावीरवीर्य कपाचाक
कुर्वति 'पावीरवीर्य' इति भजे पावीरवी
गन्धोत्तर कपाचाकपाठः । 'सपनागूर्जिष्यप्राप्ति'
इति सपनागूर्जिष्य 'रुषा' - [छोडा आगे]
वाचक कुर्वति । यत्कदाच इति पद 'चार आगे'
इत्यर्थः 'यत्कदाच नमुवापने' (चार आगे) इति
पाणिनिभूतवत्कदाचपाठः । 'न पुरा' नाम पाठ
'य', 'न पुरा सागरेत्तरे' इति मन्त्रात्,
पाठनवश्च नाम गद्य 'पाठनपाय विदुर्दे'
इति मन्त्रात्, गद्यस्य पाठनपूर्णिमामा कियमात्र
'यै' तथा च 'तपुरा-वा-वचन-गद्यपाठना'
लघिवाक्यादिना नाना मार्गे इत्यर्थ, वात् इत्युक्ते
'लठ = लतिष्ठ' इति प्रतीयते 'वाह कठ' इति
पाणिनिपूनात् । इत्यागुगहरकानि भूविशानि । पे)
वा १।३।८।२४ वृ २६९, ॥ दृश्यते हि अत्र
यमिवात् अपि अर्थात् यममिवात्वाद्योगेन ये
विदयचेऽपि अभिदयता । १।३।१।२ वृ १६०
॥ देवदत्तो देवदेन इत्युपाय । भा १।३।१।२०
वृ १६५६, ॥ देवदत्तोऽन तिष्ठति इत्युक्त न निष्पन्न
तिष्ठति युक्त यत्ताता देवदत्तादयोऽयमभिधीयते इति
गम्यते । १०।७।१।३० ॥ 'देवदत्त पक्षि' इत्यत्र
न देवदत्ताय पात्र । टुप् ६।१।१।३ वृ १३४६
॥ देवदत्त प्राप्त्युप भक्षयति, मध्यदिने विविध
मद्यमश्नाति अपचक्षते मोदकान् भक्षयति इति
एकस्मिन् अर्थेति गम्यते । भा ५।१।१।२०,
॥ देवदत्तो भोजयितव्यं, विष्णुमित्रो भोजयितव्यं
मातर गीतिङ्गो भारहान इति । उत्तरेणपि
भोजयितव्यं इति प्रत्यक्ष अनुपादे । ८।१।१।३,
॥ 'देवदत्तो मधुपया मज्ज' इति प्रत्यक्षपि
विहायते । १।३।१।३।३५ ॥ देवदत्तो गृहचमदु
मन्तति । विविधदृष्टौ देवदत्ताय कदाचम्यं
कर्तुं शक्यमानं वाप्येतात् द्वितीयेककर्मत्वत्वात्
उपचरया कर्तुं यमनोपादने तपि निषेधः उपरु
पातनात् द्वयनियामस्वन युक्तः । टुप् वृ १४८
॥ देवदत्त भोजनो विदुः इति यन्त्रविशिष्टोऽपि

यस्यनमोपेय अविज्ञम् अशोभनम् । तत्र ये देवदत्तस्य
निन्दाम्बुगी, न ते देवदत्तायै उद्योगे, किं तर्हि बह-
दत्तायै । सु. पू. १०।८।५७. * देवदत्तः खानोलेवन-
मनमनयनायवस्यादेवेऽपि देवदत्तानं नापैति, तथा
प्रीतिष्टोमायनः संस्रान्तरोपजन्तायै तत्त्वं नापैति ।
वा. ३।६।१९।४१. * 'देवदत्तस्य गौणनेरः'
इत्यादी पस्तुतो देवदत्तपदसाधनानां शोचनान्तरूपेऽपि
भानननाश्विते गवि देवदत्तस्य असाधारण्यात्
विरोधपत्ता । सु. पू. ८।९४. * देवदत्तस्य ननेति, पुत्रेण
त्वागौ अनारितः, अथ च देवदत्तेन मुष्येनैव संयम्येन
सद्वदः । भा. ३।१।११८ छ. ७२९. * देवदत्तस्य
प्रयोगानां साधयताः शुक्लैः काष्ठैः ताते यदन्वयानि प्रयो-
जनं साधयत, ते एव प्राप्नुतः स्वदीयेन (अनुभावेन ।
न च तनुक्तम्) । सु. पू. ८।१।२।२. * देवदत्तस्य
शुद्धभोजनानावस्योः स्थानैक्यमित्येव नास्ति । सु. पू.
८।९८. * देवदत्ते यस्यदत्तपानमाकटे देवदत्तवानं
निवर्तते, न वस्त्राच्छरः । यन्म न किं चित् परस्परानं
सार्थमापद्यते, तत्प्रतिषेधो न युक्तः । भा. १२।१।२।७.
* देवदत्तपददत्तविष्णुमित्रा मोक्षकानां इतिवत् आश्रुतेः
न्यायकल्पनेन ब्राह्मणधौन्यात् भिन्नपदोपादाने प्रत्येकं
पाप्यमभ्यासः । सु. पू. १०१६. 'देवदत्तपददत्त-
विष्णुमित्रा भोजयन्ता' इत्युक्त्या पुनर्विदा धूपो 'अद्यम्या
देवदत्तो भोजयितव्यः' इति, तत्र न भोजनं विधीयते
प्राप्त्यात् प्रसादादपि भोजनस्य, किंतु यद्यस्या इतरयो-
र्निष्ठविधिर्विधीयते । इति. १०।७।११८. * देवदत्त-
पददत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लादीनां वस्त्राणि देयानि
इत्युक्ते शुक्लप्राप्तौ न यथार्थं देवदत्तपददत्तपदोक्तिः ।
सु. पू. ११९३. * देवदत्तपददत्तादयो पतय्यं इति
देवदत्तपददत्तपददत्तादेव द्वित्रं प्राप्तं, न विप्रकल्पा
अभिवाचने । तथापि द्वित्रचनमेव भवति, न चतुश्चनम् ।
भा. १।१।४।४. * देवदत्तपददत्तयोः पक्षेन नमस्तयो-
रपि सर्वेभ्यो उच्यमाने एकः किंचिद् करोति, अग्रेऽपि
किंचिद्, न यदेकेन कृतं तदेवापरः करोति । तत्र
भक्षारोपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विदमने ।
१०।१।८।१५. * द्वौ आनयेत्युक्तः पुनारो आनयति ।

दे आनयेति द्विगौ । तेन द्विगौ साधकमेकारान्तं
इति गम्यते । ओझाण्तामपि मुंघीरां चतुर्भिः ।
१।१।५।२२ छ. १३६५.

* यन्त्यागेन अत्यन्तोद्यम्यापि गृहजनः पीड्यते ।
वा. १।१।१।१० छ. १२४.

* न गन्तव्यं न भोक्तव्यं इति, एति गमनप्रवृत्ते
गोत्रनम्रपदे च भवति । भा. ११।४।१०।३०, * न च
अन्वेतनस्य आश्रित्युक्तं वनयति । वा. १।१।४।३१-५.
* न च अद्वैतोऽर्थः प्रमाणमन्वेषेण शब्दोऽस्मद-
वन्तुम् । भा. ६।७।१३।४, * न च अन्वयाऽनुपपत्ति-
रिति अन्यः अस्त्वानुपपत्तमानोऽर्थः शब्दपते कल्प-
यितुम् । यथा 'अग्नी तिष्ठति माणवकः' इत्युक्ते
एवमेव अनुपपत्तमात्रे नात्र गतिः ता कल्पयते । अतिवर्ती-
यचनः एव अभ्यवसीयते । ३।१।६।१२ पू. ६८७,
* न च अन्वय उक्तोऽर्थः अन्वय भवति । नहि
यद् देवदत्तस्य प्रसाच्छ्रदनादिकं, तद् यद्वदत्तस्य
भवति । ७।१।१।१ पू. १५२५, * न च अक्षयकौ
शोचमस्य प्रयोगो उच्यते । वस्त्रात् तत्र न वर्तिष्यते ।
१।१।१।३३ छ. ३०३. * न च एक एव प्रकारो
शुद्धभोजनार्थः, संस्थान रमणीयता शयन येति ।
स्त्रीविषयं हि एतद् । विदुषा पुनः पदशक्यन्यायोद्धारि
सुम्नं शोभने । वा. १।४।१।१५ पू. १२९, * न च
कल्पमात्रेण प्रमाणमस्ति । भा. ६।२।१।१४, * न च
किञ्चिद् वेत्त कर्मरूपेण सामर्थ्यमुपपद्यते, तदर्थं पुत्राद्
क्रीणाति । ईक्षितेत्यः पतयेभ्यः क्रीणाति । तेन यस्य
साधन्यं भवति, तद् तेनैव वर्तयम् । १।८।२।४, * न
च कृत्स्न कर्मानुपपत्तये पुनः किञ्चा न्यायः । ११।१।०
१५, * न च गम्यमान, विना श्वरगेन, अविश्रितमिति
उक्तं चरितुम् । भवति च द्विशिभिः शक्यानि ।
यथा 'श्वेते श्वारि' 'अन्तुमानां याता' इति । (श्वेतेः
श्वेतमुच्यते इति एकरूपे, या इतः इति अन्तरूपे । एवं
अन्तुमाना इति पदेवर्षं पठे, अन्तु बुधना इति पदद्वयं
अन्तरूपे) । ४।१।२।४ छ. १२८८, * न च भूतस्य
पादशार्पणमस्ति । १।२।१।०।१५, * न च निर्गन्तव्यं,
चक्रयो निर्गन्तव्यम् । यथा इव कर्मम् । १।१।१।१५.

० न च परस्परं अपेक्षयन्तौ यौगपदं संभवति । न चेतां कश्चित् संघर्षो हेतुरस्ति । भा. २।१।२५ पृ. ३९३. ० न च प्रमाणतावत्तं प्रमाणान्तरात्प्रमाणतया इत्येतावता अनवयवत्वं भवति । भा. १।१।५५ पृ. ५९, ० न च यदपरेण यद्विषये तत् केनकेन कृतं भवति । यदि हि केनकेन कृतं स्यात्, तेन कृतं अपरः किं कुर्यात् ? ६।५।१७।४९. ० न च सर्वमनं साधनतमं वा उपदिशन् वेदः शक्यमर्थं निदध्यात् । भा. १।१।२।२९ पृ. १४९. ० न च विगुणः कं विदर्थं वापेते । भा. ३।५।१८।४६, ० न च शक्यं परिपूर्णं वाक्ये अध्याहर्तुम् । यथा अखेमेऽपि पयि भवति विप्रलम्भकोपदेशः 'लेखोऽयं पण्याः गच्छतु भवाननेन' इति । परिपूर्णमेवेदं वाक्यं नाध्याहार-मर्थं विप्रलम्भकोपदेशः । ५।१।५।१०, ० न च शक्यते परगन्धेन परी कवितुम् । किमन यत्नं करिष्यति । ३।२।२।४ पृ. ७५४. ० न च सर्वप्रधाने वेत्तुमि भवान्तरे युक्तः । भा. १।३।८।१४ पृ. १५६, ० न च स्तोत्रमपि परब्रह्म परत वदति । १।४।१।२३ पृ. ३५५. ० न च शिवायस्य स्नेहं क्रियते । तथा अस्ति लोके वायुः 'मदस्माभिः कलामात्रिणैः श्वेदश्च यदे विनश्यत भुक्तं, तेन वयमस्माः कृताः' इति सत्यपि अन्येषु शिवायैव प्रीतेषु । भा. ५।१।१।३८, ० न चानिष्टस्य अध-मैवेन गतते । १।१।१।४, ० न चानिष्टस्य आशीर्षोमीयेण लोमेन एकते । १।२।१।४. ० न चानिष्टस्य शक्य-पात्राणां भुञ्जतुम् । दुष्प. ६।१।१।४२. ० न चान्यस्य संनिष्ठप्रमाणं अन्यस्य संभूततां भवति । भा. १।०।६।१८।०९. ० न चापेक्षा विवक्षितमित्युच्यते । दुष्प. ५।२।८।१६. ० न चापेक्षाव्युपदेशाद् भवति । भा. ६।५।१।५४. ० न चात्र 'गन्तव्या योः' इत्यत्र गन्तव्येनोपदेशः इति 'गन्तव्या गन्तव्यः' इत्यत्रापि तथा । न च एकानुपपत्त्यं कथं चित् लक्ष्यगया वाग्दः प्रवृत्त, इति अन्यत्रापि समीपमेव तत्रैव प्रवर्तनीयः । कणिका, पृ. ३९३, ० न चानु 'देवताया देहि वा अप देवाय स्व' इति देवतायादेवि देवदत्तं

स्वर्गभाष्यमवगच्छन्ति जनाः । संनिधानपि पूर्वाश्रयार्थं संज्ञाऽन्तरं प्राप्यमानं पूर्वकर्मवृत्तिं व्यपिच्छन्ति, अपूर्व-वृत्तिं च प्रवृत्ते इति लोभयितुम् । पृ. ३९३. ० ननु कथं मृग्यमानस्य इति न मृग आनीयते । नैवम् । अथर्वं तु तत् पूर्वं 'चाकसीमि यथा । लिङ्गं विवक्षितम् । वाक्यार्थस्य भुञ्जा अपि विवक्षितम् । भा. ५।१।६।१७, ० 'न गच्छतः समानं गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेक्षन् मरन्ति' इत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गच्छते । ५।१।१।२, ० न यदनेनपि प्राप्यते तत् भूतं भवन्तपि इत्यव-गच्छन्त्यम् । किं चित् तु प्रति कथं चित् प्रमाणः । ३।३।७।१४ पृ. ८५३, ० न वा अष्टष्टयुः स्मृतिर्भनति । १।१।५।५ पृ. ६५, ० न सर्वाणां भुक्तिं ददात्, तत्र दोषदर्शनात् नियोगतो न सर्वाय भुक्तिर्दीयते । कष्टतो वा न पादनायिदीयते । ६।२।५।२०, ० 'न क्षामिनि शिवे कश्चिद् शक्यत् प्रार्थयते फलम्' । भा. ३।१।५।२९. ० नहि अकुरुषति कारयतीति भवति । कर्तुर्हि प्रवृत्तते हेतुः । भा. १।०।२।१।७७. ० नहि अन्य-तत्प्रभतो दाहः दैत्यसंघनयितुच्यते । भा. २।१।२।५ पृ. ३९७. ० नहि अतुल्यप्रमाणेण नास्ति इति अवश्यम्, यद्यः इत्येव फल्यति । भा. १।१।६।२०. ० नहि अन्यगुणः अन्यगो मरति । भा. १।५।१।३१ पृ. १५५, ० नहि अन्यस्य भुक्तं अन्यविषयस्य वापने समर्थम् । ३।५।१।९।४७. ० नहि अन्यस्य वित्तप्रभावे अन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति अन्यत्वादेव । भा. १।१।२।२ पृ. १७. ० नहि अन्यार्थेन संनिहितेनापि अन्यतो विरोध्यते । यथा 'अथेन गच्छति श्वेतेन पदेन प्रवृत्त' इति पटवचनेन निराकारहोत्रेण समिहितेनापि श्वेतगुणेन अश्वो न विरोध्यते, त्येहापि । शा. ३।४।८ पृ. २२०. ० नहि अथान्य प्रतिषेधोऽवकाशते । भा. ६।१।१।२।४३, ० नहि तथैः कृतः सत् कर्तुं शक्यते । १।२।१।१५. ० नहि अर्थाभ्युपगमात् भवत्याह नाम व्यवहारश्च भवति । भा. १।८।२।२२-२ पृ. ३७८. ० नहि असर्वत्र, इत्यत्र इति उपपत्तेः । भा. १।१।५।५ पृ. ६५, ० नहि उपेक्षं नानुपपत्तं तत् शक्यप्रयुक्तम् । अथान्य इति

शरणं उपगमनम् । तत् प्रतस्थ न शक्यम् । १२।१।
 ११।२०, ७ नहि उक्तम् (नृप, पेरके कोटीव)
 प्रशान्तेन अग्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । ११।३।
 ५।१८, ७ नहि एकोऽङ्गः बहुभिः उच्यमानः पुनरुक्तो
 भवति । ११।१।१६, ७ नहि कश्चित् जगता अद्वय
 एव पुरुषः । अस्ति उपायो येन द्रव्यमात्रं भवति ।
 ११।८।४०, ६ नहि कश्चित् 'अप्रसिद्धं वस्तु कुरुष्व'
 इत्युक्तोऽपि अध्यवस्यति । नापि तेन व्यावृत्तेनापि
 प्रतिमिता निष्पत्तिरव्यवसीयते । बा. ११।७।१६।३३ पृ.
 १०९७, ७ नहि कश्चित् स्वर्गात् पराग्रे परः प्रव-
 र्त्तते । भा. १०।६।५।२९, ७ नहि कदाचित् का
 पितृ सङ्घात न भवति । १०।४।५७, ७ नहि
 कदापि नष्टाया तदन्वेषणं कार्याण्येन क्रियते । ४।३।
 १६।३९, ७ नहि केन्द्रगोली देवदत्ताः अन्यैः यद्
 पक्षपातं युज्जानः अन्यत्वं प्रतिपद्यते । वा. २।३।१।२४
 पृ. ६१३, ७ नहि समनमापन्नस्य स्वस्य पक्षपातद्वये
 भवतत्तस्य वैरस्ये समनसापन्नस्य दृष्टम् । वि. ६।३।२.
 ७ नहि चन्द्रमसमादित्यं वा उपात्य संगच्छन्तेपक्ष
 भवति कस्यापिमिति । न उभयं विदपि इति भवत्यर्थः ।
 भा. ११।१।५। पृ. ६२, ७ नहि बहुशमस्य
 वक्षोपादानं भवति दादि अनर्थकमिति दहनशक्ति-
 मस्य जनयेत् । ११।१।३ पृ. १३५३, ७ नहि
 दक्षिणार्धं इष्ट्वा कुम्भदण्डकं च, प्रकृतिविकार-
 मागोऽवगम्यते । (तेन) गार्हपत्यमात्रं दृष्ट्वा न
 प्रकृतिविकारिणो उच्यते । भा. ७ नहि देवदत्तः
 भयानकगुरुमधुरा पश्येतिभिः श्रीशमानी यद्वदत्तगार्ह-
 पत्यं नीतिरिति भवति । दुर्. १।१।१।५, ७ नहि
 देवदत्तस्य दशमले यद्वदत्तस्यापि दशमत्वं भवितुमर्हति ।
 भा. ११।३।३ पृ. १७, ७ नहि द्रव्यैर्विधीयमानयो
 परमाण्वेन संश्लेषो भवति । ७।१।१।२ पृ. १५२७.
 ७ नहि निष्पत्तिप्रमाणमनागो दहते । बा. ११।३।३
 पृ. १९३, ७ 'नहि पूर्वमकथितं वरेण जन्म
 ममते ।' ११।३।४ पृ. ८२९, ७ नहि प्रयष्टदण्डं
 मूर्धन्यतद्वा पुनरुक्तमन्त्रं प्रयमित्वानन्तः सिद्धं
 परिकल्पयति । परिकल्पान्तः सिद्धिपदार्थेन यातवि

वायावा च पितरि वा नाश्वस्युः । भा. १।१।६।२०,
 ७ नहि प्रमाणे प्रत्यक्षे सति, भगवान्ना भ्यात् ।
 ११।१।६।२०, ७ नहि यद् देवदत्तस्य युष्मानस्य
 स्थानमवगतं तदेव युज्जानस्यपि भवति इति गम्यते ।
 कार्यप्रयुक्ता हि स्थानविशेषादयः, न स्वरूपप्रयुक्ताः ।
 स्वरूपस्य स्थानान्तरेऽपि भविष्यमात् । वा. २।३।
 १३।२९ पृ. ५६९, ७ नहि वायुः किञ्चिद्वानरणं,
 तस्य सर्वस्य मूलं इह प्रमाणीकृत्यते धर्माग्निशास्त्र-
 उचिनाद्यत् । ११।१।२ पृ. १६५, ७ नहि यो यद्
 धामयते, तस्य तत्तत्त्वता उपदेष्टव्यं, वेदेऽपि
 'मयैतत् कर्मण्य' इति । उपायं तु न वेद, तन्ना-
 द्भुजते । भा. ६।२।३।१५, ७ नहि यौगपयेन विषादं
 शक्यते लघयत्वेन चोद्यवितुम् । ३।१।७।१५ पृ.
 ७१५, ७ नहि ज्येष्ठं पक्षयत्तः तद्वर्गं नेष्टप्रयोगं इति
 सुवर्णदर्शनता वक्तव्ये । वैशाखाधी. १।१।१।१ पृ.
 १०६, ७ नहि विज्ञातस्य कश्चिद्विशेष उपागम्यते रूपं
 धनि, अथ भद्रगुरुर्येन रूपं, अथ दृढस्येति । भा.
 ३।१।७।१५ पृ. ८५२, ७ 'नहि शास्त्रगतेनापि
 प्रमादाप्रकृतिकारितान् । निवर्तते प्रशोकाः प्रशोकादिति
 दहते ॥' वा. १।३।८।२५ पृ. २५८, ७ नहि
 सुविनशादप्यस्यवरजतो यदि रजतान्तरं तरेतो समने,
 ततोऽभिवर्धयति सुविनशात् किं पिश्याभ्यनम् ।
 १।२।१।१० पृ. १२५, ७ नहि स एव अप्रमादपाठः,
 यो विधातारो मुन्यापेक्ष । अनुवाङ् भवि भर्ग,
 सङ्गत्याऽपि भुङ्क्ते, वाक्ये समार्थं गच्छति । न च
 प्रमादपाठो भवति । भा. १०।२।१।७।४७,
 ७ नाटगतिविशेषात् । वा. ११।८।४ पृ. २७४.
 ७ नान्तरेण परिकल्प्य वरायै परः प्रवर्तते । भा.
 १०।२।८।२५, ७ नान्यत्र युक्तं अन्यत्र निमित्तोक्तत्वं
 इत्युक्तम् । (२।३।७ अन्यत्र माये) । वा. ३।५।१।३,
 ७ नाप्येहान्तो यद् वषट्माट्त्वं गुणभूतं, प्रधानमपि
 भवति मिश्रणं, यथा 'मत्तिनः मन्वात्' इति ;
 दुर्. ६।१।१।१ पृ. १३४६, ७ नापि दरेऽनुसर्गं
 नाप । भा. ११।२।५ पृ. ८८, ७ मितोऽनुसर्गा-
 द्भिः सत्येन मन्त्रितान् यद् कर्मण्येकवर्णप्रमाण-

संभव । या १११११२ पृ. १६५, ७ ' निय न भजन यस्य यम्य वा नित्यभूतता । न तस्य त्रिपञ्चाशत् रत्नपुष्पाकारोपरि ॥ ' न कश्चित् रत्नपुष्पाकार वा नृपन्तुपलम्बते । २११११२ पृ. ३७७ ७ निचम प्रायेणपि हि त्रिपते, यथा अमन्त्राये लिखितं दृष्ट्वा अन्वोऽय इति बुद्धिर्भवति । या ६०८१००४३, ७ ' नीलोत्पलान्तेष्वङ्ग चरन्त्यादरवरा । नीलक्रीतेष्वसमीता प्रहृष्टापीन कश्चिन्मा ॥ ' (रागा नीलेनक्रीता कश्चिन्मा ॥ शोभना । ' इत्युक्तं न्यासनामालयाम् । विद्यानाथी ।) ११११०२४ ७ नैवमपि उद्घृष्टं अय ददाति इति लोकेऽपि त्यागिनं स्तुवन्ति । या ११२११० पृ १२५.

७ पठो भवतीति पठ उच्यते इत्यर्थः । निरुपभृष्ट च पदयम् । यदा च तस्मिन्नेव ' रक्त ' इत्यपर भूयते तदा रामस्यचो भवतीत्यर्थः । मयति च रक्त प्रति आनाहृष्टा । भा ११२११७ पृ १२७, ७ पयसा पायिक भुञ्जीव, यदि शाकिं मुञ्जीत तत्र दधि उपसिञ्जीत् इति । एवञ्चाक्षिप्येन वाक्येन व्यालिभोजन विहितं भवति । कर्मा गुन शाकिभोजन तेन वाक्येन विहितं भवतीति । उच्यते । इत्युक्तेन संनय इत्युक्ते, यदि दधुपतेवन भिच्छेत् शाकिं भुञ्जीतेति । ननु न एवम् इच्छते परा सिद्धिनिमित्तमृत्तमामादे, सिञ्चनेहि ना परा तमा मननीति । सिञ्चने एवम् सा परा हृष्टमाली कमेरपि गमयति । कामप्रवेदेन हि ता मयामहे इति । यदि दधि उपनेवगभिच्छेत् शाकिं भुञ्जीतेति दधुपतेनन परीतनात् दधुपसिञ्चितं शाकिं भुञ्जीतेति तेनैव वाक्येनान् गम्यते । २११११७ पृ ५७३-७४, ७ परिपते । ननु कौपीनाच्छादने परिपते इति भवति, नाप्यर्थमेव । उच्यते । नैतरेणम् । उपरिवाक्योऽपि कार्ये परिपते इति भवति । तदप्या कश्चन परिपते, रौप्य परिपते इति उक्तं पठे परिपते इत्यत्रवशेषिह्या भवति । १०११०८१४, ७ परिपण यत् श्रुतं तस्य कार्यं परीक्षण, तसिचर्येत् । यथा इदं दधि, घृत, दध्, इमे शाक्य देवदत्तो भोजना, देवदत्तस्य यथावत् तेलेनेति । तेन हि भोजने स्नेहनेनोपनरोति । यत्

स्नेहन्मयं श्राव्य निर्वर्तयितुमर्हति घृत, न यत्क दधि च औदन वा । १०१२१४६, ७ पूर्वणि विभज्यमाने द्वापणि उपायी । यथा द्वौ पुत्रौ अतर्पणौहीना आ कर्षत । यदा तीक्ष्णेन भक्ष्य छेदनम् । तत्र यत् शक्य तीक्ष्णीकरणं द्रव्यं तत् छेदनाभ्युपाये उपपते नार्कण म्पुषाये तदर्चननेऽपि । ११२११४४७, ७ ' पशुमानय' इत्येकत्रचने तति एकपशुविशिष्टमानवर्गं प्रतीयते । ' पशु आनय ' इति द्वित्वविशिष्टं गम्यते । तत्र हि एकत्वमपगच्छति द्वित्वमुपगच्छते । यस्य चामे यदुप गच्छते, य तस्यार्थ इति गम्यते । ४१११११ ७ ' पश्यतो मपु दुर्वर्देर्विनिपावस्ततो भवेत् । ' वा १११११० पृ १०२३ । ये हि मधुमेन दत्तदधि दुर्वर्गं श्यातामपितेति, सस्य विनिपात एव भवति । भा ११६१२ पृ २९९ ७ एवम् । एव एवमप्ये । पशो नाम तस्यार्थान्ते वैरूप्य भवति । अन्वपालयग औदनस्य पाक, अपपालयगो गुह्यम् । येन औदनपाको गृहीत, न अतो अविशिष्टा शुद्ध पन्तु जानाति । भा ७१११२०, ७ पलीयस्य तैलस्य घृतस्य वा लोका नानादेशो भिन्नाः खानदेशे एकीभूता भवति । ११११०२८ ७ विद्यमानय इत्युक्ते यो नानार्थे न प्रति पद्यते तस्मै कोटिस्त्रयमेव वेत्तु (कोटि इति) प्रमु ह्यते, न कोटिस्त्रय इति । वा २११११२ पृ ३७४ ७ पुन गच्छेत् स च विद्वत्पक्ष यथा किं पुनरिदं इति । भा ८११११४, ७ पुरोडाशेन ये माता प्रोक्त ददाति इति (भवति कस्मिंश्चिदेते वत्तार । तेन पुरोडाशमय अस्मृतेऽपि विद्वद्विद्वे [परतु पद्वे] उपकर्षते) । ११११११० ७ पुनर स्तनत इत्युक्ता श्रेष्ठोऽपि (यनेश्वरोऽपि) स्तनधिर व्यक्षणे एककार्येणेत । दुर् १०११२१४२, ७ पूर्णोऽस्माक वपीनदीनादीति इति भक्त्या स्वात्मिन्मुच्यते । यथा पत्नी पारिणयस्येते इति । भा ६१११११७, ७ पूर्णं पूष पतिपयते पश्चाद् अग्नि, यथा धूमप्रसायेन कृत्रयो भवति, मागो अग्निप्रत्य सावित्रे । ८१११११, ७ ' पूर्वं चावति ' इति । व पूर्वं इत्युच्यते, यस्यापरोऽस्ति । तेन पूर्वं इत्युक्ते अपरो गम्यते, न तु ' अपरो चावति ' इति भवनात्

मयीयेते । पूर्व इत्युक्ते अपरौ गम्यते एव चेत्तल्ले, न तु य
विशेषो कस्मिंश्चिदेवे । ४।१।५।१४, ७ प्रत्यक्तत्वेनापि
कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते । देवश्चेत् नर्त्तन् बहवः
इति कुर्युः । तस्य चेत् संपद्यते, बहवो ब्राह्मणा यनेरन्
इति । १०।६।१।४।२५, ७ प्रकर्षणं रक्ते नितरा रक्त-
मियुज्यते । निगन्तः प्रकर्षणं कर्ता । १।१।१।३।४२,
७ प्रचित्तमपि अपरिपक्वनिच्छेदात् आमसस्यमिषं कर्तुं
निर्णीतं भवति । वा. १।१।७।१४ पृ. ८३४ ७ प्रत्यक्षेण
कर्तुं अवबुध्यमानं न वाक्यते पर्यवबोक्तुं, किमर्थ-
मवबुध्यते इति । दुपू. १०।६।१।२।३३ पृ. १९२५,
७ प्रत्यक्षविकर्तुं वचनं न प्रमाणं भवति यथा 'अमृन्ति
मन्त्रस्यलाभुनि, शिलाः पश्यन्ते' 'वायवः घीतः' इति । भा.
४।१।५।१०, ७ प्रकर्षिते मायौ रवेण बाहुः कुर्वन् भवति ।
४।१।५।३७, ७ प्रवजः अन्व पशुवजः, पुनः अरय
जातः । प्रवजः अन्व वैश्वजः, घनघनेन लब्धमिति
उच्यते । पशुपतिदेवोपचरितः, पुनोऽनेन कन्ध
इति । १।१।४।८, ७ प्रवेण च मनुष्याणां अभर्षभुषिष्ठ-
पात् सन्धानप्रतिबद्धाः प्रसिद्धाः तैल्लेपु कुम्भार्येण
मर्त्यन्ते । वा. १।१।१।९ पृ. १६७.

७ धर्मदद्यात् गावो गतः इति भवति कर्तारः ।
धर्मदद्यात् अस्मत्तोऽपि कस्मिंश्चिदेवो उपचर्यते ।
भा. १।४।७।२०, ७ वत्पान् देवदत्तो वसुदत्तादीन्
महते इति मरुद्वलेऽपि वत्पान्द्वयो वतंगानो न सिद्धं
धातुं ना अपेक्ष्य प्रसूयते, ये देवदत्तात् निरुद्धयन्ताः,
तामेवैव भवति । १।२।१।२९ । भूमिन् अतिधामने
वा मनुष्यहस्ति, न च विशेष उक्तः अनुष्मात्
मनुष्यः इति । तत्र सर्वश्लेष्मः प्रकृतं मुख्यः शब्दः,
न च तथा संमन्ति, तिसृदीनां वल्लभत्वात् इति
देवदत्तात् मनुष्यवत्पानेन देवमभिधीयते । तथा
अम विपश्यन्नासक्तमनःप्राप्यवेधया चूर्णं साधकत्वम-
मियुज्यते । वा. ७ बहुषु युगसंपन्नेषु महत् पत्रं
भवति । एकस्मिन् अहर्षं कथम् । एष हि लोके
दृश्यान् । लोके दृश्यादृशु प्रक्षेपेण तेनार्तिर्लोकनेषु
एकस्मिन् पदे महत्त्वं प्रदक्षो भवति, निर्वर्षे अन्त्यः ।
भा. ७ पशुषु राजपक्षिषु उत्तमिषु दत्तं दत्तं दत्तं

वाग्व्यजनं च, स राजा इत्यवगम्यते अनाप्यतोऽपि
उच्यते । भा. १।१।१।२०, ७ बहुना एककाले
कर्माणि भवन्ति 'एकस्मा गाः पापयति' इति । (पुष्कजानां
गवा एकस्मां क्षेपणां बहुपापं क्रियते) । १।१।१।१।३१,
७ ब्रह्मणः परिचाद् वानप्रस्थः इति धर्ममेवात् सन्ना-
म्यत्यस्य । ८।१।५।१४, ७ 'भ्रातृजः परित्राजका
ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्ति' इत्युक्ते केवलज्राहणाः
ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते । ४।१।१।२.

७ भवति च अनादिशक्ते कर्मणि स्वर्गः कथमिति
प्रत्ययो लोके । एवमुच्यते— 'भारामरुद् देवदत्तः
नित्यतोऽस्य स्वर्गः' 'तवागम्य देवदत्तः नित्यतोऽस्य
स्वर्गः' इति । भा. ४।१।७।१६, ७ मरति हि मति-
प्यदपि निगिमात् यथा वर्णिष्यतीति कृपिपदकर्मद्रु-
शानम् । २।१।१।२ पृ. ५७७, ७ भवत्येव हि बह्वीनां
परिचोदनाया मध्ये परिचोदनापरिहारकालेऽपि पूर्वपरि-
चोदनापरिहारः । वा. १।१।७।१४ पृ. ८२५,
७ मरति हि अनर्थकानापि वचनानि, 'दश दादि-
मानि पदपूर्वाः' इत्येवजातीयकानि । भा. ४।१।५।१०,
७ भार्या राक्षः पुत्रयो देवदत्तस्य इति । भार्याविरोधग-
त्वेन उच्छर्षमाणः 'राक्षः' इति शब्दः, न पुनः पुत्रप-
शब्देन वक्ष्यते । १०।४।८।१९, ७ 'भोजनकाले वर्तते
स्तान्त्रिणं सगृह्यन्ता' इत्युक्ते पानिवादि भोजने उप-
योगवर्हन्ति, तावताति सर्वाणि संमुख्य ते, स्थान्यमहर्षं
लक्षणाया इति वक्ष्यते । उच्यते । लोके अपेक्ष्यजः
संमुख्यहारः । येनयेनायः संमुखेन उक्तोऽनुपतो वा, स
संमुख्येते । वेदे तु शब्दलक्षणा, शब्दश्च महत्त्व
संमार्गमाह । १।१।८।१३ पृ. ७२५.

७ 'मण्डकेर्द्वयमभूतिः कृता पितृ पण्डितोऽहः ।
न चात्र मण्डका मुख्या गौगा वा पण्डितोऽहः' । भा.
१।२।१।१ पृ. ७४८, ७ 'मन्त्रान् न पश्य सम-
भीषत्' इति । यद्यपि शृणुया मन्त्रा भवन्ति, तथापि
पश्यतां हृद् न समरन्त्ये । भा. १०।३।१।६६,
७ मन्त्रिनः स्वापत् । सुमुद्यितोऽभीषत् । (मन्त्रिनः
स्वान्मन्त्रादिरन्ते, सुमुद्यते भयजन्) । १।१।१।१२
पृ. २०९१, ७ महत्तुऽपि प्रवनेन तस्मिन्नायं पण्डितः ।

० यथैव यत्स्यात् पाठलिपुने ना अग्निहोवादिशब्दः उचार्य-
माणो नागान्तरं प्रतिपादयति, एवं प्रकरणादप्युच्यते । नहि
प्रकरणान्तरं तस्याथभिप्रायशक्तिमिव्यनक्ति । वा. २।१।१।२४ पृ. ६१३ ० यदवगम्यते (वेदान्)
तन्वायाम् । भा. ६।२।२।४. ० यदाह कृतं तत्तत्
अनित्यानेन व्याप्यते, यथा च यत्रयत्र धूमः तत्र अग्निना
व्याप्यते । हुप्. १।२।५।२२. ० यन्मलिनं अवाहस्तत्
(इति निर्मलजलसुतिः) । भा. १।४।१।२३-४, ० 'यो
देवदत्तस्य गोः, स विष्णुमित्रस्य कर्तव्यः' इति देव-
दत्तादाच्छिव विष्णुमित्राय दीयते इति । अतः पर-
ब्रह्मस्योपदेशः इति । ५।२।१४।२२, गोः देवदत्तसंज्ञ-
मयमममगते तदुत्तरकर्तुं उपदेशः । हुप्. ० यो वयस्य
स्वरूपाभयो र्भस्मः प्राप्तः, स यन्मत्ता कारणात्परेण
विपर्ययं प्रतिपद्यते । वा. १।३।१।३ पृ. १७६. ० यो
यस्यान आभनति स तस्मै अग्निर्दोहो न घनयते तेन
संघनयिष्यम् । .. असति विभागे न शब्दयः रवेन
भागेन संवयः कर्तुम् । भा. १०।३।१२।५०, ० यो
परर्षमनुचः सद् निवार्यते, स तदर्थमेव प्रीतिर्दो
भवति इति अवधार्यते । वा. ३।४।१।२२ पृ. ९०१.
० यथ उमनोर्दोषी, नागौ एकस्य वाच्यः । भा.
८।३।६।२४, ० यथ कर्तव्यरूपः, तद्व लोके कर्तव्य-
सौतरकाः अभ्युक्तौ दृष्टः । हुप्. ६।२।१।१ पृ. १३५०.
० यथ नास्ति, न यदि शब्दो कर्तुं, कर्तव्यो भवति ।
यथा 'शुद्धा शुद्धेति' इत्ययि यमाणा शुद्धः कियते ।
भा. ३।७।१।३।३, ० यथ यस्य उपसर्गः उपकरोति,
भवति । स तस्य संवदो सुमन्येन संज्ञेन । न च धृक्-
शक्तिर्दो इति कृत्य अतश्चो भवति । ३।२।१।२८
पृ. ७२८, ० यथ यस्य सार्थं अपि तिष्ठति, स तदर्थः
संज्ञते । यथा सुमन्यैः स्वयि तिष्ठति । ६।३।१०।२६.
० यथ यस्य लघाशात् अजानानं लभते, स त असमर्थो
यतिष्य । हुप्. ५।२।१०।२८. ० यथैरेण मुह्यते,
यत्र यवाते भवति 'नाम्य योजनं परित्यज्यते'
इति । भा. १।१।८. ० यस्तु अतिनारितसिद्धयेन
प्रतिपद्यते, स मुक्तिशामसि दृढतं मन्यमानः प्रीणीयात् ।
वा. १।२।१।२ पृ. १०५. ० यो हि अन्वेन सह

संयन्मुच्चार्यते, न तस्मैपीपगतोऽपि अन्यः तेन सह
संयन्मुह्यति । यथा 'मार्वा राजः, पुरुषो देवदत्तस्य'
इति भार्याविशेषणार्थं उच्यते यथा राजस्यः न पुरुषेण
संयन्ते । भा. ३।२।६।२२ पृ. ६८८, ० यो हि
आरन्ध्रमेवंश्रवीचकं न समापयति, तं शिष्टा निगर्हन्ते
'प्राकमिकोऽयं असम्बन्धार्थः' इति । शिष्टमिगर्हा वा
दोषः । तस्यादत्तस्य समापयितव्यम् । भा. ३, शिष्टाः
पुनः किमपि निगर्हन्ते इति । उच्यते । निगर्हन्ते
तावत्, किं नो विहितेन कारणेन इति ।
३।२।३।२५, ० यो हि उक्तमनविषयो नोत्पद्यते,
स नस्ति यथा शब्दस्य विषयम् । १।२।५।५ पृ. ३९.
० यो हि धृमावगमिमतं प्रतिपद्यते, तस्य तैष्येऽपि
आत्मदृष्टा सिद्धा । वा. १।३।१।३३ पृ. ३०५. ० यो
हि पाषाणात् भक्षयति, ईष्यकस्यस्य पुत्रगच्छस्यः ।
भा. १०।३।१।८. ० यो हि प्रपानोपकारिभवेन भूयते,
स तद्वेऽपि शिवे उपकरोति । हु. पृ. ८५५. ० यो हि
बहून् ग्रहान् समाधि, संमार्गि अतौ पदम् । वा.
३।२।७।२४ पृ. ७०९. ० यो हि ब्रह्मणं तद्वेन
दम्ब्यं, अग्निना क्लेशदिव्यमिति, किं स यजन-
श्रवोऽनसामजस्यं अतुवीत । भा. ३।३।६।१९ पृ.
६८१, ० यो हि सारति इव मया कर्तव्यमिति, स तत्
करोति । १८।२।१।३७, ० यो द्वौ गोषी, य एको
शरीकः । एविषाणसामान्यादिदम् । यत्कर्तुं द्वयोः
गौरवयोः, तावत् एको शरीकः कर्तौशील्यः ।
८।३।६।२२ पृ. १६२२, ० ये उदमेपं नाम कं विद्
पुरुषं नावेदिषुः तस्य तु पुत्रं भीदनेपिपिषैर् विदुः,
अन्नुसुते यत्तस्य पिता स उदमेपः इति कथयिष्यम् ।
उदमेपपुत्रस्य एवं सममिष्यासते भवति इति ।
३।३।१।३ पृ. ५८०, ० ये हि एकस्मिन् कार्ये निरूप्येन
साधनाः भूयन्ते, ते यन्तरेण निरोपिने यदति ।
निरोपिना च न सह प्रयुज्यः । रोम्बत् । यथा, मन्वात्
न यथा सामनीयादिदि । यवति गमुगः मन्वा भवति,
तथापि पयगा सह न समरपद्यते । १०।३।१।१६,
० येन यस्य सामर्थ्यं मरति, तद् तेनेन कर्तव्यम् ।
३।८।२।४, ० येन विवर्तितायः, उत्तरतः तेन दय

मन्ति । ८।३।६।६, ॥ येन बह्वृत् भूतेन नोषट्त्वं,
न पुनः क्रियमाणं तत्परिण्यति इति का आशा । ११।
१।७।१०, ॥ यस्मै च येन सह दीयते उग्रमन्त्रां तत्
दीयते, एवं तत् सहदानं भवति । यथा 'देवदत्ताय बन्ध-
दत्तेन सह दत्तं दीयता' इत्युक्ते, तस्य उग्रमन्त्रमपि
दीयते । ३।१।१४।३५, ॥ यस्मात् ब्रह्मद्वेषणातोऽग्निः
तेन मे एह दत्तमिति, नानाप्रियं चतुरस्रपुष्पातो हह-
सीति गम्यते । १।१।३।३० ॥ यस्माद्ब्रह्मपुष्पातोऽग्नी दहन-
हेतुवैनीके स एषानुपुष्पातो न बहेत्, न तु बह्नुदायो
ब्रह्मद्वेषणादा बहति । उपात्त-यवसा । वा. ॥ यवो-
उदमेघः प्रसिद्धः, ॥ तस्य अनास्थितमपि अपत्यं औद-
मेधिरिति दूते । यस्य औदमेधेः, स तस्य विना उगा-
त्पातमपि उदमेघं प्रतिषेधते । भा. ३।५।८।२६, ॥ यस्य
शीरेण भोजनमुदितं भवति, यदि तस्मै उपात्तं दीयते,
न कश्चिद्विरोधो भवति । श्वार्कमपि तत् पच
एवेति । १।१।१।४, ॥ यस्य जीर्णं भोजनं भवति,
न तस्य वेगा जायते इत्यतः जीर्णं भोजनस्य (भोज-
नस्य जीर्णतायाः) दत्ताऽभाषवीजत्वमवश्यमस्ते । कणिका.
पृ. ४०५, ॥ यस्य दण्डोऽस्ति, स दण्डीति । न च
दण्डनचनो दण्डिवाच्यः । भा. १।१।५।१० पृ. ३०१,
॥ यस्य दाता दातृ, तस्य द्वौ पक्षौ भवाम् । ८।३।६।
१५, ॥ यस्मै न किञ्चित् परकीयं कार्यमापद्यते, तत्प्रति-
पेक्षो न युक्तः । यथा देवदत्ते यद्वत्तयानमाहते
देवदत्तयानं निवर्तते, न वत्तालकारः । १।१।१।७,
॥ यस्य नास्ति पुत्रः, न तस्य पुत्रस्य श्रीद्वन्द्वकानि
निपद्ये । १०।१।१।५, ॥ यस्य भावे यस्य निवृत्तिः,
तत् तस्य म्यतेऽप्याहते । १।२।१।२।४०, ॥ यस्य
छोके नास्ति द्रव्यं, स अचते गीर्णमिति च । ६।८।७।२६,
॥ यस्य दिं कार्यमहर्षं भवति, तत्सकृदपि नाट्य
भवेत् । वा. ३।७।३३ पृ. १०९८, ॥ 'येष पदार्थ-
धर्मेत्वाद् दीर्घस्य पूर्वनिमित्तम् । न तेषां शुनवत्प्राज्ञात्
तत् पश्चादपगच्छति ॥ पदार्थमेव येषां च क्लीयस्त्व
निरुपितम् । न समुद्भूतं ज्ञेयेन पुनश्चक्षणीयते ॥'
१।३।७।७ पृ. १९९, ॥ या दिवस्य दक्षिणस्य च
मासः, सा दक्षिणस्य भवति । भा. ३।३।१५।२६

पृ. ७४१ । 'तथा दिवस्य मातेति, माता दिव-
सवित्ययोः ।' वा. । यन्तु दिवस्य मातेति, युक्तं तत्,
अप्याग्निं मातृत्वम् । तस्मै चालो दिवसः, एतावता
समयेन मातेत्युच्यते, नायं किञ्चिदपेक्षते । य च
साक्षात्स्य संज्ञोऽस्तीति 'दिवस्य माता' इति युक्तं
वचनम् । भा. ३।१।१५।२७ पृ. ७४५, ॥ या हि
वन्ध्या स्मरेत् इदं मे रोहितकृतमिति, न मे रुहित-
स्तीति भावा न जायु विदनी प्रतीयात् सम्पत्तेरुत्थान-
मिति । १।३।१।२, ॥ यदा तारादनी नियमाना (यश-
कमेतिः) आसीत्, तदा फलं न दत्तसीत् । यदा
पुनश्चरति तदा मयी नास्ति । अस्ती कर्पं दास्यति ।
१।१।५।५ पृ. ४०, ॥ यदि अतिदिनं कश्चिद् घटेत्,
तदा नैव सद्दीयन् । वा. १।१।१।११ पृ. १३४,
॥ यदि क्षीरं तिष्ठति एक वीर्ये, सप्त यदि ॥ क्षीर-
मात्रो निरूपयते, यदि वा शोक्नुगच्छीरमोक्षितम् । भा.
१।४।१।५।४४, ॥ यदि कर्तव्यं, तत् प्रयोजनवत् । १।२।
४।३२, ॥ यादयोऽस्य शेषः शारतो मृदाना, यादौ
वैद्यदत्तस्य तदौघो ब्राह्मणाना, इति देवदत्तवैद्यमर्हताऽप्ये
हवत्वेपध्वनीर्तनम् । एवमिहापि उपव्यानमनुययेन
मिथीतनकीर्तनम् । ३।४।१।९, ॥ युगजन्तोपदंति
वैषाचनानिपिपावे च 'अक्षमानय' इत्युक्ते
यानक्षयमिहय वृत्ते इति गम्यते । न तु विदेकमाह-
मिति । ६।८।१०।३५.

॥ 'रजनी मे कण्टकति, तिरछे मे स्पन्दते' इति ।
रामाभावे निरञ्जभावे च तदेनलक्षणां भवति
वक्तारः । भा. ८।७।५।२८, ॥ राज्ञः अमासो वा
ब्राह्मणे वा पितृवर्तितं निमित्तम् आहूतः अपरिचर्य-
माणः अवधानिनामात्मानं अन्वमानः अपरिचर्यति
इत्याद्यहस्यते एष देयताऽस्ति । १०।१।१।१ वर्गे ३
पृ. १८०२, ॥ राज्ञः पचियपकः इति । पचियपको
राजः कार्यं पचयति । स राजशब्दे उच्यते प्रतीयते ।
१।४।१२।३३-१ पृ. ३६०.

॥ सप्तः पचयः, इत्यनेन किंवा अनुयायेने तथा
अवः वासः इत्यादिषु न किंवा समुच्चयेने, आहतिचनना
एते । दुप. ७।३।११२९. ॥ लोके कर्म

अर्थप्रधानम् । यस्मैयथात् सकृदप्युक्तं, अतः-
दाहरति, अतःकृदप्युक्तं सकृदाहरति नाहरति वा ।
भा. १।१।४।२६. * लोके कुष्णदिक्प्रज्ञा प्रत्यसा-
यगतत्वात् सापानानुरूपं जन्म । वा. १।१।१।१७ पु.
१३०, * लोके तावत् बुद्धिपूर्वकारिणं पुण्याः माध्ममपि
न निष्पद्यन्ते प्रयुज्यते । १।१।१।२० पु. १३४. * लोके
तु कार्यं हृत्वा नोपि नमोभित्तमपि अनुव्रज्यते एव ।
लोकात् एतत् परिनिष्ठम् । भा. ३।२।२।१३६.
* लोभमोहोऽपि तदेवेदं विचित्रिकर्मणि प्रवृत्तस्यापि
कर्मकरस्य मध्ये निष्ठायाः कृष्णमादे' दृष्टार्थत्वम् ।
भाट्ट. १।१।१।८.

* गत्री इति इन्द्रमनुमापयति । टुप्. ८।१।२४.
* गन्तव्योऽस्ति ननुवत्ता । या. * यावत् एकमिह भवि-
तदप्यथारूतस्य अनपेक्षितस्य नैव भवति सत्यं,
यथा 'अक्षेण प्रवति श्वेतेन पदेनाहम्.' इति,
नानपेक्षितस्य अक्षस्य श्वेतस्य विरोधो भवति ।
भा. ६।४।६।१३३ पृ. १४४३ । यथा श्वेत-
पदेन सप्तममानं एकस्मिन्नेति नाश्वविरोधः,
तैमानपेक्षितात् । टुप्. * यासि राम भूयते वासो
रक्षति इति, वाससि च क्रियते । न चात्र तदर्थः ।
सत्ये, पुण्यार्थो वा भवति । भा. ७।१।१।७.
* वादीकोऽतिथिरागतः यवात्रमसि प्रविष्टा इयुक्ते,
योरो वादीकः तत्तत्तस्य यवात्र क्रियते । ७।१।१।८.
* विषाणं वक्तारो भवति अस्माभिर्नान्यं दत्तमिति ।
श्रीत्या वदन्ति अस्माभिर्नान्यं वृत्तमिति । (तस्मात्
विशेषेति सकृत् ददात्यर्थं विद्यते) । वा. १।४।१।०।
२८ पु. १९९, * विदुषां वदन्त्यन्तावोद्धारि भुवि
चोपते । १।२।१।१५ पृ. १२९, * विषयमभूविष्ठत्वात्
अभेदेन वचनेषु पुत्रेषु अनप्यस्तानम् । १।१।१।१
२. १६०. * विरोधं च युद्धो संनिहितं भवति,
न विरोधम् । तत् विरोधं विरोधं निवर्तते । यथा
'राजपुत्रः पुत्रः' इत्युक्ते पुत्रस्य पुत्रो गम्यते, न
राजा । भा. ८।१।७।१४, * 'तिष्य भवति त्वं न
पदा दित्' इति विषयगतस्य कर्मपदा प्रतिपेक्षकस्यार्थे
चोपते, न अनुष्ठानम् । १।०।८।४७. * 'वृद्धमनस'

इत्युक्ते विषयमित्यविरोधात् पञ्चादुच्यमानं न विरुध्यते,
तथा 'यजेत' इत्युक्ते बुद्धेतिव्यविरोधोऽन्यतन्त्रः ।
वा. ३।४।१।४।४२ पृ. १८२. * 'वृद्धं प्रति विद्यते'
इति न विद्योतनस्य वृद्धस्य च तादृशताधनभावो
गम्यते इति । अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य, वृद्धः
विह्वलावलोकायते इति । भा. १।०।१।२।३ पु.
१५८७. * 'वृष्टान् पूर्णं पतति' इत्युक्ते कङ्कुररादि-
पत्रमपि पतति, वृष्टस्य अपादानमात्रोपलक्षणम् ।
वा. ३।१।१।१४.

* शकुनिप्रवृत्तस्य शकुनिं विवृणुत. छद्मना
गतिर्भवति । ज्ञाने, वदन्त्यात्, दृष्टिप्रतिधानं, अगम-
कणं च । कथमन्यथाशुद्धं, शकुनिर्गृहेतेति । यथा
शकुनिप्रवृत्तस्य वस्तिनः देशे ज्ञाने, वदन्त्यात्, न च
तद्देशार्थः, अपि तु तद्देशाभिगतस्य शकुनेत्येवं क्रियते ।
भा. १।२।६।२२, * शकुनिप्रवृत्तस्य शकुनिप्रवृत्ति-
वपि प्राप्ते शकुनो नाप्यावते, वस्तिनः शकुनिप्रवृत्त-
कलोऽस्ति इति ज्ञानमनं परिहास्यते । ६।१।२।१४२,
* गतमात्रा दीपता इति । एकवर्तीयानां दानम् ।
मित्रदात्रीयानाम् । १।०।१।१।४४. * दत्तमात्रा दीपता
इत्युक्ते समर्पणत्वात् पञ्चादात्मत्वात् शकुनिप्रवृत्ति-
(एकैकस्मै) । टुप्. १।१।१।४४. * शब्दावयव-
तथा लोके । लोकेऽपि तत्रैव शब्दावयव-
'काष्ठान्याहर' इत्युक्तं सकृदाहरति, न पुनः पुनः ।
भा. १।१।१।४।२३, * शाटकं कर्तुं युज्यति यस्मिन् इति
छन्दसा । (यस्मिन् रसति वाच्यमिति) । १।१।१।५।१४,
* 'शिवमभ्यास्य वृष्टम्' इति नाम्नेऽपि वृष्ट-
आनीयते । शिवस्य वृष्टमन्येन यदीता भवति । १।०।
७।५३२, * शिरसा धारितव्याः सः शिरसोऽप्यधारि-
ताया 'देवदत्तीया अग्रे' इति श्रुत्या उपदिष्ट-
निषादादिः संभार एवित्तमो भवति । १।०।१।७।१९,
* धुवन्त गौः आनीयता इत्येतन्निहितं न इत्या-
मानमिति । धुवन्तः एतां यां धुवन्तस्यो निर्वहति ।
उच्यते । न तत्र गतवत्ता इत्येव तद्विषयं तत्त-
आवयवत्वम् । गतवति चेत् एतन्मयवत्तम्, नैव एतां
धुवन्तस्यो च्यते १२१ । उभयपिदोषाविशिष्टः ॥

माने देवदत्तो यद्वत्तानमातोहति । सनिष्ठिं तु स्वधानेनैव हि दाति । तत्र हि तस्य वाद्यं स्वातन्त्र्येण गयनमुत्तं, न तादृशं वदयाने । १२।१।४।११. • स्वधाधान्ये च संभोगे न परोपसर्जनत्वं प्रतिपद्यते । या. २।१।७।१४ पृ. ८२९, • स्वधामवपुःकर्तृतेनापि हि विशिष्टप्रयोननायै कर्माणि क्रियन्ते, निमुत्त बाधधनत्वात्मेन इति न्युक्तिः । १।२।१।१० पृ. ११५. • स्वाम्यान्वयमन्तरेण स्वेनैक्या यवान-यनादौ कृतोऽपि न त-क-र-वेतनं सम्पन्ने । सु पृ. ३१.

• इहः कः पाणिनिः, अर्थाय हि एते उपायन्ते नादृष्टाद । नहि एषामुच्चारणे नास्मत्तत्त्वं । भा. १।३।८।२४. • हेतुमयवहारकालात् प्रथम प्रमाणान्तरेण संशयप्रसक्तिरित्येवमेव । या. १।२।१।१६ पृ. १३९. (इति 'इवस्ततः' नाम प्रगट्टकं समाप्तम् ।)

• इतिकरणः विनियोगशी भूतिः भट्टसोमेभरमते यथा 'इत्येति धात्वा ङितसि' इति। व्यासदीपिकायां तु 'तथाऽऽह्वानमपीति चेत्' (३।२।३) इत्यधिकरणे इतिररणस्य भूतिर्न निरुद्धम् । भा. ४. ४५, ४६.

• इतिकर्तव्यतया अर्थभाषनायाः वाच्यभाषनायाभ अंशमपेक्षनायाः एकोऽंशः । य च 'कथं कुर्वीत्' इति कथंभाषनायाश्च कथंभाषनेन संशयने । दुपृ. • इतिकर्तव्यता करमनुपहृती भावदया संन्यते इत्युक्तम् । दुपृ. १।१।१।१०।४५, • इतिकर्तव्यता करणानुपहृतिं लोके दृष्टा । ७।१।१।२ पृ. १५९६. • इतिकर्तव्यता कर्तव्यता-विशेषादिसा । या. १।४।२।३ पृ. ३२९. • इतिकर्तव्यता गतिने संन्यते, न कान्येन । कान्ये तु अति-वेदोत्त । या. • इतिकर्तव्यता प्राकृती अतीत्येवमेव यथा यथागुणानुपहृतिः प्राप्यते । प्राप्ताया च वस्तुवैशेष्यगुण-मिधिः । एवं चागुणानुपहृतिः प्रमाणानुपहृतिः नरागुण-मिधिः । एवं चागुणवैशेष्यतो आचारे मन्त्ररूपगुण-मिधिः । अगुणे चाचारे अगुणगुणरूपगुणमिधिः । भा. १. ०।१।१।४. • इतिकर्तव्यता भाषनाया आच-र-इतिता किं चेन कथं इति । या. ७।१।१।१ पृ. १५९५. • इतिकर्तव्यता भाषनाया संशयमनाया करमनुपहृती संन्यते । दुपृ. १।१।१।१०. • इतिकर्तव्यता यथ

समीपे नागनाये, यत्र कथंभाषन्य सा तादृशत्वात् कथ्यपि उच्यते इतिकर्तव्यताया मतिरन्तम् । यथा विश्वमिति किमंशकाद्वत्तत्वात् कथ्यमनुपहृतिः । ७।४।१।१ पृ. १५७०. • इतिकर्तव्यता । यदि नाम गुणः स्वातन्त्र्येण इतिकर्तव्यता प्रसीदते शक्यमुक्तं तत्र एव स्यात् । य च कथं शक्यवान्, यदि कथंभेदे इतिकर्तव्यता संशयने । ... न तावत् करणैः इतिकर्तव्यता संन्यते इत्युक्तम् (इन्द्रियकामाधिकरणे २।२।११) ... यथा भाषनाया-मपि विधेः गुणः इतिकर्तव्यता गृह्णाति, तथा प्रथमत-संनिविष्टे चाल्पे च दृश्यते । ... यदि हि इतिकर्तव्यता-प्रयोगोऽयः न भवेत् ततो न गृह्णीयात् । न तु कलत्रकाल, इतिकर्तव्यताद्वाराभाषनायाविशेषमप्याय न कथंमिति गृह्णाति । ... भाषना तावत् न भाषनविशेषा-दिना इतिकर्तव्यता शब्दोति प्रसीदते । गुणोऽपि च न चात्वर्थमनुपनीय स्वतन्त्रः शब्दोति ... इतीति इति आशयति (तात्वर्थम्) । तथा इतिकर्तव्यता गुणानि-मुत्तं गच्छन्ती न भाषनमुखद्वय शब्दोति गन्तुम् । भाषनार्थोऽपि स्वयं इतिकर्तव्यताऽऽसह्यः क्व गुणार्थमपि प्रसिद्धमेव । इत्येवमर्थः क्व विमिति परित्यजेत् । या. २।६।१।६।१२ पृ. १०६९. • इतिकर्तव्यता भाषादेः प्रत्यक्षादीनामनुपहृतिश्चक्यतायात् अत्यन्तभाषनाया, इति यथाभिमतिर्ये तद्वैभवात् यथातथैपिदुपस्थाप्य-माना, यथागुणानुपहृतिः श्रुत्यानुपहृतिः श्रुतानामान्या-यस्यैवेत्येन या अत्यन्तद्वारेणान्यथाऽनुपहृतिः कथ्यते । रत्न २।१।१।२ पृ. १८५. • इतिकर्तव्यता लोपेन वि-कार्यमस्यालीशके, अद्वाराशके, अभाषाये कथंमि य इति । या. ७।४।१।२, • इतिकर्तव्यता वैशिष्ट्य-प्रत्यक्षमितिः कारोर्देसं पूर्णमागुणियु निवृत्ता । ७।४।२।५, येषं चरी, देवशान्दरूपे चरी, महाविगुणं उच्यते यद्वैशेष्ये च अतिरिक्त । ७।४।२।३-४, • इतिकर्तव्यता तावन्वय तावन्वय य इति परिश्र-याना तावन्वय मरितुमर्हति । नागो तावन्वय अगन्ती तावन्वय संशयने । एव हि त इतिकर्तव्यता-विशेषभेदे स्वेन भाषन भाषन इतीति । न चाभि त प्रसक्त, येन अभाषनभाषाया विद्वत्ते ते

साधक द्वौ भवेत् । तस्मात् साधकस्यापि इतिकर्तव्यताविशेष अभ्युपगम्यता साधकस्यापि इत्येवमभ्युपगमनीयम् । ३।१।१६।३ पृ १०७० * एकस्मिन् कले बोधिताना तत्रेण इतिकर्तव्यता भविष्यति । दुप् १।१।१५।१७, * करणानुप्रादिष्टा इतिकर्तव्यता तेन चापेक्षिता । तस्मात् करणमुद्दिश्य नत्र इतिकर्तव्यता विधीयते । १।१।११ पृ १६३६, * भाग्य स्वर्ग भाग्येन याग, इतिकर्तव्यता यागस्थानुग्रह कतेति, न फलसाधिका । तस्या फल न भूयते करणात् फलमिति । इयं करणस्य फल साधयत अभ्युपगमना इतिकर्तव्यता महात्तुपकार करोति । १।१।१।७।३५ न स्वयं भाग्यमनपेक्ष्य कृतम्भारविशेषो हि इतिकर्तव्यता । सा च व्यापारविशेषः । अन्वयेवतादेरपि व्यापारविशेषा पर्येन इतिकर्तव्यताय न स्वरूपेण । सामान्यस्य भेदको यम प्रकार । तथा च व्यापारताम्रान्वाचकमाननाया एव व्यापारविशेषा मनेतिवत् योऽन्वयप्रकारावाङ्मया, न तु यागस्य, कथं याम् इत्यपेक्षाऽभावात् । सोम ७।१।१ पृ ५२६ * एकस्मिन् कर्मणि उभाभ्यामभुविष्या कस्यात् उभे इतिकर्तव्यते न प्रवर्तते । 'विशेषे विप्रतिषेधात्' (७।१।१।६) इति सूत्रमनिराहोऽयं पक्षः । एकस्य निराकाङ्क्षीकृते द्वितीया न प्रवर्तते प्रमाणतावात् । दुप् ८।१।१।१ पृ १५८५ न भावनया करणेतिर्कृतं त्रये आवाह्यते । तत्र करण कले व्यापिष्यते । इतिकर्तव्यता करणमनुग्रहणी आकाङ्क्षिका । १।१।१।७।३५ * इतिकर्तव्यता प्रति कर्माणि न विधीयते (किन्तु) फलं प्रति तेषां निधि । इति कर्तव्यता तु कर्मभा विधीयते । भा ३।१।६।१५ पृ ७६६ * इतिकर्तव्यता प्रति प्रद्वैक कथं प्रधानसाधिय भविष्यति । विधिप्रभावनाभिप्रेत्युत्तकाल अवान्तरितिषु परम्परामेव कर्मण्य कर्मप्रवृत्तानो मुख्य प्रवर्तमान कर्मसाधियेऽपि परम्परानुवृत्तं प्रवर्तितं प्रपत्तेरितिकर्तव्यता संवधारो प्रधानमिति प्रति व्यववर्धमानत्वात् तदीयसाधियेऽपि प्रवर्तितं, यद्वामि तु उचितमिति प्रति निवृत्तम् । या ३।१।६।१५ पृ ७६७ * न येऽतिकर्तव्यताम तत्रेण कर्मयोऽन्वा अपेक्षी मवति । तस्मात् ऐतिकर्तव्यताकस्य कर्मण्य

मयोग्योभवे । भा १।१।१।५८, * इतिकर्तव्यतया तत् अनुग्रह्यते, यत् परम्परानुवृत्तं चोच्यते । १।१।१।५ * इतिकर्तव्यतया त्रिदि सापेक्षणा संन्य । ३।१।१।१५ पृ ७६६ * न च याम इतिकर्तव्यतया विना न सिध्यति, निर्वर्तितोपायवान् यागस्य लोके । दुप् १।१।१।१ पृ १६३६, * य कले चोच्यते, य इति कर्तव्यतया सव्यमान इतिकर्तव्यता प्रति प्रमाणम् । ७।१।१।२ पृ १५२६ * इतिकर्तव्यतायां करणपरिचितात् । या ३।१।१।२५ पृ ७५० * अस्याऽधिकरणन्ययेन करणेतिर्कृतं यतोऽपि ह्येष । दुप् १।१।१।१ पृ १६३७ * कर्तव्यतायां बोधिताया इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा भवति कथं कुर्यादिति । प्रत्ययेन यमां संन्यते इयं कुर्यादिति । भा ७।१।१।१ पृ २५२७

* 'इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा येनोद्दिष्टोपसक्तिरियम् । ह्यद्वैतत्वविधिरनेन कथभावेन गृह्यते ॥' या पृ ८३६ । (येन कथभावेन इतिकर्तव्यता कमे अतो सिद्धा उपवृत्त-स्या निवासुद्दिश्य ह्यद्वैतस्य विधि, तेन ह्यद्वैत गृह्यते इत्यन्यम्) । बाल पृ ९ * इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा करणा तुमद्वैकव्यापारकता । शाट्ट ७।१।१ पृ ३६६

* इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा नाम येन । तन्मिधीयते । प्रत्ययान्तेष्वम् । इतिगन् प्रवर्तनम् । कर्तव्यताप्रकार क्रियाप्रकार इति शब्दः । सामान्यस्य च मेवमेव विशेष प्रकार इति उच्यते । किं पुनरिदं सामान्यागता अवगत विशेषरूपमपेक्षते । क्रिया मयनेति कथम् । 'कार्येन स्वर्गे कुर्यात्' इत्यत्रानर्थ - यथा व्यापृते यागात् स्वर्गो भवति, तथा याग प्रति व्याप्यतेति । तत्र न शक्यते कोऽपि व्यापारविशेष, येन यागात् स्वर्गो भवतीति । तेन इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा इत्युच्यते । या ३।१।५ पृ १२६ * सामान्येन समीक्षितमात्रं तत्रागता अपि भाग्यविशेषापरिकल्पे इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षयाऽभावात् । नहि इत्यमाकाङ्क्षाऽस्ति, 'किं सिद्धं समीक्षितं कथं कर्तव्य' इति, किं 'इदं समीक्षितं कथं कर्तव्य' इति । या च माध्यविशेष

ज्ञानान्तरमेव, इति कृत्याको एवेति कर्तव्यताऽऽ-
काङ्क्षा युक्ता । सोम. ७।१।२. ० इति कर्तव्यता-
रूपा धर्मा अपूर्वनिमित्ता अपूर्वमयुक्ताश्च । भा.
१।१।१।२. ० भावनायाः सति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षानिष्ठेः आरपुष्प-
काराति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभावात् समित्योपकारिण्याश्च
इति कर्तव्यतायाः अन्तस्विगम्य-वेत्त प्रारम्भस्याप्या-
भावात् न इति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षासंक्षेपं प्रारम्भ-
मिति । सु. ८. १।१२.

० इति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य यमवचनस्य
अन्तिराहुपनिमित्ताः (गुणाः) आनुगन्ति तं
निराकाङ्क्षीकृतम् । भा. ६।१।२।५. ० इति कर्तव्यता-
ऽऽकाङ्क्षस्य समिधौ धूममाण इति कर्तव्यताविरोपणत्वेन
परिपूर्णसमर्थे भक्षितमिति । ४।५।२।२।४. ० इति-
कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षिणः समिधौ पूरणसमर्थं यद्
धनं, तद् तेन सह एकत्राकृतं याति । १।१।२।२. ०
० इति कर्तव्यतास्य क्रियाया एव, कथमाग-
गाद्भाष्यहोतव्य इति कर्तव्यतायात् । मीमा.

■ इति कर्तव्यताऽऽविधेयैर्जतेः पूर्ववत्त्वम् ।
७।५।१।१ ।

‘वीरं पर नियमेन सत्तर्कवताम् ।’ इति श्रूयते ।
वीरतामेव आपूर्वे कृता तत्तर्कस्य साधयेत् सत्तर्कस्य
साम् इति तदर्थः । इति वीर्यादिषु विहृतिवागेषु
इति कर्तव्यतायाः अभिधे. विधाताभावात् सत्तर्कस्य वजनैः
साधारणतायाः पूर्वतां पूर्वं अभ्यन्त यं नित्यं या इति-
कर्तव्यता, तद्वत् स्यात् । अभ्यन्त यः चित्ते ये धर्मा-
प्रतिष्ठाः श्रुः, ते वीर्यादी क्रियाः । तद्वत्ताऽपि वीर्यादी
भक्ति इति कर्तव्यता इति सिद्धान्ताः । के.

० इति कर्तव्यताऽऽविधेयैर्जतेः पूर्वरूपम् । अयं नाम
मिच्छायाः । ‘साध दस्यपूर्णमागम्य’ इत्यस्य नाम-
मिच्छायादेन दर्शनदस्य पूर्णमागम्यस्य च सहायताया
विहङ्ग-भेदेनापत्तिरुक्तं यत्, तेषां च एतदेवोपादेन
समुपसाधनैः उपविशस्यपणसमुपविशस्यपदेनाऽ-
नुगमेन सत्तर्कस्य कर्मयोगसाधनं (प्रवृत्तिर्यु यगात्-
कमेर विपणम् (इष्टतद्विपणमये) । श्री २।१।

२।१।२४. ८०. ० इति कर्तव्यतासामान्यस्यापि
इत्ये इति पदवचनानां अभ्यन्तरीयत्वात् उपनिषाद्ये
इति कर्तव्यतासामान्यत्ववाच्यं । भाट्ट. ७।१।२. २. २९.

० इति शब्दः प्रकारात्वी । सु. ५. १. २०९.
० इति शब्दस्य अन्तर्निर्देशप्रधानो लोके उच्यते । ऋजु.
५. ८५.

० ‘इति ह म’ इत्याद्यः परवृत्तिपुराकरणा
अर्थयताः । भा. ६।७।२।२६-२०.

० ‘इतिहासपुराणं च इतिमनेन निश्चितम् । तत्ता-
व्यह्नये वेदे तद् विद्यात्वेन समतम् ।’ या. १।१।१।
० ५. २०२. ० इतिहासपुराणयोः अर्थापेक्षितत्वं ।
सु. ५. ४०. ० इतिहासपुराणयोः उपदेशवाक्यानां एवैर
(स्मृतिवत्) गतिः । या. १।१।२।२. ८. १६६.

० इत्येनायः यमयस्य व्यापारः प्रकारात्पयः ।
सोम. ७।५।२.

■ इदं अथे इदं आग्नीषोमयोः इति विभक्त-
योरेव पिप्लवोर्देवतानिर्देशः ।

‘इदमोः इदमग्नीषोमयोः’ इति ममवोदपि पूर्व-
न्यायेन किञ्चिद्विषयायर्थे प्राप्ते, ‘तत्समुप द्वैधं कृत्वा-
ऽभिम्युदेतिरमोः’ इत्याभ्यानात् विभक्तयोरेव देवता-
निर्देशः । ‘अथे आग्नीषोमाभ्याम्’ इति ममयोस्तु
चतुर्थातिर्देशादवशिष्य देवताऽभिम्युदितम् । संकपं.
१।१।२०.

० ‘इदं सहायाः, इदं होतुः’ इति चतुर्धाकरणं
कविना परिगताय, उा भयगाय इति उदेदे भयगाय
इति विद्वत्तः सत्यपूर्णमागयोः । भा. १।५।२।७।
४८-५९.

० ‘इदं रत्नम्’ । मीमांसनः (प्राभाकरः)
‘वे इ एते विज्ञाते, ‘इदं’ इत्येवं प्रत्यागमक, ‘रत्नं’
इत्यत्र स्मरणागमकम् । इति । ऋजु. ५. ४०.

० इक्ष्मः अग्निविद्ययायः, यः प्रविपर आहः
अयागम्ययो मिति कर्ममन्त्रस्य मितिगताय अग्नि-
समिधं न तापयेत् (तस्यैव भेदेन कर्मः) । भा.
२।२।२।२८. ० इक्ष्मः । चातुर्मास्येषु देवदेवार्थे
‘नेतर्कमेव इक्ष्मः’ इति आत्म्याः । वि. ७।१।१.

॥ इन्द्रः दशपूर्णमासादौ 'नीन् परिधीन्' इत्यादिमन्त्रो
वेतामिः क्रियाभिः सिधति । १०।१।१. ॥ ' इन्द्रः
प्रथमः आहूतीना हृयते ।' संकल्प. २।१।१. ॥ इन्द्रः
राजसूये रतिना हविः पु मध्ये मैत्रावरुणस्ये हविषि
' स्वयं इन्द्र इन्द्रः' इति श्रुतम् । तेन स्वय एव पित्र्यः
वाक्सीयच्छेदनमित्येको ज्ञातः । वि. १०।१।१.
॥ इन्द्रावर्हिः अमावास्यातन्त्रस्य प्रच्छेदपि निगि-
यते पृथक् कर्तव्यम् । (इन्द्रश्च नर्विश्च इन्द्रावर्हिः ।
' जातिप्रायिनः ।' (पा. २।१।५) इत्येकस्मात्प्रः,
पूर्वपक्ष आनन्द 'तपित्तप्रयोगप्रागण्यत्' । मा.
१२।२।५।८.

इन्द्रो हवेहम्याय. । उक्तं च ' शुण्णो जुषो
श्रद्धाविश्वेवाविश्वेधः । शिरसा श्वायते पूर्वं पर
कण्ठे निपच्छति ॥' इति । श्वेदश्च गच्छ विषम् ।
साहस्री ३२२.

॥ इन्द्रः एव मीन्द्रः, न अम्भ इति सिद्धम् ।
(इन्द्र एव शुषुपुनो मदेन्द्रो नाम्नात्तर, विश्वरम्भ
इन्द्रमदेन्द्राधिकरणं (२।१।२) इत्यर्थः) । वा २।१।
५।१७. ५२१ ॥ चौतर्कमादि इन्द्रो वन्यशोथेयस्यो
इवगम्यते । मा. १।२।१०।१६ ॥ ' इन्द्राय पुत्रिये
पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाराजम् ' पुत्ररामेशो द्वितीय
हविर्दिदम् । दशै. पू ६४ ॥ ' इन्द्रस्य मन्त्रे पुरोडाश
मेकादशकपालम् ' इत्युक्तमेवै सतथागत. ऐन्द्रामस्य
विद्वति. । वि. ११।१।७. वर्णक २ ॥ ' इन्द्राय
मन्त्रेते नैरायमेकादशकपालम् ' इत्यम निरयमन्त्रे सदन-
करणमन्त्रे च ' इन्द्राय मन्त्रेते जुष्टं' इति ' नैरायणा
मेध मुमन्त्रमानः' इति च ऊह. कार्य. । मा. १।७।
१।१-२ ॥ ' इन्द्राय राजे पुरोडाशमेकादशकपाल
निर्वपेत्' इत्यादौ वाच्यमिरे पुरोडाशमेकत्वे सहैवावदान
देवताभेदेऽपि । वैदिकीयने तु मयः पुरोडाशा उत्तरोत्तरे
स्युता आम्नाताः । तथापि सहैवावदानम् । संकल्प
२।१।१४ । प्रदान तु मिश्रमेव । २।१।१५.

॥ ' इन्द्राय संप्रवचयानुब्रूहि इति रथमस्वर्गमय्य
(स ऋ) इत्येव ऋच यजेत्, इन्द्राय आहवा-
यानुब्रूहि इति ब्रह्म ऋचमन्त्रस्य संप्रवचसावा

(स्य ऋ) यजेत्' इदं संप्रवृत्तपाम् । ' अमि ता ह्य'
इति संप्रवचस्य ऋच, ' तामिदि इनामहे' इति ब्रह्मः
ऋच । ५।१।४. ॥ ' इन्द्राय वज्रिणे वृषममाभेत'
इत्यस्य पत्रोः पुरोडाशस्य क्रमे संप्रवचसदेवतात् यागस्य
नुवाक्यारूपं सम्प्रदात ' इन्द्रं ब्रूहि वज्रिणं श्रोमपृष्टं
ब्रूहि ह्य वज्रिणं सुकर्णितं' इति । मा. १०।१।१।२१

॥ इन्द्रस्यापि गौतममार्गामनेन पादानमिममात्
धर्मवतिरुमः । वा. १।३।१।७. २. २०३, न एमसा-
तेजाः परमै-अर्धमिमेन्द्राव्यवचन्यः सविता एव अहनि
सीवमानवता यमेरहवागमन्त्रावायाः स्यात्तमन्त्र-
हेतुः कम् जीयति अस्मादनेन एव उत्तितेन इति आदित्यः
एव अहवागमन्त्रः इत्युच्यते । न तु परस्त्री-वदिवापत् ।
ट. १०८. ॥ इन्द्रस्य पुत्रोत्तरिण्यु प्राचीविस्मालन
सुरणात् प्राच्या दिसि एन्तीत्य-प्रवेधः । सु
ट. १०८८.

इन्द्रस्य मध्ये कयचयानं वेप्रताऽन्तरैण इति
पुनरवाहने इति म्याय. । वास्तव्यायै आत्रानै
' अविमय आरह, लोममावह, इन्द्र मदेन्द्र वा आनन्द,
अग्निमावर, इन्द्र मदेन्द्र वा आवर' इत्यादिनि अविद्वन्
(प्रवृत्तिपर) । ' इन्द्रस्य मध्ये' इति म्याय. ।
वैजयन्ती. २।१।२३.

॥ इन्द्रस्य यागानुवाक्याद्वय ' एन्द्रावर्हि हविः
मत्तारिपे पृष्टत्त यन्त्र' इति । सु. ट. ६७६.

इन्द्रब्रालन्धाय. । इन्द्रस्य श्रेयविशेषेण ज्ञान-
मित्यर्थः । यथा मन्त्रोपधादिना यथास्थितस्य वस्तुन
अन्यथा प्रत्याकन भवति, तथा सर्वं जगत् प्रायामत्र
मिष्याभूतमित्यर्थः । उक्तं च ब्रूते- ' एतस्मात् निमित्तेन-
जालमपर यत्रभौतास्थित देवभेदेति हस्तमस्त-
प्रोदमुनान्यद्वन्दुरम् । परायेण शिशु एवोन्नतप्राये
रनेकैर्देवैर्न पदकयसि भूणोति निषति नय गच्छत्यप-
यच्छति ॥' इति । साहस्री. ४५२

इन्द्रपीताधिकरणम् । अनेन्द्राधिकरणम् ।
ऐन्द्रावर्हिनाम्नेन्द्राय नैवि सर्वेषा बहाराण्य समन्त्रं भयम्,
यथावमानाताय मन्त्राः, नोहः ॥

(इदमवावेषम् । आनन्दाध्यायीयाङ्गानुसारेण २८-२९, ३९, ४४ इत्येतेष्वेव चतुर्भिः सूत्रैः एकादश अधिरूपम् । ३०-३८ दत्तं नवभिः सूत्रैः पञ्च अधिरूपानि अन्तर्गर्भीणीरूपाणि । पुनरपि ४०-४३ इति चतुर्भिः सूत्रैः अधिरूपद्वयं अन्तर्गर्भीणीरूपमेव ज्ञापयित्वा । शास्त्रदीप्तिनाम् विस्तरे भाट्टदीप्तिनाम् चारि इत्यमेव अधिरूपविभागः । तत्तत्सपादकेभ्यः किञ्चिद्व्यथा कृतं, तन् अनुक्तम्) ।

लिङ्गविशेषनिर्देशात् सप्तान्विधानेष्वनैन्द्राण्य-
ममभ्युत्थम् । ३१, ३२, ३३, ३४ ॥

भाष्यम्— एष एव मन्त्रः (मन्दाभिरूतिः
इत्यादिमहासुता २.) उदाहरणम् । इह च प्रदानानि
प्रेक्षाणि अनेन्द्राणि च विद्यन्ते । तेषां प्रवर्णनमपि
सन्ति । तत्र मदेहः हि ऐन्द्रेण अनेन्द्रेण च मन्त्रः,
तत्र ऐन्द्रेणैव मन्त्रः, अनेन्द्राणां अमन्त्रश्च भवति ।
हिं तावत् प्रातः । अनेन्द्राणां अमन्त्रश्च भवति ।
इत्येव । एतान्विधानानि एतानि प्रदानानि । तेषु
‘ इन्द्रपीठम् ’ इति मन्त्रः अनेन्द्रपीठं न जानोति
यदिगुम् । न च सप्तान्विधानेषु ऊहः सप्तान्वि । अथपि
रत्ने अन्तर्धानविधानम् । तस्मात् आगन्तव्यं भवति
एतज्जातीयरेणु इति ।

या— इन्द्रपीठम् इति नोमसामानाधिकरण्यात्
अनेन्द्राणां विनिर्द्धारकं प्रकृतं च ऊहाभावात् असम्भवं
भवति ।

यथादेवतं वा, तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । २९ ॥

भाष्यम्— अथवा यथादेवतं ऊहेन तत्प्रवृत्तम् ।
कस्मात् ? भूतवमहाः हि प्रकृतिभूताः । के पुनः
भूतवमहाः ? ये धुनागर्भप्रवारे सन्तमुत्तीषाः ।
ऐन्द्राप्रते भावित । तेषां प्रकृतिभूतं प्रदानं, विवृति-
भूतानि अस्यानि । कथमस्याप्रते ? तद्वृत्तिरपि हि
दर्शयति । कथं ? ‘ अनुवृत्त्यर्थः ’ इति शेषमिति
अतिरिक्तं भाग्यम् नमति । इति । विमल दर्शनं ।
‘ नमति ’ इति विपरिणामं दर्शयति । ननु यत्रकोऽत्र
स्यात् । नैव प्रकृतं । नेत्रम् । ‘ नमति ’ इति भ्रूते ।
यप तर्हि । ‘ एवं नमति ’ इति, ‘ अनुवृत्त्यर्थः ’

इति मन्त्रमन्त्र नमति ’ इति । स एष ऊहः विकारेण
उपपद्यते । तस्मात् एते विकाराः । अतः अनेन्द्रेणैव
चोदकप्रकृतो मन्त्र ऊहितो भवति । उच्यते, विकारा
एते इति लिङ्गप्रतिष्ठे, न्यायः । अविधानमिति ।
उच्यते । ‘ ऐन्द्रः । ओमो एत्यते मीयते च । तेन
ऐन्द्रेण ओम्, अनेन्द्रेण ओम् एव भावित, इति सर्वे
नोमधर्मा ऐन्द्रेणैव, शर्मन्त इतरे साक्षाद्भाः ।
कथं पुनर्भावे ? ‘ ऐन्द्रः ओमो मयमेव मीयते च ’ इति ।
मन्त्रवर्णात् ‘ इन्द्रम् वा यमुच्यते ’ इत्येवमादिमन्त्रः
ऐन्द्रं नोमं यत्किं जानोति, शान्तिम् । तस्मात् ऐन्द्रः
नोमः । तेन ऐन्द्रेण नोमधर्माः । अस्यानि तु प्रदानानि
साक्षाद्भाणि, अतो धर्मात् परिणमन्ति ’ इति न्यायः ।
तस्मात् यन्मदेह उचितो मन्त्र इति ।

या— अनेन्द्रेणैव ऊहेन मन्त्रो विवृत्तत्वात् ।
सप्तान्विधं कर्त्तुं प्रदानमेषात् प्रवृत्तिविकारभावे
अविपर्ययः । भूतवमहाः च ऐन्द्रः प्रकृतिभूताः ।
कथमस्याप्रते ? प्रवृत्तमप्येव नोमस्य इन्द्रप्रदानमप्य-
त्वात् । भवति हि साक्षान्प्रदानेन सापेक्षं विमलः । तस्या
आह्वनीयादिप्रदानेन अप्रिदोक्तत्वे । यत्र न शोभा, तत्र
सर्वे तद्वर्माः । तेन ऐन्द्राणि प्रदानानि शर्मन्ति, इत्यपि
तु अपरमेवमात् अतिदेवो न प्रदीपयति । तत्रासिद्धिः
ऊहः । तथा न विद्वत् ‘ नमति ’ इत्यगुप्य ‘ अनु-
वृत्त्यर्थः ’ इति विशेषविधानं उपपन्नम् । सप्तान्वि
च विराह्य भवति अस्मिन् इति दर्शनं भवति ।
विशारते तु अन्वया आयेत ऊहः इति अर्धेनमेव
स्यात् । ननु सप्त विकारभूताः, इति अस्मिन् विराट्-
णामर्धेनम् । नैति भूतः । अर्धलोमास्तथा हि प्रदानानां
सप्तान्विधानत्वे सप्तान्वि विराट्पदेऽपि प्रवृत्ति-
वृत्तवपि अविवृत्तत्वात् उदाहरणं यत्र सप्तान्वि भूतो
विपरिणामदर्शनम् । ऐन्द्राणां तु प्रकृतित्वं तर्तीकृतमिति
अपि अस्मिन्नेवमात् विराट्पदे एवेवमात् विपरिणाम-
दर्शनम् । विविष्टप्रवृत्तमेव विपरिणामवत्प्रदानम् । न
विपरिणामवृत्त्यर्थं विपरिणामवत्प्रदानम् । (अत्र सुखा-
अनुवृत्त्यर्थः इत्येव ऊहविपरिणामेन विविष्ट अनुवृत्त्य-
उदाहरणं अपरेण अप विपरिणामवत्प्रदाने सुखेन, न

तु स्वल्पेन विधितं अनुवृत्तः तन् अपेक्ष ।
 'इष्टपद' इति पाठे तु (विविष्टपद इत्यस्य स्थाने)
 अनुवृत्तः पदः स्वल्पेन कृतः तन् अपेक्ष इति पदमपेक्ष
 (इष्ट पदं नमति पद) पश्चात् विधौ सति विपरिणाम-
 स्वरूपेणोक्तत्वेन, न तु विधितं अनुवृत्तः तन् अपेक्ष
 अपेक्ष पश्चात् विपरिणामपदेन । इति । (अत्र
 मानन्दाश्रमीये ' पक्षोपेक्ष ' ' द्वापक्षोपेक्ष ' इति मुद्रितं,
 तत् ' पक्षोपेक्ष ' ' द्वापक्षोपेक्ष ' इति पञ्चीयम्) ।
 तस्मात् संधादेन नृहः इति ।

छन्दःप्रतिपेक्षतु सर्वनामिषात् । ३९ ॥

भाष्यम्— स्थितानुवृत्तमुच्यते । नैतद्विहितं यदुक्तं
 कौहेन मन्त्रान् मन्त्रणं कर्तव्यं इति । अमन्त्रकं भक्षणं
 कर्तव्यम् । कस्मात् ? उच्यते । समानविधानात् । नामि
 अत्र प्रवृत्तिरिति विधानम् । यत् त्वं प्रवृत्तः तु नृहयात् ।
 यत् किञ्चिदुक्तं, ' छन्दःप्रतिपेक्षः ' इति, उच्यते ।
 तृतीयवचनान् ' जगतीछन्दः ' इति प्राप्ते ' अनुवृत्त-
 छन्दः ' इति ' पौन्यिनि अमन्त्र नमति ' इति
 समानविधानेऽपि अवश्यते । यत् उक्तं ऐन्द्रो सोमो
 गृह्यते मीयते च ' इति, तेन ऐन्द्रो अनेनैन्द्राक्ष मित्रा
 यमाः, एवमेव एते अमन्त्रविधेयाः । न च अमन्त्र-
 विरोधना धर्माः, तुल्यत्वात् । तर्हि एते वाक्यधर्माः ।
 तेन ह्यमन्त्राः वाक्यस्य चोच्यते तौमधर्माः तौमधेति ।
 यत् ' ऐन्द्रो गृह्यते मीयते च ' इति, इन्द्रस्य मन्त्रा
 स्मानात् मन्त्रेण इदं प्रकाशयितव्यम् । इव एवा देवतानां
 धर्मादिना इति । तस्मात् अनेनैन्द्राणां अमन्त्रकं भक्षणं
 विहितम् ।

वा— स्थितानुवृत्तः । न यथादेवमनुहः । किं तर्हि ?
 अनेनैन्द्राणां अमन्त्रकतेवेति । कुत ? ' तुल्यप्रवृत्तया
 स्थितो योतिष्ठोमन्त्रकतेवेत्येव । प्रवृत्तिर्विहितविशेषः न
 चात्वेवायमन्त्रः कः चित् ॥ ' यदि हि अमन्त्राः
 एककर्माणि भवेयुः, तदा प्रवृत्तिविपरिणामः स्यात् । न
 ॥ एवमस्ति । न च एषा तौमो धर्मा न वेन चित्
 निहिता । येन तु भक्षणेन एते गृह्यन्ते, तेन च ।
 यथा दक्षयति ' तद्वत् सत्त्वान्तरे ब्रह्मानाम् ' इति
 (१११/११३०) । न च मन्त्रादेन ऐन्द्रविपक्ष

तौमध्या, मन्त्राणां मन्त्रा सर्वविपक्षान्तेषात् । न न यथा
 अनारम्भ्यादेन आहवनीयाः सर्वतौमध्याः इति तद्विहित-
 कर्मात्तदाभ्यासात् आदिताते । अधिराष्टः, एरमिह मन्त्रः
 सर्वतौमध्याः प्रवृत्तपक्षितः सामान्यान् इन्द्राये प्रकाश-
 यिष्यति । अन्येषु तेन अमन्त्राणि एव गृह्यन्ते
 यावन्ते च । अथवा विपक्षान्तात् सर्वविपक्षेण एव यामे
 संकल्पमात्रेण व्यवस्थाप्यते । (एतं मान्यं देवाऽभि-
 प्रायेण व्यवस्थाप्य सर्वं परिहृत्यन्तमाह—) अथवा
 सज्जताम्यात् सुप्रसन्ना इन्द्रप्राप्तानां यो भवति, तत्र
 यन्त्रे देवतामुपरागाय इत्यर्थः । (अश्वितीयात् अन्यथा
 परिहृति—) अथवा विपक्षान्ते वतुमानस्य अभावत्
 तद्वत्प्रवृत्तान्न भव्यं, इति वतुमानेन हतदेवता
 उद्विक्तय इत्येतदभिधीयते । तस्मात् सर्वत्र समानविधानः
 कौमः, तद्वत् विश्वरूपभाजः । यत् अनुवृत्तः
 विनामविधानात् विवृत्तमिति, तत् समानविधानेऽपि
 तृतीयवचनान्तात् जगच्छन्दस्यैव प्राप्ते विविष्टविधानेन
 उपपत्त्यते । अथवा संज्ञानां विपक्षान्तात् उपपन्न एव
 अनेनैन्द्रः इति अमन्त्रपेक्ष । तस्मात् ऐन्द्रैवेव भक्षणं
 मन्त्रः । मानमन्त्राणां न तद्वत्तौ मन्त्रविषयः, इति
 अन्यथा अमन्त्रकं भक्षणम् ।

सर्वेषां वैकर्म्यवसेतिश्रावणस्य भक्तिपान्त्यात्
 सवनाधिकारो हि । ४४ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं अनेनैन्द्राणां अमन्त्रकं भक्षणमिति,
 तत्र, सर्वेषां समन्त्रकं यत्प्रवृत्तिः । यथासमानात्तद्वत्
 गन्धः स्यात् । न ' इन्द्रपीठः ' इति तौम उच्यते, किं
 तर्हि ? यानं, प्रातःपश्यन्वादेन सामानाधिकरण्यात् ।
 ननु तौमोऽपि यद्यपि, तत्प्रवृत्तिः तद्वत्, न तु तेन सामान-
 यपरिप्रेक्ष्य । नातो इन्द्रेण तौमः पीठः, नापि इन्द्रो
 इत्यर्थः । गन्ध एव पीठो दत्तो यः, यः यत एत । न च
 अतीव समुदाये व्यपदिश्यते । प्रत्यक्षरचनो हि अप-
 र्ध्वः । सवने तु न दोषः । इन्द्रपीठं भक्तिं गन्धं,
 यत्र इन्द्रेण पीठम् । तस्मात् अनेनैन्द्रोऽपि इन्द्रपीठवत्ते
 अर्थमिति इति शक्यते मन्त्रेण चरितम् । शक्यते चेत्,
 समानविधाने कश्चिन्न मन्त्रो न भविष्यति । प्रकृतं हि
 अपीतः पीठः इत्युच्यते । परमेश्वरं येनियमन आचार्यो

मन्यते स्म । अस्माकमपि (जैमिनेरपि) एतदेव
मतम् । आचार्यश्रद्धं तस्मात् आगत इति तस्य
संकीर्ण्यम् ।

या—स्वितादुत्तरम् । अनिन्दपीतस्यैवपि अविहृत
एव मूलः प्रयोगः, न अप्रयत्नं यत्नम् । कुतः ।
‘इद्रेण यस्मिन् सवने पीतः सोमो निरूप्यते ।
तस्य योऽप्योऽपि संघन्धी स एषं कथपदिद्यते ॥
नैवं अभिसवन्धः ‘इन्द्रपीतस्य सोमस्य’ इति । किं
तर्हि । ‘इन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य यः संघन्धी’ इति ।
न च प्रातःसवनस्यः सोमसमानाधिकरणः ननुमात्र-
सवनस्यात् । इत्येतोमनाधिकारेण च प्रातःसवनीयस्य इति
प्रसङ्गात् । अतः सवनस्य इन्द्रपीतस्य इति च समाना-
धिकारेण सोमसमन्वयस्यैरेकजनेति पठ्यते । सोमस्य इति
नृष्यधिकरणं सोमविषयान्यस्यैरेकजनेति पठ्यते ।
तेन पदान्तरसामर्थ्यात् सव्योमप्रकरणविशेषाच्च प्रयो-
क्त्यय एव एव मूलः । वस्तुतस्तु सवने (इन्द्रपीत-
स्यः सवनसवनस्य) इति चेत्, सोमो (इन्द्रपीत-
स्यदेन अभिधीयमानो) भातचन्द्रहात् । पूर्वसकलितो
हि समुदायः इन्द्रपीतो मुख्यः, सत्यं चायं अयस्य उप-
चारान् एवमभिधीयते, न वैतत् सुखम् । तस्मात् सव-
योमना इन्द्रस्यैवसवनस्यधिकारात् मन्त्रात् अयस्य
इति सिद्धमिति ।

ज्ञा — ज्योतिषोमे गन्ति ऐन्द्राणि अग्निन्द्राणि च
प्रदानानि । सप्त संसप्तः पि ऐन्द्रावेयम् मन्त्रा, अमे
मन्त्राणामग्र्यं भग्नम्, जगत् ऐन्द्राणि कुरुते मन्त्रा, अथवा
सर्वत्र यथासामान्तात् एव मन्त्र इति । तदर्थं न पि
ऐन्द्राणामग्निन्द्राणां च प्रवृत्तिविग्रहमात्रोऽस्ति न वेति ।
अथ इदमपरमपि चिन्तय, ' इन्द्रपीतस्य ' इति तपु-
र्यः शोमविद्योयर्ण ' इन्द्रेण पीतस्य सप्तः ' इति, पिता
ब्रह्मर्षिः गन्तव्यविद्योयर्ण ' इन्द्रेण यस्मिन् पीतः शोमः,
तस्य प्राज्ञ एतन्नयः ' इति । ' सप्त तस्युत्प्रेषे स्वार्थ-
ज्ञानः स्यादुत्प्रेषे षडे । यद्ब्रह्मसौ द्वयोऽन्यपरतयाद्
दुयंशद्वयः ॥ ऐन्द्राग्निन्द्राप्रदानानि त्वंता एतन्नय
कर्मणः । प्रवृत्तिर्विहृतिप्रेषा ॥ चारमेवाऽऽत्मनः
ह पिन् ॥ '

सोम — (अ० ११९ खः) मन्त्रणा खान्ध्यां-
राजेण विनियोगे निरूपिते मन्त्रमन्त्रस्य हि ऐन्द्रप्रदान-
शेषभावेण एव सामर्थ्यं, अतान्दैन्द्रप्रदानतोपभन्नेऽपि
इत्येवं सामर्थ्यविपणननारेण वक्ष्यमाणस्य विनियोगस्य
स्थितिकरणस्य संगतिः । तत्र दृक्प्रदानसम्पन्न-
मुखीययमप्रदानादीनि ऐन्द्राणि, आश्विनादीनि
अनैन्द्राणि इति द्रष्टव्यम् । सूत्रे (१७) सपानविभक्तौ
इति प्रवृत्तिकारणानुपपत्त्यर्थम् । (छन्दःप्रतिषेधस्य
नवगोमित्रात् १८ इति) सूत्रार्थस्तु— सोमस्य षण्
प्रदानसामिप्यद्वयः । तत्र गृहस्य लिङ्गद्वयं " गो-
मित्रि अतुष्टुपृन्दस्य इति मन्त्रमन्त्रे नमति " इति,
तदर्थं न, यतः षोडशिनः तृतीयसप्तमैत्रे " जगदी-
छन्दसः " इति प्राप्ती तावत्ततोऽयं " अतुष्टुपृन्दसः "
इति, न तु इदमुदे गिहमिति । (यैवेण १७ इति
४०) सूत्रार्थस्तु— षण्वेण ऐन्तान्दैन्द्रप्रदानानां ऐकमन्त्र-
अतिप्रमत्तकस्य इति यावत् । हि वस्मात् कारणात्
यानस्य भाषायेन दृष्टवीतसदृश्यं सोमविशेषगत्वा-
मभावात् वरकाधिराः सन्तविशेषनमिति । ऐतिहास्य-
ग्रहणं प्रजायम् ।

वि— (३।३।११) 'इन्द्रपीतयेति मन्मथप्र/सः
विमिहोन्नेजे, हेरदेऽन्धस्य शोभाय सर्वप्रोग यथायुतम् ॥
येदं एव समवेगान्तरं लूणीमेवाय भगवन् ॥ (इत्येकः
पूर्वपद्य) ऊरो वाऽन्धेयु कर्मस्वेऽन्धमहोरो मयमेव ॥
(इति द्वितीयः पूर्वपद्य) ॥ इत्येव यस्मिन् वाने
गोमः पीत इतीत्यन्तः । वरतन्मयु सर्वेय मन्त्रेऽन्नेन
वदयाम ॥ ' (इति सिद्धा-वार्थः) ।

[illegible]

इन्द्रपीतादिपदानां सङ्गोपपत्तौ तत्र
योग्यतया प्रान्तकनादिकपदानां विभक्तये विशेषणयो
पपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसमवायिभेदेन त्रिवार पाठ एव
वैयर्थ्याभावात् सत्यनपरः सङ्गोपात्तत्वं चाहम् । अतश्च
इन्द्रपीतादिविशेषणनयवृत्तस्य तत्त्वस्यूनस्य सप्तविध
सोममन्त्रदेश्यमपि भक्षयाम्येति मन्त्रार्थादगतेः सर्वत्रैक-
मन्त्रम् । विमलोऽपि च तेलितोषमात्राऽऽप्तावक्रमेणैव
बोध्यः । कल्पसूत्रकारास्तु ऊरुमेव आभनन्ति ।
(वस्तुतस्तु ११, १७, २० एतानि अभिस्त्रयानि न
मिमांसि । एवमेवैतदधिकरण एवाहम् ।)

मण्डन—“ एतद्रेषु लोभेषु तु भक्षयन् । ” ११ ।
“ नेत्रादिपीतो भगवतीन्द्रपीतः । ” १० । “ स्याद्विन्द्रपीत
करणं, न लोभः । ” १९ ।

शंकर—“ नानाऽ-दृश्यं भग्नः । ” १८ ।
“ नेत्रे, मोरो, न नास्तिता । ” १९ ।

० “ इन्द्रपीतशरीरगतो भक्षयामि ” इत्यादौ स्वर्णेन
चतुर्मीहिलिचैव इन्द्रपीताधिकरणं अभिवाचयन्तु प्रति
शयैकम् । कृताचिन्तान्त्रयेण च वैयर्थ्यम् । अतश्च
चौस्तमे प्रयोगनियमारे १ ७ इन्द्रपीताधिकरणे
तत्पुत्रम् अनुनीदी लभ्यम् । तदुत्तरे पूर्वपदस्य लक्षणा
चतुर्मीही तु वाकिरेव इति । इत्याचार्यादयः । परे तु
इन्द्रपीतशरीरे तत्पुत्रेऽपि चतुर्पदस्य लक्षणा, पीतशरीरे तु
तुशरीरपञ्चमस्य चेति लक्षणादवावश एवमिन्द्रपीतशरी-
रशरीरा तत्पुत्रस्य चतुर्पदस्य विज्ञानाधिपतिः इत्याहुः ।
भवि. पु. १४९. ० इन्द्रपीताधिकरणे निष्कान्तस्य
विषये. मन्त्रादिद्रव्यगोचरेषु शरीरैः निष्कृताः । के.
० इन्द्रपीताधिकरणे चतुर्मीही. अन्वयस्यैव गतेः स्वरलभ-
यितमात्रात् । कु. ११११११२ ट. ७५४ ० इन्द्र-
पीताधिकरणे विद्वान्त्वमे (११२११०११) इन्द्र-
पीताधिकरणं इन्द्रमन्त्रेण सापेक्षेन्द्रदेवस्य चन्द्राकारेः
सौम्यं आभनं यत्नम् । सु. ट. ६७७. ० इन्द्र-
पीताधिकरणमिन्द्रमन्त्रे “ सप्तविन्द्रमः ” इत्ये-
तन्निर्देशनात् विधम् । के. ३१११११२ ट. ३०३,
० इन्द्रपीताधिकरणं श्रुत्वा तद्विधियोग्यं (मय-

मन्त्रविधियोगः) । नैवानिष्टः । अत एव इन्द्रपीताधि-
करणपञ्चकस्य अनुसङ्गकस्यागोऽपि विधयः । ११२।
१६१३८ ट. २९७.

० इन्द्रमहेन्द्रन्यायः (सुवशस्तादिकरणान्तर्गतः)
२१११११३-२९ । न च वाचिगन्धस्य विश्वदेवपर-
ऽपि न विश्वदेवकवेन वेता देवतायां विदु वाचिन्वेन ।
ततश्च मृतसखाधिसरणगत-इन्द्रमहेन्द्रन्यायेन देवता-
भेदन् नास्ति पूर्वैरन्तर्गतस्यः इति वाच्यम् । कु.
२११११२३ ट. १८७. ० वैदे समिदादिपदानां अग्नि-
पदस्यमात्राधिसरण्ये गत्यसि इन्द्रमहेन्द्रन्यायेन समिदादि-
पदैः तत्त्वसाधनानुपपत्तिः, अतश्च देवताभेदेन तद्वैदे
पञ्चान्तरश्रवणानुपपत्तेः । भाट्ट. ११२११९. ० पाणि-
न्युदोषस्थितविश्वदेवदेवतानुमतेन ज्ञानिद्रव्यं निरिदं
भारति । इति नाम इन्द्रमहेन्द्रन्यायावतारः । कु.
२११११२३ ट. १८७. ० इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे विधि-
मात्रमात्रायां देवता अनुक्तम् । बाळ. ट. १२२.

० इन्द्रोचनं नाम ताम अनुक्तम् । पाळ.
ट. ७२.

० इन्द्रशब्दः सखायनरूपान् शाहरयात् ऐश्वर्याद्वा
गार्हपत्ये गौणः । भा. ३१२११४. ० इन्द्रशब्दस्य
ऐश्वर्याचनम् । १०१११११५.

० इन्द्रायुधमिव पातुपञ्चमुरक्तं एक यमः । (यत्रां,
ददाति, कुतेति । इव पूर्वपक्षे) । भा. २१२१११
ट. ८६३ । इन्द्रायुधे यथा लोहितपुङ्गवस्यैवमि-
धायुधिः संधयानुत्पत्ते तद्वत् । तु ट. ७०२

० इन्द्रासोमीयस्य ऐन्द्रागमिन्द्रायां इन्द्रमुत्तरम् ।
बाळ. ट. १२०.

० इन्द्रियं गमक, यद् कृतायां ताममिन्द्रमयं
गमयति । के. ० इन्द्रियं चतुर्गति प्रचलितम् ज्ञानम् ।
तस्य प्रचलितरूपस्य तैश्चकारि । भाट्ट. ११२११०
० इन्द्रियं तमिन्द्रिये एव विधे तस्य जननी । भट्ट.
ट. २०४. ० इन्द्रियाणि मनुभरणमपि । ट.
२३०.

इन्द्रपीतादिपदानां सङ्ख्यकृतानामेव पाठोपपत्तौ तत्र
सोपपत्तये प्रातःसवनादिपदानां विभागेन विशेषणयो
पपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनादिभेदेन निरात्र पाठ एव
वैशेष्यविषयः सवनस्य इत्यत्र प्रातःपूर्वमाहकः । अतश्च
इन्द्रपीतादिविशेषणययुक्तस्य तत्तत्सामान्यं सवन्धिनं
सोममन्वदेवमपि भक्त्यामीनि मन्त्रार्थादगतेः सर्वदेव-
गन्तव्यम् । विमर्शोऽपि न तैत्तिरीयशास्त्रोऽस्मृतप्रयोगैर
बोध्यः । कस्यैकस्यकारास्तु उर्येव आभनन्ति ।
(वस्तुनस्तु ११, १७, २० एतानि अधिष्ठातृगानि न
भिदाति । एकमेवैतदधिकरण एवाह्वयम् ।)

मण्डन— 'येनैव सोमेतु तु भक्त्यागन् ।' ११ ।
'नेन्द्रादिपीतो भवतीन्द्रपीतः ।' १७ । 'व्यादिन्द्रपीतं
धनं, न सोमः ।' १९ ।

शंकर— 'नामोऽदस्यं मन्त्र ।' १८ ।
'नेन्द्रे, नोदो, न नास्तिता ।' १९ ।

॥ 'इन्द्रपीतस्त्वोपहृतो गार्हपत्यि' इत्यादौ सरेणैव
वृत्तीहितिर्नये इन्द्रपीताधिकरणं अत्रैवाकरणात् इति
सायकम् । इत्याचितान्मन्त्रेण न नेपम् । अह्-
वौस्तुभे प्रयोजनविचारः १. ॥ इन्द्रपीताधिकरणे
तत्पुत्रपात् वृत्तीदौ तावत्तम् । तत्पुत्रे पूर्वपदस्य रूपं
वृत्तीदौ तु शक्तिरेव इति । इत्याचार्यादयः । परे तु
इन्द्रपीतपदे तावत्तुऽपि पूर्वपदस्यगण, येष्वपदे हुता-
हुतस्यैवमगया चेति स्रजश्चाद्रागपदा तावन्ति कवृत्तीदा-
पेक्षया तावदप्यम् पुत्रेतावत् सिद्धा-वसिद्धिः इत्याहुः ।
मणि, पृ. १५९. ॥ इन्द्रपीताधिकरणे निष्काङ्क्ष
विधेः मन्त्रलिङ्गादुत्पत्तिः सरोपः निष्पन्नः । के
॥ इन्द्रपीताधिकरणे वृत्तीदे. अन्यपदापेक्षेः व्यवस्थाप-
यिष्यामाणात् । सु. ३।१।६।१२ पृ. २५४. ॥ इन्द्र-
पीताधिकरणे निदान्तावदे (३।१।१०।६१) इन्द्र-
पीतसमाश्रयेन इन्द्रवन्देन सापेक्षेन्द्रदेवत्वस्य ऐन्द्राभावेः
सोमस्य समर्थनं नश्यति । सु. पृ. ६८७. ॥ इन्द्र-
पीताधिकरणमिद्वान्ते 'गायमन्त्रोऽयः' इत्यादेः
सवनविशेषणं विषयम् । की. ३।१।१५।२ पृ. ३०३,
॥ इन्द्रपीताधिकरणमिद्वान्तरात्रा त्रिनिधेयम् (गच्छ-

मन्त्रविनिर्णयः) नैरात्रिणः । अत एव इन्द्रपीताधि-
करणप्रयोजनस्य अनुपपत्त्यस्ययोगोऽपि विषयः । ३।१।
१६।३८ पृ. २९७.

॥ इन्द्रमहेन्द्रमन्त्राः (खुगसाधधिकरणान्तर्गतः)
३।१।५।१३-२९ । न च याज्ञिकस्य विश्वदेवपरम्ये
ऽपि न विश्वदेवत्वेन तेषां देवत्वं हि तु याजिन्वेन ।
नतश्च श्रुतसाम्यधिकरणतः-इन्द्रमहेन्द्रमन्त्रायेन देवता-
भेदात् नास्ति पूर्वकर्मभङ्गायः इति वाच्यम् । कु.
शा. ५।२३ पृ. १८७. ॥ येनैव सविदादिपदानां अभि-
पदायामाधिकरण्ये तत्पि इन्द्रमहेन्द्रमन्त्रेणैव समिदादि
पदे तत्तत्प्राशानानुपपत्तिः, सन्तस्य देवतात्वेन तदुभये
पदस्वरूपयोगानुपपत्तेः । भाट्ट. ९।१।१९. ॥ गायि-
त्र्यन्तोपस्थितविश्वदेवदेवतासुत्वेन याजिनस्य विहित
भवति । इति नान इन्द्रमहेन्द्रमन्त्राभावतारः । कु.
३।१।२३ पृ. १८७. ॥ इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे विधि-
मात्रमात्रिका देयता इत्युक्तम् । बाळ. पृ. १९९.

॥ इन्द्रोचनं नाम साम अनुक्रमम् । बाळ.
पृ. ७२.

॥ इन्द्रशब्दः यज्ञसाधनस्वरूपात् साध्यात् ऐन्द्र्याङ्ग
गार्हपत्ये गौणः । भा. ३।१।२।४, ॥ इन्द्रशब्दस्य
ऐश्वर्यवचनत्वात् । १०।३।१।१५.

॥ इन्द्रायुधमिव धातुनपातुरकं एकं कर्म । (वसति,
इवाति, कुवेति । इदं पूर्वपक्षः) । वा. २।१।१।१
पृ. ४६९ । इन्द्रायुधं यथा सोहितपुङ्गवौर्मिभि-
र्धातुभिः सात्वत्युत्पत्ते तद्वत् । सु. पृ. ७०९.

॥ इन्द्रासोमीवस्य ऐन्द्रमतिहृत्पत्वं इन्द्रमुपावात् ।
बाळ. पृ. १२०.

॥ इन्द्रियं गमकं, यत् सत्त्वगोत्रे सवनिहृद्यमर्थं
गमयति । के. ॥ इन्द्रियं यजुर्गादि ग्रन्थविधानं नानैव ।
तच्च प्रमाणान्तराणां तैज्याणि । भाट्ट. ५।१।१०.
॥ इन्द्रियं संनिहिते एव विषये गानं जनयति । अश्व.
पृ. २०४, ॥ इन्द्रियाणि गन्तुभावनपानि । पृ.
२३०.

॥ इन्द्रियाभ्यामजन्तव्यां ह्यभ्यामेन हन्तं जगत् । अहो उपपत्तिहास्यां अक्षादिमहाभाषि ॥
इति श्यायः । यथा— अनाद्यनिवया विषययोगाभ्यामभ्यामेनानुमितमिदं जगत् अन्तर्मनिकतं चर्तं चेति भावः । साहस्री. ५३८.

ॐ इन्द्रियस्य तथैव प्रत्यक्षे कारणत्वात् । मणि. पृ. ११ ॐ इन्द्रियप्रत्यक्षे अभिज्ञेनं दप्ता उक्त्यात् । भा. २।२।१।२५, दप्ता इन्द्रियसमस्य सुदृक्त्वात्, ... य इन्द्रियस्य न्यात्, ॐ दप्ता होम उक्त्यात्... इन्द्रियस्य होमस्य दं प्रजन दधिभरदं पुनर्त्वात् । २६. ॐ इन्द्रियरामाधिक्ये अन्येन एव दन्तो होमान्यवयवात् न कर्मान्तरता । सु. पृ ८-०, ॐ इन्द्रियरामहोम, आश्रयमन्तरेण गुणस्य कृत्वापनान्तरेण विधिमन्तरेण च प्रवर्तमानसम्यग् होमस्य आश्रयत्वे प्रमाणाभावात् प्रवर्तमानस्य स्वस्वमन्त्रेण गुणकृत्वापनान्तरेण विधिपन्थेन प्रवर्तमानस्य विधिना आश्रयत्वेन विधीयते । पृ ४७

॥ इन्द्रियरामाधिकरणम् । गुणरामाधिकरणम् । अभिज्ञेनप्रकरणे अत्रे दन्तो इन्द्रियरामस्य नृहदादिति शक्ये गुणात् फलमुक्तम् ॥

फलमुक्तेस्तु कर्म दद्यात्, फलस्य कर्मयोगि-
त्वात् । २।२।१।२५ ॥

आप्यम्— अभिज्ञेनं दप्ता सम्मानन्ति 'दप्ते-
न्द्रियरामस्य सुदृक्त्वात्' इत्येवमादि । तत्र सद्यः किं
अभिज्ञेनहोमात् होमान्त्रं दद्यादिहोम, उत दप्तादे-
र्गुणात् पत् इति । किं श्रुतं ? होमान्तरमिति । उक्तं ।
कृत्युक्ते । कृत्युक्ते श्रुते, तच्च कर्मयोगे न्यायम् ।
किं एव किं कर्मन, यत्र कृत्यादितो वीक्ष्यते ? नेति
ब्रूमः । नहि एतत् दृष्टान्तेन निष्यति । यदि दन्तेन
दत्तं फलजने दृष्टान्तो यद्यपि वदन्तं, न होमे । अथ
होमे दृष्टं, अन्यत्रापि गतवि द्रव्यस्य (द्रव्यस्यपि)
प्रभवत्ये । अथ दृष्टिसदृशान् भवति इत्युक्ते दृष्टि
सदन्तो होम निरकारात्, न द्रव्य, अगदृष्टं हि तदिति ।
होमोऽपि अगदृष्टः । यन्तदेकविंशत्यध्यायस्य,
तद्ग्राह्यस्य नाम उच्यते । त्यागस्य चान् शेषान्,

पाठान्तरं वाच कृतेः । अथ किंचित् सादृश्यं दृष्टते,
द्रव्यस्यापि तत् अनित्यं इत्येवमादि किंचित् सादृश्य-
मस्ति । अथ द्रव्यादन्त्यत्वं सद्व्यवहारमिति इति कृत्वा न
द्रव्यं सद्यः इत्युक्ते, होमानपि अगदृष्टः उच्यते ।
मिति दृष्टाय, इति कृत्वा होमोऽपि अगदृष्टः स्यात् । न
चैनत् किंच, 'यत् किं दृष्टते तदप्यभिज्ञं सद्यःमात्रे
अदृष्टमपि सतिप्रवर्तते' इति । यदि यत् कारणभूतं
दृष्टं, तदं तत्त्वेत्, ग्राहेऽपि कारणभूतमित्यन्यथाप्ये,
भवति तन्मस्य सावयम् । यत्र ज्ञायते कारणभूतमिति,
न तत् सद्यःमपि सद्यःमपि । तस्मात् सद्यःमपि सावय-
मस्यपि वा इति परीक्षितमिति । अथ यत् कर्म
पत्त्यत् दृष्टं, होमोऽपि कर्म तेनापि पत्त्यता मधिस्य
मिति । उच्यते कर्मस्य द्रव्यस्या तावन्योगाना न
द्वयात्तरं फल दत्तं, इति द्रव्यमपि पत्त्यत् स्यात् ।
अपि च कृत्येनादत्तं इति सादृश्यत्वात् होमादपि नादृष्ट
भवत् । दृष्टिग्राह्यकदा वीक्ष्यते भवेत्, नेतिदृष्टम् ।
तस्मात् नैवशालीवनेषु एतद्व्यतिरिक्तं दृष्टादृष्टविधि-
मिति । कथं तर्हि होमान्त्रं न्यायं फलमिति ।
उच्यते । शब्देनान्यथाप्ये तत् फलम् । यतः फलमेति
शब्द आह, ततो न्यायम् । होमाच्च फल इति भूत्वा
शब्देन गम्यते, दानः फलमिति वाक्येन । धृतिश्च
वाक्यात् उच्यते । तस्मात् होमात् फलमिति न्यायम् ।
दन्तं फल इति न्यायस्य । अपि च दधि उभय-
मवयवे कर्तुं एव सावयुं होमं च । ननु फलमिति-
जनयत् एवमिति । निवेदनं हि उभयं कथं,
फलमुक्ते पादयोश्च निवेदयाम् । न ब्रूमः, एतद्व्यतिरिक्तं
प्रशङ्गेन मधिमिच्छादपि सामर्थ्ये नास्तीति, किं तर्हि ?
फले गुणभूतं दधि होमे च, इत्येवं वाक्यं वदितुमवयव-
मिति । यदि फलं दद्यात् तुर्यात् इति ब्रूमः, न दद्यात्
होममिति । अथ दानं होमं सावयुं इति ब्रूमः, न
फलमिति । उभयवचने भिद्येत वाक्यम् । अत्रिच
चेदमुपलभ्यते । वाक्यम् ॥ शुभ्रत्वं फल इत्यत अभि-
ज्ञेनहोमात् दधिहोमः कर्मान्तरमिति ।

वा— 'अभिज्ञेनं पुनर्त्वा' इति प्रत्यक्षं 'दाने-
' द्रव्यस्य' इति श्रुते । ता मंदरे' किं दृष्टेयम्

इदं कर्मान्तरं, उत नस्यैव शुभाद् फलमिति । इदमेव पुरस्तादवस्थितं, अगुणोऽप्यसौ कर्मणि तत्रैव गुणः । सगुणोऽसौ तु प्रक्रान्तरेण च अविधीयमानाभिरगुण-संगतौ सत्यां कर्मान्तरत्वमिति । तद्विद् अगुणश्च कर्मशब्दः, अनेकधर्मोपादानं च वाक्ये श्रूयते । तेन समवायैर्भावयोः संदेहः । तत एतत्सिद्धयर्थे इदं विचार-फलित्वं कियद् हि होमात् फलं, उत गुणान् । किमर्थं पुनः 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इत्येतत् न्यूनन्तरोदकत्वमवि-क्रमते ? हेतुमिदोऽनुपपत्तौ । फलस्यैवपुनरप्यविचारे हि सस्य एतस्य वा उदाहरणार्थं न भवितुं विशेषः शक्यः । इदं तु यैदमेतद्वत्तमे तादनुगुणमुदाहरणम् । न च प्रत्यक्षेण देशान्तरमासि संस्कारात्मकत्वात् यैदमेतद्व्यो-र्विशेषः । यदि च गोदोहनात् फलं भविष्यति च तद्वत्तः प्रत्यक्षेण, उत यथाऽपि तादृशानुपपत्तिः । इदं पुनः यदि शुभात् फलं, ततः सामानाधिकरण्यादेव यदि प्रयो-क्तव्यम् । अथ होमात्, ततः नैयमिकहोमप्रतिरिक्तं अनित्यकालं दक्षिणधनर्कं होमोत्तरं सख्यदेव दक्षिणोऽस्य शुभं भवितुं, इत्यस्मिन् भविष्यते । ननु च होमादपि फलं 'अभिधी स्वविभागात्' (४।१।१२।१६) इत्यनेन न्यूनान् त्वमर्थव्यञ्जनागोरपि तत्रैव कर्म विधीयते । नैतदेवम् । 'यदि नामाविभागः स्यात् कर्मणः प्रत्यभिहत्या । तत्रैवतदेव कर्म रक्षाव्यथा भवेन्निरूप्यः ॥' कर्मनिमित्तादौ हि विधीयमानं कर्म अनुपपन्नं तैः संवर्धुं न शक्नोति, इत्यर्थात् उल्लिखि-विधिबन्धनं अनुपपन्नं तदनुपपन्नं पूर्वकर्म उल्लिख्य स्यात्ततः, तत उपपन्नकर्मविधौ तात् प्रत्यभिहत्यावहेन तत्रैव कर्म अभ्यवसीयते इति न भिद्यते । यदा तु पूर्व-कर्मरूपात् कियदपि आधिवर्गं विद्यते, तदा नैव अविभागज्ञानमस्ति, इत्यर्थात् उल्लिख्यविधिर्मन्त्रं न्यूनान् तदनुपपन्नसिद्धयर्थेन विधिवन्तरेण अनिवारितसक्तिः सत्यपि अन्यपरत्वे अनुपपत्तयेऽपि उक्तत्वात् कर्म भिन्नं । न च 'दमेन्द्रियग्रामस्य तदुपपन्नं' इत्यत्र इन्द्रियं एतत् उपपन्नत्वात् दक्षिणधनर्कस्यैवतद्विधिः भवन्तीति चेत् तदनुपपत्तिः उपपन्नत्वात् वायते ।

कुतः ? 'होमो हि प्रकृतः शुद्धः स्ववाक्यादव-धारितः । सोऽस्मिन् दक्षिणधनर्कात् विभागो-नैव शक्यते ॥' 'अग्निरोऽनं जुहोति' इति होमः शुद्धः उक्तः । इह च दक्षिणधनर्कः धृतः । तेन अविभागात् इत्यस्य कमेदहेतोः अस्तिद्वत्वात् भिद्यते । ननु 'दध्ना जुहोति' इति अस्यैव दक्षिणधनर्कः होमः । न । तस्य अनुपपत्तिवाक्यात् । यैत तत्र-दक्षी उपाधितः न तत्र दक्षिणधनर्कः, यत्र दक्षिणधनः तत्र नैवपाधितः, 'तस्मिन्नेतदनुपपत्तिः पुनः भुक्तिः' (१।६।१।१६) इति खगिनत्वात् । उपपत्तिवाक्येन च फलवाक्यस्य उपाधितत्वं प्रतिबन्धना कर्मान्तरत्वं निरा-क्रियते न गुणवाक्येन, अनुपपन्नकत्वात् । उपपत्तिवाक्ये-नैव च सर्वाणि प्राकराधिकारिणि गुणफलनिमित्तवाक्यानि संवर्धने न परस्परं । कुतः ? 'ताम्युत्तमस्ये-अस्ते सा वाक्यवहिता वतः । गुणादीनां त्वसं-बन्धात् व्यवधिः स्यात् परस्परम् ॥' अनुपपत्तयः गुणादिमित्रकत्वात् उच्यते । सर्वैरेव भवते । न तु पर-स्परव्यवधाना किमिदं कारणमस्ति । यैव च सर्वत्र अनु-पपत्तत्वात् अनेकविधना अनेकधीयमाना संवर्धते । गुणानां च परस्परत्वसंरूपे सति एकैनापि प्योहिताना अननुपपन्ना न केन चिदेकवाक्यपरमसि, इति न 'दमेन्द्रियग्रामस्य' इत्यत्र 'दध्ना जुहोति' इत्येत-दुपपत्तिः । वयमपि चैतत् 'एकस्य त्वमर्थे संयोग-वृत्त्यन्तं' (४।१।११।१) इत्यधिकरणे । तत्रैतत् स्यात्, सैवोपपत्तिः पाककालेन दक्षिणधनर्कं पविशता अनुपपन्नानां अत्र यैदवुद्धिः निरास्यते । तदनुप-पन्नम् । एवं हि यदि 'वाक्यान्तरेण तत् कर्म यथा दध्ना विधेयं भवति । तदनुपपत्तिरित्येवमिति नैका-त्मकं भवेत् ॥' उपपत्तिवाक्ये तादृशं केवले निरीक्ष-माणे शुद्धहोमावगमात् अवलम्बितम् । अथ प्राकर-णिगुणवाक्यानुपपन्नत्वेन, तथापि ननुऽपिद्वय-निमित्तत्वात् नैव केवलद्विधुतो वाक्ये अस्ति प्रत्यभि-हानम् । अथ दक्षिणधनर्कमापेक्षिणि इन्द्रियग्रामस्ये-कस्य तदनुपपत्तिः अनपेक्षितत्वात् अनुपपत्तिः अना-धिक्यं केवले दक्षिणधनर्कः इति, तथा एतत् तदेव

आपतितं माति । दध्ना जुहोति' इत्येवमेव शक्यं फेनं गृह्यते इति । निवारितं चैतत् । अग्निं च 'दध्मन्न दशमे पक्षे तद्धोमस्य विष्टेषणम् । नित्यं चेन्द्रियकामास्य तेनाग्निं न निरुपयते ॥' (दध् इत्याग्नि ॥ सुधार्या- 'पयो दधि यगागूष क्षिपितेदनतनुदुलः । सोमो मांशं तथा सैनमापनानि इयैरनु ॥' इति) यद्यपि तावत् दध्नातेति नित्यं होमे नगुणीयेत्, तथा सति विधिक्रमसि कर्म एकदेशप्रत्ययेन बोधितं इति कर्म चित् करामेत । दध्नादीनां तु वैरूप्यरूपात् एकैकस्यैव दग्धे पक्षे होमाद्वयम् । अतश्च दधिवाक्येऽपि आलोच्यमाने पाठिकं दधि दृश्यते । नित्यमप्यत्र तत् इन्द्रियकामहोमे भूयते । तस्मादपि न प्रत्यभिज्ञायते । न च यदा दध्ना जुह्यात् इत्येवं अनुसूचितं शक्यते, फलव्याप्तिरप्यस्मात् । एषा हि अत्र सत्त्वमयसि, 'यदि इन्द्रियकामः, तदा नित्यं केन्द्रियविधिभिर्होमं कुर्यात्' इति । न चात्रो तदहं अन्वयः प्राप्तेः इति मियते । ननु होमरूपनाम तावत् प्रतिज्ञातं तत्प्राप्तमिज्ञानाच्च अभेदसिद्धिः । यत्तु इत्थं न प्रत्यभिज्ञायते, न तत् कर्म-मेदकारणम् । तस्मात् सर्वत्र कर्म शुभसाधनमधिकं कृते विधीयते । नैतदेवम् । कुतः ? 'प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थ-विधिः पूर्वं निराकृतः' । स्वपक्षेऽनेकसंयमविधि-श्चात्र प्रसवयते ॥' दधिहोमसम्बन्धं होमकर्तृकत्वं च विदधत् वाक्यं मियते । तेन अवरपं विशिष्टविधिरनु-पगम्यते । ततश्च सिद्धं कर्मान्तरवयम् । यथा चार्थान् व्यनियतानेकदण्डकमे प्राप्ते केन्द्रियनियमात् एकार्थं निधानं, तथैव परपरगमनेषुः वस्तुनादिविशिष्टाकर्म-नैक-सिद्धरूपदण्डकमे दृष्टव्ये, वस्तुनादिव्युदात्तेन केवळं दधिनिमग्नकरणात् । नहि अत्रो एतस्मात् वाक्यादवे कर्म विदधि प्राप्तः । तेन होमात् फले भवति कर्मान्तर-त्वम् । अत्र, पूर्ववशः परिरुद्धमे ।

'कर्मग्रन्थेऽष्टोपपत्त्यर्थं कर्म भूतो विधीयते । फलं हि धृतमेवस्मिन् कर्मोत्पत्त्य युज्यते ॥' मयस्य-मेव भावावधिपूरणं पूर्ववशः । तत्र हि एतदवलितं, आग्राह्यतन्त्राः फलदेन संबध्यन्ते, न इन्द्रियगुणग्रन्थ इति । तस्मात् फलञ्च रमैवेति शक्यत् फलव्यये

ध्यां कर्म विधीयते, न फलेति गुणः । कर्म ! 'प्राप्तस्तावद् गुणो नैव विधानं पुनरहति । अथाप्त-विधिपक्षेऽपि भवेद् व्यर्थं फलमुक्तिः ॥' तत्र नाम भगुणे कर्मग्रन्थे भवि गुणो विधीयते, यत्र च गुणो न भवति, यत्र अर्थात्तर न भूयते । न चेह दयमसि तदस्ति, दध्ने वाक्यान्तरेणैव प्राप्तस्यात्, फलञ्च न भग्यपिश्य ख्यासनात् । अत आह फलमिह श्रयते, तच्च कर्मणो न्याय्यं इति । तत्र किं हेतुं हि कर्मणः फलं इति प्रथम्य दिधा प्रतिपाद्यः (वाक्यभेदेन, एकार्थक्यतया चेति । तत्र वाक्यभेद-पक्षमुपपन्नसि-) एकरूपत नैति भूमः, नहि एतत् दृष्टेमानेन मिश्रयति इत्यादेः निरास्तरपरत्वेन सिद्धान्तव्याप्याऽनुवापत् 'किं' इत्येतावादेन प्रथमः, 'किं' इति एतत् न्याय्यं ? इत्यर्थः । इतर आह दृष्टं हि कर्मणः फलं (कृपादितो वीगादि) इति । तस्योत्तरं नैति भूमः इति । 'यदि' इत्यादि तावत् स्वयमेव आग्राह्य निराकरोति तावत् तस्मात् तैव-जातीयकेषु एतत् भवति इति (इत्यन्तं भाष्यम् । इमं शक्यभेदार्थं दूषयित्वा एकार्थक्यतया वयम्-मयति-) यत्र तु (उत्तरव) कर्मं वृद्धिं होमाद् न्याय्यं फलं इत्यर्थं ऐकान्तिकः सिद्धान्तगदितः प्रथमः । न च आत्मीयवचनोपसंहारादनेतरं तु मिष्टः प्रतिपाति इति एतेव ग्रन्थयोश्चता युक्तवशः । (अत्र पक्षे भाध्यं योक्तवति-) तच्च कर्मणो न्याय्यं इति पूर्वपक्षवादिना व्यभिहिते सिद्धान्तवादी दधिपदान्तेनयमयमेव भावार्थ-विकरणाप्यासंयमान् शक्यस्य' अस्मादर्थे ग्रन्थमनाः इच्छति किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृपादितः इति, अनेन न्यायेन सामान्यनोदष्टेन होमात् फलं ग्रन्थे इति । यद्यपि च 'येदनाश्चगवर्मास्युपगमात् अनुमानादीना ईदृशेष्वर्थे अस्त्वमर्थे ल्यापितं, तथापि वेदान्तिनिर्णये वेदा कारणावधिपेभात् तदर्थेनिर्णयार्थं अनुमानोपन्यायः । यत्तु पुनः यथावार्थिकरणसहितकाम-करणं आक्षिप्यमाह, मा मे अप्पातोऽनेनं दा, ग्रन्थे एति न हि अनुमानं व्रतीति । न च एतेन सामान्यनो-दष्टेन असदसिमत सिध्यति, अविद्य-अनेकान्तिक-

—विषयविशेषानुसन्धानात् । कथं ? यदि तावत्
‘होम. फलान् फलवन्तया हव्यमान्वात्’ इत्युच्यते
तत एतानां तेषां स्वरूपं अस्ति त्वम् । अथ ‘कृष्या-
दीना कृषात्तया हव्यमान्वात्’ इति, ततोऽपि अपक्षधर्म-
त्वम् । अथ विनैव पक्षधर्मत्वात् गृह्यमाणेन
कल्प्यते, ततः तत् इत्येव अविशिष्टम् । अथ
सादृश्यद्वारेण उभया कल्प्येत तच्च सादृश्यं फलवन्तिः
होमादिभिः तद् होमस्य क्रियात्मना विद्यते, न ह-व्यस्य
सक्रियामकृतात् इति । तत्र हव्यस्यापि अस्यैव
क्रियत् सादृश्य इति मनसि कृत्वा यदि प्रत्यक्षत्वापान्तर-
सादृश्यपक्षेया तस्मात्क्रियते, ततः अथय प्रत्यासन्नतर
पक्षेया होमस्यापि निराकृत्य इति सम्मान आह होमोऽपि
असदृशः, साधनस्वरूपकमेवात् कृतेः । अथ किञ्चित्
सादृश्यं गृह्यते, तत् इत्यस्यापि यत् मनसि इत्यत्र
कथं प्रत्यादिधर्ममेवात् अस्ति इति पूर्वोक्तिप्रतिषेधत्वम् ।
अथ होमाद्वन्वात् सद्रूपानुरूपसिद्धिं आपेक्षितत्वात्
सादृश्यस्य तुल्यदो रूपेणिते विप्रकृतं मिश्रणमेव
मनः । तेन क्रियते कृषिहोमवर्तिनि अपेक्षिते
विप्रकृत्यात् सदृशत्वादित्युक्तं इत्यं पक्षद्वारेण इत्युच्यते ।
तथा एतं क्रियामन्त्रमपि दृष्टव्यं भोक्तव्यमन्त्रानुर-
गादस्यापेक्षया कृषिहोमयोः विप्रकृत्यात् असादृश्यमेव
इति भवत्यत्र तात् । आह च ‘नारिसम् परमसादृश्यं
दृश्यते कृषिहोमयोः । किञ्च सादृश्यदृष्टितु इत्येव-
प्रवृत्तिरिति श्रव्यः ॥’ न चैतत् सिद्धं इति उपमानेन
साधनमाभावात्तत्र वा सर्ववर्षाप्रतिः अनुमानोक्त्याप्य
साधनानुरूपेण अनुमानं सर्ववर्षाप्रतिप्रवृत्तिः ।
तथा श्रौतं (१११/२१२ पृ १७ भा.) ‘न हि वैवदन्त्यस्य
द्वयमेव सदृशस्य द्वाभ्यां अभितुमर्हति’ (इति)
उपदिष्टं ‘न साधनादनुगमिर्हृष्टं गव्ये गृह्यते गव्यः ।
प्रकृतेश्च फलादीनि न यान्ति विकृतिं क चित् ॥’
यदि यथा कारणमूलं दृष्टं सिद्धे दृष्टान्तपरिणितिं तच्चेत्
माध्येश्वरि पक्षे, कारणमूलमिति अवगम्यते यद्यपि
तत् साधन साधकं इति । अतो वषात् कार्यकारणयोरेव
गण्यगमकमयो भाष्यसाधनमेतः इति के चिन्मन्यते ।
ननु अयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि अनित्यत्व-

कृतकत्वादीना गण्यगमकमावप्रसिद्धेः । कार्यकारणयोरेव
च न तथा कार्यं ममकं व्यभिचारवद्वत्त्वात्, यथा
कार्यम् । तस्मात् सिद्धमेव व्याख्यातेन दृष्टं उपपद्ये व्यापकस्य
अन्यत्र साधनमूलस्य गमकत्वधर्मावयवया गम्यमाणं
कारणमित्युक्तं इति उच्यते । एवं च हेतुधिसरूपे
व्यापकताम् । तथा च सिद्धमिति तस्मात् महदमपि
साधकमसाधकं चेति परीक्षितव्य इति । यदि तर्हि
परीक्षितेन च कारणेनाभिहितेन कार्यमिदमभिधीयते ।
‘इत्येन्द्रियकामस्य’ इत्यत्र वाक्ये ‘यत् कर्म तत् फलम्,
कर्मत्वात्, कृष्यादिवत्’ ‘कर्मसाधनं वा इदं कर्म, फलत्वात्,
श्रीश्रादिवत्’ इत्येतदनुमाय अथ यत् कर्म तत्
फलम् इति प्रतिसाधनाभिधानेन अत्रैवातिविकीर्यते ।
उपरते कर्मणि द्रव्याणां तत्त्वादीना तत्त्वयोगादीनां
च द्रव्यान्तरं पृथगि फल दृष्ट इति उपरतप्रवृत्तं च कर्म-
मन्त्रिकपदार्थनार्थम् । एव हि पदवचने, कदा चिदि-
हापि कर्मनिमित्तमेव फलं भवेत् । तेन यतीति इन्द्रिय-
कामनास्ये ‘दधि फलम् इत्यत्रानु तन्तुम्, इन्द्रियं
वा इत्यर्थम् फलत्वात् पृथगिवत् ।’ अपि च
कृषेर्नादृष्टं इति हेतोः विवक्ष्यते वषति । तथैव हि
अयं हेतुः कर्मणः फलम्, फलस्य वा कर्मत्वत्वात्
साधनमिति, एवं दृष्टव्यं फलम् असाधनमप्यफलत्वं वा साध-
नमिति । तस्मात् वैयंवादीयते कार्यकारणभावे समस्त-
हेतुरेवमज्ञात् एतन्नवति क चित् एतादृश्यं भवद-
स्यापि सिद्धिरिति । यदि एतदनुमानं नैव निराकृतं
कथं तर्हि होमात् न्याय्यं फलमिति उच्यते । यद्वा
इतिरुक्तान्त एव प्रथः । उच्यते । शब्देनापरागव्यते
तत् फलं इति भावार्थविपर्ययोपपत्त्यासेन उत्तरम् ।
तस्मात् होमात् फलमिति न्याय्यम् । दुःखः फल-
मिति चान्याय्यं इत्यसिद्धिं तत् यदुच्यते, तत्
तुल्यत्ववत्तादिरुक्तार्थम् । कदाचिदि इत्यपि न्याय्यं
भवेत् । अपि च दधि उभयवत्तमर्थं कर्तुं इति ।
न तावत् कर्मनैपेक्षस्य दृष्टं फलत्वमस्ति, येन केनके
फलवच्च्येयं स्यात् । अत उपरत विवक्षितं, न न
तत् शक्यमिति । ननु कर्मत्वनिर्णयजनकत्वं इति
प्रासङ्गिकसम्बन्धभाषिण्येव वक्ष्यमाणमिति निराकरणेन

वा, तथाहि दधि समयमसमर्थ इति यथाभूतगृहीतेन पापचनेन वचनसाधर्म्येणोक्तमिति दृश्यते । न प्रथम एतस्योभयं प्रयोजनं न युक्तमिति । न यथे वस्तुसमर्थं वाक्यमुच्यते, किं तर्हि समर्थेऽपि यानुनि अविहितानुग्रहात् अवर्यं दधि उभयार्थत्वेन विधानमप्य । न चैतदस्ति, अनेनसंस्थ-
कारणे वाक्यमेवमग्राह्य । संनिहृष्टावगमेन निपट्टोऽर्थो विधीयते । तदिह दधिरोगसंबन्धे संनिहृष्टे दधिरु-
संबन्धे च विग्रहे युगपत् निधीयमाने युगपदैव संमग-
रंनयि अन्वपेक्षायै स्यात्तम् । तस्मादन्वयरपरित्यागे सति त्वयश्चसिद्धिर्भवति इति संनिहृष्टवशेन दध्यपि होमेन संबध्यते, सोऽपि ह्येतेन इति कर्मसुक्ते कनि कले, सिद्धं कर्मान्वयर्यं इति ।

अतुल्यतयास्तु वाक्ययोगेणैव तस्य प्रतीयते ।
२६ ॥

भाष्यम्— तुल्यत्वात् कथो विपरिकर्तते । न कर्म-
न्तरं, किन्तु गुणात् कथमिति । कथं ? अतुल्ये हेतवे वाक्ये । ' अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं प्राप्नुयः ' इत्यत्र कर्म-
सममिष्यादृतं कर्म स्वर्गप्राप्ते होमेन कुर्वामिति ।
' दध्नेन्द्रियसामस्य जुहुयात् ' इति गुणसममिष्यादृतम् ।
नहि अत्र होमः इन्द्रियस्य कर्तव्यः इति प्रतीयते ।
किं तर्हि, दध्ना होमः इन्द्रियसामस्येति । होमस्य दधि-
संस्थ इन्द्रियाय, न होमस्योपस्थितिः । य इन्द्रियस्यः
स्यात्, ॥ दध्ना होमं कुर्यात् इति । कतमोऽत्र शब्दः
पुरुषयनलस्य वक्तव्येति ? ' जुहुयात् ' इति रूपः । ननु
धुन्या होमसंबन्धे एव पुरुषयनं यदनि, वाक्येन दधि-
रूपम् । न च वाक्यं धुति अपवाधियुक्तमिति । न च
गुणदुर्गमसंबन्धे न विरुध्यते वाक्यं इति तस्य भिजे-
नेति । अत्रोच्यते । ये गवदीये पशव्यकृतेभ्यः, ते भुति
अपवाधिरुक्ताः । अस्यादीये तु गुणः पशो जुहुयात् इति
धान्यार्थः केवलः अपवाधितो ग्राह्यः । गुणदीये तु
कृत्तन एव दध्ना इति शब्दः । तं च अपवाधयन्तः सम्य-
मनन्ति इति गम्यते । न चैतत् प्रमत्तवीतसिलुक्तं
' त्वत् ॥ ममदधिकं ' (११२१८८ त्वत् च इति
तत्र पाठः) तस्मात् कर्मसममिष्यादृतं कथ्यते । गुण-

सममिष्यादृतं तु न कश्चित् प्रमादपाठः । अथर्वं हि
जुहुयादिति दधीन्द्रियसामस्योः संकथविधानार्थं वक्ष्यं
मनसि । ननु उच्यमानोऽपि न केवलः करोत्योऽव-
गम्यते केनले न वच प्रयोजनम् । स च होमसंबन्धः,
तस्मादसममिष्यादृतं इति । नेति श्रमः । होमसंबन्धोऽप्यसौ
करोत्यर्थ एव, केनले तु यस्या होमसंबन्धे विरोधः, न तु
क्रोत्रवृत्तां ऊपते, इन्द्रियसामस्य होमसंबन्धे प्रपन्नं
इतिवद्वं कुर्यादिति । ननु एवं सति स एव होमः
होमसममिष्यादृतं कथमिति । उच्यते । जुहुयात् इति
शब्दस्य एतत् सामर्थ्यं, यत् होमविशिष्टं प्रपन्नमाह ।
न तु अत्र होमः धारयत्वेन विधीयते । धारयत्वेन
विधिद्वयम् प्रपन्नो वाक्येन दध्नाधितः अवगम्यते ।
अत एव च वृत्तिकारेणोक्तं ' होममाधितो गुणः कथ-
साधविधायि, यथा राजपुत्रयो यजमानाधितो राजकर्म-
चरोति ' इति । तस्मात् दध्नाः कर्त्तव्यं, य इन्द्रियस्यः ॥
दध्ना कुर्यात् इन्द्रियमिति । कथमिति, अनया अग्नि-
होमविधित्वसंभवेति । कुत एवम् ? कथं प्रापनाय दध्नाः
इति कर्त्तव्यताऽऽदृष्टत्वात् । अस्याश्च इति कर्त्तव्यतायाः
संनिधानात्, चोदनादिद्वारा न जुहोत्यर्थस्य दर्शनात् ।
तस्मादेव चायं जुहोत्यर्थः अनुवादः, तस्मादविधापकः ।
न चाप्यत्र होमस्य विधापकं नास्तीति । तस्मात् कर्म-
न्तरम् । तस्मात् दध्नाः कथमिति । अथवा दधिसामस्य
निबधितार्थत्वात् दधिरहोमसम्बन्धोऽयं मान्येन विधीयते ।
तेन दध्नी होमेन संलग्नमात्मा कर्म अभिप्रेति इति ।

वा— यादृशेषु वाक्येषु धातुपादात् कर्त्तुं इति
भाषावार्थिकरणे साधितं, तैः गतनुगम्यमेतत् । कथम् ?
' यावद्धि विधिसामर्थ्यं धातुपादोदनादुक्तम् ।
यावत्तः कथं सवन्धः स धातुपादस्य गम्यते ॥ अथेत्
कथं विधिवै तु गुणसंबन्धेति विधौ । सा
तद्वत्विधिरपुष्टा तेन धातुपादकथाक्यताम् ॥'
भावनास्मिन् विधित्वं तादृशमेवेन वक्ष्यते धेनामिति ।
तद्वत्तः धातुपादस्य कर्त्तव्यतां मान्ता । आद्य-
दयति, तदा धातुपादोऽयं कर्त्तव्यकरोति, अन्यच्च तदर्थ-
मस्ति । तच्च ' अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं प्राप्नुयः '
इत्यादिषु नाम्नी विधियुक्तपदावधायनार्थं अविहृतम् ।

इह तु दधिपदं अशेषनामधेयत्वमाप्तत्वात् अवश्यं विद्यमानं सत् उत्तरयति । धानसौधनिमित्तं विभक्तम् । अतश्च आकाङ्क्षितपालवार्तुकाद्या दध्युत्क्राया भावनाया फलप्राप्त्यर्थमेव दधिसम्पन्नकमेव अवधार्यते, न होमसाधनकम् । नहि अविधीयमानानामर्थानां साधनत्व संभवति । न च विधेयान्तोपादाने सति अतिक्रान्तायै- विधानमप्यवश्यते इत्युक्तम् (३१२/५/१६) । यथा च दद्या विधेयशेषात् न होमविधानं, तथा कल्पदमस्त्येष- णात् न होमे दधिविधानं, किं तर्हि ? फलभावनयाम् । तस्मात् इह फलमिति । कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रत्य- स्तस्य वक्तुः इति दधिकल्पद्वयोः भावनाऽनभिधायकत्वेन साक्षात् विधिविषयत्वानुपपत्तेः आकृषातप्रत्ययापेक्षणे च अभिव्याज्य प्रयोगस्य (३११/१४) इत्येवं चालये- ल्यागारोक्तः तत्र एव कलेन भवितव्यं इति मन्वानस्य मसः । सिद्धान्तवादी तु प्रत्ययार्थविधिर्ल (विधेयता) धावर्णानुवादात्वं च विभक्तं पदत्वाद् जुहुयाम् इति । ननु ध्रुवा होमसंबद्धे एषः इति पाठ्य स्वाभिप्राय विवरणम् । पुरुषपरमं च विष्णुषेवा भावना उच्यते ; सप भावार्थाधिकरणत्वायेन क्षुतिजलीकल्पात् एषमस्य आधिक्यम् । इह च ये भावस्य पदं आभवेत् तं भुतिं प्रपञ्चयेत्तारम् । कथं ? स्याद् बहुवर्धविधानं ते स्तोकाधीविधिर्लभ्ये । मस्यैवोपलब्धेयत्वं पदमागोऽङ्गमा भवेत् ॥ ' स्तोकाधीविधिप्रत्यये त्वत् विधापकः बहुवर्धविधानमुपेक्षते । होमस्य च कल- भावनाऽस्मृताया ' भवतेदिन्द्रियं हेमेव ' इत्येवम- शितरस करणभूतेष्वेव दद्या सम्याद् संख्ये अनु- पपन्नाने अवश्यं मानवैकशब्दा परिगृहीतव्या ' दधिमया होमेन ' इति । न च तस्या चित् प्रमाणमिति । न च दधिशब्दस्य असति प्रवृत्तिनिमित्ते वरी- नामधेयत्वं घटते । ओऽयं उभयस्यात् प्रत्ये दधि शब्दः अवर्षक एव प्राप्नोति । तत्र च शब्द- धर्मस्य हरागुपदेयं धर्मैव शब्दः परित्याग्य अस्तिः इति वाच्यतेतया क्षुतिः । शुद्धमभिधायकत्वे तु न यस्य विज्ञापः । तत्रैतदुच्यते सुतोषीति शब्दो बाधित इति । तत्परिहारायमाह -- अवश्यं जुहुयाम् इति वक्त-

व्यम् । कथं ? न दधीन्द्रियसंघर्षो मानना- प्रत्ययाद् विद्यते । न चारणोच्चारणं शक्यं केन चिद्वातुना विद्यते ॥ ' प्रत्ययस्तावत् अवश्यमेव दधी- न्द्रियविशिष्टा मावना विद्यमानमुच्चारयितव्यः । न च केवल- प्रयोगमभवत् धानुव्यतिरिक्तपक्षानुपपत्तेः यतः कुल- भित्तिं पानीः पर उच्चारयितव्यः । तत्र च यमऊचन धानी उपादात ये प्रकृते प्रकृतामाहोमोपादानं क्षीरहृत् । दधिवक्तव्योऽपि वास्य प्रत्ययदेव अभ्यासयितव्यः प्रसूतः अनुवदितव्यः । यथा च न विभक्त्येवमनेव एव प्रयोजनं, इति प्रहासिपु कर्तव्यमितिपरमं उच्चार्यमाण- नान्तरीयकत्वात् अभिव्यक्तिमपि संख्या प्रयासयति इति यथ्यते (३११/७/१४), तथा अत्र प्रययानु- म्हायैवमि वातुक्कार्यमाणः सत्यप्यत्रात् अविरहित- मपि स्थाप्ये प्रयासयति । नहि तस्य अर्थप्रत्यारनमात्रमेव एक प्रयोजन इति वक्तव्यम् । ननु इह्यमानेऽपि इति, प्रत्ययानुग्रहाय वातुक्कार्यमाणः स्थाप्ये प्रयास यति इति । न वास्य प्रयैक्यत्वं अविशकाकारणं किं विदितम् । यस्मात् यथाऽभिव्यक्तिवत्कलान्तरेत्यर्थभेदात् अत्रमर्थमेतदिति । तेन होमः । एतस्य होमसंख्ये करोत्यर्थाभावात् साधन्यामेव प्रयोजनमिति । यत्तु होमसंख्येकतो विशेषः, नाहो किंचित् विवक्षति, प्रत्ययान्तरेण वा भावना गितेशति । ननु एवं सति स एव दोषः इति, अपरित्यागनातोऽपि होमो न वात् करणीभवति इति मन्यते । सिद्धान्तवादी त्वाह-वाक्या- न्तराव्यस्तस्य जुहुयादिति शब्दस्य एतत् सामर्थ्ये वेन तमेव प्राप्तिर्भाति होम एव कलमिति । निपुनवत् पश्यता कथं प्रत्यासरेः ताव्यानुग्रहात् अलोभ्यतात् प्रत्या यते, तथा अत्र दधिशदान्तरेण साधनाशब्दः । यथा च तत्र प्रतीयमानं माननाविशेषणं अद्यान्तरे अविषयं, एवमिहाति शुक्लमप्येव अस्याव्यते । यथोक्त श्रुतिकारेण (उपर्येण) होमाविधौ गुणः फलं साधकत्वमिति इति । कः पुनः अभ्यासमपि संख्यो नाम, किं-केन-कथ-मात्र-परिहृतः, उत अत्रतिरिक्त इति । के चित् तावदुक्तः व्यतिरिक्त एवमिति । कथं ? ' यथैवोपाध्यायेषा माननाऽङ्गस्य सम्पत्तेः । तथा

गुणविशिष्टाया चतुर्थोऽज्ञोऽप्यपेक्षते ॥' यत्र
धात्वर्थेनविना आयत्ता चोच्यते तत्र अत्राप्येवैव
समाप्यते । यत्र गुण वरणनेन चोच्यते, तेन च
करणभूतेन कलत्रादयित य, नोदासीनेन, तत्र अन्य क
चित् धात्वर्थेनमुच्यते कलत्रानुवचने क धात्वर्थे साधयत्
तेन कल भावदितरप इति चतुर्थे अपेक्षाऽन्तर आयते ।
यत्र धात्वर्थे साधय, य एव गुणभ्य वरणनोपजननात्
आमय इत्युच्यते । तत्र वाक्ये अन्यपरवचने वाक्य
मेदप्रवृत्तात् स्वभावात् दर्शयितुं मयानुवृत्ति प्रकरणात्
अग्निहोत्रहोम शाश्वते लभ्यते । तथामुपपद्य प्रत्ययानु
प्रहागप्रवृत्त आत्मसादिवच्य चोदनालिङ्गभूतेन धातुना
अनुरूपे । 'यदा एवमादपूर्वं तदा इतरत्वादे' इति
न नायेन धात्वर्थे आमपदाधानुप्रहाये आध्ववसीयते ।
शक्यते तु यत्र न चतुर्थी अपेक्षाऽन्तीति चतुर्थ्यु ।
कारणादेव हि एषा प्रविततन्मा जाता । धात्वर्थेन हि
सा दीप्त निरुद्धे, गुणस्य तु मिवासीवचोत्तरकाल
कालेन निष्पद्यते इति चिन्तयेत् । तस्मात् तिष्ठ
एवमेव । तेन होमोवन्नमित्रावरणये कल्यति गुणे
अत्रावर्तिते कलमात्रादेवैव कल्य अग्निहोत्रेति कर्तव्येन
पूर्णा भवति इत्यादि सखापिकरणविषय पर्वतसिद्धि
अधिकरणार्थे प्रवृत्ताभिधीयते । तत्र अनया अग्निहोत्रेति
कर्तव्यतया इति । के चित्तावदाह अग्निहोत्रमेव
इति नान्तेभ्यता इति । तत्तु अनुक्तम् । कल्यतिरिति चात्
इति नान्तेभ्यता । होमस्य च प्रागुक्तं धावेन कलमात्रा
म्यतिरेकात् । अत आग्निप्रयत्नादिकैः, अग्निहोत्रेति
कर्तव्यता इत्युच्यते । कुत्र एवम् इति, कथं अत्रावर्तिता
इति कर्तव्यतया संशय इत्यभिधानात् । फलसाधनस्य
द्वय इति, यस्मै होमस्य करणत्वात् इति कर्तव्यता
ऽनुप्रादाय मरति एव तत्र एव करणत्वात् दम्भोऽपीति ।
अस्यास्य इति कर्तव्यतायां सन्निधानात् इति
संशयधिरणमिति विविधप्रमाणानि यानां समुच्चयमावत्
चोदनालिङ्गस्य च इति पुन अविदेष्टाज्ञोपपत्त्यात्
कल्यप्रवृत्तम् । यदि चाह भविष्यात् कल्यप्रवृत्ते, किं
चोदनालिङ्गस्य प्रमाणे । अथ चोदनालिङ्गस्य प्रमाण,
८ द्रव्यस्याति अविच्छिन्न इति स्वर्गा संनिधानात्

शुक्ति । अत एव वाक्य, आभयतया उपस्थितेन
होमेन उपपत्त्यप्रदानकमेव इति नान्ते यथा सन्निधानात्
अतिदेष्टाभिहितस्य च चोदनालिङ्गस्य जुहोत्वर्थस्य
दधानात्, यस्मादेव चोदनालिङ्गस्य जुहोत्वर्थस्य
प्रवरणात् प्रतोऽनुपदिश्यते, तस्मात् आश्लेषोचो
कल वा प्रति प्रत्ययो न विधावक । येन प्राप्तस्यानुगत
इति चेत्, अत आह न चाभ्यस्त होमस्य उपपत्ति-
वाक्य विधायक नास्ति इति ।

के चिन्तु अत्राथ अत्र उपपत्त्याय कर्तव्यम् । न
चाहत् दधिकरणत्वं इति वा अग्निहोमहोमस्य स्वर्गादि
कल नास्ति, स्वर्गादेवेन प्रमाणादिति । तत्तु अना
प्राप्तिरामुक्तोपपत्त्यात् अमरद्वय इति पूर्वोक्तमेव
प्राग । तस्मात् कर्तव्यम् । किं तर्हि । कर्मणि
द्वयेन फल होमभानुप्राप्तम् । अथवा तेनैव
कारणेन (दधिकरणस्य अप्रमादकालेन) दधिकरणस्य
अप्रमादकालात्, वेनगम दध्न कल्यप्रवृत्त
उपपत्त्यु उपपत्तिरुत्तरस्य कल्यदेव फल उपपत्त्यु
दधिकरणस्य कल्यप्रवृत्तम् । अत तु पूर्वोक्तेन म्यादेन
दधिकरणस्य कल्यप्रवृत्तौ न कल्यप्रवृत्तौ च एकत्रावर्तिता
दधिकरणस्य कल्यप्रवृत्तौ च अमरद्वये होमस्य प्रारम्भिकी
नास्ति, इति अनेनैव कल्यप्रवृत्तौ होमस्य कल्यप्रवृत्तौ
प्रति विधौ आधीयमाने अनेनापविधानात् कल्यप्रवृत्तौ
स्यात् । अत दध्न एव फल इत्येवैव म्यादेन युज्यते ।
तथा न कल्यप्रवृत्तौ उपपत्त्यु तेन कल्यप्रवृत्तौ होमेन कल्यप्रवृत्तौ
मानात् फल इति । तेन अपेक्षेति कल्यप्रवृत्तौ
प्रदर्शनार्थे (शुक्तिप्रवृत्तौ प्रेक्षाविकल्पप्रदर्शनार्थे) इत्यु
च्यते । अन्ये तु धरति 'एक एवाव पक्ष
सोपपत्तिक आदित आरम्भ उपपत्तिरिति, तस्माद्वय
फल दधिकरणस्य विवक्षितत्वात् इति च पाठ,
अथवा इति तु प्रमादलिङ्गित इति । शक्यपरिहार
तु इदम् । कथं । यदेव दध्ना इति प्रवृत्तस्य म्यादेन
इति संकल्पते, तदेव करणभूतत्वं दध्न फल इत्यथ
अमात् करणत्वात् तस्मादनुपपत्तिकरिति विधानात् कल्यप्रवृत्तौ
व्यवस्थायते । शक्तिरूप एव च विधानात्तत्रो
संशय इति कल्यप्रवृत्तौ उपपत्त्यात्, प्रवृत्तार्थस्य च

आधानात्, प्रातिपदिकार्थोत्पत्तिः संकल्प एव फलप-
विधीयते । तस्मिन् विहिते पूर्ववदेव प्रकरणत्-
विधिविशेषो होमे लभ्यते । तत्र तु द्रव्यदेवताप्रत्य-
यानेन (यथा वैश्वदेवीशब्देनैव समिहितस्य द्रव्यविशेषो-
पस्य देवताऽन्वये अभिहितोऽपि आभिधानान्दो विशेष्या-
न्यपार्यः तद्वत् १।१।१।२३) क्रियाकारकसम्बन्धस्य
फलपत्त्ये इत्ये, 'सोऽसौ क्रियाविशेषः' इत्यपेक्षया
विशेषणविशेष्यसम्बन्धं कर्तुं प्रकरणेन होम उपनीयते ।
सोऽसौ देवतासम्बन्धः फलपत्त्ये विधीयते इति । तत्र च
अथवा इति उक्तं च तत्र एव । समाप्त्युत्तरात्तु
आधारस्यैव दृष्टव्यः । अथवा अथैव सत्यप्रमाण-
प्रकरणेन द्रव्यपदसंज्ञकत्वनिर्देश इत्युक्तोः ।

तत्र द्रव्य इति च, शुद्धिप्रणाल्या इति च पदद्वय-
व्यापारत्वात् वाक्ये भिद्यते । नैव होमः । कुतः ?
'नैव होमकसंज्ञायाद् वाक्यभेदः प्रसज्यते । अनेक-
विधिमकर्या हि भेदो, नास्ति च सोऽसौ नः ॥'
तत्रोक्तं हि अर्था दुर्गपदेकेन सम्बन्धो, न च तावत्
वाक्यं भिद्यते । अनेकविधित्वे हि वाक्यभेद उक्तः स
चात्र नास्तेन, फलपत्त्यपेक्षयात् । एषा हि अत्र वचन-
व्यक्तिः 'यदिन्द्रिय भावभेद' इत्युक्तं । 'तद्वत्'
इति विधीयते । यो हि यद्विन्दति स तत्करोति इति हि
शुद्धिर्वा भावयितुं स्वरस्य एव पुरुषः प्रवर्तते । तत्र च
तदशुक्ता भावना प्रत्ययः अत्रैव करणात्तमाश्रयत्वा
विधाने इत्येकार्यविधानात् न वाक्यभेदः । तस्मात्
शुद्धिर्वा अपेक्षया गुणात् फलं आह्वानान्तरं चेति
सिद्धम् ।

आ— तस्यैव पक्षस्ये आधानादेव धात्वर्थभेद-
विचारान् न्यायवर्तनः । तत्र पूर्वः पक्षः 'धात्वर्थान्
फलमित्युक्तं भावनासंनिधित्वः । विप्रकृतस्तु
नामार्थोत्पत्त्यो न फलप्रवर्तनी ॥ एतच्च फलसंज्ञकत्वे
जुहोतिः स्यादन्यथः । यदि सोऽपि विधीयेत
वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥' इति श्रुतेः नूनः 'धात्वर्थ-
स्यान्यत्वं प्रामाण्यमात्रं विधीयते । विधेयं यच्च
तेनैव फले भाग्येन मुच्यते ॥'

सोम— भावनाभेदेहेतुत्वेन धात्वर्थभेदस्यापि
विचार्यत्वात् तत्प्रवर्तनं अपाप्यसमितिः । पूर्वापवाद-
प्रत्याख्यानत्वात् अवाप्तान्तरसंगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
फलार्थहेतवे साध्यात्तत्फलमित्यभावात् अविध-
काल्यम् । सिद्धान्ते ॥ नियतकाले एव नित्यज्ञेने दधि-
प्रयोग इति । सूत्रार्थस्तु— भावार्थाधिकरणत्वादेन
फलस्य कर्मसम्बन्धितात् प्रकृतोऽपि फलभूतेः कर्मानन्तरं
स्थासिद्धिः ।

यि— यद्वेन्द्रियकामस्य जुहुवादिनि तत् द्रव्यम् ।
गुणो न, सिद्धये नर्तकत्वस्यैव तत्त्वित्वः ॥, मन्त्र-
गौरावित्त्यो नास्ति कर्म फलपत्त्ये ॥ । गुणे विधेये
धात्वर्थो विहितत्वाद्गुणत्वे ॥

माह— अभिज्ञेनं पक्षस्य 'द्वेन्द्रियकामस्य जुहुवात्'
इति । तत्र ॥ एव होमः । दधिविशिष्टः फलोद्देशेन
विधीयते । न च प्राप्तकामानुवादेन गुणवर्तनः फल-
सम्बन्धेति वाक्यभेदः । साक्षात्तत्वात् कर्मणा राजसत्त्व-
विनिष्ठानां फलोद्देशेन राजसत्त्वकाम्ये विधानात् इति
वदुक्तं चेति इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु नात्र तत्त्व-
न्यायः । कर्तुं प्रयोगान्वयित्वात् फलस्य च विविधोपा-
न्यासत्वात् तत्रैवस्वार्थं कर्मणः प्रयोगेनैव फलपत्ति-
विनिर्णयस्य कर्तुं च वैशिष्ट्योपपत्तेः । महते तु इतः
उत्तरार्थमन्त्रित्वेन प्राप्तोत्पत्त्यनुशब्देन गुणविधिः फलविशिष्ट-
विनिर्णयविशिष्ट इति वैशिष्ट्यपानात्वात् वाक्यभेदः ।
अतो गुणात् कर्मभेदः । दधिविशिष्टं च तत्करोद्देशेन
विधीयते न दधि, भावार्थाधिकरणत्वात् । तस्यैव
दधिविशिष्टस्य दधिविशिष्टोद्देशेन सादृश्यस्य अभिज्ञेनोपाधि-
देशेन रूपलभ्यः । सिद्धान्तस्तु यत्र दधोरपि धात्वर्थ-
गुणोद्देशातिः संभवत्यपि प्राप्तिरेव वा, धात्वर्थस्यैव वा
अप्राप्तिः, यथा 'सोमेन सजेत' 'उग्र प्रया उग्र प्रत्येति
पुरोडाशं प्रयति' 'देन्द्रियव्यापारान् एतौवात् नः
श्रमयेत पृथगुत्तरं प्रजा. बन्धेति' 'अभिज्ञेनं जुहोति'
इत्यादौ तत्र भावार्थाधिकरणत्वात् । तत्र तु गुणस्यैव
अप्राप्तत्वात् विधेयत्वं, तत्र तस्यैव फलपत्त्ये । न
च द्रव्योऽपि निरवकाश इति, अति तु निश्चयेन ।
अतः यद्विदुस्तत्प्रवर्तनसिद्धयै तस्यैव विधेयत्वात्

फलमन्वयः । कारणीभूतगुणसत्त्वेन वचनं विनाऽपि
फलप्राप्तिसंभवात् वचनमेवप्रसङ्गेन स्वस्तिवाच्य-
धार्तव्यस्य दृष्टविषया गुणवत्प्रतिभेदः आश्रयस्य भावेताया,
प्रकरणात् होमस्य आश्रयत्वमात्रं ज्ञेयं सिद्धं साधुसाध-
मनुवादे । दक्षिणरूपमात्राऽन्तरमेव तु फलेदेहेन
विधीयते । भावनाऽनुवादेन उभयस्मरणे वाक्यभेदात् ।
केचित् करणत्वमिच्छन्ति दक्षिण, दक्षिणरूपं वा वृत्ती-
योगात् फलकरणत्वेन विधीयते । नृतीयाऽयंकरणत्वं
निरूपणापेक्षेन आश्रयत्वेनाह्वयः । तत्र । वाक्य-
वैषम्ये प्रमाणाभावात् । सर्वथा सिद्धे गुणफलसंज्ञम् ।
प्रयोजनं दप्नो न प्रतिनिधिः उल्लेखितोपे वा इति
सिद्धान्ते दृष्टमम् ।

सङ्ग्रहः— 'कर्मन्तरे न समनेति दधीन्द्रियाधैम् ।'

प्रकर— 'इन्द्रियाधैर्दधीर्त नः ।'

१) यथा गुणात् फलं भवति, तत् इन्द्रियक्रमाधि-
करणेन उपलब्धमिव । वा. २।१।१६।१३ पृ. १०६७.
२) इन्द्रियक्रमाधिकरणे आश्रयतिदेशो निरुक्तिः ।
वाल्. पृ. ११०-११९. ३) इन्द्रियक्रमाधिकरणे गुणा-
दपि फलं साधितम् । कु. २।१।४।११. ४) इन्द्रियक्रमा-
धिकरणे गुणफलसंज्ञाविधौ अज्ञातऽन्तरमिधिरनुपपन्नः ।
वाल्. पृ. १६९. ५) इन्द्रियक्रमाधिकरण-देवत्वमिच्छायोगो
अपवादः । तीमप्राधिकरणम् । (देवत्वं २।२।१२।२७,
वीथरं २।२।१२।२८-२९) कौ. २।२।१२।२० पृ.
१२५. ६) न तावत् करणैः इति कर्तव्यता सम्यग्ते
ह्युक्तं (इन्द्रियक्रमाधिकरणे) । वा. २।६।१६।१३
पृ. १०६९. ७) इन्द्रियक्रमाधिकरणसिद्धयेव
गुणफलसंज्ञास्य आश्रयत्वमात्रात् दाहात्मकशक्तिरूपे
(२।१।४।१-११) । कौ. २।१।४।६ पृ. ३६.
८) निष्कारस्य करणत्वेन भुक्त्याणि भग्नवर्तयन्तु
संसार्यत्वं नपि कल्प्येत, तथापि प्राप्तकर्मनुवादेन
तथास्मद्व्यसक्तस्य, संभारवैयर्थ्यकस्य इति. उद्दिष्ट-
क्रमाधिकरणोक्तरीत्या वाक्यभेदस्य दृष्टम् कर्मन्तरम् ।
२।२।१२।२४ पृ. ८४. ९) 'ऐन्द्रियक्रमाग्नौ प्रदान्
यद्धीयात् यः कामयेव यथापूर्वं प्रदाः कल्पेत्' इति
अनं फलं इन्द्रियक्रमाधिकरणन्यायेन गुणन्यम्वेन

इति प्राप्ते । माट्ट. १०।५।१८. १०) न च देवमधिकरण-
(२।२।१२।२८-२९) न्यायपेक्षया लघुभूतेन्द्रियक्रमा-
धिकरणन्यायेन गुणफलसंज्ञाविधिरुच्यते । कौ. २।२।१२।
२७ पृ. २९५. ११) 'सकर्मवर्धने यजेताज्ञाप्रकामः' अत्र
द्वयोः (क्रिया-फलयोः) स्वरूपेण प्राप्तिस्तु अज्ञातफलस्यैव
क्रियायाः कार्यक्राम्यशक्तयेन प्राप्तत्वात् अभासगुणविनि-
योगे एव विधिर्वक्रमणत्वात् युक्तः इन्द्रियक्रमाधिकरण-
न्यायेन गुणफलसंज्ञाः । २।१।४।१० पृ. ४४. १२) 'हीप्
इति वृष्टिः समाप्य निभनं युयुत्' दध्यादिना गुणसंज्ञा-
गतिना विधिना इन्द्रियक्रमाधिकरणन्यायेन हीपादिक-
मेव सत्त्वकल्पेदेहेन विधीयते (पूर्वपक्षे) । २।२।१२।
२७ पृ. २९५. १३) 'उत्पत्तिशक्तयेन सर्वाणि प्रादुरा-
गानि गुणफलमिच्छतां फलानि सध्वयन्ते, न परस्वयेन'
इति इन्द्रियक्रमाधिकरणवक्ष्यमाणमाश्रयेन प्रयोग-
वाक्ये भावतोऽवभावात् नान्यथा तत्पक्षेणैव समजति
इत्याह्वयः । सु. पृ. ७०८.

१४) इन्द्रियत्वं अत्राहोविशदवभासकत्वं, अपरोक्ष-
ज्ञानवत्तत्त्वमिव वा, ज्ञानाभासकत्वे सति ज्ञानकारण-
मत्तमयोगात्तत्त्वमिव वा । इन्द्रियं यद्विधिं प्रादुरागनवस्तु-
स्वरूपभोगमन्तेमेदात् । एत आद्यानि वक्ष्यन्ति तन्म-
रसस्पर्शरस्येमांशमिच्छन्तस्तथा । गन्धादिमानुमानेन
बुधिम्यतेजोवायुभूतानि । औषधमपि दध्मामाह्वयनशा
घन्दत्वानुमानेन आकाशवायुमपि इत्युच्यते । अग्नि-
गुणैरुच्यते तदिदं भोगमिति लिङ्गात् दिग्वाऽप्युक्तं युक्तम् ।
मणि पृ. १९.

१५) इन्द्रियवाक्यस्य । 'गुणादीनां स्ववचनान्'
इति वार्तिके कर्मात्वेन इन्द्रियवाक्यस्य दक्षिणोपाध्याय-
वाक्यैकज्ञानवत्त्वमात्रात् न इन्द्रियवाक्ये तत्कारिहोमान्य
प्रदम् । ('गुणदीनां स्ववचनान्' यन्तयिः स्यात्
परस्परम्' वा. २।२।१२।२५ पृ. ५४१ । तदर्थंभु
विस्तरं तन्मन्वे एव दृष्टव्यः । रोधेस्ततु इदानी-
मेतेषां सुषण) । सु. पृ. ८५०.

१६) इमामगृह्यन् अत्र मन्त्र-अभिधानं द्वितीया-
धु वा । वाक्यीकृत्य विमिश्रण इति केचित्, तत्र ।
मीन्या. ७ 'इमामगृह्यन्' इत्यादिभ्यो नान्ये कर्मपरम्. ।

वि. १२।३।१०. * 'इमामगुण्यन्' इव शेषवि-
सत्या । बाळ. ५. २४.

७ 'इमामगुण्यन् रत्नानामृतस्य' अर्थ अप्राप्त-
पक्षिच्छाविधिः । बाळ. ५. २५. * 'इमामगुण्यन्
रत्नानामृतस्येवामिषाणीमादने' इति प्रत्यक्षनचनेन
अस्वामिषान्मादने मन्त्रस्य विनियोगे मन्त्रे न लिङ्गात्
गर्दभत्तनाऽऽदाने विनियोगः । एवं च विज्ञान् अस्थ-
वस्त्या विनियोगस्य प्रथमपक्षकतेः न स्पष्टत्वाऽयं
पचनप्रति, किंतु सतिष्ठति पचने प्रवृत्ते सति अपादिव
भ्यवस्थानिधिः । सोम. १२।२।१.

८ 'इमं गौं, तथा ते कीणाभि, एवै गूतं, तस्यै
शरा' इत्यस्य स्थाने राधाक्रे 'अयं गौ, नेन ते
कीणाभि, तस्मै गूतं, तस्मै शरा' इत्याद्येन पठितव्यं
नोदः (गूतशरादिगण्डेषु) । भा. १।१।१५।४२-४४
वर्गकं १.

* 'इयत्ताकमराणांश्च शीतपाद् कम्पनवराः ।
पदार्थधनेभावात्तु दुर्बलवादश्रवकाः ॥' या. १।१।३।७
५. १९९.

* इरापदं गिरापदशाने गातव्यं ज्योतिष्टोमे
पञ्चवर्षीये सन्नि । भा. १।१।१८।५४-५८, * इरापदं
प्रगीतमयं प्ररोक्षन नाप्रगीतम् । १।१।१८।५४-५८,
* इरापदेन गिरापदस्य विकारो युक्तः फरणाग्रभात् ।
न इरापदपातुपदेदि किं चित् फरणा ग्रहति । तस्मात्
सखोपदेवः (देर द्यूनेत्रेप इति), स कर्मश्रुते
विधानात् समाम्नायेन प्राप्तं गिरापदं कथते । तस्मात्
तत्र विकारः । १।१।१८।१२. * इरापदस्य न
लोकेन्द्रदोर्गोतिः प्रतिज्ञा । टुप्. १।१।१८।५५.
* इरापदे गिरापदपर्यायं मनेषु ज्योतिष्टोमे पञ्चवर्षीये ।
भा. १।१।१।१८ ५. १७१९.

* इलापदं नाम सोम अष्टकम् । बाळ. ५. ७२.

* इषार्थः । 'मन्त्रार्थो वाक्यवैलक्ष्या एकतावयवशब्द
भवेत् । इषार्थः पदवैलक्ष्या यत्प्रमाणोऽतिदुर्लभः ॥'
या. १।१।४।५.

* इषुः नाम एकहः, अपरः द्येयः, तौ द्वयवि
आगित्तादिः । भा. ७।१।१।१३.

* 'इषुं विष्टुति करोति' इषी यागे विष्टुतौ
बुद्धमिवान इष्टकार कुर्यात् (इषुं वागम्) । रत्न.
७।१।१।१६ । इषुमिरेव कर्तव्यं इत्यन्ये । सोम.
७ इषीं द्येनीयवैलेपिष्वभाषिदेयः 'समानमितरत्
द्येनेन' इति । भा. ७।१।१।१६-१६.

* इषुवैगम्यव्यायः । यथा धनुषः शक्यताम्
प्रकृत्य इषोः वागम्य कर्मणः शरव्यवैगम्यवैगम्य श्रमः
इति प्रसिद्धे, तथा प्रकृत्येऽपि । अत्राने नष्टेऽपि
जीवन्मुक्तिः सिध्यति । साहस्री. २७४.

* 'इषे त्या' इत्यनेन एतेऽर्थः कियते, 'ऊर्णे
त्या' इत्यनेनपठ । 'इषे त्वेति त्रितित्ति, ऊर्णे
त्वैत्यनुमार्हि' इति । (तस्मात् भिन्ने एते वाक्ये) ।
भा. १।१।१५।४७. * 'इषे त्वेति गातां त्रितित्ति' इत्यं
इति कलकला विनियोस्वी भुतिः सोमेऽश्वरमतेन । बाळ.
५. ४५.

* इष्ट-(यन्) गिरापद इति प्रविशितस्य, सस्तरः ।
वि. ३।८।१९.

* इष्टस्यधनस्यै मर्यादास्यो विधिः विषयमाश्रितः ।
माह. ४।१।१. * इष्टस्यधनस्यै मर्यादास्योः समा-
श्रयः कर्मनिषयः । एषि वा अत्राश्रयकर्मत्वेन तुषाणामन्वये
शारयविषयस्य व्यभिचार इति विभाष्यते, तथा
आर्चीर्णकरप्रतिपक्षिर्हर्मराप्रितिकर्मन्तन्वये निषयः ।
मणि. ५. ६.

* इष्टकाः अभिवचने मृन्मय एव, न तु धातु-
मयः । संकल्पे २।१।१, ताव साभिकाः कार्यः न तु
अनिमतवस्थानाः । २।१।२, तमापि समवतुराः । २।
१।१, ताव सर्वा अधिवरा एव, नैकस्यभुत इत्यर्थः ।
२।१।६, पादस्य ताव लौकिकशक्तिना निरन्वयेन ।
२।१।७

* इष्टका एव प्राणशब्दपठितमन्त्रोपपेयाः
'प्राणभूत उपदधाति' इत्यत्र ॥

* प्राणमूत्र उपदधाति' इत्यत्रापि जानुदन्तत्वादि-
शेषेन सुदजीगानामुत्पन्नसंभवः । इति प्राप्ते, 'गदा-
नामस्यवचनो मन्त्रः' इति मयूखा (पा. ७।१।१।२५)

प्राणभूयदपटितमन्त्रकरणत्वेनोपपत्तौ न प्रविहितानिषेध-
सङ्गेनो युक्त इति । संकल्पे. २।१।२३.

ॐ इष्टाः चित्रिण्यः वज्रिण्यः भूतेष्टकाः, एता
मन्त्रमाया चितौ श्लोकप्रकारः पूर्वमुपवेशा अभिचरने ।
वि. ५।३।०-८. ॐ इष्टकाः न यमुदीर्घादिरुके निषेधः
अन्तरालपूर्णार्थम् । संकल्पे. २।१।४. ॐ इष्टकायाः
स्वयमावृण्णाया उपधाने उपधानकर्तुं करधानं मन्त्र-
कर्तुं क, यवनवलात् । वि. १८।२. ॐ इष्टकानां अवि-
चपनसाधनभूताना अरण्यद्वाराणो धर्माः, न ॥ प्रथम-
निषेधार्थः । तस्मात् चित्रिण्यदिष्टविधिं ते सन्ति अन्व-
पूर्वसन्धिद्वैतैव तावमापि दाक्येन विनिपुक्तस्यात् ।
१।६।१६. ॐ इष्टकाना अन्तरालाघौताना अभिरोपना, न
तु चित्तिरोपता । तेन ताः सङ्गुपपात-भा, न तु प्रवि-
चिति । भा ५।३।६।१५-१६. ॐ इष्टकाना निमार्जनं न
यावाकायेन किन्तु वीक्षोत्तरात्तमेव । उपाश्रितमस्यो
मृदय सवर्गविधानात् । संकल्पे. २।१।२८, वीक्षता
पूर्वमपि प्रताप्यतपसोः परतः इष्टकाकरणत्वात् । २।
१।२९ ॐ इष्टकाना नात्रमिहिताना मन्त्रमाया चितौ
उपधानम् । वि. ५।३।०. ॐ इष्टकानु सन्धमसम
रूपने तेन सर्वा अस्म्यो मन्त्रितः । संकल्पे २।१।२८.
ॐ इष्टकानु सङ्ग विकर्षणोपणुगणम् । वि. १।१।८.
ॐ इष्टकाधर्माः के चित् अन्वयौतु दूर्गादिषु अवि-
भजति यवने । संकल्पे २।१।८. ॐ इष्टकाधर्मा
आभिचरणे यौ निर्मन्त्र्योऽग्निः, स इष्टकाधर्मा लौकिक
द्याव्योपकारादितः । वि. ७।३।३. ॐ इष्टकाधर्मा
निर्मन्त्र्यान् अग्नीषोमीयगुणगतिर्मन्त्र्यामिषयौ नाति-
देवाः । ७।३।७.

ॐ इष्टकापादा नाम त्वंदेशाब्दे तृतीयाध्याय
श्लोच. पादः । के. ॐ इष्टकाशब्दस्य मूले (माये)
आभिरचमनं निपात्य आहुतिवचनस्य अयंवेदाध्यायस्य
साधितः, तस्मात्तौपुक्तं अयुक्तं चैप्येतिरितम् ।
संकल्पे. २।१।६. ॐ इष्टकोपधानं ' नद्यासन्त-
भूतामन्त्रमन्त्र ' इत्यादीन् सप्तपञ्चपटितान् मन्त्रान्
' स्त्रीपदधाति ' इत्यनेन विधीयते । वि. ३।५।१७.
ॐ इष्टकोपधानविधिः ' अयं पुत्रेमुत्पत्तय प्राणै

मोऽयनः ' इत्यादिष्विष्टमन्त्रप्राप्तयन्त्रानुवादेन ' प्राण-
मृत उपदधाति ' इति । प्राणभूचन्द्रेन मन्त्रज्ञा
इष्टका मन्त्रते । १।५।१८.

ॐ इष्टिः आचानपूर्विका । वि. ६।६।५.

॥ इष्टिपरमसंयोगादङ्गभूतात्रिवर्तारम्भस्य
प्रधानसंयोगात् । १०।१।२।१॥

इष्टिः आरम्भणीया सोमस्य अङ्गभूतात् वीक्षणीया-
दिकात् निवर्तते । वीक्षणीयपत्रं आरम्भणीया न कर्तव्या ।
आरम्भसंयोगात् । ' दक्षपूर्णमासावारस्यमानः ' इति
आरम्भज्ञा दक्षपूर्णमासा इष्टिवस्मता । न च सोमप्रयोग-
मध्यर्तिना वीक्षणीयादीना आरम्भोऽस्ति । आरम्भो नाम
प्रधानोदेतिवका प्रथमः कृतिः । वृत्तौ प्रथमं च स्वयमा-
वीयतिष्ठतानधिकरणकारवृत्तिम् । सात्राण्यं च
साध्यात् परपरश या सत्ययानोदैवमन्त्रवेन । अत
इष्टि आरम्भो न वीक्षणीयायामस्ति । सर्वथा प्योतिष्ठोम-
न्त्रत्वम् यदा इष्टिः आरम्भाद्, स चारम्भः प्रधानेन
समुक्तः आरम्भस्य प्रधानसंयोगात् । साधारणस्य
अङ्गभूतवीक्षणीयायामभ्यात् दारलेपेन अङ्गभूतवीक्षणी-
यास. आरम्भणीया निवर्तते । तस्मात् वीक्षणीयाऽऽदियु
आरम्भणीयाया याव इति सिद्धान्तः । के.

ॐ इष्टिः यमः । स एव च भासैवनाधेरो होमः ।
भा. ६।८।१।७. ॐ इष्टयः अन्वयेका, सर्वपूजा,
मृगाया, तुमनाः इत्यदयः । १।१।३।१३. ॐ इष्टयः
अनाहिताग्नेर्न विषले । ६।८।१।९. ॐ इष्टयः
' ऐन्द्रमहेतादकाया निर्वैत प्रजापतः ' इत्येवमादा ।
तप शार्धपोषादिक एव विष्णवः, न सोमिक, न वा
विकल्पः समयोः । ८।१।१।१२. ॐ इष्टयः यान्या
विष्टिभूता यस्तदवकाः । यष्टिस्तु (यन्त्रिका) यष्ट-
पाल । वि. १२।२।१३. ॐ इष्टयः ययवः सोमाः
याम्नाः न साठयमेण कर्तव्या, ययवाम ते कर्तव्याः ।
भा. ५।३।१२।३२-३६. ॐ इष्टयः ययवः अग्नि-
होमपुष्टानात् प्राणपुष्टानां ययवते । वि. ५।३।४.
ॐ इष्टयः वेष्टयः दक्षपूर्णमासायां तुष्टयाना अवि-
त्यः न दार्धपोषादिक तन्त्रवृत्तीति । न च त्वय-
कारणे ययवो मन्त्रि । भा. १२।३।५।५. ॐ इष्टेः

दसीयति । ननु उर्द्धं 'एषा वा इष्टिः' इति इष्टिमनुकं
कथं सप्तकृते तथाह— इष्टित्वेन तु संस्तवः अथ होमस्य
स्तुतिमात्रम् । नर्द्धं अनादितमैः शब्दाती इष्टिरस्ति ।
तस्मात् अनादितमैः स्तौत्रिमासो चतुर्होमोः ।

उपदे शस्त्वपूर्वत्वात् । ३ ॥

विद्वान्ते लिङ्गमिदमुक्तं, मासिर्वक्तव्य इति चेत्
तथाह । नर्द्धं लिङ्गमात्रं इति तुष्टशब्दायः । अपूर्वत्वात्
प्रमाणान्तरेण अपासत्वात् उपदेयः विधिरेवायम् ।
तस्मात् सर्वश्रुतेषोऽग्नितु होयः ।

स सर्वेषामविशेषात् । ४ ॥

पूर्वपक्षो आह । स विधिः सर्वेषां अग्नितुषोपाशां
भक्तुषोपाशां च चतुर्होमोमात्रां स्यात् । अविशेषात्,
ननुहोममात्रं धर्मः, नात्र अग्नितुषोपाशाभेदेति विशेष
उक्तः । तस्मात् सर्वेषाम् ।

अपिवा शब्दभावाद्नादितमैरेषोपभूतनिर्देशः ।

५ ॥

पूर्वपक्षोक्तं अपिवापदेन निरस्य विद्वान्ती
आह । अनादितमैः पञ्चमाणां क्रमोः असावादेव
अष्टोपभूतनिर्देश एवायं, न तु क्रुतेषोपभूतस्य निर्देशः ।
न येषमृतः अष्टोपभूतः, तस्य निर्देशः । अष्टोपभूतस्य
अग्नितुषोपभूतस्य निर्देशोऽयम् । तस्मादक्रुतेषोपाशमसं
धर्मे ।

ततो वाऽनामिसंयोगात् । ६ ॥

'एषा वा अनादितमैरेष्टिः पञ्चतुर्होमः' इत्युक्तः
चतुर्होमो न अक्षो होमः, किंतु एष चतुर्होममन्त्राणां
कतः स्यात् अष्टोपभूतः स्यात् । 'अनादितमैः'
इत्युक्त्या अनामिसंयोगात् अमिसंयोगाभावात् ।

इष्टित्वेन तु संस्तुतो होमः स्यादन्तरव्याप्ति-
संयोगादितरेषामवाच्यत्वात् । ७ ॥

चतुर्होमोऽयं अपरश्रव्यः स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण
ग्रामं वृक्षान्देन निरस्य विद्वान्ताणां विशदयति । चतु-
र्होमोमस्यै कर्मणि 'एषा वा इष्टिः' इति इष्टित्वेन
यागत्वेन संस्तुते सति, होम एव स्वादसं न उपपद्यते ।
परंतु न संस्तुते आहवनीयेऽग्नौ । कुतः । चतुर्होमं
अनारम्य आविष्टव्यं अमिसंयोगात् । आहवनीये

सुतेति ' इति अमिसंयन्त्रस्य उक्तत्वात् । चतुर्होमस्तु
अनादितमैना, इति इतरेषा अनादितमैना आहवनीयस्य
अग्न्यन्त्रात् वचुमशक्यत्वात् । 'संतुतो होमः'
इति सुवोचिनीषाट् । 'इष्टित्वेन तु न गच्छते होमः' इति
कुप्लुत्वात् । इष्टित्वेन इष्टिपदवाच्यत्वेन संस्तुतः, अतः
होम एव स्यात् । ननु अहवनीयः स्यात् तथाह—
अनारम्येति । अनारम्याधीत्यज्ञात् आहवनीयमापङ्ग-
नस्य उक्तरीत्या दर्शितमैः अग्न्यन्त्रात् प्रवेष्टासत्वात् ।
इतरेषां औत्तर्क्यभावेन आहवनीयः । इति सुवोचिनी-
ग्रन्थः । होमे तु सादृश्यात् इष्टित्वेन उक्तत्वात् युक्तं, न तु
अपे । तस्मादनादितमैरेव होमः इति न संस्तुते होमः
स्यात् । न च अनादितमैः होमाद्भूत आहवनीयमाभावात्
कथं होम इति वाच्यम् । आहवनीयस्य तदतिरिक्त-
होमान् प्रचरे अङ्गत्वात् । न च पूर्व आहवनीये चतु-
र्होमतिरिक्तम् सुतेति इति वाच्यं स्यात् इति याच्यम् ।
अनारम्यातिशयेत्याह । 'आहवनीये सुतेति' इति
अमिसंयोगस्य अनारम्यविधानात् । परहोममिदं विशेष-
विधिनिहितं अन्यमपि होमं न सृजति इति इतरेषा
अग्न्यन्त्रात् इति कुप्लुत्वात् ।

उभयोः पितृयज्ञवत् । ८ ॥

'एषा वा अनादितमैरेष्टिर्पितृहोमः' 'चतु-
र्होमं यावपेत्' इत्युक्ता चतुर्होमोऽयं सः उभयोः
आदितमैः अनादितमैश्च स्यात्, न अनादितमैरेव ।
पितृयज्ञवत् । यथा पितृपितृवशः आदितमैरेवनादितमोश्च
एव चतुर्होमोऽयं । इति पुनः पूर्वपक्षः ।

विर्दलो वाऽनादितमैरेवनादितमिसंयोगात् । ९ ॥

पूर्वपक्षे वायन्देन निरस्यवाद विद्वान्ती । 'एषा
वा अनादितमैरेष्टिः' इति वचनेन सप्तमैरा अना-
दितमैर्निर्देशः कृतः । निर्देशावप्यर्थस्य अनादितमि-
रेषामविष्टवत्, न व्यादिताति । 'कदाहवनीये सुतेति'
इति वचनं तु चतुर्होमं अनारम्यं अग्निरुक्तं अग्रेः
संयोगमाह इति इतरहोमार्थः स्यात् आहवनीयः ।
चतुर्होमेषु तु नास्ति कः ।

पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् । १० ॥

चतुर्होत्रोभः आहिताग्नेरहितयोश्च स्यात् इति
पूर्वपक्षे षिण्ठितितुयोः दृष्टान्तः उक्तः । तं विषुदयति
सिद्धान्तिः । बुधः सितुयोः उभयोर्नकारः । यस्मात्
आहिताग्निना समुक्तस्य सितुयजस्य अनग्निना सद्योगाच्च
पुनर्वचनं तिष्ठते । 'अध्वनाहिताग्निना कार्यं' इति ।
तस्मात्तत्र उभयोर्नकारः । चतुर्होत्रेषु तु 'अनाहिताग्नेः'
इत्येवोक्तत्वात् नोपयोग्यधिकारः इति विशेषः । यस्मात्
चतुर्होत्रेषुपु अनहिताग्नेरधिकारः इति सिद्धान्तः । के.

७ इष्टिपूर्व, शतौमपूवैयमोर्विकल्पः आचाने । अ०
५।४।३।२-९, ब्राह्मणव्याप्तिः विकल्पः । ५।४।४।
१०-१४.

ॐ इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्माद्भक्तानां
सम्प्रभावः स्यात् । ११/२/३/१३ ॥

[illegible]

कालभेदादिति चेत् । १४ ॥

पूर्वपक्षे न किञ्चित् भङ्गः । दर्शयामास दोः पालभेदः ।
राक्षसे इष्टिपु देशभेदः कण्ठभेदश्च, गोमेधसि
पालभेदः । चातुर्मास्यस्य कालभेदः । एवं कालभेदान्
नान्नाति वक्तव्यम् । इति चेत् ।

नैऋदेशतयात् पशुपत् ॥ १५ ॥

न भेदः, एकदेशत्वात् । दिश्यते उपदिश्यते
अनेन इति देशः विधिवाचकम् । एको देशो येषां
तद्वशात्वात् । ' दर्शपूर्णमासार्थ्या स्वर्गकामो यजेत '
 ' राजभूयेन स्वाराज्यकामो यजेत ' ' चातुर्मास्यैः स्वर्ग-
कामो यजेत ' इति एकैवैव विधिना उपदिष्टत्वात् ।
तस्मात् सन्त्यजानाम् । पञ्चनत् । ' वपथा प्रावृ. ऋषये
चरन्ति, पुरोडाशेन मार्ष्यदिने, अष्टौ क्षुत्तोपमनने ' इति
मित्रच्छत्रलेऽपि ' भस्मोर्मोर्नि पशुमान्मेत ' इति एक-
विधिरूपात् नाज्ञानामावृत्तिर्भवेति तद्वत् ।

अपिचा कर्मपुथक्त्वान्, तेषां च तन्त्रविधानात्
साहचर्यानामुपदेशः स्यात् । १६ ॥

अविषा इति पूर्वपक्षव्याप्तिः । दशकं वीर्णमावस्य
च कर्मणोः ऋणभेदेन पुष्यरुगतं तथोरह्मना न गन्तम् ।
तेषां च व्याप्येः पुष्येऽद्याः, ऐवं दधि, ऐवं पयस इति
यागान् इत्यंशब्देन अन्तर्गतद्वन्द्वानां तन्नेषां विधानम् ।
एवं व्यामेनः पुष्येऽद्याः, उपाद्यायावाज्यं, अश्वीयोमीयः
पुष्येऽद्याश्च इति व्यापक्य पूर्णमावसाद्येन अन्तर्गतद्वन्द्वानां
तन्नेषां विधानम् । एवं तेषां भक्षणाज्याणां तन्नेषां
अह्मना विधानात् साह्यानां तेषां उपदेशः स्यात् ।
तस्मात् मिश्रदोषस्य अह्मना न तस्य, एतस्मिन् विक्रे
तु अह्मना भगव्ये तन्त्रम् । एतन्मन्त्रमिदम् विक्रेऽपि ।
इति मिदन्तः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १७ ॥

‘चतुर्दश पोथेनास्यामाहुतपो हूयन्ते, अपोदश
अमावास्याया’ इति अष्टमाथं दर्शने अज्ञाना भेदं दत्तं
यति ।

तद्वाऽयमवेपु म्यात् । १८ ॥

यदा च एष न्यायः पौडाम्बोक्तः, तदा भयवशेन
इष्टपाक्षिरूपावयवेषु देशानामेदम् तन्ममैः स्यात् ।
तद्वचनेषु हि पाठे तु त्वच्छब्देन इष्टभावेः परामर्शः
यदेत्याद्यप्याद्या विनैव सरोल्लङ्घीः ।

पशौ तु चोद्गतेऽस्त्यात् तन्त्रस्य विमर्शः स्यात् ।
१९ ॥

यदुक्तं पञ्चनक्तं इति (सू. १५) तथाह । पथौ
मुक्तयज्ञतन्त्रम् । ' आग्नेयं सखनीय पञ्चपुरास्तोति ' इति

चोदनेत्यन्तात् पशौ एकमेव तन्म । चेत्तं वचनात् प्रसारस्य विप्रकर्षः स्यात् । दर्शपूर्णमासादौ तु अथान्त-चोदनामेदात् कर्मभेदः । तथा च विषमो दृष्टान्तः । तस्मात् इष्टिराजसूयाचातुर्मास्येषु प्रयोगानुरोधेन अङ्गानामावृत्तिः इति सिद्धमन्तः । के.

■ इष्टिराजसूयाधिकरणम् । दर्शपूर्णमास-चातुर्मास्यादिषु तत्तदप्राप्त्यप्रयोगानुरोधेन अङ्गानामावृत्तिः ॥

इष्टिराजसूयाचातुर्मास्येष्वैककर्म्याङ्गानां तन्त्र-भाषा स्यात् । ११।२।अ१३ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासेष्वपि द्वौ समुदायो दर्शः पूर्णमासश्च । तथा राजसूये अनुनस्याद्य दृष्ट्या, पविशदपः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि पर्वणि वैश्वदेवा-दीनि । तत्र विचरन्ते किं दत्तस्य पूर्णमासस्य च तन्त्रेण अङ्गानां प्रयोगः, तथा राजसूये हृदीना सोमाना च चातुर्मास्येषु च पर्वणा, उन येदेनेति । किं ग्रामम् इ तनतत्र तन्त्रेण प्रयोगः । कुतः ? ऐक्यकर्म्यात् । एक कल्पादियर्थः । एक पलमिह तन्त्रतन ध्वजे, 'दर्शपूर्ण-मासाया स्वर्गनामो यजेत' । राजसूयेन स्वाराज्यनामो यजेत' । चातुर्मास्यैः स्वर्गनामो यजेत' इति । एकस्मात् फल्ग्व एक प्रयोगः । तत्र न यज्ञतो विशेषः । तस्मात् तन्त्रम् ।

चातुर्मास्येति चेत् । १४ ॥

भाष्यम्— नैवदेव, तन्त्रमाह्वानाति । किं तर्हि ? भेदेन । कुतः ? कारणेनात् । क चित्कालभेदः, क चिदेवमेतः । दर्शपूर्णमासयोः कालभेदः, 'वीर्णमास्या वीर्णमास्या यजेत' । अत्राग्राह्याग्राह्यानां सखा यजेत' इति । तथा, चातुर्मास्येषु पर्वणा, 'यज्ञन्ते वैश्वदेवेन यजेत' । वर्षासु वरुणप्रयोगे यजेत' । 'येमन्ते साक-नेर्षीयजेत' इति । राजसूये वैश्वभेदः, बह्वैपत्यभर-मङ्गलो गृहे, ऐन्द्र एवाश्चक्रान्ते रात्रौ गृहे, आदित्य-श्चक्रमेदिषा गृहे इति । कालभेदादेशमेदाश्च यजते विशेषः । वीर्णमास्यैः वैश्वमाह्वानां कालः, तानि वीर्ण-मास्या उपहृदयन्ति, जग्राग्राह्याः । वैश्व्यात् । तस्मात्तन्त्रः ।

नैकदेवत्वात्, पशुवत् । १५ ॥

भाष्यम्— नैवदेवं भेदः इति । कुतः ? एक-देवत्वात् । यत्र फल्ग्वर्षः, तत्र अङ्गानां चोदना । यत् कारणं, फल्ग्वं सापयता प्रधातानां अङ्गान्तरा-वर्तन्ते । समुदायचोदनायाः फल्ग्वर्षः 'दर्शपूर्ण-मासाया स्वर्गनामो यजेत' इति, 'राजसूयेन स्वाराज्यनामो यजेत' इति, 'चातुर्मास्यैः स्वर्गनामो यजेत' इति । नैवदेवचोदनायाः 'वीर्णमास्या वीर्ण-मास्या यजेत' । 'यज्ञन्ते वैश्वदेवेन यजेत' । 'वार्ह-स्पत्यश्चक्रमङ्गलो गृहे' इति । न चेत् तत्र अङ्गानां प्रसिद्धिः, कुतो भेदेन प्रसङ्गः । समुदायस्य तु फल्ग्वत्वात् एतः प्रयोगः । तस्मात् यस्मिन्कश्चिभिन् अदरये श्रियमाणाणि अङ्गानि समुदायेन संमनस्यन्ते, समुदायस्य अन्तरेः अन्त्यनिरेणात् । पशुवत् । यथा पशौ चित्रकालेचरति एकवैरोषु । यथा प्रातःपवने चरति, पुष्टेऽदौ न माषादिने, अङ्गैस्तुहीपसरने' इति माह्वानमास्यैर्विनि, उदत् ।

अपिवा कर्मपृथक्त्वात्, तेषां तन्त्रविद्यामान्, साह्वानामुपवैद्याः स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— अस्ति च तन्त्रमाह्वानि स्युः, कुतः ? कर्मपृथक्त्वात् । तेषां च तन्त्रविद्यानात् । कर्माणि त्वन् एतानि विद्यानि । अन्यः वीर्णमासः समुदायः, अन्य आमावास्या, एवं सर्वत्र । तेषां च देशकालभेदः 'वीर्णमास्या वीर्णमास्या यजेत' इत्येवमादि । साह्वानां चैषा उपवन वैश्वकरादिभिः । ननु नैवमाह्वानि प्रापन्ते इत्युक्ते, कुतश्चेता दैव-कालादिभिः ? तन्त्रमेतत्, प्रयोगे पुनःभूत्या समादयो विधीयन्ते इति । तत्र 'तमे दर्शपूर्णमास्या यजेत' इति समुदायप्रयोगे पुनःभूतिः । 'वीर्णमास्या वीर्णमास्या यजेत' इत्येवमेते पुनःभूतिः । एवं नति वीर्णमासप्रयोगे कालो विहितः । अविभाक्त्य अङ्गानां प्रयत्नेन प्रयोगः । तस्मात् वीर्णमासपञ्चानां वीर्णमासीहान्, अग्रमास्याऽङ्गानां अग्रमास्याकालः । उन यजते निवेद । विशेषमहत्वात् भेदः ।

● इष्टिसंस्कृते (पञ्चमालेष्टिसंस्कृते) अग्निहोत्र-
चतुष्टयम् । वि. ५।१।९.

● इष्टिसोमयोः पौर्णवे न निवतम् । (इष्टि-
रप दशपूर्णमासेष्टिः) । वि. ५।१।९.

● इष्टमन्ते (दक्षणीयाष्टमन्ते) एव दीक्षितम्, तस्य
च अग्नियज्ञनमाध्याया दक्षदयः इति इष्टमन्ते एव
दीक्षितमर्गाः प्रवर्तन्त । भा. ५।१।११।२९-३१. .

● इष्टमहिहोत्रसोमार्नां मूलप्रकृतिता ॥

वि— ' इष्टमहिहोत्रसोमार्ना मूलप्रकृतिता नहि ।
अग्निं वा, नागैकिक्रम्यादिष्वचान्नधारणात् ॥, लोक
यात् संनिपत्यादुपसर्गिष्वभूते । इत्यस्या निश्चित-
त्वामूलप्रकृतिता श्रुति ॥ ' अग्नैकिक्रम्येन ' एतावद्भि-
रहैः संपूर्णं उपकारः ' इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इष्टमहौ
नास्ति मूलप्रकृतिताम् । इति येनेत्यम् । गौकिक-
हड्डयात् । यथा ऐरिक्कुञ्जिक्रिष्या ओदनं कर्णं,
तस्या सन्निपत्योपकारिणः शक्यमुपादयः, आगदुपसर्गिणः
पीड्योपादयः । तथा मापनाया यामः कण, अवपाता-
दयः संनिपातिनः, प्रमाजदयः आगदुपसर्गिणः । अतो
नात्यन्तगौकिकयम् । इपत्ता न गौकिके यथा प्रत्यक्षेव
निश्चीयते, तथा श्रौतं ध्रुव्या निश्चीयताम् । तस्मात् इष्ट-
महिहोत्रसोमार्ना मूलप्रकृतितामिति । वि. ८।१।३ वर्णक २.

● इष्टयर्थमग्न्यावेय, प्रकरणात् । ३।६।१।११॥

अग्न्याचेनं पञ्चमांशेष्टयं वा न वेति विचारे पूर्वं
पक्षमाह । अग्न्याचेन आधान इष्टयर्थं पञ्चमांशेष्टयं
स्मात् । प्रकरणात् इष्टिप्रकरणे तस्य पाठात् । अत् यस्तु
प्रकरणे पठ्यते तत्तदर्थं भवति ।

स वा, तामां तदर्थेत्वात् । १२ ॥

वाच्यम् : पूर्वपक्षमिष्टयर्थः । ३ आधानं पञ्चमांशे-
ष्टयम् । तस्मा पञ्चमांशेष्टयमेव तावत् तदर्थेत्वात्
अग्न्यर्थात् । आधनमपि अग्निसंस्मरणं पञ्चमांशे
ष्टयोऽपि अग्निसंस्मरणार्थाः इति न परस्परद्वन्द्वम् ।
तस्मात् पञ्चमांशेष्टयोः नाप्यनार्थाः ।

विह्वदर्थेनाह । १३ ॥

पञ्चमांशेष्टयोः नाप्यनार्था इति सिद्धान्ते हेत्वरूपत्वं
मूलम् । ' गौतमे इ वे एष आहितः पशु. वदतिः ।

तदेतान्येव अग्न्याचेनस्य हवीणि (पञ्चमांशेष्टयं)
उपकारे निर्वपेत् । तेन वे एष न जीयति । तेनैवं
पुनर्ननं करोति ' इति विह्वं पञ्चमांशेष्टीनां अग्न्यर्थेने
लिङ्गम् । एतावदिष्टिमहिहि अग्निः पुनः नरो भवति
इत्युक्तम् । तेन तासा अग्न्यर्थेनं तापते । अग्न्यर्थ-
त्वाच्च नाप्यनार्थत्वम् । स्वकारे हेत्वरूपस्यार्थः । के.

● इष्टयावृत्तौ प्रमाजवश्यायतेतारम्भणीया ।
५।१।११।३४ ॥

दशपूर्णमासोत्तरे आरम्भणीया इष्टिः समागता
' आमावेणवगोत्रादृष्टात्तं निर्वपेत्, सत्यवगौ नम,
सत्यवते द्वादशरुपात्, अग्नये मग्निनेऽष्टाकपात् निर्वपेत्
यः कामयेताद्वादः एवमिति । नित्यपदैके भगिनमाग-
मन्ति ' इति । दशपूर्णमासत्रये ' शत्रुजीनं दशपूर्ण-
मासाभ्या वनेन ' इति आहुतिः श्रुत । तयोराहुतयोः हि
आरम्भणीयाऽपि आवर्तते, उत नेति विचारे पूर्णपञ्च-
माह । इष्टयावृत्तौ दशपूर्णमासेष्टयोः आहुतौ सत्या
आरम्भणीया अवर्तते । प्रमाजवत् । यथा दद्यांवाहुतौ
पञ्चाज आवर्तये वदत ।

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकं पुनरारम्भो वाच-
स्त्रीयमवोपात् । ३५ ॥

पूर्वपक्षं वाग्येन निरुक्तं सिद्धान्तमाह । सत्रदेन
आरम्भणीया प्रथमं वर्तन्ता । आरम्भसंयोगात् दशपूर्ण-
मासोत्तरे आरम्भणीयायाः संयोगात् । आरम्भः पुनः
आरम्भस्तु शत्रुजीनसंयोगात् शत्रुजीनसंयोगादुद्दिश्य
एक एव ॥ स्वयंलोये वज्रमी । शत्रुजीनसंयोगादरम्भो
न नाना भवति । तस्मात् आरम्भणीया दशपूर्णमासार्था
कृद्देन भवति । के.

● इष्ट्यमागस्य शाप्यतावर्गतिः । (यदिप्यत
कृष्याप्यते इति) । सु. ५. ८९०.

इ

● इष्टिसंस्कृतं कर्त्तव्यं चतुर्विधम् । ' क्षिणी ' इति
क्षिन्ने मणौ द्रव्यम् । ● ईष्टिसंस्कृतं हि यत्
शापनं, तत् द्वितीयाष्टमेनोच्यते । भा. २।१।१।१५.

■ ईतिशतोद्देश्यविशेषणस्यैव निश्चितसम्बोद्देश्यविशेषणस्यापि विवक्षाऽपेक्षान् । आहु. ६।१।१६.

■ ईदृश्यां हि विवेकपरिस्थितीति न्यायः । 'एतेकपाङ्कशेभ्यो स्पर्शोर्ध्वान्मन्युतोऽपि च' । सा विवेकस्य 'इदं देशमिदमुद्यमं इति' विवेकः प्रत्याः परंपरिस्थिती शून्यरूपेणैव । ईदृश्यां सत्या विवेको न भवतीत्यर्थः । साहस्री. १४४.

■ 'ईशानाय परस्मैपदं आसृज्यते, तान् परमिहता-मुपवृत्ति' इति ईशानाकरो यस्मैकीशान्प्रमाणव्ययेन (१०।१।१२४) चोदकपरिणामात् आर्थिकः अज्ञानप्रतिपेक्षः । सोम. ११।१।११.

■ ईश्वरः । उपनिषदादिप्रामाण्यमयी धर्महीनस्य तद्विच्छेदं तत्तदाकारिका चेदेति द्वादशमर्थः प्राप्त्यैरुपायः । (इति केचित्) । इहस्य. पु. १५ ■ 'ईश्वरो वा एष विद्योऽनुमतिः पटिहोऽनु श्रवणपक्षितं दिशमवेष्टये भवन्ति दिव्येषु प्रतिमिष्टानुमादाय' इति दिग्गवस्थापननिमित्तोन्मादपरिहारायैतया प्रथमाया राजसूयास्तौता अवेष्टिः इति । द्वा. ११।४।३.

■ ईश्वरस्य जगत्कारणताया निरासः । 'जगत् अनादि । न च तस्य कश्चित् स्रष्टा' इति विन्दे ब्रह्मः स्वीकारार्थः । ऋजु— (पृ १४१) अतः केचित् अवयवसमूहप्रत्यक्षानुपपत्तिप्राप्तानोप-जातभूतादिशपत्तिप्रत्यक्षानुपपत्तिः कणमक्षणवर्णमसम-चेतसः सर्वेषां गन्तव्यवादेः ईश्वर कश्चिन् आचक्षणाः प्रचक्षते । सर्वे सावर्ण्यं अवयवसंयोगसमासादितामन्यथै अनुगतं तदीकामहे । तानयां च अनुपपत्तिकम् । अवयवसंयोगश्च द्युपकार्यतेन । द्युपुतोऽपि अवयवी परमाधुन्यवयवो गारमणीयः । कणमक्षणं च परस्परं कर्मजः संयोगः । कर्म च अट्टाष्टाष्टमसंयोगादेव परमपुण्यं प्रति-शापते । तद्वत् 'अणुमनसोऽकार्यं कर्मैवदृष्टारितानि' (३. ४. ५।१।१३) इति । अट्टं कश्चेतनम् । न चाचेतनं चैतनानभिहितं क्व चिदपि कर्मेण परोक्षेति मान्यादिकमिति । न चैदमुचितं य एव ते क्षेत्रज्ञाः, न एव वेदान्तदृष्टान्तमभिधानातो मनेषुति । अश्नात् । अथा हि पदार्थस्य पदार्थसामर्थ्यं च अपिष्टात् उत्तरस्ये, यथा

तथा न्यायः । न च क्षेत्रज्ञाः स्वतत्प्राप्तिनी अपि धर्माधर्मिण्येण अट्टे स्वरूपतः यत्किं ता वेदिनुमते इति वदतिरेकी नेतन. कल्पते । तेन नेतनातिशय-धिहितदृष्टसंयोगात् कर्मनिमित्तसंयोगात् परमाणाव-द्युपकारिकार्यपरपरामर्शं तनुपुननादिकं आदिपत्तु अगम्यते । तथा उत्पत्तिपत्तु सकर्म विनाशयोगि इति सावितम् । इति कणमिदानीं अनादिदृष्ट्यवहार-परंपरा इति । यदिदं प्रतिपक्षकस्यापि नातोऽनु कर्मते इत्युपेक्षितं भवन्ता भाष्यनिबन्धनकारेण । तथाहि । यद्यपि सिधेयं मनोरथः, तथापि कथमेतदेव सर्वे अवयविनो निरीक्यते इति समर्थयमानम् । अणुनेव किमिति कस्य चिदुदयः कस्य चिद्विलय इति नाङ्गीक्रियते दृष्टानुगमात् इति मन्यमानं । एवं च बुद्ध्यावधारपरंपरा कोऽप्यहति । अपि च यदि क्षेत्रज्ञाः नाधिज्ञातः ज्ञानाभावात् अन्यत्वादेः कथमधिज्ञातः, तस्यापि ज्ञाना-नुपपत्तेः । आत्मनः सर्वोत्तमं अद्वैतपेक्षां विज्ञा-नामाधुन्यवत्तेः तत्तद्विद्विद्यवैतनोपासविना । न चाट्टेण सामग्रीननुपपत्तेः । अथ तस्य कारणान्तर-मन्वीति, तस्य । दृष्टान्तरपरिहारेण च अद्वैतकारणान्त-रानुमानानुपपत्तेः । दृष्टानुगारे सर्वज्ञानमानम् । सामा-न्यतोदृष्टमपि न दृष्टोपपत्तेन क्व चित् परोक्षे । ननु दृष्टदपि दृष्टं 'चेतनानभिहितं अचेतनं न प्रपत्ते' इति । एतत्तद्वि परिक्षीणं भवति । सर्वं उभयव परिहाणे किं परित्यज्यतामिति, तन विशेषविषयवात् वस्तुदीर्घमेव ज्ञानोदयकारणान्तरानुमानं आदरणीयं, न पुनः ईश्वरवादः । अत्यन्तसामान्यविषय अपेक्षानं चैतनाधिहितं इति । विशेषानुमानस्य क्षीयकत्वात् । तद्वत् भगवत् कर्तृरूपस्य— 'प्रसिद्धावयवयं यस्याद्विज्ञेयो प्रतिष्ठितम् । सर्वज्ञानांशकसामान्य-दृष्टाकच दृष्टवत्तरम् । बाधः सामान्यज्ञास्य विशेषे कृतितो यथा । अनुमानान्तरेरेवमनुमानस्य याचनम् ॥' इति । एतेन इदमपि पण्डितं मरति 'निर्वैर ईश्वरस्य बुद्धिः' इति । यतो याया बुद्धिः साया उपपत्तिमयी निरक्षयिनी च । तेन ईश्वरस्यपि गिया स्यादविषयै भवितव्यम् । किंच अधिज्ञानातोऽपि

वक्तव्यः । यादृशं हि व्याप्तिरपि परसंयोगादिकं अविज्ञानं दृष्टं, तादृशमेव अदृष्टेष्वपि अनुमानव्यम् । न च तत् संभ्रमति इति । तथा प्रवृत्तिरपि कञ्चना स्वरूपस्यामादृश्यः । यथा वाक्यं त्रिविक्रमप्रतिरोधोक्तं, आत्मत्वमथ अदृष्टस्य योगानुपपन्नसिद्धि एवेति । तस्मात् ईश्वरादः अस्माभिरपि न निराकृतः । श्रुतुः पृ. १४३.

७ ईश्वरे आत्मजगद्गीकारे मान्यमायः । २२२२, पृ. १५.

८ ईश्वरज्ञानं नान्यापन्नति । सति. पृ. १७०.

९ ईश्वरनिरासः पृताः (कर्तृकृतारैः सौकरार्थिके संन्यासेष्वपि विहायपरिच्छेदे) पक्षद्वयसंस्मरण ईश्वर-हृतत्वेनात्मकत्वे वेदाप्रामाण्यपक्षः । यावत्. पृ. ७.

१० ईश्वरवारः । जगते हि तस्य जगति भ्रमा भवन्ति । प्रसिद्धचेतनमनुकाशं यथा प्रास्तादाह्यजगत्तोर-तोरणादयः । प्रसिद्धतरिष्वप्याशं यथा परमास्याकाशादयः । संदिग्धत-कर्तृताश्च यथा तनुतदमतीमहीपरादयः । ते च विवादाध्यासिता दण्डविमर्शमूर्तः । कार्यत्वान्वेत्तनी-पादान्त्याज, यत्कार्यमचेतनोपादानं वा तन्मयवृत्तव्य-माकर्तुं यथा प्रास्तादि, तथा च तनुमुपनादयः, तस्मात्तदपि उपलब्धिमन्तुर्वा, इति । उक्तद्वयसं-प्राप्त्यायै संनिवेशादिनामवृत्तम् । इतरथा गुणधर्मयोः अणोः अम्पापनेन हेतुनिर्देशादित्यप्यप्रसङ्गात् । न च पृथिव्यादीनां कार्यत्वमसिद्धं, महत्त्वे तानि निरावत्त्वेन वा साध्यवत्त्वेन वा कथारितत्वं तस्मिन्निः । यदि मन्येत अनुदिनतुर्लोकत्वमने काले सिद्धहापनम् । अग्रिमं हि श्रेयानामपि कर्मकामात् कार्यजातस्य कर्मण्येतन्वेत्-त्वात् तत्कारण्यं जगत्तः । सर्वसर्ववर्तने तु न तेन हेतोः व्यतिरिक्तवर्तः । दण्डान्ध साध्यादीनां । गुणत्व-सीनामध्वरहात् । विरुद्धा न हेतोः अन्तर्वर्तुर्लोकत्वे-नैव युक्त्यादौ उपाधिप्राप्त्य वा चेतनोपादानत्वस्य वा-योतदवस्थेः । न च तत्तदभिप्रायपूर्वकमप्यत्र साधन-विषयः, तद्विरोधस्य तु एवंतुर्लोकत्वमपि तद्विषयः ततः सिद्धिर्निमित्तं सामान्यम् । तथाहि, यद्यपि विशेषो न साधन-वातः कथमनसिनिर्दिष्टः, सिद्धत्वात् कथमविषयः, निषयधेनु न च स्वाध्यायत् तदोपगतिं एवेत् ?

दति । तदुक्तम् । सामान्यमात्रातीति अति अन्तर्मा-त्रितोपस्यैव सामान्यस्य पक्षमन्तव्येन साध्यवर्तिन्यनु-मानात् । इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथाहि, बहुपनुमानमपि न बहुविधामान्यमात्रविषयं, तस्य प्रत्येक-सिद्धत्वात् । नापि तद्विद्विगमिगिरोचते, बहुविधतामा-न्यस्य तत्तत्कामाभावेन तद्विरोधस्याऽनुपपत्तेः । इतरथा सौख्यमराधयि मायः यारोपादयः पर्यतोऽपि बहुत्वमराधयि यद्विः प्रत्येकम् । अति च बहुत्वेन गिरेः संयुक्तमप्यत्र. सकञ्च इति चेत्, तर्हि नाऽपि-पत्र पर्वतसंयुक्तं बहुविधोपं अतः शक्यमिति पक्षिरिति यद्विद्विरोधस्यापि अनुमानम् । तथा च पूर्वोक्तोप-प्रसङ्गात् ।

एतन्निर्दिष्टाऽनुमानेऽपि व एव दण्डीयः । तथाहि । तत्रापि हेतुनिर्देशकिकं वा चित् दिवा उत्पन्ना । न तस्य उद्गादनः विद्याः इतिवत्प्रकारः, प्रख्यातीनामनि-न्द्रियत्वात् । न च नश्वरविद्यापन्ताः संभ्रमन्ति कदापिपि-विद्वत्तत्त्वाः विद्याः । तस्मात्तस्यैव विद्यारहात्मन्यस्य मूलपि वरवसावाचीन-व्यवसायत्वे पक्षमन्तव्यत्वात् इन्द्रिय-कथमप्यत्रविरोधसिद्धिः, कथंवापि तद्विद्वत्तत्त्वस्य अचेतनोपादानत्वस्य च उपादानोपपन्नसंभ्रमानप्रयो जनसर्वमान्यतास्यैव विद्याव्याप्तिरिति पक्षमन्तव्यत्वात् विद्विद्यस्य तस्य सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि व्याप-कामितस्य असिद्धिः स्यात्, निर्विशेषस्य अर्थमवात्, विशेषस्य चाभ्यस्य अनुपपत्तेः । अग्रवैकल्यं च अदृष्टा-दिमेवितानस्यैवताप अधिप्राप्त्याप्यर्थमवात् तेन यद्यपि उपलब्धिमन्तुर्लोक-व्याप्तिगताः, तथापि तद्वि-रोधस्य पक्षमन्तव्यत्वात् प्रसिद्धस्य इति विशेषविषयप्रसङ्गा-त् । न चोक्तोपप्रसङ्गात् । नस्य सापेक्षान्वयोधर्म-तिरुक्तत्वात् उक्त्याप्यर्थानुयोगस्य सर्वानुमानसाधारण्येन अनुमानमान्यमात्रप्रतिरोधेऽनुपपत्त्यात् । तत् सिद्धं विवादाध्यासिता उपलब्धिमन्तुर्लोक-इति ।

अथ ईशितप्रतिद्विधावच्छादनं सन्दोक्तं, तदापयो-पादानादिनिषेधत्वात्, यद्यपि यदायममुपादानादिनिषेध-तत् तत् तद्विद्वत्तत्त्वमन्तव्यं, यथा धूमो वृन्त्यादेर्दोष-विशेषविद्वत्तत्त्वोपादानादिनिषेधत्वः तदधीनसिद्धिरिति ।

न चास्य सञ्चयेन सत्तासमाधिपदार्थमैवावस्थानात् न चेतन-
सत्त्वान्, तत्त्वमेवेत्यां शानतिविधीर्मात्रज्ञानात् नित्यत्वात् ।
न च बुद्धितन्त्रित्वस्योः कर्मविशेषः । बुद्धेरनित्यत्वात् ।
तत्रतन उपलब्धेर्विशेष इति चेत् ? तर्हि तोषादिपरमा-
ण्योऽपि न रूपादिमन्तः प्रसज्येरन् । परार्थेवमा रूपा-
दीना कार्याणामुपलब्धेः, इह न तोषमहाप्रमाणत्वं । हिम-
करकाऽऽदौ रूपादिदृष्टान्तात् शब्दोक्तमनन्तात् न तेषां
कारणतुल्यप्रमाणे मासत् पाथवीशानामपि रूपादिमत्ता ।
सरा कारणतया च तद्वतानि रूपादीनि नित्यादीनि चेत्,
इहापि कार्यत्वेन अचेतनोपादानत्वेन स समस्तविषय-
शामानुमानात्, तस्य च उदा क्वाक्यस्य नित्यवशिष्टेः
समान्यत्वात्, परपुरुषसमवेतामपि कर्मार्थमौ अविच्छादं
शक्नोति सत्त्वत्वात् । नहि सत्त्वात् तत्त्वोक्तमन्यथै एव
रंजन्यौ, संयुक्तसंयोगिममत्रयस्यापि तज्ज्ञात्वात् । प्रयुक्तः
एतत् ईश्वरेण परमाणवः, नैव ज्ञेयः । तत्त्वमसौ धर्मा-
धर्मौ इति संयुक्तसमयमो मा, क्षेत्रज्ञैरोत्तरतः तत्त्वोक्तम् ।
श्रुतुमानात् संयोगसिद्धेः । ईश्वरः क्षेत्रज्ञमैवावस्थानं मूर्तद्वय-
संयोगित्वात्, यो मूर्तद्वयसंयोगी न क्षेत्रज्ञसंयुक्तो यथा
घटादिः । न चास्य सर्वोप, अन्यतरोपमयकर्मसंयोगानां
तत्त्वानुमानात्मात्रात्कर्मत्वं । तत्त्वार्थमपि विषयमेव धर्मा-
धर्मयोः श्रुतिः । सा च देशकालादिवत् ईश्वर-
मपमानव्यपेक्षते । नैवैव चास्य धर्माधर्मौ परमाणून्
वा स्वमर्मद्वितीयात् कथमीश्वरः प्रत्येन प्रेरकतीति ।
विषयविधाविदा सर्वोपमर्ममर्ममनुबुद्धीतस्य विषयानन्त्य-
मेण दर्शनात् । शान्तिप्रकाशनात् न तद्वर्तिना नित्यत्व-
विद्धौ कृतामस्य शरीरदृष्टेः । कृतामस्यैव परमाणूना-
मद्वितीयात् न प्रवृत्तौ शरीरतुल्यत्वादिदृष्टेः कार्यस्य
उपलब्धेः । नैवैव चास्य नैवैव कर्मो वृत्ति-वा-
दीनां, प्रवृत्तनामप्यन्तः । अतिस्य चेश्वरविज्ञान-
विज्ञानव्यतिरिक्तः । ईश्वरस्य तज्ज्ञानस्य च धर्मिणः
अप्रसिद्धौ हेतोरप्यप्राप्तदृष्टत्वात् । तत्त्वविद्धौ स कर्तु-
नित्यज्ञानस्येश्वरस्य अनुग्रहप्रदाने धर्मिणोऽपि सिद्धेः,
तद्विरोधाच्च तदाश्रयमनुग्रहं आत्मनमापादयितुमर्हति ।
तर्हि ईश्वरज्ञानानित्यतादिषुः अनुमानस्य विरोधविषय-
तया धर्मिणस्यप्रमाणप्रमाणत्वेन । मूले एतास्य विदितः

नुतारः । न च अन्तर्गतताया इन्द्रियमनसा विज्ञानोपपत्ति-
प्रति आपनमानस्य च कथंविदुदितिसिद्ध्याचेतनस्य
क्षीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः । वनविदुदितेन च विना
प्रयत्नमुपास्य च दधेनाद् व्यभिचार इति सांप्रतम् ।
सर्वेषामेष तेषां विनादास्यदत्त्वेन पञ्चपक्षे निक्षेपात् ।
न च भावश्रुतादित्या, तदनुपपत्तिविरोधात् । अप-
रोक्षदर्शनादित्या समानतस्मादित्योक्तानुपपत्तेः । अन्यथा
सर्वाश्रुतानोपलब्धत्वात् । श्रुत्यैव तु शरीरोत्तरादीनां
निराश्रित्यत्वेन दधेनादित्या अनुपपत्तिविरोधात् ।
साधनार्थत्वात् । न च पक्षेण व्यभिचारः । सर्वेषु तस्य
सुलभतया तदनुमानोपलब्धत्वात् । अतितेरी च
हेतुः कार्यमार्ग पक्षीत्य प्रयोजन्यः । स नैव प्रयोग-
मात्रोहति । 'नित्येतरत्वं समस्तं सर्वश्रुतं तत्त्वमिच्छा-
द्वयेनोपादानत्वात्, यत् पुनर्न सर्वश्रुतं न तदनुपपत्ति-
मत् अचेतोपादानं वा यथा परमात्मादि, न चेत्
तथा, तस्मात् सर्वश्रुतं' इति । सर्वश्रुतं वेन च
पर गति अविच्छेदं कार्यमानमेव पश्यते इति मरति
पक्षः । यदि पुनः चेतनस्यविधितानि सन् कार्यं कुर्वन्,
ततो यन क चानाविच्छिन्नाणि कार्यं जनेवेपुरुषि न
देशकालप्रतिनियतप्रमाणं कार्यमुपलभ्येत । हेतुमनमान-
जननतया कार्ये न प्रत्येक कारणेकपते इति चेत् एतत्,
कमरधानमेव तु कारणानामन्योन्यम् । कुतः ? कदा-
चित्कपरिवाताददृष्टविशेषादिति चेत् । न एतत्प्रमाणं
अपेक्षतः कथं यथायत् कथंवापि संतिपाद्येत ।
नो एतत् यन क चानाविच्छिन्नाणि दृष्टादीनि विना कुम्भ-
कारप्रमाणं अदृष्टविशेषादेव परस्पर संतिपीयते, संति-
द्वितीयां वा कार्यस्येतात् । तस्मात् कारणसमनमानात्-
त्वात् सर्वोपादानस्य, तस्य चोपलब्धमार्गानुपपत्त्याये
अनुपपत्तेः, यथायत्तुल्य विषयात् कार्योपादे निरत-
प्रमाणे उपलब्धमनलेन व्याप्यते इति प्रतिपन्नविधिः ।
न च ईश्वरज्ञानस्यप्रमाणं इन्द्रियार्थमिन्द्रियानुपादादिति
सांप्रतम् । नैवैव चास्य दि प्रयोजन्य तदनुग्रहः । अन्य दि
निरालम्बतासाधारितिर कथं पेरितव्यम् । अत्र च
ग्रामातो मरति ' एतत्वा या अश्वस्य प्रमाणे गार्मि
वाप्यतुल्यो निरुते निरुतः ' वाप्यतुल्यो अनपत् देव

एकः । इति । मृत्तिश्च भवति । ' अतो जन्तुरनीधो-
ऽयमात्मनः सुगन्धः । एषोः । ईश्वरोपेतो गच्छेत् स्वर्गं
या दमश्चेत गाः । ' न चेश्वरज्ञानस्य शरीरेन्द्रियापेक्षयो
पादः । अस्ति हि श्रुतिः ' अपाणिपादो जवनो पक्षीत
परयचचक्षुः स ज्ञो यो यवः । ॥ चेत्ति शिष्यं नहि
हत्यासि वेत्ता तमाहुस्तुं पुरुषं महन्तम् ॥ ' इत्यादिना ।
तदनुमानागमाभ्यां विद्वसीश्वरस्य कर्तृत्वं सर्वत्र त्व चेति ।

(ब्रह्मवति-) न हावृषश्चर्मोतावगात् तदधिष्ठान-
विद्यो यो दुग्गद । अनेकस्येवसावरादिच्छिन्नचर्मार्थदर्शनात्
अखिलसि परमविज्ञानमानवासी पशुस्य ईश्वरः सेडु-
मर्हति । न श्रोतवत् सिध कार्यमुपज्ञाते । न आत्
उपाज्ञानादिहोऽपि बुद्धमकारः बुद्धमविर्निर्णु विधि-
तुर्न तदुपादानादियु अलसतका अवयवमानः पुनमार-
म्भाव कपये । नस्तत् ज्ञानविर्गीर्षाप्रकृतमुपादानक्या
कार्योपादो न शनमशात् भवितुमर्हति । मा भूदा-
द्वेषनदहननमा धूमः केलाद्वेगप्रात् फल्यः । पृथ्वजन-
ज्ञानविलक्षणमीश्वरज्ञानं अनदायमेव विवक्षितं कार्यं
परातिमिति चेत् । हन् भो. निष्पन्न ज्ञानेनापि स्वकृपा-
निदाय, एकास्त्राः सदायः तन्मन मायं कार्त्तरीति ।
न केचित् कार्यमसदायैकस्यादिति चेत् । ननु तत्त्वैव
स्त एव क्षेत्रज्ञात्मी धर्माधर्मौ, तन्नि न परमाण्व.
सदायः इति निमग्न ज्ञानेन । अविज्ञातास्ते न प्रवर्तन्ते
इति ज्ञानमैयित्तमिति चेत् । अथ अविज्ञातास्ते कस्तदा
प्रवर्तन्ते । तथा अनुपलम्भात् कुमापुच्छेदमिति चेत् ।
तर्हि ज्ञानात् विगीर्षाप्रकली अपि भास्वैषी । तथापि न
ज्ञानं विगीर्षाविरोधे अनुपयेत् । त्व च प्रयत्नभेदे इति
मयनेहेतुदे एव आकाशादेरस्य हेतुरिति कथं सम-
न्तोमे सत्यमयः । नहि बहिमन्त्रेण तुपमक्षेपकृत्कार-
भागादेव ओदन्ति स्मिपति । यदि मय्ये स्त एव
विगीर्षापरगी अपि मयराश्वरे इति । अथ निमेतो
निरी अमिषी का । निषी चेत् इच्छीषस्य ज्ञानेन
विगीर्षाप्रज्ञानोपादात्तुपमेभिदा, ततोऽन्यतया स्तोत्रादो-
पयोगानपेक्षान् । न च प्रयत्नान् ज्ञानमपि कारात्
कार्योपादानान् । प्रयत्नभेदेन तत्त्व अवगमितिष्ठतु
पादानादि, न ॥ समये ज्ञानस्य कश्चिदुपयोगविगीर्षाया

या, निष्पादितिकिये कर्मणि अविशेषापाधितः साधनस्य
साधनन्यप्राणिपातान् इति दत्तत्रयप्रतिरीक्षस्य सर्व-
त्रता । अयागिरी, तत्त्वस्योदयत्तिमार्गं यत्तमम् ।
ननु नित्यमानमेवोपचित्मूलकारणमस्ति । ततः विमनरेण
कारणेन । यद्ये वन प्रमादो यदसं ' आत्मनः सरोश-
विशेषासमयविज्ञानमे इच्छाप्रयत्नो तमन्तरेण ज्ञान-
मन्त्रादेव भवतः ' इत्यपि वक्तुमशक्यमिति । तथा वति
अयमतत्त्वमपि मण्ड साधयेदेव । ' हन्त्येगदस्य
मुक्तावामनोभिः सरोवा, तेन कश्चाद्यः तन विगीर्षा-
प्रयत्नप्रचर्चं गुह्यतु प्रयुते तन्कार्योपननाय ' इति चेत् ।
ननु मनानि तन्मयोगाश्च विमनविज्ञानानि विगीर्षाप्रयत्नो
ब्रह्मणे अविद्विगमि वा । नयनविद्विगमि, तत्त्वैरेव
व्यभिचारः । अधिष्ठानं तु प्रयत्नमन्तरेणापुक्तनैव ।
' प्रयत्नान्तरेण विगीर्षाप्रयत्नमन्त्रा तदधिष्ठानं, न ज्ञान-
स्थानं, अनादिनात्त्व विगीर्षाप्रयत्नप्रसादस्य ' इति चेत् ।
यथा अपमुपयत्नविधीयैः ईश्वरः क्षेत्रज्ञे प्रविश्यतुते
वर्गार्थमनिचयेषु इवति च परमाण्वेवसामारसे
नित्यासारः विपन्तमपि फाल स्थिता यथा विगीर्षेति
इत्यने वा, तथा तस्य विगीर्षाप्रयत्नोवैमनित्यं ग्योनं शितं
विगीर्षादन्तर वा प्रकनान्तर वा समत्वीयं हुतो मनसा
कश्चयोगानां वा अधिष्ठानं । इत्यनधिष्ठानेन्यो मनसा-
कश्चयोगानां न प्रयत्नविगीर्षे उत्तयेयाताम् । तत्त्वप्रमाने
वा यथ कार्यस्य अचेतनोपादानं वा न हेतुं
व्यभिचारकतः । न च धनितुप्रकारान्नोपधाराय ज्ञान-
मात्रमिच्छामात्रं प्रयत्नमात्रं तत्त्वकार्यभेदोपधानात् तद्विषयं
भगीर्यापि सांप्रतम् । परत्त्वसाधयदोपप्रमत्तात् । तत्त्वज्ञा-
नोपधाने तत्त्वैरेवमेव न तत्त्वोपधानम् । उपधीयमाना-
धिष्ठाने तदुपधानस्य कार्यस्य अनुपादात्, तस्य च अवि-
ज्ञानादुपचयेदिति । ज्ञानाविचयवये च दृग्गमुपदिष्टान्
प्रवेदयित्वे । क्षेत्रमीदृशो विद्यो यो विवाद्यतः कथं
पद्यपयैवतज्यदपि साधयर्षमिति उपरहित्वे । यदि
स्वयमुपपद्यमान अन्यलोपादानाकालम् । का तर्हि
साधनस्य आनुमानिकस्य अस्तपि विद्यो यो गतिः ।
विमकरपमितिममस्य गत्या । ननु प्रमाणसिद्धमुपादा-
नीयं, यस्य अनुभवं उपचवते । यद्यप्य अनुपपद्यमानं, अनु

तस्य परमनुपपत्तिरेव । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपत्तिमिति निमित्तिरिदम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धमिति वाच्यः एवमुच्यते । अविप्रतिषेधाय, न पुनरनुपपत्त्यस्योपपत्तिः । कतमत् तर्हि साधनस्येदं दूषणम् । न दूषणं चात्र नश्य । तस्य नाम वादिनः यः सहायनिः सहायनित्यामित्यन्वयिनिषेधपरिहाराय गगनकुतुभायमाने शिल्पादिनैर्मिति बुद्धिमत्पूर्वकत्वं सामान्ये साधनानर्हे साधने प्रयोजकति । न च सम्भवंति तादृशो विशेषो, यमास्ताप क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वं सामान्यं प्रयतिहेन । न चैव तयोन्मानोच्छेदप्रसङ्गः, सम्भवंति विषयस्यात् इतरेषामनुमानानाम् । नहि न संभन्ति पर्यतनिगम्यतैव विविधेभ्यः अनुवृत्तत्वरूपस्यो वा तेन न श्रुतवयसो रूपोपलब्धिमाधनम् । कारणानां च विमलरूपसंज्ञानामधर्माणां तत्प्रत्ययप्रसङ्गे । तस्मात् यथा कश्चिज्ज्ञानमयि अन्तेनमाकाशं प्रति स्थापयन् पुनरो निगम्यते, न पुनरतिपक्वा वा, गन्तुं तत्त्ववन्-चोमीशानन्दत्वं वा तर्कसहायं सम्भवपरिपाकादप्यत्-क्षेत्रतत्त्वसाम्यादिसंयोगपरगमनविषयमीश्वरे सन्नेते इति । फणिका, पृ. २१२-२१९.

० ईश्वरवादः । ' उपलब्धतावादः ' इति विन्दौ विविधिवेकस्ये २१ कारिकायां द्रष्टव्यः । तत्र नैवा-यिकात्मिनेश्वरस्य निरासः सर्वज्ञगानिरसहायं साधितः । के

० ईश्वरसिद्धौ अनुमानं प्रमाण इति नैयायिकाः । यै एवेभरसिद्धौ प्रमाणं नान्यत् इति मयिः । अजि. पृ. ४२-४३.

० ईश्वरानुमानिकत्वानिरासः । इदानीं ईश्वरस्य अनुमानिकत्वं निरादिष्यते । के विदेशमनुमानं वदति, विद्यावाच्यसिद्धं सङ्कर्तकं कार्यत्वात्, यत्तस्यै तत् सङ्कर्तकं यथा घटः, तस्येदं तस्मात्तथा । अथ सद्विष्ण-कर्तृकं भूषणद्वैतपरिपत्तिं कथं, प्रसिद्धकर्तृको घटादिः सन्तः, असिद्धकर्तृकमाकाशादि विपत्तः । न च कार्यत्व-मस्तिमिति गान्यं, साधयत्वेन कार्यत्वस्य सिद्धत्वं । ननु विरक्तो देवः, साधयत्वं तच्छरीरकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि विमलवकुलपरिपत्तिः, यत्र न कार्यत्वं शरीरि-कर्तृकत्वमेव साधयति, मयतां चाशरीरकर्तृकत्वं विपत्ति-

प्राप्तिपत्तिम् । अशरीरकर्तृकत्वविपत्तिं शरीरकर्तृकत्वं पटादिकं विपत्तिः, तत्र कार्यत्वस्य पतविषयगोरेण कौ-मानत्वात् विरक्तत्वम् । नैवं, यदि अशरीरकर्तृकत्वमेव साध्यं, उदा विरक्तत्वम् । अस्माकं तु शरीरकर्तृकत्वा-शरीरकर्तृकत्वविपत्तिं परिपत्तिं सङ्कर्तकत्वमात्रमेव साधयं, इतरथा अविप्रतिषेधे साध्ये हि प्रत्यक्षात्मित्यत्, उच अत्य-क्षात्मित्वमिति विरक्तत्वे, प्रत्यक्षात्मित्वे साधयतिक-त्वेति ननु अनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । अतः प्रत्यक्षात्मित्व-विरोधपरिहारेण अतिशक्त्यमात्रमेव साधयमिति वक्तव्यं, तस्याऽनापि । अथास्माकमपि धर्माधर्मद्वारेण क्षेत्र-स्यैव कर्तृत्वात् सङ्कर्तकत्वस्यैवेति सिद्धसाधयता । नैवं, क्षेत्रस्यैव धर्माधर्माविशिष्टवैयर्थ्यमात्रमात्रं कर्तृत्वमेव न सम्भवतीति तद्विच्छेदो धर्मादिसाक्षात्करणनिपुणः (कर्ता अधिपकरणसिद्धान्तान्वायावत्परमपतया) पक्षधर्मतया विचिन्तयामिर्मात्रवत्तु कर्ता सिद्धो भवति । ननु निरूपणस्यार्थं कर्तृत्वं बोधयते, तस्यापि धर्माधर्म-साक्षात्करणाद्यतोः । उदाचित्वा चेतनत्वात् क्षेत्रकत्वं । न च तस्य प्रत्यक्षस्य नर्माधर्मविषयत्व, प्रत्यक्षत्वात् तत्प्रतिपक्षप्रत्यक्षवत् । न च तस्य धर्मैक्यमपि धर्माधर्म-मोचराणि इन्द्रियत्वात्, अस्माददीन्द्रियवत् । आन्तरमपि मनः करणं दक्षिणैव स्वतन्त्रं न भवति अन्तःकरणत्वात्, अस्मादप्यन्तःकरणवत् । न च तस्यैच्छाप्रधानयोरेति नित्यत्वं इच्छाप्रधानत्वात् अस्मादप्येच्छाप्रधानवत् । न च तस्य विमलत्वादि नित्यान् भौतिकत्वात्, अस्मादपि-विमलवत् । न तस्य अभीष्टस्यैव तस्यैव विमलं संभवति विमलत्वात्, अस्मादपि विमलवत् । प्रयोजनरहितत्वात् न च तस्य कर्तृत्वम् । अतस्तद्व्यापिकमपि न तस्य सम्भवति चेतनत्वात्, क्षेत्रकत्वं । इत्यादि विरुद्धतयोः विच्छेदार्थं निराकरणं, अद्वैतपरिपत्तिं न तस्य जगदभिमाणसामर्थ्यं इति । ननु तदेतदभूतत्वावच्छायां छान्दसात् वेदादींश्वरेयत्वं ब्रह्माविभूतिवत् । तथाहि, संदेहः तत्र अनुमानतया विच्छेदयोगे परमद्वैतस्य उच्येत, अनद्वैतस्य वा । अद्वैतस्य चेत् धर्मि-काद्वैतमात्रविरोधः कोऽयम् । अनद्वैतस्य चेत्, आभाया-भिदिः । अथ प्रमाणानुमानोचोचानां हेतुनमनःसाधः,

साधन्येनेषितं किं असदादिकर्तृकत्वं, उन विद्वध-
कर्तृकत्वं ? यदि असदादिकर्तृकत्वं, तर्हि सिद्धसाधनमप-
सिद्धान्तश्च । यथ विद्वद्व्याकर्तृकत्वं, तर्हि साध्यसिद्ध्यो
दृष्टान्तः । अथोभयानुगतकर्तृकत्वं साध्यमिति चेन्न,
उभयभावात् । अथ कर्तृनसाधन्येऽपि पक्षभ्रमंतया
विष्णुसिद्धिः, चेन्न, स्वतेराश्रयपक्षान्न, उभयानुगत-
सामान्यत्वं असिद्धिरिति । ननु सर्वसाधन्यव्यवधाना-
प्तानोच्छेदप्रसङ्गः । तथाहि काचित् कारणमिति कर्म-
साधने इत्याहुनादिरूपवैतिरिक्तमेव कर्म साधयमिषितम् ।
तस्मात् किं इत्यादि कारणं विच्छेद्यं वा इति विरुद्धे,
इत्यादी सिद्धसाधनं, विष्णुने साध्यविककता, उभयात-
नवकारणकने साधने अन्योक्तव्यव्यतिरिक्तं समानं नत् ।
नैवं, तत्र विच्छेदकवर्मक्षेपः पक्षभ्रमंतया युक्तः, कारण-
जातीयवत्साधननिरूपणेन विच्छेदकवर्मसाधनोपेत् । अत्र
तु कर्तृजातीयवत्साधननिरूपणेन विरोधात्तेषो भयमाह ।
तथाहि, वदन्निवक्तुः कर्ता कुलालदिः सद्योऽथ पुत्र-
साधनीनः अनित्येच्छाभावादिमुक्तः भवन्नित्यवितस्तु
असद्योः पुत्रसाधादिरहितो नित्येच्छाभावादिमुक्तश्चेति ।
न विद्वद्व्यास किंवाभयन्यादिरात्र्यं पक्षभ्रमंतया सर्व-
साधन्यव्यवधानेन स्थलादिकर्तृजातीयविच्छेदगुणानामा-
शेष इति वदते । किंच कार्यवत्त्व इत्यवमतिदो हेतुः,
वित्यादीनामुपपत्तिदोः । ननु— ' इदानीं तत्र सर्व-
दृष्टान्तकथितमिषिते । ' इति । अथ साधनवत्त्वं कार्य-
साधने इति, तत्र, नहि साधनवत्त्वं प्रयोक्तुं कार्यवत्त्व ।
साधनवत्त्वमात्रेऽपि प्रवृत्तादी कार्यनदसंज्ञात् । अतः
प्रागभावावस्थमेव प्रयोक्तुं कार्यवत्त्व । अप उदैप
हेतुर्मात्रं, तर्हि व्यभिचो हेतुः, वित्यादीनां प्रागभावा
वत्तासिद्धेः । ननु साधनवत्त्वं प्रागभावावस्थं च उदयं
प्रयोक्तुं स्यात्, अतः साधनवत्त्वेन कार्यं प्रसाधने,
वत्त्वहेतुद्वयवैति साधनवत्त्वप्राधान्यात् । नैवं, राध-
सिद्धिं हि साधनवत्त्वेन कार्यं न दृष्टं पश्यदी, साधन-
मिति हि साधनवत्त्वेन निरोधहेतुना कार्यं प्रतिषिद्धं
साधनवत्त्वमात्रवत्हेतुना कार्यं न दृश्यते साधयितुं,
वाचित्वपयसात् । यथा मूर्तत्वं अनित्यत्वेन पश्यदी
व्याप्तमपि साधनवत्त्वमात्रे पदसाधनवत्त्वत्वं न साधयितुं

चार्थान् प्रदायितुम् । तथा श्रित्वादिकं नित्यपक्षनेष्टा-
शान्तरक्तुं न भवति, कार्यान् प्रदायितुम् । एवं
प्रत्येकान् आनन्दप्रदिवदिति वा । ननु च, 'प्रत्येकान्
प्रदिवदिति' प्रत्येकान् प्रदिवदिति यत् न । सद्राव-
नारणे शर्त्तुं को नु तं कल्पयिष्यति ॥' इति
एतेषामनुमानानां । दृष्टस्त्वल्पात्, अदृष्टस्त्वल्पात्
मन्दीयानुमानात् कल्पयिष्यति । किंच प्रकरणसमवाय
हेतुः । तथाहि, स्वपक्षसिद्धौ अपि एक एव हेतुः
निवेद्यः प्रकरणसमः । त्रिबादाप्यासितं स्वर्तुं यमिति
यदतः, अदृष्टस्त्वल्पात् न प्रदिवदिति, तत्र कार्यत्वात्
इत्ययमेव हेतुः सद्यस्त्वेव नित्यमपि साधयति । तथाहि,
निबादाप्यासितं सद्यस्त्वेव नित्यमपि, यदायितुम् इति ।

अतः व्यसिद्धिरन्येनानिश्चयानुसृत्यवित्तनानुसृत्यव-
दितप्रकरणसमवायानि स्वावशाज्जिह्वानि शरीरि
रूपानि मरदोषानुमानस्योपादितानि । यद्युक्तं,
अदृष्टादिकं चेतनार्थासितं, अचेतनयात् पात्वादिवदिति,
तदनुक्तं, अविद्येयस्त्वल्पादिकार्थस्यः एवापिज्ञात् । नहि
अदृष्टादिविषयज्ञानं संभवति, यत्प्रत्यक्षं च । अयमेव
पात्वादिव चेतनार्थासितं दृष्टं । इति हि ज्ञानमिति । अतश्च
ज्ञानं वादर्थं, अतो निश्चयेन्यासितमित्युक्तं न अचेतन-
स्त्वल्पादिकमप्यासितं लभियति । नापि यद्यप्येतत् अदृष्ट-
ज्ञानविषयस्य, तन्मूलभूतस्य अधिष्ठान्त्वस्य कारितत्वात् ।
पूर्वोक्तान्यपि रूपानि यथासंभवमप्यासितं उद्भवन्त्यानि ।
यस्युपनिवेदमिति, किं विरुद्धमपिज्ञानं ज्ञानमित्य-
त्वादिव दायते, अनर्हगीकृत्य या । अनर्हगीकृत्य, ब्रह्म-
मन्त्रावयवः । अनर्हगीकृत्य चेत् आधवासिद्धिरिति ।
तदवित्येवपीय, पूर्वोक्तदृष्टमप्यासितं तद्व्यापकप्रमाणस्य
रूपितत्वात् नैनं चिन्ता ज्ञानमित्यवधारयः । अतो
मानुमानेन विरुद्धमपिज्ञानं । एवं चानुमानिकत्वमेव
ईश्वरस्य निराकरणं, नैश्वर्येऽपि भिद्यते । अत एव न
प्रमाणरक्तुमिति ईश्वरनिराकरणं कृतं । तन्मार्गान् न च वैद्वन्त-
मीमांसया कियते इत्यभिप्रेत्यम् । अत एवाहुः आत्म-
वादान्ते 'मृदितकपापलाभेऽप्येकं कल्पनीयं, न कर्म-
उत्पत्तिनाम्' इति सर्वप्रमाणम् । प्रथि. ८. ७६-८२.

॥ ईशाधिपकरणम् । २।१।१२-१५ । 'आत्म-
निर्वाणन्यायः' इति किन्दो दृष्टमप्यासितं । 'ईशाधिपमेत'
इत्युक्तान्यापीपाया 'यान्' श्रित्वाधितम् । 'यनेन
आत्ममानुष्यदेन वायुदेनवाक्यं श्रित्वाधितम् विधीयते,
इति पूर्वः पक्षः । 'यान्' श्रित्वाधितम्' इत्यनेन स्वतन्त्र
एव वृत्तयामो विधीयते इति सिद्धातः । के. ॥ ईशा-
धिपमाधिकरणम् । ईशं दृष्टमप्याधितम्
(२।१।१२-१३) अपवादः । के. २।१।१२ । ईशाधि-
पमाधिकरणस्यपारः कस्याधितम् । (२।१।
१२-१३) । आत्मनिर्वाणन्यायऽप्यासितम् । के.

॥ ईशायाश्चाभावात् सूक्तनाकवत् । १०।२।
२।५३ ॥

दृष्टपूर्णमात्रोः सूक्तनाके 'अथ यन्मान आधुपमास्ते
गुणान्तरमात्रास्ते, विश्वं विषयमात्रास्ते' इति ईशायाः
ईहता अर्था कर्माः भूयते । अविषयमेव आधुपमाधु-
विषु सूक्तनाकवत् सूक्तनाके इत्यर्थः । ईशायाः न कर्माः,
कामाभिः अर्थाभावात् । सूक्तनाके इति सूक्तनाके
सूक्तनाकात् इति सूक्तनाके । अर्हं विद्वद्भ्याम् । सूक्तनाक-
वत् सूक्तनाकाः सूक्तनाकेः वदन्तयोवा ईशायाः इति ।
ईशायाः, ईशा इत्यत्र, ईशाविषयः अर्था ईशायाः
इति वाक्यादिविषयमात्रः । किञ्च ईशाया इति ईशाः ।
कर्माणि यन् । ते च ते अर्थाभेति कर्मधारयः ।

सुबोधिवादस्यात् । ५४ ॥

आधुपमाधुविषु सूक्तनाके 'आधुपमास्ते गुणान्तर-
मात्रास्ते विश्वं विषयमात्रास्ते' इति ये ईशायाः चोदकेन
प्रस्ता, ते अविषयमेव सूक्तनाकेः । अर्थाभावात्,
अर्थाभावात् एते ईशायाः न विषयः । तस्मात् तेषां
विषया चोदके प्रापयति । तत्रच अविषयमेव सूक्तनाके
ईशायाः कर्माः कर्माः इति पूर्वः पक्षः ।

नेच्छाधित्वाधितम् तद्व्याप्यादिवदितम् । ५५ ॥
ईशायाः कामाः । अविषयमेव न कर्माः इच्छाधि-
पानात् यन्मप्येच्छायाः अधिपानात् । अविषयमेव
तद्व्याप्यात् । तस्मात् ते ईशायाः इतरित्वं जीरति
यन्मप्येव अधिपानात् । तस्मात् अविषयमेव

ईहाऽर्थाः कादा न कर्तव्या इति सिद्धान्तः । न चेते
ईहाऽर्था अर्थवादाः किन्तु विधय एव । के.

४ ईहाऽर्थाश्वाभावात् सूक्तवान् । अस्मिन्ने
सूत्राच्चिन्त्या उक्तेन अनेन न्यायेन सर्वस्वोऽपि
सर्वेषामेव सूक्तवाच्येकतत्त्वमना अवश्यमानत्वेन अवचने
प्रति ' वीरशयनमामुशमिषादृष्टैवात् ' (१०।१।
२५।६१) इति आनुमाने अपवादोक्तः इत्युक्त-
वाक्यकृत्य कस्मिन्नामस्थेय फल्यमिदं इति गम्यते ।
आह. ८. १७५. अने न्याय. ' अस्मिन्नेव सूत्रावि-
कारित्यपक्षे ' इति प्रवृत्तेः प्रत्ययः ।

उ

॥ वक्तुं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र
विधिमदेशः स्यात् । ७।३।१।१ ॥

समाप्त्याप्यस्य तृतीये पादे नाम्ना अतिदेश-
श्चिन्त्यते । ' मासमिहोमं जुशेति ' इति कुण्डपाविना
मन्त्रे भूयते । अग्निहोत्रशब्दः क्रियाऽभिधानं विधाया
व्यभिधानं कर्मनामधेय इति उक्तं ' ताम्ब्यं
चापयशास्वम् ' (१।४।३४) इत्यत्र । अथ अन्यत्र
कुण्डपाविनामन्त्रे तच्छ्रुतौ अग्निहोत्रशब्दस्य भवणे सति
ए विधिप्रदेशः स्यात् । निषीकने इति विधयो धर्माः ।
तेषां प्रदेशः अतिदेश एव । निष्ठाग्निहोत्रधर्माः
कुण्डपाविनामन्त्रगतौ अग्निहोत्रशब्दे अग्निहोत्रनाम्ना
अतिदिष्टाः स्युः । एतद्वत् तन् कर्तव्यमिति । इति
सिद्धान्तः ।

अपूर्वे वाऽपि भागित्वात् । २ ॥

' वा अपि ' इति विषयश्चिन्त्यं यद्युह्यते, अस्या
इत्यर्थः इति भाष्यम् ।

सिद्धान्तस्याप्याहुष्ये अतिशयशब्दः । एवं नापि-
रिति । किन्तु अपूर्वे एते ॥ अग्नि कर्मणी निष्ठाग्नि-
होत्र भागाग्निहोत्रे च । तत्र न कस्य भित्त्वा विहित-
देशः, भागित्वात् । अत्राहति भागि । एतदपि कर्म
अग्निहोत्रशब्दं भवति, तदपि भवति । दे अग्नि

शर्णी अग्निहोत्रशब्दमत्रशब्दे । ततश्च नापि
धर्मातिदेशः ।

नाम्नस्त्वैत्यतिशयात् । ३ ॥

पूर्वेषां गुणव्येन निरस्तम् तत्र हेतुमाह सिद्धान्ती ।
नाम्नः औपत्तिरस्यात् । नामिनाम्नोः संन्यः औप-
त्तिकः अनादिः । तस्माद्योभयार्थः अग्निहोत्रशब्दः । च
नित्यं नामदाह । तस्मादप्यविधायायै च इत्यप्यपि
प्रयोग उपपद्यते । तस्मात् नामाग्निहोत्रशब्दे धर्मातिदेशः
स्यात् ।

प्रत्यक्षाद् गुणसंयोगात् क्रियाऽभिधानं स्यात्
तद्भावेऽप्रसिद्धं स्यात् । ४ ॥

नित्याग्निहोत्रशब्दाची अग्निहोत्रशब्दा, नामाग्नि-
होत्रशब्दा अग्निहोत्रशब्दस्य अतिदेशार्थः इत्येव कुतो
मिथश्चते, वेपरीर्षं कुतो न स्यात् इति चेत्
समाह सिद्धान्ती । निष्ठाग्निहोत्रशब्दाची अग्निहोत्रशब्द-
क्रियाऽभिधानं स्यात् । प्रत्यक्षात् गुणसंयोगात् ।
अत्र हि प्रत्यक्षविहिताः धर्माः सन्ति । इषे मा
शोचि, इष्य धयपति, वतुवतपति स्रुवेण अग्निहोत्र-
हनय्या, ग्रादिरी अग्निहोत्रमपित् भाति, इष्यं
जुशेति, एतस्मिन् बाने जुशेति, इत्येवं प्रत्यक्षात्
गुणसंयोगात् नित्यस्य कर्मस्य तन् नामधेयम् । प्रत्यक्षात्
गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात् । शोदनादिक्रियायाः
अभिधानं स्यात् धर्मातिदेशकम् । नामाग्निहोत्रे तु न
के निष्कर्षो वक्तव्यः । तस्मादेते तेषां धर्मागमनायै
अप्रसिद्धं स्यात्, न प्रकाशितं शोऽर्थोऽप्य अग्नि-
होत्रशब्दयेति । तस्मादित्याग्निहोत्रशब्दः एव अग्नि-
देशकः, नामाग्निहोत्रशब्दस्य धर्मप्रदेशः ।

अथवा । प्रत्यक्षे गुणसंयोगः नित्याग्निहोत्रस्य हन्य-
देशकसंयोगः । तत्र ' दधत् जुशेति ' ' पयसा जुशेति '
इति हन्यसंयोगः । ' यदप्येव च प्रजापतये च धामं
जुशेति ' ' सृष्टौ च प्रजापतये च धामं ' इति देवता-
संयोगः । एतस्मात् प्रत्यक्षात् गुणसंयोगात् नित्याग्निहोत्र-
शब्द-क्रियाऽभिधानं कर्माभिधानं स्यात् । नामाग्निहोत्रे
तु रूपं नामि, न त्रयान्ये अप्रसिद्धं स्यात्, न शब्दे
वीटस्य तदग्निहोत्रे इति । तस्मात् कुण्डपाविनामन्त्रगतः

अभिहोतयम्; धर्मदेवः। निवामिहोनाथ धर्मतिदेवः
इति सिद्धान्तः। के,

॥ उक्तं क्रियामिधानं इति न्यायः (७।१।१)। यथा
पदवात् पृष्ठानामतिदेवः एतं सौमिसादृशमात् इदं
(वास्तवसाधिकादृशमेव) धर्मतिदेवः। कुतः।
अभिहितो न्यायः 'उक्तं... यथा' इति। भा.
७।१।१।१२.

॥ 'उक्तं तु उक्तपूर्वत्वम्' (१।१।८।१९)
(इति न्यायः)। अथापि अत्राहानिस्तान्वायेन
पौत्र्येयपराकरणादयस्य अनादिः कल्प्येत, तथापि
'उक्तं तु उक्तपूर्वत्वं' इत्यस्य न्यायस्य स्थितावत्
अनेकपक्षानामपि सन् अनादिकर्म वेदात्मकान्तरं न
प्रतिपद्यते (पूर्वपक्षे इदम्)। या. १।१।८।१५ पृ.
२५७, ७ 'उक्तं तु उक्तपूर्वत्वम्'। न तु वेदवाक्येषु
अभिप्रायान्तरं प्रमादो वा कस्य विद्विषि। न च
पता, योऽन्यथाप्य कस्येत्तु कस्यैव कथमात्। 'उक्तं
तु' इति ऐतल्लोपवाक्यमात्। १।१।७।१३ पृ. १९९.

॥ उक्तं समाम्नायैदमर्थं तस्मात् सर्वं
वदयं इत्यात्। १।१।१।११॥

'उद्भिदा यजेत' 'सत्प्रिदा यजेत' 'विश्वजिह्वा
यजेत' इत्यादि समाम्नायते। तत्र सर्वेहः किं
उद्भिदादयो गुणविधयः अहोरेख कर्मनामपैमानि
इति। अत्र प्रामादिकेण सगतिरोमात् इत्यमधिकारक-
मुपयोगितम्। 'उद्भिदा यजेत' इत्यादिषु न तावत्
प्रत्यक्षप्रमाणं विद्विष्यमिधानं विविधैरवाक्यमात्,
एकपक्षोपायः। नापि पृथगेव उभयविधानं वाक्यमेवा-
पत्तेः। तत्र अग्रतविधाने मदि यावो विधीयते तत्रा
उपपदवैपर्यम्। नापि अन्यत्र विहितं यागमन्त्रं वेदे
गुणविधिः संभवति, सर्वत्रैव उपादधानेन कर्मविधाना-
संभवात् (कर्मविष्णुप्रमाणम्)। तेन अकर्मनापि
ऐतिके एव मातृपत्ते (गणकर्म इति निर्दिष्टमितम्)।
गुणविधिः इति वक्तव्यम्। तथा च एति प्रमाणानुरागपे-
त्तेन वेदस्यापि अदम्यात् इति पूर्वं। पथः। सिद्धा
मन्त्रं सामानाधिकरण्यात् यथानाथ्यं नामपेयत्वमेव
इति। तदुक्तम्। एतावदेतिधियेव अनेकपक्षिष्यते

हि मोरं दोषमायुजि। एवं मुग्धार्थमपेदर
नायुजिर्गन्, न तु अग्रामापमपेदर। तदेतत्
विधिवोर- मन्त्रेच्छाविधाय वेदाग्रामायाधयने
मोत्रनायाधयने मन्त्रनायाधयनापि भाति। न न
ऐतिकाग्रामायाधयने एतानातो मिमोः, वेदविहित-
देवतायाः अग्रमेव गणकर्मस्य मुत्तवागम-
मात्। मन्त्रं वा यथाकर्मवित् ऐतिकाग्रामायाधयने
गुणविधिः, तथापि नाग्रामायाधयम्। 'मातृपत्ते' प्रारम्भो
मुक्ते' इति मन्त्र ऐतिकाग्रामायाधयने प्रामादिकेव
इति यद्विचिदेवत्। इति यथाकार्तिस्तेव अधिकरण
प्रसूयते।

प्रपनपादे ई समाम्नायैव वेदस्य सकलैरवाक्य-
मिहसेन धर्मं प्रति नोदन्त्येन प्रामादिकं व्युत्पादितम्।
तस्य अर्थवादमन्त्रात्मकस्य वेदनाऽनन्तरमहत्वेन धर्मं
प्रति उपयोगमाभात् अग्रामायाधयमातृपत्ते द्वितीयादे
वेदनाऽनन्तरमिहप्रदर्शनेन प्रवेकं उपयोगप्रतिपादनात्
प्रामादिकं व्यवस्थापितम्। हृतीयादे तु ह्यन्वाधार-
मूलभूतः तथाम्बु एव वातोऽपि इति निरूपितम्।
इदानीं विष्णुदेशकत्वेन नामवेदाना सामान्येन
निरूपितोऽपि धर्मं प्रति उपयोगविधेयः पूर्वं न प्रति-
पादितः इति तत्रैव पुनः प्रस्तावना। अत्र यद्यपि भास्वे
पूर्वोत्तराग्रामायाधयमेव वेदमधिकरणं प्रतिपाति,
तथापि पूर्वमन्त्रस्य पूर्वपक्षमिहतादाप्रतिमानात्
निवाह्यवैधायिकाया धर्मविक्रान्तारोः अनुमि-
पूर्वपक्षं विन्यस्त्येव एतदाचरितम्। तत्र
प्रथमं पूर्वपक्षिणेऽवमिति। विष्णुदेशकत्वेऽपि
उद्भिदादिवचना साम्प्रदायिकेतिरूपेणाऽनुवन्तकत्वात्
न तावत् विष्णुतादात्म्यः। विष्वक्पुनःतादात्म्यं
नान्वाह-
नम्। विहितसाधकप्रानुत्पत्ते न यन्त्रत्वम्। अतः
विधिवेदवैधायिकेन 'उद्भिदायेनात् आनयेकर्मस्य
उद्भिदादिवचना इति। तदुक्तं, 'न्यवेदममाणत्वा-
दुद्भिदादि उतोऽपिचम्। धर्मयानुपुनःतादात्म्यमर्थं
('मुक्तं सत्तर्पणम्' इति इदं सूत्रे पाठः।
या. पृ. ३२६) प्रस्थाने ॥' इत्येवं प्रति,
अमिचीयते। अतोऽनं यजेता साधनादिनिवेष्टा

क्रियाऽर्थत्वं न भवेत् । तथाहि अप्ययनविधि-
परिग्रहीतव्यात् वेदत्वं तावत् उद्भिदादिपदाना-
व्यवस्थितम् । वेदस्य च क्रियाऽर्थत्वं 'आत्मनाप्य-
क्रियाऽर्थत्वात्' (११२।११२) इत्यत्रोक्तम् । तच्च
क्रियाऽर्थत्वं यद्यपि उक्तप्रकरणेन अर्थवादत्वेन मन्व्येन
या न समर्थति, तथापि विष्णुदेवानां तर्गनत्वात्
विष्यन्तर्भावः एवास्त्व प्रतीयते । स च यद्यपि अपुरुषार्थ-
तया ग्राह्यत्वेन न समर्थति, अतिप्राकृत्यत्वेन च नेति
कर्मत्वतात्पत्तेरिति, तथापि पारिशेष्यात् साधनांशत्वादेव
अस्य (साधनाशान्तिशेतेन अर्थ इति ग्रहीर्त्तितम्) क्रिया-
ऽर्थत्वेन अर्थवन्विति । तदुक्तं 'सर्वस्य विधि-
भगात्वाद् वेदस्योक्तेन हेतुना । उद्भिदाद्यप्रमाणव-
न्तिरेकस्य विष्यति ॥' (वा. ड. १२१) इति ।
सूर्यं तु- उक्तं समान्नायैदमर्थं, समान्नायो वेदः,
तस्य ऐदमर्थं क्रियाऽर्थत्वमुक्तं, तस्मात् सर्वं उद्भि-
दादि, तदर्थं स्यात् क्रियाऽर्थं स्यादित्यर्थः । अत्र च
एकस्वैराधिकरणस्य उभयविचारः फलकत्वात् नाना धृक्
प्रयोजनमिति । तौवा.

॥ उक्तं समान्नायैदमर्थं तस्यास्य सर्वं
तदर्थं स्यात् । १।४।१।१॥

'उद्भिदा यजेत' 'कश्मिदा यजेत' इति समा-
मनसि । तत्र उद्भिदादिशब्दः किं गुणविषयः, किंवा
कर्तृनामधेयानि इति विचारः पूर्वपक्षमाह । समान्नायस्य
उक्तस्य वेदस्य ऐदमर्थं उक्तं प्राक् । अर्थः अर्थः
परस्य, यः इदमर्थः, तस्य भावः ऐदमर्थम् ।
कश्मिन् भागो विधिः, कश्मिदर्थवादः, कश्मिन्मन्त्रः
श्रुत्युक्तम् । तस्मात् एवमस्यात्वात् समान्नायस्य सर्वं
उद्भिदादिशब्दनामसि उक्तं विष्यर्थवाटमन्त्रार्थं
तदुक्तं तद्वेदो वा स्यात् । न वा चित् चतुर्थी
विधा इति पूर्वः पक्षः ।

एतौ उद्भिद् कश्मिन् भागौ दर्शपूर्णमासस्य एकेनैव
यज्ञमन्त्रेन कर्तव्यौ । नौ च कियत्वा चित् वाटेन
न्यपदिनौ कर्तव्यौ । तयोर्मध्यवाते च श्रुः नाम
वा चित् इष्टिरपि विहिता । तदेव तावच्छेदः तावत्तय-
नभौतमूत्रे च स्पष्टम् ।

अपिवा नामधेयं स्याद्, यदुत्पत्तावपूर्वम्-
विधायकत्वात् । २ ॥

पूर्वपक्षं निश्चिदु अपिवाशब्दः । नामं उद्भिदा-
दिशब्दः विषयाद्यन्तमस्यः, न वा गुणविधिः किं
नामधेयं स्यात् । कस्य नामधेयं ? उच्यते । यदु-
त्पत्तौ तस्य उत्पत्तौ अपूर्वं भवति तस्य नामधेयं
स्यात् । यामस्य अपूर्वं निवस्यते इति यागविशेषस्य
इदं नामधेयं स्यात् 'उद्भिद्' इत्यादि पदम् ।
नानेन गुणो विधीयते स्वविभागकत्वात् नामधेयेन अनु-
ष्ठेयार्थपरिच्छेदसंभवे गुणविधायकत्वात्तभावात् । विष्यर्थ-
वादमन्त्रत्वात् तु नैव भवति । तस्मात्तामधेयम् । के.

॥ उक्तं समान्नायैदमर्थं' (११४।१) नामधेय-
प्राप्त्यापि नारमित्रायाः विधानार्थमिति पदम् नूनं युग-
वित्तिनामधेयविकारपूर्वपक्षेऽपि आग्राहारेण शक्यं
योजयितुं इति प्रदर्शनाय भाष्यहस्त द्वितीयविचारो-
क्त्या कृतः । वार्तिककृता तु अग्राहाररहितस्य
सूत्रस्य पूर्वपक्षविधानासामर्थ्यमुक्तम् । सु. ड. ११४.

॥ उक्तार्थानामप्रयोगः (११४।१४) । यस्तु
अस्मिन्नामधेयः (अस्मिन्नेः पदार्थः वेदस्य संयोगः)
गर्हितः नः 'वरं तु भुविगामान्धमार्गं' इत्यत्र सूत्रे
श्रुत्युक्तः । सु. पू. ११२. ॥ उक्तस्य पुनर्वचनमापागम् ।
उच्यते । धातुधेयं न नहुषोऽप्युच्यमानं व्याचष्टेव ।
अष्टाधेयं बहुवचन्यास्यम् । भा. ५।१।११ पू.
१२८८.

॥ उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायः ।
(धारादिदो वृत्तादौ-) वेधा युगादधिकरणरचनता
तुःत्वा (तुञ्जी भगवोद्देशः) तुल्यताया च । कथम् ।
एकैकशब्दस्य द्वेदो अभिप्रेते (धारादिदो वृत्ते)
स्थिताम् । यदि च स्यात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः'
इति (न्यायात्) पञ्चमाश्रयेण स्यात् । (यस्य पदस्यार्थः
एवैव न वेदोक्तः, तावदात्मनः पदानां तन्मित्रेन
यस्य पुनः प्रयोगो न भवति इति न्यायार्थः) । सु. पू.
६।१६।१२ पू. १३०३. ॥ उक्तार्थानामप्रयोग इति
अस्मिन्नेऽव न्यायः । 'उक्तार्थानामप्रयोगे प्रयोगे ह्यनेन'
तन्वा- अपूर्वो ह्यस्य, तावतो ह्यन्येति । प्रत्य-

मिवादेऽन्ये (८।२।८२) इति सूत्रभाष्यात् । साहस्री. ४८३.

० 'न चैतं' 'विकल्पेति पचति' इति प्रयोगात्, तस्य पचनैवेत्येव सकार्थानामप्रयोगात् । रहस्य. ४. ८८.

० 'उत्पन्नं यज सोमस्य' इति मन्त्रः यज केनल्लभ्यकरणशोभस्तत्र । सकर्ष. २।१।२२.

० उक्त्यर्थः (सोमगागविकोप.) काण्डः अग्नि होमस्य संसाविदोपः । अयं अग्निगेमात् प्राक् नाजु-
ष्टात् यजयवे । भा. १।१।१४२६-४९. ० उक्त्यर्थः द्वितीया संसा । तत्र अग्निहोमस्तोत्रोत्तरं त्रीणि उत्पन्न-
शोभानि भविकानि । ५४ पञ्चम्या सोमनि । भाट्ट. ३.५।१६. ० 'उक्त्यर्थो वैरुपतामा' इति उक्त्यर्थे वैरुपस्य साग्नः वृहत्तोमे निवेद्यः । वि. १०।६।१६.

० 'उक्त्यर्थानि ऐन्द्राग्रानि' (उक्त्यर्थानां देवतया ऐन्द्राग्र) । भा. ३।६।०।१८. ० उक्त्यर्थानां सोमर प्राक्प्रागच्छति साम । एष हीय ऊर्क ऊ इति निषनाना इति-भन्नाद्य-स्वर्गावधि नमैव म्पत्ता, न तु हीमरात् निषनाना द्युक् कम् । २।२।१३२८-२९ ० उक्त्यर्थे आग्नेयस्य ऐन्द्राग्रमेति उक्त्यर्थो वृद्धवम् । वि. १।३।८ ० उक्त्यर्थे यः अतिप्राग्विषेय त विकृष्टुक्त्यर्थे द्यु, न तु मरावृक्त्यर्थे । सकर्ष. २।२।२. ० उक्त्यर्थे राजनस्य सतुवयजवहितं योऽशी उक्त. 'अप्युक्त्यर्थे' इति । तत्र च उक्त्यर्थोक्त्यर्थः एव पचयते । तथापि उक्त्यर्थोक्त्यर्थोक्त्या न होय. । भाट्ट. १०।५।१२. ० उक्त्यर्थे उत्पन्नवृद्धवस्य अग्निहोमदे 'प्राक्ता अग्नि भरत' इत्यस्य अग्ने इति पदस्य स्थाने अग्नेय इति नम्रिते कदः । (इत्या चिन्ता । सतुवयजुः सक्तीयपञ्चता अग्नीहोमविकृति-
त्वात् अस्त्येवोद.) । वि. १।३।८. ० उक्त्यर्थगतामां स्तोत्राणां पञ्चोक्त्यापि अतिदेवः । भा. ८।३।५ १०-११.

० उक्त्यर्थप्रदाः यव च्योतिष्टोमे गृह्यात् प्रागेव पचते । यदि वैराग्य उक्त्यर्थप्रदा अस्त्येवार्थमुक्त्यर्थे

सन्, तदा तदुक्त्यर्थो योऽग्निहोमोऽपि उक्त्यर्थः । वि. ५।१।१८.

० उक्त्यर्थप्रदावस्य (योऽग्निहोमस्य) केन-
प्रदानत्वेऽपि प्रदानस्य संनिपातित्वेन आरादुपनारक-
लोपापेक्षया अस्त्येवार्थप्रदा अस्त्येवार्थप्रदानेन प्रमत्त-
वदिरुक्त्यर्थोक्त्यर्थप्रदाना प्रमत्तान् तदनुमहाय योऽग्निहोम-
आरादपकः च्योतिष्टोमे । सोम. ५।१।१८.

० उक्त्यर्थगतामां योऽग्निहोम-
म्यास्य काण्डः । अतएव योऽग्निहोम काण्डो
वाच्यते । (योऽग्निहोमम्यास्यकाण्डेन अस्त्यर्थे सोमाय
काण्डो वाच्यते, अत उक्त्यर्थः योऽग्निहोम.) । द्रुप. ५।१।
१८।३५.

० उक्त्यर्थरूपो गुणो नित्याग्निहोमस्य सत्या विकृत्य
संसाऽन्यत्वं गमयति । वि. २।६।२६.

० उक्त्यर्थस्तोत्रेण प्रवर्तं यमाभ्यन्तानः प्रादशांश-
रुचयः. द्युहोमोऽप्यर्थप्रदानः योऽस्त्यर्थप्रदानायते ।
एव पञ्चोक्त्यर्थः । वि. ८।३।४.

० उक्त्यर्थस्तोत्राणां मुक्तये योऽग्निहोमस्योक्त्यर्थे
उक्त्यर्थः ॥

योऽग्निहोमो योऽस्त्यर्थप्रयोगात् । ५।१।१८।३५ ॥

भाष्यम्— योऽग्निहोमे भूयते योऽग्निहोमं प्रवृत्त
'तं पराजमुक्त्यर्थो यमाभ्यन्तानः' इति । यदा वैराग्य
मानुषाया प्रतिष्ठाया उक्त्यर्थानि उक्त्यर्थानि, ॥
तदा योऽग्निहोम उक्त्यर्थो, तैति भरत संसा । किं
श्रुतम् ? नोऽहम् । कुत ? एवं स्तोमं
स्वस्तिम् काले योऽग्निहोम. कृत्वा भवन्तीति । 'हमया-
भ्युपिते सर्वे योऽग्निहोम. स्तोत्रमुक्त्यर्थो' इति ।
समादनुक्त्यर्थः इति । एवं प्राप्ते, यम. । योऽग्निहोम
उक्त्यर्थः । कस्मात् ? उक्त्यर्थप्रयोगात् । उक्त्यर्थप्रयोगो हि
योऽग्निहोमो भवति । 'त पराजमुक्त्यर्थो यमाभ्यन्तानः' इति ।
तस्मात् उक्त्यर्थः योऽग्निहोम. यदुक्त्यर्थः योऽग्निहोम. स्वकाले न
भवन्तीति भवन्तीति, उक्त्यर्थे । स्तोत्रप्रदानमुक्त्यर्थप्रदानस्य
प्रदानरूपो विकल्पेन । तस्मात् स्तोत्रप्रदानं अनुदोदयः ।
उक्त्यर्थं न यजन्तमुक्त्यर्थम् । 'अहं वा यतीत्या

इत्यस्यापि वाक्परात्मनेव इत्यन्ताद्गन्तव्यः अन्यस्य एव ।
न न ग्रहणस्य उत्तरकण्ठे करणेऽपि स्तोत्रस्यैव कालानु-
ग्रहः गच्छति, तथाप्ये स्तोत्रे ग्रहोत्तरकालपरमं प्रथम-
प्रत्यस्तोत्रं वाक्परात्मनेन एव स्यात् सम्यक्प्रवृत्तकाल-
वाक्यस्य न्याय्यत्वात् । अतस्तस्याप्युक्त्यैः इति सिद्धम् ।

मण्डन—‘पोडस्तु’ इत्येते ।’ २०.

शंकर—‘पोडस्तु’ इत्येते चोक्तम् ।’ २२.

ॐ उच्छ्वाप्रियोमसंयोगाद्गन्तव्यः स्यात्,
सति हि संस्थान्यत्वम् । १०५।१३।४५ ॥

पोडशी ग्रहः प्रकृतौ श्रवणायः अस्तुतस्तस्यः स्यात्
स्तोत्रपरमरहितः । उच्छ्वाप्रियोमसंयोगात् ‘अमिष्टोमे
राजस्यस्य गृहीपात् अथुक्त्यैः प्रायः’ इति अमिष्टोम-
संयोगे उच्छ्वाप्रियोमे च गृही पोडशी गृहीतस्य इत्युच्यते ।
सति हि स्तुतव्ये पोडशिना गच्छेन ऋतुः संतिष्ठेत्, तथा
च संस्थाऽन्यात् स्यात्, न उच्छ्वाप्रियोमसंयोगात्
वा । येन स्तोत्रगच्छेन ऋतुः समाप्यते सर्वस्यः
तु भवति । तस्मात् उच्छ्वादी गृध्रमात्रः पोडशी
अस्तुतस्तस्यः स्यात् इति पूर्वं पठः ।

मस्तुतस्तस्यो वा, तद्गच्छेत् । ५० ॥

पोडशी ग्रहः अस्तुतस्तस्यः इति पूर्वपक्षे शब्दयो-
ग्यवर्ततेति । पोडशी अस्तुतस्तस्यः स्तोत्रगच्छेना
मिच्छेत्, एव स्यात् । तद्गच्छेत् स्तोत्रगच्छेना
यागम् । ‘ग्रहं वा गृहीपात् अथुक्त्यैः बोधायने स्तोत्रगुण-
करोति’ इति श्रुत्युक्त्यामिष्टोमे स्तोत्रगच्छे । तस्मात्
स्तुतस्तस्यः पोडशी स्यात् । इति सिद्धान्तः ।

जिह्वादीनाम् । ५१ ॥

पोडशी ग्रहः अस्तुतस्तस्यः इत्यत्र जिह्वस्य दर्शनं
भारति ‘ऊर्णां गा अन्ये गच्छतवः संतिष्ठन्ते निर्वहन्ते
ऽप्ये, ये होतारमभिर्गच्छन्ते ॥ ऊर्णाः, ये वाऽप्य-
वाकं ते निर्वहन्ते’ । इति । के चित् कृतवः होतारम-
वाकं समाप्यन्ते अमिष्टोमसंयोगः । अन्ये तु अन्ध-
वाकं समाप्यन्ते उच्छ्वाप्रियोमसंयोगः । इति तु
पोडशी अस्तुतस्तस्यः स्यात् तथा अनेन समाप्यमान-
ऋतुः अपूर्णमभिर्गच्छेत् । इतिवा एव तु यत्कृतवः ।
अस्मात् जिह्वदर्शनम् पोडशी अस्तुतस्तस्यः स्यात् ।

यचनान् संस्थाऽन्यत्वम् । ५२ ॥

‘अमिष्टोमे राजस्यस्य गृहीपात् अथुक्त्यैः प्रायः’
इति यचनान् अस्तुतस्तस्योऽभिर्गच्छन्तः कृतोः अमि-
ष्टोमान् उच्छ्वाप्रियोमसंयोगात् स्यात् नाम, तदिष्टोमे ।
तस्मात् अस्तुतस्तस्यः पोडशी । इति सिद्धान्तः । के,

ॐ उच्छ्वाप्रियोमसंयोगात् स्तोत्रगच्छेनाः प्रवृत्ति-
स्यात् । स्तोत्रगच्छे च अथिर्गच्छन्तस्योः संतिष्ठन् कर्त-
व्यम् । वि ३।१।१९, ॥ उच्छ्वादीनां कर्ते विधी-
यमाना गृहीतोमागमयता वाक्परात्मनेन अतो
निवेद्यः । सु. पू. ८५८. ॥ उच्छ्वादीनां अमिष्टोमस्य
अतिप्रवृत्तिरुपश्रवणा वातिदेवोऽस्ति । वि. १०।८।११,
॥ उच्छ्वादी पञ्चोच्छ्वादी एव होतारोऽमिष्टोमदेव
स्तोत्राणि अतिदेव्यन्ति, न होतारोऽस्ति । ८।१।५.

ॐ उच्छ्वादिमन्त्रो गृहीपादिर्गच्छन्तः
नेरुपादिसामानं होतुः पुष्टे एव निवेद्यः, न तु
कृत्स्ने कर्तव्ये ॥

नेरुपसामानं ऋतुसंयोगात् त्रिपृष्ठदेवकसामा
स्यात् । १०।६।१५ ॥

भाष्यम्—अस्ति अमिष्टोमेऽपि, ततोऽप्युक्त्यैः पोडशी
च संस्थाविधेयः । स गच्छेत् । ‘उच्छ्वादी नेरुपसामानं’
‘एवमेव पोडशी वेदानताम्’ इति । तस्मात्तयोः
सामान्यः हि नेरुपं वेदानं च कृत्स्ने कर्तव्ये निवि-
द्येते, उत पुष्टयै इति । हि प्राप्तम् । कृत्स्ने कर्तव्ये
नेरुपमेकं साम स्यात्, पोडशिनि वेदानम् । इति ।
कृत्स्नानुसंयोगात् । अमिष्टोमे कृत्स्ने पर्वो वैरुपसाम
विधीयते, वेदानं च । सतः ततोऽपि अग्न्यानुमर्तं पुष्ट-
कार्ये । त्रिपृष्ठम् । यथा त्रिपृष्ठमिष्टोमं । त्रिपृष्ठतोः
कृत्स्ने पर्वो भवति । एवमपि सति सामनी कृत्स्नयोः
कर्त्तव्यवेदानम् । यथा वा पेनु, ‘अथेव भूर्वेददेवः,
त्रिपृष्ठदेव सर्वः । तस्य विद्वद्वयः स्तोत्रिणः, पेनुर्दक्षिणः’
इति इत्यस्य ऋतुसंयोगस्य कार्यं पेनु, संयोगात् ।
एवमपि अपि सामनी भवितुमर्हति ।

पुष्टाय वा, अथुक्त्यैः जिह्वसंयोगात् । १६ ॥

भाष्यम्—पुष्टयै च, सामनी विधीयते । कथम् ।
नेरुपसामानं वेदानमागमि सामवादेन ऋतुसंयोगेन

॥ उद्यमं त्यागादौ विविधतयैव देवतासदस्य ।
भा. १०४११२३३-२४.

॥ उद्यापधभ्यति. दीक्षाणीपादौ अवान्तरपूर्व-
प्रयुक्तः, न परमापूर्वप्रयुक्तः । वि. ५११२ वर्षकं २.

॥ उद्यैः स्वरः । यत् कश्चेदधामवेद्यायां हि चित्
काम्यं नैमित्तिकं वा ज्ञोयते, तत् सर्वत्रुषे कर्तव्यम् ।
तथा 'तं (प्रत्यक्षं महावीर) भिद्यमानमुत्ते
यते चिदमिच्छितः' इत्यादि । तथा अमृतसामा-
दीनामात्रे उद्यैश्चिद्विदिः । प्रत्यक्षसाम्ना 'उद्यैः प्रत्यक्षेण'
इत्येवमुच्यते । वा. ११३१२९ पृ. ८१३.

॥ 'उद्यैर्द्वैधा' इत्याद्युपसंहारसमुदादिपदं वेदोप-
पन्नेन बाधते । बाळ. पृ. १४०, ॥ 'उद्यैर्द्वैधा
क्रियते' इत्यत्र शाक्यपाठाद्यै वेदोपपन्नविग्रहे
(११३१) व्यापारकस्या उवा । पृ. २६.
॥ 'उद्यैर्द्वैधा क्रियते' । स्वविधिरत्र । सूतर्प. ५११२.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयेन बाधते आपत्ते साम्यात् ।
बाळ. पृ. १४०, ॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयेन बाधते
निगदेषु । पृ. १३२. ॥ उद्यैर्द्वैधाद्यौ नैदपमाः ।
'उद्यैर्द्वैधा क्रियते, उद्याप यजुषा, उद्यैः साम्या' इति ।
वि. ११३१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन गुणः पुण्यामृतसर्वोपधनार्थम् । (गव. ४)
उद्यैर्द्वैधेन गुणेन तान्येव वज्रैश्च व्यपदिशन्ते निगद-
इति (परमरोपधनार्थम्) । भा. २११११४२-४३.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन् वलीवत्सं परमवेदनायैत्यात्
निगदस्य 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरा ।
यत्र स्यात्, तत्र विशेष गुणधर्मस्य बाधनम् ॥' इति
स्यात् (१. ११३१२९ पृ. ८१०) । सु. पृ. ६०९-८०.

॥ 'उद्यैर्द्वैधेन न भवत्येव' अर्थ इत्यादिपद्यः पुन-
रार्थः । बाळ. पृ. ११. ॥ उद्यैर्द्वैधस्य भिन्नसम्बन्धानां
भोजनं अनाद्याय उद्यैर्द्वैधना दधिगात्रानां च । वा.
११३१३० पृ. २०४.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रयते, तथ न
पुनः क्वाप्युपयुज्यते । वि. ५११११.

॥ उद्यैर्द्वैधेन इत्याद्य. अथ (औद्युग्यार्थ)
संख्यायाः । भा. ११३१३४.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं इतिमृतिभिन्नम् । बाळ.
पृ. ११२.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-
२२, ॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-
२२, ॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

॥ उद्यैर्द्वैधेन उद्यापयन्त्यादिकं यत् त्रय एव
यजमानस्य, न अत्रत्य । भा. ११३१३४-२१.

दशपूर्णमासप्रकरणम् । भा. ३।४।१।८-१९, * उत्कर्षः
षोडशिवहस्य उत्पद्यते-कर्षे । ५।१।१।८।२५, * उत्कर्षः
सैतर्द्धनस्य अग्निष्टोमे क्षुत्तस्य उत्पद्यते दीर्घमेवे । ३।३।
११।२४-३१, * उत्कर्षः सवनीषपुरोडाशदेवताना अपि
आग्निमासानुपूर्व्यं अनुष्ठाप्योक्तैश्च उत्कृष्ट्यमाणे सूक्तयुक्ते ।
११।१।१६।५।१-२४, * उत्कर्षः सानादरस्य तद्विकाराभा
य सोमोत्तरम् । ५।४।८।१२, * उत्कर्षः सूक्तयागस्य
अनुष्ठाप्योत्तरं याजयेत् । ११।३।१६।५।३, * उत्कर्षः
सुवर्णोपरि तमिश्रारकस्य प्रेक्षाग्रिहोनात् । वि.
३।८।५, * उत्कर्षः न उपायुषाजम्, अग्नीषोमीयस्य
न गर्वा । प्रजापत्यो वा वैष्णवो वा तु कर्षे एव ।
भा. ५।४।१६।१९-२१, * उत्कर्षः न पत्नीषयाजीय-
यागस्याः दशपूर्णमासप्रकरणम् । ३।३।१०।२०-२३,
* उत्कर्षः न विद्वैक्यकलीकरणयोग्यो ज्योतिष्टोमे आग्नि-
मासत्वावृत्त्यनुयाजोक्त्येऽपि । ५।१।१।५।२८, * उत्कर्षः
न बहुवचनात्प्रासङ्गिक्यद्विगतमन्त्रस्य आग्नीषोमीयवद्वा-
मकरणात् । १।३।५।१५-२०, * उत्कर्षः न खयमग्नि-
होमस्य साकमेदीयव्रततपनीयोक्त्येऽपि । ५।१।१।७।
१०-२४, *

अत्रानर्थाद् ब्राह्मणस्य मोमः स्यात् । ५।४।
४।१० ॥

आधानस्य इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा इति पूर्वा
विनिरुद्धावगतम् । तत्र विनाशार्थं पूर्वापसमाह ।
ब्राह्मणस्य आधानाश्च-तर कोन एव स्यात् । अनर्थात्
'आग्नेयो वै ब्राह्मणे देवतया, स ओमेमेष्ट्या अग्नी-
षोमीयो भवति, यदेवाद्ः षोर्णमासं हविः, तत् तर्हि
अनुनिर्वेत्त, तर्हि उभयदेवयो भवति' इति गार्क्येन
ब्राह्मणस्य सोमानुष्ठानोत्तरं दशपूर्णमास्योः उत्कर्षः उत्तमः ।
तस्मात् ब्राह्मणस्य इष्टिपूर्वत्वं नास्त्येव, किन्तु सोमपूर्वत्वं
मेव आधानस्य इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

षोर्णमासी या, क्षुत्तिसंयोगात् । ११ ॥

द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । दशपूर्णमासप्रकरणेऽर्च्यं
उक्तो पयनेन, किन्तु क्षुत्तिसंयोगात् 'यदेवाद्ः षोर्ण-
मासं हविः' इति षोर्णमासप्रकरणेन संयोगात् षोर्णमासी
इतिरेव एव उच्यते । तस्मात् ब्राह्मणेन षोर्णमासेति-

रेय सोमात् प्राक् न कर्तव्या । दर्शेष्टितु सोमात् प्रागपि
आधानोत्तरं स्यात् । तस्मात् सोमपूर्वत्वमिव इष्टिपूर्वत्व-
मपि ब्राह्मणस्य संभवति इति । वाचस्पदः प्रथमपक्ष-
निरासार्थः ।

सर्वस्य वैकर्म्यत्वात् । १२ ॥

युनः प्रथमपूर्वपक्षो आह । न केनर्न एवत्याः षोर्ण-
मासेतिरेव उत्कर्षः संभवति, किन्तु सर्वस्य दशपूर्णमासा-
गमकस्य कर्मण एव उत्कर्षः । दशपूर्णमासोऽप्येव
एककर्मात् एककर्मत्वात् । अमावास्यादौर्णमासीरूप
आत्ममेवेन इष्टयोरनुष्ठानेऽपि 'दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कर्मो यजोता' इति श्रुत्या एककर्मकत्वेन कर्मैक्यस्य
स्पष्टं स्यात् । तत्रापि षोर्णमासीरूपे एवदेवेन तोमादुर्च्यं
उक्तं उभयपक्षक सर्वमेव कर्म एककर्म्यं भवति ।
तस्मात् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव, नेष्टिपूर्वत्व इति युनः
प्रथमः पूर्वपक्षः प्रसीतो भवति । वाचस्पदः द्वितीय-
पूर्वपक्षनिरासार्थः । कुतश्च ते तु क्रियते इति कर्म फल,
एककर्मात् एककर्मकत्वात् इति व्याख्यातम् ।

इयाह्य, विधिस्तदर्थेन । १३ ॥

ब्राह्मणस्य आधान इष्टिपूर्वमपि स्यात् न सोमपूर्व-
मेवेति विषयः । 'यदेवाद्ः षोर्णमासं हविः' तर्हि
अनुनिर्वेत्त' इति विहितं तदर्थेन प्रसिद्धदशपूर्णमास-
समुदायाधेन प्रसिद्धषोर्णमास्यधेन वा स्यात् । दशपूर्णमास-
समुदायस्थाने प्रसिद्धषोर्णमासेतिहासने वा षोर्णमासस्य
क्रमो तमेवेति 'सोमपूर्वत्वं विधीयते । प्रसिद्धे दशपूर्ण-
मासो, तदेकदेवश्रुत्वा षोर्णमासी वा सोमादुर्च्यं नैवेद्य-
क्यते । सा सोमात् पूर्वमेव भविष्यति । इति ब्राह्मणस्य
इष्टिपूर्वत्व विद्यते एव । इति तृतीयः पूर्वपक्षः । तद-
र्थेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणेतिरेव इति कुतश्च । तदर्थेन
ज्योतिष्टोमार्थेन ज्योतिष्टोमार्थत्वेन इति सुनोचिनी ।
वाचस्पदः प्रथमद्वितीयपक्षयोर्विरागार्थः ।

प्रकरणान्तु कञः स्यात् । १४ ॥

'यदेवाद्ः षोर्णमासं हविः, तत् तर्हि अनुनिर्वेत्त'
इति वाक्येन अपूर्वमेव षोर्णमासनामकं कर्मान्तरं
ब्राह्मणस्य सोमोत्तरं विधीयते आधानं तु इष्टिपूर्वमेव
ब्राह्मणस्य इति कर्तृत्वे पूर्वपक्षे उक्तं तत्र । प्रमाणा-

भावात्, पीर्णमावश्याय अनेताम्यवश्याय । किं
प्रकरणात् पीर्णमावश्याय एवदेववाचनेन कृतस्य
दर्शपूर्णमासमुदाहरणं तेन वाचनेन सोमोत्तरार्धे नाम
भालो विहितः स्यात् । तस्मात् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव ।
सुशब्दः । श्रौतपुत्रीयपूर्वपक्षमिरासायः ।

पीर्णमास्युर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनात् । १७॥

ब्राह्मणज्ञापानस्य सोमपूर्वत्वमेव दर्शपूर्णमाससमु-
दाहयत् सोमपूर्वत्वं वचनेन एवदेवोक्तवद्वा उक्त्यते
इति यदुक्तं तन्निरासार्थं सोमपूर्वत्वमावश्याय । ब्राह्मणस्य
सोमादूर्ध्वं पीर्णमासी एव वेत्यस्य स्यात् 'यदेताद-
पीर्णमास हविः, तद् तर्हि अनुनिर्वपेत्' इति वचनात् ।
तस्मात् पीर्णमासीमासमुक्त्यते ।

एकं वा ऋद्धमावश्यायान्, भाक् कृत्स्नविधा-
नात् । १८ ॥

'यदेवाहः पीर्णमास हविः, तद् तर्हि अनुनिर्वपेत्'
इति वचनेन दर्शपूर्णमासमुदाहरणं सोमादूर्ध्वं नोक्त्यं,
नापि पीर्णमाससहकर्मोत्तरविधिः, नापि सर्वस्य,
पीर्णमास्या उत्कर्ष इति वाच्यम् । किं तर्हि तेन
वाचनेन क्रियते ? उदाहः । एकमेव अग्नीषोमीदपुरोडाश-
सर्वं हविः सोमादूर्ध्वमुत्कृत्यते । ऋद्धमावश्याय 'अग्नेशो
वे ब्राह्मणे देवताया, सोमेनेष्टुश अग्नीषोमीशो
मयति, यदेवाहः पीर्णमास हविः, तर्हि अनुनिर्वपेत्,
तर्हि उमन्देव शो भवति' इति अत्र शब्दसमानाधि-
करणपीर्णमासशब्दस्य एकमानाधिकरण्ये वाच्यम् ।
अत्र शब्दः अग्नीषोमीयदेवताशब्देव हविः पशून्तुति ।
वचनानाधिकरण्यं पीर्णमासशब्दः उदेवावश्याय, न
तर्हि पीर्णमासी, नापि दर्शपूर्णमासमुदाहरणम् । अग्नी-
षोमीयपुरोडाशान् इत्यस्य कृतस्य हविषः सोमात्
भाक् विधानात् । एवमेव हविः कृत्यते । ततो यत्
वचनेन उल्लिख्यते तदूर्ध्वं सोमात्, यदोक्त्यते उल्लिख्य-
विशेष इति । तस्मात् एक हविषाः कृत्यम् । ब्राह्मणस्य
हविषपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वेद्युगौ कसौ इति सिद्धान्तः । के.

७ उत्कर्षाय वचनात् । दिव्यदत्ताधिकरणस्य अप-
वादः वाच्यपक्षिरणम् । भा. १३।१।१०, ७ उत्कर्षे
उदयशीर्षस्य प्रतिशेषकृत्यम् । ६।१।१।४२,

७ उत्कर्षे ज्योतिषस्य प्रतिशेषकृत्यम् । (उत्कर्षोऽन-
व्यातिथिलभ्यः) । ६।१।१।४०-४१, ७ उत्कर्षे
(कर्तव्ये) उदादि उक्त्यते । अनुपानादेककर्षः, यत्
अनुपानावश्याय आग्निमासदूर्ध्वम् । ५।१।१।२।२१-२४,
७ उत्कर्षे सूक्तवाक्ये न सवनीयदेवताना-
मुत्कर्षे. पञ्चनक्षत्राद्, यथा निरुक्त्येऽन्तर्यः ।
१।१।१।६।५५ ॥

प्योविष्टोमे आग्निमासदूर्ध्वं अनुपानावश्याय सूक्त-
वाक्यस्य उत्कर्षे इति सोमदेवताना वानीयपुरोडाश-
देवताना नोक्त्यं. । परान्नक्षत्रात् पशोः अन्नं पशवः,
न पशवः पशवः, सोमदेवताना पशवकृत्वा अनु-
पानात्तुत्कर्षे नोक्त्यं । यथा पीर्णमासस्य सूक्त-
वाक्यस्य प्रत्येकं उदयदेवताना निर्वपेत् निर्वपेत् अनन्वय-
न अन्वयो भवति पीर्णमासीत्कर्षादे, तद्वत् । इति
पूर्वः पक्षः ।

वाक्यसंयोगाद् वोत्कर्षः, समानतन्त्रत्वाद्यर्थ-
लोपाद्वनन्वयः । ५६ ॥

विदागमाह । सोमिकदेवतासंकीर्णताना सूक्तवाक्य-
वाचनेन एवदेव सूक्तवाक्यस्यै एवदेववाच्यम् ।
'यदेवाहः, हविषो धानाः, यूपयते कर्मम्,
सर्वस्योस्ते परिकार्यं, अत्र यवमानः' इति । न च
सवनीयानां दृष्ट्वा सूक्तवाक्येऽपि । यदुक्तं एव
सूक्तवाक्येण प्रवृत्तिः । अवसानं तादा देवतानां
संकीर्णं युक्तम् । पशुकः सूक्तवाक्यं उक्त्यते ।
तस्मात् सोमदेवतानामपि उत्कर्षः । यत् 'यथा
निर्वपेत् अनन्वयः' इत्युक्तं तत्र समानतन्त्रत्वात् दर्शपूर्ण-
मासयोः, पीर्णमासस्य च अर्थलोपात् उदयदेवतानां
लोपात् पीर्णमासीत्कर्षादे अनन्वयः नावश्यः इति
युक्तम् । तत्रापि विमो दृष्टान्तः । तस्मात् आग्निमासता-
दूर्ध्वं अनुपानावश्याय उक्त्यते सूक्तवाक्ये सवनीय-
पुरोडाशमदेवतानामपि उत्कर्षः इति सिद्धान्तः । के.

७ उत्कर्षविधिः नन्वयः पुष्टकर्षे इति द्विविधः ।
दृष्ट्यं. अष्टकर्षे इति द्विविधः, यथापमानम् । बाह्य-
५. १५, २१, ७ उत्कर्षविधिः द्विज-गुण-जाति-
द्वयविषयकत्वेन चतुर्विधः । यत् प्रत्येकं उदयशी

तुष्टु— योगमाध्यायणे धुनें शब्दे कर्मनिरं पर-
विभुम् । अतो निर्गतस्य योगस्य वास्तुमुपदिश्य कृत्वा
मात्रं अस्याः कर्मोन्तरीयो । वास्तुप्रमाणाय चर्माति-
देशोऽप्युक्तः । सत्यं गतो साधारणशब्दताऽपि
अनुता, अन्तर्भावेऽर्थोऽस्ति । तस्मात् योगस्य
त्वयः । अतः तं संशयेन पश्यन् चोदितत्वाद् दशोऽपि
उक्त्यन्तेति ।

योगमाध्यायं योगमात्राद्विगतं यचनात् ॥ १७ ॥

भाष्यम्— शिवं तात् अर्थव्यतिरिक्तपरिणामम् ।
अन्तरा चित्तान्तरा वक्षते (१५-१६ सूत्राभ्याम् ।)
...सिताहुतम् । न चैतदस्ति कृत्वा दशपूर्वमात्रो
उक्त्यन्ते (इति) । ऊर्ध्वं लोमात् केना योगमात्रो
उक्त्यन्ते । पुनः ? यचनात् । यचनमिदं ' यदेवाहः
योगमात्रं इति, न चर्मातिदेशोऽनुवर्त्यते' इति । नास्ति
यचनस्य अतिभासः । तस्मात् योगमात्रोऽनुवर्त्यते ।
यत्तु कर्त्तुं नास्तीति, समुदासादेव कर्त्तुं शक्यतीति,
यचनात् पूर्वविक्रान्तात् । तस्यादक्षेपः ।

पदं वा उक्तदशमध्यायं, माक् कृत्स्नविधा-
नात् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— एक वा इति उक्त्यन्ते, न कृत्वा
योगमात्रो । पुनः ? शब्दशाम्पत्यम् । एक इति तदुक्त-
शब्दः समर्थः । ' यदेवाहः योगमात्रं इति ' इति
भूयते । शब्दश्च वाचनिक, तत् यचनेन उक्त्य-
शब्दे, नान्यदपि । माक् लोमात् कृत्वं तिथीयते,
ततो यत् यचनेन उक्त्यन्ते, तत् ऊर्ध्वं लोमात्, यज्ञो-
क्त्यन्ते, तत् माक् भवितुमर्हति । तस्मादेक इति
उक्त्यन्ते । शब्दशाम्पत्यं उच्यते इति ।

श— ' इष्टकर्मणं यस्माद् प्रमाणस्य विधी-
नते । तेनास्य सोमपूर्वत्वमुपयं क्षत्रवैद्ययो' ॥
न सकलयोगमात्राकर्षः । नितु ' अदःशब्दपरामृष्ट-
मधीयोमीयमेव हि । इतिरुक्त्यन्तेऽप्युक्तं यथा
प्राप्तमवशिष्टम् ॥ तस्मात्तद्विचारेण विप्रस्यसि
पुरा भवेत् । तेन तस्यैवभावेव कस्यो क्षत्रिय-
वैद्यवत् ॥ '

सोम— पूर्वम् (आधानवैदिक्यं तद्विषयं)
विशेषयित्वा तत् एकरिचयं संगतिः । न प्राधान्यम्
नाशकस्यैव कर्त्तव्यं इति अविशेषात् सत्तामति ।
सूत्रार्थस्तु— नाशकस्य प्रथमं शोमः स्यात् कृत्वा तदुक्त्य-
मात्रोऽनुवर्त्यते इति ।

यि— ' विप्रस्य सोमपूर्वत्वं निषत्तं वा न वा, उग्रिमम् ।
उच्यते, मेतन्मतीतोऽर्थस्यैव उक्त्यन्तेः ॥ '

भाट्ट— एवं स्थिते कर्त्तव्यं, ' आधेयो ये
प्राप्तयोऽनुवर्त्यते' इति यचनेन प्राप्तकर्म-
कर्म निमित्ते एकदेशोऽर्थेव समस्तदशपूर्वमात्रोऽनु-
वर्त्यते । प्राप्तकर्म शोमपूर्वकमेव । नहि समस्तप्राप्तक-
मेव धुने कर्त्तव्यं एकदेशोऽनुवर्त्यते । न च शोमोऽनु-
वर्त्यते उक्त्यन्ते— कियमात्रोऽनुवर्त्यते । नहि उक्त्यन्तेऽनुवर्त्यते
प्राप्तकर्म । ' दशपूर्वमात्राभाविता सोमेन ' इत्यनेन
दशपूर्वमात्रपदस्यैव शब्दोऽनुवर्त्यते । सोमे विहितमेव
यथा कर्मनाऽनुवर्त्यते । दशपूर्वमात्राया इति तृतीया-
वलेन परमापूर्वमेव शब्दोऽनुवर्त्यते । अतः इतरदी-
क्षितरीत्ययोः कर्त्तव्यं इष्टपूर्वमेव वा । इति प्रथमः
पक्षः । द्वितीयम् नैकदेशोऽनुवर्त्यते सर्वदशपूर्वमात्रोऽनु-
वर्त्यते । तस्मात्तद्विचारः, तस्मात्तद्विचारः । अतो यस्य
वाक्ये अपि न, तस्य तद्विचार एव कर्त्तव्यः । अतः
प्राप्तकर्मणि उक्त्यन्तेऽनुवर्त्यते । दशपूर्वमात्रायाः शब्दोऽनु-
वर्त्यते । उच्यते. पर योगमात्रोऽनुवर्त्यते । विधौ
अविशेषात् तद्विचार उच्यते । योगमात्राद्विचारः
संकीर्णतया, ' यदेव ' इत्यनेन शब्दोऽनुवर्त्यते ।
इति श्रुतिः, योगमात्राद्विचारस्यैव अपि योगमात्राद्वि-
चारोऽनुवर्त्यते । अत्रापि उच्यते । विप्रस्यसि
पुरा भवेत् । तेन तस्यैवभावेव कस्यो क्षत्रिय-
वैद्यवत् ॥ '

मन्त्रार्थतत्त्वपर्यायहकारणात्, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेद-
प्रसङ्गश्च । उद्देश्यताऽवच्छेदकमपि च नामीतोभेदेवता-
रहितत्वात्, तथापि यामे उत्तरकालाया अज्ञाताऽनापत्तेः ।
नापि तद्देशताऽप्राप्तये तद्देशताकमकृत्यप्राप्तये वा, तद्देश-
कालपरं विशेषणत्वे तद्विरुद्धौ देवताऽन्तस्तुक्त्या सोमो-
त्तरत्वस्य अतिदेशानापत्तेः । उक्तश्रुत्येव च विष्णुपञ्चा-
पनिवेद्येवैव्यापि उपास्यकत्वस्य नोभोत्तरत्वमपत्तेः । किं
अमीषोमदेवतानिष्ठभारणानिर्दिष्टितत्वायताऽन्तरेव ।
भूमी य. तदपूर्णवाचनात्ऽवच्छेदकवाच्यो धर्मः, तद्व-
रम् । अस्मि हि श्रीहिवयारिषेवैकल्यकलावनसले
यमिवात्तरदिशाराय आमेवाभ्येवायुतातात्वादिभ्यामो धर्म-
इत्युक्तं तेषामप्रापिकरणे (३।१।१७-१०) कौस्तुभे ।
तस्य यद्यपि नाम्नय भवप्राप्तादिसंस्कारविधौ तदेवयताऽ-
वच्छेदकमौटिमविद्यमानं गौरवात्, तथापि अत्र अर्थ-
वादयथात् तस्य उद्देश्यताविधिताः । अतश्च विष्णुपञ्चा-
पनिव-यताऽवच्छेदकत्वमप्यर्थमयोः व्यापकधर्मोपायुयान-
न्वयश्च स्वभ्यामप्यपि अमीषोमकन्यताऽवच्छेदकत्वा-
भावात् नोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वम् । अमीषोमीपुनरोक्तो-
क्त अपूर्वताधनताऽवच्छेदकीभूतस्य अमीषोमीव्यापक-
त्वात् अमीषोमकन्यताऽवच्छेदकत्वात् स्वभ्यामप्यप्य-
नोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वभ्यामातः । तत्तद्विरुद्धौ देवताऽन्त-
स्तुक्त्या तु तत्तद्विरुद्धित्वादेव तत्तद्देशताऽवच्छेद-
कस्य तत्तद्व्याप्यधर्मसमानाद्यन्यता उक्तविधभ्यामप्य-
मदारात् नोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वभ्यामातः इति ध्येयम् । अन-
य अनुपादेयगुणरीयेऽपि न कर्मान्तरत्वाच्छा, दक्षिण-
गायत्रमन्त्राणादितत्वात् ।

मपहन— ' एतौ पदौ अथविश्रुताश्चानाम् । '

शरर— ' सोऽपि वर्णयथ च । ' य. विकल्पः ।

॥ शरणाधिकरणे कालान्तरस्य बोधद्वयं प्रति-
पाद्यते । भा. ५।४।३.

॥ उच्छट्टिर्निष्ठे अप्यसिद्धव्या इति न्यायः ।
तथा च लौकिको न्यायोऽनुमानो यत्रपि उच्छट्टं इति
लौकिको न्यायः यथा गगनदष्टिः क्षरति । (एवं निष्ठे
आदित्यादी उच्छट्टस्य वराण दष्टिः कर्तव्या अवयवतिल्यो-
नस इति, न वैपरोक्ष्यम्) । आ. भा. ४।१।४९ अ. ५.

॥ उच्छट्टिर्निष्ठे फलवती इति न्यायः । न्यायनि.
३।१।२३।२७ अ. ५. ॥ ॥ ' उच्छट्टदृष्ट्या निकृष्ट-
मुपास्यम् ' इति न्यायानुगृहीताभ्या द्वितीया-इति उच्छ-
ट्टातिशय उच्छट्टनिकृष्टोच्छट्टमेवोक्तार्थं पात्रितोप-
स्थात् यत्तद्विरुद्ध इत्यनुमानमज्ञात् । ४।१।४।९ अ. ५.

॥ ब्रह्मणः प्रधानत्वेऽप्रधानत्वे वा ब्रह्मैव फलमर्थं इति
अनेकपक्षौ मत्वा निकृष्टे उच्छट्टदृष्टिः कर्तव्या इति
लौकिकन्यायो न बाधनीयः । आभरणं ४।१।४।९ अ. ५.

॥ उत्पत्तादंशोरभ्यापः । जीमन्मुक्तस्य संसार-
स्याय । संभ. ॥ उक्तस्य विपक्षः उक्तान्तक्ये न
उक्तो वया कमपि न बाधते, तथा मूलविद्यानाद्योत्तर-
जीमन्मुक्तस्य इवयमानोऽपि सत्तरो न बाधितुमर्ह-
त्यर्थः । के.

॥ उत्तमः प्रजन्तः सत्सत्कर्तुः । भा. १०।१।१।
१४-१५ ॥ उत्तमस्य नाभा (उच्चैः) अनुयायादि
वर्धपूर्णमासयोः । या ३।१।२।९ अ. ८११.

॥ उत्तमपुत्रेण विविशक्तिप्रतिबन्धः । ' अर्द्धि-
वर्तनं दामि ' श्रुतं त्वा श्रुताया . ययुषे यद्वामि '
इत्यादी । वा. २।१।६।३१ ॥ उत्तमपुत्रय-उच्छट्ट-आम-
न्यायानुपरादिप्रियाकार्यो मन्त्रः न कर्मान्तरं कर्तव्यमिति ।
३।१।१।१ अ. ६४९.

॥ उत्तमप्रयाजे (दक्षिणमासयोः) माग्नवर्गिको
देवताविधिः । प्ररुणात् क्रमसंहितात् करणभावोऽय-
मन्यते । हु. १०।१।३।२४ ॥ उत्तमप्रयाजनिगदः
आनुमत्येषु मपतिवदेवताको दन्त्यते । भा. १०।१।
७।१५.

॥ उत्तमाहवर्जं द्वादशोद्दे पत्नीचयानान्नत्वं
विधीयते । भा. १।१।१।२१-३२.

॥ ' चतुर्देहन् द्वादशस्य यक्षते ' इति शाक्यार्थ-
विचारः । श्रुतिः । गीमताम्येयः अ. १००।१।३४-
१७१।१।७.

॥ ' चतस्र दोहयति ' इत्यत्र सर्वाया गया दोहन-
विधीयते । वि. ११।१।९. ॥ चत्तरायाश्च योद्देश-
त्वादिभिः सत्यं नभिन्नं इत्यन्वयोः प्रथमेन संवादित-
कृष्णोदेन नृदयस्योर्गान् गयेतिष्ठेये । भा. १।२।६।

२५-२८, ॥ चत्तरयोगीयवि योन्मुत्तरयोर्वि यत्तयं-
तत्तय येन्यस्तेमे गृह्णतेप्रसाधनतया विहितस्य गान, न
रभंतगमुत्तरयोः । १०।४।२३।४८-८९, ॥ उत्तरयो-
क्तयोः उत्तराणोरुत्तेन योनिगामो गानम् । १।२।१।२१-
१२, ॥ उत्तरयोः क्तयोः योनिन्यस्तोभानामादिच ।
१।२।१।२३-२७.

॥ 'चत्तरयोगीयवि' इत्युत्तरागन्तवेन चत्तरा-
ग्रयस्ययो. योनेरुत्तरयोः द्वयोर्द्वयोर्महणम् ॥

नैमित्तिकं त्वत्तराग्रयमानन्तयोर् प्रतीयेत ।
१।२।५।२३ वर्णकं १ ॥

भाष्यम्— योनीष्टमे समामन्ति 'रन्तरमुत्तर-
योगीयवि' 'मुद्दुत्तरयोगीयवि' 'यत्तीपु रयेनर
भाववि' 'योन्या गामवि, गमुत्तरयोगीयवि' इति ।
तमेतत् समविगत समानु गेयमिति । अथेदानीमिदं
संरिक्ते किं योन्मुत्तरयोगीय, उत्तराग्रयमनयोर्वीर्यं गेयं,
उत्तराग्रयमनयोर्वे यथ उक्तदातये इति । किं यत्तम् ।
नियमनारिणः शास्त्रव्य अमानादिनिषमः इति । एवं
आसे ब्रूमः । नैमित्तिकं त्वत्तरान् उत्तराग्रयमनयोर्वीर्यान्
उत्तरयेति इति । कुतः । तत्तत्तयात् प्रवृत्तयाच
उत्तराग्रयमनयोर्वीर्यान् । अहं, द्वाग्रयमणि सकारयमक
रणाभ्या वाक्यं बलीयः । तस्मादनिवमः एव प्राप्तेति ।
अज्ञोच्यते । सर्वे हि संवर्गिणोऽन्याः परान्तरमनवेस-
माणा न क पिदवि अयेमाहुः । तस्मादपेक्षितं वदा
न्ये, तत् प्रवृत्तं सतिद्विर्तं वा । इतरथा अपरिपूर्णाये
वाक्यं अतमिवापरमेयं कस्य विद्वदस्य स्वान् । सजा-
प्रदगे पुनर्न पदस्तरनवेसते । भुवैर परिपूर्णायां यद्वते ।
तस्मात् संवर्गिणोऽन्याः अपरिपूर्णायां । तन्नामन्त्रे
उगाह्यतेयेति । नहि सजामु यदमाणासु पदस्तरान्तर-
मपेक्षितस्य सति ।

दुपु- 'रन्तरमुत्तरयोगीयवि' इत्यन पूर्वपञ्च-
काय उत्तरपदं धृत्वाच्यन् प्रत्यये, (तेन) 'यद्
योन्मा तदुत्तरयोगीयवि' इति वाचयात् योन्मुत्ते
(योनिश्च उत्तरा च ते द्वे इति ज्ञेयम् । के.) गम्येते ।
प्रकरमाद् उत्तराग्रयमग्रयाते (कतौ गम्येते) ।
प्रकरमाच वाक्यं बलीयः । (यत्तद्विधवायमुपमम् ।

परमार्थमाह-) अथवा 'यद् योन्मा तदुत्तरयोः' इति
योन्मुत्ते वाचयात्, उत्तराग्रयमन्त्रे अति वाच्यदेर ।
तस्मात् (उत्तराग्रयमन्त्रे संवर्गवाच्यमात्रम्) अनियमः ।
शिद्धान्तानु उत्तरवाच्यो ऋद्ध्या ग्रन्थं प्रसिद्धः, 'उत्तर-
योन्ये, उत्तरा अप्वाकयामः' इति (प्रयोगान्) ।
(ननु संवर्गवाच्यमिदं ऋद्ध एव, गत्र को गितोयः । तस्मात्-)
अस्मिन् (उत्तराग्रयमन्त्रे) कृतमात्रे न वदन्तारमनि-
धानमपेक्षितस्यम् । योन्मुत्तरम् (तु) गुणमाणासु
(संवर्गवाच्यत्वात्) प्रवृत्तमपेक्षितस्यम् । तत्र निष्-
विमः प्रत्ययः, इतरव तु अतिगिरितः ।

ऐकाग्र्यवाक्यं तद्वच्यमात्रः । २३ ॥

भाष्यम्— गानेन न उत्तराग्रयमनयोर्वीर्यान् काम
न्यस्तितव्यम् । परमेयार्थता तु वच्यमन्त्रे भविष्यति ।
एवं च सिद्ध्यति नामान्तरविशेषमात्रेण तु वच्यमनु-
वर्तते । एतदेवमुक्तं यदिदमेव कस्मिन्निम्न संवर्गा
मिति, इतरथा हि सर्वत्र संवर्गाणां मनेषु, तेषां
नित्यंरहतामारः स्यात् । तस्मात् समानच्छेदकासु
समानदेवतासु च तु वच्यमन्त्रेवाच्यत्वात् उत्तराग्रय-
मनयोर्वीर्या एव प्रतीतव्याः इति ।

सोम- अन्तु पूर्वम एगारविज्ञेयविशेषमात्र-
विशेषनिषामनन्तरात् समानेन (समानच्छेदका-
न्त्रेण वाच्यम्) इति नियम् । इह तु विशेषनिषामन-
भावत्वा अनियमः इत्युच्यतेः प्रमुदाहरणसंगतिः ।
अन्तु रुद्धवे उत्तराग्रये यथापि पदितोर्वीर्यं कपोमहं
स्यात्, तत्तत्तत्तुत्तराग्रयमन्त्रेण ग्रन्थं इत्यन नियमवा-
च्यत्वा इति चेत् किं न, उत्तराग्रये योनिगदो न योनि-
स्तराग्रयमन्त्रे, अन्तोनियमन-यत्तादयेव तत्तत्तत्तत्त-
ग्रये । तितु योन्मुत्तरयोर्वि उत्तराग्रयमन्त्रेणोर्वीर्यं
यथा स्यात् इवेमर्थमेव अन्तराग्रयमन्त्रेण योनिवाच्यः,
इति गत्यैर निष्कर्षत्वात् । एवार्थमु- नैमित्तिकं
सजामिषितकमेव उत्तराग्रये आनन्तर्यम् प्रसिद्धं च-
यैवाग्रयमनयमाग्रयात् प्रतीयेते इति ।

वि- 'छदस्त्वोद्वचस्त्वोर्वीर्या गीतेरिदोहाय ।
अविदोहाद् विचक्ष्यः स्य, कस्य, संवर्गवाच्यत्वात् ॥'

(उन्नेद्यन्त्यस्योः उत्तरागमकप्रत्यययोर्ना क्तोः गीतेः सामानस्य ऊर्द्धने इति संशयः) ।

भाट्ट— ' यजेत्या गायति उत्तरयोः ' इत्यन उत्तरागमदेन गोमुत्तरयोस्तत्प्रत्ययपठितयोश्च उत्तरयोः प्रद्वेण, उक्त उत्तराग्र्यपठितयोरेवेति वदेहः । उत्तरागमदस्य ' प्रदायुत्तरा घर्हिगः सादयति, तुष्णीमुत्तरा दोहयति ' इत्यादौ तन्निधिशब्दस्यदर्शनात्, यैव योजे. यत्तः पठिता, सैवोत्तरा । ततश्च योनिग्रन्थे रमंतरयोनेः परतो बृहद्योनेः पाठात् तस्या रथंगरस्य कानम् । उत्तरागम्ये च एतत्परयोनेः परतो ' न त्वार्थो अन्यो हिन्वे न पार्थिवः ' इत्यस्याः पाठात् तस्यमपि निरूपेण । इति प्राप्ते, दूरयोनेः श्वेतपयोःपुनरप्येऽपि तस्यामुत्तरागमदस्य वैदिकप्रत्ययमानात् उत्तराग्र्योऽयं उत्तराग्र्यपठितोत्तरासु वैदिकप्रयोगादप्यभिप्रेतयैव वदः । ततश्च संश्लिष्टशब्दस्य प्रतिसन्धिपठितगणसामेधयेन विग्रथयेन अर्थोपस्थापकात् अन्यत्र संश्लिष्टशब्दस्यैव प्रवृत्ते अर्थसन्धिभावः एवायम् । तदभ्योत्तराग्र्यपठितोत्तरागमोऽयं भाट्टिपुस्तकापकाः, इति तात्पर्येण मद्भवम् । प्रकरणतन्मात्राया उत्तराग्र्यपठितागामुत्तरागमस्तत्तलोभाप्राप्त्यप्रतीतिः इदमेव सुवक्तव्यम् ।

मण्डन— ' उत्तराग्र्ययोगचरा ' । ६.

मोकर— ' वदः स्वावुक्तमाशब्धः ' ।

॥ उत्तरासु न यावत्समपूर्वत्वात् । १११॥
११४७ ॥

नानाभ्ये दोहने ' आग्र्यवृत्तिलो दोहयिषा विग्रथ-
वागमनात्स्य उत्तरा दोहयति ' इति श्रुतम् । तत्र
उत्तरमु भिन्योऽधिकाम् गोषु दोहकस्यासु न यावत्स
दोहयन्त्याः । यावत्सः स्याः गावः, तावन्त्याः गवाः न
दोहयन्त्याः । यावत्सः स्याः यावत्सं द्रव्यमपीमाने
नपुंसकत्वम् । किंतु तिस्र एव दोहयन्त्याः बट्टप्रकाशस्य
निचे पदव्यवधानम् । उत्तरादोहस्य नावुक्तदः, किंतु विधिः
अपूर्वत्वात् अप्राप्तत्वात् । इति पूर्वं वक्षः ।

यावत्सं याऽन्यविधानेनानुवादाः स्यात् । ४८ ॥

मिद्वन्त्याह । यावत्सं यावत्सः स्वीया यावत्,
तावतीः सगो पर दोहयति न तिस्र पञ्च । ' विसृष्टधाम् ।

नं. को. ११८

न्यायस्य ' इत्यन अन्यस्य दोहनादन्यस्य भाट्टगम-
मायस्य उत्तराग्र्यस्य विधानेन विधानात् ' उत्तरा
दोहयति ' इति अनुवादः स्यात् ।

साकल्पविधानात् । ४९ ॥ ६

' उत्तरा दोहयति ' इत्यस्य अनुवादमिदमर्थं
प्राप्तिमाह । ' नास्तेता रात्रि पञ्चाऽग्निहोत्रं जुहुयात्,
कुमाराश्च न पशो लभेरन् ' इत्यत्र पशुप्रतिषेधेन
लक्षणस्य गम्य साकल्पस्य विधानात् यावत्सं उत्तरा-
दोहनस्य प्राप्तिः ।

सङ्घर्षतात्पर्यम् । ५० ॥

' सप्तु दुर्वाद्याप देवेभ्यो इतिः ' इति भन्त-
जिह्वस्य वक्ष्येणात् बहुदोहकत्वकत्वात् यावत्सं एतौ
तावो होमन्त्या इति भाष्ये ।

अग्निहोत्रे चाशेषपदं वक्ष्यामिदम् । ५१ ॥

अग्निहोत्रे अग्निहोत्रकरणे अशेषपदं निःशेषमित्य
दोहने सूचयति ' नाभ्येता रात्रि पञ्चाऽग्निहोत्रं जुहुयात्'
' वक्ष्यामि जुहुयात् ' इति वाक्यम् । पञ्चादेन वक्ष्या-
नियमः होतार्ये यराग्राः नियम उक्तः, तेन अशेषं
पदं खान्त्याप्यैव प्राप्तं इति वक्तव्यम् । तस्मात् ' उत्तरा
दोहयति ' इति निविरेय ।

तथा पशुप्रतिषेधः कुमाराणाम् । ५२ ॥

तथा वक्ष्यामिदम् ' कुमाराश्च न पशो लभेरन् '
इत्युक्तं कुमाराणां पशवः प्रतिषेधः अशेषगोदोर्दं
सूचयति ।

सर्वप्रापिणाऽपि जिह्वेन संयुज्य देवदाडमि-
संयोगात् । ५३ ॥

' वन्तेभ्यश्च ह वा एता मनुष्येभ्यश्च पुरा आत्माप-
यन्ते । अथैर्द्धिं देवेभ्य एव एता आत्मापयन्ति ' इत्यत्र तन्त्रेभ्यो मनुष्येभ्यश्च संयुज्य पञ्चात् खान-
त्याप्यैव देवताभिः अग्निहोत्रेण संवन्त्य उत्तरादत्तं इदं
सर्वप्रापि सिद्धम् । एतौ गम्य दोहनाप्यै प्रापयति
इति गर्वधापि । अनेन सर्वप्रापिण जिह्वेन खानत्स
उत्तरासु गोषु दोहनं भावते । इति सिद्धान्तः । के.

॥ उत्तराग्र्येन चोपवर्तनं सविश्वस्य पूर्वशान्त्य
वाचेनैवोक्तव्ये । वि. ६५४१९. ॥ उत्तरादक्षिण-

विहारयोः अपरुभिज्ञाना वरुणा तन्त्रं वरुणप्रपातेषु ।
 भा. ११।२।१।३५-४३, * उत्तरदक्षिणविहारयोः
 आपरागिफना पत्नीसवाज्ञानामावृष्टिः वरुणप्रपातेषु ।
 ११।२।१।२९-५७, * उत्तरनिमित्त. पूर्वसन्दः,
 पूर्वनिमित्तम् उत्तरसन्दः । १०।३।४।२७, * उत्तर-
 पदार्थप्रवृत्त्या पूर्वपदार्थकर्मोपपत्तिः । विशाकगे 'कार-
 स्तनो मरुतः' इत्यत्र कात्याऽनुवाक्याऽऽदिस्पोत्तर-
 पदार्थप्रवृत्त्या भावौ वरस्तौ ततः वरस्ताम् इति
 नविर्वाप्रक्रमोपपत्तिः । माट्ट. ५।१।१०, * उत्तरपदार्थ-
 प्रवृत्तिरूपेण पूर्वपदार्थकर्मोपपत्तिः वर्यते । ५।१।५
 * उत्तरवेदिः मध्यमावागुपसदि विहिता अग्निष्टोमे ।
 स्कंद. २।१।२६, * उत्तरवेदिः साध्यानेषु
 शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षेण गृह्यते उत्तरं भूमिः । उत्तरं
 सर्वप्रथाद्वयम् । वि. १०।१।५, * उत्तरवेदिः औमिके
 प्रणये, न दक्षीणीर्मासिके । भा. ७।१।८।२०,
 * उत्तरवेदिं नोत्तरमपि वैश्वदेवयज्ञे तुनाढीरपि
 च । ७।१।८।२०, * उत्तरवेद्यां अग्नीरोमैवशब्दाः
 कियते । के.

॥ उत्तरागोदोहाधिकरणम् । उत्तरागोदोहस्यायः ।
 उत्तरागोदाधिकरणम् । उत्तराऽधिकरणम् । उत्तराऽ-
 धिकरणस्यायः । उत्तराग्यायः । द्यौः सानाग्यदोह
 ' उत्तरा दोहयति ' इति उत्तराकन्देन विवक्षानाः
 स्वीयास्तित्त्वोऽस्याः सर्वा गावो श्रियाः ॥

उत्तरासु न याक्तरवमपूर्वत्वात् । ११।१।८।१७॥

भाष्यम्— सानाग्ये दोहनं प्रवृत्तं भूयते ' गायत-
 लिखो दोहयिष्य' सिद्धयथा अनन्तरस्य उत्तरा दोह
 यति ' इति । किम् निषिद्धुमाद इति (संशयः) ।
 किं ग्राह्यम् ? अत्रार्थान्वयान् विधिरिति । अनुवादो
 हि भनयैक स्मात् । इति प्राप्तं, वक्ष्यते । (अनपाठ-
 न्तरम्— " दोहयति इति । तत्र सिनामति किं तिलो
 दोहयितव्याः, उत कायत्वं इति । कथं संदेहः ?
 उत्तरासु सिप्यनुवादस्यैवक्याम् । किं प्रकम् ? तिलो
 दोहयितव्या इति, बहुवचनभावे । तिष्ठतु बहुव-
 चनभात्, तदुक्तं ' प्रथमं वा निष्येत ' इति । यो हि
 वज्रो दोहयति, दोहयत्यथो निष, वदतुमगन्तु ।

तिसृषु बहुवचनयोगात् । इत्वे च मुख्यै नतुरादिषु कार्णं
 नास्ति । न च पञ्चभूयस्त्वं कार्णं युक्तम् । अहिन
 उत्तरा दोहयति इति श्रुतिः, सिप्यष्टपाक् इति श्रुत्यं
 स्मात् । तस्मात् तिस्रो दोहयितव्याः इत्येव प्राप्तम् । एवं
 प्राप्तिं ह्रूमः । " इति)

यावत्सर्वं वा, अन्यविधानेनानुवादः स्यात् ।
 ४८ ॥

भाष्यम्— अनुवादः स्यात् नाप विधिः ' उत्तर
 दोहयति ' इति । अन्योऽन विधि, ' सिप्यष्टपागनन्त्राग्य ' इति । यदि एषोऽसि विधि. स्यात् वाक्यं निवेद्य
 ' उत्तरा दोहयति, ताम् अनन्त्राग्य ' इति ।

साकल्यविधानात् । ४९ ॥

भाष्यम्— अथ कुतः प्राप्ते अनुवादः ? साकल्य-
 विधानात् । साकल्यमत्र पिपीवते यथा योग्यस्याना
 ' नास्तेना शक्ति पयसाऽग्निरोच जुहुयान्, कुमा-
 राभ्य न पयो लभेरन् ' इति । ननु कुमाराणा पयो-
 हानप्रतिषेधोऽयम् । नहि पयःशक्तिरपि किञ्चित् दह-
 मस्ति, अदृष्टे कल्पयितव्यम् । ननु एतन्नामि सद्यः
 अभयजीव । कदाचन । अदृष्टार्था शब्दवृत्तिर्लपीयती
 इति । तस्मात् साकल्यविधिर्नाम पयःप्रतिषेधेन अप
 लक्षणा । ततः प्राप्ते अनुवादः ।

यदर्थं तेषां । ५० ॥

भाष्यम्— ' बहुवचनीत्याय देवैर्यो ददि ' इति च
 प्रत्यय सर्वासु दुष्टमानासु अरसित्त्वं नविष्यति ।
 बहुवच्यं च शक्त्यर्थम् ।

अग्निष्टोमे चापेक्षवद् यथागमिदम् । ५१ ॥

भाष्यम्— अग्निष्टोमे च भूयते, ' नास्तेना शक्ति
 पयसाऽग्निरोच जुहुयान् ' ' अग्न्यस्यै देवतायै प्रत-
 मन्त्ये देवतायै दत्तात् तादृक् तत् स्यात्, यथाग
 जुहुयान् ' इति सर्वस्य पयसः समारवायेतां दर्शयति ।

तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् । ५२ ॥

भाष्यम्— इति व्याख्यातम् ।

सर्वेषां पिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताऽमि-
 संयोगात् । ५३ ॥

भाष्यम्— 'कस्मैश्च ह या एता मनुष्येभ्यश्च पुराऽऽन्यथकन्ते । अथैतद्देवेभ्य एषा आप्यायन्ति' इति, सर्वप्रतिरेतस्मिन् । कथम् ? या यन्तेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुरा आप्यायन्ते, ता एतद्देवेभ्य आप्यायन्तीत्याह । सर्वाश्च ता कस्मैश्च मनुष्येभ्यश्च आप्यायन्ते । तस्मात् सर्वप्रतिरेतस्मिन् । अतो यावन्तं उत्तरागु दोहने स्थात् ।

सोम — 'दृशीमुत्तरा दोहयति' इत्यस्य अनुवाद-त्वात् तद्वृत्ता दोहे वाच्ये विहिते सति उत्तरागु यावितरस्य अर्थप्राप्तयेन 'विश्वराक्' इत्यस्यापि अनुवादत्वात् अनन्तरमनामर्थे च वाच्यमित्याहुः । सूत्रार्थानु- उत्तरागु यावन्तं दोहनं अपूर्वत्वात् अमासस्यैव विधायित्वात् इति । ११११७.

के- पूर्ववैपश्यत् प्रयुदाहरणसंगतिः ।

वि- 'उत्तरानि स एव द्युवीर्यस्य च, ऽन पूर्ववत् । नि स एव, इति भावः । पूर्ववैपश्यत् इति शब्दः ॥' १.

भाट्ट- सानागोदोदधिकारे 'यावत्तत्सिक्तो दोह-यिषा विश्वराग्नवारम् तूष्णीमुत्तरा दोहयति' इति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववत्सिक्त एवोत्तरा दोहयितव्यः । न च 'नास्वेताम्' इति कुमारो अपि पयो लभेत्, कामिदोमं लुहोति' इति वचनेन लक्ष्यप्रतीतिना विधेयमः इति वाच्यम् । आद्यवाक्यस्य पयःप्रति-पेक्षपरत्वेन द्वितीयस्य कर्तृप्राप्तयेन च कार्यत्वेन तयोः लक्ष्यपरत्वाभावात् । इति प्राप्तिः, नान्वीः पयःप्रतिपेक्षपरत्वात्, अदृष्टावैपश्यत्वात् अविश्ववैपश्य-मद्वारात् । भक्त एव सन्तेन वाच्येन दोहनप्रतीतिः 'उत्तरा दोहयति' इत्ययमनुवादः अनन्तरमनाम-विधानार्थः । तूष्णीमावस्य मन्त्रविधानाभावादेव श्रुत्यात्, भाष्यकारेण तूष्णीवदस्यावष्टाव्य, 'बहुतूष्णीनाम इति याचं निवृत्ते' इत्यनेन वागिच्छो मन्त्रस्य विनि-श्रुतत्वेन वदुत्तरागोदोहने उत्तरागोदोहने वागिच्छमर्थ-प्राप्तये । अतोऽन वाच्यं दोहनमिति प्राक्तनः । यस्तुतस्तु, न तत्तत् 'नास्वेताम्' इत्यादिना यावन्तं दोहनं विधीयते इत्यात् लक्ष्यप्रतीतिः, वदुत्तरागोदोहना-भावात् । न च 'या दोहयति' इति सामान्यविधिना

गो-विले श्रुते 'नास्वेताम्' इत्यनेन तदर्थवादेन तावत्प्रस्ताव्य यावन्तं दोहनविधिः 'उत्तरा दोहयति' इत्यनुवादः इति वाच्यम् । सामान्यविधेर्गोमन्त्रादि-अभिधानात् । कर्त्तृऽपि या यावन्तं दोहनस्य वागि-च्छमिति पूर्वमेव श्रुत्यापत्तौ 'उत्तरा दोहयति' इत्यनेन वागिच्छमन्त्रादि विधौ वाच्यमेवापत्तेः । सामान्य-विधिना हि कर्त्तृत्वं दोहने विहिते वाग्यमद्वाराभावेन सर्वोपा दोहनापत्तिः । सर्वदोहने मन्त्रप्रातिप्रवृत्त्यः । यदपि च कामि दोहने मन्त्राभावात् । तथापि 'हुतः स्तोत्रः' इति पुष्कमानाऽनुमन्त्रणस्य गर्व्यं प्राप्तिः केन कार्यत । यदपि च 'सा विश्वायुः, सा विश्वयशाः, सा विश्वकर्मा' इत्या-हवरीयानुमन्त्रमन्त्राणां प्रमाणयोगेन समामानात् गो-मन्त्रद्वयस्य समन्तकं संपानयनं, अन्याद्यं तु अमन्त्रक-मित्येव विरोधः उपलभ्येत । तथापि पुष्कमानाऽनु-मन्त्रणस्य गर्व्यं प्रतस्तौ पुनस्तूष्णीमावविधाने वाच्यमेव-लक्ष्यः एव । अतोऽन गोमन्त्रदोहनोत्तरागोदोहनागि-च्छमन्त्रान्तरमन्त्राणां विधौ उत्तरागोदोहनयोगे विधीयते । यत्र च पूर्ववैपश्यत् इति श्रुते एतदर्थवादेन 'नास्वेताम्' इत्यनेन तावत्प्रस्ताव्य न विधेयमः । अत एव 'या दोहयति' इति विधिसत्ये तेन गोमन्त्रविधमात् न पक्षिष्कदिशक्तिः । अत एव न 'उत्तरा दोहयति' इत्यनेन बहुवचनमात् नैकद्विगो-दोहनेऽपि शास्त्रार्थविधिः । सविदं नाम विधेयमः । ११११७.

मण्डन- 'न उत्तरागोदोदधिकारे विधेयम् ।'

शंकर- 'उत्तरागोदोहने न तत् ।' तत् शिष्यम् ।

७ उत्तरामध्यः सामानायात् । सामानायां लक्ष्यरादाय द्वौ शब्दौ विद्येते छन्दः उत्तरा चेति । तत्र छन्दोभावात् शब्दे नानाविधाना सम्पन्ना योनिभूता एव कृचः पठिताः । उत्तरामध्ये वृत्तावसाने सूत्रमिति पठिताः । एतद्विधाने छन्दोभूता योनिः ऋक् प्रथमा, इतरे द्वे उत्तरे । तत्र छन्दोभूतस्य योनिग्रन्थः इति । अन्तरादस्यमात्रम् । इतरस्य तु उत्तराग्रन्थः इति समान्यम् । वि. १।१।१६.

७ उत्तरामध्यपठितयोः वृत्तद्वयेन द्वौगोशब्दो गानम् । अ. १।१।१६-२४ यत्तत् २.

० उत्तराङ्गप्रतिषेधः। पूर्वविपर्ययान्तरादतिविषा-
नेन । अधोपेये परम्परागमे । भा. १।१।१३५-५५.

॥ उत्तराऽऽदौ एकारे एय आदेशः । आह.
१।१।८.

० उत्तराऽपिपरगन्धायनेन (११।१।१४३-५३)
यापत् प्रथमाऽन्ते (आयुषेन चर्या इत्यादौ)
चर्याभिधेदः इति । त कपिञ्जलपित्रगन्धायनेन चित्रमान-
पर्यवसानादित्या । को. १।१।१४।४८ वृ. १२८.

० इत्येते च उत्तराङ्गधायनेन प्रमाणांतररूपे अन्य-
मात्रि कपिञ्जलपित्रगन्धायनस्यः । यथा 'आग्नेयैः
सृष्टिरिष्टा उरदासति' इत्यन्यथापरिहृतं आग्नेयमुक्त-
प्रथमं, न तु तत्र कपिञ्जलपित्रगन्धायनप्रथमः । आह.
१०।१।८, ० दौष्टादुत्तरोति । अत्र यदुपलब्धत्वात्
संख्यायां कर्मभेदः । मन्त्रादुत्तमान्नाथ उल्लेखयानेन
कर्मपदकारणतः न कपिञ्जलपित्रगन्धायनः । १०।१।४.

० उत्तरार्ध (पुरोडाशः) स्थानं प्रति गुणः,
प्रथेयात् प्रति प्रधानम् । आह. ४।१।१३. ० उत्तरा-
र्धात् सिद्धद्वयदात्म्यम् । भा. ३।५।४।४७.
० उत्तरार्धस्य अवयवितो वा द्रव्यः सिद्धद्वयभेदः न
प्रयोजनः, आगवयवेष्वपि तु प्रयोजकः । इत्युक्तमान्योः ।
आह. ४।१।१३.

॥ उत्तरार्धन्यायः । द्वयपूर्णमासयोः पुरोडाशः न
सिद्धद्वयपुनः ॥

एकदेनाद्वयश्चोत्तरी विद्यमानसंयोगात् । ४।१।
१३।२८ ॥

भाष्यम्— दक्षिणार्धमासयोः भ्रूयते 'उत्तरार्धात्
सिद्धद्वये समरूपेति' इति । तत्र द्वेभ्यः हि पुरोडाशस्य
आग्नेययोगः प्रत्येकः सिद्धद्वय अवयवितः, उर
उपपत्तिरिति । हि प्राप्तम् । 'एकविपर्ययः सरे समं
आत्' इति । एवं प्राप्ते, द्वयः । एकदेनाद्वयस्य
एवंवातीयतः अप्रयोजको भवेत् । नूनं । इतिवामन्-
संयोगात् । न एकदेशकमे अवयवितं प्रयुज्यते । विष-
मानस्य अवयवितः एकदेश उपादात्म्यः इति उक्तार्थो
मात्रि, न अवयवितमुपादात्म्य इति । यथा 'इष्टुल्लण्ड-
मसौ प्रपञ्च' 'नोद्वेकलक्ष्मणे प्रपञ्च' इति न

इष्टुमुपादात्म्य इति गम्यते । अतः इष्टोः गण्टमुपादात्म्य,
एतो मोदकात् द्यम्पमुपादात्म्य इति (तु गम्यते) ।
तस्मात् अन्यथै द्वयं, तस्य उत्तरार्धादग्रेयम् ।
अग्नि च अन्यथैः पुरोडाशः । तस्मात् सिद्धद्वय
अप्रयोजक इति ।

निर्देशात् तस्यान्यथावदिति चेत् । २९ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पदवर्ति । अप्रयोजकः पुरोडा-
शस्य सिद्धद्वय इति, नैतदेवम् । अग्निं प्रति निर्देशात्
तस्य पुरोडाशस्य । सिद्धद्वयस्य अन्यः पुरोडाश उपादा-
पितव्यः, यद्योत्तरार्धात् सिद्धद्वयस्येति । तस्य अग्नये
सिद्धद्वयस्येति चेत् यद्यमानः, कथमसौ तत् अन्यथै
देवतायै दद्यात् । कर्म अग्निं प्रति निर्देश इति । इदं
भूयते 'अद्विष्टो वा इति उक्तम् । मुरगं रोहिमापत्, ते
यद्युक्तम् अस्मात्, ते पुरोडाशं कर्म भूया सर्वतः
पदवर्त्त, तस्मात् इत्यपि भिन्नं, दृष्टव्येति नियमः,
आदित्याय नियमः, च अग्निाय । तस्मात् अग्नये
नियमेति, सिद्धद्वयः । यद्यप्येवमुक्तं अस्मात्तस्य
वैषम्यस्यां चान्युक्तो भवति' इति । तस्मात् तेन
सिद्धद्वयै न संख्याः । एत चेत् तस्माद्वयं द्वयं
अर्थादुत्तरार्धावितव्यम् । नहि अनुपपन्नस्य द्वयस्य उत्तरार्धो
भवतीति ।

द्वय— अग्नये वरुणस्य निर्देशात् तस्योत्तरार्धः
कथमन्येन युज्यते । तस्मात् अर्थात् अन्यत् द्वयं
उत्पाद्यम् । तस्योत्तरार्धात् सिद्धद्वयस्य ।

न, दौष्टसंनिधानात् । ३० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । संनिहितो हि शेषः ।
यसिन् अनुपपन्नमाने अर्थो न सिध्यति, सः अर्थादु-
त्पाद्यः । संनिहिते च शेषे यति सिध्यति उत्तरार्धात्
प्रथमम् । यस्मात् न अर्थात् द्वयमुत्पादितव्यम् । यदेव
अन्यथै द्वयं संनिहितं, तस्यैव उत्तरार्धात् प्रतीयव्यम् ।
उत्तरार्धमान हि सिद्धद्वये अग्नये, न अग्नयस्य द्वयस्येति, न
चैतन्नता स्पष्टायेति भवति । अतो हि कस्य चित् उत्तरार्धः ।
न एव संनिहितमपेक्षते, संनिहितं च परार्थम् । तस्मात्
परार्थात् द्वयत् सिद्धद्वयस्य । अतश्च अग्नौतिनेति ।
यद्युक्तं अग्नौतिनेति न यत्नं दातुमिति, तदुक्तते ।

सकपैः सपैस विनियुक्तत्वेन अन्वय विनियोगयोगात् ।
न च तस्य प्रतिपत्तिरपेक्ष्यतां प्रक्षेपाशेनास्य
प्रतिपत्तिरुक्तं शङ्क्यम् । प्रक्षेपाशस्यापि आग्नेयादि
प्रक्षेपवत् स्वभागादन्तेनैव प्रक्षेपवानपेक्ष्यतां, उत्तरार्धस्य
अंगमेदेनापि गुणत्वप्रधानत्वयोग्यद्विहारे वैरूप्यप्रसङ्गाच्च ।
प्रधानमात्रत्वस्वीकारेऽपि स्वभावात्मानं अतिवारण्यम् ।
अतः सिद्धं सिद्धद्वयायाः अपेक्षमैव प्रमानादिवत्
सन् उत्तरार्धनवनवयिनोः प्रयोजनः । इति भास्ते,
यद्यपि तादर्थ्यकमेव स्यात्, तथापि तत्सम्बन्धकत्वात्
प्रतिसरूप्यविधायी, यावत्प्रकृतप्रतिपत्तिवर्णनायाः, तावदा-
स्यापेक्षकं, गौरवात् । अग्नौ च प्रहृते प्रतिपत्त्यपेक्षः
सोपः । अतस्त्वरूपजीवकत्वमेव । अत एव 'सोपास्त्रिह-
ृते' इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । एवं चोत्तरार्धस्य त्वार्थं
प्रति गुणत्वेन विनियुक्तत्वापि प्रधानताप्रतिपत्त्यपेक्षा-
ऽनुरोधेन वाक्यारण्यकत्वनया प्रक्षेपासं प्रति प्राधान्येऽपि
न क्षतिः । भूतयागविधिनाऽपि धागणयोः कर्तव्यत्वनया
गोत्रविधा तदनुमितेऽथ । अत एव अनुमितप्रति-
पत्तेरेव धागप्रक्षेपकत्वादिप्रत्ययनाद्यो 'जानुमिते दसौ'
इति न्यायात्, अनुमानस्य प्रामुख्यत्वाच्च । अत एव
'सर्वाणि हवींषि समश्नन्ति' इति लिङ्गमपि प्राधान्या-
नुपपन्नम् । अत एव सिद्धद्वयसंज्ञेऽपि प्रधानाग्रभूतत्वा-
त्प्रयुक्तः एव सन् सिद्धद्वयसंज्ञायाश्च तत्प्रयुक्तत्वं,
प्रतिपाद्यत्वाविशेषात् । अत एव तादर्थ्यविने नोत्तरार्धस्य
वा प्रयोजनः । आग्न्यप्रक्षेपस्य तु प्रयोजकं भवत्येवेति
सिद्धम् ।

मण्डन—'प्रवेक्षतां सिद्धद्वयेष्टः ।'

शंकर—'आग्नेयादेः सिद्धद्वयम् ।' भगवोक्तम् ।

० उत्तरार्धन्यायोऽपि अवधानेन न प्रवर्तते ग्रीहि
घटस्य सर्वव्यपिकत्वाभावात् । कौ. १।१।४९ पृ ६९.

० उत्तरार्धव्यवहारेन रूपतर ग्राह्यत्वं, न योगवर्ण-
यनेन । भा. प्र. १।१।२-३३. ० उत्तरार्धचन्द्रे रुद्रा
भ्यो प्रसिद्धः, उत्तरं वर्तते, उत्तर. अप्पक्षान्ता. इति ।
टिप्प. १।१।५।२३.

॥ उत्तरोत्तरं सुनीनां प्रमाणाभ्यं इति न्यायेन
क्रामोक्तिरित्यादीनां पुराणपरत्वेऽपि कथमन्योन्यत्वेन

पठत्स्वुक्तानियमप्रवृत्तेरेव प्रमाणत्वमवगात् यामोक्तिरित्
इत्यादीनामेव व्यपमृतिव्यापत्तिः (इति केचित्तस्य दोषः) ।
कौ. १।३।८।२७ पृ. १३१.

० 'उत्तिष्ठन्वाह अग्नीदग्नीन् विहर' इति । न
उत्तिष्ठन् इति मन्त्रे कालार्थः संयोगः, न ॥ उद्यमे
मन्त्रविधिः । ज्योतिष्टोमे । (तत्कामनामृतिवर्णनस्य
इष्ट-श्रमः) । भा. ३।१।४।१०. ० 'उत्तिष्ठन्वाह अग्नीद-
ग्नीन् विहर' 'अतं कृणुतेति नाचं विमुञ्जते' इति च ।
तत्र ज्योतिष्टोमे अग्निविहरण्ये 'अग्नीदग्नीन् विहर'
इति मन्त्रेऽन्विताः । यद्यप्यारूप्यसंज्ञाद्वयेनैव च 'अतं
कृणुत' इति मन्त्रेऽन्विताः । न तु त्वानेन वाग्विसर्गे
च । अतः अतमर्थयोर्नियोगासंभवात् आगत्या रथागा-
मपि अग्नीद्वय काले निधीयते । वि. ३।१।४.

॥ उत्तानवाग्विसर्गाधिकरणम् । उत्तानाधि-
करणम् । वाग्विसर्गाधिकरणम् । उत्तानवाग्विसर्गाधि-
करणम् । अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधि-
करणम् ॥

उत्तानवाग्विसर्गज्ज्ञे । ३।१।४।१०॥

आप्यम्—ज्योतिष्टोमे भूयते 'उत्तिष्ठन्वाह अग्नी-
दग्नीन् विहर' इति । यथा 'अतं कृणुतेति नाचं
विमुञ्जते' इति । तत्र सदेहः विमुञ्जते वाग्विसर्गजं
न प्रति मन्त्रयोरुदेरा, अतः कालार्थः संयोगः इति । अत्र
पुराणिभिरुत्तानवाग्वोऽतिरिच्यते । यस्मान् पूर्वं पक्षः,
॥ इह पूर्वं पक्षः । यस्मात् सिद्धान्तः, च इह सिद्धान्तः ।
अग्नीदग्नीन् श्रयेरं उत्तिष्ठन् अन्वाह इति, अतः कृणुत
ज्योतिं वाचं विमुञ्जति इति पूर्वं पक्षः । लक्षणाभावात्
उत्तिष्ठन् अन्वाह इति सिद्धान्ते ऐरुद्धः । अतं कृणुत
कृणुच्यमाने वाचं विमुञ्जति इति वाक्येन पूर्वं पक्षः,
तिष्ठेन सिद्धान्तः । यद्यपि च वाक्येन अग्नान्तिका
अग्नीदग्नीन् विहर इति वक्तव्यम् । उत्तानेन अग्निरप्यते,
यद्विष्य विहिष्यते इति । अतं कृणुत इति च वाग्विसर्गाधिक-
रणम् । अतः अतमर्थं वचनं भवति, इति न मन्त्रयोः
उत्तानवाग्विसर्गाधिकरणं कथ्येत । कथ्यमानायां च मन्त्र-
योरपि निश्चितं वाक्येन 'याः पशुनामृपयो नाच' इति ।
अपि च उत्तानवाग्विसर्गाधिकरणं प्रति मन्त्रो विधीयमानो

अट्टाद्यौ स्याताम् । प्रेषणे तु दृष्टायौ । तस्मात् स्रवणे वाच न्याय्या ।

या— अतिवेगमूत्रवात् एतं पूर्वसूत्रार्था योजयितव्या । पूर्वत्र अनुवादे कालस्थैवमुक्तम् । इदानीं विधानार्थेऽपि इति विशेष । निरम्यास्त्वयत्वात् तत्र मन्त्रोपदेशो न जायते, न निह स्या इति पूर्वपक्षे नीचम् । दृष्टात्वेनातिरिच्यते इत्यनेन (माष्येण) उत्थानं प्रकाश्यते इति प्रतिपाद्यते । यदा अथ (मन्त्र) उत्थापान्न भवति, तदा प्रैषाभावात् पराधिसरौ नास्ति (प्रैषाधिकरणेन ३।८।११) इति प्रातःकालाद्या ऋद्धि करारदिषा अश्वर्षुकर्तृकापेक्षया अग्निविहरणादीनि भवेत्तु । अश्वश्च तदीयसुमान् तेषां कर्तृत्वेन विवरणमात्रं ' असीत् ' इत्यादिनि शक्यं प्रकाशयितुम् । एव ' प्रत दृष्टुम् ' इति वाग्विधानं ' वाक्त्वं तुभ्यम् ' इतिन् आस्वाधारकात्त्वौ चत् आस्वम् प्रतदकरणे वर्तुष तत् शक्यं वाच्येव उपचरितुं, तत्र मन्त्रं अस्त कात् इति । तत्त्वज्ञापिधानमेवमप्यप्रवृत्तम् । ' गुणाभावात् ' (३।२५।१०) मन्त्रगुणाभावात् इत्ये तदेष अट्टाद्यैस्त्वप्रवृत्तमुत्तेजस्वरम् । नहि मन्त्रमप्युपपरिप्रेषणमन्त्रेणोपपद्यते इति बन्धायम् । (" न चेद युगपद्विचक्षितं शक्यते ' पदार्थस्य प्राप्तं फलं यत्र न ' इति, मित्रेन हि तत्र वाक्यम् " इति प्रैषाधिकरणभाष्ये [३।८।१०।११ इ ११२६] प्रैष विना मन्त्रमप्युपया योगस्य वक्ष्यमानात् न प्राप्तप्रकारिता युक्ता । सु ३।१०८) लिङ्गाभि विचिद्वैद्यस्यम् (ह्य— लिङ्गात्तत्राभावेऽपि गुणाभावात्) अग्निवृत्तमन्त्रयोः सुप्रवृत्तया उत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासम्भवेऽपि यौथ सामर्थ्यवन्तानात् औत्तमिनोऽप्यपत्त्या अट्टकानिदित्यर्थत्वेन ' जोड्-यतिरिक्त्व मन्त्रमागस्य सामर्थ्यं संभवेऽपि लोड्कत्व प्रैषविवक्षयलक्षणस्य गुणस्य उत्थानवाग्विसर्गोपपत्त्या ' इत्येव व्याख्याय " आम नृणादिसामर्थ्यं लिङ्गाभावादिने तदा " इत्यनेन न्यायेन [या ३।२।३।६ इ ७५७] ' असीत् ' इत्या मन्त्रगतमर्थं च लिङ्गमूर्त्यर्थं वेन ' वाच्येव इत्याद्य ।

इति) । विधिवोपक्ष वाग्विसर्गे ' या पदानामुपभो वाच ' इति मन्त्रात्तत्पन्नात् ।

सोम— किमनयोर्मन्त्रयो गौषे उधाने वाग्विधयेन च विनियोगः, किंवा मुन्ये अग्निविहरणार्थं तत्पन्-पुरोडाशमिधारेण्येषणे प्रतकरणेषणे च विनियोगः, उधानवाग्विसर्गोभ्यां तु मन्त्रयो कालार्थः संयोग इति । तन्नो धाने वाग्विसर्गेन च मन्त्रयोर्वचनेन विनियोगात् ' वचनान्तरं स्वधर्मा ' (३।२।३।१) इति पूर्वतपसि करणन्यायेन गौषेऽर्थे विनियोगः । एष च बहिष्यस्य मानदेशमतेनाप्यनुक्तं उधानं विना अग्नीधनस्य अग्नि विहरणादेव कर्तुमशक्यतया अग्नीधनादिवाधत्वेन गौषा इत्या उधानमेव अग्नीधनेन ' अग्निन् विहर ' इत्यादिना वाग्विधीयते । तथा ' कुवि हिंसाकाम् ' इति पातो कुगुणस्य निष्पाव भक्षणस्यापि हिंसाकृत्या अक्तेन ' प्रत पयोपत्तासदिकं हृणुत भक्षयत ' इत्येव विवर्तनमर्थमूत्रवागेव अनेन मन्त्रेण कर्तुंनोपपत्त्या दमिषीक्ये, तत्त्वज्ञापिधानमेवमप्यप्रवृत्तम् इत्येव पूर्व पक्षः । ऐद्रीवत् इह गौषेऽर्थे मन्त्रविनियोजक-श्रव्यमात्रात् समन्विताहारवगवर्धनस्य कालार्थसंयोगत्वेनापि उपपत्तेः, लिङ्गेन शुभे इव विनियोग इति सिद्धान्तः (सूत्रार्थस्तु— उधानवित्तवदे अपि आह्वान-पत् न मन्त्रकार्ये इति ।

स्मि— ' उचिद्वत् प्रादेदमीदमीनित्यादिकं तथा । इष्टुत अतमिनेव पठन् वाच विदुवति ॥ मन्त्रो विधेयी काले वा, मन्त्रात्तत्पन्नामोक्तयोः । विनियोगी न कालस्य लक्षणं युक्तते विधी ॥, मन्त्रार्थानन्वयान् तत्र उचिद्विधेयं वक्ष्यते । अगस्त्या लक्षणोऽप्यस्तु तेन कालं विधीयते ॥ '

आह— सोमे ' उचिद्वत् अन्वाह दामीदमीन् विहर ' तथा ' क्व कुगुत इति वाच विदुवति ' दशपूर्ण-मासयो ' प्रणीत प्रणेषन् च च यच्छति, ता सहविष्टता विदुवति ' इति श्रुतम् । तथापि पूर्वपदेव मन्त्राभा मुक्त्येऽर्थे विनियोगः, न तु गौषयो उधान-वाग्विसर्गयोः । प्रवृत्तस्यापि व्यस्तपरावस्थं कारविधा-विधेयानपि उपपत्तौ गौषं तत्र परंप्राद्वचनमात्रात् । न च

अधिकं भवति तद्वत् । तस्मात् इतिपञ्चुतात्मवदानं उपसाराभिप्रायेण तु अधिकं इति पूर्वं पक्षः ।

तत्संस्कारश्रुतेऽथ । ३० ॥

प्रधानात् अवतस्य तस्य हविषः उपसाराभिप्राय-
णाभ्यां सत्कारस्य भवत्वाच्च प्रधानादेव चतुर्वारमवदेय-
मिति निर्वीर्यते । 'यदुपस्तृणाति (तुङ्गा) अभिप्रा-
यति अमृताहुतिमेवेना करोति' इति श्रुतिः अवतस्य
अमृताहुतिमिति शब्दोक्त्वा सरस्वतीमाह । इति पूर्वपक्षे
हेतुत्वमुक्तम् ।

साध्यां वा सह, सिद्धकृतः सत्त्वश्चे द्विरभि-
प्रायेण तदास्तिवचनात् । ३१ ॥

न प्रधानात् चतुर्वारमवदानं इति बाधव्यर्थः ।
किन्तु ताम्या उपसाराभिप्रायणाभ्यां सह प्रधानात्
द्विरवदाय चतुरवत्तं कर्तव्यम् । क्व कारणं, सिद्धकृतः
सत्त्वश्चेत् सत्त्ववदाने निहिते सति द्विरभिप्रायेण तदास्ति-
वचनात् तस्य चतुरवत्तत्वं भ्रमः, प्राप्तेः सिद्धेः वच-
नात् । 'एकमुपस्तृणाति, सत्त्ववदाति, द्विरभिप्रायति,
चतुरवत्तत्वाप्ये' इति वचनं द्विरभिप्रायेण चतुरव-
त्तत्वास्तिमाह । तेन होमार्थं चतुरवत्ते उपसाराभि-
प्राययोग्यत्वं भावः सिध्यति । तस्मात् प्रधानात् द्विरवदेय,
आग्नेया चतुरवत्तत्वं इति सिद्धान्तः ।

तुल्यवच्चवाभिधाय सर्वेषु भक्षयन्तुक्रमणात् ।
३२ ॥

'चत्वारि वा पतानि वैवद्वानि भवदानानि ।
यदुपस्तृणाति तदुपस्तृणाति, यत् पूर्वमवदानं तद्
प्रायस्यै, यदुत्तरं तदेवतायै, यदभिप्रायति तद्वत्त-
त्वाय' इत्यर्थवादे चत्वार्यपि अवदानानि तुल्यवत्
अभिप्राय उक्त्या सर्वेषु तेषु अनुवाक्यविधिभिः भक्त्या
भक्त्यादेन अनुक्रमणं दृश्यते । तस्मात् उपसाराभि-
प्रायणाभ्यां सह चतुरवत्तं इति सिद्धान्तः । दक्षवन्द्यो
मागवचनः । देवदक्षानि देवमागाः इति यथा । के.

७ इत्यतिरूपं वैदिकं कर्म यथा 'प्रणीताभिः
सर्गैः' । नैवकनं पुरोवाग्यविधौत्यर्थम् । यथादि
च स्वर्गोत्पत्त्यर्थम् । बाळ, पृ. ८८.

७ उत्पत्तिवाक्येनैव कृत्वाकस्य उपादानं प्रति-
बध्ना कर्मान्तरत्वं निराकृत्य न गुणवाक्येन, अनु-
स्मारात् । उत्पत्तिवाक्येनैव च सर्वाणि प्राकरणिकानि
गुणफलनिमित्तवाक्यानि संबन्धते, न परस्परं । वा.
२।१।१।२५ पृ. ५४०-५४१. ७ उत्पत्तिवाक्येः
प्रदेशत्वेन प्रवृत्तस्य रतद्वत्वादेः (सोमस्य प्रवृत्त-
वत्स्य) प्रवृत्तित्वव्युत्पत्त्यायै वदुनोमयोः संस्माराक्यैः
(सिद्धवत्स्य इत्युत्पत्त्यर्थः) 'सोमं क्रीणाति सोम-
ममिषुणोति, सोमं पावयति इत्यादिभिः प्राकर-
णिकैः गुणवाक्यैः सोमस्य कल्पिते गृह्यादि-
चोदनाः ['ऐन्द्रवयस्य यदाति' इत्यादयश्चोदनाः]
प्रवृत्ताः' इत्यादिवाक्यैः कृत्यायै सिद्धवत्स्य विध्ययोगात्
प्रवृत्ते रतद्वत्त्वदी प्रकृतित्वेन वदुनोमव्यवहारयोगोऽ-
नर्थकः । सु. पृ. ७९९. (न्यायिकवाक्यं पृ.
२।१।१।२७ पृ. ५४०). ७ उत्पत्तिवाक्यस्य
इति कर्तव्यतासाधन्याभ्याम् । माह ७।१।१.
७ उत्पत्तिवाक्येऽपि, निर्विशेषाभावाभावात्
अनिर्धारितवत्त्वविशेषाधीनः अनिर्धारितवत्त्वविशेषा-
न्ययोनरम्य कर्मभारोपवत्तिः । सु. पृ. ७७७.
७ उत्पत्तिवाक्ये कारणत्वेन प्रतीयमाने कृत्वाक्ये दृष्ट्या-
न्ययो न स्यात् । सोम. १।४।४ पृ. १५. ७ उत्पत्ति-
वाक्ये इत्यादिगुणानुक्तौ न कर्मभेदः । 'दध्ना जुहोति'
'यमसा जुहोति' इत्यने । वि. २।२।१०.
७ उत्पत्तिवाक्यं श्रुतेन गुणान्तरविशेषाकृतवैकल्पिक-
व्यवहारे वैकल्पिकव्यवहारभावात् । विष्णु. १०।७।१९.
७ नहि उत्पत्तिवाक्ये (आपारास्य) वाकि
कर्मस्य प्रकरणं कृतककर्मोत्पत्त्यर्थमेव कर्मभावात्कर्मस्य
प्रकरणस्य प्रयोगात्कर्मभावात्प्रवृत्तत्वात् । वा. २।१५।१५.
७ उत्पत्तिवाक्येषु आकाङ्क्षात्वेन इष्टनामान्यस्य
माध्यमकर्मस्य । माह. ७।१।१.

७ उत्पत्तिवाक्यविज्ञानं कर्म सर्वं दृश्यते'
(वा. पृ. ३३०) इत्यनेन अद्वितीयोऽन्तर्निविष्टि-
रेव सह प्रकरणत्वं एकाक्यत्वं कृत्यत्वं दृश्यम् ।
बाळ. पृ. १२५.

● उत्पत्तिवाक्यशिशेन एककालेन सोमस्त्रिं
अग्रये वाप्यते यदि अग्रमुपाकालेन सोमस्त्रिं
विनीयते इति मतम् । वा. ४।१।८।२२. ● उत्पत्ति-
वाक्यशिशेन वाक्यान्तरशिष्टं बाध्यते । पदं न उत्पत्ति-
वाक्यमिष्टम् । (ननु ' पदे ब्रूतेति ' इत्यत्र तुल्यत्वात्
नाहृणीयताः इति शङ्कया इदमुत्तरम्) । ६।४।१।२३,
● उत्पत्तिवाक्यशिशे गुणान्तरविरोधात् । १।४।२।३
पृ. ३२९, ● उत्पत्तिवाक्यमिष्टवरीतयानां (कृत्विका)
वाचकित्वासम्भवाः । ३।१।९।२४.

● उत्पत्तिविधिः कर्मस्वरूपबोधो विधिः । यथा
' अग्निहोत्रं ब्रूतेति ' इति । मणि. पृ. ९९. ● उत्पत्ति-
विधिः द्विविधः । कथय. तुदयार्थमेति । कथयः
' वसिष्ठो यजति ' इति । तुदयार्थः ' अग्निहोत्रं ब्रूतेति '
इति । बाल. पृ. २३. ● उत्पत्तिविधिः कर्मस्वरूप-
शायकः । भाट्ट. १।१।२।१ पृ. १५१. ● उत्पत्तिविधौ
कर्मणः कालावेनैवान्वयः । भीष्मा. ● उत्पत्तिविधौ
दक्षिणानां विशिष्टकालकथा, ध्रुवते । ' तस्मात् विदुर्भा-
लोके ब्राह्मदिने सवने दक्षिणां नीकुते ' इति । भा.
१।१।१।८।३१.

● ' उत्पत्तिविनियोगो विनियोगो बलवान् '
इतिन्यायमूलकं गुणमुख्यत्वविनियोगमिष्टम् । (३।३।
२।९) । के. ● ' विधि इति विनियोगमर्थे उत्पत्ति-
विनियोगयोः । तत्र तस्या गतापेकमवस्था लब्धव-
यत्वेत् ॥ ' अगत्या इति तैत्तिरीयसिः तैत्तिरीय विनियोग-
कृतिते । तस्या तु गती विनियोगकाल उत्पत्तिविनियोग-
परमुपायात् अन्यतैत्तिरीयदिनानां विपरितर्तमानानां
विनियोगसामर्थ्यात्प्रत्येकं ज्ञायते । (अथैव) । या.
२।३।१।२।९ पृ. ६९९.

● उत्पत्तिवेदधर्मः कर्मत्वः, तत्र विनियोगवेद-
धर्मः इति चिन्ताया, विनियोगविधिवैव कर्तव्य इति
निर्णयः । तेन आधानात्मन्युपायार्थं मतिः ।
वा. ३।३।२।९.

● उत्पत्तिशिष्टं उत्पत्तिमिष्टात् बलवत् । यथा व्य-
ग्रये ' वासुकेकालेनावयवमवयवमिति ' इत्युक्तिः ।
' यत् किञ्चित् श्रममिति इत्यत्र तेनान्यमर्थं यति ' इत्युक्त-
मिष्टम् । वि. ४।२।८. ● उत्पत्तिशिष्टेन उत्पत्तिशिष्टं

वाप्यते यथा आभिद्यता यजिन्म । बाल. पृ. १४३.

● उत्पत्तिशिष्टेन दक्षिणामेदेन प्रयोगमेदवयवमात्रं
दिशामवेष्टिषु अज्ञाना मेदः । वि. १।४।१. ● उत्पत्ति-
शिष्टस्य यथा वहीयत्वं, न च क्रियमानं निवृत्त्य
गुणान्तर विधानं क्षयते, तयोक्तं विनादधिकरणे
(१।४।२) वैधदेवाधिकरणे च (१।४।१०) । वा.
१।२।१।२३ पृ. ५९७.

● उत्पत्तिशिष्टगुणवक्रुद्धे तद्विरोधिगुणान्तरविरु-
द्धमवः वैधदेवाधिकरणे (१।४।१०) व्युत्पाद-
यते । सु. पृ. ४१९

● उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधन्यायः । (गुणाधि-
करणं दृष्टम्) । एतं च पूर्ववदितव्यमिति ' अग्निहोत्रं
ब्रूतेति ' इति विधेः अभिव्यक्तपदेवताऽऽलोपे विना
' पयसा ब्रूतेति ' च द्रव्ये च प्रजापतये च सामं
ब्रूतेति ' इत्यादिवाक्यान्तरविधेः पूर्ववदेवताया इत्यस्य ।
अस्यैव तन्नामि आलोपेन अभिव्यक्तपदविरोधादिकल्पन-
त्वेन पूर्ववद्विनात् उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधन्यायिन वाक्या-
न्तरादयविरोधप्रत्यये न स्यात् । पराक्रमः ४९।१.

● उत्पत्तिशिष्टदेवताऽन्तरावरोधात् अग्निवादि-
कर्मविनादेन अवयव देवताविधानम् । (वैधदेवे
पूर्वम्) । वा. १।४।२।२३. ● उत्पत्तिशिष्टदेवताऽव-
रोधे देवताऽन्तरस्य निवेद्यानुपपत्तिः । (यथा विश्वदेवाव-
स्थापनामिष्टायां पाविदेवताया न निवेदाः इति) । भाट्ट.
२।२।१ पृ. १२८. ● उत्पत्तिशिष्टपुंसत्वावक्रुद्धे अग्नी-
बोधीये स्त्री-विधानमुपपन्नम् । सु. पृ. ४१९.

● उत्पत्तिशिष्टवह्नीयत्वात् विनियोगविनियोगान्नस्य
प्रयोगमात्रम् । सु. पृ. ४०१, ● उत्पत्तिशिष्टवह्नीयत्वात्
वैधदेवाधिकरणे व्युत्पादितम् । पृ. ४००, ८२६.

● उत्पत्तिशिष्टवह्नीयत्वात्वायास्य स्वरूपं (२।२।
१।२३) ' उत्पत्तिवाक्यशिशेनान्तरावरोधे याने वाक्या-
न्तरेण बाधितं निवेदानं न त्वमेव ' इति । गुणाधिकरणं
दृष्टम् । परिमल. ३।३।१।१ नव.

● उत्पत्तिसंयोगे पूर्वाश्रयत्वे च संज्ञा मेधी भवति ।
वा. २।३।१।२०.

० स्वप्नपूर्वं नाम । दर्शे पूर्णमासे च एकैक
 धिम्नः समुदाये यागमन्त्रयानि श्रीध्रीश्रीणि उत्पत्त्यपूर्वाणि
 इति षट् उत्पत्त्यपूर्वाणि द्वां पूर्णमासयोः । इदमेव अवा-
 न्तरापूर्वाभिलुप्यते । (तत्पर्यम्) वि. २।१।२.

उत्पत्त्यसंयोगात् प्रणीतानामाज्जवद्
विभागः स्यात् । ५।२।५।१४ ॥

दशोर्णमस्यो, 'प्रणीतानिहोषि सशोति' इति 'अन्तर्बहिः प्रणीत निनयति' इति च प्रणीतानमप्य सवयनं निनयनं च भ्रमते । तत्र किमर्थः प्रणीताः, किं प्रणीतानां संवयनं प्रयोजक निनयनं चेति, उक्त संवयनं प्रयोक्त्वं, निनयनं प्रविष्यति इति विचारो पूर्वपक्षः सूचयति । प्रणीतानां अथवा उपायसंयोगात् 'अथः प्रणयति' इति उक्त्या उपायविधिविना संयोगेन निनय नैव वा फेलापि उपयोगो नास्ति, अस्मात् तस्य विभागः स्यात् अथै संवयनार्थे अर्थे च निनयनाथे इति । आस्यत् । यथा प्रौढावर्षे अश्वः तत्तत्कर्मणि विभाषते तथा । तत्साङ्गुमार्गाः प्रणीताः, उपायमासा प्रयोश्च इति मन्त्रम्यम् ।

संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासो वत्स-
धानत्वात् । १५ ॥

सिद्धा-तपसि, प्रणीताना संवननाया निवननं
 प्रतिपत्तिः इति । तृतीयानिर्देशात् तपननायेता । इतरथा
 संवननाप्रतिष्ठानाया । द्वितीयश्रुत्या तपसात्-वत्
 तस्मिन् निवनने प्रधानत्वात् प्रतिपत्तिः । तस्मात् प्रणी-
 ताना इति संवनन प्रयेजकं, अन्वयिणि निवननं च प्रति-
 पत्तिः । प्रतिपत्तिरित्य तद्वचनवात् इति पाठः अपुनर्ये
 कुतश्चैव । इतरथा निवननक्रिया प्रतिपत्तिः इति सुग्रहे
 भाष्यवान् । के.

ॐ उपपद्यमानम् । " सर्वमुपपद्यमानं हि पश-
न्येन विरोधितान् । न रुध्यते, तत्तत्स्थ सिद्धिः
कालेन लभ्यते ॥ अथ उपपद्यमानस्य मूलमेव
निश्चयते । मुखं वा रुध्यते, तस्य नात्यलम् । कदा
चन ॥ " वा. १।१।११ प्र. १७२, ॐ उपपद्यमानमेव
कनं आकाशधातिसंयुतसंयुतपश्यते (भाव्य-कृत्य-इति-

कर्तव्यताना या आह्वयः तस्य विनयेन संबद्धम् ।
७४३१५.

* सत्यब्रह्मायत्रीणां दामोदरीभ्यः यमानानं बृह-
स्पतिभ्ये । मा. ८।३।६।२-३६, * उदन्नशिष्टस्य
उत्तरार्धविभेदो नाथः वैषदेवापि क्रमोक्तः । सु. पृ. ४९२,
* उदन्नशिष्टस्यापि काम्यस्य उत्तरशिष्टनाशकत्वम् ।
पृ. ४८८.

॥ चत्वारोऽश्विनश्चन्द्रयोः अरधारिणाम्वाविशोपः,
पदिश्वयोः गमिषमानार्थनेन ज्ञानार्थात् ७८७७७७
चोत्कर्षित्वेन निश्चयस्त्वानोऽर्कस्यार्थात् । सु.
४. ८३३.

● तस्यचनम् । प्रकृती (आत्म्या) तस्यचनमे-
खणयोः प्रतीयनमेतत्, यत् आत्म्यस्य अपरेण द्वयेणा-
स्यस्यः । आ. ६।१।२।१६, ● तस्यचन-विलापन-
ग्रहण-आत्म्यद्वयस्यः आत्म्यस्यस्यः । ३।१।४।७.

॥ उपपत्तादीनां शोभनचक्षुःश्रुतानां तर्जनीश्रीयादिभिर-
 वेतापूर्वप्लुक्तम् । श्रु. ५।११. ॥ उत्पन्नता-
 चादेः आश्रीयदशे ग्यावाःपश्यन्त्याधिः ।
 बा. ६. १८. ॥ उत्पन्नतादेःश्रुतादः आश-
 र्याः । नि. ३।१५. उत्पन्नतादेःश्रुतादः आश-
 र्याः । ५।१८.

* सत्पादकचेदस्यरात् विनियोजनमेवम्बरः प्रयत्नः ।
दि. १११२.

● उत्पादनस्य करोत्यर्थेन निग्य सकर्मकत्वात् ।
म. पू. ७५०.

॥ उपाशं ईशितं कर्म । उपतिर्नाम येन आकारेण
कारकमभिधानोपात्तं, तस्य भवत एव उपादनम् ।
यथा यूपं जिनति, वटं कुर्याते इति । सणि पृ. १२६.

॥ उत्प्रेक्षा अङ्गार । 'अग्न्यथैव स्थिता वृत्ति-
 श्रोतनस्येतरस्य वा । अग्न्यथोत्प्रेक्षते यत्र तामुत्प्रेक्षां
 विदुर्बुधाः ॥' सु. ४. ६१८.

॥ तत्सर्गाश्चापवादश्च सर्वत्रयोलभ्यते । तत्र
नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावबुध्यते ॥ अपचादेन वा,
यस्मात् उत्सर्गो बाधितः कश्चित् । तस्मान्न सर्वत्र
वाभ्योऽसावित्येवदृष्टिर्नोद्यते ॥ विषयाविषयो

ज्ञात्वा तेनोत्सर्गोपवाद्योः । याथावाचो विवे-
क्तव्यो, न तु सामान्यदर्शनात् ॥' भा. १।३।२।३
पृ. १०३. ० उत्तरार्ग यः करोति तेन सर्वं कृतं भवति ।
कथम् ? परिक्रम उच्यते । तेन आगतः कृत्स्नः सर्वं
कुर्वन्ति । भा. ३।७।८।१९, ऊर्ध्वं तु सर्वं कुर्वता सर्वं
स्वयंकृतं भवति । २०. ० उत्सर्गाच्च सकस्या वसिष्ठम्
पतित्वं श्वात् । १।३।१२।३७ । पशोरेवतायै प्रति-
भुतत्वेन उच्छ्रष्टावत्वात् वज्रमामस्य औपचारिकमेव-
पतित्वापत्तेः न स्वरो मेघवतिशब्दः इति हेरन्वयेकस्यै
कृतम् । ॥ पृ. १५३४

■ उत्सर्गादुपवाद्यो बलीयान् इति न्यायः
प्रसिद्धो भूतहिंसाप्रतिषेध-श्रद्धीयेषीयपञ्चालम्बविराधौ ।
उत्सर्गादुपवाद्यप्रमादभिरूप-विशेष-परिहृतिः ।
संक्षेपशारीरके रामवीर्यैः २।१।१४. ० विनोपविधि-
विहितव्याप्यं सामान्यविधिनाऽपि विषयीकरोति हि
उत्सर्गादुपवाद्यः । यथा 'आहवनीये जुहोति' 'वदे
जुहोति' इति शेषमात्रस्य आहवनीयान्यविधिना
पदशोमस्यापि विषयीकरोति पदशोमस्यविशेषविधिना
वाधात् तदितरारम्भ सामान्यशास्त्रस्य । कल्पतरुः
३।१।१।१५. अथ, ० ननु यथा हि 'न हिंस्यात् सर्वा
भूतानि' इति भुक्तिः अभिशेपप्रवृत्त्याऽपि हिंसाकटागा-
न्वस्य सम्प्रदादिमाताप्यात् नियेष्योवदितो न अग्नीशेमीय-
काकामपि नियेष्यसमर्पणादप्येतिमुमर्हति उत्सर्गादुपवाद्य-
न्यायान् । अहै. पृ. ४९२. ० नन्वेवं प्रकरणात्वात्
वृत्तनगनिर्विचाराप्यमङ्कयने अनारम्भापीतहिंसाप्रतिषेध-
वाक्यस्यानया प्रक्रियया इत्यमर्थो भवति 'हिंसा
पुरुषस्तेषां कुर्वन् इति कर्त्तुं, तत्र' इति । तथा च
पुरुषावेहितातिशेय एव वाक्यार्थः इति हन्तर्पणसम्प्र-
दादपिपयत्वात् तत्र नोत्सर्गादुपवाद्यप्रवृत्तिः । इति
चेत् । परिमलः ३।१।६।२५ अथ.

० उत्सर्गपूर्वक. परस्मैत्वेन संन्यः ददाति ।
भा. ४।१।१।३।२८.

० उत्सर्गमात्रं पञ्चमनेन कर्तव्यं शेषं तु कृत्स्नः
एव मुमुः अभिशेपद्वयपूर्वमाहवतीतिशोमादिर्भस्म ।
भा. ३।७।८।१८-२०.

■ उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः इति न्यायेन
मप्येताभ्येव आदेशो विदे तदनुवृत्तिः (तामादेशमपने
इत्यत्र) न्यर्था सती ... । भूतिः पृ. २०१-२०२।
अथ न्यायः अतिद्वन्द्वसुखसाम्यसंमतः । पृ. २०६ ।
अनेन न्यायेन यस्मिन् विधिकत्वादावतत्प्रणे इत्याद्याः
वमानाधिकरणविशेषणे एव प्रवृत्तिः । पृ. १३९ ।
अन्तरेर्द्वितीयस्य इत्यन द्वितीयप्रणेन अस्य न्यायात्
वाच एव वाच्यः । यदा अपवादशारीर्योद्देश्यता,
पर्याप्त्यधिकरणवृत्तुद्देश्यताकर्म पशोःसर्गशास्त्रस्य, तत्कर्तृ
न्यायः प्रवर्तते । त्वदप्रकाशिक. पृ. २०३.

० उत्सर्गः । अन्वयात्वाविरादे 'ऊर्ध्वं मेजना-
दुत्तर' इति वेदान्तयोक्तव्यप्रमाणसम्प्रमाणम् । वेदेऽपि
'यदा वै यदा मद् वृत्तिरिति' इति मद्.उच्छ-
वाच्योऽवपिदिहवृत्तिः । भा. १।३।३।७ पृ. २०५.

० उद्कल्प (विवेकी) भाग्यतिशारत्वं अप्रमे-
यवृत्ते । तु पृ. ८१२. ० उद्कं उपाङ्गानस्य
विषयः विवेकी । भा. ८।१।१।५३.

■ उद्कनिमज्जनन्यायः । माहरी. १२१ ।

विश्ववृत्तिविरुद्धप्रमाणानां विषय प्रमाणं
क्रियते । तत्र उद्कनिमज्जनं एक विषयः । साकरणेन
अभिप्रेतं शब्दार्थे निर्मुच्यते, अन्यथा भवति ।
उद्कनिमज्जनदिश्वस्वरूप तु-दिश्वस्वने जन्मद्ये बहिष्ठा
प्राप्तः जनेन साधू श्रितपि, एकस्य वेगवान् पुरुषः
वाग्लोचस्वने वज्रनिघ्निते, अपरस्य वेगवान् पुरुषः राज-
वातस्थाने राजनिघ्निते । एवंवृत्ते जगद्यपे नाभिदो-
दकमय्य अपरस्य पुरुषस्य ऊर्ध्वं धावा अभिप्रेतो जले
निमज्जति. वज्रणे एव च वाग्लोचस्वस्थो वेगवान् पुरुषो
जनेन वाग्लोचस्वस्थो वेगवान् वासति । ० यदा तत्र श्रोतेति
तत्रैव वाग्लोचस्वस्थः अपरो वेगवान् पुरुषः अग्राध
पर्यन्तं याति । अस्यागमनपश्चेत् जले निमज्जः अभि-
प्रेतः यदि निमज्ज एव स्थान्, तदा अत्रो मुहो भवति ।
अभिप्रेतात् मुच. मुमुं समते, अग्राध अपरापिद्वया
दुत्तं मन्ते इति । के.

■ उदकत्वं पापपूर्वत्वात् । ३।४ पदसूत्र्यां ४ । वि. १३ ॥

युताग्निदेशे 'ये पुरोदयो दर्मास्तान् दक्षिणान् खणीयान्' इति श्रूयते । तत्र 'ये पुरोदयो दर्माः' इति वाक्येन किं विधिरूपं अनुवारे वेति विचारे अस्मिन् वाक्ये उदकत्वं विधिः स्यात् । चान्वेन पूर्वप्राथं विधिरितिपदं अनुकृष्यते । विधीयते इति विधिः । उदकात् विधीयमानं स्यात् । दर्माः पुत्र जीनरशाया उदकाः उदकप्राः मयनि इति उदगमर्थं विधीयते । कुतः ? अपूर्वत्वात्, भुत्वा दैवे कर्मणि दर्माणां उदगप्रत्यक्ष आगतत्वात् । तत्रैव उदगमलम्ब्य विधिः इति पूर्वः पक्षः ।

सतो वा लिङ्गदर्शनम् । ५ । वि. १४ ॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं निरस्त्य लिङ्गदर्शी आह । नाथं उदगवत्स विधिः, किन्तु अनुवादः । प्रतस्मात्प्राप्तो भवति । प्राप्तौ च लिङ्गदर्शने, लिङ्गयोः दर्शनं सकृत् । यत्र विधिविहितमिदमन्वयेन षष्ठ्यन्वयेन योः एकं लिङ्गम् । 'ये पुरोदयो दर्माः' इति वाक्ये लिङ्गपक्षस्य आरुपातस्याभावे इति लिङ्गम् । इदं च लिङ्गदर्शनं सगः प्राप्त्यैव उदगप्रत्यक्षं बुज्यते । 'अप्रयन्ति प्राग्प्राणि उदगप्राणि वा, अप्रययन्ति प्रागपयन्ति उदगपयन्ति वा' इति सूत्र्या यथाज्ञाना उदगप्रत्यक्षं प्रातिष्ठितम् । तस्मात् 'ये पुरोदयो दर्माः' इति अनुवाद एव न विधिः इति सिद्धाः ।

अग्रा 'निधिरां स्वादपूर्वकान्' इति प्राचीनसूत्रे षणीक्रान्तरेण पूर्वपक्षः, ततः 'उदकत्वं सतो वा' इति सूत्रदेन अश्वत्थानिधिरिषिभ्रमम् । एव व्याख्यान्तेय । पूर्वपक्षान्तरस्य पूर्वपक्षस्य उत्तरं तु 'सतो वा लिङ्गदर्शनं' ह्येवं सूत्रं ज्ञेयम् । तत्र पूर्वपक्षस्य 'प्राचीनवीती दोहनेन, यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति सूत्रातिशेने सुते वाक्ये देवाय गोदोहने यज्ञोपवीतस्य विधिरिति । तत्रोत्तर 'सतो वा लिङ्गदर्शनं' इति । सतः 'यज्ञोपवीती' दैवादि कर्माणि इति सूत्रस्य 'यज्ञोपवीत्येवाधीयत याजयेज्जेत वा' इति भुत्वा च प्राप्तस्य प्राचीनवीतविधिरित्येव अनुवादस्य लिङ्गदर्शनं

भवति । विधित्वप्रतिबन्धो हि-यज्ञोऽन भूयते । तस्मात् यज्ञोपवीतस्यानुवाद एव न विधिः इति सिद्धान्तः ।

एवं 'मनो वा लिङ्गदर्शनं' इति सूत्रं देवा ज्ञेयम् । के.

तु उदगयनपूर्वपक्षाद्ःपुण्यादेषु दैवानि स्मृतिरूपाभ्यायदर्शनात् । ६।८।५।२३ ॥

दैवानि कर्माणि नाकम् उदगयनपूर्वपक्षात्प्राप्तौ उदगयने कर्मप्राप्ति, न दक्षिणयने । उदगयनेऽपि पूर्वपक्षे घृणपक्षे, न पूजापक्षे । घृणपक्षेऽपि अहनि, न रात्रौ । तादसो अदन्विष्य पुण्याहकाले । पुण्याहशब्देन नवधाविभक्त्याहुः प्रथमतोऽपि यजमानमनयममागा ग्राह्याः, नेत्रैः । तादसो काले उदगयनादीनि कर्माणि कर्तव्यानि । 'उदगयने आपूर्वमागपक्षे पुण्ये तदने' (रुचिरादिविद्यायाऽन्ते) इत्यादिस्मृतौ, 'एकस्ते दैवानां रूपं यदुदगयनं पूर्वपक्षोऽह्निरिति' इति रूपाद् देवत्वं पक्षार्थेऽह्निरिति, 'पूर्वाह्णे नैवेद्यानां' इत्यादेरन्यार्थत्वात् तानां लिङ्गम् । इति सिद्धान्तः । स्मृतिश्च कर्तव्यं च अन्वयेदर्शनं च एषा समासः इति समासे एकमचनम् । के.

अहनि च कदैसकस्यम् । २४ ॥

किंच अहनि कर्मवाक्यं, कर्मणा वक्तव्यं अहनि यथा संपादयितुं उच्यते न तथा रात्रौ । तस्मात् इदमेकाले दैवानि कर्माणि कर्तव्यानि । इदं सूत्रं भाष्यकारेण व्याख्यात इति वार्तिकपक्षः । पूर्वसूत्रे अतोऽप्युक्तत्वात् इव सूत्रं व्यर्थं इति तत्रविप्रायः । के.

तु उदगयनादिकांते नवयजमानादिकर्माणि कर्तव्यानि ॥

उदगयनपूर्वपक्षाद्ःपुण्यादेषु दैवानि । घृतिरूपाभ्यायदर्शनात् । ६।८।५।२३ ॥

भाष्यम्—दैवानि कर्माणि उदगयने उदगयनप्राप्तौ । उदगयने निमित्तत्वे काले दैवानि कर्तव्यानि, तत्र उदगयनपूर्वपक्षाद्ःपुण्यादेषु । अनिवार्येति प्राप्ते, उदगयनादियु ह्युच्यते । कुतः ? एवं स्मरति, तेषु कालेषु दैवानि । रूपायैकदम । 'एतद्

देवाना रूपं, यदुदयनं, पूर्वपक्षोऽहम् इति । न च यं देवादीना रूपं विप्रः । अथ तु एषु पक्षेषु देवानि क्रियन्ते, तत एतेन संकषेन रूपनचनमनकल्पते । अन्वयं च वाक्यमेतदर्थयति 'पूर्वाहो वै देवाना, मध्यंदिनो मनुष्याणा, अपराहः पितॄणाम्' इति । सप्तादेतेषु कालेषु देवानि स्मरिति ।

दुष्— 'य इवया पशुना वा' इति पौर्णमास्याम-
मावास्याया वा निक्षेपं ग्रहणं, अग्निहोत्रदेः पक्षेऽग्निहो-
त्रात् (नहि शुद्धपक्षे प्राञ्चहारी चामिहोमानुष्ठानमिह
अहहस्तुप्रागत्यात्—रत्न. अतो माये—) उप-
नयनचूडाकरणानीति तु उदाहरणं (उक्तम्) । अत्र
स्त्रीपातेषु सर्वेषु कालेषु । अन्यानि वयास्यम्
(समुचिते असमुचिते वा काले) ।

अहनि च कर्मसाकल्यम् । १५ ॥

भाष्यम्— अहनि च विशेषः । स्रुतं कर्म
अहन्त्येव शक्यते कर्तुमिति, न रात्रौ करिष्यते ।

दुष्— उक्तान्तरात् न वाक्यस्य, निष्पत्तेरन्व-
यात् । अहनि रात्रौ वा कर्मसाकल्यं भवत्येव ।

सोम— अथ सर्वप्रसङ्गात् उपनयनादिप्राञ्चिकस्य
इति समतिः । सूत्रार्थस्तु— उदयने पूर्वपक्षे अहनि
पुण्याहे, 'यत पुण्य वेदसमरः' इत्युक्ते, 'तेषु
कुर्वीत । यत्कारो म्यात् । पुण्याह एव कुर्वते' इत्युक्तेर्वा
देवानि कार्याणि, तत्कालस्मरणम् । 'एतदे देवाना
रूपं यदुदयनं पूर्वपक्षोऽस्तिरतया पितॄणा' इति
स्मृतिरूपदर्शनात्, 'पूर्वाहो वै देवाना मध्यंदिनं मनु-
ष्याणां अपराहः पितॄणा' इत्याद्यादीर्दर्शनत्वेनेति । (अत्र
स्मृतिश्च रूपं च अन्वयार्थश्च स्मृतिरूपान्वयार्थः, तेषां
दर्शनम् इति विमर्शो हेतुपदस्य) ।

दि— 'चोलादि सर्वदा पुण्याहदौ वा, ऽथ
विशेषतः । अथो, ऽन्त्य पूर्वपक्षादौ देवाना स्मृतिर्नो
विधेः ॥'

भाट्ट— ब्रह्मो गृहीतं वा यस्मिन् कर्माणि दैवे विन्ये
वा उदयनं चूडाकरणपञ्चादिः यः शक्यः प्रत्यक्षवचनेन
अ-वायैर्दर्शनवचनविधिना वा सिद्धिः सोऽविरोधे सयु-

षयेन, विरोधे विकल्पेन प्रायः शब्देन मुह्यद् भूत्वा तल-
कारः निष्येभ्य उपदिष्टम् ।

सण्डन— 'पूर्वाहदौ देवगर्भाणि कुर्वीत ।' ६.

शंकर— 'दैवं युक्ते मुदयने ।' ६, अये गमने
अपने ।

७ उदयनीयं प्राञ्चमाहस्य उत्तममहः । दि, १०।
५४. ७ उदयनीये अतिरात्रे प्राञ्चनीये च ऐकादशिनाना
पञ्चमो विमर्ष (प्राञ्चपक्षे ५ उदयनीये ६) अमुना-
महः । भा. १०६।४।६-१२. ७ उदयनीये अप्रपाने
अपि श्विष्टकृषिपदे अवाहदेवानामास्वनाना हण्यस्य न
लोपः । संकल्प. ४।३।१३.

८ उदयनीये च तद्वत् । ११२।१६।६७ ॥

ज्योतिषेये रूपेण 'प्राञ्चनीयस्य निष्कासे उदयनीय-
स्य निर्वन्धि' इति । ज्योतिषोमे प्राञ्चनीयेर्वा अति-
देवताकर्मधारिणि, अग्निमात्राया उदयनीयेष्टावपि च
प्रत्ययेन । तत्र ऋषणीयेष्टावपि चण्डेः निष्कासः संरु-
णीय । तपसु च— तदुपरि इत्यर्थः— उदयनीयं इति
निर्वन्धि इति साकल्यस्य अश्रयः । अत्र निष्कासप्रत्ययं
उदयनीयात् कर्माभितर विधीयते, किंवा उदयनीये निष्का-
सस्य प्रतिषेधः, अथवा निष्काले निर्वन्धिः उदयनीयस्य
संस्कारः इति विचारे प्रथमं पूर्वपक्षमाह । उदयनीये
उदयनीयवाक्येण शोऽप निष्कासे निर्वन्धि उक्तः, तत् कर्मा-
भितर कालः । यद्वत् पूर्वादिस्त्रोत्रोक्तान्तरमुपवत् । प्राञ्चनी-
यानि निष्कासादिप्रत्ययं अवश्यमस्य यथा कर्माभितर
वद्वत् । चण्डभेदेन दृष्टान्तव्यतिः भूतिता ।

प्रतिषेधार्थाऽकर्मसंयोगात् । ६८ ॥

वाच्यभेदेन प्रथमं पूर्वपक्षं निरस्त्य द्वितीयं पूर्वं-
पक्षमाह । न कर्माभितर विधीयते अकर्मसंयोगात् कर्म-
संयोगप्रभावात्, उदयनीयकर्मणा निष्पादस्य संयोगा-
भावात् । निगोपि हि निष्पादस्य संयोगो न कर्मणा ।
किंतु सा प्रतिषेधः । उदयनीये प्राञ्चनीयनिष्पादस्य
प्रतिषेधितिरप्युक्तः ।

अर्थकर्म वा शेषपञ्चगुणवत् तदर्थेन विधानात् । ६९ ॥

तत्राभ्येन प्रतिपत्तिपक्षमपि निरस्यन् निष्क्रान्तात् । प्राप्यैवतिष्ठतो उदयनीयनिर्वाधः अर्थकर्म स्यात् । न प्रतिपत्तिर्मे । निर्वाधे प्रति निष्क्रान्त्य शेषत्वात् गुणत्वात् । तदर्थेन गुणधारणेन शब्देन निष्क्रान्ते इति तस्मात् विभक्त्या विधानात् । तस्मी हि आचारे भवति, आचारश्च क्रियायाः तत्कारकणा च धारणे वर्तते । तस्मात् निष्क्रान्ते निर्वपि गुणभूतः । धरणवत् यथा 'पयसा दैशानक्य औणाति' इति भवत्यैः सोमस्य अदृष्ट उपकारः क्रियते, तद्वत् उदयनीयहविषः प्रापणीयनिष्क्रान्तसंज्ञेन अदृष्ट उपकारः क्रियते । तस्मात् प्रापणीयनिष्क्रान्तस्य उदयनीयनिर्वाधार्थं इति सिद्धान्तः । के.

• उदयनीयहविष्याणां (मीदीना) प्राप्यैव निष्क्रान्तसंज्ञेन अदृष्ट उपकारः क्रियते । आ. ११२/१६।१९.

• उदयनीयनिर्वाधाधिकरणम् । प्रापणीयनिष्क्रान्त्योपपत्तिरुपपत्तिरिति ।

उदयनीये च तद्वत् । ११२।१६।१७ ॥

माध्यम्— उपोतिष्ठोमे श्रूयते, 'प्रापणीयस्य निष्क्रान्ते, उदयनीयमनुनिर्वपति' इति । तत्रापि अथ भूयवत् निष्क्रान्ते गुणतः स्यात् । तत्रापि हि उदयनीय-शब्दश्च प्रधानकर्माणं सञ्चोभो भवति, 'प्रापणीयस्य निष्क्रान्ते उदयनीयमनुनिर्वपति' इति । न च श्रूयते उदयनीयो निर्वाधः । अतस्तथा इति संज्ञोऽभिधीयते, निष्क्रान्ते उदयनीयं कर्तुं इति निर्वाधेति, स्रवणया वा पूर्ववत् । अपिच द्वितीयास्तयोरात् कर्मणः प्राधान्यं निश्चयते । निष्क्रान्तस्य तस्मीयोगात् गुणभावः । प्रतिपत्तिं तु कर्म गुणतः स्यात्, निष्क्रान्तः प्रवर्तनः । तत्र कर्म तृतीयास्तद्वत् भवेत्, निष्क्रान्तो द्वितीयास्तद्वत् । ननु प्रधानभूतेऽपि वस्तुमि भवति । यथा आचारे वाचो वाच्यता, प्रकारे कुशुमान्तीति । भवति, यत्र प्रमाणत्वेन द्रव्यं प्रधानं विदितम् । यत्र ॥ शब्दस्यः एतार्थः, तत्र गुणभूतो युक्तः । यत् वारणं कारकविधिकरणम् ।

कारकं च विचार्य, भूतत्वात् । भूतमन्तमुच्यते हि भूतं कर्मार्थं भवति, एतार्थत्वात् । भगवत् ॥ सूक्तयन्त्रे अर्वाष्टयैता कस्या स्यात् । न च इहे सति अदृष्ट कल्पना संभवति ।

प्रतिपत्तिर्वाक्यमर्थसंयोगात् । ६९ ॥

माध्यम्— प्रतिपत्तिर्वा उदयनीये स्वाधिकारस्य, न गुणभावः । कुतः ? अन्तर्मसंयोगात् । नाम निष्क्रान्त्य उदयनीयकर्मणा संयोगः । येन तर्हि । निष्क्रान्ते निर्वपतीति । ननु मुख्यत्वादुदयनीयस्य एतेन स्रवण्यो न्यायः । नहि । मुख्यसंज्ञेन साकाराद्युक्तमिति, निष्क्रान्ते उदयनीयं किं करोति । तत्रावश्य निर्वपतीत्यनेन परितोषावमित्यर्थः, उदयनीयं निर्वपतीति । न च उदयनीयस्य निर्वपेण सह स्रवण्योऽस्तीत्युक्तम् । तदे-सदस्य तत्रैव आपद्यते, उदयनीयं कर्तुं प्रापणीयस्य निष्क्रान्ते हविषं निर्वपतीति । निष्क्रान्तस्य प्रापणीय-लोपः । निष्क्रान्तशब्दश्च शेषवचनः एव, यदुपपत्त्या सर्वं तद्वेनोच्यते । शेषस्य च अर्थान्तरागमने प्रतिपत्तिः । तत्र सामर्थ्याधिकरणं भवति । तत्र प्रमाणेन दृष्टमन्वयम् । अन्तर्गुणकारकत्वे अनुपपत्त्यन्वयम् । तस्मी च विपत्तिः प्राधान्ये दृष्टा । तस्मात् प्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि कर्मा-तरवोदना अवश्यवत् प्राप्नोति । भवेत्, यदि न बोधितं कर्म भवेत् । बोधितस्तु उदयनीयः, 'आहित्य, प्रापणीयश्च भवति, आदित्य उदयनीयो दिशः प्रक्षयः' इति । तं कर्तुं प्रापणीयनिष्क्रान्ते निर्वपेदिति तत्रैव प्रमाणेन । तस्मात् कर्मा-तरवोदनेनैव ।

अर्थकर्म वा, शेषपञ्चगुणवत्, तदर्थेन विधानात् । ६९ ॥

माध्यम्— अर्थकर्म वा निष्क्रान्ते निर्वाधे न प्रतिपत्तिः । कुतः ? शेषत्वात् । निर्वाधे प्रति शेषभूतो निष्क्रान्त्य, गुणभूतः इत्यर्थः । कथं शक्यते ? तदर्थेन विधानात् । तदर्थेन शब्देन तस्मै विभक्त्या विधानात् । तस्मी हि विपत्तिः आपद्यते भवति । आचारश्च क्रिया-वास्तवसंज्ञणा च विशिष्टाया चारणे वर्तते । तस्मात् गुणभूतः । ननु निष्क्रान्ते धारणे अप्रामाण्ये, स्वात्मेन तत्र धारणं करोति । पाद्रीदेवत् इत्येवम् । तदथा

॥ उदवसानीयन्यायः । उदवसानीयस्य सभा-
नङ्गत्वात् दक्षिणादानं कृत्विक्परिक्रयार्थम् ॥

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्थातुं गद्वत्त्वात्, तत्र
दानं धर्ममात्रं स्यात् । १०।१।१३।४० ॥

भाष्यम्— अस्मि उदवसानीयः 'सत्रादुदवसाय
पृष्ठशमनीयेन चोदितोद्येन सहसदक्षिणेन यजेरत्' इति ।
तत्र एवोऽयैः सात्त्विकः दक्षिणादानं धर्ममात्रं, तत्र
परिक्रयार्थमिति । तथा इदमपरं द्वैतं किं सत्राद्गुदव-
सानीयः, नैति । यदि सत्राद्गं धर्ममात्रं दानम् । अग न
सत्राद्गं, परिक्रयार्थमिति । किं श्राव्यम् ? सत्राद्गमिति ।
कुतः । सत्रप्रकरणत्वात् । सर्वं परिसमाप्य कर्तव्यमिति
श्रूयते । सत्रप्रकरणत्वात् सर्वं लक्षयित्वा इति गम्यते ।
उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयते इति । सत्रस्य च
परमार्थत्वात् शोदवसानीयार्थता अभ्यस्यते । न च सत्रोदव-
सानकाले उदवसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अन-
ङ्गत्वे च कलं कल्पयितव्यम् । उच्यते अत्रान्तर्गतं एक-
वाक्यतासंबन्धाच्च सत्राद्गुदवसानीयः । सर्वं यथोक्त
परिसमाप्य इ संतोऽङ्गम् । न तावत् इत्थां कुतश्च
मन्त्रम्या । इदमपरं सत्राद्गं कर्तव्यमुदवसानीयः,
इत्येवं भूमिसंक्षेपः क्रियते । यथा ' अग्निं चित्वा
दीपामण्या यजेत ' ' वाजपेयेनेष्ट्या गृहस्वतित्वेन
यजेत ' इति । सत्राद्गं सत्राद्गम् । एवं नैव सत्राद्गं
सत्रस्य स्वयंभूतकामत् धर्ममात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मा
उदवसानीयः इति ।

दुपु— ' न च सत्रोदवसानकाले उदवसानीयः,
लक्षणा हि तथा स्यात् ' इति (भाष्यस्य) कोऽभि-
प्रायः । उत्तर— ' न (तावत्) सर्वं अभिहितं वाक्यं
विधीयते (निहितं स्यात्) । न सर्वं क चित् (अन्यत्र
अङ्गत्वेन विधीयते), न सत्रे (अग्निं) किंचित्
(विधीयते) इति सर्वं (परिसमाप्य) परार्थे (उद-
वसानीयसालङ्काराऽर्थे) उपायैव (सिद्धान्ते) ।
तत एवा लक्षणा स्यात् इत्यभिप्रायः (तथाच लक्षणा-
परिहास्य सत्राद्गत्वेन उदवसानीयो विधीयते) ।
' वाजपेयेनेष्ट्या ' (इति) ' सत्राद्गदवसाय ' इति न
गृह्य मन्त्रा पूर्वस्यं यजेति । उत्तरः पक्षः (अग्नि-

धीयते) नैवोद्योद्यत्वा क्रियते (वाजपेयसक्रियतेः) ।
वाजपेयेनेष्ट्या इति नियत्यं (अनुश्रव्यं) पूर्वोक्तिग
अन्वत् क्रियाश्रुतस्य विधीयते उदवसानीयः । लक्षणा तु
त्यागो यन्मते, न तु अन्यदेव । एतत् इष्ट्वाद्यन्तेन उच्यते
(यमापनम्) । क्रियाविशेषा हि (क्रियायाः अवस्था-
विशेषाः) आरम्भानुष्ठानपरिसमाप्तयः (न तु तथा
स्यायः) । तस्मात् न त्यागः शब्देनोच्यते । (इह तु)
उच्यते । अवस्थातिः भूयैव त्यागं व्रणीति (स-)
कर्मणः । उदवसत् विधीयते (पृष्ठशमनीयं), तस्या-
ङ्गता नास्ति, पूर्वैः कर्मणः परिसमाप्तत्वात् । यदि उदव-
सायश्चः अनुश्रुयते (तत्) कथमद (स्यात्) ।
अथ अङ्गं, उदवसायशब्दो वाच्येन ।

न भवतः प्रकृतिवाद् विभक्त्योदितत्वाच्च । ४१ ॥

भाष्यम्— तुल्यः यत्र स्यादप्येति । नैतदेवं,
धर्मव्यवसत्र दानमिति । किं तर्हि ? परिक्रयार्थमिति ।
कुतः ? नैवत् सत्राद्गं, विभक्त्योदितत्वात् । नैवत् गृह-
स्वतित्वेन शौचमण्या च गृह्यम् । त्वैवं श्रूयते यथो-
क्तं । कुतः नैव सत्रोद्यत्वा, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति ।
इह पुनः सत्राद्गुदवसाय, उदवसानीयः कर्तव्य इति ।
सत्राद्गदवसाय उपायैवत्यर्थः । तत्र अभ्योऽयैः कर्तव्यमप्यस्य ।
यथोदितं नियत्यं न प्रदातव्यम् । सत्राद्गस्य अवपूर्वस्य
अस्तिः प्रदायेत्यर्थः । प्रदाणे इदं कथ्यते, तत्र पुन-
रनुष्ठानानन्तर्यं । तस्यादिभक्त्योदितत्वाच्च सत्राद्गं, न च
सत्रप्रकृतिकम् । तस्मादनं दानं परिक्रयार्थमिति ।

सोम— यदि सत्रे न परिक्रयः, तर्हि तदङ्गं पृष्ठ-
शमनीयेऽपि परिक्रयापानात् दानमदृष्टार्थं श्रुतिरितिः
(उच्यते) संगतिः । सुत्रे सत्रधर्मा भवन्तु यत्र-
मानकर्तुं इति ।

चि— ' सत्राद्गं सत्राच्च वा पृष्ठशमनीयो, एवोऽ-
ङ्गता । शौचमण्यादिव, नैव त्यागादूर्ध्वं विधानतः ॥
अवमाणा दक्षिणेश्वरं पूर्वपक्षेऽग्नं धर्मैरुत्त । परिक्रयार्था
विधाने निमित्तं स्यात् सत्रापनम् ॥ ' ।

माट्ट— अत्रान्वयः ' सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन
सहसदक्षिणेन यजेरत् ' इति श्रुत्यम् । सोऽथ पृष्ठशमनीय-
प्रकृतिविहीनासाधारणसत्रमात्रं, उत शोदवसानीयं निमित्तं

प्रमुदवधारीयाया होमश्च प्रतिषेधः । यवदुदयसानीया उन्मूलने, तावत् प्रतिषेधः । एवं अतिः, इतरथा लक्षणा स्यात् । तस्मादुक्तं यः । ते न कृता इति न स्यात् प्रतिहोम इति ।

सोम—पूर्ववैयर्थ्ये संगतिः । सूत्रार्थस्तु—अव-
स्थापूर्वकं द्रष्टेः प्राप्तं न होमः इत्यनन्तरं अधिकारप्रति-
पादनवचनेन भर्गात् पूर्व प्रतिषेधस्तु इति ।

यि—‘देवादुदयसानीयोत्कर्षे होमे कृतिर्न वा ।,
कृतिर्हीनोभोचना, ओ पुनरप्येवमस्मिन् ॥’ ‘पुनर-
प्येवमस्मिन्’ इत्यादिचचनान् उदयसानीयाया कृतार्था
पश्चादभिहितोभाधिकारप्रतिपादनम् । १३.

भाट्ट—कृतोदयश्च यस्मिन् उदयसानीयोत्कर्षो दैवा-
दिना भवेत्, तदा कृते प्राप्ते आग्नेहोमहोमः एव
कर्त्तव्यः, तदकरणे वा प्रतिहोमः कार्यः, दीक्षायाः
अवस्थाने उन्मोक्तित्वात् । यत् ‘एतत् पुनरप्येवमस्मि-
न्’ इत्यादिप्राप्तिहोमे कृतेति’ इति वचनं, तत्
प्रकरणान्तस्याप्राप्तिः सोमप्राप्त्या उदयसानीयोदयप्राप्तयेव
वा कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । इति प्राप्ते, निषेधप्रतिषेधित्वेन
आग्नेहोमादेव चक्षितत्वात् तदपेक्षिमावधिसाम्यं कर्त्तव्यमिति
उपपत्तौ यामान्तरविधायकत्वानुपपत्तेः । वीक्षोन्मीकेऽपि
उदयसानीयेष्टिमतीक्षाया आवश्यकत्वम् पूर्ववदेव अन-
विकारान् न प्रतिहोमाधिकरणम् । यदा तु दीक्षा
समाप्ता यथा इति चक्षित इति अनुपपत्त्या प्रत्यक्षोत्पत्ति-
कत्वमेव निषेधप्रतिषेधकं कथमाभीगते, तदा वीक्षाऽ-
प्राप्तेऽपि सर्वदा निषेधप्रतिषेधकं उदयसानीयायाः अव-
स्थित्यप्राप्तमेवेति न तदुक्तं प्रतिहोमादि । १३.

मण्डन—‘प्रतिहोमो न चोत्कर्षे’ । १३.

शंकर—‘प्रतिहोमश्च नो कृत्वा’ । १४.

● उदयसानीयोत्कर्षमेव पुनरभिहोमादप्यः । तत्र
दैवादुदयसानीयोत्कर्षे होमो वा प्रतिहोमो वा न कार्यः
अनधिकारान् । यि. ६।१।१३.

● उदात्तादयः षट्सुबुतादयश्च धर्माः धनियता
एव, न वर्णगताः । यि. १।१।६.

● उदासीनं अनीयितं कर्म यथा ‘वृणं वृष्टञ्चि’ ।
मयि. १. १३०.

● उदाहरणं साधर्म्योदाहरणं वैयर्थ्योदाहरणं
चेति द्विविधम् । हेतुमदुद्देशेन साध्यवदुपादानं कार्यं
यथा ‘सो धूमवान् त वक्षिमान् यथा महानसः’ इति ।
साध्यापाननदुद्देशेन हेतुमात्रवदुपादानं द्वितीयं, यथा
‘सो न वक्षिमान् न त धूमवान् यथा हृदः’ इति । एत-
दपेक्षेव साधर्म्यत्वात् न द्वयोरावश्यकता इति । मयि. १.
४०. ● षट्सुबुताप्राप्तिप्रादक्काम्यत्वं उदाहरणत्वं,
यथा, ‘सो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसः’
इति । १. ३९.

● उदितं अनुवदितु उन्मयाने प्रवृत्तिविशेषक्रियाः
नास्ति । भा. १०।५।२३।७३, ● वक्षिते होम्यमिति
प्रकाशे अन्यथा क्रियमाणे भवति दोषः । १।४।१।२३.

● ‘उदितसुपूर्वाच्येनित्वा अनुवितसुपूर्वाच्य-
श्लेषामेव करोति’ इति मध्याह्नसारेण वृषणीत-
योषकवचनं रजोदर्शनात् पूर्वकालीनदानस्य श्लेषामेव
करोति । ब्राह्मणमहासंमेलने. १. ३५.

● उदितानुदितहोमौ—‘न चानुदितहोमोकापुदि-
तोक्षिरनर्थिकः । न्येयधन्यवयवार्थो नानिरेकोऽय-
मकथनः ।’ वा. १।१।१४ वृ. १८९. ● उदितानुदित-
होमयोः प्राप्ताऽन्तराययोः समधिकल्पः सर्वान् मति इति
धारयाऽन्तराधिकरणे वार्तिकं न स्वमतं किन्तु परममम् ।
वाल्. १. ११.

● उदीच्याद्यैश्च दैवान्तरैः (गन्धः अग्निः) उद्गृह्य-
यथादीन् (कुर्वन्त्येव तथापि न अग्नी दैवधर्मः,
किन्तु उर्वयमः) । भा. १।१।७।१९. ● उदीच्याः
उद्गृह्यमयत्तादयः (क्रियन्ते) । येष्टुमासस्य वीर्णमासो
मदीयदर्शनमर्थं क्षययति, सोऽयं उद्गृह्यमयः ।
(क यितु आयादया पूर्वोपरदिने वा समायाते मूदनञ्च
कुर्वन्ति ।) यि. १।१।८. ● उदीच्यानां येष्टुमय-
तत्त्वोद्गृह्यमयत्तादयान्तराधिकारव्यवहारः साध्याप-
यित्वाऽन्योद्गृह्यादिष्व अन्तर्भवति । वा. १।१।१।७.
२०४.

● उदीच्यानिदेशवयस्य विन्त्येवयस्य । सु.
१. २५५.

७ उद्गाता उद्गानं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः, प्रतोता प्रतिहर्षा गुणद्वयश्वेति । तत्र प्रथमो दक्षिणा धूर्णा (१२ गाः) प्रप्रोति, द्वितीयस्तर्पे (६ गाः), तृतीयः सुवीयां (४ गाः), चतुर्थश्चतुर्थ्यंमं (३ गाः) । वि. ३।७।१७. ७ औद्गात्रस्य कर्ता अन्वेता या उद्गाता इत्युच्यते । कथं ? उद्गानुः कर्म औद्गात्रगतिं प्रसिद्धम् । एवं चेत् स्वर्त औद्गात्रस्य कर्ता उद्गानेति गम्यते । आ. ३।५।८।२६. ७ उद्गातारः यत्नानिस्त्वा उद्गाननिमित्तं वा यद्यो न समश्नति इति वेदसंयोगनिमित्तम् । कल्प्यते । आ. ३।५।८।२६. ७ उद्गातारं अन्वयुर्वीत्यति द्वारवाहादिपुने । वि. ३।७।१७. ७ उद्गात्रा औद्गात्रं कर्तव्यम् । आ. ३।७।१९।४०. ७ उद्गात्रे क्षामिर्भुङ्क्ते रथं दक्षति वाजपदे । नायद्, न वायसी । १०।१२।१७५.

८ उद्गातृचमसमष्टाधिकरणम् । उद्गातृचमसः सर्वव्याप्तुर्भिक्षणाय. ॥

उद्गातृचमसमेकः, भुक्तिसंयोगात् । ३।५।८।२६. ॥

भाष्यम्— अस्मिन्नौचित्येऽभिः 'चोतिष्टोमेन स्वर्तकामो यजेत' इति । तस्मात् 'श्रुतं हेतुबलमनः, श्रुतदत्तम्, प्रोद्गातृणां' इति । तस्मात्सिद्धमाख्यानात् भक्ष इत्युक्तम् । तत्र सदेहः त्रिमेक एव यत्नं चमसं उद्गात्रं भक्षयेत्, उत सर्वं समवेष्टुः, अथ गुणद्वयश्वेतिता-रुणद्वयोः नक्षत्रेषु, अपवा सह सुवक्ष्येति । किं तावद् प्राक्तम् ? एषो मत्वेषा उद्गातेव । कुत ? भुक्तिरयोगात् । उद्गाता एका भुक्त्वा सयुगते चमसेन 'प्रोद्गातृणां' इति । ननु बहुवचनं भूषते, येन चक्षुषो भक्षयेत्, उच्यते । भूषते बहुवचनं, तत् उद्गातृमात्राधिकृतं, तत् विवक्षितं तत् उद्गातृवृत्तं ब्रूयात् । एकस्य उद्गाता । तत्र बहुवचनं भूषमाणमपि न शननुयात् उद्गातृमेव कर्तुम् । तस्मात् अविबधितं बहुवचनम् । अनुमानं हि एतत् बहुवचनं चमस इति । कथम् ? 'यत् बहुवचनं प्रातिपदिकं वर्तते, ततो बहुवचनं भवति, बहुवचनं तु ततो ह्यन्ये प्रोद्गातृणा इति, तस्मात् नूनं बहुवचनं चमसः' इत्यनुमानम् । मन्थं तु एक उद्गाता, न द्वितीयो न तृतीयः । अनुमानात्

प्रत्यक्षं कारणं कथञ्च भवेत् । तस्मात् एकस्य चमसः, स च उद्गातृरिति ।

वा— इदानीं नपट्कारोभाभिप्रेयमन्धात् अन्व-कवेव प्रसङ्गात् समाख्यामश्वविसेषानुसरणमेव तावत् करोति । तस्मिन्नेव प्रेरे ('श्रुतं हेतुः' इत्यादौ पूर्वोपिपरणोक्ते) 'प्रोद्गातृणां' इति भूषते । न च चतुर्णां सदेहः त्रिमेक एवोद्गाता भक्षयेत्, उत सर्व-विद्वजः, उत लोभकारिणः, आहोस्तिन् ज्ञातरोऽपि उद्गाता इति । के चित्तु द्वितीयवचनयोः पक्षयोः एकयमित्यन्ति, सुगद्वेऽपि सर्वशब्दप्रयोगान्, लक्षण-पाथ प्रत्यासत्तेः देवलयच्छन्दोमविपयत्वात् । कुतः भवेद्. ? 'विश्ववायुः स्तुतो ह्यत्र प्रकृतिप्रत्यया-र्थयोः । तत्र कस्यागुपेयेन कस्य वृत्तिर्भवेदिति ॥' तत्र प्रासाधिकरणप्रत्ययेन 'गुणे न्न्यायनरस्यैकैव-त्वात्' (१।३।५।२५) इति प्रातिपदिकार्थमाभा-न्यात् । 'उद्गात्रं हृषीते' इति च उपपत्तौ एकत्वात् एकस्यैव एव उद्गाते चमसो दातव्यः भूषते । तस्मात् एते भक्षयेत् । प्रातिपदिकार्थमपि नो बहुवचनस्य अविवक्षितत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

सर्वं वा, सर्वसंयोगात् । २५ ॥

भाष्यम्— सर्वं वा भक्षयेत् । एकस्मिन् उद्गातारि भक्षयति बहुवचनं प्रमादमधीतं इति गम्यते, न हि तदनुच्यते, न विधीयते इति । ननु सर्वेष्वपि भक्षयन्तु उद्गातृवचनः प्रमादो गम्यते । उच्यते । उद्गातापौऽपि तावत् भक्षयिष्यति उद्गातृवचनः इति ।

वा— ननु पुनः अन्वयं ननुक्तव्यम् । प्रासात्रस्य प्रत्यये बहुवचनं न कथं किन्तु प्रासार्थोक्ति इत्यपि पक्ष युक्तः । अत्र पुनः लक्षणार्थं उपपद्यमानायाः नाविवक्षा उपपद्यते । तस्मात् सर्वविवक्षिते चमसः । अथवा अन्वयान्तरत्वात् सर्वच्छन्दोगद्वय इति ग्राह्येयम् । स्तोत्रकारिणो वा, तत्संयोगाद् बहुवच-श्रुतेः । २५ ॥

भाष्यम्— उच्यते । नैतदस्ति चमसं चमस इति । कुतः ? उद्गातृवचनस्य गम्यतेन सर्वस्यः प्रत्ययेन वाक्येन । बहुवचनस्य पुनः उद्गातृवचनेन भूया सर्वस्यः ।

अन्येन क्रतिना तु बहुवचनस्य नैव कश्चिदति संन्यः । तस्मात् सहृदा चमस इत्यनुपपत्तिमिति । अत्रोच्यते । यतोहि अप्युद्गातृशब्दो बहुवचनं पठितं किनायोगेन । उद्गातृ-इति उद्गातारः । के ते ? प्रत्येत उद्गातृ प्रतिहारी इति । तर् एतेन बहुवचननिर्देशेन आनुमानिक्रियायोगमिति सः उद्गातृशब्दो विवक्षित इति अत्र गमिष्यामः । बहुवचनं हि एतद्वचनं भविष्यति उद्गातृशब्दस्य । तस्मात् स्तोत्रकारिणा चमस इति ।

धा— यस्मात् बहुवचनस्य उद्गातृशब्दिरिक्तैः उद्गातृशब्दिकेन आनुमानिक्यत्वं संन्यो नावकल्पते, न च निर्दिष्टा लक्षणा अवश्यपठते, न च लक्षणया भिन्ना आनयैव, अवयवप्रसिद्धया स्तोत्रकारिण उपपद्यमानत्वात् । तस्मात् शीतिश्लोकात् अत्रः श्लोत्रकारिणो मध्येषु ।

सर्वं तु वेदसंयोगात्, कारणादेकदेशे रथात् । २६ ॥

भाष्यम्— सर्वं छन्दोगाः सहस्रहोमः सप्त-
शतः । किमिति ? आनययोगादिति नात्र यश्च उप-
पद्यते । कथम् ? एकस्मान् उद्गातेन संमदः, इतरे
यानेन । अस्यात् हि गानं, अन्तर् उद्गातारम् । शीति-
मार्गं गानं शीतिकं वैदिकं च । श्रित्तिं साम्नाः पर्व-
उद्गातृस्य गायतेः भविष्यं प्रसिद्धम् । तत्र एक एव
उद्गीर्ण करोति इति एक एवोद्गातारः, न यदा । तस्मात्
गानसद्वोगात् सहस्रो भविष्यति इति एतदपि नोपपद्यते ।
कथं तर्हि ? वेदसंयोगात् । औद्गातृ नाम प्रवचनं, तथा
औद्गातृणि कर्ताणि । औद्गातृण कर्ता, अपेक्षा वा
' उद्गाता ' इति उच्यते । कथम् ? उद्गातृः कर्म
औद्गातृमिति प्रसिद्धम् । एष चैव ध्यक् औद्गातृस्य कर्ता
उद्गाता इति गम्यते । यथा उद्गाता प्रसिद्धः, तद्विशिष्टं
कर्म अनात्मनात्मनि औद्गातृमिति पठति । शब्दस्य सत्यं
औद्गातृ प्रसिद्धः, स तस्य कर्तारः उद्गातेति वदति अना-
त्मनात्मनि । यथा यस्य उद्गातेः प्रसिद्धः, स तस्य अना-
त्मनात्मनि अपरं औद्गातेः इति ज्ञेयं । यथा औद्गा-
तेः (प्रसिद्धः), स तस्य भिन्नः अनात्मनात्मनि
उद्गातेन प्रतिपद्यते । एवं औद्गातृसंयोगात् उच्यते

उद्गातृशब्दः प्रत्येताऽपि, उद्गाताऽपि, प्रतिहारीऽपि,
मुवद्गातोऽपि । एवं बहुवचनं उद्गातृशब्दस्य उभयमपि
उपपन्नं भविष्यति । न चान्यः कश्चिदोपः । तस्मात्
औद्गातेन संबद्धाश्चकारः उद्गातृचमसं मध्येषुरिति । न
कारणमिति, तत्र अप्यनुपपत्त्या उद्गातारः । यथा उद्गातृ-
शब्दः ' विनिपत्य उद्गातारः साधुः सुवते ' इति
स्तोत्रकारिणु । इया एतमपि यवर्तं ' उद्गातारो नाप्यु-
द्गातृः, उक्तमायमेवोच्यते (इति श्रुतः)' इति अत्र-
सुबलप्रमाणम् ।

धा— न तावत् उद्गातृप्रसिद्धौ सप्तम्या अवयव-
प्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्य युक्ता । न च अवयवप्रसिद्धि-
रपि अत्र स्तोत्रकारिणु पठते । गायत्री हि प्रत्येता-
प्रतिहारी गौद्गातारौ । तेन बहुवचनमनुपपन्नमेव ।
' द्वितीयं सम्मः पर्व उद्गातृस्य गायतेः भविष्यम् '
इति (भाष्यं) गतिः इति वक्तव्ये प्रमाणात् पर्वशब्दः
प्रयुक्तः । (नात्र भाष्यकारस्य प्रमाणात्, पश्चात् सप्तमा
या मन्त्रीनामेव पर्वशब्दोऽप्युपपन्नमात् । भक्तयः
विमार्गाः पर्वणि इत्यत्र शान्तम् । अत्र एव ३१/१/१
पृ. ८०४— ' उद्गातृसंयोगात्पश्चात् वे पादद्वयवर्णमात् ।
कर्मसंयोगात्पश्चात् प्रत्येकं वेपु सन्ति नः ॥ ' इति
श्लोके वार्तिककारेण स्वयमेव पर्वशब्दः गतिपर्वी एव
प्रयुक्तः । तथा च भाष्यवृत्तमनुपपत्तिः (के.) । तस्मात्
यवर्णमिति उद्गातृमिति वा बहुव उद्गातारः संभवति
इति वेदसंयोगमिति कल्प्यते । छन्दोगप्रवचनं हि
औद्गातृशब्देनाभिधीयते उपवचनस्य कर्म, तत्प्रवचन-
पुरुषाः प्रवचनेन अनुपपत्तिः च औद्गातेः-गायेन
(भाष्योक्तम्) उद्गातारः, इत्यनुपपत्तिः उच्यते । ननु च
एष न्यायः अत्रैवधिकरणे (३१/२) निराकृतः ।
तथाहि, ' उद्गातृपदमोद्गातृं प्रसूते वदिते कृते ।
न त्वौद्गातृपदमप्यनुपपत्तिरुपपद्यते ॥ ' सारणि
हि उद्गातृरिति इति अत्र प्रलयः, न तु तस्य कर्ता इति
प्रत्यक्षमेव । तस्मात् न औद्गातृशब्दात् एतः (उद्गातृ
शब्दः सत्यशब्दात् सत्यशब्द इव) अनुगतः ।
तथा च वर्यमिति इति वर्यमिति (३१/९) तेन
अनुक्तमिदं न्यायानमिति उच्यते । ' उद्गाता गीग

एवात्र मुखेद्रातुरसंभवात् । कल्पितोऽयं परावृत्त्या
ब्राह्मणादिषु राजयत् ॥' यैषा तत्र (अनेष्टयभि-
काले) 'योगात् लेखः प्रसुद्धे' इत्यस्य एवं
व्याख्यातं, 'प्रथमं कालिमिक्षितो राजा, ततः स्वसंघात्
पालनं राज्यं, तस्यैकधादपि ब्राह्मणादिषु खानापत्या वा
अनुमानेन वा राजशब्दः' (मत्र 'योगात् लेखः प्रसुद्धे'
इति शब्दोऽनुवादः, उत्तरस्य तात्पर्यतः साप्यनुवादः)
तथैव भवति वरणात् एक एवोद्गाता, ततः तत्संयोगात्
कर्मप्रत्ययनो. भौतशब्दः, तच्छेगादपि स्तोत्र-
कारिषु उद्गातृशब्दः । स च शब्दस्य अनेकार्थत्वात्संभवात्
योगः । सुमयासंभवा इह योगाभावेन पूर्वमेवेत्यम् ।
केवलं तु निमित्तं नोक्तम् । भवेद्विद्वान् प्रवचनं सव्या-
प्तमं कथितम् । तस्मात् अविरोधात् सर्वव्यन्दोगाना
भयं भवति इति ।

(एव समुद्रब्रह्मणा भवति इति भाष्यपद्यो
'वाक्यातः । अथ स्वमेतेन अपसुद्रब्रह्मणा छन्दोगानां
भक्त इत्याह—) न तु एवम् युक्तम् । मणवेलाया
हि ये 'भामिपत्ते' छान्दिहिताश्च प्रेयस्त्रके, ते भवन्ते
संभवन्ते । न च सुमयाण्यस्य तस्मिन् काले कश्चित्
व्यापार, अतो नास्य वदन्ति अन्येषां वा संनिधान-
मसि, येन भवे अविद्वान् व्यस्य । तत्र यथैव प्रवचन-
सयोगे सत्यपि अन्येषा अङ्गमसंयुक्तानां छन्दोगानां भवो
न नापि, एव सुमयाण्यस्यापि इति मन्त्रादि । कपि-
ज्जात्रश्च मिथैव बहुलधुमि. अनुस्मासते । न च भवः
कर्तृव्यस्य, येन सद्भवेनभवात् सर्वव्याप्यते । इ य
सत्कारोऽय इति तत्तत्र स्थापयिष्यामः । तस्मात् उप-
पापल्लव इत्यन्तेन 'भवात्वं' स्तोत्रकारिषु सत्यपि यः
एवम् इति समर्थनीयम् । एतदुक्तं भवति, सर्वे न
अनेन चन्देन भविष्यन्ते, न स्तोत्रधारिण एव
केवा, तथापि तु यथोक्तात् कारणात् एवदेशे
सुमयाण्यस्य प्रवर्तते यथा 'निविपथ उद्गाता. सम्प्रा
स्तुति' इत्यत्र । अथवा 'सर्वे तु' इति अयान्न
पूर्वपक्षं परित्यज्य 'कारणादेकदेशे स्यात्' इति सूक्ततर
स्तोत्रकारिषु निषेधोक्त्यम् ।

सोम— सगास्यानात् इति श्रुति (१।१।१२२)
सगास्यानिमित्तकस्ये कथिते तत्रापद्वादनन्तरं चित्तम् ।
सूत्रार्थस्तु— एकस्योद्गाता उद्गातृभूत्वा नमस्तस्योपा-
यमात् स एव एतौद्गातृचमसं भक्षयेत् इति ।

वि— 'प्रोद्गातामिति दोह उद्गाता भक्षयेदुत् ।
सर्वेऽपि निना सुमयाण्येनोद्गाताः सामगायिनः ॥ सति-
स्तेन ते वा, ऽऽद्य उद्गातृभूतिनोऽस्तिलाः । बहुत्वाद्
मानयोगेन तृतीयो, रुद्रिकथिते ॥ योगे समान्यथा
हविष्याद्यादित्योऽयं भाष्यः । सदति स्तिलभावेन
तृतीयो चार्त्तिकदिनः ॥' (उद्गातृभूतिवः आद्यः
पक्षः । बहुत्वाद् बहुवचनान् अरिणाः सर्वे कश्चित् इति
द्वितीयः । मानयोगात् प्रयत्नयोगा एवेति तृतीयः ।
योगे रुद्रिकथिते सति समान्यथा अन्यः चतुर्थः ।
चत्वारोऽपि छन्दोगाः इति भाष्यपद्यः इत्यर्थः । के.)

आह— तत्रैव 'त्रैव शेषः' इत्यादिमने 'प्रोद्गा-
तृत्वा' इति भूतम् । तेन किं उद्गातेव एक उच्यते-
मणवे विविच्यते, तत्र उद्गातृमन्त्रोद्गातिर्होतारः नः
इति चिन्तया, प्रातिपदिकभूत्वा उद्गाते । न च बहु-
वचनानुरोधेन अस्य सर्वतोद्गातारो उक्तः, प्रातिपदि-
कस्य वा तिष्ठतमवायेव निरूपयत्, योगेन वा उक्तं
मानकारित्वेन तत्प्रितयपरत्वं कल्पता इति वाच्यम् ।
उद्गातृचन्दस्य प्रवृत्तयोगेन उद्गातापरपावनामनुवीय
भागस्योद्गातृनरैरु कदाचित् गुणभूतबहुवचनानुरोधेन
तदुद्गाताः निविपथा अपि अस्याप्यवस्थायाः प्राप्ति-
करणत्वात् भवत्वाचेः । नहि उक्तयोगः एव तद-
धिकरणविषय. प्रकरणस्यवापदकस्य उक्तयोगे भुवि-
वाप्यासादुल्लङ्घनादयोगस्य सुस्य. तदधिकरणविषयत्वात् ।
अत्र बहुवचनमेव व्यत्ययानुपायनादिरित्या एकस्य-
लक्ष्यार्थं व्याख्येयम् । न च एकवचनानां जह-
त्सार्थोऽऽपत्ते. प्रातिपदिके एव अनुहस्यामिद्वा
युक्ता इति चेत्वा विदुक्तं युक्तम् । सुमयाण्यवाप्याप्या
प्रातिपदिके जप्यन्तुः गङ्गाशरे निरस्ते जहत्सार्थतायाः
कल्पनात्वेव अदोषत्वात् । न च प्रतिहर्षादिमन्त्रेषु
तपतिपादकवाक्येषु च औद्गातृ कर्म, औद्गातृ कर्म
वा, इति सगास्यानात् उक्तमर्थेति प्रतिहर्षादी उद्गातृ-

शस्त्रस्य धारणेन प्रयोगोपपत्तेः अन्येष्टार्थकस्य उद्गातृचमस्य बहुवचनानुरोधेन 'नियम उद्गातारः स्तुते' इत्यादिष्वन्तित्वपरत्वं, अतिशेषाद्वा समुन्नतपञ्चतुष्टवपरत्वं किं न स्यात् इति वाच्यम् । अन्येष्टाधिकृत्यनामिना उद्गान-कर्तृत्वान्नक्तमैव उद्गातृपदस्य लक्षणादिनाऽपि अत्रि-क-सर्वविषयप्रयोगोपपत्तेः । अत एव मुख्योद्गातुरेव कर्म मुख्यमोहायम् । तदेदंयोगाच्च अन्येष्टाणि ओद्गान्मन्दः उद्गातृचमस्य शैलः, इति द्रष्टव्यम् । अतः शास्त्रा-वि-करणत्वादेन उद्गातारः एकः सिद्धे । इति प्राप्ते, न उद्गातृचमस्य कतिगिभिरुपे शक्तिः । वस्तुतयापद्योगे-नैव उद्गातृचमस्य कर्मदानाधिकरणेन उपपत्तौ अतिरिक्त-शक्तिकल्पनाया प्रमाणाभावात् । प्रचुरप्रयोगस्य आद-मीये भस्मिद्वत् निरुद्धलक्षणाऽपि उपपत्तेः । न च अत्र रथसारादिशब्दपदं असक्यार्थं विहाय अत्यधिकोपे प्रयोगः, तेन अतिरिक्ताऽपि शक्तिः कल्प्येत । न च उद्गातारिषि उद्गीपसक्ती एव इति नियमः 'उद्गातृवी-तामरविन्दोपेचनम्' इत्यादी अन्येष्टाणि प्रयोगात् । अत एव, पञ्चमधिकृत्यैव मुख्योद्गातारो प्रयोगाभावेन योगरुद्धकल्पनामपि प्रकृते न सङ्गता, अपि तु अत्रिशब्दवत् निरुद्धलक्षणेन । अतश्च तत्प्रथमैवाहकसत्त्वे लक्षणाकार्यमहणेऽपि प्रकृते 'अदिमुपनिषयः श्रुवीत' इतिवत् मुख्यार्थसंभवे एतदधिकार्यमहकायोगात् बहुवच-नानुरोधाच्च 'नियम उद्गातारः' इतिवत् प्रकृतानुपूर्वीव-मानपदेषां प्रमाणमिव प्रमाणम् । न मुख्यस्यैव भाष्य-कारोक्त्यापि गान्धर्व्याभावात् । मुख्यभाष्यकारणं तु शुनस्तनुरोपेन न दोषः, सिद्धान्ते अन्यथाभावात् इति ध्येयम् । ६.

मण्डन—'मुखरूपो न भवेत् ।' उद्गातृचमम् ।

शंकर—'उद्गानमन्त्रः स्तोत्राणाम् ।'

ॐ उद्गातृचमसमेकः, श्रुतिसंयोगात् । ३।५।
८।२३ ॥

प्रथमपूर्वपक्षानुमेतात् । अस्ति प्रवेष्टिष्ठोपे उद्गातृ-चमस्य कश्चित् । सोमप्रयोगस्य चमसिना निषेधे इति पूर्वोक्तिरूपे कथितम् । उद्गातृचमस्य न एकः उद्गातार एव कतिपय भवेत्, नान्योऽपि । कुतः ? अति-

धयोगात् उद्गातृचमस्य इति श्रुत्या उद्गातृचमस्यैव चमसस्य वाचकेन पदेन, उद्गातरेन केवलस्य धयोगात् संयोगस्य बोधनात् । अन्येष्टाणि गमने तु उद्गातृचमस इति श्रुतिर्नोपपत्तेः । तस्मात् उद्गातृचमस उद्गाता एक एव भवेत् इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

सर्वे वा, सर्वसंयोगात् । २४ ॥

प्रथमपूर्वपक्षनिर्वाहार्थं वा-शब्दः । सर्वे एव दश एकादश वा चमसिनः अन्येष्टाणि ता सर्वे भवन्ति दश ऋषिभ्यः उद्गातृचमसं भक्षयेत् । ननु तथा सति उद्गातृ-चमस इति श्रुतिर्नाशिता स्यात् । नैवम् । 'श्रोत्रा-तृणा' (उद्गातृणा चमसः ॥ एव गच्छतु) इति उद्गातृ-चमसपरं वचने उद्गातृणा इति बहुवचनेन ब्रह्मातृमिथा-नामपि अर्थात् सर्वेषामेव चमसेन एव संयोगस्य संभन्धस्य उक्तत्वात् । सर्वेषामेव तु बहुवचनं बाधितं भवेत् । तस्मात् उद्गातृचमस्य लक्षणिकः प्रत्येकद्वयः । उ-ल्लक्षणं सर्गात् सोमपातृत्वं बोधयिष्यति । तस्मात् सर्वैः उद्गातृचमसो भक्षणीयः इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

स्वोत्रस्वरूपो वा, तत्संयोगात् बहुवचनभूतेः ।
२५ ॥

वा-शब्दः प्रथमादित्यैकपूर्वपक्षस्याह्वयार्थः । न सर्वे उद्गातृचमसं भक्षयेत्, किन्तु स्तोत्रकारिणः, स्तोत्रं वे कुर्यान्ति शक्यन्ति ते, उद्गाता वा प्रस्तोता वा मतिरुता चेति नव एव भक्षयेत् । तत्संयोगात् गानसंयोगात् । मुखरूपस्य तु नास्ति गानसंयोगः । इत्येता तु ऋषिभ्यः सुवरा नास्ति गानसंयोगः । ननु 'श्रोत्रातृणां' इति वचने उद्गातृचमसः पठ्यते । उद्गाता च उद्गीचमसोः गायका, स च एक एव इति चेत्, सत्यम् । तथापि उद्गातृणा इति बहुवचनभूतेः बहुवचनभूतेः लक्षणया भारी गानकर्तारो गृह्यन्ते ।

अस्मिन् ग्रन्थे येषां श्रोत्रकारिणां इति पाठः अन्येषु आदित्यपुराणेषु दृश्यते । 'तस्मात् स्तोत्र-कारिणां चमस इति' इति माण्याप तत्रैव पाठः सिध्यति, तथापि अधिकरणस्य प्रथमपदे 'एवः' इति, द्वितीये चतुर्थे च मते 'सर्वे' इति प्रथमान्ता-नामेव पदानां दशान्वत् प्रवृत्त्येऽपि श्रोत्रकारिणः

इति प्रथमावहुवचनात् : एव पाठो युक्तः । ध्रुवो-
च्छ्रुते च श्रवणात् : एव पाठः स्पष्टः । वार्तिके च
' गन्धः स्तोत्रगारिणे भक्षयेयुः ' इति युष्मत् एव
प्रथमान्तः पाठः । तस्मादस्ममिषि ॥ एव स्वीकृतः ।

सर्वे तु वेदसंयोगात्, कारणदेकदेशे स्यात् ।
२६ ॥

इदं विद्वान्तमुद्रम् । तु—मन्त्रः स्तोत्रगारिणामन्त्रं
भ्यावर्तयति । न त्रय एव स्तोत्रगारिणः भक्षयेयुः किं तु
छद्मातृगणभिराः सर्वे चाकारोऽपि छद्मातृचमसं भक्ष-
येयुः । वेदसंयोगात् गानवेदसंयोगात् । सामवेदो गान-
वेदः । मुद्राग्रणीऽपि सामवेदोक्तमेव कर्म करोति ।
एस्मात् मुद्राग्रणसहितश्चाकारो भक्षयेयुः । कारण-
देकदेशे स्यात्, यत् ॥ ' निमिषत्र उद्गातारः साम्ना
स्तुत्वे ' इति वचने औद्गुम्बरीशास्त्रात्मनो, बहिष्य-
माने च सदस्यो दक्षिणे निमिषत्र उपविष्य साम्ना
स्तुते इत्यत्र गानकपक्षसम्बन्ध उद्गातृशब्देन सुवद्वानो
प्रदीप्त न दास्यते, तत्र उद्गातृशब्दः एकदेशे चतुष्टये-
कदेशे नित्ये स्यात् । विशिष्टात् कारणत्वात् सुवद्वानो
न प्राश्नः । एषा कारणामात्रे तु सुवद्वान्सहिता एव
प्राश्नाः । तस्मात् समुद्राग्रणसहितश्चाकार उद्गातृ-
चमोऽपि उद्गातृचमसं भक्षयेयुः । तद्विद्वद्भाष्यकक्ष-
सत्तम् । वार्तिककारस्य अभिसुवद्वान्नाममेव श्रवणा भर्तु
विद्वान्तयति । उच्यते इत्थं सूत्रार्थः— वेदसंयोगात् साम-
वेदसंयोगात् यद्यपि ' प्रोद्गातृगण ' इति उद्गातृशब्देन सर्वे
चाकारोऽपि अभिधीयन्ते, तथापि कारणत्वात् भक्षणाकाले
सदसि भक्षवेद्यं वा सुवद्वान्त्रयं श्रावणमात्रेण अनुव-
क्षितिरूपात्, एकदेशे चतुष्टयेकदेशे छद्मातृभित्तये एव
उद्गातृशब्दः स्यात् । तस्मात् गन्धामेव मन्त्रः इति ।
किंच वार्तिककारैः ' वागवा स्त्री तु वेदसंयोगात्
इति वृषन् मन्त्रम् । तेन समुद्राग्रणपक्षः उक्तः । नख
पक्षस्य नियमना ' कारणदेकदेशे स्यात् ' इति वृषन्
कृतेन सूत्रेण वृत्तम् । इत्युक्तम् ।

. कुमुदले तु वार्तिकप्रारम्भे निरुद्धस्य पुनः भाष्य-
नारम्भ एव अपिच, ।

कारणदेकदेशः स्यात् इति कुमुदले पाठः । तत्र
एकस्य सुवद्वान्त्रयस्य वेद्यः अतिसर्वान् व्यागः स्यात् इति
स्यात्पाठम् ।

७ छद्मातृप्रतिहृष्टोः ज्योतिष्ये बहिष्यमाने युग-
पदपञ्चोदोऽपि अग्नि वृषन् प्रायश्चित्तम् । आ. ६।१।१७।
४९-५० । परतु विषद्वाने एवम समवायुद्गातामन्त्रात्
विषत्वेन एकं किंचिदनुष्ठेयम् । ६।७।१८।५९-५६.

८ छद्मातृप्राप्तिपदिकं उद्गातृगणान्मिषेयमाः
साममन्त्रेः उद्गातृरि रुद्रम् । वि. ३।५।८.

९ छद्मातृपञ्चोदस्य परत्वे सन्निमित्तकपुनः-
प्रयोगे सर्वस्वदानम् ॥

छद्मातृगणान् जपन्त्यः स्यात्, पुनर्पठे सर्ववेदसं
वद्यात्, नयेवदस्मिन् । ६।५।२०।५५ ॥

भाष्यम्— यदा प्रतिहृष्टः पूर्वमपञ्चोदः ॥
उद्गातुः, तत्र अग्निधियेन इत्थं पुनर्पठ्यम् । तत्र
उद्देहः पुनर्पठेति श्राम्यद्यत् वातस्य, उत एतस्मिन्ति ।
हि अस्मत् । द्वादशघटम् । कुसः । एव हि आम्नायते
' तत्र उद्गातु यद् पूर्वस्मिन् दास्यं स्यात् ' इति ।
पूर्वस्मिन्त्रयं प्रयोगे न्यैतिष्येभ्यश्चिष्येन प्राप्ता । तस्मात्
द्वादशघट इति । एवं प्राप्ते, सूत्रम् : तत्र पुनर्पठे सर्वस्वं
ह्यात् नयेवदस्मिन् पूर्वस्मिन् इति सर्वस्वम् । कथं तत्र
सर्वस्वमिति चेत्, प्रतिहृष्टपञ्चोदम् । प्रतिहृष्टेति
अश्लिष्टेन द्वादशघटं यद्विना सर्वस्वं दास्यं भवति ।
ननु पूर्वस्मिन्त्रयं द्वादशघटमपि अत्रो दास्यम्
आसीत् । सर्वं, सर्वस्वदानेन तु उभय प्रकारं भवति,
तस्मात् तद् देयम् । ननु अत्रागमि द्वादशघटात् सर्व-
स्वम् । नैतदेवम् । भद्रोदले द्वादशघटे सर्वस्वमन्व-
यिक भवति । अत्रिच पूर्वस्मिन्त्रयं नैव द्वादशघटं
दास्यं मनसि । एतावदि दास्यं इष्टुच्यते, यद्य उक्त-
काले तावत् दास्यं भवति । न च पूर्वस्मिन्त्रयं द्वादश-
घटं दीयते । तस्मात् न तद् दास्यमित्यवगम्यते । मिथ्या-
जुद्धिः सा, तत्वेन व्यवहारः । ननु च सर्वस्वमपि
प्रतिपिच भवति तदप्यत्रो न दास्यम् इति ताऽपि आस्य
मिथ्याजुद्धिः । नेत्याह । साम्नास्य ज्योतिष्येभ्यः
प्रयोगे । तत्र प्रथमप्रयोगे अश्लिष्टपञ्चोदोपात् सर्वस्वं

साध्यते । द्वितीयप्रयोगे तद्वान् चोद्यते । तत्र विरोधो नास्ति । तस्यैव मन्त्रस्य स एव प्रयोगः । प्रतिहर्ता च तस्मिन्प्रपञ्चिद्वयः इति द्वादशशतं चापि वा सर्वस्यमेव दायं भवति । तस्यैव सर्वस्यै तत्र देयमिति ।

तुष्टु— इदंशतं सर्ववेदस्येन बाधितं न तत् दास्यन् भवति । सर्ववेदसमपि बादाक्षिण्येन (पाश्चात्त्येन) प्रतिषिद्धं, तदपि न दास्यन् भवति । इति सास्ये परिचोदिते परिहृयते । काशो हि परिमाणान्तरोपदेशेन वा प्रतिषेधेन वा सम्भवति । न च परिमाणान्तरं चोद्यते । न च सर्ववेदस्य प्रतिषिध्यते । ननु अदक्षिणः संक्षाल्यः इति दक्षिणाप्रतिषेधः । न । यथा न यत्नमि चोद्यमि-मिति । अदक्षिणस्य कल्याणं निर्युक्तिः कल्प्यमाना भवत्या न संभवति इति दक्षिणाभिहितः कल्प्यते, न चान्तात् । साम्यान्त्यात् कृतोऽयं सम्भवति । तस्मात् नाभात् सर्ववेदसमिदंशमिति । अमिदंशो तु प्रतिहर्तृ पच्छेदात् सर्ववेदसं दास्यन् भवति । तस्य प्रयोगान्तरे विधेयः निषेधः ।

सोम— परमिन्मित्रायाधिनस्य कर्तव्यस्य विना यद्विचारानमवेन पूर्वपेशत्वात् संशयः । सूत्रार्थस्तु— यद्युद्गात्रा पश्चादपच्छिद्यः, तदा पुनःप्रयोगे सर्ववेदस दद्यात् यथेतस्मिन् प्रतिहर्तृपच्छेदमपि प्रयोगे इति ।

धि— ‘ उद्गात्रः पश्चिमपच्छेदे पुनर्वागस्य दक्षिणा । शतं द्वादशशतं स्यादादि वा सर्ववेदसम् ॥, उद्गात्रात् ननु पुनः विद्वद्विरोधो न भवति । प्रतिहर्तृः पुनः उद्गात्रं सर्ववेदसमाधितम् ॥ शतदानं, पूर्ववागे सर्ववेदसं दितुम् । प्रातेत्युक्तं प्रयोगे तद्वान् सर्ववेदसम् ॥ ’

भाट्ट— कस्मैऽपि यदि उद्गात्रपच्छेदो जप-यः, तदा तस्मिन्मित्रपुनः प्रयोगे सर्वस्यमेव देयं, न तु द्वादशशतं परिमितापातात्, पूर्वे तस्यैव पूर्वप्रयोगे देयत्वेन प्रवक्तृणात्, ‘ तत्र तद्वान् ’ इत्यनेन यत् पूर्वप्रयोगे परिमितापातात् पूर्वं देयत्वेन प्रवक्तृ तस्यैव दक्षिणा-त्वेन विधानात्, द्वादशशतस्य पूर्वमिति तस्यैव बाधितं देयतया अप्रवक्तृः । अतः यद्यपि सर्वस्यमपि अदक्षिण्येन दक्षिणोक्तयेन वा पूर्वप्रयोगे यत्नतो बाधितयेन, तथापि

परमिमित्रापातात् पूर्वं बाधनानामावात् देयत्वेन प्रवक्तृ न वा किन् खतिः ।

यदा तु प्रतिहर्तृपच्छेदो जप-यः, तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्यं देयं, न तु पूर्वापच्छेदमिमिश्रकः पुनः-प्रयोगः कार्यः । न च सर्वस्यदाने अदक्षिण्यस्यैव विरोधात् तद्वान् देयः पुनःप्रयोगमात्रे प्रमाणमात्रः, अदक्षिण्यपुनःप्रयोगयोः समुच्चित्तयोरेव नैमित्तिक-त्वेन एकमात्रे इतरस्यानुपपत्तेः । अतः यदा पत्न्याः समभ्यामभ्यात् केशानामपि न भवतं, साहि-त्यत्वं विपक्षितत्वात्, तथैव अदक्षिण्यस्याभावे पुनः-प्रयोगस्याप्यभावः । यद्यपि च दक्षिणोक्तस्य पुनः-प्रयोगाद्भवतया विग्रहस्य आवश्यकत्वादेव पूर्वप्रयोगे अदक्षिण्यस्य अर्थप्रस्तात्वात् ‘ अबर्जितं त ’ इत्यस्य अनुवादव्युत्पत्तेः, तथापि पाश्चात्तुवादविशेष अदक्षिण्यत्वेन पुनःप्रयोगत्वेन इति द्रष्टव्यम् । बन्धुतन्तु ‘ सोमपपमय ’ इतिक्त्वा पाश्चात्तुवादस्यैव पुनः-प्रयोगत्वेन प्रमाणाभावः । न च तस्य संसृष्टप्रमाणयोः पक्षधनत्वात् न पाश्चात्तुवादमिति वाच्यम् । तस्यैव प्रमाणत्वेनैव पूर्वप्रयोगाद्भवतया नैमित्तिक-त्वेन आवश्यकत्वेन पाश्चात्तुवादमिति वाच्यम् । यद्युक्तं नागधनुकः, ‘ यत्र तद्वान् ’ इत्यनेन पूर्वप्रयोगे दातव्यदक्षिणायाः पुनःप्रयोगाद्भवतया विधानेऽपि पूर्व-प्रयोगाद्भवतया नैमित्तिक-त्वेन तस्मिन्मित्रे तस्या आवश्यकत्वेन अदक्षिण्यस्याप्यभावत्वात् । न च एव पुनःप्रयोगस्य यद्योक्तित्वत्वादेव द्वादशशतस्यैव दक्षिणाप्युत्पत्तेः । तत्र तद्वान् इत्यस्य नैमित्तिकमिति वाच्यम् । तस्य पूर्वप्रयोगे एकविंशत्यादिपक्षकारणेन पुनःप्रयोगे द्वादश-शतत्वादेरपि प्राप्तेरप्यप्योक्तित्वत्वेन तस्यैव दद्यात्, उद्गात्रान्नस्यैव सर्ववेदसमाधितत्वात् । न चैव केवलसमुच्चित्तत्वेन पुनःप्रयोगस्य, तत्र द्वेन साहि-त्यस्य उपादेयकेतव्यस्युत्पत्तेन उक्तत्वात् साहित्या-न्वितस्यैव विधायित्वेन तस्यैव द्वादशशतमात्रम् । प्रवृत्ते तु यद्यपि द्वादशशतस्यैव अवनयेद्वत्ता-न्तरयोगोपरि न च (चन्तामुदिष्टे) प्रत्येकमेव विधानात्वात् एकत्रापी-पादानादित्य पश्चात् साहित्यावबन्धेऽपि नैकमेव

निमित्तोद्देशविशेषणस्यापि अद्वैतत्वाविरण्णयादेन
अविनशा । भाट्ट. ६।१।६.

● उद्देश्योपादेशवले एकस्य गुणस्य विरुद्धे । आ.
२।१।१२।२२ पृ. ७२७.

● उद्धारणं (अमे) कदा दर्शपूर्णमासाद्येन क्रियते
तत्रैव च अमिहोम प्रवर्तते, तदा अमिहोमोद्धारणमन्त्रः न
करोम्यः । भा. १।४।८।११, ● उद्धारणस्य (उद्देश-
मस्य) कृत्स्नस्य प्रकाशयत् सर्वगुणैषमन्त्रादेन कान्त-
मस्य प्रकाशयत्कर्मणां शब्दानाम् । १।४।८।२५-२७.

● उद्धारणपक्षः सिद्धान्तः अत्रलपक्षः पूर्वपक्षः ।
संकर्ष. १।२।५.

● उद्भिद्— ' अथैव उद्भिद् उद्भूतयो भवति उद्-
रक्षामा निरपेक्षमक्षामा ' इति तात्पर्यकारयस्याप्युक्ते
वाक्यम् । निरपेक्षामर्कं मार्गदिने सवने प्राप्तग्राह्यसि-
द्धान्तं नाम यस्मिन् स तादृशः । छ. १।४।११७.

● उद्भिद्— उच्छिद्यस्व ऊर्ध्वत्वे मिदेष विदारणे
लोकप्रचरणयोः प्रसिद्धत्वात् उच्छिद्यस्वस्य एतन्नि-
भयवयवसिद्धिर्लोकैः । सु. पृ. १९८. ● उद्भिद्—
उच्छिद्यत्वात्तन्मार्गं चिच्छिद्यत्वात्तन्मार्गं उद्भिन्नुच्छि-
द्यत्वात्तन्मार्गं । उद्भिदेन प्रकृतान् पञ्चतान्मेन त्रिषते इति

उद्भिद् वाच्यः । भा. १।४।११२ पृ. १२५. ● उद्भिदधि-
मादिष्ठान्तात् फलपदान्तरान्तराद्येन वयन्वचः अमिश्रितो
मार्गापधिष्ठाने (२।१।१२) । सु. पृ. १९२.

● उद्भिद्वितीयादीना वाग्याना अनुष्ठाने पाठक्रमो न
निषादनः । भाट्ट. ५।१।१२.

■ उद्भिदधिकरणम् । उद्भिन्वाच्यः ॥

(अत्र नाथ्यमने सूक्ष्मदेन एवमेवाधिविरण्णम् ।
भवदेव-धा-वि-भाट्ट-वै-सु-मतेन तु प्रथमगुण-
प्रथममधिविरण्णम् । तत्र उद्भिदादिनामधेयं धर्मो प्रमाणं
इति शीर्षिकम् । द्वितीयसूत्रेण तु द्वितीयमधिविरण्णम् । तस्य
उद्भिदादिपद नाम्नामधेयं इति शीर्षिकम् । वाग्यादेरेव तु
अत्र संग्रहः क्रियते) ।

उक्तं समाप्तापेक्षमर्थं, तस्मात् सर्वं तदर्थं
स्यात् । १।४।१११ ॥

भाष्यम्— ' उद्भिदा यजेत ' ' वयमिदा यजेत '
' अमिश्रिता यजेत ' ' विश्रजिता यजेत ' इति तस्मा
यनन्ति । अत्र उद्देशः किमुद्भिदादेन गुणविषय आहो-
रितत् कर्मनामपेक्षानिति । कुतः संशयः । उपाध्यायस्य
श्रुतिभाष्ये आकषात् । उद्भिदेत्येव शब्दो यजेतेत्यनेन
संज्ञयते । स किं नैवमिच्छाणेन संज्ञयमुपैति, उद्भिदा
श्रुत्यैव यागमग्निनिर्वर्तयेदिति, उक्तं सामानाधिकरण्यादेन
उद्भिदा वागेन यजेतेति । देवाऽपि एतस्मिन् प्रतिमानि
याक्ये, संमरति संज्ञयः । किं तावत् मातम् ।
उक्तमस्माभिः यस्मात्पापस्य ऐदमर्थम् । कश्चिदस्य मागो
विधिः, यः अविदितमर्थं वेदयति यथा ' सोमेन यजेत '
इति । कश्चिदर्थवादः, यः प्रत्येकम् विधिं स्वीति यथा
' वायुर्नो विष्टा वैश्व ' इति । कश्चिन्मनो यो विदित-
मर्थं प्रयोगच्छिन्नं ब्रह्मयति यथा ' वाग्देवतदत्तं दामि '
इत्येवमादिः । तस्मादुद्भिदादेनः अमीषा प्रबोधना-
न्यन्तमस्य प्रबोधनाय भवेयुः । तत्र तात्पर्यवादः,
वाक्यस्यैव हि स भवति विद्यतमस्य । न च मन्त्रः ।
एवंजातीयकस्य प्रमाणमित्यस्य अभावात् । पारि-
शेषात् गुणविधिः । उद्भिदगुणता यागस्य विधीयते ।
कुतः । प्रसिद्धेननुमदात् गुणविधेरर्थवत्तात् प्रवृत्तिविशेष-
कत्वाच्च । न चेया यागावता लोके अत्रगम्यते । न च
वेदेन परिमाणते । अतो गुणविषयः । यदि गुण-
विधिः, न तर्हि कर्म विधीयते । अविदिते च कर्मणि
येन गुणविषयमकारयन्म् । वेदि मूः । प्रवृत्तौ उपोधि-
क्षेमे गुणविधानं अपेक्षयतिष्यति । यदि नामधेय
लक्षत्, यावदेव यजेतेति, तावदेव उद्भिदा यजेतेति, न
यदुक्तौ कश्चिन् गुणविशेषः स्यात् । गुणविधौ च गुण-
संयोगात् अन्विष्टमर्थं विद्यतः । उद्भिदादेन. शब्दाः
अर्ग्वन्तो भविष्यन्ति । तस्मात् गुणविषय इत्येवं प्राप्तम् ।

वा— एवं श्रुतिगदितस्य वेदस्य प्रमाणे हिदे
अधुना वाग्यार्थान्तरादायचरे सति अपरिग्रमाप्यैव
प्रमाणलक्षणं, येन संज्ञकेन नामधेयनिन्तायाः प्रज्ञातः
क्रियते । के चित् कार्यादुः, किमुद्भिदादेन गुणस्य
प्रमाणं, तत्र निष्ठागम्येव नामधेयमनेन इति । उद्भुत्कम् ।
एव सति हि समकालेन यागं प्रमाणलक्षणमित्ये

स्यात् । नयेन हि यत्वा विचार्यते किमिदं वाक्यं
अस्माकं प्रमाणं, उक्तमर्थेति । चेदपि (विचार्यते)
च एते द्वे अपि सन्ते पूर्वोत्तरपक्षौ परिकल्प्य एकवि-
हरणत्वेन शक्यते, तैरपि 'उक्तमस्मादप्येदमर्थः'
इत्यनेन सूत्रेण कः सिद्धमन्तानभिप्रेतः पूर्वपक्षानुगुणोऽर्थो
विधीयते, इति वक्तव्यम् । नहि उक्तोद्देशमन्तर्भाव-
वचन उद्भिदासीनामनिवृत्त्यर्थम् । तस्मात् द्वयोरपि अवि-
हरणयोः अनुमितपूर्वैरर्थयोः उत्तरपक्षत्वमवश्यमेव इति
वाच्यम् ।

तत्र प्रथमं तावत् उद्दिशोऽर्थो उदाहृत्य संशेहः
क्रियते विनयेते कं चित् सर्वे इति उपयोगं गच्छन्ति,
उक्तमिति । किं तावत् प्रमा । 'आमावाच्य क्रियाऽर्थ-
स्यात्' इत्यानर्थक्यम् । अहं च 'स्यंतेदप्रमाणवा-
दुद्दिशति ततोऽधिकम् । धर्मावापुपुत्राचार्यादमर्थवचं
प्रचयते ॥' (धर्मानुपपुत्राचार्यादिभाषितान् आनर्थक्यं
प्रचयते इत्यर्थः । 'धर्मावापुपुत्रं सन्' इति पाठे
नामपेक्षेन भ्रंशान् वेदात् अधिकं सत् आनर्थक्यं
प्रचयते इत्यर्थः । इति मुष्ठा. पू. १.१६. १) । नहि एते
विधायिषु अन्तर्भवन्ति, सा यथापेक्षितकृत्यताऽनभि-
वायिवात् तावत् बोधनवाच्यम्, नृसिमुद्रयमावाद् अर्थ-
वादितिरक्तः, कर्माद्भूतैर्वाङ्मयकाशयितव्यार्थभावात्
मात्रात्रयनिवृत्तिः, न चाप्यत् वेदपञ्चजनमस्ति, ह्यप्रमाण
एवमतीतकदा इति । अत्रामिधीयते । 'सर्वस्य
त्रिभिर्भावाद् वेदस्योक्तं हेतुना । उद्दिश्या-
प्रमाणत्वमतिरेकात् सिद्ध्यति ॥' यदा तदर्थव्या-
ख्यानार्थमिति क्षिप्तं, तदा निवारः किमर्थमिति । न
तावत् अर्थवादत्वं, वाक्यस्यैव वागवात् । कप पुनरव न
वाक्यस्यैव, वागवा 'वाक्यं शेषिष्ठा'
इत्यादिन एव एकान्वयः अभ्यस्यते । नैवदिति ।
विधातव्यम् हि यः शेष, सोऽर्थवादः । अयं तु
विधुद्देशदेव नातिरिच्यते, इत्यवश्यस्यैव । तस्य-
मन्तिनश्च शुभुपयोगित्वं न कुप्येत इत्युक्तं नौदुग्धराधि-
करणे (१।१।२) । न चैवमदेन लुप्तिरेका । न चेह
तः प्रतिपद्याये । यदपि उदेदं पक्षतमनेन क्रियते,
इत्येव प्राशस्त्यं कल्प्यते, तदपि तृतीयाऽतममुदाहा-

भयवत्त्वत्तरकरणमप्रसिद्धं नाधत्ते । अन्यथा हि
प्रातिपदिकप्राप्त्यादा 'वाक्यं शेषिष्ठा' इतिवत्
प्रथमेन प्रागेदयत् । न चास्य मन्त्र्यं, तादृश्याप्रणीतोः,
अप्येतृत्तरणमावाच्य । न चैवमदेन तावत् वाक्यार्थ-
करणपक्षिणा वा स्यात्करणम् । न च एतदभिधेयः शब्द-
प्रयोगवशात्पक्षी अर्थो दत्तव्यः । न च अनमोतप्रकाशने
कर्माद्भवम् । मानवार्थिकद्वयकल्पनायामपि गौरवम् ।
न चास्य सूत्रादावपि निनिबोधिका क्षुतिरिति, येन
मानवार्थिकद्वयकल्पना स्यात् । न चास्य कसं प्रयोगा-
ईम् । अतश्च अनिनिबुक्तत्वात् इत्येवाऽऽदिषदपि
नाम्नाहारेण निरन्तराद्भीकृत्य श्रवणम् । स्रुतं च
प्राज्ञेन एकवाक्यत्वं इत्यनन्तरम् । तस्मात् विधु-
द्देशात्तावत्तस्यैव उत्तराधिकरणेन विचार्यते गुणविधिः,
नामपेक्षं इति । तत्र तावत् 'प्रतिद्वेष्येकवचनेन प्रयो-
जनवशेन च । अधिकत्वात् प्रवृत्त्यैव शुभकृत्यं
विधीयते ॥' प्रातिपदिक तावत् उद्देशवचनमर्थं श्रव्ये
गतिरुदो भयवत्त्वमिदं प्रवर्तते । न च समुदायः
अर्थो-उत्तराधी चोक्ते प्रसिद्धः । न च लोकात् अगताऽर्थः
वेदादयस्यैव, स्रवत्त्वमिदं श्रवणत्वात् । तृतीयाऽपि न
करववाचिनी । निवाच्यत्वं तस्मिन् इत्येव तदापरा वा
तस्मिन् । कर्णः, तेन उद्दिश्यावचनो यागः अभ्यस्यते । न च
यागस्य उद्दिशः करवत्त्वं वा कः चित् प्रसिद्धम् । अर्थ-
वत्त्वं प्रवृत्तिविशेषकरवत्त्वं । निवाच्य-उद्दिश्यात्-पुत्राणां
प्रवृत्ती विशेषः । अन्यथा हि अनुवाचिरासमेव प्रवृत्ति-
रेषा स्यात् । अन्यत्र प्रसिद्धं यत् गुणविधिः अर्थवत्त्वं
अभिधेयवत्त्वं, नामपेक्षं ॥ अर्थो न विज्ञाते इति
योजयते । अथवा मेदेनार्थवत्त्वं हेतु, उद्दिश्यात्त्वमिति
कथन्तरेवम् । तस्य विधिपुत्रपक्षः प्रवृत्तिविशेषः इति
वाच्यम् । ननु नाप्येवमपि कृत्य विशिष्टं अर्थवत्त्वं
प्रवृत्तिविशेषवत्त्वं न स्यात् । नैवदिति । कुतः ? 'आहुते-
रभिधेयत्वाद् घातुना व्यवहिराभिधा । सा
च नाम्नाऽभिधीयते, प्रातिपदिकेन नामवा ॥'
यदा तावत् घातुनैव लक्षणया विधिविषयवशेन-
त्वात् यागविशेषः प्रतिपाद्यते, तदा किमर्थं तत्र नाम
निरिति ? अथ आमात्रमात्रमभिधीयते, उत. नद

अनिष्टमेवेत् नाम, इत्यर्थवद्वा । विद्वत्पादेन च विनोदस्य न नामधेय विधाविष्यते इति गण्यते ।

यदा च येनापि प्रारम्भेन उद्भिदादीनां विशेष-
वचनार्थं, तदा तत्सन्तापिनाभूतशामान्यवचनत्वेन यजे-
रनयेकत्वम् । एतत्तु च विशेषणविधौ भविष्यति, यामानु-
यादात् । यदि एवं गुणविविक्तत्वात् विविच्यते, न तर्हि
कर्म विधीयते, तथा च अविवक्षिते कर्मेति वरप गुणो
विधीयते । इत्यानयेकत्वं, अतः आह— (मार्ग्य)
'प्रयत्नो ज्योतिष्टोमे' इति । ननु गुणविधिरप्ये
'ज्योतिष्टोमेन' इत्यस्यपि स्वरूपत्वात् अविविक्तमेव
कर्म । गत्यभावात् इत्येकं कर्मविधानं मदिष्यति ।
तद्व्याप्यत्वे च विधापके च गुणस्य विधानमुपपन्नत्वात्
ज्योतिष्टोमपरमेवैकं नामधेयम् । अथवा श्लोकेन गुण-
विशिष्ट कर्मविधानं, इत्यपि कर्मानुवाचेन गुणविधा-
नानि । ननु एवं तति सर्वः एकादाहिनस्यवोदनाः
ज्योतिष्टोमस्यैव गुणविशिष्टत्वेन प्रारम्भः अनतिरिक्तः,
इति कर्मानुवादाभावात् न ज्योतिष्टोमः कस्य चित् प्रवृत्तिः,
इति स्वच्छन्देन नाभिप्रेत-त । सिद्धांताभिप्रेत्येन 'आह'
इति चे चित् । अथवा प्रवृत्तये इति प्रवृत्तिः, महन्ज्योति-
ष्टोमः इत्यर्थः । अथवा 'अथैव ज्योतिः' इत्येवमादीनां
करणविभक्त्यास्मात्तत्त्वस्यार्थमाभावात् गुणविधिवानुपपत्तेः
एकान्तेन भेदकत्वात् कर्मनाम-त, तदपेक्षया च ज्योतिष्टोमः
प्रवृत्तिः । ननु उक्तप्रमाणप्रमाणेन कोमेन, ज्योति-
ष्टोमेन च । अन्वेषणात् ज्योतिष्टोमे गुणान्तविधानमप्युक्तम् ।
काल्यः, वात् उद्भिदादीनां वाक्या भविष्यन्ति । निमित्ते
प्रयोगे च पूर्वगुणस्यार्थवत्ता । अथवा विविधविहितमपि
कर्म स्वरूपमात्रं निष्कृष्ट गुणान्तरे विहितं न औपचि-
कत्वा विविच्यते, अन्यथा वाक्यसंभवात् निश्चय इति
मन्यते ।

अपिवा नामधेयं स्याद्, यदुत्पत्तावपूर्वमवि-
धायकत्वात् । २ ॥

माध्यम्य- एवं प्राप्ते ब्रूय । अविधेति पञ्चो विपरि-
वर्तते । नामधेयं व्याप्तिरिति प्रतिवाचीमदे । एवं
अविहितमर्थं विधासकमि ज्योतिष्टोमात् साक्षात्तरम् । अति-
श्रेय नाममगिधायकम् । इत्यत्रा भुति उद्भिदादीन्

वचन्ती उद्भिदादिमते रक्षयेत् उद्भिदायागेन कुर्वा-
रिति । यागेन गुणविरिति यजेतेत्यर्थार्थः । वरजं हि
सागः, उद्भिदायादि नृपीकानिर्देशात् मरणं, तत्र उद्भिद-
यागेन इति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यात्प्रम-
थम् । इत्युपचनते मन्वर्थलक्षणाया सामानाधिकरण्यं
स्यात् । अतिगुण्यविधये च अतिगुण्यपत्ति । तस्मात्
कर्मनामधेयम् ।

ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचनं अपरन्तरेण, अप्रसिद्धं
कर्मवचनं प्रतिपाद्यते । उच्यते । तुष्टीकानिर्देशात्
कर्मवचनम् । ननुतः । मन्वराचितो हि प्रातिपदिकत्वं
कृतीया भवति, कर्तृ च सागः । तेन यागवचनं इम-
मनुसक्तत्वात् । तेनैवम् । यदि तुष्टीकानिर्देशे तति
उद्भिदादित्यः सन्त्येवो यागे बुद्धिरप्येव, स्यादेव-
देवम् । नहि नो बुद्धिरप्येव, स्यादनुक्तम् । तुष्टीका-
वचनमप्यथा नोरायते इति चेत्, याम्यं मोदयति । न
नातु विद्वत्पक्षेयमानेति यागवचनो भविष्यति ।
तस्माद् गुणविधयः । लक्षणेति चेत् । परं लक्षणा
कस्यचित्, न यागविधानम् । तैत्तिरीयं हि लक्षणा,
इतोऽप्यसिद्धकस्येति । अपिच यदि नामधेयं विधी-
यते न यागः । अथ यागो न नामधेय, समवधिधाने
वाक्यभेदः इति । उच्यते । न नामधेयं विधाविष्यते ।
अनुवादा हि उद्भिदादयः । कुतः प्रातिपदिकत्वं चेत् ।
ततोऽभिधीयते, सच्छब्दात्तत्त्वात् निष्कृष्टत्वात्तत्त्वात्
उद्भिच्छब्दः निष्कृष्टवचनः । उद्भेदेन प्रकृतानं पशुनाम-
नेन विधये इत्युद्भिदा यागः । एतन्मिदृशत्वेन वदन्
अभिहित, विश्ववशात् विश्वचित् । एवं एवं । अतः
कर्मनामधेयम् । ननु अपरुजिविरोधतरः अन्तरिक इति ।
नामधेयमपि गुणकमेवयथेन अयेकत्वं । तस्मात् कर्म-
नामधेयान्येवजातीयकान्तीति सिद्धम् ।

वा—ननु उपचो प्रथमतो अर्थात्तत्पूर्वरत्नेन
एकान्ततो न प्रसिद्धपुद्गिरिति, तत् वैदिकान्तदारे
प्रथमोपनिषत्तात् सामानाधिकरण्येन नामधेयं स्यात् ।
अथवा एतदपूर्वं कर्म सिद्धत्वं अपरं भविष्यति ।
अथवा कस्य नामधेयमिति सदेवे अभिधीयते । वस्यो
त्यतो अपूर्वं निष्पन्नं, यागस्येत्यर्थः । किं कारणं ।

‘गुणो विधीयमानो हि कष्टे कर्मणि वा भवेत् ।
विशिष्टविधियुक्तया वा, सर्वथा च न युज्यते ॥’
कष्टं प्रति तावत् विधीयमाने परपक्षेन च विधानं, यत्र
हितकल्पना, तातोः पार्थक्यं, भौतसिद्धोपपन्नं, अ-
दनीयेन च रसिनादिना अत्यन्तप्रमिदं जगत् इति
क्षेपः । तथा याग प्रति गुणीषो फलपदानर्थक्यम् । सार्य-
भाम्यशास्त्रज्योतिषोपविशेषणत्वे वाक्यभेदः, प्रत्ययान्तर-
निष्पन्नता, वातुपार्थान्दनीयप्राप्तोपपन्नसिद्धिपक्ष-
अप्युक्त्याः । तथा विशिष्टविधौ सर्वपरार्थ्यं, अने-
विधिसिद्धिकल्पना, सर्वसंज्ञाया, शम्भुमानसामानादि-
करणत्वात्, अनदनीयप्राप्तश्च इति क्षेपः । नस्यापि
गुणविधिः । तत् दर्शयति (भाष्य-) इतरथा भुनिः
चन्द्रादीन् (रसिनादीन्) वक्ष्यति (इति भाष्ये
पाठः । यजित्तामानाधिकरणार्थं च-) तद्वतो (यागात्)
रक्षयेत् । (क्षान्तं पाठान्तरं दर्शयति-) वक्ष्यन्ती
समयेत् इति वा (भाष्य-) अथाः श्रुतिपदिकभाष्य-
सूत्राया विमर्शधनञ्जयसि एतदेव अवगम्यते इति
दर्शयति- ‘मागेन कुर्वते’ इत्यादिना । किंच ‘विधाने
भानुवादे च यागः करणमिष्यते । तन्मयीषे
हृतीयऽस्तमद्विषय न मुञ्चति ॥’ ‘यत् करण-
निषाधिन्या हृतीयया’ (भा. ३।१।११२ पृ. ६७९)
इत्येवमादिषु कारकाण्य विमर्शस्य-‘भानुवगमात्’ कथं
‘करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात्’ इत्युच्यते ? नैव
दोषः । करणाभवाचिनो हि इत्यभिप्रायः । अथवा
काणशब्दो यादृशस्य प्रतीति, तादृशस्य प्रातिपदिकं
वाचकमेव । क्वचन हि कारकविशिष्टं इत्येवोच्यते,
न विमर्शितं प्रेक्षया शक्तिः । तथा च ‘करणां
करणेन करणाय’ इति च धरका-नरयोगो दृश्यते ।
कान्था हि विमर्शमिदित्येव एवैनं कारकेण वशी-
कारात् न इत्यं कारकप्रयोगं प्रतीयते । शक्तेषु
वाचकान्तर नास्त्येन । तस्मात् शम्भुपुष्पजन्यवचनत्वात्
सूदनान्ता उपपन्नं करणक्षम्यार्थवाचित्वा प्रातिपदिकस्य ।
येन एतादृकं भवति, यत् अस्मिन् वक्ष्ये करणं, तदा
चिनः प्रातिपदिकान् नृलीयकं उपपद्यते । यागभाजन
फलभाजन्याः करणं, न इत्यं इति वक्ष्यते (२।१।११२) ।

तथा यत् उचित्वं यागपुष्पं, एवं हृतीयऽन्तां गा
एकवाक्यता यावत्ति, अर्थान्तरवचनत्वे तु अक्षय-
त्वात् । ननु च ‘प्रत्यक्षं दृष्टव्याचित्वापुष्पस्य, कथं
पुनः । करणत्वात्मानेन बाध्यते प्रोदिसोमयत् ॥’
यमेव ‘प्रोदिसिञ्जेत’ ‘सोमेन यजेत’ इत्यादीनां
करणभूतयामैकवाक्यत्वे इति हृतीयऽन्तात् वैध-
करण्येऽपि अपि कष्टं, एवमिहापीति । ‘दृष्ट’
इति चिरान्ननद्यामौदकाभ्युदकं इति द्रव्यगुण्यते ।
यथा तत् उक्तार्थमायमपि स्वच्छन्दः, पुन पुनकथं
छादयति । एवं योऽन्तोऽपि स्वच्छन्दप्रवहाय, य इति
प्रमिदः । तदुच्यते । ‘वदमहातसंविधां प्रमिद-
रथ्यकुभृति । (सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टं) ।
निर्णीयते निरुद्धं तु, न स्वार्थावपनीयते ॥’
मीमांसदो हि अत्यन्तकृता, ते स्वार्थपरित्यजन्तः
सामानाधिकरण्यमस्तिपराभावाः स्वन्तराभावात् गुण-
विधयो निशङ्कते । ये पुनः उद्भिदादयो
गीतिकाः, तेनैव प्रकरणेन बलेन द्रव्यवचनत्वं,
तेनैव कर्मवचन-मपि उपपद्यते, इति प्रत्यक्षमिदं
उदासीनताया, अनुभावेनापि भ्रान्तसंशयस्युदाहरणं
न युज्यते । सर्वगन्दावागधारणे हि अप्यन्यस्याया, यत्
प्रमिदसामानाधिकरण्यं नाम । प्रवानं च करणत्वं वागी
लम्बावच्छिन्नं यत्नोक्ति प्रातिपदिकं आत्मविषयमाव-
धिरम् । किंच ‘विषयकस्यार्थानुवादाच्च विधेः
स्वाशास्त्रिन छाद्यवम् । गुणपक्षे विधेयत्वं सत्तया-
कारकयोरपि ॥’ इत्येव हि अक्षर्यं का पित् विभ-
क्त्यर्थेऽपि प्रवचनं विविधकिक. कष्टमा क्त्वा । तस्मात्
अवपञ्चारेण अस्ति कर्मण्यसि प्रतिदिः । ज्योतिषोमादे-
रपि स्वकर्मभेदेनकारिभ्यात् एतत्तत्प्रवृत्त इति चेत् ।
न, सामानाधिकरण्यवधारितविषयविशेषक्य अवयवा-
न्यावकाशम् । न काल ज्योतिषोमादिभिः समभि-
व्यक्त्येऽस्ति । अयना अर्थापत्तिवचनेन एतद्विशेषविषय-
मेव ज्योतेन निमित्तं, न चाप्यन तदस्तीति व्यवहारा
यथा तात्पादित्यन्यमप्यविशेषमिति नमो मोहद्वयम् ।
‘अतिपावकृतात्’ इत्यस्य व्याख्या ‘न नामनेषं
विधाविष्यते’ इति । संज्ञासंज्ञियव्यवहारेण ‘दृष्टिदा-

देव' (पा० १।।।१) इत्यधिकृत्य अविधानं दाम्ना-
पिबन्त्यस्य पयसिदित्वा । उचिष्ठेः । न तु नामपेयायो
न विधीयते, तदानीन्तत्वात् यागवित्तोपपत्तिः । ॥ हि
यपि चोशसिद्धिगामाभिप्रायः नास्ति, तथापि आत्म-
स्वयम्भवेऽप्यनेयां संज्ञा गमयति इति त्रितोषात्रितोष-
भावात् मियते । मनु एवं चन्द्रस्वरूपाभिवाय प्रयस्येत ।
प्रयसात्तत्वरूपपरिशिष्टार्थमिषानां व्यपशब्दः । सर्वत्र
हि ' अयदीतत्रितोषा विविष्टुदिनं दद्यात्, न तु
अनमिष्टात्रितोषा ' । न च एकवत्ता चन्द्रस्वरूपातो-
षवत्, तदनुतोषो विद्यमानार्थो त्रितोषोदद्यात् इत्युक्तं
प्राक् । नाम्नैव च एवमादीनां महतिः भेदः, अन्यथा
हि तदनुवृत्तिर्यतो यतो गुणप्राप्तये पुनःभुविः प्रहृति-
गमिष्यात् तैव कर्म भिन्नात् । अथवा सर्वनामपेयेषु
किमिति अर्थगतमपि त्रितोषमिति, इति अर्थेन हाव-
न्यादिदैव त्रितोषात्रितोषता ॥ च यद्युपाय
मन्त्रेण अन्य दारात्त्रितोषनामव इति न सामान्यम्
मन्त्रैरुक्तम् । परस्परवृत्तिनामेन हि नामापि दाराविवर्तं,
यामोऽपि एवमभ्युद्यते न सामान्यमान प्रकृतो वा इति
रूपते । तस्मात् उभयोरपेयता, विशिष्टमानादपिनामाय
यमयोऽपि विधानं इति नास्तुवाद्वयम् । एन च वति न
नामन् विविच्यमानमपितीयोति इति, ये पूर्वपदे विषय-
तां, सिद्धांते ॥ विषयैवात्मनातिरेक नास्ती कर्मा-
रन्ति, तेषामनुसन्धेयै । अतोप्यन्तरात्तन्मात्रा-
नामवृत्तिविशेषकता । नहि त्रितोषवत्प्रतिपु ' अनेनाद्
वश्ये ' इति श्नु- आद्यमनोवाय स्यात् । ' दृष्टपूर्व-
मात्रावात्प्रमाणम्, ' ' अमे दृष्टपूर्वमात्रावाम् ' इति
गुणोदयः, ' दृष्टपूर्वमात्रावाम् सर्वप्रमाणम्, ' इति च
कृतेनपथः अन्त्या न स्यात् । तस्मात् नामपेयाणि
एवजातीयकानि इति सिद्धम् ।

श्री — उद्भिदादिब्रह्मसुदृढ्य गुणविभिन्नमयेण
इति भाष्ये निवारणं । ' समानावैदमर्थे ' इत्यनेन
सूत्रेण पूर्ववत्प्रमाणाय ' यथा नामपेय स्यात् '
इत्यनेन सिद्धान्तितम् । तन् प्रमाणश्रवणार्थं, इति
यार्तिककारेण अधिकरणमेवमाश्रित्य इयम् उद्भिदादि-

व्यवधानां धर्म प्रमाथ्यमिति न वेति विचारं पश्चात्
गुणविभिन्नमपेयविचारो दर्शितः ।

समवदान्तरात्तन्मात्राविशेषात् उद्भिद्-अभिनिर्-
चिन्त-आशय-श्रु-वर्णितामान-अभिहीन-आधार-
रूपेनादिब्रह्मसुदृढ्य चिन्तते विमते धर्म प्रति
प्रमाणं न वेति । ॥ ' विषयैवात्मनातिरेकैवात्मना-
प्रतीयते । न चोद्भिदादिब्रह्मज्ञानं तेष्वन्तरांश
संभवः ॥ न तावदर्थवादाय स्तुतिषुदे-
भायतः । एतन्मात्राव्याप्यत्वात्तत्वात्प्रमाणाय ॥
(' एणो इत्याद्यामाददे ' इत्यादी उक्तमपुनः ।
' अमे ह्यर्थं रचय ' इत्यादी आत्मनम् । ' दम्पति
रमाऽपि ' इत्यादी अन्तर्गतम् । ' आर्षेयं वा ' इत्यादी
याऽन्तरात् । आदिवास्तेन स्तुत्यादीभिप्रायादिकं
निगदितम्-सोम ॥) अन्तर्गतसिद्धयमायाय मन्त्रतेषां
न युज्यते । न च विषयव्यापारित्वं साध्याद्यनभि-
धानम् ॥ ' तस्मात्प्रमाणमेवजातीयं इति पूर्व, पक्षः ।
विद्वत्तन्मात्र, ' सकलस्यैव वेदस्य इवाध्यायाध्याय-
वन्त्येव । विद्वत्तं पुरुषार्थैवमुद्भिदादेरपि
भूतम् ॥ ' तस्मात् सार्थं प्रमाणमेवेति ।

सोम — विचारितप्रमाणमपि सिद्धात्तन्मात्रात् गुणवि-
नामपेयचिन्तना-संगतिः । सुनार्थस्तु- समानावाम्
तन्मात्र धर्मप्रमाणत्वेन अन्यवन्तिविशिष्टात् अर्थवादावि-
मरणे एव उक्तम् । तस्मात् उद्भिदादिपदमपि तदर्थं
स्थापितम् ।

वि — उद्भिदादिपदं धर्म किमन्तर्गता प्रमा ।,
विषयैवात्मनातिरेकमन्तर्गतातीतो न मा ॥ अन्तर्गते
विषयवृत्तिभिर्यत्रोति दृश्यते । नामविनायनो कानये
व्यप्यतेः तः प्रमेयं तत् ॥ "

आह — इह शुक्तिविशेषेन नामपेयत्वेन वा समानां
तन्मात्रेण रूपवत्तत्वादिचिन्तनान्तरात् उद्भिदोमादिपदानां
प्रमाणमपि स्यात् चेति उच्यते, यथातद्वत्तत्वात् अमा-
त्रावाम् । यथाहि, ' उद्भिदा यन्त्रे पञ्चसाम्, ' ' सोमेन
यन्त्रे ' इत्यादी उद्भिदादिपदेभ्यः स्तुतिषुदेत्वापत्तेर्न
तावदर्थवादाय । मन्त्रप्रसिद्धयमाश्रित्य न तत् । एतेषा
प्रमाणकाले उच्यते न एवप्रतिशयात्तत्वात् यथाज्ञात-

सोपस्रमणाभावेन, एतेषा प्रयोगसमयैर्नाथसारकत्वानुप-
पत्तेः । न च विषयन्तर्भावः, कामशब्दाद्यभावेन साध्या
रूपविशेषकत्वात् । एकनन्दराययजिनेव करणप्रतिपादने
नति एतेषा तद्विनिपादकत्वाद्योभात् । सिद्धरूपाणां सोमा-
दीना स्थापारमन्तरेण भावनेनिरुक्तैरन्यत्वात्तुपपत्तेः ।
नामधेयत्वे तु अभिप्रायेव करणानुपादकत्वाभावात्
इति कर्तव्यतात्तुपपत्तेः । अथ कथमपि भावनाऽन्यथा-
संभवेऽपि यागे एव करणत्वेनान्वयो भवति चेत्तदपि ।
कारणत्वात् परम्परसम्प्रदायाभावात् । अतः कथमपि भावना-
ऽन्यथासंभवात् अनास्थात्वेन विधिपान्नयोरनवि-
धानात् अन्यथा च प्रकारस्य यत्कृत्यवशत्वात् अप्रामा-
ण्यम् । इति प्राप्ते, अण्वनविध्यध्यापितस्य अण्वमाध्या-
स्यमाणा प्रकृतास्तत्संभवेऽपि विषयन्तर्भावस्य स्वत्वेन
तस्य गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या
सर्वानुपपत्तिपरिहारेण प्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

सण्डहन्— 'उद्भिन्नाम, गुणो नैव ।'

शंकर— 'नामधेयप्रमाणता ।'

आप्यमतेन यत् द्वितीयं शिक्तान्तबुद्धे चयेन शा-वि-
भाहृदिमतेन द्वितीयमधिकारम् । तद्विधानं निवेदयते ।

आ— 'वश्यायस्ययोगेन सतिश्राद्धौ प्रतिष्ठितः ।
प्रबुद्धयौपयिकत्वाच्च गुणो यागे विधीयते ।' इति प्राप्ते,
अभिधीयते । 'धातोरेकत्ववशादध्याद् विप्रकृतविधे-
स्तादा । फले कर्मणि वा नेह गुणो वाक्ये विधीयते ॥
एषाद्या गत्यभावेन सर्वमेतत् समञ्जसम् । उद्भि-
दादिषु शक्यं नामधेयत्वसंभवात् । विशिष्टविधि-
पक्षे तु भवेत्समत्वसंलक्षणम् । सोमादी गत्यभावात्
या न त्वस्य गतिसंभवात् ॥' प्रयोगश्च यः कामा उत्तम
श्वभक्षः एव । नदि अन्तरेण नामधेयं कतिगवराणादियु
'अनेनाहं ययै' इति लघु, आत्मन्योपाय, स्यात् ।
यः चित्तु गुणफलोपायस्य । 'दर्शपूर्णमासाधारण्यमानः
अन्तराश्रमणीयमिष्टि निर्वपेत्' इति गुणोपपत्त्यः ।
'दर्शपूर्णमासाभ्यां हवैः सम्यगे यजेत' इति फलोपपत्त्यः ।
यः चित्तु भेदकत्वात् अर्थवत्तया यथा 'अथैव ज्योतिः'
इत्यादियु ययने । यथा चाथैव 'उद्भिदा यजेत
पशुनामः' इति ।

सोम— सूत्रार्थस्तु—अपिचेति पूर्वपक्षमाह्वयर्थम् ।
ततश्च नापं गुणविधिः, किंतु कर्मणः उद्भिदादिकं
नामधेयं स्यात् गुणविषयकत्वात्तर्भावात् इति ।

की—मार्त्तु तु कर्त्तु तत्त्वचौ प्रथमतः एव पदार्थान्तर-
वाचकत्वेन निरुद्धं न भवति, नत् नामधेयं स्यात् गुण-
विधायकत्वेन पूर्वोक्तदोषैरसंभवात् इति स्वाख्येयम् ।

वि— 'गुणोऽयं नामधेयं वा, तन्निवेऽस्य निर-
पिद्यः । एवेतिहोमं समाधिस्य परवर्गं गुणचोदना ॥,
फलोद्भेदात् समनैवा निरुक्तिर्वागमनान्यपि । नामत्व-
मुचितं यागमात्रानपि संप्रवृत्तः ॥'

गुरुमतसाह— 'श्रौतिके शण्पायैऽस्य विधेः
सापेक्षतेति चेत् । निरुक्त्या श्रौतयामस्य नामाधारि-
वेद्यता ॥' इति ।

आह— अतः परं कः गुणविधिर्वा कः नामधेयानमिति
कोऽत्रोच्यतेनिरुद्धोत्तराभ्याम् । तद्विह गुणे कर्मणि च
गुणवद्वृत्तित्वानमुद्भिदादिवद्विधाना विधेयगुणत्वमप्यर्थं
कर्मनामधेयत्वं चेति चिन्तायां 'मिदिद् विहारणे' इति
सूत्रा विदारणसमयैरनिवार्यचिन्तनप्रसिद्धेः नाम-
धेयत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च गुणविधियमेव युक्तम् । तस्य गुण-
विधिर्वा कर्मैव फलेदेवेन विधीयते त्वेकः पक्षः ।
अथवा प्रकृतसोमयागात्तुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ॥
न च तिस्रिभमनाविरहः, इति कर्तव्यतासंनिधिविशेषादियं
कर्मविधिरिति नामधेयम् । न चैवं कल्पनात्मकं,
'सर्वेभ्यो ज्योतिहोमः' इति ब्रह्मेन एकं सर्वकर्मार्थ-
त्वावगतैः, यजिषवस्य पशुकरोषवाक्ययानाश्रयणायां
तात्पर्यमाहकत्वात् । अत एव न तिस्रोहोमैरेव वाक्य-
वेदः । न चोच्यतेतिहोमवशात्, पशुकामप्रयोगदुर-
स्कारेण विहिताश्च न यजिषवः । यामानविहितहोमोपादि-
वाक्यत्वात् । वस्तुतस्तु— प्रकृतसोमयागाभिः यजि-
षादियुः एव फलोद्भेदेन निर्णीयते इति तृतीय पक्षः ।
कर्मवशादेव च नित्यलोपायः । इति प्राप्ते, नापं गुण-
विधिः श्रौत्यात् । तथाहि, सर्वत्रैव तावत् श्रद्धागन्तव्य-
करणकमानवाविधानात् आद्यो विधिकारः । यथा—
'अग्निहोमं जुहोमि' इति । अयोदेवेन तद्विधिः
अपरः । यथा 'अग्निहोमं जुहुयात् स्वर्गनामः' इति ।

प्राप्तये सोददेश्याचक्रदान्तरापोषत्वात् दीर्घत्वम् ।
 प्राप्तयोर्दोशेन अन्यस्वरूपभावनानिधिः वृत्तीयः । यथा
 'रामा कुतोति' इति । अथ निधेयस्या प्राप्तौ वृत्तिना
 भावात् पदान्तरावृत्तिना च ततोऽपि दीर्घत्वम् । धातोः
 सधु-नार्थकमहीदृश्य अन्योद्देशेन अन्यस्वरूपभावनाना-
 निधिः चतुर्थः । यदा 'दग्नेन्द्रियकामस्य सुदृयात्'
 इति । अत्र प्राप्तयेऽप्योद्देश्येनानिधौ असन्नत्वात् ततोऽपि
 दीर्घत्वम् । गुणविशिष्टत्वात्त्यर्थक्यप्रभावनानिधानं
 पञ्चमः । यथा 'सोमेन यजेत' इति । अत्र विशेषण-
 निधिरूपताऽऽधिक्यात् एतेऽपि दीर्घत्वम् । अन्योद्देशेन
 पूर्वोक्तः पष्ठः । यथा 'हीने चर्चे निर्वपित् प्रसारचैलनाम्'
 इति । अर्थे तु सर्ववर्त्मनः । तदेतदुद्भिद्गुणविधि-
 शब्दं यागस्य फलोद्देशेन निधाने पष्ठविधिसंज्ञाप्रत्यय-
 नात् अविर्भावम् । गुणस्य यागे अन्यत्वात् अन्वय-
 एष्टया च । नहि भावनायाः सम्पन्नपदोदात्तत्वात्त्यर्थ-
 करणशब्दकदायाः गुणस्य फलत्वं संभवति । अतस्तस्य
 यागाशब्दादपरवक्तृत्वेन फलस्य फारकोनत्त्वं, फारजाणा च
 परस्परसम्बन्धानुपपत्तेः । 'सोमेन यजेत' इतिवत् उद्भि-
 द्वादा यानेति मावर्त्येष्टया भावदवर्तिनि प्राक्चः ।
 वस्तुतस्तु दृष्टान्तेऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनादा-
 मन्वया तनतन वक्ष्यते, सुकथं । प्रकरणत्वावच्छेदोऽपि
 करणत्वान्निरूप्य भिन्ननिरूपितस्य प्रकृतया भावनाऽ-
 न्वयोपपत्तेः । नहि यागकरणत्वं भावनानिरूपितं, अपि ॥
 स्वमनिरूपितम् । अतश्च श्वेष अन्यनिरूपितमपि तत्कर-
 णं च प्रकारतया भावस्याप्यन्येति, तत्रैव सोमस्वरूप-
 मपि शागमिरूपितम् । उभयत्र तत्प्राप्तिरूपस्य पार्तिर-
 बोधलभ्यत्वाच्च न कोऽपि विरोध इति । नास्तिन् पठे
 यथापि मत्तर्पणत्वात्, तथापि विरोधविधिविषयत्वाऽऽदि-
 द्वात् गुणसोमनविशिष्टमात्राविधेः शौरवमात्रात्तमानं
 नापहोर्तुं शक्यम् । यथा च प्राथमिकभावनार्थक्याद्वि-
 फारोऽपि द्वितीयतोषवेलायाः मत्तर्पणत्वात् तयोक्तं
 श्रोत्राभुषे । एवं द्वितीयतृतीयवर्षाद्यधोऽपि जन्मविधि-
 मन्त्रादीन्तरं योगात् । अथवा च दक्षिणोक्त्यादेव
 तदप्रतिपत्त्यम् । तेषां तत्र व्यर्थान्ते रूढत्वेन जगत्या-
 संभवात् । प्रकृते तु केनैव सोमेन यजिते प्रसिद्धिः, तेनैव

सोमेन उद्भिन्ति तत्प्राप्तये फलमिति न्युत्पत्त्या नर्ग-
 यीति नामनसंभवेन द्वितीयविधिप्राप्त्याद्विधिरात् टाव-
 नम् । न च मिदो विदाराणे एव स्मृतेः शक्तिः,
 'मिरि' इत्येव धातुग्राह्यम् । 'विदाराणे' इत्यस्य
 प्रकरणयोगोपपन्नत्वस्य विदाराणसिद्धावृत्तिद्वत्वात् ।
 अतो विदाराणे ह्योपादनेऽपि प्रयोगात् गुणस्य दृष्टि-
 क्तम् । न च नामनेयमर्थकं संज्ञादौ सार्थ-
 कात् । क विष्कण्णोपपन्नश्च यथा 'दर्शपूर्णमाशान्'
 स्वर्गनामो यजेत' इति । क विदुगुणोपपन्नश्च यथा
 'संस्थाप्य पौर्णमासी वैमुषमनु निर्वापति' इति । प्रकृते
 च संज्ञा मैदविशिष्टेय प्रयोगनात् । इतरथा हि प्रकृते
 एव कर्मणि गुणस्योपपन्नत्वपदेन कर्मान्तरार्थं, न च
 योगस्य फलोद्देशेनारहितत्वात् अतिप्रकृत्यात् अपूर्वं
 कर्मणि रुढिद्वारेणोपादिपदानामपि उदात्तत्वं, सर्वत्र
 योगरहितस्यैव प्राचीनप्रयोगेनैव कर्मगतयाः कृत्स्नत्वेन
 प्रकृते तदवस्थनात् । प्रयोगेनैव स्थम् ।

शंकर— 'उद्भिदायेव नमता ।' २.

० उद्भिद्विकरणे मत्तर्पणभावरिहाय नाम-
 नेरानवयवम् । सोम १।४।६ पृ. ७०. ० उद्भिद-
 धिकरणे गुणे कर्मणि च ये अवयवयोगेनैव सम-
 दृष्टयः, अथ च तत्पदपदशास्त्रान्तरविता उद्भिदावया
 य-रा, तानुदाहृत्य गुणविधयः कर्मनामधेयं (या)
 इति विचारः । को. १।४।१२ पृ. १५८. ० उद्भिदधि-
 करणे हि सामानाधिकरण्यान्त्येव मत्तर्पणत्वात् दौतः ।
 वेद्यधिकरणान्तरं ॥ 'सामाभितेन गुणेन कर्म कुपोन्'
 इति कथं गुणविधौ, 'गुणेन यथा कुर्वाण' इति कर्मणि
 गुणविधौ च यजे उद्देश्यविधिसमवेक्याभावात्,
 सामान्यदोषाच्चालम् परित्यज्य भिन्नदोषात्तत्पद-
 विधानाच्च धातोः परार्थः, विधिविधेयतोर्विप्रकर्षः दोषः ।
 कर्मणि गुणविधौ तु कर्मप्रदानन्वय इति स्थितम् ।
 कु. १।४।६ पृ. ९१. ० दृष्टव्येनैव प्रसङ्ग-
 यमात् पाठ्या इति नष्टः, तत्र । विधेर्द्विद्वत् निर-
 वेष्टकसंस्कृत्यात् प्रत्ययेनापत्तेः । नाप्येवमस्य उद्भि-
 दधिकरणे गुणविधिरुदात्तपदपत्तेः । समयमद्वयम् ।
 ० गुणधर्माभावात् सन्नतायाः धातुत्वं य-नोपेनैव नान्यथा,

न तु करणत्वेन, मन्वर्थकस्याऽऽपत्तेः । उपपादितं चेत्तु उद्भिदधिकरणे । कौ. २।१।५।१६ पृ. १९८, * न (अग्निहोत्रेति) नाम्नः विनातीत्यहोमत्वप्रकारक-
बोधनं कृताऽपि, तस्मात्वे तुहोतिपर्यायत्वेन (अग्निहोत्रं
होत्रेति इति) तत्प्रयोगान्तापत्तेः । अपि तु अग्निदेवत्वात्
होत्रत्वेनैव (बोधजनयता) । अतिप्रसङ्गस्य प्राचीन-
प्रयोगाभावेनैव उद्भिदधिकरणे स्थापितत्वेन योगसूत्रे-
रप्यनङ्गीकारात् । २।३।११।१६ पृ. ८०, * नामधेयत्वे
भावनासंभवात्तु उद्भिदधिकरणे व्युत्पादयिष्यते । १।४।
१।१ पृ. १५८, * ' पञ्चदश्याम्यानि ' इत्यादावपि
स्तोत्रनामानाऽनुयादेन सत्त्वविविदिष्टद्वयविविधाने विविदिष्ट-
विधेः प्राथमिकभावनासम्बोधोत्तरकालीनत्वेन द्वितीयवत्त्वं
उद्भिदधिकरणे स्थापितत्वात् । १।४।३।३ पृ. २८५,
* सर्वान् प्राप्तीतिरे विशिष्टमायानाधिभावे सत्त्ववि क-
वियमपेक्षादेव पद्विविधकारा उद्भिदधिकरणे अस्माभि
स्वरपादिताः । दौर्लभ्यं चोत्तोरं तेषामुक्तम् । २।३।५।
१६ पृ. १९८.

* उद्भिद्विमिश्रिताद्विषु अममन्तवशेषेण तैविक-
धमविमतिदेशः । भा. ८।१।१।१६.

* उद्भिदादयः अग्निघनप्रममाहोत्तरमपि अग्नि-
घोमप्रसादादिव कायः । अष्ट ५।३।१३. * उद्भि-
दादयो वे पुनर्वीरिकाः (वायव्यः) तेषां वेनैव प्रकारेण
यत्वेन द्रव्यवचनत्वं, तैवैव कर्मवचनत्वापि उपपद्यते,
इति प्रत्यक्षप्रतिष्ठा उद्गमनाया अनुमानेनापि अहङ्ग-
मयाव्युदासकरणं न दुष्पन्ती । वा. १।४।१।२ पृ.
३९५. * उद्भिदादौ नाना भूत्वा मन्वर्थकस्या वाप्यते ।
पाठ. पृ. १४१.

* उद्भिदादिनामधेयानामपि अर्थेवाधिकरणे
सामान्यतः सामान्यस्य स्थापितत्वात् । सोम.
१।३।१ पृ. १०. * उद्भिदादिपदानां योगिसना
मन्वर्थक्यादीनां गुणविधायकत्वं निषेधस्य कर्मणि
योगेन समवर्तुत्वात् कर्मनामधेयत्वं स्थापितम्
(१।४।१।२-२) । कु. १।१।४ पृ. १६. * उद्भि-
दादिपदानां सामान्यतया सामान्यम् । वि. १।४।१.

* उद्भिदादिब्रह्मनाम यानिरुपविद्यमानास्तेन नाम-
धेयत्वेन धर्मप्रमोषयोगः साधितः । सु. पृ. ३१७.

* उद्भिन्मिन्नायः । ' अथैव श्रुतिः ' इत्यादौ तत्र
मते (सिद्धान्तमते) सौत्रावसिद्धौ एव प्रमाणाभावः ।
न तत्रैव उद्भिन्मिन्नायः (उद्भिदधिकरणम्) कदाचित्
तत्त्ववद्वृत्तिकत्वाभावात् (तथा च यत्र कदाचित्
तत्त्ववद्वृत्तिकारं सत्र उद्भिन्मिन्नायः) । कौ. २।२।८।२१
पृ. २५०. * ' इत्येनामिदं वक्तव्यं ' इत्यत्र श्रुति-
घोमतात्वेन इत्येनं शब्दवत्तुर्पाद इति वैपथिकत्वा-
न्वयेन मन्वर्थक्याऽऽभावात्, वमिद्विरोधे एव भावना-
निरुद्धत्वात् इत्येनमन्वर्थक्यं कर्मणि कथंचिदपि अमवि-
त्वात् नोद्भिन्मिन्नायः । कु. १।४।५।५ पृ. ९७, * ' नाम-
धेयेन स्वराम्यक्तमो यदेत ' इत्यत्र वाच्येयपदस्य दौर्लि-
कस्य उद्भिन्मिन्नायेन सिद्धमपि नामधेयत्वं आशिष्य समा-
वाप्तुमिदमारभ्यते । १।४।६।६ पृ. ९८. * आमेपादौ
(आमेयोऽऽशक्तमः इति) सत्यप्यवाप्तान्ताभावात्,
कर्मणि वाच्येयताफलस्य चाप्रतिष्ठात्वेन उभयत्र तत्त्व-
वद्वृत्तिकत्वात्तुर्पादोद्भिन्मिन्नायविवक्षतासम्भवात् । कौ. १।४।
७।९ पृ. २३१, * ' एतेनामिदं वक्तव्यं ' इत्यत्र नास्ति
उद्भिन्मिन्नायवत्कारः तस्य गोमद्वयवद्वृत्त्यन्वयेन प्रवृत्तेः ।
१।४।१।२ पृ. २९५, * समित्त्वत्वादि नामधेयस्य
नोद्भिन्मिन्नायसिद्धौ उभयत्र तत्त्ववद्वृत्तिकत्वाभावात् ।
२।२।२।२ पृ. १४५.

* वद्यस्ती नाम विवृतिः । यद्विषयमाने ' वद्यमे-
द्विषयक्या ० वयमन्वर्थ वे ० ' इति त्वत्तन्मतिमानां
नानामुक्ता गानं विधिः पार्ष्णिः कर्मवत् । तत्र प्रत्ये
वद्यो विषु नृत्वेतु आवास्तितः क्वचः, द्वितीये
वद्यो मन्मथाः, तृतीये पार्ष्णि न वक्तव्यः । तेषां
विवृतिः उच्यते नाम । वि. १।४।१ पृ. ५३०.

* उद्यापनेन मनस्यवृत्तिः । सु. पृ. १५११.

* उद्यापः आवापे या साम्ना गापंदिनामोरव-
मानवेदेन अविद्वद्गोषवत्तु । भा. १०।१।११
२१-२२.

* ब्रह्महे उपदेशः अतिप्रसङ्गे उच्यमानं
वाच्यतां ' एतेषां वद्वृत्ते तुहोति, अन्वक्तव्यतां

श्रोति' इति । भा. ७।१।१।२, * चट्टाहकर्मसु
राष्ट्रमूला (नाम शोभन्ता) यन्त्रादित्येव । ८।१
५।२८. * चट्टाहकादे एव अन्योः (दंपत्योः)
यचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम् । ' धर्मं च अर्थं च
याने च नातिपरित्यागः ' इति प्रतिपादितत्वात् । दुष्ट-
६।१।५।७.

* उद्ग्रहपमवहादयः उदीच्यैः कियन्ते । ज्येष्ठ-
मासस्य योगमासस्य बलीवर्तमध्यर्च्यं नावयन्ति, बौद्धं
उद्ग्रहपमवहाः (आषाढीकमीनारिचये मूलनक्षत्रे इति क
चित् । पौष्ण, केतूर इति भ्रमा) । वि. १।१।८.
* उद्ग्रहपमवहादन. उदीच्यैरेव कर्तव्या इति न
नियमः । किंतु कर्तुंदेशान्तरैरेकेण सर्वेषामां एव ते ।
भा. १।१।७।१५-२३ उदीच्यस्य देशान्तरे उद्ग्रहपम-
वहादीन् कुर्वन्त्येव । १।१।७।१९.

* अन्नेवा अन्त्यैः पुरयः । चतुर्थकर्मस्योऽपम् ।
बली पादौ चतुर्थोऽपम् । तिष्ठो क. ' मने । वि.
१।७।१७. * ' उन्नेता चमणानुवर्ति । भा. १।७।
१।२२.

* उपकारपुष्टभागेन पदार्थप्राप्तिः । माह. १०।
१।९ पृ २०५.

* उपकारहणये कर्माणि परमयाव सति । वा
१।१।१०।१०.

* उपकारहणं हि तत् (गेयत्वम्) । वत्
पर्योपकरोति, तत् तस्य श्रेयभूयम् । भा. १।७।१२.

* चाष्टादुपकारसंभवे पारस्मोपकारकल्पनाऽशेषः ।
॥ पृ. १३८५.

* उपकारविदेगे कति कस्योऽपकल्प्यते, यथा
ग्रहणौ अग्न्याधानादीनि साधनकर्माणि यदीत्या
कल्पेतामि उपरिष्ण्वति इति । भा

* उपकारकम् । नक्षत्रपूर्वम् किंदिप्यन्ते कस
चित्रत्वे । यथायोग्येतिहासि सञ्चनं यदेते माध्यकाशे
वश्यति ' यो मारयोपकरोति स तस्य श्रेयः ' यो वस्योप-
कारे पतति स गेयः इत्युच्यते ' (पृ ६५८), ' उप

अपकर्मस्य श्रेयसः ' (१।७।१।२) इत्येवमादि । वा.
१।१।१।२ पृ. ६५५.

* यो हि प्रधानोपकारित्वेन भूयते, स तदन्तेऽपि
स्थिते उपकरोति । भा. १।१।२।२ पृ. १३६.

* उपकुर्वतां च उपकर्मस्य इति सदाचारः । भा.
१०।१।१।१७.

* उपक्रमः उपसंहातुः प्रत्ययः । असंज्ञातविरोधि-
त्वात् । के. * मरति च प्रमेयेदोपक्रमः । यथा ' वा
नामयं नष्टं, नो नामाय परंतः, किमिदं कृन्म ' इति । भा. १।१।७।११. * वाक्यस्य यः सामान्य-
यचनेन उपक्रमः, स निगमनगतेन भूते एव विरोधे
म्यस्याप्यने, तस्य उपक्रमपेक्षितविरोधमपेक्षेन तत्र-
वृत्त्यात् । सु पृ ५२९. * सामान्ययचनेन विरोधा-
पेक्षित उपक्रमो वाक्यस्य विरोधे निगमनगतेन ।
या. १।७।१।२५. * उपक्रमं अनुपसंज्ञातविरोधिविष-
यप्रत्ययानुत्पन्नं तद्विरोध उपसंहातस्य नेतव्यत्वात् । वि.
१।१।१. * उपक्रमात् उपसंहाते बलीयान् तद्व्याख्याना-
कृतत्वात् इति के चित् । व्याख्यातव्यं प्राश्नात्मन्यविद्वात् ।
परक्रमः. ७।१, * परतादपि अपरपेक्षेद्व्याप्येन उप-
क्रमादनुपसंहाते बलीयान् इति के चित् । ७।२, * उप-
क्रमस्य निगमादुत्पन्नं वाक्यगोचरानुवर्तनं ' संयुक्तस्य
अन्वेन ' (१।१।७।१८) इतिविद्यमाने नास्ति ।
५।२, * उपक्रमस्य प्राक्त्वं अनुपसंज्ञातविरोधित्वान्
इति ह न तर्पेन आपत्तप्रत्ययस्यैव प्राक्त्वप्रसङ्गात्
इति के चित् । ७।२, * उपक्रमस्य यत्र नामादृष्टा,
तत्र तद्विद्वद्वाच्योपस्थापनेपरसंहातप्रज्ञानुवर्तनं न नियते ।
५।२ * उपक्रमस्य वैद्विपयत्वेन निमित्तत्वात्
उपसंहातगतानां कर्मादिशब्दानां तदनुपसंज्ञातत्वात् युता ।
सु पृ ५२२. * उपक्रमस्य संदेहजनकत्वे उपसंहाते
निर्णयेतु- ' अन्तः शर्कश उपस्थाति तेजो वै कृतम् ' इत्यदौ । के १।१।१।२५.

* उपक्रमगतमध्यर्थादनुपसंज्ञातविरोधे प्रधानस्यापि
विधेर्नयनं इति उपक्रमविरोधन्यायः । यदि पुन
अन्योपस्थापेक्षणां अर्थताद्विधीना परस्परविरोधना
उपक्रमोपस्थापयतानां कदा ' विमृष्टस्य कश्च नयन ' इति

इति शङ्काया उपक्रमसन्त्यायशरीरम् । अमवाच-
ज्ञानोस्तु उत्पत्तौ प्रयत्नौ वा परस्परविरुद्धत्वात् नोप-
क्रमसत्वेनापि अत्रेण बाधकत्वान्नयः इति युक्तम् । विधि-
मन्त्रोस्तु परस्परविरुद्धत्वात् प्रवृत्तेः उपक्रमसत्विधि-
प्राप्त्यनागो युक्तः एवेत्युच्यते । सनातनधर्मप्रदीपे
विवादः पृ. २९२.

● उपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेणैकस्मिन् वाक्ये
भक्षितव्यं इति न्यायेन । न्यायनि. ३।३।२९।५२
तम्.

● उपक्रमन्यायस्य अङ्गगुणविरोधन्यायः अपवादकः
यथा 'य इष्टया' इत्यादौ । यस्तुतस्तु न तमोपक्रम-
न्यायोऽपि 'यजैत' इतिप्रत्ययामिहितसर्गभावनोद्देशेन
शब्दाधैविशिष्टकालविवे. प्रकरणान्तराधिकरणे न्युत्पादित-
त्वेन इत्यादिप्रदाना अनुवादभाजतया तदन्वयात् ।
कौ. ३।३।१२ पृ. २१३. ● बाधकशानावेक्षणोप-
रानामेन भ्रमस्तेन मत्प्रश्रयापि सुस्पष्टेक्षणोक्त्याभावेन
एकवाक्यत्वाभावात् न उपक्रमन्यायस्य प्रकृते अव-
हारः । अद्वैत. उ. ३५५.

● सन्धि अङ्गगुणविरोधन्यायस्य उपक्रमन्यायाप-
वादकत्वे प्राधान्यापहनेनेव प्रकृतसिद्धान्तोपसर्ग इष्ट-
तम् । कौ. ३।३।१२ पृ. २१६.

● कैशिक (गंकरमठः) एतस्य (इष्टादिवान्मस्य)
अङ्गगुणविरोधन्यायोपसंहारवसिद्धयर्थे इष्टादिवान्मस्ये
पाकप्रयत्नेवाह्नीतस्य उपक्रमन्यायाभावाः इत्युक्तं,
तदन्वयात् । असद्वृत्तीना एकाग्रव्यत्योपत्तौ तद्वृत्ती-
पदे प्रमाणाभावात् । यद्यपि न तद्वृत्त्यात् एकतावत्ये
वति ताकमन्त्रावत्यैव अन्वयः, तदभावे एव इ अङ्ग-
गुणविरोधन्यायस्य, इति प्रतीकते, तन् च चतुरो वृत्तीन्
निर्वर्तते' इत्यादौ एकतावत्येऽपि वृत्तीना बाधक्यात्
सतदसत्पदे चरौ अनुग्रहः इत्येवं पूर्ववत्प्रकरणं, सिद्धान्ते
न उभयोः क्रियाऽन्वयित्यात् प्राधान्याभावात्प्राप्तं दुर्घटं
स्मरन् इत्येवमुपेक्षितम् । सस्मात् वस्तुनि अङ्गगुणविरोध-
न्यायस्य ताकमन्त्रावत्येवमपवादकत्वे प्राधान्यापहनेन प्रकृत-
सिद्धान्तोपसर्ग इष्टतम् । कौ. ३।३।१२ पृ. २१६.

● उपक्रमप्राप्त्यर्थं वैश्वानरमात्रेऽपि सुवचनम् ।
पराक्रमः. ४७।१-२.

● उपक्रमप्राप्त्यर्थन्यायमेवमाहुः— ' सर्वस्यापि
वत्त्वस्य स्वायत्तत्वे विरोधः कालः, य च प्रविशति
तदे जायते, न चोपक्रमद्वारा उपसर्गो विरोधी जायते,
इति उपक्रमो मुख्यवृत्तिरेव युक्तः' इति । पराक्रमः. १,
● उपक्रमप्राप्त्यर्थन्यायेनैव अक्षमतिमरेऽप्यधिकरणेऽपि
सिद्धान्तः । ५।१. ● स्वायत्तं त्वत्तामप्राप्त्यादिन्यायः,
यदि उत्पत्तिविनियोगात्तयोः स्वतन्त्रता भवेत् (तत्त्व-
कंचा क्रियते) तथैव तु कालादिवत् प्रयोगविधिविरोध-
त्वेन अपेक्षिततयात् पञ्चमन्त्रस्यैव स्वस्य प्राप्त्यर्थम् ।
कौ. २।३।२९ पृ. २२०.

● उपक्रमवृत्तीयस्त्वं ' वेदो वा प्राप्त्यर्थनात् '
(३।३।२) इत्यत्र दृश्यते । सु. उ. ५५६.

● उपक्रमवृत्तेन उपसंहारशब्दार्थकमन्याया कश्चा-
परिकरेण शब्दाधैविशानस्य धर्मस्य (धर्मस्यपरत्वस्य)
बाधः । (यथा वेदोपक्रमागात् कश्चादिशब्दस्य) ।
दुष्. ६।५।११।५५.

● 'उपक्रमसंकीर्तिता वेदाः उपसंहारसंकीर्तयादि-
शब्देरुत्तरदितुं शक्यन्ते वेदेकदेशात्पादगादीनाम् । '
इति न्यायः वेदोपक्रमाधिकरणस्य । पराक्रमः. ४।२.

● उपक्रमस्येन उपसंहारस्य बाधते । अममवाचः ।
वा. ३।३।१२ पृ. ८६०.

● उपक्रमाधिकरणम् । तदक्रमाधिकरणम् ।
उपक्रमन्यायः । उपक्रमप्राप्त्यर्थन्यायः । तदक्रमाधिकरण-
न्यायः । वेदोपक्रमाधिकरणम् । उपक्रमोपसंहारोप-
बाधक्यता ॥

भुतेर्जीवाधिकारः स्यात् । ३।३।११॥

भाष्यम्— ज्योतिषोमे भूयते ' उपसंहारा भिरने,
उभेः कालः कालः यत्तु' इति । तत्र वेदेदः क्रियादि-
कृतिः अपिभूयते तद्वत् प्रवृत्ताः, उत वेदमधिकृत्ये ।
किं नान् प्रवृत्तः १ आधिकारः १२१ । उतः १
भुते. १ एषो शब्दोऽन्तरादेव जातिः प्रविश्यते ।

उद्देति ' इति । भा. ७।१।१।२२. * उद्वाहकर्मसु राश्रुता (नाम होमाना) कचनदतिदेशः । ८।७। ५।२८. * उद्वाहकाले एव मनयोः (रंज्योः) यचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम् । ' धर्मं च अर्थं च काले च नातिचरितम् ' इति प्रतिपादितवान् । तुषु. १।१।१।१७.

* उद्ग्रहभयशादयः उदीच्यैः क्रियन्ते । ज्येष्ठ मासस्य शीर्षमासः शीतवर्दान्मप्यर्थं पावयन्ति, सोऽयं उद्ग्रहमयः (आघातोष्मीपरिफले मूढनधने इति क चित् । पीळा, वैन्दूर इति भाषा) । वि. १।१।८. * उद्ग्रहभयशादयः उदीच्यैरेव कर्तव्या इति न नियमः । किंतु कर्तुं देहान्तरपेक्षेण सर्वधर्मा एव ते । भा. १।१।७।१५-२१। उदीच्याश्च वैशान्तरे उद्ग्रहम यशादीन् कुर्वन्त्येव । १।१।७।१९.

* उन्नेता अर्थयोः पुरुष । सतुर्थकर्मसोऽयम् । असी पादौ चतुर्थोऽश्वश्च तिष्ठो वा लभते । वि. १।७।१७. * ' उन्नेता चमसानुप्रपति ' । भा. १।७। १।२२.

* उपकारपुत्रभावेनैव पदार्थमाप्तिः । आह. १०। १।९. ४. २०५.

* उपकाररूपेण कर्माणि कर्मसाध्य भवति । वा १।१।१०।२०.

* उपकारलक्ष्णं हि तत् (शेषत्वम्) । क्व यथोपकरोति, तत् तस्य शेषत्वम् । भा. १।७।१।२.

* याथादुपकारमंशवे पारपथोपकारकल्पनाऽशेषाः । सु ४. ११८६.

* उपकारादिदेशे षष्ठी ऊरोऽङ्गत्ववशे, तथा प्रश्नो आग्न्यन्वाधानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तानि च्छील्य कथमेवापि उपकरिष्यति इति । भा.

* उपकारकम् । नष्टपुरुषात् किंचिदप्यङ्गं कस्य चिन्नयेत् । तथाचोपरिष्ठदपि यत्तत्तत् प्रदेशे भाष्यसतो यशसि ' सो यस्मैरुपकरोति स तस्य शेषः ' ' सो यस्मैरुप- करे यतीति स शेषः ' इत्युच्यते ' (४. ६५८), ' उ-

पकारकस्य शेषत्वम् ' (१।७।१।२) इत्येवमादि । वा. १।१।१।२. ४. ६५६.

* यो हि प्रधानोपकारित्वेन भूयते, स तदङ्गोऽपि सिध्यति उपकरोति । धा. १।२।१।२२. ४. ११६.

* उपकुर्वतां च उपकर्तव्य इति सदाचारः । मा. १०।१।१।१५७.

* उपक्रमः उपसंहारत् प्रवृत्तः । अर्धवातविरोधि- त्वात् । के. * भवति च प्रथमैवोपक्रमः । यथा ' वा नामेयं नदी, सो नामाय पर्वतः, किमिदं क्लृप्तम् ' इति । भा. १।१।७।११. * वाक्यस्य यः सामान्य- वचनेन उपक्रमः, स निगमनवशेन ध्रुवे एव विशेषे म्यवसायते, तस्य उपक्रमविहितमिदमप्यर्थमेव तद- उक्तत्वात् । सु. ४. ५२९. * सामान्यवचनेन विशेषा- पेक्षितो उपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमनवशेन । मा. १।७।१।२४. * उपक्रमं अनुपसंज्ञाविरोधित्वेन प्रकल्पितत्वात् तदर्थेन उपसंहारस्य नेतृत्वत्वात् । वि. १।१।१. * उपक्रमात् उपसंहारो बलीयान् तद्रमाख्यान- कालम् इति के चित् । व्याख्यानस्य पाश्चात्त्यमभिप्रायः । पराक्रमः. ७।१, * परत्वादि अपच्छेदमायेन उप क्रमादुपसंहारो बलीयान् इति के चित् । ७।१, * उप- क्रमस्य निगमादुक्तस्य वाक्यस्योपानुसरणं ' संयुक्तस्य चन्द्रेन ' (१।१।७।१८) इत्यधिकरणेन नास्ति । ४।२, * उपन्यास प्राक्स्य अनुपसंज्ञाविरोधित्वान् इति तु न सर्वत्र आपातव्यवस्थैव प्राक्स्यमनुज्ञात् इति के चित् । ७।२, * उपक्रमस्य यत्र नाकाङ्क्षा, तत्र तद्विरुद्धावधारणस्योपसंहारमनुसरणं न क्रियते । ४।२ * उपक्रमस्य वैदित्यवचनेन प्रीतिशतान् उपसंहारगतानां कदाचिन्मदना कनुरोपश्रितानां युक्त । सु. ४. ५२३. * उपक्रमस्य भेदेऽङ्गत्वत्वे उपसंहारो निर्णयेत्. ' अस्ता. सर्वत्र उपस्थाति तेजो वै पुनम् ' इत्यादी । के. १।७।१।२५.

* उपक्रमगतमप्यर्थवादमनुसूचितं प्रधानस्यापि द्विवैधेयत्वं इति तद्व्यवहारिकमप्यर्थः । यदि पुन अन्योन्यसापेक्षाया अपेक्षास्तिथीनां परस्परविरुद्धानां उपक्रमेण्यवधारणानां तत्तां ' निमग्नरूपं कस्य नष्टा ' इति

इति चङ्गाया उपक्रमस्यन्यायशरीरम् । अत्रमाध-
शानयोस्तु उत्पत्तौ प्रवृत्तौ वा परस्परनिरोधकत्वात् नोप-
क्रमगतोनापि अत्रमेव वाधकशानकाः इति युक्तम् । विधि-
मन्त्रयोस्तु परस्परशेषत्वस्यैव प्रवृत्तेः उपक्रमगतविधि-
शस्त्वतापो युक्तः एतेत्युच्यते । खनातनधर्मश्रद्धीये
विवाहः पृ. २९२.

■ उपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेणैकस्मिन् वाक्ये
भविष्यते इति न्यायेन । न्यायनि. ३।३।२९।५२
मन्.

● उपक्रमन्यायस्य अङ्गगुणविरोधन्यायः अपवादकः
यथा 'य इष्टया' इत्यादौ । यन्तुतस्तु न तन्मोपक्रम-
न्यायोऽपि 'यजेत' इतिप्रत्ययामिदित्तत्त्वयगावयोद्देशेन
धन्यापैयिनिष्कालविधेः प्रकरणान्तराधिकरणे गृह्यतदित-
रेन इष्टयादिप्रदाना अनुवादमात्रतया तदभावात् ।
कौ. ३।३।१।२ पृ. ३१३. ● वाधकशानापेक्षणीय-
पराभावेन अत्रमेव प्रत्यक्षत्वापि भ्रूलपेक्षणीयत्वामायेन
एकत्राक्यत्वाभावात् न उपक्रमन्यायस्य प्रकृते अव-
तारः । अद्वैत, पृ. ३५५.

● वस्तुपि अङ्गगुणविरोधन्यायस्य उपक्रमन्यायाध-
यादकारणे प्राधान्यापह्नवेनैव प्रकृतसिद्धान्तोत्पादनं दृष्ट-
मन्. कौ. ३।३।१।२ पृ. ३१५.

● कैश्चिन् (चक्रमद्वैः) एतस्य (इष्टयादिवाक्यस्य)
अङ्गगुणविरोधन्यायोद्देशजन्यसिद्ध्यर्थं इष्टयादिवाक्ये
वाच्यप्रत्येयाङ्गीकृत्य उपक्रमन्यायाभावाः इत्युक्ते,
तदप्राप्तम् । अस्त्युक्तरीत्या एकत्राक्यनोपपत्तौ तदङ्गी-
कारे प्रमाणाभावात् । यद्यपि च तदुपन्याय एकत्राक्यत्वे
एव तत्राक्यमप्यवश्यं प्राचर्य, तदुपन्याय एव तु अङ्ग-
गुणविरोधकारकः, इति प्राप्यते, तन् 'यजुषो मुष्टिम्
निर्वसि' इत्यादौ एकत्राक्यत्वेऽपि मुष्टीनां प्राधान्यात्
गमस्तास्यैव चर्यो अनुवादः इत्येवं पूर्णसंस्करणं, सिद्धान्ते
य समयोः त्रिवाङ्मयित्यान् प्राधान्याभावात्तदनुत्पत्तिं
स्मरन् इत्येवमुच्यते । तस्मात् वस्तुपि अङ्गगुणविरोध-
न्यायस्य उपक्रमन्यायस्यैव प्राधान्यापह्नवेनैव प्रकृत-
सिद्धान्तोत्पादनं दृष्टमन्. कौ. ३।३।१।२ पृ. ३१५.

● उपक्रमप्राचर्यस्य वैधान्यत्वात्वेऽपि सुचचनम् ।
पराक्रमः. ४५।१-२.

● उपक्रमप्राचर्यस्यन्यायमेवमाहुः— 'सर्वस्यापि
शब्दस्य स्वार्थलक्षणे विरोधः कारणं, न च प्रतियोगिनि
दृष्टे भवते, न चोपक्रमदशाया उपसंहारो विरोधी भवते,
इति उपक्रमो मुख्यवृत्तिरेव युक्तः' इति । पराक्रमः. १,
● उपक्रमप्राचर्यस्यन्यायेनैव अश्वप्रतिमदेवविग्रहेऽपि
सिद्धान्तः । ५।२. ● स्वादर्थं उपक्रमप्राचर्यादिन्याया,
यदि उल्लेखविनियोगकान्तोः स्वरूपेणा भवेत् (उच्ये-
कं वा कियते) तस्य तु कागदिवत् प्रयोगविधिविशेषण-
त्वेन अपेक्षितत्वात् राक्षस्यन्यायेव स्वरस्य प्राचर्यम् ।
कौ. ३।३।२।५ पृ. ३२०.

● उपक्रमवलीयस्त्वं 'वेदो वा श्रवदर्थेनात्'
(३।३।२) इत्यत्र वक्ष्यते । सु. पृ. ५२९.

● उपक्रममर्थेन उपसंहारमाश्रयकत्वाया लघुणा-
परिग्रहेण शब्दार्थनिश्चानस्य धर्मस्य (मुख्यपरत्यस्य)
वाच्यः । (यथा वेदोपक्रममागात् ऋगारिगदस्य) ।
तुप्. ३।५।१।५५४.

● 'उपक्रमसंकीर्तिता वेदाः उपसंहारगतैर्ऋगादि-
शब्दैरनुपदिष्टुं शक्यन्ते वेदैरुपक्रमस्याष्टाङ्गीनाम् ।'
इति न्यायः वेदोपक्रमाधिकरणस्य । पराक्रमः. ४।२.

● उपक्रमस्येन उपसंहारस्य वाच्यते । अप्राप्तवाचः ।
वा. ३।३।१।४ पृ. ८६०.

● उपक्रमधिकरणम् । उपक्रमाधिकरणन्यायः ।
उपक्रमन्यायः । उपक्रमवाच्यत्वस्याकः । उपक्रमानुरोध-
न्यायः । वेदोपक्रमाधिकरणम् । उपक्रमोपसंहारयोरेक-
वाक्यता ॥

मुतेर्जाताधिकारः स्यात् । ३।३।१।१॥

भाष्यम्— अतोतिष्ठते धूमने 'उपैकं वा कियते,
उच्येः वाच्यं, यत्रानु यजुषा' इति । तत्र धेदः किमुगादि-
जानि अभिहिते शब्दाः यजुषा, वा वेदनपिहितेति ।
इति तत्परं मतम् ? वाच्यधिकारः कस्य ? पुनः ?
भूतेः । एतं सन्दर्भं अत्राद्येव जानि भवितव्यमिति ।

तेनोपायश्च जात्या अविज्ञातया सचप्यते, वेदानामधि-
कारकः शब्दो नास्तीति । अविच, ऋग्वेदव्यतिक्रान्ताना-
मृचा यदुदेते तस्यैः प्रयोगो भविष्यति । इतरथा तस्य
एव ऋचः तमो धर्मो वैकल्पिको रस्येति, तत्र पक्षे बाधः
स्यात् । प्रकरणं चैवमनुग्रहीतं भवति । इतरथा वेद-
संयोगे सर्वसिद्धिप्राप्तिं प्रती उपपद्यते स्यात् । तस्मात्
जात्याधिसारा एते शब्दा इति ।

या— एवं हि विप्रविनियोगं उपवर्ष्यं धर्मवि बाध-
विनियोगः प्रत्ययते । तत्रोदाहरणं 'उदैरुक्ता क्रियते'
इत्यादि बाधम् । 'तत्पदि कर्तुं कल्प्यं क्रियते गार्ह-
पत्यं परित्य भू-त्वादेति श्रुत्वात्' । यदि यजुषो यदि
सामतः' इत्यादि च । तत्र किं कर्मण्युक्तसामान्यैरवै-
श्वेतांगुलधर्मविधौ महाम्नाह्वयमिष्यसंयतहोमविधौ च
पूर्वोत्तरपक्षसंयन्निर्देशाभिधानाभूतिपक्षेन 'तेषामुग-
मयार्थवद्वातं पादम्यवसा' (२।१।१०।१५) इत्येवम-
धानाः ऋगादिजातानां प्रवृत्तं, तत्र समस्तमन्त्राद्यमन्त्र-
धाना वेदानामिति । कुतः संशयः । एकवाक्योपशमोप-
संहारभूत्वोपिप्रतिपत्तेः । उपक्रमे हि वैश्वः भूयते । उप-
संहारे तु ऋगादिजातानि । तत्र यदि वा उपक्रमसंवेद-
पदं अश्वत्थभूतजातमन्त्राद्यैः, अथवा उपसंहारस्यमुगादि-
जातं समानागच्छसमुदायमन्त्राद्यैर्मिति सगच्छात्मसमञ्जसवी-
र्यदेवः । तच्च 'अथः शर्कराः' इतिवत् आशेष-
परित्यागाद्य समर्पणीयाः । एव तर्हि तैत्ति (अन्ता-
धिकरणेनैव १।१।११) गार्हपत्यं नैवतत्त्वमयम् ।
तामस्तुतालम् । संविद्येयुः ॥ वाक्शरीरस्य तत्र प्राप्ताव-
नुपगम् । ॥ पुनः विष्णुदेवार्तितामृगादिस्थाना-
नि, संदिग्धमन्त्रमेव जातमन्त्रात् आधिरिष्य, एतं विष्णु-
देवः । तेन स्ववशात्प्रवृत्तमस्य अन्तर्यामिप्रकारेण
शर्मनिवारयते । किं प्राप्ताम् । तद्वैश्वदेवस्यैव
विष्णुदेवस्यैवतत्त्वमयं यत् जात्याधिधर इति । किंच ।
'यथा च द्रव्यसामान्यं त्रिधा वा न विरूप्यते ।
विशेषैर्वाक्यशेषैर्वाप्यैव वेदैरुक्तमप्युच्यते ॥' न
इयद्विद्मः ऋगादिदेन जातानं वक्तुं दातव्यम् । यत्रोपेति
तु वेदशब्दः एवमेवेति चेति, यजुषाद्यजानां एक-
देशोपेति उक्तव्ये, यथा 'इयं आपाता' इति ।

तथा चाप्येतारस्तत्रैव मुत्तरां प्रयुज्यते 'वेदमभीष्टे, वेदो
नर्तते' इति । न च ब्राह्मणमधीशानाः तथा वदन्ति ।
किंच 'जातरय हि व्यवस्थानाच्छब्दस्य धर्माव-
धारणम् । संकीर्णत्वात्तु वेदानां भवेत् तदर्थ-
संकरः ॥' शब्दो हि वा एव काश्चित् त्रिविधः वेदेषु
पठ्यन्ते, तथा यजुषि । तत्र यदि वेदत्वं धर्मसंय-
हेतुतः, तादृशेषु न शक्यते को धर्मः क्रियतामिति
अन्याप्यो वा विकल्प आधीयते, वेदान्तरूपपदेशस्य
तुल्यकल्पकम् । चातिशयो नैव दोषः । नहि परस्मिन्
वर्णनभूते चातिशयं समेतम् । यत्कीतिष्टोमप्रकरणं चैव-
मनुग्रहीष्यते । अन्यथा वेदस्य समस्तेष्विष्येकाहशीनसम-
विषयत्वान् वाच्यैस्तनुसारी धर्मः प्रकरणमुल्लङ्घ्य कार्यमिहः
स्यात् । ननु जात्याधिकारेऽपि वेदवत् जातस्य प्रकरणा-
न्तरेष्वपि भावास्तुल्यमेव । अथ प्रकृतजात्याधिकरणारणा-
भावादिव व्यवस्था, सा वेदपक्षेऽपि अनिशिष्टा ।
अत्रान् प्रकरणे वेद इत्यवधारणम् । नैवतुल्यम् । कुतः ।
'प्रतिसंवातवर्तितावजातं प्रकरणेऽस्ति नः । वेदो
महाममृहत्वात् प्रकृतो न समापते ॥ सर्वगार्हि-
समृद्धेषु जातं व्यासति चेद्वेत् । प्रकृतो न
समाप्येत तदवस्थापि वेदवत् ॥ समग्रप्राप्त्यवकाशां
नमूदे काटकादिके । वेदत्वं पर्येतं नित्यमनैक-
कृत्यामिति ॥ समूहास्तेष्ववस्थानां ये पादपर्य-
वाम् । (पादवद्वा ऋचः, पदस्य यजुषि, पदवद्वा
सामानि । अत्रेदं वक्तव्यं— 'सामः पदं' इति भक्ति-
पदाथं पदवत्त्वं प्रयुक्ताने भाष्यज्ञाने चातिशयार्थमिति ।
'प्रमादपाठः' इति वदन्ति । अथ ॥ स्वयमेव भक्ति-
पदाथे पदवत्तः प्रयुक्तो चातिशयारण्ये इति ।
'अपये पदवर्गमिति हि भुक्त्यन्तेऽपि रजोनिर्मलितः ।'
'ऋचस्तु सामजात्यानि त्र्येकं तेषु सति न ।
यथा वनादिसंवाताः प्राक् सामान्यमवस्थिताः ॥
अथगोदिसमूहानां सामान्यं जातमुच्यते ।
जातिरेषु तु वृक्षादं भाष्यकारेण वर्णितम् ।
व्याख्यातुमिह तत्रैवमुदाहरो जात्यसंवातान् ॥
द्विष्ये च पदे जातिगोचरत्वं न कस्मिन्तम् ।
पाकयववत् कथं तु शुक्लवज्रसामजातयः ॥'

मगैर हि वाक्यत्वं नाम जातिः मिश्रस्थानकप्रमाणत्वादि
 भिन्नमकमवर्णमकप्रमाणे अन्त्यवर्णे वा निरुद्धा-
 नवपदार्थैरुक्तव्यवाचकप्रमाणस्थानात् अन्त्यवर्णादि-
 न्नायेन कल्पयितुं तदभूताधिकरणे नाध्यवसितम्, नयेन
 कल्पयितुं प्रमाणानां क्रमः क्रमैस्त्वाभ्यां न संक्रान्ति-
 कल्पयितुम् । (सु-भिन्ने. कण्ठादिभिः स्थानैः, उच्चारण-
 मकरान्तैश्च करणैः, तज्जुभूतैश्च प्रकल्पैः - नवप्रमाणैः
 क्रमवशात् अमुकप्रमाणानां वर्णानां वर्णसमुदायान्तरानां
 वा अक्षराणां अक्षरसमुदायान्तरानां वा पदानां
 समूहे, वाक्यान्त्ये वा वर्णे जातिरूपं वाक्यत्वं
 भ्रमवशाद्विदुः कल्पयितुमात्र-प्रमाणं नान्यवर्णवैलया
 सेष्याद्येन समन्तरं, पदतद्वाचकसद्व्युक्ति-नविभाषनात्
 इति तदभूताधिकरणैकतात् महिच्छानानां पदस्थानां
 वाक्यव्यवस्था प्रहण्यते; पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धना
 न स्वरमात्ररूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां वाच्योन्माहाङ्गभिः
 व्यपनानात् आत्मास्थानमुपधानेन जातिप्रधानयोगात्
 यथा नाध्यवसितं, तथा कण्ठादीनि जातिरूपाणि कल्पयितुं
 न शक्यानि इत्यर्थः । पृ. ११७०) ' किंत्वैपार्थ-
 समूहसमूहयजुःतानर्त्तयितुम् । जातं समूहसामान्यं
 न जातिर्नाम का चन ॥ औगिकानां यथा जानेर-
 म्यन् सामान्यनिष्पत्तेः । तथा समूहसामान्यं जातं
 जातिविलक्षणम् ।' लोकेऽपि चैषैव आतिवातसम्बन्ध-
 मस्तिद्विः इति एवमेव व्याख्येयम् ।

येदो वा, प्रायदर्शनात् । २ ॥

भाट्टम्— वेद वा अभिहित इत्युच्यते । कुतः ?
 प्रायदर्शनात् । किमिदं प्रायदर्शनादिनि । वेदप्राये वाक्ये
 वेदोपक्रमे निगम्यमाना इमे शब्दाः भूयन्ते ' प्रश्नापत्तिर्वा
 इदमेक आसीत् । स तपोऽसम्पत् । तस्मात्तपोभ्रमनात्
 भवो देवः भवत्यस्य । अग्निर्गुरुपतिष्यः । ते तपोऽ-
 सम्पत् । तेभ्यस्तेषामेभ्यस्तपो वेदाः अस्युत्पन्ना । अग्रे
 तपोदेवो वासोर्वह्निर्देव आदित्यात् अमर्तेदेव । इत्येवमुप-
 श्रम्य निगमने इदं भूयते ' अच्यैर्ज्ञेना निषते, उभेः
 शान्ता, तवाग्न यजुः' इति । एतस्मात् कारणात् एभिः
 प्रकृतैः उवाचादि कर्तव्यं, न आत्मा कण्ठादिभिरेव-
 म्यते । कुत एतद्वचनम्यते । वाक्योक्त्यद्वारे भुवनम् ।

मी. को. १४४

यस्यादितः एते वेदा जातः, तस्मादेतैः उवाचादि
 कर्तव्यमिति । कण्ठादिमिरपि वेदवचनैरेव उपसहारेण
 भावितव्यम् । इतरथा वाक्यमेव नात्र कल्पेन । तत्रानर्थस्त-
 एव भवेयुः । तस्यैवैवद्विधाया इति ।

वा— ' किमिदं प्रायदर्शनादिनि ' (भाट्टम्)
 नेदमनेः प्रायदर्शनेष्टुर्देवं इति पश्यन् गृह्यति ।
 (मनुष्यव्यक्तेषु प्रदर्शयति -) ' प्रायश्चनाया ' इत्यम-
 हि प्रधानप्राये यत्र अस्यानि प्रधानानि, तत्र वचनात्
 इत्युक्तम् । तथा ' विशये प्रायदर्शनात् ' इति प्रकार-
 प्राये यत्र अन्ये संशयः गोदोहनः प्रायः, तत्र अस्-
 र्धानमिति । न तु इदं यत्र अन्ये वेदाः, तत्र एषा
 कण्ठादीनां दर्शनं इत्यपि वक्तुं शक्यम् । नहि एतद्व्यति-
 रिक्ता वेदाः एवैव, येषां मध्यमे वेदोर्वेदः । अतो
 नेह प्रायदर्शनमपि इति । ततोत्तरमाह (भाट्टम्—)
 वेदप्राये वेदोपक्रमे वेदव्युत्पत्तिजनितस्वरकारण्यात् मनसि
 ' इमे शब्दाः भूयन्ते । तदर्शयति— ' प्रजापतिर्वा
 इमेक आसीत् ' (इत्यादिना) । यत्तु विश्वेश्वरप्री-
 यस्तात् अर्धेनापदस्थो वेदस्तत्र अभवन्नपि यो
 भविष्यतीति, तत्र श्रुतम् । ' विश्वेश्वरप्रीत्यर्थमस्य-
 देव यज्ञास्तत् । मुक्त्यवस्थात्तत्त्वेन ज्ञानानागम्य-
 देवस्तत् ।' ये हि विश्वेश्वरात् परस्तात् अर्धेनापद-
 भूयन्ते, तेनामिति दीर्घत्वम् । ये पुरस्तात् भूयन्ते, ते
 मुक्त्यवस्थात् वणीयानो भवन्ति । सर्वेष्वेव हि शब्दस्य
 स्वरभावितरूपे विरोधः कारणम् । स च प्रतिक्रियेति
 एते विरोधो निराश्रयः । तद्विरुद्धा ' प्रयो वेदा
 आद्यावन्त, आर्त्तवेदेव ' इत्यादि भूयते, न तथा
 जातव्यवस्थानां कण्ठादीनां उवाचमिति । पर्यवेन
 वेदशब्दः अपरशब्दप्रकारो भवेत् । अतः तेन तावत्
 व्युत्पत्तिर्नैव भवति बुद्धिः । अथेदानीं कण्ठादिपदाः
 तामैषरतः गन्त- न संबध्यन्ते, इति पक्षेन लक्षणा
 प्रतिपद्यते इति, तेन सत्यपि विश्वेश्वरप्रीत्यर्थं
 ' मुक्त्यर्थं वा पूर्वं वेदनादौ एव ' इत्येवं इतरप्रीत्यात्मा ।
 यत्तु ' प्रीतिर्नैव पूर्वं वेदनादौ भवति ' इत्यनेन न तत्र-
 मपि अर्थेनादात्तमुक्त्यर्थेदानीं वाचिना निरुपेयता-

मेर यद्वेत् । नैतदेवम् । 'वीर्यापर्यवलीयस्त्वं यत्र नाम प्रतीयते । अन्योन्यनिर्देशाणां यत्र जन्म स्थितं भवेत् ॥' ये हि विप्रकथयन्तः परस्परनिर्देशाः विरोधिनोऽर्थाः श्रूयन्ते, तेषां पूर्वम् उक्तपुनर्मर्देनैव गन्तामकृत्वात् उत्तरस्य पूर्वोपमर्देन विना अहमन्ममपुनपचे. तौरोर्ध्वरहीयसन्त्यायो भवति । यत्र तु एकमात्रतया परम्परापेक्षायाः श्रवणं, न तत्र एतन् मनसि । तत्र आनाह्वायेन पर्यायवत्त्वमस्ति । पूर्वप्रसीते च उत्तर आत्मतुल्यमधिकं वा आकाङ्क्षति । अतश्च यत् अनधिकमनुगुणं वा, तत् अनधिकतयात् नैव तस्मिन् वाच्येऽस्ति । न च अविद्यमानेन पूर्वनाथः वाच्यते इति पूर्ववहीयसर्गं गच्छति । तद्विद विष्णुर्वाद्योः समानविषयत्वात् यावदेव अर्थवादे चेदाः मंत्रीर्निता, तावदेव तिमवि एषा विद्यास्ते इत्येकम् अत्रवृत्तम् । ततश्च तिमेषां विषय इत्येतानामर्थं भवेत्तु, न तु कस्य किं विद्यास्ते इति । तेन उत्तरस्यादवयवात् अपेक्षितमात्रं गृह्यते । विषये चोपेक्षित, न विधिविषयः, इति उच्येत्यादिमानं वच्यते, न तु कदाप्यः । ततश्च अविद्यमानान् अपेक्षितव्यक्तः (व्याप्यत्वस्य हेतुत्वक्षणप्रत्ययः, न हेतुत्वक्षणप्रत्ययः) सन् न घातोपेन अत्रनं लक्ष्यम् । कदाप्यस्तु निषम्यत्वात् समुदाय एवमस्ति । यथा चान्यत्र अर्थज्ञानान् मनुवादाणां रक्षणान्निरासे, तथा अत्र अपवादवाच्यतविषये विषयी कदापिद्यम्यना अनुवादात्तत्वात् रक्षणवाच्यमपि आरोपः । तेन एषा वचनमपि. 'इस्मात् एवमेते देवाः ब्राह्मा, सस्मात् एवमुच्येत्यादि कर्तव्यम्' इति नक्तम्ये तमेव अपेक्षित आह्वय कदाप्य उच्यते । अन्यथा हि अत्रवृत्तेव स्यात्, विषये. वाद्यो. मानाविषय तान् । कस्मात् वेदाधिकारः इति ।

लिङ्गाद्य । ३ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि अविद्यमानं भवति, यथा कदाप्यः शब्दाः शक्त्युत्पत्तिं वेदमित्रिद्विमिति । 'ऋग्मिः प्रातर्दिवि देव इत्येव यज्ञेदेन विप्रसि मध्ये अहः । सामवेदेनाहम्ये महीयते वेदैर्यन्त्रिभिरेति श्रुत्वा.' इति द्वौ वेदौ सवीर्यं ऋग्यजुर्न च विदु पादयः,

चतुर्थे पादे उपसंहरति बहुवचनेन 'वेदैर्यन्त्रिभिरेति श्रुत्वा' इति ऋग्यजुर्न वेदवचनं दर्शयति । तस्मादपि वदशामो वेदाधिकार एते शब्दा इति ।

वा— लङ्गणस्य च या टट्पूर्वा, तस्मात् श्रीमन्नलुदिभ्यवति । कदाप्यश्च वेदे टट्पूर्वाः । तन् दर्शयति (भाष्यम्—) 'ऋग्मिः प्रातः' इति । निधेन तावत् पादेषु वेदसम्प्राद्वयत्वात् ऋग्यजुस्स वेदविषयत्व ज्ञातम् । चतुर्थे तु 'वेदैर्यन्त्रिभिः' इति अत्रयं ऋग्यजुः पदान्तरादे वेदे प्रयुक्तः इति दृश्यते । यद्यु अलौक्यत्वात् वेदात्म्यप्रयोगो गन्तेषु दृष्ट इति, सत्यमपि अत्रापि रक्षणा, तथापि तु 'शास्त्रस्या वा बलिमिच्छन्तात्' इति इत्येव (ऋग्यजुस्स वेदे रक्षणा पूर्वोक्तैव) ज्ञायते ।

धर्मोपदेशश्च, नहि द्रव्येण संबन्धः । ४ ॥

भाष्यम्— धर्मोपदेशश्च भवति साम्ना, 'उच्यते साम्ना' इति । स वेदाधिकारस्येव श्रूयते । जातपिकारे तु ऋचः उच्येत्येन सामः उच्येत्येन सिद्धम् । नाम सामद्रव्येण सह संबन्धो वेदितव्यः । तस्मादपि वेदाधिकारश्च इति ।

(इदं चतुर्थं सूत्रं नरमत्वेन एहीत्या म्पादवाचं वातिकपरिः इति तत्रैव अधिकरणान्ते एव नूतनार्तिकं दृश्यम् । अत्र सुधा— " ऋग्मन्त्रेनोपदेशस्य उच्येत्यस्य पुनः सामधर्म्येनोपदेशस्य कदापिचतुर्थेऽपि विहिते इत्येवं सिद्धान्तव्योक्तमतिशयानुपपन्नं सूत्रं पूर्णार्थं 'लिङ्गाद्य' इति सूत्रानन्तर एतत् सूत्रं कृतं । यदि पूर्वपक्षनिरासार्थमेव खलानादुक्तस्य इदानीं व्याख्येयं इति सूत्रं लिखितं ज्ञातव्यकारणं ऋग्मन्त्रेनोपदेशेनोपदेशस्य सामधर्म्यस्य सामधर्म्यस्य विहितेः सामान्यो न वक्तव्यः इत्येवं पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रस्य [नहि द्रव्येण संबन्धः इति] व्याख्येयं " इति ।

प्रवीविद्यास्य च तद्विदि । ५ ॥

भाष्यम्— प्रवी यथा विद्या स प्रवीविद्याः । यद्यपि वेदमधीते, स एव प्रव्यायते । प्रवीति चेप यन्त ऋग्यजुस्स पुं प्रविद्यः । यदि ऋग्यजुस्स पुं प्रविद्यः

अतो वेदा उच्यन्ते, एवं सद्धिदि त्रीविद्यायां युज्यते भाति च । तस्मादेवाधिकारा एते ।

वा— यदि च लौकिकेनापि प्रयोगेण कार्यं, मोड-
स्थिति वेदे ऋगादीनाम् । कथम् ? ऋग्यजुःसामानि तावत्
शरीरेष्वेव प्रविष्टानि । तत्रैव त्रीविद्या अस्त्येतेन
अतीतिराशङ्क्युपपत्तिः । अ च वेदत्रयाप्यायिनि प्रयुज्यते,
न जातमयविधि । छन्दोगेषु जातमयवेद्येऽपि व्यययोगात् ।
अतस्त्रयीविषयशब्दे त्रीविद्याशब्दे वेदेषु प्रयुक्तः इति
तत्त्वमानाधिकरणान्ता ऋगादिशब्दानामपि सद्धियुक्तं
विज्ञाप्यते । तस्मादपि वेदेषु ऋगादिप्रतिष्ठितः ।

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं, ऋग्वेदमतिक्रान्तानामुक्ता
यजुर्वेदेऽपि उच्येत्सर्वं भविष्यतीति । तत्र मन्त्रेषु यथाश्रुतः
प्रयोगो भविष्यतीति यदुक्तं, तत्परिहरणमिति ।
आभ्यासादन्तं सूत्रम् ।

वा— अनुभाषणमेवात् ।

न, सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

भाष्यम्— नैव दोषः । सर्वस्मिन् ऋग्वेदे उच्येत्सर्वं,
सर्वस्मिन् यजुर्वेदे उच्येत्सर्वम् । तत्र यदि ऋग्वेदमतिक्रान्ता
यजुर्वेदे उच्येत्सर्वं भवतीति नैतत्
दुष्यति । वेदधर्मः सः, न ऋगधर्म इति । वेदस्य च न
धर्मद्वयेन संकल्पः ।

वा— न पाठान्तेन वेदान्तरूपवैधेयो भवति । यत्
वेन वेदेन विधीयते, तत्तैत्रेय प्रमाणेन क्रियते इत्युच्यते ।
तत्रैव यस्मै मन्त्रस्य यम विधानं, स एव तेन व्याप-
देश्यते । यदि तत्रैव विधानमप्येत, तत्रैवैवम 'भूय-
स्वेतोमयभूति' इत्यादि नास्ति, तत्रैवैवम विरुद्धो
मतीक्ष्यते ।

वेदमयोगस्य प्रकरणेन वाच्येन ॥ ८ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं प्रकरणेयमनुष्ठीतं मननीति ।
वेदधर्मोपात्तं वाच्येन प्रकरणे ऋग्वेदाने, न दोषो
भविष्यति ।

वा— चापेतेति वा पाठः ।

(धर्मोपदेशाच्च, नहि द्रष्टव्येण संवन्धः ॥ ४ ॥)

वा— (इदं चतुर्थं सूत्रं धार्मिकरितेनैवमेव
न्यासायते) जातधर्मपक्षे 'श्रुति व्यभूतं साम भाति'
इति ऋग्वेदात्मनोः भविष्योगात् ऋग्वेदेनैव सामधर्मसिद्धेः
बुद्ध्या पुनरुपदेशः । नहि कश्चित् सामाधारभूता ऋग्वे-
दन्तैरुच्यते सामानि अन्यथा उच्यतेऽपि समर्थः ।
वेदाधिकारे तु अन्यत् ऋग्वेदेन विधीयते अन्यथा साम-
वेदेन, इति अर्थवत् उपदेशादयम् । अनुकुर्यादिति ह्युक्ता-
न्यर्थ इत्यस्यापि भविष्यतीति चेत्, न । तस्य ज्योति-
रूपमानाङ्गात् । प्रकरणे हि सर्वं स्तोत्राद्यामुपदेशः ।
न च तेषां अनुकुर्यात् (ऋग्वेदितानां) प्रयोगः ।
अस्त्वपि यथाच मन्त्रपरिहृतपेय आनयेत्तम् । तस्मा-
दपि वेदाधिकारः इति सिद्धम् ।

वा— 'युज्यतांनुवादात्वादर्धपादस्य लक्षणा ।
मुद्रयायापि प्रधानत्वाद्भातवियगल्लतः । निष्पु-
द्गो जघन्योऽपि स्वाधेहाति न गच्छति । मुद्रया-
ऽपि दीक्षणीया हि लभते न स्वधर्मताम् । जघन्य-
स्यापि सोमस्य प्रधानत्वात् रजधर्मता । पश्यते,
सद्वद्व्यापि विष्णुरेक्षस्य सा सवेत् ॥' इति प्राप्ते प्रमः ।
'लक्षणात्मनः प्रधानस्य षड्वीत्यर्थं युज्यान्वेत् ।
विष्णुरेक्षस्यलक्षणात्मा स्वधर्ममानं न पापते ॥'
ऋग्वेदात्मनोऽपि वेदेन ऋगादिनूतितया दृष्ट्यादिविधिः ।

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे यजुर्वेदविधिते नमोऽपि
ऋग्वेदेनैव उच्येत्सर्वं, सिद्धान्ते तु उपायान्तराणि ।
सूत्रार्थस्तु— ऋगादिशब्दभूतेः उपेक्षादिवाताविचारः
ऋग्वेदात्मनोऽपि वेदेन ऋगादिनूतितया दृष्ट्यादिविधिः ।

वि— 'नैवेत्युच्यतेः साधनार्थमुपायं यजुर्वेदेयम् ।
मन्त्राणां यादव वेदानां धर्मा, धर्मयता यतः ॥ विष्णु-
देनो मन्त्राविद्युदः प्रोक्तः ऋग्वेदः । ऋग्वेदेऽपि
समुपयः इत्युक्तमप्युच्यते ॥ अर्थवान्नितोपा उतनाद-
शादुपपत्तयेः । नपने सति ऋग्वेदेन धर्माः वेदगमिना ॥'

कौ— निद्रावृत्त्यर्थमप्युच्यतेऽपि वेदोक्तोऽपि विधिः ।
पाठार्थः । तस्मिन् वाच्येनैवैवमप्युच्यतेऽपि विधिः ।

उपगान भवति । तदत्र महावते पत्नीनामुक्तमिति । इति पूर्वः पद्यः ।

आनयस्यात् स्वयिकं स्यात् । ९ ॥

विद्वान्ताहा । तुशब्दः पूर्वपक्षे व्यावर्तयति । पन्सुप-
गानेन प्राहृतस्य उपगानस्य न निवृत्तिः किन्तु चोदक-
प्राप्ते उपगाने सत्येव पन्सुपगान अधिकं स्यात् । उभयोः
समुच्चयः स्यादित्यर्थः । चोदकस्य आनयस्याप्रसङ्गात् समु-
च्चयः इति । पत्नय उपगामन्ति, काण्डवीणाभिः पिच्छो
समिः उपगामन्ति इत्युक्तम् । तेन यादिसिद्धमुपगानं
यादिस्य वा उपगानम् । उपगमना प्राकृतावर्णान्तरे
भवति उपगानम् । तस्मात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगो नञ्ति ।
तस्मात् समुच्चयः । इति विद्वान्तः । के.

● उपगेषु शरवत् (१०।४।८-९) इत्यत्र
यवामयने महाप्रते 'दिष्टु दुग्धमये नदति' इति
प्रकृत्य 'पत्नयः उपगामन्ति' इत्युपदिष्टानां पत्नीनां
अतिविशेषपरावृत्तिरिति विनिर्णयः समुच्चयः उक्तः । भा. उ.
१७८.

● उपगानात् ऋत्विभ्यञ्जानेभ्यो न मिमांसा ॥

उपगाश्च लिङ्गवर्जिणात् । १०।१४।३० ॥

आद्यम्—स्योतिष्ठोमे सति उपगाः नाम, ते शब्द-
भेदात् सख्याविदुकि प्रत्याययति, इति अष्टाध्यायि-
अन्ये । इति श्रानि, श्रूयम् । नेगामेव के चित् स्मरति ।
कस्मात् ? उपनी परिगणनात्, गीतिरुक्ताय शब्दस्य ।
लिङ्गमिदं भवति 'नाभ्यर्च्युपगामेत्' इति । यदि
एतौऽन्ये मतेषु, नाभ्यर्च्युः प्रतिगेष्वेव अप्रसज्यात् ।
यत्तु प्रतिगेष्विति, अतोऽपगमश्चात्र । उपनी संकीर्ति-
साममेव अन्यतमे इति ।

सोम—पूर्वादिदेशात् संगतिः । सुनयैस्तु-
उपगाम गन्त्ये, 'नाभ्यर्च्युपगमेत्' इति लिङ्गात् ।
अन्येव अपगमोपगमनाप्रसक्तता विदेशयोगात्, मित्यात्
यादवत्तत्पत्नयः अपगमिष्यन्तिनात् इति ।

दि—'अन्ये स्तुतपगमता उदितेभ्यो न वा,
यथा । लोनेऽन्ये तथ, मेन नभ्यर्च्युति लिङ्गव. ॥'

माह—एव सोमे समाम्नाता उपगानादेषुऽपि
वृतेभ्ये । न चोपगाम्नाता वातृगुणनेन लोकप्रसिद्धतानां
च तुल्यकृत्येन नदमवादन्ये, इति स्यान्नाम् ।
तुल्यानामपि प्रैषप्रैषायांकारित्यात् परस्परपकारित्वस्य
उचित्येनात् । स्वाभिपरिजिज्ञानामपि तिलस्तराणि तथा
दद्यान् । तथापि उपगानस्य सामवेदिकत्वात् उद्गाथ-
वीना प्रपाण सान्म्याश्रयत्वेऽपि सुमत्तान्यो निषक्तः ।
अन्ये तु 'भ्यवस्य उपगामन्ति' 'चतरा उपगामन्ति'
इति वचनान्तरपुनरादानिषदाः । अत एव 'नाभ्यर्च्युप-
गामेत्' इति वचनाप्रसङ्गो ।

अण्डहन्—'उपगाः प्रकृता मताः ।'

शंकर—'उपगाश्च तथा मताः ।' तथा समिद-
वत् ।

● उपगानात्त्वं अन्वर्थो निमित्तं 'नाभ्यर्च्युपगामेत्'
इति । वि ३।७।१५.

● उपगानं कृत्विजं एव के चित् कुर्यान्ति ।
यत्रमानोऽपि, क चित् पत्नी अपि । अपर्युषणं तु न
कृतम् । के. ● उपगानम् । महाप्रते 'पत्नय
उपगामन्ति' पिच्छोऽपि, काण्डवीणादिभिः,
आपादलिकाभिः । भा. १०।४।८.

● उपगानकर्त्रीभिः पत्नीभिः आतिवेशिकोप-
गानकर्तृणामृत्विजां यवामयनमते महाप्रते समु-
च्चयः ॥

उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ।
१०।४।४८ ॥

आद्यम्—महाप्रते श्रूयते, 'पत्नय उपगामन्ति,
पिच्छोऽपि पिच्छगामन्ति, काण्डवीणादिभिः उपगामन्ति,
आपादलिकाभिरुपगामन्ति' इति । अस्ति तु महती
'कृत्विज उपगामन्ति' इति । तदिह चोदकेन
प्राप्यते । नभ्यर्च्युपगमेत् स्यादिको भवति, किं
पत्नीभिः उपगामयन्तीति कृत्विज उपगामन्तो
मित्रार्थे, उत न निवर्त्यन्ते इति । तथैतत्तावत्
विन्यसे, किं गन्तोपगमयेत्तत्, उत यादिसंयोगानमिति ।
तथापि द्वैतं किं गन्तोपगमानं यादिसंयोगम्, उत गान-
मेवोपगानं गानोपगानमिति । किं तदत्र मागम् ?

प्राप्तं निवर्त्यते इति । तत इदं कथ्यते । गानस्थोप-
गानमिति । पत्न्यो गायतां गानमुपचिन्तन्तीनि । गानं
प्राप्तमेव प्राप्तं, उपचयः उपसर्गायो विधीयते । तस्मात्
गानस्थोपगानमिति । अथवा गानमेवोपगानम् । गाननाम्नो
हि शारीर्यो गीतो प्रसिद्धः । तस्मात् गानमेवोपगानम् ।
गानस्य उपगानमिति । यदा एतयोरेक्यतएव, तदा
कृत्विज्ञानं पत्न्यो प्रत्येते । अतः प्रकृतिलिङ्गबन्धोपात्
प्रत्यक्षभुनेन चोदकप्रसूतं निवर्त्यते, यद्वत् । यथा,
'शरमयं बर्हिर्भयति' इति श्रुतः प्रत्यक्षभुताः
मोदकपासात् बर्गान् निवर्तयन्ति, एवमिहापीति ।

आनर्पयन्तात् स्वधिकं स्यात् । ९ ॥

भाष्यम्— गुणान्दः पथं स्वाकर्तव्यं, न निवृत्ति-
रिति । मनुष्यः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते । यावज्ज-
स्यैतदुपगानम् । अस्ति हि अत्र चादिर्न 'दिक्षु हुन्दु-
मयो नदन्ति' इत्येवमादि । तयोपगानं चादिन्योप-
गानम् । कथम् ? प्रत्ययेन हि भुम्भा भावार्थस्य सत्तो-
च्यते । विप्रकृष्टा उपसर्गाथस्य सत्ता अर्थविप्रकर्षात्
हुदस्य नयति । तस्मादुपसर्गाथैकताभिधानं फाल्गुन्यथा
विधानेन भाव्यते । अथवा चार्हद्विदुपगानम् । एवं
व्याह 'पत्न्य उपगयन्ति, काण्डवीणादिभिरुपगयन्ति'
इति । काण्डवीणादिभिर्वादिनमुपगानं भवति । भवति
च पत्नीगाने गानशब्दः । तस्मात् चादिमुपगानम् ।
एव यदेवं गायित्वोपगानं, यदि वा गायित्वमुपगानं,
उपगया प्राकृष्टार्थोऽर्थे भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः ?
आनर्पयन्तात् । एवं चोदकानर्पयन् न भविष्यति ।
चोदकोऽनुपगच्छतीत्यर्थः । तस्मात् समुच्चय इति ।

सोम— पूर्वज अगुवाचकार्ये आमनरोमाना
विधानाभावात् उदनिष्ठत्वादि । इह उपगयपत्नीत्यनेन
प्राकृतोपगानमनूय तत्र पत्नीनां विधानात् प्राकृतान्त्र-
पगाना कृत्विज्ञानं निवृत्तिः इत्युच्यते । (प्रत्युदाहरण—)
संगतिः । सूत्रार्थम्— उपगेषु उपगानसंयोगात् शरी-
रुपगानादिन प्राप्तनिवृत्तिः स्वाभिहित ।

वि— 'पत्न्य उपगयन्तीत्युच्यते' विनिर्दिष्टः ।
न वा, उच्यते गामयन्तोचयः काण्डविज्ञानः ॥

नदन् हुन्दुमीनां हि चित्ते विपरिवर्तते । उपगानं
मन्त्रेण योषं वीणादिजं ततः ॥' (तैत्ति ७।१।८
इत्यनेन गीतासांगम्ये अभ्यावेव श्रोतृ, तौ निवेद्येतेऽत्र
अपि कथया उपयुक्तत्वात् । तौ चेन्मौ—) 'पत्नीना-
मुपगानं किमुचिनां तद्विवर्त्येत् । तस्मिन् वा, गानस्य
शारीरत्वाच्चिन्तनम् ॥, स्वामिन्युज्जतं गानं महत्त्वं तद्
विधीयते । चादिमोपचयः काण्डात् गानिधायकं समु-
च्चयः ॥' (इति) ।

भाट्ट— गायामयनान्तर्गते यदावते 'दिक्षु हुन्दुमयो
नदन्ति' इति प्रकृत्य 'पत्न्य उपगयन्ति' इति
भुतम् । नन पत्न्य इति पत्न्य इत्यर्थे छान्दस्य । प्रकृतौ
चोदात्तादिभिर्गाने किरणेषु 'कृत्विज्ञ उपगयन्ति'
इत्यनेन कृत्विज्ञकृतमुपचयतमं गानं विहितम् । तदिह
किं पत्न्यः प्राकृतोपगानमुपादेन विधीयमाना कृत्विज्ञा
निर्यार्थका न अत्राकृतोपगानसंविधानात् अनिर्यार्थका
हति चिन्ताया, प्रकृतौ उपगयन्त्या विदितत्वात् इदानी-
देतेन प्राप्ते तदनुपादेन विधीयमानाः पत्न्यो कृत्विज्ञा
निर्वर्तिनः । न च गानस्थोऽप्येव तद्विधोपगय उप-
चयस्य अविशेषाद्यद्वा, उपसर्गाया परस्परान्यप्यनुपगया
विशिष्टोद्देशोपचयः । न च तथापि 'दिक्षु हुन्दुमयो
नदन्ति' इति प्रत्यक्षोपविधानस्यैव भानन्तरविपरिवर्त-
नात्स्य पत्नीर्नृकोपचयस्युपचयः, तादृशोपचये च
'काण्डवीणादिभिरुपगयन्ति' इत्यनेन सापत्न्यविधानात्
अप्राकृतस्यैव प्रदीतेन कृत्विज्ञां रूप इति याचकम् ।
गानशब्दस्य शारीर्यमेव गीतो प्रसिद्धयेन हुन्दुमिनाद-
परमार्थकत्वात्तु उपचयः सातत्यानुपादेन उपगयार्थोप-
चयस्य पत्नीनां च परस्परवैशिष्ट्याद्यभावेन अनेकविधाने
याचकभेदाच्च । अत्रापि प्राकृतोपगानविधायकं कर्तव्येन
विधीयमानाः पत्न्यो कृत्विज्ञां निर्वर्तिनः । न च प्रकृतौ
शारीर्योक्त्यानुपगयान्तोपचयः शारीर्योक्त्यान्तर एवेति
कथं तत्र काण्डवीणादिविधानमिति याचकम् । शारीर-
गीते शारीरे एवोपचयः इत्यत्र प्रमाणाभावात् । अत
एव प्रकृतौ साधनान्तरविधानाभावात् उपचयस्य शारीर-
त्वेऽपि इह काण्डवीणादिविधानात् अशारीरत्वेऽपि न
क्षतिः । अस्तु वा इदमपि तस्य शारीरत्वं, काण्डवीणा-

दीना इ साहित्यमात्रमधिकं विधीयते । तच्च योग्यता-
वलेन वादनशरीरेति काण्डवीणादिवादनं कुर्वतीभिर्मुखेन
प्राकृतमुपगानं कार्यम् । इति श्रौते, प्रहृतौ वागद
'कृत्विन उपगानन्ति' इत्यत्र नोद्गाथादिभूतकामगानानु-
वादेन कृत्विभूतौपचयमात्रं विधीयते । उपसर्गायः
उपचयः कृत्विना येतिद्वयमात्रमुपपत्तेः । अतः उपचयामक-
मानुगमनैव कृत्विभूतौ विधीयते । उपचयश्च कस्यैव-
पेक्षायां प्रकृतयात् सामान्यतयेति सप्रपत्तेः । उपचयस्यैव
च गाने साधनतत्त्वविधानात् । तस्य च प्रकृत-
सामान्यरूपतैरेति निश्चीयते । अतश्च स्वनिविशेषानुसू-
तात्वादिष्वपारम्पर्यं तादृशसामान्यस्य सामान्यरूपमेतौप-
गानमित्यपिवाच्यम् । न च राज्ञः काण्डवीणादीनां निवेशः
संप्रति, सामान्यरूपसंवातुपपत्तेः । अतोऽन शुभाहुप-
गानान्तरेव काण्डवीणादिवादनकं विधीयते । संप्रति
च तन्वीगानेऽपि गानकस्यप्रयोगात् काण्डवीणादिवादनरु-
मपि उपगानम् । तदपि न प्राकृतस्य सामान्यरूपोपचयः,
अपि न प्रहृतौपदिष्टकुम्भिनारक्षैव । यद्यपि च
कुम्भमितादौ न गानात्मकः कुम्भमेवैवावस्यतया तत्तादस्य
साधनमित्येवमप्यप्युक्त्यादिप्रत्यक्षमाहारात्मकसामान्यरूप-
मानात् । तथापि अगानरूपस्यैव तस्य काण्डवीणा-
गानात्मनः उपचयः सुष्ठुवाच्यतायां विरुध्यते । अत
एतेषां अप्राकृतमुपगानान्तर आगाहुपकारकतया कृत्वद्
कुम्भमितामृदस्यैव येषां विधेयम् । अतश्च
तादृशोपदिष्टोपगानान्तराद्युद्देन निधीयमानः पण्य-
न प्राकृतोपगाने कृत्विभूतौपचयः । अत एव
अप्राकृतोपगानान्तरविधिः काण्डवीणाकाक्ये एव, तस्यैव
मेदकस्यात् । पत्नीमात्रये तु तदनुवादेन पत्नीमात्रविधान-
मित्यप्येवम् । ६.

मण्डन — 'उपगानं मनुष्येयम् ।' ७.

शंकर — 'पत्नीमिगानकर्तृकिम् ।' ७. कृत्विभू-
न बाध्य इति अनुकर्षः ।

० उपमहः आत्मनेपदम् । [आत्मनेपदं परस्मैपदं
वा तथा च महाभाष्ये 'शुप्तिदुपमह्निदुपमह्' इति] । रहस्य इ ४४. ० उपमहविनोपः
परस्मैपद मनेपदस्य । सु. प्र. ४७. ० उपमह-

विद्योपात् मन्त्रकरणे उपतिष्ठतेवात्मनेपदं भवति ।
मन्त्रानु वसिष्ठानस्य कर्त्तुं, नोक्त्यान्स्य । उपस्यानं
उत्तरेण क्रियते मनस्य वा । भा. अ३।४।३६.

० उपचयः चिन्तितः । (८।३।५।१०-११)
अवयवः इदानीं चिन्त्यते । भा. ८।३।५।१२-१६,
० उपचयः सततविद्येन तादृशादिभ्यस्मानि प्रवर्तते ।
अनि प्रायेण उक्त्यवस्थानि ज्ञानमिष्टोमी सततविद्य-
मित्युक्ते सर्वत्रैव अनिर्वाच्योपचयः प्राप्तः । ए च
पत्नीविद्योमादिप्रत्ययः कर्त्तव्यः । ८।३।५।१०-११,
० गतोकस्ये च स्तोत्रोपचयः पत्नीविद्योमादिप्रत्ययः
कर्त्तव्यः न तादृशादिवात् । ८।३।५।१०-११.

० उपचयारो हि वाच्यमप्येवमानं, न कुम्भो तादृश-
वसिष्ठः । मनु प्र. ४२.

सु 'उपजीव्योपजीवकानिमित्तोऽपि अपवादः,
संज्ञातनिमित्तमपि उक्तं वाच्यते' इति न्यायः ।
संप्रहः.

सु उपजीवकेन दुर्वर्त्तेन उपजीव्यं मन्त्रं न
वाच्यमिति (उपजीव्यविद्योपचयानुसूतम्) इति न्यायः ।
निर्गुणकार्यं तात् अत्यन्तं कृत्विभूतं अन्योपजी-
वित्वावाच्यत् । समुपचयः तु तदपेक्षया दुर्वर्त्तं निर्गुण-
वाच्यस्यैवभूतसुष्ठुवादिनाकयसिदसर्वात्म्यमसम्पन्नावादेन
कृत्विभूतोपजीवकविधिपदवात् । अतः उपजीवकेन ... ।
राजतीर्थ सं. शारी. ३।२८९.

सु उपजीवन्ति शक्यता हि जलजा जलदानिद
इति न्यायः । अन्वयस्येवम् — हि यतो जलजा जल-
धीनिनः धीहिपशुस्य इत्यर्थः । जलदानिद मेघानिप ।
यौ इत्यध्याहार्यम् । शक्यत् उपजीवनकामत् जलानुप-
धीयन्ति उपजीव्य तिष्ठन्तीत्यर्थेविचक्षावाच्यं प्रवर्तते ।
तादृशी ७९७.

सु उपजीव्योपजीवकयोरुपजीवकस्य प्राप्त्यर्थे
इति न्यायः । मन्त्रविद्योपचयं तदितरतर्वाकाक्ये निर-
खितेऽप्यं प्रवर्तते । अयमन्यायऽपि समुपजीवकभावे
प्रवर्तते । तस्या-टाजीव्ये आशीषेन कार्यं यदिनि
पुनरुपजीव्यमन्त्रं करणपरं, उपजीव्ये उपपद्यते
यदिनि पुनरुपजीव्यमन्त्रः कार्यपरः । एवं च कार्यस्य

कारणविरोधो नोचिह्न इति भाष्यः । एवं चैतन्मात्राणाम्
'संनिपातश्रुणो विविक्तिमिन् न विधानस्य' इति
परिभाषेत्युक्तं परिभाषेनूनोपदे । साहस्यो. ६८.
● उपदेशोपेन इति न्यायस्य भाष्यः 'उपदेशानुप-
देशकत्वे विपरीतं परावक्तव्यम्' इति न्यायः । के.

● उपदिष्टं अतिविष्टस्य पाक्षिकरशापि बाधकम् । यथा
सौमारोद्रे चरो उपदिष्टः क्षुरन्ध्रीक्षिभिः अतिविष्टानां
पाक्षिकणां यथानां बाधः । वि. १०।८।१९, ● उपदिष्टं
अतिविष्टस्य बाधकम् । यथा पुनराचानदक्षिण्या अन्व-
धानदक्षिण्यायां बाधः । १०।१।५, ● उपदिष्टेन
अभावेन अतिविष्टस्य अभावावश्य वैकल्पिको दाधो न
साधयति । बाल. प्र. १३३, ● उपदिष्टेन अभावेन
अतिविष्टस्य भारस्य वैकल्पिकः प्राप्तभाषो यथा पगौ
आग्रमासी अतिदेशतः प्राप्ति 'न तौ परौ करोति'
इति निषेधात् बाधते । दृ. १३३, ● उपदिष्टेन भागेन
अतिविष्टस्य अनाश्रय वैकल्पिकः प्राप्तभाषो यथा बन्
महती किञ्चित् निषर्द्धं, किञ्चिन्मदेष वैकल्पिकतया
निषीयते । उदाहरणं मूलम् । दृ. १३३, ● तीमा-
दीणे पतौ उपदिष्टेन औदुम्बरत्वेन अतिविष्टस्य
प्रादिरत्वस्य बाधः । वि. १०।७।१८, ● उपदिष्टानामेष
अप्येन्यं अतृप्तम् यथा दर्शानां प्रयोजनम् ।
बाल. पू. १४८.

● उपदिष्टातिविष्टयोः अन्वेष्यं व्यङ्ग्येन यथा
'दीक्षास्तु दूरं त्रिचि' इति अपहृष्यभाषात्
अग्नीषोमीये उपदिष्टस्य अग्नीये चानिदिष्टस्य मूलस्य
साधनकारणा चान्योन्यम् । बाल. प्र. १४८.

● उपदिष्टापूर्वकर्तृमत्तारादुपस्तरकक्रियापधियेषो यथा
दाशमिकः अन्यपधे कारकन्तीयदिशमयानं 'न श्रुता
सामानि भाषति' इति प्रतिभिद्धम् । बाल. प्र. १३६.

● उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्यः एतन्नादीयकस्य ।
कथंनानीयकस्य ? यः कस्मिन्निव निषेधोपपदिष्टः,
नागी सामानेन विद्वेन अन्योपदेशमर्हति । भा.
१।२।८।१६.

● उपदेशः गतिदेशात् वक्तव्यम् । यदा यागः पक्षे
चोदितो भवति, तथा धर्मानाकाङ्क्षति । अथामरस्यास्य

किं चोच्येन धर्माः, उच नामधेयेनेति किन्तायां नाम-
धेयेन धर्मप्राप्तः । तत्र (नामधेयं) लघुगता धर्म-
प्राप्तिं करोति । धनीकां तु यन्त्र न लघुगता धर्मप्राप्तिं
करोति, उपदेशेनैव यत्नयति । दुष्. १०।५।२५।८५
प्र. १९८१, ● उपदेशः (शब्दः) अनिलो निलो
वा, अनिन्कलेन न धर्मे प्रमाणम् । इति संग्रहे
उपदेशो नित्यः तेन ह धर्मे प्रमाणं इति विद्वान्तः ।
भा. १।१।१।१-२३, ● उपदेशः इति विशिष्टस्य
शब्दस्य उच्चारणम् । १।१।५. पू. २५, विशिष्टस्य
शब्दकोति शेषः साधकत्वात् धर्मप्राप्तिनादकत्वेनाप्यर्हति तन्ने-
त्यर्थः । गानोपदेश इत्यत्र तस्य शान्तित्वेन विशेषणी-
यम् । शान्तशब्दस्य कर्णार्थे व्युत्पन्न उपदेशपक्षमात्रादि-
कारणो भवितुमर्हति । तथा च अथमर्थः, तस्याभिष्टोवादि-
कस्य शेषः तावन्तस्य शब्दं आपकीभूतं उपदेशः 'अग्नि-
होमं बहुकृतु स्वर्गकामः' इत्यादिविधिसाम्यपूर्णं यस्मात्
विद्यते । अवस्त-प्रमाणं भवितुमर्हतीति । भा. १।१।५
प्र. २५.

● उपदेशः उपदेशानुबोद्धयति इति न्यायेन
'उपदेशस्यमिति निरूपयति' इत्युपदेशोपपक्षकतया
स्वयिष्यपक्षे इत्ये एव 'इत्योः प्रथरति' इत्यस्य
उत्तरवेदिभ्यस्त्वापकत्वं इति प्रामाण्यः । सोत. ७।१।९
पृ. ५३९.

● उपदेशः चोदकात् अर्थापेक्षेयं प्रवक्तव्यम् । तेन
प्राज्ञावत्त्वमुपमाणां यथायातुसमयः, न तु कण्ठातु-
समयः । के. ५।२।१।१-३. ● उपदेशः चोदकात्
बलीयान् । तेन अवीकरीतास्तपनीयदेशेदीक्षा इत्यर्थः
एकाहकालीनः, न तु द्वादशकालीनः । वि. ५।१।१.
● उपदेशः द्विविधः प्रत्ययः, अनुमादिकनक्षत्रोप-
दिष्टश्च । वस्तुस्तु प्राज्ञपत्यान् इत्येनामारिपु प्रत्ययः ।
सर्वपृष्ठादियु द्विविधः । के. ● उपदेशः (वैदिकशब्द-
प्रमाणं) द्विविधः विधिः निषेधश्च । उपदेशः पुनरपि
अनेकविधः । कर्मपदेशकानि पट् द्वेदीयकानि, निनि-
योक्तव्यानि तर्जनीयानि पट्, कर्मप्रमाणानि पाक्षिकानि
यट्, कर्मव्यक्तिप्रमाणानि यञ इति । बाल. प्र. ८.
● उपदेशः निषेधस्यैकधर्मोपदेशे अग्रहणप्रतीतिं उपदेश-

मावशते धीराः । विवि. पृ. २३९, समानसमान-
जतीय-परन्तेदकं अस्य चाप्यम् । कृषिका. पृ. २५०.

● उपदेशः विविः चोदना इत्येतेऽर्थः । वास्त. पृ. ४.

● उपदेशः पञ्चमिषाभ्यः (१-६) विचारितः ।
वि. ७।१।१ प्रस्तावे. ● कर्त्तव्योपदेशश्च यज्ञादियु

अर्धेषु भवति । भा. ६।१।१४, ● मन्त्रविद्या अपि
च उपदेशः क्रियमाणः पठयन् भवति । भवि च कं

निदयेक्य सर्वे मन्त्रविद्यः । १०।४।२४।२९, ● यज-
पेक्षितकार्यज्ञानस्य प्रतिपादने प्रथमोऽर्थः पठयते त

उपदेशः । वि. ७।१।२ प्रस्तावे. ● उपदेशः हि
न्यामीहादपि भवति । अस्ति न्यमोदे वेदादपि भवति ।

भा. १।१।२।२ पृ. १६, ● पञ्चविधोपदेशेनप्रपञ्चमाये
अतिविद्याः कल्पते (भुविनिद्राद्यः षट् उपदेशाः) ।

वा. १।६।१।९, ● उपदेशेन कर्मणः उत्पत्तिर्यजते
मातिदेशेन । २।१।७।२२ पृ. ५२६, ● उपदेशान्

अतिदेशो दुर्वलः । तेन वाग्यप्रशस्तिरेऽन्ये तुप-
निष्ठासाध्या वारुणः दुर्योद्यासो वाप्ये । वि. ७।१।५.

● पञ्चमिषातिपेपमुत्तेन च उपदेशानामुपदेशाः ।
वृहती. पृ. १८०, ● उपदेशपूर्वकमतिदेशविषयानां

रुमनादिपट्टकत्वात् उपदेशविचारार्थमपट्टकमाणि
प्रतीकते । भा. १।१।१।१ पृ. ६५९, ● एषैव

(रन्तूनीनामि) इतिशङ्खपुराणशेषे उपदेशानाक्यामां
गतिः (माभाष्यम्) । १।१।१।२ पृ. १९६.

● उपदेशविषया अत्युपपाटयताः । तुपु.
५।१।१।१ पृ. १२८७.

● उपदेशानमगते च अतिदेशोऽपि न प्रवर्तते ।
वा. २।१।२।५ पृ. १९० प. २६.

● उपदेशानुपदेशत्वे विधेयत्वं ब्रह्मवर्त्त इति
श्रमायः उपनीम्योपनीकयोष्यनीम्यः श्रवत्वं इत्यस्य

नायकः । समष्टः । ● उपदेशानुपदेशत्वे विधेयत्वं
कल्पयन्मिति । यथा उपदेशे हि चन्द्रोऽपि अदितिपुनरुद-
िमागोपदेशेन प्रादेशपदिमाग्राणि, प्रत्यक्षस्य नायः ।

दश्यते च भूमिश्च अन्धेऽस्तिरेषुपुत्रोपदेशसङ्कटेन
नीलवायमावतुमानादिना उपनीम्यस्यपि नीलदिहस्य-

प्रतिवेशिप्रत्यक्षस्य नाय इति । सादृश्ये. ४०४.

● उपदेशानुसारेण समालोऽनुसारेण लिङ्गानु-
सारेण च ऋत्विगिः स्वर्गं कर्म कर्त्तव्यम् । भा.

३।३।२०।८१-४२.

● उपदेशासंभवे च अतिदेशो भवति । वा.
३।६।२६।४१ पृ. १०६१.

● अनुपपन्नास्तु सर्वोपदेशाभावात् (भुत्या-
ग्रावात्) अतिदेशेनैव प्रातिभंविनति । वा. १।९।

७।१९. ● न चाद्यक्यमुपदेशार्हं भवति । भा. ६।५।
१९।५४.

● उपदेशविज्ञानः । उपदेशः प्रत्यनोपदेशः,
लोऽस्यस्तीति उपदेशी, उपदेशिना हृत्वं वर्तते इति

उपदेशिनात् । तस्य भावः । सोम. १।१।८.

● उपपात्रं च वादर्थ्यात् । १०।१।१६।५७ ॥

उपपात्रं कपालानां शीर्षचर्मैर् अग्निना न कर्त्तव्यम् ।
नावर्थात् कपालोपपात्रमस्य पुरोडाशाद्यः पाकापत्त्यात् नरो

च तदग्राह्यत् । चान्द्रान् अग्निना इत्यनुवर्तते ।
उदर्यादिति तच्छब्देन पूर्वमुक्तस्य अथःश्रवण परा-

मुदयते । यः अयं प्रयोक्तुं यस्य तत् तदर्थम् ।
तदर्थस्य भावस्यादर्थ्यम् । के.

● उपपात्रस्य अष्टकपालाद्विधुशयेन अनुसमयः ।
भा. ५।२।३।४-५.

● उपपात्रमात्रं नैवारचरोः अग्निचपने विधीयते
' नैवारभ्यर्चयति ' ' चक्षुष्यपाति ' इत्यनेन । भा.

२।१।७।८.

● उपपात्रनवत् । यथा ' एतत् एतत् साक्षादर्त्तं, य
एष चक्षुः, य एतं चक्षुष्यदर्त्तम् ' इति उपपात्रमर्गेण

चगेकपात्रम् । (चपने नैवारचरोः उपपात्रं यथा
अवत्) । भा. ५।७।१।१९.

● उपनयो नयः अश्वरूपोऽर्चितशापनियतस्य
हेतोः शापचर्ममिति उक्तंकारः । रत्नाकर. पृ. २२२.

● उपनयः— स्यातिनिधिश्रैष्ठिकाकरणादि पञ्चमिषाद्य-
वाक्येन उपनयः, यथा ' तथा नाय ' (अत्यन्तस्य-
हेतुमाश्रयः पञ्च) इति । मणि. पृ. ३९.

॥ * उपनयनं फलवन्त्ययनकर्तृगुतगाणकल्लेस्त्रार-
णत्वं अभ्ययनाहम् । आ. सङ्के. पु. ६. * उपनयनं
सन्तारिकाविविशिष्टं आध्यागधिकृतत्वेविशिष्टं ' वसन्ते
नाभ्यर्गुपनयनीयं ' इत्यादिना विधीयते । वि. २।३।१.

॥ उपनयनम् । ' वसन्ते ब्राह्मणमुपनयनीयं, यीयमे राजन्यं,
शारदि वैश्यम् । ' आ. ६।१।७।३३. * उपनयनं
विनियुक्तं आचार्यकरणविधौ आग्नेयेपदश्रुत्या । तद्विग-
यश्च अपेक्ष्यतविधिः । उपनयनकर्तृश्रमभ्ययनविषयस्याहुप-
नयनस्य । ' विषयानुप्रवेशात् उपनयनं अभ्ययनविधिषिषय
इत्युक्तम् । एवं सति अङ्गशेष आचार्यकरणविधेः
प्रयुक्तिः, उदकारमायेग द्व कर्मेविधीनाम् । ऋजु. पु.
८-१. * उपनयनात् प्रथमि ह्युत न पेसा, ब्राह्मणो न
इत्याम् । ' उपनयनोत्तरकाले अभिवादनप्रणुत्यानादीनि
अविरह्यते । प्रमुपनयनात् कामचारबाधस्तथा । २.

पा. ६।१।६।२२. * उपनयनस्य शुष्कक्षोत्तय
मयद्रुप्यादिः कालः स्मृतिषु विहितः । वि. ६।८।५.
* उपनयनस्य संस्कारस्य पित्राऽवधीनात् । विष्णु-धर्म
उपाध्यायस्य सत्येपं आर्वाश्वेते नाष्टवर्षे, न कर्तुं कुतश्च
वा कर्तुम् । आ. ६।१।७।३५.

॥ उपनयनकाले एव च अश्वोपदेशो भवति
(नानृतं भवेत् इति) । आ. ३।१।४।१२.

॥ उपनयनहोमाधिकरणम् । उपनयनहोमः
लौकिकेऽसौ कर्माग्रे न आतिष्ठे ॥

उपनयनादधीत, होमसंयोगात् । ६।८।१।११ ॥

भाष्यम्— इदमागन्ति 'उपनयनरितसुभिर्मुह्यतात्'
इति । तत्र संदेहः किमय होम आधानमस्तुतेषु आश्रय,
उत अर्गकृतेषु इति । किं ग्राह्यम् ? उपनयन आदधीत
इति संशङ्कतेषु इति । कुतः ? होमसंयोगात् आह-
नस्य ' यदाहनीये लुहोति, तेन योऽस्यागौष्टः प्रीतो
भवति ' इति । तस्मात् आधानोत्तरकाले एते होमाः
इति ।

शपथोपलक्षिके वा, विद्याकर्मोत्तुपूर्वत्वात् ।
१२ ॥

भाष्यम्— न नैतद्विध आधाय एतन्वातीयकं
होतव्यमिति । किं तर्हि ? लौकिके एव प्रवर्तते इति ।

कुतः ? विद्याकर्मोत्तुपूर्वत्वात् । विद्याप्रद्वयार्थं इमे
होमाः । विद्यावतश्च आधानाधिकारः सामर्थ्यात् । अत
आधानोत्तरकालेनैवा मन्त्रकृत्ये, यथा स्वप्रीडयाम् ।

आधानं च भार्यासंयुक्तम् । १३ ॥

भाष्यम्— आधानं च भार्यासंयुक्तं भूयते । विद्या-
प्रद्वयोत्तरकालेनैव दारसंग्रहः । तस्मादपि नाद्यकल्पने
पूर्वकालना आधानस्य ।

अकर्म शोषहोमाधानात्, तरसंग्रहयो हि
कर्मभिः । १४ ॥

भाष्यम्— अग्रह । या पूर्वमाधानाद्वारकिया,
वा कर्माधी भविष्यति । इत्यन्तश्च कर्ममाधानाद-
त्कार्या । द्वयोरपि कान्तयोः पिण्डदेनृप्यवत् नैव लोपो
भविष्यतीति । अगोच्यते । अकर्म च दारकियाया
आधानोत्तरकाले । कुतः ? आहवनीयाद्विषमवादी हि
कर्मभिर्मरुति । स्वार्थे चाग्रहः आधातव्य इति नियमः ।
तस्मात् अग्रहसिद्धिपि काले दारसंग्रहः इत्येवजाति ।

आहवदिति चेत् । १५ ॥

भाष्यम्— अग्राऽऽह । यथा पिण्डमित्युक्तः आहि-
ताग्नेरनाहितमेव भवति, एवं दारसंग्रहोऽपीति यत्कर्म,
तत्परिहर्षयम् ।

न, भुतिविप्रतिषेधात् । १६ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । भुतिविप्रतिषेधो हि भवति ।
एवं क्रियमाणे दारकर्मणि विद्याप्रवणोत्तरकाले अग्रमानं
पूर्वं क्रियते इति विप्रतिषिद्धम् । अग्रमद्वयदेवैर् इति
चेत् । न । अग्रमद्वयस्यैव कालनियमः एव । उपनयनं
च कर्माधर्मम् । तत् द्वितीयार्थं विप्रतिषिच्येन ।

सर्वार्थस्यास्य पुन्यार्थो न प्रयोजयेत् । १७ ॥

भाष्यम्— अथोच्येन, प्रागाध्यातव्य कर्माधिर,
कर्त्तुं च अपत्याधिर अथ भविष्यति । नेनैवं सति,
अस्य न किं निदिशेत्तव्ये इति । उच्यते । नैतदेवम् ।
सर्वार्था हि सा न केचन अपत्यार्थेनामेवति । एतुलं,
कृत्येणाद्विशेषात् इति । तस्मादपि न दिद्वारसंग्रहः ।
अपि च एवं स्मर्यते, ' धर्मं चाधे च कामे च नाति-
चरितव्य ' इति । एवं सति व्यतिचरितव्यं भवति । अतो-
ऽपि न दिद्वारसंग्रहः । एतैव गार्वा कर्माधर्मो अपत्यार्थं

च । तस्मात् विद्याब्रह्मोत्तरफलता । अतो नाधान-
सङ्ख्येनेषेते होमा इति ।

मोमपानात् प्रापणं द्वितीयस्य, तस्यादुप-
चच्छेत् । १८ ॥

भाष्यम्— यजते एतत्, आनुपनयनात् नास्ति
पत्नीति । यदुत्तमेकेन पत्नीति । तत्र मृषते । यथैव
मृतिः 'यमे चापे च कणे च नातिचरित्वा' इति
'यमेमशायने दारे नात्या कुर्वीत' इति च, एव
इदमिति मन्यते एव 'अन्यत्तपये अस्या कुर्वीत'
इति । तस्यायस्य न यमेपेयसा, न प्रनापेयता वा पत्नी,
नोऽस्या कुर्वीति । सोमपानादिति चार्थवादं व्य-
दिष्यति स्म । 'लोपणे न द्वितीया नाचामन्ययत्' इति
द्वितीयामपि ज्ञायामन्ययत् ।

पितृवक्षे तु दर्शनात् प्रागाधानात् मतीयेत् । १९ ॥
भाष्यम्— अथ कथं पितृवक्ष्यं होमोपनिषति ।

उच्यते । यजन् हि तत्र हवते । 'अप्यन्वहितमिना
कार्यः' इति । तस्मात् प्रागाधानात् पितृवक्षः इति ।

वि— 'पत्युपनये होमो वैदिके वा स लीनिके ।
यद्वा, पूर्ववदोक्तेरभाष्यं वैदिकेऽस्तु सः ॥, आपान
विदुषो विद्याऽनुपनीतस्य नास्त्वत् । अष्टमो वैदि-
कादेशोऽस्मी लीनिकेः सत् ॥'

भाट्ट— उपनयनसङ्ख्या होमा आचार्यकृता
मातरककृताक्षीभेदेऽनुपनयनस्य मातरककृताक्षी
इत्येवमाह । तत्र के तदनुपनयनस्य मातरककृताक्षी
आचार्यकृताक्षीमाते आधानगतमनेपदविशेषात्
मातापित्रो कार्याः । अपि तु लीनिकेः एवमाह । ये तु
मातरककृताक्षी तु सुतस्य । अनुविधीनामिव उपन-
यादनुपनीतानामपि आधानगतमनेपदविशेषात् । प्रयोजक-
ऽपि वा आधानपेदरामेकं शान्तिपेदकामायेन उप-
नयनात् पूर्वं कर्तुमनुवक्ष्यते । आशेषकवेऽपि च तस्या-
पिदारककृताक्षीमाते अनुपनयेत् । यथा 'यथा
'नात्या भार्यामपिच्छेत्' इति क्त्वावर्तनोत्तराद्यं
विद्याविधानेन पूर्वमर्थमनु । न च प्रयोजनानुपेन
कालावधि । एतदनुपनयनं निर्विघ्नतात्तेः । न चाप्यर्थ
दायनत्वरूपे चालयेत् । 'यमे चापे च' इत्यादि-

पयस्विचनया कर्माधर्ममत्वाच्च च दारादन्तरादुपपत्तेः,
दारविद्यापयि स्वतन्त्रज्ञानाग्नेनेन यदुविधीनामाधाना-
ध्ययनदेव दारविद्यापयिज्ञानवाभावाच्च । अत एव न
विरक्तस्य कर्मणि दमक्रिया, किन्तु आधर्मान्तरमेव ।
किन्तु उपनयनात् पूर्वमाधानकरणे आनुपनयनादा-
धानादन्तरात् । अष्टमोपनयनसङ्ख्यापे वा प्रकल्पेत् ।
मन्त्रवेऽपि लीनिकामावेव ।

मण्डन— 'होमं कुर्यादुपनयन् शीवपत्नी ।' १.
अंकर— 'लीनिके चोपनीतिगाः ।' १. १.

● उपनयनहोमः लीनिकेऽस्मी कर्मणः, न तु
आहवनीये । वि. ६।८।१२.

● उपनयनाध्ययनयोः, कर्मणः नित्यतया पत्न्यो
नित्यवत् । यथा 'अत ऊर्ध्वं पतनयेने' इति वाक्येन
'अनपीयाना आत्मा भवति' इति निषेधेन च नित्यव-
तिष्ठति । मज्जि. १. ४-५.

● उपनयनोत्तरकालमेव स्वाध्यासि कर्माणि
कर्तव्यानि । भा. ६।२।११-१२, ● उपनयनोत्तरकाले
वैदिनः पदार्थाः उपायमात्राः । स्वाध्यासं वैदिना एव ।
६।२।१।२५.

● उपनयनादधीत होमसंयोगात् । ११ ॥

उपनयनहोमाः आधानसङ्ख्येने अग्नीं स्तु । तदर्थं च
उपनयनं प्रापकः आदधीत अग्नीं तादधीत । होम-
संयोगात् 'यदाहवनीये जुहोति' इति आहवनीयस्य
होममात्रेण संयोगस्य उक्तत्वात् । तस्मात् आधानोत्तर
उपनयनहोमः इति पूर्वं पठः ।

स्वपत्नीष्टिवलीनिके वा, विद्याकर्मोपपूर्वत्वात् ।
१२ ॥

पूर्वपक्षे मूत्रेण घृतं वायव्येन निगम्य विद्यान्त-
साह । उपनयनहोमः लीनिके अग्नीं स्वात् ।
विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् । विद्या पेदाप्ययनं, कर्म आपा-
नादिवर्मे, अग्नये, अनुपूर्वत्वं यजमानस्य प्रसिद्धम् ।
ततः घृत् उपनयनं तत्र उपनयनहोम । तयो पेदाप्ययनं,
तत्र उपायनं, तयो विद्याहः, तत्र आधानम् । तस्मात्
उपनयनहोम लीनिके अग्नीं । स्वपत्नीष्टिवत् । यथा
निपादप्यतीति. लीनिकेऽस्मी वदन् ।

आधाने च भार्यासंयुक्तम् । १३ ॥

यस्मात् अमीनामाधानं भार्यासंयुक्तं भार्या संयुक्तं भार्यासंयोगोत्तरकालम् । तस्मादपि उपनयनहोमः लौकिकेऽग्नौ । चकारो हेत्वन्तरसंयुक्तार्थः ।

अकर्म चोर्ध्वमाधानात्, तत्समवायो हि कर्मभिः । १४ ॥

आधानस्य भार्यासंयोगोत्तरकालात् उपनयनहोमः लौकिकेऽग्नौ इति सिद्धान्त उक्तः । तदेवमाह उक्ता—
आधानात् पूर्वं एका दारक्रिया, सा कर्माणां भविष्यति, अधानोत्तरकाले च द्वितीया दारक्रिया, सा चापत्तार्था । एवं सति प्रथमं भार्यासंयोगः, तत आधानं, तेन सम्पूज्ये-
ऽग्नौ उपनयनहोमः, तत्रो वेदाध्ययनमित्यादि इति । अथाह सिद्धान्ती । आधानात् कर्मो दारक्रियायाः अकर्म अकरणम् । किंतु आधानात् प्रागेव । हि यस्मात् कर्मभिः श्रमिहोनादिकर्मभिः सह तत्समवायः आधानमन्वयः आधानव्याप्याधीना संकथो भवति । अथवा तन्मगानः मार्गायाः संन्यः कर्मभिर्भवति । भार्यासंयुक्तस्य हि कर्मणि भवन्ति । तथा च भार्यासंयोगोत्तरं आधाने सति कर्मश्रितात् उपनयनकाले च तस्य सर्वस्वाम्यवात् उपनयनहोमो लौकिकेऽग्नौ एव ।

अस्मिन् सूत्रे या पूर्वपक्षिणः दाहका उक्ता, तदर्थमेवैव इवं गमं युक्तोपिनिवृत्तौ व्याख्यातम् । तदथा—‘उपनयनात् प्राक् आपानार्थमेका भार्या अस्तु, आधानोत्तरं दारसंघट्टः प्रजापतेऽस्तु इत्याह—अहमेति । आधानात्पूर्वं परिणीतया अकर्म कर्मसंप्रत्यापत्तः । तस्मिन् उपनयनकाले समवायः भार्यासंयुक्तः कर्मभिः सम्बद्ध इति शेषः ।’ इति । इवं दाहकाम्यम् । ततः परं ‘अहमे च दारक्रियाऽऽधानोत्तरकाले’ इति सिद्धान्त-
सूत्रम् । तद्व्याख्या चेत्—‘हमे पक्षं दूषयति । अहमेति । आधानोत्तरकाले दारक्रिया अकर्म अननुष्ठेय । अथाहनात् इति पूर्वपक्षः’ इति । एतद्वितीयसूत्रस्यापि पूर्वपक्षेति भाष्येऽपि दृश्यते तथापि सा पूर्वसूत्र-
व्याख्यानमप्ये पठिता सती दारसंघट्टरूपेण न स्वत्य-
सुप्राप्तिका इति स्पष्टम् । न चेदं सूत्रं अन्यत्र कापि दृश्यते ।

आहवदिति चेत् । १५ ॥

आह विण्शिविद्वयः यथा आहिताग्नेः अनाहिताग्नेश्च मन्ति उह्यत् दारसंघट्टः आहिताग्नेः अनाहिताग्नेश्च, अर्थात् आधानोत्तरं आधानात् प्राक् च स्यात् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, श्रुतिविप्रतिषेधात् । १६ ॥

अनाहिताग्नेरपि दारकर्म इति पूर्वपक्षोक्तं निषेधनि-
सिद्धान्ती । न अनाहिताग्नेः दारकर्म संभवति ‘अपीत्य-
स्मात्’ ‘स्मात्’ उदरेत्’ ‘आपुमः आदधीत’ इति श्रुतिभिः विप्रतिषेधात् । तस्मात् आधानात् प्राक् दारकर्म नैव संभवति ।

सर्वोपेत्याद्यं पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् । १७ ॥

अधानात् प्राक् दारसंघट्टः कर्तव्यः, आधानोत्तरं च पुत्रार्थं इति पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्र । दारसंघट्टस्य कर्मार्थस्य अपत्यार्थस्य चेति सर्वोपेत्यात् पुत्रार्थो दार-
संघट्टः आधानं न प्रयोजयेत् । यदेव कर्मोपेत्याधानं, तदेव अपत्यार्थमपि । तस्मात् एकैव भार्या कर्मार्थं अपत्यार्थं च । तस्याश्च विवाहप्रयोगोत्तरावस्त । अतो जायावर्तकत्वेन अग्नौ उपनयनहोमः ।

सोमपानास्तु प्रापणं द्वितीयस्य, तस्मादुप-
यच्छेत् । १८ ॥

यद्यपि वस्तुतः एकैव पत्नी कर्माणां अपत्यार्था च, तथापि ‘अन्यतरापये अग्नौ जुर्वीत’ इति स्मर्यते । तस्मात्तस्य न धर्मसंपत्ता, न प्रजासंपत्ता वा पत्नी लोऽप्यौ जुर्वीत इति स्मृत्यर्थः । सूत्रे दूषाद, उक्त-
वैसम्पत्यनोत्तरार्थः । सोमपानात् इति शब्दः ‘सोमपौ न द्वितीया जायामन्यत्पूत’ इत्यर्थेनादं व्यपदिशति । ‘सोमपाने न द्वितीया जाया अन्यत्पूते’ इति च । निषेधश्च श्रुतिपूर्वकः । अस्मात् सोमपानात् सोमपान-
विषयकार्यत्वादात् द्वितीयस्य दारपरिमृश्य प्रापणं प्राप्तिः भवति । तस्मात् धर्मप्रजाऽन्यतरावस्थे दारणे सति, उपयच्छेत् द्वितीयं दारसंघट्टं जुर्वीत । एवं यद्यपि भार्याद्वयं सिष्यति, तथापि न उपनयनहोमात् प्राक् भार्यासंघट्टः सिष्यति, न वाचनम् । तस्मात् उपनयन-
होमः लौकिकेऽग्नौ एव, न संकल्पेऽग्नौ इति निधीयते ।

प्रतीतेः कारकत्वे च साक्षात् क्रियाऽन्यसंगमनेन उप-
पदाभावात्तदाय क्रियाऽन्यसादादकस्य द्वयंयुगलस्यस्य
अन्यमुपगमनीयत्वात् कारकत्वान्वितस्य च स्वाभाविक-
विन पदान्तरान्यथानपेक्षतया उपपदान्वयपेक्षेणभूत-
रक्षणापेक्षरूपान् उपपदविभक्तिवात् कारकस्यस्वसा
कारकविभक्तित्वस्य सङ्गीकरणापत्तये । सु. पु. १०९९-
११००. * उपपदविभक्तिषु तदर्थ्यं चतुर्थी विनियोज्य-
भुतिः । बाल. पु. ४१. * उपपदविभक्त्यर्थानां
परिगतभावार्थान्तरे अन्यस्य भूतभावनाऽसम्भविनेन
न कारकत्वम् । अत एव कारकविभक्त्यपेक्षया तुल्यकर्म
इति सम्यक् । मज्जि, पु. १२८-१२९.

* उपपदश्रवणे उपपदार्थसंज्ञायां निधिः चत्व-
र्भावानुवचनेऽयम् । तौष्ठा भाषायेऽर्था इत्यधिकरणे.

* उपपदस्यैतानामवच्छिन्नानां शेषार्थे ब्रह्ममनि-
माद- 'सु. चैवोपपदस्यार्थः सर्वभाषाणांऽभिधीयते ।
तदर्थसंज्ञितेनैवं प्रत्ययानमेकवाच्यता ॥' इति वैश्वदेवी
आमिक्षा इत्यन । (वा. पु. ५.३४) । सु. पु. ८३०.

* उपपदार्थद्वयस्य परस्परान्वयमुपनेरभावात् ।
भाट्ट ७३१४.

* उपपत्तिसंज्ञेन अनारिताप्रिता स्मर्यते । सु.
पु. ९१५.

* 'उपप्रेक्ष्य होतारं देवेभ्यः' इति प्रियः एव
नोपप्रेयः । संकप. १११८.

* अष्टमृत् उपपत्तये गुणभूता । (शुद्धा इतिमहत्वादी
शुद्धाः अपत्तात् उपपदुपपत्तिः) । भा. ४।१।११.

* उपपदं शान्तिमात्रमुपपत्तय एकमुपपत्तय च ।
५।१।८।१६. * उपपदतः प्रयाजानुशाखायांन्याचारत्वेऽपि
प्रधानाद्विप्राधारत्वात्तन्मात्रं प्रधानमिप्रकार्यः । सु. पु. ६२६.

* उपपदं फलभुक्तिः 'यस्याश्वी उपपदभवति ब्रह्म-
पेक्षायाऽप्युपपत्तये' इति अर्थवदः, न तु फलविधिः ।
भा. ४।१।११-३. * उपपत्ति अष्टमृतिवत् प्रकृ-
पेक्षान्वयेऽपि पत्नी अर्थवदेव पातितमप्यः । संकप.
१।४।७.

* उपपत्ति आत्मप्रदं चतुर्गृहादय-
विशिष्टमण्डपमार्गं, न तु अष्टमृतिविशिष्टमम् । भा.
४।१।७।४६-४८. * उपपत्ति गृहीतमार्गं चतुर्थ-

पञ्चमप्रानन्दमर्थमनुयायाने च । तथा च औकृतान्वयस्य
अनुयाया यथा प्रपञ्चः, तथैव चतुर्थपञ्चमप्रानन्तिपा-
दकमानयनमपि प्रयोक्तव्यम् । वि. ४।१।१५. * उपपत्ति
चतुर्गृहीतमेवान्वयप्रवृत्तं, यत्र अनुयाया न सन्ति
आनिष्ठावाम् । भा. ४।१।१७।४८.

* उपपत्ति चतुर्गृहीतयोर्द्वयं विधेयं न तु
अष्टमृतिवत् ।

नद्वयसंज्ञं, अथवात् । ४।१।१७।४६ ॥

भाष्यम्— 'अष्टमृत्पत्ति गृह्णाति' इति भूयते ।
तत्र संदेहः किं नन् औपम्यतया अष्टसंज्ञेन प्राप्तेन
परिहृयते, उत चट्टसंज्ञया गुणभूता द्वयोर्गृहणोक्तिः ।
किं ताका प्राप्तम् ? अष्टसंज्ञया गुणभूता, न चतुर्गृह्ये
हे इति । कुतः ? प्रवृत्तात् । अष्टसंज्ञया भूयते । चतु-
संज्ञे हे अष्टसंज्ञया लभ्येते । भुक्तिरक्षणविशये च
भुक्तिर्याग्या, तस्मादष्टसंज्ञा प्रवृत्तमिति ।

द्वयम्— (इदमपि प्रान्तिप्रत्ययविभक्तिम् । पूर्व-
वक्ष्यम्—) अष्टमृत्पत्तिशिष्टं ब्रह्ममुपपत्तये ('अष्ट-
मुपपत्ति गृह्णाति' इति एकमेव अष्टसंज्ञा प्रवृत्तं, न तु
चतुर्गृह्येकप्रवृत्तम्) । तत्र यथा न चत्वारि
चतुर्गृहीतानि सन्ति, (अष्टमृत्पत्ति) एवं हे चतुर्गृहीते
न सः (अष्टमृत्पत्तिरोपात्तम्) । लक्षणया तु गम्यते,
भुक्तिर्याग्या तु अयुक्तः वा (लक्षण) । तस्मात् (एक-
मेवेर) अष्टमृत्पत्तये प्रयाजानुशाखायांमिति । एवं चेत्
अनुशाखायावेऽपि (आतिष्ठाऽऽदी) अष्टसंज्ञापरि-
च्छेदमेव (प्रयाज-) वक्ष्यम् । (चोदयति-)
प्रयाजानुशाखेभ्यः चतुर्गृहीतयोः उपपदं आधार इति
चेत् । (परिहरति-) तत्र, (कुतः ?) संख्याधार-
विशिष्टमेवान् प्रवृत्तमुपपत्तये । अतः अष्टसंज्ञया निषेध-
मानत्वात् ननुपपत्तये, अनुवादभावाच्च न चरन्ते हे
चतुर्गृहीते लक्षितम् ।

अष्टमृत्पत्ति चतुर्गृह्ये १७ ॥

भाष्यम्— अनुपपत्त्यादयः भवति । 'चतुर्गृहीतं
वा एवमुपपत्तयस्मात्प्राप्तं श्रीनिव. प्राचीनान्
प्रयाजान् यजति, समानान् चतुर्गृहीतवत्' इति

चतुर्गुहीतनुप्रदः कथं स्थापिति । किं चतुर्गुहीतं भवति समानयनेन ? नेति सूत्रम् । चतुर्गुहीतं प्रथममेव तत् । आधारेऽपि आधारिते, यद्वशिष्ठं चतुर्गुहीतमेव तस्य प्रहणमासीत् । किं तर्हि चतुर्गुहीततायेति ? चतुर्गुहीत-रानुप्रदस्येति । अयं हि चतुर्गुहीतं होमायाप्यते, तस्यार्थं कथं स्थापिति । एवं चतुर्गुहीतस्येन अत्रमिति लक्ष्यते । अत्रमयं च बहुलं कस्य चिदप्येष भवति । यदि हि औपम्यप्रदस्येन, एव चतुर्गुहीतमस्य भवति । तत्र चतुर्गुहीतस्येन अल्पता शक्यते लक्षयितुम् । तस्मादपि पर्याप्तः औपभृते अष्टसंख्या गुणयुतेति ।

दुष्— न तावत् समानयनेन चतुर्गुहीतस्य भवति पूर्वमेव (समानयनात्) तस्य (नौद्वयस्य) चतुर्गुहीत-परिच्छिन्नत्वात् । इतरस्य च (औपम्यस्य) चतुर्गुहीतस्ये (यति) कीदृशे अत्यल्पमहत्त्वे ? यदि तु अष्टसंख्या-परिच्छिन्नमीपभृते, ततः इतरस्य (नौद्वयस्य) अल्प-त्वात् महत् अनुप्रदः क्रियते समानयनेन । तस्मात् (अनुप्रदस्यमात्) अष्टगुहीतं चतुर्गुहीतापेक्षया महत् । तेन अष्टगुहीतस्यैव व्यापक्यते ।

द्वयोस्तु हेतुमामर्थ्यं अवर्णं च समानयने । ४८॥

माध्यम्य— तुमन्वः पञ्च व्यावर्तयति । हे एते चतुर्गुहीते, एव हेतुः समर्थितो भवति । अग्निप्राया 'चतुर्गुहीतानि आग्यानि भवन्ति, न हि अन्नानुयाकान् यस्य भवति' इति अवलम्ब्य अनुयाजेषु एतत् अष्टगुहीतमेव औपभृते गृह्यते । यदा अष्टसंख्या दुष्प्रभृता, न तदा द्वयोश्चतुर्गुहीतयोः कनोः । 'चतुर्गुहीतानि आग्यानि' इति प्रबुधवचन आग्येषु उपपद्यते । तस्मात् चतुर्गुहीते हे इति । आह, 'त्रिमेतत्, प्राग्विस्मयकमिति । तदभिधीयते । अतस्तस्य उच्यते 'चतुर्गुहीतं ज्ञेयम्' इति सर्वहोमेषु । तेन प्रधानानुयाजेनपि न तत् अष्टगुहीतेन चक्यते बाधितं, नानाविधयनात् । अष्टगुहीतं हि मह्ये, चतुर्गुहीतं हि होमे । अत्र हि संमनो यत् अष्टगुहीतं गृह्यते, चतुर्गुहीतं ह्येतत् । तदेतत् इह व्याप्तं मह्ये भवति । यथा हे चतुर्गुहीते होमे स्यात्वात् ? तस्मात् हे एते चतुर्गुहीते अष्टगुहीते यद्यप्यपि गृह्यते । न हि हे चतुर्गुहीते अष्टगुहीतं अष्टगुहीतं कथितं संशयते ।

तस्मात् हे एते चतुर्गुहीते इति । अत्र यदुक्तं अष्टगुहीतं भवते, अत्रिष्ट लक्षणया गरीयसी इति, उच्यते । उक्त-मस्याभिः अष्टसंख्यायाः प्रयोजनं 'कथं हे चतुर्गुहीते स्याताम्' इति । अपिच 'अष्टाउपभृति गृह्यते' इति उपभृति समानीते हे चतुर्गुहीते कथं स्यातामिति । इतरथा असति अष्टसंख्ये नानापात्रयोर्मध्येयताम् । तस्मात् अष्टसंख्यापेक्षया अदोषः । तस्य एतत् हे चतुर्गुहीते उपभृति इति । प्रयोजनं द्वयोश्चतुर्गुहीतयोः सती समानयने अयं समानेतरं भवति, अष्टगुहीते सति न निवेगवः अर्थम् । तथा यत्र अनुयाजार्थं न प्रदणं, तत्रापि अष्टगुहीतं यथा पूर्वं पक्षः । यदा च विद्वान्, तथा चातुर्मास्येषु चतुर्गुहीतं उपभृति भवति इति ।

दुष्— हे एव चतुर्गुहीते (होमाहे) । कुतः ? अनादित्यविक्रान्तं होममन्त्रे चतुर्गुहीतं (प्राप्तम्) । तत्र (होमः) चतुर्गुहीतपरिच्छिन्नं विमति (आग्यादि) साधनमाकाङ्क्षति, न संख्याम् । 'अष्टाउपभृति गृह्यते' इत्यस्य (आग्यस्यापि प्रयो-जनं प्रति) साक्षाद्वचनम् । प्रथमातुयाजस्य प्रयोजनं दीयते (दीयते इति पाठ्यस्मात्) । तस्मात् यत्रापि औप-भृते (अष्ट-) संख्याऽस्ति, तत्रापि चतुर्गुहीतसंख्याया अस्तित्वात् (तामनाहत्) इत्येव (एव) गृह्यते । अष्टसंख्या भूतिवृत्ताऽपि न संशयते होमेन । (कुतः ?) संख्याऽन्वयेन (चतुर्गुहीतं होमस्य) अव-च्छेदत्वात् । तस्मादष्टसंख्या हे चतुर्गुहीते लक्ष्यति । न तु चतुर्गुहीतस्य अष्टसंख्या लक्ष्यति तमर्थं, व्याप्य-माश्रितम् । अत्रापि विमतानादित्यविनिता, व्याप्यदेवाज अनमर्षो स्याते अष्टसंख्याप्रदं । (प्रदयता अष्ट-संख्या) यत्र प्रधानानुयाजेन्यो यत्रापि दीयते, यदा (सर्वे श्वादिभुक्तवान् इति) व्याप्यदेव तावदेव इतरत्, तावदेव इतरत् इति (एकस्यैव इतरस्यैव इति युक्तितोः पाठः) । यथा (लोके) दातव्याम् दीयतां इत्युक्ते समर्पणेनैव यदा अष्टसंख्यापरिच्छिन्नमर्पति । न तावत्परिच्छिन्नं (अष्टसंख्यापरिच्छिन्नं) होमसाधनम् । अत्राष्टसंख्येनानि योऽर्थो व्याप्यदेव प्राप्तवान्, स एव

प्राप्यते । ननु एवं अनारम्भविधिः (प्रयाजानुवाक-
विधये) अनुवादः स्यात् । उच्यते । विद्यसाधेदे अनु-
वागे दोषो भवति, न तु इह विद्यसाधेदः । य एवाधो
विधौ, नोऽनुवादेऽपि । अथवा 'यत् प्रयाजानुवाकयो-
श्चतुर्गृहीतं गृह्णाति, तत् अग्रे उपाति' इति नैन प्रवृत्ते
विधीयते । ग्रहणे तु अर्थेऽन्ता एकात्मना (सन्नेष)
विधीयते, अद्वयत्वावधारणम् मिश्रणस्या नापापमत्ता
सौभर्ग्यं नियम्यते । अत आह (चाप्यकारः) 'उपभृति
समानांते द्वे चतुर्गृहीते कथं स्यात् इति । इतरथा
अतस्यशब्दे नानापापयोर्द्वयोरेवास्मात् । अथवा
उपभृद्वत्संख्याप्रवृत्तौ न्योनि अथ विधीयते ।
तस्यार्थे होमि विधीयते । तस्मात् चतुर्गृह्या
होमि, अद्वयत्वात् ग्रहणे । द्वयोरपि मिश्रविध-
यात् न विरोधः, इति नान्द्वयेन चतुर्गृह्यापि
शक्यते । न न होमार्थेऽन्ता (मन्त्रस्य, अर्थस्य)
सुव्याप्यता प्राप्य बाधः, अङ्गत्वेन प्रधानगुणकस्य
अन्त्यान्तत्वात् । तेन महत्त्वमत्ता आसंख्या चतुर्गृह्य-
निष्पादकादेन होमाङ्गं भवति (न स्वल्पेन) । तस्मात्
चतुर्गृह्याङ्गं इत्यद्वयमेतत् इति । 'न निवेगतः अर्थः'
(समानित्वं पूर्वपक्षे इति क्व भाष्ये प्रयोजनमुक्तं -)
इत्युक्तम् । न्यायात् व्यक्तेषु प्राप्नोति । एवमपरिपुष्टे
द्वितीयां प्रयोजनमाह, अत्रानुवाकयोऽपि व्यवहृतीत्यनेन
पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते चतुर्गृहीतं इति ।

या— 'अष्टाशुपभृति एकाति' इति किं अष्ट-
संख्यैकग्रहणविधिः, स च चतुर्गृह्याङ्गद्वयविधिः इति
विचारः । 'विधीयतेऽष्टसंख्याकं ग्रहणं श्रूयते हि
तत् । उच्यते तु चतुर्गृह्याङ्गद्वयमनाष्टसंख्यया ॥'
उच्यते । 'चतुर्गृहीतं होमाङ्गमष्टसंख्यामुतिः पुनः ।
ग्रहणे, तेन होमाङ्गं चतुर्गृह्याङ्गं सार्धं न सा ॥
प्रधानाङ्गं चतुर्गृह्याङ्गं, अष्टाङ्गमितरं पुनः ।
अथानाङ्गं च नानाङ्गमलं अथवि वाधितुम् ॥'

सोम— औपश्रवणमङ्गद्वयं संगतिः । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे मन्त्रप्रपासेषु 'धारीशोभौ सिद्धद्वये यजति,
शेषर क्रियते' इति अनुवाक्याभावेऽपि अष्टाष्टीतम् ।

सिद्धान्ते तु अनुवाक्याभावे चतुर्गृहीतं इति । -सूत्रे
उच्यते । औपश्रवणमङ्गद्वयः इति ।

यि— 'अष्टाशुपभृतिः स च किमष्टैकमे इति ।
चतुर्गृह्ये वा, ऽऽद्यः स्यादष्टभृतिसम्पत् ॥, चतु-
र्गृहीतं होमाङ्गं फलत्वात् बाध्यते । चतुर्गृह्याङ्गं
सहानीत्यर्थमस्मात् ॥' (सह अमीतये इति सहानीत्य-
र्थम्) ।

आह— 'अष्टाशुपभृति' इत्यनेनाष्टसंख्याकं एकं
ग्रहणं विधीयते, उक्तं चतुर्गृह्याङ्गद्वयमप्यस्ति
विन्यासा, भूतानात् अष्टवत्संख्यैव विप्रक्षिता, न चतु-
र्गृह्याङ्गं, सख्याऽऽपक्षः । न चानारम्भाधीतेन 'चतु-
र्गृहीतं ज्ञेयम्' इत्यनेन अनिर्दिष्टमप्युक्तं होमानुवादेन
चतुर्गृहीतविधानात् प्रजाजद्विधौ तस्यानेः प्रधानानु-
वाक्यचतुर्गृहीतग्रहणेनैव उपभृताप्रमात्रस्यापि विधि-
प्रतीत्येष्टपरं चतुर्गृह्याङ्गसंख्यायैमि वाक्यं, अनारम्भ-
विधिना ज्ञेयविद्योदनात्प्रोक्तविधयानुभूत्यहोमोदेनेन चतु-
र्गृहीतविधानेऽपि प्रजाजद्विधौ यजतिचोदनाचोदितेषु
प्रक्षेपाभ्यहोमस्य तदीयग्रहणसंस्कारकत्वेन । तद्विद्वत्
चतुर्गृहीतविधानमुपपत्तेः । अत्र एव उपायुवाकौ
'चतुर अन्वयश्च गृह्णात् आह' इत्यादिभिन्नतरादेन
भुक्तचित्तचतुर्गृहीतविधानम् । अन्तु वा एतादृशविधये-
ऽपि तज्यातिः, तथापि वाच्यमिदं प्राप्तागिनेन चाह-
त्वेन बाधार्त्तं तस्य प्रजाजद्विधौ रिकविषयत्वमेवा-
वश्यकम् । न च होमाङ्गश्चतुर्गृह्याङ्गः प्रधाना-
श्रित्यादङ्गाश्रितस्य ग्रहणाङ्गभूतस्य अष्टसंख्यया
वाधासम्भवः, तयोरेव ग्रहणाङ्गत्वात् । अष्टं वा
चतुर्गृह्याङ्गं होमाङ्गं, तथापि होमायापि अथ
अङ्गत्वादेन न तद्वच्चतुर्गृह्याङ्गस्य शक्यम् । किं
होमोदेनेन चतुर्गृहीतविधाने प्रतिहोमयति तद्विदा-
पक्षेर्वाक्यप्रामाण्यनान्यकिमेदेन चतुर्गृहीतमेदात्
तावन्तुर्गृहीतदेनेन एकपातविधौ अष्टानुपपत्तिः ।
नहि तज्यागममत्रोदिव अवयवतो होमे किञ्चिद्विधा-
नममपि । अन्तु वा तत्, तथापि यथैतत्तत्पक्षो
होमेऽपि चतुर्गृहीतस्यस्य प्रधानानुवाक्यवाक्यविधानः,
तथैव अष्टसंख्याग्रहणे अनुष्ठितेऽपि तदन्तरात्वेन

चतुष्कद्वयस्यापि सत्त्वात् उभयोरपि सम्बन्धो. साधनत्वा-
विधानाः । किंचैव तत्र प्रशब्दद्वयानुपादनत्रयेऽपि मिलित्वा
एकं चतुर्गुहीतमवयवमः प्राप्नोत इत्यश्वत्थानुवादस्तुपपत्तिः ।
अतस्तत्संज्ञाकप्रद्वयसत्त्वात्प्रत्येक एतौचैव. तस्मादौ-
हेतोर्न विधीयन्ते । न चास्मिन् मतेऽपि प्रतिप्रधान मेद
प्रवृत्तिः, निमित्तयोगसम्बन्धानुसारेण तस्या प्राप्तानपि पृथगु-
त्पत्तिशक्त्यरेषांप्रत्या तयोपश्रव्य एकेकस्यैव अवयवयो
निमित्तयोगाग्राह्यात् । अतोऽद्वयं विवक्षितमेव । इति
प्राप्ते, 'चतुर्गुहीतान्तावधानि सन्वति' न तन्ना-
मान् सन्वति भवति' इत्यप्रतिष्ठापयिताऽन्तावा-
युतस्य चतुर्गुहीतवद्भुवे अन्यादसामान्यामावक्यस्य हेतो
रेव लक्षणात्तत्पर्यमादकतया अत्रयमविवक्षितम् । अयं
हि न 'तेन द्वयं नियते' इतिवदर्थवादः, अपि तु
लक्षणाऽऽप्यमात्राद् हेतुविशिष्टचतुर्गुहीतमूलविधेरेव
चतुर्थचतुर्गुहीतमेवोचितकथः । अतश्च तद्वैलेन व्याप्ति-
फलताया ययमत्र अनुसन्ध्यामात्राभापोऽन्यत्रापि, तत्र
चतुर्थचतुर्गुहीतमिद्वितिरूपसाधयिद्विः । असम्भ्यतिरेक-
मुत्पन्नं चतुर्थं चतुर्गुहीतमनूपायाय इत्याद्य प्रयाजाधर्ममिति
सिद्धं भवति । तन्नाश्रयस्य चतुष्कद्वयसत्त्वात्तदर्थमेव उच्य-
ते इति तद्विधिः । इतरथा अनुपाजाभावेऽपि आद्य-
परीक्ष्यामिद्वत्त्वेन औत्सर्ग्यवैकल्यवस्तुष्कद्वयस्यैव श्रमे-
र्युक्तानुपादानुपपत्तिः । कथमिच्छात्रागति वा समस्त-
वाक्यवैकल्यम् । न च वाक्यमिद्वयविधेरेवावयववैकल्यं,
हेतुपत्तये संभवति क्षुत्तिरलक्षणाया श्रावणमात्रात् ।
वस्तुतस्तु, नाद्यप्येवमपि लक्षणा, हेतुमलेनैव अर्थस्य अनु-
पाजाधर्म्ये अर्थस्य प्रयाजाधर्म्ये चात्रयते आसिष्याऽऽदी
अनूपाजाधर्म्येवैव अप्रवक्ष्य यधीयते । अस्मिन् वा सा ।

प्रयोजनं, पूर्ववत् प्रयाजकथयै अर्थान्तरसमानवन,
अद्वयहीतस्य 'यत्नं स्यादश्रुतान्ता' इति न्यायेन
पत्रस्यापि विभगात् । सिद्धान्ते तु अर्थं समानेवम् ।

गणन— 'यत्नं संश्रयार्थं शास्त्रम्' १९.

शंकर— 'आद्ये च चतुर्थे हे ।'

● उपभृद्वय प्रशाननुपाजावयवद्वयव्यवस्थायै व्याप्त्य,
एककाले च त्रयेण व्याप्यद्वयव्यवस्थायै, न तु एक-

व्यामेव लभ्यति उभयोर्ग्रहणं, ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये
पथो । के. ५।२।२।१६.

● उपमा— उपमानताऽवच्छेदकसंज्ञेन उपमेय-
वृत्तिले एव उपमानियमात् । भाट्ट ७।१।२ पृ. १४२.

● उपमानं अद्ये दृष्टादृष्टे चार्थे न प्रवर्तुमीति ।
कु. १।१।१।१. ● उपमान अपि नैयायिकोक्तमभि-
रूपता स्वल्पशान्तिपानविकटमुक्तम् । बृहती. पृ. १६९।
'वाद्यं मनान् स्वपमानानां पश्यति भग्नोपमानेन
अवगच्छ भद्रमपि नादद्यमेव वदन्ति' इत्यनेन ग्रन्थेन
वाक्यत्रयेव शब्दं उपमानमुक्तं भाष्ये । तत्र नैयायि-
कानां संमतं न भाष्यकारस्य । श्रुज्जु.

● उपमानमपि सादृश्यमस्तिसिद्धये बुद्धिमुत्पाद-
यति । यथा गजवद्वर्णं गोसलस्य । भा. १।१।५।५
पृ. ३७.

अस्य च सादृश्यमिति श्रुत्योक्तानस्य गोविपने स्वरग-
कृतये सादृश्यविषये प्रत्यक्षरूपमेव सादृश्यमिति श्रुत्य
वाच्ये. अन्यथाः असिद्धेः उपमानमपेक्ष्य वदन्ति श्रुति-
पर्यन्तस्य अनुपादमपेक्ष्य वदन्ति विधेयम् । वैद्यनाथः ।
तत्रैव भाष्यकारैः । यत् सादृश्यं दृश्यमानं भवति तद्वद्वै
बुद्धिमुत्पादयति तदुपमानं, प्रमेयबुद्धिजनकमेव सादृश्यं
इन्द्रियमप्यत्र उच्यते । यथा गजवद्वर्णं इति सादृश्य-
मिति श्रुत्यवद्वर्णं गोसलस्य जनकमिति । यथा सादृश्यं
अस्ति तद्वद्वै यथा बुद्धिमुत्पादयति सा उपमानम् । यथा
गजवद्वर्णं यस्या गोसलस्य जनकं तत् इति । के चित्तु
गोसलस्य इति पुनरत्र आवयजे, के चित्तु गज-
वर्णमिति । तदुभयं न युक्तम् । रत्नाकरः.
पृ. ४८२-४४६

श्रे. वा.— 'कीदृशवय इत्यर्थं पृष्ठो नान-
रित्येवमिति । अग्नीषोम्यप्यत्र वाक्यं यथा गौर्गव-
स्य । ११ । पतसिन्नुपमानत्वं प्रसिद्धं, साधने-
पुनः । उरस्यमावहिर्गोसाद्वयवैकल्यवर्जितम् । २॥

रत्नाकरः— 'प्रसिद्धावयवत्वं साधनपानमु-
पायम्' इति अक्षपादेनोक्तम् । (१।१।१५) 'कीदृशो
गवयः' इत्येव नागरित्वं पृष्ठो कथं प्रसिद्धेन गवा

साधर्म्यान् अप्रसिद्धं यवपं येन वाक्येन रोचयति, यथा 'गौरि' यवयः' इति तद् वाक्यं उपमानमिति (नेतादयो लक्षणं नैयायिकसंमतं इति केचनः) । यद्यप्येवं नैयायिकानां प्रसिद्धं, तथापि संक्षेपशब्दानां अर्थं ज्ञानं इतीदृशात् शब्दभेदात् अग्राह्यं लक्षणं भाष्ये वर्णितमिति । १३ शुतातिदेशवाक्यानाम्प्राप्त्यर्थे यवये मतिः । या सोपमानं केषां चिद् गोसाहस्यानुरक्षिता । ६ ॥ (नैयायिकागोप) तस्मान् यत् स्मर्यते तत्स्यात् साहस्येन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य, साहस्यं वा तदन्वितम् । ३७ ॥ प्रत्यक्षेणानुसृत्य साहस्ये गतिश्च स्पृते । विशिष्टस्याप्यतोऽसिद्धेरुपमान-प्रमाणता । ३८ ॥ प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पादके । विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणात् । ३९ ॥ मित्राऽनुमानानुसृष्टमेयमुक्ता (इयं उपमा अनुमानात् मित्रा उक्ता) सौख्यदिवाक्यैरसह्यपि दृष्टम् । साहस्यतोऽप्यविशुद्धं कथं तु प्रत्याययेदित्युच्यते नः । ५२ ॥ प्रतिनिधिरपि चैवं प्रीति-साहस्यगोपाद् भवति तद्वपुषोऽत्र नीवारजानां । तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः । 'प्रकृतिरपि च गौरीर्भाव्यते यत्र चान्यः । ५३ ॥ यदि सुसदृशमन्यद्वयते, तत्र विधया भवति विसदृशस्यान्यदसाहस्यमुक्तम् । मतिरपि च तमेव प्राग्वीर्यवत्तेऽस्मिन्नस्मिन्नविषयबोधेऽसत्यपीर्यं च वाचा । ५४ ॥ (न केवलं बहुवचनमात्रं, किन्तु गतिरपि दृष्टेः लोभस्यप्रवृत्ते, लज्जिते च निराकाङ्क्षे जाते पश्चादनुमानतोऽपि मन्दसदृशगोपोऽनुमानानौपयिकत्वात् भाष्यते ।)

बृहती—साहस्यमिति किं ? साहस्यम् । गो-स्मरणम् । ननु च शास्त्रव्यतिक्ता तुल्यः । सा चात्र (अनुमानेऽपि) लक्षणम् । तत्र वा अन्यत्र चेति केद्वयमुच्यते । साहस्यमुच्यते । एकदेशदर्शनादिति हि तत्र लक्षणम् । शास्त्रव्यतिक्ता इति विशेषणम् । अतो गतयस्य साहस्यं न सहसावगत्यैरेकदेशः । किंच असदृशदृष्टवन्तो हि अनुमानस्य हेतुः, असत्तापीपण्यावृष्टि-सम्प्लेक्षश्च । इत्यमरः गारिः, (गतः) प्रमाणान्तरम् ।

किं पुनरत्र न्यमिचारादर्शनं, गतिदृष्टार्थमिदं लक्षणम् ? (उत्तरं—) किमन्यदतः सदृशावगातात् । अत्र सामान्यमेव कैश्चित् साहस्यमुक्तम् । न तन् साहस्यम् । किं तर्हि ? अन्यदेव हि तत् । गोव्यादेरेकत्वात् । ननु चात्र प्रमेयमेव नास्ति इति चेत् चिन्मन्यते । तदुक्तम् । अनुभूतमपि कारणान्तरावगम्यं प्रमेयमेवेति उक्तम् । पृ. ८३-८४.

श्रुतम्—अत्र वदस्मि । साहस्यं नाम न किञ्चिदस्ति, इत्यनुसृष्टमस्मान्यविशेषातिरिक्तं तदन्तर्भूतं वा । तेषां संयमे अपठितः सत् इति वक्ष्यामिदम् । अत्रोच्यते । 'साहस्यमिति किं ? साहस्यम्' (इति बृहती) । अस्माकं—साहस्यमिति यत्र ज्ञानं तत् साहस्यम् । अस्ति चेदं ज्ञानम् । तदियन्वनं न विषयव्यवस्था । तेन ज्ञानवत्तेन गुणादिन्यतिरिक्तं तदन्तर्निवेशि वा साहस्यं आनुपपन्नमपि । गोस्मरणस्य इति भाष्यग-मुक्तम् । नहि स्मरणस्य बुद्धिरूपवत्तेः । तत्राह गोस्मरणस्य इति (बृहती) । अनुभूतयोः पुनस्य इत्यर्थः । गोस्मरणमेवेति यदि स्मरणं यस्य इति बहुवीहिवां, याः स्मरतीति वा कतिरि नन्यादिभ्यो स्युः इति विसृज्यतात् । गोः स्मरणः गोस्मरणः इति पक्षीयनाशः । किं पुनरत्र अनुमानादिसिध्यते, अपापि हि साहस्यं शास्त्रव्यतिक्तावगम्ये इदं गतिं ज्ञानमुत्पादयति । गोसाहस्यं हि गतयवर्ति गोवर्तिना गतयसाहस्येन श्वत्साहस्यमेतदप्यः । (उच्यते) अयमेव निरीयो धूमादिभिः, यत् मित्रवर्तिन्यभिर्भूतो गम्यगमकः । अनुभवः हि धूमादि गत इदं, तत्र ज्ञानमुत्पादयति । साहस्यं ॥ अन्यत्र । किंच निरुपाधिकत्वेन तद्विधिति गृहीते हेतुता । निरुपाधिकत्वं च अनेकदर्शनगम्य इत्युक्तम् । साहस्यं तु न शास्त्रव्यतिक्ता, प्रथमदर्शनेऽपि निशानोत्पद्ये । तथा अवकृद्दर्शनाकाङ्क्षाऽपि नास्ति, सकृद्दर्शनेऽपि गम्यत्वात् । (अनुमाने धूमश्च—) असत्तापीपण्याः अनन्विष्टः वा धूमस्य व्यावृत्तिः, तदपेक्षः । अत्र तु असत्तापीपण्यावृत्तिः नापेक्ष्यते । इति इदं प्रमाणान्तरमुपमानम् । पृ. ८३-८४.

५ उपमानं अर्थवादः 'यथा वै द्येनो निपत्यादत्ते एवमर्थं शिष्योऽन्तर्भूतं' इत्यादि । भा. पृ. ५८.

किमिति इति चिन्तनीयम् । न च तत्रान्तरे प्रमाण-
गति किमित् अस्ति इति आशा तावत् । न च इदं
उपमानं प्रत्यक्षान्वयम् । अनिश्चितमिति कृतवान् नगर-
स्वस्य गोः । न च अनुमानं अकृष्टीयमन्यथापि उप-
मायमानत्वात् । एवं किल अनुमीयेत गोः गव्यसदृश-
गव्यसादृश्यप्रतियोगिः सत्, यन् य-सादृश्यप्रतियोगि उक्त-
न-सदृशं दृष्टं यथा भयं भययोगः भयनरस भयनर-
गापि । न च इदं युक्तम् । यौ हि द्वौ अयौ मिथः
सदृशौ युगपत् सदृशत्वं, एकमेव तु सा उपलभ्यते नगरे,
यन् नगरं परपति, सोऽपि सा गव्यसादृश्यविशिष्टा उप-
सिन्धोऽप्येव । तस्मात् ननुमानम् । शाब्दं तु न उक्त-
मेव । अतः प्रमाणान्तरं प्रसिद्धं न परीक्षितम् ।
इति उपमानवादः । शा. १.१.११. छ. ७४.

७ उपमानपरिच्छेदः । सादृश्यदर्शनेभ्यं ज्ञान-
सादृश्यविपर्ययानुमानम् । दृष्टमो. पुनरप्यत्र गव्यं
नगदृशं परपतिं यत्रोपिपत्तं गव्यसदृशं तदनुमानम् ।
किं पुनरिदं सादृश्यम् ? नैवं द्रव्यगुणकर्मसामान्यतमगाप-
विशेषाभावात्तमम् । एवमसादात् । उच्यते । विपयो-
ऽस्य विविचित्रोऽन्यो द्रव्यादिभाषेभ्यः । सर्वद्रव्यमि-
तविद्वेकशरणादि । अस्ति चेन्न 'सदृशः' इति उच्यते ।
सा च सर्वत्र विपदाभ्यन्तरेणोति दर्शितं नयनीयम् ।
अतः सविश्रमासिद्धं सादृश्यं न पाठाभावादपहृष्य-
इति । तच्च न द्वयं गुणकर्मयोगेण आधितत्वात् । गन्धा-
दनोऽपि हि सदृशयोगोऽस्तीति, अस्ति च कर्मा-
भ्यपि कर्मांतरादनुचितोऽप्यस्ति । अत एव न गुणत्वं,
गापि कर्मत्वम् ; अनुसृतप्रत्ययनिमित्तत्वाभावाच्च न
सामान्यम् । समतावस्तु संज्ञास्वरूपः इति न तत्र सादृश्य-
समान्यः । विशेषात् ॥ यदर्थं प्रमाणवन्ति नागु-
मन्यन्ते । स हि धृक्कलादतिरिक्तो नानुमानं शक्यते ।
द्रव्यत्वं हि परमाणूनां द्रव्यसम्यक्त्ववक्तव्यम् ।
सदतिरेकिणि तु विज्ञेये न निश्चिदनुमानम् । न च पर-
माणुपरमत्वेन सिद्धं, निवृत्तम् । यदर्थं हि स्यात्
कारणस्य सिद्धम् । न च परमाणुवर्धितं धृक्कलं
कार्यमिति प्रमेयपक्षयोः निर्णीयम् । अतः पक्षान्तर-
मेवैवं शक्तिवत् संशयावेति प्रमेयपक्षयोः एतौक्यम् ।

तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षदर्शने प्रत्यक्षमणानुमानगुणकर्म-
सामान्यतमत्वनिवृत्तं प्रत्यक्षं, अ-दृशं सामान्यतम-
नाहुत्वानुमेयम् । तदिदमुपमानं न प्रत्यक्षं, निरोहिते
गवि चतुर्भुजैर्कृतमित्येति ज्ञापमानत्वात् । न च
स्मृतिः । श्रौदर्शनसमये अस्मीत्यनुमानं नानुमान-
मन्त्रमात्रम् । नानुमानं, सिद्धमात्रम् । एकदेशो हि
सिद्धम् । न च शीर्षकसदृशं वा शोभादृश्यमेकदेशः ।
कनकचक्रधनियमश्च हेतुः । न गोगोत्रे सादृश्येन सह
कर्मिदपि तत्त्ववर्तिनः सादृश्यस्य सकनोऽस्तीति कुत-
न्त्या तस्य नियमावगमः । न चापि परस्परसदृशसदृश-
न्तर्दृश्यतापेक्षेयं परीक्षितं, यतः संशयनिवृत्तमात्र-
मात्रिणीयुच्यते । प्रथममप्येक वस्तु ईदृशमिति मानस्य
परस्मिन् वस्तुनि सादृश्यप्रतियोगिर्भवति । ननु भवन्-
सामान्यतादृशानुमानं संभवत्येव । तदर्थं हि गव्य-
वत्सामान्यतादृश्यभावं प्रतीत्यैव अचरणां जायते । यो
वदयववत्सामान्यतादृश्यत्वात् सा तत्सादृश्य इति । तेन सा
गव्यगव्यवत्सामान्यतादृश्ययोगिनः स्वरूपे गव्यसादृश्य-
विपर्ययानुमानं उपपत्त्येव । तथाहि, गव्यवर्तिना गो-
सादृश्येन सदावयववर्तिना सामान्यतया एकार्थ्यमवैतनम-
कार्यत्वात् संभवोऽस्ति । गव्ये हि सादृश्यं समवेतं,
तस्मिन्नेव अवयववत्सदृशः समवेतात्, तेषु स सामान्यनि-
वृत्तमेवोपपन्नः एकार्थ्यमवैतनमवयववत्त्वं संशयः ।
तद्विपर्ययोऽपि चास्यैव सामान्यतादृश्यत्वे ।
गोवर्त्योऽपि सतोपरसा, समवेतमवयववत्त्वयोगि-
त्वात् । शब्दे वदते एव अनुमानसामग्री इत्युपमान-
मनुमानात् भिद्यते । उच्यते । संशयनिवृत्तमस्मरणं
अनुमानोदयकारणम् । न पुनः सचन्यनियमावधारणमेव ।
अतः च अवयवसामान्यतादृश्यं गव्यस्य सदृशता प्रतीकमात्र-
स्यैव उपमानहेतुत्वमिति कारणमेवाह उपमानमनुमानात्
मित्रं प्रत्यक्षम् । अत्र च सादृश्यदर्शनेभ्यं इत्यनेन
ऐन्द्रियस्य सदृशतास्योपमानात् निराहृता । सादृश्य-
निपत्तं ज्ञानमिति हि निरुद्धम् । उच्यते । 'गोदृशो
गव्यः' इति पुरुषचरणात् गोसादृश्यं गव्यस्य
स्मील्य यन् सदृशवत्सामान्यतादृश्यत्वात् गव्ये जायते,
ततोऽनुमानमिदमुक्तम् । वस्तु सदृशदर्शनमात्रेण कस्मिंश्चिदर्थे

किमिति इति चिन्तनीयम् । न च तदन्तर्गतो प्रमाण-
मपि किञ्चित् अस्ति इति आत्मा सात्वत् । न च इदं
उपमानं प्रत्यक्षा-वर्गगतम् । अग्निदिग्दर्शनिकृष्टत्वात् नगर-
स्त्वस्य गोः । न च अनुमानं अदृष्टीतस्यवन्त्वापि उप-
ज्ञापमानत्वात् । एवं किल अनुमीयेत गोः । गन्धमदृष्ट-
गन्धवशाद्व्यपत्तिरिति वात्, यत् यत्तादृश्यप्रवृत्तिरिति तत्
तत्सदृशं दृष्टं यथा अग्नेः अग्नयोः अन्यतरस्य अन्वये-
णापि । न च इदं दुक्तम् । यो हि द्वौ अर्थौ द्विषः
सदृशौ गुणस्य दृष्टत्वात्, एकमेव तु सा उपलभ्य नगरे,
स्ये गन्धं पश्यति, सोऽपि सा गन्धवशाद्व्यपत्तिरिति उप-
मितोच्यते । तस्मान् नानुमानम् । तादृश्यं तु न सङ्ख्य-
मेष । अतः प्रमाणान्तर, प्रसिद्धत्वाच्च न परोक्षत्वम् ।
एते उपमानाश्च । ब्रा. १.१.५७. छ. ७.

● उपमानपरिच्छेदः । सादृश्यदर्शनो-पं ज्ञानं
सादृश्यविषयकमुपमानम् । दृष्टगोः पुरुषस्य गन्ध-
तत्त्वसदृशं पश्यतो यद्विषयकं गन्धमदृष्टत्वात् स तु उपमानम् ।
किं पुनरिदं सादृश्यम् ? मेव द्रव्यगुणकर्मसामान्यमवधार-
नसौपाणानुगतम् । एतत्पाठान् । उच्यते । विषयो
ऽस्य विक्षिप्तोऽस्यो द्रव्यादिभाष्यम् । सर्ववस्तूनि
सर्वदेवतवर्गानि । अस्ति चेन् 'सदृशः' इति सति ।
सा च सर्वं विषयाम्बिचारिणीति दर्शितं नयनीयम् ।
अतः सविश्वमावसिद्धं सादृश्यं न पाठाभावादपह्नवम-
इति । तद्य न इयं गुणकर्मयोगि आभितथ्यात् । गन्ध-
वशोऽपि हि महान्शोबगोचरीभूयति, भवति च कर्मा-
न्तरि कर्मांतरतत्त्वसदृशत्वो-पाणि । अत एव न गुणार्थं,
नापि कर्मत्वम् ; अनुवृत्तप्रत्ययनिमित्ताभावाच्च न
सामान्यम् । समवयवस्य संन्यस्तस्य इति । तत्र सादृश्य-
ताभावः । विशेषार्थं तु पदार्थं प्रमाणवर्तिनो नानु-
मन्यन्ते । स हि पृथक्त्वादतिरिक्तो नानुमानं सन्वते ।
पृथक्त्वं हि परमाणूनां अन्तर्भावतत्त्वज्ञानयोग्यत्वम् ।
तदतिरिक्तेषु तु विशेषे न किञ्चिदनुमानम् । न च पर-
माणुपृथक्त्वमेव लिङ्गं, मितत्वात् । कार्यं हि स्वात्
कारणस्य लिङ्गम् । न च परमाण्वाभितं पृथक्त्वं
कार्यमिति प्रमिरसापत्तेरिति निर्णीतम् । अतः परमाण्व-
मेवेदं सकिञ्च सङ्ख्यारवेति प्रयोगान्तरणे एवोक्तम् ।

तत्र सादृश्यं प्रत्यक्षदृश्यवर्ति प्रत्यक्षमहावयवगुणकर्म-
सामान्यप्रवृत्तनिवृत्त्यर्थं प्रत्यक्षं, अन्वय सामान्य-
वाहुल्यानुमेयम् । तदिदमुपमानं न प्रत्यक्षं, त्रितोयिते
यपि चक्षुःपक्षिनिवर्तिनि वायमनत्वात् । न च
स्मृतिः । श्वेदार्शनसमये अपक्षीतगगनस्य तत्सादृश्यानु-
मत्ताभावात् । नानुमानं, लिङ्गाभावात् । एकदेशो हि
लिङ्गम् । न च गोर्गन्धसदृशत्वात् मोमाद्व्यपत्तेरुदेवः ।
ज्ञानसंबन्धविषयस्य हेतुः । न गोमतेन सादृश्येन सह
कश्चिदपि गन्धकर्मिनः सादृश्यस्य संबन्धोऽस्तीति कु-
स्तरा तस्य निष्प्रमाणत्वम् । न चापि परस्परसदृशता-
न्तरदर्शनमात्रेणैव प्रतीतिः, यतः सौवर्धनियमज्ञानकल्-
पादिनीत्युच्यते । प्रथममपेक्षं यत्तु ईदृशमीक्षणस्य
परिज्ञानं यत्तुनि सादृश्यमतिरिक्तमिति । तन्तु अन्वय-
सामान्यवाहुल्यानुमानं सम्भवत्येव । सर्वं हि गन्ध-
यस्यान्वयसामान्यवाहुल्यभावं प्रतीयैव अरक्षणा जायते । यौ
वर्धयवसामान्यवाहुल्यवान् न तत्सदृश इति । तेन सा
गन्धवशवत्कालमप्यवाहुल्ययोगिन स्मरतो तावत्सादृश्य-
विषयमनुमानं उपपन्नमेव । तथापि, गन्धवर्तिना गो-
सादृश्येन सादृश्यवर्तितत्वा सामान्यत्वात् एकार्थसमवेदसम-
वावस्थायाः संबन्धोऽस्ति । सर्वे हि सादृश्यं समवेतं,
तस्मिन्नेव अरक्षकसदृशं समवेता, तेषु तत्सामान्यानि
समवेतानीत्युपपन्नः । एतावन्मतेन तत्सामान्यताः संन्य-
ताः । तस्मिन्मोऽपि वास्तेन सामान्यवाहुल्यस्य ।
गोपमेतदपि सत्योपपत्ता, समवेतसमवायावस्थायोगि-
त्वात् । अतो घटो एव अनुमानसामग्री इष्टुपमान-
मनुमानास्य विद्यते । सत्यमेव । संबन्धविषयमन्तरी
वस्तुमानोऽवधारणम् । न पुनः सत्यव्यतिरिक्ततापन्नमेव ।
अत्र च अन्वयसामान्यतावशे गन्धस्य सदृशता प्रतीयमान-
स्यैव उपमानहेतुत्वमिति साधयेदंसात् उपमानमनुमानात्
मितं प्रत्यक्षत्वं । अत्र च सादृश्यदर्शनोपे इत्यनेन
ऐन्द्रियस्य सदृशज्ञानयोग्यतात्वात् निरुद्धम् । सादृश्य-
विषयं ज्ञानमिति किं निरुद्धम् । उच्यते । 'गोदृशो
गन्धः' इति पुरुषवचनात् गोसादृश्यं गन्धस्य
अनीत्य यत् सदृश्यसामान्यवाहुल्यज्ञानं सर्वमे जायते,
सत्योपमानमित्युक्तम् । यत् सदृश्यदर्शनमात्रेण कस्मिंश्चित्

वत्सदृशस्वरूपमाने सारणं, तत्सोपानान्यमेव न प्रथमे, प्रमाणरक्षणप्रवितारणम् । स्वरूपस्वरूपं हि न प्रमाणम् । प्रमाणविषयस्य चेदं लक्षणमात्म्यायते । तेन तन्निष्ठत्वं यत् सत्सदृशविषयप्रवृत्तमनुक्तम् । एतेनैव अतदृशत्वं यत् सत्सदृशान्तिविषयत्वं तत्सदृशविषयप्रवृत्तं, तदप्यनुमानं नाशङ्कनीयमेव अप्रमाणत्वादित्युक्तम् । यत्तु प्रसिद्धार्थस्य साधन्यात् अप्रसिद्धार्थसाधन्यं प्रमाणमित्युक्तं, तदनुक्तम् । तथाहि, 'यदथो गोसादथो गवयः' इति श्रुततिदेशावश्यकं धने गवयबुलसमानस्य अयं गवयः इति प्रतीतिरुपमानकमुच्यते । तत्र तत्र 'गोसदृशो गवयः' इति प्रमाणाऽवगतिः प्रवृत्तवाच्यमात्रप्रपञ्चो नोपमानं भवति । यदपि वनगतस्य गवये तद्वत्त्वं गोसादृश्ये ज्ञानं, तदपि प्रत्यभिज्ञाप्रवृत्तम् । या त्वेतस्य गवयस्य दृश्यत्वाऽवगतिः, साऽपि गवयस्य प्रयोगादानुमानिकी । यस्य शास्त्रस्य यत्र प्रयोगः, तस्य तद्व्याख्यया स्वस्थितिप्रमोऽवगतिः । वने च संश्लिप्तमुत्पन्न एतस्यैव सा मया सञ्ज्ञाऽवगता इति तज्ज्ञानं स्मरणमेवेति नोपमानस्यावकाशः । तस्माच्चोक्तलक्षणमेवोपमानमिति सिद्धम् । इति प्रमाणपरिच्छेदोऽवगतां नाम चतुर्थः परिच्छेदः । पञ्चिना. पृ. ११०-११२.

● उपमानोपमेयभावः । गम्येनापि साधारणचर्मैव भवति । पराक्रमः, ४५।२.

● उपमितिः शब्दकरणिका । (उपमानग्रन्थेऽपि किंचित् दृश्यम् । के.) । मणि. पृ. १९, ● उपमितौ ज्ञानस्य सादृश्यज्ञानमेव हेतुत्वम् । पृ. २०.

● उपमिति उभेयः आसीत् इति चोदनायकं सत्यम् । भा. १०।६।१६।६०.

● उपयजनयत् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायः । यथा पूर्वपरसादिधर्मस्य परिहृतौ रूपरसायुक्तोत्पत्तौ च तदनुपदेर्गोणे विवृतिर्दृश्यते, तथा प्रवृत्तेऽपि यस्य धर्मिनः पूर्वधर्मस्यावगमे अन्यधर्मस्योत्पत्तिः, तत्रापि न्यायोऽवगतीति । साहस्री. ९३.

● उपयजनम् । अग्नीशोमीये पत्रो गृहेनोपयजनमानात् 'गृहेनोपयजति, प्राणो वै शुदः' इति ।

उपयजनं उपयाजः, उपयद्-होमः इवेनोऽर्थः । (के.) मा. १२।४।४।८.

● उपयद्-होमाः । (सन्धीय-) पत्रोः इत्याश्रयित्वा भार्ययित्वा 'अग्नीत् औपयजान्प्राणानाह' इति संश्लिष्टं । आग्निमित्वा आग्नीधः व्यङ्ग्यानादप्युत्तरस्या वेदिश्रोण्या बहिर्मुख्यं मृत्प्य उपसमादधाति । 'प्रतिप्रत्यवेत्तु गुरुकाण्डं तिर्थं भस्मिन्दु एकदशया छिद्य वशाहोमहवत्या हस्तेन वा उपयज इति संश्लिष्टं । 'समुद्रं गच्छ स्वाहा' एवेतिः (एकादशमिन्देः) प्रतिप्रत्यवा अन्वयाभावात् कुर्वन् उपयजति । सत्या. ४।९।२-४०.

● उपयाजगुदसमुच्चयस्यायः । उपयजनपानानां गुदानां समुच्चयः ऐकादशियेन पञ्च ।।

संस्कारे च, वरप्रधानत्वात् । १२।४।४।८ ।।

आव्ययम्—अग्नीशोमीये पत्रो गृहेनोपयजनमानात्, 'गृहेनोपयजति प्राणो वै शुदः' इति । ऐकादशियेन पञ्च अनेकगुदसंनिपाते विचारः प्रभवति, किमुपयजनगुदानां समुच्चये, विकृतो या । यदि अर्थकर्म उपयजनं, ततो विकृतः । अथ प्रतिपत्तिः, ततः समुच्चयः । किं पुनरसं युज्यते अर्थकर्मणि । कुप. १ भूतभग्नसमुच्चारेण भूतं भव्याय दृष्टार्थत्वात् भवति । यदा अर्थकर्मं, तदा एवेनापि तत् सिध्यतीति यदुक्तमेकं प्राप्तानां विकृतो भवति । एवं प्राप्ते, उच्यते । संस्कारे च तत्प्रवृत्तत्वात् । संस्कारोऽयं प्रतिपत्तिरित्यर्थः । पुनः १ उपयुक्तोपपत्तात् । अग्नीशोमीयकारणैः पञ्चावयवः । तस्मिन्निर्हते तन्त्रेणः प्रतिपत्तिरिति । तस्मात् गुरुस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः । ननु अर्थकर्मपक्षेऽपि दृष्टार्थत्वेन हेतुकः, तत्सोऽसौ प्रतिपत्तावति । तत्रापि हि प्रतिपत्तिमानः कर्म साधयति । तस्मात् वेतोपिरोऽसौ । यदा प्रतिपत्तिरस्य समुच्चयः । उपयजनत्वात् दृष्टार्थत्वात् कर्म । तस्यैव पञ्चोऽर्थो न संश्लिष्टः, तस्यैव तेन संस्कारेण ज्ञानिः स्यात् । तस्मात् समुच्चयः ।

आ—सत्यपि तुतीयायोगे प्रयानोपयजत् 'उपयजो येन संयुक्तं' इत्येवं सिद्धस्य प्रतिपत्तिरस्य प्रयोजनद्वयमेव ।।

सोम—सोमसंस्कारयोगे समुच्चयेऽपि प्रकृते संस्कारकर्मोत्पत्त्याभावात् न समुच्चयः इत्युच्यतेः (प्रत्यु ददरण—) संगतिः । सूत्रार्थस्तु—संस्कारे उपयजने समुच्चयः स्यात् संस्कारस्य अन्वयान्तरात् इति ।

वि—‘गुदेनोपयजने किं स्याद् विवक्ष्योऽयं समुच्चयः । आद्यः स्यादर्थकर्मत्वात्, न शेषप्रति-पत्तिः ॥ ’

भाट्ट—‘देहे पगौ ‘गुदेनोपयजति’ इति श्रुत्या-मुपशान्ता पशुगणे श्रान्ता किं वैदिकस्मृदुदात्तत्वात्, उन तन्मृशिता इति विमृश्या, मृशोपया गुदस्य कर्ण-त्वाद्यमाह निदादस्यगलधिस्त्रकर्मयोगेन (६।८।३) कर्मणाऽनुपपत्तेः उपशान्ता अर्थकर्मोत्पत्त्यात् उपशान्त्यपवातुरोपेन प्रकृतगुदमृदनेऽपि विवक्षितसंख्या-त्वात् एकत्वैव मृदनेन गृह्यता निश्चयः । इति प्राप्ते, अस्मदुक्तप्रदाहयोगेपि धारणान्वायेन उपयुक्तस्य गुदस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्, उपशान्तप्रक्षेपादोने (वाक्यान्तरकल्प-मया प्रतिवृत्तित्वोपपत्तेः, लक्षणाकर्णत्वविकितात्, तत्र च सङ्ख्याया अविवक्षितत्वात् सर्वेषामेष गुदना समुच्चयः ।

मण्डन—‘गुदाता स्मृत् समुच्चयः । ’

शंकर—‘प्रक्षेपगुदेपु च । ’ समुच्चयः श्वनुनर्तते ।

॥ उपयुक्तानां कुक्ष्यवर्षाभ्यन्तग्राहणानां पुनरुपयोगे शिष्टाचारविरोधाभावात् । भाट्ट ११।१।१२. ॥ उप-युक्तदोषा मर्त्याः । भा. ११।१।१५।३१. ॥ उपयुक्त-दोषवत्त्वात् उपयजनं वगिषति । अर्थकर्म । १२।४।४।८.

॥ उपयुक्तसंस्कारः कृष्णमिश्रणकः दक्षिणादोनो-जर चाग्राणि प्रादन्म । भा. ४।१।४।१९. ॥ उपयुक्त-संस्कारात् उपयुग्ममानसरकर्मो हि सतीयान् । ११।२।१६।१९. ॥ उपयुक्तसंस्कारात् प्रतिपत्तिर्कर्मरूपत्वं अप्रैकर्मस्यः उपशोऽप्यभावात् प्रादन्मः । तस्मात् मैत्रावरुणोत्पत्त्याय दीक्षितश्चन्द्रावां अप्रैकर्म निन्दनस्यो अहसिपि दीक्षिते प्रयोग इत्युच्यते । वि. ४।१।१९. ॥ उपयुक्त-

हविःसंस्कारः स्विष्टकृत् । तस्मात् सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयः । ३।४।१९.

॥ उपयुक्तोपशान्त्योऽप्युपयजने अत्यादरत्वं प्राय-णीवनिष्क्रमणे उपयजनीयमनु निर्वपति । इत्यत्र निष्क्रमणस्य निर्वर्णार्थत्वं, तस्य उपयुक्तत्वात् । मीमांसा.

॥ उपयुक्तोपशान्त्योऽप्युपयजने अत्यादरः प्रायजतोपेन हविरमिषाण्यं प्रतिपत्तिवत्त्वात् हविःसंस्कारवत्त्वात् । शा. ४।१।१९.

॥ उपयोगममकारं द्रव्यसंस्कारकं अदृष्टार्थं समिनल्लोपकारकं कर्मणं प्रवृत्तिसर्गं वैदिकं कर्म यथा ‘एककपालं भव्यार्थवर्तन्नुदति’ इति । प्रकृतौ तु पर्वार्थवर्तनविधिः अदृष्टार्थः एव । बाळ. घृ. ८.९.

॥ उपयोगिना एव शेषोपशान्त्योऽप्युपयजने प्राधान्य-क्षेपिका । सु. घृ. ३.२.१.

॥ उपरं सर्वविशेषेण यूपे रातादूर्ध्वं पञ्चारत्नित्वादि परिमाणं प्रादन्म । (उपरः नाम यूपस्य भूमौ प्रवे-शनीयो भागः वधवारहितः । के.) । सर्वम्. १।४।८. ॥ उपरस्य देव्यो यूपपरिमाणचतुर्ध्वोऽपि प्रादन्म । १।४।२४. ॥ उपराणां देव्योऽपि साम्यं यूपानां देव्यो न्यूनविधत्वेऽपि । १।४।२४.

॥ उपरथाः नाम योतिष्ठोमे हविर्धानमन्त्रये (दक्षि-णस्य हविर्धानस्य तदन्वाचसाल्) सोमामिषाधारकमन्त्र-योरेषत्वात् चतुर्व्युप आगेऽद्विषिद्विषु चत्वारो गताः अरन्निष्क्रमणात् अयोभगे परस्परं मिलिताः ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेयमानावर्षहिताः रस्मन्ते । वि. १।८।१६.

॥ उपरवेपु ‘किसन्नं तमी सद’ इत्यनोपर्व-फलं श्रुतिव्ययनमानोभयमयम् ॥ (इदमधिस्मरन् कदापि माध्वे यार्तिके च न दृश्यं किन्तु पूर्वोपि कृष्णात्-र्जतमेव । तथापि शास्त्रशीपि मदी अस्मद्विद्वत्तस्य दृष्ट-निवेद्यत्वं अस्माभिः एतन्मन्त्रादि दृष्टं कृत्यं गदीतिमिति शेषम् ।)

व्यपदेशश्च । ३।८।१४।३० ।

भाट्टपरम्—यमं च मन्त्रदेवो मरति, तन्नामिनं (धन्म) दक्षिणस्य हविर्धानस्याप्युपशान्त्योऽप्युपयजने प्रादेयमानाः प्रादेयान्तराः । सप्त हव्यो मन्त्रेव अप्युप-

यजमानमाह 'रिमन्' इति । स आह 'मद्रम्' इति । 'तवी सह' इत्यध्वर्युः प्रत्याह इति व्यपदेशो भवति अध्वर्योयजमानस्य च । 'तवी सह' इत्युपगो-
र्धनं अध्वर्युयजमानयोः । तस्मादध्वर्युफले (अपि)
आशान्तिरयमप्रेति ।

वा— 'व्यपदेशादिउपेयम्' इत्यत्र ब्राह्मणसंस्कृता-
हृतम् । इह तु प्रत्यावयसेन मन्त्रगतम् । तद्धि कलेनेन
कल्पमानं कदा निदुभयोर्न कल्पते कल्पयितुं इत्या-
शङ्का स्यात् । कल्पनहेतुषु युगपद्व्यपदेशविशिष्टः इति
न किं चिन्नोक्तम् । अथ नसात् नोभावेन प्रयुज्यते ।
यदा एषेनापि प्रयुज्यमानः शान्तेनैव उभयगामि फलं
मवाशयितुं तदा सिद्धेऽपि न किं निदुभयकृतैकत्वेन
प्रयोजनमस्ति इत्यध्वर्युनिषयः । (यदुक्तम् 'तनौ
सह' इतिमन्त्रे अध्वर्युयजमानो द्वौवपि प्रयुज्याते इति
याज्ञिकचारः) ।

वा— यत्र व्यपदेशो भवति 'तनौ सह' इति
तत्रापि द्विवचनस्यान्यत्वात्तुपपत्तेः । क्वचिगामित्वं
(अपि) ।

वि— 'मद्र तवी सहयेवत् पविमन्' इति, हामिति
पुन्यते । द्विवचनस्य द्वयेरेवध्वर्युयजमानयोः ॥
(न यजमानस्यैकस्य) ।

'भाट्ट—एव यमपि 'तनौ सह' इत्यादि द्विवचना-
युक्तपक्षिः तत्रापि क्वचिगामित्वम् (अपि) ।

मण्डन— 'दशैः फल मद्रपदमिषेभ्यम्' । १६.

शंकर— 'व्यपदेशोऽपि तद्वत्' । १८.

॥ उपरव्यायः । उपरव्यायस्य श्रुतपरवर्तनं
आवृत्तिर्येतिष्ठोने ॥

उपरवमन्त्रस्तत्रं आहोक्वद् बहुवचनात् ।
११।१।१५।५५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्ठोने उपरवमन्त्र, 'रवोह्यो
वन्मरुतो वैष्णवान् रमाभि' इति । तत्र संदेहः किं
सर्वेष्वेतेषु सृष्टेय मन्त्र प्रयोजन्य, उक्त प्रयुक्तमिति ।
किं शास्त्रम् । तस्मिन्मन्त्रस्य स्यात् । एतेष्व प्रयो-
जस्यः । कुतः । बहुवचनात् । बहुवचनान्तोऽयं,
वैष्णवान् रमागमि । यदि प्रयुक्तं प्रयुज्येत, यदस्ति

बहुवचनान्तमिधानं न स्यायेत् । ल्येनत् । यथा
लोके एकमिषद्ये बहुवचनं न प्रयुज्यते । अपि च
सृष्टदुष्ट एव सन्नोति सर्वोरपानमिषद्युम् । सन्नोति
चेत्, आवृत्तिरनर्थिका । तस्मात् सृष्टेय प्रयोजनः ।
न, सनिपादित्वादसंनिपादिकर्मणां विशेषामहणे
कालेऽस्यात् सकृद्वचनम् । ५६ ॥

भाष्यम्— नैव तत्रं स्यात् । कुतः । सनिपादि-
स्यात् । संनिपादि रजनकर्म, येनोरपेण संनिपादितं
तदर्थमेव निष्कृत्ये । मन्त्रोऽपि चायं सनिपादी ।
मन्त्रान्तेन कर्माविधिनिपातात् । अतो वन्मरुदरस्य अप
मन्त्रः सनिपादितः, तस्यैव मन्त्रकारित्वा संस्कारो न
कर्तव्यम् । अतो न सकृत् प्रयोजन्यः । अस्मिन्निपादि-
कर्मणा विशेषाग्रहे कालेऽस्यात् सकृद्वचनम् । ये तु
असनिपादिकर्मणा मन्त्राः, यथा पुनस्तथाऽऽह्वाने 'देवा
ब्रह्मणः' इत्युपरवस्येऽहनि, तेषामेव तत्रास्यात् अग्र-
भाषविशेषाणां सृष्टद्वयं स्यात् । यत् न बहुवचनान्त
एकस्यामिषापरः इति, कस्मिन्निपादिकर्मोऽस्मिन्नि-
विप्रकल्पयेह कर्मस्यम् । यद्यनर्थः केनोप भाषितः ।
न च नैसामिषानमर्हति । अमिषापरस्य शब्दका-
नारात् । एकस्यैव वा पृथगैव बहुवचनम् । तस्माद-
विशेषः ।

इतिष्कृदभिगुपुरोऽनुवाकस्यमनोतरावृत्तिः
कालभेदात् स्यात् । ५७ ॥

भाष्यम्— इदं सूत्रं पूर्वसूत्रानुदाहरणार्थम् ।
कालेऽस्यात् इति रिमर्षः । इतिष्कृदभिगु- स्यात् इति ।

सोम— पूर्वम् इहापि सन्ततं इत्युच्यते
(दृष्टान्तः) संगतिः । सूर्यार्थस्तु— उपरवमन्त्र,
कर्म स्थानं बहुवचनात् । सेवे यथा एतस्मिन् बहु-
वचनमस्यैव तद्विहापि इति ।

वि— 'तन्मेनेरसे मन्त्रे पित्रते वा, बहुवचनं ।
यत्र, बहुवचनः पृथार्थं मित्रोऽष्टौ सेवयेतः ॥'
येनानुपराणां मेदात् मन्त्रावृत्तिरिति ।

भाट्ट— तस्यैव उपरवा नाम सर्वविशेषाश्चाराः,
तेषां एतने 'रवोह्यो वन्मरुतो वैष्णवान् रमाभि'
इति मन्त्रः प्रयुक्तवचनमासीति न चेति चिन्तायां,

बहुवचनान्तो मन्त्रः सद्यदेव सर्वोपरवचनने प्रसूययति ।
 अतश्च प्रतिप्रधानं शुभपुत्रा यथैव मन्त्रावृत्तिपूर्वकपान
 प्रोक्षणादृत्तो प्राप्ताया 'सु-वचम्' इति बहुवचनानु
 रोधात् प्रोक्षणतन्त्रव्यापदेनेन मन्त्रतन्त्रवत्, तथेहापि
 यत्पि कारणमन्त्र-वे बहुवचनानुरोधात् मन्त्रतन्त्रवत् ।
 एतावाधु विशेषः, यदन सामर्थ्यात् प्रत्युपररं चनन-
 स्वावृत्तिः, न वेतावता मन्त्रस्वावृत्तिः, नकुलदिवमन्त्र-
 तन्त्रमनुगैव सर्वोपरवचननमप्राप्तानोपपत्तेः । नहि अत्र
 प्रत्युपररं चनने वैजात्यं, येन 'मन्त्रन्ते कर्मादिः
 सनिपाताः' इतिवचनवित्तमन्त्रान्त्रसंलभेदेनापि कर्म-
 चिद्धेरो भवेत् । 'उपरवान् रानति' इति विविना
 एकजातीयस्यैव चननस्य प्रत्युपररमर्थादावृत्तिरोचनात् ।
 इति प्राप्ते, विवेचनाऽवच्छेदकीसूत्रविजातीयाननस्यस्य
 अनेकैरेवपि एकैतोपरवचनने तस्य प्रवेकसत्त्वं,
 धर्मावस्थेयभेदात् प्रतिग्रहं समामात्रं प्रतिधत्तर किंच
 माणस्योपिशीमादिवत् । अत्रापि विवेचनाऽवच्छेदकी-
 भूतविजातीयचननत्ववर्थाव्यविक्रमस्य कर्मवर्तावत्त्वात्
 तस्य च मन्त्रान्त्रागमकविविधानात् मन्त्रावृत्तेरामवच-
 त्वम् । चेद्विशेषणे तु गैकैरामुनी विश्वजतीयोक्षणवरुण-
 विवेचनाऽवच्छेदकं प्रत्येकवृत्तिः अपि तु निरावृत्तिमिद-
 प्रोक्षणविधानात् सर्वाभ्यास्तु क्रौण्टिलोभत्वचनं व्यामस्य
 इत्येव । अत्रापि च विवेचनाऽवच्छेदकमर्गवर्थाव्यव-
 क्रमस्य भवेदात्र मन्त्रावृत्तिरिति वैपम्यम् । अतश्च
 प्रागाधिकरणन्यायेन बहुवचनप्रतिरिक्तमन्त्रान्त्रस्य प्रत्ये-
 कावृत्तिप्रतीतिः, बहुवचनस्यापि सर्ववर्धेकवृत्तिमहीकृत्य
 पूनायर्थेवेन व्याकथानं द्रव्यम् ।

राजहन्त— 'मन्त्रमन्त्रपरवे प्रपृष्ट' । २०.

शंकर— 'तन्त्रं नोपरवेयुः' । २० स मन्त्रः ।

ॐ उपरवचनमन्त्रस्तत्र स्याद्वोक्तव्यं बहुवचनात् ।
 ११४११५५ ॥

योपिष्टोमे 'रक्षोहो गम्यन्तो वेणसान् पुनाति'
 इति उपरवाणां चनने मन्त्रः । ॥ किं सर्वोपरवेयुं सख्य
 आदौ प्रयोगव्यः प्रत्युपररं वेति विचारे पूर्वप्रसमाद ॥
 उपरवमन्त्रः तन्त्रं स्यात् । 'वेणसान्' इति बहुवचनात् ।
 बहुवचनान्तो मन्त्रः । तस्मात् तन्त्रम् । ऐक्यम्, यथा

ऐक्ये बहुवचन एकवचनयोः असमर्थ एवमत्रापि ।
 तस्मात् तन्त्रम् ।

न संनिपादित्वादसंनिपादिकर्मणां विशेषा-
 ग्रहणे कालिकस्यानु सङ्गच्छन्म् । ५६ ॥

शिद्धन्ती अह । न उपरवमन्त्रस्य तन्त्रता, किन्तु
 प्रत्युपररं मन्त्रावृत्तिः कर्मण्या, संनिपादित्वात् चनन-
 कर्मणः । मन्त्रस्य च संनिपात्योपकारकत्वात् अनुष्ठेयार्थ-
 स्वरूपद्वारा अदृष्टवचनकत्वात् । ये तु असंनिपादितासंनि-
 पादि विजाता संनिपात्योपकारिमिधाना आराधनकारकाणां
 कर्मणां सत्त्वात् दृष्टवचनकानां मन्त्राः, यथा सुब्रह्मण्याहने
 'देवा ब्रह्माः' इति औपवस्येऽहनि, तेषां एकवचन-
 त्वात् 'अस्य मन्त्रस्य अनेनैव कर्मणा संन्यः' इति
 विशेषग्रहणे विशेषज्ञानामये सङ्गं दधनं स्यात् ।
 प्रकृते तु उपरवचनकर्मणां भिन्नकालत्वात् विशेषचनन्यो
 यमते । तस्मात् उपरवमन्त्रस्य प्रत्युपरवचननं आहृतिः ।
 कै.

* उपरवमन्त्रस्य प्रत्युपरवचननं आहृतिर्गोप्ति-
 रोमे । भा. ११४/१९/५५-५६.

* उपरिधारणं सुवचनोपरि समिद्धाणं अपूर्वणा-
 द्विधीयते । तस्य च प्रेताभिहोनाहुः । वि. ३/४५.

ॐ उपरिधारणन्यायः । प्रेताभिहोने भुक्तस्य उपरि-
 समिद्धारणस्य देवे कर्मणि विधिः, न तु अप्रस्ता-
 समिद्धारणतोपाधेकादयम् ।

विधितु धारणेऽपूर्वत्वात् । ३१। पदसूत्र्याम् ।
 ६, वि. १५ ॥

भा— इहानीं एनविप- (यत्-हि-इत्यादि-)
 मन्त्राभावे अन्तःप्राप्तत्वातिप्रसक्तत्वापवादं आरम्भते ।
 तमेव दिव्यक्रिमिरोमे मरुतिपुत्रे वा भूयते । अप-
 स्तात् समिधं धारयन्नुपवेत् उपरि हि देवेभ्यो धार-
 यति' इति । तत्र 'उपरि हि देवेभ्यः' इत्यत्र पूर्व-
 वदेव विष्णुवादस्येदेदि दिग्बन्धोपात्, वर्तमानात्
 देवात्, निष्कर्तरेण नैकावस्थात्वात्, आचारतश्च मतेः,
 यजुष्यः इति प्राप्तिः । कथमेवात्राः प्राप्तिरिति चेत्,
 तस्येति । 'सर्वमभ्यार्हितं द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते' ।
 यत्र क चन च प्राप्तिं समिधं तत्र नियम्यते ॥

देवायैस्स सुवि प्रथितस्स हमिपः आह्वनीयेदं नीय-
मानस्य आरयनेव ह्यतो वा अन्यद्वा किं चित् द्रव्यं
आचार्यदुपरि दाहयम् । तत्र प्रयासतोः समिधियम्यते
'सुदण्डे नमिधमुत्पन्नं अनुदवति' इति चास्यापि
विधेः आचार्येक्षितार्थविधानात् एतदेव च न विज्ञायते ।
तस्मात् 'उपरि धारयति' इति प्राप्तस्य उपवीतदेरिषा
नुवादः 'एतो वा लिङ्गद्वयं' (इति पूर्वपक्षान्) ।
इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'धारणे विधियेव स्थानं हि
प्रातिः कुतश्चन । मभिरप्रच्छादनाजकोत्तारि-
द्वुपरिरयता ॥' इत्यं आचारात् प्रच्छादनं कर्तव्यं, न तु
तत्र समित् पक्षेऽपि प्राप्तेः, च तन्निषेधक्येन । इत्या-
द्यं हि तत्र योगवाचात् प्राप्नुयान् न समित् । ननु च
सोमयजसादीनां वचनसामर्थ्यात् वा वा चित् आनवर्त्येण
भरति, एवमवति वा वा चित् प्रच्छिन्नैरिष्यति ।
अथेदेवं यदि तदीयश्चिदात्तयोगवत् इहापि प्रच्छादन-
संयोगः श्येव, न तु श्यवे, उपसर्गमात्र-
विधातात् । यदि सोमयजसोऽपि दक्षिणसंयोग-
रहितं दानमात्रमभ्यस्यन्, ततो नैव आनवर्त्यत्व-
माश्रियत । 'सुदण्डे' इति च देवमियमात् सुवर्णं
हविषः प्राप्तौ धारयित्वा । तेन उपरिधारणप्रज्ञम् ।
न चासातं हेतुवियमदेन वर्तमानादेदीनं वा अनुगदितुं
शक्यम् । अतोऽस्य उपरिधारणवचनवा अनुवादस्वरूपं
भूद्वत्वा वाक्यं भिन्ना विधिन्यामभीयते । शिष्ये होमै-
र्यथास्तु सुदण्डस्य समित् धारयित्वा, देवे च पुनः
उपरिधात् इति । निषिद्धि च एवमायैना उवाः कल्पना-
प्रकारः । तस्मादिति । पृ. ८९७-८९९.

सोमं -- च यः यज्ज । श्रीसुखः । सोमयजसो
इति । 'अथः दशवो दक्षिण' इत्यादि साहचर्येन
अग्निमानसमपैष्यति चामादेः वचनयाम् इतिताम्,
एवमिहापि समितः एव वचनयाम् आच्छादनार्थत्वं
इति शक्यम् । पुनं तत्र दक्षिणयजस्यमात् अहमर्थ-
स्यापि दक्षिणार्थं, इहा च आच्छादनप्रकाराभवात्
अपेक्षितस्यापि अहमर्थस्य अन्यकारोपनयस्य अपेक्षित-
विधिवार्धमपि आच्छादे समिधिमन्त्रिपुत्रमन्त्रं न
यजन्तुं समित् आच्छादनार्थं इति वैरम्यम् ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे आचारमात्रपक्षद्वयार्थत्वा दृष्टार्थ-
त्वात् समिधारणस्य, समिदन्येन अन्येन तत्कार्यं संपाद-
नीयम् । सिद्धान्ते तु उपरि धारणस्यपूर्वत्वेन अहमर्थ-
मिष्यद्भीकारात् अन्यस्य तदहमर्थजनकत्वे मानाभावात्
नान्योपपत्तानमित्यहः ।

वि- 'धारयत्युपरिधात् देवेभ्य इति संहारः ।
विधिरा, ऽऽधो धृतेः निम्ने शोकायाः पूर्वपक्षं ह्युतिः ॥
ऊर्ध्वं विचारणं प्राप्तं समिधे नान्यमानतः । अतो
क्षिप्यार्थत्वात्पूर्वोऽर्थो विधीयते ॥' ५.

आह- 'सुवर्णमिदं एव' अभिधात् समिधं धार-
यन्नुदरैदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति सुतेन
किं उपरिधारणं देवाग्निहोम विधीयते, उतापमप्यनुवादः
(उपवीतवत्) इति चिन्ताया, हिदण्डप्रवणात्
विष्यन्देववाक्यं वाच्यं 'उपरि हि' इत्यनुवादः पूर्व-
सुवर्णः । न च प्राप्त्यभावः 'सुदण्डे समिधमुप-
सर्गमात्तुदवति' इति वचनेन सुदण्डस्य अधिकरणत्व-
प्रतीतेः उपरिधारणाभावे पतनप्राप्तिकथं-वरुणतद्वेगनात्
उपरिधारणं प्राप्तेः । न च समिधसुदण्डवैधर्म्यवोरपि
वृत्तार्थान् 'उत यत् सुवर्णं समिधेनीसन्नाहः'
इतिवत् द्वैधर्म्यान्वधानात् एतावत् सामीप्यमात्रक्षणा
इति चेत्ता विदुक्तं (प्रवृत्तवर्णम्) युक्तम् ।
वृत्तार्थसोद्विधाभिभाषाभावेऽपि अधिकरणत्वेनैव दृष्टान्ते
॥ सुदण्डस्य देव-योगपक्षे । अतोऽप्यनुवादः । इति
प्राप्ते, सुदण्डस्य न तावत् प्राप्ते अधिकरणवत्, दाना-
देव तदधिकरणत्वात् उपरिधारणमप्यपि । नापि उप-
सर्गार्थे सामीप्ये, सुदण्डस्य सामीप्यमिति विधित्वेन
अधिकरणानुपपत्तेः । अथः आग्नी. सामीप्यमिति वि-
त्ता-उवाचां । कथं चित् सामीप्याधिकरणार्थमपेक्षितं
वा समिधिविषयत्वस्य अपात्तात् नोपरिधारणानुवादः ।
अतो क्षिप्यार्थत्वात् एववाक्यताप्राप्ति भूद्वत्वा
देवाग्निहोमे उपरिधारणमिति । यन्तुतन् अनुगत-
प्राप्ताऽपि एववाक्यवचनमेव इतिवचनप्राप्तिवत् वाक्य-
मेवद्विधारणस्य अनुवचनं तत्त्वं अत्यर्थवार्थमेव आग्नी-
विद्वत्तद्विधायकत्वात् अनुवचनं विषयतादेव उदात्त-
नियमवत्त्वस्य कारणं इति युक्तम् । वस्तुतः 'सुदण्डे

निवाय सनिपमनुद्रवति' इति न्यायवृत्ताकुलितवचनेन उपरिभावस्यापि स्थणान्तात्पर्यप्राप्तप्रमाणान्वयेन प्राप्त-
त्वात् एतद्वचनाभावे कृत्वा विनया इदमभिव्यक्ति इति
भवेत् । ३।१।५.

शंकर— 'विधेया उपरि धृतिः ।' ७.

१० 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' अयं विध्य-
वृत्तोपायवादकस्यः विधिः । अल. प्र. १२.

'१२ उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्वर्यमस्तीति
सर्वेषामविशेषादध्याये हि प्रकृतिकालः । ११।३।
१५।४८ ॥

याजुषे 'उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्वर्यमस्तीति'
इति ध्रुवते । अयं प्राजापत्यप्रचारः सर्वेषां सोमाना-
मुपरिष्ठात् कर्तव्यः । अवशिष्टेषात् 'सोमाना' इत्युक्ते
पितृषो न प्रतीकते । प्रकृतिः १।३. प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
आर्मवचनात् पशुप्रचारकालः । स प्राकृतिकालः कोदकेन
मासदात् हि यस्मात् अथाव्यः न वक्तव्यः । तथा च
'सोमानामुपरिष्ठात्' इति वचनात् सर्वेषां सोमाना-
मुपरिष्ठात् इति निश्चीयते । इति सिद्धान्तः ।

अङ्गविपर्ययो विना यचनादिति चेत् । ४९ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । कोदकेन आर्मवचनात्प्राप्तकाले
पशुप्रचारः, सर्वसोमानामुपरिष्ठात् कृते तु अङ्गविपर्ययः
शङ्कानां विपर्ययसि अनुष्ठान विनैव वचनात् कृतं स्यात्
तत्त्वचायुक्तम् । इति चेत् ।

नोक्तव्यः संयोगात्, कलमानमिवरश्च । ५० ॥

सिद्धान्तो आह । न अङ्गविपर्ययो शेषः 'सोमाना-
मुपरिष्ठात्' इति शब्दात् पशुप्रचारे कलमप्राप्ते
अनुष्ठानात् परिधिप्रदेशस्थ चापि कर्तव्यः स्यात्,
संयोगात् पशुप्रचारेण तेषां क्रमतः संयोगात् । अनुष्ठानाः
परिविधिरूपेण च पशोरङ्गम् । इत्यत्र आर्मवचने शब्दे
हस्तियोजने च सोमे कालमात्रं 'आर्मवचनद्वयैकपक्ष-
व्यति' । प्रत्यक्ष परिचीनं बुद्धेति हस्तियोजनं । इत्यत्र
उक्तम् । नाङ्गविपर्ययः । तस्मात् सर्वसोमेतर प्राजापत्य-
प्रचारः ।

प्रकृतिकालस्यैः शब्दव्याप्तिरिति चेत् । ५१ ॥

अन्यं पूर्वपक्षमाह । असत्तया सोमानामुपरिष्ठात्
तृतीयसमनयतनेषु देवातृष्वै प्राजापत्यप्रचारः कर्तव्यः । एवं
एव प्रकृतिकालस्य पशुप्रचारस्य मुख्यस्याष्टाधेऽपि त्रि-
कयो लभ्यते । अङ्गविपर्ययश्च न स्यात् । प्रकृतेः पशोर्यः
कालः, तस्य व्याप्तिः संनिर्गमः, तस्मात् हेतोः इति
शङ्कायैः । इति चेत् कश्चित् ज्ञेयम् ।

न, श्रुतिविपर्ययेणात् । ५२ ॥

इमं पूर्वपक्षं अन्यपूर्वपक्षवदा दूषयति । न आत्मनो
समिकर्तव्यं प्राकृतः कालो लभ्यते । किंच 'उपरिष्ठात्
सोमाना' इति अविशेषभूत्वा विपर्ययेण भवति । न
सर्वे सोमाः मज्जन्तः । तथा च केवां चित् सोमाना
अवस्थादयं प्रचारः स्यात् इति विपर्ययेण विरोधः ।

विकारस्थान इति चेत् । ५३ ॥

अपरः पूर्वपक्षवाची आह । विकारस्थाने अग्निशोम-
विकारस्य उत्पत्त्यादेः यत् स्थानं अग्निशोमप्रचारादूर्ध्वं, तत्र
प्राजापत्यपशुप्रचारो भवतु । इति चेत् ।

न, चोदनापृथक्त्वात् । ५४ ॥

सिद्धान्तो आह । न विकारस्थाने प्रचारः । चोदना-
पृथक्त्वात् कर्मपृथक्त्वात् । सौमिकं पाशकं च भिन्ने
कर्मणी । विकासस्थानं तु सौमिकानां, न पाशकानाम् ।
तस्मात् याजुषे सर्वसोमेतरमेव प्राजापत्याङ्गप्रचारः इति
सिद्धान्तः । के

० उपरिष्ठात्तृहती वृक्षी । पादैषु अक्षराणि ८।
८।१२ तडा ० ये पातवन्ते ० । (तले, ८।४।१८) के.

० उपलक्षणे कार्ययोगि न भवति । या. ३।१।१५।

१७ प्र. ७४५. ० उपरिष्ठं न विदितप्रतीतावपि । इत्यत्र

श्रव्यम् । के. ० उपलक्षणाणि । न कोपलक्षणाणि यथा-

श्रुतान्येव तानुभाषान्तगलक्षणलक्षणानुपरोडाश्रयत्

कार्येषु आधीयते । उपलक्षणसर्वयोग्यः संस्थाभागात्

साधारणत्वम् । या. ३।१।१५।२६. ० उपलक्षणानां

विशेषणविशेषाद्ययोः 'अविशिष्ट इति लक्षण' इति

न्यायेन (३।१।१५) । सु. प्र. १२२२.

० उपलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यं गच्छते । यथा

यक्षयति 'अनपायस्य वक्ष्यते, तद्वन् हि पुरोडाशो'

इति । या. १३।४।३२.

॥ उपलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यानपायः इति न्यायः । प्रतिदिने राष्ट्रवेनायामागन्त्यर्थ इत्यादौ प्रसिद्धः । नहि कालविशेषोत्पन्नतया उपारो बाह्यपक्षो यः चित् दिवसे देवाद्वये उचि तदुपलक्षितः भारो नास्तीति अनगम्यते । रसायनः पृ. २१-२२ । अगमेन उपलक्ष्यानपायन्यायः । लक्ष्यानपायन्यायः । 'उपलक्ष्यानः एकपुत्रोद्गातायामपि शेषमन्यायम्' इति हिन्दौ अस्मादि कारणम् ।

॥ उपलक्षणीयानपायन्यायः (१०८१८६९) । अपमेव लक्ष्यानपायन्यायः । 'यद्युक्तं उपलक्ष्यानपायन्यायः पश्चात् सप्तमिति' पूर्वमपि उपलक्षणीयानपायन्यायेन सम्यग्भावेन पूर्वपक्षमनुसर्यते । यदि च वस्तुतः कालविशेषे उपलक्ष्यानपायन्यायेन अत्राकर्षणदीपतमय-विशेष एव तावदीत् उक्तं कालावच्छेदः नाप्यत्रा-विधिः, 'तत्पराहमुक्त्यर्थः' इति । सोमः ५१११८.

० उपलक्षणीयानपायन्याये निक्षेपणस्य दृष्टान्ता न मुक्ता इति यजुः, तत् उपलक्ष्यानपायन्याये निक्षेपणान्न-शोधम् । दद्या वेन चित् सामान्येन दृष्टान्ता भविष्यति अनभिषेपत्वेन निक्षेपणत्वेन वेत्तुदृष्टम् । वा. १११११३ पृ. ११८.

॥ उपलक्ष्यानपायन्यायः । 'उपलक्षणापायेऽपि उपलक्षणानपायः' इति न्याये द्रष्टव्यम् ।

० उपलक्ष्य हि अनुपलक्ष्यमानं नास्तीत्यस्य कानस्य शोचरतामापद्यते । नहि असन्तानुपलक्ष्यमानं नास्तीति प्रमाणाकटति । दृष्टी. पृ. २४८.

० उपलक्ष्यः । उपलक्षणीयः शेषः अपूर्वप्रयुक्तमेव । इति निषिद्धमुक्तम् । मा. ११११२२-२.

० 'उपवर्ती रथंरथद्वयं प्रतिपदं कुर्वन्' । उपवर्ती उपलक्ष्यमुक्तः कश्च । 'उपलक्ष्ये गत्यन्तरः' । इति । वि. १०१११६.

॥ उपलक्ष्यप्रत्ययैर्निमित्तकयोः प्राकृतयोः पृष्ठ-प्रतिपदोः संसर्गादिविधौ नानुष्ठानम् ॥

उभयसामिनि नैमित्तिकं विवक्ष्येन समवायः स्यात् । १०१११६१९ ॥

भाष्यम्— सन्मुख्यतामानं कर्तव्यः, 'संक्षेपे उभे कुर्यात्' । अपविताग्न्येकद्वे धूयते 'उभे बृहदय-वरे कुर्यात्' इति । तत्रास्ति रथतरनिमित्तकं बृहदि-मित्तकं च, 'उपवर्ती रथंरथद्वयं प्रतिपदं कुर्वन्' इति । उपवर्ती नृत्तद्वयः' इति । उपवर्तीः साधिवः किं रथ-तरनिमित्तकं बृहदिमित्तकं वा कार्यं, विवक्ष्यः, अथवा रथतरनिमित्तकं कर्तव्यं, अथवा अथविनिमित्तकमेव कर्तव्यम् । किं प्राप्तम् ? अथतरनिमित्तकं कर्तव्यं, विवक्ष्यः इति । कुतः ? उभे प्राप्तिः । विवक्ष्यः सम-वयः । नहि विनिगमनायां हेतुस्ति, एतन्निमित्तकं कर्तव्यं, नैमित्तिकमिति । न च द्वे प्रतिपदी क्षम्येते कर्तव्यम् । तस्मादिवक्ष्यः ।

मुख्येन वा नियम्येत । ६० ॥

भाष्यम्— यदुक्तं, उभा प्राप्तिः, नास्ति विनिगम-नायां हेतुस्ति । अस्तीति दूयः । मुख्यत्वं नाम रथ-रस्य प्रथमधीतरम् । यदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदना-शोच्यदिति (१२१५८१३) ।

निमित्तविध्याद्या क्रतुमुक्तस्य कर्म स्यात् । ६१ ॥

भाष्यम्— याजुः पक्षः व्यापयति । द्वयोरपि निमित्तयोर्विधायः स्यात् । ननु निमित्तमेवाधीवते । तदा सति नैतद्व्यतरपदं, न बृहद्वयम् । बृहद्वयंरथस्यामुनाम् । तत्र पृष्ठनिर्दिष्टः । तस्मात्पक्षयोः श्रितिवत्, नाभिषेपती । अन्येन क्रतुनिमित्ता भविष्यतीति ।

सोम— कावस्य (नाम साम्.) पृष्ठसंख्या-भावात् अत्राकलीयेतवाधमवेऽपि संवरादिगतिः बृहद्वयऽप्योः पृष्ठसंख्यात् प्रतिपत्तिनामप्यस्यः श्रुतिन्यतेः क्रतुसंख्यासंगतिः ।

वि— 'उपवर्त्यमन्त्रौ स्तो गोवदे यदि वा नहि । अतो विकल्पः साहोविदुपारथेव शेषम् ॥, विकल्पो द्विनिमित्तत्वाद् स्यात् । स्यात् सम्यक्त्वे । रथतरस्य मुख्यत्वादुपकथ्येन युज्यते ॥, एतेनैव निमित्तत्वं प्रक-ृतं तु द्वे । सिद्धिं पृष्ठया तस्माद्विनिमित्तं उभे पक्षौ' । प्राकृतस्य निमित्तसंख्याभावेन नैमित्तिके प्रतिपदपरि ॥

स्त. । ('उपचये गायता नरः ' इति उपचयी ऋक्, ' प्रयुजो वाचो अग्निः ' इति अग्निचयी ऋक् । के.)

भाट्ट — एतद्विषयैकतयौ प्रकृतियास्तोत्रैश्चैतरे-
साम्नोः समुच्चयः श्रूयते ' नमय उभे बृहद्वचंतरे
कुर्वीत ' इति । तत्र कर्मते तावत् द्वयोर्वैकल्पेन एक-
द्वयस्योपचयः, तन्मते द्वयोरेकस्मिन्नेव स्तोत्रे
समुच्चयः, सप्तदशसोमके एकस्मिन्नेव स्तोत्रे विमानेन
साम्नोऽप्यभयचोश्च षाठः अन्यस्मिन्नेव विधायाद्येव । स
च विमानः केयु निगमयितुं रथं, केयु चित् बृहदिति
कप्यमृतकामचर्यादयानाद्यः । अन्तर्गते तु सामद्वयस्य-
पृथक्सोमके, तन्मतेऽपि न सौम्योः समुच्चयः, येन
सप्तदशसोमकस्तोत्रद्वयानुष्ठानं शङ्क्यते । अपि तु
विकल्पेन प्राप्तयोरेव स्तोत्रयोरेकस्मिन् कर्मिभ्यां स्तोत्रे
सामद्वयस्य तदाभयचोश्च समुच्चयविसिद्धयोर्विधिः ।
अनस्तन्मतेऽपि नानुष्ठाने मेव श्रूयते श्रूयम् । अत एव ये
सामचर्याः समीक्यतादयस्ते तत्रकाऽपि स्यात् इति तेषा-
मपि समुच्चयः एव । के नृके विद्विहस्य, तेषां विकल्पः
द्वयस्यविधादेवेव । वे तु बृहत्सामकवे रथंतरसाम-
कवे वा निमित्ते अन्वाह्येन विद्विहस्य, यथा ऐन्द्र-
वायवस्यैवैवनाप्रवादः, यथा वा ' अमरती बृहद्वच-
प्रतिपदं कुर्वीत, उच्यते रथंतरपुष्टय ' इति । अत्र
हि बृहत्सामं सुष्ठु मन्वेति बहुव्रीहिणा व्योतिशोभ-
गतबृहद्वचवे निमित्ते यद्विषयमात्रपान्तरप्रकृतात्
तद्वत्प्रतिपद्विशोभनाप्रतीतिं विधीयते । पद्यवा चोद्दिश्य-
त्वासेभवात् निमित्तकप्रतीतिः । ते इह उच्यते कर्म
न वेति सन्देहे निमित्तद्वयवत्तात् नैमित्तिकद्वयमपि
प्रसक्तम् । समुच्चयार्थमकादिकल्पः । इति प्राप्ते, यदि-
शब्दाद्युपास्य निमित्तत्वस्य कादम्बिकत्वव्यासत्वात्
कादाचित्कत्वस्य च बृहद्वचंतरेष्वन्योऽपि रथप्रपुक्त्यात्
बृहद्विरोधिनो रथंतरस्य रथंतरविरोधिनो वा बृहती
निमित्तता प्रकृतौ भयसम्भवे । अत एव अन्योन्यविरोधस्य
निमित्तत्वमावबलकल्प्यत्वात् न तद्विद्विहस्योक्तौ कवयमेवो-
ऽपि । विरोधिता च क विद्विहस्यक्यात् क
विदायकस्याश्च । अत्र एव उपचयैव निमित्तता यथा
शङ्कते, वैकल्पिक्यात् विकृत्यपि । योऽन्योन्यामयः, तत्र

वाचक्याद्विरोधिता । यत्र तु द्विविधविरोधिताभावः,
तत्र कल्पि रथंतरत्वादी न तस्य निमित्तता । अत
एव विधिविदायौ ' कवयमेव रथंतर, आग्नेये बृहत् '
इत्यादिना स्तोत्रान्तरे तत्त्वत्वेऽपि नैन्द्रवायवस्यवि-
नियमः । अतश्च तद्वदेव संग्रहादे विरोधाभावेन निमि-
त्तभावात् नैमित्तिकत्वात् । निरूपितं चैतत् कौस्तुभे
रथंतरचरणे । अतश्च उपचयस्य प्रसङ्गात्,
अनियता च वा का विधित्पदिषि दृष्टव्यम् ।

अण्डह — ' कृत्वा यजमानस्य कामके स्वात् । ' १७.

शंकर — ' द्वयसाम्नो सचर्मयुक् । ' १८.

क उपचयैव देवतोद्देश्य-इत्यस्याग्रस्यैवाज्यवाच्य-
मथमुदायस्यैव श्रुतौ च प्रति वेक्तव्यं इत्यमरं वा
कर्मत्वानुगुणं श्रुतौतिथेये कर्मणि द्वितीयाऽनुपपत्ता
द्वितीयाऽर्थवाचिता उक्ता । सु. पू. ३३२, ८ उपचयैव
ध्यायमानस्यैव गुणस्य भावनाऽवच्छेदकवायोऽग्रात्
होमद्वारा कल्याणना उक्ता । पू. ८४५.

उपचयस्य तद्वत् । १०।८।१।१॥

आधाने शरत्कालीयपञ्चाशतीनामादेशानि सामानि
विनाय ' उपवीता वा एतस्याभयो भवन्ति यस्याभयाधेये
ब्रह्मा सामानि गायन्ति ' इति सामगानस्य उपवादः
निन्दा कृता । उपवीताः अधिपञ्चाशः । ब्रह्मा ब्राह्मणः
उद्गाता इत्यर्थः । भयमुपवादः तद्वत् ' विष्टुता तु
प्रतिषेधः स्वात् ' (१०।८।३।१) इत्यधिकगोक्त-
योऽपिप्रहयतिषेधवत् विकल्पायः स्यात् । तस्मात्
आधाने गायमानविकल्पः इति सिद्धान्तः ।

प्रतिषेधादकर्मसि चेत् । १० ॥

शङ्कते । आधाने प्राप्ता गायमस्य न विकल्पः, किन्तु
अकर्म अङ्कणमेव । आधाने काम नैव गायतमम् ।
' उपवीता वा एतस्याभयो भवन्ति यस्याभयाधेये ब्रह्मा
सामानि गायन्ति ' इति गायमानस्य प्रतिषेधात् । इति
चेत् ।

न, शब्दपूर्वत्वात् । ११ ॥

सिद्धान्ती आह । न आधाने गायमानस्य उपचय
निषेधः । शब्दपूर्वत्वात् विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ।
तथा च निषानात् प्रतिषेधस्य निरुक्त एव । के.

‘**हुं उपवादाधिकरणम् । आधने सामगानं वैकल्पिकम् ॥**

उपवादाश्च तद्वत् । १०।८।६।१ ॥

भाष्यम्— अस्यावानम् । उपदेशानन्ति ‘य एव विद्वान् वास्तव्येण गच्छति’ ‘य एव विद्वान् यथा गच्छीय गच्छति’ ‘य एव विद्वान् वामदेव्य गच्छति’ इति । तत्रैवमात्माकते ‘उपवीताः (अचिराद्गताः) वा एतकामदो भवन्ति अस्यान्वयेण ब्रह्म सामानि गच्छति’ इति । तत्रावमयः साधयिक, किं अवयुपवादः प्रतिषेधार्थः, उत पर्युदासार्थः, उत व्यर्थवादार्थः इति । ॥ प्रातम् ? न पर्युदासः, ब्रह्मणः अपास्तवान् । अस्तो वचन भर्तृगदाद्ये स्यति । यथा ‘ब्रह्मण्यतिवो एक आसीत्, स आत्मनो वपामुद्विन्दत्’ इति । एष आत्मे, ब्रूमः । न ब्रह्मण उपवादः कस्य चिदर्थेवायः सम्भवति । न च पाकपान्तरस्येनार्थमादेन किं विधिप्रयोगमस्ति । तस्मात् उपवादाद्वत् । किंयत् ? यथा ‘अतिरागे गच्छति पोडशिनः’ इति विधायक प्रतिषेधार्थे स्यात् । कथं ? ब्रह्मणो गान् नैव प्राप्ते इति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नात्र कल्पते । तस्मात् ब्रह्मगानमविवक्षितम् । सामगानप्रतिषेध एतैव स्यात् । ब्रह्मवाच्य प्रमादपाठ इति चेत्, नैतदेवम् । आधनः स्यात् उद्गमनिधानं अविवक्षति ।

प्रतिषेधादुक्तं चेत् । १०॥

भाष्यम्— इति चेत् दृश्यते भाष्यगानस्यैव निन्देति । अयम् सामगानस्य । नहि निन्दितं कर्तव्यं भवतीति ।

न, शब्दपूर्वत्वात् । ११ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । यतैव हि निन्दया न कर्तव्यमिति गम्यते, एव उपदेशात् कर्तव्य इति गम्यते । न च अन्यत् कर्तव्यं इति कश्चित् विधिः प्रकल्पते, यस्य प्रमादार्थे निन्देत । तस्मादनुष्ठानं विधिः, वर्जयितुमुपपादः इति ।

सोम— पूर्वचक्षुषण्णात् (दृष्ट-त-) संगतिः ।

यद्यपि ‘उपवीता वा एतस्यामनो मूर्ध्नि यस्यान्वये ब्रह्मा सामानि गच्छति’ इति आम्होदाहरो वाक्ये

उपवाचः सागीप्यमाह । वीताः गताः । वास्तविकमन्तरणं गता गन्तीत्यर्थः । तथा च तत्र निन्दैव भूपते, न प्रतिषेधः । अत एव सूत्रेऽपि निन्दाऽर्थकः उपवादश्च एव प्रयुक्तः, तथापि निन्दया प्रतिषेधो गम्यते इत्याशयेनोदाहृतमिति ध्येयम् । ‘न ब्रह्मा सामानि’ इति ब्रह्मशब्दः ब्राह्मणपरः सन् उद्गमगुणवादकः । तथा च ‘न गच्छेत्’ इति स्वस्वेष गानमेव निदिप्यते । प्रतिषेधस्य च गानस्य वस्तुतो ब्राह्मण उद्गता कर्ता इति ब्रह्मगम्योऽनुवादः । सूत्रे तद्वत् ग्रहणप्रमाणत्वं इत्यर्थः ।

वि— ‘उद्येवो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः । विकल्पितो वा, सूत्रोऽपि वयोच्येदेव स्तुतिः ॥, विध्यन्त्वयतोऽस्तेन ब्रह्मोद्गता तथा यति । विपर्ययाद् विकृतोऽत्र पोडशिशब्दवन्मात्र ॥’ इति निषेधस्याप्येकविध्याम्ना उद्गातुगान निवर्त्यते ।

आहु— आधने ‘वास्तव्यो गच्छति’ ‘वामदेव्य गच्छति’ ‘यथाप्योऽय गच्छति’ इति सामानि विहितानि । ततो ‘न ब्रह्मा सामानि गच्छति’ इति ध्रुतम् । तत्राय न तावत् ब्रह्मकर्तृकत्वप्रतिषेधः पर्युदासो वा, ब्रह्मणो विध्यभावेन प्राप्तिभावत् तदनुपातुपपत्तेः । आपानसामु हि यद्यपि यजुर्वेदविहितस्यात् विनियोगविधिवेदनिष्पन्नः अण्वद्विच कर्ता न्यायेन स्वरान् प्रप्नोति, तथापि वाचनिकोद्गमगुणत्वान्न ब्रह्मकर्तृकत्वम् । अतोऽत्र ब्रह्म ब्राह्म इति स्वरस्या उद्गातारमेव ब्रह्मवाच्येन अन्य गाननिषेध एव इति गानस्यैव विकल्पः । अत्राऽपि कल्पस्यनुवापात् ब्रह्माऽपि उद्गात्रा सह वैकल्पिको विधिः, तत्राऽपि तेनैव ब्रह्मणो विस्तरादिदे ज्ञानेन ब्रह्मणो निषेधः, वैश्वर्यात् । अतः तत्राऽपि अयं गाननिषेध एव तद्विकल्पसिद्धयर्थः इति ध्येयम् ।

ग्रहण— ‘सामा विकल्प आपाने’ । ७.

शंकर— ‘अस्याधेयं च साम यत् ।’ तत्र नियमः ।

● उपवादापस्य पुत्रोक्त्यापस्य पुत्रेदाद्यङ्गात्मनो-
जन्यं नास्ति दर्शपूर्णमासयो । अ. ४।१।१।१६.

॥ उपवासः । श्रुतिश्रोत्रे 'सर्वविज उपवसति' इति ऋग्विजामुपवासे विधीयते । भा. १०।१।१५।१२.

॥ उपवासादहं मिच्छेति न्यायः । अग वर-
णिति ग्रामान्ये नपुंसकम् । यशोपवसनाद्विद्या श्रेष्ठऽस्ति
मिश्रायाः हिंसाजनकत्वेऽपि हि उपवासस्य अधिकदुःख-
प्रसङ्गापेक्षया इत्यनेन यथा वरत्नं, तथा क्लेश-
दायकतारतम्येन बहुदुःखाद्यकाऽपेक्षया स्वस्वदुःख-
दायकम् वरत्नं यमोददिश्यते तान्यत्र प्रवर्तते । तथा च
येषां पामराणां तत्त्वमस्यादिप्रदायावबन्धनव्यभिचयान्
कुतश्चिद्विप्रवृत्तवशात् भूषोभूषः भूषमात्मनि न कुत्रि-
मारोहति, तैः प्रहृत्यन्यायेन पामरस्यवहनेनैव कर्मानु-
ष्ठानं, ततोऽपि समुपवासनं कारयेत् । उतः शुद्धान्ध-
करणे जाते भयस्येव ज्ञानगिन्यायुक्तं पञ्चदशीमन्ये 'उप-
वासाग्रथा भिला यरं ध्याने तथाऽनन्तः' इत्यादि ।
साहस्री. १४१.

॥ उपवाससकृदं तपो याजमानं, नालिजम् । तपोऽ-
धिकरणम् । भा. १।८।१।९-११.

॥ उपवीतं नृपदाम् । भा. १०।१।१।११ वर्षकं
१, ॥ उपवीतम् । कर्तुं यः पातोविन्यासमात्रं गुणो भवति
उपवीतं नाम । १।१।११।११, ॥ उपवीतं ह लो-
दत्तपूर्णमासप्रकरणे निविशते, न सामिधेनीष्वेव । ३।१।
११।११. ॥ उपवीतं दत्तपूर्णमासाद्भवम् । वि. १।४।१,
॥ उपवीतं वैदिके कर्मणि । ३।४।१, ॥ उपवीतं
'नित्योदशी नित्यपञ्चोपवीती' इति स्मृतिमिश्रितं पुत्रा-
थम् । १।४।१. ॥ उपवीतं- यशोपवीतम् । अग्नया
उपवीतं, अग्नया यशोपवीतम् । उपवीतं हि कर्तुं वासि-
विन्यासः, यशोपवीतं तु गृन्थस्य विन्यासविरोधः, तत्
समाचारतः सर्वकर्माणि प्राप्त, उपवीतं तु प्रकरणात् दत्तं
पूर्णमासपर्यन्तं, यशोपवीतेन चास्याविरोधात् समुद्यमः
इति दृष्टीनायां पार्थिककृतोक्तत्वात्, 'तदित्ये-
ववासादात्ममेदः स्यात्' इत्यत्र च (१।१।११।११)
'कर्तुं यः पातोविन्यासमात्रं गुणो भवति उपवीतं नाम'
(पृ. ७२३.) इति भाष्यकृतोक्तत्वात् नानेन (उप-
वसते इत्यनेन) ब्रह्मसूत्रं विधीयते । 'विद्याभोषाधि-
करणे तु' (१।१।१५.) 'यशोपवीत्येवापवीतं अथ्य-

पथेनवेत याज्येयः' इत्यनेन च ब्रह्मसूत्रस्य औत्तल-
सिद्धिः । सु. पृ. १३५६. ॥ उपवीतम् । 'यशोपवीती
हि देवेभ्यो दोहयति' इति स्मृतिरेषा 'पानीनापीती
दोहयेत्' इत्यस्य प्रेताग्निदोषगतविधेः । वि. ३।४।१,
॥ उपवीतं लिङ्गदर्शनात् सर्वधर्मः स्यात् ।
३।४।१।१, वि. १० ॥

इदं सूत्रमारभ्य षट्मूली भाष्यकारेन व्याख्याता ।
पार्थिककारेण व्याख्याता । विस्तरादौ च प्रतदादिगू-
ह्यत्वात्कं द्वितीयपरिकरणम् । दत्तपूर्णमासप्रकरणे
'उपवसते' इति उपवीतं श्रुताम् । तत् किं सर्वकर्माङ्गं
दत्तपूर्णमासाद्भवेति चिन्ताया पूर्वापक्षमाह । श्रुतमुपवीतं
सर्वधर्मः स्यात् सर्वेषां कर्मणा धर्मः अङ्गं स्यात् । कुरुः
लिङ्गदर्शनात्, प्रेताग्निहोमप्रकरणे 'यशोपवीती हि
देवेभ्यो दोहयति' इति पानीनापीतस्तुत्यक्तत्वात् उप-
वीतानुवादस्य लिङ्गस्य दर्शनात् । उपवीतस्य दत्तपूर्ण-
मासार्थत्वे तु नायमनुवादः परागच्छेत्, नीरदमिश्रो-
दोहविषयत्वाच्च । सर्वकर्मापत्तये तु अग्निहोमस्यापि
कर्मणात् अनुवादोपपत्तिः । तस्मात् उपवीतं सर्वधर्मः
स्यात् ।

न ध्या, प्रकरणात् तस्य दृष्टौ नम् । २। वि. ११ ॥
उपवीतं सर्वकर्मापत्तये इति पूर्वापक्षं सूत्रेण प्राप्तं
वागम्येन स्यात्तर्कयति । उपवीतं न सर्वधर्मः, न सर्व-
कर्माङ्गमिति विधीयते । किंतु दत्तपूर्णमासाद्भवम् ।
प्रकरणान् दत्तपूर्णमासयोः प्रकरणे पठितत्वात् । यत्तु
मृगाग्निहोत्रे 'यशोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति
लिङ्गमुक्तं, तत्तु तस्य दत्तपूर्णमासगतत्वेऽपि दोहयतिभिनः
उपवीतस्यानुवादात् दर्शनम् । सर्वकर्मापत्तये न तत्
लिङ्गम् । कुतश्चेत् अग्रहरणात् इत्यपि पदच्छेदः
स्वीकृतः । तस्मात् उपवीतं दत्तपूर्णमासाद्भवेन न सर्वधर्मः
इति सिद्धम् । ॥ के.

॥ उपवीतस्य अग्निविष्टस्य उपविष्टेन विधीतेन
समुपवसः स्येते । भा. १०।१।१।१२-२ वर्षकं १. ॥ उप-
वीतस्य कष्टकषः प्रायेणाप्राप्त एव, इत्यसि निषमविधे-
रपकायः । धा. २।४।१।२. ॥ उपवीतस्य काम्यवामिनेनी-
समिधिनो काम्यसामिधेन्यद्वातयाः प्रकरणावातेन दत्तं-

पूर्णमासाद्वापे नयः । सु. ५. १०५९. ७ उपवीतरथ
(तदाभ्यस्य) न समिपेनोधिः (तदाभ्यस्य) एक-
वाक्यता । या. ३।१।१।२२ ५ ७३५. ७ उप-
वीतरथ पुरुषार्थस्य स्मृत्या आमागमि नृत्यस्य प्राप्य-
भावात् ' उपस्यते ' इति पञ्चमलकारेण विधिः । वि.
३।४।१.

७ उपवीतविधेः निर्वीतश्रुतिः अर्थवादः । शा.
३।४।१.

७ उपवीतकुरुदृष्य कथोत्तरद्विजाधराशोविन्यास-
वाचिता । सु ५ १३५३.

७ उपवीतनिर्वीतयोः छपुषयः द्वये । न च
निर्वीतोपवीतयोर्विशेषः दृढकृत्वा, वासोभ्या तदुभयो-
रपत्तेः । वि. १०।४।१

७ उपवीताधिकरणम् । उपवीत दर्शपूर्णमासा-
द्वयम् ॥ (पशुश्रीमन्मिदम्)

उपवीतं लिङ्गदर्शनात् सर्वधर्मः स्यात् । १।
वि. ३।४।१।१० ॥

वा— अथ पर पट्टं सूत्राणि प्राप्यकारेण न
लिखितानि । सन् प्राप्यमात्रेण विप्रकृते । किं चिदाहुः
विष्णुताति । लिखितो ग्रन्थः प्रदीप इत्यपरे । कस्युक्तं
उपैक्षितानि इत्यन्ये । अनायेकमात्र इत्यपरे । तथा च
' दिग्भिरभावात् तद्वत् ' इति निर्वीताधिकरणनिदेशः
तदामन्तर्भावपक्षे इति । कृत्यन्तरादिति । सर्वधर्मोप-
पत्तयः । सन्ति च त्रैभिरेव एवैकमात्राणि अनन्तस्तार-
भूतानि सूत्राणि । अत्रादितातिदेशात् ' पातव्याप्य
तद्वत् ' (३।४।१।२।१२) इत्यादिषु आभिरा । तस्मान्
सूत्रगान् प्राप्येवम् ।

तत्र कैश्चित् शीघ्रविपरिणामि कश्चित्काले, अपरे-
क्षन्तरि ।

प्रथमं तावदिदं चिन्तयते । यदेतत् पूर्वाधिकरणे
दर्शपूर्णमासयोः विधौपामागमेन उपवीतमुदाहृतं,
तत्र सदेदः किं तत् दर्शपूर्णमासयोरेव अन्विष्टयो,
अथवा सर्वधर्मोपपत्तिः । ये तु अधिकरणत्रयं समर्थयते,
तेषामेव सदेदः किं दर्शपूर्णमासयोरेवकालं त्रिविधं, अथ
सर्वधर्मोपपत्तिं अनुवादयेति । किं प्रथमम् ? सर्वधर्मं

स्यात् । उत. १ । ' कर्मन्तरेऽनुवाद्योऽस्य सिद्ध-
वद् यः प्रतीयते । सोऽन्यथापुनस्त्येवो लिङ्गत्वात्
प्रक्रियां ज्ञेयम् ॥ ' मृतादिभेदे हि विदुदेवमेव श्रूयते
' अन्वीनापीत्ये दोदयते । यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो
दोदयति ' इति । तथाहि सर्वधर्मोपपत्तिं, ततोऽयं विधौ
अभिधीयतं कथी नित्यवचनोपवीतानुवाद्योऽवश्यते । न
चाप दर्शपूर्णमासस्यैव अनुवाद्यः, विप्रकृतत्वात् हेतुवि-
मर्शव्यादानर्थक्यात् । यदि हि तस्मिन्नेव कर्मणि
अन्यवस्तुत्वात् धर्मो भवति, ततश्च तदप्यन्यपरिनिर्दिष्टत्वात्
हेतुजिज्ञेयोऽन्यतये । न तु नयन्तरस्य परिहर्तव्यं
अनन्तविप्रकृत्यैव अप्रवक्तव्यत्वात् । न च वैधर्म्य इति
बहुवचनं दर्शपूर्णमासयोरेव संपत्ते, वैकल्पिकेन्द्रमदेन्द्र-
देवस्यत्वात् सात्त्विकम् । अभिधीते तु तावदात्रैवता-
नोक्तनेन उपपन्नं यदुत्तरम् । तस्मादभिधीयतं उपवीतानुवादा-
न्यमाऽनुपपत्तेः सर्वधर्मोपपत्तिः ।

न वा, प्रकरणात्तस्य दर्शनम् । २ ॥

वा— न वा सर्वधर्मः । उतः । प्रकरणात् दर्श-
पूर्णमासार्थत्वप्रतीतिः । अथ यदुक्तं लिङ्गदर्शनादिति ।
परिहृतं तत् । तन्मैव दर्शपूर्णमासस्येति ।
संविक्तास्तुतासमवेतं च निप्रकृतानुवाद्योऽपि आसी-
यते । तथाप्राप्यपेक्षो हि स भवति । बहुवचनं च
अविपरिणामम् । अथवा प्रवृत्तिविहितैवेवताऽऽलोचने-
नोपपस्यते । ततश्चापदर्शो भवति, यस्मात् वैचयुता
कर्मन्तरधर्मोऽपि, अथ विधौऽभिधीते न कर्मस्य इति ।

वा— तौऽयं लिङ्गप्रकरणविरोधाविरोधविचारः ।

सोम— प्रकरणादुपपत्त्यनुत्पत्त्यर्थं निर्वीतस्य इत्य-
मुक्तं, उपपत्त्यन्तरेण प्रकरणे विवेचयामावात् इति प्रत्य-
क्षान्तात् आक्षेपसंगतिः । ' यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो
दोदयति ' इत्यपि विरोधोपवीतचन्द्रेण वासोविन्यास-
विरोध एवमिषीत्ये, इत्याश्रित्य अयं विचारः प्रवर्तितः ।
नञ्छान्दविष्णुत्वनिर्दिष्टत्वात्तद्विप्रकृतस्य अपि नित्यवचनोपवीत-
विचारस्यानुपपत्तेः इति श्लेषम् ।

वि— ' सर्वधर्मोपपत्तिं दर्शपूर्णमासस्यैव इत्यत्र ।,
सर्वधर्मोपपत्तिरेव स्यादुपवीतीति लिङ्गम् ।, दर्शपूर्णमासस्यैव

प्रारण्यदिगे स्यात् सिद्धिरन्यथा । दोह मृताग्निहोत्रस्य
स्तोत्रगेतदनुदितम् ॥ तस्मात् दर्शपूर्णमासद्वयधीतम् ।

भाट्ट— तद्विद्वत्पूषीतं सर्वकर्माङ्गं, मृताग्निहोत्रे
'प्राचीनावीती दोहयेत्, यतोपवीती ति देवेभ्यो दोह-
यति' इति जीउदरस्थया यतोपवीतानुवादलिङ्गस्य
प्राप्त्यभावेन सार्धितामसकृत्वात्, विप्रकृत्येन दर्शपूर्ण-
मासद्वयशानुवादोपपत्त्यर्थः, येन द्विकेन्द्रगदेन्द्रदेवस्य-
दाक्षिक्योदने देवतायुक्त्याभावेन तदनुवादोपपत्त्यर्थः ।
सार्धितामेव ॥ कर्तृसंस्कारस्योपवीतस्य यदुदेनत्याग्निहोत्र
प्रयोगाद्भावेन तदोदनेऽपि क्रमेः अनुवादोपपत्तिः ।
इति प्राप्ते, संविद्वशाध्वने विप्रकृत्यानुवादस्यापि न्याय-
स्यात् प्रकृतिप्रकृत्यभिप्रायेण च सार्धित्येऽपि देवता-
नुवादस्यात् अनुवादीपपत्तेः प्रकरणत्वं दर्शपूर्णमासद्व-
योपवीतम् । यस्तु तच्च, यद्यमाचनध्वनानुवासात् अग्नि
होत्रेऽपि यतोपवीतावत्त्वेन नमस्तस्यैवाकमनुवादः ।

भाकर— 'उपवीतं तु दर्शद्वयम् ।' १.

॥ उपवीताधिकरणम् । निविदधिकरणम् । उप-
वीतं दर्शपूर्णमासाद्वयम् ॥

संविद्वे तु उपवासाद् वाक्यभेदः स्यात् ।
३।१।१।११११

भाट्टम्— (तैत्तिरीयके २।५) दर्शपूर्णमासयोः
यत्प्रमाणयोर्नमिनानुवाक्यो, सामिपेन्यः उक्ताः । ननु
निविदः । दक्षमे काम्याः सामिपेनीकृता इदञ्चमस्य
एतावतीत्युक्त्यात् इदमस्य एतावतीः इति । एतावतो
॥ यतोपवीतमात्रातम् । 'उप-ययते देवमग्नेमव न कु-
र्वते' इति । तत्र संदेहः, किं सामिपेनीरेव अनुनुवाचः
उपगतेत, उत प्रकरणे सप्तमिन पशार्थीत अनुनुवाच
अन्यथा-मिति । कुत, संशयः ? उपवीत सामिपेनीर्ना
प्रकरणे सप्तमिनात्, अग्नौ निवृत्ते च तदा प्रकरणे इति
न आपते । ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणमिदम् । पर-
प्रकरणे सामिपेन्यं भूयते । सर्वं परप्रकरणे भूयते,
सर्गाणि तातामरान्वापारयन्मसम् । भवति हि 'सामि-
पेनीत्युक्त्यात्' इति विशेषात्सङ्घं वचनम् । येन
तत्प्राप्तौ अभिप्रायमनं तत्प्राप्तिं आपते । नच पुनर्मिदं
सार्धं प्रकरणमित्याहुर्वचो । निविदमिति सार्धं

प्रकरणं व्यक्तवतीति । यत्रैवं, कथमनुवर्तते प्रकरणमित्या-
हुर्वचः । परस्मात् निविदा सामिपेनीरुणा एव काम्या
विधीयमानाः भूयन्ते, यदन्तर यतोपवीतमात्रातं,
येन अनिवृत्तं सामिपेनीना प्रकरणमिति भवति मतिः ।
अतः प्रकरणे निविदः समुपनिषतिता न भ्यरयति,
यथा द्वादशोपपत्त्या अहीनधर्मो नरोत्तिष्ठोममस्ये इति ।
तेन भवति संदेहः । अस्मिन् संदेहे किं साध्यात्मा ?
सामिपेनीप्रकरणमनिवृत्तं, ततोपवीतं समागमनमिति ।
कृतः ? काम्यानां सामिपेनीरुपानां आनन्दनं वचनात् ।
द्वयमनुविपरिवर्तमानानु सामिपेनीयु उपवीतमात्रमिति ।
कर्तुं च सार्धोविन्यासमात्रं गुणो भवति उपवीतं नाम । किं
कुर्वता तत् कर्तव्यमिति भवति तत्र पशार्था-
काट्या । तत्र बुद्धौ समिहितेन अविप्रहृष्टेन, सामिपेनी-
वाक्येन एकस्याप्यनुपपत्त्यं सामिपेनीयु उपवीतं
उपपद्यते इत्येव शब्दो विद्वत्प्राप्तिं शक्यते । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । तस्मिन् संदेहे वक्ष्यवोक्तः, य निर्वणः ।
अस्मिन् संदेहे वाक्यभेदः इति निर्णय इति । कृतः ?
व्यवायात् । इह समागम्य शानुद्वन्द्वस्य सामिपेनीवाक्यम्,
अस्य च 'उपपद्यते' इति वचनस्य निविदा विगाथ-
येन सामिपेनीभिः अर्धबद्धेन प्रत्येन व्यवधानं भवति ।
नस्य च परागमिनेऽपि वचने कर्तृनद्वयेन अर्गान्तर
प्रमन्यते, न तत्त्वानुवृत्त प्रकरणम् । आगच्छति हि
तत्त्वयदाविधाने दृश्यम् । यत्र तु पर्यवसिते नष्टमे
उत्पद्यमानेव अर्थान्तर प्रमन्यते, न तत्र बुद्धौ पूर्वं
पशार्थः संनिधीयते । न च बुद्धौ अर्धमिहितेन एक-
वाक्यता भवति । इत्थं पशार्थाणां वाक्यार्थः
संक्रान्यते, नान्यतरेण । संनिधीयतामात्रमस्य एतदेव
प्रयोगं कथमुक्त्यात् पशार्थाणां निविदः बुद्धिगुणार्थ-
वृत्तिरिति । अन्ततस्तदुदेन एव वाक्यार्थः शक्यते
कर्तुम् । अर्धयदादोषात्त्ये न न अन्ततस्तदुदेन
भवति । तस्मात् न्यायहितेन एव नैव शक्यता भवति ।
अथान्येन प्रकारेण एतादिना पूर्वंपशार्थमगम्य वाक्यार्थं
संवनयेत्, औचित्यः न बुद्धरुद्धिपूर्वको वाक्यार्थो
भवेत्— यथा अन्ततस्तदुदेन आगमनदरं एव न,
अन्यस्याथ आनन्दं यो वाक्यार्थः संवन्यते । तादृशं

सत् मयेत्, यथान्तेन स्थानदिना पूर्वपदार्थमगम्य
याकथां सजनेत् । तस्मात्प्राप्तवद्वर्णन्याभावेऽत्राकथना
भवेत्तिथि निश्चीयते । तस्मात् न सामिपेनीमिरेकज्ञाकथना
लघीयतेयेति । ननु सामिपेनीकथना अन्त्यमुद्गमां
समिधो उपवीतमाश्रयते, तेन सामिपेनीभिः समन्त्यते
इति । नेति प्रमः । अतिवृत्तमेव हि सामिपेनीना प्रक-
रणं, निमित्तदेव्यपधानात् । यकथने हि सामिपेनीरूपाः
आद्या, संन्यस्तपगच्छन्ति, न प्रकरणमनुवर्तते । न च
पुनः पदवचनेन सामिपेन्यः प्रकृतं भवन्ति । नहि
तत्र तासां वचनं कर्तव्यं इति । किं तर्हि ? संदनाभिः
संन्यस्तपितव्या इति । तदपि वानयेन, न प्रकरणेन ।
तत्र अवगृह्णातु सामिपेनीषु यत्वेककथयता कुतश्च
सामिपेनीमितीति, न तत्र ताभिः संन्यस्तः । तस्मात्
कथने प्रकरणे यदनुवर्तते, तत् यथोपवीतिनेति सिद्धम् ।

वा— तिष्ठे कर्मणा कर्मवृत्तयोऽधुना अवान्तर-
प्रकरणमुदाहरणयोः कृतत्वं विमिथोक्तं इति उपावीत-
मुदाहरणम् । तत्र सामिपेन्युपाविभागप्रदर्शनं सामिपेनी-
प्रकरणसद्वद्वानविवेकार्थम् । ' ननु दशपूर्णमासयो-
देव प्रकरणं ' इति (भाष्ये) महाप्रकरणप्रत्ययान्
नैव अवान्तरप्रकरणानि आविर्भाजन्ति । अथवा
अमिश्रित्वमप्रकाशनादरेण दृष्टौकाद्यर्थत्वान् न तासां
प्रकरणमिति मन्यते । नैतदेवम् ' कथं मासो हि भाषाणां
याद्यदायवागमिकथते । न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति
महाप्रकरणादिभिः । नाव्यप्रकरणावचित संस्कारो
ना विद्वन्ति हम् ॥ ' यथैव अद्वयकथानि परिपूर्णा-
स्त्वानि वृत्ति दशपूर्णमासकथने एककथनां यान्ति,
न च आपरूपं अस्ति, एवं अद्वयमानाः साध्यादिगुणाः
परमात्मनासां संन्यन्ते, न उपवीतयेन तासां स्वधर्म-
निष्ठतिः । संभावेऽपि न गुणसौम्यत्वं कतिपयकथनं
अथेष्टमात्रः प्रकरणमभवति । दशपेयवि निवमाद्यसि-
द्धये कथंभाषणेऽप्येतत् प्रकरणमद्वयम् । ' दृष्टमि ए
फले नैव सादृश्या न प्रवर्तते । दृष्टेनैव तु केनापि
सोपायेन निवर्तते ॥ ' वस्तुन एवविधानमपि
अद्वयनां अश्वत्थप्रकरणेन मथितवन् । अत्रच यद्यपि
दशार्थां मासदृशा दृष्टीन दृष्टे, ' अमिश्रित्वमव-

यकथनं यानयेत् ' केन ? सामिपेन्यनुवचनेन, कथम् ?
विवक्षाप्रयत्नामिहात् । दिक्प्रयोगनिवृत्त्यर्थं मह्यं ब्रह्ममर्थं मरण-
योः शब्दं मरणमुद्घातेन इति, (विवक्षाप्रयत्नादिस्मयेन
उपबन्धितो यो वर्णप्रद्वयमात्रं प्रकरणरूपः भोगप्रकारः,
यदनुवर्ततेतिन्ययः) तथापि ' निवमाद्ये कथं
तेत्यर्थः ' इति अनुवर्तते एवाकाङ्क्षा । सा च सात्व-
चोदिनेन अदृष्टार्थेनैव उपायेन पूर्णते । तस्मात् अस्ति
सामिपेन्यनुवचनस्य उपवीतविमर्शमगम्य अवान्तर-
प्रकरणम् । एवं तर्हि तस्य समिपेन्येव लघीयतया
वद्वर्णनेनैव मथितव्यं, इति कुतो महाप्रकरणविनि-
योगावच्छेदः ? उच्यते । तस्य एतदेवं स्यात्,
यदि तस्य निमित्तद्वयवचनेन प्रकरणविच्छेदादृशा न
स्यात् । एव तर्हि विच्छेदे तस्मिन् जिज्ञासाप्रकरणे-
नेति । नैतदेवम् । कुतः ? कथंभाषिपेनीकथनमिति-
नेन विच्छेदश्चेद्देहात् अविवक्षितं महाप्रकरणम् ।

(एतावता संदेहाभाष्य व्याख्यातम् । अथ ' किं
तत्त्वज्ञानं ब्रह्मादिमात्रं ' व्याख्ये—) किं तावत्
ज्ञानम् ? ' अभिवः सामिपेनीनां कीर्तनात् प्रकिया
स्थिता । पदप्रकरणे पाठो निविक्षामध्यासाद्वत्ता ॥ '
यथा दशपूर्णमासप्रकरणे पूषाद्यनुमन्त्राणि अर्चयन्ता-
न्यपि न पुरस्तात् प्रकरणं विच्छिद्यन्ति, तथा निवित्तवा-
न्यपि न विच्छिद्यन्तः प्रकरणम् । अथवा अवान्तरप्रकरणेन
निवित्तमपि सामिपेन्यनुवचनद्वयान् नैव अर्चयन्ता-
न्यपि न पुरस्तात् उपवीतमपि तदग्रेण इति । एवं
मासे, मासाः । ' विच्छिन्ना सामिपेनीनां निविक्षाः
प्रकिया यतः । नहि कान्येः पुनः फलैः संघातुं
या हि शक्यते ॥ ' कावत् हि प्रकरणमनुवर्तते,
अतः विमिथोर्गदं पदवति । अतुमुद्र ए प्रकरणेन
विमिथोवति । तदिह विमिथोवति तावत् तिष्ठेन
सामिपेनीमिथोवति अमिश्रित्वमवति विमिथोवति ' देवेभ्यो
गच्छेत् ' इति । तत्र यदि गच्छेत् सामिपेन्यं मयेत्,
ततः संददारेण तान्यपि अद्य मयेषु । अथ अत्र
कथं अद्वयं कथ्यते, तत्र सामिपेनीकथने निमित्तवा-
द्वयं कथिन् कथ्यते । तेन निमित्तं तावत् प्रकरण
अनुवचनम् । कथंभाष्यं कथं । भूते पुराणं तेन

विद्यमयं तद्विधानोपपत्तेः । अन्यथा स्मृतिगुणभूतधृतेर
विशतवेदवात् । यद्विज्ञाते भूर्धनःसुवरित्याह्वनीने
बहुदात् । इत्येतत् प्राप्येव । इति प्राप्ते, गच्छन्धभर
वात् प्रत्यक्षविषयभावात् विष्यन्तेऽन्यथाश्लाघा नामं
विधिः, अपि तु भावत्वात् तच्छब्दापेक्षितोदेषविशेष-
समर्थकः एवेत्यनुवादः ।

शंकर — 'पुरोदक्त्वे विधिर्न तु ।' इ.

● उपवेपः दशादौ पलायकाख्यायाः प्रादेशपरिमितं
मूलभागं छित्वा कर्तव्यः । तस्य विनियोगः । उपवेपेण
कपालान्नुपदधाति । इत्याम्नातः । वि. ४।२।१, ● उप-
वेपः न शालाभ्येदप्रयोगः, किन्तु धनुर्विण्यादी । अत-
र्गौर्गाम्ना उपवेपार्थं शालाभ्येदो न कार्यः । उपवेपस्थाने
मिचित्वा काष्ठं प्रादधम् । ४।२।१. ● उपवेपः ।
चौर्गाम्ना विनाऽपि शालापरिवाहनेन वदेव अङ्गाश-
सोदनसम द्रव्यं, त एव उपवेपः । वा. ३।१।१३।३३
४ १०९८-९९ ● उपवेपः । 'मूलतः शाला परि-
वाहोपयोग करोति' इति वाक्यात् शालाभ्येदनकार्यत्वे
नापि अवगतत्वं उपवेपस्य चौर्गाम्ना अमावास्यानामपि
वा चानाम्यवहितया शालाभ्येदनाभावेऽपि सिद्धिः
ननु । (४।२।१८-९) साधयिष्यते । सु. ३।७. ४.
३४. ● उपवेपेण अङ्गव्रतमप्येति । इदं अनाम्यपदे
एव । रामयै, ३।२।१६. ● 'उपवेपेण कपालान्नु-
पदधाति' इत्यस्य संनपद्विपयतया संकोचः । अमनवता
शालाऽनुतिष्ठितलोपवेपस्य संवाधितुमशक्यत्वात् ।
प्रोम. ११।२।१६. ● उपवेपनामकेन काचित्तोयेन
प्रथमं अङ्गावहितोप सन्वयवस्यस्य 'भृगुमणिः' इति
मन्त्रेण तस्मिन्मन्त्रे पुरोडाशकपालमुपदधाति । वि.
१०।५।१.

● उपवेपवत् । यथा — 'उपवेपेण कपालान्नुपदधाति'
इति यदा उपवेपस्त्वदा वेदेति श्रूयते, यदा
उपवेपो नास्ति तदाऽपि उपधानमप्येवेति । एवं यदा
द्विपुरोडाशया चौर्गाम्ना अन्वयते, तदा उपागुणको-
ऽन्वयते इत्यात्, यदा एवमुरोडाशया अन्वयते,
तदाऽपि उपागुणान् व्यादेवेति । आ. १०।८।१८।८.

■ उपवेपाधिकरणम् । शास्त्रं छेदनादेः प्रयो-
गिना नोपनेपोऽस्ति । कलाशकरणमेव शालाभ्येदनादेः
प्रयोगक न कपालोपधानम् । अयमेव शास्त्राभ्येदनादेः
प्रयोगक न मूलम् ॥

शालायां तद्विधानत्वादुपवेपेण विभागः एवाद्
वैषम्यं वत् । शा. ३।८ ॥

आप्यम् — दशमूलेमासयोः समान्नापते, 'मूलतः
शाला परिवारोपवेपं करोति' इति । तत्रायमर्थः
सामयिक. किं शालाभ्येदनस्य उभय प्रयोगकं शाला
उपवेपश्च, अतः शाला प्रयोगिका, उपवेपोऽनुतिष्ठा-
यति । किं शास्त्रम् ? उभय छेदनादिपक्षे शाला
कात्तमूले च, उभयं च प्रयोगवत् । अत्रेण कलापा-
वरणादि करिष्यते, मूलतः उपवेपः । तेन विरोधा-
भावात् उभय प्रयोगकम् । इति प्राप्ते, उच्यते । शास्त्राया
मूल. । तद्विधानत्वात् शालाप्रधानः शालादपेण विभागो
भवेत् । शालासमु निपत्तो भूयेत । कथं तस्याभास्यम् ?
'शाला परिवारस्य' इति द्वितीयातिदेशात् । ननु,
'उपवेपं करोति' इत्यपि द्वितीया । उच्यते । नातो
परिवारवपतेः कथं कस्य तर्हि ? करोति । आह ।
कस्मादेवमपि संशयो न भवति, शाला परिवारस्य मूलम्
उपवेपं करोतीति । शास्त्रावच्छेदं यथैनामे स्या मूले-
ऽपि । तथाप्यमर्थः — छेदना अग्रमूले विभजेत् । किं
प्रयोगवत् ? विभाग्य मूलमुपवेपं करोति-इति । उच्यते ।
नैवम् । अग्रमूलकत्वात् येन भवेत् । अयमवधानेन
शास्त्रार्थं परिहरन्तम् । इवे हरितम् उपवेपवत्त्वम् ।
ननु अग्रमूलम् मूलमुपवेपवत्त्वेन संवाधने । उच्यते ।
उभयमवच्छेदो विरोधः । विरोधे च अग्रमूला वाक्य
नवीयः । अथ संनिहितेन संबध्यते, तथापि शाला
प्रयुक्तेन ह्यापतति । अतः सिद्धः एवोपवेपः, न
प्रयोगिको छेदनमिति । एवमव वैषम्यम् ।

हृप् — उभयमपि न प्रयोगवत् । कथं, 'मूलतः
शाला परिवारोपवेपं करोति' इति परिवारवपतेः
प्रधानमूलं शास्त्रं, द्वितीयापेयोगम् । अतो मूलवि-
करणं छेदनं शास्त्रार्थम् । उपवेपमिति वा द्वितीया, वा
करोति, न परिवारवपते । तस्माद्योपवेपार्थं छेदनम् ।

आह । उपवेपे करोतेः कर्मात्वा प्रतीयमाने, इत्यतः (मूलं) उपवेपं निर्देयमिति । कथमिति ? छेदनादिनिरुक्तव्यता कथ्यते । यथा 'स्वर्गं करोति' इति पूर्वपक्षे जोषणादीनां प्रकृतानां ग्रहणमुक्तम् । तत्र कारणान्तरेण (यूपशब्दस्य लक्षणाग्रसेन) सरोर्मनिना निविभोपादानार्थः करोतिरित्युक्तम् । इह तत्तानि (वैभोवेषपभागना निविभेत्) । तस्मादुभयं प्रयोजकम् । इत्युच्यते । स्वभावशेषादितेन यूपशब्देन वा इतिकर्तव्यता उपपत्तेः, वा वाक्येनैव लक्ष्यव्यभिचीत्येवं पूर्वपक्षस्तत्र (शङ्कितः) । इह स्वभावस्य नास्ति यूपस्थानीयं पदं, यत् इतिकर्तव्यता लक्ष्येत् । 'मूलवः शाखा परिचास्य' इति समासमिदं कथ्यम् । 'उपवेपं करोति' इत्यपि नमात्रम् । (कथम् ?) मूलपरिचरणेन छेदनेन शाखा विधायक इत्यपि (क्रियाप्रकार) करोतीत्येवमस्म्यते । भगते गिरेः एते वाक्ये । मूलाधिकरणकं छेदनं वाक्येन शाखाऽयम् । उपवेपस्य स्वभावस्य छेदनादिकाया इतिकर्तव्यताया अभिप्रायात् प्रकृता स्यात् । तत्र शाखाया वाक्येन, उपवेपस्य प्रकरणेन । प्रकरणं च पूर्वार्थे वाक्येन । अत आह— उभयसंबन्धे विरोधः । विरोधे च वाक्यं प्रकरणाङ्गलीयः । अथात्येन प्रयुक्तं मूलं प्रतीयते, तथा एति परकीयत्वादप्रयोजनम् । शाखा परिचास्य मूलदुपवेपः, अर्धं वत्सापारणार्थम् । यत्तदपि न पठते, पृथग्विदकस्वनया अभुतवाक्यकरणमपैदिकम् । अतो वाक्यसामर्थ्यात्शाखाऽयमेव (अभ्यायेन) छेदन्म् । शाखाशब्दस्य वाच्यद्वित्वा तत्तत् सगुणावा यतैते । छिन्ना चेदने पठते, मूलभवेति । तस्मात् शाखाप्रयुक्तं छेदन्म् ।

भुत्वयापाद्यः । ९ ॥

भाष्यम्— 'शाखाया वत्सानवाकरोति' । 'शाखायाः शापपति' । 'शाखाया दोहकति' इत्येवमादिषु शाखाग्रहणेषु नोपवेपस्य व्यापारः, ततः शाखाग्रहणेऽपैति । नहि तन्मूलं शाखेत्याचक्षते । किमत्रो यदेवं ? यत्र शाखानाम् तदर्थं छेदनं, द्वितीयमिदं शाखम् । अथापि मूले शाखाग्रहणे गवेत्, एवमपि शाखाग्रहणे विरहेषु न मूलं, अभूत्परिचासितत्वात् । यथैवं सप्रकृत्या

शाखाया क्रियते, तदर्थं छेदन्म् । न चोत्थानं मूलपरिचासितया क्रियते । तस्मान्न तदर्थं छेदन्म् । किं माति प्रयोजनम् ? पौर्णमास्यस्य शाखा उपवासा, यथा पूर्वः पक्षः । यथा सिद्धान्तः, यथा गोष्ठादधिकृत्येति ।

उद्— यद्यपि मूलं शाखाग्रहणेनोच्यते, तथापि मूलपरिचासनेन सस्कृता शाखा कार्ययोग्या । न तन्मूलं शाखा भवति । 'अभूत्परिचासितत्वात्' मूले अचिन्त्यतादित्यर्थः । अत आह— 'मूलवापाद्य' शाखाभूति-मूलादपेतीत्यर्थः । तस्मात्शाखाऽपेक्षु न मूलं परिचासितव्यमिति ।

जा— 'शाखाशब्दः सम्मूलस्य नाममात्रस्य वाचकः । छेदनादि च शाखाऽर्थ इयं तस्मात् प्रयोजकम् ॥' उच्यते । 'मूलापादानकं शाख परिचासनमुच्यते । तस्मात्तत्र न मूलस्येत्यर्थं परिचासनम् ॥ तद्विशेषणमूलापादानमूलस्यापि तदर्थता । अन्वयार्थेन तु मूलेन कपालमुपधीयते ॥' तस्मात्तस्मात् सर्वस्य तदर्थं प्रयोजनम् ।

राम— कस्या दिशि केतुशाखाप्रयोगस्येति छेदनादीनां न केवलप्रयोगस्य, किन्तु मूलाग्रहणप्रयोगस्य इति प्रत्ययस्थानात् प्रत्युदाहरणसंगतिः । यद्यपि मूलाग्रहणे विचारः प्रार्थनीयः, तथापि मूलाग्रहणेन तत्कार्यकपालोपधानादिसुविनियोजकत्वात् तत्रोपर एव न प्रार्थनीयः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे उपवेपेनाहो पुनः शाखा आहर्तव्या, पौर्णमास्यामपि च शाखा आहर्तव्या । सिद्धान्ते तु उपवेपापि न शाखा आहर्तव्या । ततश्च ततोर्ध्वभावात् येनकेनचित् काटेन कपालोपधानम् । सुशायं च शाखाया शाखाग्रहणे 'मूलः शाखा परिचास्य' इति वाक्ये उपवेपस्य परिचासनस्य विभागाः अर्धग्न्यः स्यात् । द्वितीया शाखायाः करोति किञ्चाऽपेक्षतेन शाखावेपस्या-दुपवेपस्य इति ।

वि— 'शाखा छित्तोत्पत्तेः च मूले पुनित शाखाया । तुदेव च सन्तु वयात्तानि स्मारयेदुपवेपतः ॥ इयं प्रयो-चकं छित्तोत्पत्त्यादिनिरेष वा । आयोऽप्रमत्तोरपि विमज्ज विनिगोमतः ॥, उपवेपं यतोनीति माहृदयो-

अन्त्याद्यन्तः । पूर्ववत्तेऽस्तु निशादी ॥ तस्माद् अनुवने-
ऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— एतेन 'शाखाभाञ्जितन्ति' 'शाखाभाञ्ज-
रन्ति' 'मूलतः शाखा परिवारखेपेष करोति' इति
श्रुतम् । तत्र शाखाशब्दस्त्वान्तु अश्वानानवयोः समूह-
स्यैव वाचक्ये न त्वप्रमायस्य, अतस्तृतीयवाक्येऽपि तत्पर
एव । तदर्थं च परिवारान् अग्रमूलविभागायम् । अतः
स्तृतीयवाक्ये 'मूलतः' इति वद द्वितीयाऽयं तृतीया-
ऽयं वा तद्वि भ्यामप्यस्य 'उपवेप करोति' इत्यश्व-
स्येति । न त्वप्रदानार्थकं त्व परिपालने । तत्त्वत्वे
अग्रस्य पि उपवेपत्वप्रत्यये 'मूलतः' इत्यस्य उत्तरस्या
न्यपावश्यकत्वात् । अतः परिवारधनैनामं मूलं च
शाखापदमित्येष नियम्य मूलमुपवेपसंज्ञमुपादये इति
तृतीयावाक्यार्थः । तस्य च विनियोगापेक्षया अग्रस्य
वाक्षापाकरणद्वौ, मूलस्य कपालोपधानद्वौ सचान्त
विनियोगः । अत एवोभयमपि छेदनाद्वयपरिवारकनादीना
प्रयोजकम् । अन्तु वा शाखाशब्दः अग्रमाश्रयाधी, मध्यमि
'मूलतः' इति द्वितीयाऽयं वरिडापणस्य क्रमेति परि-
वारानुमपप्रत्यक्षम् । त्वया वा मूलपादानकपरिवारानं
उपवेपकरणार्थं विधीयते, इति खोऽपि तत्प्रयोजकः ।
इति प्रति, 'मूलतः' इति तद्वि. पञ्चम्यर्थः एव ।
सर्वविमक्यार्थकानुशासनं तु लक्षणिकम् । अन्यथा
विरिण्ड पञ्चम्यर्थकत्वात् शासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतो
मूलपादानकपरिवारानं द्वितीयाश्रया शाखाउत्कारकमेव ।
न तु वाक्यादुपवेपकरणार्थं, न वा उभयसंस्कारक,
उद्देशानेक वप्रसङ्गाच्च । अतः शाखाशब्दोऽपि मूल-
पादानकपरिवारानसंस्कार्यतया अनुशासनाश्रया, छेदना
दियाक्येऽपि वराप्येव । समूहच्छेदनादिकं तु मूलपादान-
कपरिवारानसिद्धयर्थं न विद्वान्ते । अत एव यत्वाक्य-
करणद्वौ शाखाशब्देनैव अग्रविनियोगः । अतो मूलं परि-
वारकानामेव । एवं च न्यादितस्त्वत्वाऽपि न प्रत्यन्यते ।
अत एव परिवाराननुनिष्पन्नमूलस्यैवोपवेपकरणस्याऽन्तर-
करणम् । अग्रस्य शाखाशब्देनैव सर्वत्र विनियोगेन संज्ञा-
ऽन्तरवैयर्थ्यापत्तेः । अत एव न व्यवहितस्त्वनाया अग्र-
वचनम् । अतः संज्ञाकरणमाश्रयः 'उपवेप करोति'

इत्ययमुपायो स्वन्तत्पेक्षितन्याऽन्तरवदर्थानर्थः । अतो
॥ मूलं छेदनादीना प्रयोजकम् ॥ प्रयोजनं—तीर्थमाग्या
शाखाऽभावे येनयेनचित् कायेन कपालोपधानं, न
तुपवेपकरणम् ।

सञ्जहन्— 'छेदप्रयोजकता न रूपापवेपः ।'

शंकर— 'मूलशब्देऽप्रमेयं वा ।' वा शाखा ।

अनापि इमे भाष्ये किं छेदनस्य शाखा उपवेपश्चो-
भय प्रयोजक शाखेत वा इति विचार्य, शाखैव प्रयोजिना
नोपवेप इति सिद्धान्तितम् । नयममूने च वाक्षापाकरणा-
नेव शाखाछेदनस्य प्रयोजकं, न कपालोपधानं इत्युक्तम् ।
शाखादीपिकायां तु यत्वापाकरणं कपालोपधानं दोषव-
मपि शाखाछेदनादीना प्रयोजनं, उत यत्वापाकरण-
नवेति, मूलमपि छेदनदिकक प्रयोजकं उताममेवेति
च विचार्य अग्रमेवेति अर्थान् यत्वापाकरणमेव प्रयोजन
इति सिद्धान्तितम् । विस्तरे यत्वापाकरणमेव छेदनद्वौः
प्रयोजकं न कपालोपधानं इति सिद्धान्तितम् । सङ्ग्रेहं तु
छेदनादीना अग्रमेव प्रयोजकं न मूलं इत्येव सिद्धान्ति-
तम् । के.

**॥ 'उपवेपयते' इति दशपूर्णनासयोः उप-
वीतस्य विधिर्नानुवादः । द्वितीयवर्णने तु 'यज्ञोप-
वीतस्य प्राचीनाधीतस्तुत्यर्थमनुवादः' इति ॥**

विधिवो स्यादपूर्वत्वात् । ३।४।३।१२ चि ।

वा— उपवेपोदाहरणं 'उपवेपयते' देववल्गमेव तत्र
सुस्ते' इति । तत्र विधिः, अनुवादः इति उपवेहः ।
कथं पुनः अनवधारिते विधिले सन्निधेयवदशपूर्णनाशय
त्वनिपादो इव ? सिद्धेन अग्रशाखात् इत्यर्थतः अधि-
करणं पूर्वं इत्यप्यम् । किं शाखम् ? अनुवाद इति ।
सुतः ? 'स्मृतिभिः पुरुषे निरस्य कृतो यत्नोपवीत-
नाम् । सर्वसामान्यदेवशब्द न विधातुपपद्यते ॥'
'नियोदनी नियमोपवीती' इति हि उर्वा दानो-
नीत श्रमं पतयति अत्रि । न यैव विधिकरणः
प्रत्यक्षः । तस्मात् अनुवाद इति । एवं च निधीतशाचीना-
पीठम्यां अन्वैयर्थ्यं भविष्यतीति । एवं प्राप्ते, श्रमः ।
'विधिरप्येव यन्नेदमपूर्वोऽर्थो विधास्यते । सर्वानु-
वादो वयमं हि श्रुतेष्व विधिकल्पना ॥' नदि

समस्तानुदासावस्य किञ्चित् कष्टमिति । निवीतप्राचीना-
रीतिसंकीर्तनमपि च निधीयमानोपवीतमुत्सर्ग्येनैव
अप्युन्नविद्यति । वर्तमानावदेतानामपि च तदाभास-
त्वात् प्रशोषचनार्थेदादपञ्चमकारेण्यो विधिगच्छिर्वा-
स्यात् । तस्माद्विधिः । यत् स्मृतेरेव प्राप्तमिति, तत्रापि
अपूर्वस्यादिदेवोत्तरम् । अथ एव हि असौ पुरुषधर्मः
प्रातः, वस्यधर्मश्च अपूर्वः जन्तुधर्मो विधीयते । तस्मात्तानु-
दासाः । अस्य च प्रथोन्नं कर्मधिकरणे बह्वयमः ।

धर्मं वा । यत् मुनामिशोने अर्चते 'प्राचीनाधीतो
दोहयेत् । यशोपवीतो हि देवेभ्यो दोहयति' इति ।
तस्यैव विचार्यते किमिदं अहीनस्वितमिष द्वादशत्वं दर्श-
पूर्णमासगतमेव मूल्यमुक्तं, उत जीवदग्निहोत्रे विधा-
नार्थमिति । किं प्राप्ते । तत्त. पूर्ववदेव स्मृतं व्याख्या-
तव्यम् । एवं च सति प्रकरणमुपवचनस्योत्तरमहो मयि-
ष्यति । तस्मात् सत्यपि अनुवादकस्यैव अर्थवत्त्वात्
प्रशोषचनान्तिमो विधिर्य कल्पनीयम् । एतन्मिष-
व्याख्याने स्थितं तावदप्यव्यतिरिक्तमित्येवं तत्परमधिकरण-
मार्जनमप्यम् ।

विधिरादित्येवोत्तरम् ('सतो वा लिङ्गन्ती
नम्' इति) । हिंस्रद्वयदास्यतेन यत् कुतश्चिन्
प्रातेत्येतिहासात्, प्रकरणे च तदभासम् किमन्यथा-
मानमेव विधिर्य कल्पितम्, उत यत्रतपसा प्राप्तिरभी-
यतामिति । तत्र मास्यभक्षणमपेक्षितं, न तु विशिष्ट-
मिति । तदेष व्यासः । प्रकरणमुपवचनस्योक्तम् ।
अस्यैव व्याख्येयं विधिः, इति नानर्थक्यम् । तस्मा-
दनुवादः इति नित्येऽग्निहोत्रे दोहे निनाऽप्युपवीतेन
अवैगुण्यम् ।

शा— 'उपन्यसे' इत्येतदनुवाहरणम् । किमसौ
विधिः, उक्तानुवादः इति । 'निषोदग्निं नित्ययशोपवीतो'
इति स्मृतिप्राप्तत्वाद् अनुवादः । इति प्राप्ते, विधि-
अपूर्वस्यात् इत्याह । पुरुषार्थतया हि स्मृतिः प्राप्तिः ।
अप्यं तु कृतवर्षतया विधिः अप्राप्तत्वात् ।

सोम— उपन्यस्य विधीय तस्मिन्, तत् कर्ष-
णस्य दर्शनार्थं इति प्रचारात्तानात् आधेयसंगतिः ।
प्रयोजनं पूर्वपक्षे कर्मस्यैव यशोपवीतप्रेषे तस्य कर्मा-

र्थवत्त्वात्वेन कर्मणो न वैगुण्यं, स्यात् च प्राक्क्षितम् ।
सिद्धान्ते तु कर्मणो वैगुण्यं श्रुतं प्रपञ्चितं चेति ।
(वर्णवान्दरे) प्रथोन्नं पूर्वपक्षे जीवदग्निहोत्रेदे
वातोविश्यामामकोपवीतभावे वैगुण्यं, सिद्धान्ते तु भेति ।

वि— 'उपन्यसे' अनुवादे वा विधिर्वा, ऽऽसौ
यशः स्मृती । प्रातः, मैत्रमर्ष्यात्वात् कृत्वा लिङ्गा विधी-
यते ॥ 'दर्शपूर्णमासप्रत्यया वज्रमस्तकारेण विधीयते ।
पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि कृतवर्षस्य प्राप्त्यभावात् ।

आह— 'उपन्यसे' इति विधिरनुवादो वेति
चिन्ताया, 'निषोदग्निं नित्ययशोपवीतो' इति गौतम-
मुन्या प्राप्तत्वाद् अनुवादः । यदि तु अनेन पुरुषार्थतया
प्राप्तिरावद्भवेत्, तथापि 'यशोपवीतिना कर्तव्यं' इति-
स्मृत्यनुशासत् कर्तव्यत्वेनापि प्राप्तिरुपवीतनीया । यदि तु
उक्तवचनेनाह्वये तदप्रेषे स्यात्प्रायश्चित्तापत्तेः यशोप-
प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं दर्शपूर्णमासयोस्तद्विधानं इत्यागच्छत्येव,
ततो 'यशोपवीतेनाधीतोऽपि यजयेत् यजेत वा'
इत्यादितैत्तिरीयकभ्रुता सर्ववशाथेन 'यशोपवीतविधानात्
तदाप्यधिकृत्यपि ऋच्युपवृत्तेः विधानानर्थक्यम् । यदि तु
एतेषा सर्वेषां यजनानां नववस्तुनिरिदुपवृत्त्युपपत्तेः
पवीतविरपत्वात् वातोविश्यावस्तुपवीतप्रीतस्यैव अप्राप्तस्य
दर्शपूर्णमासाह्वयेन विधिरावद्भवेत्, ततो 'यशस्य
प्रसूयै अग्निं वातो वा इतिहोत्र उपवीप इतिर्वा वातु-
मुद्रते अक्षयते सत्यमिति यशोपवीतं, एतदेव विधीतं,
प्राचीनाधीतं, निवीतं मतुपम्' इति पक्षेन तत्रापि
सर्ववशाथेनैव प्राप्तत्वात् अनुवाद एवार्थं दर्शपूर्णमास-
सुवर्ग्यः । इति प्राप्ते, 'यशस्य प्रसूयै' इत्यनेन कदा-
चिकयजनकगुणाधिकशब्दात्कृतेन अस्य यथाविहितम्
तद्व्याख्याद्वयमयं व्याख्यातव्यमितिः आक्षेपक-
त्वाच्च दर्शपूर्णमासयोः वातोविश्याविरप्युपपत्तिः । अथ
एव सिद्धा अपि वातोविश्यात् रिनाऽपि कर्मात्तरात्प्रा-
चरन्ति । यद्यपि च 'यशस्य' इति वाक्यं 'यशोपवीतेन'
इत्यस्य वाक्यस्य दोषः संनिधानादित्येत, तथापि
समन्वेनेन येन वातोविश्यात् एव कथञ्चिदप्ये विधी-
यते इति न दोषः । मुन्यवदाद्यह्वयस्योपवीतं तु तदा
स्मृत्येव सर्ववशाथेन विधीयते । एवं च 'भीर-

दशम् । वा. ३।३।१।२।३३ पृ. ८७९. ७ उपसंहारः तन्मात्रसंज्ञोचनार्थः । सु. पु. ८. ७ उपसंहारः न क्वचित् दर्शितो 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्यादौ स्वाहाक्रमपुनःश्रवणस्य 'वपट्कारेण स्वाहाकारेण वा स्वेन्योऽस्वाच प्रतीयते' इत्यनारम्भाधीनस्वाहाकारेण । मा. १०।८।१०=१२०-२२.

७ उपसंहारः षोडशिस्रहणस्य अद्विरता द्विरात्रे ।

१०।५।१३।५३-५४. ७ उपसंहारः । 'सप्तदश सामि-
धेनीस्तुभ्यात्' इति अनारभ्यविधेः वैमृचादिषु सामि-
धेनीविधिना उपसंहारः 'यत् सप्तदश्यं सत् वैमृचादिषु'
इति । १०।८।१।१७-१९. ७ उपसंहारः सामान्य-
मातृका विरोधे निगमनम् । 'सामान्यविधिरन्यथः
संहितेन विरोधतः ।' (वा. पु. ९७७) अनारभ्य-
विधिः सामान्यविधिः, मिश्रविन्दाऽऽदिप्रकरणस्य तु
विरोधविधिः । मीमंसा. ७ उपसंहारात् अभ्यासः प्रकः

चतुर्थाप्य अभ्यासः । पराक्रमः. ८।१. ७ उप-
संहारे हि सामान्ये प्राप्तस्य विरोधे संकोचो भवति ।
यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इति पुरोडाशसामान्ये
प्राप्तं चतुर्धाकरणं 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्याग्नेये
संकीर्ण्यते इति चेत् (स्वायमुपाशानोक्तं परिहारमाह—)
तन्मात्रसंज्ञेनार्थस्वाहा उपसंहारस्य । (तद्दूतप्राप्त्य
समदायमतमाह—) अन्ये तु उपसंहारे नाम सामान्यतः
प्राप्तस्य विरोधे संकोचनरूपो म्पाधाररूपो विधेः ।
तन्मात्रसंज्ञेनार्थः इति कोऽर्थः ? आग्नेयमात्रे संकोचो वा,
सामान्यमातृका विरोधमात्रे संकोचो वा ? अथ अनार-
म्भाधीनस्वाहाप्रत्ययस्य मिश्रविन्दाऽऽदिप्रकरणस्येन साक्येन
उपसंहारो न स्यात्, आग्नेये संकीर्णमात्रात् । द्वितीये
चतुर्धाकरणस्य पुरोडाशमात्रे प्राप्तस्य आग्नेये संकोचस्य
अनुवादानुपाशधापरत्वेन प्राप्तस्य अनुवादानुपाश
संकोचात् उपसंहारः स्यादेव (तस्मात् कृत्) ।
मीमंसा. पु. ४५५-५७.

७ उपसंहारप्राप्तस्येन दहणपक्षो बल इति न
निर्णयः, किं बहुलपक्षमात्रेन । पराक्रमः. ५०।१,
७ उपसंहारप्राप्तस्येन विरोधाद्व्यस्य विधेः संकोचो न
युक्तः । ४३।२.

७ उपसंहाररूपः प्रविधेयः अनेकविधः । उपसंहार-
विधिष्व नामाविधः । इत् सर्वं सोऽहर्णः' विधिरिति ।
इति महवि प्रारब्धे वाल-प्रत्ये द्रष्टव्यम् ।

७ उपसंहारस्य उपक्रमस्येन वाक्यते यथा 'उप-
संहारः' इति कृमादिपदं वेदोक्तपक्षेण । वाल. पु. १४०.

७ उपसंहाराद्यम् । वैमृचादिषु सामिधेनीसप्तदश-
पुनःश्रवण अनारम्भाधीनस्वाहाप्रत्ययस्य उपसंहाराद्यम् । भा.
१०।८।१।१७-१९.

७ उपसंहारन्यायः । आग्नेयचतुर्धाऽधिकरणम् ।
आग्नेयचतुर्धाऽधिकरणन्यायः । चतुर्धाकरणम् । चतुर्धा-
ऽधिकरणम् । आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणं,
नामनीयोमीपादेः ॥

स्येवमुक्तं गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत, मिध-
स्तेयामसंयन्त्यात् । ३।१।१५।२६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः समान्तापत्ते 'आग्नेयं
चतुर्धा करोति' इति । तत्र संदेहः किं आग्नेये
अग्नीयोमीपादे च ऐन्द्राग्ने च (इति) सर्वत्र चतुर्धाकरणं,
किंवा आग्नेये एवेति । किं प्राप्तम् ? रोषः चतुर्धाकरणं,
आग्नेयविधि देवतगुणसंयुक्तः मन्त्राण्यत्र प्रतीयते । अग्नी-
योमीपादेऽपि स्यात्, ऐन्द्राग्नेऽपि । कुतः ? तत्रापि आग्नेयो ।
यस्य अग्निर्देवता अग्न्य च भाति, अग्नौ आग्नेयः ।
तद्वथा या दिवसस्य दधिवस्य च गाता, सा इतिवत्स्य
भरति, एवमिहपि । यदि आग्नेयस्य अग्नीयोमीपादे च
पुरोडाशास्य मिधः मन्त्रो न भवेत्, तदा आग्नेये एव
चतुर्धाकरणं स्यादिति । भवति तु संसन्धः । गस्ताद-
भ्यस्तस्य । यथा 'आग्नेयस्य मन्त्रं विनश्य प्राशिवम-
वाति' इति सर्वेभ्यः प्राशिवमवात्, एवं चतुर्धाकरणमपि ।

वा— यथासंयोगं कार्यव्यवस्था उक्ता । एव संयोगः
कि एवदेवताभिः भवति, एवं समन्वयेन इति विचारः ।
किं चतुर्धाकरणविधौ आग्नेयस्येन द्विदेवयोः पश्यते,
न वेति । एवमेव इति सूत्रम् । कुतः ? अत्रान्ये हि
द्विदेवतः संसन्धस्तुमेकस्य । अग्नीयोमीपादपि योगो
मनोतायामिवाप्रियः ॥ 'यत्रापि अग्निः अदेवतः,
न तु अममदेवतः । समन्वयेन च उररुणाधरा,
न देवतास्यम् । न याम अग्निः प्रत्येकोमी, देव

श्लोकोः) इति न्यायात् । तेन 'अथद्वयमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति । यद्यपि च तत् तेन विशेषे स्थाप्यते प्रथमम् ॥' अथवा विशेषेण प्राप्तत्वात् सामान्यमप्युच्यते 'वर्द्धनस्वरूपविधानार्थम् । अथ तदपि मानं, ततः क्रमार्थे अत्रणमिति यक्तव्यम् । अथवा अत्रैवैव चतुर्णांकरणं इति सिद्धम् । 'यदि तु एव केवलाप्रदेशयो नामविषयः' इति (आपत्) 'लक्षणायां गुणभूतिः' इत्येतस्यैव (सूत्रावयवस्य ३।१।१५।२०) 'वाक्या' केवलदेवत्वाभावे हि स्मृतात्प्राप्तये अत्रि-
वादः उगी लक्ष्यम् । उदर्था वा गुणभूतिर्भवेत् । अस्ति तु एकदेवत्वम्, नन्वात् तस्यैव चतुर्णांकरणम् । अथपि न उपलक्षणं कार्ययोगि न भवति, तथापि रीत्यापत्क्षितं न शक्यं प्रक्षिप्तं इति एकदेवत्वस्यैव ग्रहणं इति सिद्धम् ।

आ— 'अत्रि. संवन्धमात्रेण भवेद् द्वयोप-
लक्षणम् । संवन्धमात्राविशिष्टोऽवः सर्वेषामुपलक्ष-
णम् ॥' इति मते, मूः 'केवलदेवत्वाभावी
सहितोऽस्ति, समुच्चयम् । सामान्यमुक्तप्रदेशस्य
प्रतिपादयितुं क्षमः ॥'

सोम— व्यरस्यसंक्षेपं 'स्वरस्यप्रसङ्गात्' समान्य
इदानीं प्रयोग एव निमित्तदेवेन, उन समानेन इति
विचार्यते इति संगतिः । यद्यपि विरोधचक्रप्रमाणेन
न सामान्यावनप्राप्तोर्लक्षणम्, तथापि 'न लक्षणं
इत्यात्' इति सामान्यवचनस्यापि 'मात्रेण इत्यात्'
इति विरोधचक्रने उपसंहारप्रसङ्गात् । किंतु यत्र सामान्य-
वचनानुज्ञाया विरोधापेक्षा, तस्यैव विशेषे उपसंहारः ।
प्रकृते च चतुर्णांकरणस्य प्रतिपत्तिरूपत्वा सर्वोपलक्षणेन
सामान्यवचनस्य पुरोडाशप्रमाणे चतुर्णांकरणानुज्ञाप्रमाणे-
पक्षा अनुज्ञानाय विरोधापेक्षाविरोधात् नोपसंहारकत्वं
विरोधचक्रस्य समकृति, तथापीह सामान्यवचनं न
चतुर्णांकरणविषयकं, किंतु लक्षणत्वात् 'वर्द्धनस्वरूपस्य
रूपस्य वा विषयम् । ततः चतुर्णांकरणे अनुज्ञा-
कत्वात् तस्य प्राक्काशेनचक्रनानुज्ञाया विरोधापेक्षात्वं
परंपर्यापि । सूत्रार्थस्तु— अन्योपलक्षणता गुणभूतमि-

समुक्तः शेषः अग्नीषोमीयादितात्पर्यः प्रतीयते, उप-
लक्षणाया विशेषणाना च परस्परमध्यस्तरिति ।

नि— 'चतुर्णां कार्यं आद्येः पुरोडाश इतीरितम् ।
चतुर्णांकरणं सर्वशेषे वाऽऽमेयमात्रम् ॥, उपलक्षणता-
ऽऽमेये युक्ताऽतः सर्वशेषम् । अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने
यतोऽस्यामेयता ततः ॥, नाऽऽमेयत्वं तयोर्मुग्ध
केनलक्षणानुज्ञायात् । तेनैकस्मिन् पुरोडाशे चतुर्णां-
करणस्यतिः ॥'

आह— दर्शपूर्णमासयोः 'आग्नेयं चतुर्णां करोति'
इत्यत्र नामिदं देवताद्वयत्वं अद्वैतताऽवच्छेदकं, विशिष्टो-
द्देशो कार्यस्येतादयोः) अपि तु तद्वितीयादय इतिहृत्वेप ।
कथञ्चिद्वा अग्निर्देवताद्वयत्वं तथा । अस्ति न अग्नि-
संख्याः अग्नीषोमीयादयः । अथवा 'पुरोडाशं चतुर्णां
करोति' इत्यनेन उपसंहारात् अग्निर्देवताद्वयत्वं
तत्, न तु आग्नेयस्यपीति । अथवा च देवतात्वं स्यापि कथं-
चिद्वचनं, तथापि द्विदेवत्वेऽपि अपेः अतएव देवता-
न्यत्वं । ईदंत्वे भूयमाणस्य तद्विद्वत्स्य प्रत्येकमभिधेयत्वात् ।
अतः सर्वेषां चतुर्णांकरणम् । इति मते, प्रत्युपयोग्यात्
तद्विद्वत्स्य देवतास्यैव एव शब्दस्य सर्वव्यमानात्मकता-
मुपपत्तेः । न वाक्यं अग्निर्देवताद्वयस्य नियथा । न न
देवतात्वं द्विदेवत्वे प्रत्येकहृत्ति, इत्येतयोर्गुरुत्वार्थ-
विहितार्थेन सादृश्यस्य विषयितत्वात् सहितपरेव
न्यासगत्यात्पर्यायोपाधिरूपदेवतात्वावगीकारात् । अत एव
इदंत्वे इत्यादिपदान्स्तु यत्र तदेवत्यनेन सादृश्यविषया,
तत्र इति ध्येयम् । अतः केवलद्वयमात्रात् उपपन्नसहितः
नाम्यसापेक्षस्य देवत्वात्वं अभिप्रेतितुं क्षमः, सामान्य-
विषयतापेक्षः । यत्तु अग्निर्देवताद्वयमपि सहितमिति, तत्र ।
तथापि न वाक्यं प्रकृतद्वयमात्रात् अद्वैततापरमार्थकं,
तस्य देवताद्वयत्वेन अनुक्तः । नापि इतिहृत्, तत्परतात्पर्य
देवतायाश्चित्तप्रतीति विना अनुपपत्तेः । नहि 'इतिपि
वाक्ये देवताद्वयस्य सप्त' इति श्रुत्या नियन्ते,
नन्वपिचयेऽपि समग्रतामाने सहितस्य सत्तात् । अतः
प्रथमात्रातस्य देवताद्वयस्यैव अद्वैतताऽनन्वेष्यम् ।
तस्य तु अनुपयोगिनिर्देशाभावेनान्तरा इतिपि न्यायेन
'अप्यन्तर्देव' इतिवत् अग्निर्देवताद्वयस्यैव न्यायः

उदेत्यताऽवच्छेदकत्वविधिः । तेन च 'पुरोक्त्यां चतुर्धा करोति' इति सामान्यचनस्य उपसंहारः । तस्मात् आग्नेयस्यैव पुरोहारस्य चतुर्षोक्तत्वं ।

मण्डन — 'चतुर्षोऽग्नेय एव हि ।' १४.

शंकर — 'चतुर्षोऽग्नेय एव स्यात् ।' १५.

● उपसंहारन्यायः । सामान्यविधेः निक्षेपसर्गात्तेन सति सातदशवत् तदुपसंहारो न्यायः । अग्निरथ्या पीतस्य सातदशस्य विशेषोक्तहारः न विशेषसर्गात्तेन-मात्रम्, किन्तु अस्पष्टत्वात् । तथाहि, सामिधेनीनां सातदशस्य अनात्म्यवादेनोक्तम् । तत्रात्म्यं सामिधेनीद्वारा सर्वनिष्ठत्वात्पर्यं कल्पयितुमुपक्रम्यते, तावदेव मिन-विन्द्याऽऽपि प्राकरविकेन वाक्येन कतुविशेषसम्बन्धते स्वीया अर्धापत्तिः न अन्तस्तत्संकेतं कल्पयति, इति अस्पष्टकतुषम्भात् । सातदशोपसंहारः । (अनेन प्रत्येन 'सामान्यविधिरस्पष्टः सङ्घियत विशेषतः' इति उपसंहारन्यायस्वरूपं विवृतम्) । पराक्रमः. ३७।१-२.

● उपसंहारन्यायस्य स्वरूपं 'सामान्यविधिरस्पष्टः सङ्घियत विशेषतः' इति । (भा. ३।७।१४।२१ पृ. ९७७) । अल्पापवादस्तु, 'स्पष्टस्य तु विधेर्नान्य-उपसंहाररूपता' इति (उत्तरार्णोक्तः) न्यायः । को. १।१।१।१४ पृ. ९६०.

● उपसत् । 'तिल एव लाहकोपसदः' इत्यादि-यावदवर्तिचतस्य पूर्वाक्षापरद्वयोः प्रयोगसमासः । सु. पृ. ७८७. ● उपसत् पूर्वाक्षापरद्वयोः अम्यलक्षणं आग्नेयस्यैवैवावधानस्येवैव। इत्यतः । तथाविधानां विवृतां उपसदां गणेशिष्टेन विहितानां अन्वयभूता प्रत्येक आदौ आग्नेयी उपसत् 'अग्निमीक' इति वाक्येन विहिता । तत्र आग्नेयविहितो गेवन्ति । एवं सौम्यः एवं वैज्यायः । के. ● उपसदः द्वादश यहीने द्वादशादे व, सितो गणेशिष्टेमादौ एकदे, पट् अग्निवपने । के. ● उपसदः 'दाम्यां सौमा-वपति' इत्याख्य द्वादशोपसदं द्वादशाधिकं चर्म गवामपने दर्शयति । भा. ८।१।१०।१७. ● उपसदः नाम इत्यः आतिथ्याका कर्त्तव्यं विपु रिनेषु अनुवीयते ।

वि. ४।२।१३. ● उपसदः नाम ज्योतिष्टोमादौ कीक्षा विचसादूर्ध्वं क्रोमागिषवद्विषसात् पूर्वं कर्त्तव्या होमाः । ३।१।१३. ● उपसदः सावित्रिये प्रतौ पट् । तेन चोदकप्रधानां द्विसृष्टानुपसदां स्वयानविद्वत्परा पटून् सप्तदशीषम् । तथा च प्रथमा + प्रथमा, द्वितीया + द्वितीया, तृतीया + तृतीया इति पटूषम् । न तु प्रथमा + द्वितीया + तृतीया, पुनः प्रथमा + द्वितीया + तृतीया, इति पटूषम् । के. ५।१।२।३. ● उपसदां अहल्या-पच्छेदेन त्रिषम् । सु. पृ. ९९०. ● उपसदां दीक्षाणां च स्वस्याविद्वत्परां प्रयोगो द्वादशोऽह । सु. पृ. ११।४।५।८. ● उपसदां द्वादशादे तन्नेनानुष्ठानं द्वादशाना-महा सप्तप्रयोगविधानम् । वि. ९।१।५. ● उपसदां पुरसात् सौम्यः, अन्तरात्काट्, उपरिधाद्वैज्याः पटूः कर्त्तव्यः, परतु न ते उपसदश्च । कर्त्तव्यः सवोगः । गजसूते । भा. ४।१।१।५-९. ● उपसदां पटूषत्परां सर्वसामा न तु प्रत्येकं, यवने । ५।१।१।१-२. ● उपसत्सु अग्नीषोमीये पटौ आतिथ्याया ए एकमेव बर्हिः । तत्र आतिथ्याया बर्हिः साक्रियते । तेनैव सम्बन्धेन उपसत्सु अग्नीषोमीये न प्रवृत्तविधिः । वि. १२।१।१९. ● उपसत्सु आतिथ्याया अग्नीषोमीये न बर्हिः तरणमन्यः अग्न्यावर्तते वैश्वदेवत्वात् । भा. १२।१।२०।४४. ● उपसत्सु आतिथ्याऽन्ते च (पञ्च-वधाराभे) च नुबद्धण्या निवर्ते, तथा यथावेवाग्नेय तन्मेदः, नाग्नि तन्मेदोधारणम् । तस्मात् द्वे अपि नुबद्धण्ये व्याहृतान्ये । सु. पृ. १२।१।७।२२. ● उपसत्सु तथासु अग्नूषात् । अर्थे स्वरः उपागदपूर्वप्रयुक्तः, न परमापूर्वप्रयुक्तः । ज्योतिष्टोमे । भा. १२।१।२-१ वर्गकं १. ● उपसत्सु पटूषेधीये च वैदिरी एवेतिर्कन्यता । ७।१।२।२-१२. ● उपसत्सु बर्हिःसोऽवगण्य आतिथ्या-बर्हिःसोऽवगणेन प्रवृत्तविधिः । १२।१।१९।४३-४४.

■ उपसत्सु यावदुक्तमर्थं स्यात् । १०।७।४। ४३ ॥

ज्योतिष्टोमे उपसदः नाम इत्यः । तासु उपसत्सु उपसप्रकरणे यावत् उक्तं तावदेव कर्त्तव्यम् । इत्यतः प्राकृतं चोदकप्रधानं अग्नेयं स्यात् । विप्रो इति कर्म,

कर्तुं योग्यमित्यर्थः । ॥ कर्म अकर्म । इत्यत् सर्वं न कर्मस्य । इति सिद्धान्तः प्लोचः ।

सौवेण वाऽगुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् । ४४॥

उपसप्तनिराशार्थो नाशब्दः । कथं तर्हि निर्णय-
स्तदुच्यते । 'सुवेणपारवति' इति श्लोकः आधारः
भूतः । सुवेण कृतः स्योरः प्रथमाधारः । स च अगुण
एव भूतः । अवशिष्टमानः अपूर्वो गुणो यस्यासौ अगुणः ।
असौ हि प्राकृत एव अपूर्वगुणश्च्यः भूतः । तथा च
नूवेण कर्तव्यत्वादारस्य अगुणवान् प्राकृतस्यैव भूतत्वात्
तेन सौवेण आधारेण प्राकृतस्य शेषस्य प्रथमाधार-
मिन्नस्य सर्वव्यापकतास्य प्रतिषेधः स्यात् । चोदकप्राप्त-
स्यापि पुनर्विधानात् परिरुप्येवम् । इत्यत् सर्वं परि-
रुप्येवम् । तस्मात् प्रथमाधारमिदं किं विज कर्तव्यं
इति पक्षान्तरम् ।

अप्रतिषिद्धं वा, प्रतिषिध्य प्रतिप्रसव्यात् । ४५॥

पश्चान्तरप्रतिषेधार्थो नाशब्दः । 'सुवेणपारवति'
इति नैर् परिरुप्येव । कृतः । प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् ।
'नान्यमाहुतिं पुनरमाहुतयात्' इति उपसप्तप्रधान
शौनात् प्राक् शौनात्मान्यं प्रतिषिध्य 'सुवेणपारवति'
इति श्लोकस्याधारस्य प्रतिप्रसव्यात् । तस्मात्
प्रतिप्रसवोऽयं, न परिरुप्येव । ततश्च अप्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धं
प्रधानादि वक्ष्येति अस्यात् सर्वं प्राकृतं कर्तव्यम् ।
इति अन्यः पक्षः ।

अतिशया वा शेषस्य, मुख्यदेयताऽनभीक्ष्य-
त्यात् । ४६ ॥

यावदुक्तः प्रतिप्रसवप्रत्यय निराशार्थः । 'नान्या-
माहुतिं जुहुयात्, सुवेणपारवति' इति नायं प्रति-
षिध्य प्रतिप्रसवः । किंतु 'नान्या' इत्यनेन मुख्यदेयता-
ऽनभीक्ष्यत्वमुक्तम् । मुख्यता एव शेषस्य विष्णोश्च
देयतायाः अन्ते प्राक् अभीक्ष्यतामप्यो हि अनेनोक्तः ।
'नान्यामाहुतिं पुनरमा' आशेषा आहुतेः प्राक्
'जुहुयात्' अग्निर्हि मृतं' इत्यभिधानात् । ततश्च नायं
प्रतिप्रसवः । तस्मात् शेषस्य शौनात्परिमिन्नस्य प्राकृतस्य
अतिशया न इत्येव सामान्यता । शेषो न कर्तव्यः

इत्यर्थः । तस्मात् उपसदः अपूर्वं कर्म, यावदुक्तं कर्तव्यं
इत्येव सिद्धान्तः । के.

॥ उपसत्सु होममन्त्राः 'या ते अग्नेऽपराधया
ऊर्वापिष्टा गह्वरेण उग्रं वचो अथावधीत् (धी) त्वेयं
वचो अथावधीत् (धी) स्वाहा' । 'या ते अग्ने रक्षा
गया (तनू०)' । 'या ते अग्ने हराशया (तनू०)'
इत्याम्नासाः । नन प्रथममन्त्रस्यः 'तनूर्वापिष्टाः'
इत्यादिः अन्तिमो भागः द्वितीये तृतीये चापि मन्त्रे
अन्तरङ्गनीयः । वि. १।१।१६.

॥ उपसत्काशीनं सुमन्त्राणांऽऽह्वानं अह्वाने तनम् ।
भा. १।१।१।१।१३. ॥ उपसत्काशीनं सुमन्त्राणांऽऽ-
ह्वाने 'चतुरेह सुभाषागच्छ' इत्ययं चतुर्दशाहं
आगच्छ, यत्रोदगादे आगच्छ, इत्यादिरूपेण सुभाषादि
नोक्तप्रवृत्तयाम्, अतिकारेण प्रयोगः । शादशाहं ।
१।१।१।१०-११.

॥ उपसदादीनि ऐकान्तिकतोऽवगाविहानि । वा.
१।१।१।११.

॥ उपसद्दिने मय्यमोददिने उत्तरयेदिः कर्तव्यताया
विहिता । संकथं. १।१।१६, ॥ उपसद्दिनेऽवेष
अभिनेतव्यः, न तु पूर्वम् । १।१।१७.

॥ उपसद्दोहाः उपसदपूर्वमुक्ता एव, न ऽपीति-
होमीकस्यमापूर्वमुक्ताः । वि. १।१।२ वर्णकं २.

॥ उपसद्विद्वहो स्वस्वानविद्वदा भक्षिकसंज्या-
पूर्णम् । भा. ५।१।१।३.

॥ उपसत्स्वस्थानविद्वद्दिन्यायेन (५।१।१।३)
प्रधानानापि तदवस्थसिद्धे स्वस्थानविद्वहो उन्नतः
प्रधानस्तिरम्यवनीयः । वि. ५।१।२.

॥ उपसङ्ग्यायः । उपसदः अपूर्वाः ॥
उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् । १।०।१।१४।४३ ॥

आशयम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तदेवमाश्रयते
'यत्पुसद उपसज्यते' इति । तत्र प्रत्यय आमतानि
'अपवावादाश्च अननुषाङ्का' इति । तत्र संशयः हि
यान्त् प्रतिषिद्धं तत्रच कर्तव्यं अथवा परं कर्तव्यं, अथ
हि यान्द्वयदिह तावत् कर्तव्यं अथवा सर्वं न कर्तव्यं,
अथवा अपूर्वा उपसदः इति । हि प्रायश्चः उरगगु

वायुदुक्तं न कर्तव्यम् । 'अप्रयाजान्ता अननुयाजाः' इति प्रयाजानुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दः अप्रशिष्टान् चोदयच्छब्दान् न वारयति । तस्मादप्रशिष्टं सर्वं कर्तव्यमिति ।

होत्रेण याऽगुणस्याच्छेपप्रतिषेधः स्यात् । ४४ ॥

भाष्यम्— न चेत्तदस्ति, प्रतिषिद्धं वर्जयेत् वा सर्वं कर्तव्यमिति । यावदुपदिष्टं कर्तव्यम् । सौत्रेण आचारेण सर्वमन्यत् परिषंख्यायते । अनिशिष्टो हि असी सौत्र आचारः पुनराग्रायते । न तत्र कश्चिद् गुणो विरिष्टः श्रूयते । तस्मात्तेन तत् परिषंख्यायते ।

अप्रतिषिद्धं वा, प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् । ४५ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति यावदुक्तं कर्तव्यं अग्रशिष्टं नेति । किं तर्हि ? तर्हि कर्तव्यं प्रतिषिद्धं सर्वेक्षितेति । एवं हि श्रूयते 'अप्रयाजान्ता अननुयाजाः' इति । एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दो गान्यस्य ऋषयो भवितुमर्हति । यदुक्तं, निर्गुणं सौत्राचारश्रवणमिति । प्रतिषमवोऽयं, न परिषंख्या । एवं श्रूयते, 'नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् । यदन्यामहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यमुगं कुर्यात् । नृगेणापारमाचरयति' इति । नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् प्राकृतमित्यः । एष हि आपारादिक आहुतयः सर्वेष्टीनां मृतम् । यद् अन्त्यामाहुतिं औपरवीं अन्त्यायिकः जुहुयात्, अन्यत् सुगं कुर्यात् । तस्मात् नृगेण आपारमाचारमिति इति आपारादिका आहुतीः ह्येति इति आघावादीनाममन्त्रमन्त्रादृशं पुनः प्रति प्रवोऽयं आपारमाचारवर्तीति । नान्यत् न करोति, किं तर्हि ? आघावमप्रायति, न नाचारयतीति । तस्मात् परिषंख्या । प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्तव्यं इति ।

अनिभ्या वा शेषस्य, मुख्यदेवताजननीभ्यत्याम् । ४६ ॥

भाष्यम्— अथवा, अपूर्वां त्वत्तदः । अनिभ्या प्राकृतस्य शेषस्य । नित्यनुवादोऽयं, 'अप्रयाजान्ता अननुयाजाः' इति । मुख्यदेवतां अन्तरीयां तद्विशेषं प्रधानदेवतां विधीयते । नान्यामहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् अक्षरेणः । अग्निर्हि श्रुतिमित्यभिप्रायः, यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् वैजती, अन्यन्तु कुर्यादनेत्याः ।

अग्निर्हि मृतम् । कुपेणाऽऽधारमाचारयति, गान्यं यजेते अग्निमीकं, सोमं वाच्यं, पिप्पु त्रेजसमिति । तदेतदाचारेण नियतदृष्टीरुक्तं गान्येन प्राकृतमेतन्न सद् एतन्नायकतमेति । अतः प्रमा मुख्यदेवता अनन्तरीयाः अनोपदिश्यन्ते । गान्यं यजति, तस्मादग्निः प्रथमः इत्यने इति ।

सोम— 'न पत्नीः संशानयन्ति' इत्यस्य अनुनादत्वेऽपि 'अप्रयाजाः' इत्यादेः नानुनादत्वं इत्युच्यमानात् प्रपुनराहरणसंगतिः । सूयार्थस्तु— उपलब्धं यावदुक्तं कर्म स्यात् प्रतिषिद्धवर्जं यावत् कर्तव्यं स्यात् इति ।

हि— 'उपलब्धं निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् । यावदुक्तमप्राप्तं, ऽऽपोऽप्यु चोदयच्छानिवाचयात् ॥, सौम्यपरे पुनः श्रुत्या मिश्रस्य परिषंख्या । अपूर्वायत्यतो वाऽन्योऽनुगतोऽस्य निषेधगीः ॥' परिषदप्रायं एव आपारस्य पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरं निन्द्य तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि परिषदा शिवोवा इत्युच्येत, तर्हि श्रव्येधीयत अपूर्वं कर्माणु । प्रयाजा विनिषेधो नित्यनुवादः । सर्वथा वायदुक्तमनुप्रेषम् ।

माह— यद्येति शेषे उरक्षो नाम 'अग्निमीकं, सोमं वाच्यं, पिप्पु त्रेजसं' इति प्रधानमत्रं विधाय 'अग्निर्हि मृतं' इत्यनेन श्रुत्या 'नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यामाहुतिं पुरस्तात् (जुहुयात्) अन्यन्तु कुर्यात् कुपेणाऽऽधारमाचारमिति' इति भूतम् । तथा 'अप्रयाजान्ता अननुयाजान्ताः' इति च । तत्रोपलब्धं किं यजेतधीयतद्वर्तव्यं न वेति चिन्ताया, 'नान्यमाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात्' इत्यनेन प्रथमपूर्वमान्याहुतिमात्रपर्युत्तरात् आपारस्यापि पूर्वदत्ते प्राप्ते, 'कुपेणाधारमाचारयति' इत्यस्य प्रतिप्रसवयोगाद्यन्त्यात् नास्त्यन्यमात्रश्रवणम् अपूर्वतापरत्वम् । अत एव अप्रयाजाः इत्याद्यवस्थानुनादो नन्दर्भुसामप्रायः— 'तन्मन्त्रेण स्यात्प्रयाजान्ताभ्यामाचारवर्जं सर्वं प्राकृतमाहुतात् नार्थमित्येकः पक्षः । यद्वा नान्यामित्यादिः कुपेणाधारमाचारयति इत्यन्तः सर्वोऽपि प्रधानविधेयवर्त्यः । अन्यां आग्नेयीतोऽन्या प्रयाजाहुतिम् । तत्र हेतुः अग्निर्भुतमिति । यद्वाहातु सौत्राचारदिकारोऽपि न दोष इति च स्तुतिः । अतश्च सर्वोदकपणे अतिदेवो न प्राप्ते,

'अप्रशस्ताः' इत्ययं प्रशस्तानुपानामाश्रयः इति द्वितीयः । वन्द्यतन्त्र- 'सुवेगाधारमाधारस्यति' इत्याका-
नुशदत्तेनोपलक्ष्यते प्रमाणाभावात् स्वतन्त्रविधित्वे
अपि नापूर्वतापरम्, अथित्वा आधारत्वावच्छेदकत्वावच्छेदेन
स्वमानविधानं, तत्र च पूर्वापरे सुवप्राप्तावपि उत्तराधारे
तद्व्यतिः कर्म । हिरण्यमयमन्त्राद्वा तन्मात्रे सुवनिधानं,
राजशास्त्र आचारविधायित्वाभावात् नापूर्वतापरमिति
तृतीयः । सिद्धान्तस्य, 'नान्वाप्तद्विष्टि पुण्यकष्टद्वयात्',
द्वयस्य द्वयद्विष्टिष्वपि विषयकत्वे वाचकमेतद्व्यतिः अन्वय-
वादन्वयतायात् न तावदाद्यः पञ्च । पाठक्रमदेव आमेत्याः
प्रधानप्राथम्यसिद्धेः, नतः पूर्वमन्वया आहूतेः प्रधान-
भूताया अप्रकृतादेव तन्निषेधात्तदनुपपत्तेः 'आचार-
माचारस्यति' इत्यस्य उपपन्नत्वेन अनुवादः वाह्यीकारे
वैषम्यप्रसङ्गाच्च न द्वितीयोऽपि । अत एव अमिष्टुतस्य वेर
प्रधानमिति । नान्वाप्तित्वादिषु सुवेगेत्यस्य निषे-
दीयः । प्रधानस्य पुरस्तात् पूर्वं सौभाग्यरादन्यामिति
उत्तराधारेप्रशस्तोपमाभावादित्यत्र न सुवप्राप्तात् । अतो
न्यपवात् सौभाग्य एव कार्यः इति तन्मतिः । अत
एव नेत्राधारे जीवविधिरिति तृतीयोऽपि, अर्थवादप्र-
कारेण अस्य धातुर्निषेधिमात्ररत्ननिश्चयात् । सुवमान-
विधौ प्रधानात् पूर्वमाहुन्तरस्यापि प्रसक्तत्वेन तन्निषे-
धात्तदनुपपत्तेः । अतोऽन सौभाग्यरादौ विधेयत्वात्
आश्रयमाश्रयणरत्न अपूर्वतापरममेव । अप्रशस्ता इति
च तस्यैव औचित्येन सुवितिरिति सिद्धम् । ११७१२९.

पञ्चम- 'न चोदयेनाहविषोपवत्यु ।'

शंकर- 'सुवप्राप्ता उपमद ।'

- ॥ उपसर्गः अर्पयितुः कस्य अर्पयिष्यति वापारो
नैव विद्यते (स्त्रोत्रे गद्यज नीतः) । वा १३/१३३
पृ. ३०६. ॥ उपसर्गः वाचकः इत्येकः पक्षः, योनिकः
इत्यपरः पक्षः । योनित्वेऽपि निमित्तोपक्रमित्वा
सिक्तः । बाह्य. पृ. ४१, ॥ उपसर्गः निमित्तोपक्रमित्वा
श्रुतिः वाचकत्व-योनित्व-पक्षद्वयेऽपि । पृ. ४१.
० उपसर्गस्य कारकत्वमिति पक्षः । सोम. १०/४५.
० उपसर्गार्था परस्परान्वयमुपपत्तिः । आह. १०/१५८.
० उपसर्गार्था सार्वभौमप्रापिकत्वं नास्ति । के.

मी. को. १५९

॥ उपसर्गनायः । यनैकवचन. उपाधिमेदेन
नानात्वसिक्तः, उपाध प्रसिद्धे । (मित्रा उपसर्गाः
एकमेव धातुं नानाऽर्थकं कुर्वन्ति 'प्रशगाहारसहायिहा-
परिहारत्' उदन्त्येति) । साहस्री. ७८२.

॥ उपसर्गरूपा निपातरूपाश्च उपसर्गाः ।

प्र, पर, अप, सम्, अनु, अव, निम्, निम्,
मिर्, इम्, दुर्, वि, आह, मि,
अधि, अवि, अति, मु, उद्, अमि, प्रति, परि, उप
इत्युपसर्गा इति सिद्धेति । एतद्विज्ञा ननादयो निपाताः ।
प्राचीना च वाच्यमभिधाहारे एव उपसर्गा निपातात्वं
य । उपाधि कश्चित् भावार्थमतिक्रम्य पठते । कश्चित्-
मेव निश्चिन्ति । यथा प्रकानं, परानयः, प्रवेशः, निजयः
इति । अत्र समनन्ताभावो उपसर्गार्थः । प्रसिद्धे इत्यादौ
तसिद्ध. प्रकर्षः, निजपते इत्यादौ ज्वलायै विरोधः ।
आदिनिपातानां केचन कित् केतलप्रयोग्यत्वेऽपि सह-
प्रत्ययमानवदार्थान्वित्वेन कर्तव्यानाम् । यथा 'तदस्यः
स्वामिर्धातुं पठयति न दीनं च भवते' । विकारः
कोऽप्यन्वयेऽपि च ताप य कुपते' इत्यादौ लोके,
'मैनाययः मेपति वातु नाह' इत्यादौ वेदे समु-
दाह. वाच्यो भावनाऽन्वयी । 'पठं च पठ चानय'
इत्यादौ लोके, 'यवश्ये च प्रजापतये च' इत्यादि वेदे
च उपसर्गार्थान्वयित्वम् । तेन अमितिस्मृतवमुपसर्ग-
प्रजापतौ विरोधकत्वेन, समुच्चयस्य भावनाऽन्वयाभावेन
न विधिः, किन्तु अनुसर्गविशिष्टप्रकारविधिः । न चेव
'गीक्षाश्च' इत्यत्र दक्षिणीदेनेन अनुसर्गविधिर्न
स्यात्, इहापये । विशिष्टदक्षिणादिष्वङ्गीकारात् ।
तस्माच्च 'कृच्छिन्मो हृदति' इति निमित्तयोग. चमना-
वर्धुन्वाह्यस्यैः । एतच्च हृदये स्फुटम् । तत्र उपसर्ग-
स्रोतसः, न वाचकः । प्रत्यय इत्यादौ मृदुत्वाभावात्
विप्रात्वादेः लङ्प्रयोगपरत्वे, तत्र शक्तिपरत्वे योरात्वात्,
प्रतिष्ठते इत्यत्र यामने प्रथम्यादेः विप्रात्पर्यायप्रसङ्गात्,
प्रत्ययाना प्रत्ययार्थविप्रात्पर्यायप्रसङ्गात् । न चेयं
नञोऽपि अभावे दक्षिर्न स्यात् इति वाच्यम् । 'भूक्त
न पटः' इत्यत्र पटपदविचित्रमेदस्य नामधेयः भेदा-
न्वयाभ्युपगमा मृतेन मन्ववापचः । मेदस्य मन्ववेन ह

निवातातिरिक्ते तन्निपन्नात् न भेदात्तन्नानुपपत्तिः ।
न च घटपदस्य घटमिषे लक्षणया भूतत्वेन वन्त्रोऽद्य
इति धात्वयम् । भेदप्रकारजोषस्य आनुभविकत्वात् इति
के चित् । अन्ये तु फलो शक्तिलक्षणयोः उपसर्ग-
रामभिः साधारतदभावेतुल्यव्यस्य, उपसर्गात् चोत्तर-
भक्तेः कल्पनाया गौरवात् वाचकत्वेन युक्ता । एवं च
एवमसादौ अन्ययोगपरपठेदयोगपरपठेदयोः, इन-
सादौ - नादसादीना च शक्तिप्रदर्शनमुपपन्नम् । अत
एव 'अस्य क्षेत्रावस्ति, अत एवोद्भवति' इति वैदिक-
प्रयोगस्य 'तत्रैवावस्ति' 'इव एवमिदमेतै' इति
लौकिकप्रयोगस्य चोपपत्तिः । अतो वाचकत्वं इत्याहुः ।
संज्ञि. घृ. १५९-१६०.

० उपसर्गाधेयता धाराधेयतायाः प्रत्ययार्थेन
अर्थनिष्पन्नत्वात् दुर्गन्ध । तस्मात् उपसर्गाधेयताविधानं
चातुर्यवत्ताविधानेन साम्यते । 'पन्थय उपगमयति' ।
भा. १०।४।५८.

० उपसर्जनम् । कदा चित् उपसर्जनं भूतेऽर्थो
विधितः । प्रयानीभूतोऽनुवादः । तदथा 'दग्दी'
इत्युपसर्जनोन्मूलकपुत्रकप्रधानः । उच्यतेऽयमर्थः ।
कदा चित् निवृत्तिं पुत्र्ये दण्डशुक्तिधाराधेयत्वाधेयते
'उच्यते' प्रेयान्माह' इति । यथा 'लौहितोष्णीया
ज्जग्निव, प्रचरन्ति' इति । एवमिहापि (अरण्य
इत्यन) इति उपसर्जनभूत अरण्ये शुणः, प्रधानभूतं
पारक, तथापि अनुवृत्तिं तारये अरण्यगुणविधानाये
वचनं युज्यते । भा. १।१।६।१२ घृ ६८७.

० उपसर्जनम् । 'प्रथमातिरिक्तं समास उपसर्जनं'
इति यैव एकदेशस्य उपसर्जनसंज्ञा, सा पूर्वनिष्ठातमाश-
विद्यया 'उपसर्जनं पूर्वं' इति, न पुनः उपसर्जन-
त्वेन पदान्तरसम्बन्धार्थः । ऋजु घृ ७१. ० तप-
सर्जनं सवति इमादिसा, तथापि विशेषणेन संवपन्ते ।
समासस्य हि उपसर्जनं विशेषणैर्न संवपन्ते । आक्यस्य
तु 'ऋजुस्य रास, पुत्र्य' इतिवत् संवपन्नं दृष्टम् ।
या. १।४।५।१३ घृ. १३८. ० उपसर्जनं वृत्तित्वं न
पदान्तरस्य संवपन्ते । रत्नकर. घृ ३४६. ० न उप-
सर्जनं अभिप्रासादवृत्ति विशेषणतरेः संवपन्ते ।

'तद्विधानं च वृत्तस्य (इन्द्रस्यस्य) वृद्धिः स्यादु-
च्यते पदे (महेन्द्रपदे) । महर्त्तं प्रत्ययस्यैव नोप-
सर्जनसंज्ञा ॥ 'महेन्द्र इति स्यात्, न येन्द्रविशेषणं
महर्त्तं (स्यात्) । वा. २।१।५।१६ घृ. ४१९. ० नहि
उपसर्जनं पदं पदान्तरेण संवपन्ते राजपुत्रपदम् । वृद्धी,
घृ. ७०. उपसर्जनस्य । ननुपसर्जनस्य विशेषणसंज्ञो
युज्यते । वा. १।४।५।१३ घृ. १३७.

० उपसर्जनस्य अत्रयान्तरेषोपसर्गित्वस्य इत्यपि ।
एवोत्तरादन्तरात्त्वस्य न तत् । सु. घृ. १३७८. ० उप-
सर्जनस्य अर्थोऽपि त्रयकारगतमन्त्रादयो नेतर एवास्ति
स्वभावात्वे च समन्ति न परोपसर्जनं प्रतिपद्यते । वा,
१।१।५।१५ घृ. ८३२. ० उपसर्जनस्यस्य व्याकरणे
गुणत्वसिद्धिः । सु. घृ. १४२२. ० उपसर्जनस्य
संज्ञं विना अतिरिक्तः । घृ. ८२८.

० उपसर्जनं वैदिकप्रयोगस्य बहिः । कने
प्रयोजनम् । भा. १।४।५।५७.

० उपसर्जनं अभिप्रायं च वृत्तलेपु न कर्त-
व्यम् । भा. १०।४।५।१३-१२. ० उपसर्जनं इडाया
क्रियमाणं इत्यायाः संस्कारः एव । वि. १०।५५.

० उपसर्गनादिविधिव्यासः । उपसर्गनादिवार-
णात्मा सर्वत्र चतुरवत्संज्ञा ॥

उपसर्गनादिव्योक्तचतुरवत्संज्ञा प्रधानस्य होम-
संयोगादधिकमाभ्यासस्तुत्याहोक्तयदुस्तत्तुगुणभूत-
त्वात् । १०।८।१३।२९ ॥

आव्ययम्— दत्तपूर्णमासगौरवान्वादे 'चतुरवत्सं
पुत्रोऽति' इति । तत्रावयवः स्वाविवि, हि तहोपसर्गना
मिपारणान्ता चतुरवत्स, उत प्रधानदेशादेव चतुरव-
त्सवन्त्यम् । अधिकमुपसर्गनामिपारणं नेति । किं मातम् ?
प्रधानदेशादेव चतुरवत्सवन्त्यम् । कुत ? तत्पत्तिनादव्यात् ।
पुरोडाशोत्पत्तेर्होपार्थता मन्ति । 'यदाभेयोऽ-
ह्नकपालेऽमानाग्न्या पौर्णमास्या चाप्युतो मनति' इति ।
यदुहोति तच्चतुरवत्सं कर्तव्यम् । पुरोडाशश्च होमार्थो
नोपसर्गनामिपारणे । तस्मात् पुरोडाशस्य चतुरवत्सवन्त्य-
मिति । अधिकमाज्जं स्यात् । अतएव हि तत् पुरो-
डाशेन । पुरोडाशे होमार्थे तदुपसर्गनामन्त्यम् । तेन

यद्यपि महाज्येन पटवत् भवति, तथापि होमे चतुर-
वचमेव कृतम् । तथा लोके 'प्रसमुन्देनदत्तः' इत्यु-
च्यते । यद्यपि रूपभावादिमिधिरिकः प्रस्यो भवति,
तथापि मुञ्जो मस्यो निर्दिश्यते, व्यञ्जनानि ओदना-
मानि ।

वस्त्रस्कारस्युपेक्ष ॥ ३० ॥

भाष्यम्—प्रधानाद्यदानसंस्काराभ्येव च उपस्तरणा-
मिधारणे भूयते 'यदुपस्तृणाति, अमिधारयति,
अनुतादुतिमेवैव करोति' इति । तेन उपस्तरणामिधारण-
संयुक्तं प्रधानद्वयान् चतुरवचं होतव्यमिति मग्न्यते ।

साध्यां वा सह, रिचट्टकृतं सकृत्त्वे द्विरभि-
धारणेन तदतिवचनम् ॥ ३१ ॥

भाष्यम्—साध्या वा सह द्विहविषोऽवदाय चतुर-
वचं कर्तव्यम् । कुतः ? स्थिरकृतः सकृन् द्विरभि-
धारणेन तदतिवचनं भवति । 'सकृत्परास्तृणाति सकृद्व-
चयति, द्विरभिधारयति, चतुरवचनस्याप्येव' इति द्विर-
मिधारणेन चतुरवचं पूर्णं दर्शयति । इतरथा पञ्चवचं
तेन पूर्वं । अहं, दर्शनमेवम् । प्रातिपद्यप्रमिते ।
अनोप्यते । चतुरवचं होमे भूयते, 'चतुरवचं
जुहोति' इति, न होमार्थे पुरोदशो सानाम्बे वा ।
नैर् भूयते, यद्रोमार्थे द्वयं तच्चतुरवचं कुर्यादिति ।
चतुरवचं भूयमाणं होमेन अक्षेण प्रमानमनयेकं स्यात् ।
अथोच्यते । प्रयोगवचनमप्रवृत्तं अर्थवद्वर्तिप्राति । तत्र ।
साध्यां होममेवैव वचने सति चतुरवचं जुहोतीति,
नापत् । प्रयोगवचनं कल्प्यते । अस्ति च साध्यावचने
तदर्थद्वयं, नातवर्मादिति न विरोधः भूयते । तदर्थान्
अतदर्थद्वयं चतुरवचजननंयुक्तं द्वयं होतव्यम् । एवं च
भ्रुतिः परिहृत्यते । इत्यस्मिन् वक्षे शाक्यं परिहृतेन ।
'द्विहविषोऽवदाति' इति च विरुद्धः स्यात्, यदि
हविश्चतुरवचं दीयते । वक्षेदपत्र अत्र नाद्यनुगाद्युक्तं
स्यात्, चतुरवचं वा विरुद्धमेव । आभावाप वक्षे
विरुद्धो न न्यायः स्यात् । तस्यैव सद्योपस्तरणामि-
धारणान्या चतुरवचमिति ।

१. डुप—'यत् जुहोति' इति यदि जुहोतिस्मृत्येव, तथा
सति हविः सद्योपस्तृणायते । अयं दोषः स्यात् । वागम्य

इयं वचनमिति : 'यत् चतुरवचं, तत् जुहोति'
इति । तत् चतुरवचं विद्यते (हविषो द्विरवदान-
विधानात् उपस्तरणामिधारणविधानात्) । विद्यमानत्वात्
तत् अवचने अनुवदितुम् । अगून च तस्य होममगवः
क्रियते । तत्र होमो वा चतुरवचार्थः, चतुरवचं वा
होमार्थे, इति (प्रसङ्गात् चिन्त्यते) । यदि होमः चतुर-
वचार्थः, तदा अष्टं करणीयम् । अथ चतुरवचं
होमार्थे, ततः दृष्ट एवार्थो होमनिर्दिष्टः । तस्मात् चतुर-
वचं होमार्थमिति ।

तुल्यवचामिधाय सर्वेषु भवत्यनुक्रमणार्थः ॥
३२ ॥

भाष्यम्—'चत्वारि वा एतानि देवदधान्यवर्तमानाणि,
यदुपस्तृणाति तदनुवाक्यायै, यत् पूर्वमवदानं तदागवै,
यदुचर तदेवतायै, यदमिधारयति यदपट्टकृत्ययै' इति
चतुरवचस्य चत्वार्यवदानानि संक्षेपं अनुवाक्यामितिः
मतिवादेन अत्रवद्वयः संतीर्तव्यः उपस्तरणमदीनि दृष्ट-
यति । तस्मात् सद्योपस्तरणामिधारणान्या चतुरवचमिति ।
द्वयवचो भागवेषवचनः । तच्चथा, 'कृद्कृतस्य द्वयं,
नासिताद्य द्वयं' इति । देवदधानि देवमागा इत्यर्थः ।

शा—'तस्य द्वितीयासंयोगाद्युपस्तृणपट्टन-
संस्कृतम् । होतव्यं हविपस्तस्मादोतव्यात् पट्टनं
चतुः ॥' तस्मात् हविष एव चतुरवदानं उपस्तरणा-
मिधारणं तु अपिकम् । इति प्राप्ते ब्रूमः । (वार्तिक-
कारीयं सिद्धान्तमाह—) 'चतुःसंख्याऽवदानस्या
होमाहं शोभते यदि । तत्र एवं भवेत्, ता ह
बधाप्राप्ताऽनुकीर्यते ॥' (भक्ष्योक्तसिद्धान्तमनार-
माह—) यद्यपि पञ्चषा होमावदानं विधीयते, तथापि
साधनमाश्रयिच्छेदेन अत्रोपपत्तयेः आगमस्यापि च
सम्प्रदायेण होमसाधनत्वात् उपस्तरणामिधारणान्या
चतुरवचमिधायीयते । एवं च होमदानस्य पाक्षि-
नो न कलितो भवति ।

सोम—उचरवेषमन्त्रेदि विरुद्धः, तदा हरदान-
चतुरवदाननोपयि विरुद्धः इत्युच्यते । इदानीं संगतिः ।
'द्विहविषः' इत्यनेन संख्याविशिष्टादतिपक्षिः
चतुरवचमवचं होममाश्रयतिः इतिवक्षे, चतुरवचमवचं

वि. १०।१।२. ॥ उपस्तरणमिधारणभ्यां मह
चतुरवत्तमपत्तिः । (जुह्वा आग्नेनोपस्तरणं ततो हविषो
द्विरवदानं, ततः आग्नेनाभिधारणं, इति चतुरवत्तम-
पत्तिः) । भा. १०।८।१।२९-३२, ३ उपस्तरणा-
मिधारणयोः अमृतायेत्यं प्रशंसार्थम् । 'अमृतं वा
आग्न्य मन्त्रे हविः, यदुपस्तृणाति अभिधारयति अमृता-
हुतिमेवैना करोति' इति । १०।८।१।८।७१. ३ उप-
स्तरणमिधारणयोः कृष्णलचरी अयेलोपेन बाध ।
अयेलु इतिः कुपि अतमयैः । सु. ट. ४६८.
॥ उपस्तरणमिधारणयोः पृथक्-पृथक्पदेऽपि न पुनर्
पदार्थम् 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्येवद्वयपक्षेन एव
मिधानात् । सोम. ५।१।३. ॥ उपस्तरणमिधारणयोः
लोपेऽपि उपादाने इति एव चतुरवत्तमपत्तिर्दोषार्थ-
भावो । सा. १०।८।१।२।३-३५. ३ उपस्तरणा-
मिधारणयोः हविष जुपि अतमयैः अग्न्याकारार्थेणम् ।
सु. ट. ४६८.

॥ उपस्तरणमिधारणयोः अमृतायेत्याहुकर्म
स्यात् । १०।१।२।३ ॥

'यदुपस्तृणाति अभिधारयति अमृताहुतिमेवैना
करोति' इति प्रकृतौ उपस्तरणमिधारणे विहिते । अत-
कृष्णले चरी तयोः अकर्म स्यात् । त्रिवते इति कर्म,
तदुपस्तर. अकर्म । ते न कर्तव्ये । तयोः अमृतायेत्याहु-
'यदुपस्तृणाति अभिधारयति, अमृताहुतिमेवैना करोति'
इति तयोः अमृतायेत्येवैते । अमृतायेत्यं च सादृ-
करणम् । स्यादुपस्तरणार्थे । कृष्णलेषु च सादृश्यं न
संभवति इति ते न कर्तव्ये इति सिद्धम् ।

कियेत् बाधैवादेवात् तयोः संसर्गहेतु-
स्यात् । ४ ॥

अतकृष्णले चरी आग्नेन उपस्तरण अभिधारणं च
नियेत-कर्तव्यम् । आग्नेन अकर्मपक्षेऽप्युपपन्नः । यत्
अमृतायेत्यं सादृश्यं कृष्णलेषु न संभवतीति, न संभ-
यत्तु नाम अयेलोपेऽप्युपपन्नं । स कियेत्वादेव न विधिः ।
तयोः उपस्तरणमिधारणयोः आग्नेय हविषश्च संसर्ग-
हेतुनात् । संसर्गो हेतुर्गो ते संसर्गहेतुनी उपस्तरणमि-
धारणे । ताभ्या तयोः संसर्गो भवतु इति ते विहिते ।

तस्य च कृष्णलेषुपि संसर्गः । तस्मादे कर्तव्ये इति
पूर्वः पक्षः ।

अकर्म वा चतुर्भिर्वापिबचनात्, सह पूर्णं पुन-
अतुरवत्तम् । ५ ॥

अतकृष्णले चरी आग्नेन उपस्तरणमिधारणयोः
अकर्म, ते न कर्तव्ये । आग्नेनः पूर्वपक्षेऽप्युपपन्नः । चतुर्भि-
रपिबचनात् । आग्नेः प्राप्तिः सिद्धिः । आग्नेः पचन
आग्नेयचनं, तस्मात् । 'चत्वारि कृष्णलप्यवद्यति चतुर-
वत्तस्याप्यै' इति वचनं चतुर्भिः कृष्णलेषु चतुरवत्तस्य
सिद्धिर्यवति इति दर्शयति । पुरोडासादी तु मन्त्रात्
पूर्वाभात् पुरोडासागवोदयोः अवधानं, आग्ने-
नोपस्तरण, अतो च आग्नेनाभिधारण इति चतुरवत्तस्य
सिद्धा भवति । कृष्णलेषु पुनः सह एकदेव कृष्णलानां
चतुर्णामवदानेनैव चतुरवत्तं पूर्णं भवति । तस्मात् अत-
कृष्णले आग्नेन उपस्तरणमिधारणे न कर्तव्ये ।

किया वा मुख्यवदानपरिभाषात्, सामान्यात्
तदुपपन्नम् । ६ ॥

अतकृष्णले चरी भवत्येव आग्नेन उपस्तरणमि-
धारणयोः किया स्यात् । ते कर्तव्ये । 'चत्वारि कृष्ण-
लानि अग्नि' इति तु मुख्यपक्षे हविषो वदनात्
तस्य परिभाषासुचम् । यथा पुरोडासादेः मन्त्रात् पूर्वो-
दायि यत् द्विरवदाने गदेव मुख्यम् । तस्याने चान
वागारि इत्येकानि मुख्यमवदानम् । एवं तति यथा
पुरोडासादी उपस्तरणमिधारणे मुख्यवदिते, तादृ-
स्यात् सामान्यात् कृष्णलेषुपि तदुपपन्नं, तौ गुणौ यस्य
कृष्णलेचरी. उपस्तरणमिधारणमुपपन्नं स्यात् । तस्मात्
अतकृष्णले उपस्तरणमिधारणे कर्तव्ये । इति पुनः पूर्वः
पक्षः ।

तेषां चैकवदानत्वात् । ७ ॥

पूर्वपक्षी हेतुन्तरमाह । अतकृष्णले चरी 'चत्वारि
कृष्णलप्यवद्यति' इत्युक्तम् । तस्य तेषां चतुर्भिः कृष्ण-
लानां कृष्णलप्यवदानपरिमितवत्तवत्तत्वात् एकावदान-
दर्शयति । तावच्च मुख्यमवदानम् । ततोऽप्यप्य उपस्तरण-
मिधारण चेति ते कर्तव्ये ।

तद्विधिरोमविधिः । द्विहविषः इत्यत्र संवत्सराभिपारः इति पद्ये न स्वप्नगौरववृत्तविशेषाभावात् द्विहविषः इत्यत्र संवत्सराभिपारदानविधावप्येदं प्रति स्मृत्यभ्येन व्यवधानविधौ अदृष्टावप्यारम्भा दृष्टावप्यारम्भ प्रयत्नोपक्रम-त्वेन अत्रदानस्य विधेयतया पद्यमोक्षत्पदान्भावा-त् समस्य उपपत्त्यात्, चतुरवत्तत्रयस्य अत्रविशिष्ट-होमविधानस्य चतुःसंस्काराः विष्णवर्द्धनारणे इति यः चतुरवदानमपस्तम्बेन एतद्विशिष्टमभिपारस्य इति नित्यं द्विरवदानस्य शिष्टेन पद्यमपि पार्थिवप्रत्यय संमतम् । सुतार्यस्तु—पुरोडाशोत्पत्तेर्होमापेक्षया प्रथमस्य पुरोडाशावयव चतुरवदानं, होमसंश्लेषेन होमपत्त्यै चतुरव-दानमपीति । आशयं तु पुरोडाशेन अनुत्तरत्तरादिकं इति नैवत्तरणाभिपारस्याप्यं संस्थापूर्वकं, तदुत्पत्तेः संस्थापूर्व-तया गुणभूतत्वात् । न चैवं संस्थाविधये ज्ञेये प्रत्ययस्य देवदत्तः इत्यादी तुल्येन मृगदिना आधिक्यदर्शनात् इति । (गुणादिकस्येति न प्रयानाधिक्यं इति पूर्वपद-स्यापीत्यम्) ।

यि— 'चतुर्विंशति पुरोडाशेऽवदानं, होमतोविष्णुः । चतुर्, मेवं सप्तम्येन सिद्धस्याभावात् ।' ।

भाट्टः— इदं पूर्वमाशये. 'चतुरवत्तं गुणेति' इत्यनेन हविषः एकं चतुरवदाय होमः, उत हविषो द्विरवदानं, उपरत्तरणाभिपारस्याप्यं चतुरवत्तवपत्तिः इति संज्ञायै, द्वितीयाभ्यां चतुरवत्तदेवैव प्रत्ययविधिना चतुरवदानस्य चतुःसंस्कारस्य अपेक्षेयताऽवच्छेदकं, न तु अवदानस्य चतुःसंस्कारमात्रं, चतुःपदस्य मुख्यव्ययस्य चतुःसंस्कारस्य होमाद्विधिरप्यत्राऽऽपेक्षेयविधिविधौ गौरवा-पत्त्या पद्यविधिप्रशस्यते, निष्प्रत्ययस्य नावत्तपदस्य विज्ञापामेव अन्यस्य व्युत्पन्नतया विधिरोहेनो नाव-मेदाभावात् । अतश्च उद्देश्यविशिष्टायां सामीप्यस्य चतुःसंस्कारावदानविधिः प्रत्ययस्य हविष एव चतुरवत्त-पदीत्या तस्य प्रत्येकस्या प्रतिपत्तिः, उपरत्तरणाभिपारणे तु अधिकं संस्कारः, इति मन्यानस्योक्तस्य— नाथ चतु-संस्कारावदानविधिरप्यत्रा, 'द्विहविषोऽवच्छेदकं' इत्यनेन द्विहविशिष्टावदानस्य हविः संस्कारार्थेणात् । अत्र एव अक्रमणस्य पूर्वं नोद्देश्यताऽवच्छेदकोन्मिषादौ गोत्वात् ।

अतश्च यथैव द्विहविषाद्वये 'अपानोऽग्निमिश्रोमेन' इत्यत्राभिपारदेन 'अग्निहोमसंस्था' इत्योक्तिरोपपत्त्यादिनामिश्रोमसंस्थाकृतस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकं भोक्तिविशेषं योरात् प्रत्येकनामाशयः, तत्तु भोक्तिरोपपत्त्यै उद्देश्य-ताऽवच्छेदकं, तथा प्रत्येकस्य अवदानस्य उद्देश्यतास्य उद्देश्यताऽवच्छेदकं, न तु चतुःसंस्थाऽपि तयोक्तिः प्रविष्टा । अत एव चतुःपदस्य उपरत्तरणाभिपार-प्रायेण अनुवादमात्रम् । अत एव प्रत्येकस्य 'उपरत्त-स्तुनाति' उद्देश्यताऽपि द्विहविषाद्वये चतुःसंस्कार-स्यै' इत्यभिपारणद्वयेन चतुःसंस्कारवपत्तिः दर्शयति । तथा 'चतुःसंस्काराणि तदनुसंस्काराणि, यत् पूर्वमवदानं तदनुसंस्काराणि, तदुत्तरं तदनुसंस्कारं, यदभिपारस्य तदनुसंस्काराणि' इति चतुर्विंशदानाणि सर्वान् चतुःसंस्काराभिपारणे दर्शयति । अतः सिद्धं चतुःपदं प्रत्ययविशिष्टावदानमात्रं । एतं नामसंस्काराणां उपरत्तने विहिते तेषां पञ्चानुदाने पञ्च त्वमपि प्रत्ययविधानुवादः एव । एवं प्रत्येकं चतुः-पद्यपदीः अनुवादस्येति पद्यो 'यद्यपि चतुरवत्त-विधानम्' इत्यत्र पञ्चसंस्कार पञ्चविंशतिपद्यस्य या विधिरिव । तत्रापि पञ्चानुदानस्य, यथायं च उद्देश्यतास्य विहितत्वेन पञ्चसंस्कारं प्रत्ययविधानुवादस्यानुपपत्तिः । अत एव यत्र वेदसं यत्नं, तत्रैककालस्य सर्वहोमाद्यं उद्देश्यतास्य उपरत्तरणाभिपारस्याप्यं उपरत्तनेन । अत एव पूर्वपदे चतुःसंस्काराणां कायं विधानं तु तस्याः प्रत्येकं अनुवादस्य न बाधः, उपरत्तनाभिपार-स्य बाधः इति त्रयोपयोगिताऽपि अस्याविरणस्य ।

मण्डनः— 'न हविश्चतुःपदे' ।

शंकरः— 'हविश्चतुःपदे' ।

● 'द्विहविषोऽवच्छेदकं' इति द्विहविशिष्टावदानविधि-संस्कारेऽपि उपरत्तरणादिनिधियायेन पद्यसंस्काराणां चतुःसंस्कारवपत्तिः व्युत्पन्नत्वात् विद्वत्तरः । भाट्टः ।

● उपरत्तरणाभिपारस्य प्रत्येकं पद्यमात्रं पुरोडाशा-वदाना मुपि संस्कारं निगमयितुं नियते । पृथक्पृथक् तु संस्कारवपत्तिः एव नास्ति इति दृष्टव्यं तयोक्तौ ।

वि. १०।२।२. * उपस्तरणाभिधारणाध्यां सह चतुरवत्तसप्ततिः । (जुहो आग्नेनोपस्तरणं ततो हविषो दिश्वदानं, ततः आग्नेनाभिधारण, इति चतुरवत्तसप्त-सप्ततिः) । भा. १०।८।१२।२९-३२, * उपस्तरणाभिधारणयोः अमृतामृतं प्रदातामृतम् । ' अमृतं वा आग्नें मय्यै हविः, यदुपस्तृणाति अभिधारयति अमृता-हुतिमेवेना करोति ' इति । १०।८।१८।७१. * उप-स्तरणाभिधारणयोः कृष्णउपरी अर्गलोपेन नागः । अमैस्तु हविषः कुवि अस्तस्यैः । सु. पू. ४५८. * उपस्तरणाभिधारणयोः पृथक्चमज्जनेऽपि न पृथक् पदार्थत्वं ' चतुरवत्तं जुहोति ' इत्येतद्वचनत्वेन एव निश्चयान् । सोम. ५।२।३. * उपस्तरणाभिधारणयोः तोमेऽपि उपाग्राहजे हविष एव चतुरवत्तसप्ततिर्दत्तपूर्व-मानयोः । भा. १०।८।१३।३३-३५. * उपस्तरणाभिधारणयोः हविषः कुपि अर्गलोपेन तत्कारयत्तम् । सु पू. ४५८.

॥ उपस्तरणाभिधारणयोरभ्युदायैश्चादकर्म द्याम् । १०।१।२।३ ॥

' यदुपस्तृणाति अभिधारयति अमृताहुतिमेवेना करोति ' इति प्रकृतौ उपस्तरणाभिधारणे विहिते । ततः कृष्णले चरौ तयोः अकर्म स्थात् । क्रियते इति कर्म, तदभावात् अकर्म । ते न कर्तव्ये । तयोः अमृतामृतत्वात् । ' यदुपस्तृणाति अभिधारयति, अमृताहुतिमेवेना करोति ' इति तयोः अमृतामृतत्वोक्तेः । अमृतामृतं च स्वादु-करणम् । स्वादुकरणं ते । कृष्णलेषु च स्वादुकरणं न समयति इति ते न कर्तव्ये इति सिद्धान्तः ।

क्रियेत वाऽप्यथादत्त्वान् तयोः संसर्गहेतु-त्वात् । ४ ॥

ततः कृष्णले चरौ आग्नेन उपस्तरण अभिधारणं च क्रियेत-कर्तव्यम् । वागन्द्. अकर्मपञ्चम्याहुतयः । यतु अमृतामृतं स्वादुकरणं कृष्णलेषु न संभवीति, न संभ-वतु नाम अर्थवादत्वात् तस्य । स क्रियन्व्यस्यो न सिद्धिः । तयोः उपस्तरणाभिधारणयोः आग्नेय हविषश्च संसर्ग-हेतुत्वात् । संसर्गो हेतुर्वशेः ते संसर्गहेतुर्न उपस्तरणाभि-धारणे । ताभ्यां तयोः संसर्गो भवतु इति ते विहिते ।

तस्य च कृष्णलेषुपि संभर । तस्मात्ते कर्तव्ये इति पुनः पक्षः ।

अकर्म वा चतुर्भिरातिवचनात्, सह पूर्णं पुन-श्चतुरवत्तम् । ५ ॥

ततः कृष्णले चरौ आग्नेन उपस्तरणाभिधारणयोः अकर्म, ते न कर्तव्ये । वागन्द्. पूर्वपक्षमाहुतयः । यतुर्भि-रातिवचनात् । अतिः प्रतिः सिद्धिः । आतेः सचन आतिवचनं, तस्मात् । ' सत्यारि कृष्णलाम्यवपति चतुर-वत्तसप्तत्यै ' इति वचनं यतुर्भिः कृष्णलेरेव चतुरवत्तस्य सिद्धिर्मवति इति दर्शयति । पुरोडाशादौ तु मथ्यात् पूर्वावर्त्तं पुरोडाशाद्ययोर्द्वयोः अवदानं, आदौ आग्ने-नोपस्तरणं, अतो वा आग्नेनाभिधारणं इति चतुरवत्तता सिद्धा भवति । कृष्णलेषु पुनः सह एकैव कृष्णलावा चतुर्भागावदानेव चतुरवत्तं पूर्वं भवति । तस्मात् वाक्-कृष्णले आग्नेन उपस्तरणाभिधारणे न कर्तव्ये ।

क्रिया वा मुख्यवदानपरिधानात्, सामान्यान् तदनुगुणवत् । ६ ॥

ततः कृष्णले चरौ अवदानेषु आग्नेन उपस्तरणाभि-धारणयोः क्रिया स्यात् । ते कर्तव्ये । ' सत्यारि कृष्ण-लामि अवयति ' इति तु मुख्यस्य हविषो यवदानं तस्य परिमाणमुक्तम् । यथा पुरोडाशादौः मथ्यात् पूर्वार्-थाद्यं यत् दिश्वदानं तदेव मुख्यम् । तस्याने चात्र चतुर्भिर कृष्णलामि मुख्यमवदानम् । एषं सति यथा पुरोडाशान्ते उपस्तरणाभिधारणे मुख्यदक्षिरिके, तादृ-शान् सामान्यान् कृष्णलेष्वपि तदनुगुणं, तौ गुणौ यस्य कृष्णलेचनयोः उपस्तरणाभिधारणमुपक्रमं स्यात् । तस्मात् वाक्कृष्णले उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये । इति पुनः पूर्वो पक्षः ।

तेषां चैकत्रयदानत्वात् । ७ ॥

पूर्वपक्षी हेत्यन्तरमाह । वाक्कृष्णले चरौ ' सत्यारि कृष्णलाम्यवपति ' इत्युक्तम् । तत्र तेषां चतुर्भा-गानां कृष्णपुण्यनुवापरिमितमुपसंस्कृतानां एकानदानात् दर्शयति । तस्य मुख्यमवदानम् । तातोऽन्वय उपस्तरण-मभिधारणं चेति ते कर्तव्ये ।

आति। संस्थासमानत्वात् । ८ ॥

यत्कृष्णलवरी आयेन उपस्तरणाभिधारणे न कर्तव्ये इति सिद्धान्ते 'चत्वारि कृष्णलव्यवयवति चतुर-
वत्तस्यापरे' इत्यादिपदान् तावन्नतश्च उपन्यस्यम् ।
चतुरवत्तं चतुर्भिः कृष्णैः सिध्यति इति तदर्थः ।
पुनश्च उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये इति पूर्वपक्षस्यन्यस्य
आतिवचनस्य गतिमाह पूर्वपक्षी । आतिः प्रातिः
सिद्धिः । आतिवचनं संस्थासमानत्वात् संस्था समान-
त्वात् तुल्यत्वात् उपपद्यते । अथवा न चतुःसंस्था कृष्णैः
श्रुति ननुःसंस्था इति उपपन्न संस्था समानत्वात् ।
चतुःसंस्थासंस्तुतिरेव । तेन उपस्तरणाभिधारणयो-
र्निवृत्तिः ।

सतोत्स्थापितवचनं व्यर्थम् । ९ ॥

दुष्टान्दः पूर्वपक्षिणा आतिवचनस्य चतुःसंस्थासं-
पत्तयं यदुक्तं तद् न्यायवैयर्थ्ये सिद्धान्ती । सतोः विद्य-
मानयोः उपस्तरणाभिधारणयोः स्तुत्यर्थमातिवचनं व्यर्थं
स्यात् । नहि विद्यमानस्य कश्चित् संस्तोऽस्ति । यदि
अविद्यमानमापद्यति इति आतिः इत्युच्येत सतो गुण-
त्वात् इति स्तुतिर्भवेत् । तस्मात् सतोः उपस्तरणाभिधार-
णयोः आतिवचनं व्यर्थम् । तस्मात् कर्तव्ये ।

विकल्पसर्वैकाग्रदानस्यात् । १० ॥

यत्कृष्णलवरी 'चत्वारि कृष्णलव्यवयवति चतुर-
वत्तस्यापरे' इति आतिवचनात् सिद्धान्त उपस्तरणा-
भिधारणयोर्निवृत्तिः यथा गम्यते, तथा एकाग्रदानत्वात्
'चत्वारि कृष्णलव्यवयवति एकग्रदान' इति एकाग्रदानवचनात्
सिद्धान्त उपस्तरणाभिधारणयोः अनिवृत्तिर्गम्यते ।
चतुर्भिः कृष्णैः एकं भृगुप्रदानं चतुर्वत्तस्य तु
उपस्तरणाभिधारणयोः कर्तव्यता इति । एवं च सति
निवृत्तिरिति चेत् प्रश्नः, तस्मात् उपस्तरणाभिधारणयोः
विकल्पः स्यात् न । एकस्तेन निवृत्तिः । इत्याह पूर्वपक्षी ।
द्विहानन्दः वैयर्थ्यमात्रे विषयस्य नदा चित् स्यात् इति ।

सर्वविकारे रश्म्यास्तानर्थक्यं हविषो हीतारस्य
स्यात् । ११ ॥

पूर्वपक्षे विरुद्धं दोषमभिधाय पुनः पूर्वपक्षी स्वयं
स्थापयति । तुष्टान्दः निरुल्लसितसारः । 'चत्वारि

कृष्णलव्येकमनन्दान्' इत्युक्ते सद्गुदेधानदाने सर्वविकारे
सर्वस्य चतुरवत्तस्य विशारे सति, चतुरवत्तस्य हाने
चतुर्भिः कृष्णैः सद्गुदेकाग्रदाने सति, हि यस्मात् इत-
रस्य हविषः पुनश्चतुर्भिः कृष्णैः द्वितीयाग्रदानस्य योऽ-
भ्यासः 'चत्वारिचत्वारि कृष्णलव्यवयवति समुपदे' ।
इति, तदर्थानर्थक्यं स्यात् । सर्वविकारे द्वितीयाग्रदान-
स्यैव अभ्यासात् । तस्मात् न सर्वविकारः । एवं च
अभ्यासात् चतुर्भिश्चतुर्भिः कृष्णैः द्विरादानं उपरतरणं
चामिधारणं चेति चतुरवत्तसिद्धिः ।

अपिवा सिद्धकृतः स्याद्विररस्यान्याद्व्यवसात् ।

१२ ॥

यत्कृष्णलवरी उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये न वा इति
विचारे प्रारम्भे 'नत्वारिचत्वारि कृष्णलव्यवयवति'
इति अभ्यासः द्वितीयमदानमपेक्ष्य भविष्यति इति उक्त-
मतमिहासायैः अपिवाक्यम् । अभ्यासस्तु सिद्धकृतः सिद्ध-
कृतार्थः स्यात् । इतरस्य द्वितीयाग्रदानावयवस्य अन्याग्र-
त्वात् । अभ्यासं विनाऽपि अक्षानपदेन द्वितीयाग्रदान-
मप्यसि सिद्धत्वात् । यस्मात् उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये
इति पूर्वपक्ष एव ।

अथवा अस्तु उपयोगसि एकस्त्वानम् । तस्य
चापमर्थः— तुष्टान्देन विकल्पं निरस्य पूर्वपक्षी स्वपक्षं
तावथागि । सर्वविकारे सर्वस्य द्व्युक्तस्य द्विरादानस्य
कृष्णलव्यवत्तुष्टाग्रदाने विनारे सति । 'चत्वारिचत्वारि
कृष्णलव्यवयवति' इति अभ्यासस्य आनर्थक्यं स्यात् ।
सर्वविकारपक्षे द्वितीयाग्रदानाभावात् । आनर्थक्यमेव
भाषयति, हि यस्मात् सर्वविकारपक्षे अभ्यासः इतरस्य
द्वितीयाग्रदानस्य हविषः कृते स्यात्, अपिवा सिद्ध-
सिद्धकृतः कृते स्यात् । परंतु तदुपपन्नमप्युक्तम् । इतरस्य
अस्य पक्षद्वयस्य अन्याग्रत्वात् । सर्वविकारपक्षे तावत्
द्वितीयाग्रदानाभावात् सिद्धकृतस्य प्रकरणाभावात् ।
तस्मात् सर्वविकारपक्षः अव्युक्त एव । ततश्च अभ्यासः
कृष्णलव्यवत्तुष्टाग्रदानस्य द्वितीयाग्रदानमर्थः एव । कृष्णलव्येन
अवदानद्वयं उपस्तरणाभिधारणाभ्यासं च द्वयं इति चतुर-
वत्तव्यतिः । 'चत्वारि कृष्णलव्यवयवति चतुरवत्तव्यतिः' ।

इत्यातिरचनं तु तस्यासकमानन्तारं सीकार्यम् । तस्मात्
उपस्तरणमिधारणे कर्तव्ये ।

अकर्म वा संसर्गार्थे निवृत्तत्वात् तस्मादासि-
समर्थत्वम् । १३ ॥

वागन्तः पूर्वपथमात्रत्वर्थः । शतकुण्डले चरौ प्रवरण-
कृत्वे उपस्तरणमिधारणयोः आहर्म न कर्म । ते न
कर्तव्ये । संसर्गार्थे निवृत्तत्वात् । युधि प्रयोज्यायव-
यमाना सततः स्मृता मा भूत् इति उपस्तरणमिधारणे
किंचित् । कृष्णपत्ता नु तादृशः तंमर्थं एव न संभवति ।
इति सनत्कृप्य अर्थस्य निवृत्तत्वात् अस्मात् उपस्तर-
णावि न कर्तव्यम् । एवं च 'नत्वारिचत्वारि कुण्डला-
न्वयवति नत्वरनत्वाप्यै' इति अष्टेः- आसिरचनस्य
समर्थनं सम्पदार्थस्य स्थितिः । तदपि उपपन्नमित्यर्थः ।
कृष्णान्तनुद्वयस्य द्विवारमवदाने नन्वाभेदे उपस्तरणा-
मिधारणे विनैव अनुवदमानस्य विधिर्भवति इति ।
तस्मात् शतकुण्डले चरौ उपस्तरणमिधारणे न कर्तव्ये
इति सिद्धाः । के.

० उपस्थानं आहवनीयस्य गार्हपत्याहुद्वयस्य स्वाय-
त्ने स्थापितमैव, न तु गार्हपत्यस्यैव सतः । संकल्पः
१।१८. ० उपस्थानं आहवनीयस्य विकृतिप्रदोद्ये
(हाहवादि दधानेऽहनि मांसतस्तोमात् प्राक्) प्रणीत
यैव कदा 'अयं यज्ञसमानयाः' इत्यनया । म. १।२।
८।२९-३० वर्णकं २. ० उपस्थानं त्रिषु उपस्थापकापे-
क्षम् । सु. ८. १२०२. ० उपस्थानं यच्च कियते, तस्य
यमीये एव स्थित्या तत् कियते नाम्नया । दु. ७. ७३१
१४१६. ० उपस्थानं सदोहविर्धानमण्डपयोः प्रकृतया
ऐन्द्र्या वैष्णव्या च क्रमेण कर्तव्यम् । वि. ३।२।८.

० उपस्थाने आगिष्यस्य प्राकृतमन्त्रविनिर्गमः प्रोति-
क्षेमे । वि. ३।२।८. ० उपस्थाने गार्हपत्यस्य कदाचनेति
मन्त्रः भुविग्रामत्वात् । १।३।०.

॥ उपस्थानादि आहवनीयं गार्हपत्याहुद्वयस्यैव
धार्म्यम् ॥

'आहवनीयं जुहोति' इत्यादिविधौ गार्हपत्यग्री-
मप्रक्षेपविषयं तत आहवनीयस्य आगतनमैदेन
वृषपरगत्यापरहृत्वेऽपि 'अहवनीयमुपतिष्ठते' इत्यादि-

विहितोपस्थानादिकार्याणां गार्हपत्यान्वर्तिनाहवनीयस्यापि
नत्वानपायात् अनुद्वृत्तेऽपि संभवः । इति प्राप्ते,
आहवनीयादिभ्यस्तानां तत्तदावतन्स्थितसंस्कृतामिगाचि-
त्वेन होमे च तदितरकर्मेष्वपि तादृशस्यैव आपदय-
कत्वात् तत तद्वृत्त्येवोभयानम् । संकल्पः ३।२।८.

० उपस्थानाद्यधिकारः पुंसः एव, न स्त्रियाः ।
वि. ३।१।६.

० उपस्थापनं त्रिषु उपस्थापकापेक्षम् । सु. ८. १२०२.
० उपस्थित्यवपरिहारेण मानाभावेन एकवीरस्य
प्राक्चर्य साधने आश्विनमहोत्तर पञ्चनक्षत्रस्य सहोपालम्भे ।
के. ५।१।६।१३.

० उपहृत्वे नवौ औषदेशिक्तश्चदक्षिण्या प्राकृत-
कृत्स्नरनुदक्षिण्याः वावा । भा. १०।३।१८।६५-६७.
० उपहृत्ये नाम एकदे अव एव दक्षिणा । सा च
मदाने एव देया इत्येवापामनिष्ठ लौकिकेन दानेन
कर्तव्या । १०।३।१८।६५-६७.

० 'उपहृत्यः उपहृत्पत्य' इति मन्त्रस्य लिङ्गेन विमग्न
विभियोमः कर्तव्यः । तत होममये प्रथे 'उपहृत्पत्य'
इति, उत्तरे च 'अवहृत्य' इति । भा. १।१।१५-१६।
४१-४२.

० उपहोमः नक्षत्रेष्टयादौ 'अभये स्वाहा कृत्ति-
कम्भ. स्वाहा' इत्यादयः । वि. ५।२।९. ० उपहोमः
पश्चात्, नारिद्रहोमा. प्राक् इत्येव क्रमेण नक्षत्रमहादौ
प्रधानोत्तरमनुष्ठानं कर्तव्यम् । (वाहिनाम् नारिद्र-
होमात् इत्या उहोमात् सुवैधित । के.) । ५।२।९.
० उपहोमाः प्रधानानुवाचपत्ते भुताः तत्त्वचन्द्रपद-
ग्नयोरपि कर्मभावनिष्पन्निता एव एष्टान्ते इति
वर्णयन्ति । दु. ७. ८१।११. ० उपहोमेः उपरिष्टैः
आनिदेशिक्तानां नारिद्रहोमानां समुपयः । म. १०।४।
१।१-२ वर्णकं १.

॥ उपहोमन्यायः । नारिद्रन्यायः । नक्षत्रे-
ष्टिन्यायः । नक्षत्रेष्टपुष्टोपन्यायः । अन्तेनिवेष्टिन्यायः ।
नक्षत्रेष्टयादौ नारिद्रहोमाः पुनः उपहोमा. पश्चात् काराः ॥
प्रकृतेः पूर्वोक्तगार्हपत्यमन्त्रे स्वाग्रहस्योदितस्य
दोषान्मन्त्रम् । ५।२।१।१७ ॥

भाष्यम्— नक्षत्रेभिः श्रूयते 'अग्नये कृत्तिसम्यः पुरोहायमष्टकपालं निर्वपेत्' इति । 'सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा', कृत्तिसम्यः स्वाहा' इत्येतस्मादिहोमाः समागताः । सन्ति तु प्रह्वौ नारिष्ठहोमाः । तत्र संदेहः किं नारिष्ठहोमाः पूर्वे, अत्र उपहोमाः । इति संशये लक्ष्यते, प्राहृतं पूर्वं वैश्वतमन्त्रे स्वात् इति । कुतः 'चोदितस्य परिपूर्णस्य होपः आम्नायते । यथा जातस्य पुमस्य जीजनसम् ।

द्वयम्— कथमित्याकाङ्क्षायाः (विहृतेरुपस्थाया तस्या) प्रहृतोपकारत्वात् पूर्वं प्राहृतेरुपकारे । (उप-कारकैः इत्यर्थः) निरुपादुक्षीकृतम् । उत्तरकाले अपूर्वेणाग्नेन सञ्चयते (विहृतिः), अकलतोपकारत्वात् तस्य (अपूर्वस्याङ्गस्य) तस्मात् येनैव प्रमेण प्राहृतं विहात, तेनैव तत् (पूर्वं) कृत्वा (पश्चात्) वैश्वत (अङ्गं) कर्तव्यम् ।

मुत्पयामतर्पमाग्नेयस्यैव तुल्यभुक्तिर्यादृक्कञ्चत्वात् व्यवसायः स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्— आग्नेये सन्धते सः, मुख्यमन्त्रदे वैश्वतस्य, पश्चात् प्राकृतं प्रयुज्यते । प्रधानमन्त्रर वैश्वतस्य पादः प्रत्यक्षः । तस्मात् पूर्वमुपहोमाः ततो नारिष्ठहोमाः इति । प्राहृतानां म्ययापः स्यात् । यतस्ते न क्षुपन्ते ।

द्वयम्— प्रधानोत्तमकाले पठित्वात् (उपहोमाः) तदनन्तरमेव प्राप्नुवन्ति । प्रधानमन्त्रर (उपहोमानां) प्रत्यक्ष आम्नायः, अनुगामिकः (तु) चोदकः । (अतः प्रत्यक्षप्राक्प्रात् उपहोमाः पूर्वमतुषेयाः । वाकिरन्तु पूर्वमेव अनुष्ठितानि) ।

अग्रे तु मादरापणतैर्षा प्रधानमङ्गत्वात् । १९ ॥

भाष्यम्— वादरापणानु आचार्यो म्रन्यते सः । अन्ते वैश्वतानां प्रमेय इति । कुतः ? प्रधानमन्त्ररगृहीतत्वात् प्राहृतानामङ्गत्वम् । प्रधानमन्त्ररगृहीतानि हि प्राहृतानि यद्वाणि । तस्मात् प्रधानमन्त्ररत्वात् परमेतत् 'सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिसम्य स्वाहा' इत्येवमादि । तस्मात् प्रत्यक्षादेव तस्मात् नारिष्ठहोमेव पराजः उपहोमाः इति ।

द्वयम्— 'अग्नये कृत्तिसम्योऽष्टकम्पणम्' इत्युक्त्यपानः एत (स्मृताः) किं, वेन, कथ इति (आना-दृष्टिरे) विवक्षयपरिपूर्णं, कर्तव्यतया बोधने । तस्यां नाकाङ्क्षायाः प्राहृतेन (कलतोपकारेण) पूर्वं सञ्चयते । इति (हेतोः) एतदर्थमेव तस्य (वादरापण) व्यवधानमेव निति ।

तथा चाम्नायदमनम् । २० ॥

भाष्यम्— अन्वार्योऽपि चैतमर्थं दर्शयति 'अप्सरस्य पूर्वमपामिष्यप्रीत्यैतत् कर्म, यदभिर्नर्मा' इति । पश्चात् समाम्नायस्य पश्चात् प्रयोगं दर्शयति ।

ज्ञा— 'अत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रधानानमन्त्ररश्रुत्वात् । उपहोमानुगुप्त्या नारिष्ठानामनुष्ठितिः ॥' लक्ष्यते । 'बलतोपकारसाक्षात्क्षा विहृतिः प्राहृतं पुरः । पृष्टादि वैश्वतं पश्चात् तदाकाङ्क्षायादृक्कृतम् ॥' तत्र यत्र प्राहृतवैश्वतो एकस्यानपमितयोः प्रमापेक्षा, तत्र अयमतिव्यस्यनुरागेण प्राहृतं कृत्वा वैश्वतं कर्तव्यम् । तस्मात् नारिष्ठानु कृत्वा पश्चादुपहोमाः कर्तव्याः ।

मोम— पूर्वतः प्राहृतप्रकारेऽपि नैह तद्वदरः इति प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षद्वारणसंगतिः । सूत्रार्थेऽनु-अनुत्तरस्य कर्मणः होपाम्नायस्यैव वैश्वतस्योपमानस्य उपसन्नन्तरमाहित्ये प्रहृते प्राकृतस्य पूर्वोक्तत्वात् तत्प्रातिद्वानामेकस्यप्रात् अपूर्वं वैश्वतं अग्रे स्यादिति ।

वि— 'नगमैश्चुपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ।, प्रत्यक्षपाठानुत्पत्त्यै समीचीनत्वात् पूर्वता ॥', प्राहृते प्रथमो बोधो वैश्वते कर्मगतत्वात् । नारिष्ठहोमा पूर्वं स्फुरतीमानु पृष्ठम् ॥'

आह— 'अग्नये कृत्तिसम्य पुरोहायमष्टकपालं निर्वपेत्' इति नक्षत्रेभिः विधाय 'सोऽत्र जुहोति' इत्युपहोमा विहितः । प्रह्वौ च प्रधाननारिष्ठहोमोमेव वाचनिका नारिष्ठहोमः समागताः । तस्य उपरोधानां नारिष्ठेभ्यः पूर्वमतुष्यं ओषदेभिर्न प्रधानमन्त्ररमेव प्रधानमन्त्ररैष्ये विहितत्वात् उपहोमानामोषदेभिस्त्येन नारिष्ठेभ्यः प्रथममनितत्वात् । इति प्राप्तिः, उपसर्क-लपादुच्च विहृतिनाकक्षा कञ्चतोपकाराणां आति-देविकतानामङ्गानां प्रथमं पृष्टीत्येन उपहोमाना

अन्यतराकादृश्या पश्चादन्वयात्, अतिदेशस्य च स्थान-
वाक्यशेषत्वस्यैव व्यघरादनुपपत्तेरेव उपरोक्तानां आति-
देशिकद्रव्यकप्रधानोत्तरमेव पाठेन क्रमावगतेः पश्चादेव
क्षणम् । तत्रापि भाष्यतत्पर्यायेन कर्तव्यत्वे प्राप्ते 'मध्ये
सुरेति' इति श्रवणेन उपरोक्तमाह्वयस्य च अत्रेति
स्थाननिर्देशाच्च त्रिरिष्टेभ्योऽनन्तरं कार्याः ।

मण्डन— 'अन्ते भवेदेवमप्रवृत्तम् ।'

शंकर— 'आगन्तवन्तिनिवेद्यम् ।'

● उपहोमन्यायेन कौत्सादिविधिनैवार्थान्वयाऽनुप-
पाया अन्यतराकादृश्याय कौत्सादिविधानम् । माह.
१०।४।१०, ● तस्य च (कौत्साभाषः) उपहोम-
न्यायेन अहवर्षात् समुपयः स्तोत्रान्तैः स्वकाले
महाभते । १०।४।११, ● तेषां (कौत्साभाषादीनां साक्षां)
उपहोमन्यायेन संनिधानम् प्रवृत्तत्वं अवगतम् । १०।
४।१०, ● इति पक्षी औपचर्यस्ये अहनि अनुष्ठाने
अवगते अनुष्ठानमादेशवात् उपहोमन्यायेन धूपादि-
प्रयोगेऽपि नातिदेशकत्वनप्रसिद्धिः । ८।१।३, ● यदि
प्रकृती अमनजनस्य योक्षाङ्गवात्, योक्षाङ्गस्य फलाधान-
सौम्यतापत्यगुणैश्च हृदयजनकमेव अन्वयमन्वयापि अहव-
र्षात्, तदा उपहोमन्यायेन धृतदन्वयजनस्य न-कार्या-
पक्षमे नैव किं चित् प्रमाणम् । १०।४।१०, ● ईक्षणी-
मायाः नातिशयोक्ताः प्रागुपानं नक्षत्रैर्युपहोमन्यायान्
इति पूर्वपक्षः । वृ. ५।२।१।२२.

● उपहोमाधिकरणप्रतिपादो न्यायः 'आगन्तु-
कानामन्ते निवेद्यः' इति । के. ५।२।१।१७-२०.

● 'उपांशु बहुधा' इति सर्वेषु सर्वशेभ्यो अर्थवत् ।
भा. ३।१।१।१५. ८१३, ● बहुर्वेदेन यत् किञ्चित्
कामं नैमित्तिकं या चोचते तत् उपांशु कर्तव्यम् ।
'यत् बाहुर्वेदिकमपि उदाहृतम्' । वा. ३।१।२।५
५. ८१३, ● 'यज्ञाण्यैव नै काम्या दृष्टा, वा उपांशु
यष्टयाः' इति हि प्रानैरेव चान्यथाष्टोपासैः सप्तयज्ञानं
अग्रशास्त्रोक्तिं इति यथते (३।८।१।३५-३६) ।
वा. २।१।४।२२ ५. ४१४.

मी. को. १५०

● उपांशुः सप्त उपांशुः, च न उपसर्गादुपांशुकः,
न ज्योतिष्टोमपरमापूर्वप्रयुक्तः । भा. १।१।२।२-३
वर्णिकं २.

● उपांशुग्रहः प्रथमः ज्योतिष्टोमे मन्त्रकाण्डविधि-
कण्डयोः । वि. १०।५।१७.

● उपांशुत्वं अग्नीषोमीयवस्तुभागावर्तिपदार्थपर्य-
तस्तत्पदार्थजन्यावान्तरधूर्वप्रयुक्तम् । देशप्रत्युपांशुत्वं
१।१।६।२० । 'अत्रा वा एषा यष्टस्य, रास्तात् यत् किं
चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु नरन्ति' इत्युदा-
हृत्य उपांशुना अग्नीषोमीयमाभाविपदार्थपर्य- यष्टमाग-
धर्मा वा इति संदिग्धे यष्टावच्छेद प्रयोगजनस्यराजात्
वर्षावाच्छेदस्यमन्त्राग्नौ विष्णुदेवाश्चप्राचीनराष्ट्रमन्त्र-
कालेः यष्टमागधर्मत्वं पूर्णपक्षगिना तस्मादित्यादिपद-
व्यवधानेन 'यष्टस्य प्राचीनं' इत्यन्यथायोगात्, प्राचीनस्य
च उद्देश्यत्वेन विद्योपस्थानपेक्षत्वात्, यष्टमागस्य च
एकत्वात् यत्किञ्चिदिति बहुविधयक्षीप्तायमतीत्ययोपापचैः
'यष्टस्य तदा' इत्यन्त्येऽपि कृत्यार्थत्वेन भयंवर्योपपत्तेः
पदार्थपर्यय सिद्धावगच्छते । सु. ५. ११८२.

● उपांशुत्वं आधानशान्ता वातुर्वेदिकप्रधानविधिरिति-
त्वात् । वा. १।१।२।१५. ८१३. ● उपांशुत्वं उन्मैवेन
वाच्ये निवेद्ये । वा. ५. २३२. ● उपांशुत्वं
उपांशुवाक्यस्य पर्ययः तत्रात्मकत्वात् । भा. १०।८।१७।५१,
● उपांशुत्वं काम्येष्टिषु प्रचाराधेनेव न अह्नमपानो-
नक्षत्रम् । ३।८।१।३५-३६, ● उपांशुत्वं दीधणीमाया
त्रासकर्विषु अत्रेय निवेद्यते छात्रान्वेदेदात् ।
१।१।६।१५. ● उपांशुत्वं दीधणीमादिपरिवागना अग्नी-
षोमीयस्यप्राचीनवावियोवात् । सु. ५. ११८३. ● उपा-
ंशुत्वं प्रसप्तोर्वर्मः । 'तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं
यत् क्रियते, उपांशेन तत् क्रियते' इति । भा. १०।
८।१७।११, ● उपांशुत्वं पञ्चवेदस्य स्वरः । 'सर्वमिदं
यष्टुर्वेद उपांशुत्वं' । ३।१।१।७. ● उपांशुत्वं यत्
फणीशगावेण उपांशुमाये च सिद्धं, तत् आधुनमन्या-
सुतादिभिन्नमन्त्रेणैव । संकल्प. ४।३।१६. ● उपांशुत्वं
सावक्यां दीधणीमादिमायायेन श्वरेण निरवकाशेन
वाच्यते । वा. ५. २३२, ● उपांशुत्वेन उन्मैद्वं वाच्यते

आधाने धाम्नाम् । पृ. १४०. * उपांशुत्वात् उच्यते ।
 यदीदं 'मुने स्वरूपतो धमे. प्रधानाप्रतोऽपरः । न स्यात्
 तत्र विज्ञेयं शुभमस्य बाधनम् ॥' (वा. पृ. ८१०)
 इति-नयेन । सु. ३।१।१४।४२, * उपांशुत्वरूपो
 धमः प्रधानादौव अङ्गानि प्राप्नुवन् अङ्गधमः
 इतोव कथ्यते, न तु अङ्गस्य स्वरूपेण
 उपांशुत्वापादिका यदुदे सखत् चोदना अस्ति ।
 पृ. ११७७, * उपांशुत्वमथावः द्विविधः, ३।८।१९।३६-
 ३६ एकः, २।१।२।२-२ वर्णकं २ इति चापर । तत्र
 अपर. शीघ्रणीपायाह्निसमस्या एव । प्रथमविषये
 तु इदमुच्यते ' तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमपीधोम्यायात्
 वेतोपायु चरन्ति ' इतिवाक्यमिदित्यस्य उपांशुत्वरूप
 ' यावत्ता वाचा क्षमयीन तावत् शीघ्रणीपायामनुपूर्वात् ' इति
 शीघ्रणीपायानोद्देशेन विशेषविधिनेन नामत्वेन
 साधः । को. २।१।२।२ पृ. २३, * न च काकितोपायु वा-
 दित्याय, तत्र वाकितोपायुषादेः शुभभूतत्वात् आसिद्धा-
 यागवीक्षणीयाऽऽदौ उपात्तिशिष्टमिदमङ्गगुणवरदे
 भाकादौपायनासम्भवात् युक्तो भाषः । २।१।२।३
 पृ. २३.

■ उपांशुत्वाधिकरणम् । उपांशुध काम्येष्टि
 प्रधानमाधर्मम् । यथायथंवाधिरणम् ॥

विहृतौ सर्वोर्ध्वो गेष्क, मङ्कतिवत् ३।८।१९।३४॥

भाष्यम्— इदमामनति ' यथायथं वै काम्या
 इत्यस्या उपांशु कर्तव्याः' इति । अत्र तत्रय विमङ्गप्रधा-
 नार्थद्वाराण्य, उत प्रधानार्थमिति । किं ज्ञातम् ? विहृतौ
 सर्वायै श्रेयः स्यात्, अविहृतेषां प्रधानानां
 च । मङ्कतिवत् । यथा मङ्कतो वेदिधर्मा अन्वयधर्माश्च
 अङ्गप्रधानार्थाः, एवमेषां ।

वा— (' सा उपांशु कर्तव्याः ' इति लघुचन्द्रस्य
 वाक्यदीपलक्षणादुक्तप्रकरणविरुद्धादिकथयते । अङ्गा-
 नामि प्रधानानुसारकमेव कल्पयित्वात् अन्तरस्था-
 धीऽपि उपांशुता प्रकरणाधीनः । मन्त्रधर्मोद्यमस्ये-
 न्नाथात् विहृतीनां अङ्गप्रधानार्था इति पूर्वप्रसङ्गात्—)
 यथैव विहृतमुपांशुध काम्यमिष्टिप्रमुपवर्तते राजोति,
 तत्रैव कर्तव्यम् ।

मुष्कयार्थो वाऽङ्गस्यापेक्षितत्वात् । ३५ ॥

भाष्यम्— प्रधानार्थो न एव विहृतिषु स्यात् ।
 एवमिदं सर्वाधीन्येत, प्रकरण वाधित्वा वाक्येन अङ्ग-
 प्रधानार्थमिति । तदेवेदानीं वाक्यं विशेषितं ' काम्या
 इत्यर्थः' इति । काम्याश्च प्रधानाः, अङ्गभागाः प्रधा-
 नार्थाः । तस्मादङ्गमनोदितम् । यत् काम्येन कथ्ययोग्यते,
 तदेव अग्रा उपांशुत्वेतिर्कथ्यता अनुपपद्यते । तस्मात्
 प्रधानार्थमुपांशुत्वम् ।

वा— (विहृतौ उपांशुत्वोपदेशकाले प्रादुर्भावान्न स
 अनोदितत्वात् इति धृत्यन्तरकृतस्यात्मनो उपन्यस्य धृप-
 यति—) के चिदाहुः । ' अथ प्रत्यक्षत्वेन प्रथमतः
 प्राप्ते, चोदकमाहाति अङ्गानि न तत्रान् प्राप्नुवन्ति इति
 मनोदितत्वम् ' । न तु एतन् संभवति । एतन्
 चोदकस्य प्रथमतः प्रवृत्ते । तस्मादप्यर्थः— प्रवृत्तौ हि
 प्रकरणत् प्रधानार्थेनैव प्राप्ते वाक्यत् सर्वोदितम् । इह तु
 नाक्यमेव विशेषमिष्ट ' काम्या ' इति वचनात् । नहि
 अङ्गानि कान्तमेवैव । तस्मात् तेषामेव धर्मोदितः
 इति ।

वा— काम्येष्टिषु धृतमुपांशुधं विमङ्गप्रधानार्थे, उत
 प्रधानार्थमिति वक्ष्ये ' मन्त्रोच्चारणसङ्गाद् धृतो-
 रङ्गप्रधानयोः । वक्ष्येष्टिषु उपांशुधं दर्शितस्त्वमेव
 भवेत् ॥ उच्यते दर्शितां धर्मां वाक्यादङ्गप्रधा-
 नम् । उपांशुता च वाक्येन काम्यानामेव
 बोधते ॥'

सोम— यथा पूर्वं इतिवाधुतिरुक्तं वाङ्म-
 यं कथं कथं एवमुपांशुधं मन्त्रोच्चारणसङ्गात्कथं
 कथं अङ्गप्रधानार्थे इति प्रत्यक्षत्वात् दर्शिता-
 संगतिः ।

वि— ' काम्या उपांशु वक्ष्ये. किं तदङ्गप्रधानयोः ।
 प्रधान एव वा, नाम विशेषेणिरुक्तं द्वयोः ॥, मुष्का-
 न्त्येक काम्यात् तथैव परिचोदना । अङ्गानामात्पा-
 नादुपांशुधं प्रधानम् ॥' नहि अङ्गानां
 काम्यत्वमिति, कथंनोपपद्यता इत्यादि तेषां नैव
 प्रमाणं नमाथात् ।

मर्तुः— अनुसरन् 'कृपाधर्मो वै काम्य इत्येता उपांशु कर्तव्यः' इति अतमुपांशुत्वं प्रधानमद्वेष्टन्वपि मनोधारणत्वात्, काम्यशब्दस्य च काम्यप्रयोजकत्वेन आदेशेऽपि प्रयोगोपपत्तेः, जनकव्याप्त्यपत्तेऽपि चोद्देशेऽपि विशेषणत्वेन अविवक्षितत्वात् इतीनामेवाविवक्षितत्वे योगेऽपि तदापनेः साक्षेष्टपक्षम् । इति प्रसिद्धे, अङ्गपुत्रे चिदपि काम्यशब्दप्रयोगाभावात् जनकत्वमन्वयेन प्रधानमाश्रयत्वात्, काम्यशब्देऽपि भवपराधर्मक-तत्त्वशब्दस्य च उद्देशपरत्वेन सम्यक्त्वोपपत्तेः, प्रकृतौ प्राकरणकनैतत्त्वान्येन निवेद्यसंभवेऽपि काम्यविद्वत्तीष्टि-प्रधानमाने निवेद्यः । नहि अत्र 'उच्यते प्रसंगेण' । अन्वयमन्वयेन 'इत्यादियत् फरणविमर्शनिर्देशः, येन साक्षात् भवेत् । तदन्वयमेव कर्मलाभिप्राप्तौ प्रधान-माने एव निवेद्यः ।

तच्छब्दः— 'काम्येतिपुत्रास्तु मयेत् प्रधानम् ।' ११.

शब्दः— 'काम्य प्रधानं त्वांशु ।' २३.

● उपांशुधर्मो हि विष्णुप्रजापती । भा. १।१।५।१०.

● उपांशुपात्रेण आभवात् पालीकृतं युद्धाति । भा. ३।१।११।३६.

● उपांशुपात्रः आभवात्पात्रा अस्ति इति केचित्, नास्ति इति सिद्धान्तः । भा. १।०।१।७।५३, ५८-६१,

● उपांशुपात्रः अभावात्पात्रिकदे साकल्यसाधये न भूयते । १।०।१।७।६१. ● उपांशुपात्रः असोम-वाजिनः अपि अस्ति । सोम. ५।१।५. ● उपांशुपात्रः इति कर्मनामदेवम् । वि. २।२।४.

■ उपांशुपात्रः एकपुरोडाशायांमपि पौर्ण-मास्याम् ॥

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तराऽर्धत्वात् । १।०।१।८।६२ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोरेवमस्ति, 'उपांशु पात्रमन्तरा यजते' इति । उपाधर्मः समपिगतः पौर्णमास्यामुपांशुपात्रम् । तत्र च विष्णुपात्रं देवता इति । अस्ति कौर्वी सोमात् द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । मात् सोमात् एकपुरोडाशा । तत्रापिगर्भः सापिङ्गः किं

द्विपुरोडाशायामेवोपांशुपात्रः, उत द्विपुरोडाशायांमेकपुरो-डाशाया चेति । किं प्राप्तम् ? द्विपुरोडाशायां स्यात् । कुत ? अन्तराऽर्धत्वात् । अन्तरात्पौर्णमासी हि भूयते 'उपांशु-पात्रमन्तरा यजति' इति । मात् पुरोडाशसंज्ञितेनात् पुरोडाशो अन्तरेति गम्यते । द्विपुरोडाशायांमन्तरा यजते कर्तुं, नैकपुरोडाशायाम् । तत्र क्रियमाणमप्यथाभुत-म्यात् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ।

अजामिकरणार्थत्वात् । ६३ ॥

भाष्यम्— इत्यत्र द्विपुरोडाशायामेवेति । कुत ? अजामिकरणार्थमत्र भूयते । 'नामि सा एतद्यज्ञस्य क्रियते मन्त्रञ्चो पुरोडाशो, उपांशुपात्रमन्तरा यजति । विष्णुपात्रा यष्ट्योऽजामित्वाय, प्रजापतिपात्रा यष्ट्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमपात्रा यष्ट्यावजामित्वाय' इति । नामि सा एतद्यज्ञस्य क्रियते मन्त्रञ्चो पुरोडाशो पुरोडाशो कृत्वा पुनरुत्पन्नः पुरोडाशः एवेति । यत्र दोषः, तत्र दोष-विषादायैव भवितव्यम् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ।

तदर्थमिति चेत् । ६४ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यति, तदर्थमत्र अन्तरा-ऽर्धत्वात् द्विपुरोडाशायामेव भविष्यतीति ।

न, तत्रधानत्वात् । ६५ ॥

भाष्यम्— तत्र, तत्रधानत्वात् । पौर्णमासी प्रथमतः, अन्तराऽर्धे शुभतः । उपांशुपात्रं पौर्णमास्यां अयतो निधीयते । उपांशुपात्रायां अन्तरात् शुभः । एकपुरोडाशाऽपि यतोऽपि पौर्णमासी । तस्मान्मुपांशुपात्रः केन न स्यात् । अन्तरात् न तु शुभः अर्धमात्रा भविष्य-तीति । तस्मादस्ति अन्तरात्, एकपुरोडाशायांमुपांशु-पात्रः कर्तव्य इति ।

अशिष्टेन च संबन्धात् । ६६ ॥

भाष्यम्— अशिष्टेन च अश्रुतेन अन्तरात्पौर्णमा-उपांशुपात्रस्य संबन्धः कर्तव्यः स्यात् । अन्तरात्पुनरु-उपांशुपात्रः इति । नहि अन्तरात् शुभत्वेन निधीयमानं पदमात्रम् । तस्मादेकपुरोडाशायांमपि उपांशुपात्रः कर्तव्यः इति ।

उपसेतुं निवेशः स्याद्, गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वाद्, विधानादन्तराऽर्थस्य नैमित्तिकत्वात्, तदभावेऽस्त्युक्तौ स्यात् । ६७ ॥

भाष्यम्—तुल्यः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । गुणत्वेन अन्तरालं न ध्रुवते इति । तत्पत्तिरक्षयनेन उपाध्यायः अन्तराले निविशते । अन्तरालस्य गुणः तत्पत्तिरक्षयनेन ध्रुवते, 'उपाध्यायमन्तरा यजति' इति । तस्मात्स्य गुणस्यानुपरोधेन गुणा निविशते, नैकपुरोडायासा स्यात् । नैकपुरोडायासामपि विधानः अनुपरोधो भवति । अन्तरालायां हि द्विपुरोडायासां विषये । तदभावे अन्तरालस्य स्वाभावे, अस्त्युक्तौ यदि द्विपुरोडायासो न ध्रुवते, ततः स्यादेकपुरोडायासमुपाध्यायः । अस्ति तु अत्रकाव्यो द्विपुरोडायासो वीर्णमासी । तस्मादेकपुरोडायासो न स्यादिति ।

उभयोस्तु विधानात् । ६८ ॥

भाष्यम्—तुल्यः पक्षं व्यावर्तयति । उभयोः वीर्णमासोऽप्युपाध्यायः । एकपुरोडायासामपि स्यादित्यर्थः । कुतः ? विधानात् । विधोयते हि स एकपुरोडायासामपि । काऽपि हि वीर्णमासी । 'आत्मन्यैव नो उपाध्यायो वीर्णमास्यां पश्यन्' इति वीर्णमासीऽन्तरः एकपुरोडायासो यन्नैव तत्पश्यति । तस्मादेकपुरोडायासामपि स्यात् ।

गुणानां च परमैस्त्वादुपपेयवद् वदेति स्यात् । ६९ ॥

भाष्यम्—गुणश्च अन्तरालं प्रशङ्कयति ध्रुवते उपाध्यायः पक्षेन, अन्तरालेनोपाध्यायजस्योत्कर्षमिति । नाहौ एकपुरोडायासमुपाध्यायः निर्गमितुमर्हति । वीर्णमास्या अपमान्य उपाध्यायः एकपुरोडायासो अस्ति वीर्णमासीत्याक्षेपः प्राप्नोति । अन्तराले च अन्तःतदन्तरालेऽस्ति प्राप्नोति । एकपुरोडायासां अन्तरालाभावात् नान्तराले स्यात् । तस्मादन्तरालस्य गुणस्य द्वास्तं यद्वा वीर्णमासी तदेति स्यात् । अन्येकत्वं । यथा 'तत्त्वेनेण कपालान्मुद्रयति' इति शरीरेण, तदा वेनेति गम्यते । एवमिहापि यदा अन्तरालं, यदा अन्तराले प्रविशति । तस्यैकपुरोडायासामपि स्यादिति ।

अनपायश्च काष्ठस्य, उच्छ्रायं हि पुरोडासी । ७० ॥

भाष्यम्—उच्यते । अतु अन्तरालगुणक उपाध्यायः अपमान्यः अन्तरालाभावात्तदुप्यमानोऽस्ति, वीर्णमास्यामेव पुरोडायासां वैगुण्यम् कस्य अक्षाधकः इति न क्रियते । नहि वीर्णमासीविशेषे यस्मान्तरालं इत्यन्तरालगुणक विधीयते । अविशेषेण हि द्विपुरोडायासामेकपुरोडायासां च तद्विधानम् । तस्मादेकपुरोडायासां प्रवीणमाभावात् करिष्यते इति । आह । एवं सति उपाध्यायाभावादेकपुरोडायासो नैव वर्तन्वा । अक्षेप्यते । नैव दोषः । कश्चन हि वा मन्यते, यदा द्विपुरोडायासो संमपिष्यतीति । अक्षेप्यते । यदि एकपुरोडायासां वैगुण्यमुपाध्यायस्य स्यात्, ततो न क्रियेत, न तु वैगुण्यमस्ति । नहि अन्तरालं गुणकः ध्रुवते । किं एहि ? काष्ठ लब्धयितुं, यौ पुरोडासी तपोमये, इति । कथम् ? अद्वयं हि तौ पुरोडासी एतद्विधीयते, 'जानि वा एतश्चक्षुः क्रियते, यद्वयौ पुरोडासी, उपाध्यायमन्तरा यजति' इति । यौ तावद्विधौ यथा श्वरद्विधौ धरतः, तयोपाध्यायः कर्तव्यः । तस्मिन् काले इति गम्यते । अनपायश्च कस्य कस्य एकपुरोडायासामपि । कथम् ? यो हि इहोः पुरोडासयोर्मध्यः इति काकोऽगम्यते, स एव पूर्वसादुत्तर इति । एवं चेत्, यद्यपि एकपुरोडायासां द्वौ पुरोडासी न स्यात्, तथापि स पूर्वं आग्नेशोऽग्निः । तस्मादुत्तरा स एव काष्ठ, यौऽहौ अन्तरालेन लक्षितः । यथा नागवेल्यायामवस्थायं, शङ्खवेल्यायामवस्थायं, पटवेल्यायामवस्थायमिति । यस्मिन् घ्राणे ॥ नागाः, न यज्ञाः, न पटवः तस्मिन्नेव स एव काष्ठः । त्वं हि आत्मन्येन क्रियते । एवमिहापि इत्यर्थः । तस्मादेकपुरोडायासामप्युपाध्यायः कर्तव्य इति ।

प्रशंसार्थमज्ञामित्वं, यथाऽस्त्युक्तार्थस्य । ७१ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम्, अत्रातिरुक्तागोलादिति । तत् परिहर्तव्यम् । अत्रेवेत्येव । प्रत्येकं उपाध्यायस्य वैशिष्ट्येण, न ॥ एतदेनाप क्व विधीयते, यद्व्यापितमिति । कुतः ? विहितस्य हि प्रशंसनं विधीयते । न यैवं सति उपाध्यायवो विहितः स्यात् ।

विधाने चाप्येवमिदानीं दोषः । न च अत्राधिकरणं नाम किंचिद्विदितं कर्मम् । तस्मात् प्रसंगेन । यथा उपसृष्ट्याभिपारयशेरमुताभेनम् । 'अवृत्तं च आवृतं मन्त्रे हविः संदुग्मन्वन्ति आभिपारयति अमृताहुतिमेवैना करोति' इति । तस्मादेकपुरोडासायामपि उपांशुयाजः कर्तव्य एवेति ।

आ— (सिद्धान्तामाह—) 'यथादेवमन्तराद्धरम शुण्ठेन विधिर्विदितः । कस्त्यो विधीयते त्वन्न पुरोडाशोपलक्षितः ॥' कर्माद्रभूतस्य कालस्य एकपुरोडासायामपि तस्मात् तत्रापि उपांशुयाजो न चापि स्यात् । १९ ॥

सोम—एष्विदितेऽपि विशेषविचारान् एकविधयः संगतिः ।

वि— 'पुरोडाशेऽप्युक्तताया वीर्णमास्यामयं नहि । यथा, नास्त्यस्य— (आशित, अतः—) देवुन्मन्त्रे कालेऽस्ति शास्त्रवत् ॥'

भाट्ट—वीर्णमास्यामयास्ययोः क्रियमाणः उपांशुयाजः किं द्विपुरोडासायामेवैरी स्वात्, ऊन सोमयागान् पूर्वगामी-धोनीयामावाधून् वैन्द्राशाभावाद्येकमानसत्वे नेकपुरोडासायामपि स्वादिति चिन्ताया, अन्तरात्मनाम्न्य पूर्वोत्तरमाविपुरोडाशद्वयनिरूपकत्वात् निरूपकविशिष्टस्यैव भद्रत्वेन दादभावे तस्माज्ज्ञानाभावात् अन्तरात्मन्य च सत्यपि वीर्णमास्यादिभाके 'अमावास्यायामपराहे' इतिवत् वीर्णमास्याशब्दकच्छेदकत्वेन अन्तरात्मनामन्त्रिजन्मत्वेन तस्माज्ज्ञानाभावात् द्विपुरोडासायामेव उपांशुयाजः स्यात् । इति प्राप्ते, पुरोडाशद्वयस्य सत्यवयवत्वत्वेन स्वयं उपांशुयाजान्नत्वात् काव्यविशेषकत्वे च विभिन्न विधिपौरुषात्ते, कालोपलक्षणमात्रेण प्रतीयते, तस्मिन् च 'सदृशत्वेत्यवसागन्तव्यं' इत्यादौ मेके अनौपलक्षणाभावेऽपि उपलक्ष्यन्तरीयत्वलिङ्गस्य अणामादिक्रिय-स्य प्रदर्शने सुखसमाप्तपुरोडाशोपलक्षणत्वेन अन्यपुरोडाश-रूपोपलक्षणाभावेऽपि क्रियोपलक्षणत्वोपपत्तेः एकपुरोडासायामपि आतोयस्वने उपांशुयाजोपपत्तिः । अतश्च नम वीर्णमास्यादिकालस्य अन्तरात्मन्येन संशोचाप्यो भाष्य । यदा तु अन्तरात्पदेन आग्नेयोनस्वरूपस्य क्रमाः एव

विधीयते, मन्त्रमातृक्रममासत्वात् अनुवृत्ते वेति विभाव्यते, तदा उत्तरपदार्थलोपे पूर्वपदार्थलोपः इत्यपवादमेवेति स्वादेवोपांशुयाजः । अदेवं निरूपितमिति चोपांशुयाजः । १७.

मण्डन— 'उपांशुयाजोऽप्युपलक्ष्यते ।' १९.

शंकर— 'आग्नेयमासेऽपि स च ।' २०. सः

उपांशुयाजः ।

* अस्याधिकरणस्य वीजभूतो न्यायः 'उपलक्षण-पाथेऽपि उपलक्ष्यमानपाथः' इति । के.

* उपांशुयाजः वीर्णमास्यामेव । तस्य च प्रजापतिः विष्णुः अग्नीधोऽपि च विकल्पेन देवता । आ. १०।८।१७।११—६१. * उपांशुयाजः वीर्णमास्यामेव, नामा-वास्यायामिति वक्ष्यति । न चेवं कृताचित्तेति वृत्ति-कारोऽभिलषति । अविष्कारमो न युज्यते । युक्तो वा बहुवचनस्य (वीर्णस्य) स्थितं नास्ति (अथ यत् संन्यसनात्मन्यस्य अन्तरेणोपासनादयस्य पतति, तस्योक्तं नास्ति इत्यनेन । को. ३. ३६) इति तत्वा-भावात् । दु. ६।१।२।११. * उपांशुयाजस्य आश्व द्रव्यम् । (तद्वत्त्वमाग्नीधोऽपि आश्वस्यैव नी उपांशु वीर्णमास्या यज्ञ इत्यवधारणम्) वि. ५।१।८, १०।८।१५. * उपांशुयाजस्य उपलक्षणमेव देवता-भावात् अन्तरात् (इति चेत्), उच्यते । भन्तरात् तत्र देवतायास्तादृश्यात् अन्तरात्तदः । दु. ८।१।३।५. * उपांशुयाजस्य रुमे 'द्विभूतमिति इति (मन्त्रः) समाभूता । तत्प्राकाराद्भावात् तैनेववाक्येन याज्ञ तैने इति विशेषमर्थेति । अ. २।२।१।२. * उपांशुयाजस्य 'द्विभूतमिति' भूतवयमम्' इति मतः यथासंख्यरुमात् सिध्यति । वि. ३।३।५.

॥ उपांशुयाजस्य दशपूर्णमासतन्त्रगतदेवता-स्य तस्य देवतानियमः ॥

तद्वत्त्व देवतायां स्यात् । १०।८।१।६।४९. ॥

आपवम्— देवता प्रवि उपांशुयाजस्य संशयः किम-नियमः, नियम इति । किं प्राप्ताम् ? यद्वत् द्रव्यं प्रवि अनियमः पूर्वापि चरन्पूर्णपथे, तद्वत् देवताया अनियमः । ननु अग्नीधोऽपि निवीते । उच्यते । पुराणस्वरूपोऽयं, न विविधस्यः । इमाकर्हि 'विष्णुव्याजस्य यज्यः'

इत्येषादिना देवताः विधीयन्ते । तथ्यते । उक्तमक्षमि-
करणरचनायां एते व्यर्थवादा इति । तस्मादनिवयः ।

ताम्रोपां प्रकरणात् । ५० ॥

भाष्यम्— नहि देवतामन्तरेण यन्त्रो भवति ।
न च वचनमन्तरेण देवता । न चान्यस्य विहिता देवता
अन्यस्यावश्यकते । तस्मात् प्रवृत्तानां तन्त्रमन्त्रानां अन्य-
तमया देवतया प्रवृत्तत्वादेवशाक्यता इत्या देवता
भगवन्मिथ्याः । एकया च कृतार्थत्वाद् याकाचित्
देवतामिति ।

सोम— पूर्ववदिह नियामकामन्त्रात् व्यर्थप्रामदेवताऽ-
न्तरस्य न नापः इत्युच्यतेः संगतिः । मूत्रार्थस्तु—
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे इत्ये वशा अनियमः, उद्भूत देवताया
अपि अनियमः इत्यदिनि ।

यि — 'तत्र यः कौडिपि दैवः रक्षात् तान्निमी या,
ऽमिषो भवेत् । अविशेषात्, प्रकरणात् तान्निमीऽत्र
निवस्यते ॥' तान्निष्कः दर्शपूर्णमासतन्त्रमप्यपठितः ।

भाट्ट— (अत्र ४९-६१ सूत्रैः एकमेवाधिकरणं
स्वीकृतं दोषकम् । ग्राम्ये तु द्वे) उपाध्याये यद्यपि
अन्यदेवताग्रहक प्रमाणं न भवेत्, तथापि तस्य
देवताऽऽज्ञात्वा प्रकरणाकाममेव अग्न्यादिदेवताया
भद्रपक्षेन अन्वयाद्रीकारत्वं देवता-रोपशक्तिः । विद्व-
विभक्तिकस्य निराकारकस्य च असंख्यवद्-प्रधाने
अनुपपन्नप्रधानस्य वा एकप्रधानविधिरपिरेण आग्ने-
पादिभिः उपाध्यायस्य साहित्यात्मनो विभिन्नदेवताकार-
भावेन तन्त्रादावगतेः आग्नेयादिदेवतानां प्रसङ्गेन त्रय
कारक-रोपशक्तिः । तथापि प्रथमोपस्थितत्वादावेत्ये । वस्तु-
तस्तु, स्वतन्त्रदेवताग्रहकप्रमाणमन्येन । तथाहि, प्रचा-
पहेतावत् यद्यपि 'यन्निचिद् प्रजापत्यं यजे क्रियते,
उपाध्यायं तद् क्रियते' इति प्रायश्चित्तं प्रमाणं नोद्घातयितुं
शक्यम्, अस्य व्यापारार्थत्वादेन स्वतन्त्रविधिव्या-
भावात् । तत्वेऽपि या, यत्र प्रजापतिदेवता प्रमाणात्तरेण
नष्टम्, तयोपाध्यायमनेन विधीयते, न तु यत्रोपाध्यायं तत्र
प्रजापतिः । तथापि आग्नेयाग्नीमीयव्यवधानादुपाध्याय-
वेत्तितीयायां प्रजापतिदेवतायांऽनुपपन्नव्यवधानात् भद्र-
वर्णात् प्रातिः । बुधन्त्यापनया वयस्ये अग्नीमीयव्यवधान-
ऽनुपपन्नत्वाऽऽशङ्क्य अग्नीमीयव्यवधाने । आग्नेयैवाम्नाम-
न्त्राऽनुपपन्नत्वाद्युक्त्यर्थे वेदाग्राम्याऽनुपपन्नत्वाऽऽशङ्का-
नात् तस्यामि । न च 'ताप-रूतमग्नीमी' इत्यनेन
अग्नीमीयव्यवधाने विहितत्वात् विष्णुप्रजापत्योर्न विधानमिति
श्रुतक्यम् । तस्य बालविधायकत्वेन देवताविधायकत्वा-
भावात् । अस्य हि मिथ्यावदवस्थे उपाध्यायविधेयैक-
वाक्यत्वेऽपि वा परस्परपक्षविद्वयर्थे व्यमाकाव्याग्राह्यवर्थे
वा कालप्रत्यविधायकत्वमेव, न ॥ देवताविधायकत्वं,
तस्या आश्रयत्वेव प्रमाणात्तरेण तन्त्रप्रमाणातितायां
निविदैवर्ण्यमित्युक्तं उपाध्यायविधिरने । अत एव
विष्णुदेवतोपाध्यायस्य अमात्राग्न्यायमेव करणं, तथा-
न्याऽनुपपन्नत्वाद्युक्त्यर्थे आग्नेयैवाम्नामन्त्राऽनुपपन्नत्वा-
मन्त्रे पाठान् प्रजापत्यग्नीमीयमेवत्यस्य च आग्नेयाग्नीमीययोर्न भे-
दमाश्रयत्वात्, पौर्णमास्यामेव इत्यपस्तम् । उपाध्यायस्य
पौर्णमास्यामेव विहितत्वेन अमात्राग्न्यायामन्त्रात् ।
इदं च उद्घृष्टव्यवधाना (परिग्रहीतमाह्वयनसूत्राणां
नौगीतविनमित्यर्थः— वे.) 'अथ यत् संनय-तानाम्नास्य
अन्तरेणोपाध्यायस्य एतन्नि' इति वचनाभाषं
वृत्तादिन्तरीक्षम् । वस्तुतस्तु उक्तवचनादमात्राग्न्यायामपि
उपाध्यायः । न चैव 'वस्तुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो
हुयन्ते प्रशेदतामात्राग्न्या' 'पुरोडाशाग्न्यामेवाहोमयाग्निर्न
वाचयेत्' शक्तप्रसादीये 'अग्नेयेन प्रचर्मर्षिधि
सुचीं प्रदाय तद् कुम्भीमिरभिजिमेत्' इत्याहुताग्न्यायावशापकलिज्ञानुपपत्तिः, एतद्विज्ञ-
कलेन उपाध्यायस्य अमात्राग्न्याया वैकल्पिकाग्नी-
कारात् । न चैवमुपाध्यायव्यवधानेन सत्येऽपि भद्र-
पक्षस्य परासितत्वात् तत्तन्त्रमन्त्रोक्तकल्पदेवतोऽथ
तेन कालिगोपाध्याये व्यक्त्वाविकल्पात्तपत्तिः । प्रजा-
पत्योपेन गुणाजुतेर्वाप्यतया तत्तयागीयमन्त्रमप्यपाठस्य
मिथ्याप्रयोगविधिरपिरेवता अनियामकताम् । अतः
शाल्वद्वयार्थमपि तन्त्रमुपाध्याये अप्यवस्थितविकल्प एव
देवताम् । यद्योपयोगः पूर्ववत् ।

मण्डन— 'तस्मात् न देवता तान्नी ।' १७.
तस्या उपाध्यायविक्रियात् ।
हंकर— 'देवता निपता वय (तान्नी) ।' १८.

● उपांशुयानस्य इत्यादिवाक्यं विष्टरुदिष्टं न कर्तव्यम् । आ. ३।५।१।१-१२. ■ उपांशुयानस्य प्रौढास्य द्रव्यम् । आट्ट. २०।८।१९. ● उपांशुयानस्य विष्टरुः सारम्भतमाग्नं अभ्यस्तस्तेष्टिषं द्वितीयं हविः । वि. ५।१।१०. ● उपांशुयानस्य विष्टरुदिष्टेयत्वात्, पौर्णमासी च कासः । आट्ट. २०।८।१९.

● उपांशुयानस्य सोमोत्तरं नोक्तर्षः, विष्णु-प्रजापतिदेवस्यस्य प्रागपि संभवत् ।।

पुरोडाशस्यविष्टेये तदुक्ते देवताभावात् । ५। ४।५।१९ ।।

● भाष्यम्—१६ ध्रुवे 'आग्नेयो वै तन्मनो देव-सत्वा, स सोमेनेष्टयाऽग्नीषोमीनो भवति । सदेवादः पौर्ण-माने हविः तच्छहि अनुनिर्वपेत् । तन्मयदेवलो भवति' इति । तस्मात्तस्मिन् काले सोऽग्नीषोमीनो भवति, न प्राचीने काले, तस्मादग्रे हविस्तुनिर्वपेदिति अग्नीषोमी-यस्य विष्टारं द्विदेवताकर्म हेतुत्वेन निर्दिश्यते । तस्मादग्नी-षोमीयं हविर्हेतुमन् स्यात्, नान्यदेवताकर्म । तदा अग्रे अग्नीषोमीं यदुपगृह्णी, न प्राक् । 'वाऽस्य देवता' इति भवति पुरोदस्यापि यदुदेवताऽस्मिन्वत्त्वः । तस्मात् पुरो-डाशः अग्नीषोमीयः, नान्यदपिस्मिन् निद्रम् ।

आवयमपीति चेत् । २० ।।

● भाष्यम्—इति चेत् परवति, अग्नीषोमीयत्वात् पुरोडाशः । इति, आवयमपि हि अग्नीषोमीयम् । तस्मात् नरपि लक्ष्यमेव ।

न, मिश्रदेवत्ववादैर्ग्राह्यमवत् । २१ ।।

● भाष्यम्—मिश्रदेवतं हि आग्नं अग्नीषोमीयं प्रजापत्यं वैष्णवमिति च । पुरोडाशस्तु अग्नीषोमीय एव । न तु अन्य मिश्रदेवतस्य वादः । मिश्रदेवतस्य हि प्रागपि नारः अवकल्पने । यत्पि तदग्नीं यजमानो नग्नीषोमीयः सदेवताऽर्हः, तथापि व्याप्तं हविः स्मरि-ष्यत्येव । प्रजापतिं यक्षति विष्णुं वा । तस्मात् तस्यो-भयंवावे न प्रप्य हेतुः अग्नीषोमीयत्वं नाम । यथा चतु-र्धाकर्णं मिश्रदेवतत्वात् ऐन्द्राद्ये न भवति, तद्वत् । तत्र आग्निं इति ऐन्द्राग्नौ न नक्तये वयिष्ठं, नक्षिषा याज्ञस्त्यात् नोत्तरते इति । एतमिह अग्नीषोमीय-

वन्देन न नक्तयमानं वयिष्ठम् । अतः अग्नीषोमीयोऽपि अग्नौ । तस्मात् शक्यं प्राक् यजमानेन कर्तुमिति । तस्मात् तस्योक्तं अग्नीषोमीयत्वं यजमानस्य हेतुरिति । मिश्रदेवतस्य अवकल्पनात्वात् ऐन्द्राग्नवत् इत्युक्तम् । शा— 'अग्नीषोमाधिसंघः प्रादग्देवतापीति गन्धते । विष्णुप्रजापतिभ्यां तु सोमात् प्रागपि तद् भवेत् ॥ '

सोम—एकहविस्तर्कः इत्युक्तं इति श्रवण-स्वभावात् (आग्नेय-) संवदिः । सूत्रार्थस्तु—विशिष्टा-निर्देशे पुरोडाशः एव स्यात् । तदुक्ते हविर्मुक्ते देवतोद्देशेन हविष्यत्वाद् ऐन्द्राग्नौ अग्नीषोमीयदेवतात्वात् इति ।

वि—'आग्नं चोक्तमते नो वा, तस्याग्नीषोम-योगकः । आग्नः, ब्रह्मापि विष्णु वा यद् शक्तिः । नितमः ॥ '

आट्टे इदमधिकरणं स्वतन्त्रमेव न भ्याव्यातम् ।

यच्छब्द—'अत्राप्यत्र, स्यात् पुरोडाश एव ।' ७.

संकर—'नक्तयेत्यर्थं मोक्षतः ।'

● उपांशुयाने उपस्तरणमिष्टारणयोर्धौपेऽपि हविषः एव चतुरवत्संप्रतिः ॥

सप्तदशयवमित्येव । १०।८।१३।३३ ।।

● भाष्यम्—दर्शपूर्णमासयोक्ताशुयानोऽस्मिन् । एत, 'चतुरवत्सं जुहोति' इति । तत्र सप्तयः क्षिप्रप्राशुयाने चतुरवत्सं कर्तव्यं, उत नेति । किं प्रसम् । वादोदस्य-पवित्वम्वेत । यथा, वातदस्यमनारम्भधीर् १६रिभगिषात् निकृतिषु पुनः श्रवमाणं वाक्वशोपात् तारदेव नियम्यते, एवमिदमपि चतुरवत् उपस्तरणमिष्टारणभक्त्यात् तत्र ते, तमेव मिश्रमेत औषधत्वान्नारयणो, उपांशुयाने न स्यादिति ।

हविषो वा शुण्णवत्त्वात्, तथाभूतवियष्टा स्यात् । ३४ ।।

● भाष्यम्—वाञ्छन्, पक्षं व्यावर्तयति । नैवर्हति, नोपाशुयाने चतुरवत्समिति । होमे चतुरवत्सं शुणो विधी-यते । उ उपांशुयानेहोमेऽपि स्यात् अत्रापि चतुरवत्स-व्यात् । अथ यदुक्तम् 'औषधत्वान्नारयणेन चतुरवत्

उपस्तरणमिषारणाभवत्वात् 'इति, नोपस्तरणमिषारण-
वचनं चतुरवत्तस्य वाच्यरोपभूतं, यथा 'सतदंश
यामिधेनीरनुव्रयात्' इति मिनन्दिनाऽऽदिषु सतदंश
अनुव्रयात् इति, नैवमिह चतुरवत्तत्वे । वयम् ? उपरतु-
णीयात् अभिप्रायेणेति । कथं तर्हि ? चतुरवदनर्हयुक्तं
द्रव्यं वृत्तयात् इति अत्र उपलब्धीयात्, अभिप्रायेणेति ।
यत्र इतिपि उपलब्धीयमाने अभिप्रायमग्रे च चतुरवत्त-
युक्तं प्रदानं भवति, तत्र न प्रधानद्रव्यात् चतुरवदात-
यम् । यत्र पुनः प्रधानद्रव्यात् चतुरवदभ्युपगमनस्य
न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्यात् चतुरवदातयम् ।
चतुरवत्तभूतमिह होतव्यं विवक्ष्यते भेदस्ततो वा चतुरव-
दातयमिति । तस्मात् उपाधुयाजेऽपि चतुरवत्तं कर्तव्य-
मिति ।

सोम— पूर्वापि यत्रोक्तद्रव्यप्रदाननियमोपलब्धयेन
प्रकारविधिः इष्टायामात् संगतिः ।

यि— 'उपाधुयाजे किं न स्यादवदानचतुष्टयम् ।
स्याद्वा, नास्त्युपसंहारात्, नानुक्तिर्वाक्यतोऽस्ति तत् ॥'
'चतुरवत्तं जुहोति' इति वाक्यात् अस्त्युपसंहारात्
चतुरवत्तम् ।

भाट्ट— यदा चतुर्लोक्या अपि उद्देश्यताऽवच्छे-
दकोटिद्विविधत्वेन चतुर्लोक्यावदानविधिरूपेण, तदा
किमुपाधुयाजे चतुरवत्तं भवति न इति कृत्वा चिन्तया
विन्यते । इह च उपाधुयाजे चतुर्लोक्यावदानविधिर्वाच्य-
वृत्ताविन्ताऽन्तरं लोच्यम् । तत्रावदानाद्भूतचतु-
र्लोक्याः औपचरिकाव्यवहारेण पञ्चनक्षत्राणि मिषारणाभ्यां
संपादितत्वात् उपस्तरणमिषारणयोश्च सुवि अर्घ्यार्थं-

तथा उपाधुयाजे अर्घ्यलोपागमिभूतेः चतुरवत्तस्यापि
लोपः । इति प्राप्ते, विहितचतुर्लोक्याः 'द्विर्लोपो-
ऽवच्छेति' इत्यनेन द्विविधो द्विरवदानं विहिते औप-
चारिकान्यस्येते उपस्तरणमिषारणाभ्यां वस्तुनः संपादनेऽपि
लोक्ये प्रमाणाभावेन उपाधुयाजेऽपि प्रवृत्तायास्तस्या इति-
पैत्र संपादनोपपत्तेरपि प्रमाणाभावात् कर्तव्यमेव चतुर-
वत्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तविधया अनलोदरेनैव प्रक्षेप-
विधानात् चतुर्लोक्याया उद्देश्यताऽवच्छेदकोटिप्रदेशा-
भावेन अधिघेयत्वादुपाधुयाजे उपस्तरणमिषारणयोः प्रयो-
जनशब्देन लोपेऽपि 'द्विर्लोपोऽवच्छेति' इत्यनेन हि
अवदानस्यैव प्राप्ते 'चतुर अवश्यं गृह्णाति' इत्याहु-
याज्यान्तरप्रकरणपठितशब्देन उपाधुयाजोद्देशेन प्रो-
क्तत्वाच्चतुर्लोक्यावदानात् तेनैवोपाधुयाज, तस्यैव च
प्रक्षेपः प्रतिपत्तिः । यत्प्रकारमाशौचं 'चतुर्लोक्या-
जुहोति' इति वचनं, तेन अविहितद्रव्यक्रमेण होमायन-
यादेन चतुर्लोक्यावदानं, न तूपाधुयाजे, जुहोतिना
यमात्तत्वात् प्रमाणाभावात्, प्रकरणेनैव प्रविधिना
तस्यैव द्वादशप्रक्षेपः अत्रारम्भाधीतचतुर्लोक्या-
वाच्यप्रक्षेपः । अतः 'आग्राह्यं सर्वसंयोगात्' इत्य-
धिकरणमप्यतिरिक्तोपाधुयाजप्रकरणपठितवाक्यादेव तत्र
चतुर्लोक्यावदानं । तस्यैव च तदीयप्रक्षेपः प्रतिपत्तिरिति
सिद्धम् ।

मण्डन— 'उपाधौ च चतुर्लोक्याः ।' १४.

शंकर— 'उपाधुयाजेऽपि तद्वत् ।' (उपाधुयाजे
तु तद्वत् इति पाठ आन्तरिकः । तत् चतुरवत्तम्) ।

- न्यायानुतादितसिद्धी — महामहोपाध्यायैः अनन्तवृष्णशास्त्रिभिः संपादिता ।
 पं० — पदकिः ।
 पञ्जिका — श्रीशालिकन्यायप्रणीता ग्रामाक्षरमत्तानुसारीणी ।
 पराक्रमः — उपक्रमपराक्रमः नाम अप्युपरीक्षितविरचितः । छिदितः । परं पृष्ठं चेति
 अङ्कद्वयम् ।
 परि — परिभाषा ।
 परिमलः — शार्ङ्गशरीरकभाष्यस्य ग्रामत्याख्यटीकत्रयाः टीका कल्पतरुनाम, तस्याः
 टीका । निर्णयसागरे मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।
 पा० — पाणिनिः व्याकरणाचार्यः प्रसिद्धः । अध्यायः, पादः सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।
 पार्थसारथिः — शास्त्रदीपिकाप्रदिग्मम् ।
 पाणि — पाणिनीया शिक्षा ।
 पु — पृष्ठम् ।
 प्रवि — प्रमाकरनिजयः । भीमसावित्रयप्रतिपादक ग्रामाक्षरमत्तानुसारी ।
 ग्रामाक्षरः — शास्त्रभाष्यस्य टीकाकारः प्राचीनः ।
 बाल — बालगीमसाप्रवक्ता, श्रीशंकरमहप्रणीतः ।
 विन्दुः — व्याविन्दुः नाम तत्सदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः भीमसाक्षरस्य सत्त्वेण भीमसाक्षरिणः
 प्रतिपादकः ।
 वृहती — शास्त्रभाष्यस्य नम्यग्रामाक्षरमत्तानुसारीणी टीका ।
 ब्रह्म — ब्रह्मसूत्राणि ।
 ब्राह्मणसंमेलनविशिष्टाङ्कः — कात्यायनस्य ब्रह्मसूत्रस्य ब्राह्मणमहासंमेलनस्य विस्तृतवृत्तान्त-
 प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः ।
 महसोमेश्वरः — एणकारपर्यायव्याख्यसुधायाः कर्ता ।
 भरद्वाजसूत्रम् — श्रौतगृह्यनिष्यक्तम् ।
 भवदेवः — सौतातिक्रमनिलिखकस्य कर्ता । कलमीरवः ।
 भा — शार्ङ्ग भाष्यम् । आनन्दाश्रमे मुद्रितम् ।
 भाट्ट — भाट्टरीषिकः मध्यमीमांसकश्रीछण्डदेवप्रणीतः ।
 भाट्टालंकारः — भीमसाक्षरव्याख्यकारस्य अनन्तरेवलिखिता टीका ।
 सामती — शार्ङ्गशरीरकभाष्यस्य बाचरपतिमिश्रप्रणीता टीका ।
 भूतिः — परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका ।
 मणि — भाट्टविन्तामणि गायामहप्रणीतः ।
 मण्डन — मण्डनाचार्यप्रणीता भीमसाक्षरानुसारीणी, मण्डनाचार्यस्य ।
 मीन्या — भीमसाक्षरव्याख्यप्रवक्ताः भीमसाक्षररुणमन्त्र व्यापदेवप्रणीतः ।

मुरारिः— मुरारिमिश्रः अवार्चिनोऽयम् । अद्वैतनिरुक्तिकर्ता ।

रघुः— रघुवंशाख्यं काव्यं महाकविकालीदासप्रणीतम् ।

रत्न— तन्त्ररत्नं लुप्टीकायाः टीका ।

रत्नप्रभा— शंकरशारीरकभाष्यस्य टीका श्रीरामानन्दप्रणीता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका ।

रसायन— भिषिरसायनं अष्टाङ्गदीक्षितविरचितम् ।

रहस्य— भास्करहस्यं नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीतम् । शब्दबोधोपयोगि ।

रा— तन्त्रवार्तिकं आचार्यकुमारिलविरचितम् ।

रा— जैमिनीद्वयनायमालाविस्तरः । अध्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कप्रत्ययम् ।

रवि— विधिविधेयः श्रीमण्डनाचार्यप्रणीतः ।

रु— रुद्रोद्दिनी नाम मीमांसासूत्रवृत्तिः संपूर्णा ।

रैज— वैजयन्ती नाम स्यावापादश्रौतसूत्रेषु आदिमस्य प्रथमपदस्य वृत्तिः महादेशप्रणीता ।

रैजनाथः— शान्तरामभक्त्य (तर्कवादमात्रस्य) टीकाकारः ।

रैजनाथी— रैजनाथकृता शान्तरामभक्त्य टीका ।

रै. भू.— वैष्णवकरणभूषणसारः ।

रै. सू.— वैशेषिकदर्शनसूत्रम् ।

र्या. कौस्तुभः— शब्दकौस्तुभः भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शंकर— श्रीशंकरभट्टप्रणीतः मीमांसासारसंग्रहः ।

शतपथ— शास्त्राणम् ।

शांभा— शांकरं भाष्यम् । श्रीशंकराचार्यप्रणीतम् ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिकृता ।

शा. तर्क— शास्त्रदीपिकायास्तर्कपादः ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकशास्त्रभाष्यस्य यत् सुरेश्वरकृतं वार्तिकम्,

टीका ।

शेखरः— अत्र पारिभाषेन्दुशेखरः ।

श्रीद्धमयूखः— श्री. ज. र. धारपुरे संपादितः ।

श्रीकरः— ऋगसूत्रभाष्यकर्ता शैवमताचार्यः ।

श्लो. वा.— श्लोकवार्तिकम् ।

संकर्प— संकर्यकण्ठीया माहचन्द्रिका नाम वृत्तिः ।

संक्षेपशारीरके रामतीर्थः— टीकाकारोऽयम् ।

संग्रह— लैङ्गिकन्यायसंग्रहः ।

सत्या— सत्यापाठ. श्रौतसूत्रकारः ।

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्— प्रसिद्धम् ।

सनातनधर्मप्रदीपे प्रमाणप्रकाशः— युक्तुमुण्डेकरमहाराजप्रोक्तैः म. म. अनन्तकृष्णाचार्यैः
प्रणीतः ।

समयमयूखः— श्री. ज. र. वासुदे संपादितः ।

साहस्री— भुवने शल्यैकिकत्यायसाहस्री ।

सि. कौमुदी— सिद्धान्तकौमुदी ।

सि. चन्द्रिका, सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कयादीयशास्त्रदीपिकायाः टीका ।

सिद्धान्तदर्शनम्— निरञ्जनमाध्वसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सिद्धिचकार्या— अद्वैतसिद्धेः टीका ।

सु०, सुधा— न्यायसुधा राणकापरम्परया मृदसोमेशप्रणीता तन्त्रवार्तिकस्य टीका ।

श्रौतम् ।

सुयोधिनी— मीमांसासूत्रवृत्तिः ।

सू— सूत्रम् ।

सोम., सोमनाथी— मयूकभाटिका नाम शास्त्रदीपिकायाः टीका अपवादधिकरणनारम्य
संपूर्णा ।

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०९	२	३१	तृतीया	तृतीया ,
६११	"	२२	प्रत्यत	प्रत्येत
६१२	"	१८	घते । तस्या	घते , तस्या
६१६	"	१५	गणोऽपि	गुणोऽपि
६२१	१	"	द्रव्य	६ द्रव्य
६२२	"	७	गम्यते	गम्यते ,
६२३	"	२६	अर्यैः	६ अर्यैः
६२७	२	३३	वाक्या	वाक्या ,
६४३	१	१३	इति	इति ।
■	२	२८	कर्म	कर्म-
६४४	"	६	इत्यने	इत्यतो
६४८	"	४	साध्यते	साध्यते ,
"	■	१४-१५	रानुधारणे हि	{ रानुधारणे नहि किंवा रोधारणेन हि
"	"	३१	(नार्थावाप्तिः)	०
६५८	१	३	सिद्धे	सिद्धे ,
६६२	"	३२	अधृत	अधुत
६६९	"	१३	योक्ष्य	योज्य
६८४	२	१४	संश्लेषः	संश्लेषः ,
६९०	"	२७	यागार्थता	यागार्थता
७१०	"	२०	अवान्तर	० अवान्तर
७११	१	"	नतो	नैतो
"	२	३	अवि	० अवि
७१२	१	१९	त्वात् । उदे	त्वात् , उदे
७१४	२	१४	विचारः ।	विचारः ,
७१५	१	२२	दक्षिणा स	दक्षिणा । स
"	२	१०	या इति	याम् । इति
"	"	१३	गात् यदि	गात् । यदि

पृष्ठम्	स्तम्भः	पदक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७१७	१	२०	अवेष्टो	अवेष्टो
"	२	७	बहिर्भूत	बहिर्भूता
"	"	१७	स्वेपसाब्धौ	स्वेप शब्दौ
७१९	१	१४	सिद्धमूलम्	सिद्धमूलम्
७२०	"	३१	कारण	करण
७२३	२	१७	सब	सर्ग
७२५	१	२२	नार्त्तं सा	नायका
७२६	२	२२	द्रव्येण	द्रव्येण
७२८	"	१८	मुच्यते	मुच्यते
७२९	१	३२	कङ्क	कङ्क
७३५	"	२४	कल्पः इवौ	कल्पनौ
७३७	२	२२-२३	एत-पादि	एतादि
७३८	१	२२	सिद्ध-	सिद्धे
७४५	२	३२	अथ	अथ
७४६	१	३	अथ	अथ
"	२	"	विद्यय	विद्येय
७४८	"	३५	करा	करी
७५१	१	११	अहर्गणे	अहर्गणे
७५६	"	४	दिशि	दीशि
७७०	२	३	देव	देव
७७१	"	८	कथं वि	कथं वि
७७९	"	३२	प्रयत्नेना	प्रयत्नेना
७९५	१	१३	अन्तरणा	अन्तरेणा
८०४	"	"	चिरं स्यदस्य	चिरं स्यदस्य
८१०	२	३	([
८११	१	३०	([
"	२	७	([
"	"	२५)]
८१३	"	२९	हवन	हव
८१५	"	२६	आख्यातेषु	आख्यातेषु
८२३	१	४	आख्यात	आख्यात
८३५	"	२७	पुनः पुनः	पुनः पुनः
८५१	२	१८	आमेय	आमेय

पृष्ठम्	स्थम्भः	पदार्थः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८५५	१	१८	सूत्राय	सूत्रार्थ
८६१	"	३४	नयो	नयोः
८६४	२	१८	यः नं	यः, तं
८९६	"	३	आत्मने	० आत्मने
९०७	"	१५	मेवतन्	मेवितन्
९०८	"	१	प्राप्ता	प्राप्ती
"	"	३४	हारक	हारक
९१५	१	"	दिमि	दिमिः
९१९	२	३५	मिष्टया	मिष्टया
९२६	"	३१	सुत्रा	सुत्रा
९२७	"	२६	वेय	वेये
९५९	"	२०	निर्वर्त्य	निर्वर्त्य
९५५	"	२६	पयो	पयो
९७२	"	१९	‘ पर्यमि	पर्यमि
९८०	१	२१	कर्तव्यौ	कर्तव्यौ
९८२	"	१९	न वा ऽस्त्य	न वा, ऽस्त्य
"	"	२१	स्फुतिः ।	स्फुतिः । ,
९८४	"	१३	सुट	सुट्
९८६	"	२९	अथा	अथा-
१०००	"	६	भेदमपरि	भेदपरि
१०३७	"	७	बन्धन्तुल्य	बन्धन्तुल्य
१०५८	२	८	अयते	अयते
१०८८	१	१४	वेरु(प्क)पत्तेः	वेरुप्यापत्तेः
१११५	"	२७	उत्तर	(उत्तर
१११९	२	३१	अण्-प्रत्ययं	अण्-प्रत्ययं
११२२	१	२०	समुन्न	मुन्न
११२५	२	३	ॐ उद्देश्यत्वं	० उद्देश्यत्वं
११४८	"	२०	११	६।४।२।११
११५०	"	२७	० उपपद	ॐ उपपद
"	"	"	इति	इति न्यायः
११५५	१	१९	‘ प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
११७७	२	२३	विपरीत ,	विपरीतं
११८४	१	१६	मिति ।	मिति ,

८८४ शृङ्गे 'आतिष्योपसदमीषोमीयसना' इति सर्वमधिकरणम् । ततः पर ८८६ शृङ्गे 'आतिष्यार्हः प्रोक्षगन्धायः' इति शीर्षकं स्थूलाशरैर्मुद्राय तदुत्तरमेव 'आतिष्यार्हः' इत्यादि द्वितीयं शीर्षकं लघुशरैर्मुद्रितम्, ततोऽधिकरणम् । ततः परं 'आतिष्यार्हः प्रोक्षगन्धाय' इत्यादयः श्रवो लघुसिदान्ताः ततः पर च 'आतिष्यार्हः प्रोक्षगादिना' इत्यादि शीर्षकं अधिकरणं च इति मुद्रितम् ।

सोऽयं विषयः संज्ञातः । एवं तु तत्र द्रष्टव्यं यत् ८८६।१।२ इत्यत्र मुद्रितं 'आतिष्यार्हः प्रोक्षगन्धायः' इति स्थूलाशर शीर्षकं तत्त उद्घृत्य ८८७।१।१ इत्यत्र स्थूलाशरैर्मुद्रितं 'आतिष्यार्हः प्रोक्षगादिना' इत्यादि शीर्षकं सूक्ष्माशर मत्वा तस्य आदौ पठनीयम् । उभयशीर्षकान्ते अधिनरणम् । अधिकरणोत्तर च ८८६ शृङ्गे निवेगिता, 'आतिष्यार्हः प्रोक्षगन्धाय' इत्यादयः श्रवो लघुसिदान्ताः पठनीयाः । तदुत्तर च ८८३ शृङ्गस्यै 'आतिष्यान्ते' 'आतिष्येष्टौ' इति द्वौ लघुसिदान्तौ पठनीयौ । तदुत्तर च ८८४ शृङ्गस्यै 'आतिष्योपसदमीषोमीयसना' इति शीर्षकं तदधिकरणं च पठनीयम् । नोपं यथा मुद्रितमेव ।

अनुस्वारशुद्धिविषये तु शुद्धिपत्रकेऽस्मिन् न लिङ्गिदृश्यते । अनुस्वारकीलकः किञ्च सूक्ष्माशरात् परंपरेण अस्मादेव कालात् अतीव सूक्ष्मा भवन्ति अन्ततश्च कर्मासमा अपि । तेन अस्मद्यनुस्वारता चात्र संज्ञाता । शुद्धिपत्रकस्यापि पुनः शुद्धिपत्रकदानप्रसङ्गात् नैव तादृशान्तरादिति प्रदर्शयन्तेऽस्माभिः । काचमशेष एवायं नान्यस्य कथं भित् ।

मीमांसाकोषः

अरुणान्यायः । आरुण्यगुणः क्रयहेतौ एक-
हायन्यामेव अन्येति न इत्यान्तरे ॥

अथैकत्वे इह व्यव. गु. पु. यो रै क क र्था ज्ञि य मः
स्यात् ॥ ३१॥ ३१२ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रहृत्य अयते 'अरुणया
सिद्धाया एकहायन्या खेम क्रीणाति' इति । तत्र संदेहः
किं अरुणिमा कृतस्मरणे निविशेत, उत क्रये एव
एकहायन्यामिति । कथं पुनः 'अरुणया क्रीणाति'
इत्येव विसृष्टे क्रयसंघन्धे गम्यमाने सहाय इति ?
उच्यते । इह हि गुण अरुणिगानं शमूर्तं कृतं क्रियायाः
करणं इति शब्द उपदिशति, यत् करणमिधाया
तृतीयाभिभक्त्या सपुत्र्य निर्दिशति 'अरुणया' इति ।
न च अमूर्तोऽयं क्रियायाः साधनं भवितुमर्हति । अतः
असद्वत् क्रीणातिना अरुणगुणस्य अवगच्छामः । न च
अरुणनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दः अभिधत्त इत्येवं
प्रकल्पना कदा चित् उपपद्येतापि । 'केन चित् प्रज्ञा-
दरेण सक्रयः' इति वचनप्रामाण्यप्रसङ्गात्येपेण बुद्धि-
र्भवेति । तर्थादि धरे विचारयन्तः क्रिप्रसंस्कृतसामर्थ्यं
अपराभिधत्ताम्, एकत्वार्थतां क्रये एव अपेक्षितान्
निवेद्यभिधत्ताम् । अथ तु अप्रमारादिति अन्विष्यमाणः
न कथं चन संघन्धः उपपद्यते, ततो वाक्यमेदमन्युप-
गम्य प्रसरणधर्ममेतन्मध्यम्याम् । तस्मात् व्युत्पन्नं विचार-
णायमेव इति । किं तावत् प्राप्तं ? इत्यने प्रसरणे निवेद्यः ।
कस्मात् ? संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणविशेषाच्च (३१
१८) । ननु प्रसरणात् वाक्यं एकीयो भवति, इति
एकत्रयवत्यात् अरुणिमा क्रयेण संघन्यते इति ।
नैवदेवमरगम्यते । गन्धि वचनरुतेनापि अनारम्योऽर्थः
रुस्यो विधातुम् । यो हि ब्रूयत् 'उदकेन दम्पयं',
मी. को. ७९

अग्निना कन्देदधिक्यं' इति, किं वा वचनप्रयोजन-
सामञ्जस्यमनुवीत ? । न च अमूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं
मुपपद्यते । तस्मात् अरुणया क्रीणाति इति सङ्गन्धाभावात्
एकत्वार्थतां न, भवतीति ।

था— अरुणात्तन्तो गुणवचनः पिङ्गाक्ष्येकहायनी-
शब्दो ह्यपि सामानाधिकरण्यात् एकद्रव्यवचनौ । तत्र
गुणे सदेहः किं एकत्वावगतेनेन इत्येव सह संघन्धे,
उत प्रकृत्येन इत्यमानेन इति ।

(यौगिकशब्दद्रव्यवचनतायादार्थः—) ननु च
पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोरेपि गुणवचनत्वात् नैषाम् पार्श्वे
इत्यमस्ति, कथं गुणवचनत्वमिति चेत् । उच्यते । 'द्वहु-
ब्रीहिसमासोऽयं मनुष्यं विधीयते । सोऽस्यास्तीति
य संघन्धे सत्त्वार्थः प्रवर्तते ॥' (मत्तर्थायादार्थः)
योगात् इत्येवमपि हि गोपु श्रुतिपदिकेन अभिहितानु
तद्वति अर्थे मनुष्या अभिधातव्ये अवश्यं तावत् संघन्धः
पूर्वतर अभिधातव्यः । इति ? 'तहि गोमिरसंघन्धो
गोमानित्यभिधीयते । तस्माद्विशेषणं तत्र संघन्धः
पूर्वसिद्ध्यते ॥' विशेषण तावत् सर्वम पूर्वतरमभिधीयते
इति खितम् (आहृत्यधिकरणे) । इह च संघन्धो
विशेषणमिष्यते न योगानं असंख्येषु प्रत्ययानुपादात् ।
यदि योगस्य विशेषण भवेत्, तद्वत्तु श्रुतिपदिकेन
अभिहितानु विशेष्यं प्रत्ययः अभिधत्तु । संघन्धे
पुनर्निर्देशेन विशेषणतः सोऽभिधातव्यः केन चित् । न
चास्य श्रुतिपदिकमभिधातव्यं, आकृतिमात्रमभिधातिनात् ।
न च श्रुतिपदिकार्थो गम्यः (लघुः), दिनाऽपि
संघन्धेन उपपद्यमानत्वात्, केवलगोशब्दोच्चारणेऽपि
चाप्सीतेः । योगस्योच्चारणेऽपि प्रत्ययवेलापामेव संघन्ध-
बुद्धिः । अतश्च 'तदागमे हि तद् दृश्यते' (४११)

५।१५.) इत्यपि प्रत्ययस्येनम् । यथा निवेद्ये वन्ति, तेन
तत् प्रत्ययस्य निवेद्यमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिकं
विशेष्ये वन्ति, यतः कश्चिदप्युक्तं सन्ध्यामुपादीनम् ।
प्रत्ययस्तु तत्र यन्ति, इत्युपास्ते । चेतुषाञ्च,
तेनैव संज्ञितव्यमपिदिः अग्निपात्रादिकमपि वधात्
विशेष्योऽभिधानम् । न च विशेष्यव्यवधात्
सन्ध्याप्रत्ययौ भवति, प्राक् सन्ध्यात् विशेष्यत्वान्नावात् ।
दिदि, च। द्विगोप्यत्वेन सन्ध्या न वधात् किंचित्
प्रयोदातमस्ति, इति अग्रसीदित्वाय प्रयोति । तस्मात्
प्रत्ययवत्प्रत्ययवत्वात् प्रत्ययः सन्ध्या । इत्यत्र
प्रत्ययः सन्ध्याः । 'सन्ध्यायुक्तिविमिचे हि भावप्रत्यय
इत्येव । देवदत्तस्य गोमत्वं संवन्धस्य
प्रतीयेते ॥' यथैव वास्तवस्य गोमं निवेद्यं, यथा
च निवेद्यमभूत्वा प्रातिः भावप्रत्ययेन निवेद्य
व्यभिचीयते इति गोपदस्य तेन वाच्यत्वेन इष्टा,
तथा देवदत्तस्य गोमत्वं इत्युक्ते गवि व्रतितस्य-
भावात् संवन्धनिष्पत्तिरिति च एव भावप्रत्ययार्थोऽ-
प्यवसीयते । यथा भावप्रत्ययः, स प्रातिपदिकस्य
विशेष्ये वर्तमानस्य निमित्तम् । यथा निमित्तं, तत् विशेष-
यणत्वात् सुखमभिधेयं, लाघविकं विशेषम् । यदि च
मन्त्रा संज्ञोऽभिहितः, ततः 'प्रवृत्तित्वस्य प्रत्ययार्थ
सह दूतः' इति गोमप्रतिपदिकात् वृत्तौ भाव-
प्रत्ययः संवन्धमिति वागुपैति नान्यथा । तस्मादपि
संज्ञोऽर्थः । एतेन तु गौमिषः कृण्वित्तत्त्वमप्येव
व्याख्याताः । सर्वेन हि भावप्रत्ययः सन्ध्यामभिधेयः ।
सन्ध्याप्रत्ययं औपमानं पावपत्वं इति । अत एवेति
वैमिशिकाः, यतः तेन निमित्तेन वर्तते । (इति भावः
पादार्थः समाप्तः) । तस्मात् गतायैवियन्तात् बहुव्रीहि
प्रत्ययवत्त्वादिभ्यः संज्ञोऽभिधीयते । किंच 'यस्मि
अन्वयवार्थं च बहुव्रीहिर्निधीयते । तत्रापि प्रत्ययार्थ-
वत्त्वात् संवन्धस्य प्रधानता ॥' एक एव
अस्ति इति पठ्यत्वेन अनुपपत्त्यः प्रदत्ते । यत्
यथा च प्रत्ययार्थत्वात् इह प्रत्ययम् । तदुपपत्त्यर्थं
नेव सर्वनामप्रयोगः, केनत्या विमहतेरप्रयोगात्
नामावर्तनीयत्वात् । पठ्याच्च स्वस्वविमहतेरविमहता

वयपादिसंबन्धो वाच्य इत्येतत् प्रसिद्धम् । अतोऽपि
सर्वव्यापिभानां कुरीदिति । न चाप्यन्यपदार्थत्वं
जातेरप्यवसीक्यते । नहि विनासिसिद्धसंघातस्या
नास्त्येकपक्षे ॥ १ ॥ अतएव प्रोक्ते, निम्ने अविशो
अस्याः, एवं हास्य अस्याः, विना मासः अस्य इत्येव-
मादयः । तासां च पक्षयोर्ना अन्वयत्वेन संबन्धादुप-
लब्धेः प्रसिद्धाण्य अवावृत्तः शब्द इत्युक्तम् । नहि
अत्रवाक्या विनाश्यां प्रथमः प्रयोगो भवेत् । अतः
अपक्षं सामान्यं किं नित् वाच्यं आधातव्यम् । न च
सन्निधौ सन्न्यादादयत् उपपद्यते । किंच प्रयोऽवस्था-
भिधीयेत यद्यपि त्वेकहायनी । १ ॥ तथापि गुण-
प्राप्ता न द्रव्यमिति सम्मते ॥ २ ॥ (इति मौनिक-
शब्दस्य रचनपञ्चाशदर्थे पूर्वपक्षः)

(अनेनैव हेतुना अधिकरणप्रैः-) एषात् न
द्रव्यशब्दं परिश्रुत् अत्र विद्यते इति अनुदहरणम् ।
न च अन्यदुदहरणं समसति, साक्षात् द्रव्यवचनशब्दा-
भावात् । सर्वे हि रुडिशब्दानां जातिवचनार्थं, सौमि-
कना च सख्याभिवाचिण्यम् । यत् एषात्तेन द्रव्य-
वचनः सात् द्विशक्तिः साविगन्दा, स नैव वेदे पशु-
यते । तस्मात् जातिगुणयोः गुणोरेव वा नियम-
त्वात् इति सिद्धन्तोपायसि योजयितव्यम् । अथवा
अधिकरणमेव निर्वचयत्वात् नारब्धमिति ।

(अथ यौगिकसङ्ख्यवचनप्रशास्ये
विद्वान्—) उच्यते । 'सर्वत्र यौगिके। द्वारे-
त्रैर्यमेवाभिधीयते । नहि पञ्चमाद्यव्यत्यं सं-
ख्यातिगोचरात् ॥ ' इति एवाहन्नादिभिः शब्दैः
अध्वनोऽभिधीयते ततो नोदादिहेतुः । न तु एतैः ध्वनयो-
ऽभिधीयते । कथं ? अतिगोचरात् । इह हि ध्वन्य-
मात्रं वा अभिव्ये कल्पेत नहिरीत्ये वा । यदि तावत्
संख्यमात्रं, तदा खल्वेवियानां एवविषयोपनिपातात्
परमव्यग्रतः । अथ संभवितोयः, तत्तत्तस्य स्वतो
विषयोपमात्रम् अवश्यं संख्यपृष्ठत एव भेदः अभ्यु-
पयन्तव्यः । संख्यी व्याप्य च अनभिधीयमानः न
यादौ हि अभिधीयमान संख्ये एवपदेन, इत्यारं
तोऽप्यभिधातव्यः । न च एकस्मिन् संख्यिनि

संज्ञः अन्वयविशेषः । न च नन्वापेक्षेण अन्यसंज्ञा
 अवच्छिन्नाः प्रतीयन्ते, इति उक्तमपि अभिधातव्यम् ।
 तत्र गोमान् इति एकः संज्ञा योऽन्वयेन अभिधीयते ।
 द्वितीयस्य न कश्चित् अभिधाता दृश्यते । तेन मनुष्या
 विशिष्टं संज्ञं व्यभिचयत् तद्वत् गन्तं स्वगन्विनम् एकं
 अनुकला अभिधातुमशक्नुवता निर्गोयतः सोऽपि अभि-
 धातव्यः । ततश्च तमभिधाया संज्ञाभिधाया अति-
 शीरा व्यात् । अपि च 'संयन्धिनैव संज्ञः
 प्रत्येयं यदि शक्यते । पुनस्तस्याभिधायाः किं कः श्रुतेः
 परिकल्पयेत् ॥' यदा च पूर्वं तदपि धितस्य प्रती-
 त्वेव संज्ञोऽप्यभिधातः, तदा नैव प्रत्येयनापि सोऽभि-
 धीयते इति शङ्क्यं वक्तव्यम् । तस्मात् अर्थान्तिनेनैव स-
 न्येन भवितव्यम् । यत्तु व्यप्रीति संज्ञे विशेष्यं न
 प्रतीयते इति, तत्र भ्रमः । 'विशेषणाद् विना
 नेष्टो विशेष्यप्रत्ययोद्भवः । विशेषणं च शाब्दोऽत्र
 न संयन्धः कथं चन ॥' देवदत्तो हि गोमित्र-
 चित्तो विधितः । तावत् प्रातिपदिकेन व्यपत्ताः
 सन्त्येव । यत्तु नास्त्यद्वयमिदं चिन्तये इति, सर्वं
 नावच्छिद्यते, तेनैव भागिः सङ्ग्राहणैः अर्थात्
 लभ्यते । सर्वथा तावत् गोमृच्छन्नेन गोमिश्रिष्टोऽयं
 इत्येतदभिहितं कथमनवस्थितास्माः शङ्काः त विशिष्यन्ति,
 इति तास्मादेव एव व्यापारः, न सम्बन्धः । तथाहि
 'न विशिष्यन्ति शाब्दोऽर्थं पृथिव्यामनवस्थितः ।
 तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यामभिधीयते ॥'
 'नहि येन विना अर्थमिमांसा नापि तत्तदभिधातव्यं,
 किं तर्हि ? यद्यत् विना निमित्तमुद्दिनोक्तव्यते ।
 गोमिश्र अवतीताभिः तद्वति कुट्टिनोक्तव्यते, न
 सन्त्येयनापि । किञ्च 'वक्तव्यपारम्पर्यं च संज्ञ-
 प्रत्येयक्षणम् ॥' हि गोमिश्रसंबन्धं न गोमन्तं
 विवक्षति ॥' सर्वत्र हि वक्तव्यमपि पर्यवेण श्रुतः
 क्रमो भवति । स हि प्रमाणं तावत् किं चित् विशेष्यं
 निषधति, ततः तस्य केन चित् विशेषणेन विना
 अभिधातुमशक्यः विशेष्यविषया करोति, ततः
 सन्त्येयारणम् । श्रोतुं पुनः प्रथमं तावत् शब्दं वृणोति,
 सन्त्येयं विशेष्यं, ततो विशेष्यं, ततः तदुपपत्त्यर्थमि-

वस्तुन्तरमपि प्रपद्यते । तेन यद्यपि वक्तुं पूर्वं
 संज्ञः आन्वेषितः, तथापि श्रोता पश्चादेव एव
 गृहीष्यति । न ॥ यत्र वक्तुनाऽपि अर्थो पूर्वतर
 अवधारितः, उच्यते ततोः व्यपरीतयोः प्रतीतुमशक्यत्वात् ।
 अतः तदीयेनापि क्रमेण उच्यते तास्मादेव, प्रतीयमानः
 संज्ञः नाशङ्कितस्तत् परित्यजति । वक्तुमर्थादेशः, यत्
 अववृद्धा गावो न विशिष्यन्ति, ॥ तासां व्यापारः, न
 सम्बन्धः । तेन य यथाऽमस्तिव गन्तुमिति विशेष्यं, स
 तथा अवस्थावत्त्वे । संज्ञाव्याप्यौ (संज्ञा चार्थौ)
 विशेष्यत्वं प्रतिपद्यते इति अर्थात् स्पष्टव्यते ।
 'विशेषणत्वेन संपन्नं तद् विशेषणसंगतम् ।
 गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमृच्छन्तोऽभिधातयति ॥'
 तस्मादपि अनभिपेक्षः संज्ञः । किञ्च 'विभक्ति-
 वाच्यरूपेण संज्ञो नावगम्यते । रूपान्तरेण
 वक्तव्यं इति नास्ति च लक्ष्यम् ॥' परीक्षणीत्या
 दि शब्दक संज्ञः स्वप्रधानः अस्त्यवस्तुस्य प्रत्यय्यते,
 न तावत् मन्वर्धयित । न च 'कृदभिहितो भावो
 ब्रह्मवद्भवति' इति, एवमिव क्पान्तरोपादानं के-
 चिदभिधायति । तत्र किं असत्तमूतसंज्ञाभिधानं
 आशीयता, उक्त संज्ञा एव अर्थसम्पत्तिदिष्टोऽभि-
 धीयतामिति । वक्तव्यते । 'प्राक्प्रतीतैकसंयन्ध-
 विशिष्टोऽभिहितो परे । संयन्धिनैव संज्ञः
 प्रतीत इति नोच्यते ॥'

यत्तु सिद्धे विशेष्ये न पश्चात् गन्तव्यप्रत्ययेन कार्य-
 यिति, सत्यं नास्ति, विनाऽपि श्रुतेन वा-तरीयकलात्
 प्रतीयते इति किं क्रियताम् ।

यद्यपि भावप्रत्ययेन अभिधानादस्य सत्यं चिन्तयिते,
 अप्रापि भ्रमः । 'यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति
 श्रुत्योऽस्परः । तदा सत्यन्तराभावात् संबन्धो वाच्य
 आश्रितः ॥' गोमन्तो गावो गोमन्त इति हि 'यन्नि-
 मित्तमपेक्षया योग्यच्छब्दः प्रवर्तते । स एव गोमन्तो
 यावत् वक्ष्यते स्वतन्त्रादिभिः ॥' न यस्मात्पदं प्राति-
 पदिकार्यं विशेषणं गावः, तासां तद्वतः पुरातनं अत्यन्त-
 मेकम् भावप्रत्ययेनावहणम् । यद्यप्येतदुपगच्छेत् हि
 भावप्रत्ययः न चान्योऽभिधीयमानमर्थं श्रुतः समरति,

अरुगान्यायः

यो निमित्तमावात् भाव इत्युच्येत । न च पुरुष एव 'तस्य भावः' इत्येव व्यपदेशाभेदं द्रष्टव्यम् । तेन भावप्रत्ययः 'आत्मैक्यात्' उद्वेष्टे (३११९।१८) इति अव्ययान्ते सङ्गममन्त्रवत् । निमित्तत्वमपि न तस्य वस्तुत्वमस्ति, इति अभिधेयनिमित्तानुसारेण तदपि तावत् दृष्टम् इत्येवमाभीयते । तस्मात् अकारणमेतत् यौगिकम् । सङ्गप्रतिष्ठानशक्तिफलनामात् । 'अतश्च दण्डिप्रकरणेन संवन्धेयोरुच्यते यथा । तथैव यौगिकैः शब्दैः विज्ञाद्वयादिपदैरपि । संवन्धस्य च भावरस व्याख्येये तेषु पूर्ववत् । बहुव्रीहेश्चो द्रव्यतमिधेयं न बहुशुभः ॥'

ननुपि एक हायमस्य इत्यन्यपदार्थे पदार्थसङ्घा-
न्यात् संन्ये बहुव्रीहिरिति, तत्राभिधीयते । 'अभि-
धेयो बहुव्रीह्येयध्वस्येति कथ्यते । तथापि प्रथ-
मान्तेन तुल्योऽसौ संप्रतीयते ॥' इति तु भग-
वदर्थः पठ्यन्तः । एव सन्धी स्यात्, ततो यथैव 'राज-
मुच्य' इत्यत्र पञ्चम्यात् राजा पुण्यविशेषं भवति,
प्रथमानुगायः पुरुषः प्रधानत्वेण सत्तासाधो भवति,
एतदेव चित्तप्रादिक्रमैः देवदत्तादिभिः सात एव
प्रतीयेरद्, न चित्तप्रादिक्रमो देवदत्तः । तस्मात्
चित्तायाः गतमय इति ईदृशे बहुव्रीहिवर्तते । यद्यपि
अपवा विप्रदः, तथापि उत्तरकाले ईदृगर्थदानात्
एवमेव निप्रोऽपि कर्तव्यः । ततश्च सङ्गप्रतिष्ठानधि-
सौमिः देवदत्तादिभिः इति समाकाशे निराप्यते ।
यथैव च 'राजः पुत्रः' इत्यत्र यस्याः प्रत्ययमाणा
सङ्गः प्रधानभूतोऽभिधीयते, इति च समासे, नि-
त्ताया विमर्श, पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्येकप्रयोगदृष्ट्यापि
सामात् सङ्गप्रतिष्ठानस्य च साग्रीत्यावबतविशिष्ट-
प्रत्ययदेव निद्रे । न सङ्गप्रत्ययः समासो भवति, यथैव
पदप्रयोगादेव बहुव्रीहवति न अङ्गप्रत्ययान्तरम् । तथा
न पूर्वोत्तरपदयोः, नापि अन्यतरस्य, इति अन्यपदार्थे
भूतद्वयसङ्गप्रत्ययान्तरम् । (बहुव्रीहिसमासार्थ-
विचारः—) स च अन्यपदार्थः संवर्षी योग्यतावेन
जातिद्वयगुणवियानुगतः परिहृतः । तत्रा
'विश्वव्यक्तिरिव जातिद्वयं नानागुणं त्विदम् ।

शुभोऽनेकाग्रयः कश्चिदिव त्वेराश्रया क्रिया ॥' इत्यत्र
च योग्यत्वस्य समानाधिकरणपदात्तरोपनीतः अन्यपदार्थ-
विशेषो गम्यते । तद्विद एक हायमस्यः इति जातेरा-
श्रयात् न विशेषण समुचित इति शक्तिरभीयते । ननु
श्रयात् नान्यत्राश्रयितव्यम् अत्राभिधानमुक्तम् ।
नैव तौपः । 'आत्मन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वो-
पलक्षणम् । शब्दः सुकरसंयुक्तो न च व्यभिचरि-
ष्यति ॥' यत्र तावत् जालेव अन्यपदार्थो दण्ड्यते
तत्र तत्रैव एतत्ता उद्वेष्टीतया उपलब्धता एवमयो
देशातिशया अपि अभिधानस्येति तुभान्ता सङ्गः ।
न च तदुपलब्धतायाः अन्यत्र प्रयोगः, इति अन्यवि-

चारः । यत्र तु शक्तिभिरेव स्वस्वन्तराणि निरोधन्ते,
तत्रापि मूलैरुपलक्षणं चात्रैव अमुकपदार्थः । तदपि दूर-
मपि विशेषणमाणायाः समुक्तमाणायाः प्रथमोपाध्याय
समेदात् सङ्गप्रदन्तं उपाख्यते । सर्वप्रथममवस्थयोश्च
सङ्गप्रतिष्ठानम् । आन्तरालिनाम् तु सङ्गप्रतिष्ठानं ननु
अभिधीयते । अतश्च चित्तप्रादिक्रमस्य सङ्गप्रत्ययो
सुजाययामितरा लभ्यते, तस्मिन्त्वपि इति उपाख्यते,
तत्र सङ्गप्रत्ययो भवति (इति बहुव्रीहिसमासार्थ-
विचारः) । अथ बहुव्रीहिसमासार्थविचारः-
(१००१२४) इति च सङ्गप्रत्ययः देवदत्तितान-
योऽस्तिमितरि अभिधीयते इति चेत् किम् । अपदे
त्वाद्, पुनरु देवदत्तितया तानयस्योभननात् हाया
पितृपुत्रस्य अन्यपदार्थविधानम् । न च तत्र प्रतितिरि
साधनं नोऽस्ति । यत्किं तस्मिन् तस्मिन्नात्, केनान्य
प्रतितिरिक्तपदार्थे । बहुव्रीहौ तु पूर्वोत्तरयोः
विद्यमानसङ्गप्रत्ययः अन्यत्र च अत्राश्रित्य हाया-
व्यवस्था अत्रात् तद्विद्वत्प्रतितापनाय च इत्यप्यत्र
शिष्टेः न सङ्गप्रतिष्ठानस्य सङ्गप्रतिष्ठाने इति । न तु तावत्
व्यापि तेन प्रजापत्याभिधानम् । कर्मपादे हि एतत्
व्यापित्वेन स्यात्, यथा सङ्गप्रतिष्ठानस्योत्पत्तेः । इति
विचारः इत्येवमात्रं चित्तप्रादिक्रमो अन्तर्गतमितित-
याभिधानात् देवदत्तादिपदार्थः ॥ इति सङ्गप्रत्ययः

या रामानाथिकृत्यमवद्वृत्तये । प्रागभि च देवदत्तादि-
वात् । अन्यदार्थप्रतीतिः न आस्यार्थत्वकल्पना । न च
केवलं सदाशैलया नौ पदार्थौ अवधारितौ, नौ देवता-
त्यर्थमवधारितौ, यतो वाक्यार्थो देवदत्तः स्यात् । ननु द-
वस्य प्रतीतिः, अन्यदार्थोऽस्य वाक्यः इति अभ्युपगन्त-
व्यम् । एवं च प्राधान्यमविरुद्धं भविष्यति ।
अतश्च पदमादिष्टं यदुदीहेरन्यपदार्थाभिधानगतिरुद्धा,
इति यत्रापि कथं नित् संधाया संभवति, तत्रापि
पूर्वकृतमगच्छन्परायात् अभिधेयत्वमेव अप्यवधीयते
(इति बहुव्रीह्याभोधेयत्वलक्षणिकव्यविचारः) ।
समाहुपपन्नं पित्राभ्यासीनां द्रव्यवर्त्तनत्वम् ।

यत्तु एकहापनी इति यथोचन इति, नवनुपपन्नम् ।
यस्यो छल्लणाऽवगतैः । उक्षादिशब्दानां हि यथोक्तचन-
त्वम् । एकशब्दमादिशब्दाः पुनः कालविशेषसुख-
द्रव्यवचनाः सन्त्यो यस्यो छल्लकतः प्रवर्तन्ते । नहि एकं
हापन अस्याः हत्यर्थं करो निर्दिश्यते, किं तर्हि द्रव्यम् ।
नस्य हि एकं हापनं जातम्, न यवतः । (इति वीनिक-
शब्दद्रव्यवचनसाधारण्यः) ।

(इति परं भाष्यविकरणम्) सप्तमद्वयभागमपि एकाग्र्या
आत्मैकदेशोपात्तगुणविशिष्टद्रव्यत्वात्मात् उपपत्तोऽव-
स्यः, किं अरुणिमा कृतमप्रकरणगतप्रज्ञाद्रव्यगोप-
त्वेन निविद्यते, अथवा समानवाक्यत्वात्तत्पदप्रत्या-
सितकथे एव एकहापन्या इति । अत्रापि उक्तनादिवत्
आक्षेपः । सत्पुत्रश्रवणात् अन्तर्गतिरूपे प्राप्ते तं परि-
हरति । एष शुणः क्रमेण एकद्वयस्या अ समान-
वाक्योपादानात् सपश्येत । तत्र तावत् कारकविभक्ति-
निर्देशात् अनामार्क्यनीमतेरे उति द्रव्यसकथे कथसकथः
मुनिवर्त्यवस्थान् भवेत् । न चानौ अपूर्वत्वात् निष्क्रि-
यस्य गुणस्य उपपद्यते । यदि तु अस्या पुनर्द्वये सकथः
आधीयते, तत्रापि एकद्वयस्य ' ऐक्यस्य परार्थक्य' ।
(३१५५८) इत्येवं कर्माणिगानी प्रति वैतर्क्यं स्यात् ।
भित्तिमस्तस्यैयोगश्च अस्य अभ्युपगन्तव्यः किञ्चल-
व्यस्य कारकविभक्तिसाम्यत्वात्, शुभसकथस्य च पश्य-
पीतत्वात् । अतश्च वाक्यगतेन सवचिना योष्यन्तामावात्
अवग्रह्यमानः प्रत्यक्षिना वहीतः सर्वार्थे स्यात् इत्याद्य-

द्वयगते । तेन तर्हि अपर्यवर्त्यो निश्चीयते इति मानसकथो
नाशङ्कितव्यः । तर्ह्येवाह—'न वाचकनीयमर्थं प्रमाणभूतः
अन्तः अभिप्रास्यति' इति । यदेतत् सभावनासोपादानं
करणीयमिति निर्देशात् एतौनाथि ' कथैकहापनीविशेषणव-
त्तुद्दिष्टा वापते । तेन शब्दार्थसम्यक्त्वात् यत्तुविशवा-
दाव किं शुभकृत विम्वसमञ्जस इति जायते रादेष्टः । तत्र
प्राप्यत्वात् शब्दानुरोधेन तावत् किञ्चलसकथमुपपन्नस्यति ।
वैदिकशब्दस्य अतिपाराभावात् । तत्र विनियोगत्वेन
अस्य सन्तुतामर्थसद्भावात्तौपणे पतिय्यामेह । तदपि केन
चित् प्रकरणे उपपत्त्यते तत्र कथे एव निश्चयमाज्ञातिरि-
प्यामः । 'अथ तु न कथं चन उपपत्त्यते, ततो वाक्यमेवम-
मुपपन्नं प्रकरणमर्थमेवं अस्मकस्यामः' (मूले तु 'अथ तु
अप्रमाद्यदिः वान्निपमयो' इति शास्त्रारम्भः, 'न कथ
चन' इत्यादि तु समानम्) । न चान वाक्यमेवः
प्रत्यवाच्यत्वमार्तुचित्तक्षणः । कदाहि ? विभगकूपः ।
कथवाक्यस्य भेद विभगलक्षणं अभ्युपगम्य इत्यर्थः ।
'यथा भिद्यत इत्येव चक्यव्य कर्मेकर्तरी । अरुणा-
यावत् एवं च भेदे वाक्यस्य गन्वते ॥' पृथक्
भवनं वाक्य भेदयति इति वाक्यभेदः । तादृचं चामुप-
सृष्ट प्रकल्पवर्माव्यवधानम् । एतदुक्तं मपि, यापत्
भुतिवाक्ये व्याप्तिमेवे, तावत् प्रत्ययपदमेवं नास्ति ।
यदा तु यत्तुविशवादात् विद्वत्शक्तिनी ते निष्कारि
भविष्यतः, तदा प्रकरणविनियोग इति । (अथ पूर्व-
पक्षः) किं तावत् प्रातः ? अत आह—'विहितत्वा सर्व-
धर्मः स्यात् संशयोऽविशेषात् प्रकरणविशेषात्'
(३१५५८) इति (मूले तु 'विहितत्वा सर्वधर्मः
स्यात्' इति श्लाघः अत्र न पठितः) भुतिवाक्यस्य
तावत् असामर्थ्येन औदासीन्यात् । कथं पुनः गुणस्य
अक्रियात्वस्य सतः प्रकरणेन प्रमाणम् ? उच्यते ।
नैहान प्रत्यक्षं यादृकत्वेन (विनियोगत्वेन) पश्यम् ।
कथं तर्हि ? अरुणा जलन पदे वा तुडीचा तथा कर-
णानि प्रकरणस्योपविष्टोपापूर्वोपाधानानि सोमप्रमृतीनि
अनूय अरुणातिपदित्रार्थो रीधीयते । 'अतश्च पर-
मेवैतत् वाक्येनेवं विभज्यते । या व्यक्तिः कथ-
त्वेन पोदित्वाऽपूर्वसाधनम् ॥ तथा वत् साधने-

प्राप्य । तथाहि, 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ये कदाचिन्नमुच्यते । स एव सस्य वाच्योऽर्थो गुणैव न मुच्यते ॥' इत्यान्वयसंनगिनि तान् गुणे विशेषणत्वात् पूर्वतरमभिहिते तत्संनधादेव प्रतीयमानस्य द्रव्यस्य न शक्यं वाच्यत्वं कल्पयितुं इत्युक्तम् । 'इदमिच्छायाश्च न द्रव्यस्वरूपं याच्यमिच्छते । तद्गुणेऽन्यत्र इत्थेन निष्तेआगुणान् सतः ॥' मनु गुणान्तरोत्तरात् अन्वयैव द्रव्यं, इति न व्यभिचरेत् । (उत्तरमाह-) 'न तावद्व्यमेकाग्रः कार्य-द्रव्यान्तरोद्भवः । स्थितेऽपि हि अवयवेव द्रव्ये किंचिद् गुणात्तरम् ॥' येषां तावत् कार्यद्रव्याण्येव पदार्थानि पश्यन्ते यथा वैतराणा (पित्राणामादिना नैयायिकानां), तस्मिन्नेव अनेद एव । वैतरीनामपि तु (पीलुपाकपादिना वैदेषिकायां) परमाणुं व्यभिचारः । पादार्थं तु अस्माभिर्मध्यममिति, तादृशस्य सर्वेषु गुणान्मोह गिरते न स्वरूपम् । यानि च पदार्थानि द्रव्यान्तरं गैरिकादिना रज्ज्वादि संयुक्तप्रमवेगगुणद्वारेण अरुणादिशब्दैः अभिधीयन्ते, एव एकरूपेव द्रव्यस्य अनेनमौल्यतादिशब्दविषयत्वात् न सतः व्यभिचारित्वम् । अतश्च आकृतिसम्प्रदायश्च दूरेण श्रुतरोऽयं द्रव्येशलता । मनुक्तोपक्ष आकृतानिरुद्धलक्षणावशात् अन्याख्यायते ।

(अमिचालक्षणावादायः) मनु श्रुत्यवस्थापातमैवमिति, तत्रोच्यते । 'गीणार्थं वो ब्रह्मेश स एव मनुमुच्यते । संनिष्ठाभिधेयार्थलक्षणायां स दुष्टता ॥' अमिर्मात्रकः इत्ययं अमिर्मात्रकयोः अस्तन्मैदात् सादृश्येन शब्दः प्रवर्तमानः प्रत्ययवैलक्षण्यात् नामिभाता इति सर्वेण ज्ञायते । ये तु जातिगुणवचना भूत्वा द्रव्य प्रत्याययन्ति, तेषां अभिव्येकलक्षणावस्थाने विवेचनाभावात् प्रतीतो अपि अविषेकः स्थित एव । ॥ कथं चित् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निगुणैः परीक्षैरपनीयते इति । लोक्षेत्रं तु मुख्यतद्विरेव । न च परीक्षकाया अनभिधेयत्वं यदा लोकविरोधः । प्रतीतमाश्रय्यहासि हि लोकः अमिषानलक्षणाविवेकमूर्तान् उदासीनावस्यः सामान्यविशेष-रूपादि (व्यस्य) विद्वयर्थे

परीक्षैरपि विवेक क्रियमाणं न नानुमन्यते । तस्मादविरोधः । कथं न रूपादिशब्देनापि तद्विशगया मतुल्लोपः, कथं वा लक्षणावृत्तिः सादृश्येन अन्यासंभाषते ? इति । अत्राभिधीयते । 'निरुद्धा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । कियन्ते, मांमत्तं काश्चित्, काश्चित्त्रैव त्वया कियतः ॥' इह केतु विद्वेषु अभिधानवदेव लक्षणावृत्तिरपि अनादिश्रुत्यवृत्त्येन निरुद्धा, यथा श्रुतादिषु । केतु चित्तु कियते, यथा 'रथाङ्गनामा चक्रगायः' इति । केतु चित्तु पुनः कथंमपि न शक्यते, यथा शब्दस्वार्थस्वरसंगमेषु । कथं पुनः इह आविशिष्टे संघर्षे र्गतिं न लक्षणेति ? उत्तरे 'अभिधानवत्' इति (श्लोके) यथा भवतः समाने गुणसन्दर्भे श्रुतादीनां गुणोपसर्जन-द्रव्यवचनार्थं न रूपादीनां, एव मयं लक्षणेति । तत्र एतत् न्यायः, अमिधानलक्षणाः स्वाभाविकी, लक्षणा तु न स्वभाववैयर्थ्यं निमित्तमपेक्षते इति । उच्यते । पदच्छा-लक्ष्ये एतदेवं स्यात् । तत्र तु श्रुतादीनां समवेत-गुणद्वारेण शब्दे गृह्यते । तत्तु अविशिष्टं रूपादिभ्यः, इति द्रव्ये वृत्तिप्रसङ्गः । तत्र अवश्यं गुणगतः काश्चित् सामर्थ्यमेवः अप्रीत्यर्थः, येन ते शब्दाः के चिदेष गुणिवरा भवन्ति, अन्ये गुणप्रधानाः । एवं लक्षणया-मपि भविष्यति । 'तस्माद् यथैव शब्दानां शक्तिभेदो-ऽभिधां पक्षः । प्रत्ययव्यतिरेकाभ्यां लक्षणाध्यायन-तोचरः ॥' वक्ष्ये च (शब्दानां) कृतानुमेये द्रव्य-मानार्थप्रत्यायनसामर्थ्यं, तस्यैव च अस्माकमपि अदृष्ट-शक्तिशौर्यवृत्त्यर्थं, अभिव्येकप्रत्ययेन निरुद्धतामापरे शब्दे, अर्थप्रत्यये च अदृष्टार्थे सति, कल्पमानभावात् अर्थशक्तिः प्रमाणवती, न शब्दशक्तिः । तैत अदृष्टकल्पनानुव्ययेन पक्षयोगतः प्रमाणम् । अतश्च रूपादीनां लक्षणावस्थानभावात् मनुष्या विना न द्रव्ये श्रुतिः । तथा च 'रथादिभ्यश्च' (पा० ५।१।१९) इति प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं मन्तु-नियमपुनश्चुतिः असुमेवार्थं द्योतयति । न च रूपादिप्रत्ययेन न द्रव्ये प्रत्याय्यते । गम्यते हि, धूमादिना इर अमिः, अविना-भावात् द्रव्यम् । शब्दस्य तु अतएवत्वात् लक्षणाऽन-प्यस्तनम् । प्रधानत्वावस्थानमप्यदीतिस्तु, द्रव्यगुणयोः

स्वामादिभिः । नित्यं हि स्वादिषु स्वभावात्वेन अभिधीय-
मानेषु द्रव्यं विशेषणत्वेन उच्यते, गुणत्वविशेष-
त्वेन । अत एव च अनादिवाच्यविशेषात् अग्न्य-
अष्टाग्याः मनुजैवाश्रयेन अनुभवः । या तु भाविनी
नाम्नन्तप्रतिष्ठा, तातो दायिग अनुगम्यते । निनादति च
अनुगमात् संश्लेषकस्यत्वेन सा कदा चित् द्रव-
त्त्वमेव । तदा या 'समुद्रो रतः स्मिरः पीतो गुहः'
इति शिखरपीतादीनां गुणान्तप्रतिष्ठायां न स्वेन
चनन्तीति इति स्पष्टयितेन द्रव्येण चनन्तीति । तस्मात्
शक्तिर्यनुयोगात्मात् मनुजैरभावाभावी । एतेन
भावप्रत्ययसद्व्यवस्था-साधनाधिकार्यवैयर्थ्यस्य परस्मा-
द्व्याप्यता । शुक्लत्वादिगुणः ॥ मयप्रत्ययनिष्ठस्य
विशेषभूतगुणचननात् गुणचनेन नित्यं वैयर्थ्यत्वेन
चनन्तीति । 'पताकांशु विज्ञेयोऽन पद्व्यापि विज्ञे-
यम् । विज्ञेय पद्व्युत्पत्तेः, शुक्लो द्रव्यविज्ञे-
यम् ॥ द्रव्योपसर्जनीभूतः स्वभाविपरिके-
रितः । तादृ निष्कृष्यते द्रव्यात् पश्चात् स्वतन्त्र-
विमिः ॥ सैनेवस्व द्विरूपत्वं गन्धादेरेकरूपता ।
तथा च शुक्ल इत्येव पुनरग्रा द्विरूपता ॥ पर-
चित् गुणमेवाह गुणिनं लक्ष्येत् क चित् ।
पट्टवन्तवद्विभक्तवन्तपञ्चद्रव्योपसर्जनः ॥ पटस्य
शुक्ल इत्यत्र निष्ठेष्टो गुण आनिष्ठः । पट- शुक्ल
इति स्वप्र द्रव्यलीनोऽभिधीयते ॥ 'लिङ्गमस्वादि-
भग्नः स्वाभयद्वारेण पूर्ववदेव लभ्यन्तीति । तथा गुण-
चननाद्व्यवस्थापनान्नैव नैवाऽऽप्यना गुणमुक्त्या
गुणिनि वर्तमानत्वात् । न हि वैयर्थ्यकारणो वैयर्थ्य-
क- गुणाः परिच्छेदपत्तेः । किं तर्हि ? अत्राह्मिग्याया
पेक्षया गुणगुणियव्यायः । गुणगुणियव्याया उपसर्जनी-
भूतमर्थे वदन्ति, न स्वादिगान्द्रः इति लिङ्गमस्या
चननात्तरः । (इति अग्निपञ्चगुणव्याख्याः) ।
माप्सरेरेण तु यत्वेन परिहार मनेति कृत्वा उक्त-
'मनेति हि गुणचननस्यापि कीदृशता तथा कृत्वा उदि-
शब्दोः ' (भूते तु 'यथा कृत्वा उदि' इति पठि-
तम्) गन्धादिगान्द्रस्यैव चैतो प्रत्यक्षमात्रविज्ञेयात्
उदाहृती । एतदुक्तं मनसि, चेदसि तावत् स्वभावात् गुण-

चननाः, चेदसि कथं चित् लिङ्गसंख्यायां नृपत्तेः,
हि पुनरेवैव द्रव्यभावात् । एवं अनया पुक्ता अष्टा-
ग्या इति गुणचननः ।

भा— (पू. ६८६) अथ यदि क्षीयति न
संन्यसे तस्मिन्नेव काले एतद्व्यवस्थितेन स्वभावत्वे,
म मविपत्तिं गच्छमेव इति । तत्र । केन हि 'गुण-
अष्टाग्यायः मविपत्तिः, न द्रव्यगुणी । केन च द्रव्यं
एतद्व्यवस्थितं, न गुणवद्विष्टं, इति ततोः संन्यस्य
याचितं पट्टीमन्त्रेण कथं संन्यसे गम्यते । आह,
अनादिवादि पट्टी एतद्विभक्तिरित्यात् साधनादिकल्प-
नमविपत्तिः, यथा 'पीताद्विष्टं' इति । तद्व्यवस्थितम् ।
रूपात् (सामर्थ्यात्) अष्टाग्यायः गुणचनना,
क्षणीयं तु एतद्विभक्तिसंयोगात् एतद्व्यवस्थितसंनिधा-
तात् तदेकानकत्वामनुभवस्य एतद्व्यवस्थितसंनिधा-
त्वरूपम् । न च लिङ्गात् वाक्यं नवीयः । तस्माद्वि-
क्तं । तत्रोच्यते । यत्र केनस्यगुणचननाया शब्दः
प्रतीमानः कालेन संन्यसे लभ्यते, तदा अनुपदेष्टव्यम्
आनर्थक्यं मा भूत् इति द्रव्यगान्द्रावयते । तस्मात्-
संन्यस्य एकविभक्तियुक्तेन एतद्व्यवस्थितेन समिहितेन
एतद्व्यवस्थितपत्रमां स्वभाविपरिको भवति । तथा
च कृत्वा नीलवस्त्रं इत्युच्यते । स चाय अष्टाग्यायः
व्याप्यताया यत्ते । नहि अग्न्य स्वार्थमभिधत्त इति
निश्चितत्वा परकरोऽपि अर्थवता । पुनः । केनैव
देवता नृणादिना न संन्यसे ? नपत्तोऽर्थः । निरायाः
साधनं भावीति, न च शिखापानेनैव, नहि केवल-
गुणचननः शशीति द्रव्यमभिधत्त इति, ए एव देवः
परकत्वमावायेऽपि । यनापि मन्त्र्यमानः निराभिरां
चनन्ते, तत्त्वात्वेनैव इत्ये । तत्त्वोपपत्तिं कल्प-
याम् । अतः अनर्थक्यपरिनितीष्वेव चनितेनैव एक-
तावतीशब्देन अष्टाग्यायः संन्यसे. नास्ति वाक्य-
शेदः । नेतदेवम् । नहि अय अष्टाग्यायः एक-
तावतीविशेषणं गतिव्यवस्थितिः । किं कारणं ? कर-
मिमकत्वा तृतीया समुच्चयितोऽयम् । येन एतेन
तृतीयाभूतितामर्थ्यात् । निराभिरावनेन मतिव्यव-
हारस्यापि हि द्विवच्यं संन्यसे न इत्येवेति । ए एव

भुतिमान्मर्यात् क्रियाविशेषणं, यास्यात् एकहायनी-
विशेषणम् । भुतिश्च कर्मणात् चलीयनी । तस्मात् नास्या
एकहायनीसम्बन्ध इति ।

वा— (५. ६८५) गुणवचनहेतुः क्रीणातिना न
सम्बन्धते इत्युपसंख्यते परः पुनराह— 'अथ यदि क्रीणा-
तिना न सम्बन्धते' तदाः एकगुणक सवन्धा इति ।
इत्युच्यते हि गुणवचनस्य इत्यसंबन्धः कर्तुम् । सिद्धान्त-
वादी तु भुत्या क्रियासम्बन्धावयवमात् इत्यसंबन्धो वाक्य-
समग्रो दुर्बलत्वात् बाध्यते इत्येवम् प्रतिपादयितु-
माह— 'तत्र केयत् हि गुणं' इति । द्विपक्षो हि नाम
शब्दानां सम्बन्धः, भाषानाधिकार्येण नैवयिकरणेन वा ।
तत्र यदा उभाभ्यां उभयार्थोपपत्तौ तदा सामानाधिकरण्यं
भवति । पठ्यन्तद्रूपपदोच्चारणे तु वैयर्थिकरण्येन कथ्यते ।
तद्विद् केयल्लगुणगुणवचनत्वात् असंयोज्यहायनीसम्बन्धोः
भुतिसामानाधिकरम्यं तावन्न विद्यते । नापि पक्षीभुति
रस्ति । तस्मात् तृतीयाभुतिवृत्तिरसत्त्वात् न द्वयगुणयोः
सम्बन्ध इति । यद्यप्यसत्त्वं सम्बन्धनिराकरणं अवयवस्य
अप्रमाणकृतः सामिप्रायेण अर्थं श्रूयति इति मया एक-
विमर्शितोपात्तः (एकविमर्शितोदशात् इति मूले) इत्याह ।
'तदगुणपदं' इति चलायनप्रदर्शनम् । प्रथमं तावत्
स्वगामर्भ्येन अरुणस्यानिपदिक्कस्य गुणवचनस्य गम्यते,
पदान्तरविधानाच्च सामानाधिकरण्यं इति ब्रह्मवन्तम् ।
तत्राह— 'केयल्लगुणवाचिर्यं लिङ्गाद् वयपि गम्यते ।
तथाप्यवगतितो वाक्याल्लगुणावृत्तिरात्रिवा ।' इदानीं
तृतीयाभुतिवचनोपपत्त्या हि क्रियासम्बन्धावयवोपात्त इत्य-
सम्बन्धस्य दर्शयति ।

भा— (५. ६८६) ननु च गुणस्य क्रियासम्बन्धा-
भागात् भविगतिता अपरकर्मिणिक्रिया, इति एकहायनी-
संबन्धोऽयमव्यवसितः । एवमपि नोपपद्यते । यदि कार-
कामिधानं भविचक्षितं इति गुणवचनेन एतेन इत्यम-
मिधानमिष्यते, तदा प्रातिपदिकार्यस्य व्यञ्जनिर्रेकः इति
प्रथमा विमर्शितः प्राप्नोति । नहि तृतीयान्नः तमभि-
सम्बन्धं दातुमिति वक्तुम् । न च अत्ययाऽनुपपत्तिः, इति
अगोष्ठ्य अनुपपत्त्यगोष्ठ्यैः धर्म्यते वक्तव्यम् ।
यथा 'अनौ तिष्ठति भाषावक्तुः' इत्युक्ते परलोके अनुप-

पद्यमानः नाशे भवि वा कथ्यते, अगिसमीपवचनः
एवाणवसीयते, तद्विद्विषयि अप्रामाण्यतः शब्दः न कथं
चिदपि अन्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्यं भवितुमर्हतीति ।
तस्मात् कार्यं अन्यैकोऽवगम्यतां, नास्य एकहायनी-
संबन्धोऽव्यवसितावयवः ।

वा— (५. ६८६) तत्रापि आगमैव प्रत्यक्षानं
'ननु गुणस्य क्रियासम्बन्धाभावात्' इति । तस्योक्तं
तृतीयार्थक्यमप्यत्राति । नहि अगत्या अनभिषेयोऽर्थः
शक्यः प्रवेष्टुम् । न चान्तरक्षणवाऽपि समुद्रविलीया-
वत् तृतीया अर्थवती कारकगामान्यस्यापि अनिष्टत्वात् ।

भा— (५. ६८७) आह, न ब्रूमो न कार्यं
अरुणाद्यन्वेन अभिमधीयते इति । स्पष्टं अरुणगुण-
विशिष्टं एतेन कारकमभिमधीयते । कदा चित्तु किं चित्
निविशितं भवति, कदा चित् उपवर्जनीभूतोऽर्थो
विविशितः, प्रधानीभूतोऽनुवादः । तद्यथा 'दण्डे' इति
उपवर्जनीभूतदण्डरूपव्यवधानकः 'दण्डोऽवगम्यते,
कदा चित्तु निश्चिते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थस्तथायते
'दण्डे' प्रैषानन्वाह' इति । यथा 'लोहितोष्णीया
प्रातिगः प्रवर्तते' इति । एवं इहापि यदि उपवर्जनी-
भूतः अस्मी गुणः, प्रधानभूतं कारकं, तथापि अनु-
विने कारके अरुणगुणविधानार्थे वचनं पृथगेति । तस्मात्
एकहायनीसम्बन्धः उपपद्यते नास्ति वाक्यभेद इति ।
नेतत् सारम् । अथ हि एकहायनीक्रीणायोः अनव-
बुद्धे सत्यं चोद्यितुं अथ एकहायनीशब्द उच्चारितः ।
एव कथमिव अरुणाद्यन्वेन संबन्धते । तदेतदभिहित-
मपि पुनःपुनः पर्वतुमुच्यते ।

(एकहायनीशब्दस्य क्रीणातिना अवयवः
न अरुणाद्यन्वेन ।) कथं पुनः एकहायनीशब्दस्य
क्रीणातिना अरुणगुणेन च सम्बन्धे समभिप्रायद्वारे, क्रीणा-
तिना संबन्धोऽनुपपत्त्यगमनीयः, न पुनः आरुण्येन इति ।
शब्दसम्बन्धात् । भवति हि क्रियासम्बन्धावयविका
विमर्शितः एकहायनीशब्दमनु विविष्टः, न तु
गुणसंबन्धस्य नाविष्टः । का पुनः क्रियासंबन्धस्य
वाचिका, कदा च गुणसंबन्धेति ? कारकसंज्ञा
क्रियासंबन्धे विवक्षिते भवति द्वितीयादिः । अविधिते

पुनः फास्के संरूपमाश्विनचाया पठौ । न चात्र पठौ परधामः । परधामस्तु पठु लृटीयात् । अतः श्रीमानिवा सकृदाम्भुपगच्छामः एकहायनीशब्दस्य, न अरुण-शब्देन इति । कथं तर्हि भवति अत्र सप्तमो भीम सुफलक्षिति । उच्यते । भवति, न तु श्रुतिरुणः, किंतु वाक्पलक्षणः । अरुणशब्दस्यनियमाने वेदेष्वी नीलशब्दः तेन एकनासपत्तौ अभ्युपगम्यत् न अरुणशब्दार्थवृत्तिः उपलब्धिर्नोपाधिपानरः उपाध्वमाशः सकृदाम्भुपैति । ननु इहापि वाक्पलक्षणः तद्वदेव अक्षयिण्या सम उच्यते एकहायनीय उच्यते । नेति प्रमः । अनिर्दि वाक्पलक्षणीयवी । धुविष्य अस्याः क्रियासकृन्माह, न गुणसकृन्माह । यदि पुनः अक्षयिण्यात् क्रियासकृन्माह-अभ्युपगम्येव, एकवाक्पलक्षणसि गुणसकृन्माह । नैवं प्रत्ययम् । यो हि अन्येन सह संबन्धस्तथास्ते, न नस्त्वपीपगतोऽपि लैयः तेन सह संबन्धमुपैति । यथा 'आर्षा रासः सुवयो वैजदत्तस्य' इति भाषाविशेषणार्थे उच्चार्यमाणो रासशब्दः न पुरुषस्य संबन्धते । तद्विह निर्याविशेषणार्थे उच्चार्यमाणे एकहायनीशब्दः न अरुणशब्देन सम्बन्धतेति ।

धा— (५. ६८७) परन्तु आह, मित्रश्रेष्ठावत् आश्विनशब्दस्य अरुणशब्दस्य प्रातिपदिकार्थो विधास्यते इति । अस्ति हि एतदपि दर्शनं, यत् गुणशब्देभ्यो विनाऽपि कारकत्वेन कारकविशेषणार्थत्वं द्वितीयादयो मनन्तीति । 'नैवत् सारै' इति । यद्यपि कथं विव अरुणता इत्यस्य एकहायनीसंन्यपयोग्यत्वं, तथापि क्रियाऽऽभिप्रायमेकहायनीयां 'ऐक्यस्य परार्थवत्' (१.१.१८८) इत्येवमुपसम्पन्नाभावे नवीपथ क्रय संबन्धेन गुणसकृन्निर्माणरूपम् । नहि अत्र क्रियासकृन्-विभक्तिर्वा गुणसकृन्विभक्तिः पठौ इत्येव । नीलेत्येव तु श्रुतिविरोधाभावात् वाक्पलक्षणोऽपि संज्ञोऽवधारकते इति नैवमम् । ये तु सामानाधिकरणविविक्तस्य, वाक्-निर्णयो वैकार्ये किं' (६.१.६०१२५) इत्यत्र यथा-न्यायिकरूपे रते सवनेय वक्ष्यामः । सर्वथा लाक्षणिक सामानाधिकरण्य इति दुर्बलम् । न च शास्त्रविशेषण-त्वात् गुणता पारकविभक्तिः, किं तर्हि न वारकशब्देनेति ।

एतदपि परवैकल्यविशेषाधिकरणे (६.१.१०१२५) वक्ष्यते ।

धा— (५. ६८८) आह सत्यमेवेति । अरु-त्यामाशब्दाया आनन्वयमकारणम् । सर्वत्र तु रौघिते पदार्थे वाक्यार्थे उपपद्यते, नाप्यथा । सामान्यवृत्ति हि पद, विशेषवृत्ति वाक्यम् । सामान्येन अक्षिप्रवृत्ताना पदार्थानां यद्विरोधे अवस्थानं च वाक्यार्थः । तदेतदुक्तं 'तद्वृत्तानां क्रियायै न समानाद्योऽप्येव तद्विज्ञेत्-त्यत्' (१.१.३२५) इति । तत्र प्रत्ययतः उदाहर्य, वाक्यार्थः पुनरनुमानिकः । तदेतद्व्यवस्थितः, ऐक्य-सत्यवृत्ति पद अनुपदेशक, इति पदान्तरेण सति हि वेन एकसकृन्मममुपैति, नाप्यपेति । तद्विह यद्यपि एक-हायनीशब्दः श्रीमातिरा सत्यव्ययान्, कृतार्थो न पदान्त-रेण संबन्धमाहवृत्ति, अरुणाशब्दस्तु पदान्तरेण संबन्ध-मन्वयमानोऽनवर्कः, इति एकहायनीशब्देन एकवाक्पलक्ष-णमुपैति ।

ननुक्तं क्रियासकृन्माहो नारायणसकृन्माह, इति । आह, अरुणाशब्दस्य आनन्वयपरिहासस्य समर्थवत् सत्यमेवेति वक्ष्यामः । अन्वयार्थमपि ह्यत्र अन्वयार्थमपि ज्ञातेति कर्तुम् । तद्यथा धात्वर्थं कृत्या प्रणीयत्वे, सामान्य पानीय पीयते उपपद्यते च । एवमिहापि क्रयसकृन्माह एवमन्वयशब्द उच्चार्यमाणः अरुणा-शब्देन सह सम्बन्धते, न किञ्चित् दुष्पति । सत्याय वाक्यमेव इति ।

धा— (५. ६८८) 'आह सत्यमेवेति' पुनरपि श्रुतिविरोधपरिहासार्थेव वक्ष्यते । कथं 'सन्नेत्रो-अयसंबन्धे विरोधित्व प्रसज्यते । शाराङ्गिके-तिरिहकरिमन्त्रविरोधो भविकयति ॥' 'एवम् इ-नोपेति पदार्थे' इति कोऽयमुपन्यासः । उच्यते । 'सर्वथा वाधिता वाक्पल पदार्थानां स्वकननत्वा । तेनानेके-ऽपि भवन्वाः सत्यव्ययानो न दुष्पति ॥' अरुणा-शब्दशान्ति अवधारणेव येन किं गुणिता सत्यव्ययेव । एकहायनीशब्दस्यपि क्रियासकृन्माह सत्यव्ययमानीतम् । तत्र परस्परसकृन्माह 'सकृन्माह' । शिरगुणनेन

इतिवत् सद्यः तावत्वेन श्रुतिपीडा, इत्याः गुणपदेनापि नश्यतामिति ।

(अथ सुकथपूर्ववक्षोपन्यासः—) भा— (पृ. ६८९) नैतदस्ति । यद्यपि अयमवस्थाशब्दः अनर्थको मा भूत् इति एकहायस्या मंत्रणेत, तथापि सर्वस्मिन् प्रकरणे निवेद्युमर्हति । न च एवं ' शोभं श्रीगानि ' इत्येव शब्दः शक्नोति विशेषम् । नहि अपर विशेषणत्वेन उच्यते, किं तर्हि ? अपूर्वोऽयं विधीयते ।

भा— (पृ. ६८९) ' नैतदस्ति ' इति अनुपलेख इत्युक्तसम्भारम् । कथयन्तद्व्यसयननिराकरणात् (न) नीणातेः विष्णुनामवधीयताभ्यवगतिरोधः । यत्र तु क्रियाविशेषगानि सर्वाणि स्रज्जित, तत्र विविधविष्णुनात् अवच्छेदो भवति । यत्र तु क्रिया विधीयते इत्यस्य न किंचित्, तत्र प्रख्यातस्मिन्क्षेत्रं वाक्यमेवमनुपलेख निरयमाभावो भवति इत्युच्यते । विज्ञेयण हि प्रसिद्धं भवति । न च विधीयमानावस्यः क्रयः प्रसिद्धः इति प्रस्तरणगतैकहायनीमात्रसम्बन्धश्च । कतमा पुनरन्या ज्योतिषोमप्रकरणे एकहायनी ? तवैवा तावत् चान्येन तस्यामपि गुणः प्राप्यते, यदि तु सा न विद्यते, किं क्रियताम् । दक्षिणा तु वा का चित् भविष्यति । अनूपन्यासा ना । अस्या उदित्यमानत्वात् अविवक्षितव्यतिष्ठमक्यैकहायनमात्रप्रवृत्तत्वात् सानीयागीनोऽनीययोऽपि एकहायनवोर्मैहपादमियमः । वदन्नावायेषु या उदमहागान्तरेषु एव तत् भविष्यति । तदस्य ' दस-सुदीर्घमिति ' इत्यत्र श्रौतमानादव्येवामपि अद्व्येष्टि-निर्वाणसुदीना दशसंख्याप्रवृत्तः ।

भा— (पृ. ६९०) ननु अपूर्वोऽपि विधीयमानः एक-हायनीसम्बन्धवत् इत्येव संभवत्युच्यते । कथम् ? प्रयोजनमा हि उदाहरणमात्रः शब्दः येन अर्थः, तस्मै तावत् प्रयोज-नाय अरकृत्यन्ते, धनहितश्च बुद्धौ भवति । तेन बुद्धौ सन्निहितेन शक्यते साक्षाच्छब्दः सम्बन्धकिमुपैति । नैतदेवम् । यो हि अवर्णयमानोऽनर्थको भवति स सं-भवते, नान्यः । कुत एतत् ? सम्बन्धमाने हि सामान्य विशेषे आस्ताव्येत् । तत्र शाक्येन श्रुतिः पीडिता स्यात् । न चायमसम्बन्धमानः श्रीगानिना, अनर्थको भवति,

प्रकरणगतैः भविष्यन्त्येते । ननु एतदुक्तं प्रकरणेऽपि अस्य सक्तवोऽनुपपन्न इति । ननुपपन्नः । एकहायनं वाक्ये अन्योऽर्थो विधीयमानो नान्येन संबध्यते वचनगन्धित-मेवम् । अस्या हि वचनगन्धितः विधीयमानश्च, अन्या गुणेन स्वपक्षमात्रस्य । अस्मात्तत्र शास्त्रे विधीयमानोऽर्थः, शास्त्रवत् अनुपपत्तेः गुणसम्बन्धार्थम् । न च सक्तव्या-येमावो ज्ञातव्यः अज्ञानवचनवितुमर्हति । एकहायनी शब्दः क्रमे विधीयमानः अज्ञातवत् स्यात्, अरुणा-शब्देन सम्बन्धमानश्च ज्ञातवत् । वाक्यमेवे पुनर्न दोषो भवति । प्रकरणे तु वाक्यान्तरेः क्रिया प्रख्यातगानि च प्राप्ताणि । तैरिदं वाक्यान्तरेविहितं सक्तव्यते । तत्र अन्य-स्मिन् विधीयते, अन्यस्मिन् वाक्ये अनुपपत्ते इत्युपपन्नं भवति । पश्चात् संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणविशेषात् सर्वस्मिन् प्रकरणे इत्येव (आरुण्यस्य) निवेद्यः इति ।

भा— (पृ. ६९०) परः पुनः एकहायनीवैक-व्याभ्युपगमवादसम्बन्धस्य शङ्कते ' ननु अपूर्वोऽपि विधीयमानः ' गन्धि विपरिवर्तमानः प्रसक्तव्येन विशेष्यते इति । ' नैतदेवं ' इत्युक्तम् । नावद्यायत् हि पदार्थो विशेष्यते तावत्तावत् श्रुतेः स्वरसम्बन्धः । तेन ' सक्तं प्रवृत्ताय कितारुपदेन ' इत्येव एकेन केन चित् विशेषितः परेषापि विशेष्यता इत्यनुपपन्नसम्भारम् । न च आनर्थक्यं, प्रकरणे अर्थवत्तात् । तत्रापि एवमेव सचन इति चेत् । न । वाक्यान्तरप्राप्तप्रवृत्ततादेन गुणविधौ वैकल्प्यमज्ञातवत् । सम्बन्धोऽपि सक्तव्यः, शोभं च प्रति क्रमे विधीयमाने, इयं च प्रति विधीयमानेन अनुपमाने वैकल्प्यं भवति । एत एक-हायन्यपि नय गुणं च प्रति वैकल्यात् नैव सम्बन्धे । पूर्वं तु अन्युपेक्षयादमात्रेण अर्थोक्तव्यम् । तद्विधानी तनैव परस्य दुष्टता मा भूत् इति निरूपितव्ये । तेन अयमेव परमार्थः ' वारक विभक्त्या अनुप प्राति-पदिकार्थो विधीयते ' इति । परे तु अविवक्षितकारकं गुणमात्रं प्रकरणयुक्तं प्रयोगात्तन्नेन अप्रवृत्तं ' आनर्थ-क्यात् तदङ्गेषु ' (२।१।१।८) इत्येवं इत्येव अवधीर्णं सर्वार्थं मन्यन्ते । तत्र प्रकरणेन अनितिकर्तव्यतामात्रात्प्रवृत्ततामात्रात् आनर्थक्यवदङ्ग-

न्यायस्य च श्रयाङ्गैश्चाप्या उपपन्नत्वेन पूर्वेण-
मूलाभासप्रज्ञात् उपैखणीयम् । तस्मात् पूर्वैरेव न्यायेन
कृत्स्ने प्रकरणे (आख्यस्य) निवेश इति (पूर्व पक्षः) ।

भा— (पृ. ६११) एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थ-
कत्वे द्रव्यगुणयोरेकत्वविषयः स्यात् इति । यत्र
अर्थकर्तृ भूयते द्रव्यगुणयोः, तत्र द्रव्यगुणौ एकस्मिन्
पदार्थे निवस्येयाताम् । उतः ? ऐक्यमर्थात् एतदर्थ-
त्वात् । एके हि कार्ये द्रव्यगुणयोः भूयते नवसंबन्धः ।
कस्मैतदवगम्यते ? एकाकाकत्वात् । कथमेकत्वाकत्वात् ?
अरुणया पित्राका एवहाप्या इति अर्थवसिष्ठोऽर्थः ।
सापदाहतात् अभिधातृप्रतिपादोः । सोमं त्रीणाति
इति तु पर्यवस्यति, तयोरेवं नैकमुत्तरात् ।

पा— (पृ. ६११) एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
'यत्र द्रव्यगुणौकार्थ्यं श्रयादेव गम्यते । अन्यो-
न्यनियमस्तत्र तयोः स्वात्मादिबद् भवेत् ॥'
'अर्थैक्य' इति वाक्यविशेषोपपन्नम् । 'ऐक्य-
कत्वात्' इति पुनरुक्तं हेतुत्वेन उपदिष्टम् । अथवा
वाक्यार्थकत्वे यत्र एकाक्यता भवत्येवमित्यर्थः, तत्र तत्र-
विशेषपक्षिच्छिन्नभागातिविधिः, तादृशी कृत्वा कृतापौ
भवति इति परिग्रहात् त्वेतिवमो भवति । यथा 'चैव-
दत्तः काष्ठे ह्यात्मा ओदनं पचति' इत्युक्ते सर्वेषां
एकपाकविषयत्वम् । एवमिदं हि वैकल्योक्त्यात् द्रव्य-
गुणयोरेकत्वमेव नास्ति इति न विधीयते । त्रिषा
महत्त्वमपि त्रीणाते परः प्रत्येकं न हवतीति
कतौम् । द्रव्यसंबन्धे तु सर्वेण विधीयते तत्रैव
भाजः । सर्वे हि भाजनातिद्विषेयभाजितिरित्ये विधि-
न्यापारो नास्ति इति उक्त्याधिकृत्ये वरुणः । तृतीय-
निर्देशाय इत्येव अत्रैकहाप्योः परस्परमन्येव
स्वभावाभ्यामाप्येविशेषो वाक्येन वदितोपपन्नो
मिथ्यातेः । उतः 'कारकं युज्यते कर्तृभावितां तत्
करोति च । तस्मात् द्रव्यसंबन्धः कारकायाति
कस्य चित् ॥ निष्प्रजत्वाविशेषाच्च नापेक्षोपां
परस्परम् । गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समस्तवतः
(३१।१३) ॥ न चाप्यन्योन्यसंबन्धे विधिरेषां
भवति । तदधीना यच्च चेति किवासम्बन्धकत्पना ॥

क्रियाऽपि न विना कैश्चित् साध्यते कारकैः क चित् ।
भूतमव्यवशस्तेन क्रियाकारकसंगतिः ॥ यथा च
द्रव्यमिच्छन्ति साधकत्वेन कर्मणात् । तथा गुणम-
पीत्येवं साधकत्वान्यसंगतिः ॥' यथैव द्रव्येण विना
क्रियाऽनुपपत्तेः एकरासिं त्रयो एतानि 'तथा गुण-
विशेषेण द्रव्यं चावदलक्षितम् । साधत्वेन क्रियासि-
दिर्गोच्छातोऽपेक्ष्यते गुणः ॥' नस्य चोऽपि त्रिषा-
नमिति । तथा च 'द्रव्यगुणमरारोपे' (३१।१३) इति
गुणग्रहणं भवत् । ननु नान्वर्त्यकत्वात् द्रव्यग्रहणे गुणानु-
ष्ठानम् एव प्रमाणमस्मात् न द्रव्यवत् गुणवत्ता इति ।
तथाहि 'न द्रव्यगुणादाय प्रवृत्तिः कर्मणीभवते ।
पूर्वं द्रव्ये गृहीते तु तद्गुणोऽप्यनुवर्तते ॥'
तस्ये । 'कर्मण्यपि कृते पूर्वं न द्रव्येण प्रयोजनम् ।
द्रव्याकारुक्षाऽथ पूर्वं स्यात् सा गुणेऽपि प्रतीव-
ताम् ॥' यथैव हि तयोरेक द्रव्यग्रहणेन त्रयोऽपि
कचित् शरीत एवेति न द्रव्यगुणान् प्रयोजयति, तथा
विशेषादनेऽपि नान्वित्यत्र द्रव्यमुपास्य इति नान्वित्यत्र,
(द्रव्यमपि) । अथ तु साधकत्वात् द्रव्यविशेषादा
भवति, तत् इत्यन्तरि माह द्रव्योपादानत्वात् भाव्येयत्वे
'विशेषक द्रव्यं यद्वाति' इति । सर्वेणा तु एतावान्
विशेषः, प्रमाणोपादानमपि त्रिषा द्रव्यं न्यापकी,
गुणस्तु प्रमाणान् न द्रव्यं द्रव्यमपि विशेषेण न्यापयते,
तावदेव चरितार्थत्वात् । न च तथा न्यायस्य अर्थ-
ज्ञानं, अनेकप्रमाणतात् 'सापदाहताम् । परिच्छेद-
काटे तु अन्य (गुणः) अधिकत्वात्परं विरिच्यते ।
तथाहि 'द्रव्येण साधनीयेयमिति ज्ञाता नदा क्रिया ।
वदितोऽनेकत्वेऽस्या गुणेऽप्यनुवर्तते वद ।' तेनाह
वदि तात् वेद एव क विदितोप दास्यति, ततः तेन
द्रव्यवर्तयिष्यते । यदि तु न दास्यति, ततः अपाक्षित
एव नः कश्चित् प्रमाणान् मयिष्यति इत्यवगते ततो
विधीयमानस्य अस्मादेरित्यत्र भवति । सर्वत्र च दान्तात्
अन्योदितेऽर्थे 'अर्थादा कल्पनेऽस्मात्' (३१।१४
२५) इत्येव अज्ञानमप्यनुदाह इति । तदिह 'अर्थवैत
त्रिषा साधयेत्' इति विग्रहे नोदिते, नान्वित्यत्र
अप्याहगदीनां अभिज्ञात् 'यथा शक्यताम्' इत्युपपत्ते

सति 'तत्साधनमूर्तं इत्थं परिच्छिन्दता' इत्येतादृश-
भावे । कुतः ? 'गुणानामेव साधनत्वं सर्वत्र लब्ध-
धारितम् । नान्यथा, निष्कियत्वात् विषयेऽवगन्तु-
मर्हात् ॥' क्रयणवस्तावत् विधिः तृतीयोपनीतं कथं चिद-
रणिमानं न युज्यति । स न नान्येन प्रकारेण तद्वर्ता-
मन्ते । न च एकस्वरूपैव सर्वेषां साधनता । न च स्वसम-
न्वित्येष केवला सत्ताभिन्नता वा किंचा सर्वत्रेष्टे ।
न च प्रधानक्रियायाः सर्वान्वेष साक्षात् साधनानि
भवन्ति, अवाप्तवस्तुपाराधीनत्वात् संवन्धव्य । अरुणा-
दीना च योग्यत्वात् द्रव्यपरिच्छेद एव स्वस्यापरो
विशयते, तत्र एषां कर्तृत्वम् । इतरं कर्णत्वं गति-
ष्यति । तेन अरण्यपदम् एतादृशवाक्यं 'किञ्चित् द्रव्यं
परिच्छिन्दता अरुणगुणेन क्रयः साधयितव्यः' इति ।
तथा एकहायन्याऽपि अन्यथा साधनत्वाममान् 'केन
चित् गुणेन न परिच्छेदः कर्तव्यः' इत्येतादृशवैयर्थ्ये ।
तत्र गुणः वकिञ्चित् इत्थं परिच्छेद आधमयेन अपे-
क्षितुं आगते, इत्यपि यं कं चित् गुणम् । उभवा-
पेक्षादृष्ट्या संवन्धः शीघ्रं निर्वर्तते । न च द्रव्यान्तर-
गुणान्तराभावात् साधने तावदेव प्रतीतेः । तेन
नञा-अरण्यपदम् विनाऽपि पक्षेण भगवद्वैव संवन्धः ।
संनिहितैकमकारणामावादि प्रत्येव विशयते । किञ्च
'क्रयश्चावगतद्रव्यगुणः प्राधान्यमवयवः । अति-
च्छिन्नभूतं कं चिद् गुणं द्रव्ये नियच्छति ॥'
एतं नाम गुणः अन्यथाऽनुपपत्तेरभूतं द्रव्यमानवति,
रु १८८: शुद्धिस्तस्मात्तत्प्रकारात् न प्रतीच्छति, सप्त
एकदापि यं गुणं अनुभवमानवति, नमपि क्रय
एव भूतारणिमगुणत्वात् नेच्छति । यदि हि असौ
अभियतद्रव्यगुणः स्यात्, ततो वकिञ्चिदपि आनीतमानं
छेत् । निरपेक्षद्रव्यगुणावरोधसंन्ये नैव न्यायोदितः
क्रय उभयसिद्धिः क्रियेत, अमुता च प्रधानमत्र सतः
आनुचितपथेन । निरूपे वा पुनः विनिष्ठविधिष्येत ।
प्रधानत्वादिव न गुणद्रव्याणां द्रव्यान्तरगुणान्तराधेयं
क्रमेण निरूपेति । वास्तवोक्तिरन्येन वा आहृत्योऽपि
न्यनिगमं पारोत्, प्रिष्ठुत मुख्य एव सन् । न वा अधुना-
कल्पनया विना अनुपपत्तिः, भूतवैव परस्परसंवन्धेन

परिपूर्णत्वात् । एवं च स्वयमवगतमपि सामानाधि-
करण्यं सगर्हितं भविष्यति । न चात्र भूतिविरोधः, यथा
नमति 'न भूतिर्नैव वाक्यार्थो न' इति । तथाहि ।
'क्रयपेक्षित एवायं संवन्धः क्रियते पुनः । न चावा-
नुगुणा कृत्तिर्दुर्बलाऽपि विकृष्यते ॥' क्रय एव हि
द्रव्यं गृह्यन् एवमपेक्षते 'को गुण एतत् परिच्छेदस्यति'
इति, गुणमपि गृह्यन् अपेक्षते, 'किं द्रव्यं एतस्य आशयो
भविष्यति' इति । तैव तयोः क्रयपरोन अन्योन्यादुगुणं
प्रतिपद्यमानयोरेव न परस्परप्राप्त्यर्थं नवति । यस्तु
मन्ते परिच्छेदकत्वात् गुणस्य द्रव्यज्ञत्वं प्रतीयते इति, स
वक्तव्यो गुणस्यापि क्रयमन्यथा साधयितुमशक्त्युक्तः द्रव्य
आशयत्वं प्रतिवर्णमानं अद्रुमिति । क्स्तात् क्रयान्तरभूतवैव
नान्तरीयकः परस्परपकारो भान् अज्ञत्वमापादयति इति
द्रष्टव्यम् । यस्तु प्रकरणे निवेशं मन्यते, तस्य केन गुणो
विधीयते इति वक्तव्यम् । क्वचिदपि तावत् सह नैव
संवन्ध इष्टः । प्रयोगानन्तरम् अक्रियतात्वं दूरमुपेक्षते । न
च अरण्यपदस्य सर्वविधित्तरिति । यपि कारकत्वेन
द्रव्यापि प्रतीक्ष्यते, तथापि ऊवस्तन्निवृत्तावकाशेव ।
येऽपि तत्सन्निधित्वापिपत्त्या विषयः, वेऽपि पदोसिता
संप्रति प्रतीवमाना अपि न विद्यन्तु समर्थाः । न चैव
द्रव्यविशेषणेषु व्यापारः । तस्मात् क्रय वित् प्रकरणे
निविशते 'एतावन्ति विकल्पेन' (१२।१।४।१०)
द्वविरोपप्रतीतिः ।

भा— (ट. १९४) यदि एककर्मता, किमिति
विकल्पो न भवति, यदभिधीयते नियम्येवावतिमिति ।
नैतदेवम् । 'एतावन्ति विकल्पेन' (१२।१।४।१०)
इति विकल्पधर्माणी प्राप्नुतः इति अनुक्तोऽपि पर्यनुयोगः ।
कथं ? पर्यनुयोगो नाम स भवति, यः स्वस्य साधयति,
प्रतीपहास च प्रतीपमाचरति । न च विकल्पः अस-
त्यस्य प्रतीपमाचरति । 'क्रयेण अरणिमपेक्ष्यः'
इत्येव नः पथः । न च विकल्पो ज्ञानाकार्यत्वात् । ननु
इदानीमेतेनः एव कर्मविधिः । तथापि विकल्पः, एवं हि
पूर्वमभिहितं, अमूर्तत्वात् गुणो न क्रियया संवन्धये
इति । इदानीं विपरीतमपिधीयते, उभापि द्रव्यगुणो
एतावन्ति क्रयमभिवर्तयते इति । वक्तव्ये । नैव